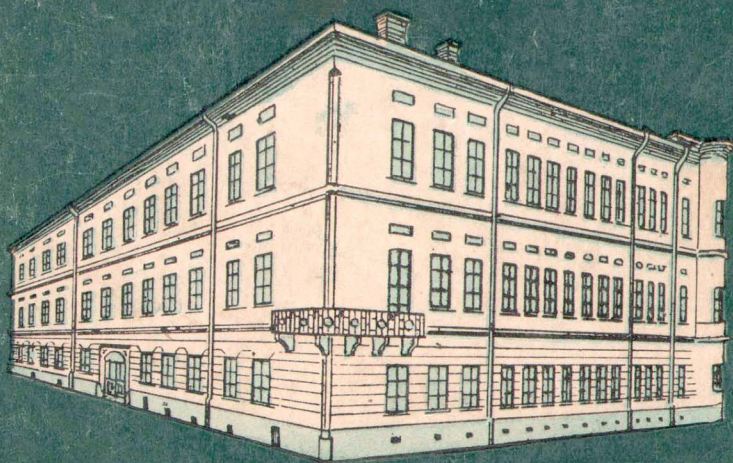

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

VI

1969

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURA ȘI ARTA
MUZEUL DE ISTORIE
CLUJ

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

VI

1969

COMITETUL DE REDACȚIE:

Acad. prof. C. DAICOVICIU
(redactor responsabil);

P. BUNTA,
doctor în istorie (secretar de redacție);

H. DAICOVICIU

Șt. FERENCZI,
doctor în istorie;

conf. I. KOVÁCS

prof. ȘT. PASCU,
doctor-docent în științe istorice, membru corespondent
al Acad. R. S. România (redactor responsabil adjunct);

G. A. PROTOPOPESCU

I. I. RUSSU,
doctor-docent în științe istorice (secretar științific);

L. VAJDA,
doctor în istorie;

N. VLASSA

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“,
Anuarul Muzeului de Istorie Cluj.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2
Tel. 2.26.77.

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“,
Annuaire du Musée d'Histoire de Cluj.
Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Muzeul de Istorie Cluj
Str. Emil Isac nr. 2 (ROMÂNIA)

Coperta și desenele de S. BALASKÓ și GH. CORCODEL
Fotografiile de I. HORVÁTH

UN SFERT DE VEAC DE LA ELIBERAREA PATRIEI

Cu un sfert de secol în urmă, în august 1944, poporul nostru, sub conducerea încercată a Partidului Comunist Român, a pășit pe calea transformărilor revoluționare, a adevăratei suveranități și independențe a țării, pe calea construirii celei mai drepte orînduiri sociale. Între acel August de început al revoluției populare din țara noastră și August în care s-au desfășurat lucrările celui de al X-lea Congres al partidului comunist este cuprinsă o epocă de aur a istoriei poporului român. „Acest sfert de veac — se arată în Tezele Comitetului Central al P.C.R. pentru Congresul al X-lea al partidului — a marcat cele mai profunde transformări social-politice din istoria societății românești, împlinirea idealurilor de libertate națională și socială, de bunăstare materială și spirituală a maselor“.

În anii revoluției populare, începută prin victoria insurecției armate antifasciste din august 1944, au fost pentru totdeauna lichidate clasele exploatare și exploatarea omului de către om; socialismul, în numele căruia și-au dat viața nenumărați martiri ai clasei muncitoare, ai întregului popor, a triumfat definitiv pe pământul patriei noastre. În cel de-al 25-lea an al existenței sale libere, România socialistă se prezintă cu un bilanț bogat de realizări în toate domeniile vieții economice și sociale; patria noastră se situează în rîndul țărilor cu cea mai avansată orînduire socială și politică, înaintează cu pași siguri pe drumul progresului și civilizației socialiste, al bunăstării materiale și spirituale a poporului.

Înfăptuind cu elan patriotic politica P.C.R., poporul român a asigurat creșterea continuă a forțelor de producție, consolidarea bazei tehnico-materiale a socialismului. Țara noastră dispune astăzi de o industrie puternică și modernă — baza dezvoltării multilaterale a societății. Industria României socialiste realizează astăzi o producție de peste 14 ori mai mare decît în 1938, anul cel mai prosper al vechii orînduiri. Cooperativizarea agriculturii a schimbat profund viața țărănimii, situînd agricultura pe linia modernizării continue, a mecanizării și chimizării, asigurării avîntului continuu al acestei ramuri a economiei naționale. Învățămîntul, știința, arta, literatura și cultura în general s-au dezvoltat pe un drum ascendent, înregistrînd succese remarcabile care au dus la înflorirea vieții noastre spirituale, sporînd aportul țării noastre la patrimoniul culturii universale.

În procesul revoluției culturale, activitatea muzeistică, bucurîndu-se de o permanentă îndrumare din partea partidului și a statului, precum și

de un substanțial sprijin material, a înregistrat o dezvoltare neîncetată, mai ales sub raportul conținutului științific. Au fost radical transformate și îmbogățite un număr de muzee vechi, au fost organizate numeroase muzee noi, iar colecțiile s-au îmbogățit cu milioane de piese valoroase. Prezentind la nivelul cerințelor muzeografiei actuale istoria naturii și a societății, dezvoltarea culturii, bogăția și varietatea creației artistice a poporului, viața și activitatea unor personalități marcante ale științei și culturii din țara noastră, lupta poporului român, a clasei muncitoare și a partidului ei de clasă pentru eliberarea socială și națională, pentru progresul patriei, — zecile de muzee de pe întreg teritoriul țării au devenit importante centre științifice și cultural-educative. Astăzi există muzee în toate centrele județene, iar în numeroase orașe au fost înființate sau reorganizate muzee cu profil unic și muzee mixte. Anual trec pragul muzeelor noastre peste 8 milioane de vizitatori.

Ca rezultat al creșterii continue a potențialului economic, al valorificării susținute a resurselor materiale și spirituale ale țării, s-au obținut succese însemnate în ridicarea nivelului de viață al poporului. Creșterea salariilor, sporirea veniturilor țărănimii cooperatiste, mărirea simțitoare a consumului și a vânzărilor de mărfuri, amploarea cheltuielilor efectuate de stat pentru învățământ, ocrotirea sănătății, dezvoltarea construcției de locuințe sînt o dovadă elocventă că tot ceea ce se realizează astăzi în Republica Socialistă România este destinat omului, bunăstării și fericirii lui.

Una dintre marile realizări ale acestui sfert de veac este rezolvarea pe baza marxism-leninismului a problemei naționale, întărirea prieteniei frățești dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Națiunea noastră socialistă — puternic sudată prin comunitatea țărilor și intereselor tuturor oamenilor muncii, indiferent de naționalitate — înflorește și se dezvoltă viguros în fiecare zi ce trece.

Dezvoltarea democrației socialiste, perfecționarea relațiilor sociale asigură manifestarea deplină a energiilor creatoare ale maselor, afirmarea liberă, multilaterală a personalității umane. Coeziunea indestructibilă a forțelor sociale și politice ale țării, unitatea trainică a poporului în jurul partidului, deplina adevătură la politica sa marxist-leninistă constituie un nesecat izvor de forță și progres al orînduirii noastre socialiste. „Politica justă promovată de Partidul Comunist Român — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu —, modul în care el a reușit să soluționeze problemele fundamentale de care depindea progresul social al României au dus la creșterea autorității și prestigiului său în masele oamenilor muncii. Poporul vede în partidul comunist singura forță politică în stare să asigure satisfacerea revendicărilor sale vitale, înaintarea țării pe calea făuririi unei vieți libere și independente, a dezvoltării economice și social-politice“.

Împlinirea în acest an a unui sfert de secol de la eliberarea patriei a conferit celui de al X-lea Congres al P.C.R. valențe noi; făcînd bilanțul realizărilor obținute pe linia înfăptuirii hotărîrilor Congresului al IX-lea în domeniul economiei, științei, culturii și perfecționării vieții social-politice, al X-lea Congres al partidului a demonstrat prin prezentul României socialiste, justetea politicii marxist-leniniste a P.C.R., capacitatea sa de

a-și îndeplini misiunea istorică de conducător al destinelor poporului pe drumul progresului și prosperității. Istoricul Congres al X-lea al P.C.R. reprezintă încoronarea strălucită a sfertului de veac ce a trecut din istoria contemporană a României.

Pornind de la cerințele și realitățile țării, ale etapei actuale de dezvoltare, prevederile cuprinse în documentele Congresului al X-lea se întemeiază pe legitățile și principiile fundamentale ale dezvoltării economiei, științei și culturii noastre socialiste. Realizarea măsurilor înscrise în documentele Congresului va asigura ridicarea la un nivel calitativ superior a vieții economice, dezvoltarea ascendentă și în ritm accelerat a tuturor sectoarelor economiei naționale, ceea ce va avea implicații asupra întregii vieți sociale, asupra nivelului de trai al întregului popor.

Înfăptuirea programului Partidului Comunist Român de dezvoltare economică-socială și politico-culturală a țării în deceniul viitor va deschide în fața poporului român noi și însuflețitoare perspective de progres și prosperitate, va apropia mult România de nivelul țărilor mai dezvoltate din punct de vedere economic și va prezenta o importantă contribuție a poporului nostru la întărirea forțelor socialismului și consolidarea păcii în lume.

23 august 1944 a fost începutul unei perioade istorice eroice. Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român a ilustrat vitalitatea și dinamismul de viață a națiunii noastre socialiste, liberă și străbătută de capacitatea constructivă. Opera de un sfert de veac a poporului, condus de partidul comunist, ne apare astăzi ca o certitudine și o cheazășie a viitorului nostru luminos.

COMITETUL DE REDACȚIE

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

Un sfert de veac de la eliberarea patriei	V
---	---

STUDII ȘI MATERIALE

GH. LAZAROVICI, Cultura Starčevo-Criș în Banat	3
<i>Die Starčevo-Crișkultur im Banat</i>	26
N. VLASSA, Așezarea neolitică de la Dăbâca	27
<i>Eine neolithische Ansiedlung von Dăbâca</i>	32
ȘT. FERENCZI, Cimitirul „scitic” de la Ciumbrud (partea IV) . .	47
<i>Der „skythische” Friedhof von Ciumbrud (IV)</i>	63
I. WINKLER, Tipurile monetare ale daco-geților și aria lor de răs- pîndire (partea II)	67
<i>Die dakisch-getischen Münztypen und ihr Verbreitungsgebiet (II)</i>	89
I.H. CRIȘAN, Contribuții la problema lucrării podoabelor dacice . .	93
<i>Beiträge zur Frage der Herstellung dakischer Schmuckgegenstände</i>	106
C. VÁCZY, Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo- Apuleius (partea II)	115
<i>Die dakischen Pflanzennamen in den Werken von Dioskorides und Pseudo- Apuleius (II)</i>	
F. VITTINGHOFF, War die Kolonie Malva mit Romula (Reșca) iden- tisch?	131
M. MACREĂ ȘI COLABORATORII, Castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj). Săpăturile din 1963—1968	149
<i>Das Römerlager von Buciumi (Bez. Sălaj). Die Ausgrabungen von 1963—1968</i>	155
L. ȚEPOSU — L. MĂRGHITAN, Monumente funerare de la Micia (partea II)	159
<i>Römische Grabdenkmäler aus Micia (II)</i>	164
I.I. RUSSU, Elementele syriene în Dacia carpatică	167
<i>Les éléments syriens en Dacie carpatique</i>	186
ȘT. IMREH — I. PATAKI, Contribuții la studiul agriculturii tran- silvănene (1570—1610) (partea II)	187
<i>Beiträge zum Studium der Landwirtschaft in Siebenbürgen (1570—1610) (II)</i>	208
AT. POPA, Manuscrisul Miscelaneu nr. 257 din Biblioteca Academiei R.S. România Filiala Cluj	211
<i>Manuskript 257, Miscellen, in der Bibliothek der Akademie der S.R. Rumä- nien, Filiale Cluj</i>	225

B. SURDU, Cronicarul Nicolae Stoica despre călătoriile lui Iosif II în Banat	231
<i>Le chroniqueur Nicolas Stoica sur les voyages de Joseph II en Banat . .</i>	242
I. BOTEZAN, Organizarea pământurilor arătoare și a fînațurilor alodiale în Transilvania (1785—1820)	243
<i>L'organisation des terres à blé et des pâturages alleux dans les comitats de Transylvanie entre 1785—1820</i>	251
M. BUNTA — P. GYULAI, Atelierele de lucru și materia primă folosită la manufactura de faianță fină de la Batiz	253
<i>Die Werkstätten und das Rohmaterial der Steingutmanufaktur von Batiz</i>	289
AL. NEAMȚU, Exploatarea de fier de la Hunedoara la mijlocul sec. XIX în lumina unui raport oficial	293
<i>Die Eisenbergwerke in Hunedoara in der Mitte des 19-ten Jahrhunderts, im Spiegel eines offiziellen Berichtes</i>	305
L. VAJDA, Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania (1848—1867)	307
<i>Zur Entstehung der Lohnarbeiterschaft im Bergbau und in der Metallindustrie Siebenbürgens (1848—1867)</i>	323
I. KOVÁCS, Despre desființarea relațiilor feudale din Transilvania	325
<i>Zur Frage der Abschaffung der Feudalbeziehungen in Siebenbürgen . .</i>	334
Ș. POLVEREJAN, Din istoricul Memorandului. Ședința Comitetului Central al Partidului Național Român (25—26 martie 1892)	335
<i>Aus der Geschichte des „Memorandums“</i>	344
E. GLODARIU, Biblioteci populare ale „Astrei” (partea I)	347
<i>Volksbibliotheken der „Astra” (I)</i>	360
M. MIREL — A. ARDOS, Preocupări ale românilor din Transilvania pentru organizarea învățămîntului profesional după 1848	361
<i>Bemühungen der transsilvanischen Rumänen für die Organisierung des Gewerbeunterrichts nach 1848</i>	373
I. CHIȘU, Lupta P.C.R. împotriva pericolului fascist, pentru apărarea independenței naționale, oglindită în manifeste și materiale (1934—1938).	375
<i>La lutte du Parti Communiste Roumain contre le péril fasciste, pour la défense de l'indépendance nationale, lutte reflétée dans les manifestes et matériaux (1934—1938)</i>	388
P. BUNTA, Lupta Partidului Comunist Român pentru înfăptuirea Frontului Popular Antifascist	389
<i>Der Kampf der Kommunistischen Partei Rumäniens zur Errichtung der antifaschistischen Volksfront</i>	418
E. TRĂISTARU, Lupta maselor din nordul Transilvaniei împotriva regimului fascist-horthyst, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării și instaurarea unui guvern democrat	421
<i>La lutte des masses de la Transylvanie de nord contre le régime fasciste-horthyste, pour la libération du territoire tout entier du pays et l'instauration d'un gouvernement démocratique</i>	431

NOTE ȘI DISCUȚII

D. RADU — N. MOIȘ, Două topoare neolitice de pe teritoriul satului Călata	435
<i>Deux haches néolithiques provenant de Călata</i>	437
N. HARTUCHE, Cercetări arheologice la Brad (jud. Hunedoara) . .	439
<i>Bodenforschungen bei Brad (Bez. Hunedoara)</i>	449
V. VASILIEV, O piesă sculpturală de factură celtică.	451
<i>Ein keltischer Steinkopf</i>	457
C. DAICOVICIU, Rubobostes = Burebistas?	459
H. DAICOVICIU — I. GLODARIU, Considerații asupra cronologiei așezării dacice de la Fețele Albe	465
<i>Considérations sur la chronologie de l'établissement dace de Fețele Albe</i> . .	472
E. CHIRILĂ, Descoperiri monetare antice în Transilvania (V) . . .	475
<i>Découvertes monétaires antiques en Transylvanie (V)</i>	476
I. BOGDAN-CĂTĂNICIU, Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană	477
<i>Der Südosten Siebenbürgens während der Römerzeit</i>	481
S. DUMITRAȘCU, Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane	483
<i>Beiträge zur Kenntnis der Westgrenze Römisch-Daziens</i>	491
N. GOSTAR, Inscripțiile din castrul roman de la Orăștioara de Sus . .	493
<i>Die Inschriften aus dem römischen Militärlager von Orăștioara de Sus</i> .	500
N. GUDEA, Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa (jud. Cluj) .	503
<i>Dakische Keramik aus dem römischen Militärlager von Bologa (Bez. Cluj)</i> .	508
D. PROTASE, Tezaurul monetar roman de la Tîbodu (Transilvania). Observații și precizări	509
<i>Le trésor monétaire romain de Tibodu (Transylvanie). Observations et rectifications</i>	513
R. RÖHLE, CIL, III p. 948, n. 10	515
I. MITROFAN, Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)	517
<i>Bodenfunde von Potaissa (Turda)</i>	523
D. PROTASE — Z. MILEA, Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobeni (Transilvania)	525
<i>Ein Brandgräberfeld aus der Römerzeit in Iacobeni (Siebenbürgen)</i> . . .	530
C. POP, Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană .	531
<i>Deux fragments sculpturaux dionysiaques de la Dacie romaine</i>	532
V. WOLLMANN, Lei funerari romani din Bucerdea	533
<i>Römische Grablöwen aus Bucerdea</i>	535
C. DAICOVICIU, Orașe, târguri și sate în Dacia romană	537
<i>Städte, Märkte und Dörfer im römischen Dazien</i>	544

T. SOROCEANU, Oltenia romană	545
K. HOREDȚ, Datarea tezaurului de la Pietroasa	549
<i>Die Datierung des Schatzfundes von Pietroasa</i>	552
P. GYULAI, Expresia „bani păgîni” în documente din secolul al XVI-lea	553
<i>Die Bezeichnung „Heidengeld” in Dokumenten des 16. Jhs.</i>	555
ȘT. MATEI, Biserica din Suatu	557
<i>Die Kirche von Suatu</i>	564
S. GOLDENBERG — S. BELU, Registrul producției și comerțului cu postav de la Brașov din 1576—1582	565
<i>Das Register für die Erzeugung und den Handel von Tuchwaren in Brașov (Kronstadt) von 1576—1582</i>	
E. CRIȘAN, Standurile de Holič ale colecției de istorie a farmaciei din Cluj	577
<i>Holiter Standgefäße aus der Sammlung für die Geschichte der Pharmazie in Cluj</i>	583
N. CORDOȘ, Un plan de școală românească din anul 1828	585
<i>Plan für den Bau einer rumänischen Schule aus dem Jahr 1828</i>	591
L. URSUȚIU, Un document privind organizarea administrativă a românilor în revoluția din 1848 în Transilvania	593
<i>A document concerning the administrative organization of the Rumanians during the revolution in Transylvania (1848)</i>	611
F. DRAGNE, Relațiile româno-cesoslovace (1918—1921)	613
<i>Les relations roumano-tchécoslovaques (1918—1921)</i>	623
M.C. STĂNESCU—D. TUȚU, Evoluția relațiilor româno-sovietice în anii 1928—1929	625
<i>The evolution of romanian-soviet relations, 1928—1929</i>	630
H. RABINOVICI, Lupta pentru unitatea statală oglindită în documentele Muzeului de istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România	631
<i>Der Kampf um die Einheit des Staates in den Dokumenten des Museums für die Geschichte der Kommunistischen Partei, der revolutionären und demokratischen Bewegung in Rumänien</i>	639
I. KORÓDI, Conservarea obiectelor de muzeu cu ajutorul tehnicii vidului	641
<i>Conservation of Museum-objects with the Help of Vacuum Technics</i> . . .	645
G.A. PROTOPOPESCU, Tendințe noi în muzeele de istorie	647
<i>Neue Bestrebungen der Historischen Museen</i>	654
C. DAICOVICIU, [PROF. RUDOLF EGGER]	657
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE— <i>Abréviations bibliographiques</i>	659

STUDII ȘI MATERIALE

CULTURA STARČEVO — CRIȘ ÎN BANAT*

I. Descoperiri arheologice Starčevo-Criș în Banat

În dorința de a trata diversele aspecte legate de evoluția culturii Starčevo-Criș¹ pe teritoriul Banatului, am adunat în prezentul articol toate cercetările de suprafață și săpăturile sistematice referitoare la această cultură, în măsura în care au fost accesibile². În cele ce urmează sint prezentate localități cu descoperiri de material arheologic (fig. 1):

1. — *Beba Veche* (jud. Timiș). Așezarea se află la locul numit de localnici „Se-liște”³.

2—5. — *Beșenova Veche* (azi Dudeștii Vechi, jud. Timiș): Hunca Mare, un tell cu diametrul de 200 m situat la 150 m nord de sat la întretăierea văii Gornea-Aranca cu vechiul curs al Mureșului; a doua așezare este în locul numit de localnici „Izlaz”; celelalte așezări sint două movile (telluri) în cîmpia Bucovei, între Beșenova și Sînnicolaul Mare⁴.

6. — *Berzovia* (jud. Caraș-Severin). Cu ocazia săpăturilor din 1962 de la castrul roman, au fost descoperite cîteva fragmente ceramice cu pleavă⁵.

7. — *Cenad* (jud. Timiș): cîteva fragmente ceramice, greutăți pentru plasa de pescuit și un fragment de idol⁶.

8. — *Comloșul Mic* (jud. Timiș): fragmente ceramice și o cupă cu picior⁷.

9. — *Cruceni* (jud. Timiș): ceramică⁸.

* Prezentul articol este sinteza unui studiu mai amplu, cu aceeași temă, prezentat în lucrarea de diplomă sub conducerea prof. dr. doc. K. Horedt, căruia îi aducem mulțumiri pentru îndrumările date; de asemenea: directorului conf. Marius Moga și cercetătoarei Hortansa Radu de la Muzeul din Timișoara care ne-au pus la dispoziție pentru studiu întreg materialul existent în colecțiile muzeului; colegilor de la București (Petre Roman și Alexandru Păunescu), Iași și Craiova care ne-au înlesnit accesul la un material selecționat pentru studiu și comparații.

¹ Adoptăm termenul de Starčevo-Criș pentru teritoriul Banatului, deoarece aici această cultură cunoaște o evoluție identică cu cea din regiunile învecinate.

² Am studiat materialul existent în „Colecția Nagy” din Muzeul Timișoara și restul materialului inedit de la Giulvăz, Dejani, Cenad, precum și material selecționat de la Ostrovu Golu (așezarea centrală) și Dubova (Cuina Turcului și Sacoviștea Mare).

³ B. Milleker, în *TörtRégÉrt*, VII, 1891, fasc. IV, p. 3—5; I. Kutzián, în *DissPann*, ser. II, nr. 23, 1944, p. 26 și urm.

⁴ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 417—421; XXVII, 1907, p. 266—279; XXIX, 1909, p. 146—154; XXXI, 1911, p. 147—164; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 25—26.

⁵ Materialul se află în Muzeul județean Caraș-Severin (Reșița).

⁶ B. Milleker, *op. cit.*, p. 14.

⁷ Materialul se află în Muzeul din Timișoara; inedit.

⁸ Așezarea este situată pe malul Timișului, inform. M. Moga.

Fig. 1 — Descoperiri Starčevo-Criș în Banat

10. — *Dejani* (com. Stamora Moravița, jud. Timiș). Așezarea este situată la cca 2 km nord-est de sat⁹.

11-14. — *Dubova* (com. Ogradena, jud. Mehedinți). Cele patru așezări sînt: Cuina Turcului — un uriaș adăpost în stîncă avînd trei nivele de locuire într-un strat de cultură gros de 1,5—2 m; Peștera lui Climente; Peștera Veterani și Saco-viștea Mare¹⁰.

15. — *Giulvâz* (jud. Timiș): săpături efectuate de Muzeul Timișoara¹¹.

16. — *Gornea* (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin): cîteva fragmente ceramice cu pleavă și pictate¹².

17. — *Liubcova* (jud. Caraș-Severin). Așezarea este situată la 800 m vest de sat, în locul numit de localnici „Ornița”¹³.

18. — *Moldova Veche* (jud. Caraș-Severin). Așezarea se află la 150 m nord de km 102 al șoselei Orșova—Baziaș¹⁴.

19-20. — *Ostrovu Golu* sau *Ostrovu Banului* (ostrov pe Dunăre în dreptul satului Gura Văii, jud. Mehedinți). O așezare este situată în partea centrală a insulei, o altă așezare spre capătul vestic al ostrovului, pe plajă¹⁵.

21. — *Pojejena de Sus* (jud. Caraș-Severin). Așezarea se află pe terasa mijlocie a Dunării, la 400 m nord de ruinele feudale de aici¹⁶.

22. — *Schela Cladovei* (suburbie a orașului Turnu Severin). Așezarea este situată la mijlocul localității pe malul Dunării¹⁷.

Afară de așezările pomenite mai sus, în vechea literatură de specialitate au mai fost menționate așezări care necesită o verificare pentru o atribuire sigură. Amintim în treacăt așezările de la Bănia pe Nera (jud. Caraș-Severin), Cenei (jud. Timiș) și Șușca (jud. Caraș-Severin)¹⁸. Așezarea de la Bocșa trebuie exclusă de pe acum¹⁹.

II. Cultura materială și spirituală de tip Starčevo-Criș în Banat

Valorificarea științifică a materialului arheologic întîmpină mari greutăți din lipsa unor studii sistematice²⁰. Pentru a putea expune cîteva con-

⁹ B. Milleker, *op. cit.*, p. 16—17; M. Moga în 1945 efectuează aici un sondaj. Materialul a rămas inedit. Cîteva fragmente ceramice se păstrează la muzeul din Reșița, fiind donate de Al. Vető, colaborator al muzeului.

¹⁰ D. Tudor și colaboratorii, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 395—406; C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., în *SCIV*, XVI, p. 407—411.

¹¹ Sondaj executat de M. Moga și M. Anogy în 1959; inedit.

¹² Inf. I. Dragomir, directorul muzeului satului Gornea.

¹³ E. Comșa, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 545—551; XVII, 1966, p. 355—361; *Comunicări*, seria Arheologie, III, Craiova, 1967, p. 4.

¹⁴ B. Milleker, *op. cit.*, p. 69; bibliografia recentă *supra* nota 10.

¹⁵ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Comunicări*, seria Arheologie, IV, Craiova, 1968, p. 23—26; la Ostrovu Golu, așezarea centrală a fost săpată de P. Roman, iar așezarea de pe plajă de V. Boroneanț.

¹⁶ Cf. notele 10 și 13.

¹⁷ M. Davidescu, în *RevMuz*, IV, 1966, p. 547—548.

¹⁸ B. Milleker, *op. cit.*, p. 3, 14; cf. nota 13 pentru Șușca.

¹⁹ Așezarea este pomenită de: B. Milleker, *op. cit.*, p. 6—13; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 44. În urma sondajelor executate de colectivul muzeului din Reșița sub conducerea prof. O. Răuț, în 1960—1963, și a diverselor periegeze, așezarea de aici trebuie exclusă din viitoarele repertorii, materialul arheologic aparținînd altor epoci.

²⁰ Lipsesc studii de sinteză asupra materialului arheologic din Banat, așa cum sînt pentru alte regiuni: Transilvania, N. Vlăsa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 9—47; Moldova, M. Petrescu-Dîmbovița, în *ActArchBp*, IX, 1—4, 1958, p. 53—68; Muntenia, V. Teodorescu, în *SCIV*, XIV, 1965, p. 251—274; Ungaria, I. Kutzián, *op. cit.*; Iugoslavia, D. A. Garašanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954.

siderații asupra materialului arheologic, vom folosi ca metodă de lucru comparația cu materiale din așezări sau complexe bine datate sau care permit o mai strânsă încadrare cronologică²¹.

A. **Unelte.** Uneltele din piatră cioplită sînt din silex și, mai rar, din obsidiană. Prin tehnică și forme ele amintesc de epocile premergătoare sau dovedesc influențe noi. La Dubova (Cuina Turcului) *trapezul* găsit la baza nivelului „Criș I” dovedește conviețuirea cu vechii locuitori ai adăpostului de sub stîncă²². Silexurile de la Ostrovu Golu (așezarea centrală) dovedesc puternice influențe vinciene în tehnica de lucru²³. Alte forme întîlnite sînt: *răzuitoarele*, *lamele triunghiulare* sau cu secțiune trapezoidală, *așchiile* etc.; ele se cunosc de la Beșenova²⁴, Dubova și Schela Cladovei²⁵.

Topoarele din piatră șlefuită au diverse forme și variante: *topor plat de formă trapezoidală* (Beșenova, fig. 2/7, Ostrovu Golu²⁶, Dubova²⁷); *topoare în formă de calapod* (Beșenova, fig. 2/2, 6, 8); *topor-măciucă* și *topor cu gaură de înmănășare* (Ostrovu Golu²⁸) cu analogii la Balta Sărată²⁹ și mai îndepărtate, în cultura Sesklo³⁰. Alte categorii de unelte sînt: *rișnițele*, *zdrobitoarele sferice* sau *cilindrice* și *fre-cătoarele* (Beșenova, fig. 2/10 — 11, Ostrovu Golu³¹ și Dubova³²).

Uneltele de os sînt mai des întîlnite în fazele tîrzii ale acestei culturi. După scopul în care erau folosite se împart în: unelte pentru olărit și unelte pentru confecționatul îmbrăcămîntei. Pentru olărit se foloseau: *spatule* cu mîner rotund sau oval în secțiune, cilindric sau conic după formă (Beșenova, fig. 3/1 — 8, 10 — 12, 14), *lustruitoare* (Beșenova, fig. 3/13); pentru confecționatul îmbrăcămîntei se foloseau *ace*, *împungătoare* (Beșenova, fig. 3/9, 15—42, 44) și *răzuitoare*³³ pentru îndepărtatul grăsimii de pe pieile de animale. Pentru uneltele de os se găsesc analogii în țară și în regiunile învecinate din Iugoslavia³⁴ și Ungaria³⁵.

Din lut ars sînt lucrate un număr mare de unelte pentru tors și țesut (Beșenova,

²¹ Intrucît problemele sînt cunoscute din bibliografia de specialitate, indicăm pentru urmărirea încadrării cronologice a așezărilor la care ne referim lucrările lui Vl. Milojević și D. Garašanin.

²² C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 23; *SCIV*, XVI, 1965, p. 409.

²³ Inf. P. Roman și Al. Păunescu.

²⁴ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXIX 1909, p. 154, fig. 1—6.

²⁵ C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *loc. cit.*; E. Comșa, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 545; M. Davidescu, *op. cit.*, p. 548.

²⁶ În săpăturile lui P. Roman, sectorul B. Secțiunea II, caroul 17, adîncimea 0,80 m.

²⁷ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*

²⁸ În săpăturile lui P. Roman, sectorul A, secțiunea XII, adîncimea 1,5 m; sectorul B secțiunea III, aceeași adîncime.

²⁹ Prin bunăvoința tov. Liviu Groza am văzut exemplarele de aici provenite din cercetări personale.

³⁰ F. Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1965, fig. 11/4, 7; V. G. Childe, *L'aube de la civilisation européenne*, Paris, 1949, p. 118.

³¹ În săpăturile lui P. Roman, secțiunea I-a.

³² În săpăturile lui Al. Păunescu de la Cuina Turcului, nivelele Criș II și Criș III.

³³ Muzeul Timișoara, „Col. Nagy”, inv. 3716/2, 4.

³⁴ I. Nestor, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 56—57, fig. 5; D. Berciu, în *SCIV*, III, 1952, p. 168; K. Horedt, în *Materiale*, II, 1956, p. 739; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 19; la *Baștine*, B. Bruckner, în *RadVojvMuz*, IX, 1960, p. 110—111, text sîrb. p. 88; pentru *spatule* pl. III/3—5; ace, pl. III/7—8, 10—12; la *Tečić*, R. Galović, în *BerRGK*, 43—44, 1962—1963, p. 1—29; la *Starčevo*, D. Garašanin, *op. cit.*, pl. 152, pl. I/2; II/3—4; la *Vinča*, V. G. Childe, *op. cit.*, p. 112.

³⁵ J. Gaul, în *BASPR*, 16, 1948, pl. XVI/9, 12.

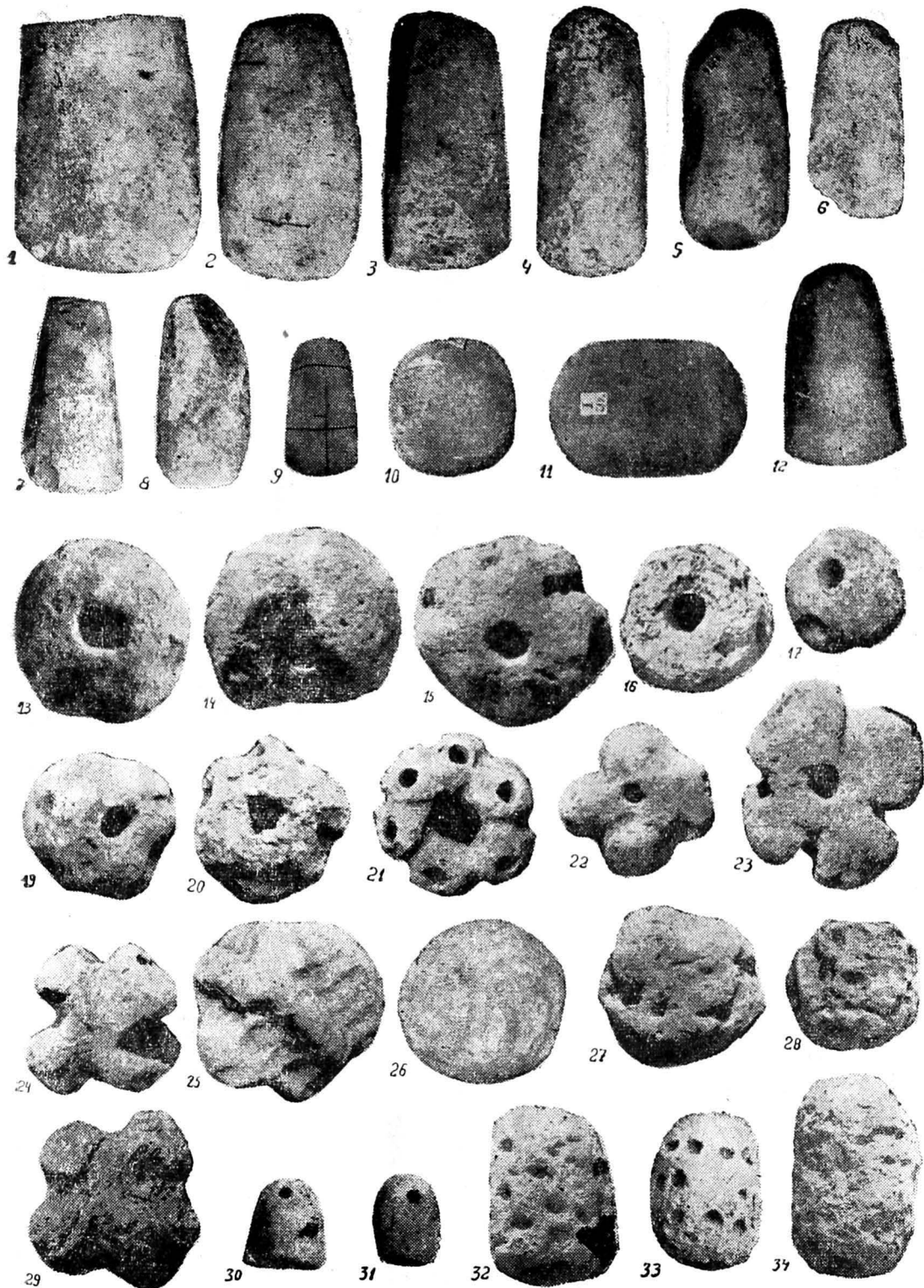

Fig. 2 — Beșenova (1-8, 11-12, 32 *Movila Mare* ; 9 *Islaz* ; 10, 20, 28-30 *Movila IV*) ; Comloșul Mic (13-14, 21-23) ; Cenad (15-16, 26-27, 31, 33). [Nr. 18 omis de autor.]

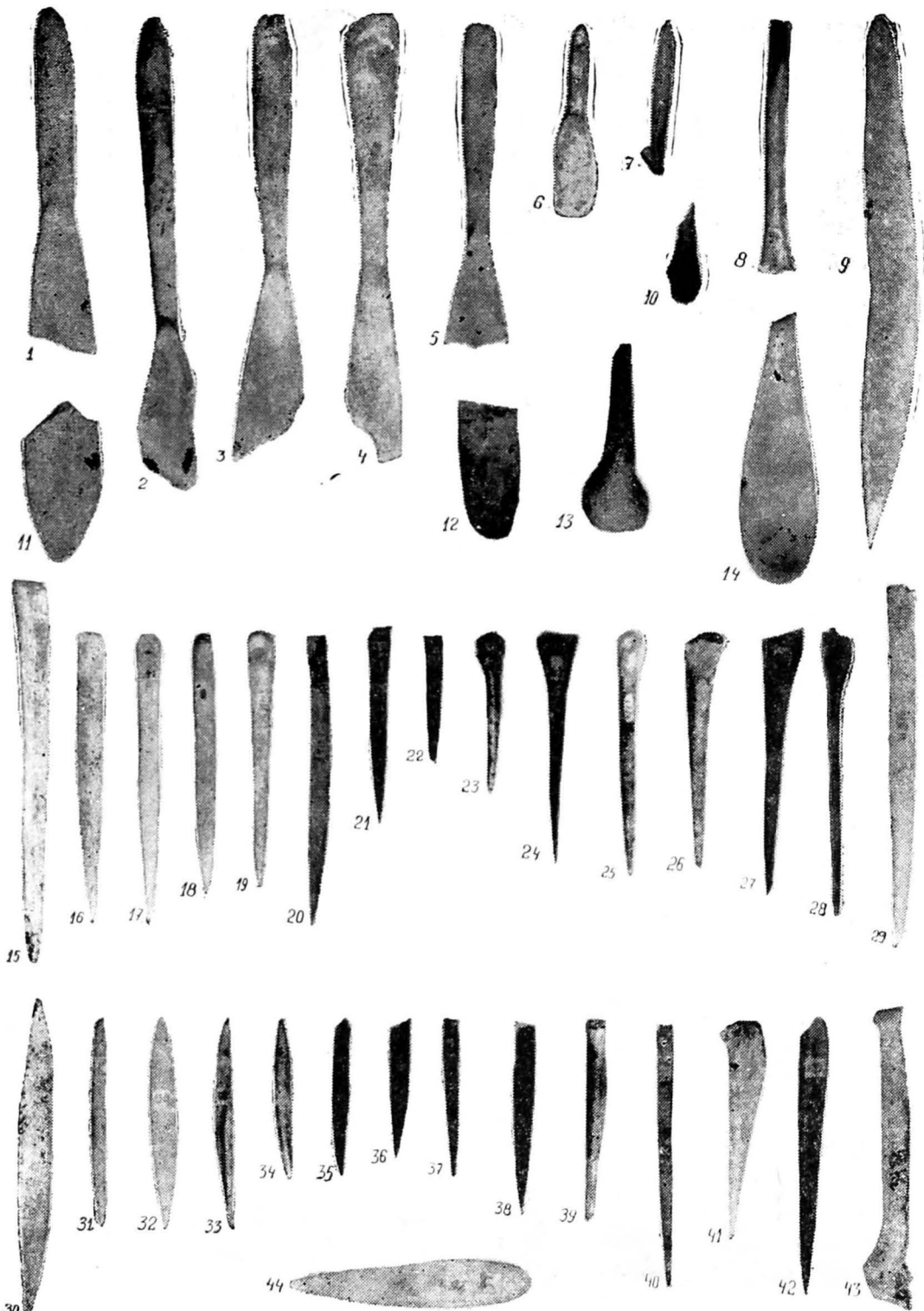

Fig. 3 — Beșenova — Movila Mare (1–8, 10–12, 14 spatule; 13 lustruitor; 9, 15–17, 19–42, 44 ace și împungătoare; 18 ac cu gaură).

fig. 2/17, 29—30); pentru pescuit și vânătoare există greutatea de plasă simple sau lobate (Beșenova, fig. 2/13—16, 18—22), proiectile pentru praștie și eventual câteva piese cruciforme folosite la bolas (Beșenova, fig. 2/23—28, 31—33); analogii se găsesc în complexele Starčevo-Criș târzii³⁶.

B. Ceramica. 1. *Factura.* Ceramica de uz comun are ca degresant pleavă sau material organic. Uneori (la Dežani și Ostrovu Golu) predomină nisipul, având urme slabe de materie organică. Arderea este relativ bună, pasta având o culoare gălbuie, roșie sau roșu-brun, excepție făcând doar ceramica de la Dubova (Saco-vaștea Mare), arsă slab, de culoare negru-brun. Ceramica fină este foarte bine arsă, având ca degresant nisip cu bobul fin sau pleavă bine tocată. Uneori nisipul conține paiete de mică (Liubcova³⁷ și Ostrovu Golu). Ceramica fină este câteodată pictată cu o culoare roșie (*red-ware*)³⁸, iar alteori este bine lustruită, având o culoare roșie sau neagră (*burnished*)³⁹; asemenea ceramică s-a descoperit la Beșenova, Cenad și Comloș.

2. *Ornamentele* se realizează prin mai multe feluri. *Inciziile* apar în toate fazele acestei culturi. Cele de forma unor zig-zaguri sau triunghiuri hașurate (fig. 4/19—22) sînt caracteristice pentru fazele târzii, avînd analogii la Podul Iloaiei—Iasi, Valca Lupului, Perieni⁴⁰ și Let⁴¹; *ciupiturile* simple sau duble, răspîndite pe suprafața vasului, apar de asemenea în toate fazele culturii Starčevo-Criș (fig. 4/1). Ornamentele dispuse sub forma unor șiruri, dar mai ales cele în formă de „spic de grîu” (Beșenova, fig. 4/2—9, 14) cu analogii în Banatul iugoslav și în regiunile învecinate din Ungaria⁴²; precum și ornamentul în „figure” (Ostrovu Golu, fig. 4/32, 36; Dežani) cu analogii în țară⁴³ sînt caracteristice pentru fazele târzii ale acestei culturi; *ornamentele stampilate*, constînd din cercuri făcute cu treștia sau un tub de os (Beșenova, fig. 4/37—38), își găsesc corespondențe la Starčevo, Vinča, Zelenikovo, Viršnik III și Olinth⁴⁴; ornamentul constînd din triunghiuri stampilate (Dežani) are analogii la Nandru Vale⁴⁵; *pliseurile* și *canelura*, ornamente strîns legate evolutiv unul de celălalt (Beșenova), au analogii la Let⁴⁶, Drăghiceanu⁴⁷, Bontăști, Budu-

³⁶ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 103, fig. 30b; Gy. Gazdapusztai, în *ArchÉrt*, 84, 1, 1957, p. 12—13.

³⁷ E. Comșa, *op. cit.*, p. 546.

³⁸ J. Makkay, în *ActaAntArch*, VIII, Szeged, 1965, p. 9; D. Berciu, *Insemnări arheologice*, I, 1940, p. 14; R. Galović, *op. cit.*, p. 26; V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 264, 267; E. Zaharia, în *Dacia* N.S., VI, 1962, p. 34 și urm.

³⁹ J. Makkay, *op. cit.*, p. 9; Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starčevo-Periode*, Heidelberg, 1967, p. 9.

⁴⁰ I. Nestor, *op. cit.*, p. 58; M. Petrescu-Dîmbovița, în *Materiale* III, 1957, p. 65—79, pl. 5/7—8.

⁴¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 23, fig. 5/1—2, 4; 7/17; 1/6; 5/12.

⁴² E. Krecsmárik, în *ArchÉrt*, XXXII, 1912, fig. 55—88; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 33; Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 108—118; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XII/7; XIV/17—18, XXIX/7, 13, 20; XVIII/15; Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12, pl. IV/1; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 7/7; 10/2, 5.

⁴³ M. Davidescu, *loc. cit.*

⁴⁴ R. Galović, *op. cit.*, p. 26—27; în Ungaria la Maroslele Pana (O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 66, fig. 9/4),

⁴⁵ J. Banner, în *Dolgszeged*, XII, 1936, p. 31, fig. 5/2; Fr. Schachermeyr, *op. cit.*, p. 59, fig. 5/5, 10; G. J. Georgiev, în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praga, 1954, pl. VI—VII; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 9/1.

⁴⁶ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 28, 45, 56; pl. V/1—5; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 23, fig. 5/3, 5—6.

⁴⁷ Al. Păunescu, în *Dacia*, N.S. VIII, 1964, p. 394.

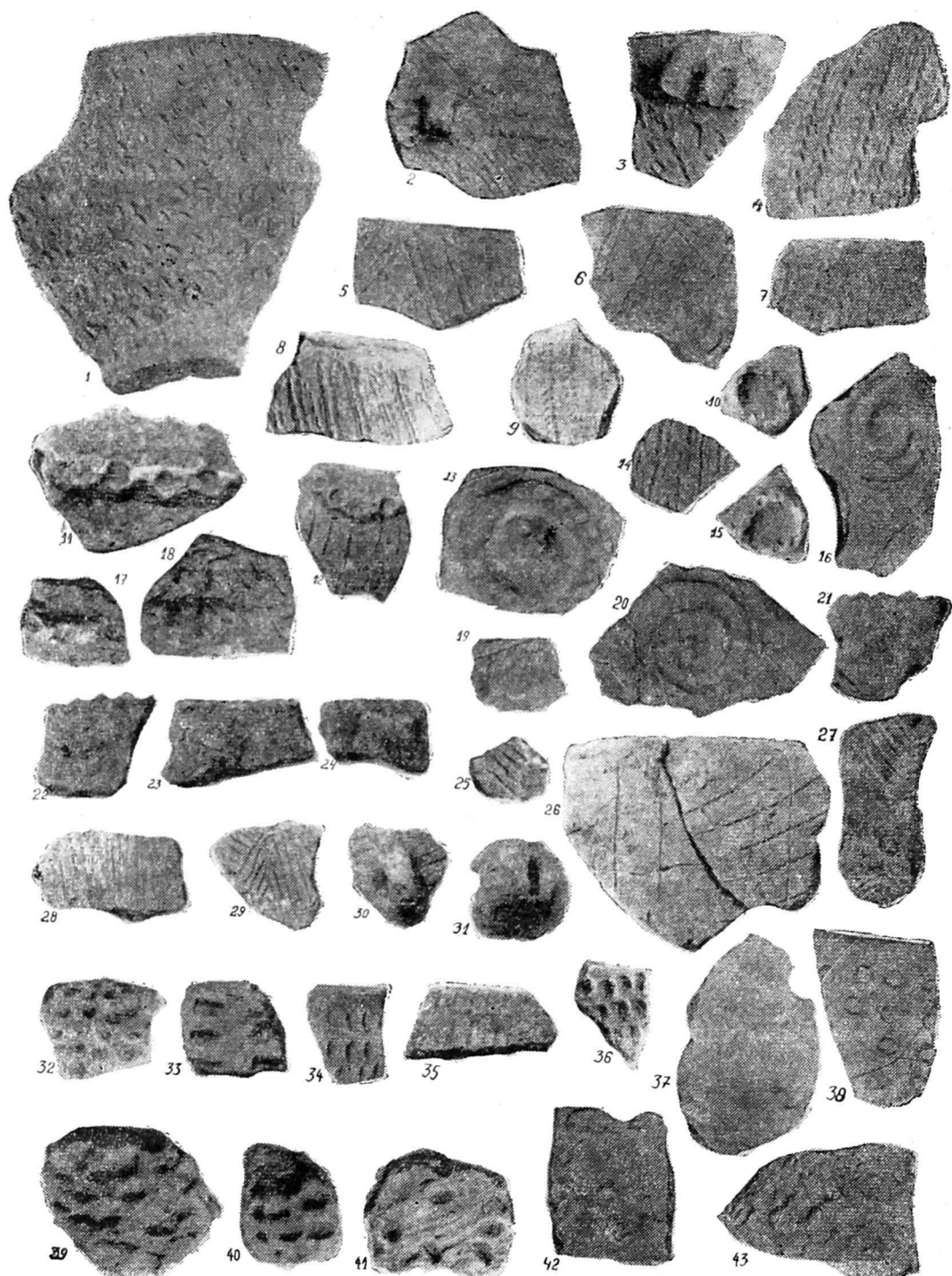

Fig. 4 — Beșenova (1–8, 13–14, 27, 37–38, 42–43 *Movila Mare*; 9–10, 15–16, 20 *Movila IV*); Ostrovu Golu (11–12, 17–19, 21–26, 28–36, 39–41 *așezarea centrală*).

leasa⁴⁸, Starčevo⁴⁹, Tečić⁵⁰ și Baštine⁵¹ apar în fazele târzii, transmitându-se culturilor ulterioare; *barbotina*, împrăștiată sau organizată (Giulvăz; Beșenova, fig. 4/42—43; Dubova — Cuina Turcului etc.), cunoaște o anumită evoluție deosebindu-se mai ales în fazele târzii⁵²; ornamentele în *relief*, de obicei aplicate, constau din briuri (fig. 4/11—12), creste (fig. 4/3) sau spirale. După formă briurile sînt: semicirculare, în formă de rozetă (fig. 4/10, 15), sau în formă de „S” culcat (Ostrovu Golu, fig. 4/17), avînd analogii la Tečić⁵³, Gladnica⁵⁴, Baštine⁵⁵, Hódmezővásárhely⁵⁶ și Perieni⁵⁷. Spiralele sînt mai rare (fig. 4/13, 16, 20) și împreună cu briurile sînt un ornament tipic pentru fazele târzii ale culturii Starčevo-Criș⁵⁸.

3. *Formele*. Bogatul material ceramic, întreg și întregibil, poate fi grupat în cîteva categorii: a) *vase de provizii* cu următoarele variante: *vas asimetric* de purtat pe spate (Beșenova, fig. 5/1), care prin formă ne amintește de vasele antropomorfe „Venus de Gorsza” și „Venus de Szentes”, avînd analogii ce merg pînă la identitate în Ungaria⁵⁹ și Iugoslavia⁶⁰, *vas-butoi* (fig. 5/3; Ostrovu Golu⁶¹ și Schela Cladovei), cu analogii în regiunile învecinate și chiar mai îndepărtate⁶²; *vas semi-sferic* (Beșenova, fig. 5/2); b) *străchini* cu următoarele variante: *strachină tronconică* ornamentată cu barbotină împrăștiată (Beșenova, fig. 7/11) și *strachină plată*, simplă (Dejani și Dubova — Peștera Veterani)⁶³; c) *cupe* cu următoarele variante: *cupă conică* (Beșenova, fig. 7/14, 17), *cupă semisferică* cu piciorul scurt (Beșenova, fig. 7/12), *cupă semisferică* cu piciorul scurt și gol, cu pereții ușor arcuiți (Beșenova, fig. 7/15), *cupă* cu profil în „S” (Beșenova, fig. 7/13, 16), *cupă bitronconică* cu partea inferioară puternic arcuită (Beșenova, fig. 7/18), *cupă bitronconică* cu piciorul înalt (Beșenova, fig. 7/19; acest din urmă tip apare în faza a III-a a culturii Starčevo-Criș, derivînd din străchinile bitronconice printr-o evoluție a piciorului și a corpului⁶⁴; în cursul acestui proces se naște tipul de la Comloșul Mic, care stă la baza cupelor din culturile ulterioare); *cupă cu picior cruciform* (Beșenova, fig. 7/9—10), de asemenea o formă târzie în cultura Starčevo-Criș⁶⁵; d) *bolurile*. O încadrare cronologică sigură a acestora nu există. Formele cunoscute în Banat sînt *bolul globular* (fig. 6/17—18) și *bolul tronconic* (fig. 6/15—16); e) *vasele cu corp sferic și cilindric* se pot grupa în următoarele variante: vase cu fundul mai mic decît gura (fig. 6/1—5, 7, 9—12).

⁴⁸ V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 266.

⁴⁹ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 160—162.

⁵⁰ R. Galović, în *ZborNM*, Beograd, 1960—1961, p. 37—38, pl. III/3.

⁵¹ M. și D. Garašanin, în *Starinar*, N.S., III—IV, 1952—1953, p. 124—126, fig. 25/3; B. Bruckner, *op. cit.*, p. 96, fig. 13, 14.

⁵² Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen*, p. 8; D. Berciu, *op. cit.*, p. 33.

⁵³ R. Galović, *op. cit.*, p. 37, fig. 3/2; 6/7.

⁵⁴ I. Glisić, în *GlasMKiM*, I, Prština, 1957, p. 225, fig. IV/2.

⁵⁵ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 92, fig. 15 a-b, c.

⁵⁶ Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12, pl. III/11, 13. 15—16.

⁵⁷ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 69, fig. 5/1.

⁵⁸ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXII/4a-b; VII/2, 5, 7, 9, 12; XXXVII/9; XXXVIII/2, 3; XLVI/2b.

⁵⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XXV/6a-b; XXIII/2-3; I/11a; XIII/15a-b; XXIV/5; IX la-b; Gy. Gazdapusztai, *op. cit.*, p. 12—13, fig. I/1; II/1—2.

⁶⁰ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, fig. 19; B. Gavela, în *Starinar* N.S., VII—VIII, 1957—1958, p. 266—268, fig. 51.

⁶¹ Vasele de la Ostrovu Golu tind spre această formă.

⁶² N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 45; E. Comșa, în *SCIV*, XVII, 1966, p. 356; B. Bruckner, *op. cit.*, fig. 9; O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 6/5; 13/2; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXI/3, 5, 7; LXIV/3; XXI/3; XIV/1.

⁶³ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 159—160; V. G. Childe, *op. cit.*, p. 86; M. Petrescu-Dîmbovița, în *ActArchBp*, IX, 1958, p. 61, fig. 4/3—4; I. Nestor, *op. cit.*, p. 56—58, fig. 6, 9; D. Berciu, *Contribuții...*, p. 33; *SCIV*, III, 1952, p. 153, fig. 17/2; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 19, fig. 8; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XV/10—11.

⁶⁴ O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 7/8; 12/2; 4/8.

⁶⁵ J. Makkay, *op. cit.*, p. 7.

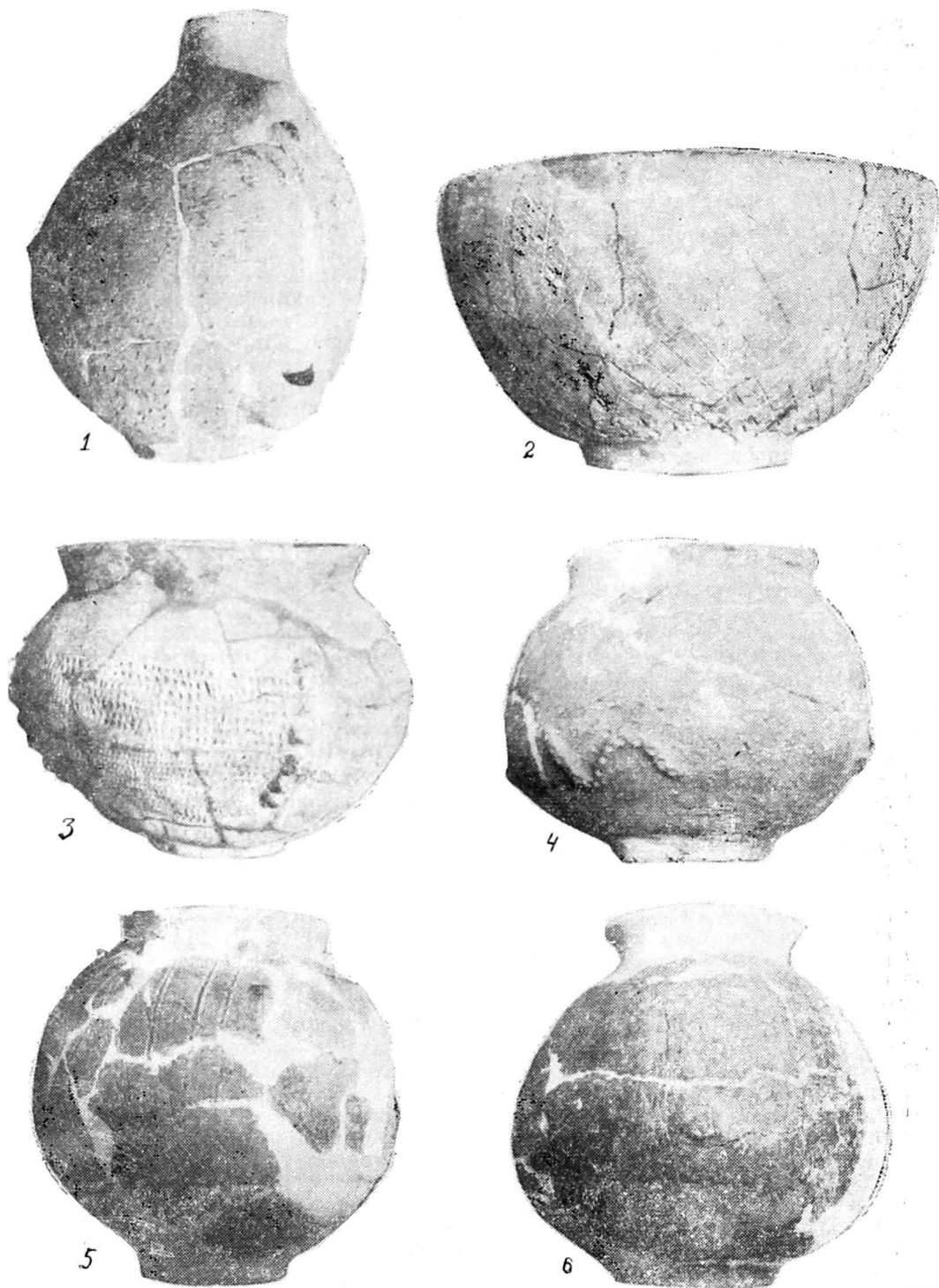

Fig. 5 — Beșenova (1–6 *Movila Mare*).

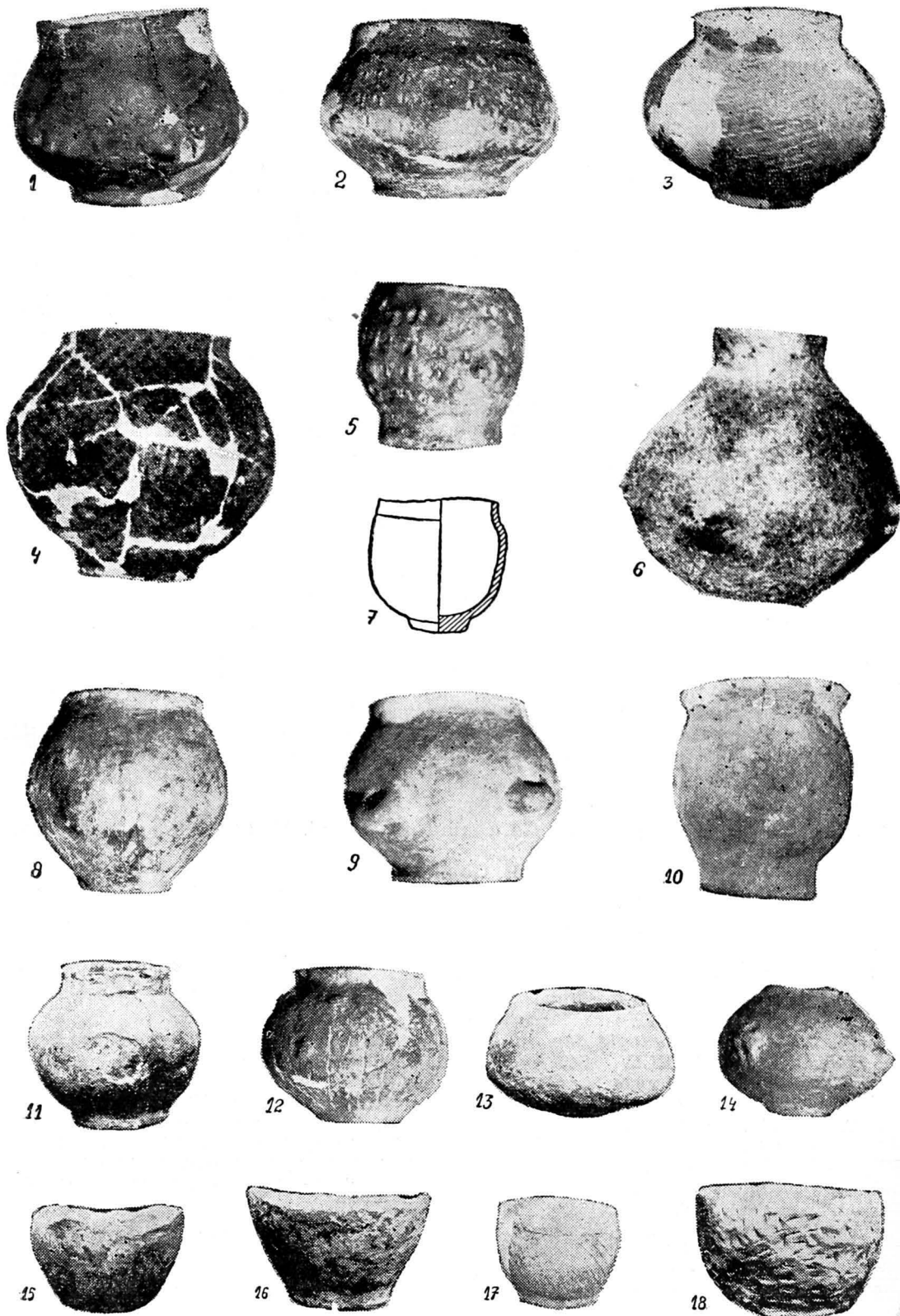

Fig. 6 — Beșenova (1–3, 5, 8–18 *Movila Mare*) ; Dubova (4,6–7).

cu gura cilindrică și îngustă (Dubova, fig. 6/6), cu corpul ușor turtit tinzând spre cele bitronconice (fig. 6/13—14) și în formă de pară (fig. 6/8). Aceste forme își găsesc analogii în Ungaria⁶⁶ și Iugoslavia⁶⁷; f) vasele cu picioare. Înzestrarea vaselor cu mai multe picioare este un fenomen târziu în cultura Starčevo-Criș⁶⁸. După forma corpului vasele cu picioare au următoarele variante: vas cu corp sferic (fig. 7/1, 4) strachină bitronconică (fig. 7/3), strachină bitronconică cu buza răsfrântă (fig. 7/2), cu analogii în Ungaria⁶⁹; g) altarele se pot grupa în două variante: cu patru picioare și cu partea superioară terminată în formă de cupă (Beșenova, fig. 8/1—9) cu analogii la Vučedol⁷⁰, Gladnica⁷¹ și Tečić⁷²; cu trei sau patru picioare și cu partea superioară terminată în forma unei măsuțe sau tigăi (Ostrovu Golu, fig. 8/9—15), având analogii în Moldova⁷³ și Bulgaria la Karanovo și Kremikovci⁷⁴.

4. *Ceramica pictată*. Din cele opt așezări Starčevo-Criș săpate, în cinci au ieșit fragmente ceramice pictate, iar în una o ceramica pictată a fost găsită la suprafață. Pasta pe care se pictează este în general din lut fin bine frământat, având ca degresant nisip fin sau pleavă tocată mărunț. Lustruirea și pictarea sînt în general bune, excepții întîlnindu-se numai în ultima fază a culturii Starčevo-Criș⁷⁵.

La Dubova, afară de ceramica pictată amintită în lucrări⁷⁶, avînd ca motive benzi pictate în spirală sau rețea, există încă două fragmente: unul cu motive de culoare alb-albăstruie, dispuse în formă de benzi și ghirlande, și altul pe care se mai vede locul pictat (fig. 9/10—11). Ceramica pictată de la Dubova, prin culorile albăstrui, prin pictura în rețea sau spiralică, se poate încadra în a doua jumătate a fazei a doua, dar mai ales în a treia fază a culturii Starčevo-Criș⁷⁷.

Ceramica pictată de la Giulvăz, prin motivele constînd din cîrlige spiralice și benzi paralele verticale pictate cu o culoare brună (fig. 9/1—3) pe un fond roșu portocaliu, are analogii în Iugoslavia⁷⁸. Fragmentul de cupă pictat cu benzi paralele (fig. 9/4) are analogii tot în Iugoslavia⁷⁹. Fragmentul de vas de provizii pictat cu spirală (fig. 9/5) se aseamănă cu cel de la Ostrovu Golu, avînd analogii la Zeleznikovo, Tečić și Vinča⁸⁰.

Pictura de la Ostrovu Golu este de proastă calitate: pasta e amestecată cu pleavă, și e arsă slab, avînd unele straturi superficiale care parțial s-au desprins⁸¹. Motivele ornamentale sînt benzi rectilinii sau ușor curbate și spirale (fig. 9/6—8), avînd aceleași analogii ca exemplarele de la Giulvăz. Prin motive și caracteristici, această pictură aparține însă fazei a IV-a a culturii Starčevo-Criș.

⁶⁶ O. Trogmayer, *op. cit.*, fig. 4; 8.

⁶⁷ R. Galović, *op. cit.*, p. 26; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. VIII/20; IX/33; B. Gavela, *loc. cit.*, fig. 46.

⁶⁸ D. Berciu, *Contribuții...*, p. 33; R. Galović, *loc. cit.*

⁶⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. IV/10—12; XX/4; XXXII/9, 11; XXXIV/1—3, 8—9, 11—13; XXXIII/8; V/4—8, 10.

⁷⁰ R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, fig. 19/2—3.

⁷¹ I. Glisić și B. Iovanović, *op. cit.*, p. 38—39, pl. II/6; VIII/7—8.

⁷² R. Galović, *op. cit.*, p. 38—39, pl. II/6; VIII/7—8.

⁷³ Pieseile sînt expuse în Muzeul Național de Antichități, București.

⁷⁴ I. Gaul, *op. cit.*, pl. II.

⁷⁵ V. Milojević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin, 1949, p. 72; BSA, XLIV, 1949, p. 264—265; *Reinecke Festschrift*, p. 110.

⁷⁶ C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *op. cit.*, p. 409.

⁷⁷ V. Milojević, în BSA, XLIV, 1949, p. 262; *Reinecke Festschrift*, p. 110.

⁷⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 27, nivelul Let III, pl. 12/9; B. Bruckner, *op. cit.*, p. 94, pl. V/4, 7—8; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. XII; XIV/2—3; XVIII; M. Grbić, în *Starinar*, NS, V—VI, 1954—1955, p. 24—27, fig. 3/8—11; AJA, LXI, 2, 1957, p. 141—144; R. Galović, în *ZborNM*, III—IV, 1960—1961, pl. X/1, 3, 5; XIII/5; 43—44 *BerRGK*, 1962—1963, pl. 9/1, 4, 6.

⁷⁹ B. Bruckner, *op. cit.*, p. 93, pl. IV/1—6, 8; R. Galović, *op. cit.*, p. 15—16; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. XVI/1—2; M. Grbić, *op. cit.*, p. 47, fig. 3/8—11.

⁸⁰ M. Grbić, *loc. cit.*; R. Galović, *op. cit.*, pl. XII/3, 5; IX/3.

⁸¹ În săpăturile lui P. Roman, secțiunile X și XII.

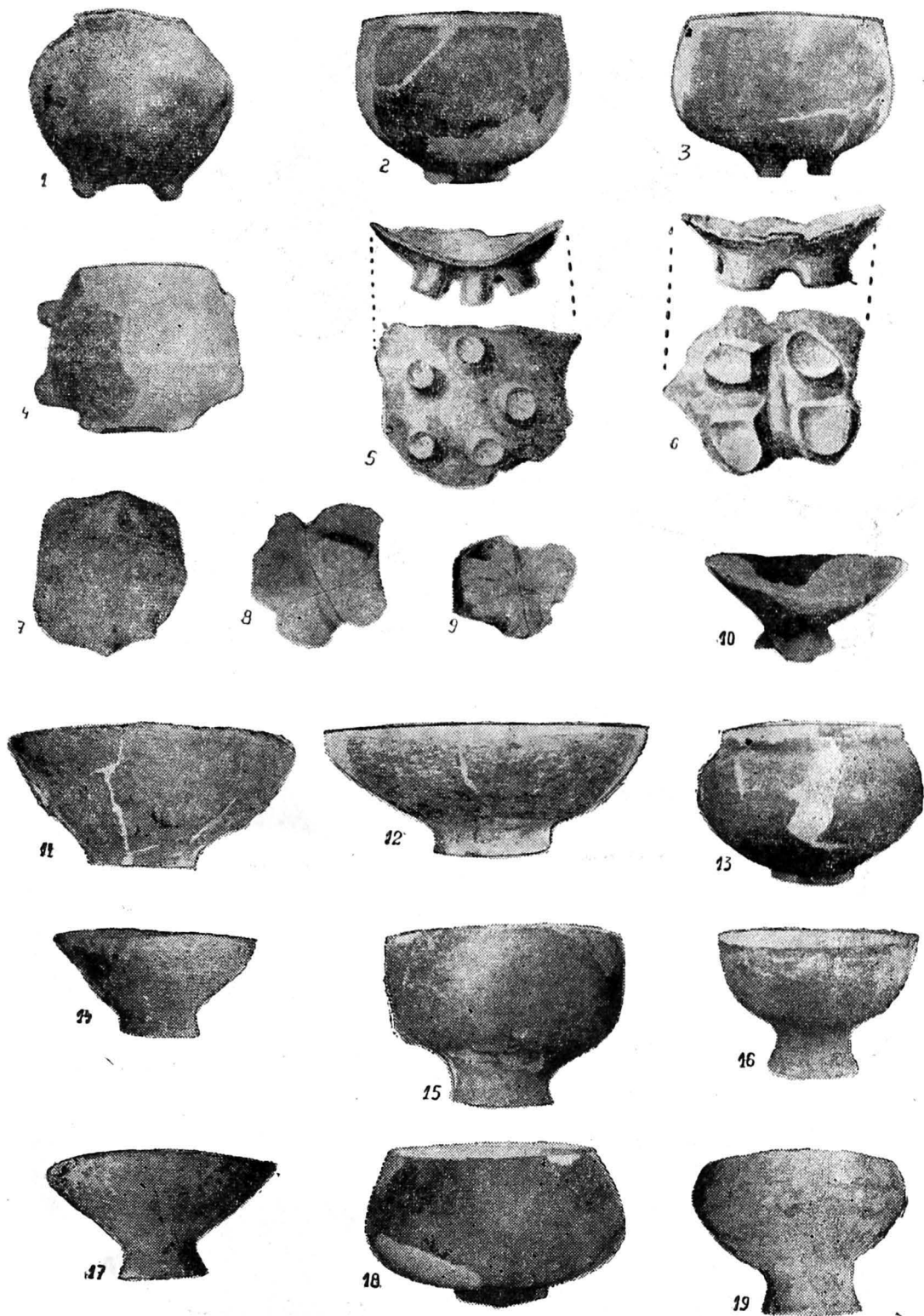

Fig. 7 — Beșenova (1—19 *Movila Mare*).

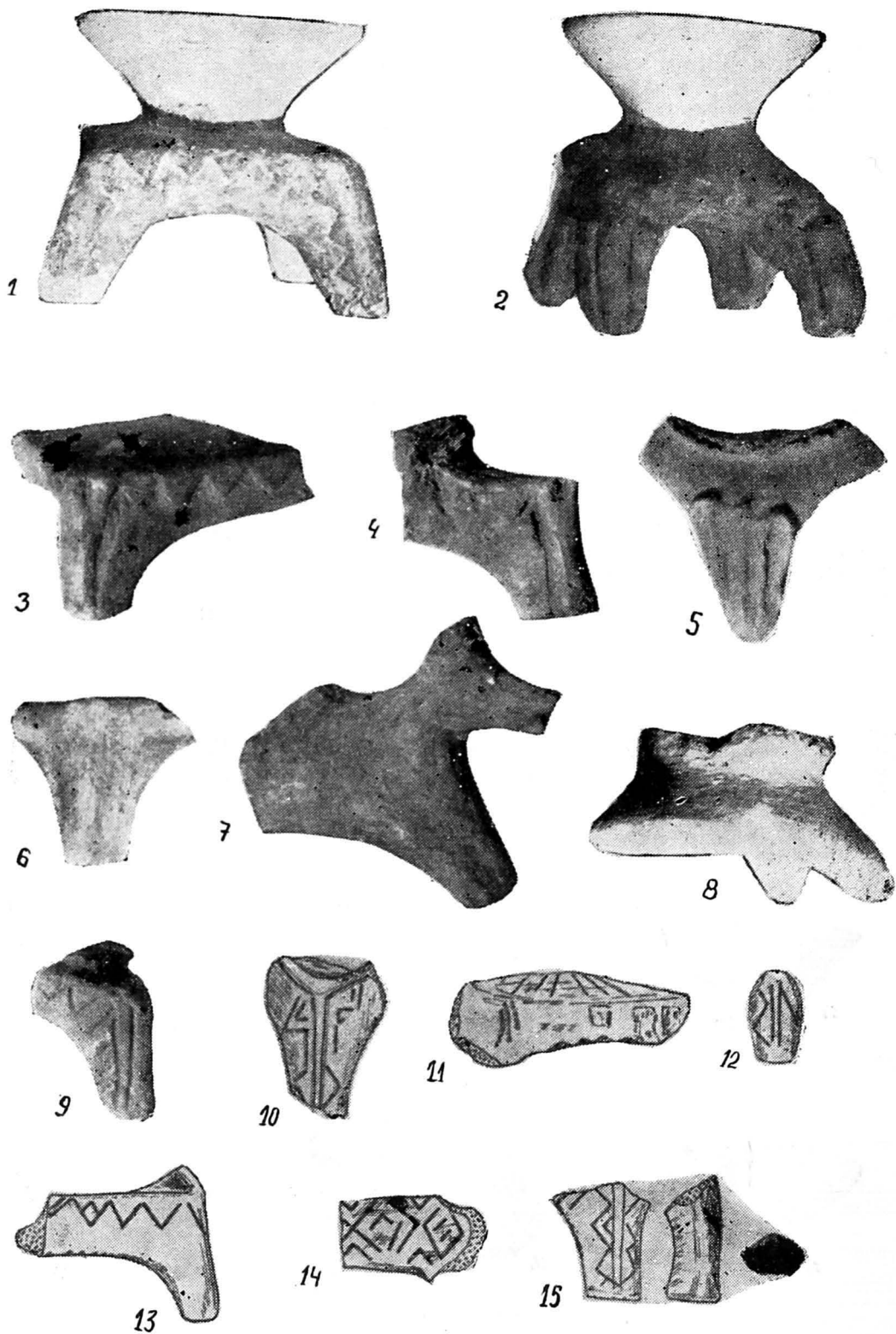

Fig. 8 — Beșenova (1, 3–9 *Movila Mare*; 2 *Movila IV*); Ostrovu Golu (10–16 *așezarea centrală*).

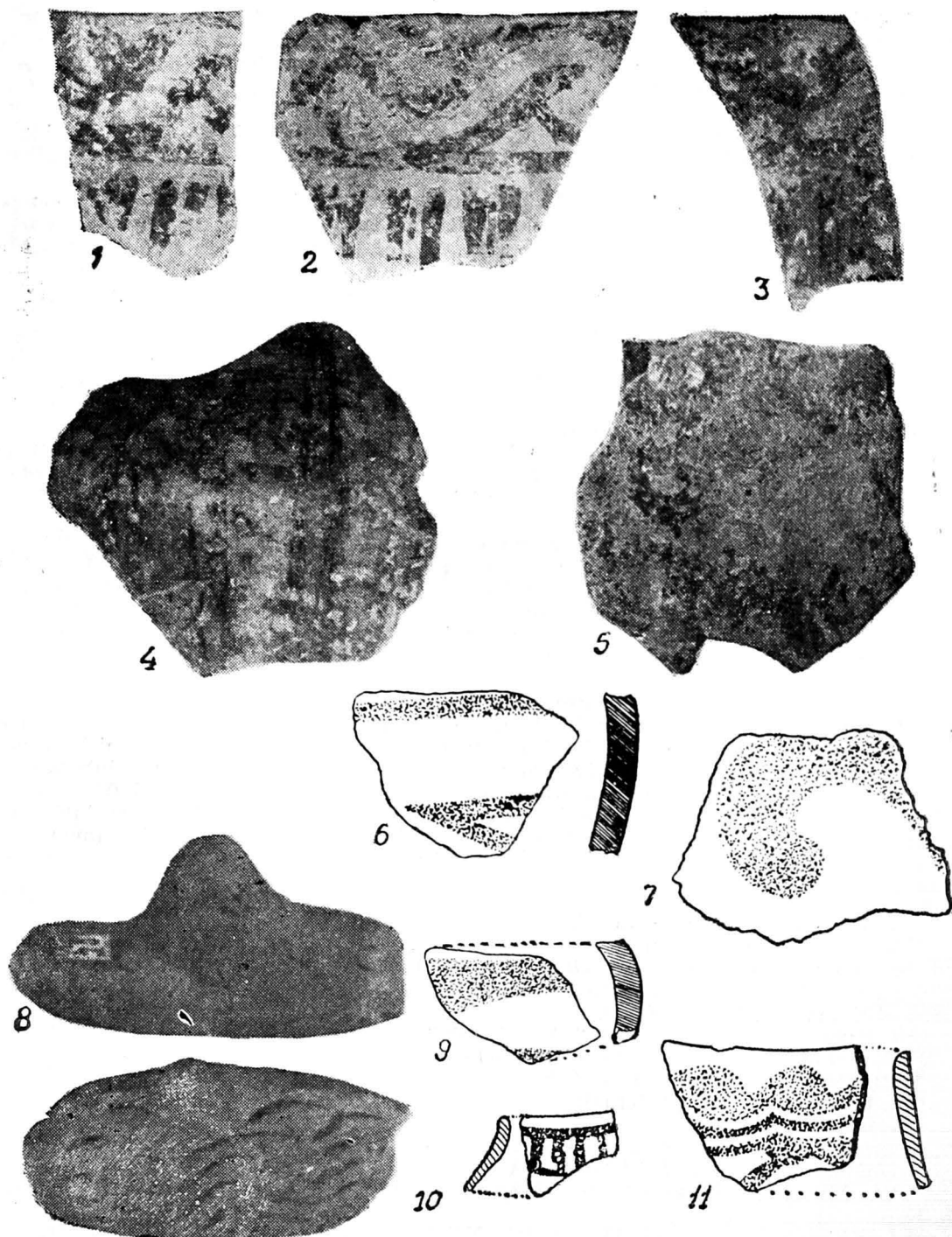

Fig. 9 — Beșenova (9 *Movila Mare*); Dubova (10—11 *Cuina Turcului*); Giulvăz (1—5) ; Ostrovu Golu (6—8 așezarea centrală).

Materialul pictat de la Liubcova și Schela Cladovei a fost încadrat de autorii săpăturilor în faza Starčevo II-b⁸².

Fragmentele ceramice de la Gornea, prin pictura de culoare brună și motivele liniare, au analogii în ceramica de la Giulvăz și Liubcova, încadrându-se în faza a III-a a culturii Starčevo-Criș.

Tot în legătură cu ceramica pictată trebuie amintită și o pintaderă de lut descoperită la Beșenova (fig. 9/9), care prin motivele în zig-zag din sigiliu are analogii pe o arie întinsă⁸³.

5. *Plastica*. Din săpăturile vechi și recente provine o bogată plastică antro- și zoomorfă. Tipologic și evolutiv, plastica existentă se poate grupa în câteva variante: a) idoli în formă de *coloană* (fig. 10/1—2), cu gîtul foarte lung, cu fața redată printr-o mască triunghiulară, o proeminență ce indică nasul și două incizii ce reprezintă ochii. Părul este redat prin incizii adânci pe creștet și spate. Pentru această variantă se găsesc analogii la Kopáncs-Zsoldos, Kotacpart-Vatatanya⁸⁴, Zelenikovo⁸⁵ și Pavlovac⁸⁶; b) idoli cilindrici (fig. 10/2 a—b, 3, 4 a—b, 5), scurți, groși, cu două incizii ce indică ochii și părul redat cu incizii pe creștet și spate; au analogii la Kopáncs-Kovács⁸⁷; c) idoli cilindrici cu talpă (fig. 10/7—8, 11), care au în partea inferioară o talpă și cite o proeminență (fig. 10/7, 11); d) *idoli cu steatopigie* (fig. 10/6 a—b, 9), avînd analogii la Hódmezővásárhely, Kotacpart-Vatatanya, Tiszaúgh-Tópart și Kopáncs-Zsoldos⁸⁸, iar după felul de redare a feței (fig. 10/13—14) la Karanovo⁸⁹; *idoli făcuți din pereți de vase* (fig. 10/12) cu analogii la Vinča⁹⁰; *idoli* cu tendințe de modelare a brațelor și picioarelor (fig. 10/10 c), care stau la baza plasticii din cultura Vinča.

6. *Plastica pe vase* este un fenomen caracteristic pentru faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș⁹¹. Căpriorul de pe vasul de provizii de la Beșenova (fig. 12/4) are analogii la Csepe, Szentes, Kopáncs-Zsoldos, Szarvas-Szapanos, Kopáncs-Kovács tanya și Vinča⁹². Figuri schematizate de oameni redade în relief prin aplicare pe suprafața vasului (Beșenova, fig. 12/1—3) au analogii la Szentes-Jaksorpart, Szarvas-Szapanos. Kotacpart-Vatatanya⁹³, Valea Lupului⁹⁴ etc. Altarul cu capete de animal are analogii doar în cultura Vinča⁹⁵.

C. *Așezări și locuințe*. O trăsătură caracteristică a tuturor așezărilor Starčevo-Criș din Banat este amplasarea lor în imediata apropiere a apelor, fapt ce se explică prin ocupațiile legate de pescuit și vînătoare. Terasale inferioare sau mijlocii ale Dunării au fost locuite extensiv (Pojejena, Moldova Veche, Gornea, Liubcova și Schela Cladovei), în vreme ce așezările din regiunea joasă a Banatului (Beșenova), situate pe grinduri, au fost locuite intensiv, din care cauză azi se prezintă sub formă de tell. Erau locuite de asemenea peșterile (Dubova-Peștera lui Climente și Peștera Veterani), ostroavele (Ostrovu Golu) și adăposturile de sub stîncă (Dubova — Cuina Turcului).

⁸² E. Comșa, *op. cit.*, p. 4; *SCIV*, XVII, 1966, p. 358.

⁸³ M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 73—75, fig. 7/15—17; I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLVIII/1a-b; D. Berciu, *op. cit.*, p. 31—32; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. III/8; V. G. Childe, *op. cit.*, p. 119; Vl. Milojević, *Chronologie*..., p. 53; R. Galović, în *ZborNM*, 1960—1961, p. 40, pl. XI/4; fig. 3.

⁸⁴ I. Kutzián, *op. cit.*, p. XLIV/9, XLIII/7; XLIV/2.

⁸⁵ R. Galović, în 43—44 *BerRGK*, 1962—1963, p. 27.

⁸⁶ Vl. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 264.

⁸⁷ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. XLIII/5.

⁸⁸ *Ibidem*, pl. XLIII/3.

⁸⁹ G. I. Georgiev, *op. cit.*, p. 64, fig. 3; I. Glisić și B. Iovanović, *op. cit.*, pl. V/3.

⁹⁰ I. Kutzián, *op. cit.*, pl. LXIII/3—4.

⁹¹ Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen*, pl. 10; A. Nițu, în *SCIV*, XIX, 1968, p. 392.

⁹² I. Kutzián, *op. cit.*, pl. II/1; VII/1; XX/1; XLI/9, 6; LVIII/1; B. Iovanović, în *Starinar*, NS, XIII—XIV, 1962—1963, p. 19—25.

⁹³ J. Banner, în *Dolgszeged*, VIII, 1932, p. 31—48, pl. XVIII/1—2.

⁹⁴ A. Nițu, în *SCIV*, 19, 1968, p. 387—392, fig. 1.

⁹⁵ Reprezentări de acest gen sînt numeroase în fazele vechi ale culturii Vinča.

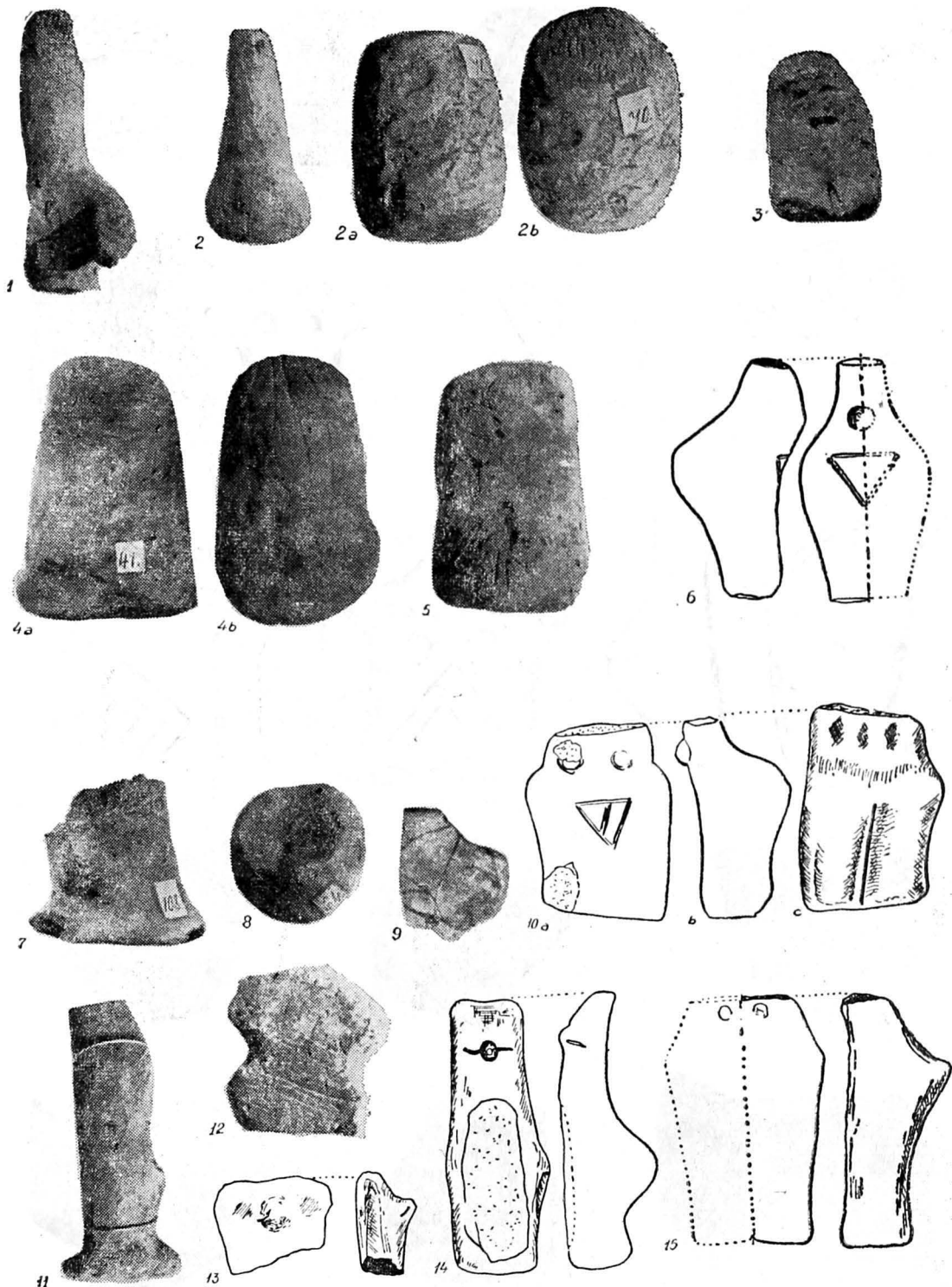

Fig. 10 — Beșenova (1–5, 7–8, 11 *Movila Mare*); Ostrovu Golu (6, 10, 12–15 *așezarea centrală*); Cenad (9).

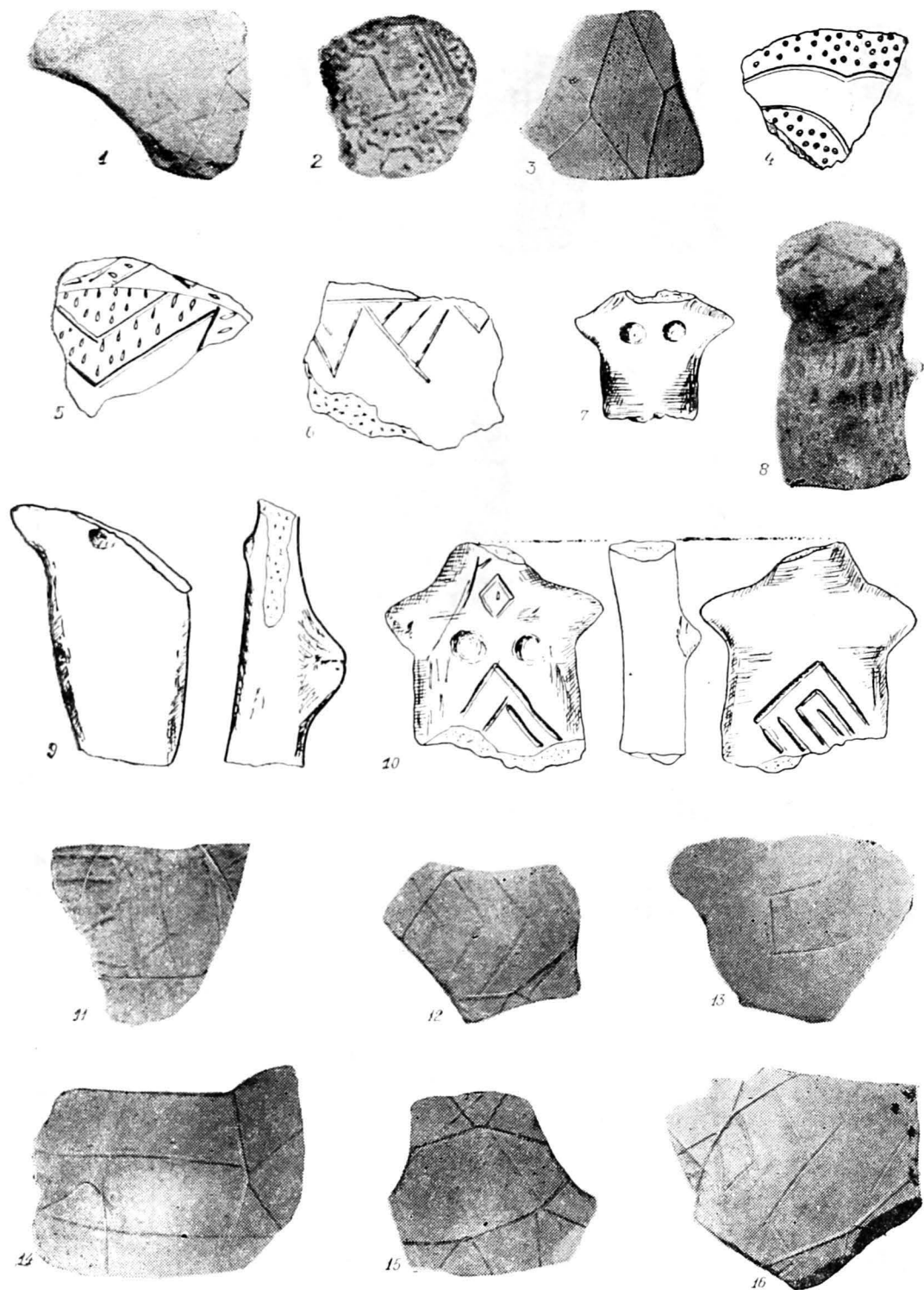

Fig. 11 — Beșenova (1—3, 11—16 *Movila Mare*); Balta Sărată (9); Ostrovu Golu (4—7
10 *așezarea centrală*); Zorlențul Mare (8).

Tipurile de locuință sînt bordeiul de formă rotundă sau ovală⁹⁶ și locuința de suprafață. La Ostrovu Golu, în așezarea centrală, au fost săpate cîteva complexe de piatră deosebit de interesante, ce serveau ca bază unor locuințe de suprafață⁹⁷. Pentru acestea se cunosc analogii în așezările de la Let⁹⁸ și Schela Cladovei⁹⁹.

D. Credințe și obiceiuri. Descoperirea unor morminte la Beșenova ne oferă unele date despre ritul de înmormintare din această perioadă. Mortul era așezat în poziție chiricită, avînd uneori în jurul capului ocră roșu. Inventarul este foarte sărac sau lipsește cu desăvîrșire. Din cele nouă morminte descoperite la Beșenova doar mormintele I, IV, V pot fi atribuite cu siguranță culturii Starčevo-Criș¹⁰⁰, avînd corespundențe în așezări contemporane din Transilvania¹⁰¹, Ungaria¹⁰² și Iugoslavia¹⁰³.

Plastica antropomorfă prin steatopigia ei ne amintește de cultul fecundității și al fertilității. Redarea sexului feminin la unele figurine¹⁰⁴ (fig. 10/6 a—b) credem că este o dovadă a accentuării importanței divinității feminine. Diferențierile se vor accentua în culturile ulterioare, cînd alături de divinitatea feminină apare și divinitatea masculină sau cuplul divin al reproducerii¹⁰⁵.

Reprezentarea amănunțită a părului la unele figurine (fig. 10/1, 2 b, 4 b, 5), în contrast cu schematizarea feței și a corpului (brațele și picioarele sînt neglijate), o considerăm ca o dovadă a atenției deosebite ce se acorda părului ca atribut al divinității feminine sau avînd un rol magic.

III. Cronologia culturii Starčevo-Criș în Banat

Legăturile tipologice stabilite la analiza materialului arheologic cu așezări a căror poziție cronologică și stratigrafică a fost precizată, alături de cercetările recente, ne vor servi ca jaloane la întocmirea unei scheme cronologice a evoluției culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Banatului. În vederea precizării acestei evoluții vom accepta sistemul cronologic al lui Vl. Milojević¹⁰⁶.

Faza I. Cu anumite rezerve — determinate de caracterul restrîns al cercetărilor — atribuim acestei faze doar așezarea de la Dubova (Sacoviștea Mare). Factura ceramicii de aici are analogii în așezările Starčevo I. Pentru aceeași încadrare pledează și lipsa ceramicii „red-ware”¹⁰⁷, tehnică ce apare abia în faza a II-a a acestei culturi. Un caz asemănător nu întîlnim în nici o altă așezare, iar acolo unde ceramica „red-ware” lipsește

⁹⁶ E. Comșa, în *SCIV*, III, 1952, p. 355—356; C. S. Nicolăescu-Plopșor și colab., *op. cit.*, p. 409; *Comunicări*, seria Arheologie, IV, Craiova, 1968, p. 23—26.

⁹⁷ În săpăturile lui P. Roman, secțiunea I-a, nivelul II.

⁹⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 14.

⁹⁹ Sondaj executat de V. Boroneanț în anii 1966—1967, cu care prilej au fost sectionate cîteva complexe de piatră similare.

¹⁰⁰ E. Comșa, în *OmD*, p. 84—85.

¹⁰¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 18; *SCIV*, X, 1959, p. 293—295.

¹⁰² I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 251; M. Garašanin, în *39BerRGK*, p. 3—6.

¹⁰³ D. Garašanin, *op. cit.*, p. 154; I. Banner, în *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 30—41; D. Berciu, *Inseamnări...*, p. 15 sqq; J. Vidal, în *Science et Vie*, 614, noiembrie, 1968; B. Iovanović, în *Starinar*, NS, XVIII, 1967, p. 19—20.

¹⁰⁴ Ne referim la cele din perioada tîrzie a culturii Starčevo.

¹⁰⁵ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, VII, 1956, p. 95—115.

¹⁰⁶ Vl. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 264 sqq; M. Grbić, în *Starinar*, NS, IX—X, 1958—1959, p. 17.

¹⁰⁷ *Idem.* în *AJA*, XLI, 2, 1957, p. 137—139; *Starinar*, V—VI, p. 24—27; Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, NS, II, 1958, p. 40; Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 70.

sînt alte elemente tîrzii, ce nu permit o asemenea atribuire. În restul teritoriului țării — după cum sînt prezentate deocamdată lucrurile în literatura de specialitate — nu considerăm că vreo așezare poate fi atribuită acestei faze. Încercarea de a paraleliza Leț I cu Starčevo I¹⁰⁸ nu pare posibilă deoarece înseși caracteristicile pe care le dă cercetătoarea fazei I de la Leț: pictarea cu alb, pictarea picioarelor de cupă, prezența picioarelor de cupă goale în interior etc.¹⁰⁹, sînt proprii fazelor următoare ale culturii Starčevo-Criș¹¹⁰, avînd analogii în complexe similare din Bulgaria¹¹¹.

Faza a II-a. Considerăm că pînă în prezent — așa cum sînt prezentate lucrurile în publicații și după cum reiese din materialul ce ne-a fost accesibil — lipsește material arheologic care să poată fi atribuit cu siguranță în prima jumătate a acestei faze. Pentru încadrarea în a doua jumătate a fazei a II-a pledează analogiile găsite pentru așezările de la Dubova (Cuina Turcului, nivelul Criș I) și Schela Cladovei, unde se cunoaște o ceramică pictată cu alb, pictură cu culori închise, motive spiralice, în roșea și timide elemente spiralieri¹¹².

Faza a III-a. Încadrarea așezărilor de la Dubova și Liubcova în această fază a fost făcută de autorii săpăturilor cu suficiente argumente¹¹³. Atribuirea ceramicii pictate de la Giulvăz nu întîmpină mari greutăți deoarece caracteristicile picturii și analogiile găsite par a fi suficiente. Tot aici trebuie încadrată ceramica pictată de la Gornea¹¹⁴. Materialele provenite de la Beșenova: vasele globulare, străchinile semisferice, cupele conice, cupele semisferice și cupele cu profil în „S” au analogii în așezări ce aparțin acestei faze. Formele amintite, luate singure, nu pot fi considerate ca elemente sigure de datare, dar urmărind diversele variante și evoluția lor se poate opera tipologic și cu acestea. Pe baza lor atribuim acestei faze o parte¹¹⁵ din materialul provenit de la Beșenova (Gornja-Aranca), Beșenova (Izlaz) și poate altarul din movila IV. Ornamentele cu cercuri concentrice de la Beșenova și din altă parte, din această zonă, trebuie atribuite fazei următoare, iar nu cum pledează analogiile găsite, deoarece ele pot ajunge aici mai tîrziu decît acolo unde au fost semnalate, un fenomen similar petrecîndu-se și în sud¹¹⁶.

¹⁰⁸ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 46—47.

¹⁰⁹ E. Zaharia, *op. cit.*, p. 36, fig. 10/3; p. 23, fig. 7/3—4.

¹¹⁰ Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 109; *Die wichtigsten Fragen*, p. 12—13; D. Garašanin, *op. cit.*, pl. IV/6; XV/6.

¹¹¹ J. Gaul, *op. cit.*, p. 23, fig. 14.

¹¹² Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 111—113; C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Comunicări*, loc. cit.

¹¹³ M. Davidescu, *op. cit.*, p. 547—548; E. Comșa, în *Comunicări*, loc. cit.; *SCIV*, XVII, 1966, p. 360; C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*

¹¹⁴ Nu ne pronunțăm cu o mai mare exactitate deoarece studierea materialului descoperit în cursul anului 1968 va putea aduce noi dovezi.

¹¹⁵ Pentru valorificarea integrală a materialului arheologic sînt necesare încă analize ale condițiilor de descoperire după însemnările lui Gy. Nagy, azi probabil dispărute, precum și după noi cercetări sistematice.

¹¹⁶ R. Galović, în 43—44. *BerRGK*, 1962—1963, p. 26—27.

Faza a IV-a. Acestei faze îi pot fi atribuite un număr mai mare de așezări și nivele. Elemente care să permită în nord o asemenea atribuire sînt: vasele mari de provizii, vasele cu patru sau mai multe picioare, cupele cu picior cruciform, cupele bitronconice cu picior înalt și gol, precum și unele ornamente cum sînt. ornamentul în „spic de grîu“, briurile plastice, cercurile concentrice, spiralele cu alveole, spiralele în relief, spiralele pictate, o parte din plastică, plastica pe vase etc. Pe baza acestora atribuim unele nivele de la Beșenova (așezarea de la Izlaz, Gornja-Aranca și din movilele IV—VI), Comloșul Mic, nivelul superior de la Giulvăz și așezarea de la Dejanî.

În sudul Banatului, acestei faze îi putem atribui cu mai mare siguranță o parte din materialul provenit din nivelul inferior de la Ostrovul Golu (așezarea centrală) și nivelul superior de aici. Nu putem preciza în ce măsură atinge această fază nivelul III de la Dubova (Cuina Turcului); cert este însă că o anumită categorie de barbotină de aici are trăsăturile caracteristice acestei faze¹¹⁷. Elemente care pledează pentru încadrarea așezării de la Ostrovu Golu în faza a IV-a sînt: ceramica de proastă calitate cu pictură, numărul mic de fragmente ceramice cu pictură roșie, barbotina specifică, ornamentele cu briuri plastice, caracterul vincian al uneltelor de silex și ceramica lucrată în tehnică starceviană, dar ornamentată cu elemente vinciene. Mai mult, caracteristicile ceramicii (factura, ornamentele, plastica) ne arată că nu mai avem de-a face cu o cultură Starčevo-Criș propriu-zisă, ci cu un proces de decădere a unor elemente și de formare a altora noi. Puține elemente ca varietate dar multe ca număr ne arată că există încă o cultură de tip Starčevo-Criș. De aceea, nu sîntem de acord cu atribuirea acestei așezări fazei A a culturii Vinča, așa cum reiese din unele studii¹¹⁸.

IV. Considerații generale asupra culturii Starčevo-Criș în Banat

A. Legături culturale

În Banat, ca și în regiunile învecinate (Serbia, Voievodina și Transilvania), în ultima etapă de dezvoltare a culturii Starčevo-Criș se constată prezența unor elemente, de asemenea de origină sudică, aparținînd culturii Vinča¹¹⁹. Prezența unor elemente de origină vinciană pe fragmente de factură starceviană (Beșenova, fig. 11/1—2; Ostrovu Golu, fig. 11/4—6) și a unor importuri Vinča (Beșenova, fig. 11/3) precum și dănuirea unor elemente vechi Starčevo-Criș¹²⁰, sînt dovada unei conviețuiri și a unor influențe reciproce. Nu insistăm asupra originii culturii Vinča, dar

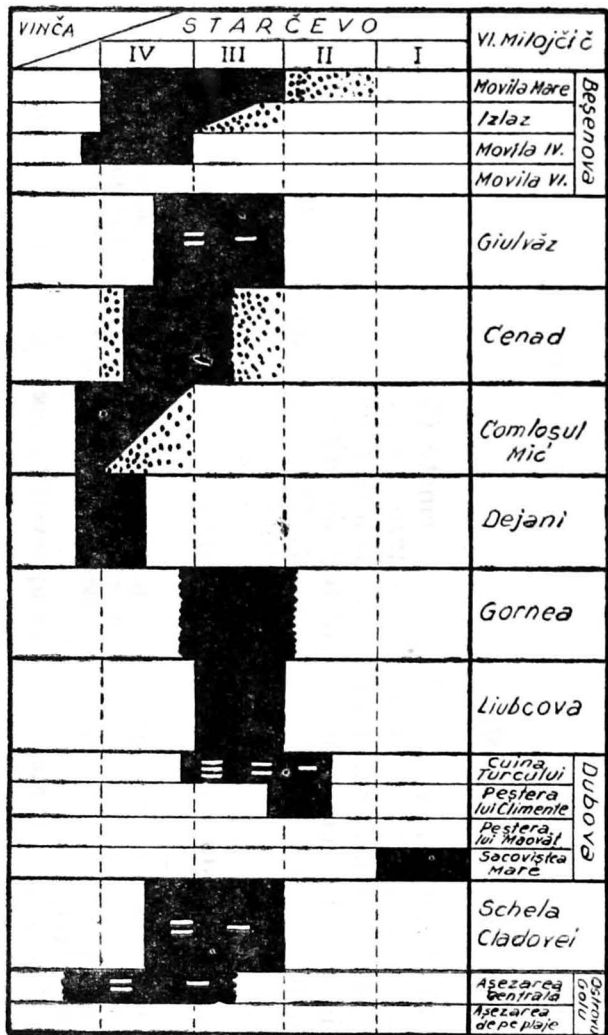
¹¹⁷ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 72; BSA, XLIV, 1949, p. 264—265.

¹¹⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *loc. cit.*, și în special tabelul cronologic.

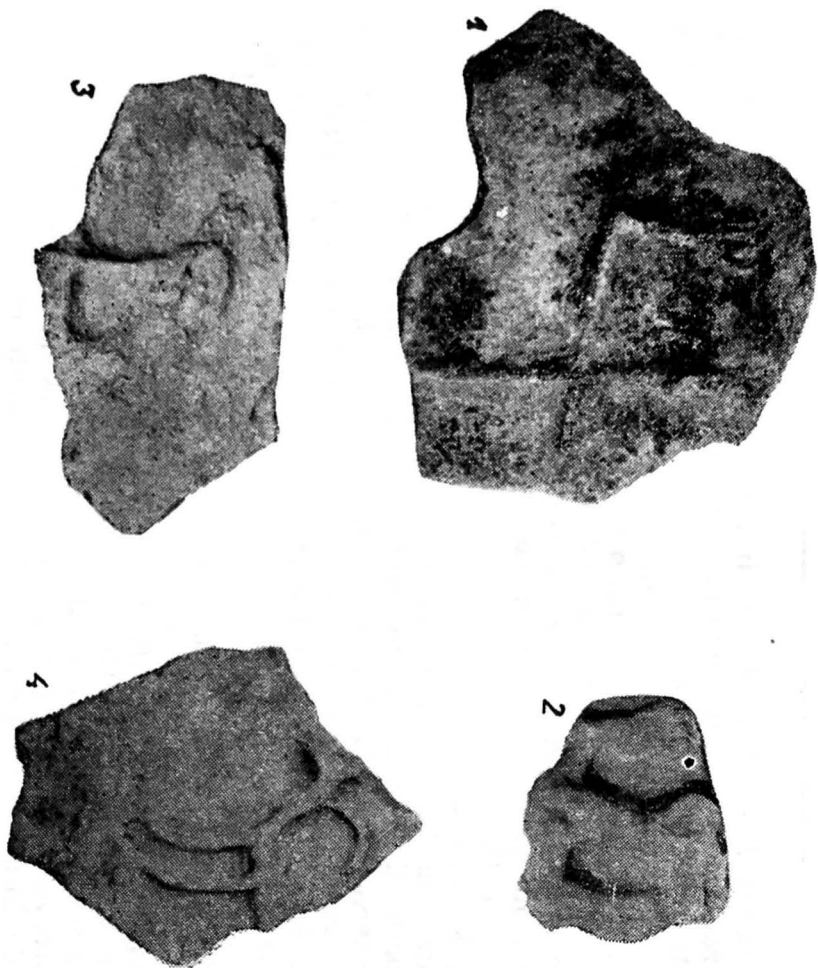
¹¹⁹ Vl. Milojević, în *Reinecke Festschrift*, p. 112—113; D. Sreiović, în *Starinar*, XVIII, 1968, p. 19—20.

¹²⁰ La Zorlențul Mare (jud. Caraș-Severin), încă din nivelul I se pot constata elemente de tradiție Starčevo-Criș.

Fig. 12 — Beșenova (1—3 *Movila Mare*; 4 *Movila IV*); Cronologia culturii Starčevo-Criș în Banat.

5

rolul culturii Starčevo-Criș la formarea culturii Vinča precum și diversele elemente care au fost preluate, nu se pot nega.

Semnificative din acest punct de vedere sînt: plastica de la Ostrovu Golu (fig. 11/10, 7), care din punct de vedere tipologic stă la baza viitoarei plastici din cultura Vinča de la Balta Sărată (fig. 11/9 a—b)¹²¹, Parța¹²², Ruginosu¹²³ și Zorlențul Mare¹²⁴; altarele de cult de forma unor măsuțe¹²⁵; plastica pe vase¹²⁶ și pictura de culoare brună, ce se transmite fazei A a culturii Vinča¹²⁷.

Atragem atenția asupra termenului de *Cultura Banatului*, intrat în literatura de specialitate, dar folosit în chip divergent de către cercetători¹²⁸. La Ószentiván VIII și Čoka sub acest termen au fost cuprinse elemente amestecate aparținînd culturii Starčevo IV, Vinča A, Vinča B₁ și elemente de sinteză între cultura Tisa și Vinča¹²⁹. La Parța și Zorlenț lucrurile sînt pe cale de a se clarifica¹³⁰. Materialul de la Lipova este de asemenea rezultatul unui proces de sinteză, dar păstrăm deocamdată rezerve atît asupra componentelor, cît și asupra poziției cronologice¹³¹.

Legăturile cu cultura *ceramicii liniare vechi*, cu toate că materialele ce ne stau la dispoziție sînt puține, pot fi schițate în forma unor influențe directe și reciproce. De la Beșenova se cunosc cîteva fragmente ceramice (fig. 11/11—16), care prin tehnică sînt de origină starceviană, dar a căror ornamente au un caracter liniar¹³². Precizarea acestor legături necesită și anumite dovezi stratigrafice pe care deocamdată nu le avem. Ne gîndim la varianta *liniarului* din șesul Tisei.

B. Poziția Banatului în cadrul culturii Starčevo-Criș

Banatul, prin așezarea sa geografică în calea străvechilor drumuri din Thessalia peste Macedonia, Serbia, pe valea Dunării pînă în bazinul pannonic, a fost leagănul în care străvechile civilizații de origine sud-es-

¹²¹ Sondaj executat în 1962 de Sever Dumitrașcu și Liviu Groza; inedit.

¹²² I. Miloia, în *Analele Banatului*, IV, 2, 1931, p. 171—186.

¹²³ Sondaj executat de colectivul muzeului din Reșița condus de prof. O. Răuț.

¹²⁴ Săpături executate de muzeul din Reșița în colaborare cu Muzeul Timișoara; inedit.

¹²⁵ Ne referim la altarele de cult în formă de măsuță, întîlnite în aria răsăriteană a culturii Starčevo-Criș și care s-au găsit în număr mare la Gornea.

¹²⁶ Este un fenomen caracteristic pentru cultura Starčevo IV — Vinča A, întîlnindu-se deopotrivă la Zorlenț, Gornea, Parța etc.

¹²⁷ La Gornea, în bordeiul săpat în toamna anului 1968, au ieșit la iveală două fragmente ceramice pictate atribuite de noi fazei A a culturii Vinča. O comunicare despre așezarea de aici a fost prezentată la sesiunea științifică a muzeelor din 1969.

¹²⁸ N. Vlăssă, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 408; *SCIV*, XV, p. 351—366; *ActaMN*, III, 1966, p. 34; D. Berciu, în *IstRom*, I, p. 42.

¹²⁹ Cu ocazia unei alte comunicări susținute la sesiunea cercurilor științifice studențești din anul 1966, am sesizat diferențele dintre fazele respective.

¹³⁰ E. Comșa și O. Răuț, în *SCIV*, XX, 1969, p. 3—15; la Parța M. Moga consideră că materialele aparținînd așa-zisei „Culturi a Banatului” apar în nivele mai tîrzii de aci.

¹³¹ Mulțumesc tov. M. Rusu care mi-a pus la dispoziție schițe și desene cu material provenit de la Lipova.

¹³² I. Kutzián, în *ArchAustr*, 40, 1966, p. 255, 260.

tică au găsit condiții prielnice de dezvoltare. Cuprins între hotare naturale Dunăre, Tisa, Mureș și Carpații meridionali, avînd un relief variat, cu lunci largi presărate cu grinduri, cu o floră și faună bogate, cu rîuri bogate în pește, pămînturi și pășuni grase, Banatul a oferit străvechilor locuitori posibilitatea de a practica diverse ocupații (pescuit, vînătoare, creșterea vitelor, agricultură etc.).

Primii purtători ai vieții neolitice aduc cu ei o civilizație dezvoltată, cu ocupații variate, cu credințe și obiceiuri complexe, ce fac ca regiunea în care se așează să intre în scena culturii în urmă cu cinci milenii și jumătate. Această primă civilizație a fost cultura Starčevo-Criș care încadrîndu-se în marele complex Presesklo-Starčevo-Kremikovți-Körös-Criș, a suferit în mare aceeași evoluție, aceleași influențe și a contribuit în aceeași măsură la cristalizarea și decăderea marelui complex. Evoluția acestei culturi cunoaște pe teritoriul Banatului un colorit local mai accentuat, cu deosebire în fazele tîrzii. În sudul și mai ales în nordul teritoriului sînt create unele elemente ce apar ca fiind proprii acestor regiuni, existînd însă și deosebiri între materialul celor două zone. În nordul Banatului, în faza tîrzie ia naștere o frumoasă ceramică ornamentată cu „spic de grîu“, briuri și rozete cu alveole, spirale și o plastică zoo- și antropomorfă pe vase. În sudul Banatului descompunerea culturii Starčevo-Criș este mai rapidă, începînd mai de timpuriu, sub influența culturii Vinča.

GH. LAZAROVICI

DIE STARČEVO—CRIȘKULTUR IM BANAT

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Artikel versucht der Verfasser, die Starčevo-Crișkultur im Banat monographisch zur Erläuterung.

Das 1. Kapitel bringt eine Liste von sicher festgestellten Funden mit Starčevo-Criș-Material.

Im 2. Kapitel wird, auf Grund des gesammelten und veröffentlichten Fundmaterials eine Analyse der Sach- und Geisteskultur versucht.

Das 3. Kapitel bringt eine Periodisierung der Starčevo-Crișkultur für das Banat, indem im Norden die innere Entwicklung auf Grund der Typologie, im Süden hingegen nach stratigraphischen Befunden verfolgt wird.

Das letzte Kapitel zeigt die Beziehung der Starčevo-Crișkultur zu den Kulturen Vinča und Linearkeramik. Der Verfasser bezweifelt die Richtigkeit der Bezeichnung „Banater Kultur“. Er kommt zu der Schlussfolgerung, dass die Entwicklung der Starčevo-Crișkultur im Banat sich in den grossen Komplex Präsesklo-Starčevo-Kremikove-Körös-Criș, mit örtlich betonten Besonderheiten für die späten Phasen, einpasst.

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA DĂBICA

În vara anului 1964 au început — sub auspiciile Muzeului de istorie Cluj și ale Institutului de istorie și arheologie din Cluj — săpături la cetatea de la Dăbica (jud. Cluj). Avînd drept scop principal cercetarea obiectivelor cuprinse între cele patru incinte fortificate, eșalonate în timp între secolele IX—XVI, săpăturile au dat la iveală, din straturile profunde, și un extrem de bogat material aparținînd neoliticului tîrziu și perioadei de tranziție spre epoca bronzului, mai precis: culturilor Tisa tîrzie și Coțofeni.

Articolul nostru își propune prezentarea așezării *neolitice* și analizarea cîtorva din problemele legate de ea, urmînd ca așezarea Coțofeni să constituie subiectul unui eventual viitor articol.

•

Înainte de ridicarea fortificațiilor feudale timpurii, locul denumit astăzi „Cetate” de la Dăbica se prezenta ca un promontoriu-pinten triunghiular, orientat N-S, închizînd aproape complet accesul pe valea strîmtă a pîriului Lonei. Ușoara înclinare a platoului promontoriului de la S spre N, precum și pantele de E și V, extrem de abrupte, ale acestuia, ca și înălțimea sa relativă de peste 40 m, ofereau o apărare naturală excelentă, o largă vizibilitate, factori ce au și determinat înfiriparea așezării neolitice. Bogăția de izvoare de la poalele promontoriului va fi fost un motiv în plus.

Stratigrafia

Coroborînd datele stratigrafice oferite de săpăturile din 1964 și 1965, putem afirma că oamenii așezării Tisa tîrzii s-au stabilit pe „Cetate” într-un moment cînd aceasta era acoperită de un foarte subțire strat de humus steril, sub el urmînd un strat gros, loessoid-nisipos, galben la culoare, steril din punct de vedere arheologic. În mod obișnuit, sub acest strat apare stîncă dezagregată, calcaroasă, a promontoriului.

Menționăm, mai mult cu titlu de curiozitate, că în două dintre secțiunile noastre a apărut, spre baza stratului galben-loessoid, un subțire strat

negricios, cu aspect de humus îngropat, fosil, care ar putea aparține — ca epocă — paleoliticului. Din păcate, nici o urmă de cultură materială n-a apărut din el.

Deasupra stratului Tisa a putut fi sesizat, pe alocuri, un foarte subțire strat aparținând culturii Coțofeni. Lipsa unui strat distinct Coțofeni în cele mai multe dintre secțiuni se datorează faptului că el a fost, în primul rând, afectat de vastele lucrări și răvășiri stratigrafice din întreaga perioadă feudală, când ridicarea fortificațiilor de pământ a deranjat profund stratigrafia preistorică. (Așa se explică, de altfel, și faptul că multe materiale aparținând culturilor Tisa și Coțofeni apar în valurile de pământ ori în straturile epocii medievale. Amintim și desființarea completă, în anumite porțiuni, a stratigrafiei preistorice în răstimpul secolelor IX—XVI).

Apariția citorva cioburi Wietenberg în cursul săpăturilor e de pus în legătură cu așezările aparținătoare acestei culturi, aflate nu departe de „Cetate”; ele nu marchează — stratigrafic vorbind — un moment de locuire a promontoriului.

Așezarea aparținând culturii Tisa târzie

Săpăturile din anii 1964 și 1965 sînt suficiente pentru a putea preciza că așezarea aparținătoare culturii Tisa e relativ limitată ca întindere. Urmele ei se masează mai ales pe botul triunghiular al promontoriului, în spațiul denumit convențional „prima incintă a cetății feudale”. Între prima și a doua linie de fortificație feudală urmele culturii Tisa se răresc, pentru ca dincolo de „incinta a doua” și pînă la „incinta a patra” să apară doar răzlete cioburi Tisa (fig. 1).

Remarcăm, în treacăt, că urmele așezării Coțofeni, mai puțin concentrate decît ale așezării Tisa, ocupă un spațiu mai mare, nesuprapunîndu-se exact și depășind aria așezării Tisa.

Cea mai clară stratigrafie referitoare la așezarea Tisa târzie, precum și cel mai concludent material au apărut în secțiunile S.I/1964, S.I b/1964, S.II/2 (1965), S.II/3 (1965), dar mai ales în Caseta A/I (1965) (fig. 2 și fig. 3). În celelalte secțiuni stratul Tisa a apărut răvășit sau chiar total desființat, materialul aflîndu-se în poziție stratigrafică secundară.

Observațiile stratigrafice convergente ale celor doi ani de săpături arată că așezarea Tisa de la Dăbica are două niveluri de locuire, deosebite și prin tipul locuințelor. Nivelul inferior se caracterizează prin locuințe-bordeie și gropi, pe cînd nivelul superior are — fapt la care nu ne-am fi așteptat — locuințe de suprafață de tipul platformelor de chirpic, cunoscute pînă acum din aria culturilor Ariușd-Cucuteni și Petrești. Observații stratigrafice concludente s-au făcut în S.I/1964 și în Caseta A/I (1965).

Insistăm în mod deosebit asupra constatării că materialul celor două niveluri ale așezării Tisa este *absolut unitar*, neexistînd nici un criteriu de diferențiere *tipologică* a lui. Această unitate a materialului ne și îndreptățește să-l tratăm împreună în paragraful referitor la tipologia ceramicii apărute în cele două niveluri.

Pentru a termina cu problemele de stratigrafie, precizăm încă un lucru: după cum rezultă clar din profilul secțiunii S.I/1964, precum și din planul orizontal și un profil al Casetei A/I (1965) (fig. 4—5), bordeie și gropi Coțofeni *ulterioare în timp așezării Tisa* au deranjat parțial platformele de chirpic ale nivelului superior Tisa, antrenând bucăți din chirpicul platformelor distruse, pe verticală, până la adâncimea atinsă de aceste bordeie și gropi Coțofeni. (În paranteză fie zis, aceasta este și explicația aflării unor materiale Coțofeni în conexiune cu ceramică Tisa, dînd iluzia, la o mai puțin atentă observare, că am avea de-a face cu un complex cultural de mixtură, Tisa — Coțofeni).

Materialul așezării Tisa

Încă înainte de a trece la analiza materialelor ivite din cuprinsul așezării neolitice, remarcăm sărăcia și puținătatea lui. Într-adevăr, dacă facem abstracție de categoria ceramicii, restul obiectelor neolitice descoperite la Dăbica nu depășește numărul de două-trei duzini de așchii și lame de silex fumuriu și obsidiană, un mic nucleu și un răzuitor pe fragment de lamă, de asemenea din obsidiană, o dăltiță șlefuită, precum și trei săpăligi lucrate din corn de cerb. Dintre obiectele de lut ars, altele decît vasele, amintim un mic idol zoomorf înfățișînd un bovideu, ca și două fragmente de pendantsive de lut.

În legătură cu platformele de chirpic ale locuințelor nivelului superior Tisa, insistăm în mod deosebit asupra unei observații menite să aducă un argument peremptoriu în considerarea acestora drept podine de locuințe, nu pereți prăbușiți. Pe o bucată mare de chirpic din mijlocul platformei ivite în caseta A/I (1965) se vede *amprenta netă a labeli unui picior uman*. Evident, este illogic ca ea să provină dintr-un perete vertical al locuinței. Păstrarea amprenteii credem că se datorează faptului că individul călcase pe podina moale, foarte probabil după o lipitură proaspătă a acesteia, iar la un interval atît de scurt încît urma n-apucase să i se șteargă a survenit incendiul care — întărind lutul podinei — i-a păstrat-o peste veacuri. Elemente care ar pleda pentru suspendarea podinei pe stâlpi sau piloni nu s-au sesizat în săpătură.

Ceramica

Aspectul tehnologic. Toată olăria așezării Tisa de la Dăbica este lucrată cu mîna. Covirșitoarea majoritate a vaselor sînt lucrate dintr-o pastă fină, omogenă și foarte bine arsă. Ceramica grosolan lucrată, în a cărei pastă s-au folosit ca degresant pietricele mărunte, este foarte redusă numeric. Cu excepția cîtorva duzini de cioburi arse oxidant, avînd culoarea roșie sau brun-cărămizie, restul ceramicii neolitice prezintă o gamă de nuanțe cenușii, rezultat al arderii reducătoare. Înafara cazurilor pe care le vom

semnala în mod special, toate vasele Tisa de la Dăbîca au suprafața lustruită cu îngrijire.

Forme. Starea extrem de fragmentară a materialului ceramic nu a permis decît reconstituirea unui număr cu totul redus de vase. Acestea, precum și fragmentele din porțiuni tipice ale altora, sînt suficiente însă pentru a ne da seama că ceramica așezării neolitice de la Dăbîca cuprinde aproape întregul repertoriu de forme caracteristice culturii Tisa tîrzie. Întîlnim tipicele vase cu picior cilindric prevăzut cu găuri, castroanele, capacele, paharele, cupele și bolurile, cunoscute toate din așezările aceleiași culturi, din Crișana, nordul Banatului și Cîmpia Tisei (fig. 6—11).

Fiecare tip de vas este prezent prin infinite variante, deosebite numai prin mici detalii ale profilului și o gradată variație a dimensiunilor.

Decorul ceramicii neolitice de la Dăbîca se reduce la foarte puține motive ornamentale și la o surprinzătoare repetare a unor proeminente plastice. Majoritatea absolută a decorului (avînd, în parte, și un rol funcțional) o formează proeminentele (perforate sau neperforate) de tipul „ciocului de pasăre“, alcătuiind o serie ce merge de la dimensiuni minuscule (circa 5 mm) pînă la mărimea de 7—8 cm. Aceste proeminente le întîlnim pe toate tipurile și formele de vase, iar dispunerea lor nu ține întotdeauna seama de simetrie și de tectonica vaselor (fig. 12—14).

La un număr mult mai restrîns de vase găsim barbotinarea (fig. 15) ori gropițele imprimate, dispuse în unul sau mai multe șiruri, ornament caracteristic și el culturii Tisa tîrzie (fig. 16). Amintim cîteva fragmente ceramice decorate cu incizii, precum și șapte cioburi cu un decor pictat, moștenire dintr-o fază mai timpurie a aceleiași culturi (fig. 13/5).

În fine, amintim cazurile de „pseudoornamentare“ neintenționată a unor funduri de vase, care înaintea arderii au stat pe rogojini, împletituri sau țesături textile, acestea imprimîndu-se în pasta moale. În două cazuri vasele au fost așezate pe frunze late de brusture (*Lappa maior*), ce și-au lăsat și ele clar amprenta (fig. 17).

Morminte

În Caseta A/I (1965) au fost aflate două morminte, parțial răvășite, în cadrul stratului neolitic. Credem că aparțin tipului de înmormîntări izolate, lipsite de inventar, cunoscute și din alte așezări Tisa tîrzie, și nu unui cimitir propriu-zis.

Scurte concluzii

Legăturile și analogiile materialului neolitic de la Dăbîca arată că acea comunitate de oameni ce se stabilise pe „Cetate“ aparținea fazei tîrzie a culturii Tisa care, în mod curent, poartă numele de cultura Tiszapolgár. În acest sens, materialul din Crișana și Cîmpia Tisei oferă nu numai ase-

mănări, ci chiar identități de forme și decor, punind mai presus de orice discuție încadrarea culturală și tipologică a materialului nostru¹.

Întrucît mai avusesem în altă parte ocazia de-a discuta căile de pătrundere ale culturii Tisa spre interiorul Transilvaniei², de această dată remarcăm numai faptul că pentru așezarea de la Dăbica ar trebui avute în vedere — drept căi de pătrundere — în primul rînd văile Crasnei și Erului, Agriului și Almașului, eventual valea Someșului. (De altfel, distanța în linie aeriană între așezarea eponimă a culturii Tiszapolgár și Dăbica e în jur de 250 km).

Pentru o pătrundere relativ timpurie pledează următoarele observații, menite să delimiteze și etapa cronologică în care se plasează așezarea noastră:

— Oamenii culturii Tisa tîrzii sînt primii locuitori ai „Cetății“;

— Materialul ceramic al așezării prezintă un pronunțat caracter „arhaic“, asemănîndu-se materialului celor mai vechi așezări Tiszapolgár din Oîmpia Tisei (de pildă, vasele de tip „bol“ sau piriforme, prevăzute cu picioare scunde, cu mari perforări circulare, aspectul general neevoluat al ceramicii, sărăcia ornamentației, supraviețuirea picturii etc.);

— Nu se observă în materialul de la Dăbica nici cea mai slabă tendință evolutivă spre cultura Bodrogkeresztúr, fapt atît de caracteristic pentru o mulțime de așezări Tiszapolgár din Crișana și Cîmpia Tisei, precum și la materialul singurei așezări Tiszapolgár din Transilvania, sistematic săpată pînă acum, — cea de la Deva-„Ciangăi“³. Această constatare presupune desprinderea timpurie a grupului de la Dăbica din tulpina evolutivă a culturii Tiszapolgár, precum și o durată nu prea lungă a așezării, care *nu ajunge* să evolueze spre manifestări de cultură materială ce ar prefigura etapa cronologică următoare a complexului cultural Tisa, anume cultura Bodrogkeresztúr. O altă explicație ar fi — și, personal, înclinăm mai de grabă pentru aceasta — că materialul neolitic de la Dăbica prezintă stagnarea și închistarea specifică unei așezări relativ izolate, luînd aspectul de „facies“ local.

În orice caz, pare mai mult decît probabil că sfîrșitul așezării neolitice de pe „Cetate“ e de plasat într-o etapă sensibil anterioară culturii Coțofeni. Într-adevăr, dacă pentru o contemporaneitate între culturile Bodrogkeresztúr și Coțofeni se pot aduce dovezi, atît din România⁴, cît și de pe teritoriul Ungariei⁵, în schimb este greu de imaginat un paralelism (chiar și parțial) între cultura Tiszapolgár și cultura Coțofeni, mai ales cînd

¹ Pentru a nu lungi lista trimiterilor bibliografice, cf. numai J. Banner — I. Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig*, Budapesta, 1954, p. 168—188 și I. Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, în *ArchHung*, S.N., XLII, Budapesta, 1963 (cu toată bibliografia).

² Cf. N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1961, p. 22—23.

³ Vezi P. Patay, în *DissPann*, II, 1938, nr. 13, p. 6—10; N. Vlassa, în *SCIV*, 15, 1964, p. 360; O. Floca, în *SCIV*, I/2, 1950, p. 220—224.

⁴ Cf. *SCIV*, 15, 1964, p. 357—358, p. 354, fig. 2/1—2, p. 356, fig. 3/3—5.

⁵ Vezi N. Kalicz, în *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 3—5 și Gy. Gazdapusztai, în *ArchÉrt*, 89, 1962, p. 9 sqq., precum și tabelul sinoptic de la p. 10.

aceasta din urmă e prezentă și prin etapa sa mai târzie — „Furchenstichkeramik“ — cum este cazul la Dăbica.

Stațiunea neolitică de la Dăbica-„Cetate“ rămâne deci unul din punctele-jalon care marchează înaintarea purtătorilor culturii Tisa târzii spre interiorul Transilvaniei, teritoriu unde ei se vor întâlni cu purtătorii culturilor Petrești și Ariușd, luând naștere — cum recente descoperiri o adeveresc — faciesuri de mixtură între respectivele culturi⁶.

N. VLASSA

EINE NEOLITHISCHE ANSIEDLUNG VON DĂBICA

(Zusammenfassung)

Während der Arbeiten zur Untersuchung und Freilegung der mittelalterlichen Burg von Dăbica (Bezirk Cluj) wurde auch eine neolithische Ansiedlung entdeckt.

Die stratigraphische Stellung, die Typologie und Datierung des Materials zeigt, dass es sich um eine Spätphase der Theiss-Kultur und zwar der Tiszapolgár-Kultur handelt. Die Ansiedlung wird durch Wohngruben der Coțofeni-Kultur abgeschlossen.

⁶ Cf. G. Ferenczi și I. Ferenczi, în *Studia*, III, 1958, 8, ser. IV, fasc. 2 — *Historia*, p. 16—17; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1961, p. 23; Z. Székely, în *Materiale*, VII, 1961, p. 180, fig. 2/1, p. 181 și în *Materiale*, VIII, 1962, p. 325. Recente descoperiri — incdite — au pus în evidență un facies de mixtură Petrești — Ariușd — Tisa târziu la Șintereag (jud. Bistrița-Năsăud) și la Dedrad (jud. Mureș).

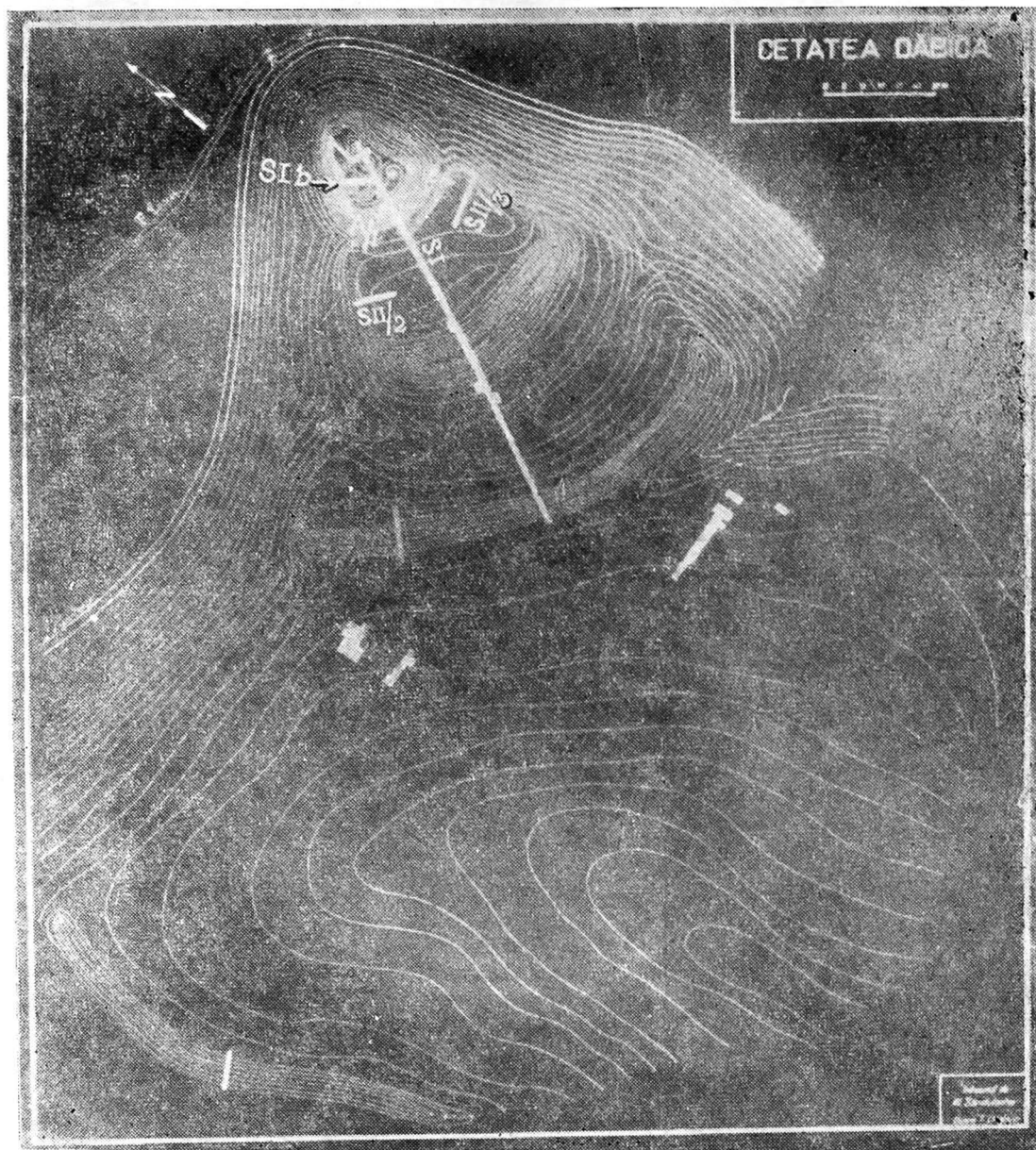

Fig. 1 — Dăbica — „Cetate“. Plan de ansamblu, cu secțiunile în care a apărut majoritatea materialului neolitic.

DĂBÎCA, 1964
 S.I/1964 și S.Ib/1964
 TALUZUL ESTIC

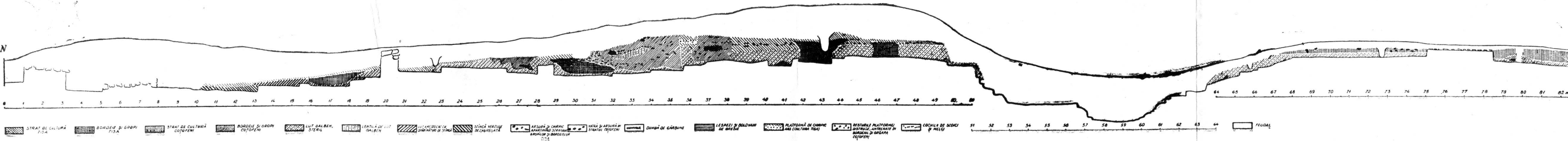

Fig. 2
<https://biblioteca-digitala.ro>

DĂBÎCA, 1965

Secțiunea II/2

Taluzul nord-estic

Scara: 0 1 2 3 4 5 6 m.

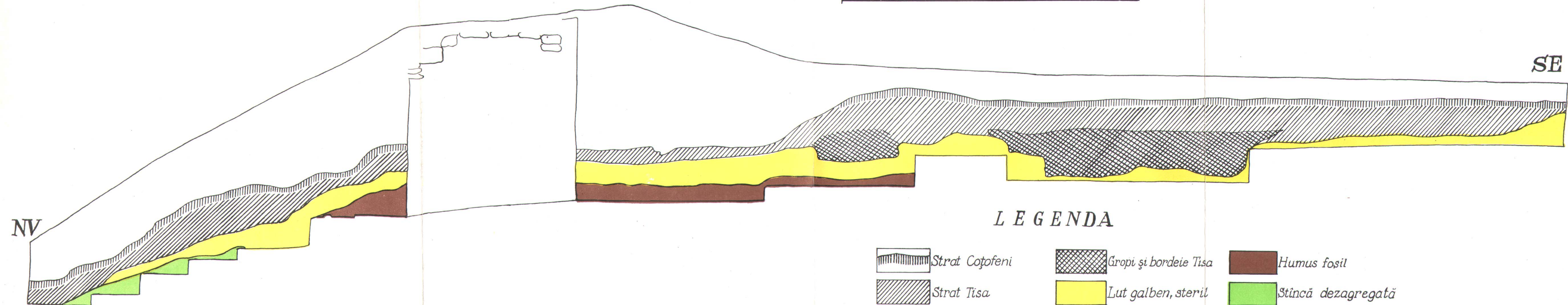
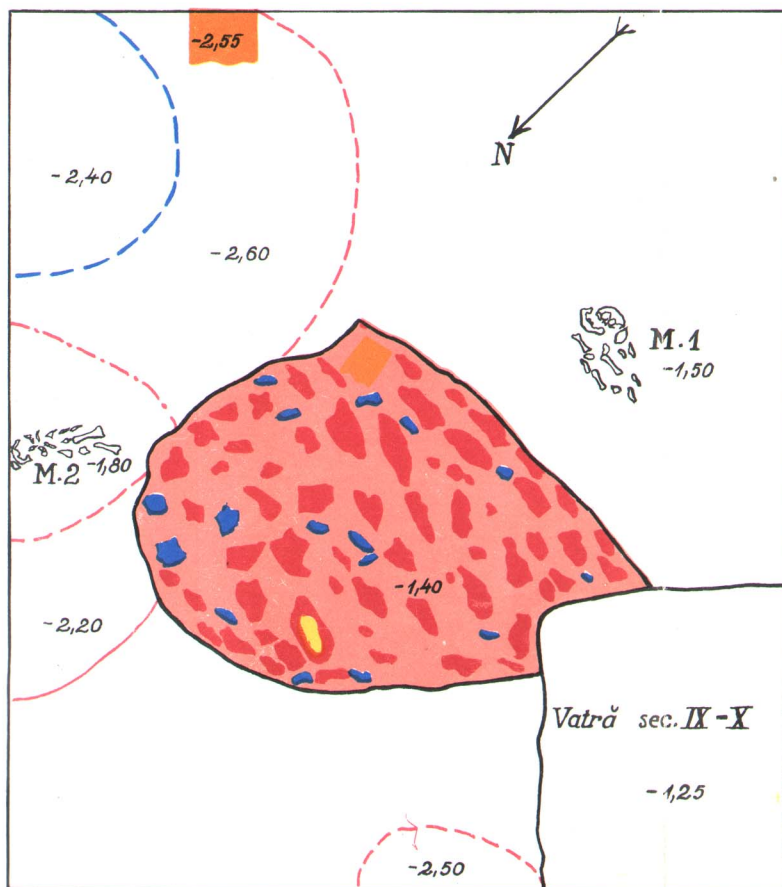

Fig. 3

DĂBÎCA, 1965

Caseta A/I
Plan orizontal

0 1 2 m.

LEGENDA

	Gropi Tisa târzii		Platformă de chirpic
	Gropă Coțofeni		Chirpic dezagregat
	Rîșnițe		Bucăți masive de chirpic
	Amprenta unui picior uman		Cioburi Tisa

Fig. 4

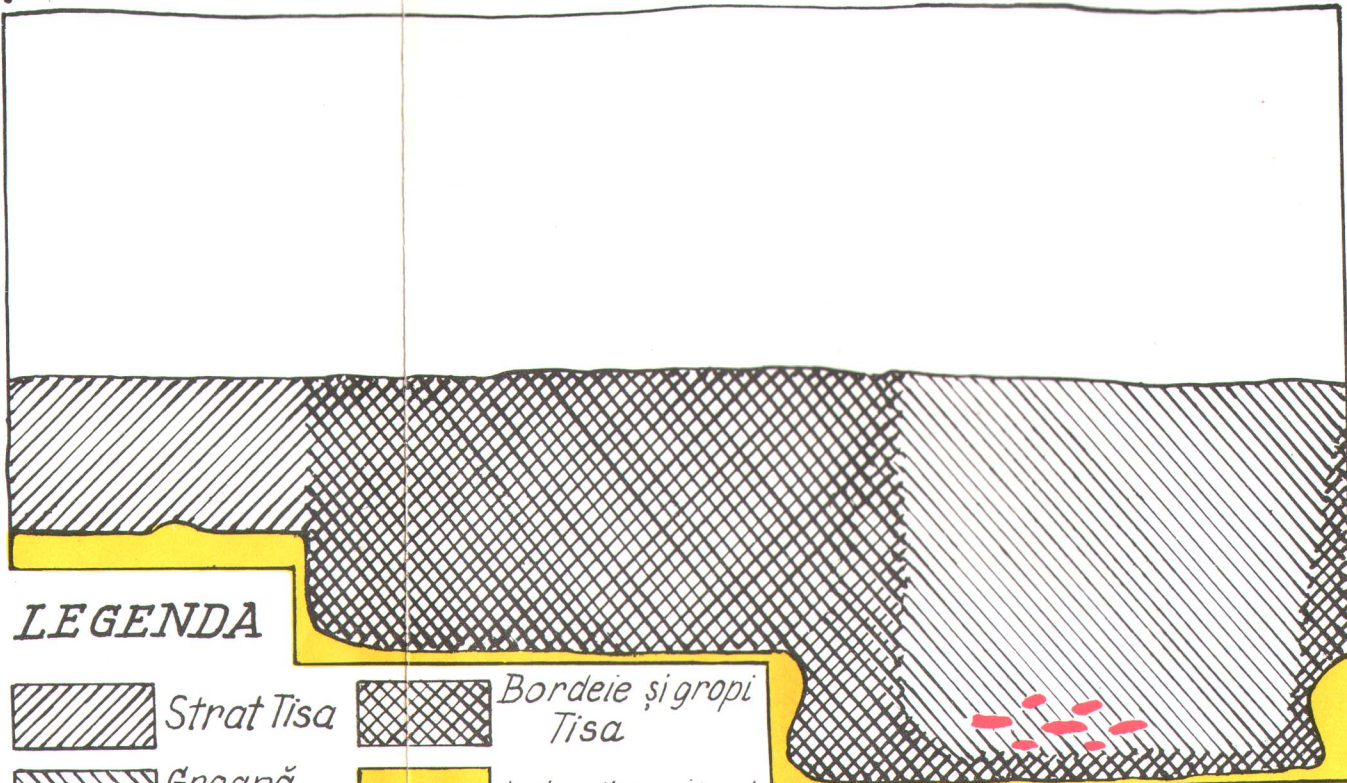
DĂBÎCA, 1965

Caseta A/I.
taluz nordic

0 1m

V

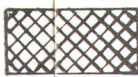
E

LEGENDA

Strat Tisa

Bordeie și gropi
Tisa

Groapă
Coțofeni

Lut galben, steril

Bucăți din platforma de chirpic (Tisa) tăiată de groapa
Coțofeni, antrenate în fundul gropii Coțofeni

Fig. 5

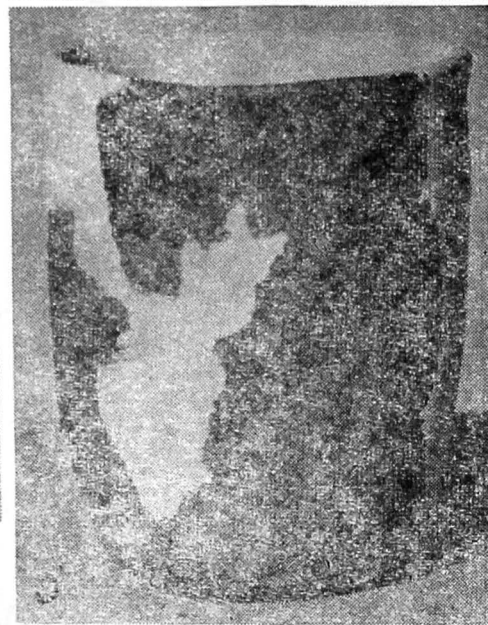
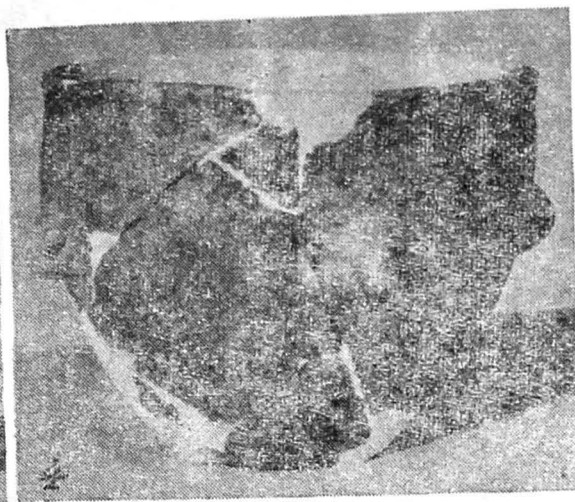
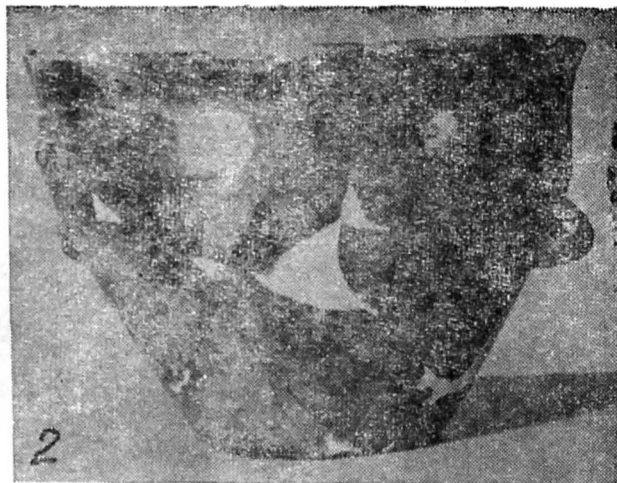
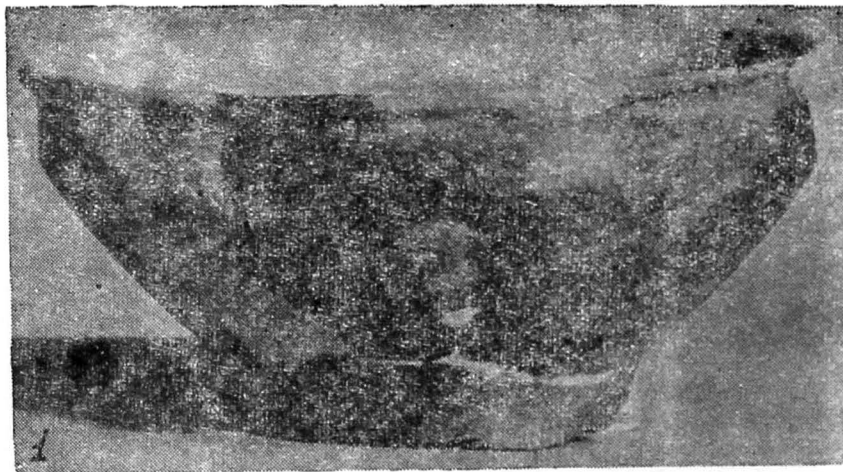

Fig. 6 — Vase neolitice reconstituite.
<https://biblioteca-digitala.ro>

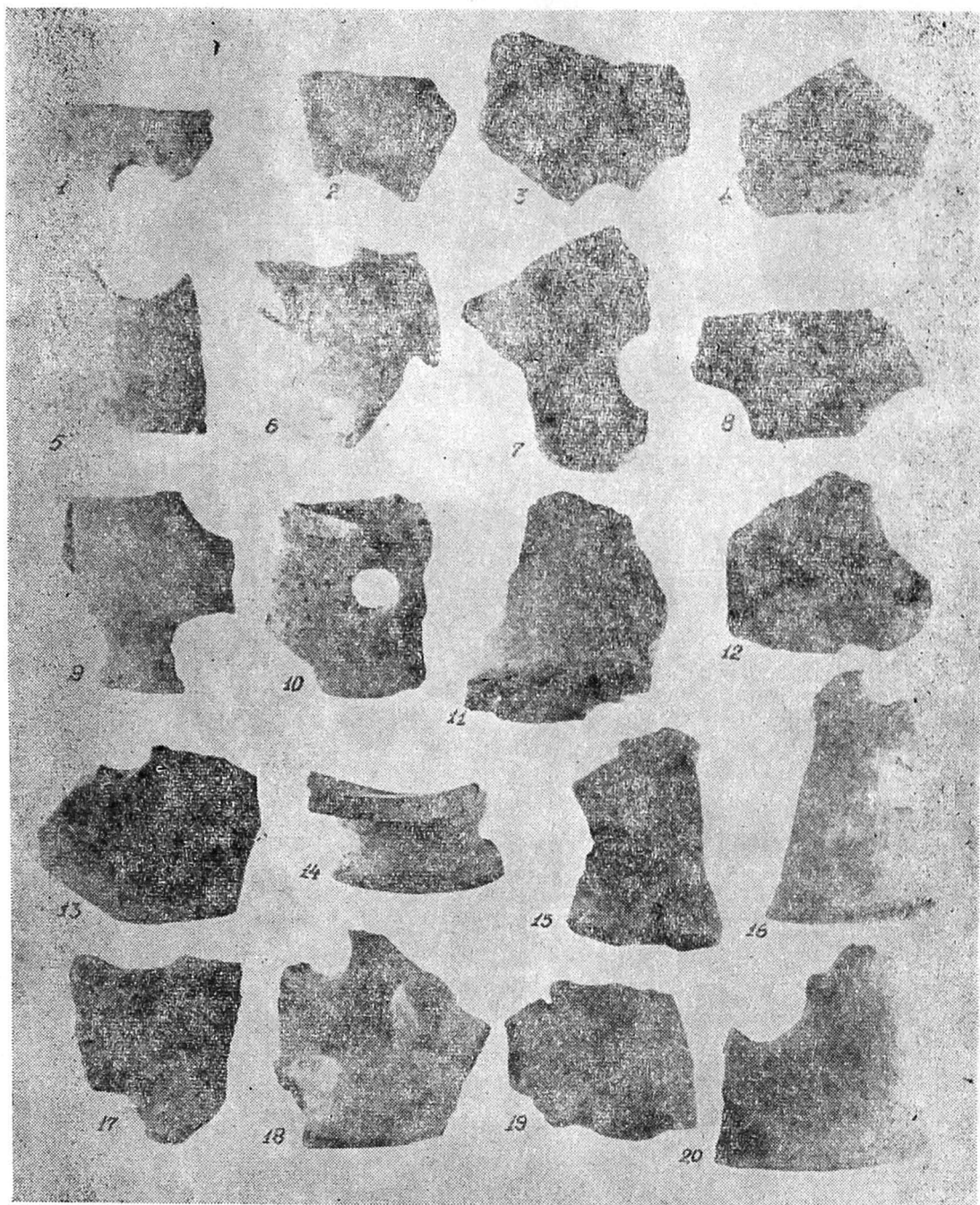

Fig. 7 — Fragmente de vase cu picior.

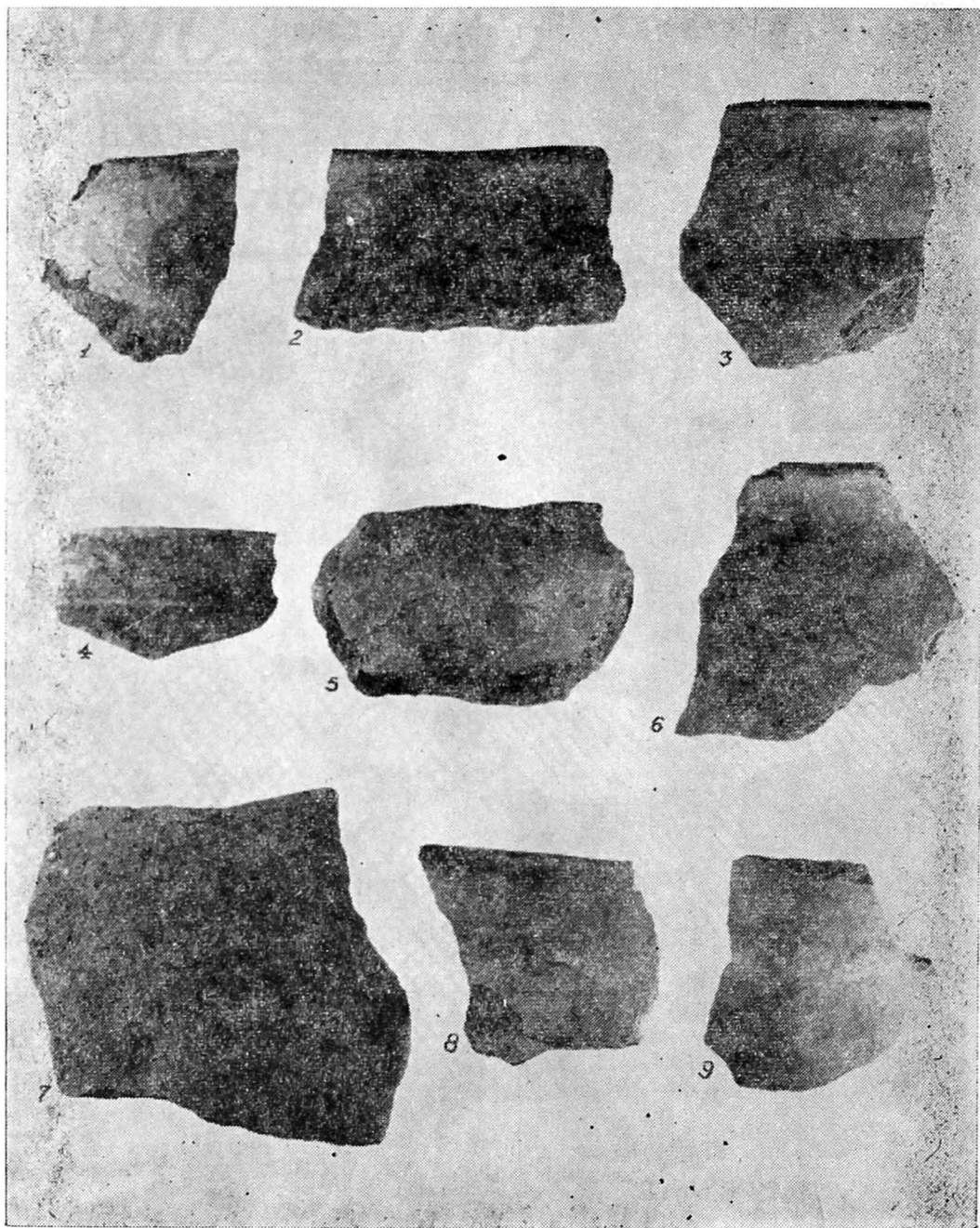

Fig. 8 — Buze de vase cenușii.

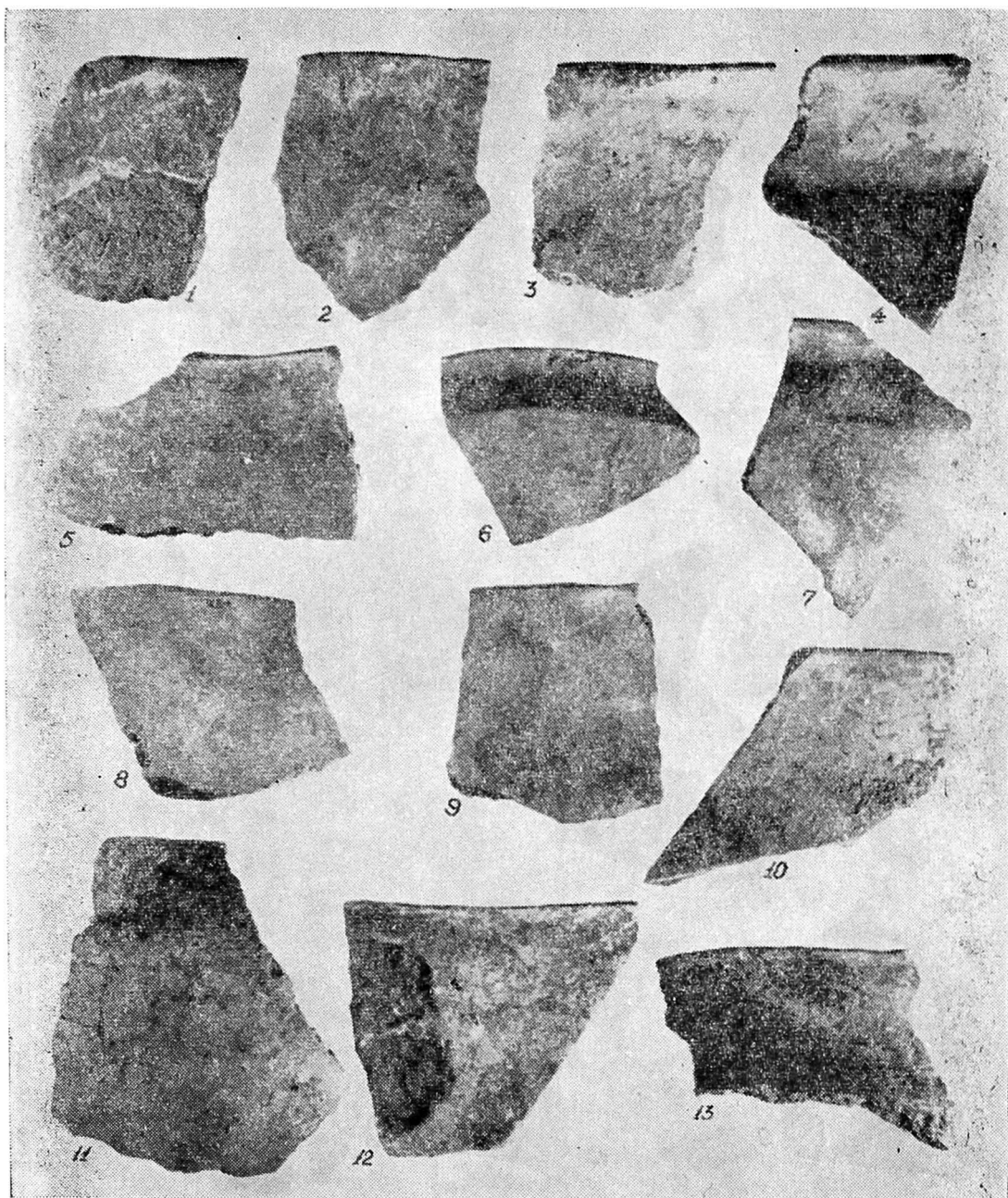

Fig. 9 — Buze de vase roșcat-cărămizii.

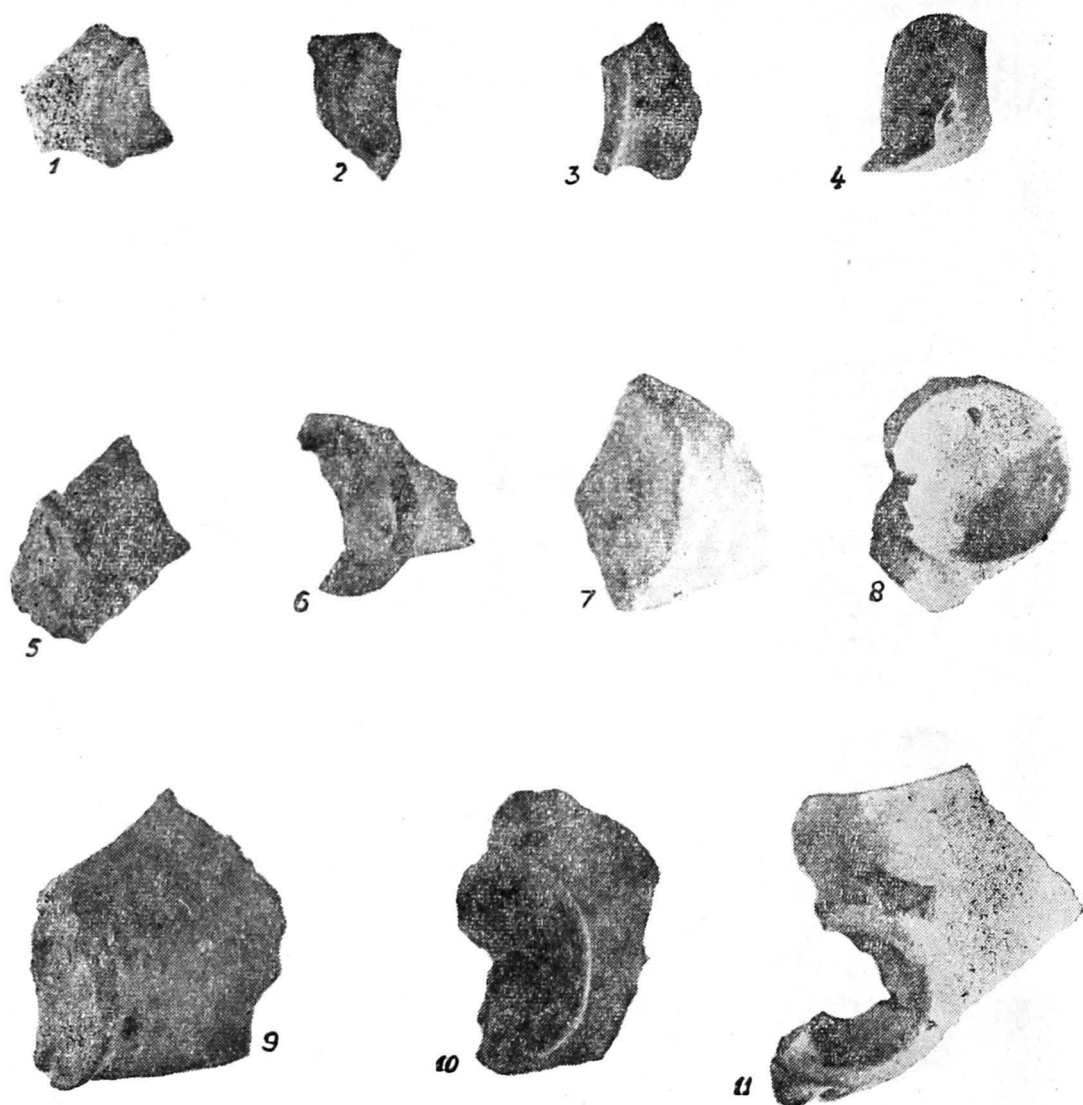

Fig. 10 — Fragmente de capace de lut.

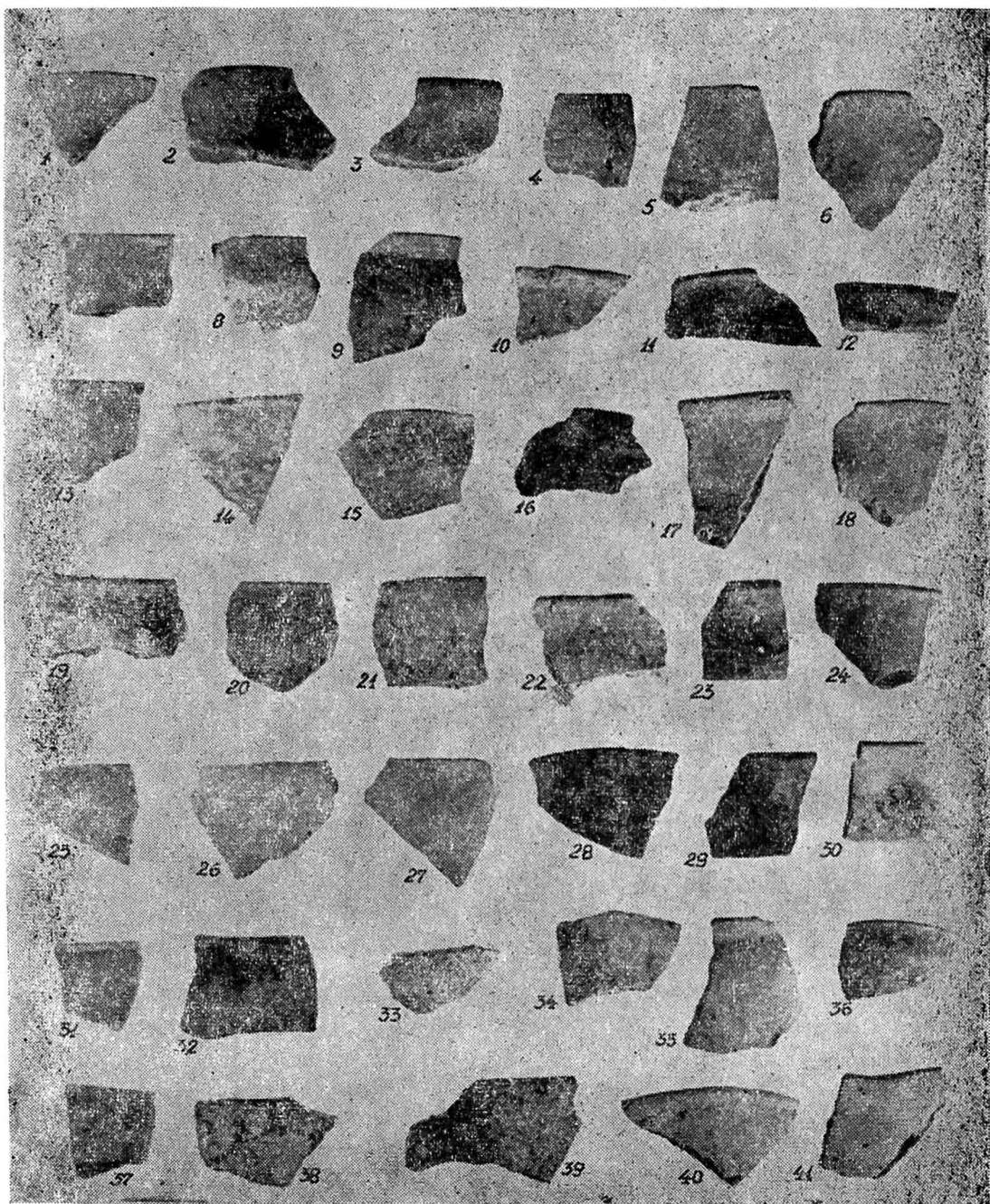

Fig. 11 — Buze de cupe și pahare cenușii de dimensiuni reduse.

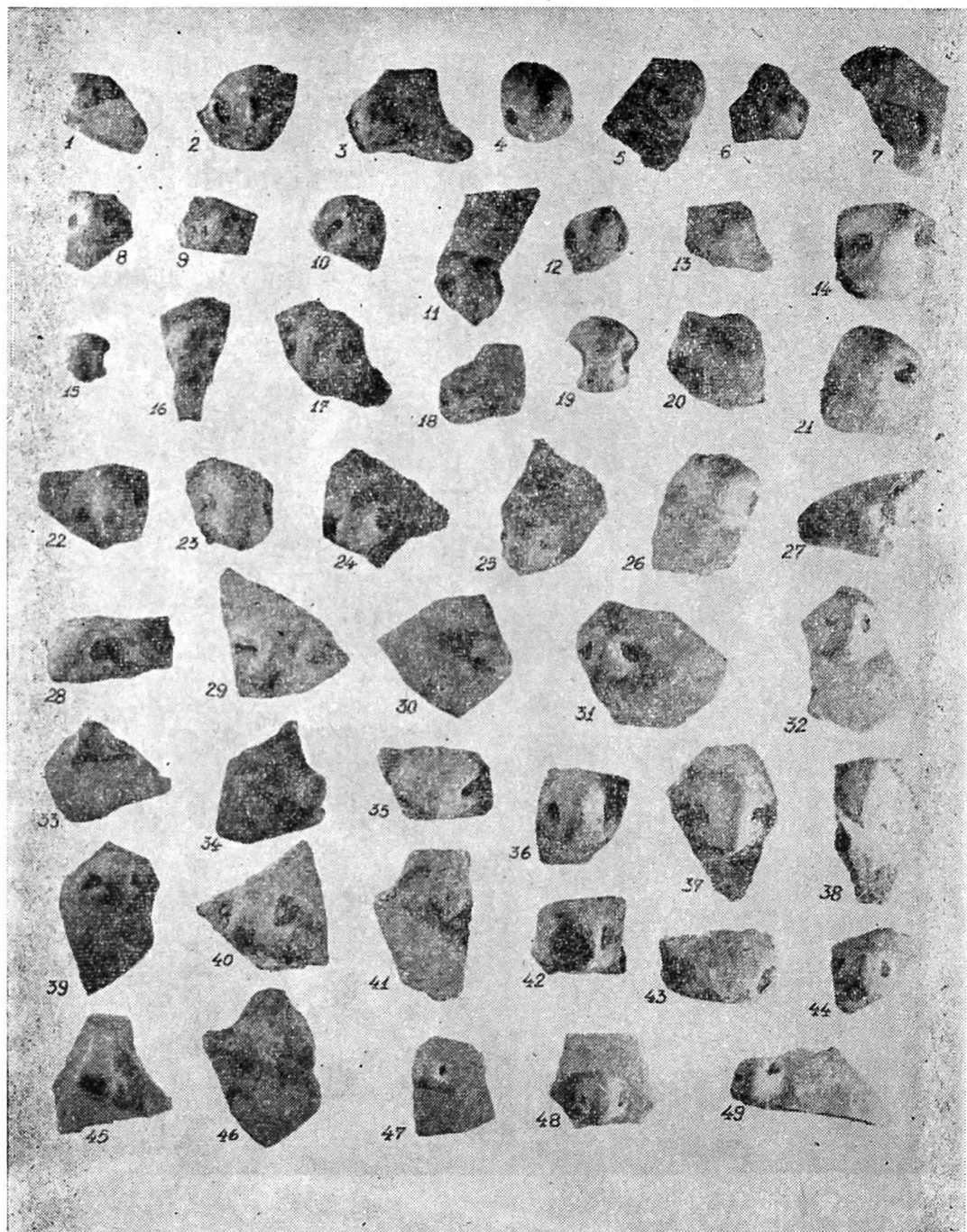

Fig. 12—Proeminențe—„ciocuri“ de mici dimensiuni.

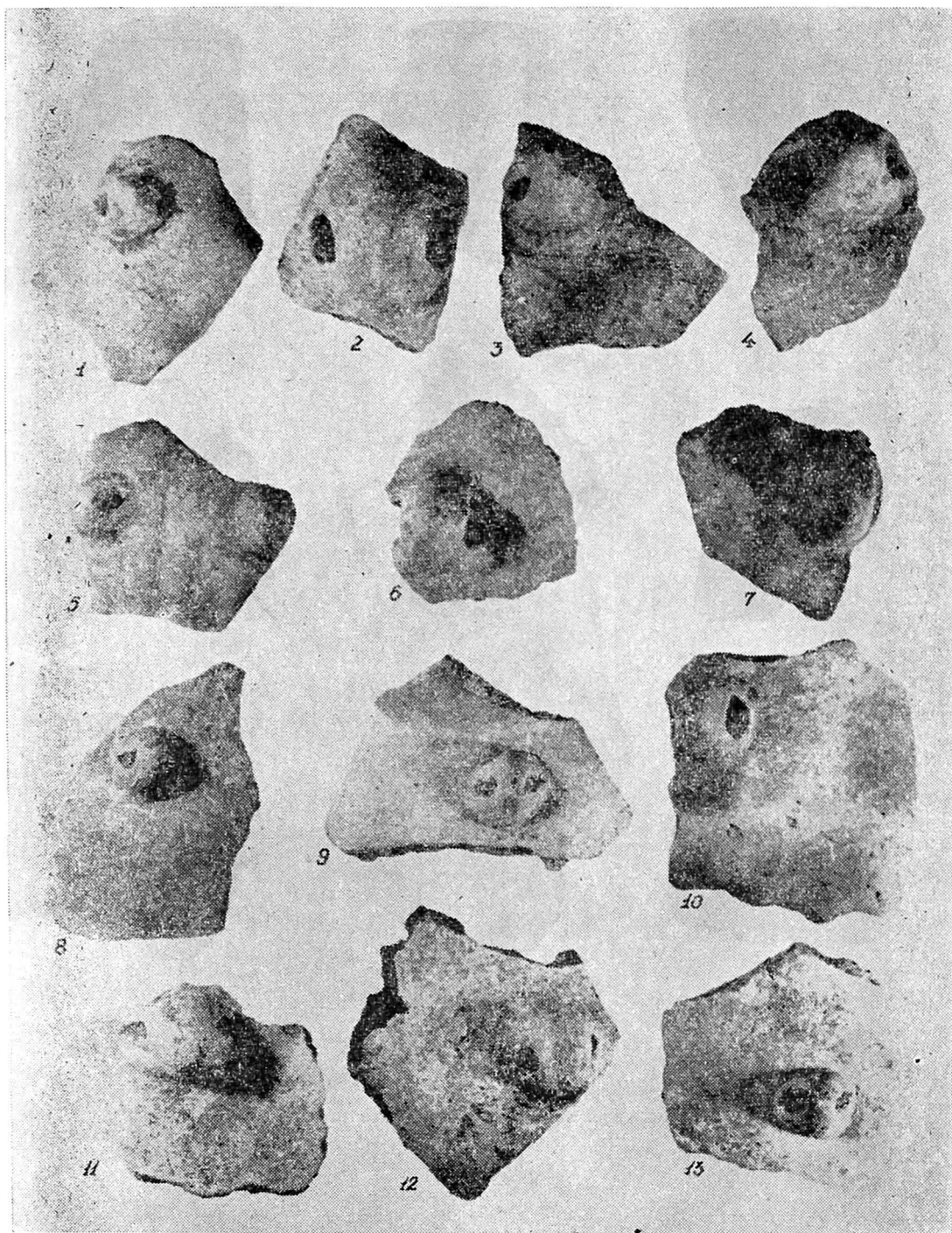

Fig. 13 — Fragmente de vase ornate cu proeminențe—„ciocuri“.

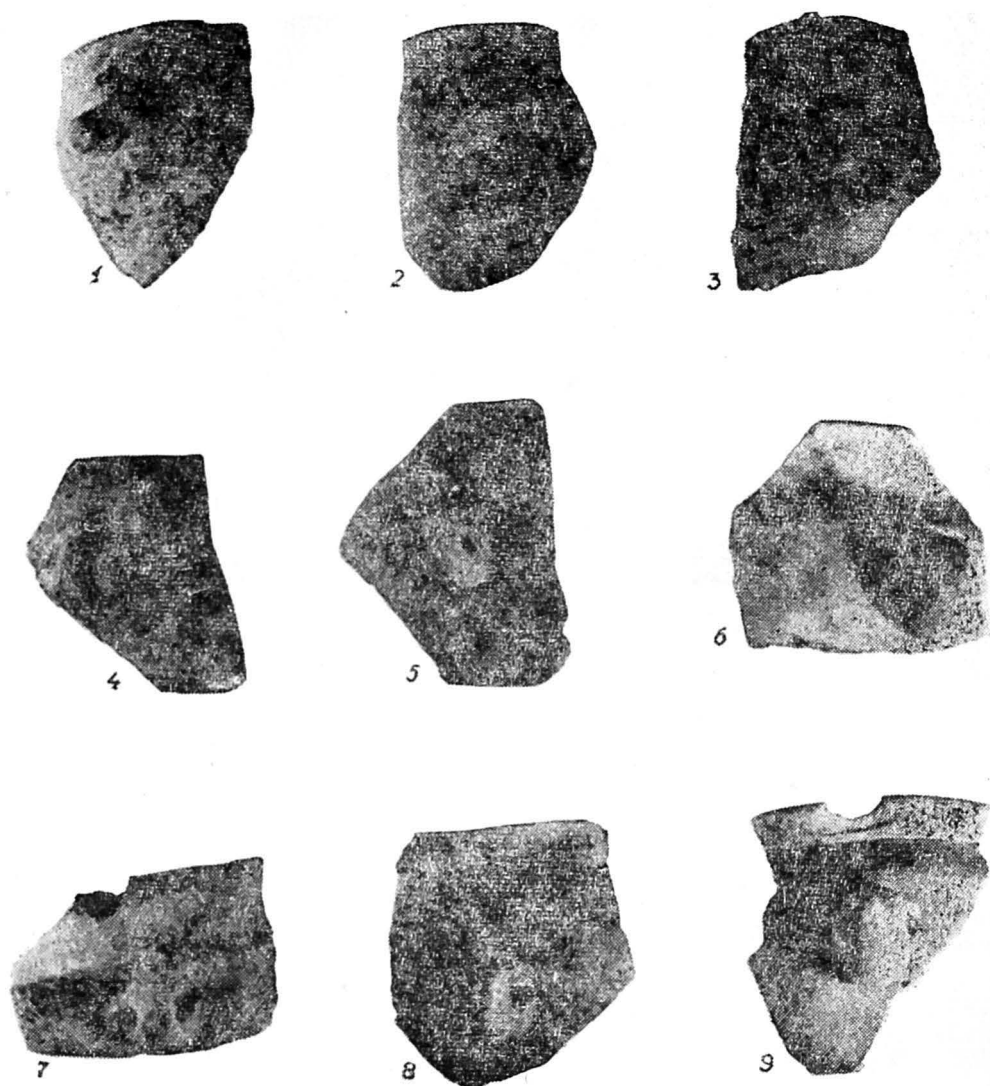

Fig. 14 — Buze de vase, sub care sint plasate proeminente — „ciocuri“.

Fig. 15 — Cioburi din vase barbotinate.

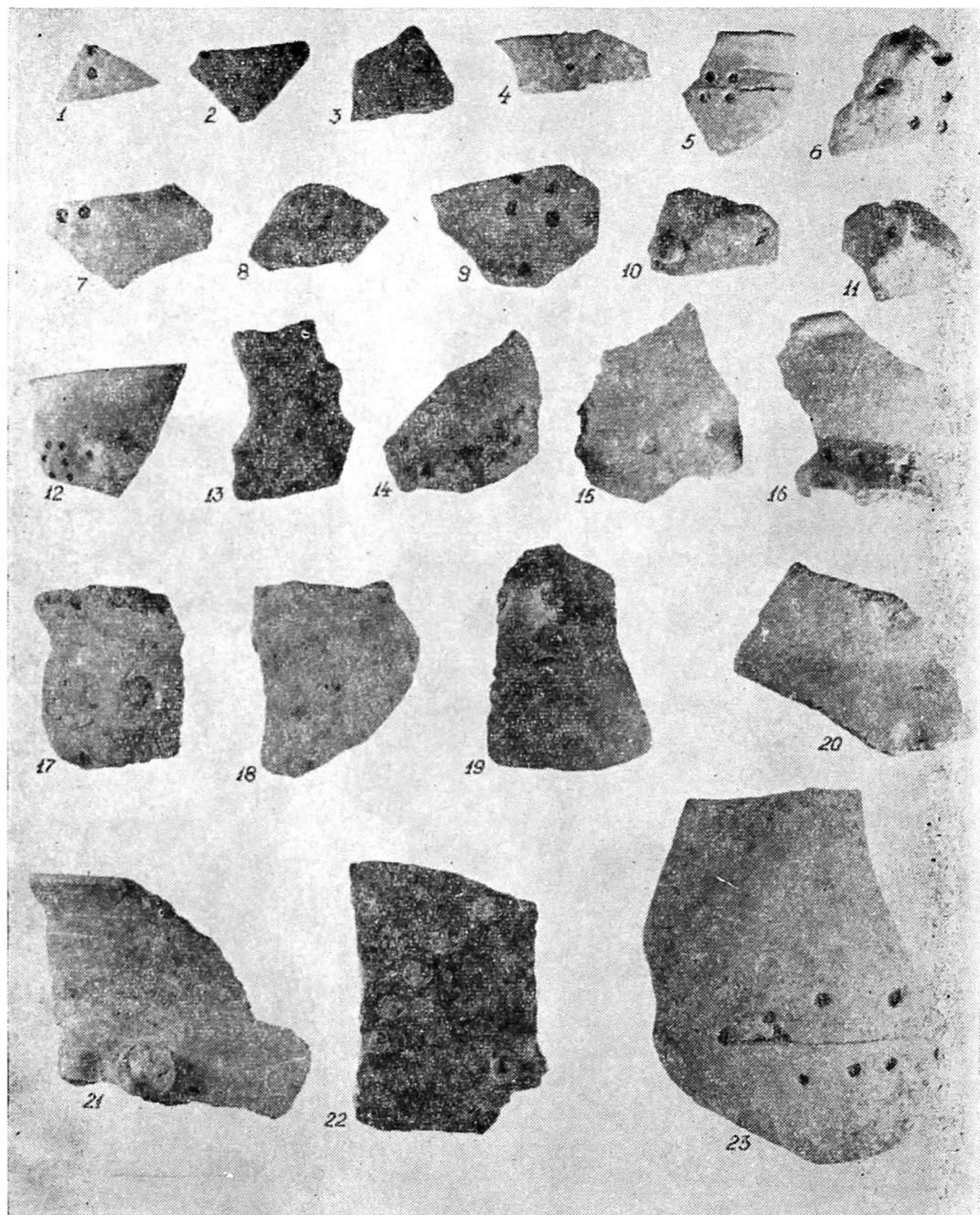

Fig. 16 — Fragmente de vase decorate cu șiruri de gropițe.

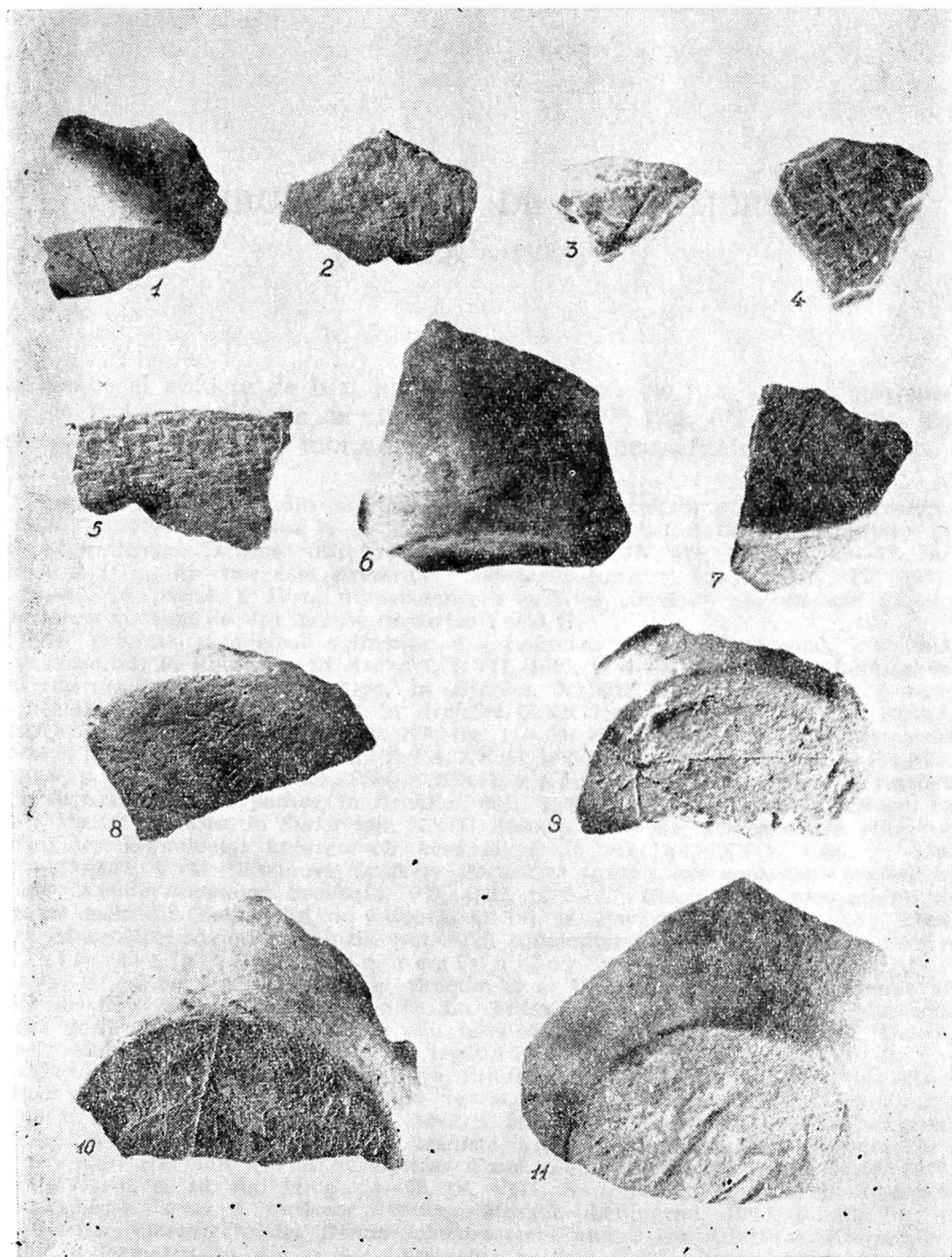

Fig. 17 — Funduri de vase cu impresiuni de rogojini, țesături și frunze.

CIMITIRUL „SCITIC” DE LA CIUMBRUD

(PARTEA A IV-A)*

Podoabe și obiecte de lux. a) Printre obiectele de lux, un rol mai important îl joacă oglinzile de tip „greco-pontic”²⁹⁵ (fig. 6/1—2) apărute ca descoperiri izolate (din morminte de femei, distruse înainte și după săpă-

* Partea I a acestui studiu cuprinzând descrierea cimitirului a apărut în *ActaMN*, II, 1965, p. 76—104; partea a II-a, tratînd problema ritului de înmormîntare în cadrul cimitirelor „scitice” din Transilvania, în *ActaMN*, III, 1966, p. 49—73, iar partea a III-a, în care este prezentat inventarul funerar, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 19—45. În partea a IV-a, numerotarea notelor o continuă pe cea din părțile anterioare, iar figurile sînt incluse în partea I și a II-a.

²⁹⁵ În privința problemei oglinzilor din regiunea carpato-dunăreană, discutată în extenso, cf. P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 4—5, 16, 19; *Die skythischen Alterthümer in Mittleren Europa*, în *ZfEthn*, XXVIII, 1896, p. 11—12, 21—23; G. Téglás, *Erdélyi skytha tükrök*, în *ArchÉrt*, XXXIII, 1913, p. 318—327; M. Roska, în *ESA*, XI, 1937, p. 176, fig. 15, p. 179, fig. 17—20; N. N. Bondari, *Торговые сношения Ольбии со Скифией в VI—V вв. до н.э.*, în *SA*, XXIII, 1955, p. 58—80; A. Bottyán, în *RégFüz*, I, 1955, p. 54—55; M. Párducz, *Szkiták tükrök a Kárpát-medencében. Miroirs scythes dans le bassin des Carpathes*, în *ArchÉrt*, 85/1, 1958, p. 58—64; *Scythian Mirrors in the Carpathian Basin*, în *Swiatowit*, XXIII, 1960, p. 523—544; *Szkitakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez*, în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 136, 138—139, 142; V. M. Skudnova, *Скифские зеркала из архαιического некрополя Ольбии*, în *Trudy Gosudarstvennogo Ermitaža*, VII, 1962, p. 5—27. (Rezultatele autoarei nu le cunosc decît din materialul de discuție al lui M. Párducz, citat mai sus.) După părerea autoarei sovietice oglinzile puteau fi confecționate în aceeași vreme în diferite ateliere ale regiunilor nord-pontice, pe teritoriul Transilvaniei, precum și al Ungariei. În caz că Skudnova ar avea dreptate, exemplarele provenite din Transilvania ar putea să fie chiar mai vechi decît cele produse la Olbia sau în restul regiunilor pontice (!); M. Dušek, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 286. În legătură cu răspîndirea oglinzilor de tip nomad, cf. între altele: Le baron de Baye, *Études sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère. Note sur l'époque des métaux en Ukraine*, Paris, 1895 (extr.), p. 33; P. Reinecke, în *ZfEthn*, XXIX, 1897, p. 141—146, 157—158, 160; A.—M. Tallgren, *Collection Tovostine des antiquités préhistoriques de Minoussinsk conservées chez le Dr. Karl Hedman a Vasa. Chapitres d'archéologie sibérienne*, Helsingfors, 1917, p. 10, fig. 6, p. 16, fig. 11, p. 55—58, pl. VIII; S. I. Rudenko, *Культура населения центрального Алтая в скифское время*, Moskva—Leningrad, 1960, p. 13, fig. 4; R. Werner, *Geschichte des Donau-Schwarzmeer-Raumes im Altertum, Kimmerier-Skythen-Sarmaten*, in *Abriss der Geschichte antiken Randkulturen*, München, 1961, p. 135; K. F. Smirnov, *Ранняя история и культура сарматов*, Moskva, 1964, p. 155; p. 301, fig. 9/3 б, 4 а, p. 364, fig. 72/7, amintește asemenea oglinzi pe teritoriul sauromaților, în special în regiunea Uralului de sud, datate în sec. VII—VI î.e.n. (este tipul nr. III după clasificarea lui Smirnov) și indică originea probabilă a acestui tip.

turile sistematice), de dimensiuni diferite. Ele avuseseră, judecând după urmele păstrate, minere de fier. [După comunicarea amabilă a lui Al. Vulpe, un al treilea exemplar, cu miner de fier rupt, neornamentat, a ajuns ulterior, prin donație, în muzeul județean de la Zălau. Piesa n-am putut-o vedea personal înaintea predării manuscrisului.] Este oarecum semnificativ faptul, că o analogie a ornamentului cruciform (care, de altfel, apare în epoci și culturi diferite²⁹⁶) de pe reversul oglinzii mai mari, dar într-o formă mai simplă, se cunoaște în aria largă a descoperirilor scitice din zona Altai²⁹⁷, pe o oglindă de tip nomad. Același ornament apare și pe un disc de lut găsit în așezarea Pojarnaia Balka II²⁹⁸, din regiunea mijlocie a Niprului, datată precis în secolele VII—VI î.e.n. prin prezența ceramicii de factură rhodiano-milesiană. Așadar, oglinzile cimitirului „scitic” de la Ciumbrud se încadrează perfect în limitele culturii materiale de factură scitică din Transilvania sau din teritoriile învecinate spre răsă-

²⁹⁶ Se repetă, de pildă, pe un sigiliu din Anatolia de vest, de la Alișar (cf. K. Bittel, in *Istanbuler Forschungen*, 6, 1934, p. 80, pl. 9, nr. 13, din mileniul III î.e.n.; pe o piesă de la Thermi, de pe insula Lesbos (cf. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge, 1936, pl. XXV/30, 26); pe mai multe sigilii din Asia Mică și Grecia [cum ar fi, de pildă, cele de la Mersin (Kilikia, nr. 3), Alișar (nr. 4—5) și Seslo (Grecia, nr. 6)], în mediu neolitic sau cvasi-neolitic (cf. Fritz Schachermeyr, *Die ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart, 1955, p. 75, fig. 10); amintim tot aici ornamentul „pandantivului discoidal” de lut (fig. 5/8) de la Cluj, găsit în primăvara anului 1968 într-o groapă mare, săpată pentru un transformator electric, în plin centru al orașului, în materialul unei așezări turdășene, deci din cadrul ariei culturii Vinča—Turdaș, care „...ajunsesse, la un moment dat, o zonă puternic influențată dinspre (sau direct legată de) culturile înalte ale Asiei Anterioare...” (Cf. N. Vlăssă, *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat*, comunicare în cadrul Institutului de istorie și arheologie Cluj, în ziua de 17 aprilie 1969. Acest disc de lut, cu o destinație necunoscută nouă momentan, poate de caracter sacru, atît în privința formei, cît și în privința dimensiunilor și a ornamentului, este foarte apropiat de oglinda noastră de la Ciumbrud. Mai găsim acest ornament pe fundul unui vas de lut aparținător culturii Andronovo din epoca bronzului (mileniul II î.e.n. din Asia de vest, cf. S. V. Kiseliiov, *Istoria universală*, vol. I, p. 453), precum și pe un ac cu cap în formă de cerc (Radnadel) din Germania (Hannover); cf. A. Lissauer, *Erster Bericht über die Tätigkeit der von der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft gewählten Kommission für prähistorische Typenkarten*, in *ZfEthn*, XXXVI, 1904, p. 587, fig. 46. Trebuie să recunoaștem însă că astfel de ornamente împodobesc și unele pandantive de metal (vierspeichiger radförmiger Anhänger), datate în B D — H A, cunoscute din Europa Centrală, și anume de pe teritoriul Ungariei de astăzi (de la Csákberény, Sághegy etc.; cf. E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, in *ArchHung*, S.N., XLIV, Budapeșt, 1968, p. 123, pl. LXVIII, nr. 3; p. 147, nr. 610 (este greșit numărul de trimitere la planșă, nr. 36 se va corecta la 33!); pl. XXVIII, nr. 33; pl. IX, nr. 24).

²⁹⁷ J. R. Aspelin, *op. cit.*, vol. I, p. 71, nr. 326; J. De Baye, *op. cit.*, p. 33, fig. 4 publică desenul unei oglinzi de tip nomad cu un ornament mai simplu dintr-unul din curganele de la Smiela, săpate de A. A. Bobrinskii. Exact același ornament se repetă într-un stil curios și pe un recipient aflat în mormîntul nr. VII (?) din cimitirul scitic de la Tápiószek, precum și pe două străchini evazate, găsite în cimitirul tumular de la Ferigle, unde motivul cruciform este alcătuit din caneluri de caracter hallstattian timpuriu, din interiorul vasului, cf. M. Párducz, in *ActaArchBp*, XVIII, 1966, p. 37 (?), pl. XXIX, nr. 4; Al. Vulpe, *Ferigle*, p. 42, pl. III/1, 3.

²⁹⁸ I. I. Liapușkin, *Днепровские лесостепное Левобережье*, p. 123, fig. 64, nr. 7.

rit și se datează aproximativ în sec. VI î.e.n. Menționăm în plus că Irena Reichl²⁹⁹, ocupându-se de oglinzile scito-greco-pontice, provenite din Podolia, care au afinități cu cele din Transilvania, le datează pe la sfârșitul secolului VI, începutul secolului V î.e.n. Oglinzile noastre cu minerul lucrat separat de disc aparțin în orice caz tipului mai vechi al acestor obiecte de lux, căci exemplarele mai noi sînt turnate dintr-o singură bucată de metal³⁰⁰.

b) Fragmentelor unei bentițe de bronz (fig. 8/10), pentru strînsul părului pe creștet (?), sau ale unui *torques* (?), constînd din două lame laterale unite printr-un fir de bronz torsionat, le cunoaștem analogii în teritoriile carpato-dunărene³⁰¹. Această piesă poate fi însă legată, atît din punct de vedere tipologic, cît și din punct de vedere utilitar, de cîteva exemplare foarte înrudite (ca să nu spunem identice) din cimitirul de la Anaîno³⁰² și de descoperirile izolate din fortăreața Vozdvijenskoi din Caucazul de nord (aici un exemplar ornamentat cu motive geometrice), ca și cele din regiunea Terek³⁰³, dateate tot în perioada scitică timpurie.

c) *Inelele de tîmplă* cu capete conice (fig. 8/2, 5, 12—14) sînt piese deseori întîlnite în mormintele „scitice” (mai degrabă de femei) din Transilvania³⁰⁴. Deși I. Kovács, pe baza unei observații indiscutabile, făcute în mormintele 2 și 4 de la Tîrgu Mureș³⁰⁵, corectase greșala, generalizată oarecum prin publicarea materialelor de la Proștea Mică³⁰⁶, Aiud — „Cine-

²⁹⁹ *Zwierciadła podolskiej kultury scytyjskiej. Die Spiegel der podolischen skythischen Kultur*, în T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 159—160.

³⁰⁰ P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 16.

³⁰¹ Cf. de pildă: M. Kubinyi, *A krasznahorkai bronz-lelet*, în *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 157—158; P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 25, fig. 17; J. Hampel, *op. cit.*, vol. III, pl. CLXXXIV, nr. 1; V. Pârvan, *Getica*, p. 357, fig. 250, p. 444—445, fig. 314. Acest tip de *torques* sau bentiță de bronz pentru strînsul părului (?), într-o formă mai evoluată, mult mai pompoasă, se cunoaște și din vestitul tezaur de la Blatnica, din Slovacia de nord (cf. J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. XXXIX, nr. 1 a-b; S. Gallus, T. Horváth, în *DissPan*, ser. II, nr. 9, pl. XXIII, 2 a-b), precum și la Istebne, din apropierea primei localități (cf. S. Gallus, T. Horváth, *op. cit.*, pl. LXXXVIII, nr. 1). Pentru un exemplar dintr-un mormînt cu cistă din mediu lusacian (H D) de la Mala Kepa (distr. Chlemno), vezi: Z. Bukowski, *Several Problems Concerning Contacts of Lusitan Culture with Scythians*, în *ArchPol*, III, 1960, p. 70—71, fig. 2. O „diademă” de bronz, din sîrmă torsionată, cu capetele mult lățite, găsită la Cimbala (jud. Bacău) a fost publicată recent de V. Căpitanu (*Un mormînt hallstattian, descoperit la Cimbala*, în *Carpica*, I, 1968, p. 70). Vezi și R. Werner, *op. cit.*, p. 135.

³⁰² J. R. Aspelin, *op. cit.*, vol. I, p. 111, nr. 444.

³⁰³ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 55—56, fig. 25, nr. 1, 3.

³⁰⁴ Pentru a evita unele repetări, pentru o bibliografie completă, cf. N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 40, nota 9.

³⁰⁵ În *Dolg*, VI, 1915, p. 263, fig. 30, nr. 5—6, 8—9, 16—17, p. 270—271; cf. și V. Pârvan, *Getica*, p. 349, fig. 241, p. 444 și 448.

³⁰⁶ P. Reinecke, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 16, 17, 19.

getelek³⁰⁷, Simeria³⁰⁸, Blaj³⁰⁹, Criștești³¹⁰, a dăinuit totuși mult timp părerea că acestea sînt brățări. În afara observațiilor noastre făcute cu ocazia dezvelirii mormintelor „scitice” de la Teiuș³¹¹, caracterul de inele de tîmplă a acestor piese este confirmat încă odată în cazul mormîntului nr. XIV, de femeie (*Materiale*, VII, [1961], p. 165, fig. 3, nr. 3—4; fig. 18, nr. 2). După P. Reinecke³¹², confirmat de observațiile lui I. Kovács³¹³, aceste podoabe ar fi fost confecționate după prototipuri în primul rînd orientale, mai puțin după cele grecești. În schimb, mai recent, M. Dušek afirmă că așa-numitele inele de tîmplă din bronz cu extremitățile în formă de cap de șarpe, incluse de către numeroși cercetători în inventarul scitic, nu pot fi considerate ca scitice „... deoarece nu apar în inventarul descoperirilor scitice din regiunea Mării Negre. Ele alcătuiesc însă o categorie de elemente culturale aparte în centrul și sud-estul Europei... Inele de tîmplă similare au fost găsite, de asemenea, în Ungaria (bazinul Tisei), Iugoslavia, sudul Slovaciei, România (Transilvania și, izolat, la est de Carpați) și, în unele cazuri, în Crimeea (acestea din urmă fiind, firește, deosebite din punct de vedere tehnic). Prezența lor în vestul Europei trebuie considerată ca un import”³¹⁴. Față de această afirmație sîntem siliți să precizăm două lucruri:

1. Inelele de tîmplă din Transilvania, din punct de vedere tipologic, nu sînt chiar identice cu cele din Cîmpia Tisei, Ungaria de nord, Slovacia de sud. Pe cînd inelele de tîmplă cunoscute pînă acum din cimitirele „scitice” din Transilvania au un diametru, în general, de peste 5 cm, și capetele simple-conice sînt relativ scunde, socotind de la baza conului, inelele de tîmplă din Cîmpia Tisei, din nordul Ungariei și din Slovacia de sud, afară de foarte puține excepții, au un diametru mult mai mic, în schimb cresc dimensiunile conurilor, ele devenind totodată mai ascuțite. Conurile simple sînt înlocuite de multe ori prin capete de animale (înainte de toate capete de șarpe³¹⁵).

³⁰⁷ K. Herepey, în *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 64, fig. 4, nr. 10.

³⁰⁸ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 234, 236.

³⁰⁹ M. Moga, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 76, fig. 2, 2. „... În unele morminte... brățări de acest fel au fost aflate lângă craniul mortului (cazul la Tg. Mureș) și din acest motiv tipul acesta de podoabe a fost numit brățări-cercei. Capetele terminate în bolduri și deschizătura lor destul de mare arată că n-au putut fi folosiți ca cercei...” Cf. și V. Pârvan, *Getica*, p. 444; D. Popescu, *op. cit.*, p. 11, 16.

³¹⁰ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 64, mormîntul nr. 7. Părerea aceasta a fost revizuită însă în *ActaMN*, II, 1965, p. 59, fig. 12, nr. 7.

³¹¹ K. Horedt și colaboratorii, în *SCIV*, I/1, 1950, p. 126; *Materiale*, I, 1953, p. 802, 803; fig. 11, nr. 1—2.

³¹² *ArchÉrt*, XVII, 1897, p. 5, 16; cf. și M. Rostowzew, *op. cit.*, p. 533.

³¹³ *Dolg*, VI, 1915, p. 271, 272—273. Împotriva acestei păreri vezi, de ex.: I. Nestor, în 22. *BerRGK*, p. 141—142, nota 575; D. Popescu, *op. cit.*, p. 11.

³¹⁴ *ArchMold*, II—III, 1964, p. 284—285.

³¹⁵ Notăm că inelele de tîmplă descoperite în cimitirul tumular de incinerare de la Ferigele (cf. Al. Vulpe, în *Materiale*, VII, [1961], p. 221, fig. 4, nr. 1, din mormîntul 3, movila 20) se apropie, în bună parte, din punct de vedere tipologic de exemplarele din Cîmpia Tisei, Ungaria de nord și Slovacia de sud, dar și de cele din curganul nr. 276 de la Glinnoe (din împrejurimile orașului Tiraspol). Cf.

2. Nu putem să fim întru totul de acord cu opinia lui M. Dušek nici în privința afirmației că astfel de inele de tâmplă sînt necunoscute în teritoriile care se întind la răsărit de țara noastră. O piesă a ieșit la iveală în cimitirul de la Dolinskoe (reg. Cernigov) datat în sec. VI—V î.e.n.³¹⁶, alte două exemplare sînt publicate de A. I. Meliukova ca provenind din curganul nr. 1 de la Sukleia din regiunea Tiraspol', dintr-un mormînt jefuit (care însă pare să aparțină grupului I de curgane din această regiune, datate în sec. VIII—VII î.e.n.), și, respectiv, din curganul nr. 345 de la Ciobrucii, acesta din urmă fiind datat în sec. IV—III î.e.n.³¹⁷; alt inel de buclă, a fost aflat în curganul nr. 3, (datat în sec. IV—III î.e.n.) care face parte din grupul de curgane din apropierea satului Russkaia Trostianka (reg. Voronej), din bazinul hidrografic al râului Don; altul într-o descoperire întâmplătoare la Olbia³¹⁸; inele de bronz cu capete conice s-au găsit în mormintele aparținătoare epocii scitice timpurii din regiunea Kubanului, în necropola de la st. Ust Labinskaia³¹⁹; din vestitul curgan nr. 28 de la Holodnii Iar se cunosc piese care au fost ulterior (?) îndoite în forma literei U, capetele conice fiind transformate în două mici cîrlige (în formă de liră); un exemplar, din curganul de la Tavel' din împrejurimile orașului Simferopol' (Crimeea) este datat de monedele orașelor Chersonesos și Olbia, în sec. III î.e.n.³²⁰; un alt exemplar (datat în a doua jumătate a sec. IV — prima jumătate a secolului III î.e.n.) provine din cimitirul de la aulul Kurgakovo din bazinul Kubanului³²¹; în sfîrșit, trebuie amintit un inel de tâmplă („brățară” cum îl denumește și acest autor)

A. I. Meliukova, în *MIA*, nr. 115, p. 137, pl. 10). În schimb analogiile, foarte puține la număr, pentru cele cunoscute din Transilvania provin din cimitirul de la Pîlin (cf. P. Patay, în *FoLArch*, VII, 1955, p. 72, fig. XVI, nr. 10; autorul le consideră și el drept „brățări”. Pentru confruntare vezi pl. XIV). Cf. încă Á. Botlyán, în *RégFüz*, I, 1955, p. 59, pl. XXXIV, nr. 1—7, 11—18 și cele spuse de M. Párducz (în *AntTan*, XV/1, 1968, p. 147) în privința inelelor de buclă cu capete conice de dimensiuni mici. Cîteva exemple similare, puțin deosebite ca formă, se cunosc pe teritoriul R. P. Polone, dintr-un mormînt cu cistă din cadrul culturii lusaciene din H D de la Mala Keпа, dintr-un alt mormînt similar de la Machów (distr. Tarnobrzeg) săpat în 1958; cf. Bukowski, în *ArchPol*, III, 1960, p. 70—71, fig. 2, p. 85, nota 23. Patru exemplare au fost descoperite pe teritoriul Danemarcei: două de la Aarup Mose, Aarup, Hedenstad Sogn, Hutting Herred, distr. Vejle; unul la Øster Snede Sogn, Norvang Herred, și altul la Møllerup s. Morsø Sdr., hd., distr. Thisted. Toate sînt în Muzeul Național din København; cf. H. C. Bloholm, *Danmarks Bronzeålder*, vol. 3, København, 1943, p. 260 și urm.

³¹⁶ O. N. Melnikovskaia, *Могильник у село Долинское Черниговской области*, în *KS*, XXXIV, 1950, p. 70—71, fig. 19, nr. 2.

³¹⁷ A. I. Meliukova, *Скифские курганы Тираспольщины*, în *MIA*, 115, Moskva 1962, p. 118, pl. 2, nr. 6, p. 137, pl. 10, nr. 3.

³¹⁸ P. D. Liberov, *Памятники скифского времени на Среднем Дону*, în *ASSSR*, fasc. D 1—31, Moskva, 1965; pentru exemplarul de la Olbia, vezi B. Pósta, *op. cit.*, p. 445—446, fig. 248/9.

³¹⁹ I. H. Crișan, în *OmD*, p. 123 și fig. 4.

³²⁰ B. Pósta, *op. cit.*, p. 462, 463, fig. 257, nr. 5—6, p. 477—479, fig. 265, nr. 9 a-b; p. 483; cf. și E. F. Pokrovska, *Курганы IV ст. до н.э. біла Холодного Яру поблизи м. Смели. Курганы IV в. до. н.э. у Холодного Яра в близи м. Смели*, în *Arheologhiia — Kiev*, X, 1957, p. 74, pl. II, nr. 4.

³²¹ N. V. Anfimov, *Археологические разведки по среднему Прикубанью*, în *KS*, 60, 1955, p. 48, fig. 17, nr. 4.

care, deși a fost găsit într-un mormint din sec. I e.n.³²² pare să aparțină totuși epocii scitice și nu celei romane. În orice caz, din perioada premergătoare venirii populației „scitice” în Transilvania ele nu sînt cunoscute, lipsind cu desăvîrșire din complexe de caracter H C. Ele, foarte probabil, stau în legătură cu portul părului în formă de coadă³²³, modă obișnuită la multe dintre popoarele din stepele eurasiatice, din care au făcut parte și sciii.

d) În rîndul obiectelor de metal specifice pentru cultura materială a perioadei „scitice” trebuie amintită și *aplica rozetiformă* de bronz, provenită dintr-un mormint distrus (fig. 8/9), compusă dintr-un cerc central din care pleacă patru spițe, lățite, în formă de cerc. Exemplare similare sînt cunoscute și din alte descoperiri „scitice” din Transilvania, cum ar fi cele de la Aiud-Parcul orașului³²⁴, Blaj³²⁵, Simeria³²⁶, Sfintu Gheorghie³²⁷. Aceste podoabe pot să fie cu patru sau mai multe spițe, pline sau înclare, aplicate pe circumferința cercului mare. Pe baza unei afirmații, făcute în legătură cu scheletul mormintului nr. II de la Simeria (distrus însă cu puțin înainte de sosirea delegatului Muzeului arheologic din Cluj), și anume că acest obiect a fost găsit pe partea frontală a craniului, nu este deloc exclus ca el să fi făcut parte dintr-o cunună, mai bine zis să fi fost un decor prins într-o bandă care încingea fruntea femeilor sau a fetelor³²⁸.

e) *Obiectul de bronz, în formă de butoiăș* (fig. 8/11), provenind tot dintr-un mormint răvășit, poate fi o mărgea dintr-un colier asemănător celor care au fost găsite (uneori asociate cu spirale de bronz) în regiunile

³²² T. M. Arseneva, *Некрополь римского времени у дер. Ново-Отрадное*, în SA, 1963/1, p. 201—202, fig. 9, nr. 5.

³²³ A. M. Tallgren, în ESA, XI, 1937, p. 73, fig. 4; S. I. Rudenko, *Культура населения горного Алтая в скифское время*, Moskva—Leningrad, 1953, p. 392, pl. XXVIII; R. Werner, *op. cit.*, p. 135. Cf. și H. Mitscha-Märheim, *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren*, Wien, 1963, p. 135—137.

³²⁴ M. Roska, în ESA, XI, 1937, p. 182, fig. 23, nr. 4, p. 186.

³²⁵ *Ibidem*, p. 185, fig. 25, p. 194.

³²⁶ Idem, în *Dolq.* IV, 1913, p. 234, 235, fig. 2, nr. 1; în ESA, XI, 1937, p. 185, fig. 27, nr. 4, p. 195.

³²⁷ Z. Székely, în SCIV, XI/2, 1960, p. 376, 377, fig. 5, nr. 2; D. Popescu o consideră drept „...un amulet apotropaic central-european... menit să ferească pe cel dispărut, ca și în viață, de toate primejdiile unui destin necunoscut...” *Op. cit.*, p. 16—17. Pentru analogiile din Europa de mijloc și de sud-est, cf. B. Pósta, *op. cit.*, p. 502—503, fig. 280 (Rákos — un exemplar ornamentat); p. 528—529, fig. 294 (Szárzsd, ambele aceste localități în R. P. Ungară); Fr. Starè, *Vače*, în *Arheološki Katalogi Slovenije*, vol. I, Ljubljana, 1955, pl. LIV; pentru un exemplar cu trei spițe, găsit în Slovenia, în mormintul dublu, nr. 29, din tumulul V de la Magdalenska gora, lângă Šmarje, păstrat în colecția Mecklenburg, St. Gabrovec, *Zur Hallstattzeit in Slowenien*, în *Germania*, 44, 1966, p. 31, fig. 16/5; pentru analogii cunoscute de pe teritoriul U.R.S.S., cf. de pildă: M. J. Aspelin, *Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita*, Helsingissä, 1875, p. 162, fig. 139—141 (Perm), p. 176, fig. 157 (Romaševo, Perm), p. 223, fig. 194 (Filatovsk, Morotčata); idem, *Muinaisjäännöksiä...*, vol. II, Helsinki, 1877, p. 150, fig. 632—639 (majoritate din împrejurimile orașului Perm) etc.

³²⁸ Cf. A. Bottyán, în *RégFüz.* 1, 1955, p. 60.

de mijloc și de nord-est ale Uniunii Sovietice (partea europeană), datîndu-se în prima vîrstă a fierului³²⁹.

f) În privința *agrafei* sau *acului de păr* de bronz cu buton semiglobular neornamentat și cu ac torsionat (fig. 10) analogiile din H A și B din spațiul carpato-dunărean sînt cunoscute în mai multe exemplare³³⁰, dar credem că nu greșim dacă îl comparăm și cu piesele, al căror ac propriu-zis nu este torsionat, dar care au un buton în formă de pălărie de ciupercă, găsite în cimitirul de la Dolinskoe³³¹ și în anumite curgane din regiunea Poltava, (acestea din urmă datîndu-se într-o perioadă puțin mai tîrzie) sau cu acela de la Mala Saltanivka (r. Vasilkovo, reg. Kiev) din sec. VI—V î.e.n., care nu are însă un buton semiglobular, ci plat³³².

g) *Brățările* de bronz, din fir simplu, cilindrice, cu capete deschise (una din fir îngroșat la mijloc, fig. 8/4, 6, 15), neornamentate, sînt cunoscute și ele și din alte descoperiri de pe teritoriul Transilvaniei, aparținătoare perioadei scitice: de pildă din mormîntul nr. II de la Simeria³³³. În schimb, exemplarele de la Cristești (o brățară³³⁴), Aiud—Parcul orașului (două piese³³⁵) și Sfîntul Gheorghe (patru brățări)³³⁶ sînt ornamentate. Prototipurile acestor brățări apar la sfîrșitul epocii bronzului și în epoca hallstattiană timpurie în bazinul carpato-dunărean³³⁷, deci ele pot fi considerate ca obiecte care au rădăcini în timpurile premergătoare pătrunderii „scitilor” în Transilvania. Brățări similare au fost descoperite în cimitirele tumulare de la Balta Verde, Gogoșu³³⁸ și Ferigele³³⁹, dar mai multe exemplare provin din cimitirele contemporane din Cîmpia Tisei și din Ungaria

³²⁹ J. R. Aspelin, *Muinaisjäännöksiä...*, vol. II, Helsinki, 1877, p. 150, nr. 663 (Perm), vol. III, p. 240, nr. 1191 (Inkeri), vol. V, Helsinki, 1884, p. 357, nr. 1912 (Eesti maa).

³³⁰ Cf. de ex. J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. LII, nr. 1 a-b, pl. CXIV, nr. 13—20 (cu capete simple sau ornamentate), pl. CLXI, nr. 10 a-b, XI, a-b, pl. CCXXXI, nr. 3 a-b, 4 a-b, pl. CCXXIII, nr. 7 a-b, 8 a-b, pl. CCXXV, 6 a-b etc.; M. Roska, *ErdRep.*, p. 168, fig. 199/16; V. Căpitanu, în *Carpica*, I, 1968, p. 70/5; E. Patek, în *ArchHung*, S.N., XLIV, p. 87—88, pl. I, nr. 19, p. 146, pl. XXVIII, nr. 41 (de la Sághegy); pl. LVI, rîndul de sus, nr. 6 (socotit din stînga, Csabrendek), pl. LXXVII rîndul de jos nr. 3 (din stînga, de la Lengyel) etc., etc.

³³¹ B. Pósta, *op. cit.*, p. 473, fig. 261; O. N. Melnikovskaia, în *KS*, XXXIV, 1950, p. 73, fig. 20, nr. 1; idem. *Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке*, Moskva, 1967, p. 86—93, fig. 37/18—21, p. 90, fig. 38/3.

³³² E. O. Petrovska, în *Arheologhiia — Kiev*, XVI, 1964, p. 174, fig. 2, nr. 2.

³³³ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 236, 239, fig. 6, nr. 6.

³³⁴ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 63; *ActaMN*, II, 1965, p. 59, 60, fig. 12, nr. 10.

³³⁵ K. Herepey, în *AFM*, vol. II/1, p. 68.

³³⁶ Z. Székely, în *Materiale*, VII, [1961], p. 179; *SCIV*, XI/2, 1960, p. 374, 375, fig. 2, 4.

³³⁷ Cf. J. Hampel, *op. cit.*, vol. III, pl. CCIV, nr. 25—28, pl. CCIX, nr. 19—20, pl. CCXVI, nr. 22, pl. CCXXXVI, nr. 18, 20, 22, 24, 25, pl. CCXXXVII, nr. 2—23, pl. CCXLII, nr. 1—2 etc.; V. Pärvan, *Getica*, p. 374, fig. 257, nr. 22, p. 448, fig. 317 b; M. Roska, *ErdRep.*, p. 157, fig. 182.

³³⁸ D. Berciu, Eug. Comșa, în *Materiale*, II, 1956, p. 397, 459.

³³⁹ Al. Vulpe, în *Materiale*, V, 1959, p. 364, 369, fig. 6, nr. 4; *Ferigele*, p. 73, pl. XXV/2—3, 5, 7. De notat că în cimitirul de la Ciumbrud sînt prezente numai brățările de tip B₂ după clasificarea lui Al. Vulpe. Vezi fig. 8/4, 6, 15.

de nord (Csanytelek, Künszentmárton — „Jaksor”³⁴⁰, Muhipusza³⁴¹, Nógrádkövesd³⁴² etc.).

Considerăm necesar să remarcăm că brățări de bronz, similare sau chiar identice ca tip, se cunosc în număr mare și în U.R.S.S., în materialele arheologice contemporane, ba și din perioada premergătoare celei în discuție. Înainte de toate trebuie să amintim brățările aflate în mormintele nr. 82 și 83 ale cimitirului de la Tli, datat în sec. VIII—VII î.e.n.³⁴³. Alte brățări, aproape identice din punct de vedere tipologic, s-au aflat în cimitirele de la st. Ust-Labinskaia³⁴⁴, de la Isti-su, de la Boisi-irzo³⁴⁵, apoi din curganele din bazinul riului Sula³⁴⁶ etc. etc. Pe viitor, la discutarea problemei brățărilor trebuie luat în considerare și acest fapt.

h) Micile podoabe (aplici) făcute din sirmă de bronz, una în formă de spirală simplă, cealaltă din spirale duble (fig. 8/16, 17), aflate în mormîntul nr. XV (de copil), respectiv nr. XIV (de femeie), au și ele analogii perfecte atît în cimitirele „scitice” din Transilvania³⁴⁷, cît și în cele aparținînd perioadelor premergătoare din regiunile carpato-dunărene³⁴⁸.

i) Cu ocazia ridicării oaselor scheletului din mormîntul nr. III, în jurul gîtului s-a aflat un mic colier, compus din cochilii de melcișori, mărgele mărunte din pastă vitroasă și o mărgea de fier, în formă de pepene (fig. 8/3, 18). Aceasta din urmă are analogii în cimitirele din regiunea Niprului mijlociu³⁴⁹, dar și în cele din regiunea Kubanului mijlociu, de exemplu din cimitirele de la st. Ust-Labinskaia³⁵⁰, st. Nesterovskaia³⁵¹ etc. Mărgelele mărunte de pastă sînt tipice pentru inhumările timpurii scitice din amîndouă aceste regiuni³⁵².

Alte obiecte: *a) Obiect de fier, vîrit odinioară într-o teacă de materie organică perisabilă, aflat în direcția genunchiului drept al mormîntului nr. VI.*

b) Verigă de fier găsită în bazinul scheletului feminin din mormîntul nr. XIV: este aproape sigur că avem de a face cu un pesariu, asemănător celui de bronz găsit la Cipău³⁵³.

³⁴⁰ G. Csallány, M. Párducz, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 83, 100, pl. XXX, nr. 13; p. 87, 104, pl. XXXVII, 4 a-b, p. 88, 105—106, pl. XLI, nr. 2, 10.

³⁴¹ A. Leszih, în *FolArch*, I, 1939, p. 73, 82, pl. III, nr. 15.

³⁴² P. Patay, în *FolArch*, VII, 1955, p. 62, pl. XII, nr. 2. Menționăm că atît brățările de bronz cît și cele de fier sînt foarte răspîndite în Cîmpia Tisei, pe cînd în Transilvania lipsesc cele de fier.

³⁴³ B. V. Tehov, în *SA*, 1963/1, p. 175, fig. 11, nr. 1—2.

³⁴⁴ N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 251.

³⁴⁵ O. A. Artamonova-Poltavțeva, în *SA*, XIV, 1950, p. 53, fig. 23, 7 a — 7 z.

³⁴⁶ V. A. Ilinskaia, în *KS*, LIV, 1954, p. 24.

³⁴⁷ Cf. I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 59—60, fig. 12, nr. 16.

³⁴⁸ S. Pintér, în *ArchÉrt*, XI, 1891, p. 253—255.

³⁴⁹ B. Z. Rabinovici, *О датировке некоторых скифских курганов среднего Приднепровья*, în *SA*, I, 1933, p. 96. Lucrarea o cunosc numai din citatele lui N. V. Anfimov. Cf. și V. A. Ilinskaia, *Скифские курганы около г. Борисполя*, în *SA*, 1966/3, p. 163, fig. 6.

³⁵⁰ N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 245.

³⁵¹ E. I. Krupnov, în *KS*, XVII, 1947, p. 103, fig. 44, nr. 9—11.

³⁵² B. Z. Rabinovici, în *SA*, I, 1933, p. 97; N. V. Anfimov, în *SA*, XI, 1949, p. 252.

³⁵³ Cf. în *Materiale*, VII, [1961], p. 194, nota 2, p. 195, fig. 3, nr. 4. Exemplarul de bronz de la Cipău provine din mormîntul nr. IV. Cf. N. Vlassa, în *Apulum*, IV,

c) Obiect de fier complet oxidat, de formă și destinație necunoscută, aflat în masa de oase calcinate a mormintului nr. XIII.

d) Două cochilii de scoici (*Unio pictorum*), găsite în mormintele nr. II (de bărbat) și nr. XIV (de femeie). Aceste piese pot sta în legătură cu un cuît al vulvei³⁵⁴, dar puteau servi și pentru amestecarea unor vopsele³⁵⁵. Scoici (dar de genul *Cypraea*, mai precis specia *Cypraea moneta*) au fost aflate în mai multe morminte din cimitirele de pe teritoriul Transilvaniei: Proștea Mică³⁵⁶, Gimbaș³⁵⁷, Simeria³⁵⁸ și în cimitirele din Cîmpia Tisei și din Ungaria de nord [de pildă la Csanytelek, Künszentmárton — „Jaksor“, Szentes — „Kistöke“, Szentes — „Vekerzug“ (aici s-au găsit și cochilii de scoici de mlaștină)]³⁵⁹, Medgyesegyháza³⁶⁰, la Nógrádkövesd³⁶¹.

Scoici de genul *Cypraea* (kauri) au fost descoperite atît într-o serie de tumuli precum și așezări deschise sau fortificate din bazinul Niprului mijlociu³⁶², din bazinul Kubanului mijlociu³⁶³, cît și în mormintele sauro-matice din regiunea Volgăi și a Uralului³⁶⁴, și, mai departe, din bazinul Minusinsk și regiunea Altaiului³⁶⁵.

Pe cînd în unele cimitire din Transilvania sînt descoperite scoici de genul *Cypraea*, origine din ape calde (Oceanul Indian, Golful Per-

1961, p. 27, fig. 6, nr. 5, p. 28. Recent și I. H. Crișan este de părere că piesa reprezintă un pesariu, *Archäologische Fundstücke zur Geschichte der Gynäkologie aus Rumänien*, in *Sudhoffs Archiv. Vierteljahrsschrift für Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften, der Pharmazie und der Mathematik*, 50/3, 1966, p. 300.

³⁵⁴ Cf. Aigremont, *Muschel und Schnecke als Symbole der Vulva ehemals und jetzt*, in *ANΘΡΟΠΟΨΥΤΕΙΑ, Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral*, VI, 1909, p. 35—50.

³⁵⁵ Cf. B. N. Grakov, *ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. (Пережитки матриархата у сарматов)*, in *VDI*, 1947/3, p. 100—121.

³⁵⁶ P. Reinecke, in *ArchErt*, XVII, 1897, p. 17; M. Roska, in *ESA*, XI, 1937, p. 174—177, fig. 13, litera e.

³⁵⁷ Material nepublicat în MuzIstCluj, nr. inv. II, 8675, 8678.

³⁵⁸ M. Roska, in *Dolg*, IV, 1913, p. 237, 246, fig. 6, nr. 1. Remarcăm aici faptul că patru cochilii de scoici (de specia *Cypraea moneta*), considerate greșit „cochilii de melci“ au fost descoperite și pe teritoriul Moldovei, și anume în mormintul de înhumatie scitic de la Cimbala; cf. V. Căpitanu, in *Carpica*, I, 1968, p. 71/6.

³⁵⁹ G. Csallány, M. Párducz, in *ArchErt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 83, 100, pl. XXXIV, nr. 3, p. 86—87, 104, pl. XXXVI, nr. 7—14, pl. XXXIX, nr. 14—17, p. 88, 106, pl. XLI, nr. 5, pl. XLIII, nr. 1—2, p. 89, 107, pl. XLIV, nr. 1—8. Cf. încă A. Bottyán, in *RégFüz*, 1, 1955, p. 59, pl. I, nr. 2, pl. II, nr. 6.

³⁶⁰ Zs. Körös, in *FolArch*, V, 1945, p. 56, 58, pl. I, nr. 12—27, p. 59.

³⁶¹ P. Patay, in *FolArch*, VII, 1955, p. 63, pl. XII, nr. 6.

³⁶² Cf. de ex. J. De Baye, *op. cit.*, p. 38; V. A. Illinska, *Городище скифского часу на р. Сейм. I. Городище скифского времени на р. Сейм*, in *Arheologhiia-Kiev*, VIII, 1963, p. 117—118; pl. III, nr. 2.

³⁶³ E. I. Krupnov, *Северокавказская археологическая экспедиция*, in *KS*, XVII, 1947, p. 103, fig. 44, nr. 18, din cimitirul de la st. Nesterovskaia.

³⁶⁴ M. G. Moșkova, *Сарматские курганы в Оренбургской области*, in *KS*, 83, 1961, p. 118, fig. 47, nr. 10, din mormintul nr. 2 al curganului 1, din grupa II, de la Alandsk. K. F. Smirnov, *Савроматы ...*, p. 363, nr. 7 (Alandsk), nr. 8 (Novo — Troïtk).

³⁶⁵ A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64, 84, pl. XI, fig. 17 (din satul Idra); S. V. Kiseliiov, *Алтай в скифское время. (Маймирская культура)*, in *VDI*, 1947/2, p. 164, fig. 3, lit. d; idem, in *MIA*, 9, 1949, p. 171, pl. XXVIII, nr. 16 din curganele de la Tiahta; după afirmația lui S. I. Rudenko (*op. cit.*, p. 135, pl. XXIV/4, XCIX, jos) la Pazîrik ele au fost folosite ca amulete.

sic³⁶⁶), în cimitirul de la Ciumbrud au fost descoperite scoici de singurul gen local fluvial (*Unio*). Această împrejurare ne face să presupunem oă la Ciumbrud scoicile *Unio* au servit mai degrabă la amestecarea vopselelor decât că ele înlocuiau scoicile *Cypraea* (pe care acest grup „scitic” nu și le mai putea, eventual, procura) în practici legate de cultul vulvei. Nu putem să excludem însă în mod definitiv nici posibilitatea cealaltă, deoarece din perioada scitică a bazinului Minusinsk provin imitații aproape perfecte de cochilii de scoici făcute din piatră tocmai după *Cypraea moneta*³⁶⁷, ceea ce denotă, fără îndoială, faptul că ele nu serveau în primul rând la amestecarea diferitelor materii prime de vopsea, ci, dimpotrivă, aveau un rol important bine cristalizat în viața de fiecare zi a tuturor grupurilor etnice de cultură cu caracter mai mult sau mai puțin pronunțat scitic (am îndrăzni să presupunem: chiar în complexul fenomenelor de suprastructură).

e) În mormintul nr. II al cimitirului nostru, în dreapta toracelui luptătorului, au ieșit la iveală și *bucățele de realgar*. Cazul acesta nu este izolat: el se întâlnește în mormintul nr. 2 de la Tîrgu Mureș³⁶⁸ și în mormintul nr. 1 de la Simeria în care, într-un vas bitronconic cu picior, s-a dat de o bucată de realgar auripigmentizat³⁶⁹. (Sîntem convinși că bucățele de realgar s-au mai aflat și în alte morminte „scitice” transilvănene, numai că cei care le-au săpat, din cauza dimensiunii foarte reduse a bulgărașelor, nu le-au acordat nici o atenție).

Bulgărașe sau urme de substanțe colorate se cunosc și din cimitirele de la Tápíószele și Pilin (ambele în R. P. Ungară³⁷⁰), în unele morminte ale grupului scitic din Podolia de vest și ale grupului de pe Niprul inferior (curganele de la Kragle, Adșigol, Petuhovka³⁷¹, în mormintele catacombă

³⁶⁶ J. De Baye, *op. cit.*, p. 38; A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64; Révai Nagy Lexikona, vol. V, Budapest, 1912, p. 215; Большая Советская Энциклопедия vol. 20, f. 1, 1953, p. 394.

³⁶⁷ A.-M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 64. „...La collection Tovostine ne renferme pas des véritables cypraea, mais trois imitations de ce coquillage... faites en pierre. L'une est visiblement inachevée. On voit combien cet ornement (crede autorul) a été goûté autrefois...” În legătură cu prezența și rolul scoicilor *Cypraea moneta* (kauri), imitate și în bronz (!), în cadrul statului sclavagist chinez Șan (In) din secolele XIV—XII î.e.n., cf. V. S. Avdiev, *Istoria orientului antic*, București, 1951, p. 355; I. L. Duman, *China antică (pînă în sec. XII î.e.n.)*, în *Istoria universală*, vol. I, București, 1959, p. 443.

³⁶⁸ I. Kovács, în *Dolg*, VI, 1915, p. 258; în regiunea abdomenului au fost observate „bucățele de masă de culoare roșie deschisă, care, eventual, au putut servi ca materie de vopsea”.

³⁶⁹ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 234, 244.

³⁷⁰ A. Bottyán, în *RégFüz*, 1, 1955, p. 60—61, pl. XIII, nr. 29, pl. XXXV, nr. 20.

³⁷¹ Cf. J. De Baye, *op. cit.*, p. 28—29; „...M. W. Sisow, dans la très intéressante communication qu'il fit au Congrès international de Moscou en 1892 sur les kourganes de la Russie..., rapproche les tumulus renfermant des ossements peints des tumulus, moins anciens, dits scythiques, où l'on a retrouvé des morceaux de couleur... Dans ces kourganes on rencontre presque toujours du soufre... en morceaux plus ou moins gros, ainsi que deux autres variétés de substances colorantes: 1° Le *realgar* (bisulfure d'arsenic) As_2S_2 ; 2° L'*orpiment* (trisulfure d'arsenic) As_2S_3 . Ces matières (care, de altfel, sînt otrăvuri foarte tari) se retrouvent soit dans les

de la Cesnok-gora de lângă st. Kiarras, în curganele de la Ani-irzo, din apropierea st. Urus-martan din perioada prescitică, în mormintele plane de copii din cimitirul de la Isti-su³⁷² toate din regiunea Caucazului de nord etc.

Cițiva dintre autorii antici: Hippocrate (20), Clearch din Soloi (Fr. 8), P. Vergilius Maro (*Aeneis*, IV, 145), Pomponius Mela (II, 10), Ammianus Marcellinus (XXII, 8, 30) vorbesc de tatuajul agatirșilor; alții, cum ar fi Herodot (V, 6), Aristofan (în „Babilonienii”), Strabon (VII, 5, 4), Pliniu cel Bătrîn (VII, 11(10), 50), Dion Chrysostomul (XIV, 19), Plutarch (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμοῦμένων, 12), Artemidor din Daldis (I, 8) amintesc de acest obicei la traci. Problema nu poate fi discutată pe larg aici. Menționăm doar că prezența coloranților de la Ciumbrud și în alte cimitire transilvănene face întru totul plauzibilă presupunerea că populația care s-a înmormintat aici își vopsea corpul [și părul; cf. afirmația gramaticului Servius, *Comm. in Verg. Aen.*, IV, 146 și a lui Pliniu (IV, 26)]³⁷³. Ipoteza este întărită de prezența pintaderelor în unele morminte din R. P. Ungară și din U.R.S.S.³⁷⁴.

f) După cum a reieșit din descrierea mormintelor din partea I a acestei lucrări, oase de rumegătoare mari au fost găsite în mormintele nr. II (pe fundul gropii), nr. III și XI (în strachină), nr. XII—XIII, XV—XVI (pe fundul gropii), nr. XVII (de copil, oase de oaie pe fundul gropii). Depunerea oaselor de la animale de diferite specii nu este un lucru neobișnuit în cimitirele „scitice” din Transilvania. Materiale osteo-

vases déposés près de morts, soit dans de petits sacs de cuir trouvés à leur ceinture. D'après plusieurs archéologues, ces couleurs auraient été utilisées pour farder ou pour tatouer...”; J. Kostrzewski, *Skythen*, în RLV, XII, 1928, p. 230, 231; M. Ebert, în PZ, V, 1913, p. 5, 15, 57. Pentru prezența bulgărilor de realgar în morminte sauro-mato-sarmatice, cf. B. N. Grakov, în VDI, 1947/3, p. 100—110 (din cadrul culturii sauro-mate, faza bliumenfeldică, datată în sec. VI—IV î.e.n.)

³⁷² O. A. Artamonova-Poltavțeva, în SA, XIV, 1950, p. 68—69.

³⁷³ [W.] Tomaschek, *Agathyrsen*, în RE, vol. I/1, col. 764; C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, în SitzBer, XII, 1925, p. 70—71; Ranke, *Tätowierung*, în RLV, vol. XIII, p. 198—199; în privința tatuajului practicat la populația scitoidă din Munții Altai, cf. S. I. Rudenko, *op. cit.*, p. 136—141, fig. 80—83; în privința acestei ornamentări a corpului omenesc în bazinul fluviului Ienisei din epoca sarmato-hunică [de pe o mască găsită (la Uibat în Hakassia) într-un cavou care aparține grupului Taștik], cf. S. V. Kiseliiov, în MIA, 9, 1949, p. 257, pl. XLIII. Cf. și M. Dušek, în *ArchMold*, II—III, 1964, p. 288—289.

³⁷⁴ J. Hampel, *op. cit.*, vol. I, pl. LXX, nr. 11—28; A. Bottyán, în RégFüz, 1, 1955, p. 60—61, pl. XXXV, nr. 1—20 a; A. Meliukova, *Исследования гетских памятников в степной Приднестровье*, în KS, 94, 1963, p. 68, 69, fig. 19; V. I. Kozenkova, E. I. Krupnov, *Исследования Сержень—Юртского поселения (по раскопкам 1964 г.)*, în KS, 106, 1966, p. 85, fig. 37, nr. 5; M. Párducz, *Western Relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain*, în ActaAnt, XIII/3—4, p. 273—301. În legătură cu eventualele antecedente din Asia Mică, cam de la mijlocul mileniului III î.e.n., cf. Machteld J. Mellink, *Excavations at Kataras-Semayilk in Licia*, 1964, în AJA, 69/3, 1965, p. 241—251, pl. 64—65; idem, *Excavations at Kataras-Semayilk*, în AJA, 71/3, 1967, pl. 84.

logice animaliere au fost semnalate în cimitirele de la Cipău³⁷⁵, Tîrgu Mureș (oase de porc, indicînd probabil îngroparea acestui animal împreună cu cadavrul omului) totdeauna asociate cu un cuțit³⁷⁶, Cristești (oase mari, poate de cal)³⁷⁷, Gîmbaș³⁷⁸ și Aiud — Parcul orașului³⁷⁹, Teiuș³⁸⁰, Simeria³⁸¹, Bratei (cal?)³⁸², Șaroș-Sonde (probabil dinți de cal, care s-au pierdut)³⁸³.

Din teritoriile extracarpătice ale României, după cît se pare, nu a apărut nici un os de animal decît în movila nr. XIX de la Bîrsești. „După dimensiunile sale, acesta ar putea fi de cal sau de bou“³⁸⁴. Mergînd mai departe spre est, este interesant de remarcat că, în Ucraina oase de rumegătoare mari și mici se cunosc — deocamdată — numai în mormintele subgrupei Tiazmin din grupa mare Kiev—Poltava a antichităților scitice din bazinul Niprului mijlociu³⁸⁵.

Cîteva probleme de port. Materialul arheologic din cimitirul de la Ciumbrud nu este nici pe departe așa de bogat și de variat încît, pe baza lui, să putem reconstitui, măcar în părțile lui esențiale, portul populației „scitice“ care a trăit pe meleagurile noastre. Anumite observații ne permit, totuși, să contribuim cu cîteva date modeste la cunoașterea portului din perioada respectivă.

Din poziția săgeților ce s-au aflat în mormîntul nr. VI, înmănunchiate³⁸⁶ și cu virful spre laba picioarelor, putem deduce cu mare probabilitate că luptătorul a fost îngropat împreună cu tolba de săgeți așezată cu deschiderea ei pe genunchi. Mormîntul respectiv fiind în mare parte distrus, n-am putut afla eventualele rămășițe de metal ale tolbei.

³⁷⁵ N. Vlassa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 28.

³⁷⁶ I. Kovács, în *Dolg*, VI, 1915, p. 260—262, 265, 273.

³⁷⁷ I. H. Crișan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 61.

³⁷⁸ Material inedit în MuzIstCluj, inv. nr. II. 8737—8740. Oasele de animale au fost găsite parte deasupra picioarelor scheletului din mormîntul nr. IX, parte în dreapta piciorului drept.

³⁷⁹ K. Herepey (în *ArchErt*, XVII, 1897, p. 328) a găsit într-un vas mare, bitronic, izolat, o ceașcă cu toarta suprainălțată și un os de animal.

³⁸⁰ K. Horedt, în *Materiale*, I, 1953, p. 802. În mormîntul unui bărbat (marcat cu nr. 6), lângă piciorul stîng, sînt așezate un fragment de bazin și tibia piciorului stîng al unui cal. În mormîntul unei femei (trecut cu nr. 7), pe partea dreaptă au fost depuse oase de cal și de oaie (tibia piciorului drept cu astragalul și calcaneul de bazin de cal, femurul piciorului stîng, tibia, astragalul și părți din bazin de oaie).

³⁸¹ M. Roska, în *Dolg*, IV, 1913, p. 235, 245. Oasele (de animale) au fost însă ulterior acoperite cu pămînt de muncitori.

³⁸² I. Nestor, Eug. Zaharia, în *Materiale*, VII, [1961], p. 176.

³⁸³ I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 56.

³⁸⁴ Seb. Morintz, în *Materiale*, V, 1959, p. 364.

³⁸⁵ P. D. Liberov, *Хронология памятников Поднепровья скифского времени*, în *VSSA*, p. 139. Asupra acestui lucru ne-a atras atenția V. Vasiliev, căruia îi mulțumim și pe această cale. Vezi încă: I. I. Liapușkin, în *KS*, XXXVII, 1951, p. 128.

³⁸⁶ Cf. de pildă mormîntul de la Șaroș-Sonde (I. H. Crișan, în *ActMed*, 3, 1955—1956, p. 52). Vezi și S. P. Tolstov, M. A. Itina, *Саки низовьев Сыр-Дарьи*, în *SA*, 1966/2, p. 168—171, fig. 18. În cimitirul tumular de la Taghishken au ieșit la lumină urmele unei tolbe cu o grămadă de virfuri de săgeți îndreptate în aceeași direcție.

Faptul că *akinakes*-ul din mormîntul nr. II a fost aflat pe articulația superioară a femurului sting ne arată că acest pumnal (ca și cuțitul scurt de fier) era purtat la cureaua³⁸⁷.

În legătură cu „împodobirea” capului avem trei elemente diferite: a) inelele de tîmplă care atestă că femeile (poate și bărbații) populației „scitice” din Transilvania purtau părul împletit într-una sau mai multe cozi, modă obișnuită la popoarele din stepele eurasiatice; b) aplica rozetiformă (o amuletă apotropaică?) care, cum pare să ne arate mormîntul nr. 1 de la Simeria, stă și ea în legătură cu portul părului, făcînd parte, foarte probabil, dintr-o cunună sau o bandă ornamentată încingînd fruntea³⁸⁸; c) bentița de bronz cu capete îndoite, folosită, probabil, pentru strînsul părului pe creștet. Cum nouă nu ni se pare verosimil că părul împletit să fi fost strîns și cu bentițe de acest fel, ar putea fi vorba de o deosebire de coafură, depinzînd, eventual, de vîrstă sau de sex. Dar nu trebuie să scăpăm din vedere că bentița în cauză putea fi un simplu colier.

Gîtul femeilor era împodobit cu astfel de coliere (dacă sînt coliere!) și cu colane formate fie din spirale de bronz (din care a făcut parte, probabil, și obiectul de bronz în formă de butoiaș), fie din mărgelile de sticlă, de fier, de melcișori, și de pastă.

Oglindirea credințelor religioase în materialul arheologic. În legătură cu această chestiune atît de interesantă, dar, din nefericire, luată în considerare prea puțin de către arheologi, din cauza lipsei de spațiu ne limităm mai curînd la enumerarea, la ridicarea unor probleme legate de viața religioasă a acelor care se înmormîntau în cimitirul „scitic” de la Ciumbrud, decît la o analiză mai temeinică a lor.

a) În cadrul cimitirului nostru, ca și în cadrul celorlalte cimitire similare din Transilvania, cu ocazia dezvelirii cît de cît competentă a mormîntelor și ridicării inventarului ceramic, s-a constatat, în multe cazuri, că unele recipiente mari, mai ales „urnele” bitronconice, au conținut cești cu o singură toartă, constatîndu-se în repetate rînduri chiar mai multe cești cu toarta supraînălțată în același vas³⁸⁹. Această observație este semnificativă, arătînd, fără doar și poate, o oarecare importanță a utilizării

³⁸⁷ Cf. J. R. Aspelin, *Muinaisjäänöksiä...*, vol. II, p. 107, nr. 402 (pe o stelă funerară din cimitirul de la Ananino); J. De Baye, *La nécropole d'Ananino (gouvernement de Viatka, Russie)*, Paris, 1897 (extr. din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France”, tom. LVI), p. 3; vezi și în *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, I/1, 1881, pl. XIV; M. J. Artamonov, *Антропоморфные божества в религии скифов*, *Археологический сборник*, 1961/2 p. 80—81, fig. 24—25 etc. În privința portului sciților nomazi: E. H. Minns, *op. cit.*, p. 155 și urm.; M. Ebert, *Südrussland...*, p. 146 și urm.; *Čertomlyk*, în *RLV*, vol. II, p. 298, pl. 155; *Oxus—Schatz*, în *RLV*, vol. IX, p. 321—322, pl. 244/2; S. I. Rudenko, *op. cit.*, p. 104—134, pl. XXV—XXVI, XCVI; R. Werner, *op. cit.*, p. 135, 139. În legătură cu portul luptătorilor perși, oarecum similar sciților, cu tolbă, toporul de luptă, *akinakesul* și arcul: B. Schröder, *Zu Mikons Gemälde der Marathonschlacht in der Stoa Poikile*, în *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, XXVI, 1911, p. 283, fig. 2, p. 285, fig. 4.

³⁸⁸ Pentru asemenea cununi sau benzi ornamentate cf. A. N. Lipskii, *Погребения тагарских воинов на р. Бужа*, în *SA*, 1966/2, p. 313, fig. 1.

³⁸⁹ Cf. partea a III-a a acestei lucrări, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 23—24.

ceștilor în obiceiurile religioase ale populației „scitice“ de la noi. Afară de cele constatate, încă două argumente ne îndeamnă să presupunem acest lucru. După afirmația lui Herodot (IV, 10): „... Din *Skythes*, fiul lui *Herakles*, se trag regii de totdeauna ai sciților, iar după cupa (ceașca) de la briu s-a statornicit la sciți un obicei ce dănuie încă și în zilele noastre (adică în vremea lui Herodot) de a se purta la cingătoare o cupă...“

În chipul unui exemplar de aur, cupa aceasta avea, fără îndoială, o importanță deosebită și în legenda herodotiană (mai precis în legenda B, cea de origine grecească) asupra originii sciților, o realitate oglindită de „părintele istoriei“. Pe baza acestei relatări unui cercetător³⁹⁰, credem pe bună dreptate, sint de părere că ceașca trebuia să fi avut un rol bine determinat în practicile religioase ale sciților, denumind-o drept ceașcă de cult (Kultschale). O comparație cu tradițiile străvechi iraniene, precum și cu reprezentările hallstattiene din Europa de mijloc, ne arată că ele trebuie privite într-adevăr, ca niște obiecte de cult. Mai mult, unii cercetători sint înclinați să o considere chiar ca un simbol al clasei nobililor regali (königlicher Adel) sau, și mai mult, a tagmei preoților³⁹¹. În orice caz ceașca este considerată „das Gerät der jüngster Übersichtung“, deci a sciților propriu-ziși³⁹². După părerea lui H. Kothe „... die Kultschale... den «königlichen» Kola-Stamm der Balkengräberkultur... symbolisieren soll... Ihre Symbole wurden von den Erobern (adică de sciți) übernommen, die sie geradezu als ein Geschenk des Himmels betrachteten und dementsprechend verehrten: Jenes heilige Gold bewahren ihre Könige sorgfältig auf und begehen ihm zu Ehren alle Jahre grosse Opferfeste...“³⁹³ (Herodot, IV, 7).

Aceasta ar fi o latură a problemei. Pe de altă parte, nu este mai puțin adevărat că un anumit număr dintre aceste cești (mai ales cele mai vechi) poartă un buton mai mult sau mai puțin globular, care nu are nici un scop practic, ci, dimpotrivă, îngreunează folosirea lor. În cel mai bun caz butonul aflat putea servi ca un fel de ornament curios. Dar așa ceva este greu de închipuit la popoarele existente pe treapta dezvoltării sociale pe care se aflau atunci sciții. Dacă însă ne gândim la faptul bine cunoscut că

³⁹⁰ A. Christensen, *Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens*, în *Archives d'études orientales*, 14/1, 1917, p. 137. La fel: H.—J. Diesner, *Die Skythenkönige bei Herodot*, în *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft*, 28, 1961, p. 13. Părerea celor doi autori o cunosc numai din referirile lui Heinz Kothe, *Pseudo-skythen*, în *Klio*, 48, 1967, p. 62; vezi și p. 61, nota 5.

³⁹¹ E. Benveniste, *Traditions indo-iraniennes sur les classes sociales*, în *Journal asiatique*, 230, 1937, p. 535; H. Kothe, în *Klio*, 48, 1967, p. 65.

³⁹² W. Brandenstein, *Die Abstammungssagen der Skythen*, în *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 52/1—2, 1953, p. 192. Studiul nu-l cunosc decât din referirile și citatele lungi ale lui H. Kothe.

³⁹³ H. Kothe, în *Klio*, 48, 1967, p. 65; cf. și nota 1. După o informație a lui H. Kothe (op. cit., p. 66, nota 2), G. Hüsing [*Die Völker Kleinasien und am Pontos*, Wien, 1933, (în *Bausteine zur Geschichte, Völkerkunde mit Mythenkunde*, Ergänzungsheft 1) p. 49] ar atribui briul ou ceașca atirnată mai curînd tribului auhaților.

torțile căldărilor de bronz scitice, desigur destinate anumitor scopuri rituale, mai ales jertfelor (Herodot, IV, 61, 81) sînt „ornamentate“, mai precis poartă tot astfel de butoane³⁹⁴, situația se schimbă imediat și începe să se contureze și mai bine rolul important sacru pe care aceste „cupe“ puteau să-l aibă în ceremoniile religioase ale sciților.

b) Faptul că în cazul mormintelor nr. III, XI și XVII, oasele de animale de ofrandă (bovidee sau ovine) fuseseră depuse în străchini, ne arată că și aceste recipiente aveau și o funcție probabil rituală.

c) Aici este locul să amintim că, după relatarea lui Herodot (IV, 60—61), sciții jertfeau „... tot soiul de vite, dar mai ales cai...“³⁹⁵. Cantitatea de carne depusă în mormintele nr. II, XII, XV—XVI (pe fundul gropii) și în mormintele nr. III, XI și XVII (în strachină) provine în majoritate de la animale tinere, ce nu și-au desăvîrșit încă creșterea corporală; sîntem convinși că acestea erau sacrificate ocazional în scopuri rituale. Este curios faptul că — așa cum s-a dovedit cu ocazia analizei osteologice — (vezi anexa nr. 1 - de la sfîrșitul acestui studiu) „fragmentele osoase sau oasele în totalitatea lor nu prezintă urme de secționare prin instrumente tăioase pentru o eventuală detașare în bucăți a membrului sau segmentului respectiv, ci detașarea s-a făcut (cu mare grijă) în mod natural pe la articulații, iar membrul (segmentul) respectiv, rămînea în întregime“, constatare ce vine.

³⁹⁴ N. Kondakov, J. Tolstoï, S. Reinach, *Antiquités de la Russie méridionale*. Paris, 1891, p. 261, fig. 238, p. 404, fig. 368 (imitații miniaturale din lut); B. Pósta, *op. cit.*, p. 527—533, fig. 294—298 a, p. 535—538, fig. 299—301; E. H. Minns, *op. cit.*, p. 79 și urm., p. 162, 230, fig. 21—22 și 50; A.—M. Tallgren, *Collection Tovostine*, p. 58—61, fig. 62, pl. XII/24, 26; V. Pârvan, *Getica*, p. 9—11 [menționăm că pe exemplarul de la Scorțaru două dintre „torțile ornamentale“ (dintre care însă una numai probabil) sînt prevăzute cu butoni similari! vezi fig. 2]; R. Vulpe, *Les fouilles de Calu, în Dacia*. VII—VIII, 1937—1940, p. 59—62, fig. 42—43; T. Sulimirski, *op. cit.*, p. 110; M. Ebert, *Skythen A3 Ungarn, în RLV*, vol. XII, pl. 68 (cele două exemplare de la Ószöny nu au însă acest „element ornamental“); A. Nițu, *Despre unele urme scitice în Moldova*, în *Materiale*, I, 1953, p. 9—11; S. V. Kiseliiov, în *MIA*, 9, 1949, p. 241, pl. XXXVIII/7—8, 9 [ultimul fiind cu reprezentări antropomorfe: figura unei divinități din epoca „sarmato-hunică“, cazanul provine din ciazatul Uibat (Hakassia), dintr-un cavou de tip Taștik], p. 247, pl. XXXIX/6 (din același loc de proveniență un cazan făcut însă, și de data aceasta, din lut!); K. F. Smirnov *Сапоматы ...*, p. 335, fig. 41/4 a, din curganul de la Krasnogorsk), p. 361, pl. 70 A/3 (curganul 2 de la așezarea Korciajinsk și Cernoiarsk; nr. 6 (în muzeul de la Kuibîșev); p. 362, fig. 70 (cazan fără picior, de la Krasnii-Bugor); nr. 9 (Novo-Jegorlik), toate din regiunile locuite cîndva de sauromați. Credem că aici este cazul să atragem atenția asupra faptului că butonii în discuție apar pe torțile vaselor de lut încă în cadrul etapei Sabatinovka [etapă de înaintare spre apus a purtătorilor culturii srubnice (= cultura mormintelor în construcții de lemn = Balkengrabkultur) care are afinități foarte multe cu cultura Teiuș-Noa, de la noi din țară!]. Cf. O. A. Krivțova-Grakova, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*, în *MIA*, nr. 46, Moskva, 1955, p. 126—128, fig. 29, precum și harta de răspîndire de la capătul studiului.

³⁹⁵ Vezi și despre masașeți același lucru la Herodot (I, 216). În privința acestei chestiuni s-ar putea pune la contribuție și următoarele lucrări: H. von Fritze, *Zum griechischen Opferritual*; P. Stengel, *Zum griechischen Opferritual*, ambele în *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, XVIII, 1903, p. 58—67, respectiv p. 113—123; R. Werner, *op. cit.*, p. 136.

pare-se, să sublinieze caracterul ritual al bucăților de carne depuse în gropile de mormint. Tot pentru această presupunere pledează, în sfârșit, și precizarea medico-veterinară că, „în general, oasele găsite într-un mormint provin din partea stângă și mai puțin din partea dreaptă a animalelor respective“.

d) Nici oglinzile nu erau puse fără intenție în mormintele de femei ale cimitirului nostru, neavînd numai o destinație cosmetică, ci și una magică. Ele aveau un rol bine încheșat în viața religioasă a nomazilor, așa cum ne dovedesc și astăzi exemple vii etnografice³⁹⁶.

e) Aplicile rozetiforme de bronz, compuse dintr-un cerc central din care pleacă trei pînă la șase sau și mai multe spițe pline sau inelare, aplicate pe circumferința cercului mare (cel exterior), lățite și ele în formă de cerc, cunoscute din mai multe descoperiri „scitice“ din Transilvania, sînt considerate de D. Popescu³⁹⁷ drept „amulete apotropaice central-europene... menite să ferească pe cei dispăruți, ca și în viață, de toate primejdiile unui destin necunoscut...“. După părerea noastră această atribuție sau, dacă nu ea, alta, dar tot în legătură cu credințele religioase, scoate în evidență că torțile cazanelor de bronz „scitice“, așa cum am relatat într-o altă ordine de idei, sînt prevăzute în marea lor majoritate cu butoni foarte asemănători (ca și butonii de pe cești, adică de pe „cupe“³⁹⁸). Că lucrurile într-adevăr se întretes în acest sens, ne dovedesc și mai eclatant două dintre „toartele verticale ce împodobesc buza vasului“ de la Scorțaru³⁹⁹, apoi torțile cazanului de la Muzeul din Berlin, publicat de M. Ebert⁴⁰⁰, sau cele ale vaselor de bronz de același tip, prezentate de E. H. Minns⁴⁰¹, acești butoni înlocuind, de multe ori, figuri de animale (sacre?) care, în schimb, se găsesc pe alte exemplare de cazane scitice de bronz.

f) Obiceiul de a tatua corpul omenesc, cunoscut din cadrul societăților cu o agricultură rămasă în forma practică cu săpăliga și din cadrul societăților crescătoare de animale avea, înainte de toate, un rost profilactic, de înlăturare a duhurilor rele, deci un rol magic. Să nu uităm că pe corpul persoanelor mumificate, scoase la lumină cu ocazia săpăturilor executate

³⁹⁶ Cf. de ex.: A. O. Heikel, *En sojotisk schamankostym i historiska museet i Helsingfors*, în *Suomen Museo, Muinaismuisto-Yhdistyksen. Finkst Museum. Finska Fornminnesföreningens Månadsblad*, III, 1896, p. 1—9, fig. 5. Menționăm că în culturile mediteraneene ele erau simbolul soarelui, ba chiar mai mult, simbolul vieții, respectiv al scăpării de moarte. Cf. J. Gy. Szilágyi, în *AntTan*, XIII/1, 1966, p. 106 cu întreaga bibliografie, citată acolo. În legătură cu această problemă o sintetizare datorată lui Fr. Hančar, *Altaiskythen und Schamanismus*, în *Actes du IV Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*, Wien, 1952, III, 1956, p. 183—185, o lucrare, care nu ne-a fost accesibilă. R. Werner, *op. cit.* p. 136.

³⁹⁷ *Op. cit.*, p. 16—17.

³⁹⁸ Această comparație a făcut-o prima dată B. Pósta, *op. cit.*, p. 528—530.

³⁹⁹ V. Pârvan, *Getica*, p. 9—11.

⁴⁰⁰ În *PZ*, IV, 1912, p. 452, fig. 1.

⁴⁰¹ *Op. cit.*, p. 79, fig. 21 (din fosta gubernie Cherson) și p. 230, fig. 133 (din părțile Kubanului).

de S. I. Rudenko la Pazîrik (în Munții Altai), ca și pe cele găsite în mormintele cu grinzi de la Uibat (Hakassia), se înșirau figuri zoomorfe care se repetă și pe veșminte (prin aplicarea unor benzi de pîslă sau prin broderii, ornamentate și ele cu astfel de reprezentări), pe obiecte de harnășament de cai, cioplite sau turnate, apoi pe mobile, arme, cingători etc. etc. Reprezentarea acestor animale care, de obicei, se mușcă unul pe celălalt, nu era o simplă ornamentație izvorîtă dintr-un instinct de artă, ci avea, fără îndoială, un înțeles precis, bine definit, strîns legat de unele fenomene de suprastructură, cum este magia, animismul și totemismul. Faptul că un cap de cal, aflat într-unul din tumulii de la Pazîrik, a fost „camuflat“ cu o mască de cerb, executată din aur, cu o măiestrie de neîntrecut, ne arată că aceste fenomene de suprastructură erau încă foarte vii în viața de fiecare zi a populațiilor scitice și scitoide.

g) Prezența cochiliilor de scoici (ori de genul *Cypraea*, ori, în lipsa acestora, de genul *Unio*) s-ar putea lega, cu multe rezerve însă, de un cult al vulvei sau de un alt obicei religios, necunoscut nouă momentan. Pînă la probe peremptorii — subliniem aceasta — chestiunea va rămîne și pe mai departe deschisă.

(Partea a V-a urmează în *ActaMN. VII.*)

ȘT. FERENCZI

DER „SKYTHISCHE“ FRIEDHOF VON CIUMBRUD

4. Teil

(Zusammenfassung)

Schmuck- und Luxusgegenstände. a) Von Luxusgegenständen sind die *Spiegel vom „griechisch-pontischen“ Typ* erwähnenswert; es sind Einzelfunde (aus Frauengräbern, die entweder vor oder nach den systematischen Grabungen zerstört wurden); von verschiedener Grösse, mit Eisengriffen, stellen sie einen alten Typ dar, der sich vollkommen in den Rahmen der materiellen Kultur skythischer Herkunft aus Siebenbürgen oder den östlichen Nachbargebieten einfügt und ungefähr in das 6.Jh.v.u.Z. angesetzt werden kann.

b) Für die Fragmente entweder eines Bronzbandes zum Zusammenhalten des Haares auf dem Scheitel (?) oder eines Torques (?), bestehend aus einem gewundenen Bronzedraht und zwei Seitenplättchen, kennt man Entsprechungen in den Karpaten- und Donaugebieten; doch kann das Stück sowohl vom typologischen als auch vom utilitären Gesichtspunkt mit einigen verwandten Exemplaren aus dem Friedhof von Ananino, sowie mit Einzelfunden aus dem Nordkaukasus und der Terek-Gegend in Verbindung gebracht werden.

c) Die Schläfenringe mit kegelförmigen Enden, die wir häufig in den „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens begegnen, sind nicht gerade identisch mit denen aus der Theissebene, aus Nordungarn und der Südslowakei. Während die bis jetzt aus Siebenbürgen bekannten Exemplare im allgemeinen einen Durchmesser von über 5 cm und einfach kegelförmige und — von der Kegelsbasis gemessen — ziemlich kurze Enden aufweisen, haben die aus den obengenannten Gebieten stammenden Schläfenringe, mit wenigen Ausnahmen, einen viel kleineren Durchmesser, hingegen längere, oft zugespitzte Kegel. Nicht nur einmal sind die einfachen Kegel durch Tier-, vor allem Schlangenköpfe ersetzt. Solche Schläfenringe sind nicht nur aus dem Karpaten-Donauraum bekannt, sondern auch aus Gebieten im Osten Rumäniens. In den H C — Komplexen aus der Zeit vor der Ankunft der „skythi-

schen“ Bevölkerung in Siebenbürgen fehlen sie vollkommen. Sie gehörten vermutlich zu den Zöpfen, einer bei vielen Völkern der eurasiatischen Steppen beliebten Haartracht.

d) Die *Bronzeapplike in Rosettenform* besteht aus einem Mittelkreis, von dem aus vier Speichen sich radförmig verbreiten; sie hat Entsprechungen sowohl in anderen „skythischen“ Funden in Siebenbürgen, als auch im europäischen Teil der Sowjetunion (in der Gegend von Perm usw.).

e—h) Der *Bronzegegenstand in Form eines Fässchens, die Spange oder Haarnadel* aus Bronze mit halbkugeligem, unverzierten Knopf und gedrehter Nadel, die einfachen, zylindrischen *Bronzearmreifen* mit offenen, unverzierten Enden, die *kleinen Appliken* aus Bronzedraht, ein *kleines Muschelhalsband*, sowie die *kleinen Perlen* aus Glaspaste und eine *Perle aus Eisen in Melonenform* haben gleichfalls vollkommene Entsprechungen in den „skythischen“ Friedhöfen in Siebenbürgen und im europäischen Teil der Sowjetunion, besonders in der Dnjepergegend und im Nordkaukasus.

Von *anderen Gegenständen* erwähnen wir nur: einen *Eisenring*, der im Becken eines weiblichen Skeletts in Grab XIV gefunden wurde; es handelt sich fast sicher um ein *Pessar*. Zwei *Muschelschalen* (von der Art *Unio pictorum*), die eine aus Grab II (eines Mannes), die andere aus Grab XIV (einer Frau), die entweder mit einem Kult der Vulva in Zusammenhang stehen, oder auch dem Mischen von Farben dienen konnten. Muscheln (aber von der Art *Cypraea moneta*) wurden auch in mehreren Gräbern aus zeitgleichen Friedhöfen Siebenbürgens und der Theissenebene, Nordungarns und der Südslowakei, weiter in einer Reihe von Tumuli, sowie in offenen und befestigten Siedlungen des mittleren Dnjeperbeckens, des mittleren Kubanbeckens, auch in sauromatischen Gräbern aus dem Gebiet der Wolga und des Ural und noch weiter aus der Minussinsk-Senke und der Altaigegend. Die aus der Skythenzeit der Minussinsk-Senke stammenden, fast vollkommenen Nachahmungen aus Stein eben von *Cypraea moneta* beweisen, nach Meinung des Verfassers, dass sie in erster Linie nicht zum Mischen verschiedener Farbstoffe dienten, sondern dass sie im täglichen Leben aller ethnischen Gruppen von mehr oder weniger ausgesprochen skythischer Kultur eine genau umrissene Rolle hatten.

Realgarbrocken und *Farbstoffspuren* kennt man auch aus den Friedhöfen in Ungarn, Ostpodolien, vom Unteren Dnjeper, sowie in den Katakomben- und Flachgräbern aus dem Nordkaukasus. Das Vorkommen von Farbstoffen in Ciombrud und in anderen siebenbürgischen Friedhöfen lässt die Vermutung durchaus glaublich erscheinen, dass die hier begrabene Bevölkerung sich den Körper (und das Haar) färbte. Diese Annahme wird durch die Pintaderen aus einigen Gräbern in Ungarn und der Sowjetunion bestärkt.

Knochen von grossen Wiederkäuern wurden in den Gräbern Nr. II (am Boden der Grube), Nr. III und XI (in Schüssel), Nr. XII—XIII, XV—XVI (am Boden der Grube), Nr. XVII (Kindergrab, mit Schafsknochen am Boden der Grube) gefunden. Die Beigabe von Knochen verschiedener Tierarten ist in den „skythischen“ Friedhöfen Siebenbürgens keine Seltenheit. Weiter östlich, in der Ukraine, kennt man Knochenbeigaben von kleinen und grossen Wiederkäuern — vorläufig — nur in den Gräbern der Untergruppe von Tiasmin aus der grossen Kiew-Poltawa — Gruppe skythischer Altertümer von mittleren Dnjeperbecken.

Einige Fragen bezüglich der Tracht. Das Fundmaterial des Friedhofes von Ciombrud ist bei weitem nicht so reich und verschiedenartig, dass sich daraus, wenigstens in der Hauptsache, die Tracht der „skythischen“ Bevölkerung aus Siebenbürgen erkennen liesse. Doch gestatten gewisse Beobachtungen dem Verfasser, einen bescheidenen Beitrag zur Kenntnis der Tracht in der betreffenden Periode zu liefern.

Fundmaterial und religiöse Vorstellungen. Zu dem so interessanten Problem des religiösen Lebens der Menschen, die in Ciombrud begraben sind, beschränkt sich der Verfasser auf Fragestellung, ohne auf eine gründlichere Analyse des Problems einzugehen.

a) Im Friedhof von Ciombrud wie auch in ähnlichen Friedhöfen Siebenbürgens stellte man in vielen Fällen, anlässlich der mehr oder weniger sachkundig vorgenommenen Aufdeckung von Gräbern und der Sicherstellung der Keramikbeigaben

fest, dass die doppelkegelstumpfförmigen „Urnen“ einhenkelige Schalen und öfter sogar mehrere Schalen mit überhöhtem Henkel enthielten. Dies beweist zweifellos, dass die Schalen eine gewisse Bedeutung in den religiösen Bräuchen der „skythischen“ Bevölkerung unserer Gegend hatten. Ausserdem unterstützen noch zwei Argumente diese Annahme. Herodot behauptet (IV, 10) „... Von diesem Skythes, Sohn des Herakles, stammen sämtliche Könige der Skythen ab, und von jener Gürtelschale her tragen noch heute die Skythen eine Schale im Gürtel...“ In Gestalt eines Exemplars aus Gold hatte die Schale zweifellos eine besondere Bedeutung in der herodotischen (d. h. griechischen) Legende B über die Abstammung der Skythen. Auf Grund dieses Berichts vertreten einige Forscher die Ansicht, die Schale habe eine ganz bestimmte Bedeutung in den religiösen Gebräuchen der Skythen gehabt und nennen sie Kultschale. Ein Vergleich mit den uralten iranischen Überlieferungen, sowie mit den hallstattzeitlichen Wiedergaben aus Mitteleuropa beweist, dass sie tatsächlich als Kultobjekte angesehen werden müssen. Ausserdem hat eine gewisse Anzahl dieser Schalen, (besonders die alten) einen mehr oder minder kugeligen Knopf, dessen praktischer Zweck nicht zu ersehen ist, der im Gegenteil den Gebrauch behindert. Wenn man die bekannte Tatsache in Betracht zieht, dass die Henkel der, sicher für gewisse rituelle Zwecke, besonders für Opferungen (Herodot, IV, 61, 81) bestimmten skythischen Bronzekessel gleichfalls solche Knöpfe aufweisen, beginnt sich die sakrale Bedeutung dieser Schalen in den religiösen Zeremonien der Skythen deutlicher abzuzeichnen. b) Der Umstand, dass in den Gräbern Nr. III, XI und XVII die Knochen der Opfertiere (Rinder oder Schafe) in Schüsseln gefunden wurden, weist darauf hin, dass auch diese Behälter eine Funktion im Ritual erfüllten. c) Nach Ansicht des Verfassers stammt das in den Gräbern niedergelegte Fleisch von jungen, noch nicht ausgewachsenen Tieren, die bei Gelegenheit zu rituellen Zwecken geopfert wurden. Wie aus der osteologischen Untersuchung hervorgeht, weisen die Knochen keinerlei Spuren von Schneidewerkzeugen auf, durch die der Körperteil gewaltsam abgetrennt worden wäre, sondern die Abtrennung erfolgte durch sorgfältiges Auslösen an den Gelenken, so dass der betreffende Körperteil ganz blieb. Diese Beobachtung scheint den rituellen Charakter der Fleischopfer in den Gräbern zu unterstreichen. Meist stammen die in einem Grab gefundenen Knochen von der linken, seltener von der rechten Seite des betreffenden Tieres. d) Auch die Spiegel wurden nicht absichtslos in die Frauengräber unseres Friedhofes gelegt, sondern hatten neben ihrer kosmetischen auch eine magische Bedeutung. e) Die rosettenförmigen Bronzeappliken, aus deren Mittelkreis drei bis sechs oder mehr volle oder ringförmige Speichen ausgehen und auf dem äusseren Kreis angebracht selbst sich zu einem Kreis verbreiten, sind aus vielen „skythischen“ Funden Siebenbürgens bekannt und werden als apotropäische mitteleuropäische Amulette angesehen. Entsprechungen dazu sind aber auch von anderwärts (z. B. aus der Gegend von Perm) bekannt; die Amulette sollen, wie im Leben, die Abgeschiedenen vor allen Gefahren eines unbekannten Schicksals bewahren. Diese oder eine andere, doch immer religiöse Bestimmung hebt, nach Ansicht des Verfassers, den Umstand hervor, dass die Henkel der „skythischen“ Bronzekessel — wie in anderem Zusammenhang erklärt wurde — in ihrer Mehrzahl ganz ähnliche Knöpfe aufweisen (wie die der Kultschalen). Dass die Dinge tatsächlich so zusammenhängen, beweisen uns noch deutlicher zwei der „Vertikalhenkel die den Rand des Bronzegefässes von Scorțaru zieren“, weiters die Henkel des Kessels aus dem Berliner Museum u. a. Die Knöpfe ersetzen hier die (heiligen?) Tiergestalten, die sich hingegen auf anderen Exemplaren skythischer Bronzekessel vorfinden. f) Die Gewohnheit, den menschlichen Körper zu tätowieren, bekannt im Rahmen der Gesellschaften mit zurückgebliebener, mit der Hacke betriebenen Landwirtschaft, sowie der Viehzüchtergesellschaften, hatte vor allem einen vorbeugenden Zweck, nämlich zur Vertreibung der bösen Geister, also eine magische Rolle. g) Die Muschelschalen (entweder von der Gattung *Cypraea*, oder, wenn diese fehlte, von der Gattung *Unio*) könnte, mit allem Vorbehalt, mit einem Kult der Vulva oder mit einem anderen, uns noch unbekannten religiösen Brauch zusammenhängen. Bis zu endgültigen Beweisen — wird ausdrücklich betont — bleibt die Frage auch weiterhin offen.

TIPURILE MONETARE ALE DACO-GEȚILOR ȘI ARIALOR DE RĂSPÎNDIRE

PARTEA A II-A*

Emisiuni cu motive noi, inspirate din diferite prototipuri

Cu totul deosebit de al grupurilor monetare amintite mai sus e stilul pieselor din tezaurele din nord-vestul Transilvaniei, de la *Tulgheș*²¹³ și *Nireș*²¹⁴. Nu se poate stabili dacă îndepărtarea lor de prototip se datorește faptului că au avut ca model imitații ale monedelor macedonene și nu emisiunile originale sau dacă schimbările trebuie atribuite — ceea ce e mai probabil — fanteziei gravorilor ori tendinței de a crea o monedă locală, tendință care se constată în mod evident la piesele cu motiv floral în formă de liră, cu un animal lîngă călăreț etc.

În studiul asupra tezaurului de la Tulgheș, D. Popescu a arătat că depozitul cuprinde 16 variante, care reprezintă două tipuri principale: 1. capul lui Zeus cu barbă și 2. „Apollo“, fără barbă. Moneda reprodusă sub nr. 11 (fig. 73) nu trebuie încadrată în grupa I, deoarece nu mai e menținută aici nici o literă specifică din legenda originală, care se reduce doar la patru linii drepte. Ramura de sub cal o deosebește de asemenea net de celelalte exemplare din această grupă, apropiind-o de grupa XIII (nr. 53—56, = fig. 53); aversul prezintă multe trăsături comune cu piesa de sub fig. 2, dar aici cununa de lauri e redată prin două rînduri de linii paralele. Din grupa XV trebuie detașate monedele nr. 80—81 (al căror avers constituie o verigă de legătură cu grupa XVI); pe acestea cununa de lauri e alcătuită din trei rînduri de frunze, ca și pe monedele precedente, dar bucla de pe gît lipsește sau e redată în zigzag (fig. 74). Tendința de simplificare se remarcă și la grupa următoare, unde cununa de lauri e redusă la două rînduri de frunze. Tezaurul cuprinde, așadar, 18 variante, care pot fi considerate drept 18 grupuri. Autorul a relevat asemănările stilistice ale pieselor găsite la Tulgheș cu cele din Banat care le-au servit ca prototipuri. Sînt prezentate de asemenea și tipurile și variantele care

* Numerotarea notelor și a figurilor urmează în continuare la partea I, publicată în *ActaMN*, V, 1968, p. 33—57.

Pentru a evita scindarea compoziției tezaurelor și repetările inerente, unele tipuri cu motive noi au fost tratate în prima parte. Tipurile în mai multe regiuni au fost analizate o singură dată, ținînd seamă numai de descoperirile cele mai semnificative.

²¹³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 225—226.

²¹⁴ A. Kerényi, *op. cit.*

n-au analogii. Pentru tezaurul de la Nireș, A. Kerényi n-a dat o grupare pe tipuri²¹⁵; aversul cu capul lui Zeus și Apollo, reversul cu și fără legendă se succed în descrierea pieselor. Autorul a avut în vedere probabil anumite criterii stilistice și nu iconografice.

Trebuie precizat că tezaurele de la Tulgheș și Nireș fiind descoperite și publicate aproape concomitent, autorii n-au ajuns să stabilească apropierea și paralelismul dintre ele. Tezaurul de la Tulgheș a fost achiziționat în întregime, cel de la Nireș numai parțial. Tetradrahmele daco-getice din aceste două depozite permit să elucidăm unele *probleme controversate în ceea ce privește aria de răspândire a diferitelor emisiuni daco-getice*, în primul rând a celor din tezaurele de la Criciova²¹⁶ și Ramna²¹⁷. Atît D. Popescu, cit și A. Kerényi au subliniat faptul că materialul studiat de ei reprezintă analogii cu monedele din Banat, considerate ca autohtone. A. Kerényi merge mai departe, punînd chiar sub semnul întrebării autohtonismul tipurilor monetare despre care se credea pînă atunci că ar fi circulat numai în Banat²¹⁸.

Studiul comparativ al celor două tezaure nu îndreptățește decît în parte această supoziție, căci, dacă confruntăm tipurile din tezaurele de la Nireș și Tulgheș, constatăm că numai foarte puține monede nu au analogii în celălalt tezaur: de la Nireș 15 piese²¹⁹ (fig. 75—79), iar din tezaurul de la Tulgheș 11 piese²²⁰ (fig. 80—82). Dintre acestea unele nu reprezintă tipuri deosebite, ci doar variante ale tipurilor emise anterior. Numai monedele de la Nireș avînd pe revers III, iar pe avers un cap fără barbă²²¹, n-au analogii la Tulgheș; ele se leagă totuși organic de restul complexului monetar prin varianta reprezentată pe fig. 83, care la rîndul ei se apropie de cea de la Tulgheș reprodușă pe fig. 73. În tezaurul de la Tulgheș găsim două tipuri fără analogii în compoziția depozitului de la Nireș: unul pe care e reprezentat în loc de călăreț un motiv floral, gravat și în față, peste, și sub cal²²² (fig. 80) și un al doilea al cărui avers este o continuare evidentă a tipului precedent cu mici modificări. Pe revers, calul e însă redat prin linii mai simple, iar motivele florale sînt cu totul omise (fig. 81). Fig. 50 are analogii în Banat, iar fig. 82 e doar o variantă a tipului fără barbă.

Dacă comparăm tipurile monetare comune din tezaurele de la Tulgheș și Nireș cu cele „bănățene“, constatăm că, în general, numărul monedelor care au analogii în Banat e destul de mic și că ele cuprind în total șase

²¹⁵ Vezi nota 205.

²¹⁶ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 131—134.

²¹⁷ Idem, în *NumK*, VI, 1907, p. 1—4.

²¹⁸ A. Kerényi, *op. cit.*, p. 14.

²¹⁹ *Ibidem*, pl. IV, 15; V, 1—3, 4—6, 9—10; VI, 12—14; VII, 1—3.

²²⁰ D. Popescu, *op. cit.*, pl. V, 44—54.

²²¹ *Ibidem*, pl. VI, 12—14; VII, 1—3.

²²² *Ibidem*, pl. V, 44—46, 47—51.

tipuri²²³, iar în ceea ce privește restul monedelor, nu se poate afirma că ar fi fost lucrate cu aceleași stanțe cu care au fost emise piesele găsite în tezaurele din Banat.

Cele mai frumoase exemplare (avînd pe avers capul lui Zeus) din tezaurele de la Tulgheș²²⁴ și Nireș²²⁵ redau și legenda de pe original, deși dispoziția literelor e mult diferită. Cu toate acestea, prin stilul lor, ele se îndepărtează mult de tetradrahmele lui Filip al II-lea. În schimb, în seria celor ce reproduc capul lui „Apollo”, există piese foarte frumos executate, indiciu că nu toate monedele găsite la Tulgheș și Nireș au fost influențate de emisiunile din Banat; unele sînt gravate după concepția meșterilor locali. Se constată, dimpotrivă, că unele tipuri considerate pînă în prezent ca fiind specifice pentru Banat au fost aduse *din officina situată undeva în nord-vestul cîmpiei transilvănene*; acestea au fost găsite în tezaurul de la Criciova²²⁶ (fig. 84) și în descoperirile izolate de la: *Lugoj*²²⁷ (fig. 85), *Reșița*²²⁸, *Orșova*²²⁹, *Caraș-Severin* (fostul județ)²³⁰ și *Carașova*²³¹ (fig. 86).

Între piesele tezaurului de la Tulgheș, numai monedele al căror rondel e mai mic decît al celorlalte piese și la care tipul aversului și al reversului e identic cu al monedelor găsite în Banat²³², pot fi considerate ca fiind aduse de aci. Toate acestea dau un răspuns la întrebarea pusă de A. Kerényi, arătînd că între Banat și Transilvania au existat — cum era și firesc — relații economice și politice, ceea ce a dus la răspîndirea tipurilor de pe un teritoriu pe celălalt. Cu toate acestea, cercetarea sistematică a complexului monetar ne arată că tezele emise de Gohl²³³ rămîn în esență valabile, căci numai cu privire la patru dintre tipurile considerate ca fiind create în Banat, se poate demonstra că au fost aduse din Transilvania și doar pentru două monede din tezaurele de la Tulgheș, că au pătruns în Transilvania. Este indiscutabil că numărul monedelor pătrunse din Banat în Transilvania și invers a fost mult mai mare decît putem reconstitui pe baza acestor tezaure, din care, cu excepția celui de Tulgheș, nici unul nu s-a păstrat integral.

Tipurile comune Tulgheș-Nireș se răspîndesc nu numai spre sud-vest, ci și spre est: astfel, dintr-un tezaur descoperit la *Copăceni*, se păstrează

²²³ I. Tulgheș, 20—29 = Nireș, pl. VII, 4—8.

II. Tulgheș, 30—37 = Nireș, pl. IV, 14.

III. Tulgheș, 57—59 = Nireș, pl. II—III.

IV. Tulgheș, 79—80 = Nireș, pl. III, 6—8.

V. Tulgheș, 44—48.

VI. Tulgheș, 47—51.

²²⁴ D. Popescu, *op. cit.*, pl. I, 1—3.

²²⁵ A. Kerényi, *op. cit.*, pl. V, 7—8.

²²⁶ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 132, nr. 9; M. Dessewffy, *op. cit.*, 519.

²²⁷ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1240.

²²⁸ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1200.

²²⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 142, nr. 224.

²³⁰ M. Dessewffy, *op. cit.*, 812.

²³¹ *Ibidem*, 1239.

²³² Vezi *ActaMN*, V, p. 44, grupa XXVI, nota 170—172.

²³³ Ö. Gohl, în *NumK*, XIII, 1914, p. 133—134.

cinci monede reprezentînd trei tipuri diferite, care toate au analogii în tezaurul de la Tulgheș²³⁴.

Pe teritoriul locuit de daco-geți, la nord de bazinul Someșului, nu sînt atestate tipurile monetare identificate în tezaurul de la Tulgheș și Nireș. Pentru tipurile: „călărețul ce duce un copac” și cel „cu litera B” vezi mai jos (p. 73—74).

Tipurile din Maramureș. Monedele semnalate în tezaurul descoperit la „Juncad”, *Sighetul Marmăției*, prezintă unele deosebiri față de cele descrise mai sus. Acest depozit monetar a fost considerat de K. Pink drept o descoperire-cheie pentru cunoașterea emisiunilor din nordul Daciei. Varietatea mare a tipurilor îndreptățește pe deplin o atare apreciere. Prezența unor monede divizionare în acest tezaur, alături de imitații de tetradrahme, care, deși se îndepărtează mult de prototipul macedonean, mențin mărimea rondelului, indică de asemenea poziția lui deosebită printre tezaurul monetare. Tipurile din acest tezaur apar grupate la Pink în următoarele categorii²³⁵:

I. *Tipuri importate:*

a. Din sud:

1. cu ramură sub cal, similare cu cele din Banat (fig. 33).

2—3. Călărețul lîngă care se află o cruce (fig. 87—88).

4—5. Călărețul care duce un copac (fig. 89).

6—8. Capul cu obraz foarte proeminent, cununa de lauri formată din trei rînduri de frunze; gîtul în formă triunghiulară. Pe revers călăreț fără braț; în cîmp un cerc (fig. 90).

b. Din vest:

9—10. Avers. Capul mult stilizat al zeiței Pallas spre dreapta. Pe revers un cal în formă de pasăre (monede divizionare).

II. *Emisiuni locale:*

a. Sub influența tipurilor „bănățene”:

11—12. Avers. Capul lui Zeus spre dreapta, cu cununa de lauri formată din trei rînduri de frunze; mustață în formă de S și buze globulare. Revers. Călăreț fără braț; în fața calului o roată cu spițe; pe una dintre aceste monede se observă urme de legendă și facla, iar pe cealaltă, un călăreț, cu părul împletit, ține o ramură de palmier (fig. 91).

13—17. Avers. Cap barbarizat, spre dreapta. Cununa de lauri formată din linii mici; buclele de pe frunte în formă de volută. Barba formată din pămătufuri. Revers. Călăreț spre stînga, cu mîna dreaptă întinsă, iar stînga, avînd un contur dublu, dă impresia unei mantii care flutură. Lîngă el, urme din legendă în forma unui W. Capul calului este gros ca al unui măgar; deasupra frunții, trei fire de păr; sub bot, două linii groase. Linia de sol leagă picioarele calului; pe capul călărețului se află trei globule (fig. 92).

b. Avers avînd ca prototip monedele lui *Audoleon*:

18—20. Cap spre dreapta, cu cununa de lauri inversată, barba groasă și mustața răsucită în sus. Revers. Călăreț spre stînga, cu barbă și păr bogat și cu picioare lungi, care atîrnă; lîngă el, o ramură cu o pasăre (fig. 93—94).

c. Monede emise sub influență gallică:

21—24. Cap spre dreapta cu părul fluturînd, cu mustață și cu o buclă pe bărbie (expresia feței similară cu cea de pe statuia „Gallul murind”). Revers. Călărețul spre stînga. Brațul drept întins formează o linie în zig-zag. Sub cal o rozetă care apare des pe monedele gallice (fig. 95).

Dintre piesele considerate de K. Pink ca fiind importate, exemplarele pe care am avut posibilitatea să le confruntăm n-au analogii absolute în Banat; ele ar putea fi deci emisiuni locale. Numai cele două monede care au pe revers călărețul ce duce un copac²³⁶ (fig. 90) trebuie să fi fost aduse din altă parte, căci piesele cu-

²³⁴ D. Popescu, *op. cit.*, nr. 16—18, 58—78, 83—90.

²³⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 80—81.

²³⁶ *Ibidem*, p. 80, nr. 4—5.

noscute din această serie de emisiuni se caracterizează printr-o varietate foarte mică sub raport stilistic. Cu privire la monedele divizionare, s-a arătat cu altă ocazie că sînt emisiuni locale²³⁷. Nici legătura stabilită de Pink între aversul monedelor denumite (după legenda reversului) „Audoleonotyp” și între monedele care au pe revers, alături de călăreț, o pasăre pe un băț (fig. 93—94) nu este suficient dovedită, căci toate detaliile în executarea capului lui Zeus de pe monedele de la „Juncad” și „Gálishegy” se deosebesc de cele care redau stilcit pe revers legenda ΑΥΔΛΑ ΕΟΝ-ΤΟΣ din comitatul Heves (fig. 96—97)²³⁸. Tipul cu călărețul cu W (fig. 92), semnalat la *Krakow*²³⁹ și *Mukačevo*²⁴⁰, similar cu „Juncad”, e reprezentat prin trei serii (fig. 92, 98—99)²⁴¹ cunoscute doar prin puține exemplare descoperite în trei localități. Tot la *Mukačevo* și *Krakow* s-au găsit monede similare cu cele de la „Juncad”, considerate de Pink ca fiind emise sub influență gallică.

Călărețul cu crucea e, după părerea lui Pink, o emisiune sudică (deoarece el ia ca punct de plecare cele patru monede pentru care se dă indicația că au fost găsite în Albania²⁴²), care se leagă prin piesa de la *Giurgiu*²⁴³ și prin cea de la *Sinaia* (împrejurimi)²⁴⁴ de cele de la „Juncad”. Descoperirile din Albania nu sînt cu totul certe, fiind semnalate numai de M. Dessewffy, iar celelalte monede amintite în literatură ca provenind tot din Albania nu reprezintă acest tip²⁴⁵; încît proveniența sudică a piesei avînd pe revers călărețul cu o cruce este problematică și e probabil ca descoperiri viitoare să confirme că este de asemenea un tip specific nordului.

Tezaurul de monede divizionare de acest tip, descoperit recent în Moldova^{245a}, moneta de la *Nicorești*²⁴⁶ și cea de la *Stilpu*²⁴⁷ la sud de riul Buzău, nu contrazic această supoziție, căci tipul a putut fi adus din nord, după cum au ajuns pînă în sudul Serbiei (Brisrend = Prizrend)²⁴⁸ tetradrahme specifice Olteniei (care au pe revers „calul cu cioc de rață”), iar monedele specifice Munteniei au pătruns pînă pe teritoriul Moraviei.

Pentru piesele pe care Pink le-a considerat ca import sudic, el a indicat mai multe analogii între tipurile „bănățene”; nu putem stabili dacă e vorba de emisiuni identice sau numai similare, căci el nu reproduce decît trei exemplare (fig. 311—313 = fig. 90). Cu privire la acestea putem afirma că au fost bătute cu stanțe care nu se întîlnesc în Banat. În schimb, printre emisiunile considerate locale, găsim cîteva piese care au multe elemente comune cu monedele din Banat: așa e tipul călărețului fără braț (fig. 90). Stilul aversului amintește pe cel al monedelor din Banat (fig. 8, 33—35), deosebindu-se însă complet prin felul de gravare a diverselor elemente: cununa de lauri, părul buclat care cade pe gît. Barba e redată prin șuvițe verticale, ceea ce este tipic numai pentru puține piese din Banat, ca și mustața ce se termina în formă de cîrlig. Analogii îndepărtate ale pieselor de la *Sighet* (fig. 93, 98) găsim și la *Buteni* (fig. 100).

²³⁷ *ActaMN*, III, 1966, p. 87.

²³⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 93, fig. 340—341 față de 377—381, 402—405.

²³⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 83—84.

²⁴⁰ *Ibidem*; M. Dessewffy, *op. cit.*, 803—804.

²⁴¹ K. Pink, *op. cit.*, fig. 332—334.

²⁴² *Ibidem*, p. 134, nr. 5.

²⁴³ *Ibidem*, p. 137, nr. 90; M. Dessewffy, *op. cit.*, nr. 223.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 145, nr. 299, fig. 108. O monedă similară cu indicația că provine din împrejurimile *Craiovei* nu poate fi luată în considerație, deoarece la Ö. Gohl (în *NumK*, XIV, 1915, p. 72), de la care a luat Pink informația (p. 135, nr. 46), moneda e semnalată ca fiind găsită în România.

²⁴⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 51 și urm., lucrarea lui Muschmov, *Die Münzen Thrakiens*, nu mi-a fost accesibilă.

^{245a} La *Dumbrăveni*, publicat în *SCN*, IV, 1968, p. 21—46; articolul fiind încheiat anterior, n-au fost luate în discuție problemele legate de tezaurul de la *Dumbrăveni*.

²⁴⁶ În colecția lui I. E. Dimian.

²⁴⁷ I. Winkler, în *Numismatický Sborník*, Praha, V, 1958, p. 36, nr. 156.

²⁴⁸ R. Forrer, *op. cit.*, p. 149—150, fig. 161.

La sud de Sighet se cunosc numai descoperirile de la *Ieud* și *Rozavlea*, de pe valea riului Iza. Despre tipurile găsite la *Ieud* n-avem indicații precise, se știe doar că fac parte din seriile „barbarizate” ale tetradrahmei lui Filip al II-lea²⁴⁹. Tezaurul de la *Rozavlea*, compus din circa 30 de tetradrahme (îngropate într-un vas de lut), s-a risipit. O singură monedă a fost văzută de Ö. Gohl²⁵⁰. Pe baza desenhului făcut de el, nu se poate stabili însă în ce emisiune se încadrează: aversul seamănă cu unele monede de la Sighet, dar reversul pare să fie o compoziție unică: sub calul care merge la pas spre stînga este o rozetă, călărețul se sprijină cu mîna stîngă pe spatele calului, ca pe monedele de la Sighet (fig. 95), iar lîngă călăreț se văd cinci globule (care formează o cruce), urmate de alte două suprapuse, și de o linie orizontală; acestea reprezintă desigur urme din legendă. Spre deosebire de piesele de la Sighet, moneda are o incizie lată.

Aria de răspîndire a monedelor de la „Juncad”, Sighetul Marmăției e, așadar, foarte restrînsă. Admițînd că descoperirea de la *Rozavlea* se încadrează în această serie (deși aspectul piesei cunoscute de aci e arhaic) ea se situează la hotarul ariei unui grup aparte de monede din nord-vestul Daciei. Dincolo de munții Maramureșului întîlnim emisiuni cu alte caractere, iar limita nord-vestică o constituie descoperirea de la *Mukăčevo* și *Krakow*. Spre sud-est, nu cunoaștem pînă în prezent decît tezaurul de la *Dumbrăveni*, moneda de la *Nicorești* și cea de la *Stilpu*. Răspîndirea spre sud a tipului cu „călărețul cu crucea”, prin Moldova sau prin văile riurilor din Carpații sudici (Sinaia) pînă la Giurgiu (și poate chiar Albania) sau în sens invers de la sud spre Sighet, indică doar legături cu totul incidentale între aceste teritorii îndepărtate după cum arată numărul mic de piese cunoscute. Pare curios faptul că monedele specifice nordului nu s-au găsit în Banat și Transilvania, cu toate că, după cum s-a arătat, tipurile din aceste regiuni le regăsim în nord.

Tezaurul de la „Juncad”, Sighetul Marmăției indică punctul extrem nordic al tipului „călărețul cu copac” (fig. 89—101), care formează un grup mai dens în *cimpia transilvăneană* prin tezaurele de la: *Feleacu*²⁵¹, *Crișeni-Berchieș*²⁵² și descoperirile izolate de la *Năsăud* (fostul județ)²⁵³, *Solnoc-Dobica* (fostul județ)²⁵⁴, *Ciovanca*²⁵⁵, *Moigrad*²⁵⁶, *Stana*²⁵⁷, *Năsad*²⁵⁸. Aceasta e, de fapt, zona în care el trebuie să fi fost emis. Descoperirea de la *Sfîntu Gheorghe*²⁵⁹ indică răspîndirea acestui tip și spre sud-est, iar cele de la *Lugoș*²⁶⁰ și *Reșița*²⁶¹, extinderea spre sud-vest, trecînd dincolo de granițele României pînă la *Sarkad*²⁶², *Bács* (împrejurimi)²⁶³, *Esseg*²⁶⁴, *Mitrovica*²⁶⁵, *Slankamen*²⁶⁶ și o descoperire din *Serbia*²⁶⁷; iar spre vest pînă la *Raab* =

²⁴⁹ A magyar orvosok és természetvizsgálók munkái, XIX, 1876, p. 150—152.

²⁵⁰ O. Gohl, în *NumK*, XIV, 1915, p. 71.

²⁵¹ *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 187—188; Ö. Gohl, în *NumK*, IX, 1910, p. 114; K. Pink, op. cit., p. 146, nr. 328.

²⁵² E. Chirilă, în *Dacia*, N.S., IX 1965, p. 185—200.

²⁵³ M. Dessewffy, op. cit., 263; K. Pink, op. cit., p. 135, nr. 26.

²⁵⁴ K. Pink, op. cit., p. 146, nr. 344.

²⁵⁵ N. Lupu, în *SCN*, I, p. 411—412.

²⁵⁶ I. Winkler, în *ActaMN*, I, 1964, p. 217 n. 13.

²⁵⁷ E. Chirilă, în *ActaMN*, II, 1965, p. 647, nr. 2, fig. 3.

²⁵⁸ M. Roska, *ErdRep*, p. 204—205, nr. 112. Despre aria în care a fost emis acest tip vezi E. Chirilă, în *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 199.

²⁵⁹ M. Roska, *ErdRep*, p. 246—247, nr. 52.

²⁶⁰ Ö. Gohl, *NumK*, XIII, 1914, 133; M. Dessewffy, op. cit., nr. 288, 414; au fost prezentate pentru determinare dintr-o colecție particulară, Cab. num. Cluj, inv. 1 1920.

²⁶¹ M. Dessewffy, op. cit., 1200.

²⁶² K. Pink, op. cit., p. 144, nr. 287.

²⁶³ *Ibidem*, p. 134, nr. 13.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 136, nr. 73.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 140, nr. 187.

²⁶⁶ *Ibidem*, p. 145, nr. 304.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 52 și urm.

Győr (împrejurimi)²⁶⁸, Kroisbach = Fertőrákos²⁶⁹, Virunum²⁷⁰ și Stradonitz (în Boemia)²⁷¹.

Sub influența tipului „călărețul cu copac” (fig. 89, 101), a fost creat tipul cu „călărețul cu litera B” (fig. 102—104), care este documentat printr-un singur tezaur în nord-estul cimpiei transilvănene, la *Tonciu*²⁷², iar spre sud-vest de acesta, prin două piese izolate găsite la *Gherla*²⁷³. Pink amintește și o descoperire de la *Sin-georgiul Săsesc* (aflat la sud de Tonciu), unde de asemenea se pare că ar fi atestat acest tip²⁷⁴.

Nord-vestul Daciei. Un grup deosebit de unitar, avînd un stil cu totul aparte, îl reprezintă monedele din tezaurul de la *Medieșul Aurit* pentru care găsim analogii pe o arie destul de extinsă. Monedele redau, de fapt, două tipuri principale, diferite prin maniera de executare a aversului și a reversului. Primul tip e reprezentat prin două exemplare (fig. 105) din acest tezaur și prin piese găsite izolat. Al doilea tip e semnalat și în alte localități, atît în tezaure, cît și în descoperiri izolate. Rondelul și greutatea monedelor sînt mai mici decît ale monedelor de tip „bănățean”, situîndu-se între acestea și tipul „București-Virteju”.

Primul tip din tezaurul de la *Medieșul Aurit* (cu cununa de lauri formată din trei rînduri de frunze foarte puțin scobite — pentru a schița nervura —, cu un rînd de globule deasupra frunții și cu gîtul triunghiular marcat prin globule) e considerat de Pink ca făcînd parte din grupa nord-estică, avînd ca prototip monede din sud²⁷⁵. Aversul e similar cu al pieselor găsite la Kaposvár, care, la rîndul lor, au reversul identic cu al celor de la Mukačevo²⁷⁶, dar reversul monedelor de tipul I din tezaurul de la *Medieșul Aurit* nu e atestat în nici o altă descoperire; el rămîne mult în urma reversului monedei care a servit ca prototip pentru avers²⁷⁷. Din faptul că aceste piese nu predomină în nici un tezaur rezultă că au fost emise într-un interval foarte scurt și în număr mic.

Tipul al doilea, denumit „fără bărbie” (fig. 106—108), are prea puține tangențe cu tipul cu gîtul triunghiular, pentru a putea fi considerat ca derivînd din acesta. Pe cele două portrete de pe aversul monedei (fig. 105—106) numai linia punctată de deasupra frunții și cea care înconjoară bărbia sînt comune; în rest totul e deosebit: cununa de lauri e formată din frunze scobite, așezate asimetric, părul lipsește cu totul, iar pentru a umple golul dintre linia punctată a frunții și cununa de lauri, gravorul a pus o linie ondulată (un fel de cirlig); urechea e redată printr-un S cu puncte, iar două linii în unghi schițează fie gîtul, fie bucele; nasul se confundă aproape cu obrazul, ochiul e foarte pronunțat. În ceea ce privește reversul, deosebirile sînt și mai pronunțate. Corpul calului e redat printr-o singură suprafață ovaloidă, la care se atașează triunghiuri menite să schițeze picioarele; un unghi care se termină în globule avînd aspectul unui cioc indică botul, o linie ovală și puncte umple restul rondelului pe locul unde ar fi fost călărețul. Atît aversul, cît și reversul se remarcă prin tendința de totală schematizare și simplificare a desenului, așa încît nu putem admite o filiație directă a celor două tipuri de monede. Între ele ori a existat un tip intermediar, ori tipul a fost gravat din memorie după monede văzute, între care desigur cel mai frecvent trebuie să fi fost tipul de la

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 143, nr. 263.

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 139, nr. 155.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 148, nr. 388.

²⁷¹ *Ibidem*, p. 145, nr. 318.

²⁷² G. Supka, în *NumK*, VII, 1908, 71—74; X, 1912, 118; M. Dessewffy, *op. cit.*, 268—274; C. Moisil, în *BSNR*, XVII, 1922, p. 59, nr. 97.

²⁷³ E. Chirilă, în *ActaMN*, III, 1966, p. 422, nr. 4.

²⁷⁴ K. Pink, *op. cit.*, p. 146, nr. 131.

²⁷⁵ Ö. Gohl, în *NumK*, II, 1903, p. 57 și urm., K. Pink, *op. cit.*, p. 134, nr. 9, scrie că la Budapesta se află 38 de monede din acest tezaur, deși sînt inventariate și se păstrează 44 de bucăți, dintre care una cu gîtul triunghiular.

²⁷⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 82, fig. 318—320, p. 138, nr. 124, p. 141, nr. 194—195.

²⁷⁷ *Ibidem*, fig. 317—318.

Kaposvár²⁷⁸ și Stradonitz²⁷⁹, cu linii punctate, sau gravorul a căutat să creeze un tip nou, adecvat posibilităților sale artistice și mărimii rondelului.

Moneda reprodușă de Pink pe fig. 324 (avînd greutatea de 2,44 g), cu indicația că provine de la Medieșul Aurit²⁸⁰ pe care Ö. Gohl (fără să precizeze locul de descoperire) o leagă pe baza reversului, de primul tip al tezaurului de la Medieșul Aurit²⁸¹, ar putea fi considerată ca una dintre verigile intermediare pentru reversul monedei „fără bărbie”. În urma descoperirii tezaurului de la Medieșul Aurit, acest tip a fost studiat de Ö. Gohl, care, pe baza unor diferențe de detaliu în gravarea reversului monedelor, le-a clasat în 11 grupe²⁸².

O analiză mai atentă a acestor piese arată că în executarea lor nu se poate sesiza vreo evoluție: gravorii au reușit să redea în toate cazurile precis desenul modelului; micile deosebiri în ceea ce privește dispoziția punctelor care schițează coama calului sau umplu cîmpul monedei, precum și altele în gravarea diferitelor elemente ale aversului și reversului sînt neesențiale. Aspectul de ansamblu al monedei se menține același pe toate piesele: unitate frapantă ce nu se întîlnește decît în tezaurele de monede cu rondel mare și subțire, schifatele daco-getice. Ea se datorește probabil perioadei scurte de emiterie, în cursul căreia liniile simple ale aversului și reversului n-au ajuns să evolueze. Durata scurtă a emiterii putea fi legată de dominația efemeră a unei căpetenii daco-getice în Crișana și poate, nord-vestul Transilvaniei, căpetenie care se găsea însă într-o situație economică prosperă, putînd să emită monede din argint bun, care au fost acceptate pe o arie destul de întinsă în nord-vestul Daciei și chiar dincolo de teritoriile locuite de geto-daci.

Tezaurele de la Bunești²⁸³, Lușca²⁸⁴, Andrid²⁸⁵, Stoiana²⁸⁶, Ugornya, Sátoraljaújhely (în Ungaria)²⁸⁷, Göding²⁸⁸ = Hodinin (în Moravia), precum și piesa găsită alături de alte tipuri în comitatul Nograd²⁸⁹, ca și descoperirile izolate de la Gimbaș²⁹⁰, Sintioana²⁹¹, Maramureș²⁹² (?), Mező-Tárpa, Gyertyánvölgy²⁹³, comitatul Zemplin²⁹⁴, Zemplínska Stolica (tipul I)²⁹⁵, Baniakovce și Slovenské Nové Mesto (Slovacia)²⁹⁶ și Hodinin (Moravia), delimitează aria de răspîndire a acestui tip. Descoperirile de la nord-vest de Tisa sînt foarte dispersate²⁹⁷; de aceea ele trebuie considerate ca și piesele din tezaurul de la Sadova²⁹⁸, ca fiind aduse incidental de pe teritoriul unde acest tip a fost emis.

²⁷⁸ *Ibidem*, p. 82, 138, nr. 124.

²⁷⁹ *Ibidem*, p. 148, nr. 318, fig. 321.

²⁸⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 82.

²⁸¹ Ö. Gohl, în *NumK*, XXV, 1926, p. 35, nr. 20.

²⁸² Idem, în *NumK*, II, 1903, p. 57 și urm.

²⁸³ Th. Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1860, p. 697; C. Gooss, în *AVSL*, XIV, 1877, p. 77; K. Pink, *op. cit.*, p. 146, nr. 341.

²⁸⁴ J. G. Seidl, *Chronik*, I, p. 27, extras din *ÖBLK*, III, 1846.

²⁸⁵ Ö. Gohl, în *NumK*, II, 1903, p. 59, 83; XIV, 1915, p. 14.

²⁸⁶ J. G. Seidl, *op. cit.*, p. 27.

²⁸⁷ Ö. Gohl, în *NumK*, II, 1903, p. 59, III, 1904, p. 7, XIV, 1915 p. 14; K. Pink, *op. cit.*, p. 147 nr. 371, p. 144, nr. 289.

²⁸⁸ K. Pink, *op. cit.*, p. 137, nr. 92.

²⁸⁹ *Ibidem*, p. 141, nr. 213.

²⁹⁰ Cab. num. MNM, inv. 2—1935.

²⁹¹ B. Mitrea, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 218, nr. 14; *ActaMN*, III, 1966, p. 422, nr. 5.

²⁹² Ö. Gohl, în *NumK*, XVI, 1917, p. 51.

²⁹³ Idem, în *NumK*, II, 1903, p. 59; XIV, 1915, p. 14; III, 1904, p. 6—7.

²⁹⁴ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1231.

²⁹⁵ V. Ondrouch, în *Nálezy Keltských, Antických a Byzantských mincí na Slovensku*, Bratislava, 1964, p. 42, nr. 54.

²⁹⁶ *Ibidem*, p. 42, nr. 55—56.

²⁹⁷ Notele 288, 289 și harta.

²⁹⁸ C. Moisil, în *BSNR*, X, 1913, p. 62, nr. 22; *NumK*, XIV, 1915, p. 72.

Răspîndirea tipurilor de la Medieșul Aurit pe teritoriul de azi al Slovaciei nu este întîmplător, căci se știe din relatările lui Strabo că acest teritoriu aparținuse înainte de Burebista dacilor²⁹⁹. Numeroasele descoperiri arheologice de caracter evident dacic confirmă, de altfel, prezența dacilor în această regiune.

Teritoriul pe care monedele aparținînd tipurilor de la Medieșul Aurit au avut un curs oficial poate fi plasat în bazinul Someșului Mare ca infiltrări spre est pînă în Maramureș³⁰⁰; în nord pînă pe Tisa, în nord-vest pînă în Slovacia și Moravia, în sud probabil pînă pe linia Mureșului după cum indică descoperirea de la Gimbaș, căci descoperirea de la Sadova trebuie considerată ca fiind izolată de celelalte monede de acest tip.

Tipul „Vrancea”. Un rondel mai mic și mai gros decît monedele de la Medieșul Aurit au monedele cu stil arhaic, semnalate în cîteva descoperiri foarte îndepărtate unele de altele toate pe teritoriul culturii daco-getice: excepție fac doar cele provenite „din Albania”³⁰¹.

Cu ocazia publicării tezaurului de la *Voloșcani* (primul în care se semnalează monede de această factură în România), C. Moisil scrie: „În legătură cu atribuirea pieselor descrise mai sus, *tribului dac din Vrancea*” (fig. 109—110) „țin să precizez că pînă în anul 1939 nu se publicaseră în lucrările de specialitate decît trei monede”³⁰². Dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că aceste monede fac parte dintr-o serie de emisiuni răspîndite și înafara Daciei: în Serbia s-a găsit un mare tezaur, de circa 5 kg de monede de acest gen, denumite „Strichellorbeer” după cununa de lauri formată din liniuțe de pe avers sau „Eselsohrtyr” după urechea de măgar de pe revers³⁰³; din punctul de vedere al execuției aversului și a reversului ele diferă însă de cele găsite la *Voloșcani*. În schimb, piesa găsită la *Kladova*³⁰⁴ (Iugoslavia) este identică cu cele de la *Voloșcani*³⁰⁵, iar în Cabinetul numismatic (al Muzeului Național) din *Budapesta* se păstrează și piese găsite la *Buteni*³⁰⁶, la *Panciova*³⁰⁷ și din *Serbia*³⁰⁸.

În stadiul actual al documentării trebuie să admitem o legătură directă între tipul monetar descoperit la *Voloșcani* și în *Serbia*, date fiind asemănările evidente în stilul, mărimea și greutatea lor. Monedele de la *Voloșcani*, lucrate mai îngrijit, pot fi considerate ca fiind emise ceva mai recent.

Tipurile din Muntenia. Dacă monedele care redau în „chip fidel” tetradrahmele lui Filip al II-lea sînt puțin numeroase pe teritoriul *Munteniei*, găsim în schimb aci numeroase descoperiri compuse din monede de tipuri aparte, care pot fi considerate ca fiind o creație a acestei regiuni. Ele se deosebesc radical de primele serii de emisiuni daco-getice (fig. 109—110) atît prin reprezentarea aversului și a reversului, cît și prin dimensiunile rondelului și prin greutatea medie (de 7,49 g). C. Moisil a exprimat părerea că acest tip (tipul V) reprezintă ultima etapă, cea mai degenerată, a seriilor daco-getice, avînd ca model tetradrahmele lui Filip al II-lea³⁰⁹; Pink a emis teza că ele ar constitui ultima serie (a treia, C) a emisiunilor

²⁹⁹ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, p. 258 și urm.

³⁰⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 140, nr. 181, consideră greșit monedele, achiziționate de Muz. din Tg. Mureș, ca fiind descoperite în această localitate; ele fac parte dintr-o colecție formată din monede găsite în Maramureș (vezi Ö. Gohl, în *NumK*, XVI, 1917 p. 51).

³⁰¹ M. Dessewffy, *op. cit.*, 536, 885 (1303 provine din loc necunoscut); K. Pink, *op. cit.*, p. 62.

³⁰² C. Moisil, în *BSNR*, XXXVIII—XLI, 1944—1947, p. 61.

³⁰³ K. Pink, *op. cit.*, p. 61; R. Marič, în *Zbornik radova narodnog Muzeja*, Belgrad, III, 1960/61, pl. IV.

³⁰⁴ M. Dessewffy, *op. cit.*, 563.

³⁰⁵ C. Moisil, *op. cit.*, p. 59.

³⁰⁶ Cab. num. *MNM*, inv. 1873—99/6.

³⁰⁷ *Ibidem*.

³⁰⁸ Nota 303.

³⁰⁹ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 70—71.

care au avut ca prototip pentru avers tetradrahmele lui Lysimach³⁰ (fig. 111), presupunând că primele emisiuni trebuie să fi fost lucrate undeva în regiunea *Hunedoara*, deși nu s-au găsit aici nici tezaure de această factură și nici piese izolate în număr mai mare. Din *Hunedoara* ele s-ar fi extins spre nord-est pînă la Prundul Birgăului (fig. 112), spre nord-vest în Cehoslovacia și Ungaria, iar spre sud în Muntenia și Oltenia³¹ (fig. 113). Dintre toate emisiunile daco-getice, acest tip monetar ar include, prin urmare, cea mai vastă zonă.

Deși filiația tipologică stabilită de Pink este foarte atrăgătoare, întemeindu-se pe trecerea treptată de la un tip la altul, problema e mult mai complexă. Din expunerea lui Pink rezultă clar că, pe monedele considerate de el ca fiind gravate sub influența aversului emisiunilor lui Lysimach, n-au fost preluate de pe acestea decît coafura și cornul lui Amon într-o formă mult schematizată. În rest portretul reprezintă trăsăturile lui Zeus. Spre deosebire de alte monede din seria emisiunilor cu capul lui Zeus³², sub linia gîtului există pe unele piese un rînd de perle ca la unele monede din tezaurul de la Nireș (fig. 76). Redarea bărbii prin semicercuri dințate pe partea interioară este de asemenea comună cu monedele de la Nireș și Tulgheș (fig. 114), iar coafura aranjată artistic, indicînd un păr frumos buclat în locul cununii de lauri apare și pe piesele din tezaurul de la „Juncad” (fig. 95). Adevărat că o atare coafură prinsă cu o diademă e specifică pentru monedele lui Lysimach; dar mărimea rondelului primelor serii din această grupă nu are nimic comun cu staterii sau tetradrahmele lui Lysimach. Toate acestea arată că prototipul monedelor cu „călărețul care ține o ramură” — cea mai frumoasă din seria cu capul lui „Lysimach” — reflectă o serie de influențe diferite, cu vădite tendințe de individualizare. Prototipul nu trebuie căutat, așadar, exclusiv printre monedele lui Lysimach. Prezența în tezaurul de la Cojeasca³³ și în descoperirile izolate de la Măgura³⁴ și Bogdănești³⁵ a pieselor care reprezintă un cap tînăr (fig. 115), gravate sub influența celor thasiene, ilustrează deosebit de clar multiplele influențe suferite de emisiunile daco-getice.

Seria I a emisiunilor încadrate de Pink în categoria celor pe al căror avers se observă tendința de a reda o coafură similară cu a celor de pe monedele lui Lysimach e reprezentată prin cîteva piese despre al căror loc de descoperire nu avem decît indicații vagi: Transilvania³⁶, „probabil împrejurimile orașului Győr” și Königsheim (în Silezia)³⁷.

Tipul cu „călărețul care ține o ramură” (fig. 116) este de fapt o creație pur locală, deosebită de celelalte prin compoziția efigiei de pe avers, prin aranjarea specifică a coafurii și îndeosebi prin reprezentarea frontală a „călărețului cu ramura în mînă”. Este adevărat că pe aceste emisiuni capul calului e executat similar cu cel de pe piesele găsite în sud-vest, dar celelalte elemente se deosebesc net: călărețul văzut din față șade pe un cal relativ bine executat (ou ham); sub cal, o linie de sol. Aversul este, de asemenea, mult superior emisiunilor din sud-vest, iar ca trăsătură comună se remarcă doar aranjarea buclelor de pe frunte (greutatea variază întotdeauna între +11 și +12 g). Toate acestea arată un grup aparte care a servit probabil ca prototip pentru seriile următoare emise în Muntenia. Dispersarea mare a tipului monetar cu „călărețul cu ramura în mînă”, atestat în **Muntenia**:

³⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 75; B. Mitrea, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 294—295.

³¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 77—78; B. Mitrea, *op. cit.*, p. 296 și urm.

³² K. Pink, *op. cit.*, pl. XVI, 291—292, 294.

³³ Florica Moisil, în *CNA*, XII, 1936, 236.

³⁴ Moneda a fost găsită pe teritoriul satului; se păstrează în colecția I. E. Dimian.

³⁵ Patru monede, descoperite în primăvara anului 1940, au fost achiziționate de I. E. Dimian.

³⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 76.

³⁷ *Ibidem*.

la *Cîmpulung*³¹⁸, *Moreni*³¹⁹ și *Salcia*³²⁰, în *Oltenia*: la *Celei*³²¹ și *Jibea Călmănești*³²², în *Moldova*: la *Movilița*³²³ și *Pincești*³²⁴ și în fostul județ *Bacău*³²⁵, în *Transilvania*: la *Cioara*³²⁶, *Hărman*³²⁷, *Prundul Birgăului*³²⁸, în *Banat*: la *Orșova*³²⁹, iar în afara graniței României, la *Moson St. János* (în nord-vestul Ungariei)³³⁰, contrazice considerarea lui de către K. Pink — pe baza unui număr mic de descoperiri — ca o grupă „nord-vestică”³³¹.

Faza următoare este caracterizată prin executarea aversului într-un stil mai greoi, simplificându-se și redarea buclilor de pe gît. Pe revers călărețul e înlocuit cu 4—3 globule care sugerează pieptul, coiful și ramura (fig. 117) de pe tipul precedent (fig. 116). Numărul acestor piese, ce nu pot fi considerate ca un tip aparte, e redus: ele nu sînt semnalate decît în puține descoperiri: *Orăștie*³³², *Cioara*³³³, *Adincata de Jos*³³⁴ și *Salcia*³³⁵, iar în afara granițelor Republicii Socialiste România, la *Bazin* și în fostul comitat *Pozsony* (= Bratislava)³³⁶.

Un tip cu totul diferit reprezintă monedele care au pe avers un cap fără barbă, cu fruntea redată printr-o bandă, deasupra căreia se află părul pieptănat în sus (schițat în cîteva linii perpendiculare). Ochiul este redat printr-o globulă înconjurată uneori de o linie circulară sau ovaloidă, nasul, printr-o linie oblică, cîteva (2—4) globule indică nările, gura și bărbia. Fața e acoperită, în parte, de linii ce închid spații ovaloide; una dintre ele se prelungește pînă la creștetul capului despărțind părul (redat în această parte prin linii care închid suprafețele în unghi) în două. Reversul e acoperit de un cal, deasupra căruia se află trei globule (fig. 118). Linia în unghi obtuz împărțind trupul calului în două arată că gravarea s-a făcut după o monedă care avea pe revers urmele unui călăreț, așa cum se mai pot distinge pe piesele aparținînd fazei a II-a a „călărețului cu ramura în mină”. Pentru avers nu se poate identifica un singur prototip: părul pieptănat în sus se găsește pe emisiunile thasiene, pe monedele găsite la Cojeasca, avînd pe avers un cap de tinăr (fig. 115) precum și pe aversul simplificat al tipului „călărețul cu ramura în mină” (fig. 117). Globulele de sub bărbie și liniile de pe față, care redau fie barba, fie un tatuaj (fig. 118, 120) similar cu a celor avînd o spirală pe față (fig. 56) presupun un al treilea prototip sau reprezintă motive locale.

³¹⁸ B. Mitrea, în *SCIV*, IX, 1958, p. 152, nr. 5.

³¹⁹ Cab. num. Bibl. Acad. R.S.R. inv. 45061 (814/1).

³²⁰ Opt monede cu călărețul care ține o ramură și trei de tip „București”, găsite pe teritoriul satului, au fost achiziționate de I. E. Dimian.

³²¹ B. Mitrea, în *SCIV*, XIV, 1963, p. 468, nr. 9.

³²² C. Preda, în *SCN*, IV, 1968, p. 48—51; I. Winkler, în *SCN*, IV, 1967, p. 338.

³²³ Trei monede foarte tocite, avînd și un stil puțin aparte, găsite pe teritoriul satului au fost achiziționate de I. E. Dimian.

³²⁴ Probabil dintr-un tezaur provin cele 11 monede achiziționate de I. E. Dimian.

³²⁵ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 68, nota 2.

³²⁶ K. Pink, *op. cit.*, p. 77, 3 a). Această monedă e probabil identică cu cea semnalată de M. Roska, *ErdRep*, p. 17, nr 41 de la Alsócsora = Csora, care fiind similară cu M. Dessewffy, *op. cit.*, 1244, ar face parte din grupa următoare. Dar deoarece moneda nu poate fi verificată am exclus-o din grupa în care a încadrat-o Pink.

³²⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 77, 78, 146, nr. 329.

³²⁸ M. Dessewffy, *op. cit.*, 417—428; C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 68; K. Pink, *op. cit.*, p. 135, nr. 32.

³²⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 77, 142, nr. 224. Trei monede, cu indicația că provin probabil din împrejurimile Orșovei, au fost oferite spre vînzare la Cab. num. Cluj, nr. 50—1911.

³³⁰ K. Pink, *op. cit.*, p. 77.

³³¹ *Ibidem*.

³³² K. Pink, *op. cit.*, p. 78, 146, nr. 332.

³³³ Nota 326.

³³⁴ C. Moisil, în *BSNR*, XI, 1914, p. 23, nr. 30; V. N. Popp, în *BSNR*, XIII, 1916, p. 58, 59, fig. 1, 4.

³³⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 78.

³³⁶ *Ibidem*.

Acest tip nou, fiind prezent în mai multe localități din apropierea capitalei, apare în literatură fie sub denumirea de „tip București”, fie de „Virteju-București”³³⁷. El e atestat în Muntenia: la Adîncă³³⁸, Buzău³³⁹, Cîmpulung³⁴⁰, Comana³⁴¹, Crășani³⁴², Crevedia³⁴³, Curtea de Argeș³⁴⁴, Gruia³⁴⁵, Luica³⁴⁶, Movila³⁴⁷, Negoști³⁴⁸, Olteni, Pietrele³⁴⁹, Pipera³⁵⁰, Pitești³⁵¹, Popești³⁵², Salcia³⁵³, Schitu Poienari³⁵⁴, Stoienesti³⁵⁵, Tirgșor³⁵⁶, Virteju și Zimnicea³⁵⁷; în Oltenia: la Adîncata de Jos³⁵⁸, Buzesti³⁵⁹, Rogojina³⁶⁰ și Sadova³⁶¹; în Moldova: la Brad³⁶², Corbu Nou³⁶³ și Poiana pe Siret³⁶⁴, iar în spațiul intracarpatic prin descoperiri izolate la: Hărman³⁶⁵, Reci³⁶⁶, Sf. Gheorghe³⁶⁷, Orșova³⁶⁸ și prin cele șase piese găsite într-un tezaur în împrejurimile Brașovului, împreună cu tetradrahe thasiane și cu imitații de tetradrahme și drahme după emisiunile lui Alexandru Macedon³⁶⁹. Numărul mic al descoperirilor din Transilvania nu îndreptățește pe deplin indoiala lui B. Mitrea față de indicațiile despre prezența

³³⁷ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., p. 291 și urm.; C. Preda, în *SCN*, II, 1958, p. 383.

³³⁸ *Ibidem*, p. 380—382.

³³⁹ C. Moisil, în *BSNR*, XI, 1914, p. 2, nr. 38.

³⁴⁰ B. Mitrea, în *SCIV*, IX, 1958, p. 152 nr. 5 (nu se precizează la care fază a tipului V Moisil aparține moneda).

³⁴¹ C. Moisil, în *Biblioteca Academiei Române, Creșterea colecțiilor*, 1915, p. 202—203 nr. 61—65; *BSNR*, XIII, 1916, p. 42, nr. 59.

³⁴² I. Andrieșescu, *Piscul Crășani*, în *ARMSI*, Seria III, tom. III, p. 89, fig. 287.

³⁴³ B. Mitrea, în *SCIV*, IX, 1958, p. 152, nr. 3; *SCN*, II, 1958, p. 466.

³⁴⁴ În împrejurimile orașului s-a găsit, în 1932, un tezaur din care I. E. Dimian a achiziționat 14 bucăți; *SCIV*, XVI, 1965, p. 610, nr. 19.

³⁴⁵ I. Winkler, în *SCȘCluj*, VI, 1—2, 1955, p. 82, nr. 75.

³⁴⁶ B. Mitrea, în *SCIV*, XII, 1961, p. 147, nr. 18.

³⁴⁷ *Ibidem*, XI, 1960, p. 191, nr. 7.

³⁴⁸ *Ibidem*, XVIII, 1967, p. 196, nr. 32.

³⁴⁹ *Ibidem*, p. 196, nr. 33; XVI, 1965, p. nr. 22.

³⁵⁰ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., I, p. 297.

³⁵¹ *Ibidem*, p. 296.

³⁵² *Ibidem*, p. 297.

³⁵³ Nota 320.

³⁵⁴ B. Mitrea, în *SCIV*, XV, 1964, p. 572—573, nr. 23.

³⁵⁵ *SCIV*, XVI, 1965, p. 610, nr. 23.

³⁵⁶ *SCIV*, XV, 1964, p. 573, nr. 25.

³⁵⁷ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., I, p. 290; *SCIV*, XVI, 1965, p. 254, nr. 19—20.

³⁵⁸ V. N. Popp, în *BSNR*, XIII, 1916, 58—59, fig. 2, 3.

³⁵⁹ I. Winkler, în *SCȘCluj*, VI, 1955, p. 76, nr. 29.

³⁶⁰ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., I, p. 297.

³⁶¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 78, 142, nr. 282.

³⁶² B. Mitrea, în *SCIV*, XVII, 1966, p. 418, nr. 8; Al. Vulpe, în *StCl*, VI, 1964, p. 238.

³⁶³ I. E. Dimian, în *SCIV*, VI, 1955, p. 303, nr. 2.

³⁶⁴ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., I, p. 297.

³⁶⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 77—78, 146, nr. 329.

³⁶⁶ Z. Székely, în *SCN*, III, 1960, p. 557, nr. 9.

³⁶⁷ M. Roska, *ErdRep*, p. 247, nr. 52; Z. Székely, *op. cit.* (se referă desigur la monedele publicate de M. Roska).

³⁶⁸ Cab. num. *MNM*, inv. 1955—16/90 (descoperit în 1905).

³⁶⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 78, avînd în vedere trimiterea făcută de Ö. Gohl, în *NumK*, VII, 1908, p. 9 „De la Tour 9874”, încadrează aceste monede în 3 b) „Die erste Degenerationsstufe”; din descrierea dată rezultă că ele sînt considerate doar ca variante ale acestora și similare cu cele de tip „București”.

acestui tip pe teritoriul Ungariei și al Slovaciei³⁷⁰ (Raab, Verbó împrejurimile Bratislavei³⁷¹ etc.).

Monedele aparținând tipului considerat de Pink „die dritte Degenerationsstufe”³⁷² se deosebesc net de cele precedente prin rozeta de globule de pe avers, prin siglele și cercul de perle care înconjoară calul de pe revers (fig. 121—122) și prin greutatea medie mai mică 6,65—5,90 gr, așa încît ele trebuie considerate ca reprezentînd un alt tip, cunoscut doar prin cîteva descoperiri din Muntenia: *Inotești*³⁷³, *Lipia*³⁷⁴, *Eliza Stoienești*³⁷⁵ și poate împrejurimile Buzăului (dacă cele trei piese nu fac parte din tezaurul de la Inotești)³⁷⁶. Punctele de descoperire indică evident că atît acest tip, cît și cel precedent aparțin Munteniei.

Tipurile din Oltenia. Emisiunile geto-dacice de pe teritoriul cuprins între Carpații sudici, Dunăre și malul drept al Oltului se remarcă prin varietatea tipurilor și o anumită independență iconografică față de monedele din celelalte părți ale Daciei, cuprinzînd și trei serii de emisiuni hibride.

Contramărcile cunoscute pe tetradrahmele din primele serii ale emisiunilor geto-dacice (vezi fig. 3, p. 82) lipsesc cu totul de pe piesele găsite în Oltenia.

Emisiuni hibride

I. Avers. Capul lui „Apollo-Amphipolis” sau „Larissa”. Revers. Călăreț la pas spre dreapta sau spre stînga, cu mai multe faze stilistice (fig. 123—124).

Un studiu monografic despre monedele cu capul lui „Apollo-Amphipolis” a arătat că el este răspîndit la nord de Dunăre prin tezaurele de la *Hinova* și *Sărbătoarea*³⁷⁷ și prin descoperirile izolate de la *Adîncata*, *Brașov*, *Costești*, *Lugoj*, iar pe malul sudic al Dunării la *Vidin* și *Keraunite* — *Slana* — *Bara*³⁷⁸; la acestea se mai adaugă acum cele patru monede găsite în tezaurul de la *Bugiulești* (jud. Vîlcea)³⁷⁹. Aria de răspîndire nu se schimbă prin atare descoperire, dar ea este importantă, datorită faptului că, pentru prima dată, monedele de tip „Apollo-Amphipolis” se găsesc împreună cu un alt tip emis tot pe teritoriul Olteniei: cel „cu dublu cap al lui Zeus”.

Patru din descoperiri (*Hinova*, *Sărbătoarea*, *Bugiulești* și *Adîncata*) se situează în zona centrală a Olteniei, de unde se răspîndesc în toate direcțiile, dar pe o întindere relativ redusă, oprindu-se pe malul sudic al Dunării (*Keraunite* și *Vidin*); la est, între *Vedea* și *Olt* (*Costești*), înaintînd însă spre nord-est, unde punctul-limită e indicat prin descoperirea de la *Brașov*, iar la vest prin cele două monede de la *Lugoj* (vezi harta).

II. Avers. Dublu cap al lui Zeus sau emisiuni ianiforme. Revers. Un călăreț spre dreapta înfățișînd mai multe faze stilistice³⁸⁰ (fig. 125). Atestat printr-un număr relativ mic de descoperiri. Cel mai important tezaur provine din împrejurimile Craiovei³⁸¹, iar ca fiind găsite, în împrejurări necunoscute, pe teritoriul orașului, sînt înregistrate zece monede³⁸². O altă descoperire importantă e cea făcută cu ocazia

³⁷⁰ B. Mitrea, în *Studii și referate*..., I, p. 298.

³⁷¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 78; V. Ondrouch, *op. cit.*, p. 50, nr. 51—53.

³⁷² *Ibidem*.

³⁷³ G. Severeanu, în *BSNR*, XXI, 1926, p. 7—10, pl. I.

³⁷⁴ C. Preda, în *SCN*, II, 1958, p. 464.

³⁷⁵ V. Bude, în *CNA*, VI, 1925, p. 41.

³⁷⁶ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 75.

³⁷⁷ S. Dimitriu, O. Iliescu, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 259—310.

³⁷⁸ *Ibidem*, p. 282—294; cf. și K. Pink, 66—67.

³⁷⁹ C. Preda, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 353 și urm.

³⁸⁰ K. Pink, *op. cit.*, 68—69; C. Moisil, în *CNA*, XV, 1940, p. 241—249, pl. XIX; O. Iliescu, în *SCN*, II, 1958, p. 448—449; C. Preda, în *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 359—360.

³⁸¹ C. Moisil, în *CNA*, XV, 1940, p. 243.

³⁸² *Ibidem*.

construirii liniei ferate Piatra-Olt — Rîmnicul Vilcea (cîțiva ani după 1878), din care s-au păstrat: o tetradrahmă tip Filip II (vezi IV), una cu dublu cap al lui Zeus, două tetradrahme emise de Filip III Arideul (dintre acestea, una tăiată pe jumătate și una de bronz)³⁸³. În sfîrșit trebuie să avem în vedere tezaurul de la Bugulești³⁸⁴ și descoperirile izolate de la Adîncata de Jos³⁸⁵, Piatra Albă³⁸⁶ și Polovragi³⁸⁷, precum și cele cinci piese găsite la Vidin³⁸⁸ și exemplarul de la Turtucaia³⁸⁹. Sub semnul întrebării au fost puse monedele al căror loc de proveniență ar fi Albania³⁹⁰, ca și cea din comitatul Tolna³⁹¹. Părerea că acest tip s-ar fi format undeva în jurul orașului Rîmnicul Vilcea, unde găsim un avers comun pentru două reversuri diferite³⁹², rămîne o ipoteză. Sigur este că e creat în Oltenia, de unde se răspîndește foarte sporadic.

III. Avers. Capul lui Zeus spre dreapta, păstrînd trăsăturile prototipului, dar executat într-un stil greoi; se îndepărtează de original prin felul de executare a cununii de lauri; al doilea rînd de frunze este expus oblic pe frunte; buzele redată prin globule; mustața în formă de linie ondulată, care înaintează pînă la ureche; barba redată prin două rînduri de smocuri. Revers. Zeus cu sceptrul, șezînd pe tron cu acvila în mînă spre stînga; legenda înlocuită cu linii. Stil similar cu al aversului. Acest tip este cunoscut doar prin trei piese din *jurul Craiovei* (condițiile de descoperire nu sînt precizate)³⁹³. Aceste monede pot fi considerate ca făcînd parte dintre cele mai frumoase realizări ale artei monetare din nordul Dunării de Jos, atît în ceea ce privește executarea aversului cu portretul lui Zeus, cît și a reversului cu Zeus pe tron. Monedele se remarcă prin claritatea și simetria liniilor și prin plasticitatea figurilor, apropiindu-se mult de prototipul grec. Îmbinarea aversului de pe tetradrahmele lui Filip al II-lea cu reversul de pe cele ale lui Alexandru Macedon se datorește desigur intenției gravorului de a crea un tip nou, original, deosebit de cele din circulație, ceea ce confirmă proveniența lui locală (fig. 126).

Emisiuni care au ca prototip tetradrahmele lui Filip al II-lea

IV. Capul lui Zeus spre stînga, bine executat, dar fruntea e acoperită cu trei frunze; ultima se desface în două linii, care ajung pînă la marginea monedei, închizînd o suprafață ovaloidă, unde se află alte două linii. Ele redau, de fapt, buclele de pe ceață; barba e sugerată prin cîteva frunze deformate. La marginea monedei, în spațiul triunghiular dintre buclele de pe ceață și barbă, se află un arc. Revers. Un călăreț la pas spre dreapta, cu coif și crinieră lungă, despicată la capăt; în fața calului, o rozetă (o globulă înconjurată de un cerc de globule); între picioarele anterioare ale calului un motiv floral și o ramură (fig. 127). Reprezentat numai prin moneda găsită cu ocazia construirii liniei ferate Rîmnicul Vilcea — Piatra Olt³⁹⁴.

³⁸³ *Ibidem*, p. 241—242, pl. XIX, reversul fig. 1 identic cu fig. 7—8.

³⁸⁴ C. Preda, *op. cit.*

³⁸⁵ C. N. Popp, în *BSNR*, XIII, 1916, p. 60.

³⁸⁶ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1278.

³⁸⁷ O. O. Iliescu, în *CNA*, XVII, 1943, p. 170—173.

³⁸⁸ O. Gohl, în *NumK*, XIV, 1915, p. 72.

³⁸⁹ C. Moisil, în *CNA*, XV, 1940, p. 243.

³⁹⁰ *Ibidem*; L. Ruzicka, în *BSNR*, XVII, 1922, p. 23, 47.

³⁹¹ K. Pink, *op. cit.*, p. 68; C. Moisil, *loc. cit.*; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, p. 169, fig. 328.

³⁹² C. Moisil, *op. cit.*, p. 244.

³⁹³ O. O. Iliescu, în *CNA*, XVIII, 1943, p. 170—173.

³⁹⁴ C. Moisil, *op. cit.*, p. 241, pl. XIX, fig. 1.

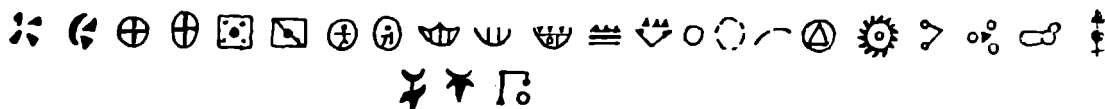
Chişineu-Criş

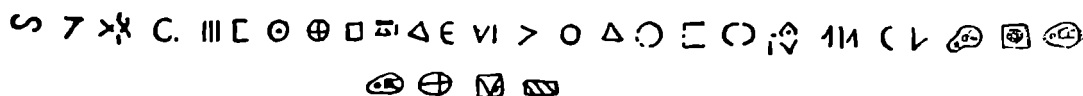
Criciova

Narta

Nireş

Tulgheş

Velka Gorazdovka

Vovrieşti

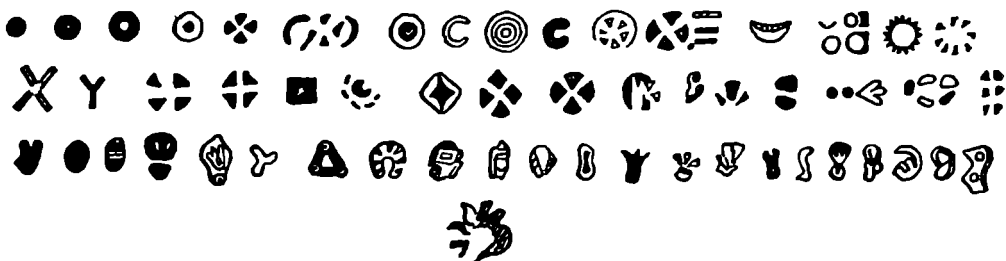

Fig. 3. Contramărci de pe imitaţii de tetradrahme, din primele serii, avînd ca prototip tetradrahma lui Filip al II-lea: *Chişinău Criş*, apud *NumK*, X, 1911, p. 26; *Criciova*, apud M. Dessewffy, nr. 519—520, 1236; *Narta*, apud *Vjestnik hrvatskoga Arkeologičkoga Društva*, I, 1895, p. 96 şi urm.; *Nireş*, apud *NumK*, XLIII, 1944, p. 9 şi urm.; *Tulgheş*, apud *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 225; *Vel'ka Gorazdovka*, apud *Študijské zvesti AUSA V*, č. 4, 1961, p. 133; *Vovrieşti*, apud *ArhMold*, IV, 1966, p. 158.

Emisiuni avînd ca prototip monedele lui Alexandru Macedon sau Filip III Arideul

V. Avers. Capul lui Alexandru-Heracles executat în relief înalt; trecînd prin diferite stadii stilistice, ajunge atît de deformat, încît se reduce la o simplă proeminență. Revers. Zeus șezînd pe tron spre stînga, legenda înlocuită cu linii (ca și aversul parcurge diferite stadii stilistice) (fig. 128—129). În articolul „Drahma și Hemidrahma în sistemul monetar al daco-geților“, am arătat că pe teritoriul Daciei s-au găsit șapte tezaure³⁹⁵ și cinci descoperiri izolate³⁹⁶, avînd ca prototip emisiunile lui Alexandru Macedon și Filip III Arideul, ceea ce îndreptățește presupunerea că ele au fost bătute în nordul Dunării, probabil în Oltenia, de unde provin trei tezaure cu un număr mare de monede; de aceea denumirea de tip „brașovean“ (Kronstädter Typ), dată de Pink pe baza celor trei descoperiri din împrejurimile orașului, trebuie considerată ca o denumire convențională și nu ca o expresie a locului de emitere³⁹⁷.

Emisiuni după prototipuri locale

VI. Avers. Capul lui Zeus fără bărbie, cununa de lauri formată din trei frunze mult alungite, scobite la mijloc. Cea de pe frunte e îndoită la capătul de sus. Deasupra frunzelor se află două-trei rînduri de perle și o linie dreaptă. Buclele de pe ceafă se reduc la două șuvițe: una puțin ondulată și alta care se termină într-un cîrlig (Ringellocke). Gura lipsește sau e schițată printr-o globulă ca și ochiul (pe unele piese e înconjurat de un semicerc), iar nasul e reprezentat printr-o linie subțire oblică; fața se prelungește pînă aproape de marginea rondelului, terminîndu-se printr-o linie îngroșată de semicercuri (pe ultimele serii se observă numai cele trei frunze și rîndurile de perle). Revers. Călăreț mergînd spre dreapta; e schițat foarte sumar, fără brațe, cu totul deformat (pe o serie are un coif cu crinieră, care lipsește pe celelalte). Trupul exagerat de mare al calului este rudimentar executat, iar picioarele sînt mult prea subțiri. Picioarul stîng din față e îndoit de două ori în chip cu totul nefiresc, încît include o suprafață în formă de patruleter. Cele două picioare drepte sînt unite cu o linie. Coama e redată printr-un rînd de globule. Capul lat, botul ca un cioc de rață (fig. 130—131). Monede de acest fel s-au găsit în **Oltenia**: la *Aninoasa*³⁹⁸, *Bărboiu*³⁹⁹, *Craiova*⁴⁰⁰, *Dobrești*⁴⁰¹, *Sadova*⁴⁰² și *Șușița*⁴⁰³, în **Muntenia**: la *Cîmpulung*⁴⁰⁴, *Novaci*⁴⁰⁵, *Slatina*⁴⁰⁶, în **Transilvania**: la *Alba Iulia*⁴⁰⁷, *Baraolt*⁴⁰⁸, *Brașov* împrejurimi⁴⁰⁹ și *Moigrad*⁴¹⁰, iar în Banat la „*Lunca*“

³⁹⁵ I. Winkler, în *ActaMN*, III, 1966 p. 85, nr. 1—7.

³⁹⁶ *Ibidem*, p. 85—86, nr. 8—12.

³⁹⁷ *Ibidem*, p. 86.

³⁹⁸ Cab. num. ARSR, inv. 395.

³⁹⁹ Al. Bărcăcilă, în *BCMI*, XXX, 1937, p. 137, fig. 10.

⁴⁰⁰ C. Moisil, în *BSNR*, XV, 1920, p. 70, nota 3.

⁴⁰¹ C. Moisil, în *BSNR*, X, 1913, p. 62, nr. 16.

⁴⁰² *Ibidem*, p. 62, nr. 22; Ö. Gohl, în *NumK*, XIV, 1915, p. 72: K. Pink, *op. cit.*, p. 144, nr. 282.

⁴⁰³ B. Mitrea, în *SCIV*, XIV, 1963, p. 468, nr. 11.

⁴⁰⁴ Patru monede, emise cu stanțe diferite, găsite cu mulți ani înainte, au fost achiziționate de I. E. Dimian.

⁴⁰⁵ C. Preda, în *SCN*, III, 1960, p. 468—469.

⁴⁰⁶ C. Bolliac, în *Trompeta Carpaților*, 1869, nr. 699; C. Moisil, în *BSNR*, 1913, p. 21, nr. 2; K. Pink, *op. cit.*, p. 71, 145, nr. 303.

⁴⁰⁷ R. Forrer, *op. cit.*, p. 150. fig. 285. O monedă (tip Windisch-Grätz, 2884) se păstrează la Cab. Num. MNM, inv. 16.955/101.

⁴⁰⁸ Ö. Gohl, în *NumK*, VII, 1908, p. 122.

⁴⁰⁹ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1256—1257.

⁴¹⁰ I. Winkler, în *ActaMN*, I, 1964, p. 217, nota 13 (nr. 1—2).

(lingă Baziaș)⁴¹¹ și împrejurimile Lugojului⁴¹². În afara Daciei ele au fost semnalate la *Varna*, la *Prizren* (Serbia) și la *Neudörfl* (Wiener Neustadt)⁴¹³.

Deși stilul lor e decadent, atât aversul, cât și reversul prezentînd desene foarte schematice și o gravare plată, greutatea celor mai multe oscilează totuși între 12—13 g. Dintre monedele emise în Oltenia, ele prezintă cea mai mare extindere (vezi harta).

După Pink, piesa găsită la Kladova⁴¹⁴ (fig. 132) ar constitui veriga de legătură între emisiunile primelor serii de imitații ale tetradrahmelor lui Filip al II-lea și monedele cu un rondel mic și gros, schifate, care au pe avers un cap foarte stilizat, cu multe elemente schimbate: părul, acoperit pe creștet de un rînd de perle, e legat deasupra frunții cu o bandă formată din două frunze scobite și patru rînduri de perle, dintre care primul se încheie în față și în spate cu câte un mic cerc, iar celelalte, cu câte o spirală. Fața foarte mică, nasul subțire și ochiul redat printr-un punct. Barba este schișată prin 2—4 șuvițe ușor răsucite. Între acestea și spirala de pe grumaz, care reprezintă de fapt o buclă de păr, se află alte bucle (fig. 133—134). Acest avers se deosebește net de aversul monedei găsite la Kladova (fig. 132), cât și de cele găsite în tezaurile din Oltenia (fig. 130—131), cu al căror revers are însă multe elemente comune în maniera de redare a calului, cu toate că botul e în formă de patruleter și călărețul șade drept. Asemănările de pe revers vădesc o legătură directă între aceste monede găsite în sud-estul Transilvaniei: la *Ozd*, *Saschiz*, *Baraolt*, împrejurimile *Brașovului* și „în *Transilvania*“⁴¹⁵ (din loc neprecizat) și cele din Oltenia, cărora le-au putut servi ca model; modelul a fost însă simplificat și adaptat pentru a acoperi un rondel mai mare. Aria de răspîndire a monedelor cu spirală pe frunte și pe ceafă e restrînsă.

Tipurile din Transilvania. O arie de circulație relativ restrînsă au avut și tipurile monetare emise în Transilvania, al căror rondel mare și subțire indică o influență a emisiunilor Macedoniei Prima și a celor thasiene din sec. II î.e.n. Pe aceste monede, denumite și schifate după forma lor concavo-convexă (cu excepția unui număr mic de exemplare) se regăsesc unele elemente de pe emisiunile locale. Nucleul lor de bază îl constituie monedele denumite „de tip hunedorean“ în urma descoperirii celor două tezaure importante din această regiune, la *Sălașul de Sus* și *Rădulești*⁴¹⁶ (fig. 135—136). Concluziile la care a ajuns autorul în studiul său monografic sînt întru totul valabile și azi; de aceea nu vom relua decît o singură problemă: aceea a deosebiriilor relevante și de O. Floca între monedele care formează tezaurele de la *Sălașul de Sus* și *Rădulești* (pe de o parte) și cele ale tezaurului de la *Temeșești* (pe de altă parte); deosebiriile sînt considerate de autor ca fiind neesențiale⁴¹⁷, dar ele arată că monedele constituie două grupuri diferite. S-a arătat că tezaurele provin din aceeași monetărie⁴¹⁸. Constatarea este valabilă pentru monedele analizate minuțios, adică pentru cele de la *Rădulești* și *Sălașul de Sus*, dar nu și pentru tezaurul de la *Temeșești*, deoarece dintre monedele acestui depozit numai două piese pot fi considerate ca similare cu cele de la *Sălașul de Sus*⁴¹⁹; celelalte prezintă — după cum recunoaște și O. Floca — multe elemente care le deosebesc de tezaurele de la *Sălașul de Sus* și *Rădulești*.

Aversul. Capul se înscrie într-o suprafață aproape patrată, pe cînd la cele de la *Sălașul de Sus* el ocupă un spațiu longitudinal; linia frunții se termină într-un cerc cu un punct la mijloc; nasul (la cele mai multe) e format dintr-o linie aproape

⁴¹¹ P. Harsányi, în *NumK*, XI, 1912, p. 141.

⁴¹² În colecție particulară, Cab. num. Cluj, inv. 1920—1; locul descoperirii nu e absolut sigur.

⁴¹³ K. Pink, *op. cit.*, p. 71.

⁴¹⁴ M. Dessewffy, *op. cit.*, 1253; K. Pink, *op. cit.*, p. 71.

⁴¹⁵ K. Pink, *op. cit.*, p. 71.

⁴¹⁶ O. Floca, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 71—104.

⁴¹⁷ *Ibidem*, p. 99—100.

⁴¹⁸ *Ibidem*, p. 98.

⁴¹⁹ Ö. Gohl, în *NumK*, XV, 1916, p. 98.

verticală și nu oblică; motivul ornamental în S e mai rotund. Pe lângă cele două semicercuri care cad peste linia frunții, la stînga, sînt încă două semicercuri concentrice urmate de alte trei semicercuri, tot concentrice: două formate din linii și unul din globule. Deasupra cefei se văd deasemenea cîte trei ornamente semicirculare. Sub bărbie, în loc de două linii se găsesc trei, care formează un unghiu. Pe multe piese se mai distinge și o linie care închide un cerc în afara sau în interiorul cercului de perle (fig. 137—138). Pe aversul monedelor de la Temeșești găsim, așadar, o serie de elemente adăugate față de cele existente la Sălașul de Sus.

În ceea ce privește reversul, trebuie menționat în primul rînd că linia aflată deasupra călărețului nu închide un spațiu ovaloid, ci două spații ovaloide care converg, formînd un vîrf ascuțit ca un fel de acoperiș în două pante și cu scoc. Pe linia circulară ce înconjoară moneda se găsesc din loc în loc cîteva semicercuri mici cu cîte un punct la mijloc (fig. 137—138).

Ö. Gohl a emis părerea că moneda găsită în împrejurimile Craiovei (fig. 139) a constituit prototipul emisiunilor de la Temeșești⁴²⁰. Această monedă e, de fapt, singura (identificată topografic) care îmbină elementul specific al monedelor de la Temeșești — acoperișul în două pante de pe revers — cu aversul tipului de la Sălașul de Sus — Rădulești, dar spre deosebire de acestea din urmă, în fața bărbiei găsim, axate pe cercul de perle, două semicercuri, care indică semicercurile așezate pe partea opusă a bărbiei pe monedele de la Temeșești⁴²¹. Cu toate acestea pare curios că un tip din care ni s-a păstrat un singur exemplar, găsit într-un punct atît de îndepărtat, să fi servit ca prototip pentru o serie de emisiuni al căror rondel e lucrat după monede de alt tip și de aceea trebuie să admitem mai degrabă că moneda de la Craiova reprezintă o încercare de a transpune pe dimensiunile rondelului local tipul de pe Mureș. Spațiul redus al rondelului l-a obligat pe gravor să renunțe la multe din elementele decorative. Execuția îngrijită și portretul reușit se datoresc priceperii gravorului, care se manifestă și pe alte tipuri din această regiune.

Elementele ornamentale specifice pieselor de la Sălașul de Sus—Rădulești, care din punct de vedere stilistic sînt premergătoare celor de la Temeșești, dar pe al căror avers lipsesc semicercurile axate pe cercul de perle, arată de asemenea că moneda de la Craiova e o îmbinare hibridă, efemeră, a celor două tipuri de pe Mureș, Temeșești și Sălașul de Sus — Rădulești, emise într-un număr foarte redus.

Deosebirile dintre mărimea și greutatea rondelurilor pieselor de la Sălașul de Sus — Rădulești și Temeșești (majoritatea monedelor din prima grupă au rondelul între 29—30, puține peste 31 mm, iar greutatea între + 9 și + 10 g⁴²², pe cînd cele de la Temeșești au în marea lor majoritate rondelul între 30—33 mm, iar greutatea între + 8 și + 9 g)⁴²³ arată evident că ele au fost turnate în tipare aparte, ceea ce indică fie două faze ale unei monetării, fie mai probabil două monetării diferite. Nu putem considera o simplă împlinire faptul că la sud de Mureș se află șase din totalul celor 10 descoperiri cu monede de tipul Sălașul de Sus — Rădulești: *Bozeș*⁴²⁴, *Cugir*⁴²⁵, *Sibișel* (?)⁴²⁶ și *Orăștie*⁴²⁷, totalizînd circa 400 de monede, iar la nord de Mureș găsim numai cinci monede: cîte una la *Temeșești*⁴²⁸, *Toc* (verificînd piesa găsită aci, al cărei tip nu se poate preciza pe baza indicației lui

⁴²⁰ M. Dessewffy, *op. cit.*, p. 528; Ö. Gohl, în *NumK*, XV, 1916, p. 97.

⁴²¹ Vezi figurile reproduse sub nr. 135—138.

⁴²² O. Floca, *op. cit.*, p. 75 și urm.

⁴²³ Ö. Gohl, *op. cit.*, p. 98 și urm.

⁴²⁴ Tr. Bălan, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 51—63.

⁴²⁵ E. A. Bielz, în *AVSL*, XI, 1874, p. 462 nr. 4; K. Pink, *op. cit.*, p. 139, nr. 158.

⁴²⁶ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 461, nr. 1; K. Pink, *op. cit.*, p. 144, nr. 292; N. Lupu, în *SCN*, I, 1957, p. 42.

⁴²⁷ K. Pink, *op. cit.*, p. 78, 146, nr. 332.

⁴²⁸ Ö. Gohl, *op. cit.*, p. 98.

Pink⁴²⁹, am constatat că aparține tipului I; Pink scrie doar că e similară cu „grupa precedentă”) și *Šard*⁴³⁰ și probabil două la *Alba Iulia*⁴³¹.

Din cele arătate mai sus rezultă că denumirea de „tip hunedorean“ nu e îndeajuns de cuprinzătoare pentru varietatea emisiunilor locale și de aceea credem mai potrivită o clasificare după elementele aversului sau ale reversului specifice fiecărui grup. Pe baza acestor elemente putem distinge — în Transilvania și Crișana — opt tipuri de monede schifate:

I. Tipul monetar emis în regiunea Hunedoara, la sud de Mureș, avînd pe revers în locul călărețului două linii paralele, deasupra cărora se află o linie ce închide o suprafață ovală (fig. 135—136, Sălașul de Sus — Rădulești).

II. Tipul cu două linii paralele deasupra cărora se află un acoperiș în două pante (fig. 137—138, cunoscut numai la Temeșești).

III. Tipul avînd pe revers în locul călărețului o linie ce se ramifică în două, avînd deasupra un triunghi cu virful spre spatele calului, iar peste triunghi, un punct înconjurat de un cerc pe latura căruia se află patru spițe. În cadrul acestui tip, putem distinge trei serii pe baza aversului, care este lucrat într-o manieră aparte, preluînd elemente de pe monedele lui Alexandru-Heracles: cornul lui Amon este transformat într-un unghi obtuz a cărui latură superioară e dublată de un șir de puncte, iar cea inferioară de o linie. Pe seria a doua, între „cornul lui Amon“ și frunte se află o rozetă; pe seria a treia, și linia buzelor este înlocuită tot printr-o rozetă (fig. 139—140). Aceste elemente sînt îmbinate cu cele două rînduri de puncte și cele două frunze scobite de pe monedele răspîndite îndeosebi în Oltenia și în Transilvania (fig. 130—131). Aceste monede au fost emise în număr foarte mic: pentru prima serie (fig. 139), nu cunoaștem nici locul de descoperire; celelalte două sînt semnalate numai la *Aiud*⁴³², *Sibiu*⁴³³ și în cetatea dacică de la *Piatra Craivii*⁴³⁴.

IV. Tipul III a servit ca model pentru o serie de emisiuni cu avers și revers executat foarte primitiv. Pe avers nu se mai poate distinge figura umană, ci doar o îmbinare bizară de puncte și linii ce închid suprafețe diferite (fig. 141—142). Pe reversul unora dintre piese gravorilor n-a mai scos în evidență trupul calului, ci s-a mulțumit să schițeze conturul acestuia, umplînd restul rondelului cu puncte, semicercuri și alte forme florale sau geometrice (fig. 141). Piesele păstrate de la *Sibișel*⁴³⁵, *Cugir*⁴³⁶, *Răhau*⁴³⁷, precum și cele provenite din locuri necunoscute au fost emise fiecare cu cite o stanță aparte, ceea ce arată că perioada de emisie n-a fost prea scurtă.

V. În tezaurul de la *Sibișel* există și citeva piese (șase bucăți) nesemnate în alte descoperiri. Ele redau într-o formă mult „barbarizată“ tipurile de la Sălașul de Sus—Rădulești, deosebindu-se însă de acestea atît prin desenul aversului, cît și al reversului, unde călărețul e înlocuit prin trei linii verticale ce se înfig în spatele calului, iar la celălalt capăt se termină în cite o globulă; deasupra acestora se află alte trei globule și un semicerc, uneori cu un punct în centru (fig. 143).

VI. Pe lângă aceste două tipuri primitive (tipul IV și V) întîlnim în tezaurul de la *Sibișel* și monede lucrate într-un stil bun, care prezintă însă o degradare treptată. Piesele redau pe avers *bustul Artemidei* de pe emisiunile Macedoniei Prima, continuînd pe revers redarea calului într-o formă cu totul deosebită de cea de pe celelalte monede schifate; în cîmp apare și cite o ramură similară cu cele care formează cununa de pe reversul prototipului pentru avers (fig. 144—145). Aceste mo-

⁴²⁹ K. Pink, *op. cit.*, p. 78, 147, nr. 360.

⁴³⁰ A. Bözsönyi, în *NumK*, XIV, 1915 p. 98 se indică *Sár* din Transilvania, confuzie probabil cu *Sárd*.

⁴³¹ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 462, nr. 3.

⁴³² O. Floca, *Considerațiuni asupra unor monete barbare-dace...*, Deva, 1935, p. 8—11.

⁴³³ Cab. num. MNM, 16—1955/99—100 (descoperite în 1903).

⁴³⁴ I. Berciu—Al. Popa—H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, p. 138, pl. 88/1; B. Mitrea, în *SCIV*, XVI, 1965, p. 610, nr. 21; XVIII, 1, 1967, p. 196, nr. 35.

⁴³⁵ Nota 425.

⁴³⁶ Nota 426.

⁴³⁷ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 463, extras p. 10, nota *.

nede, ca și celelalte emisiuni hibride, reprezintă o creație originală a populației locale; în afară de tezaurul de la Sibișel, ele sînt atestate numai în depozitul de la *Petelea*⁴³⁸ și *Turda*⁴³⁹.

VII. Tipul reprezentat prin tezaurul de la *Toc*⁴⁴⁰ (și două piese în cel de la *Chereluș*⁴⁴¹), îmbină aversul „Alexander-Heracles” cu calul obișnuit în regiunea carpato-danubiană, deasupra căruia, ca semn distinctiv, se află o cunună în locul călărețului (fig. 146).

VIII. Ultimul tip cuprinde un grup mai mare de monede emise undeva în vestul Daciei după cum indică descoperirile de la *Chereluș*, *Almaș*⁴⁴², *Pecica*⁴⁴³ și *Feniș*⁴⁴⁴; în Transilvania apare numai la *Turda*⁴⁴⁵. Tipurile cuprinse în aceste tezaure au fost studiate recent⁴⁴⁶; de aceea nu mai revenim asupra lor (fig. 147—148).

Dintre acestea, tipul I a servit ca prototip pentru tipul V, iar tipul III pentru tipul IV. Tipurile IV și V s-au găsit chiar în tezaure alături de tipul I, încît acestea au fost emise tot în regiunea Hunedoara. Tipurile II, VI și VII nu pot fi localizate din cauza numărului mic de descoperiri. Sigur că ele au fost emisiuni ale daco-geților din arcul intracarpatic.

Concluzii. Analizînd principalele tipuri monetare emise în Dacia, se constată că primele serii de emisiuni care tind să redea fidel prototipul macedonean reprezintă o parte foarte mică în raport cu seriile următoare de emisiuni, care se îndepărtează de prototip, omîțind treptat legenda și simplificînd motivele aversului și ale reversului, schimbări datorate, pe de o parte, faptului că geto-dacii nu urmăreau falsificarea monedei macedonene, pe de altă parte, nivelului tehnic și aptitudinilor artistice ale gravorilor. La unele triburi tendința de a se îndepărta de prototip se manifestă mai ales în executarea cofurii de pe avers și prin introducerea unor motive noi pe revers: *cap uman sub cal* (fig. 40), *ramură sub cal* (fig. 20, 21, 33, 53, 73), *floare în formă de liră* (fig. 80), *călărețul care duce un copac* (fig. 89, 101), *călărețul cu ramura în mînă* (fig. 112, 116). Introducerea armelor alături de călăreț: *arcul și săgeata* (fig. 59), *scutul și lancea* (fig. 65) și *coiful* (fig. 102, 104 etc.) arată că în concepția geto-dacilor reprezentarea pe revers nu mai e legată de călărețul olimpic sau de călărețul regal, ci de figura luptătorului care pornește la atac. La fel și *călărețul care duce o pasăre* (fig. 93—94) sau e *urmat de un animal* (fig. 114), ca și cel cu *copac* (fig. 89, 101) ori *ramură în mînă* (fig. 112, 116) se leagă de anumite motive locale. Năzuința de a crea tipuri noi se manifestă și mai pregnant prin îmbinarea a două modele, pe care o întîlnim pe unele emisiuni din Oltenia (fig. 115, 123, 125, 126), din Transilvania

⁴³⁸ E. A. Bielz, *op. cit.*, p. 463; K. Pink, *op. cit.*, p. 74, 142, nr. 234; N. Lupu, în *SCN*, I, 1957, p. 41—60.

⁴³⁹ E. Chirilă, în *ActaMN*, II, 1965, p. 647, B. 1.

⁴⁴⁰ Nota 429.

⁴⁴¹ Ö. Gohl, în *Mém. du Congrès Int. Numismatique, Bruxelles*, 1910, p. 651; *NumK.* XV, 1916, p. 104; K. Pink, *op. cit.*, p. 74, 138, nr. 132; I. Winkler, în *SCN*, IV, 1968, p. 69 și urm.

⁴⁴² E. Chirilă—N. Chidioșan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 111—118.

⁴⁴³ O. O. Iliescu, în *SCN*, II, 1958, p. 459—461.

⁴⁴⁴ E. Chirilă..., *Tezaurul de monede dace de la Feniș* (publicat de Muzeul regional Crișana [1967] 1).

⁴⁴⁵ R. Forrer, *op. cit.*, p. 181, 182, 208, 210.

⁴⁴⁶ Vezi nota 444 și I. Winkler, *loc. cit.*

(fig. 144—146) și Muntenia (fig. 115), sau prin redarea în chip diferit de la o regiune la alta a efigiei de pe avers și revers (fig. 101—148).

Îndepărtarea de prototipurile macedonene constituie punctul de plecare pentru crearea unei arte monetare proprii ținuturilor din nordul Dunării de Jos. Paralel cu evoluția tipurilor se produc și schimbări calitative în compoziția argintului. Variațiile mari în calitatea aliajului erau sesizate desigur pe baza culorii metalului de daco-geți, care erau versați în prelucrarea argintului. Numeroasele tăieturi de pe monedele găsite în tezaururile din Moldova, în cel de la Teiuș și de la Chișineu Criș arată că era verificată calitatea aliajului. Compoziția tezaururilor monetare oferă, de asemenea, indicii în acest sens, căci nu se găsesc amestecate monede cu un procentaj ridicat de argint cu piese emise dintr-un aliaj mult inferior. Acestea aparțin, de altfel, unei perioade ulterioare. Faptul că pe tipurile cu motive noi (exceptând piesele de la Medieșul Aurit) nu se găsesc tăieturi pentru verificarea metalului arată că ele erau acceptate ca emisiuni ale unei autorități locale.

Pe baza filiației tipurilor și a calității argintului se poate urmări o oarecare succesiune cronologică a acestor piese, iar încetarea emiterii lor se leagă fără îndoială de decăderea politică și economică a tribului respectiv.

Aria de răspândire a diferitelor tipuri coincide în general cu teritoriul asupra căruia se extindea dominația sau influența puterii emitente. Dar ele au pătruns pe diferite căi și în alte regiuni, unde le găsim alături de monede cu un alt specific.

Stadiul actual al cercetărilor nu permite o atribuire etnică a diferitelor tipuri, căci din secolul III—II î.e.n. până în epoca geografului Ptolemeu, care a localizat cele 15 triburi din Dacia, s-au putut produce multe schimbări în compoziția demografică de pe teritoriul din nordul Dunării de Jos. Doar pentru ultimele serii de monede geto-dacice se pot identifica cu oarecare aproximație triburile emitente*.

I. WINKLER

* Monedele reproduse pe Pl. VII—XIII se păstrează:

Pl. VII. 74—79, 83—84, MNM; 73, 80—82, Institutul de arheologie, București.

Pl. VIII. 85—86, 88, 89—90, MNM; 87, 91—96, Viena.

Pl. IX. 97, 99 Viena; 98—108, MNM.

Pl. X. 109—110, 113, 115, 116, 118, 119, BARS; 111, Viena; 112, 114, MNM; 120, Muzeul Orașului București.

Pl. XI. 121—122, Muzeul Orașului București; 123—124, MNM; 125—127, 130, 131, BARS; 128—129, 132, MNM.

Pl. XII. 133—140, MNM.

Pl. XIII. 141—145, MNM; 146, Viena, 147—148, Muzeul Timișoara.

Mulțumim călduros și pe această cale conducerii și colegilor de la cabinetele numismatice (Budapesta, Viena, București) pentru sprijinul multilateral acordat în timpul cercetărilor.

Pl. VII. — Tetrurahme gäsire în Dacia: 74—79, 83, Nireş; 73, 80—82 Tulgheş; 84, Criciova.

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

Pl. VIII. — Tetradrahme găsite în Dacia și Pannonia: 85, *Lugoj* împrejurimi; 86, *Carașova*; 87, 91—95 „*Juncad*”; 88, *Maramureș*; 89—90, necunoscut; 96, Comitatul *Hont*.

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

Pl. IX. — Tetradrahme găsite în Dacia și Pannonia; 97, Gyöngyös; 99, „Juncad”; 100 Buteni; 102—104, Tonciu; 105—108, Medieșul Aurit: 98, 101, necunoscut.

109

110

111

112

113

114

115

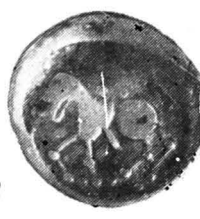
116

117

118

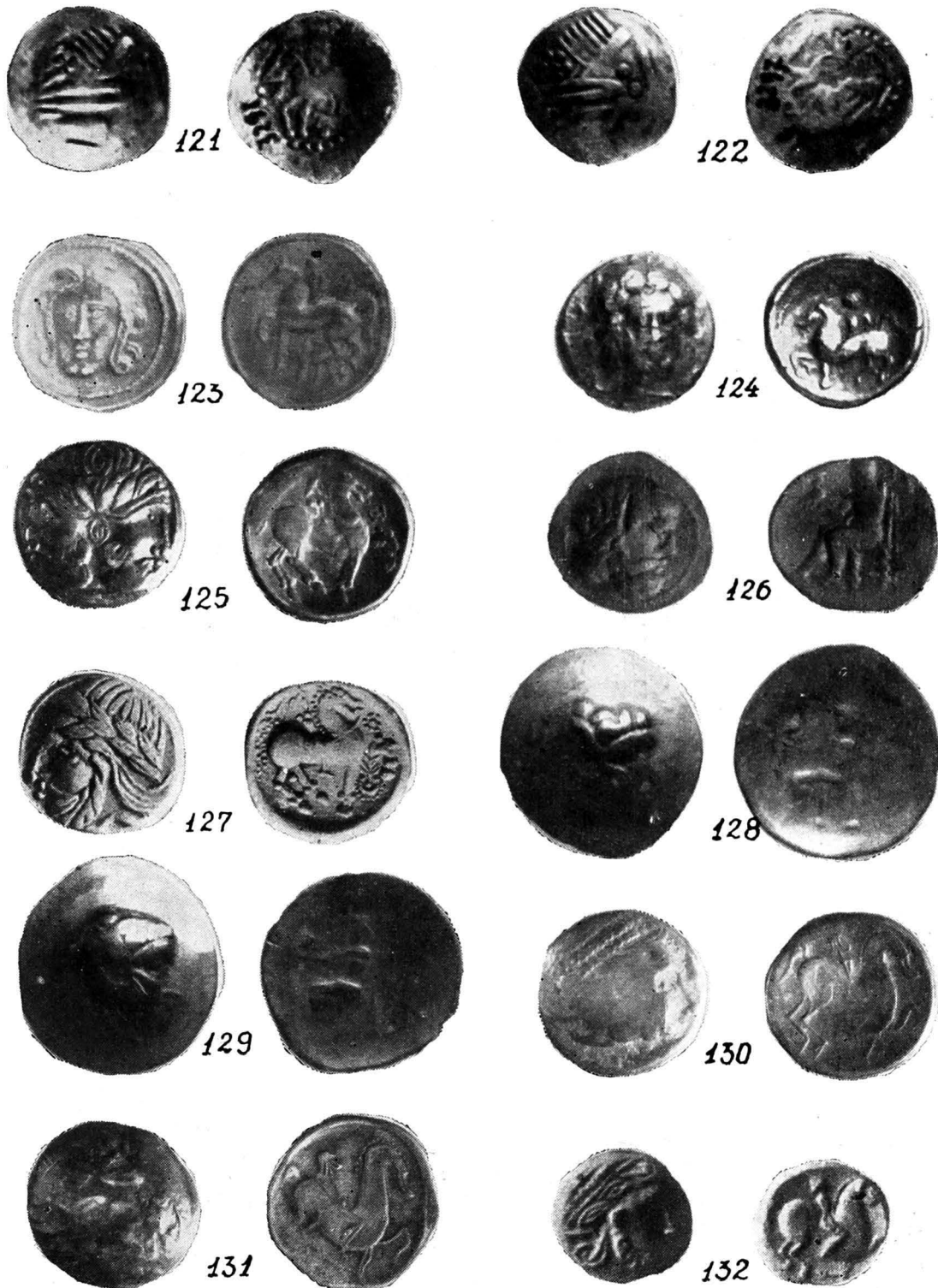
119

120

Pl. X. — Tetradrachme și didrahme găsite în Dacia: 109—110, *Voioșcani*; 112, *Prundul Birgăului*; 113, 114, *Cojeasca*; 114, *Nireș*; 117, 118, 111, necunoscut; 110—120, *Petrești*.

Pl. XI. — Tetradrahme și didrahme găsite în Dacia: 121—122, *Inotești*; 125—127, *Craiova* și împrejurimi; 128—129, *Brașov*, împrejurimi; 130—131, *Aninoasa*; 132, *Kladova*; 123—124, necunoscut.

133

134

135

136

137

138

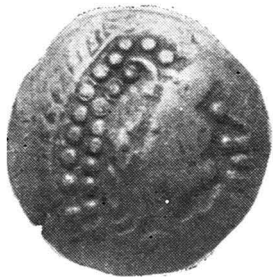
139

140

Pl. XII — Tetradrahme găsite în Dacia: 135—138, *Temeșești*; 139—140, *Sibiu* împrejurimi; 133—134, necunoscut.

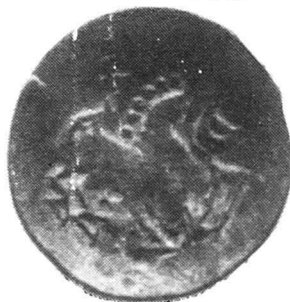
141

142

143

144

145

146

147

148

Pl. XIII. — Tetrachme găsite în Dacia: 141—142, *Cugir*; 146, *Toc*; 143, 144—145, 147—148, necunoscut.

DIE DAKISCH-GETISCHEN MÜNZTYPEN UND IHR VERBREITUNGSGEBIET

(Zusammenfassung)

Der zweite Teil handelt von Neuschöpfungen auf Grund verschiedener Prototypen.

Die Typen aus Transsilvanien können in drei Gruppen eingeteilt werden. Die erste, durch die Hortfunde von Tulgheș und Nireș vertretene Gruppe umfasst annähernd 20 Typen und Varianten (Abb. 53, 73—83), die sich hinsichtlich der Münzbilder und Ziermotive von denen aus dem Banat (Abb. 8, 10, 11, 14, 32—36 usw.) und Teiuș (Abb. 60—69) unterscheiden. Es gibt Stücke, deren Gleichheit mit den Banater Münzen (Abb. 50) beweist, daß sie von dort stammen, während einige der Prägungen aus der „Offizin am Someș“ (Abb. 84—86) bis ins Banat gelangt waren.

Die zweite Gruppe umfasst scyphate oder flache Münzen mit großem (27—36 mm) und dünnem Schrötling, die nur im inneren Karpatenbogen, in den Tälern des Mureș und der Criș nachgewiesen sind (Karte S. 68). Auf Grund von Verschiedenheiten an Avers und Revers haben wir die Prägungen in 8 Typen eingeteilt: I (Abb. 135—136), II (Abb. 137—138), III (Abb. 139—140), IV (Abb. 141—142), V (Abb. 143), VI (Abb. 144—145), VII (Abb. 146), VIII (Abb. 147—148; Anm. 442—444). Der Schrötling dieser Münzen wurde unter dem Einfluss der Prägungen von Thasos und Macedonia Prima bearbeitet. Den Avers der letztgenannten finden wir — stilisiert — auf Typ VI.

Die dritte Gruppe umfasst die Münztypen verminderten Gewichts und mit kleinem Schrötling, innerhalb und auch ausserhalb des Karpatenbogens; hierher gehört der „Reiter mit Zweig in der Hand“; wenn auch die Fundzahl nicht gross ist, kann dieser Typ auf dem Gesamtgebiet Daziens nachgewiesen werden; der Typ „Schnabelpferd“ (Abb. 106—108) ist besonders aus dem Nordwesten Daziens bekannt; in der Crișana, von wo er bis zum Mureș vordringt; der Typ „Sattelpfopfperd“ (Abb. 117—120) ist irgendwo in Muntenien geprägt, von wo er sich sporadisch auf andere Gegenden Daziens, ja sogar südlich der Donau ausbreitet.

Die Typen aus Maramureș (Abb. 98—100) sind durch den Hort von „Juncad“ (Sighetul Marmatiei) vertreten. Der W-Reiter stammt fast sicher aus dem Norden. Der Hort von Dumbrăveni (der aus Scheidemünzen dieses Typs besteht; Anm. 25 a) und das Stück aus Stîlpu (Anm. 247) widersprechen dieser Annahme nicht unbedingt, da sie vielleicht aus dem Norden gebracht worden waren.

Für die Crișana ist das „Schnabelpferd“ typisch; da es nur kurze Zeit ausgegeben wurde, entwickelte es sich stilistisch nicht weiter.

Die Typen aus Muntenien leiten sich von dem „Reiter mit Zweig in der Hand“ ab (Abb. 112), wobei der Reiter nach und nach auf drei Punkte vereinfacht wurde, was den Typ „București—Vovriești“ (= Sattelpfopfperd, Abb. 119) ergab. Gleichzeitig mit der Vereinfachung ändert sich der Schrötling, dessen Durchmesser zwischen 19—22 mm und dessen Gewicht zwischen ± 6 — ± 9 g schwankt. Auch der Avers ändert sich. Da einige Eigenheiten der Stücke mit jugendlichem Kopf (Abb. 115) auf dem Avers der Münzen mit dem 3 Punkte Revers zu finden sind, weist man nach, dass der Avers dieses Typs, also des Sattelpfopfperdes, die Einflüsse mehrerer Vorbilder in sich vereinigt; er leitet sich demnach nicht direkt von den Lysimach-Münzen ab, wie Pink glaubte. Auf Grund von Hort- und Einzelfunden kann man schliessen, dass der Typ „București—Vovriești“ in grosser Zahl geprägt wurde (S. 78—79 und die Karte). Die Schatzmünzen von Inotești (Abb. 121—122) stellen einen anderen Typ dar, der sich vom Typ „Vîrteju—București“ ableitet. Sein Verbreitungsgebiet ist verhältnismässig klein.

Die Typen aus Oltenien zeichnen sich durch eine grössere Verschiedenheit der Avers- und Reversbilder aus als im übrigen Dazien: so können 6 Typen festgestellt

werden, zu deren Prägung verschiedenartige Vorbilder verwendet wurden: I (Abb. 123—124), II (Abb. 125), III (Abb. 126), IV (Abb. 127), V (Abb. 128—129, siehe Anm. 395), VI (Abb. 130—131).

Bei manchen Stämmen erscheint die Neigung, sich vom Vorbild zu entfernen, hauptsächlich in der Wiedergabe der Haartracht auf dem Avers und der Verwendung neuer Motive auf dem Revers: Kopf unter dem Pferd (Abb. 40), Zweig unter dem Pferd (Abb. 20, 21, 33, 53, 73), Leierblume (Abb. 80), Baumreiter (Abb. 112, 116). Die Einführung von Waffen neben dem Reiter: *Bogen und Pfeil* (Abb. 59), *Schild und Lanze* (Abb. 65) und *Helm* (Abb. 102—104), beweist, dass in der Auffassung der Dako-Geten das Reversbild nicht mehr mit dem Olympischen oder königlichen Reiter in Zusammenhang gebracht wurde, sondern mit dem zum Angriffreitenden Krieger. Das Bestreben, neue Typen zu schaffen, wird noch offensichtlicher bei Verschmelzung zweier Vorbilder, wie es bei Prägungen aus Oltenien (Abb. 115, 123, 125, 126) und Siebenbürgen (Abb. 144—146) vorkommt, oder durch — für einzelne Gegenden — verschiedenartige Stilisierung des Avers- und Reversbildes (Abb. 101—148).

Die Entfernung von den Makedonischen Vorbildern ist der Ausgangspunkt für die Schaffung einer den Gebieten nördlich der Unteren Donau eigenen Münzkunst. Das Fehlen von Einhielen zur Prüfung des Metalls auf den Neuschöpfungen (die Münzen von Medieșu Aurit ausgenommen) zeigt, dass diese als Prägungen einer lokalen Behörde anerkannt wurden. Auf Grund der Typenabwandlung und der Qualität des Silbers kann eine gewisse zeitliche Folge dieser Ausgaben beobachtet werden; das Einstellen der Münzprägung kann gewiss mit dem politischen und wirtschaftlichen Verfall des betreffenden Stammes in Zusammenhang gebracht werden.

Das Verbreitungsgebiet der einzelnen Typen deckt sich für gewöhnlich mit dem Territorium, über das die Herrschaft oder der Einfluss des Prägeherrn sich ausdehnte. Doch konnten sie auf verschiedenen Wegen auch in andere Gebiete eindringen, wo wir sie neben Münzen mit spezifischen Eigenarten des betreffenden Gebietes finden.

Der heutige Stand der Forschung gestattet noch keine ethnische Zuweisung der einzelnen Typen. Nur für die letzten Serien der getisch-dakischen Münzen können die Stämme, die sie prägten, ungefähr festgestellt werden.

ADDENDA.

Răspuns la recenzia publicată de C. Preda în SCIV, 20, 1969, p. 347—352. Obiectele formulate de C. Preda în legătură cu unele probleme din articolul nostru (*ActaMN*, III, p. 75—88) comportă următoarele precizări:

a) Nominales emise în Dacia trebuie ori să fi preluat denumirea greacă, ori să fi avut o altă denumire în limba autohtonă, care nefiind cunoscută pînă în prezent au fost adoptate în literatură denumirile grecești; nu era deci necesar să subliniem caracterul lor convențional.

b) Monedele emise în cîmpia munteană nu trec printr-o scădere treptată a greutateii și a rondelului, așa încît tipurile „Virteju—București” și „Înotești” nu puteau să înlocuiască tetradrahmele din primele serii de emisiuni și, prin urmare, să circule sub aceeași denumire, avînd o valoare egală.

c) Numărul monedelor divizionare, deși redus, nu ne îndreptățește să negăm că ele făceau parte organică din sistemul ponderal al populației daco-getice. Ni-meni nu se îndoiește că la Roma s-a emis quinarul și alte nominale mai mici, cu toate acestea în descoperirile din Dacia romană raportat la numărul denarilor quinarul și semisul apar în proporții foarte reduse, iar celelalte nominale mici lipsesc cu totul.

d) În legătură cu observațiile despre „documentarea incompletă”, trebuie făcută precizarea că materialul descoperit pe teritoriul Bulgariei (pe care își întemeiază C. Preda afirmațiile) este publicat foarte sumar, arătîndu-se numai că sînt imitații,

fără să se indice tipurile pe care le reprezintă. De altfel, în concluzia finală a articolului nostru (p. 88, citată doar parțial în recenzie) am arătat că: „Locul de emiterie a fiecărei variante în parte nu va putea fi însă identificat decât după studierea tipurilor specifice teritoriului din sudul Dunării“. Credem că prin aceasta am formulat destul de clar posibilitatea emiterii și în sud a unor nominale mici „barbarizate“ care să fi pătruns în nord (cf. și p. 86: „Pe de altă parte, de vreme ce admitem că monedele divizionare care reproduc caracteristicile unor tetradrahme specifice Daciei au fost bătute în monetăriile de pe acest teritoriu, aceeași ipoteză se impune și pentru piesele care sînt similare cu cele din sud, fără a fi însă identice cu acestea“.)

e) Monedele, păstrate în diferite muzee, nepublicate la data întocmirii articolului nu puteau fi luate în discuție.

f) Cu privire la piesele citate de C. Preda la nr. 25, menționăm că în lucrarea noastră pentru descoperirile din Bulgaria (p. 78, 86) s-au făcut trimiteri la Pink unde figurează și materialul indicat de C. Preda ca lipsind din articol. De altfel Dessewffy, 320 provine din loc necunoscut.

g) În aranjarea celor 12 localități s-a ținut seama de importanța lor: Brașovul cu două tezaure cuvîntul „angeblich“ nu implică un asemenea grad de incertitudine încît să impună excluderea acestor monede, iar în ceea ce privește al doilea tezaur, nu există nici o probă că aparținea unui colecționar. În continuare au fost enumerate tezaurele și apoi descoperirile izolate.

h) Tipurile Pink 131—135 similare cu Dessewffy 241—251, au fost incluse în articol (p. 82—83), unde am arătat că din punct de vedere stilistic ele se îndepărtează de tetradrahmele găsite la Crișeni—Berchieș, constituind o grupă aparte.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA LUCRĂRII PODOABELOR DACICE

Prezentul studiu se axează în primul rând pe un atelier descoperit în așezarea dacică de la Pecica (jud. Arad), identificată cu *Ziridava* antică¹. Printre rezultatele cele mai de valoare obținute în prima campanie de săpături din anul 1960 se înscrie atelierul de care ne vom ocupa îndeaproape. El a fost desvelit integral în vara anului 1961.

Clădirea care adăpostea atelierul se află pe platoul fortificat, în jumătatea lui de nord-vest². Ea a fost relativ de mare întindere, măsurînd aproximativ 7 m lungime și 6 m lățime (fig. 1). Este un edificiu construit din împletitură de nuiele și chirpici, acoperit cu trestie. Limitele clădirii au putut fi stabilite pe baza lipiturii de lut galben ce alcătuia podeaua, în cea mai mare parte foarte bine păstrată. Edificiul a fost mistuit de un violent incendiu care a pustiit întreaga așezare transformînd acoperișul într-o mare cantitate de cenușă albă, iar pereții într-o masă de lut roșu, arsă pe alocuri pînă la vitrifiere. Cu toate că focul puternic a făcut să se topească unele dintre piesele de metal (cu deosebire cele mai mărunte), totuși multe unelte s-au păstrat destul de bine (fig. 2).

Pe baza instrumentelor descoperite s-a putut stabili cu toată certitudinea că ne găsim în prezența unui mare atelier. Înainte însă de a face aprecieri asupra acestuia, se impune prezentarea întregului inventar descoperit, care se păstrează în Muzeul de istorie a Transilvaniei în Cluj. Pentru o mai ușoară cuprindere am grupat descoperirile în: unelte de lucru, obiecte mărunte și ceramică.

I. Unelte de lucru

Enumerarea uneltelor o vom începe cu tiparele. Ele sînt făcute din lut ars care datorită întrebuințării, adică turnării în ele a metalului lichid, și datorită incendiului, s-au vitrificat. Culoarea lor este gălbuie cu pete cenușii și au fost lucrate dintr-o argilă de bună calitate.

În atelierul de la Pecica am descoperit trei *tipare*.

¹ Despre acestea, a se vedea *Ziridava*, în *Apulum*, V, 1965, p. 127—134. În legătură cu săpăturile noastre de la Pecica am întocmit două rapoarte preliminare ce urmau să fie publicate în *Materiale*. Cf. și *Sanctuarul dacic de la Pecica*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 91—101.

² Planul așezării: *Apulum*, V, 1965, p. 131, fig. 3.

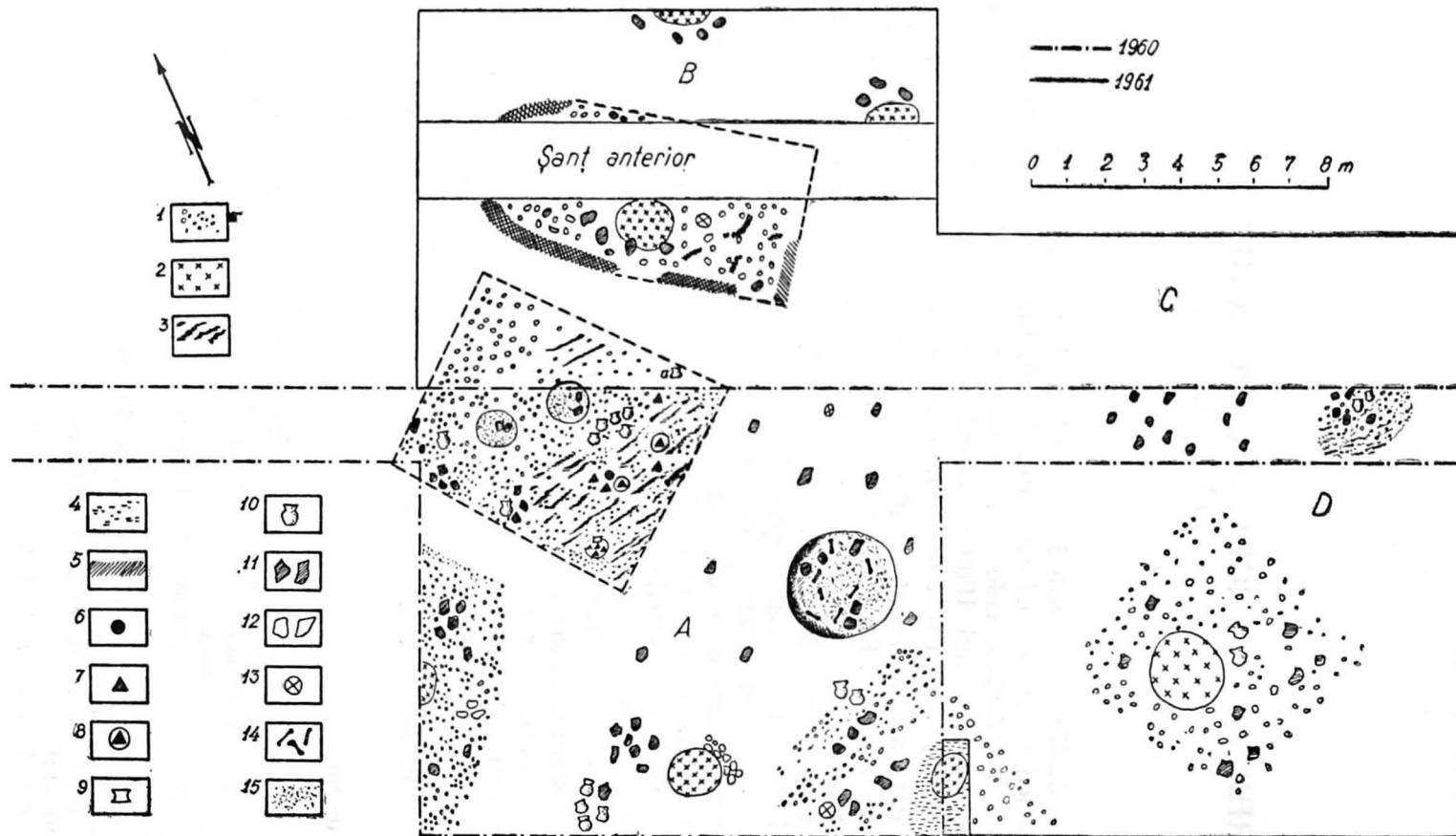

Fig. 1 — Planul atelierului de la Pecica.

1. — Lipitură de vatră; 2. — Vatră de foc; 3. — Birnă arsă; 4. — Strat de arsură; 5. — Pereți; 6. — Obiect de fier; 7. — Obiect de bronz;
8. — Tipar; 9. — Obiect de sticlă; 10. — Vase întregi; 11. — Fragmente ceramice; 12. — Lipitură; 13. — Rîșniță; 14. — Oase de animale; 15. — Cenușă.

Fig. 2 — Vase „in situ”.

1. Primul tipar (pl. I, 1; II, 8, inv. nr. A 2/37) are formă paralelipipedică, de dimensiuni mari. Lungimea lui este de 34 cm, lățimea de 7,8 cm. Pe fiecare față există câte unul ori mai multe lăcașuri ce se umpleau cu metal lichid. Mulajele scoase din acest tipar ne arată că prin intermediul lui se turnau bare de patru dimensiuni (pl. I, 6—9). Iată care sînt acestea: 1. lungime 30 cm, lățime 2 cm, grosime 1,5 cm; 2. lungime 29 cm, lățime 3 cm, grosime 1,5 cm; 3. lungime 19 cm, lățime 1 cm, grosime 0,8 cm; 4. lungime 2,9 cm, lățime 1 cm, grosime 0,6 cm.

Pe lângă bare, cu ajutorul aceluiași tipar se scotea un obiect ce are corpul patru-later. Extremitățile lui sînt lățite și rotunjite. Pe suprafața corpului există două proeminente patruleter (pl. I, 11). Dimensiunile mulajului sînt: 10,4 cm lungime, 2,6 cm lățime, 1,6 cm grosime. Se mai scotea apoi o bară de mici dimensiuni (5 cm lungime, 1,5 cm lățime și 1,7 cm grosime), prevăzută și ea cu o proeminență patru-lateră (pl. I, 10).

Ultimul dintre obiectele ce se puteau turna cu tiparul paralelipipedic este o placă de forma literei H (pl. I, 12) de 3,6 cm lungime, 2,7 cm lățime și 0,6 cm grosime.

2. Două valve pentru turnarea unor inele (pl. III, 7—8; II, 4; inv. nr. A₂/35, 36). Deși cele două piese sînt foarte asemănătoare, nu formează totuși o pereche. La ambele exemplare partea superioară este ușor scobită; atunci cînd valva se assemblează cu perechea ei, se forma o mică cavitate în care era turnat metalul lichid, ce se scurgea printr-un șanț într-un cerc adîncit. Suprafața de contact a celor două valve este foarte netedă. Dimensiunile valvelor: lungime 9 și 8,7 cm; lățime 8 și 7,8 cm; grosimea 2,5 și 2,2 cm. Diametrul interior al inelului: 1,9, respectiv 1,7 cm, cel exterior de 2,9 și 2,5 cm.

3. *Creuzete*. Au fost descoperite trei creuzete din lut ars, de forma unor vîrfuri de con, cu dimensiuni reduse: înălțimea 5,8, 5,7 și 5 cm, diametrul gurii 4,4, 3,9 și 3,6 cm, grosimea 0,7 cm (pl. II, 1, 3, 7; IV, 1—3, inv. nr. A₂/29—31).

4. *Nicovale*. În atelierul de la Pecica am descoperit două nicovale masive de fier, de forma unor trunchiuri de piramidă (pl. II, 6; IV, 7, 9, inv. A₂/14). Dimensiuni: înălțimea 15 și 14 cm, suprafața superioară 6 × 6 și 5 × 4 cm; suprafața bazei 11,5 × 11,5 și 11 × 10 cm, greutatea 7,65 și 6,85 kg.

5. *Stanță*. S-a găsit o singură stanță pentru bătut monede (pl. III, 1—2; VI, 12), făcută din bronz și destul de rău conservată. Discul este ușor bombat. Din efigia ce a fost gravată pe suprafața discului nu mai pot fi distinse decât câteva linii în relief, încît nu mai poate fi determinată moneda ce se bătea cu această stanță. Dimensiuni: diametrul discului 2,9 cm; înălțimea piesei 2,4 cm; diametrul picio-rului 1,4 cm; greutatea 44,5 gr.

6. *Dălțițe*. În cuprinsul atelierului s-au descoperit opt dălțițe de bronz cu corpul patrulater; la extremitatea superioară sînt lățițe, purtînd evidente urme de batere cu ciocanul. Extremitatea inferioară a dălților diferă, unele sînt ascuțite (pl. V, 1, 3; VI, 3, 6), altele cu virful patrulater (pl. V, 2, 4, 10—11; VI, 1, 5, 7, 10); una are virful ascuțit și bifurcat (pl. V, 9; VI, 2), alta are virful rotund (pl. V, 7; VI, 4). Cele opt dălțițe măsoară în lungime între 9,6 și 12,5 cm, în lățime între 0,6 cm și 1,2 cm; greutatea lor variază între 13 și 18 gr, afară de una (pl. V, 11) care măsoară 63 gr (inv. nr. A₂/15—22). Dălțile atelierului de la Pecica au fost folosite fără nici o îndoială la ornamentarea unor piese de metal, desigur podoabe.

7. *Menghine*: două obiecte mici de bronz cu trei brațe (pl. V, 6; VI, 9, 14) folosite, foarte probabil, ca menghine. Brațul mai lung se introducea, probabil, într-un butuc de lemn, iar între cele două brațe se fixa o vergea subțire de metal. Dimensiuni: lungimea 3,5 și 1,9 cm; lățimea 1,9 și 1,3 cm; greutatea 7 și 9 gr. (inv. nr. A₂/25).

8. *Sîrmă* de bronz răsucită (pl. V, 8; VI, 13; inv. nr. A₂/26), 15 cm lungime, 0,4 cm diametru și 22 gr greutate.

9. *Piese nedeterminate*. Din inventarul atelierului făceau parte și trei obiecte de bronz a căror utilizare exactă n-o cunoaștem. Este vorba de un obiect masiv (pl. III, 5) măsurînd 3 cm lungime, 1,6 cm lățime și 1,5 cm grosime. Al doilea obiect este și el masiv, de forma unui virf de con cu extremitatea superioară rotundă, cea inferioară ruptă. Lungimea 5,1 cm, lățimea la bază 3,7 cm, greutatea 103 gr (pl. IV, 6; VI, 11, inv. nr. A₂/33). Cea de a treia piesă este de formă patrulateră, cu capetele rotunjite, fără urme de lovire cu ciocanul. Dimensiuni: lungimea 4,1 cm, lățimea 0,8 cm, grosimea 0,5 cm, greutatea 10 gr (pl. V, 5; VI, 8, inv. nr. 23). Cele trei obiecte discutate au putut servi, într-un fel care nouă ne scapă, la ornamentarea podoabelor.

10. *Obiecte mărunte*. Aici am grupat toate piesele mici care au fost produse în atelierul de la Pecica ori în altă parte. Trebuie să spunem de la bun început că am descoperit un mic vas de lut, lucrat cu mina (pl. IV, 8), ornamentat cu patru butoni alveolați. Acest recipient și un pahar de sticlă aflat alături (pl. II, 2) și păstrat fragmentar au fost pline cu fibule de bronz și de fier, care însă, datorită incendiului, s-au topit formînd bulgări metalici. Fibulele n-au mai putut fi desprinse chiar și atunci cînd puteau fi recunoscute ca atare. Se mai vedeau arcuri și alte părți de fibulă. Ne mai putînd fi dezasamblate, fibulele nu pot fi determinate din punct de vedere tipologic (pl. VII, 9, 12, 18). Soarta fibulelor din cele două vase amintite au avut-o și alte piese mărunte de podoabă, care fie că s-au topit integral, fie că s-au păstrat foarte fragmentar, iar desprinderea lor a putut fi făcută cu multă dificultate. Așa este cazul unor mici pandantive (pl. VII, 1—2, 5), al unor aplici de bronz (pl. VII, 10—11, 13, 14, 16), al unor verigi ori nasturi de fier (pl. VII, 15, 19—20).

II. Obiecte mai bine păstrate

1. Piesă ornamentală de bronz de la o centură cu astragale (pl. III, 3; VII, 8). Dimensiuni: lungimea 4,9 cm, lățimea 0,8 cm, grosimea 0,7 cm.

2. Ataș mic de la un vas de bronz (pl. III, 4; VII, 4). Dimensiuni: lungimea 3,2 cm, lățimea 2,6 cm, grosimea 0,4 cm.

3. Ataș de bronz de la un castron cu picior, ornamentat cu foi de acant (pl. II, 5; IV, 4—5, inv. A₂/27). Dimensiuni: lungimea 4,3 cm, lățimea 3,4 cm, greutatea 205 gr³.

4. Oglindă mică de bronz (pl. VII, 17), de forma unui disc făcut dintr-o foiță subțire de metal. Se pare că oglinda n-a avut minier, ci o simplă tortiță de fier cu care se putea suspenda. Pe marginea discului se văd două orificii cu urme de rugină. Diametrul oglinzii este de 7,8 cm, iar grosimea ei de 0,2 cm.

5. Brățară fragmentară lucrată din placă subțire de bronz (pl. VII, 7). Dimensiuni: lungimea 8,1 cm, lățimea 1 cm, grosimea 0,1 cm.

6. Rondel de sticlă puternic irizat (pl. III, 6, inv. nr. A₂/24). Diametrul: 2,8 cm, grosimea de 0,5 cm.

III. Ceramică

În cuprinsul atelierului au fost descoperite șase vase de lut întregi și câteva fragmentare (pl. VIII). Ele sînt lucrate cu mina sau la roată. Printre forme se înscrie și opaițul dacic. Descrierea ceramicii am făcut-o cu altă ocazie și n-o vom repeta aici⁴. Le-am reprodus totuși pentru a avea inventarul complet.

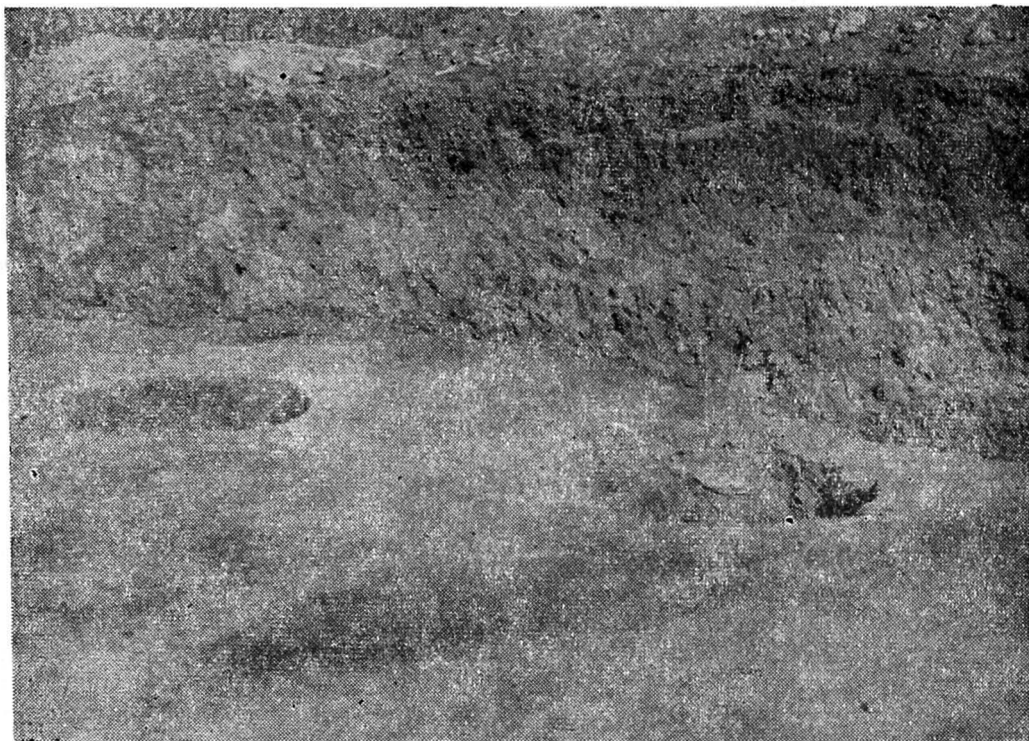

Fig. 3 — Gropile din interiorul atelierului de la Pecica.

După ce am descris întregul inventar găsit în cuprinsul atelierului va mai trebui să discutăm faptul că au fost descoperite două gropi rotunde (fig. 3), plasate aproximativ în centrul clădirii (fig. 1). Ele au diametrul

³ Atașul reprodus de K. Horedt, în *StCom*, 12, 1965, p. 42, fig. 4, 1.

⁴ *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București 1969, pl. LV, 2, LXIV, 11, LXXX, 16, LXXVI, 12, LXXXIII, 5, LXXX, 8.

de 1 m și sînt adîncite, una 1,10 iar a doua 1,30 m de la nivelul de călcare al atelierului. Pereții gropilor au fost foarte puternic arși, iar fundul acoperit cu un strat gros de cenușă. Inventarul celor două gropi era foarte sărac, reducîndu-se doar la cîteva fragmente ceramice, în afară de dărîmături și cenușă.

Se pune acum problema rostului celor două gropi situate la mai puțin de 1 m distanță între ele. Gropi asemănătoare au fost descoperite în aproape toate așezările daco-getice. Asupra utilității lor părerile sînt împărțite. În mod obișnuit asemenea gropi sînt considerate ca rezervoare cerealiere, explicație dată de acad. C. Daicoviciu⁵. În legătură cu gropi de acest fel am formulat ipoteza că unele dintre ele ar fi putut servi și la altceva decît la păstrarea cerealelor. Am presupus, pe baza unor analogii etnografice, că în asemenea gropi se putea arde ceramică. Ipoteza, la timpul său, am formulat-o cu toată rezerva cuvenită⁶. De data aceasta, se poate formula o altă ipoteză și anume că cele două gropi din interiorul atelierului de la Pecica au servit într-un fel oarecare la prepararea metalului. Vorbind despre topirea minereului de fier la celți, J. Déchelette⁷ spune că minereul era redus într-un cuptor ce se compunea dintr-o simplă groapă săpată cel mai frecvent în panta dealurilor. Marginile gropii erau garnisite cu lut refractar și dublat cu pietre. Aici era depus minereul sfărîmat așezat în straturi alternante cu combustibil (cărbune de lemn). O deschizătură practicoată la baza gropii se făcea pentru tiraj de aer natural sau pentru a fi introdus un aparat primitiv de întetire a focului. Prin acest orificiu se extrăgeau metalul și resturile combustiei. Diametrul gropilor era, împreună cu marginile, de 0,80—0,90 m. Cuptoarele erau reunite într-un atelier, o clădire a cărei latură era de aproximativ 10 m⁸.

Tot în legătură cu topirea minereului de fier R. J. Forbes⁹ arată că tipul cel mai simplu de cuptor, folosit și astăzi de popoarele primitive, constă dintr-o groapă adîncită în pămînt căptușită cu un strat de argilă și piatră. Aceste cuptoare se foloseau mai tîrziu numai pentru prima încălzire a rocii, iar topirea propriu zisă se făcea într-o instalație mai complicată. În același fel se topea și cuprul.

În ce privește cele două gropi din atelierul dacic de la Pecica putem presupune că una dintre ele a putut servi drept cuptor, cea de a doua doar ca groapă de acces. Această ipoteză o formulăm cu toată rezerva, neavînd nici o dovadă cît de cît sigură. Nu știm nici măcar dacă cele două gropi comunicau între ele. Am considerat necesar totuși să formulăm ipoteza deoarece ni se pare greu de admis ca în mijlocul unei clădiri care

⁵ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 131, nota 4.

⁶ I. H. Crișan, *În legătură cu cuptoarele de ars ceramică la daco-geții din epoca Latène*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 111—118.

⁷ J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1542.

⁸ În legătură cu prelucrarea fierului la celți vezi și R. Pleiner, *Staré Evropské kovářství* (Alteuropäisches Schmiedehandwerk), Praha, 1962, p. 261 și urm.

⁹ *Extracting, smelting and alloying*, în *A history of technology*, vol. I, Oxford, 1958, p. 577.

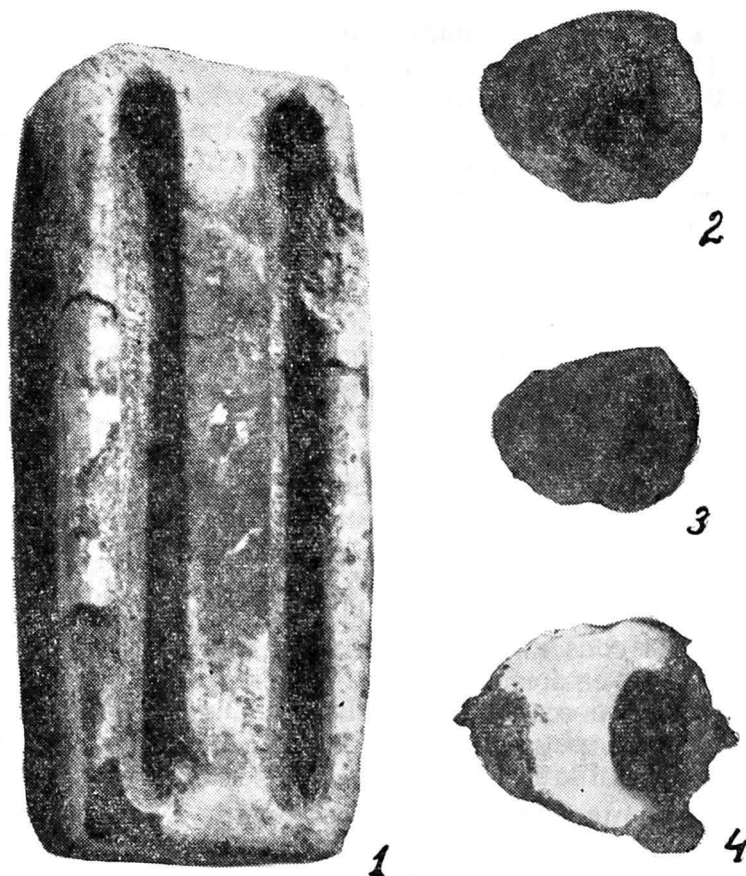

Fig. 4 — Tipar de lut și creuzete descoperite la Poiana.

servea ca atelier (fapt neîndoielnic), să fi existat două gropi pentru provizii de cereale, mai cu seamă că nu este vorba de o locuință propriu-zisă. Ceea ce rămîne sigur este doar faptul că cele două gropi au existat în interiorul clădirii și că ele sînt, atît în interior cît și la suprafață, foarte puternic arse. Atelierul nostru își găsește o analogie apropiată în atelierul celtic de la Szalacska¹⁰, pe teritoriul Ungariei de azi. În acesta, ca și în cel de la Pecica, se băteau monede și se turnau piese de metal. Între cele două ateliere există însă multe deosebiri pe care le vom consemna.

Pentru tiparul paralelipipedic cu ajutorul căruia se turnau mai cu seamă bare de metal, cunoaștem o analogie, provenită din marea așezare dacogetică de la Poiana. Tiparul de la Poiana (fig. 4/1) se apropie ca dimensiuni de cel descoperit la Pecica, însă este cu mult mai simplu. El nu are

¹⁰ Descoperirile de la Szalacska au fost publicate de Darnay Kálmán sub titlul *Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacskán (Somogy M.)*, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 416—433; 1908, p. 137 și urm.; 1909, p. 335 și urm.; 1910, p. 130 și urm.; 1911, p. 311 și urm.; 1912, p. 155 și urm. Ele au fost reproduse și comentate apoi de foarte mulți autori, printre care de ex. J. Déchelette, *op. cit.*, fig. 609; V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 835 (indice).

decit două lăcașuri pentru turnarea unor bare, situate pe o singură față. Tiparul de la Poiana se păstrează în Muzeul de istorie din Tecuci și provine din săpături nesistematice¹¹. În același muzeu se păstrează și creuzete de mici dimensiuni, foarte asemănătoare celor descoperite de noi (vezi fig. 4/2—4). La Poiana, pe calea săpăturilor sistematice, s-au găsit șapte exemplare întregi și trei fragmentare¹².

Cele două valve pentru turnat inele își găsesc analogii apropiate în două piese descoperite în cetatea dacică de la Piatra Roșie și păstrate în Muzeul de istorie Cluj¹³. În atelierul de la Szalacska s-au găsit tipare pentru turnat fibule¹⁴, deci tot podoabe ca și la Pecica.

Forma celor două nicovale de fier descoperite în atelierul de la Pecica este foarte simplă și, am putea spune, comună, impusă de utilitatea piesei. Același tip de nicovală, dar de dimensiuni mai mari, există în cadrul atelierului cu 70 de unelte descoperite la Grădiștea Muncelului¹⁵. O bună analogie pentru nicovalele noastre întâlnim în descoperirile dacice de la Porolissum¹⁶. O nicovală de fier, de aceeași formă ca și cele ale atelierului de la Pecica, de care se apropie mult și ca dimensiuni, s-a descoperit în cadrul atelierului celtic de la Szalacska¹⁷.

Un interes deosebit prezintă stanța de bronz pentru emis monede. Din păcate ea este prost conservată și de aceea nu putem ști ce fel de monede se băteau cu ea. Atât ca formă cât și ca dimensiuni stanța de la Pecica se apropie mult de cele descoperite la Tilișca¹⁸. Din cele 14 stanțe găsite la Tilișca, un număr de patru nu mai păstrează efigia monedei, ca și în cazul celei găsite de noi la Pecica.

În legătură cu stanța trebuie să mai adăugăm că în atelierul celtic de la Szalacska au fost descoperite de asemenea stanțe pentru bătut monede¹⁹. Acestea se deosebesc însă atât ca formă, cât și ca dimensiuni de stanța de la Pecica. Pornind de la faptul că stanța de la Pecica corespunde atât ca formă cât și ca dimensiuni stanțelor de la Tilișca, putem presupune că și cu aceasta se băteau imitații după denari romani. Dar nu putem ști care anume tipuri monetare se emiteau cu această stanță; de aceea n-o putem încadra mai exact în timp. Stanța de la Pecica face să crească numărul

¹¹ Informațiile și permisiunea de a publica tiparul le datorăm amabilității tov. Dumitru Vicoveanu, directorul Muzeului din Tecuci.

¹² R. și E. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 319.

¹³ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*. București, 1954, p. 81, pl. XIV, fig. 6—7.

¹⁴ Darnay K., în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, 420.

¹⁵ Piesa la care ne referim este inedită și se găsește expusă în Muzeul de istorie din Cluj. Despre atelier: C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV*, III, 1952, p. 297.

¹⁶ M. Macrea, M. Rusu, *Der dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbräuche in der Spätlatènezeit*, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 215, fig. 13/27.

¹⁷ Darnay K., în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 424, fig. 17.

¹⁸ N. Lupu, *Aspekte des Münzumschlufs im vorrömischen Dakien*, în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, p. 101—121.

¹⁹ Darnay K., op. cit., p. 418.

localităților cu asemenea descoperiri cunoscute pînă acum din Dacia pre-romană²⁰.

Pentru cele opt dălțițe de bronz nu cunoaștem analogii apropiate în lumea daco-getică, în schimb ele se întîlnesc în descoperirile celtice. Astfel, din inventarul atelierului de la Szalacska nu lipsesc asemenea instrumente care se apropie foarte mult ca formă și ca dimensiuni de dălțițele de la Pecica, cu singura deosebire că cele mai multe dintre dălțițele atelierului celtic de la Szalacska sînt din fier și nu din bronz²¹. Dălțițe de felul celor de la Pecica se cunosc și din alte descoperiri celtice²².

O sîrmă de bronz ca și cea de la Pecica a fost descoperită în cadrul atelierului de la Szalacska²³. Tot aici își găsesc analogii apropiate nasturii de bronz și de fier, precum și piesele mărunte printre care, în primul rînd brățărilor simple lucrate din placă de bronz²⁴. Pentru oglinda de bronz putem cita o bună analogie descoperită în așezarea getică de la Poiana²⁵.

Dintre obiectele mărunte merită să ne oprim asupra a două piese: atașul de bronz cu palmete și partea dintr-o centură cu astragale. În ce privește atașul de bronz ce a aparținut unui castron din același metal, posedăm în prezent un studiu al prof. K. Horedt, care a luat în discuție chiar și piesa noastră²⁶. Noi nu vom face aici decît să preluăm concluziile autorului amintit și anume că asemenea castroane de bronz sînt de tip roman și că ele au pătruns pe calea comerțului la daci. Ele se datează obișnuit la începutul sec. I e.n., dar prof. K. Horedt admite o datare mai timpurie și că au putut fi folosite de daci chiar și mai devreme. Cel de al doilea ataș, de dimensiuni mai mici, servea la prinderea verigii torții unui castron de bronz²⁷.

Cea de a doua piesă pe care ne-am propus s-o discutăm constituie un segment dintr-o centură cu astragale, relativ bine cunoscută în literatura de specialitate. Asemenea centuri sînt frecvente pe teritoriul de azi al Iugoslaviei, extinzîndu-se și în bazinul panonic²⁸. O hartă de răspîndire a

²⁰ În afară de stanțele de la Tilișca se mai cunoșteau patru exemplare descoperite la Ludești, Brașov și Poiana; cf. N. Lupu, *op. cit.*, p. 110. Despre modul de emitere a monedelor la daco-geți: I. Winkler, *Stanțele și stilul monedelor la daco-geți*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 209—229.

²¹ Darnay K., *op. cit.*, p. 425 fig. 22; *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 139, fig. 4—6; XXX, 1910, p. 130—140, fig. 13—14.

²² De ex. J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1366, 1376; I. Hunyady, *Die Kelten im Karpatenbecken*, în *DissPann*, II, nr. 18, pl. LV, 5.

²³ Darnay K., în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, 139, fig. 39.

²⁴ *Ibidem*; XXVI, 1906, p. 420, fig. 39; XXX, 1910, p. 130, fig. 7—8.

²⁵ R. Vulpe și colab., în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 208, fig. 25/7.

²⁶ K. Horedt, *Un depozit de vase de metal din epoca dacică de la Gușterița—Sibiu*, în *StCom*, 12, 1965, p. 35—45.

²⁷ Asupra acestei utilizări ne-a atras atenția I. Glodaru. În repertoriile care ne-au stat la îndemînă n-am găsit o analogie apropiată pentru piesa noastră. Asemănător ca formă, însă de dimensiuni mai mari și terminat în alt fel este atașul tip 85 a lui H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951, pl. 9, 85.

²⁸ L. Márton, *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, în *ArchHung*, XI, Budapeșt, 1933, p. 69—77, pl. XV.

centurilor cu astragale pentru Iugoslavia a fost întocmită relativ recent²⁹. Din Transilvania piese asemănătoare exemplarului de la Pecica se cunosc de la Sibiu—Gușterița³⁰ și din împrejurimile Sebeșului³¹. O piesă mai completă, la care se păstrează și copca de închidere se cunoaște încă de multă vreme, descoperită fiind la Crișeni în jud. Hunedoara³². Așadar, din aria de răspindire a centurilor cu astragale face parte și Transilvania, constituind cea mai estică răspindire a acestora.

Se pune acum problema cronologiei centurilor cu astragale. În general ele se datează timpuriu, la sfârșitul perioadei hallstattiene, în sec. V—IV î.e.n.³³. Ele continuă să existe pînă în perioada tîrzie a La Tène-ului³⁴. O dovadă a persistenței pînă tîrziu chiar în sec. I e.n. a centurilor cu astragale o constituie descoperirea de la Pecica. Ni se pare imposibil de admis ca o piesă de îmbrăcăminte din sec. V—IV î.e.n. să apară într-un atelier de sec. II e.n. în cazul că asemenea ornamente nu se mai foloseau. De aceea mai plauzibil pare că centurile cu astragale frecvente în sec. V—IV î.e.n., continuă să fie folosite pînă tîrziu.

Paharul de sticlă în care se păstrau podobe mare este un import din lumea romană³⁵. Ceramica descoperită în atelier face parte în totalitatea ei din ceramica dacică a fazei clasice³⁶.

În problema datării atelierului, din cele arătate reiese că în compoziția lui nu sînt piese care să poată fi ușor și sigur încadrate într-un interval de timp restrîns. De aceea, va trebui să apelăm la stratigrafia așezării dacice de la Pecica. Atelierul aparține ultimului nivel de locuire și a fost distrus și el de incendiul care a pus capăt întregii așezări. Cînd anume și în ce împrejurări a fost ea distrusă nu poate fi, în stadiul actual al cercetărilor, destul de bine precizat. Pe baza unei monede a împăratului Traian am presupus că așezarea dacică de la Pecica a fost distrusă de romani la scurtă vreme după constituirea provinciei Dacia³⁷. Nu este exclus ca ea să fi fost distrusă ceva mai tîrziu de iazigi³⁸.

Prin acest criteriu atelierul poate fi datat în linii mari în cuprinsul sec. I e.n. durînd, ca și întreaga așezare, o perioadă de timp și în secolul următor. În sprijinul acestei atribuirii cronologice vin și cîteva dintre piesele atelierului care se pot fixa mai bine în timp, cum este stanța de monedă și atașul castronului de bronz cu foi de acant. Se adaugă ceramica ce aparține fazei clasice. Judecînd după întregul inventar descoperit

²⁹ J. Todorović, *Ein Beitrag zur stilistischen und zeitlichen Bestimmung der astragaloiden Gürtel in Jugoslawien*, în *Archlug*, V, 1964, p. 45—48, pl. II.

³⁰ M. J. Ackner, în *Transilvania*, II, 1833, p. 284, pl. VIII/5.

³¹ Piesa, păstrată în Muz. Brukenthal din Sibiu, ne-a fost semnalată de prof. K. Horedt. Ea aparținea colecției Mauksch.

³² *ArchÉrt*, X, 1890, p. 355, fig. 2 a-c.

³³ J. Todorović, *op. cit.*, p. 47.

³⁴ L. Márton, *op. cit.*, p. 71. J. Todorović, *loc. cit.*

³⁵ Pentru acesta vezi de ex. Benkő A., *Úvegcorpus*, în *RégFüz.* ser. II, 1, Budapest, 1962, pl. XXVIII.

³⁶ Despre aceasta: monografia noastră *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 151—207.

³⁷ I. H. Crișan, *Sanctuarul dacic de la Pecica*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 99.

³⁸ Această ipoteză ne-a fost sugerată de tov. acad. C. Daicoviciu.

în cadrul atelierului de la Pecica trebuie să conchidem că aici se lucrau piese de podoabă ca: brățări, fibule, inele, pendantsive etc. Dovada sigură în acest sens ne este oferită de tiparele descoperite, precum și de instrumentele fine utilizate la ornamentarea pieselor de podoabă. La toate acestea se adaugă produsele finite care au fost găsite. Tot aici, pe lângă podoabe, se băteau și monede, foarte probabil imitații după denari romani. Ateliere pentru lucrarea podoabelor au existat și în alte așezări dacice. Un astfel de atelier a funcționat în cetatea de la Costești³⁹. În marea așezare de la Poiana confecționarea podoabelor ne este dovedită de piese încă nefinisate, fibule și cercei din bronz sau din argint. La acestea se adaugă unelte specifice ca: ciocănașe de fier pentru lucrul obiectelor fine, dălți etc. În același atelier, probabil, se băteau monede, fapt dovedit prin descoperirea unei stanțe și a unei pastile de argint de greutatea unui denar, neimprimată. Cu stanța de la Poiana se băteau imitații după denari republicani romani⁴⁰. La descoperirile enumerate se adaugă tiparul pentru turnat bare (fig. 4/1), care pledează și el pentru existența unui sau a mai multor ateliere de bijutier la Poiana.

Este în afara oricărei îndoieli că atelierul de la Pecica a aparținut unui meșter dac ce lucra bijuterii pe seama concetățenilor săi. Tot aici erau bătute și monede. Va trebui să spunem că unele dintre unelte își au originea, și implicit prototipurile, în lumea celtică, de unde au fost preluate de daci. Același lucru se poate spune și cu privire la unele podoabe; ne gândim în primul rând la fibule. Ar mai fi de adăugat că în atelierul bijutierului dac de la Pecica se lucrau, fără îndoială, și podoabe de argint. Dacii sînt meșteri iscusiți în prelucrarea argintului, artă ce ajunsese la o deosebită înflorire încă în sec. I î.e.n.⁴¹.

*

Din cele arătate reiese că în marea așezare dacică de la Pecica a existat un atelier unde se lucrau bijuterii. El contribuie la lămurirea problemei podoabelor dacice, în primul rând la modul cum acestea erau lucrate. Se știa că marea majoritate a podoabelor de argint dacice au fost confecționate prin ciocănire și nu prin turnare. Descoperirea în cadrul atelierului de la Pecica a unui tipar paralelipipedic cu mai multe lăcașuri ne dovedește că metalul era mai întâi turnat sub formă de bare. Acestea erau lucrate apoi prin ciocănire la cald pînă primeau forma dorită. Ornamentarea se făcea cu ajutorul unor unelte fine din bronz tot prin ciocănire. Toate dălțile atelierului de la Pecica poartă urmele lovirii cu ciocanul. Erau însă și anumite podoabe mărunte care se turnau și apoi se finisau doar prin ciocănire; este cazul inelelor. În atelierul de la Pecica au fost descoperite două tipare de lut pentru turnat inele.

³⁹ Inedit. Menționat de H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965, p. 151.

⁴⁰ R. Vulpe și colab. în *SCIV*, I, 1, 1950, p. 48—50; II, 1, 1951, p. 203—204.

⁴¹ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 270.

Se pare că și podoabele de bronz se lucrau tot prin metoda ciocănirii. O dovadă în acest sens ar constitui-o existența în cadrul atelierului de la Pecica a unei sirme de bronz (pl. V, 8; VI, 13).

Așadar, meșterii daci lucrau podoabele prin metoda ciocănirii la cald, fără să le fie totuși străină nici metoda turnării în tipare de lut pe care o foloseau însă, după cât se pare, mai rar.

Până acum au fost descoperite numeroase tezaure ce conțineau podoabe ori vase, la care se adaugă în cele mai multe cazuri monede. Referitor la acestea există azi o vastă literatură⁴², fără să se fi ajuns la un punct de vedere unanim acceptat cu privire la diferitele aspecte ale problemelor pe care le ridică tezaurele dacice. Dintre acestea merită să fie subliniate ca deosebit de importante cele ale originilor podoabelor dacice și a locului unde ele au fost lucrate. Noi nu vom discuta aici originile podoabelor dacice și a diferitelor influențe pe care le-au suferit, sau mai bine zis pe baza cărora au luat naștere⁴³.

Ceea ce ne reține atenția este problema teritoriului pe care ele au fost lucrate, problemă la a cărei elucidare aduce o importantă contribuție atelierul de la Pecica. În legătură cu această problemă există două teze principale și anume una conform căreia podoabele dacice au fost lucrate pe loc, în ateliere proprii și de meșteri daci și o a doua după care ele au fost importate în Dacia. Adepții celei de a doua teze sînt de părere că bijuteriile dacice au fost lucrate în ateliere grecești situate în afara teritoriului Daciei.

D. Popescu, unul dintre cei mai buni cunoscători ai tezaurelor dacice, face o distincție netă între problema originilor podoabelor dacice și cea a locului unde ele au fost lucrate. În ceea ce privește spațiul de lucrare D. Popescu susține teza confectionării lor pe loc⁴⁴. Pe de altă parte, cercetătorul maghiar N. Fettich este de părere, bazîndu-se pe anumite caracteristici tehnice și stilistice, că podoabele dacice se lucrau la Olbia de către meșteri greci⁴⁵. Am amintit aici doar doi dintre reprezentanții cei mai marcanți ai celor două teze. Pe lângă aceștia mai există și alții care au adoptat una sau alta dintre teze.

D. Popescu în susținerea tezei sale, cu ocazia publicării tezaurului de la Sîncrăieni, își concentrează argumentele în 10 punote⁴⁶:

⁴² Vom trimite doar la cîteva dintre lucrările mai importante cum sînt cele ale lui D. Popescu, *Objets de parure gëto-daces en argent*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 183 și urm.; *Nouveaux trésors gëto-daces en argent*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 35 și urm.; *Le trésor dace de Sîncrăieni*, în *Dacia* N.S., II, 1958, p. 157 și urm.; E. Patek, *Az ügynyvezett „dák” ezüstkincsek balkáni kapcsolatai*, în *Antiquitas Hungarica*, II, 1948, p. 84 și urm.; *Quelques remarques sur les trésors d'argent dits „gëto-daces”*, în aceeași revistă, III, 1949, p. 199 și urm.; N. Fettich, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, în *Acta ArchBp*, III, 1953, p. 127 și urm.; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurelor de argint dacice*, București, 1956.

⁴³ Un istoric al acestei probleme vezi la D. Popescu în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 194 și urm. cu bibliografia respectivă.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 204.

⁴⁵ N. Fettich, *op. cit.*, p. 162 și urm.

⁴⁶ *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 204.

1. Cunoașterea și răspîndirea lucrării metalelor pe teritoriul dacic de la începutul epocii metalelor;
2. Existența materiei prime, a argintului;
3. Descoperirea unei nicovale de bijutier la Costești și a unor mici nicovale de fier în tezaurul de la Surcea;
4. Descoperirea în tezaurul de la Stăncuța a două bare de argint care la analiza chimică s-au dovedit a fi provenite din topirea unor monede de genul celor pe care le conținea tezaurul;
5. Tezaurul de la Surcea, de exemplu, a fost găsit într-o stațiune dacică și într-un vas de lut dacic. O stațiune dacică a existat la cîțiva kilometri de locul unde s-a descoperit tezaurul de la Sîncrăieni;
6. Faptul că două tezaure asemănătoare au fost descoperite nu departe unul de altul;
7. Asemănarea și analogiile existente între formele și ornamentele vaselor dacice de argint și ale celor de lut;
8. Compoziția tezaurelor care denotă o analogie în ceea ce privește preferința în folosirea bijuteriilor pe teritoriul unde sînt răspîndite aceste tezaure;
9. Adaptarea unor obiecte de origine străină la condițiile locale și asemănarea reprezentărilor antropomorfe de pe toate fibulele-falere descoperite în Dacia;
10. Răspîndirea obiectelor dacice de argint pe teritoriul dacic și cu puține excepții, în regiunile influențate de civilizația dacică.

Argumentarea făcută de D. Popescu se poate completa acum astfel: în două tezaure dacice, în cel de la Stăncuța⁴⁷ și cel de la Surcea⁴⁸ au fost descoperite bare de argint. Pe acest temelie se poate susține cu destulă siguranță că argintul pentru lucrarea podoabelor dacice extras din mine ori provenit din topirea monedelor s-a turnat mai întîi în bare. Iată că în cadrul atelierului de la Pecica a fost descoperit un tipar de lut pentru turnarea unor asemenea bare. Este foarte posibil ca unele dintre barele turnate la Pecica să fi constituit doar lingouri de metal prețios din care se tăia o cantitate mai mică necesară lucrării unei podoabe. Așa este cazul celei mai mari bare ce măsoară 30 cm lungime, 2 cm lățime și 1,5 cm grosime (pl. I, 8). Nu cunoaștem nici o podoabă dacică a cărei confecționare să necesite o așa de mare cantitate de metal. Celelalte bare însă corespund în mare, cu unele podoabe. Din ele se puteau lucra torquesuri, colane, brățări ori fibule.

Este posibil ca din forma brută ce prezintă două proeminențe patruleterale pe corp (pl. I, 11) și are capetele lățite să se fi lucrat fibulele cu nodozități atît de bine cunoscute în tezaurele dacice. La tiparul de la Pecica se adaugă cel de la Poiana.

Iată deci dovada că turnarea barelor din care se lucrau apoi podoabele se făcea în atelierele din Dacia. Dar nu numai barele se turnau în atelierele din Dacia, ci procesul de fabricare a bijuteriilor era continuat pe loc. Dovada în acest sens ne este furnizată de tiparele pentru turnat inele cum sînt cele de la Pecica și Piatra Roșie, la care se adaugă și cîteva obiecte de podoabă, fibule și cercei în formă încă brută, neterminate, descoperite la Poiana. Că în atelierul de la Pecica se lucrau bijuterii, foarte probabil, în primul rînd de argint, ne stau mărturie ustensilele

⁴⁷ C. Preda, *Contribuții la problema provenienței argintului din tezaurele geto-dace, în lumina descoperirii de la Stăncuța*, în SCIV, VIII, 1957, p. 113 și urm.

⁴⁸ N. Fettich, *op. cit.*, p. 131, pl. XVI, 7.

mărunte descoperite. Dălțițele de la Pecica nu puteau fi folosite decât la ornamentarea podoabelor.

La argumentele aduse de către Dorin Popescu în favoarea tezei după care tezaurele dacice erau lucrate pe loc și nu în afara Daciei, se adaugă existența atelierelor, în primul rând a atelierului de bijutier de la Pecica.

În concluzie, putem spune că în Dacia existau ateliere de bijuterii în care s-au lucrat podoabele descoperite în diferite tezaure. Nu este exclus însă că anumite podoabe, cum ar fi de exemplu falerele, să fi fost lucrate în ateliere din afara Daciei. Numărul acestora însă trebuie să fi fost foarte redus în comparație cu numeroasele podoabe făurite de către meșterii daci, care lucrau, pe lângă bijuteriile din argint și podoabe de bronz ori fier. Ar fi de adăugat faptul că în atelierele pentru confecționarea podoabelor se băteau și monede, după cum o dovedește stanța descoperită în cadrul atelierului de la Pecica.

I. H. CRIȘAN

BEITRÄGE ZUR FRAGE DER HERSTELLUNG DAKISCHER SCHMUCKGEGENSTÄNDE

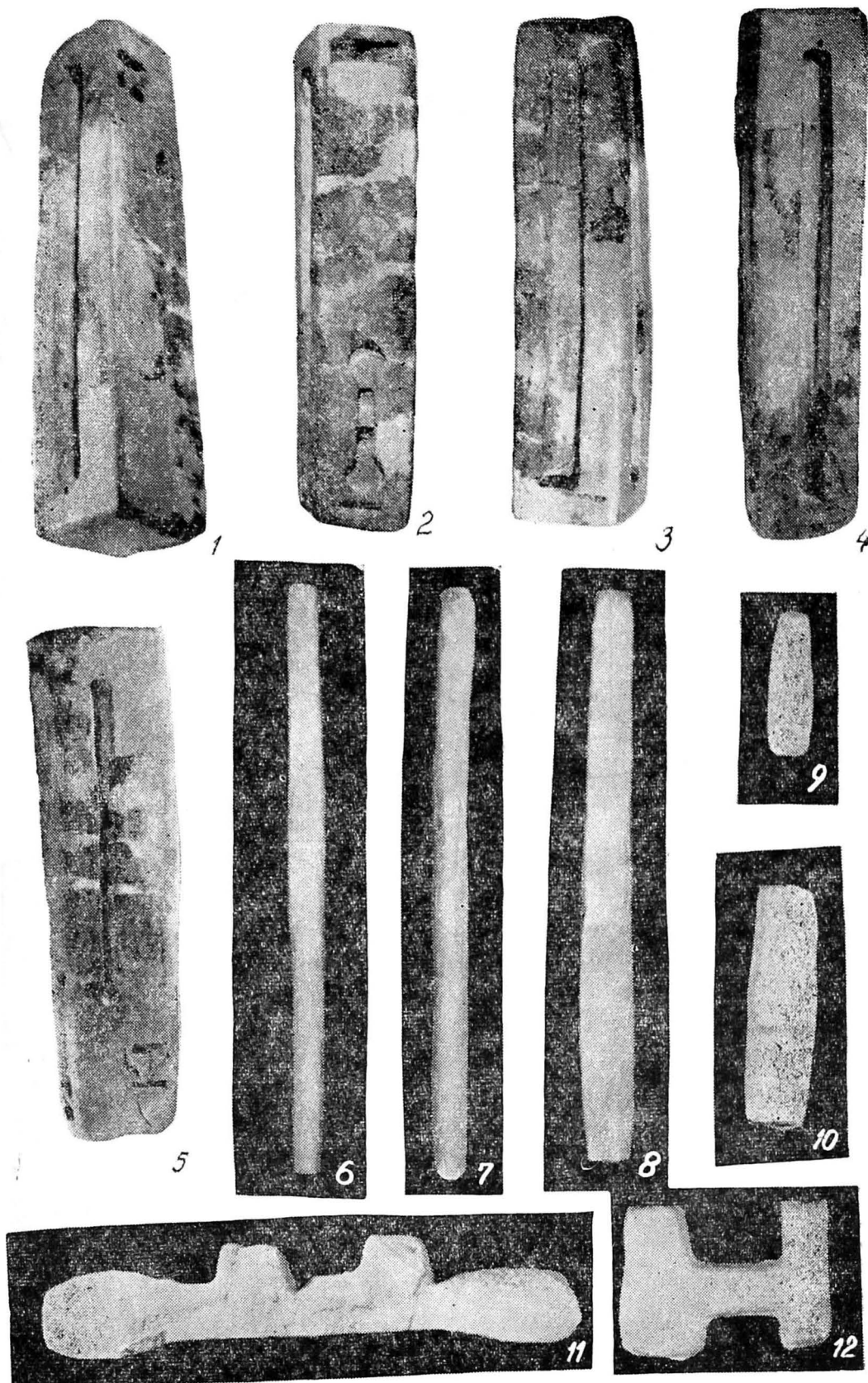
(Zusammenfassung)

Im ersten Teil der Arbeit veröffentlicht der Verfasser eine in der dakischen Siedlung von Pecica entdeckte Goldschmiedewerkstatt. Darin fand man: Model aus gebranntem Ton, Schmelztiegel, Ambosse, eine Münzstanze, acht kleine Bronze-meissel und andere feine Werkzeuge. Ferner wurden noch kleine Schmuckstücke gefunden, Henkelattachen aus Bronze, ein Metallspiegel, ein Gefäss und eine kleine runde Scheibe aus Glas, sowie Tonware. Erwähnenswert ist der Fund zahlreicher Fibeln in einem Tongefäss und in einem Glas, die aber bei dem Grossbrand, dem die Siedlung zum Opfer fiel, zu einer einzigen Masse verschmolzen waren.

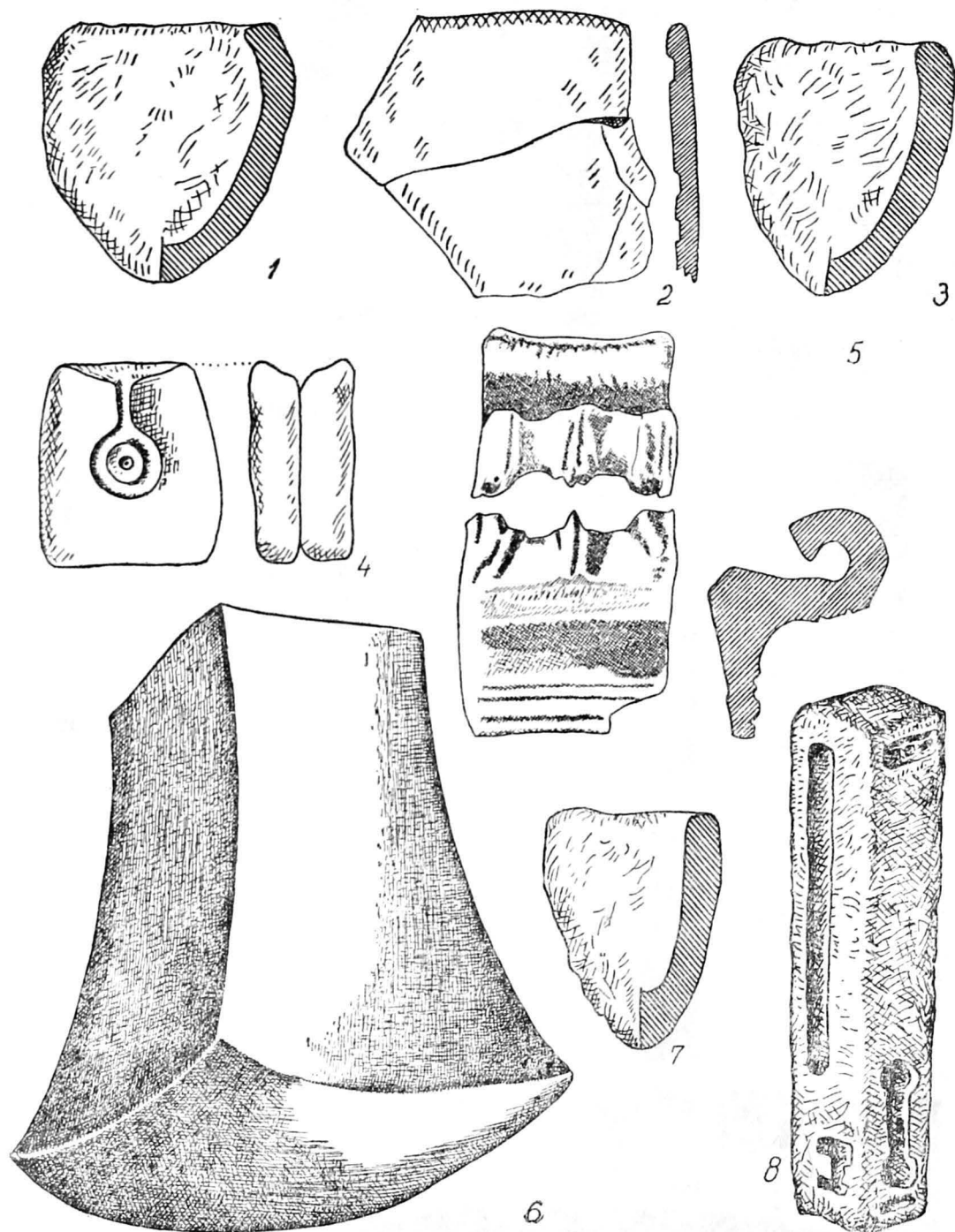
Die Werkstatt stammt aus dem 1.Jh.u.Z. und gehörte zweifellos einem dakischen Meister.

Auf Grund der Funde aus der Werkstatt von Pecica gelangt der Verfasser zur Überzeugung, dass die Mehrzahl der dakischen Schmuckstücke, vor allem die aus Silber, sowie ihre Verzierungen heiss geschmiedet waren. Das Metall wurde zuerst in Formen gegossen und erhielt die Gestalt von Barren. Es ist aber auch der direkte Guss in Tonformen bekannt, für einfache Ringe zum Beispiel.

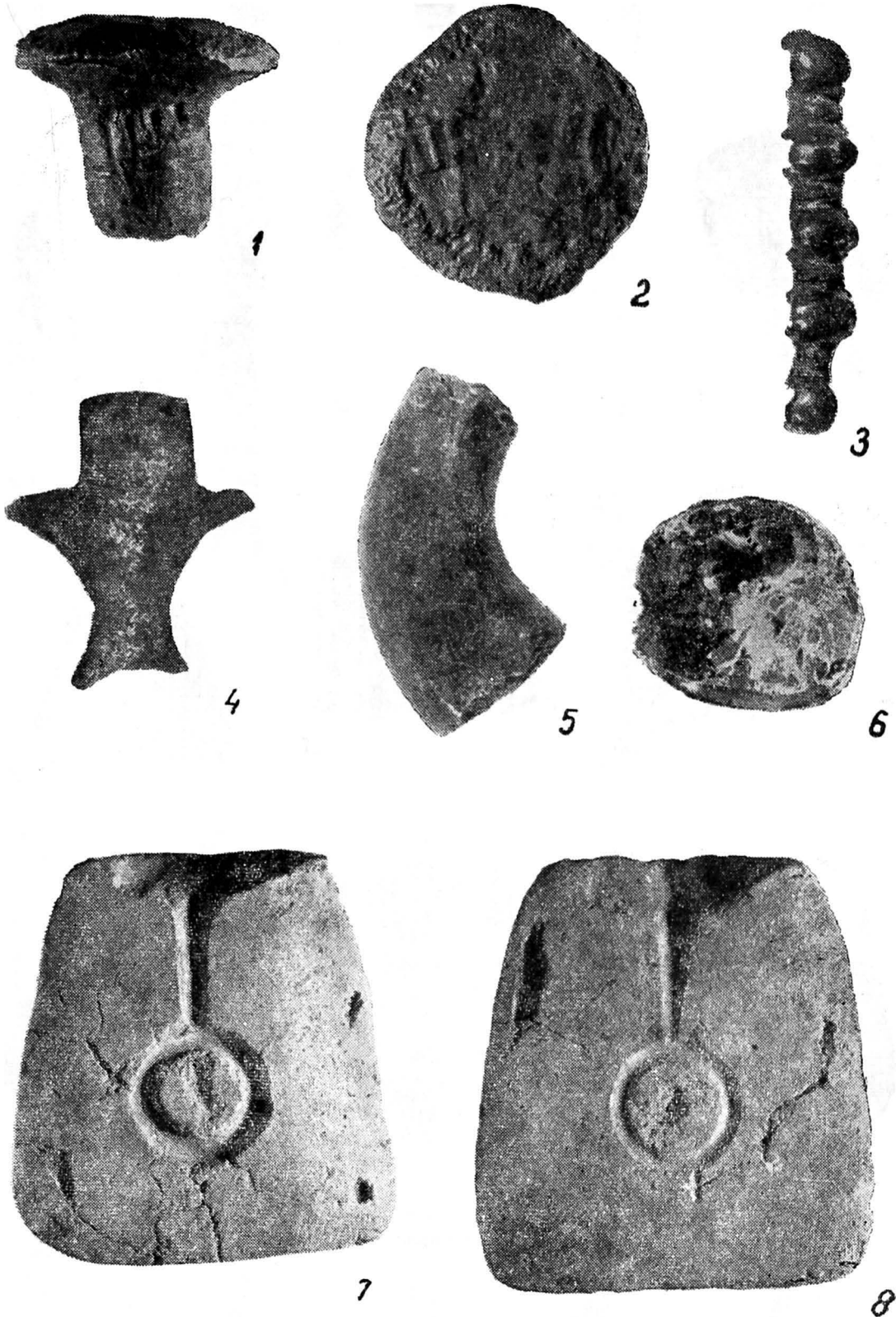
Werkstätten dieser Art gab es auch in anderen dakischen Siedlungen, so in Poiana. Daher schliesst sich der Verfasser der Auffassung an, wonach die dakischen Schmuckgegenstände von Dakern in eigenen Werkstätten und nicht in griechischen, ausserhalb Daziens gelegenen Werkstätten gearbeitet wurden. Dies schliesst die Möglichkeit der Einfuhr einiger Schmuckgegenstände, wie etwa die Phaleren, nicht aus. Die Zahl der Einfuhrgüter muss aber gering gewesen sein im Vergleich mit der überwiegenden Mehrheit der an Ort und Stelle von dakischen Meistern angefertigten Schmuckgegenstände.

Pl. I. — Tiparul paralelipedic de la Pecica cu mulajele respective

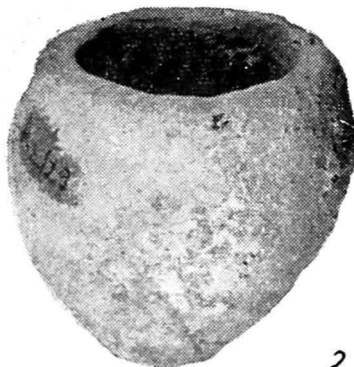
Pl. II. — Piese din atelierul de la Pecica.

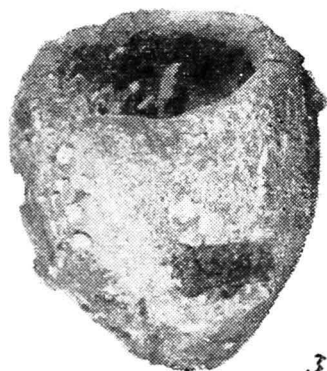
Pl. III. — Tipare de lut pentru turnat inele, stanță și obiecte mărunte.

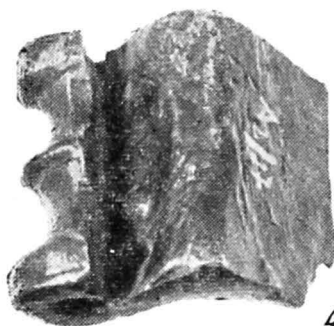
1

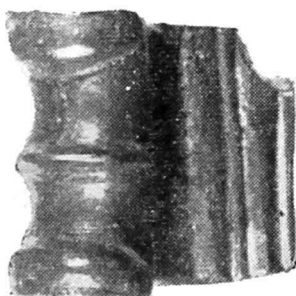
2

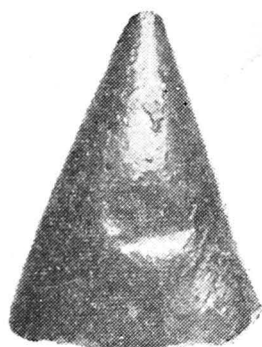
3

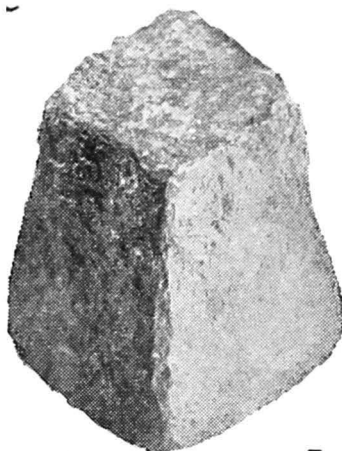
4

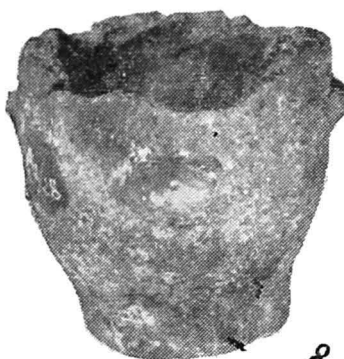
5

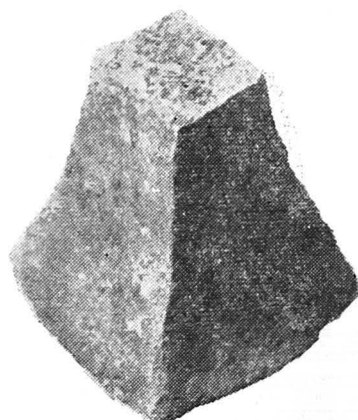
6

7

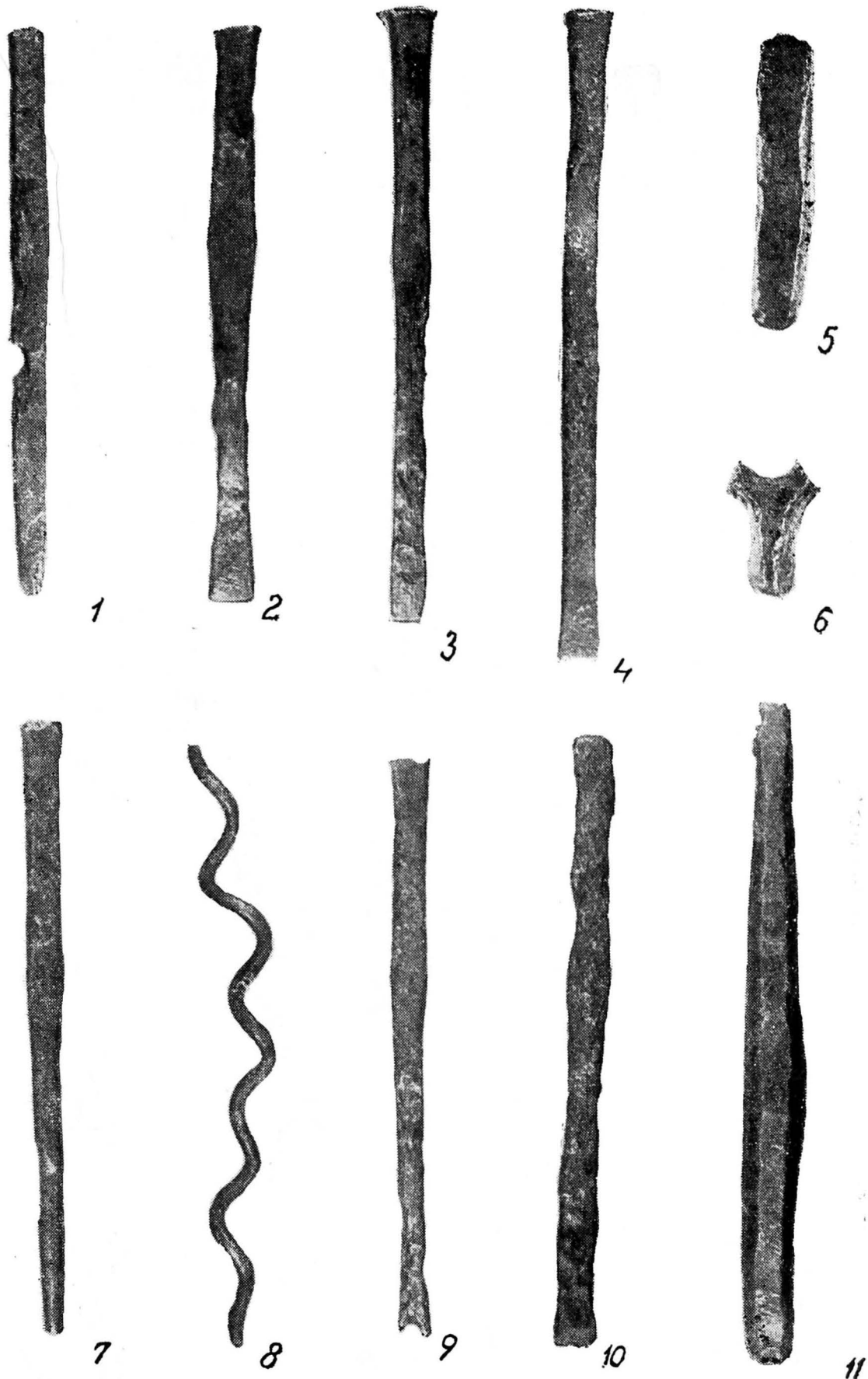

8

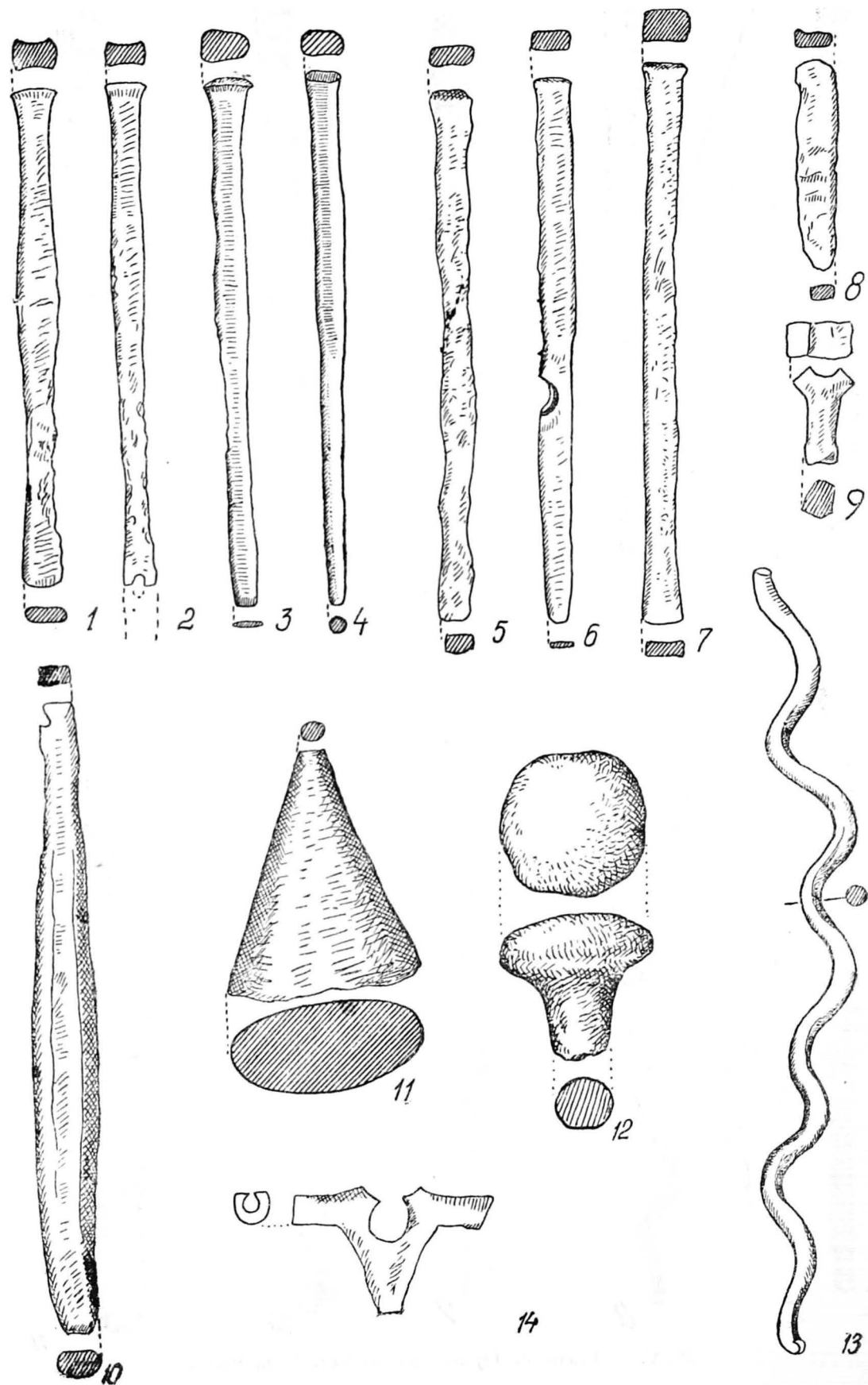

9

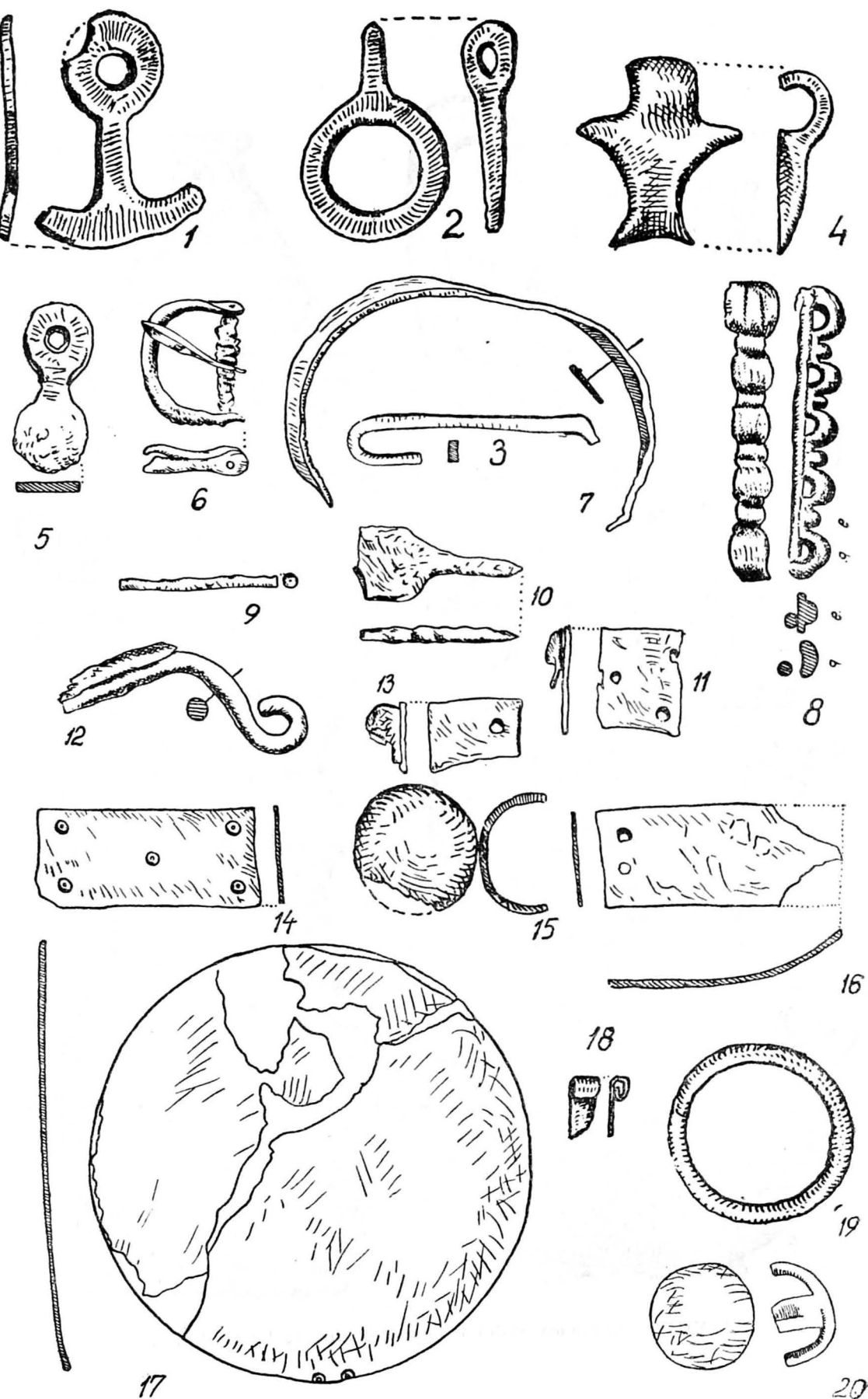
Pl. IV. — Creuzete, nicovale, ataş de bronz din atelier.

Pl. V. — Unelte de bijutier din atelierul de la Pecica.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. VI. — Unelte din atelier.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. VII. — Podoabe și piese mărunte descoperite în atelier.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Pl. VIII. — Ceramică găsită în atelierul bijutierului la Pecica.

NOMENCLATURA DACICĂ A PLANTELOR LA DIOSCORIDES ȘI PSEUDO-APULEIUS

(PARTEA A II-A)*

Originea nomenclaturii dioscorideene

Pe cînd studiile întreprinse pentru cercetarea sub aspect medico-farmacutic a operei lui Dioscorides au avut ca rezultat lămurirea celor mai multe chestiuni, numeroase probleme legate de nomenclatura plantelor au rămas încă și astăzi fie neclarificate, fie explicate numai pe bază de presupuneri mai mult sau mai puțin convingătoare, uneori chiar contradictorii. Discuțiile s-au purtat mai ales în jurul următoarelor probleme:

a) de unde provin, de cine și cînd au fost adunate numeroasele date nomenclaturale grecești și îndeosebi cele străine, care figurează în opera lui Dioscorides?

b) dacă ele au fost cuprinse încă de la început în opera amintită sau dacă au fost încorporate ulterior și la ce dată?

În tratarea generală a problemei nomenclaturii (vezi partea I a prezentei lucrări), am arătat că numele principal al plantei — cel mai cunoscut și mai generalizat —, folosit de primii autori de lucrări floristico-medicale era preluat — tot ca nume principal — de autorii de mai târziu, standardizîndu-se în acest fel. La acesta se adăugau apoi noi și noi denumiri secundare, folosite în alte regiuni (sinonime), numărul lor crescînd mereu. Ca un exemplu sugestiv dăm planta *Akoniton*, ca nume principal, menținut ca atare în cursul secolelor și apoi oficializat în nomenclatura științifică de azi. Numele plantei a fost amintit încă de Xenophon († 355 î.e.n.) în lucrarea *Kynegetikos* XI, 2. Renumitul botanist grec Theophrastos († 287) o descrie tot sub numele principal de *Akoniton*, dîndu-i însă și următoarele sinonime grecești: *skorpios* (din cauza asemănării rădăcinii sale cu scorpiionul), *myophonon* (moartea șoarecilor) și *thelyphonon* (moartea femeii). În lucrarea lui Dioscorides, la capitolele *Akoniton* și *Akoniton heteron*, îi mai găsim adăugate următoarele sinonime grecești: *pardalianches* (sugrumătoarea panterelor, cu aluzie la utilizarea vînatorească), *kammaron* (racul de mare, din cauza asemănării rădăcinii), *therophonon* (moartea animalelor), *myoktonon* (ucigătoarea șoarecilor), *kynoktonon* (ucigătoarea cîinilor) și *lykoktonon* (moartea lupilor), repetîndu-se între aceste sinonime cuvintele: οἱ δὲ... οἱ δὲ... καλοῦσιν (unii o numesc... alții... alții...). Marele enciclopedist roman, C. Plinius Secundus în *Naturalis historia* indică la aceeași plantă următoarea nomenclatură: *Aconitum* (numele principal grecesc, dar cu desinență latină!), cu sinonimele *pardalianches*, *cammaro*, *thelyphono*, *scorpio* și *myoctono*, toate preluate de la greci, folosind și el între ele cuvintele semnificative: „aliqui vocant...; ab aliis appellatur...; apud nos... dicitur“, care dovedesc caracterul lor regional.

În unele cazuri, de exemplu la *Ampelos* = *Vitis*, sinonimele grecești sînt nu numai identice, dar păstrează și aceeași secvență la enumerarea lor, ceea ce dovedește că ele au fost preluate din aceeași izvoare de care s-a folosit atât Dioscorides, cit și Plinius.

* Partea I a acestei lucrări a apărut în *ActaMN*, V, p. 59—74. — Mulțumesc prof. dr. Vivi Täckholm din Cairo—Giza pentru prețioasele informații comunicate și sprijinul dat la elaborarea acestei lucrări.

În prefața lucrării sale, Dioscorides citează mai mulți autori ale căror lucrări floristico-medicale au fost consultate de el: Hippokrates medicul (460—366), Iolas din Bithynia și Andreas medicul (ambii din sec. III î.e.n.), Nikandros (sec. II î.e.n.), Krateuas rizotomul († 63 î.e.n.), Heraklides din Tarent, Petronius, Diodotus, Sextius Niger, Nikeratos și Tylaeos Bassos (din sec. I î.e.n. și sec. I e.n.), care în lucrările lor desigur au indicat numeroase sinonime de plante. Trebuie să fi avut cunoștință și de opera lui Theophrastos, deoarece îl citează în două locuri din lucrare.

Dacă Plinius la scrierea lucrării sale s-a folosit de cca 2000 de lucrări (v. prefața), scrise de 482 autori — între care figurează și autorii amintiți de Dioscorides —, atunci este de presupus că și Dioscorides, în afară de autorii pe care i-a amintit, a mai folosit numeroase lucrări ale altor autori, opera sa fiind o sinteză critică a cunoștințelor acumulate pînă în timpul său asupra materiilor medicale.

Dioscorides mai avea la dispoziție și bogatele liste cu numiri de plante întocmite de specialiștii numiți „antiphrazontes“ (scriitorii de nume de plante), ca Pamphilos, Xenokrates, Menestheus și alții, liste de care s-au folosit mulți autori de lucrări floristico-medicale. Pe de altă parte, el fiind un pasionat cercetător de teren, care a cutreerat o bună parte din teritoriile imperiului roman, trebuie să presupunem că și el personal a adunat atare numiri regionale de plante și că a mai indicat și multe date toponimice noi, deși în această privință nu dispunem de dovezi certe.

Una din posibilitățile de adunare de numiri de plante — grecești sau străine — rezultă chiar din lucrarea lui Dioscorides, care la tratarea plantei Kassia (Lib. I, cap. 13) scrie: „...în limba băștinașilor aceasta este numită *achy* (cuvînt iudaic, n.tr.), iar de către comercianții din Alexandria *daphnitis*; preferabilă aceasta este însă cea de culoare închisă, numită *qidzir* (cuvînt singalez din Ceilon, n.tr.)... la cea de a treia îi spun *batos mosyllitis* (murele din portul Mosylon de pe litoralul Etiopiei, n.tr.). Celelalte de valoare mai redusă, cum este cea numită *asyphe* (netunulos, cuvînt grecesc, n.tr.) ... sau îi mai spune *kitto* (?) și *dakar* (?)...“. Astfel deci comercianții care transportau mărfuri — între ele și droguri de plante — din regiunile învecinate sau mai îndepărtate, ofereau prilejul de a se putea afla de la ei noi numiri de plante în limba greacă sau străină.

Este frapantă abundența de sinonime străine — între care și cele dacice — întâlnite pentru prima dată în literatura veche, care sînt cuprinse în versiunile dioscoriceene alfabetice (C și N), dar care lipsesc din majoritatea versiunilor nealfabetice. Îndeosebi acestea au dat naștere la discuții asupra originii, datei culegerii și a introducerii lor în aceste codice.

Mulți oameni de știință din secolele din urmă au încercat elucidarea acestor probleme. O parte dintre cercetători — mai puțini la număr — au susținut că însuși Dioscorides ar fi adunat și cuprins în opera sa atît multe sinonime grecești, cît și numeroasele sinonime străine, care deci toate ar fi autentice. Un exponent de frunte al acestei opinii a fost C. Sprengel, care în prefața ediției sale dioscoriceene (1829—1830), p. XVII) susține: „Nomina ergo plantarum apud eas gentes vulgata scilicet collegit Dioscorides“. El critică opinia contrară a lui Lambecius (1669), după care acestea ar fi fost introduse ulterior în codice din lista incompletă a numirilor de plante medicinale orînduite alfabetic ale gramaticului Pamphilos, autorul lucrării *Περὶ πραγματείας τῶν βοτάνων* (sec. I e.n.), care conține pe lîngă sinonimele grecești și pe cele „barbare“ (străine). În sprijinul tezei sale se referă la lucrarea medicului Galenos (sec. II e.n.), care-i face o aspră critică lucrării lui Pamphilos, reproșându-i că „...adăugase fabule despre transformarea plantelor în oameni, s-a folosit de formule magice, libațiuni și alte născociri de acest fel...“ și conchide că o lucrare de asemenea valoare „...nu poate dărima autoritatea sinonimelor“. Mai obiectează că din lista sinonimelor de plante a lui Pamphilos n-au fost trecut în codicele C și N unele numiri de plante, de exemplu sinonimele babiloniene.

Opus părerii de mai sus este A. Saracenus (ed. Diosc. 1598, praef., in nota), care contestă categoric autenticitatea nomenclaturii străine: „Inter Dioskuridis verba haec in quibusdam codicibus falsi adscripta reperiebantur“, dînd apoi lista cu sinonimele dacice.

Majoritatea cercetătorilor adoptă însă o părere eclectică.

Lambecius (Comment. II, 1669 p. 593) a fost primul care a susținut că majoritatea sinonimelor din codicele C și N au fost introduse din lucrarea lui Pamphilos („Pam-

philos Alexandrinus synonymorum scriptor), păstrându-se de obicei și aceeași secvență la enumerarea lor.

J. G. Ackermann (1788) le consideră excerpte din lucrarea lui Apuleius Platonius (Pseudo-Apuleius), pe care o consideră scrisă în sec. V—VII e.n., în consecință, sinonimele dacice puteau fi interpolate în versiunile dioscorideene numai după sec. V—VII e.n.

E. Mayer (1855) le consideră tot compilații ulterioare din lucrarea lui Pamphilos și susține că sînt autentice numai sinonimele care figurează și în lucrarea lui Plinius și Galenos, deci cele grecești și unele romane, restul fiind neautentice, introduse mai târziu în codicele C și N.

W. Tomaschek (1894), bazat pe argumentele lui Lambecius în ce privește aceeași ordine de enumerare a sinonimelor, le consideră la fel compilări din lucrarea lui Pamphilos, dar precizează că cele dacice au fost adunate din Dacia preromană.

I. Bloch (1902) susține că aproape toate sinonimele latine sînt interpolate, iar cele scrise în alte limbi străine sînt toate interpolate.

J. Berendes (1902, p. 5—6) în prefața traducerii germane a operei lui Dioscorides e de părere că problema sinonimelor rămîne nelămurită („Die Frage, ob die Synonyma sämtlich oder auch nur zum Teil von Dioskurides herrühren — dass er sie auf seinen Reisen gesammelt habe ist wohl von vornherein ausgeschlossen — ist eine offene und wird auch eine offene bleiben“). Totuși crede că abundența de sinonime provine din lucrările așa numiților „scriitori de nume de plante“ cum au fost Xenokrates și Pamphilos, ele fiind introduse ulterior pe marginea diferitelor copii de manuscrise dioscorideene, de unde cu încetul au intrat în text.

M. Neubürger (1906 p. 325—326) este de părere că nomenclatura străină (altă decît cea greacă), cît și cea atribuită unor persoane din antichitate (Andreas, Democritos, Osthane etc.) cel puțin în parte sînt adăugiri ulterioare.

M. Wellmann (în Hermes 1898 și în prefața ediției sale dioscorideene din 1906) prin temeinicele sale cercetări comparative făcute asupra unui mare număr de manuscrise dioscorideene vechi, aduce mai multă lumină în această problemă. El ajunge la concluzia că o parte din sinonimele grecești sînt identice cu cele indicate în lucrarea lui Plinius, deci ambii s-au folosit de izvoare comune în această privință. Sinonimele date în celelalte limbi străine — între care și cele dacice — nu figurează în lucrarea lui Plinius, dar nici în lucrările lui Galenos (sfîrșitul sec. II e.n.) și Oribasius (sec. IV e.n.); deoarece cei doi autori din urmă s-au folosit de lucrarea lui Dioscorides, excerptînd-o, înseamnă că ele n-au figurat în lucrarea originală a lui Dioscorides. După el, sinonimele străine au fost introduse în lucrarea lui Dioscorides mai probabil în sec. III e.n., atunci cînd s-a întocmit arhetipul alfabetic al acestei lucrări. Nomenclatura dacică poate fi autentică cît puțin în parte, deoarece la această dată exista încă Dacia Traiană, iar prin „daci“ în accepțiune politică, respectiv geografică, trebuie înțeleși, în afară de populația dacică autohtonă, și coloniștii greci și romani care locuiau pe acest teritoriu, ceea ce explică totodată și originea greacă sau romană a unora dintre sinonimele indicate drept „dacice“. De altfel crede că majoritatea nomenclaturii străine — inclusiv și a celei dacice — a fost luată din lucrarea lui Pamphilos (sec. I e.n.).

A. Premerstein (1906, p. 44), de acord cu Wellmann, crede că „... maxima ex parte non ab ipso Dioscoride textui addita esse ... sed ex alio fonte ... quem fuisse Pamphilum grammatici opus ...“

D. Decev (1928, 1957) adoptă și el părerea lui Wellmann și după ce analizează din codicele C un număr de 42 cuvinte dacice întocmește și o statistică, după care 24% din aceste cuvinte în realitate le găsește că sînt de origine latină, considerînd aceasta drept o dovadă a „începutului influenței“ limbii latine asupra celei dacice.

V. L. Bologa (1930), de acord cu Bussenmacher și Daremberg (1851—76), este de părere că cuvintele dacice nu figurau în arhetipul codicelor C și N și este posibil ca izvorul principal al sinonimelor să fi fost codicele C din secolul V e.n., deoarece Oribasius — care a comentat pe Dioscorides — nu le menționează.

Al. Borza (1944) consideră că sinonimele dacice au fost interpolate în lucrarea lui Dioscorides mai probabil în sec. V—VII e.n., cînd termenul „dac“ denotă populație de orice neam locuind în Dacia politică la sud de Dunăre și din acest motiv autenticitatea acestor sinonime este dubioasă.

C. Daicoviciu (1964) crede că nomenclatura dacică a fost colectată pe timpul și de pe teritoriul Daciei preromane, iar abundența acestor numiri de plante o explică prin faptul că după atestările unor istorici medievali (Iordanes și alții) dacii erau buni cunoscători ai plantelor medicinale, cunoașterea plantelor fiind împreună cu cultul lor.

Data fiind această mare diversitate de păreri, unele destul de contradictorii, iar altele mai mult sau mai puțin convingătoare, nelipsite însă nici ele de puncte vulnerabile, trebuie să constatăm că această problemă nici astăzi nu poate fi considerată definitiv încheiată. Nici nu este de mirare, dacă ținem seamă de faptul că cel mai vechi manuscris dioscoridean, de care dispunem astăzi este codicele C, copiat în anul 512 e.n., lipsindu-ne toate copiile intermediare ce s-au executat de la scrierea manuscrisului original. Or, în intervalul de timp de mai bine de 400 de ani prin repetatele sale copieri, prin numeroasele interpolări și mai ales cu ocazia restructurării sale radicale prin orînduirea materiilor medicale în ordine alfabetică, lucrarea lui Dioscorides a suferit schimbări atât de substanțiale, încît reconstituirea textului original a devenit aproape imposibilă.

Se pare că mai bine lămurită este problema sinonimelor grecești și, poate, a celor latine. Acestea au fost împrumutate — după obiceiul autorilor din acele timpuri — din lucrările antecesorilor lor, precum și din listele speciale care cuprindeau atari numiri de plante. Este de presupus însă că și Dioscorides a mai contribuit la completarea lor, bazat pe datele cercetărilor proprii. Unele sinonime, fără îndoială, au mai fost introduse ulterior cu ocazia copierii manuscriselor de mai târziu.

Problema cea mai dificilă o formează originea și data introducerii în lucrarea lui Dioscorides a sinonimelor străine, dintre care — din punct de vedere istoric și lingvistic — ne interesează în mod cu totul deosebit sinonimele dacice. Ca punct de pornire în această privință trebuie acceptată teza emisă încă de Lambecius (1669), confirmată și de cercetătorii mai recent, ca Wellmann, Decev și alții, că o bună parte dintre sinonimele dacice își au originea în glosarul de numiri de plante al gramaticului Pamphilos (mijlocul sec. I e.n.), preluate în codicele C și N fie în mod nemijlocit, fie dintr-o copie a acestuia. Rămîne totuși o întrebare deschisă dacă toate sinonimele dacice din lucrarea lui Dioscorides își trag originea din glosarul lui Pamphilos sau unele din ele au o altă origină? Spre regretul nostru, nu ni s-a păstrat nici glosarul lui Pamphilos — întocmit în ordine alfabetică —, acesta fiind doar reconstituit cu o oarecare probabilitate. În atare situație nu avem posibilitate să facem o riguroasă confruntare a sinonimelor dacice din lucrarea lui Dioscorides cu cele din glosarul lui Pamphilos. Se pare însă că unele sinonime dacice din codicele C și N nu figurau în glosarul lui Pamphilos și, în acest caz, cum și de unde puteau fi adunate? Însuși Pamphilos cum și de unde a putut aduna aceste sinonime dacice în perioada Daciei neocupate încă de romani?

a) Este știut că în acele timpuri conducătorii statelor din vecinătatea imperiului roman aveau în serviciile lor învățați greci și romani, de care se foloseau ca sfetnici, interpreți, tehnicieni, specialiști în diferite domenii, secretari care redactau corespondența oficială în limba greacă sau latină. Acești învățați străini puteau

aduna atare numiri dacice de plante medicinale de pe teritoriul Daciei libere și probabil în acest fel ajunsesse și gramaticul Pamphilos în posesiunea numirilor dacice în glosarul său. În acest fel se puteau strecura între numirile dacice și câteva numiri de origină greacă sau latină.

b) Am arătat mai sus că, după atestarea lui Dioscorides din Lib. I cap. 13, în antichitate comercianții de droguri vegetale erau buni cunoscători ai numirilor plantelor medicinale în limba popoarelor de unde le achiziționau. Orașele dobrogene Tomis și Callatis în aceste timpuri erau importante centre comerciale și cu toate că nu dispunem de dovezi concrete, trebuie să presupunem că aici se comercializau și droguri de plante provenite de pe teritoriul Daciei propriu-zise, deci comercianții greci și romani de aici trebuiau să cunoască multe numiri de plante medicinale în limba dacilor, de la care le cumpărau. Este interesant că deceniile în care Dioscorides și-a scris lucrarea coincide cu campania romanilor dusă împotriva părților din Armenia, cu pregătirile de război împotriva alanilor pentru a ajunge la Marea Caspică, precum și cu cucerirea Pontului. Din această cauză serviciile sanitare ale armatei romane își puteau procura o însemnată parte din drogurile necesare chiar prin intermediul orașelor comerciale dobrogene aflate în apropierea drumului lor și, în acest caz, trebuia să cunoască și numirile dacice ale plantelor. Unul din scopurile lui Dioscorides era probabil și acela ca lucrarea sa despre materiile medicale să fie folosită și de serviciile sanitare militare aflate în subordine. În acest caz, adunarea unor numiri dacice de plante și cuprinderea lor în opera sa — pe lângă celelalte sinonime străine — constituiau și o necesitate de ordin practic și, de aceea, credem că nu riscăm o conjectură prea îndrăzneată dacă presupunem că și Dioscorides — personal sau prin delegații săi — a adunat atare numiri dacice de plante pentru opera sa. Asemenea presupunere ar putea explica — între altele — și faptul că între numirile dacice unele sînt de origină greacă sau latină. După ocuparea Daciei de către romani astfel de liste cu numiri dacice de plante puteau fi întocmite și mai ușor, adunîndu-se numiri dacice nu numai din gura populației autohtone dacice, ci și de la coloniștii romani și greci aflați în Dacia Traiană.

În ce privește cea de a doua problemă, dacă nomenclatura dacică figura sau nu încă de la început în manuscrisul lui Dioscorides, constatăm că majoritatea autorilor o aduc în strînsă legătură cu data întocmirii arhetipului alfabetic al lucrării lui Dioscorides. Opinia și argumentele lui Wellmann, că arhetipul codicelor alfabetice C și N a fost întocmit în sec. III e.n., sînt destul de convingătoare, dar nu putem spune aceasta despre argumentele pe care le invocă în sprijinul prezumției sale că nomenclatura străină a plantelor — inclusiv cea dacică — ar fi fost încorporată în lucrarea lui Dioscorides tot cu această ocazie.

Împrejurarea că lucrarea lui Plinius nu cuprinde atari sinonime străine nu poate constitui o dovadă indirectă a faptului că nici lucrarea lui Dioscorides nu le cuprindea. Plinius nu-l citează pe Pamphilos printre izvoarele sale și el nici nu-i putea cunoaște lucrarea, deoarece ea fusese scrisă doar cu câteva decenii mai înainte și nu pe teritoriul Italiei, ci departe, în regiunea de răsărit a imperiului roman. De altfel Plinius nici nu cunoștea lucrarea lui Dioscorides, căci — după cum am mai arătat — ambii și-au terminat lucrările aproape în același timp.

Medicul Galenos (sfîrșitul sec. II e.n.) era anatomist și fiziolog și n-a avut niciodată preocupări floristice. Datele floristice strict necesare pentru lucrarea sa le-a excerptat din lucrarea lui Dioscorides, dar prea puțin îl putea interesa abundența de date nomenclaturale, cu deosebire cele străine. El cunoștea bine lucrarea lui Pamphilos, despre care însă avea păreri cu totul negative: „... se pierde în povești copilărești... și recomandă folosirea amuletelor care n-au ce căuta în medicină”. (cartea XI, pag. 792, ed. Kühn). Astfel, el avea motive temeinice de a nu reproduce în lucrarea sa sinonimele de plante ale lui Pamphilos chiar dacă le-ar fi găsit reproduce în lucrarea lui Dioscorides.

Oribasius (sec. IV e.n.) nu era nici el florist și el s-a rezumat la excerptarea unor părți din diagnozele de plante din lucrarea lui Dioscorides, reproducînd în lucrarea sa, destul de rar, numai cîte 1—2 sinonime grecești, probabil numai o parte dintre cele ce figurau în opera acestuia. De altfel, chiar Wellmann este acela care nu acordă multă încredere fidelității excerptărilor făcute de Oribasius („... itaque in rebus minutis ei fides habenda est nulla”, pag. XXII).

Pe de altă parte, dacă izvorul sinonimelor străine ar fi fost arhetipul codicelor C și N — ambele orînduite în ordine alfabetică —, atunci aceste sinonime străine de ce figurează — în afară de manuscrisele alfabetice de mai târziu — și în numeroase manuscrise nealfabetice vechi? și de ce figurează în aceste din urmă manuscrise cu numeroase lipsuri, multe dintre aceste sinonime fiind omise? Ediția dioscorideană nealfabetică a lui Marcellus Vergilius (Colonia 1529) avea la bază codicele Laurentianus din sec. XIV, codicele Vindobonensis gr. din sec. XV, precum și un codice mai vechi, scris cu litere gotice, care astăzi este considerat pierdut. Ediția lui Marcellus Vergilius nu cunoștea codicele C, deoarece acesta a fost adus de la Constantinopol la Viena abia în anul 1569; nu cunoștea nici codicele N, care are sinonime dacice necuprinse în ediția lui M. Vergilius, dar nu cunoștea nici lucrarea lui Pseudo-Apuleius, ale cărui sinonime noi lipsesc la el cu desăvîrșire. Totuși, în această ediție sînt redată mai bine de jumătate din sinonimele dacice existente în codicele C și N. Tipograful ediției amintite, Ioannes Soter, prin mențiunea pe care o face pe pagina ultimă (pag. 754) dă unele lămuriri: în manuscrisele de care s-au servit la editarea lucrării, uneori notele cu sinonime erau omise din corpul textelor; ei însă le-au reșezat la începutul textelor de capitole, dar pentru fidelitatea redării le-au cuprins între paranteze. Această mențiune dovedește totodată că sinonimele străine erau adesea intenționat omise cu ocazia copierii unor manuscrise dioscorideene. În special a celor executate în apusul Europei, probabil pentru că ele la data copierii lor nu mai prezentau nici un interes practic. Dar acest procedeu s-a întîmplat și invers, cînd uneori se reintroduceau în texte nu numai sinonimele omise, dar și notele marginale de completare a textului diagnozei.

Din cele de mai sus rezultă că deducțiile bazate pe manuscrisele dioscorideene vechi, alfabetice sau nealfabetice, pentru a se stabili dacă sinonimele străine figurau sau nu în manuscrisul original a lui Dioscorides sau, în cazul introducerii lor ulterioare, la ce dată aproximativă a putut avea loc aceasta, rămîn și pe mai departe presupuneri nesigure.

Cercetătorul german Ackermann (1788) consideră în mod cu totul greșit că sinonimele străine din glosarul lui Pamphilos ar fi fost preluate în lucrarea lui Dioscorides prin intermediul lucrării lui Pseudo-Apuleius, tîrziu de tot, în sec. V—VII e.n. Identitatea multor sinonime dacice din cele două lucrări, precum și enumerarea sinonimelor străine în ordine foarte asemănătoare dovedesc în orice caz o strînsă legătură între ele. Este însă cu totul neverosimil ca lucrarea lui Dioscorides, atît de îngrijit redactată, cu ortografie corectă, să fi avut ca izvor de transmitere a sinonimelor străine chiar lucrarea lui Pseudo-Apuleius, redactată foarte neglijent, cu ortografia mai adesea stîlcită, cu prea numeroase cazuri de perturbare a ordinii lor de copiere și cu alte greșeli evidente ale copiștilor neglijenți. De asemenea, cele 25 de sinonime dacice noi, neîntîlnite în codicele C și N, care sînt cuprinse în lucrarea lui Pseudo-Apuleius, fac dovadă că lista cu sinonimele străine din această lucrare a fost întocmită mai tîrziu decît cea a lui Dioscorides. Dar în cazul cînd lucrarea lui Pseudo-Apuleius o considerăm scrisă în cursul sec. II e.n. — așa cum vom arăta în capitolele următoare — atunci această împrejurare constituie un indiciu în plus că lucrarea lui Dioscorides cuprindea sinonimele dacice încă înainte de data presupusă de Wellmann (sec. III e.n.), timp în care importanța lor practică putea constitui încă un motiv pentru cuprinderea lor în lucrare.

II. Pseudo-Apuleius și lucrarea sa

De proporții și de valoare mult mai redusă decît opera lui Dioscorides este lucrarea floristico-medicală a lui Apuleius, al cărui nume în literatura mai veche figurează sub apelativele „Apuleius Herbarius” sau „Apuleius Plonicus”, iar în literatura mai recentă sub numele convențional de „Pseudo-Apuleius” (abreviat PA). Nu se cunoaște nici titlul original al lucrării; de aceea, în literatură ea apare sub titlul convențional de „De

medicaminibus herbarum“ sau uneori sub acela de „De herbarum virtutibus“. Manuscrisul original al lucrării, scris în limba latină, nu ni s-a păstrat. Ea ne-a rămas numai sub forma unor copii de manuscrise executate în veacurile VII—XV e.n., mai mult sau mai puțin interpolate, iar cea mai veche ediție tipărită datează din anul 1481. În studiul de față ne-am folosit de ediția critică a autorilor E. Howald și Sigerist, Leipzig, 1927.

Lucrarea începe cu o scurtă introducere, cu conținut asemănător unei pledoarii de acuzare împotriva medicilor falși și ignoranți, care abuzează de credulitatea bolnavilor pentru a stoarce de la ei cât mai mulți bani; introducerea motivează necesitatea scrierii acestei lucrări. Urmează o lungă listă — probabil apocrifă — a titlurilor bolilor (*Tituli morborum*), trimițându-se la numerele capitolelor sub care sînt tratate cele 131 de plante medicinale. Fiecare capitol are în frunte desenul plantei, care ține loc descrierii acesteia. Urmează indicarea numelui latinesc al plantei, surprinzător fiind faptul că dintre cele 131 de numiri 32 sînt binominale, lucru destul de neobișnuit încă pe acele timpuri. Desenele plantelor uneori sînt destul de bune, în majoritatea cazurilor însă sînt deosebit de slabe, chiar fanteziste și de multe ori nu corespund plantelor respective. Ele nu seamănă cu cele din lucrarea lui Dioscorides. În cadrul capitolelor, sub numerotare separată, sînt indicate diferitele utilizări medicinale ale plantei, indicîndu-se modul de pregătire, de dozare și de administrare a medicamentului. Eficiența terapeutică este indicată mai adesea în mod sobru (*sanat...medetur...*), scoțîndu-se în relief chiar convingerea proprie a autorului (*...etiam ipsi experti sumus*), alteori eficacitatea este numai presupusă (*...sanare dicitur...proficere creditur...ut plures auctores adfirmant...*) ori se asigură o eficacitate deadreptul miraculoasă (*...mire prodest...miraberis effectum...miram rem experieris...*). Capitolele se încheie cu subtitlul: *Nomina herbae*, unde sînt enumerate o serie de nume de plante și sinonime în limba greacă, egipteană, libiană etc., între care și 36 nume dacice de plante; între ele 11 sînt comune cu cele din lucrarea lui Dioscorides, iar 25 sînt noi, nemaiîntîlnite în alte izvoare vechi. Sinonimele în bună parte sînt identice cu cele indicate în lucrarea lui Dioscorides, menținîndu-se mai adesea și ordinea secvenței lor, doar că în lucrarea lui PA adesea sînt scrise stilcit, cu multe greșeli ortografice, dovadă că transcrierea lor a fost executată cu multă superficialitate. La sfîrșitul capitolelor — ca și la Dioscorides și Plinius — uneori sînt indicate stațiunile plantelor (*Nascitur in locis...*) și rar de tot cîteva caractere morfologice.

De remarcat este că ultimele două plante din lucrare: cea de sub Nr. 130, *Herba Basilisca* și cea de sub Nr. 131 *Herba Mandragora* sînt tratate într-un mod cu totul deosebit, cu un misticism grosolan, neîntîlnit în restul lucrării, fără sinonime și indicații staționale, iar recomandările medicale în bună parte sînt miraculoase, fanteziste, magice. Howald și Sigerist (pag. XVIII) sînt de părere că tratarea plantei *Mandragora* nu-i aparține lui PA, acest capitol fiind completat ulterior, pe de altă parte că lucrarea: *De herba Vettonica*, foarte asemănătoare ca mod de prelu-

crare a fost greșit atribuită medicului A. Musa, ea probabil fiind prelucrată tot de PA. Însușindu-ne și noi această părere, considerăm că nici *Herba Basilisca* nu-i aparține autorului PA, fiind tot o completare ulterioară, tratată cu același misticism grosolan. De altfel ambele aceste plante, și numai ele, lipsesc din indicele de trimitere (*Tituli morborum*) de la începutul lucrării.

Se pare că PA nu s-a folosit de lucrarea lui Dioscorides, față de care, fără îndoială, unul din izvoarele sale a fost lucrarea lui Plinius.

Enigmaticul Apuleius

Despre autorul acestei lucrări se știe doar că este *Apuleius*, numit de unii *Apuleius Platonicus* deoarece era filozof platonician, iar de alții *Apuleius Herbarius*, adică botanistul Apuleius, pentru că a scris despre plantele medicinale. De date biografice mai concrete nu dispunem asupra persoanei sale; de asemenea, nu se cunoaște cu certitudine nici măcar secolul în care a trăit și activat. Se crede că el ar fi trăit între veacurile II—V e.n.; or, în această lungă perioadă de timp se cunosc mai mulți autori de lucrări floristice sau floristico-medice care purtau acest nume. Astfel,

— un Apuleius, care a scris despre mijloacele de lecuire, este amintit în prefața lucrării *De medicamentis liber* a lui Marcellus Empiricus Burgidalensis (sec. IV—V e.n.), fost *magister officiorum* al împăratului Theodosius I și al urmașului său, Arcadius,

— Apuleius, care a scris o lucrare intitulată *De arboribus*, este amintit de Ser-vius (sec. IV e.n.),

— Apuleius Geoponicus este amintit de Vidanios Anatolios Berytos (mijlocul sec. IV e.n.) în lucrarea sa cu caracter agronomic,

— Apuleius Celsus Centuripinus, dascălul lui Valens și al medicului Scribonius Largus, a trăit la începutul sec. I e.n. și a fost autorul unei lucrări intitulate *De medicinalibus*. El este amintit în lucrarea gramaticului Priscianus (sec. VI e.n.). Apuleius Celsus Centuripinus nu poate fi confundat cu renumitul medic Celsus (sfârșitul sec. I î.e.n., decedat la 14 e.n.), căci acesta din urmă are numele complet Aulus Cornelius Celsus,

— Apuleius, al cărui manuscris cu conținut medical a fost în posesiunea lui Salmasius, despre care s-a aflat mai târziu că era o copie a cărților XIX—XX din lucrarea lui Plinius,

— Apuleius Lucius Madaurensis, viața și activitatea acestuia fiindu-ne bine cunoscută: s-a născut în anul 125 (sau 130) e.n. în localitatea Madaura din Africa, a studiat în Grecia, a fost filozof platonician și a profesat cîțva timp avocatura la Roma. Cunoștea bine limbile latină și greacă, se lăuda că era versat în științele naturii, reușind să amelioreze moștenirea științifică a lui Aristoteles, Theophrastos și a altor predecesori, apoi că dispunea și de temeinice cunoștințe medicale, repun-tînd succese în acest domeniu. Era considerat „vir inlustris”, care a cutreerat îndepărtatele provincii ale imperiului roman. Contemporanii săi i-au reproșat însă că și-a cîștigat reputația mai ales prin cunoștințele sale de magie, înconjurîndu-se de mistere, dar în realitate ar fi fost numai un diletant atît în botanică, cît și în medicină. Dintre lucrările sale ne sînt mai bine cunoscute: o lucrare filozofică scrisă despre Platon, romanul fantastic, pătruns de ocultism, intitulat *Metamorfoze* (*Măgarul de aur*) și *Apologia*, o iscusită pledoarie de apărare, pe care a susținut-o în fața tribunalului din Sabratha (azi Zuara din Africa), unde a fost acuzat că prin mijloace vrăjitoarești ar fi determinat o femeie bogată să se mărite cu el, pentru ca în acest fel să-i acapareze averea; procesul s-a soldat prin achitarea lui.

Autorii mai vechi au fost de părere că acest Lucius Apuleius Madau-
rensis ar fi identic cu Apuleius care a scris lucrarea „De medicaminibus
herbarum“ ce face obiectul acestui studiu. Începînd de la sfîrşitul vea-
cului al XVIII-lea, această omologare a fost contestată şi chiar negată.
Astfel, Sprengel (1829—1830, p. XVII) afirmă hotărît: „Incertae aetatis
scriptor Apuleius, quem nec cum Madaurensi, nec cum Celso illo Centu-
ripino commutaveris...“; la fel neagă identificarea şi autorii Howald şi
Sigerist (1927, pag. XIX): „Quis nunc genuinum herbarium composue-
rit... pro certo affirmare licet neque Apuleium Madaurensem fuisse“.
De aceeaşi opinie sînt Wellmann şi Decev; astfel, renunţîndu-se la po-
sibilitatea identificării autorului adevărat al lucrării, îl menţionează sub
numele convenţional de *Pseudo-Apuleius* (falsul Apuleius, un oarecare
Apuleius dintre cei mulţi). După ei, data probabilă cînd ar fi fost scrisă
această lucrare de *Pseudo-Apuleius*, ar fi sec. IV sau începutul sec. V e.n.
Din această datare îndeosebi Decev trage concluzii neconvîngătoare şi
destul de şubrede în ce priveşte originea cuvintelor dacice din lucrarea
lui PA. El susţine că în acea epocă tirzie Dacia Traiană „era de mult
evacuată de întreaga ei populaţie“ (anul 271 e.n.), deci cuvintele dacice
nu puteau fi adunate decît de pe teritoriul Daciei Aureliane (Dacia Ri-
pensis) aflată la sud de Dunăre, şi anume, din gura populaţiei dacice
demult deznaţionalizate, care s-au retras în această provincie, precum şi
de la rămăşiţele tracilor autohtoni îndeaproape înrudiţi cu dacii.

Cu problema datării lucrării lui PA din partea lui Wellmann la o epocă
atît de tirzie ne vom ocupa mai jos, iar concluziile eronate ale lui Decev
le vom analiza în partea finală a lucrării. Deocamdată stabilim că după
constatările certe ale literaturii de specialitate, lucrarea lui PA trebuia să
fi fost scrisă neapărat între secolele II şi V ale erei noastre, căci

— ea este posterioară lucrării lui Plinius (sfîrşitul sec. I e.n.), din care
s-a inspirat în mare măsură şi

— este anterioară lucrării lui Marcellus Empiricus Burgidalensis, pre-
cum şi lucrării lui Sextus Placitus Papyriensis (sfîrşitul sec. IV, respectiv
începutul sec. V e.n.), deoarece de lucrarea lui PA primul s-a folosit ca
izvor sub aspectul conţinutului, iar secundul s-a folosit de ea sub aspectul
forme (numerotarea recomandaţiilor medicale).

Pentru lămurirea în continuare a acestei probleme atît de importante
pentru noi, vom cerceta:

— etapele de declin pe care le-a parcurs în acest timp literatura flo-
ristico-medicală şi

— dovezile directe sau indirecte care contribuie la identificarea vero-
similă a lui PA şi a epocii în care a fost scrisă lucrarea.

Declinul ştiinţei floristico-medicale

Cu Dioscorides şi Plinius se încheie bogata tradiţie a medicilor bota-
nişti din antichitate şi în acest domeniu secole îndelungate nu mai apar
lucrări de proporţii şi valoare asemănătoare. Nu se mai întreprind cer-

cotări pentru a lărgi sfera cunoștințelor floristice, pentru a găsi și descrie noi plante medicinale. În slabele lucrări de mai târziu (exceptând lucrarea lui Galenos), rolul botanicii scade mereu, reducându-se doar la indicarea numelui plantei, uneori la copierea din lucrările antecesorilor erudiți a citorva caractere morfologice ale plantelor. Botanica se rupe de realitățile naturii, se pauperizează după conținut și se depreciază prin introducerea senzaționalului, a superstiției și a altor elemente lipsite de orice bază și seriozitate științifică.

Manifestări sporadice de această natură au avut loc și în cursul sec. I e.n., cînd o seamă de diletanți în medicină și botanică, pentru a părea că sînt descoperitori senzaționali și a-și câștiga ușor o reputație științifică, căutau să descopere cu orice preț materii medicale cu eficacitate generală împotriva oricăror boli, atribuind — fără temeiuri serioase — unor plante (*Mandragora*, *Vettonica* etc.) proprietăți cu totul miraculoase, sau căutau să descopere antidoturi eficace împotriva otrăvirilor de orice fel. Pe acești medici falși i-au apostrofat atît de aspru și cu dispreț Celsus, Dioscorides și Plinius în prefețele lucrărilor lor.

În secolele II—III e.n. s-au scris relativ puține lucrări cu oarecare conținut floristic, fiind redată în ele doar numele unor plante, fără descrierea lor, așa cum este dicționarul explicativ a lui Iulius Polydeukes Naukratites (cca 176 e.n.), cărțile de bucate ale lui Paxamos (cca 210 e.n.) și Apicius Coelius (cca 212 e.n.); apoi, numele unor plante alimentare și condimentare sînt amintite în lucrarea lui Athenaeos Naukratites (sfîrșitul sec. II e.n.), precum și în slabele tratate despre mijloacele medicale scrise în versuri hexametrice de Quintus Serenus Samonicus și în cea a lui Nestor Larandenus (ambii de la începutul sec. III e.n.). Aceeași concepție caracterizează și lucrările agronomilor Florentinos și Africanos Sextos (ambii de la începutul sec. III e.n.), precum și lucrarea lui Sotion (probabil tot din sec. III e.n.), despre care istoriograful Meyer constată că: „... este pe atît de bogată în lucruri superstițioase, pe cît este de săracă în cele științifice“ (vol. III, pag. 261).

Dar perioada cea mai stranie a științei floristico-medicale începe cu sec. IV e.n., secol care înseamnă amurgul antichității și apariția zorilor feudalismului, cu pătrunderea obscurantismului medieval. Botanica, ajunsă atît de stearpă, decade brusc în urma ravagiilor magiei, adevărindu-se cuvintele lui Plinius, că magia va putea nimici încrederea oamenilor în eficacitatea plantelor medicinale („... abrogare herbis fidem cunctis possent“ lib. XVI, cap. 4). În știința floristico-medicală pătrunde în mod cu totul brutal misticismul și supranaturalul, vrăjitoria punînd stăpînire pe mentalitatea oamenilor. Acest spirit caracterizează lucrările medicale, lipsite și mai mult de conținut floristic. Crește totodată în mod considerabil numărul materiilor medicale de origine animală, iar asigurarea eficacității exagerate a unor medicamente adesea dă dovadă de fantezie bolnăvicioasă. Leacuri miraculoase asigură bolnavul să nu fie nu numai mușcat, dar nici chiar lătrat de cîini; împotriva nebuniei i se recomandă să consume carne de capră prăjită pe rugul unui om mort, ca afrodisiac — coada de șopîrlă ruptă cu mîna stîngă, ca anticoncepțional — inima smulsă

dintr-un șoarece încă viu etc. „Duhurile rele“ sînt considerate cauza celor mai multe boli și pentru alungarea lor se recomandă să se atîrne în mijlocul casei miraculoasa plantă Mandragora.

Caracteristice acestor timpuri sînt și recomandățiile făcute în scop de răzbunare: cauzarea diferitelor infirmități, castrare fără intervenție chirurgicală etc. Între materiile medicale un aflux deosebit au medicamentele stercorarii și cele grețose, nu numai pentru utilizare externă, dar mai ales internă. În mare măsură sînt recomandate incantațiile, rostirea unor formule magice: „Arithmato, aufer dolores stomachi illi, quem peperit illa“ sau „Sisycuma cucuma ucuma cuma uma ma a“, fie formule mai scurte dar repetate de multe ori: „Socnon Socnon“ de 7 ori, -- „Soksokam sykyma“ de 3×9 ori. Acestor formule magice o puternică concurență le fac formulele creștinești: „Domina sancta...“ ..sau „Tatăl nostru“, sau Crezul, rostite de 3—6—9 ori, desigur „după o precisă dozare medicală“, ținîndu-se în mină tot timpul planta medicinală. Formulele magice și rugăciunile — după cum constată istoriograful Meyer (vol. II p. 301) — devin principalele leacuri „... pentru vindecarea începînd de la durerile de cap pînă la bolile de picioare“. Pe cînd Plinius manifestă încă multă grije în problemele de dozare a medicamentelor pentru ca ele să nu aibe efecte mai grave decît răul contra căruia sînt folosite (Lib. XXIV cap. 4 și 8), peste trei veacuri Sextus Placitus Papyriensis (Cap. XVI, 1) recomandă împotriva tusei: „Equi salivam si biberit sanus efficietur“, dar adaugă cu oarecare îngrijorare, nu pentru om, ci pentru cal: „... non experti sumus si equus sane morietur“.

Dintre autorii unor lucrări medicale caracteristice sec. IV—V e.n. amintim îndeosebi pe Marcellus Empiricus Burgidalensis (*De medicamentis liber*), pe Sextus Placitus Papyriensis (*Liber medicinae ex animalibus*), ambii din sec. IV—V e.n., pe autorul anonim al lucrării *De taxone liber*, apoi pe eclesiasticiii Basilios cel Mare, Ambrosios, Vindicianus etc.

Am expus cele de mai sus pentru a arăta în cît de mare măsură reflectă concepția diferitelor secole lucrările scrise în acele timpuri și îndeosebi faptul că veacul al IV-lea înseamnă un declin brusc al medicinei și botanicii, ceea ce poate constitui un indiciu destul de plauzibil pentru a putea încadra și lucrarea lui PA neapărat într-o perioadă mult anterioară secolului IV e.n.

Indicii asupra secolului în care s-a scris lucrarea lui PA și asupra identificării acestuia

Majoritatea autorilor mai frecvenți care s-au ocupat cu problema lui PA sînt de acord că unul din principalele izvoare ale lucrării sale a fost *Naturalis historia* a lui Plinius, terminată prin anul 78 sau 79 e.n., iar la rîndul ei, lucrarea lui PA a servit probabil ca izvor lui Marcellus Empiricus Burgidalensis, iar ca formă a influențat lucrarea lui Sextus Placitus Papyriensis. Rezultă, deci, că lucrarea lui PA trebuia să fi fost scrisă între anul 80 e.n. și sfîrșitul sec. IV e.n.

1. Analizînd lucrarea lui PA după conţinut şi formă, găsim multe asemănări cu lucrările similare scrise în sec. I e.n. şi mari deosebiri faţă de cele scrise în sec. IV—V, dar chiar şi sec. III e.n. şi anume:

PA uneori dă scurte diagnoze de plante, indică multe sinonime, staţiunile de plante le indică sub formula: „Nascitur in locis...“, amuletele şi superstiţiile uşoare sînt recomandate rareori (cca 2—3%), incantaţiile foarte rar (0,3—0,5%), afrodisiacele şi cele stercorarii foarte rar şi numai extern. Dimpotrivă, din lucrările scrise în sec. III—V e.n. lipsesc diagnozele, sinonimele şi staţiunile, superstiţiile grosolane se ridică la cca 7—8%, incantaţiile la 1—6%, cele stercorarii şi greţoase la 7—27% (din care jumătate cu utilizare internă!), creşte numărul medicamentelor afrodisiace şi se introduc medicamentele de „răzbunare“, astfel că totalul recomandărilor nesperioase se ridică la cca 28—49%.

Aceste evidente deosebiri se mai accentuează dacă avem în vedere şi împrejurarea că versiunile de manuscrise care ni s-au păstrat din lucrarea lui PA au suferit multe completări şi alterări, impuse probabil de necesitatea adaptării lor în oarecare măsură concepţiei timpurilor în care au fost copiate (sec. VII—XV e.n.).

2. Este interesant de relevat că autorii importantelor lucrări medicale din sec. I e.n. în prefaţa lucrărilor lor fac o aspră critică medicilor ignoranţi şi diletanţi din timpurile lor, relevă egoismul şi superficialitatea acestora, motivînd prin aceasta necesitatea scrierii lucrării lor. În acest fel au procedat Celsus¹, Dioscorides² şi Plinius³. Urmînd exemplul erudiţilor săi antecesorii, PA la rîndul său scrie şi el o astfel de prefaţă, dîndu-i însă forma unei pledoarii de acuzare, adresată „cetăţenilor săi“, în care

¹ Cornelius Celsus G. Iulio Callisto salutem dicit... Sive enim nullum experimentum eius generis remediorum habent, merito accusandi sunt, quod tam neglegentes in tam necessaria parte artis fuerint sive experti quidem sunt eorum utilitatem, denegant autem usum, magis culpandi sunt, quia crimine invidentiae flagrant, quod malum cum omnibus animantibus invisum debeant esse, tum praecipue medicis, in quibus nisi plenus misericordiae et humanitatis animus est secundum ipsius professionis voluntatem, hominibus diisque omnibus invisi debent esse... Scientia enim sanandi, non nocendi est medicina (M. Niedermann, *Corpus Medicorum Latinorum* vol. V. Marcelli De medicamentis liber, Lipsiae 1916, p. 18).

² Pedanii Dioscoridae Anazarbei De medica materia, Liber primus. Post multos non veteres tantum sed iuniores etiam, qui de medicamentorum confectionibus, viribus et probatione scripserunt, conabimur et nos... non vano nec sine ratione studio idem hoc negotium suscepisse, propterea quod eorum alii rem non absolvent, alii ex historia plurima tradiderunt... relicta penitus herbarum doctrina, tantisper in hac re occupati sunt... Iunioribus... non experientia rerum vires, probationes et efficaciam metientes, sed vano de causis sermone... alia pro aliis alioquin describentes... Pluraque alia his similia, longe a veritate falsoque exposuit, qui non praesenti inspectione et oculatus iudex, sed ex historia aliorumque traditionibus ea docuerit (ed. Marcellus Vergilius, Coloniae 1529 p. 1).

³ Epistula Plinii Secundi ad amicos de medicina. ...Frequenter mihi in peregrinationibus accidit, ut propter meam et meorum infirmitatem varias fraudes medicorum experier, quibusdam vilissima remedia ingentibus pretiis vendentibus, aliis ea, quae curare nesciebant, cupiditatis causa suscipientibus. Quosdam vero comperi hac genere grassari, ut languentes, qui paucissimis diebus vel etiam horis possint sanari, in longum tempus traherent, ut et aegros suos diu in reditu haberent.. (M. Niedermann l. c. pag. 17).

demască activitatea neomenească a unor medici ignoranți, care abuzează de credulitatea bolnavilor și practică această profesiune numai pentru a storce cât mai mulți bani de la bolnavi, pretinzând onorarii chiar și de la bolnavii care au murit⁴.

Asemenea prefețe nu se mai scriau în secolele de mai târziu, probabil din cauza decăderii științei medicale și a spiritului critic.

3. Un important indiciu privind datarea lucrării lui PA — deși mult discutat în literatura de specialitate — îl constituie o scrisoare a lui Marcellus Empiricus Burgidalsis (sec. IV/V) adresată copiilor săi, în care arată că în primul rînd lor le-a scris lucrarea sa *De medicamentis liber* pentru ca să se poată folosi la nevoie de ea. Importantă pentru noi este propoziția în care arată izvoarele de care s-a folosit: „Nec solum veteres medicinae artis auctores Latino dumtaxat sermone perscriptos, cui rei operam uterque Plinius et Apuleius /et ?/ Celsus et Apollinaris ac Designatianus alique nonnulli etiam proximo tempore inlustres honoribus viri, cives ac maiores nostri, Siburius, Eutropius atque Ausonius commodarunt, lectiones scrutatus sum, sed etiam ab agrestibus et plebeis remedia fortuita atque simplicia, quae experimentis probaverant, dedici“.

Observăm încă de la început, că el a consultat numai lucrări medicale scrise în limba latină (lucrarea lui PA a fost scrisă tot în limba latină) și acesta poate fi motivul pentru care l-a omis pe Dioscorides, care scrisese în limba greacă.

După cum vedem el enumeră autorii numai cu numele lor de familie, despărțindu-i prin câte un „și“. Existența lui „și“ între Apuleius și Celsus este controversată, împrejurare din care unii comentatori deduc că este vorba de Apuleius Celsus, indicat și cu numele de botez. Majoritatea autorilor recenți — între care și M. Niedermann — consideră că acest „și“ exista în manuscrisul original, Marcellus Empiricus nefăcînd excepție nici în acest caz la enumerarea numai a numelor lor de familie. El îi amintește separîndu-i în două categorii, după timpul în care ei și-au scris lucrările:

a. „autorii vechi: ambii Plinius și Apuleius (și) Celsus și Apollinaris și Designatianus,“

b. „... și alți cîțiva mai apropiați timpurilor noastre: Siburius, Eutropius și Ausonius“.

Intrucît identificarea autorilor menționați a rămas în bună parte nelămurită în literatura de specialitate, vom încerca să precizăm persoana lor și data cînd au trăit, în cele ce urmează:

— „ambii Plinius“, desigur unul este Caius Plinius Secundus (23—79 e.n.), autorul cunoscutei lucrări *Naturalis historia*, de care Marcellus Empiricus s-a folosit în mare măsură.

⁴ Apuleius Platonius ad cives suos. ... Ex pluribus paucas vires herbarum et curationes corporis ad finem veritatis monumentis publicis tradidi ob stupiditatem verbosam professionis, quod dicimus esse medicorum venditationes potius quam curas, etiam hos homines inertia plerumque et inperitia enixos certe lucripetas vero nuncupari, qui etiam a mortuis mercedem expetunt. Quid agunt? Nihil; exspectant enim occasionem et faciunt redditus dum tempus curationum extrahant, puto, quia saeviores ipsis morbis existunt. Proponamus ergo titulos morborum... ut civibus meis, sociis quidem et peregrinis... nostra litterata scientia invitis etiam medicis profuisse videatur (Howald et Sigerist, Corpus Med. Lat. IV, 1927 p. 15).

Celălalt Plinius nu poate fi Caius Plinius Caecilius, cunoscut și sub numele de Plinius cel Tânăr (62—114 e.n.), deoarece el era literat și nu avem cunoștință să fi scris lucrări medicale sau să fi editat cărțile medicale ale lui C. Plinius Secundus.

Italianul Pighinucci în anul 1509 a editat la Roma o lucrare intitulată *Medicinae Plinianae libri quinque*, pe care a atribuit-o autorului „Plinius Valerianus”. Cărțile I—III ale acestei lucrări au fost copiate — cu unele completări — din *Naturalis historia* a lui C. Plinius Secundus, iar cărțile IV—V au fost copiate și adăugate mai târziu din alte lucrări, probabil în sec. IV e.n. Deci Plinius Valerianus în realitate n-a fost un autor, ci mai mult un redactor, care a reeditat unele părți medicale din lucrarea lui Plinius Secundus. Se pare că această ediție parțială a circulat de-a lungul secolelor sub numele lui Plinius Valerianus și că de această lucrare s-a folosit și Marcellus Empiricus, care îl considera „al doilea Plinius”, care a trăit probabil în sec. II e.n.

— Apuleius, respectiv „Apuleius (et?) Celsus, nu poate fi omologat cu Apuleius Celsus Centuripinus (inceputul sec. I. e.n.) medic care a funcționat la Roma și de la care cunoaștem doar două recomandări medicale, deoarece majoritatea autorilor resping identificarea. Acest „Apuleius” trebuie să fie unul necunoscut din secolul următor, fie PA al nostru.

— Celsus este după toată probabilitatea Aulus Cornelius Celsus, vestit medic roman din timpul lui Augustus și Tiberius (din prima jumătate a sec. I e.n.).

— Apollinaris este un autor medical probabil tot din sec. I sau II e.n., care n-a putut fi identificat („nihil omnino scitur” după M. Niedermann).

— Designatianus — găsit neidentificabil de M. Niedermann —, este probabil Scribonius Largus Designatianus (cf. Meyer II, p. 29), autorul cărții de rețete *Compositiones medicamentorum*, care a trăit pe la mijlocul sec. I e.n.

Dintre „autorii mai apropiați de timpurile noastre”:

— Siburius, neidentificabil după M. Niedermann, este probabil Siburius Gallus, „magister officiorum” (ca și Marcellus Empiricus!) al împăratului Gratian, care a activat prin 360—380 e.n.

— Eutropius, neidentificabil după M. Niedermann, are numele complet de Eutropius Eunuchus, originar (ca și Marcellus Empiricus) din Burgidala, Bordeaux de astăzi, medic sub împărații Teodosiu și Arcadiu din a doua jumătate a sec. IV e.n.

— Ausonius Valentinianus, medic al curții imperiale, tatăl poetului Ausonius Decius Magnus, tot din Burgidala, a trăit în prima jumătate a sec. IV e.n.

Din cele arătate rezultă deci evident că autorii din timpurile mai vechi au activat în sec. I și III e.n. — între care și „Apuleius”, iar „cei mai apropiați timpurilor noastre”, adică secolelor IV/V în care a trăit Marcellus Empiricus, probabil toți originari din același oraș cu el, Burgidala-Bordeaux, au trăit în veacul al IV-lea e.n.

4. După constatările lui J. Bossha (cf. Meyer II, p. 323) Apuleius al nostru trebuia să fi fost un african, deoarece latinitatea limbii în care și-a scris lucrarea, este caracteristică în această privință.

5. Făcând comparație între lucrarea lui PA intitulată *De medicaminibus herbarum* (MH) și între lucrările binecunoscutului Lucius Apuleius Madaurensis, intitulate *Metamorfoze* sau *Măgarul de aur* (M) și *Apologia* (A), găsim o serie de asemănări, paralelisme și coincidențe care nu pot fi întâmplătoare, cum sint:

- lăudăroșenia autorului „graece et latine elegantibus vocabulis conscribo“ A p. 52), accentuarea cunoștințelor sale magice (prefața MH și multe pasagii din M și A),
- admirația sa față de Aesculapius (prefața MH și A p. 70, 71 „de Aesculapii maiestate“),
- reclama ce și-o face ca medic botanist (prefața MH, A p. 47: „... maiores meos Aristotelem dico et Theophrastum...“, p. 42, 43, etc.),
- diletantismul autorului ca medic și botanist, ce caracterizează întreaga lucrare MH și enumerarea simplistă a unor plante medicinale în A p. 32, 40, 41, 42, 43, 44 etc.,
- un medic botanist adevărat nici cînd nu și-a început lucrarea floristico-medicală cu o pledoarie avocățască, așa cum a început-o „Apuleius“, probabil identic cu Lucius Apuleius Madaurensis, fost retor și avocat la Roma,
- accentuarea onestității sale, omul care acționează desinteresat, apărînd interesele publice (prefața MH, M p. 63—64 „Am pus întotdeauna cîntea mai presus de toate avantajele soartei“, și A. multe pasagii),
- stilul oratoric tipic avocățesc, adresîndu-se „cetățenilor“ săi (prefața MH, pledoariile de apărare din M p. 61, 63, 65 și A întreaga lucrare),
- disprețul manifestat față de medicii necinstiți, pentru bani gata la orice incorectitudine (prefața MH „... etiam a mortuis mercedem expetunt“ și M p. 252: „un doctor de o perfidie cunoscută, pe atunci faimos prin isprăvile sale și prin strălucirile victorii ale minii sale ucigașe... care pentru 50.000 sesterți pe care i le-a oferit Proserpina, trebuia să-i vîndă o otravă în stare să lucreze într-o clipă pentru ca să obțină moartea soțului său“).

Toate aceste indicii — contrar opiniei lui M. Wellmann, Decev, Howald și Sigerist și Sprengel — duc la identificarea destul de probabilă a autorului Pseudo-Apuleius cu persoana multilateralului și eruditului Lucius Apuleius Madaurensis din secolul al II-lea al erei noastre, care putea întocmi prea ușor o atare lucrare floristico-medicală de compilație, iar — în extremis — ne putem gîndi la un alt „Apuleius“, necunoscut mai deaproape, dar care a trăit tot în veacul al II-lea al erei noastre.

În consecință, potrivit indicilor care au fost expuse mai sus, în concordanță și cu datele statistice din capitolul final al prezentei lucrări, rezultă cu toată certitudinea, că lucrarea *De medicaminibus herbarum* a lui Apuleius a fost scrisă în cursul veacului al II-lea, mai probabil pe la sfîrșitul acestuia, și în acest caz numirile dacice de plante care nu sînt comune cu majoritatea celor cuprinse în codicele C și N au putut fi adunate chiar de pe teritoriul Daciei Traiane.

(Partea III urmează în *ActaMN*, VII.)

C. VACZY

WAR DIE KOLONIE MALVA MIT ROMULA (REȘCA) IDENTISCH?*

Dumitru Tudor hat vor kurzem darzulegen versucht, daß nunmehr ein Gipsabguß aus dem Museum von Sevilla unwiderlegbar epigraphisch die Identität der dakischen Kolonie Malva mit Romula (Reșca) bestätige¹. Diese These, die D. Tudor seit 1942² in vielen Abhandlungen vorgetragen hat, ist von Anfang an von C. Daicoviciu abgelehnt worden³. Ohne Kenntnis dieser Kontroverse — insbesondere der Arbeiten von D. Tudor — ist H. Nesselhauf mit z.T. weiteren „Argumenten“ zu den gleichen Ergebnissen wie D. Tudor gekommen⁴.

Ist jetzt die Streitfrage wirklich mit dem Gipsabguß als der „surpriza de la Sevilla“ endgültig entschieden? Muß Romula mit Malva identifiziert werden? Das Problem liegt m.E. viel komplizierter und fordert neue Überlegungen heraus. Es ist historisch nicht belanglos, weil eine Lokalisierung von Malva, das der Provinz Dacia Malvensis den Namen gegeben hat, uns möglicherweise gestattet, die Lage und Ausdehnung der Malvensis näher festzulegen. Hierdurch dürften wir auch mehr über die Art und die Gründe der Neuorganisation der drei dakischen Provinzen und

* Den Herausgebern der Acta, insbesondere dem verehrten Kollegen C. Daicoviciu, dem die Untersuchungen auch dort, wo sie zu anderen Ergebnissen kommen, von allen rumänischen Forschern am meisten verpflichtet sind, danke ich für die Möglichkeit, einige Überlegungen an diesem Orte zur Diskussion zu stellen. Der Beitrag soll zugleich den Dank für die unübertreffliche Gastfreundschaft, die wir 1966 überall in Rumänien, namentlich auch in Cluj, fanden, ausdrücken.

¹ *Localizarea Daciei Malvensis, Magazin istoric* 3 (24), März 1969, 2—5.

² *OltR*, 92 ff.

³ C. Daicoviciu, *Cîteva cuvinte în legătură cu organizarea Daciei, Transilvania* (Sibiu) 73 nr. 12, 1942, 962 ff.; *Localizarea Daciei Malvensis, Transilvania* 74 nr. 1, 1943, 70—74 (beide Aufsätze waren mir nicht zugänglich); *AIȘC* 4, 1941/3, 294 f. In einer erweiterten Form hat Tudor seine Thesen erneut in seiner Arbeit „Sextus Iulius Possessor in Dacia“, in: *Volumul omagial C. Giurescu, București 1944*, 523—31, vorgetragen. (Sein Beitrag in *RIR*, 1944, 157—64, ist mir unbekannt geblieben). Dagegen wiederum C. Daicoviciu, *Nesciendi ars...*, Sibiu 1944; vgl. auch ds., *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest 1945, 98; 130; 266 (*Siebenbürgen im Altertum*, Bukarest 1943, 90; 12). D. Tudor, *OltR*, 2. Aufl. București 1958, 140—42; 174—76; 3. Aufl. București 1968, 196—98; 211—14; *Orașe, țirguri și sate în Dacia Romană*, București 1968, 249—51; *Romula*, București 1968, 14. — Vgl. besonders für die ältere Literatur zur Frage der Lokalisierung von Malva und der Malvensis: N. Gostar, *SCIV*, 2, 1951, 280 f., Anm. 70.

⁴ *Sextus Iulius Possessor, Madrider Mitt.* 5, 1964, 180—84; vgl. auch seine Stellungnahme in *Gnomon* 14, 1938, 515. Tudor und Nesselhauf folgt auch L. Petersen, *PIR* IV² p. 252 f., nr. 480. Dagegen wieder C. und H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis, ActaMN*, IV, 1967, 73—83. C. Daicoviciu, *Hispano-Dacica, Arheol. Vestnik* 19, 1968, 23—29.

die unmittelbare römische Reaktion auf die Bedrohung durch germanische und sarmatische Stämme erfahren⁵.

Der Name der Stadt, der etwa *Malva*, *Malvum* o.ä. gelautet haben müßte, ist weder literarisch noch epigraphisch überliefert, sondern muß aus dem Provinznamen (*Dacia*) *Malvensis*⁶ und aus einer, vielleicht auch zwei adjektivischen *Domus*-Angaben erschlossen werden. Allein diese eine bzw. zwei Inschriften können die Existenz einer Kolonie *Malva* o.ä. sicherstellen⁷: Ein an einen *eques singularis* am 7.1.230 ausgestelltes Militärdiplom⁸: *ex equite domini n. Aug. M.Aurelio Deciani fil. Deciano colonia Malve(n)se ex Dacia*, und möglicherweise ein Prätorianer — *Laterculus*, in dem ein [... A]ur. *Calminus d(omo) Malve[(n)se?-(n)sis?]* genannt ist⁹. Beide Zeugnisse, die außerhalb Dakiens gefunden wurden, sagen natürlich nichts über die geographische Lage der Stadt aus. Das Schweigen des Ptolemaeus, besonders aber der *Tabula Peutingeriana* und des Geographen von Ravenna läßt jedoch mit Sicherheit darauf schließen, daß *Malva* o.ä. an keiner der großen Hauptverkehrsadern Dakiens gelegen hat.

Von einer anderen Seite her hat C. Patsch, dem sich in der Folgezeit C. Daicoviciu und A. Stein — beide mit gewissen Vorbehalten — angeschlossen, das Problem entscheiden wollen. Auf einer im Jahre 1783 im Banat bei Denta gefundenen Weihinschrift¹⁰ glaubte er die Abkürzung

⁵ Zu diesem Ausatz hat mein Schüler Hartmut Wolff wichtige Einzeluntersuchungen beigetragen.

⁶ Die *Porolissensis* ist ebenfalls nach der Siedlung *Porolissum*, die *Apulensis* nach *Apulum* benannt worden.

⁷ In der Inschrift CIL III 13704: ... TRIB COH I / F M BRYTTONVM / MALVENSIS, gefunden in Thessaloniki, ist m. E. die derzeitige oder ehemalige Provinz (so Th. Mommsen, AEM, 18, 1894, 118) und nicht der Garnisonsort (so z.B. N. Gostar, *ArchMold.* 4, 1966, 184) gemeint. Denn der Beiname der Kohorte steht im Singular der adjektivischen Form, was kennzeichnend für Benennungen nach der Provinz ist: Vgl. *ala I Thracum Mauretana*, *coh. I Gallorum Dacica*, *II Gallorum Macedonica equitata*, *II Gallorum Pannonica equitata*, *II Hispanorum scutaria Cyrenaica equitata*, *I Lusitanorum Cyrenaica*, *I Thracum Germanica c.R.*, *I, II, III, IIII Thracum Syriaca*. Wenn die Truppe nach einem Ort zubenannt worden wäre, müßte der Ortsname wohl adjektivisch im Plural stehen (also in unserem Fall: *Bryttonum Malvensium*), wie das sonst bei den numeri bekannt ist. — Die *coh. I F M Bryttonum Malvensis* ist wohl noch nicht identifiziert: W. Wagner, *Dislokation*, 108 f. C.u.H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 81. Dagegen N. Gostar, a.O. (bei „*Malva*“). D. Tudor, *OltR*, 3. Aufl. 1968, 347 (identisch mit der *coh. I Aurelia Brittonum milliaria*).

⁸ CIL XVI 144.

⁹ CIL VI 32563, 1—3, 9 (wohl frühestens severisch). — Die Ergänzung ist nicht eindeutig, da in den *Laterculi* sonst immer die substantivische Form des Ortsnamens verwendet wird. Wenn also nicht E für A verschrieben [vgl. CIL VIII 2568 I 36: Tib. Claudius Lucius Ael(ia?) P(h)iladel(phia) Emese] oder verlesen wurde (der Buchstabe ist nur unvollständig erhalten), wird man wohl eher *Malve[sa]* o.ä. vervollständigen wollen, so daß *Calminus* aus dem dalmatinischen *municipium Malvesatium* gestammt hätte. Vgl. dazu D. Tudor, *OltR*, 3. Aufl. 1968, 214; anders: C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan*, Wien 1937, 137, Anm. 4. Zum *municipium Malvesatium*: F. Papazoglou, *Ziva Antika* 7, 1957 214—222.

¹⁰ CIL III 1555 (+ 12594 und p. 1017; 1418), von Mommsen nicht gesehen; der Stein befindet sich heute im Museum von Timișoara, eine leider nicht besonders gute Abbildung bei D. Tudor, *Magazin istoric* 3 (24), März 1969, 3. Der revidierte Text lautet: I 0 M / I·R·M·T·M / C·KANINIVS / SABINIANVS / D·C·M·II VIR...

D · C · M · als D(ecurio) C(oloniae) M(alvensis) lesen und Malva in Denta lokalisieren zu können¹¹. Da man jedoch, wie bei anderen Inschriften aus dem Banat, damit zu rechnen hat, daß der Weihestein nach Denta — möglicherweise sogar von einer entfernteren Stelle — verschleppt ist¹², und solange man nicht ausschließen kann, daß er in Zweitverwendung gefunden wurde¹³, muß man in jedem Fall vor einer vorschnellen Identifizierung des Fundortes mit der Kolonie warnen¹⁴, zumal die Auflösung M(alvensis) nicht von vorneherein gesichert ist. Als Herkunftsort kämen allerdings allein die hadrianische Kolonie Mursa (Osijek) in Unterpannonien und vielleicht auch noch Margum (Orašje, westlich der Moravamündung) in Obermösien in Frage¹⁵. Aber das municipium Aurelium Augustum Margum, das wahrscheinlich von quattuorviri geleitet wurde, hat vielleicht niemals Kolonierang erhalten¹⁶. Man wäre deshalb gezwungen, c(ivitatis) M(argini) zu ergänzen, obwohl C für civitas und civitas statt municipium im Donaauraum (außerhalb Norikums) sehr selten vor-

¹¹ *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan* 1937, 137; vorsichtiger noch in *Anz. Akad. Wiss. Wien* 62, 1925, 204: Malva „lag also in der Nähe (sc. von Denta) oder ist mit Denta selbst identisch“. Vorsichtig folgten ihm A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, 1944, 34, Anm. 3, und C. Daicoviciu, *TransAnt.* 1945, 130 („Malva dans le Banat = D. Malv.“) und 266, vgl. 98; *Dacia liberă și Dacia romană*, București 1964, 54 f. C. und H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 74 Anm. 4 und andernorts. Nesselhauf erklärte diese Deutung — wohl nicht ganz zu Recht — für „bare Willkür“ (a.O. 183, Anm. 12); ähnlich ablehnend D. Tudor, *Omag. Giurescu* 1944, 528—31 und andernorts. Schon Mommsen hatte im Kommentar zur Inschrift diese Auflösung erwogen, aber offenbar nur deshalb verworfen, weil ihm kein passender Name auf M(...) bekannt war.

¹² Abgesehen von den neun Steinen aus Sarmizegetusa, die der Bischof Mihali nach Lugoj bringen ließ (CIL III 7901; 7904; 7912—15; 7920—21; 7927; 7960), wurde offenbar auch die zu Tibiscum gehörige Inschrift III 12595 (= 8004/5 = 1556) nach Foeni transportiert. Dagegen stammen die Inschriften in Cenad (III 6272, eine von mehreren, vgl. das Lemma). Kajtasovo (Šašel, *Inscr. Lat. Iug.* 282) und Vršac (III 6273; 6274; 14496¹: armilla) wohl von diesen Orten. Die in der *Tabula Imp. Rom., Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium* L 34, Budapest, 1968, für Novi Bečej (S. 85), Prigor (S. 94) und Sinnicolaul Mare (S. 103; vgl. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia Romană*, 1968, 58) angegebenen Inschriften sind mir leider nicht bekannt.

¹³ Den genauen Fundzusammenhang habe ich nicht feststellen können.

¹⁴ Inwieweit in Denta überhaupt eine römische Stadt nachgewiesen werden kann, vermag ich nicht zu entscheiden. Vgl. dazu *Tabula Imp. Rom. Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium* L 34, 1968, 52. D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate...*, 1968, 54; dagegen *Omag. Giurescu* 1944, 529.

¹⁵ Auf beide Städte wies schon Tudor, *Omag. Giurescu* 1944, 529, hin; seine weiteren Vorschläge — c(ivitatis) M(iciensium) und c(ivitatis) M(asclianensium) — sind wenig glücklich. — IIviri sind in Mursa belegt: *VHAD* 6, 1902. 101 (auszugsweise bei A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 260, Nr. 217, 6).

¹⁶ Der Kolonietitel ist nicht belegt, Leider ist in der Inschrift CIL III 8113 (244/9 n. Chr.) die für uns wichtige Stelle nur verstümmelt erhalten. Dennoch wird man mit Ladek, v. Premmerstein und Vulčić (*JÖAI*, 4, 1901, Beibl. 133) die Z. 12 f. wohl richtig ... eq(ues) R., dec(urio), IIII [vir mun(icipii)] / Ma(rgi) ... ergänzen. Die Inschrift Šašel, *Inscr. Lat. Iug.* 24, bezieht M. Mirković, (s.u.) 53, Anm. 31, wahrscheinlich richtig auf Margum: ... Cl. Valentinianus, eq.R., dec(urio), IIII (vir) Mar(gi) ...; zu IIII (vir) vgl.: IIII (vir) i.d. z.B. in CIL III 2073. V 3432; 5463. IIII (vir) iur. dic.: III 4719. IIII (vir) aed. pot.: ib. Vgl. auch II (vir): VIII 9773; 18842. II (vir) i.d.: III 5625. Zu IIIIII (vir): III p. 2552. — Als Municipium noch in III 8141; 8253. Zur

kommen¹⁷. Freilich begegnet auch C für colonia nicht gerade häufig¹⁸. Gegen die Auflösung M(ursae, -ursensis) spricht jedoch, daß es sehr weit entfernt von Denta und dazu noch auf der anderen Donauseite liegt.

Wenn man nicht mit einer Verschleppung des Steines aus Mursa oder allenfalls Margum rechnet, so könnte C. Kaninius zwar Dekurio und Ilvir dort gewesen sein, die Inschrift aber im Banat gesetzt haben. Die Abbraviatur M für Mursa oder Margum müßte hier aber kaum verständlich gewesen sein. Diese Überlegungen führen also — die Richtigkeit der Auflösung von D·C· mit d(ecurio) c(oloniae) unterstellt¹⁹ — dahin, daß in der Tat Patsch und in seiner Nachfolge C. Daicoviciu die nächstliegende Erklärung des M als M(alvensis) bieten. Demgemäß müßte die Kolonie Malva o.ä. höchstwahrscheinlich im Banat liegen.

Aber schon Mommsen hatte eine Alternativlösung angedeutet: d(e)c(urio) m(unicipii)²⁰. Der Stein könnte dann aus einem nähergelegenen dakischen (oder auch obermösischen) Municipium stammen, wie etwa Tibiscum²¹. D·C· läßt sich zweifellos in dieser Weise interpretieren²², wenn auch eine derartige Verkürzung nicht häufig vorkommt.

Bei dieser Sachlage wird man Bedenken tragen, die Inschrift von Denta als alleinige Grundlage für eine ungefähre Lokalisierung von Malva o.ä. zu nehmen, obwohl d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis o.ä.) die bestechendste aller möglichen Lösungen zu sein scheint.

Als wichtigstes Zeugnis für die Gleichsetzung von Malva o.ä. mit Romula haben D. Tudor²³ und später, unabhängig von ihm, H. Nesselhauf²⁴ eine Ehreninschrift aus der spanischen Kolonie Hispalis (Sevilla) für den Prokurator Sex. Iulius Possessor²⁵ herangezogen. Der Stein ist an der Ostseite der Giralda, dem Turm der Kathedrale von Sevilla, in die Fundamente eingemauert und ragt nur mit der rechten Ecke der ersten drei

Stadtgeschichte vgl. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 50 ff.

¹⁷ Zu civitas statt municipium vgl. z.B. u. Anm. 48. — C als Abkürzung für civitas ist im gesamten CIL III nur in einer Inschrift von Adamklissi dreimal belegt: 14437² (175/77 n. Chr.). Vgl. dazu unten Anm. 22.

¹⁸ CIL III verzeichnet für Dakien nur vier Fälle aus Sarmizegetusa: d(ecurio) c(oloniae) in III 12575; 12577; d[e]c. c(oloniae) Sarmiz. in III 1060; aug. c(oloniae) Sarmiz.metrop. in III 1440.

¹⁹ CIL III, Index XV p. 2560: „D·C· = decurio coloniae passim“.

²⁰ Mommsen selber schrieb in Unkenntnis des Steines noch d[e]c(urio) m(unicipii?); ein E steht jedoch an der gut erhaltenen Stelle nicht.

²¹ Zu Tibiscum gehört auch der in Foeni gefundene Grabstein CIL III 12595.

²² Vgl. CIL III 4236 (= *AnnEp*, 1948, 78); 13829. C. Klose, *Mitth. k.k. Zentralkomm. z. Erforsch. u. Erhalt. d. Kunst- u. histor. Denkmale*, III. Folge, 5, 1906, 24 ff.; 312 ff. = E. Weber, *Suppl. epigr. zu CIL III für Salzburg, Steiermark, Oberösterreich. u.d. norische Niederösterreich*. 1902—1964, masch. Diss. Wien 1964, Nr. 16 (gef. in Zell am Wallersee): ... CVPIT / CVPITIANVS DC ET... ist vielleicht eher d(e)c(urio) als d(ecurio) c(ivitatis). — Derartige Verkürzungen sind nicht selten: z.B. b(ene)m(erenti) und b(ene)m(e)r(en)t(i)b(us) in VI 3549; C(ae)s(aris) in XII 5516; c(o)n(sulatus) in X 1351; d(e)f(unctae) in III 2086; m(a)g(ister, -tri) in III 7847; 7852; m(uni)c(i)p(ium) in VIII 779; 780.

²³ Vgl. o. Anm. 1—3.

²⁴ Vgl. o. Anm. 4.

²⁵ CIL II 1180 = ILS 1403.

Zeilen über den Fußboden heraus²⁶. Es gibt jedoch alte Abschriften und einen Abguß im Museum von Sevilla, den C. Fernandez-Chicarro im Jahre 1955 bereits bekannt gemacht hat²⁷. Um keinerlei Zweifel an der „Echtheit“ des Gipsabgusses, von dem wir weder das Jahr noch die näheren Umstände der Herstellung kennen, aufkommen zu lassen, zugleich aber auch Irrwege gelehrter Forschung im Umgang mit abschriftlich überlieferten Inschriften aufzuzeigen, sei kurz die Überlieferungsgeschichte der Iulius-Possessor-Inschrift aufgeführt.

Der Gips des Museums von Sevilla gibt folgenden Wortlaut an²⁸:

SEX·IVLIO·SEX·F QVIR·POSSESSORI·
PRAEF·COH·III·GALLOR·PRAEPOSITO·NVME
RI·SYROR·SAGITTARIOR·ITEM·ALAE PRIMAE HISPA
NOR·CVRATORI·CIVITATIS·ROMVLENSIVM MAL

- 5 VENSIVM·TRIBVNO·MILI L·XII FVLMINATAE·
CVRATORI·COLONIAE·ARCENSIVM ADLECTO
IN·DECVRIAS·AB·OPTIMIS·MAXIMISQVE·
IMP·ANTONINO·ET·VERO AVGG ADIV
TORI·VLPII SATVRNINI·PRAEF ANNON·
10 AD OLEV M AFRVM·ET·HISPANVM·RECEN
SENDVM·ITEM·SOLAMINA·TRANS·FE
REND A·ITEM·VECTVRAS·NAVCVLA
RIIS·EXSOLVENDAS·PROC·AVGG·AD
RIPAM·BAETIS·SCAPHARII·HISPALEN
15 SES·OB INNOCENTIAM IVSTITIAM
QVE·EIVS·SINGVLAREM·

Entscheidend sind für uns die Zeilen 4 und 5. Hübner gab im CIL II hier statt CVRATORI·CIVITATIS·ROMVLENSIVM MAL / VENSIVM.²⁹ die Lesung CVRATORI·CIVITATIS·ROMVLENSIVM·M(unicipii)·AR / VENSIVM. Durch seine Überlieferungshinweise ist die Forschung zudem auf eine falsche Fährte angesetzt worden, weil er nicht hinreichend sorgfältig die Abschriften überprüft und ihre Abhängigkeit voneinander geklärt hatte: „... tria tantum exempla e lapide excepta..., Moralis et Morgadi inter se fere congruentia, Sanmartini, Anonymi, quorum hic nihil

²⁶ So Hübner zu CIL II 1180.

²⁷ *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, V ser., 61, 1955, 592—94: Abb. VII nach S. 600. Leider ist diese Veröffentlichung D. Tudor unbekannt geblieben und er erst 1968 durch den spanischen Kollegen Garcia y Bellido bei einem Kongreß darauf aufmerksam geworden. Auch H. Nesselhauf hatte 1964 keine Kenntnis davon. — Der Gips mißt 66 × 55 × 5 cm. Ich verdanke der Liebenswürdigkeit der Museumsdirektorin, Fräulein Dr. C. Fernandez-Chicarro, die Überlassung einer vorzüglichen Photographie.

²⁸ Nach der Photographie.

²⁹ Die Buchstaben E, F, I, L sind auf der Inschrift manchmal nur sehr schwer oder gar nicht zu unterscheiden: so z.B. in Z. 1: Iulio; Z. 4: das L in Romulensium; Z. 5: mili(tum) l(egionis) und das E (zu T) in Fulminatae; Z. 6: adlecto; Z. 7: que; Z. 12f.: das L in naucula/riis; Z. 14: Hispalenses. — C. Fernandez-Chicarro, a.O. (o. Anm. 27), las MAIVENSIVM, womit sie offensichtlich ebensowenig anfangen konnte wie mit MALVENSIVM.

fere fecit quam Moralis textum iterum exhibere,...“ H. Nesselhauf schreibt dementsprechend stark vereinfachend — ähnlich wie vor ihm schon D. Tudor³⁰: „Die drei alten Abschriften, auf die sich der Text des CIL stützt, geben je ihre eigene Version: MAI/NENSIUM — MAV/RENSIUM — M.AR/VENSIUM.“³¹ In Wirklichkeit gibt es indes für die Inschrift — neben dem Abguß — nur zwei „Archetypen“.

Der älteste wurde von Ambrosio de Morales im Jahre 1575 veröffentlicht³²; Morales berief sich auf „Gelehrte in Sevilla“, die die freigelegte Inschrift gesehen und kopiert hatten, bevor sie durch die neugebaute Treppe wieder verdeckt wurde. Diese Abschrift enthält jedoch mehrere Abschreibefehler und Konjekturen, an denen man die Abhängigkeit aller späteren gedruckten Veröffentlichungen bis auf Orelli-Henzen hin³³ leicht nachweisen kann³⁴. Schon sie entheilt das M.AR / VENSIVM³⁵. Der Spanier Morales (oder schon seine Gewährsleute) identifizierte natürlich Romulensium sofort mit Hispalis und den ihm offenbar unverständlichen Zusatz MAL / VENSIVM verlas oder verbesserte er — nach dem etwa 50 Straßenkilometer entfernten municipium Flavium Arva (Peña de la Sal) — zu M(unicipii) · AR / VENSIVM³⁶.

³⁰ Omag. Giurescu 1944, 526.

³¹ Madr.Mitt. 5, 1964, 181, Anm. 4.

³² *Las antigüedades de las ciudades de España...*, Alcalá 1575, additamentum ad fol. 306. Die genauen Zitate der einzelnen Autoren, die ich weiterhin nur mit dem Hauptnamen angebe, sind bequem über den Index auctorum in CIL II p. XXVII—XXXVII zu erfahren. Ich habe einsehen können: A. Morgado (1587, p. 92); P. de Espinosa de los Monteros (1627, I, fol. 24 r.); R. Caro (1634, fol. 18 r.; 37 v.; 135 r.); I. B. Doni (1731, p. 173 no. 50); L. A. Muratori (1739—65, p. MXCIX no. 6); H. Florez (1752, IX, p. 90 = 21777, IX, p. 98); A. Ponz (21786, IX, p. 249); J. F. de Masdeu y Montero (1783—1805, V, p. 470 f., no. 452); Anonymus in *Gaceta de Madrid* (20. April 1846, p. 2 — nicht 26. April, wie Hübner und Henzen behaupten!). — Neben der handschriftlichen Ausgabe des Rodrigo Caro (ms. H 44, 27) habe ich nicht einsehen können: Die Ausgabe des Caro in: Flavi Lucii Dextri, v.c., omnimodae historiae fragmenta cum chronico M. Maximi et Helecae ac S. Braulonis... notis R. Cari... illustrata, Hispali 1627, f. 64; P. de Madrazo, *Recuerdos y bellezas de España*, Bd. 8, Madrid 1860, 113.

³³ *Inscr. lat. select. collectio* III (1856), 6522: Text nach Muratori.

³⁴ Zu den Leitfehlern vgl. u. Anm. 41. — Reine Konjekturen sind in Z. 9 ANTONINI (statt SATVRNINI) und Z. 5 FVLMINATR(ici)s (statt -TAE). — Die richtige Zeilenfolge geht nach Morales verloren, außer bei Doni und Muratori; Ponz, H. Florez und Gaceta übernehmen sie von Caro (fol. 37 v.). Ihre Abhängigkeit von Morales betonen: Espinosa, Caro (fol. 37 v.; 135 r.), H. Florez, der außerdem Morgado, Caro (fol. 37 v.; 135 r.), den (fol. 37 v.) er seinem verbesserten Text zugrunde legt, und Muratori eingesehen hat. Der Anonymus in Gaceta deutet unmißverständlich an, daß er seinen Text nicht dem Stein, sondern „antecedentes mas luminosos“ (d.h. Caro, fol. 37 v.) entnommen habe. Vgl. ferner u. Anm. 36. — Morales' Übersetzung findet man wieder bei: Morgado, Espinosa (auch z.T. den Kommentar), Caro, Gaceta (?), offenbar über Caro). — Vgl. das Stemma u. Anm. 41.

³⁵ Irrig D. Tudor, *Magazin istoric* 3 (24), März 1969, 4: MALVENSIVM.

³⁶ Von Morales übernahmen diese Lesung unmittelbar oder mittelbar (s.u. das Stemma, Anm. 41): Morgado, Espinosa, Caro, H. Florez, Gaceta. — MAINENSIVM bei Doni, dessen Exemplar nach seinen Angaben einem unbekannten Vatikanischen Kodex entnommen ist, der wegen seiner Leitfehler aber sicher auf Morales fußt (s.u. Anm. 41), ist ein Schreibfehler oder, wahrscheinlicher, eine Konjektur. Dem MAVRENSIVM des Muratori, der als Quelle eigene Scheden und Doni angibt, dessen

Nach den „Gelehrten“ des Morales hat Antonio de San Martin y Castillo den Stein im Jahre 1792 abgeschrieben. Sein Exemplar ist m.W. nur handschriftlich über Francesco Xaver Delgado³⁷ und Ruybal de Florez³⁸ bewahrt. San Martin ist (nach Delgado), wie er selbst hervorhebt³⁹, wesentlich zuverlässiger als Morales bzw. seine Gewährsleute. Im Grunde hat Hübner nur mit dessen Angaben die Inschrift einigermaßen richtig edieren können. Delgado (bzw. San Martin) liest aber Zeile 4/5 (mit großen Buchtaben hervorgehoben) Romulensium MAL / VENSIVM⁴⁰. Darum ist Hübners Publikationsweise völlig unverständlich: Er versäumt sogar, im Kommentar die Variante anzugeben. Bei sorgfältigerer Arbeit hätte er diese Lesart in den Text setzen müssen, da ihm die bessere Qualität von San Martins Abschrift eigentlich nicht verborgen bleiben konnte⁴¹.

MAINENSIVM er im Kommentar erwähnt, liegt offensichtlich eine Metathese von V und R zugrunde, wobei der Punkt übersehen sein mag. Im Gegensatz dazu setzte Ponz, der nach eigenem Zeugnis von Caro (fol. 37 v.) abschrieb, bei der gleichen Umstellung den Punkt hinter das M. MAIENSIVM schließlich ist eine von mehreren „Verbesserungen“, die Masdeu dem Text des Morales hinzuzufügen meinte, diesmal einer Anregung in Muratoris Kommentar (s.o.) folgend, aus dem auch Astensium statt Arcensium in Z. 6 stammt.

³⁷ Ms.no. 22, leg. II, Biblioteca Provincial y Universitaria de Sevilla. Durch die Freundlichkeit der Kollegen J. M. Luzón und M. del Pilar León in Sevilla habe ich eine Xerokopie dieser Abschrift erhalten.

³⁸ Colección de inscripciones Romanas y otras memorias de la antigüedad existentes en Sevilla, ein Manuskript, das Hübner in der Bibliothek der Diputación Arqueológica in Sevilla fand und auf 1820/30 datierte (mir leider nicht zugänglich). Wenn Hübners Behauptung richtig ist, daß Ruybal de Florez und Delgado auch sonst so stark übereinstimmen, daß einer vom anderen abgeschrieben haben müßte (CIL II p. 154), ist Florez von Delgado abhängig, da dieser seine Abschrift von San Martins Original auf den 30. 7. 1811 datierte.

³⁹ In dem Kommentar des San Martin (bei Delgado) heißt es u.a., Caro und Masdeu entsprechen nicht dem Original, „das ich genau kopierte, nachdem ein Diener dieser Hl. Kirche den Stein sehr gut gewaschen hatte, . . . , und später verglich ich die Kopie mit dem Original in Gegenwart von D. Rafael Tabares, . . . , derart, daß kein Zweifel an der Exaktheit der Abschrift bleibt, auch nicht, was den mecanismo del escrito betrifft; und darum (ist es) besonders ernst, wieweit diejenigen sich voneinander unterscheiden und abweichen, die über sie (sc. die Inschrift) geschrieben haben.“

⁴⁰ Der dritte Buchstabe hat einen kleinen Haken rechts unten und soll daher wohl eher ein L als ein I andeuten.

⁴¹ Das wird überzeugend deutlich, wenn man die einzelnen Varianten der Publikationen und Abschriften vergleicht, von denen die wichtigsten die folgende Aufstellung wiedergibt (zu den Autoren vgl. o. Anm. 32):

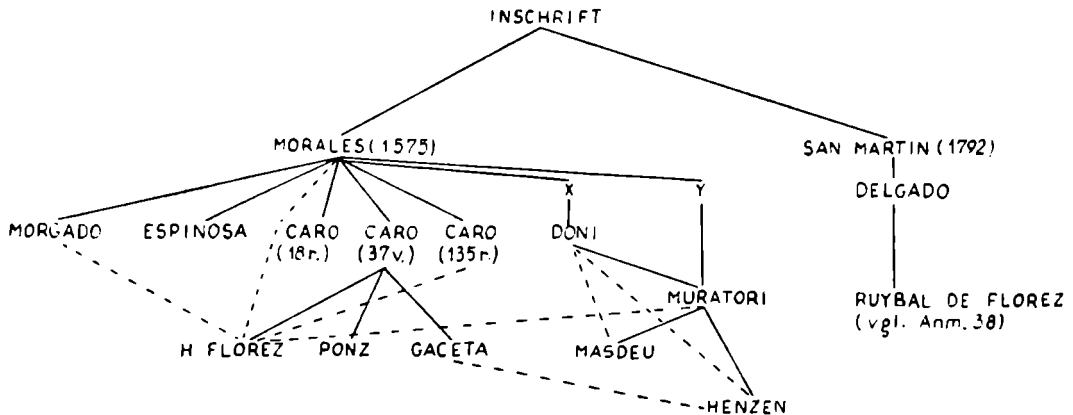
Z.1: POSSESORI: Morgado, Masdeu, Delgado. — Z.3: SAGITTARIORVM: Doni, Muratori, Masdeu — Sagittar (ior. durchgestrichen): Delgado. — Z.4: vgl. o. Anm. 29; 36; 40. — Z.5: XII.L.FVLMINATR.: alle [Doni (XI.L.FVLMINAT.), Masdeu (—NATVR), Gaceta (—NATOR)] außer Delgado, der fast richtig angibt: MIIII.XI.FVLMINATAE — MILIT.XII. . . : Fernandez—Chicarro (o. Anm. 27). — Z.6: ARIENSIVM: Doni, Muratori — ASTENSIVM: Muratori im Kommentar, Masdeu — AVRENSIVM: Scheden des Muratori — ARCENSIVM: ceteri — ADLECTO: Doni, Muratori, H. Florez, Masdeu — ADIECTO: ceteri. — Z.7: MAXIMISQ.: Caro (37 v.: 135 r.), H. Florez, Ponz, Masdeu, Gaceta. — Z.8: IMPP: Doni, Muratori, Masdeu — AVG: Caro (37 v.; 135 r.), H. Florez, Ponz, Gaceta. — Z.9: ADIV / TORI/////////ANTONINI: alle (Ponz ohne Lücke) außer Delgado, der richtig schreibt: adju/tori VLPII SATVRnini. — Z.10: AD.....OTIVM: Masdeu — OTIVM/////////HISPANVM:

Es standen also in Wirklichkeit nur zwei Lesarten zur Verfügung: CVRATORI · CIVITATIS · ROMVLENSIVM · M(unicipii) · AR/VENSIVM oder ...MAL/VENSIVM. H. Nesselhauf hat, wie vor ihm schon ähnlich D. Tudor⁴², mit Recht darauf hingewiesen, daß man „dem Konzipienten der Inschrift doch wohl nicht zutrauen“ dürfe, „daß er die Stadtbezeichnungen zweimal sorgfältig ausschrieb (Z.4 civitatis, Z.6 coloniae), zwischendrin sich aber mit einem m. für municipii begnügte, und dies auch noch hinsetzte, ohne es durch ein *et* oder *item* mit dem Vorherigen zu verbinden“⁴³. Ohne Irreführung durch Hübner hätten beide Gelehrte nicht dieses durchschlagende sachliche Argument anzuführen und eine nach der ihnen bekannten Handschriftenlage nicht unbedenkliche Konjektur zu wagen brauchen, sondern sich einfach auf die bessere Abschriften-tradition berufen können, um Romulensium Malvensium zu lesen. Der Gipsabguß hat diese Version bestätigt.

Auch Delgado (San Martin) weist Flüchtigkeitsfehler⁴⁴ oder durch den Schriftduktus der Inschrift bedingte Fehllesungen⁴⁵ auf. Der Gipsabguß von Sevilla enthält dagegen keine dieser Varianten und Hilfsigkeiten noch die Fehler der Morales-Tradition, sondern ist sachlich ohne alle Einwände. Dies ist der stärkste Beweis für die „Echtheit“ des Gipses und es bedarf eigentlich hierzu nicht mehr der zusätzlichen Beobachtung, daß

alle außer Delgado, der richtig liest: ad oleum Afrum et Hispanum — RECENSIVM: alle außer Doni im Kommentar, Masdeu, Delgado. — Z.11 f.: tranfe/renda: Delgado. — Z.12 f.: NAVICVLA / RIIS: Caro (37 v.; 135 r.), Muratori, H. Florez, Ponz, Masdeu, Gaceta (—RIS), Delgado — NAVCLEA / RIIS: Doni. — Z.13: EXOLVENDAS: alle (Morgado: —VEDAS) außer Muratori, Masdeu, Delgado. — Z.16: INNOCENTIAMQ. (om.IVSTITIAM): Morgado (—QVE), Caro (37 v.), Ponz, Gaceta (—AM.) — IVSTITIAMQ.: Caro (135 r.), H. Florez.

Aus diesem Varianten und den oben in Anm. 33, 34, 36 und 38 vorgetragenen Beobachtungen sowie einigen anderen Indizien ergibt sich folgendes Stemma:

x = Codex MS, Biblioth. Vatic. y = Scheden des Muratori

⁴² *Omag. Giurescu* 1944, 525.

⁴³ A.O. 181.

⁴⁴ Vgl. o. Anm. 41 zu Z. 1; 3; 11; 12 f.

⁴⁵ Vgl. o. Anm. 41 zu Z. 5; 6.

sich alle Fehler bei Morales wie bei Delgado/San Martin eindeutig aus den Buchstabenformen oder den Steinverletzungen erklären lassen, sofern sie keine falschen Konjekturen oder einfache Flüchtigkeiten sind. Auch die Kratzer und kantigen Abschlüge können wohl bei Marmor oder Porphyr⁴⁶, nicht aber bei Gips entstehen.

So kann es überhaupt keinen Zweifel daran geben, daß Sex. Iulius Possessor curator civitatis Romulensium Malvensium war. Das spanische Romula Hispalis kann also keinesfalls gemeint sein. Die Bezeichnung civitas für diese caesarische Kolonie würde darüberhinaus einer solchen Interpretation von vorneherein widersprechen, da man den scapharii Hispalenses und auch dem procurator ad ripam Baetis, Possessor, die sorgfältig für Arca den Kolonietitel anführen, die Kenntnis der Rechtsstellung von Hispalis unterstellen muß und in Spanien kurz nach der Mitte des 2.Jhs. nirgendwo sonst colonia mit civitas vertauscht wird⁴⁷.

Was aber bedeutet civitas Romulensium Malvensium? Ist hierdurch die Identität von Romula und Malva bewiesen, wie D. Tudor und H. Nesselhauf behaupten?

Es empfiehlt sich, in unserem Zusammenhang zwei Fragen auszuklammern; sie seien nur kurz skizziert: In der Inschrift werden zum einzigen Mal im römischen Dakien eine civitas genannt⁴⁸ und ein curator civitatis⁴⁹, der in den lateinischen Westprovinzen nur höchst selten und dann wohl ausschließlich in gallischen Selbstverwaltungseinheiten peregriner Rechtsstellung auftritt. Ob er die gleiche Funktion in der Siedlung Romula wie die uns anderswo bekannten Kuratoren des 2.Jhs. gehabt hat, muß offen bleiben.

Der „Doppelname“ Romulenses Malvenses läßt mehrere Erklärungen zu. *Malva* ist sicher ein dakischer Ortsname⁵⁰. Bei einer Identität von Romula und Malva könnte Romula — so wie beim spanischen Romula Hispalis (Plin., n. h. 3, 11) — der römische Beiname der Siedlung sein⁵¹. Er müsste dann freilich nicht etwa wie bei Hispalis im Augenblick der Neugründung als caesarische Veteranenkolonie, sondern schon in der ersten Hälfte des 2.Jhs. einer kleinen⁵² dakischen Siedlung Malva

⁴⁶ Morales, bei Hübner, CIL II 1180.

⁴⁷ So mit Recht Tudor, *Omag. Giurescu* 1944, 527, H.—G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960, 505, und Nesselhauf, a.O. 182.

⁴⁸ CIL III 2866: ... decurioni, auguri et pontifici / civitatis. Paralensium / provinciae Daciae... gehört mit Sicherheit in die späte Zeit des Municipium, da nur in römischen oder latinischen Städten Auguren und Pontifices belegt sind.

⁴⁹ So auch C. Daicoviciu, *Nesciendi ars...*, 1944, 25, Anm. 21; *Arheol. Vestnik* 19, 1968, 27, Anm. 23.

⁵⁰ D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 283. I. I. Russu, *Illirii, Istoria — Limba și onomastica — romanizarea*, București, 1969, 110. Vgl. auch C. u. H. Daicoviciu, *Acta MN* IV, 1967, 74, Anm. 3.

⁵¹ Vgl. Tudor, *Omag. Giurescu* 1944, 530. Nesselhauf, a.O. 183.

⁵² Nach Tudor, *Romula* 1968, 12, umschloß der Erdwall der ersten Siedlung ein Gebiet von ungefähr 200 × 250 m (= 5 ha), nach ds., *Orășe, tirguri și sate în Dacia romană* 1968, 344, dagegen etwa 300 × 300 m (also 9 ha), nach *OltR.*, 3. Aufl. 1968, 192, circa 200 × 300 m (d.h. 6 ha).

verliehen worden sein, noch bevor sie römisches Municipium wurde⁵³. Allenfalls ein Satiriker hätte hier von einem „Klein-Rom“ oder einer „Romulusstadt“ — wie immer man Romula dann übersetzt — sprechen können. Wer zudem feststellt, daß es keinen einzigen Fall gibt, in dem noch nach der caesarisch-augusteischen Zeit römische Städte mit Beinamen vom Typ Romula ausgezeichnet wurden — von peregrinen civitates ganz zu schweigen⁵⁴ —, der kann fast mit Sicherheit ausschließen, daß Romula ein römischer Beiname für Malva gewesen sein kann. Dann bliebe nur noch theoretisch die Möglichkeit, in „Romula“ die latinisierte Form eines dakischen Ortsnamens zu erkennen⁵⁵. Aber niemand wird wohl ernsthaft eine autochthone Doppelnamigkeit — dazu noch in der Parataxe Romula Malva — erwägen wollen. Denn dann würde es unbegreiflich sein, warum die Provinz Malvensis nach dem wenig gebräuchlichen Namen Malva bezeichnet worden wäre. Man fände auch im gesamten Donaauraum keinen parallelen Fall, da Doppelnamen wie Tropaeum Traiani, Alburnus Maior, Horreum Margi usw. eben nicht aus zwei indigenen Ortsnamen zusammengesetzt sind. Auch Siedlungsbenennungen wie Augusta Vindelicum, Aquae Iasae, Aquae Balissae⁵⁶, Aquae S... oder Praetorium Latobicorum kann man nicht zum Vergleich heranziehen, da bei ihnen nur ein sehr verbreiteter lateinischer Hauptname meist durch eine Stammesangabe erläutert wird. So bliebe allenfalls das municipium Flavium

⁵³ Die Vorstellungen von D. Tudor, man habe bei einer offiziellen Ansiedlung römischer Kolonisten, hauptsächlich Veteranen, in trajanisch-hadrianischer Zeit dieser Siedlung, die damals weder Kolonie noch Municipium geworden sei, den Namen Romula verliehen, während der alte dakische Name aufgegeben wurde, halte ich für eine Konstruktion, die auch durch irgendwelche archäologischen Funde nicht begründet werden kann. Wir müssen z.B. in Napoca und Drobeta, um vom Bergwerksgebiet ganz zu schweigen, mit einer organisierten Ansiedlung rechnen; dort wurden nachweisbar die alten Namen beibehalten. Der Ortsname „Romula“ kann nicht mit anderen verglichen werden, die auf bestimmte örtliche Besonderheiten zurückgehen, wie Aquae, Salinae, Pons Augusti oder Ad Pannonios (sofern diese Orte überhaupt dakische Siedlungs- bzw. Flurnamen hatten). Vgl. dazu z.B. *Orăşele, târguri şi sate în Dacia Romană* 1968, 344, oder *Romula* 1968, 12. — Daß Romula ein hadrianisches Municipium gewesen sei, nimmt Tudor, *OltR*, 3. Aufl. 1968, 195, an (vgl. dazu jedoch u. S. 147, Anm. 92).

⁵⁴ Vgl. B. Kröll, *Untersuchungen zu den Beinamen und der Rechtsstellung von Städten des Imperium Romanum*, Diss. Erlangen—Nürnberg 1968 (noch ungedruckt).

⁵⁵ Vgl. nur zu Rom- den thrakischen Königsnamen *Roimetalkas*, ferner *Romaesta* (CIL XVI 3), *Roimos* — *Roimus* — *Ruimus* u.a.: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, 2. Aufl. Bucureşti 1967, 118. D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste* 1957, 400 ff. Romula als kleine Siedlung in Pannonien an der Straße Emona — Siscia, östlich Neviodunum (Tab. Peut., Geogr. Rav. 4, 20. Das immer daneben noch angeführte andere Romula in Dalmatien, Itin. Ant. 274, 4, ist in Wirklichkeit mit dem pannonischen identisch) führt sicher einen latinisierten enchorischen Ortsnamen: vgl. auch A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. I: Einleitung, Wörterbuch der illyrischen Sprachreste, Wien 1957, 286; anders I. I. Russu, *Illirii* 1969, 137, Anm. 30.

⁵⁶ Wenn Aquae Balissae mit dem municipium Iasorum identisch ist (so A. Mócsy, RE Suppl. 11, 1003), dann liegt ein ähnlicher Fall vor wie bei Neviodunum (vgl. die folgenden Anm.): beide Namen werden nicht miteinander kombiniert.

Neviodunum⁵⁷, das auch municipium Latobicorum heißt⁵⁸. Es gibt aber eben nicht die Kombination Neviodunum Latobicorum oder Neviodunenses Latobici. Bei Romula ist zudem kein Stamm der Malvi bekannt.

Man kann demgemäß wohl nicht einfach durch den Hinweis auf einige willkürlich gewählte Beispiele aus Italien oder Spanien, wie sie die Indices des CIL oder Dessau (ILS) oder auch nur Plinius' *naturalis historia* bequem an die Hand geben, den Ausnahmefall im gesamten Donaauraum erklären⁵⁹.

Andere Argumente bestätigen unsere Überlegungen, daß Malva nicht mit Romula identisch sein kann. Keine Inschrift nennt Romula Malva zusammen, sondern entweder Malva (Malvesis)⁶⁰ oder Romula allein. Keine Inschrift mit der Nennung von Malva o.ä. wurde in oder bei Romula gefunden. Die Inschriften aus Romula, die den Stadtnamen anführen, davon eine hochoffizielle Kaiserinschrift vom Jahre 248, bei der man am ehesten den vollen Stadttitel erwarten müßte, sprechen nur von colonia Romula (Romulensium)⁶¹. Auch die große Ehreninschrift aus Oescus für den Zollpächter des illyrischen Zolls, Iulius Capito, die etwa gleichzeitig mit der des Possessor gesetzt wurde und die die Beinamen der römischen Städte sorgfältig notiert — Flavia für Sirmium, Ulpia für Oescus, Poetovio und Ratiaria, Traiana für Sarmizegetusa⁶² —, nennt unsere Stadt nur municipium Romulensium. Schließlich wäre es bei solcher Sachlage in der Tat unbegreiflich, daß die Büros von Heeresseinheiten, wenn Romula und Malva derselbe Ort wäre, in offiziellen Domus-Angaben für die Soldaten Malve(n)se und nicht Romula setzten⁶³.

Wenn mithin wohl kein Zweifel daran möglich ist, daß Malva o.ä. nicht mit Romula gleichgesetzt werden kann, so ist nach wie vor Malva o.ä. nicht zu lokalisieren. Diese Stadt hat der Provinz den Namen gegeben. Deshalb braucht sie aber keineswegs „doch wohl, wie im Fall von Apulum (Dacia Apulensis) und Porolissum (Dacia Porolissensis), die bedeutendste Stadt und die Verwaltungszentrale“ gewesen zu sein⁶⁴. Denn dann hätte die Porolissensis eigentlich Napocensis (nach Napoca) heißen müssen, und es ist sehr fraglich, ob die „bedeutendste Stadt“ der Apulensis nicht Sarmizegetusa war, die trajanische Kolonie, Sitz des Landtages und des Finanzprokurators gewesen ist. Die bisher unbekannte Lage von Malva

⁵⁷ So in CIL III 3919; Neviodunum als Name des Hauptortes auch in III 3921: Charito Neviod(unensium servus); *4618 und 11322: Meilensteine von 141 bzw. Dezember 139. Neviodunum: VI 32671 (Sev. Alex.); Ptol. 2, 14, 4; Itin. Ant. 259, 14; Tab. Peut. (Geogr. Rav. 4, 20).

⁵⁸ CIL III 3925 (hadrianisch) — Latobici [publi]ce in einer akephalen Senatoreninschrift: III 10804.

⁵⁹ Tudor, *Omag. Giurescu* 1944, 526 mit Anm. 1. Nesselhauf, a.O. 183: „Mehrnamigkeit solcher Art ist bekanntlich keine seltene Erscheinung“.

⁶⁰ S.o.S. 132.

⁶¹ CIL III 8031: ...ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum... fecerunt. *AnnEp.* 1957, 334: dec. quaestor aedilic. col. Romul.

⁶² CIL III 7429 = ILS 1465.

⁶³ S.o.S. 132.

⁶⁴ Nesselhauf, a.O. 183.

erlaubt indes auch nicht die Annahme, „daß sich hinter dem augenscheinlich einheimischen Namen Malva eine uns unter ihrem römischen Namen bekannte Stadt verbirgt“⁶⁵, weil wir die bedeutendste Stadt einer Provinz (die doch Malva gar nicht zu sein brauchte!) kennen müssten. Rumänische Archäologen würden das bestreiten. Man braucht nur z.B. an Cioroiul Nou zu erinnern, dessen antiken Stadtnamen wir nicht angeben können⁶⁶.

Was bedeutet nun aber der Zusatz (civitatis Romulensium) Malvensium in der Ehreninschrift des Iulius Possessor? Da wir einen Stamm der Malvi, Malvenses o.ä. nicht kennen, noch im römischen Dakien — anders als etwa in Pannonien oder Moesien — Stammesgemeinden als frühe administrative Organisationsformen nachweisen können, bleibt keine andere Erklärung, als in Malvensium eine erläuternde Beifügung der Provinz, in der Romula lag, zu sehen, damit in Romula Hispalis die civitas der „malvensischen Romulenser“ nicht mit den Romulenses Hispalenses⁶⁷ verwechselt würde. Bezeichnenderweise erhält die colonia Arcensium keinen solchen spezifizierenden Zusatz. Romulensium Malvensium wäre somit eine bequeme Kurzform für die normale, aber umständlichere Wendung Romulensium provinciae Malvensis, ex Dacia Malvense o.ä.⁶⁸. Diese Interpretation hat Nesselhauf von vornherein mit dem Hinweis abgelehnt, die Provinz könne nicht gemeint sein, weil „die untere dakische Provinz zu der Zeit, als Iulius Possessor Kurator von Romula war, noch gar nicht Dacia Malvensis hieß“⁶⁹. Das ist gewiß richtig. Aber der Zeitpunkt der Amtsführung braucht hierfür nicht entscheidend zu sein, sondern der Augenblick, in dem Iulius Possessor die einzelnen, geradezu pedantisch genauen Angaben seiner Laufbahn für den Inschriftentext der Schiffergilde mitteilte. Nur wenn damals die Provinz Malvensis noch nicht bestanden hätte oder Possessor unter keinen Umständen wissen konnte, daß die Provinz, in der Romula lag, in Dacia Malvensis umbenannt worden war, wäre das ein gewichtiges Gegenargument gegen unsere Interpretation des

⁶⁵ Nesselhauf, a.O.

⁶⁶ Die Versuche, den Ortsnamen (?) in der Inschrift zu ergänzen, die von C. S. Nicolaescu-Plopşor, *Unde a fost Malva*, in *RevMuz* 2, Nr. 3, 1965, 203—7, herausgegeben wurde, sind wenig sinnvoll, da man schon in Oltenien viele Namen auf -vensium findet. Es ist außerdem gar nicht sicher, daß Cioroiul Nou mit dem Ortsnamen gemeint ist. Nicolaescu-Plopşor ergänzte: M. Opellius Maximus / [dec Molţanensium, Herculi / [p(ro) sal(ute) Mal]vensium ex voto posuit; Tudor schlug dagegen [... Aq]uensium vor (*Latomus*, 25, 1966, 847 ff.; *Orăşe, tirguri şi sate în Dacia romană* 1968, 318 f.; *OltR*, 3.Aufl. 1968, 218 f., Abb. 2 auf S. 217, Suppl. Epigr. 381); C. Daicoviciu schließlich trat für [... Aeq]uensium ein (*ActaMN* 2, 1965, 654 f.; vgl. auch C.u. H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 74, Anm. 3).

⁶⁷ So ILS 6920.

⁶⁸ Ähnliche Formulierung z.B. auch ILS 897 (caesarisch-augusteische Zeit): Ptolemaiei Cyrenens(es); 5014: pat(rono) Teanensium Apulum. Da civitas Romulensium Malvensium die Gesamtheit der Bewohner bezeichnet, ist es wohl auch erlaubt, die Domus-Angaben einzelner heranzuziehen: ILS 3318 (= II 1166): M. Iunius Quir. [Hi]spanus Segoviensis; 6902 (= II 105): G. Bossius Saturninus Galeria Napolitanus Afer; 6935 (= II 4218): Cn. Gavio... Quir. Amethysto Balearico Palmensi et Guiuntano; ferner 2517; 5287, Z.2; 9344.

⁶⁹ A.O. 183.

Doppelnamens. Es läßt sich aber eindeutig darlegen, daß ein solcher Beweis nicht geführt werden kann.

Die Ehreninschrift von Hispalis wird dem Possessor als proc(uratori) Augg. ad ripam Baetis gesetzt, also vor dem Tod des Verus. Da Possessor unter Marcus und Verus als adiutor des praefectus annonae Ulpius Saturninus drei verschiedene Funktionen ausgeübt hatte⁷⁰, hat schon Pflaum diese Prokuratur auf das Ende der Samitherrschaft der beiden Kaiser gelegt⁷¹. Diese Stellung ist besonders dann kaum vor 168 n. Chr. zu datieren, wenn Possessor, nach einer Beobachtung von E. Birley⁷², seine militärischen Chargen und die Kuraturen in Dakien und Phoenikien⁷³ erst bekleidet hat, nachdem er von Marcus und Verus in die Ritterdekurien aufgenommen worden war. Auf einem kürzlich im nordafrikanischen Maotat gefundenen Stein ist er als proc. Aug(usti) ad ripam Baetis bezeichnet⁷⁴. Wenn wir hier den Wechsel von Augg. zu Aug. zu Recht präzise verstehen, so hätte die Prokuratur noch über den Tod des Verus (Mitte des Winters 168/9, d.h. wohl Januar/Februar 169)⁷⁵ hinausgeführt. Da die Inschrift „ob innocentiam iustitiamque eius singularem“ aufgestellt wurde, wird sie kaum gleich zu Anfang der Amtszeit abgefaßt worden sein. In jedem Fall also wird die Ehrung wohl kaum vor der zweiten Hälfte des Jahres 168, wenn nicht erst Anfang 169 konzipiert bzw. eingemeißelt worden sein.

Seit wann nun nennt sich die südlichste dakische Provinz Malvensis? Der Name begegnet zuerst auf dem Grabstein des M. Macrinus Avitus Catonius Vindex, höchstwahrscheinlich frühestens im Jahr 169⁷⁶. Selbst-

⁷⁰ Ad oleum Afrum et Hispanum recensendum, item solamina transferenda, item vecturas nauculariis exsolvendae.

⁷¹ *Les carrières procuratoriennes équestres*, 1960, 504—6.

⁷² Bei Pflaum, a.O.

⁷³ H. Nesselhauf, a.O. 183 f., hat kaum zu Recht die Kolonie Arca mit der Straßenstation ca. 40 km westlich von Melitene gleichgesetzt, von der nur bekannt ist, daß sie im 4.Jh. n.Chr. eine selbständige Gemeinde war (Itin.Anton. 178, 1; 211, 3; 215, 5. K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916, 736. Hirschfeld, RE 2, 1118, Nr. 4. De Ruggiero, *Diz.Epigr.* I 636, Nr. 1. A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, 183 und 432, Anm. 17). Zum phönikischen Arca vgl. Hirschfeld, RE 2, 1117 f. Jones, a.O. 282 f. und 463, Anm. 75.

⁷⁴ G. Ch. Picard, RA, 1968, 297 ff.

⁷⁵ Galen 14, 650; 19, 18 (vgl. SHA, vita Marci 14, 7f.; vita Veri 9, 10 f.). PIR II² p. 140. A. E. Birley, *Marcus Aurelius*, London 1966, 214 f.

⁷⁶ CIL VI 1449 cf. p. 3805 = ILS 1107: ...p[r]oc.prov.Dac.Malv... — W. Zwicker, *Studien zur Markussäule I*, Amsterdam 1941, 86, Anm. 124, hat — trotz seiner Zweifel — wohl richtig darauf hingewiesen, daß die dona militaria, die Macrinus für eine besondere militärische Leistung im Germanenkrieg erhalten hatte, von Marcus allein verliehen waren, so daß der terminus post quem der nächsten Stellung als Prokurator der Malvensis der Tod des Verus (Anfang 169) wäre (Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres* 1960, 511 f. C. u. H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 82). Nach einer nicht überzeugenden Hypothese von J. Fitz, *Epigraphica* 28, 1966, 67—71, soll Macrinus Avitus nach seiner quarta militia die Auszeichnungen im Kampfe gegen die eingebrochenen Markomannen und Quaden in der ersten Hälfte des Jahres 169 erworben und erst danach unter Claudius Fronto die Malvensis verwaltet haben. Dagegen auch A. E. Birley, *Provincialia*, in *Festschr.R.Laur-Belart*, Basel 1968, 224 f.

verständlich braucht aber das Jahr, in dem die Provinz zuerst inschriftlich erwähnt wird, nicht auch dasjenige zu sein, in dem sie eingerichtet wurde, und ebenso der erste (zufällig) bekannte Prokurator nicht der erste überhaupt zu sein. Mithin können wir auf diesem Wege nicht mehr genau feststellen, wann die Malvensis umbenannt worden ist⁷⁷.

Nun stoßen wir etwa zur gleichen Zeit zum ersten Mal auch auf den zweiten neuen Provinznamen, Dacia Apulensis, in einem Elogium, das in Rom auf dem Trajansforum den Tod des Statthalters M. Claudius Fronto, der „post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pró r.p. fortiter pugnans“ gefallen war, verherrlichte⁷⁸. Die beiden Namenswechsel stehen offensichtlich in unmittelbarem Zusammenhang und müssen gleichzeitig erfolgt sein, weil nun einmal eine provincia Superior ohne eine Inferior (bzw. umgekehrt) unsinnig war.

Seit der Umorganisation, die zwischen 120 und 133 erfolgte, bestand das erst kurz vorher in Dacia Superior und Inferior zweigeteilte Dakien aus drei Provinzen. Aus dem nördlichen Teil der Superior war damals eine eigenständige Provinz Dacia Porolissensis geworden⁷⁹. Wenn trotz dieser Abtrennung die alten Provinznamen Dacia Superior und Inferior beibehalten wurden, so kann man daraus schließen, daß die Bezeichnungen als „obere“ und „untere“ Provinz nachwievor zutrafen. Diese Namenswahl war demnach, wie bei den beiden Pannonien, Moesien oder Germanien, von der Lage am Fluß, der Donau oder dem Rhein, in Stromrichtung getroffen worden. Wenn Dacia Superior nach diesem Gesichtspunkt benannt wurde, muß die Provinz also bis zur Donau gereicht und somit Teile des heutigen Banat mitumfaßt haben⁸⁰. Diese Bezeichnung (Dacia Superior — Inferior) ist später nicht mehr als sinnvoll beurteilt⁸¹, sondern durch Apulensis und Malvensis ersetzt worden, obwohl man die Dreiteilung beibehielt. Gleichsam von selbst bietet sich dafür die Erklärung an, daß eine territoriale Umgliederung den bisherigen Namen ihre Grundlage entzogen hatte. Denn man kann wohl mit Sicherheit

⁷⁷ Anders jedoch, frühestens nach dem Tode des Verus 169: C.u.H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 80. Seit der Mitte des Jahres 169: Fitz, *Epigraphica* 28, 1966, 69. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 87, vermutet als wahrscheinlichstes Jahr der Prokurator des Vindex in der Malvensis 167 oder 168.

⁷⁸ CIL VI 1377 und 31640 = ILS 1098, nur handschriftlich überliefert. Zu den Ergänzungen vgl. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 38. Vgl. auch die kürzere Karriere in CIL III 1457.

⁷⁹ Vgl. nur C. Daicoviciu, D. Protase, *ActaMN* 1, 1964, 163—180.

⁸⁰ Diese Ansicht vertritt in neuerer Zeit vor allem C. Daicoviciu, D. Protase, *ActaMN* 1, 1964, 172; 174. C.u. H. Daicoviciu, ib., 4, 1967, 77. Vgl. auch M. Macrea, *L'organisation de la Province de Dacie*, Dacia 11, 1967, 133.

⁸¹ Inferior zuletzt sicher am 13.12.140 auf einem Militärdiplom (*AnnÉp*, 1962, 264), wahrscheinlich noch etwas später (*AnnÉp*, 1946, 113. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres* 1960, 375 ff.), sofern der Prolegat und Praefekt der Dacia Inferior in einer Krisensituation um 143 oder noch eher im Jahre 157 eingesetzt war: Macrea, *Dacia* 11, 1967, 135. — Superior zuletzt sicher am 8.7.158 (CIL XVI 108), und offenbar auch noch unter Marcus und Verus auf der Ehreninschrift für Iulius Capito (CIL III 7429 = ILS 1465: (coloniae) Traianae Sarmizægethusensium ex Dacia Superiore), datiert durch III 7434 = ILS 1855.

ausschließen, daß sich damals außer den Namen überhaupt nichts (oder allenfalls der Rang einer prätorischen zur neuen konsularischen Provinz) geändert habe⁸². Aus der Possessor—Inscription geht — unabhängig davon, wie man Romulensium Malvensium interpretiert — unbezweifelbar hervor, daß Romula zur Dacia Malvensis gehörte. Daher muß die Malvensis (wie vorher die Inferior) zumindest Oltenien, in dem Romula ja lag, umfaßt haben. Man würde es also am einleuchtendsten finden, wenn die bisherige Dacia Superior in Südwesten Teile des Banats an die neue Malvensis abtreten mußte, so daß sie sinnvollerweise nicht das „obere“ Dakien heißen konnte, weil sie überhaupt nicht mehr an die Donau heranreichte.

Für unsere Frage ist entscheidend, wieweit der Zeitpunkt der Errichtung der Dacia Apulensis festgelegt werden kann. Er läßt sich nur aus dem Kursus des Claudius Fronto gewinnen, der spätestens im Jahre 170 fiel⁸³. Fronto hatte nacheinander folgende Dienststellungen inne: vor dem Tode des Verus (und nach dem Triumph am 12. Oktober 166) war er comes des Verus, leg. Augg.pr.pr. provinciae Moesiae super. (wohl 167), leg. Augg. pr.pr. Moesiae super. [et] Daciae Apule(n)sis simul; nach Anfang 169 leg. Aug. pr.pr. provinci[arum] Daci[arum] und leg. Aug. pr.pr. provinci[arum] Daci[arum] et [Moesiae] super. simul⁸⁴. Nachdem Fronto also zunächst das Kommando über Moesia Superior hatte, wurden dann unter ihm, offensichtlich durch die Kriegsergebnisse bedingt, die Statthalterschaften von Obermösien und Dacia Apulensis vereinigt. Das wird im Jahre 168 oder noch 167/8 geschehen sein, könnte aber bis Anfang 169 angedauert haben, es sei denn, Fronto hätte die nächste Stellung, den Oberbefehl über die dakischen Provinzen als legatus Augusti, schon in den letzten Monaten der Samtherrschaft übernommen, und die letzte Phase seiner Amtsführung unter Marcus allein würde die angeführte Stellung als Legat eines einzigen Augustus rechtfertigen⁸⁵. Für das Jahr

⁸² Vgl. z.B. Nesselhauf, a.O. 182 f. Dagegen mit guten Gründen C.u. H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 79.

⁸³ Im Laufe dieses Jahres war schon Sex. Cornelius Clemens Statthalter der III Daciae: CIL III 7505 = ILS 2311.

⁸⁴ Vgl. zur viel diskutierten Laufbahn: PIR II² no. 874. A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 38—40. R. Syme, *JRS* 36, 1946, 165 f. A. E. Birley, *Marcus Aurelius* 1966, 199; 213; 219 f. J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar 1966, 20 f.; *Epigraphica* 28, 1966, 68 f. G. Barta, *Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im 2.Jh.* (167—171), *ActaClDebrece* 2, 1966, 81—87. C.u. H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 78 f. A. E. Birley, *Provincialia*, *Festschr. R.Laur-Belart* 1968, 218 f.

⁸⁵ Sofern wirklich in der Inschrift Aug(usti) stand. Der Wechsel von proc.Augg. ad ripam Baetis in CIL II 1180 zu proc. Aug. ad ripam Baetis in der neu von Picard herausgegebenen Inschrift für Possessor (RA, 1968, 297 ff.) läßt die Interpretation als durchaus möglich erscheinen, daß ein leg. Aug(usti) sein Amt noch während der Samtherrschaft angetreten hat. — Die Statthalterschaft in den dakischen Provinzen paßt am besten in den Winter 168/9, in dem Fronto offenbar erst die III Daciae organisiert hat: Da er vorher nur Statthalter von Obermösien und der Apulensis war, zuletzt aber von Obermösien und den provinciae Daciae, ist m.E. der Schluß zwingend, daß die III Daciae im Jahre 168 als einheitliche Provinz noch nicht bestanden.

168 oder bereits 167/8 begegnet also zum ersten Mal der Provinzname Dacia Apulensis. Was bedeutet das?

C. und H. Daicoviciu haben dazu eine interessante These aufgestellt⁸⁶: Da in dem Elogium für Fronto nur die Apulensis und nicht die Dacia Inferior bzw. Malvensis angeführt werde, könne man das nur mit der Fusion der beiden Provinzen Superior und Inferior zur neuen Provinz Apulensis erklären. Von diesen vereinigten Provinzen sei später erst die Malvensis abgetrennt worden. Dieser Zustand könnte freilich nur wenige Monate gedauert haben. Denn das nächste Kommando Frontos war ja die Statthalterschaft über die „dakischen Provinzen“, d.h. die Tres Daciae⁸⁷, die durch den Oberbefehl über die „dakischen Provinzen und zugleich Obermösien“ abgelöst wurde⁸⁸. Viel wichtiger scheint mir zu sein, daß auch die Dacia Porolissensis, die doch für Fronto mindestens ebenso bedeutungsvoll sein mußte, wie die Malvensis, nicht neben der Apulensis erwähnt wird⁸⁹ und daß die Front im Westen und Norden Dakiens, nicht aber im Südosten, gegen Muntenien, lag. Fronto mußte es darauf ankommen, über die Legion (bzw. die Legionen?)⁹⁰ in der Apulensis verfügen zu können; da man ohnehin annehmen muß, daß ihm die Auxiliareinheiten der Porolissensis unterstellt waren, hindert nichts, ihm das gleiche gegebenenfalls auch für die Truppen der Malvensis zuzugestehen⁹¹. Vielleicht mochte es in der damaligen militärischen Situation als untunlich erscheinen, ihn auch noch mit zu dieser Zeit zweitrangigen zivilen Aufgaben zu belasten.

Diese Überlegungen können auch dazu beitragen, eine gewisse Schwierigkeit unserer Hypothese, die Malvensis habe den südlichen, an die Donau grenzenden Teil der alten Dacia Superior mitumfaßt, zu beseitigen. Denn eine solche Neugliederung hätte zur Folge, daß Claudius Fronto als Kommandeur Obermösiens und der Apulensis nach dem Donauübergang bei Lederata zunächst die Malvensis, die nicht zu seinem unmittelbaren Amtsgebiet zählte, durchqueren mußte, um seine zweite Provinz zu erreichen. In der gleichen Lage war er aber auch, wenn er durch die Porolissensis in das nördliche Kampfgebiet einmarschieren wollte. Auch

⁸⁶ *ActaMN* 4, 1967, 79 ff.

⁸⁷ So auch in III 7505 = ILS 2311.

⁸⁸ Die Ehreninschrift von Sarmizegetusa (CIL III 1457 = ILS 1097) nennt diese letzte Stellung Frontos auch richtig leg. Aug. pr. pr. trium. Dac. et Moes. sup.

⁸⁹ Die Porolissensis kann nicht unter einem Legaten gestanden haben, der dort die legio V Macedonica befehligte (C. u. H. Daicoviciu, *ActaMN* 4, 1967, 79), da Calpurnius Agricola (cos. 158/9) nur als Vorgänger des Fronto und Statthalter einer konsularischen Provinz oder als comes eines der beiden Kaiser diese Legion geführt haben kann (III 7505 = ILS 2311). Wann genau diese Legion nach Dakien gekommen ist, ist mithin unbekannt. (Vgl. schon Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 41; anders z.B. A. E. Birley, *Provincialia, Festschr. R. Laur-Belart* 1968, 218 f., Anm. 17). Zudem wäre es inkonsequent gewesen, Obermösien und Apulensis zu vereinigen, von beiden aber die für dieses Kommando notwendige Porolissensis zu trennen.

⁹⁰ Vgl. Anm. 89.

⁹¹ Allgemein über die Unterordnung: Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* 1944, 18; 35. Pflaum, *Les procurateurs équestres*, Paris 1950, 146–51; RE 23, 1269. A. J. Graham, *JRS* 51, 1961, 99 ff. Skeptisch: M. Macrea, *Dacia* 8, 1964, 155.

ist diese provisorisch gedachte Koppelung zweier Statthalterschaften nicht aus administrativen, sondern aus militärischen Gründen im Kampf gegen die unmittelbare Bedrohung durch die Nordvölker vorgenommen und nach wenigen Monaten wieder aufgegeben worden. Dieses Variieren scheint mir in ganz souveräner Weise den jeweiligen militärischen und organisatorischen Notwendigkeiten angepaßt gewesen zu sein.

Kehrt man nunmehr wieder zum Ausgangspunkt zurück, ob Iulius Possessor in dem Zeitpunkt, in dem er das Formular seiner Laufbahn für die *scapharii Hispalenses* niederschrieb, von der Umbenennung der *Dacia Inferior* etwas wissen konnte, so lehrt ein Vergleich des möglichen Abfassungsdatums dieser Inschrift mit dem ersten Auftreten der Provinzbezeichnung *Apulensis* bzw. *Malvensis*, daß diese Kenntnis möglich war. Sie aber müßte ausgeschlossen sein, wenn man zu beweisen versuchte, daß *Malvenses* in der Zusammensetzung mit *Romulenses* unter keinen Umständen einen Hinweis auf die Provinz *Malvensis* bedeuten kann.

Romula ist also nicht mit Malva gleichzusetzen. Als Possessor hier Kurator war, hatte es noch den Rang einer *civitas*⁹². Zwischen dieser Zeit und der Abfassung der Ehreninschrift muß es jedoch ein *Municipium* geworden sein⁹³. Sollte auch diese Tatsache dem Iulius Possessor bekannt gewesen sein, so hat er, wie bei seiner Sorgfalt für ihn selbstverständlich, jene Rechtsstellung der Gemeinde angegeben, die sie zum Zeitpunkt seines Amtes hatte.

Romula lag in der *Dacia Malvensis*, deren territorialer Grundbestand Oltenien und offenbar auch beträchtliche Gebiete des heutigen Banat umfaßte. Da die Erweiterung der Provinz sofort auch die Frage nach dem neuen Namen stellte, konnte es vielleicht sinnvoll erscheinen, die Provinz nach dem Verwaltungssitz zu benennen. Obwohl man nicht widerlegen kann, daß für die neue Provinz auch ein neues Zentrum gewählt und dafür eine Stadt im westlichen oder mittleren Banat ausgesucht worden sein könnte⁹⁴, so halte ich es doch auch für erwägenswert, an die uns noch unbekannte Hauptstadt der bisherigen *Dacia Inferior* zu denken, die dann Malva o.ä. geheißen hätte.

F. VITTINGHOFF

⁹² Ich halte es für ausgeschlossen, daß der sorgfältig notierende Possessor diesen Terminus nur abusiv (für *municipium*) gebraucht hätte. Bei Arca ist auch richtig der Kolonietitel hinzugefügt.

⁹³ In der großen Inschrift für Iulius Capito (CIL III 7429 = ILS 1465; vgl. o.Anm. 81) wird es *municipium* genannt. — Innerhalb der Inschrift sind die Ämter offenbar systematisch geordnet: *coloniae*, *municipium*, *civitas*, *collegium*.

⁹⁴ Vgl. o. S. 134.

CASTRUL ROMAN DE LA BUCIUMI (JUD. SĂLAJ). SĂPĂTURILE DIN 1963—1968

Ruinele antice de la Buciumi sînt semnalate încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, dar numai în secolul trecut au fost atribuite cu certitudine unui castru roman¹. Cultivarea intensă a terenului a scos la iveală, pe lîngă urme de construcţii, şi material arheologic care a ajuns în cea mai mare parte în Muzeul din Zălau. Studii mai recente asupra materialului epigrafic provenit din castru, au identificat unitatea militară care staţiona aici².

Cercetarea sistematică a castrului, începută în 1963 de Muzeul de Istorie din Cluj în colaborare cu Muzeul din Zălau şi continuată an de an, este încă în curs. Pe această cale s-au verificat aşezarea exactă a castrului, fazele lui de construcţie şi i s-au stabilit dimensiunile. De asemenea, au fost dezvelite numeroase construcţii din interiorul castrului, printre care şi pretoriul, ceea ce a permis a se stabili că *porta praetoria* este poarta de pe latura de sud a castrului. Săpăturile au scos la iveală o cantitate mare de valoros material arheologic.

În cele ce urmează prezentăm succint rezultatele referitoare la castru ca atare. Un studiu amănunţit cuprinzînd şi materialul arheologic urmează să apară mai tîrziu.

Castrul este aşezat pe terasa uşor înclinată de la nord spre sud a unui platou care se ridică la mieznoapte de sat, terasă cunoscută sub numele de Gradişte (Cetate). Conturul castrului se poate distinge foarte bine pe teren, prezentîndu-se ca un dreptunghi ceva mai ridicat decît restul terenului, cu laturile lungi orientate pe direcţia NV—SE. Ca urmare a lucrării pămîntului, suprafaţa castrului a fost nivelată în interior, nemaiputîndu-se distinge urmele construcţiilor.

Cercetarea elementelor de fortificaţie a arătat următoarele: castrul a avut două faze de construcţie, una de pămînt şi una de piatră. În prima fază, castrul era înconjurat cu un val de pămînt bătut, care se observă bine în profilul secţiunilor, avînd lăţimea bazei de aproximativ 6 m şi înălţimea medie de 1,50 m. În faţa valului se afla un şanţ în formă de V cu lăţimea de 3 m şi adîncimea de 1,50 m. Castrul de piatră are dimen-

¹ În legătură cu istoricul şi bibliografia referitoare la castru: I. I. Russu, *Castrul şi garnizoana romană de la Buciumi*, în SCIV, X, 1959, p. 305—317.

² I. I. Russu, *op. cit.*, p. 315.

siunile 167×134 m. Valul de pământ servea acum ca *agger*. Zidul de piatră a fost construit probabil chiar pe berma fazei anterioare, în tehnica *opus incertum*, din piatră calcaroasă de carieră adusă de undeva din apropiere. Pietrele din temelia zidului, înaltă de 0,70—0,80 m, sînt legate cu pământ, iar cele din partea lui superioară sînt prinse cu mortar. Această ultimă parte este groasă de 1,30 m, grosime constantă pe toate laturile, temelia avînd cu aproximativ 10—15 cm mai mult. Temelia zidului este înfiptă în val și numai într-o singură porțiune, pe latura de vest, ea pătrunde și în pământul neumblat, probabil din cauza nivelării solului. În cea mai mare parte zidul de incintă lipsește acum, fiind scos pentru construcții mai ales în secolul nostru, dar el a fost totuși surprins în cîteva puncte (secțiunea II, XIX, turnul din colțul de sud-est), unde se păstrează și temelia, și o porțiune superioară. În fața zidului de piatră se afla o bermă lată de 1,5 m. În fața acestei berme, marcată de un strat de piatră și mortar, se află un șanț lat de 13 m și adînc de 3 m (față de nivelul bermei), al cărui vîrf se găsea la 10 m depărtare de zid și a cărui escarpă lungă se afla spre interior. Șanțul fazei de pământ a fost astupat sau nivelat foarte probabil cu pământul aruncat din șanțul fazei de piatră, pământ care în unele locuri a fost pus și peste valul vechi (secțiunea I).

Colțurile castrului sînt rotunjite. Turnuri de colț au fost identificate și dezvelite numai în colțurile de nord-est și sud-est, ele fiind de formă trapezoidală. Turnul din colțul de nord-est avea baza mică de 5,40 m, laturile de 7,15 m, iar grosimea zidului pe cele trei laturi de 0,75 m. Distanța între laturi, în punctele unde se îmbină cu zidul de incintă, este de 7 m. În interiorul acestui turn destul de rău conservat s-a păstrat un pavaj de piatră de rîu, care alcătua nivelul de umblare. În mijlocul turnului, străbătînd pavajul, se vede urma unei gropi, probabil de la un stîlp care susținea etajul.

Turnul din colțul de sud-est este mai bine conservat. Baza lui mică măsoară 5,40 m, laturile 5,50 m. Grosimea zidului celor trei laturi este de 0,75 m. Distanța între laturi, în punctul în care se îmbină cu zidul de incintă, este de 7 m. Ambele turnuri au avut acoperiș de țiglă și au fost locuite.

Secțiunea executată peste colțul de nord-vest (secțiunea XIX) n-a descoperit nici o urmă de turn, fie din cauză că el a fost complet scos și solul nivelat în epoca modernă, fie că, ceea ce este foarte posibil, n-a existat turn în acest colț.

Pe latura de sud a castrului, la distanță egală, respectiv, de latura de est și vest, se află cîte un turn intermediar (de curtină) de formă patruleteră. Grosimea zidurilor la turnuri este de 1 m; dimensiunile lor sînt egale: $4,90 \times 4$ m. Ele au fost construite odată cu zidul de incintă care constituia latura lor de sud. Aceste turnuri au avut și ele acoperiș de țiglă și au fost locuite, deși materialul arheologic provenit din ele este comparativ mai sărac decît cel din turnurile de colț.

Au fost dezvelite cele patru porți ale castrului. Trei dintre ele sînt flancate de bastioane cu ieșind semicircular. Numai *porta praetoria*, așezată pe latura de sud, este flancoată de bastioane cu ieșind dreptunghiular

Porțile *principales dextra* și *sinistra* se găsesc la 103 m depărtare de latura de nord-vest și la 62 m de latura de sud-est. Ele împart deci curțina în părți inegale, una de cea 1/3, cealaltă de 2/3 din lungimea acesteia. Porțile *praetoria* și *decumana* sînt situate la mijlocul laturilor respective.

Porta principalis sinistra se află pe latura de est și este destul de rău păstrată. Bastioanele ei, cu dimensiunile 6×8 m, depășesc spre exterior zidul de incintă cu 3,25 m, iar spre interior cu 4,30 m, socotind ambele dimensiuni de la fața externă a acestui zid. Grosimea zidului acestor bastioane este de 1,25 m. Deschiderea porții, largă de 8,80 m, era împărțită în două culoare egale printr-un zid gros de 1,10 m, care depășea cu 0,5 m zidul din spate al bastioanelor. În zona acestei porți drumul pare a fi suferit mai multe refaceri. În secțiunea executată aici apar urme aparținînd, pare-se, porții castrului de pămînt.

Porta principalis dextra se păstrează relativ bine, cu excepția unei părți din bastionul de sud. Bastioanele porții depășesc spre exterior zidul de incintă cu 3 m, iar spre interior cu 4,25 m. Lungimea celor două bastioane este egală: 8,50 m, dar lățimea lor diferă: 6 m la cel de sud și 6,30 m la cel de nord. Grosimea zidului lor este de 0,80 m. Pe latura interioară a bastionului de sud s-a păstrat intrarea largă de 1,70 m, care se află la nivelul drumului. Deschiderea porții, măsurînd 6 m, era pavată cu piatră de râu.

Un pavaj asemănător se păstrează și într-o parte a bastionului de sud, imediat lîngă intrare.

Pe pavajul porții s-a descoperit o parte din benzile de fier care fereau poarta.

Porta decumana, pe latura de nord a castrului, se află într-o poziție dominantă. Cele două bastioane ale porții au dimensiunile $7,30 \times 4,15$ m. Grosimea zidului lor este de 1,15 m. Ele depășesc zidul de incintă spre exterior cu 1,35 m, iar spre interior cu 5,40 m. *Porta decumana* pare a nu fi fost folosită, deoarece nu s-a putut surprinde nici o urmă de *via decumana*. În pereții casetei executate pentru dezvelirea acestei porți, oblic pe nivelul a ceea ce ar fi trebuit să fie *via decumana*, apare o pătrundere de mortar și dărîmătură care ar putea proveni dela o conductă care aducea apa în castru. Această presupunere este sprijinită și de constatarea că nu s-a circulat pe *porta decumana* și de prezența în interiorul castrului a unei băi (vezi mai jos).

Spre deosebire de celelalte porți, *porta praetoria* era flancată de bastioane cu ieșind rectangular, care depășesc spre exterior zidul de incintă cu 1,50 m, iar spre interior cu 6 m. Lățimea bastioanelor diferă: cel de est are 5 m, cel de vest 5,20 m. Lungimea lor este egală: 7 m. Grosimea temeliei bastioanelor este de 1,20 m. Bastionul de est al porții, mai bine conservat, păstrează o bordură care marca nivelul de călcare; grosimea zidului propriu-zis al bastionului este de 0,90 m. Deschiderea porții, măsurînd 8 m, era despărțită printr-un zid gros de 1 m în două culoare egale. Acest zid, al cărui capăt de nord este la nivelul zidului din spate al bastioanelor, are lungimea de 5,80 m. Zidurile care încadrează deschiderea porții par a fi avut cîte un contrafort (vezi planul). Lîngă zidul turnului

de est s-a găsit o piatră cu adîncitură pe care probabil se sprijinea fusul porții propriu-zise. La acest bastion se păstrează pragul intrării, care se afla pe latura din spate. Forma deosebită a bastioanelor acestei porți s-ar putea datora unei refaceri sau reparații târzii.

Bastioanele celor patru porți ale castrului au avut acoperiș de țiglă și au fost intens locuite.

Porta principalis dextra și *porta principalis sinistra* erau, ca de obicei, legate între ele prin *via principalis*, care delimita cele două mari sectoare ale castrului, *praetentura* și *retentura*. Acest drum, lat de 7,20 m, era format din două straturi: primul din bolovani de gresie, al doilea, cel mai de sus, din prundiș și nisip astfel așezat încît drumul este mai ridicat la mijloc. Grosimea medie a celor două straturi este de 0,45 m. *Via principalis* era mărginită pe latura de nord de un zid gros de 0,60 m, care se intrerupe în dreptul intrării în *praetorium*. Pe latura de sud era mărginită de zidurile primului rînd de barăci (vezi planul).

De la *porta praetoria* pînă la *via principalis* se întinde *via praetoria* lată de 6,30 m, flancată de zidurile care mărginesc barăcile. Ea constă dintr-un strat de nisip și pietriș, ușor bombat la mijloc, gros de 0,30 m. La intersecția ei cu *via principalis* se aflau două postamente masive de piatră cioplită, care au servit drept bază pentru statui și inscripții. Unul dintre aceste postamente se păstrează bine. S-au descoperit aici cîteva fragmente mărunte ale unei inscripții și ceea ce pare a fi un fragment de inscripție al cărei text a fost conștiincios martelat. Asemenea postamente pentru inscripții, statui sau alte elemente ornamentale par a fi existat la capetele *viae principalis*, în dreptul porții *principalis sinistra* și *principalis dextra*, precum și la capătul *viae praetoriae*, în dreptul porții cu același nume. În orice caz, două asemenea postamente au fost descoperite în dreptul porții *principalis sinistra* și porții *praetoria* (vezi planul).

După cum s-a mai spus, cercetările efectuate la *porta decumana* și în *retentura*, nu au dat de urmele *viae decumanae*.

La baza valului, în interiorul castrului, a fost identificată pe toate laturile *via sagularis*. Construcția ei nu este uniformă. Pe laturile de vest și de sud este formată dintr-un strat de nisip și prundiș lat de 2,40 m și gros de 0,40 m. Pe laturile de nord și de est ea constă dintr-un pavaj de cărămizi lat de 2,20 m.

În *retentura* a fost identificat un drum care o traversează de la est la vest, lat de 2,50 m și pavat cu pietre de rîu. Rostul lui rămîne să fie precizat.

În interiorul castrului a fost dezvelit *praetoriul*, care avea o poziție centrală, simetrică față de cele patru laturi. Această construcție de formă dreptunghiulară, cu zidul gros de 0,80 m, avea dimensiunile 26 × 32 m. Ea s-a dovedit a fi bine păstrată, cu excepția laturii de est. Pe latura de sud a pretoriului se afla intrarea largă de 1,70 m, în raport de care a fost determinată și poziția porții *praetoria*. Clădirea pretoriului are cîte două încăperi laterale iar pe latura din fund cinci încăperi. Cele de pe latura din spate au avut *hypocaust*. În camera centrală, C, de pe latura din fund se afla așa-numitul sanctuar al drapelelor (cercetătorii germani

folosesc pentru această încăpere denumirea de *Fahnenheiligtum*). Dimensiunile camerei C sînt $5,70 \times 4,80$ m. În această cameră se afla un postament din piatră și cărămidă, cu dimensiunile $0,50 \times 0,50$ m, care susținea probabil un trofeu din care s-au păstrat piese de bronz și zale de la o *lorica squamata*. Se pare că, inițial, de o parte și de alta a acestei camere centrale se afla câte o singură încăpere cu dimensiunile $8,75 \times 4,50$ m, care au fost împărțite ulterior în două: în partea de est încăperile A ($4,80 \times 4,80$ m) și B ($3,45 \times 4,80$ m), iar în partea de vest încăperile D ($3,30 \times 4,80$ m) și E ($4,80 \times 4,80$ m). Încăperea J ($3,85 \times 3,20$ m) reprezintă un adaos tîrziu. Camerele de pe latura de vest au lățimea egală, 3,60 m, lungimea lor fiind 7 m la camera F și 8 m la camera G. Zidul despărțitor avea grosimea de 0,60 m. Pe latura de est încăperile H și I aveau dimensiunile $7,30 \times 3,40$ m.

Peristilul, foarte probabil acoperit, separa integral încăperile de pe latura din spate de cele laterale. În peristil, de o parte și de alta a ieșirii din camera C, se aflau postamente masive de piatră cioplită în jurul cărora s-au găsit fragmente de la mai multe piese epigrafice. Unele din fragmentele găsite în dreptul postamentului estic au putut fi întregite parțial, dovedindu-se a aparține unei inscripții închinată împăratului Caracalla. Peristilul era despărțit de *atrium*, pînă la o anumită înălțime printr-un zid de piatră, și apoi, foarte probabil, prin arcade sprijinite pe stilpi de cărămidă. În colțul exterior al încăperilor F și I se aflau postamente, cu același rol ca și cele din fața camerei centrale. Un asemenea postament, cel din colțul încăperii F, s-a păstrat relativ bine.

Atriumul era pavat cu lespezi mari de piatră. În atrium a fost identificată o groapă cu material arheologic care urmează să fie cercetată exhaustiv.

Pretoriul, în forma descoperită de noi, a fost precedat probabil de o fază mai veche, aparținînd castrului de pămînt, după cum pare a rezulta din urmele de construcție care apar sub pavajul atriumului. O indicație în acest sens poate fi și groapa menționată mai sus, dacă ea se va dovedi a fi fost o *fossa sacra*³.

Între pretoriu și latura de est au fost dezvelite zidurile a două construcții, probabil *horrea*, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile 26×13 m. Zidurile lor au grosimea de 0,75 m. Prima clădire situată la 10 m de pretoriu avea pe latura de est, în exterior, trei încăperi care reprezintă un adaos tîrziu. Zidul de nord al clădirii era străbătut de un canal cu destinație neprecizată.

Cea de a doua clădire, situată la 2,30 m de prima, prezintă pe partea exterioară contraforturi, câte două pe laturile scurte și câte șase pe laturile lungi. Aceste contraforturi cu lungimea de 0,70 m și lățimea de 0,60 m se îmbinau cu zidul clădirii. Zidul de sud al acestei clădiri a fost scos în cea mai mare parte. În interiorul ambelor construcții s-a descoperit material arheologic.

³ Sugestia acad. prof. C. Daicoviciu, căruia îi aducem mulțumiri și pentru alte rodnice îndemnuri și sugestii.

În partea de vest a pretoriului a fost dezvelit un complex de clădiri, cărui s-a dat numele de C3 și C4, în raport de ordinea descoperirii.

C4 are zidul gros de 0,80 m și formă dreptunghiulară cu dimensiunile 30×28 m. Zidul de est al clădirii se află la 8 m de pretoriu. Au fost descoperite pînă acum 14 încăperi (A—S). Partea de nord a clădirii urmează să fie dezvelită. În centrul acestei clădiri se afla foarte probabil o curte. Toate încăperile construcției C4 au fost încălzite cu hypocaust. Camerele A—B ale clădirii C4 sînt construite peste *via sagularis*, iar camerele R—S sînt construite peste încăperi mai vechi aparținînd tot clădirii C4. Camerele A—B și R—S reprezintă adausuri ulterioare. Construcția C3 incalecă parțial colțul de nord-vest al clădirii C4. Clădirea C3, în formă de L, are numeroase încăperi, din care au fost desvelite trei. La capătul de sud al construcției C3, în parte peste zidul construcției C4, s-a construit cuptorul de încălzire și o semiabsidă. Judecînd după cantitatea mare de tuburi de apeduct, foarte bine păstrate, și după contextul arheologic, această clădire a servit ca baie. În favoarea acestei afirmații trebuie pus și faptul că instalația de hypocaust este mult prea mare pentru a fi servit numai la încălzirea clădirii.

Complexul de clădiri C3 și C4 reprezintă probabil locuința comandantului și poate și a altor ofițeri din garnizoană.

Pe latura de sud, de o parte și de alta a porții *praetoria*, au fost identificate două clădiri, construite pe val la 4,25 m de zidul de incintă. Clădirea estică are dimensiunile 15×8 m, dimensiunile celeilalte clădiri urmează să fie precizate. Ambele construcții erau probabil magazii, judecînd după materialul ceramic provenit din ele.

În *praetentura* au fost identificate șase barăci, cîte trei pe fiecare parte a *viae praetoriae*. Bărăcile erau mărginite de ziduri groase de 0,50 m care nu aveau temelii solide. Lungimea barăcilor era de 50,50 m. Barăcile nr. 1, 3, 4, 6 aveau lățimea de 9 m, iar barăcile nr. 2, 5 aveau lățimea de 20 m. Între barăci se aflau spații de circulație despre care urmează să se precizeze dacă erau amenajate ca drumuri. Zidurile de nord ale barăcilor nr. 1 și nr. 4 mărgineau *via principalis*. De-a lungul acestor ziduri se aflau contraforturi la intervale de 6 m. Barăcile nr. 2 și nr. 5 au fost dezvelite parțial. Acoperișul lor de țiglă era susținut de trei rînduri de stîlpi distanțate între ele cu cîte 5,5 m, judecînd după baraca nr. 2. În interiorul barăcii nr. 5 a fost descoperit un zid a cărui destinație urmează să fie precizată. Nivelul de locuire se prezintă sub forma unui strat unitar, compact, de culoare roșiatică, cu multe urme de arsură. Stratigrafia acestui nivel a putut fi parțial precizată cu ajutorul monedelor, nivelul cel mai de jos cuprinzînd aproape exclusiv monede de la Traian și Hadrian. În ambele barăci au fost dezvelite vetre de foc, unele din ele legate de activități meșteșugărești. Barăcile dau, ca de obicei, cea mai mare cantitate de material arheologic, pentru că aici se desfășura, sub aspectele ei cele mai diferite, aproape întreaga viață din castru. Zidurile care mărginesc barăcile sînt mai tîrzii și rolul lor urmează să fie precizat. În zidul de sud al barăcii nr. 5 a fost descoperit un fragment dintr-o inscripție

care, după datele puține pe care le oferă, nu pare a depăși epoca lui Marcus Aurelius.

Atît inscripțiile cît și țiglele și cărămizile stampilate vorbesc de existența unei singure unități care forma garnizoana castrului: *cohors II Augusta Nervia Pacensis Milliaria Brittonum*. Ea pare să fi staționat aici pînă la părăsirea Daciei.

M. MACREA

 —E. CHIRILĂ—N. GUDEA—V. LUCĂCEL—C. POP

DAS RÖMERLAGER VON BUCIUMI (BEZ. SĂLAJ) DIE AUSGRABUNGEN VON 1963—1968

(Zusammenfassung)

Die Ruinen des Römerlagers kannte man schon im 16.Jh.; ihre systematische Untersuchung begann aber erst 1963 und ist noch nicht abgeschlossen.

Das Lager ist auf einem „Gradiște“ oder „Cetate (Burg)“ genannten Plateau gelegen. Es war zuerst in Erde und später in Stein aufgeführt. Die Masse des Steinlagers sind 167×134 m. Seine Ecken waren abgerundet. Gegen NO und SO wurden Ecktürme und an der Südmauer zwei Zwischentürme aufgedeckt. Die auf der Südseite gelegene *porta praetoria* hatte beiderseits Türme mit rechteckigen Vorsprüngen, während die anderen Tortürme runde Vorsprünge hatten. Die *porta principalis sinistra* und die *porta praetoria* waren der Länge nach durch eine Mauer in zwei Gänge abgeteilt. Die *porta decumana* scheint nicht benützt worden zu sein. Die Eck-, Zwischen- und Tortürme waren mit Ziegeln gedeckt und bewohnt. Die *via principalis* und die *via praetoria* wurden zum Teil aufgedeckt. An ihrem Schnittpunkt fand man Inschriftfragmente. Das *praetorium* misst 26×32 m. An der Rückseite hatte es fünf Räume und seitlich je zwei Räume. Im Fahnenheiligtum fanden sich die Reste einer Trophäe: Stücke und Schuppen einer *lorica squamata*. Im Peristyl wurden Reste von Inschriften entdeckt, darunter eine für den Kaiser Caracalla. Das *praetorium* scheint auch eine ältere, wahrscheinlich mit dem Erdlager zeitgleiche Phase gehabt zu haben. Östlich vom *praetorium* wurden zwei *horrea* aufgedeckt. An der Westseite des Praetoriums wurde ein Gebäudekomplex mit Hypokaust und Bad aufgedeckt, allem Anschein nach die Wohnung des Kommandanten. An der Südseite des Lagers wurden zwei kleinere Gebäude festgestellt, deren Bestimmung erst genauer untersucht werden muss. Sechs Baracken konnten identifiziert werden; zwei davon wurden teilweise ausgegraben. Sie ergaben ein reichhaltiges Fundmaterial. In der Mauer von Baracke Nr. 5 wurde ein Inschriftenfragment gefunden, vielleicht aus der Zeit des Marcus Aurelius. Die Besatzung des Lagers war die *cohors II Augusta Nervia Pacensis Milliaria Brittonum*, die hier bis zur Aufgabe Daziens in Garnison lag.

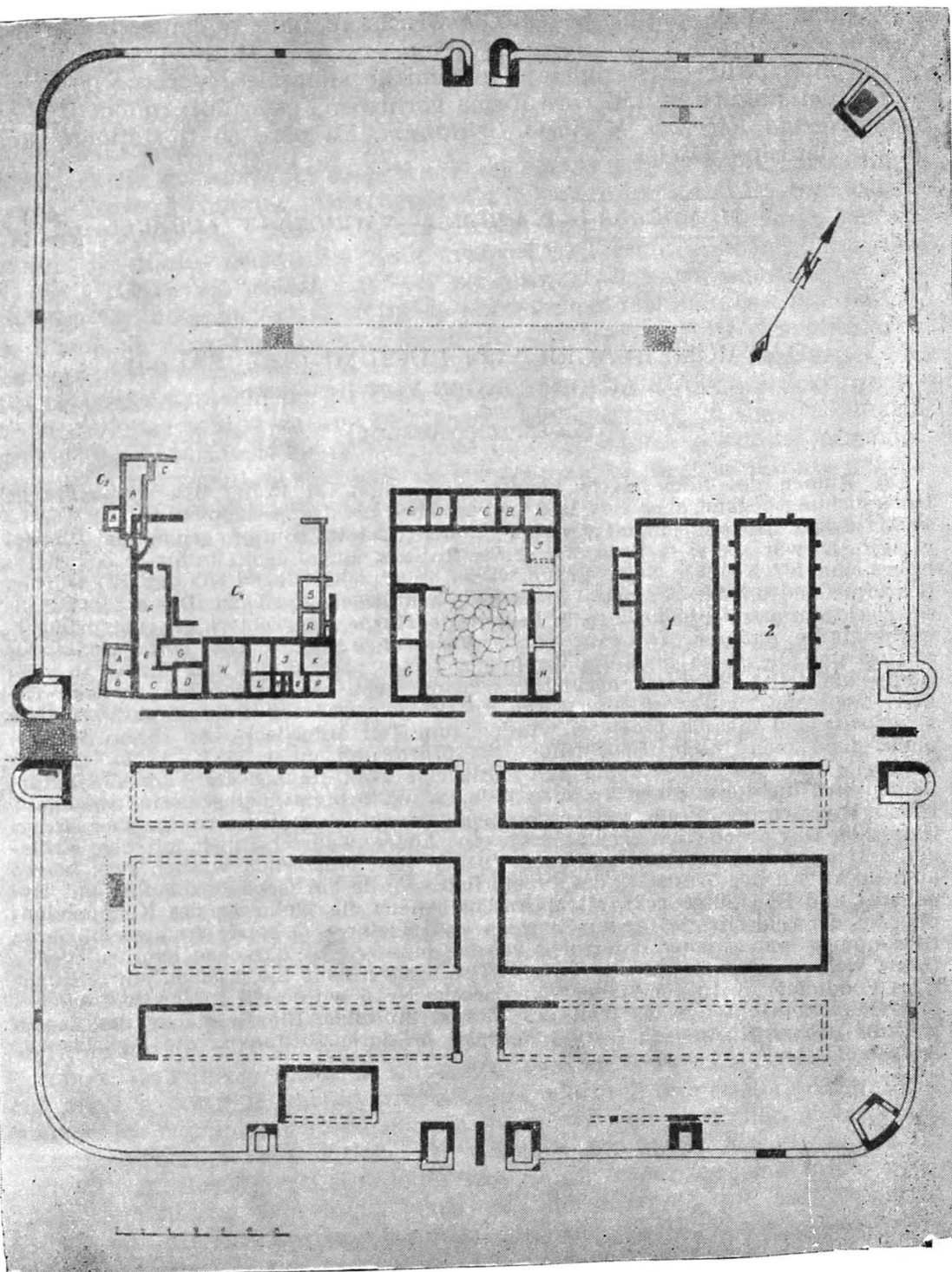
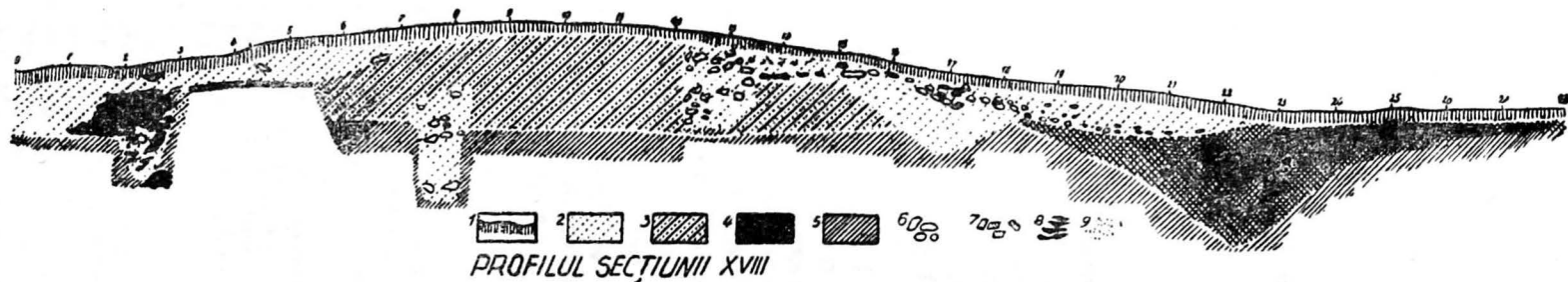

Fig. 1. — Planul castrului Buciumi.

Legenda : 1. Humus actual. 2. Pământ de umplură cu puternice urme de cultură. 3. Pământ galben bătut din agger. 4. Pământ de umplură din șanțul mare, adus de ape de pe dealul din față. 5. Pământ neumblat. 6. Pietre. 7. Cărămizi și țigle. 8. Cărbune. 9. Mortar.

Fig. 2. — Secțiunea XVIII pe latura de nord a castrului.

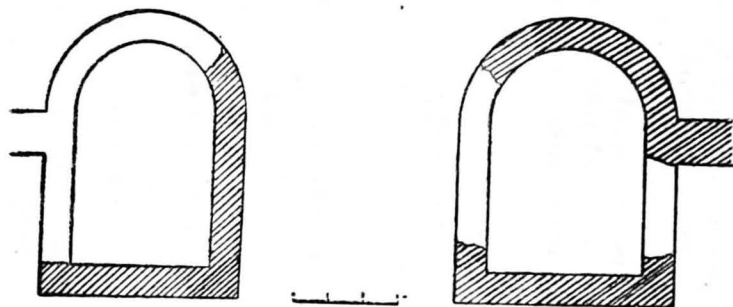

Fig. 4. — Porta principalis dextra.

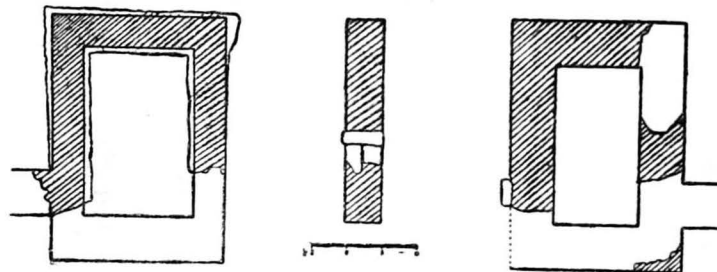

Fig. 5. — Porta praetoria.

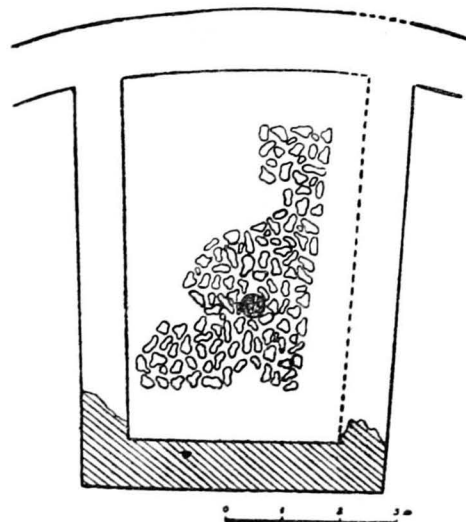

Fig. 3. — Turnul din colțul de nord-est al castrului.

MONUMENTE FUNERARE DE LA MICIA (PARTEA II)*

IV. Acoperiș de *aedicula*

(Pl. I, fig. 1). Calcar. $1,04 \times 0,60 \times 0,30$ m.

Acoperișul, în două ape, are fața centrală ornamentată cu un fronton frînt la partea superioară și terminat cu un fel de acroteră plată. În interiorul frontonului este reprezentată Scylla cu cap de femeie și cu picioarele în forma unor cozi de pește, care după o încolăcire se ondulează simetric spre marginile frontonului. Cu mâinile susține membrele inferioare. Datarea: sec. II e.n.

Scylla, ca simbol funerar, este destul de rar întilnită¹. În Dacia Superior apare cu o vîslă în mînă tot pe un acoperiș de ediculă de la Micia² și între doi sfîncși pe un postament de monument funerar de la Apulum³. Analogia cea mai apropiată a reliefului de la Micia o constituie însă partea superioară a unei stele de la Carnuntum⁴.

Problema ediculelor din Dacia Superior a fost tratată în prima parte a acestui articol⁵. Aici rămîne de subliniat doar faptul că la Micia acest tip de monument funerar este destul de rar și că apare în două variante: *aedicula* cu acoperișul în formă de boltă⁶ și *aedicula* cu acoperișul în două ape, dintr-un singur bloc, ornamentat fie pe fronton, fie în interior⁷. Piesa descrisă mai sus se încadrează în această ultimă variantă.

V. Statui funerare

1. *Statuie funerară feminină acefală* (Pl. III, fig. 1). Marmură albă. $0,90 \times 0,55 \times 0,19$ m; păstrată fragmentar. Lipsesc capul și partea superioară a corpului, aproximativ de la brîu în sus. Se păstrează numai o

* Prima parte a acestui articol a apărut în *ActaMN*, V, 1968, p. 125—135.

¹ Vezi: *DA*, IV₂, s.v. *Scylla*; *LexMyth*, IV, s.v. *Skylla* și *RE*, III, A¹, s.v. *Skylla*.

² Monumentul, inedit, se află în lapidarul Muzeului de istorie din Deva.

³ M. Gramatopol, *Une Scylla funéraire d'Apulum*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 164—167, fig. 1 a—b.

⁴ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, p. 34, nr. 62, fig. 28.

⁵ *ActaMN*, V, 1968, p. 126—131.

⁶ Fr. Cumont, *Neue Funde aus Dacien und Moesien*, în *AEM*, XVII, 1894, p. 24—26, fig. 3—4. Un alt acoperiș de ediculă în formă de boltă, cu lei funerari la margine și con de pin în centru, provenind tot de la Micia se află în lapidarul Muzeului din Deva și este inedit.

⁷ *ActaMN*, V, 1968, p. 126, pl. I, fig. 1.

parte din abdomen, antebrațul stîng și membrele inferioare. Statuia este așezată pe un postament rotund, ușor deteriorat, cu care face corp comun. Ea se încadrează în tipul obișnuit al statuiilor funerare reprezentînd matroane. Femeia poartă o *stola* lungă pînă la pămînt, dintr-un material plin și greu, după cum arată cele trei falduri verticale ce le face în față și faldul din partea stîngă. Deasupra are o *palla* dintr-o țesătură mai subțire și transparentă, cu pliuri ovale și oblice. Transparența veșmîntului vrea să fie sugerată de rotula genunchiului drept, puternic marcată și de întreg piciorul care de la coapsă în jos ar părea descoperit dacă nu s-ar observa sub genunchi marginea mantalei. Pe brațul stîng se înfășoară mantaua, care cade lateral pînă la pămînt și pe care o prinde cu mîna stîngă. Greutatea corpului cade pe piciorul stîng, dreptul fiind ușor îndoit din genunchi. Mîna are degete lungi și este mai îngrijit tratată. În schimb, draperia este realizată într-un stil tipic provincial. Faldurile fine, firești și subtile ale draperiei din epoca elenistică, acum lucrate prin lovituri adînci de daltă, apar greoaie, nenaturale și schematizate la maximum, dovadă că meșterul de la Micia nu se mai pricepe să redea jocul veșmîntului. Probabil că statuia reprezenta o matroană velată, cu un colț al mantalei care îi acoperea capul. Datarea: sec. III e.n.

Statuile funerare feminine sînt cunoscute în Dacia intracarpatică mai ales în centrele urbane: Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁸, Apulum⁹, Po-taissa¹⁰. Prototipul este celebra statuie feminină din epoca lui Augustus (copie a unui original atribuit lui Praxitele), cunoscută sub denumirea „La grande Ercolanese”¹¹. Acesta este tipul de statuie funerară cel mai des prezent în provinciile dunărene¹². Pentru statuile funerare din Dacia alte prototipuri sînt Pudicitia și „La piccola Ercolanese”. Alături de statuile feminine, în aceleași centre urbane apar și statui masculine de *togati*. Este foarte probabil că aceste statui nu erau plasate sub cerul liber, ci în interiorul unor construcții funerare, un fel de mausolee, deosebite de ediculele deschise în față, cu trei pereți și un acoperiș, care sînt de dimensiuni mai mici.

⁸ Un număr destul de mare de statui funerare feminine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află în Muzeul din Deva. Vezi: A. Hekler, *Archaeológiai jegyzetek vidéki múzeumainkból*, în *MKE*, IV, 1910, p. 19—21, fig. 7 și 8; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 296—305, fig. 389 și 399.

⁹ A. Hekler, *op. cit.*, p. 17—19, fig. 4—6; B. Cserni, *AFM*, p. 329 sqq., fig. 38 și S. Ferri, *loc cit.*, fig. 387—388 și 404—405. Tot de la Apulum pare să provină și o statuie funerară achiziționată recent de muzeul Brukenthal din Sibiu, statuie ce se afla în curtea castelului de la Criș (lingă Sighișoara).

¹⁰ B. Orbán, *Torda város*, 1889, p. 57 = *MKE*, I, 1907, p. 141, fig. 5 și I. I. Russu, Z. Milea, *Materiale epigrafice și sculpturale în Muzeul raional Turda*, în *ProblMuz*, 1964, p. 27, nr. 14 și 15, fig. 14 și 15.

¹¹ A. Furtwängler — H. L. Ulrichs, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur*, München, 1904, p. 178—180, pl. 55.

¹² Vezi: E. Kalinka — A. Swoboda, *Bericht über eine Reise im Gebiete der Drau und Save*, în *AEM*, XIII, 1890, p. 38, pl. I; S. Ferri, *op. cit.* p. 196—197, fig. 223—235; p. 211—214, fig. 257—259; p. 293—296, fig. 383—384, fig. 392; *Intercisa*, I, Budapest, 1954, nr. 224, pl. LXXI, fig. 1; nr. 225, pl. LXXI, fig. 2; nr. 229, pl. LXXI, fig. 3.

1

2

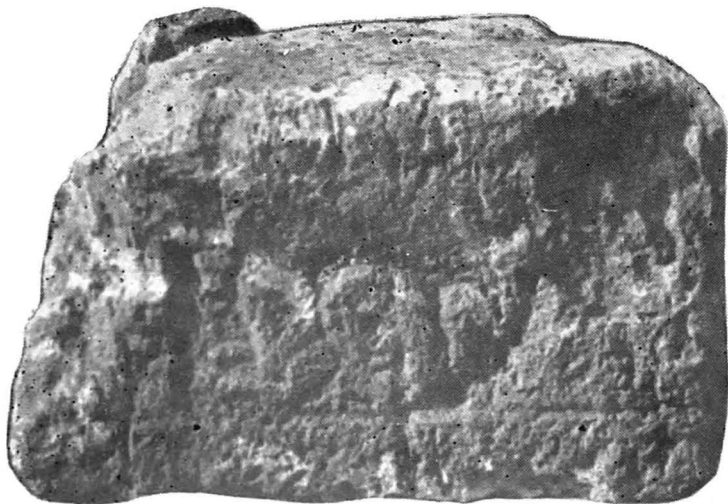

3

4

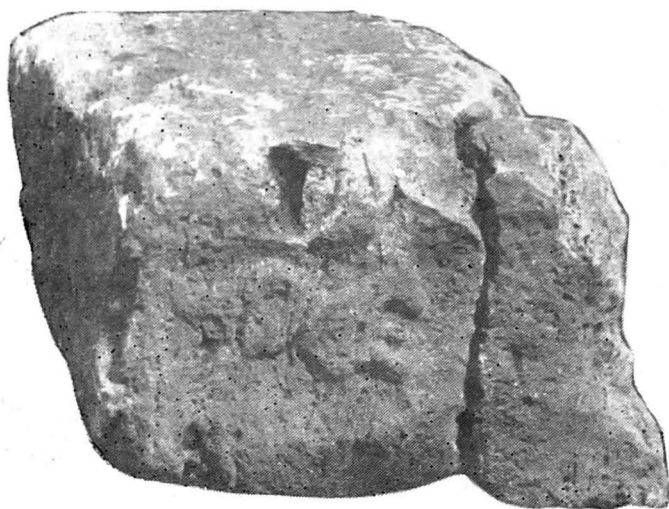
Pl. I.

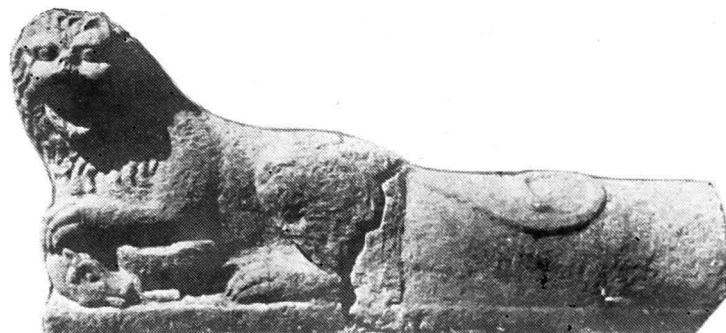
1

2

3

2

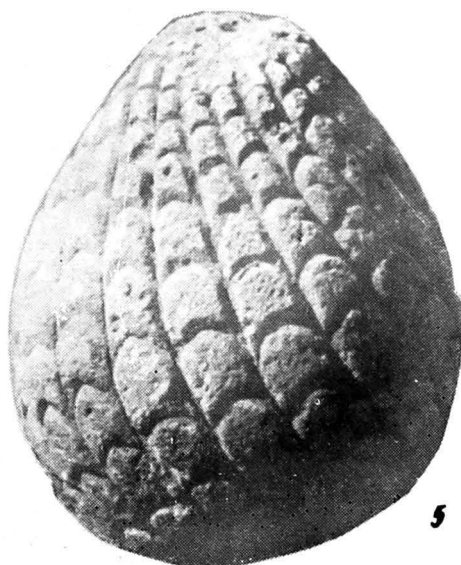
3

1

4

5

Pl. III.

În Dacia Superior tipul statuar imitând un original celebru pătrunde prin albumele de modele sau prin meșteri veniți din nordul Italiei, unde statuile funerare sînt cunoscute¹³. Așa cum s-a constatat și în ceea ce privește alte tipuri de monumente funerare, și statuile dovedesc orientarea artei din Dacia Superior spre provinciile vestice învecinate, originea multora din forme aflîndu-se în nordul Italiei¹⁴.

2. Torso (Pl. III, fig. 4). Marmură. 0,30 × 0,13 m.

Torso de statuie înfățișîndu-l pe Hercule, cu mușchii pectorali puternici și triunghiul inghinal marcat în manieră clasică. Pe umărul stîng, pînă în dreptul coapsei, atîrnă blana leului din Nemeea. Datarea: sec. II e.n.

Identificarea în unele cazuri a defunctului cu eroul grec și, ca urmare, reprezentarea lui cu atributele lui Hercule este un fapt ce a fost sesizat în arta funerară a Imperiului roman¹⁵. În Dacia Superior este cunoscută o statuie a lui Hercule ținînd în mînă merele din grădina Hesperidelor, statuie ce a fost găsită pe locul unuia dintre cimitirele romane ale anticei Napoca¹⁶.

VI. Coronamente de monumente funerare

1. *Geniu între doi lei adosați*. (Pl. I fig. 4). Calcar. 1,05 × 0,60 × 0,16 m. Pe un postament îngust, lipsit de ornamente, sînt reprezentați doi lei adosați, cu corpurile în profil și cu capetele întoarse spre privitor. Gura deschisă, limba scoasă și colții proeminenți le dau expresie de ferocitate. Coama este mare și bogată. Sub labele anterioare țin cîte un cap de berbec. Partea posterioară a corpurilor este rotunjită și scurtă. Între ei se află Thanatos, nud, în atitudinea melancolică și gînditoare obișnuită lui Attis, cu piciorul stîng încrucișat peste cel drept, capul sprijinit în palma mîinii stîngi. În mîna dreaptă ține o torță cu flacăra în jos. Datarea: a doua jumătate a sec. II e.n.

¹³ J. Bankó — P. Sticotti, *Antikensammlung im erzbischöflichen Seminare zu Udine*, în *AEM*, XVIII, 1895, p. 58—60; *Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale dalla repubblica alla tetrarchia*, II, Bologna, 1965, pl. LXIII.

¹⁴ Aedicula, stela cu busturile defuncților în nișă patrulateră, coronamentele în formă de trunchi de piramidă cu muchiile arcuite își au originea în nordul Italiei. Un rol deosebit de important pentru difuziunea motivelor artistice spre provinciile danubiene l-a jucat Aquileia (*Arte e civiltà*, II, p. 428—439). Pentru problema influențelor vestice în arta funerară a Daciei Superior v. Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della «Dacia Superior»* în *EDR*, IV, 1926—27, p. 137—148; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 144—145; H. Daicoviciu, *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 333—352; L. Țeposu David, *Points de vue sur l'étude de l'art provincial de la Dacie Supérieure*, în *Hommages à Marcel Renard*, III, Bruxelles, 1969, p. 550—557.

¹⁵ *LexMyth*. I², s.v. Herakles.

¹⁶ C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 482. fig. 6

Cele mai apropiate analogii ale monumentului sînt un coronament descoperit în castrul de la Răcari¹⁷ și unul apărut recent la Deva, probabil în necropola așezării antice¹⁸.

2. *Capul Meduzei între doi lei adosați* (Pl. I, fig. 2). Gresie. $0,90 \times 0,30 \times 0,13$ m. Coronamentul, mult deteriorat, reprezintă doi lei spate la spate pe un postament îngust cu care fac corp comun. Sub labelle anterioare leii țin cite un cap de animal. Între ei se află capul Meduzei, cu fața hidoasă și părul întins orizontal, apoi căzînd vertical pînă pe spatel leilor, cu intenția de a imita șerpilor ce ies din capul gorgonei. La leul din dreapta se observă coapsa mult rotunjită. Datarea: a doua jumătate a sec. II e.n.

3. *Doi lei adosați și un con de pin* (Pl. I, fig. 3). Travertin. $0,82 \times 0,45 \times 0,23$ m. Monumentul, rău conservat, reprezintă doi lei spate la spate, așezați pe un postament. Au corpurile redade din profil și capetele din față. Par să aibă o coamă bogată. Între ei se află un con de pin. Coronamentul este asemănător cu unul descoperit în Dacia Inferior¹⁹. Datarea: sec. III e.n.

4. *Con de pin* (Pl. III, fig. 5). Gresie. Înălțimea: 0,67 m; Diametrul: 0,50 m. Coronament în formă de con de pin, cu solzii puternic marcați. Este ușor deteriorat la partea superioară; la partea inferioară are un orificiu. Datarea: sec. II—III e.n.

Coronamentele de monumente funerare, descoperite izolat, încununau mai cu seamă stele care, în majoritatea lor, au marginea superioară plată. Ca dimensiuni, coronamentele lungi și înguste corespund stelelor. Repertoriul figurativ al coronamentelor nu este bogat și nu prezintă elemente specifice pentru Dacia intracarpatică, ci este analog celui din Dacia Inferior și din celelalte provincii dunărene. Aproape fără excepție apar lei adosați, cu un con de pin, o Meduză, un geniu funerar sau capul lui Jupiter Amon între ei²⁰. Conurile de pin, mai mult sau mai puțin schematizate, sînt descoperite izolat ca piese aparte. Dimensiunile lor variază și au de obicei un orificiu la partea inferioară. Aceste piese nu încoronau stelele, ci mai degrabă altarele, iar cele mai mici poate chiar medalioanele ce se termină la partea superioară cu o acroteră simplă. O categorie deosebită de coronamente, neatestată la Micia, o constituie coronamentele în formă de trunchi de piramidă cu muchiile arcuite²¹.

VII. Postamente de monumente funerare

1. *Postament cu trei laturi ornamentate* (Pl. II, fig. 1—3). Travertin. $0,77 \times 0,66 \times 0,41$ m. De formă paralelipipedică, postamentul este rău păstrat și figurația se descifrează greu. Pe latura centrală este reprezentat

¹⁷ D. Tudor, *Quelques découvertes archéologiques de la Dacie Inférieure*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 357 fig. 9 și *MonDacInf*, București, 1942, nr. 32, p. 35—36, fig. 22.

¹⁸ Monumentul este inedit și se află la Deva.

¹⁹ *MonDacInf*, nr. 24, p. 37, fig. 24.

²⁰ *EDR*, 1926, 1927, p. 104—105.

²¹ H. Daicoviciu, *op. cit.*, *passim*.

un cap de divinitate între doi lei adosați, iar lateral un hipocamp și un delfin. Datarea: sec. III e.n.

Postamentul, deși lucrat într-un stil mai puțin îngrijit, este asemănător cu unul descoperit tot la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și ornamentat pe fața centrală cu un cap de berbec între doi lei și lateral cu un pegas și un hipocamp²².

Postamentele de monumente funerare, judecând după dimensiunile lor, serveau mai cu seamă la susținerea altarelor funerare. Și ele au un reper-toriu figurativ comun cu al monumentelor similare din provinciile dunărene. Spre deosebire de coronamente, au o gamă mai largă de elemente ornamentale: lei, delfini, păuni, animale acvaticе, capul Meduzei, divinități și chiar bustul defunctului.

VIII. Lei funerari

1. *Leu funerar* (Pl. III, fig. 3). Andezit. $1,65 \times 0,65 \times 0,53$ m. Leul, cu botul deteriorat, stă culcat pe cele patru labe. Are corpul redat din profil și capul întors spre privitor. Are coama bogată, botul deschis și coada răsucită pe coapsă. Sub labele anterioare ține capul unui berbec. Datarea: sec. II—III e.n.

2. *Leu funerar* (Pl. III, fig. 2). Andezit de Uroi. $1,45 \times 0,73 \times 0,45$ m. Pe un postament lung și îngust se află un leu cu botul culcat pe labe. Botul, acum deteriorat, este larg deschis, limba scoasă, ochii bulbucați. Are o coamă mare, cu şuvițe lungi. Sub labele anterioare ține un cap de bovid. Partea posterioară a corpului continuă cu un cilindru pe care se încolățește coada. Această terminație cilindrică face posibilă presupunerea că acest monument constituia un element al acoperișului sau al balustradei vreunui mausoleu. Așa cum dovedesc și frontoanele²³ și statuile de la Micia se pare că în această importantă așezare de pe malul Mureșului existau și niște construcții funerare mai impunătoare decât ediculele. Datarea: sec. II e.n. Leiile funerare sînt prezenți pe întreg cuprinsul provinciei Dacia. Mulțimea materialului și dificultatea de a face o tipologie explică lipsa lor din monografiile privind monumentele funerare²⁴, deși semnificația lor în simbolistica funerară a fost precizată²⁵. Leiile funerare, ca piese aparte, deci nu pe coronamente sau postamente, în cele mai multe cazuri străjuiau monumentele funerare. Nu este exclus ca la anumite construcții funerare ei să fi mărginit acoperișul. Deși poziția lor este aproape întotdeauna aceeași — stau culcați pe labe, sub labele anterioare țin un cap de animal și sînt redați cu corpul din profil și capetele întoarse spre privitor — există o serie de amănunte care îi deose-

²² Römer in Rumänien, Köln 1969, p. 257, nr. G 144.

²³ Oct. Floca, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 117—122, fig. 6—8.

²⁴ Leiile nu figurează în monografiile lui Gr. Florescu consacrate monumentelor funerare din Dacia Superior și Inferior (*supra*, nota 14 și 17).

²⁵ B. Lunn, *On the symbolism of severed animal heads*, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, p. 254—257. *ActaMN*, VI, p. 533—535.

besc pe unii de ceilalți. Coama poate fi lungă, scurtă, cu şuvițe mai mult sau mai puțin drepte, realizate prin lovituri de daltă, sau cîrlionțată, realizată cu ajutorul sfredelului. Expresia feței este și ea diferită — de la ferocitatea animalului sălbatic pînă la blîndețea animalului domestic; unii au chiar o expresie aproape umană.

La fel ca și pentru celelalte tipuri de monumente funerare, și pentru leii funerari se pune problema originii lor. Faptul că motivul are o origine orientală este dovedit²⁶. Nu știm însă în ce moment a pătruns în lumea greco-romană ca simbol funerar, deci nu putem spune dacă în Dacia se datorește coloniștilor din Orient sau pătrunde tot prin filieră vestică. De asemenea, nu știm dacă acest simbol funerar poate fi pus sau nu în legătură cu religia mithriacă. Ceea ce se poate spune în stadiul actual al cercetării este că leii funerari cunosc o răspîndire largă în arta funerară a provinciilor danubiene, deși ei nu sînt străini artei funerare de pe Rin²⁷ sau din Gallia²⁸.

LUCIA ȚEPOSU—LIVIU MĂRGHITAN

RÖMISCHE GRABDENKMÄLER AUS MICIA

II. Teil

(Zusammenfassung)

Die Veröffentlichung römischer Grabdenkmäler aus Micia wird fortgesetzt (siehe Acta MN V, S. 125—134).

Ādikuladach (Kalkstein) mit Wiedergabe der *Skylla*; kann in das 2.Jh.u.Z. ange-setzt werden (Taf. I Abb. 1).

Grabstatuen

1. *Kopflose weibliche Grabstatue* (Taf. III Abb. 1) aus weissem Marmor. Stellt eine mit *Stola* und *Palla* bekleidete *Matrone* dar (3.Jh.u.Z.).

2. *Torso* (Taf. III Abb. 4) Marmor. Der *Torso* stellt *Herkules* mit dem Fell des *nemäischen Löwen* über der linken Schulter dar. In diesem Fall wurde der Verstorbene dem berühmten griechischen Helden gleichgestellt (2.Jh.u.Z.).

Bekrönungen von Grabdenkmälern

1. *Genius zwischen zwei nach aussen lagernden Löwen* (Taf. I Abb. 4) Kalkstein. Zwischen den zwei nach aussen lagernden Löwen steht der nackte *Thanatos* in der melancholisch nachdenklichen Haltung des *Attis* (zweite Hälfte des 2.Jhs.u.Z.).

2. *Medusenhaupt zwischen zwei nach aussen gelagerten Löwen* (Taf. I Abb. 2) Schiefer. Die sehr schadhafte Bekrönung stellt zwischen nach aussen lagernden Löwen ein *Medusenhaupt* mit grauenerregendem Gesichtsausdruck und Schlangenhaar dar (Zweite Hälfte des 2.Jhs.u.Z.).

²⁶ Franz de Ruyt, *Études de symbolisme funéraire*, in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XVII, Bruxelles—Roma, 1936.

²⁷ S. Ferri, *Arte romana sul Reno*, Milano, 1931, p. 204—207.

²⁸ *Gallia*, VI, 2, 1948, p. 303, fig. 9; XIX, 2, 1961, p. 272, fig. 8 și 9.

3. *Zwei nach aussen gelagerte Löwen mit Pinienzapfen* (Taf. I Abb. 3) Travertin. Das schlecht erhaltene Denkmal stellt zwei Löwen mit mächtigen Mähnen und dazwischen einen Pinienzapfen dar (3.Jh.u.Z.).

4. *Pinienzapfen* (Taf. III Abb. 5) Schiefer. Die Schuppen an dem oben leicht beschädigten Pinienzapfen sind deutlich ausgeprägt (2.—3.Jh.u.Z.).

Sockel von Grabdenkmälern

1. Dreiseitig ornamentierter Sockel (Taf. II Abb. 1—3) Travertin. Die Verzierungen des schlecht erhaltenen Denkmals lassen sich schwer erkennen. Vermutlich der Kopf einer Gottheit zwischen zwei Löwen auf dem Mittelfeld, seitlich ein Hippokampos und ein Delphin (3.Jh.u.Z.).

Grablöwen

1. *Grablöwe* (Taf. III Abb. 3) Andesit. Der liegende Löwe hält zwischen seinen Vorderpranken einen Widderschädel (2.—3.Jh.u.Z.).

2. *Grablöwe* (Taf. III Abb. 2) Andesit. Der Hinterkörper des liegenden Löwen setzt sich in einen Zylinder fort, um den sich der Schwanz ringelt. Das Denkmal stellt wahrscheinlich ein Teilstück von dem Dach oder der Brüstung eines Mausoleums dar.

ELEMENTELE SYRIENE ÎN DACIA CARPATICĂ ȘI ROLUL LOR ÎN „COLONIZAREA“ ȘI ROMANIZAREA PROVINCIEI

Cele două războaie daco-romane (a. 101—2, 105—6), înaintarea forțelor imperiale cuceritoare, înfringerile succesive ale geto-dacilor (încheiate cu ocuparea și organizarea celei mai mari părți a țării lor ca provincie)¹ erau însoțite și urmate de un curent al imigrării masive de populație, în primul rând însăși armata operativă, din care o bună parte a unităților și efectivelor (mai ales cele auxiliare) s-au fixat în provincie rămânând pe loc împreună cu anexele și aparținătorii lor (familii legale și mai ales nelegitime, negustori, meseriași, sclavi etc.); venea imediat aparatul administrativ-fiscal și „coloniștii“ de toate soiurile: proprietari și întreprinzători împreună cu angajații și subalternii lor (mineri, lucrători, tehnicieni, sclavi cu patronii, mici negustori ș.a.). S-a observat și se admite îndeobște că procesul social-demografic și economic al imigrării a fost aici mult mai intens și chiar precipitat decât apare în alte provincii (unde colonizarea și infiltrarea romană-italică ori romană provincială fusese lentă, îndelungată), fiind impus de situația specifică a noii provincii și de politica imperiului. Realitatea este că, imediat după cucerire, starea social-demografică și economică a Daciei nu putea fi strălucită: în urma distrugerilor, incendiilor și pagubelor variate pricinuite de ostilități, ca și prin jaful sistematic organizat de comandamentul roman și practicat fără menajament de trupă (produse agrare, obiecte de tot felul, ca și oameni)², Dacia răvășită și secătuită era într-o situație destul de precară; totul trebuia refăcut, îndreptat sau clădit din nou, în alt stil și din temelii.

Imigrații și autohtonii. La început, populația geto-dacică înfrântă, subjugată, timorată, cu nivel inferior de dezvoltare a forțelor de producție (a tehnicii în general, exploatarea solului și subsolului; cu toată influența romană masivă în sec. I e.n.), desorganizate de cele două războaie pustitoare, nu reprezenta (în marea ei majoritate) un factor social-economic de nădejde, adecvat scopurilor noii orînduirii, neputînd să ofere suficiente forțe de muncă („*viris exhausta*“, Eutrop. VIII 6, 2); pentru romani era oricum o țară deocamdată streină, cu populație învinsă, desigur majoritatea încă dușmănoasă, recalcitrantă, cel puțin în primii ani, în prima

¹ *IstRom*, I (1960), p. 285—316 (Daicoviciu).

² *Sargetia*, IV (1966), p. 97—106.

generație³. În atare situație și față de țelurile imediate ale politicii romane, urmărind în chip firesc înstăpînirea cît mai rapidă a ocupației și orînduirii sclavagiste, condiționate prin organizarea muncii de exploatare a resurselor naturale și umane după stilul și în ritmul aduse și introduse de cuceritori, — era imperios necesar să fie transferate neîntîrziat grupe numeroase de locuitori, de oriunde, din toate zonele vastei împărății, unde există vreun plus de populație ori elemente cu inițiativă, capabile, dornice de muncă, de afaceri, de căpătuire și chiar înavuțire, dar și vrednice de încrederea romană. Cu clarviziunea-i practică, operativă, promptă, cuceritorul Daciei a luat măsurile indicate, cum informează scurt celebrul pasaj al istoricului antic: după înfrîngerea Daciei, Traianus aduse aici nesfîrșite mulțimi de oameni din toată împărăția romană spre a lucra ogoarele și a locui orașele⁴. S-a relevat că aserțiunea lui Eutropius este exagerată, că adică nu chiar „din toată lumea romană“ vor fi venit coloniștii, „nesfîrșitele mulțimi“⁵; dar în fond realismul afirmației eutropiene este justificat, remarcat și admis mai demult, confirmat prin materialul documentar din Dacia romană, atestînd elemente (izolate sau în grupe) din toate zonele, de toate neamurile; Eutropius a formulat un adevăr în termeni poate prea categorici și apodictici care nu trebuie deci să fie luați exact *ad litteram* în sensul că împăratul Ulpius Traianus ar fi planificat și organizat aducerea grupurilor de oameni din absolut toate provinciile (cum se putea face mai ușor și s-a făcut efectiv din cele apropiate de Dacia: zona dunăreană, balcanică, Dalmatia, Moesia, chiar Asia Mică)⁶. Dacă asemenea acțiune „integralistă“ (ex toto orbe Romano) apare greu de admis și practic aproape cu neputință de executat, — nu este mai puțin adevărat însă că în Dacia au venit efectiv și sînt atestați epigrafic locuitori din toate provinciile, grupuri ori indivizi, dacă nu civili, în orice caz militari, mai ales în formațiile auxiliare (cohortes, alae, numeri).

Fenomenul imigrării în ultima provincie organizată de romani era atît de puternic, amplu și semnificativ (chiar din primii ani ai ocupației), noii veniți (de toate categoriile) apar atît de numeroși manifestîndu-se prin variate documente epigrafice-arheologice locale, încît foarte ușor a putut să se contureze în istoriografia modernă impresia (pentru unii chiar convingere fermă) că în Dacia majoritatea absolută, eventual chiar „totalitatea“ populației ar fi fost alcătuită din imigrați. Asemenea impresie ori

³ Bibliografia despre populația autohtonă daco-getică în Dacia romană: *ActaMN*, IV, p. 104.

⁴ Eutropius, VIII 6, 2 „Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas“; orașele pe care le-a întemeiat (din nou) menționate de Cass. Dio, LXVIII 14, 3.

⁵ „...übertrieben wie die Nachricht des Eutr.. VIII 6, 2. Es hat auch nicht das ganze Reich die Kolonisten gestellt, sondern vor allem die Balkanhalbinsel und der Orient...“, C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südsteuropa, V/2), in *SitzBer.* (Wien), 217, 1 (1937), p. 176; „afirmațiile lui Eutropius sînt exagerate ca formulare, dar nu fundamental eronate“, *AISC*, V, p. 220 (Macrea).

⁶ În linii generale, despre aflutul de „coloniști“ în Dacia: Patsch, *op. cit.*, p. 176—178, 182—184, 193—213 etc.

convingere, devenită teză istorică ori dogmă politică la unii erudiți, a luat naștere pe de o parte din aspectul materialului epigrafic al provinciei în ansamblu, pe de alta din teoria roesleriană despre exterminarea populației geto-dacice în a. 106 și eliminarea ei totală din cadrul vieții provinciale a Daciei romane. Proporțiile numerice și valoarea calitativă a elementelor imigrate, italice sau provinciale în sensul cel mai larg (din aparatul militar de ocupație și pază, serviciile de organizare și exploatare a imenselor resurse materiale și a celor umane, ca și elementele muncitoare, direct producătoare de bunuri, toți „coloniștii”) în Dacia sînt fără îndoială foarte importante, iar frecvența și preponderența lor în documentele epigrafice și arheologice stă în raport direct cu puterea și pozițiile lor în adevăr dominante sub toate aspectele: militar, politic, social, administrativ-economic, juridic, cultural etc. Spre a le cunoaște cît mai corect, circumstanțiat, amănunțit în cadrul procesului de romanizare, se impune o analiză sistematică și interpretarea de ansamblu a materialului documentar, examinat în detalii și diferențiat, determinînd toți factorii etnici și culturali potrivit provenienței lor reale, din fiecare zonă și provincie⁷.

„**Orientalismul**” în Dacia. Precum s-a observat de multă vreme, elementele imigrate în Dacia se repartizează cu oarecare aproximație după cele două mari părți ale împărăției romane: a) Italia și Occidentul (de limbă latină), b) Orientul (de limbă și cultură prevalent ellenice). În ce privește ponderea elementelor „orientale” în sensul cel mai larg, generic, este util și necesar a reproduce în prealabil concluziile primei sinteze arheologic-istorice asupra provinciei romane, în trăsăturile generale (cu documentarea corespunzătoare):

„...aportul sudului și orientului asiatic este considerabil. Nu e vorba numai de forme generale ellenistice, care au pătruns în Dacia prin Italia și prin alte provincii, ci și de influențele *directe* ajunse în Dacia, foarte frecvent și, cum este natural, mai curînd și mai intens decît în alte regiuni. O inspirație și o înfrîurire sigure a *formelor orientale* se simte încă în arhitectură (contraforturile apar spre mijlocul sec. II-lea, la fel ca arcurile, bolțile construite cu tuburi). În monumentele funerare și religioase, atare influență este încă mai evidentă: sînt sarcofagele cu capac și acrotere introduse din sud, prin Moesia Inferior, monumente funerare terminate sus în piramidă, lei funerari veniți direct din Asia Mică (pare-se) în Dacia și Moesia Inferior, reliefurile cu reprezentări de urechi introduse (credem) direct de colonii syrieni, banchetul funebru transmis fie direct, fie prin mijlocirea Moesiei și Traciei. În ornamentație, elementele orientale sînt la fel adoptate ca și cele romano-occidentale, dar formează apanajul nu numai al Daciei, ci al întregului imperiu în cursul secolului II-lea și a celor următoare. Partea cea mai intimă a vieții locuitorilor provinciei Dacia, religia a format obiectul a numeroase studii și discuții; numărul excepțional de ridicat al divinităților orientale în Dacia n-a scăpat atenției nimănui. Interpretarea fenomenului este însă mai adesea exagerată sau falsă (după L. Webber Jones, dedicațiile făcute zeilor orientali în Dacia sînt 21,30%, la care se adaugă 9,70% pentru asociațiile sincretiste; divinitățile romano-italice ar fi în total 43,50%, la care se adaugă cele grecești, majoritatea din ele făcînd parte din pantheonul greco-roman). Însemnătatea cultelor orientale, incontestabilă, se explică prin mulțimea de coloni din regiunile greco-orientale și meridionale, stabiliți mai ales în orașe și centrele meșteșugărești, ca regiunea minieră de la Alburnus Maior. Dar nu este mai puțin adevărat că alte împrejurări încă au con-

⁷ Cf. *ActaMN*, IV, p. 85—104 (Tracii în Dacia romană).

tribuit la ridicarea acestui coeficient și mai întâi vremea cuceririi și stăpînirii Daciei (sec. II—III) și care reprezintă chiar apogeul religiilor mistico-mîntuitoare ale orientului ce au invadat tot imperiul roman atrăgînd la ele, mai ales în orașe, o mulțime de credincioși care, dealtfel, n-aveau nimic comun cu acest orient. Mulți adepți ai divinităților orientale sînt funcționari, alții mulți sînt ostași, multe zeități (Mithra, Dolichenus) fiind prin excelență militare. Spre a se aprecia statistica, trebuie ținut seamă de acest 'orientalism' al epocii..." (Daicoviciu, *TransAnt*, 1945, p. 147—153; cf. Tudor, *OltR*³, 1968, p. 152).

Între elementele etnice și culturale (religii) venite din răsărit, cele din Syria și zona semito-syriană constituie o grupă mai numeroasă și coerentă, în ansamblu mai ușor de identificat prin criterii epigrafice-onomatologice ori religioase, apărînd cu trăsături mai pregnante în variatele manifestări publice care merită o atenție deosebită în munca de cercetare și elucidare a factorilor etnici și culturali ca vehiculatori ai romanismului, participanți activi la cultivarea și romanizarea provinciei carpatice. „Syrienii”⁸ au venit în Dacia în primul rînd cu unitățile lor auxiliare, apoi prin imigrare—„colonizare”, grupe mai mici sau indivizi. Aici, ei se manifestă intens în armată, în viața economică-civilă și prin cultele lor religioase variate, tipice și (pare-se) foarte populare, difuzate nu numai în cercul „grupelor etnice” ori al familiilor siriene. Unii dintre ei, mai ales palmyrenii, aveau o pronunțată conștiință etnică și culturală, vorbeau (alături de latină) idiomul lor semit și chiar scriau în acesta și cu alfabetul lor „național” (ca și în alte zone ale imperiului)⁹. Persoanele cu antroponime siriene (palmyrene) sau cu mențiunea expresă privind obîrșia lor sînt (în raport cu întinderea teritoriului de origine și cu numărul populației) relativ numeroase, răspîndite mai ales în centrele urbane și de importanță economică (Ulpia Traiana, Apulum, Ampeium etc.), unde au jucat un rol de seamă în viața publică, în conducerea municipalităților, în manifestările sociale, comerț; numeroase apar deasemenea în localitățile de staționare a formațiilor auxiliare siriene (Tibiscum, Micia, Porolissum), unde — cel puțin în prima jumătate a sec. II — ele formau grupe etnice compacte, aparținînd evident militarilor, veteranilor și familiilor acestora din aceleași unități.

A) AUXILIA DIN TERITORIILE SIRIENE

aduse în Dacia provin din patru grupe de populații (triburi) semite: *Ituraei*, *Commageni*, *Palmyreni* și „*Syri*”, care în ordinea apariției lor în provincia carpatică sînt:

⁸ *Syria*, în RE, IV A (1932), col. 1549—1727 (E. Honigmann).

⁹ În legătură cu elementele orientale în general (syrieni, palmyreni, asiani etc.), din care unii vorbeau desigur idiomul lor național în cercul grupelor și familiilor, este remarcabil faptul că pînă acum se cunosc numai trei inscripții în altă limbă decît latina ori greaca: două bilingve funerare latin-palmyrene (infra, p. 175) și una votivă, ofranda lui Ragisbel (p. 178).

ITURAEI, trib sirian-arab din Hauran și Liban¹⁰, au dat unități auxiliare din care trei au activat și staționat în Dacia.

Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum, inițial în Germania, în sec. I eră la Arrabona (Győr, Pannonia Superior), unde venea cu efective germanice (batavi) și celto-hispani (CIL, III 4368), alături de iturarei (CIL, III 4367 *Acrabanis Ababunis* f(ilius), *Hanicus*; 4371 = ILS 2511 *Bargates Regebali* domo Ituraeus etc.); celți din Pannonia (CIL, III 11083). La a. 98 se află încă în Pannonia (CIL, XVI 42; *ArchErt*, LXXXI 1954, p. 112), de unde pleacă în campania dacică; după cucerirea Daciei rămâne aici cităva vreme, având încă efective din Liban: „— alae I Aug. Ituraeor. cui prae(e)st C.Vettius Priscus ex gregale Th aemo Horati f(ilio) Ituraeo et Na f(ilio) eius et Marco f.eius et Antonio f.eius“ (CIL, XVI 57, 17 febr. 110; diplomă găsită „în Ungaria“ unde va fi ajuns odată cu dislocarea unității spre Pannonia, eventual pe vremea lui Hadrianus); este menționată și în diploma din 2 iulie 110 (CIL, XVI 163 I AVGUSTA ITVRAEOR) „în Dacia“. Epitaful unui veteran originar din Caesarea, CIL, III 1382 „D M, memoriae P. Licini Coll(ina tribu) Caes(are) Pontici, vet. alac I Aug. I[ture]o[r(um)?] vix. an. L. Licin[ius] Eup[r]jepes [l(ibertus)] p(atrono) f(ecit)“, la Micia, ar putea fi un indiciu că aici staționea unitatea itureană, care a fost mutată în Pannonia Inferior, unde apare în a. 148, 150, 151, 167 (CIL, XVI 179, 99, 112, 113, 123; Wagner, *Dislokation*, p. 52—54).

Cohors I Ituraeorum sagittariorum equitata (?) miliaria (?), în Germania (efective orientale itureene: *Sibbaeus Eronis* CIL, XIII 7042; *Monimus Ierombali* 7041; *Caeus Hameli* f. 7040)¹¹; după a. 88 în Syria, de aici adusă pentru războiul din Dacia unde rămâne (CIL, XVI 57 din 17 febr. 110 „[coh.] I ITVRAEOR — sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano“); lipsește în dipl. din 2 iul. 110 (CIL, XVI 163); a fost mutată în Tracia (IGR, I 1462 = *Antike Denkm. Bulgarien*, 1906, nr. 162; *Dislok.* p. 157—8).

Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum în Pannonia (a. 80, 98, 102), de unde vine în campania dacică rămânând în noua provincie, CIL, XVI 57 (17 febr. 110 I AVG ITVRAEOR SAGITTAR); în Dacia Superior, la 144 (CIL, XVI 90 [I Aug] ITVR), a. 157 (CIL, XVI 107 I AVG [ITVR]), a. 158 (CIL, XVI 108 I AVG ITVR). Un praefectus al unității la Ulpia Traiana, *Dolg.* IV 1913, p. 257 (= *Dacia*, I 1924, p. 251) „... A... / [...?Gem]ellus D[om(o)? / Pa]lmyr(a) ORIE... / praef. coh. I Aug(ustae) I[tur.?...]“ (*Dislok.* p. 158—9). Cărămizi stampilate descoperite la Porolissum, cu litere inversate dela dreapta spre stînga ar indică staționarea unității aici și unele lucrări de construcție: COH I AUG (MuzIstCluj, tegul. nr. 103; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, *DissPann*, I, 21, Budapest, 1946, p. 53, pl. XV 220; Muz. Zălau, un exemplar din colecția S. P. Papiriu-Buciumi; SCIV, X 1959, p. 316).

COMMAGENI, trib semit-sirian amestecat cu alte elemente etnice în nordul Syriei¹², au dat două unități auxiliare în armata Daciei:

Cohors I Flavia Commagenorum, organizată în timpul dinastiei Flavilor, se află în primii ani ai sec. II în Moesia Inferior (CIL, XVI 50, a. 105)¹³; participând la

¹⁰ *Ituraea*, în RE, IX (1916), col. 2377—2380 (Beer); *Dizionario Epigrafico* (De Rugiero), IV, p. 121—122.

¹¹ E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Viena, 1932, p. 199.

¹² *Kommagene*, în RE, Suppl. IV (1924), 978—990 (Honigmann); *Dizionario Epigrafico*, II, p. 535—536; F. K. Dörner, *Kommagene. Das Land ubi ferrum nascitur*, în *Anzeiger der Akad. Wiss.*, Wien, 102 (1965), p. 1—7.

¹³ Epitaful din Tomis (Constanța), *ArchAnz*, 1914, col. 433 (= *Analele Dobrogei*, XVIII 1937, p. 9 = *AnnEp*, 1938, 6) „M. Iulio Tertullo, vet. coh. I Commag., Mitradates mil. coh. eius(em) et Barales b.m.f.c.“ arată recruți din orient, iranieni (*Mitradates*), semiți (*Barales*).

cucerirea Daciei, rămâne în zona de sud a provinciei: în a. 140 între unitățile Daciei Inferior (*Klio*, XXXVII 1959, p. 197); lucrează la construcții în Acidava, Romula și Slăveni (Oltenia; cărămizi și țigle stampilate, CIL, III 14216, 26 COH I F COM; 12300 cărămizi COH COM; *Dacia*, XI—XII, p. 123—4; *OltR*², p. 273 = ³ p. 347; COH COM, COH I CO[.], J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, Budapesta, 1946, XVII 253; MuzistCluj, IN nr. 20, 23). Doi comandanți ai unității (CIL, VI 3504 „D M, M. Antoni Modiani, praef. coh. I Commagenor. trib. leg. XX Val. Victr.”; IX 1132 „[C.] Betitio C. fil. C[or. Pietat]i p[raef. coh. pri]m[ae] Fl[aviae] Comm[agen]orum”) erau italici. Din timpul staționării în Dacia, lipsesc informații despre compoziția efectivelor, care la începutul sec. II erau încă prevalent „commageniene”, înlocuite apoi treptat (ca în toate auxiliile) cu elemente eterogene.

Cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum era în Moesia Superior (a. 100; CIL, XVI 46) în ajunul războiului cu dacii, la care participă; în a. 103/7 este tot în Moesia (CIL, XVI, 54), iar la 144 (CIL, XVI 90; *Dislok.* p. 124) și 157 (CIL, XVI 107) între auxiliile Daciei Superior; dela început pînă la evacuare, garnizoana ei a fost Micia (Vețel; împreună cu Ala Hispan. Campagonum), unde a lăsat numeroase inscripții, majoritatea de caracter oficial, nesemnificative pentru compunerea efectivelor: CIL, III 1371 „Imp. caes. divi Trai(ani) Parthici fil., divi Ner(vae) nep. Trai(ano) Hadriano aug. — cos. III, coh. II Fl. Com.”; 1372 Marcus Aurelius (a. 164); 1373 Verus (a. 164); 1379 Philippus (coh. II Fl. Com. Philippiana); 1374 refacerea băilor (balneas vetustate dilapsas restituit; a. 193) prin grija praefectului Sex. Boebius Scribonius Castus; refăcute din nou sub Severus Alexander (JÖAI V 1902, Bbl. 129—130 = *AnnEp*, 1903, 66 = ACOMIT 1930, p. 35. 1; *ActaMN*, V, p. 113); 1343 (*ActaMN*, V, p. 476); 7848 și 7849 (C. Pomponius Cassianus praefectus); 7854 (= 1619; Muz. Sibiu; C. Vettius Sabinianus praefectus, prin a. 160—170, căci în a. 180 același Vettius Sabinianus este guvernator al Daciei, *AnnEp*, 1920, 45; Stein, *Reichsbeamten v. Dazien*, p. 48—50); 7855 (Iulius Arcanus praef.); JÖAI, V Bbl. 130—1, 20 = *AnnEp*, 1903, 67 = ACOMIT 1930, p. 36, 2 (Scribonius Castus praef.; idem CIL, III 1374); CIL, III 1355 (L. Sossius decurio); 1347 = 7850 (Crispus Luci centurio); *ActaMN*, V p. 112 „Minervae et Gen(io) coh. II Fl. Com(a)g(en.) Ianuarius actar. [v.l.] m.”, cf. CIL, III 1356 fragmentară asemănătoare.

Semnificative pentru elementele etnice-culturale sînt dedicațiile divinităților „naționale” *Turmazgades* și *Dolichenus* aduse și răspindite prin militarii sirieni: Micia, JÖAI, V Bbl. 121 (= *AnnEp*, 1903, 65 = ACOMIT, 1930, p. 37, 6 = ILS 9273; Muz. Deva) „[I]ovi Turmazgade [c]oh. II Fl. [Co]mmag. eq. sa[g]ittar. cui] pr(ae)est M. Arruntius Agrippinu[s] v.s.l.m.”; CIL, III 1338 (= ILS, 4074a; Muz. Deva) „G(enio) T(ur) m a z(gadae) Aurelius Dionisius cur(ator) pos.”; *Klio*, X 1910, p. 498, 6 (= *AnnEp*, 1911, 35 = ACOMIT, 1930, p. 36, 3; Muz. Deva) „IOM Dolicheno, ara(m?) Micia[e], M. praef(ectus) coh. II Fl. Commag(e)norum bene m. posuit”.

Oarecare semnificație pentru compunerea etnică a trupeii au și epitafurile unor veterani cu familii, în care alături de nume siriene (*Surus*, *Surilla*) apar cele romane și cognomina grecești (*Dionysios*, *Demetria*) din orient: CIL, III 6267 MuzistCluj „D M. Aur. Mat(?)urus veteranus c(o)hor. Comagenoru(m), vix. an. L. Aur. Primanus vix. an. XVIII, Aur. Surus milis N(umeri) M(aurorum) M(iciensium) vix. an. XX, Aur. Eustina (Iustina) vix. an. BS(?) XVII, Aurelia Surilla mater p.p.f.b.m.”; 12569 (SCIV, XVIII 1967, p. 170—171; Muz. Deva) „[D] M. [Vlp(ius)?] Dion[ysius] vet.ch. [II Fl.] Com. v(ix.) [a. ...], Ulp(ia) Dem[etri]a et... f.c.”; 7873+13773 (Muz. Deva, fragmente reconstruite parțial în SCIV, XVIII p. 171—2).

PALMYRENI. Importantul oraș al deșertului și centru de comunicație al Siriei, Palmyra¹⁴ cu teritoriul său a dat formații auxiliare ce apar de

¹⁴ *Palmyra*, semit. *Thadmör* (arab. *Tadmur*): J. G. Février, *Essai sur l'histoire politique et économique de Palmyre*. Thèse complémentaire pour le doctorat ès lettres. Paris, 1931; *Palmyra*, în RE, XVIII (1949), 262—277 (C. Watzinger).

timpuriu avînd un rol de seamă în viața militară și socială a Daciei romane¹⁵. La început alcătuiau o formație iregulară unică numită

Palmyreni Sagittarii ex Syria, adusă aici prin a. 117—120: Samus (Cășeu), *Athenaeum* (Pavia), XXXVI 1958, p. 9 (= SCIV, IV 1953, p. 542 = *Dacia*, I 1957, p. 192 = *AnnEp*, 1958, 30; Museo Naz. Romano, Roma) diplomă din 29 iunie 120 „Palmyrenis Sagittariis ex Syri(a) qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo civitatem dedit iis quorum nomina subscripta sunt, a.d. III k.iul., C. Publicio Marcello L. Rutilio Propinquo cos., Bari[c]i Male f(ilio) Palmyr(a)”; altă diplomă în aceeași zi, Porolissum, CIL, XVI 68 (*Athenaeum*, XXXVI p. 10) „[... Palmyrenis Sagittariis ex] Sy[ri(a)] qui sunt in Dacia Supe[riore] sub Iulio Se[ver]o — Hama-saeo Alapatha f(ilio) Palmyr(a)”; Tibiscum, *ActaMN*, II 1965, p. 135—6 (Muz. Caransebeș) „Palmyrenis Sagittariis qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo civitatem dedit pr. id. febr. M. Annio Vero III C. Eggio Ambibulo cos. — Perhev Athenatan f(ilio)“ [12 febr. 126]. Prin anii 140—150, formația era numită în patria de obîrșie *arcașii în Porolissum din Dacia Superior*, cum îi cunoaște o epigrafă la Palmyra, Syria, XXII 1941, p. 231 (= *AnnEp*, 1947, 170) ΔΙΔΤ. [o. v. ἐπαρχον τῶν] ἐν Παρολι[σσω τῆς ἀνωτέ]ρας Δακίας [κα] τέ [ι]λεγμένων τοξότων οἱ ἀπὸ τοῦ πρώτο[υ] αὐτοῦ οὐξ[ι-][λλ]ου τεμῆς [χάριν. Este un comandant evident palmyrean al formației de arcași, cu cetățenia și numele romane dela împăratul T. Aelius Antoninus (Pius) și foarte probabil cu cognomen semit-palmyrean¹⁶. Tot la „arcașii palmyreni din Porolissum” pare a se referi inscripția fragmentară care onorează [M]αρκον Οὐλίπιον [νΑβγα]ρον ἐπαρχον Παλμυρηνῶν τοξότον ... (?), Syria, XXII p. 231 (= *AnnEp* 1947, 169). Asemenea monumente epigrafice care atestă onorarea unor comandanți palmyreni prin statui și manifestatii de simpatie și atașament sînt elocvente mărturii despre legăturile puternice, continui între compatrioții rămași acasă în deșertul sirian și cei plecați pe frontul limesului de nord al Daciei, ca și despre conștiința apartenenței social-etnice și teritoriale, explicabile în primul rînd prin trimiterea continuă de recruți și cadre din patria de origine a unității.

În cursul secolului II (a doua jumătate; după Antoninus Pius), formația (sau formațiile) de palmyreni în Dacia se reorganizează transformîndu-se în *Numeri*, stabilite în trei puncte importante ale provinciei: Porolissum, Optatiana și Tibiscum.

Numerus Palmyrenorum Porolissensium. Cele mai vechi atestări par să fie ale unor militari cu nume semite-siriene: CIL, III 837 „... an. X ... / f. vix. an. V ... / Salmas Rami ex N(umero) P(almyrenorum) coi[gl]i et filio b.m.”; din aceeași unitate a fost și veteranul cu nume sirian Val.Them(o?), *ActaMN*, V p. 453 „Silvano Domestic(o) sacrum Val. Th e m. vet.dec. municip. [v.] s.l.m.”, ca și veteranul Ael.Bolhas, CIL, III 907 (= 7693; Muz. Tg. Mureș) „D M, Ael(ia) Ttiadmes (ori Thad — ?) Palmyra, vix(it) an(nos) VIII, Surillio vix(it) an(nos) XX, Ael(ius) Bolhas Bannaei vet.ex N(umero) Palmur. et Ael(ia) Domestica coniux <a>eius posuerant filiae pientissim(a)e et dulc(issi)m(a)e et liberto et menesteriis b.m.”; veteranul Ael. Bolhas (stabilit cu familia-i palmyreană la Potaissa) provine mai curînd din Numerus Palmyr. dela Porolissum, decît din cel dela îndepărtatul

¹⁵ Cf. N. Gostar, *Populația palmyreniană din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, în *ArchMold*, II—III 1964, p. 299—305; despre limba palmyreană: RE, XVIII, 267—8 (bibliografia esențială); antroponimia, infra, nota 24.

¹⁶ De remarcat în această epigrafă apartenența localității Porolissum la „Dacia Superior”, după ce apăruse „Dacia Porolissensis” încă la a. 133 (JRS, LI 1961, p. 63 = *AnnEp*, 1962, 255 = *ActaMN*, I, p. 164); inscripția grecească din Palmyra cu greu poate fi „datată între a. 118—119 și data constituirii Daciei Porolissensis” (JRS, LI, p. 68; *ActaMN*, I, p. 176), căci numele roman „T. Aelius” este dela împăratul T. Aelius Antoninus (Pius), după a. 138, cum s-a observat la timp, „T. Aelius porte le prénom et le gentilibre d'Antonin le Pieux; c'est sans doute une création de ce prince, qui a dû recevoir le droit de cité précisément pour exercer le commandement dont il s'agit ici et son inscription se place donc entre 138 et 159”, Syria, XXII, p. 231. — Supra, p. 144.

Tibiscum (*Dislokat.* p. 212). Celelalte mențiuni despre unitatea palmyreană sînt din sec. III: Porolissum, A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus* (Sibiu, 1942), p. 3—4, fig. 1 (= *Reichsbeamten*, p. 63; Muz. Zălau) „pro salu[te] imp. M. Aur[eli] Antonini aug(usti) pii fel(ici)s, deo patrio Belo N(umerus) Pal. Sagit. templum vi ignis consumptum pecunia sua restituer(unt) dedicante T. Fl[.]]io co(n)s(ulari) III Dac[ia]rum, Ulpio Victore proc. aug. provi[nc]iae Por[ol]i(ssensis), ouragente T. Fl. Saturn[ino] (centurione) le[g]ionis V Mac. p.c.“. De remarcat cultul zeului național Bel și construirea unui templu de către unitate din mijloacele pecuniare proprii, între a. 212—217. — CIL, III 803 (Ilișua; Muz. Bistrița) „D M, Aurel. Iustin[us] eques N P P, vix. ann. XL[?], Aurel. Maximus frater et heres f.c.“; Porolissum, *Materiale*, VI p. 872 (= *AnnEp*, 1960, 219) „Sil(vano) Do[m]estico] Mucianus optio Pal(myren.) v. po(s.) l.m.“; o familie numeroasă a unui veteran, *ActMuz.* 1956, p. 112—3 (Muz. Zălau), epitaf fragmentar reconstituit schematic în *ActaMN*, V, p. 456, inscripția este de după a. 212 (*Aurelius* gentiliciu), fiind remarcabilă lipsa antroponimelor siriene-semite (frecvente în sec. II), înlocuite cu cele romane (*Passer, Sabina* ș.a.). — Ultima mențiune ca „numerus“ este din a. 250: Porolissum, *Dacia*, VII—VIII, p. 329 (= *AnnEp*, 1944, 56; MuzIstCluj) „[[Herenniae Etruscillae sanctissimae augustae coniugi d.n. Traiani Deci aug.matri Deci et Quinti augg.]] et castrorum senatus ac patriae, N(umerus) Pal. Porol. Sag. c(ivium) R(omanorum) Decianus dicatissimus numini eorum“; de remarcat calitatea de „civium Romanorum“ și epitetul „Decianus“ în acest „titulus honorarius“ cu numele împărătesei martelat. — Cărămizile stampilate N P P numeroase (Porolissum în săpăturile la castru; MuzIstCluj; CIL, III 8075, 25 P P N); stampilă negativ de fier N P (Viștea—Cluj, *Közl.* I, p. 120 = *Téglab.* nr. 274, p. 57).

După a. 250, „Numerus Palmyr.“ se transformă în două formații auxiliare de tip superior: a l a și c o h o r s:

— ILS 9472 (Thessalonice) Γ. Μέστρι(ον) Σερουλιανόν τὸν ἀξιολογώτατον ἱππῆϊ Ρωμαῖ(ον) — ἐπαρχον ἐλλης ἱππέων ἀριθμοῦ Παλμυρηνῶν Πορολισσηνῶν. Acest „G. Mestrius Servilianus, eques Romanus praefectus alae equitum Numeri Palmyrenorum Porolissensium“ oferă un exemplu explicit pentru existența denumirii prin alăturarea celor doi termeni *ala* și *numerus*, „ala numeri“ sau „numerus alae“¹⁷;

— CIL, III 908 (Potaissa; Muz. Turda) „D M, Aur(elius) Celsus vixit an. LX, Aur. Bassus vix. an. L, Aur. Celsinianus mil. c(o)h. I P P, pat(ri) et aunculo pient. ob merita p(osuit)“.

În cadrul acestui *Numerus Palmyrenorum* apar numeroși sirieni (palmyreni) cu antroponime semite (*Barici, Hamasaeus, Perhev, Salmas, Bolhas* etc. cu patronimice de același fel); dar în sec. III prevalează numele romane (*Aurelii* Celsus, Iustinus etc.), în urma romanizării cadrelor și a trupei, ca și a pătrunderii altor „romani“ în formațiile auxiliare syro-palmyrene.

Numerus Palmyrenorum Optatianensium? cunoscut în două epitafe: Ulpia Traiana, CIL, III 1471 „P(ublius) Ael. Sept(imius) Audeo qui et Maximus, vet. ex(centurione) N P O vixit ann. LX, Ael. Sept. Romanus mil. leg. XIII G(eminae), [a]diut(or) offic(i) cornicul. et Septimia Septimina quae et Revocata fil(ia) et Cornelia Antonia uxor heredes ponendum curaverunt, cura agent(e) Septimio Asolepiade aug(ustali) col(oniae) liberto eius“; Suceava (adus din Dacia ardeleană), SCȘIași, IV 1953, p. 490 (= *AnnEp*, 1956, 217) „D [M] / Iul(ius) C[.] . . . vet.? centurio? / N P O m[il]itavit ann. . . . / vixit anni[s] . . . / vivus fel[icit] sibi?“. Dacă întregirea „Optatianensium“ este valabilă, unitatea respectivă de Palmyreni va fi staționat în Optatiana (Zutor, Sălaj; *ActaMN*, V, p. 460).

¹⁷ Alte exemple: CIL, XIII 8818 „vet(eranus) ex N(umero) Ala Thracum“; *Germania*, XV 1931, p. 8 „equitibus N(umeri) Alae Firmae catafr(actariae) Aur(elianae)“; „Al(a) N(umeri) Il(l)yr.“, *ActMuz.* 1956, p. 130.

Numerus Palmyrenorum Tibiscensium (de infanterie) a staționat la Tibiscum (cf. dipl. milit. p. 173)⁴⁸, avînd inițial efective palmyrene, care scriau și în limba maternă semită, cum arată cele două epitafe bilingve: CIL, III 7999 (Muz. Timișoara) „D M, M(arcus) Fl(avius) Gura s Iiddei (filius) [op]tio ex N(umero) Palmur, [vi]xit ann. XXXXII, mil. [an]n. XXI, Ael. Habibis [pon]tif(ex) et h(eres) b.m.p.“, un rînd de text în palmyreană cu însemnarea „Gura (fiul) lui Iaddai (h)option“ (Th. Nöldeke, AEM XIII 1890, p. 180); inform. M. Moga (Muz. Timișoara) „[D] M./... V. SES(?) Ier-hei / [...] N Pal. vixit / [a]n. XXV, Ma/[l]chus et Ier/... FBMP“, patru rînduri de text în palmyreană cu însemnarea „a făcut Malchus lui Nesa(?) ... w... wh anul 470 în luna Teveth“ (trad. Sanie). Epitaful fragmentar CIL, III 14216 (SCIV, XVIII 1967, p. 168; Muz. Budapesta) „D M, Ael(ius) Bora fas Zabdiboli mil(es) ex N Pal. vix. ann. [...] Valleria [...con]iugi?“ „D. M, Antonio Marco et. Val. Iuliano mil(it)es(?) ex Palmyr(a) vix. an. XXX, po(suit) Ael. Priscus b(ene) m(erentibus?)“ (Muz. Timișoara). Mai tîrziu a primit și contingente din Tracia: *ArchÉrt*, XXXII 1912, p. 274 (= *ArchAnz*, 1913, 333 = *AnnÉp*, 1914, 102) „D M, Mucatra Brasi (filius) miles N Palmyren. Tibiscensium vixit annis XXXVIII, Mucapor Mucatral(is) heres contubern(ali) carissimo posuit“. — La această unitate aparținea foarte probabil „P. Ael. Ulpus vet. ex dec(urione)“ (CIL, III 1552 = 8001; Muz. Timișoara), ca și desigur „P. Ael. [...] vet. ex op[t](ione)“ care pune închinare zeului Malagbel (infra, p. 185).

SYRII au dat Daciei o singură formație militară cu numele etnic

Suri Sagittarii — Numerus Surorum Sagittariorum, în Dacia Inferior, la Bivolari⁴⁹, CIL, III 12601 (= 13793) „Imp. caes. divi Traiani Part. fil., divi Nervae nep., Traiano Hadriano aug. p(ont.) m(ax.) tr. pot. XVII, cos. III, Suri Sag. sub T. Fl. Constante proc. aug.“; la Rădăcinești, CIL, III 12605 (fragmentară, pusă lui Hadrianus de către „[Suri Sag]ittari“); 12604; la Romula un epitaf: CIL, III 1593 (= 8032 = *MonDacinf*, p. 32, nr. 27) „D M, Claudia Amba vix. annos XX, fecit în Dacia a(nnos) V, Cl(audius) M[o]ltanus imm(unis) ex N. Sur. Sag. pater eius fecit“; numele *Amba* pare să fie celtic, ori semit-sirian (?); o dedicație lui Mithras *ArchAnz*, 1913, 381, nr. 24 (= *AnnÉp*, 1914, 12 = *OltR²*, p. 313, fig. 78, p. 393, nr. 78) „Soli Invicto Mithra[e] libr. cum Anton. Z[o]illo act(ario) p[r](ae)positi] N S [s]“; la Slăveni, cărămizi N S (CIL, III 8074, 28; 14216, 30—31). Un comandant al unității a fost și hispano-romanul Sextus Iulius Possessor (CIL, II 1180 = ILS. 1403; *AnnÉp*, 1965, 237).

„Acești sirieni formau un bun corp de poliție pentru supravegherea cîmpiei românețene; ei au adus mult orientalism în viața Romulei, unde stau dela Antoninus Pius pînă la evacuarea Daciei; prin ei cultele orientale (ca al lui Mithras, Turmasgades) s-au încetăținit adînc la Romula și la Slăveni, iar limba greacă se vorbește și scrie[?] aici. Rowell crede că acest Numerus s-a alimentat mult timp cu recruți din Syria“ (*OltR²*, p. 278—9 = ³ p. 352), — ceea ce este verosimil, dar (în afară de numele etnic „Syrorum“) inscripțiile nu atestă antroponime ori indicații asupra obirșiei teritoriale din Syria a ostașilor.

Tot un caracter etnic (și nu numai teritorial-geografic) sirian aveau inițial alte trei formații auxiliare din Dacia:

Cohors I Antiochensium, alcătuită din Syrieni dela Antiocheia⁵⁰, în armata Moesiei (Superior) la a. 75 (dipl., *Starinar* Belgrad, XVIII 1967, p. 22—23; *Epigraphische Studien* Bonn, V 1968, p. 177—178), 93 și 103 (CIL, XVI 39, 46), apare în Dacia la Drobeta, RIR, III 1933, p. 35 (= *OltR²*, p. 379, 1) „[Imp.] Caesar di[vi] Nervae f.] Nerva

⁴⁸ La Tibiscum a avut garnizoană un timp (nedeterminat) *cohors I Vindelicorum miliaria*; cf. *ActaMN*, V, p. 472.

⁴⁹ Castrul „Bivolari“ (Poiana Bivolăriei, lingă Cozia—Călimănești, jud. Vâlcea; ARVTELA?) se pare că avea dimensiunile de numai 60 × 60 m (*OltR²*, p. 218—221); săpături sistematice D. Tudor — C. Vlădescu, 1967 (SCIV, XIX, 1968, p. 686; 1969, p. 101—111; *OltR³*, p. 324—6) și 1968: D. Tudor, *Le camp romain d'Arutela, în Hommages à M. Renard*, III, Bruxelles, 1969, p. 579—585.

⁵⁰ *Antiocheia*, în RE, I (1894), col. 2442—2445.

Tra[ianus aug. Ger]m. Dacic. p[ont.max. trib.] potest. cos. [pp. per co]h. I Antio[chen-sium...], inscripție de la vreo clădire (castru?) executată de către unitatea care (lipsind alte știri despre ea în stînga Dunării) rezultă că a stat puțină vreme (vreo cîțiva ani) aici; este readusă în Moesia Superior (CIL, XVI 111, a. 160; OltR², p. 272=⁵ p. 345).

Cohors I Tyriorum Sagittariorum²¹, în armata Moesiei Inferior la a. 99 (CIL, XVI 45), poate să fi participat la campaniile dacice, dar în provincia carpatică este atestată numai la a. 140 (*Klio*, XXXVII, p. 196 I TYR, SAG, 197 I TYRIOR SAG); lipsa numelui ei (ca și a altor unități menționate la a. 140 în Dacia Inferior) din diploma a. 129 (CIL, XVI 75, care menționează numai 6 auxiliii) nu înseamnă că de fapt ea lipsea din Dacia înainte de a. 129. Un comandant este menționat la Perusia (CIL, XI 1934 = ILS, 2685 „C. Atilius A. f. Glabrio, IIIIvir quinq. praef. fabr. delat. a cos., praef. coh. Tyriorum Sagittar.”), dar e puțin probabil să fie din perioada staționării cohortei în Dacia (*Dislok.* p. 195).

Cohors I Sagittariorum miliaria equitata (fără „ethnicon”) a staționat cîteva decenii la Drobeta²², unde s-a găsit material epigrafic: *ArhOlt*, 1934, p. 99 (=OltR, p. 381, nr. 7: Muz. Turnu Severin) „[Imp.] caes.M.Ant. Gordiano [aug. pontif.ma-ximo trib. pot., cos.p.p. procos., coh. I Sag[itt.] Gordiana ∞ equitata devota numini maiestatique eius”: CIL III 6279 = ILS 3154 „Mar[ti] Gra[d]ivo sacrum. coh. I Sagitt. ∞ Gordiana”. Inscriptiile ostașilor indică „romani” cu nume corecte:

— CIL, III 8018 (=1583 = ILS 7247 = *MonDacInf*, p. 38; Muz. Tr. Severin) „D M, Iul.Herculanus dec(urio) scol(ae) fab(rum), [item] imag(inifer) vixit ann. LXXX, Iul. Vivenia coniux, Iul. Marcianus fil(ius) immag. scol. fab(rum) vix. ann. XXVII, Aur. Iulius mil. c[or]hor. I Sag. imaginifer vix. ann. XXX, Iul. Marcellinus fil(ius) vexil(larius) scol(ae) fab(rum) vix. ann. XXV, Iul(ia) Marcia fil(ia) vix. ann. IIIII, Iul.Eraclia fil(ia) vix. ann. VIIII, Iul.Marcel(lina) nep. vix. ann. IIII, Vivenia mater se viva f(ecit)”;

— *ArhOlt*, XVII 1938, p. 49 (= *AnnEp*, 1939, 19 = *OltR*², p. 389) „Aurelius Mercu-rius milis c[or]hor[is] Sagitt. in figlinis magister super milites LX, scripsit Aurelius Iulianus milis co(ho)rtis prima(e)”.

Cărămizi stampilate COH I SAG (CIL, III 8074, 23); variantă COH I SAG M(ilia-ria?) (Inst. Arh. București) dar cărămida „COS” la Cristești²³ este un fragment din numeroasele „AL BOS” (Ala Bosporanorum).

Informațiile de mai sus (cf. și *OltR*², p. 274) nu oferă indicații asupra teritoriului de recrutare, a originii etnice a trupei, ce pare să fie orientală, eventual din Syria (?), iar inscripțiile „cohortei de arcași” arată militari romanizați (*Aureli*) cu familii cu tot.

B) ANTROPONIME SEMITE (SYRIENE, PALMYRENE, ARABE)

S-a relevat demult și (prin creșterea continuă a documentării epigrafice) apare mereu mai evident caracterul pregnant semitic al numelor neoaș siriene și palmirene purtate de mulți sirieni în Dacia (mai ales în primul secol al provinciei); ele se încadrează deplin într-un sistem antroponimic din cele mai bogate și variate, oferind nu numai exemple în plus, ci uneori

²¹ Organizată în a doua jumătate a sec. I, cînd Tyros ca „civitas foederata” a trebuit să dea armatei romane cîteva cohorte auxiliare; cf. RE, VII A (1948), 1899—1900; despre Tyros: ibid. 1876—1908.

²² Castrul Drobeta (Turnu Severin) avea 137,50 × 123 m (*OltR*² p. 228—232 = ³ p. 277—287).

²³ G. Téglás, *Klio*, XI 1911, p. 504. „Ob — der von Téglás gefundene Ziegel COS in „co(hor)s Sagittariorum?” (miliaria?)” aufzulösen ist, scheint wenig überzeugend”. Wagner, *Dislokation*, p. 183.

chiar forme și variante specifice „daco-romane“, carpatice, rezultând probabil din modificarea pronunțării sau a grafiei în inscripții, sub influența procesului de romanizare ce poate fi sesizat în primul rând prin înlocuirea antroponimiei diferitelor „nationes“ cu nume romane. Din ampla bibliografie asupra antroponimiei siriene sînt de menționat aici numai repertoarele principale²⁴.

Abedallath, Apulum, CIL, III 1107 (*StCom*, 12, 1965, p. 61) „Soli Invicto, HAIΩ ANIKHTΩ EYXHN ANEΘHKEN ABEΔAΛΛA Θ“. — Literale ADALAP în CIL, III, 1544 ar putea conține un nume semitic-sirian.

M. Ulpius Abgaros (?), cf. supra, p. 173.

Abraen(us), Ulpia Traiana, *Dacia*, I 1924, p. 250 (= *AnnEp*, 1927, 56; Muz. Sarmizegetusa; lectură revizuită, 1960) „... P/almyr. C/.../... A b r a e n(us), Fl(avius) M[aximus?] Cassi Marinu[s] Ma|ximus Gora, Lu[cretius] Maximus Bars[... sace]rdot(es) templum ex suo fecer(unt)“; — cf. *Abranes*, eventual și *Abram*— (citare de Wuthnow).

Adde(bar), Ampeium, CIL, III 1301b (=7835; Zlatna, fosta str. Stalin 12) „I O M D(olicheno) et Deo Commagenor(um), Aurel(ius) Marinus et ADDE/BARSEME/I et Oceanus Socratis sacerdotes l(ibentes) p(os).“. În RE, V (1903), col. 1281, Cumont citea „Adde Barsemei“, mai verosimil decît vechea lectură „Addebar Semei“.

Alapatha, v. *Hamasaesus*.

Aninas, Tibiscum, v. *Gaddes*.

Aninas, Porolissum, altar funer. (Zălau?) „D M / AELI... / [trei rînduri complet corodate] / XII... / ANIN... / FL... BANAN...“.

Athenatan, Tibiscum, v. *Perhev*.

P. Ael. Sept. Audeo, Ulpia Traiana, CIL, III 1471 (supra, p. 174).

Bana, Tibiscum, *ArchMold*, II—III, p. 302 (Muz. Lugoj) „... B a n a G(aius) M... in(?) opt(io) p(atri) et f(ili) b.m.“.

Banan..., Porolissum, v. *Aninas*.

Bannaeus, Potaissa, CIL, III 7693 „Ael. Bolhas B a n n a e i (fil.)“.

Aur(elius) Barbarcas, v. *Barsemia*.

Flavius Barhadadus, Apulum, *Latomus*, XXIII 1964, p. 473 (*Apulum*, V, p. 172 = *AnnEp*, 1965, 30) „I O M D(olicheno) et Deae Suriae Magnae Caelesti, pro salute perpetui imperi Romani et legionis XIII Gem. Flavius Barhadadi s(a-cerdos) I(ovis) D(olicheni) ad legionem s(upra) s(criptam), v.l.m.p.“; cf. BAPA-ΔA ΔAC, Βαραδάδος etc. la Dura Europos însemnînd „fiul lui Hadad“.

Barici(us), Samum, palmyrean, v. supra, p. 173.

Bars..., Ulpia Traiana, v. *Abraenus*.

Aurelia Barsemia, Tibiscum sau (?) Dalboșeț (j. Caraș-Severin), *ACMIT*, 1929, p. 315 (Muz. Caransebeș) „D M, Aur SBARSEMIA vix. anos XV, Ael(ia) Artimidora et Aur(elius) Barbarcas fili(ae) pus(uerunt) et fratri Meno...“.

Barsemeius, Ampeium, CIL, III 7835 „Adde B a r s e m e i“.

²⁴ E. Ledrain, *Dictionnaire des noms propres palmyréniens*, Paris, 1887; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen in den griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients* (Studien zur Epigraphik und Papyruskunde, herausg. v. Fr. Bilabel, I, 4), Leipzig, 1930; *Fouilles de Doura-Europos* (1922—3), Paris, 1926 (F. Cumont), p. 489—494 (index); *The excavations at Doura-Europos*, preliminary report, 1931—2, 1934 (M. I. Rostovzeff), p. 315—8 (index); 1932—3, 1936, New-Haven, p. 508—513 (index); Ryckmans, *Les noms propres sud-sémitiques*, I, 1934; *Inscriptions grecques et latines de Syrie* (L. Jalabert — R. Mouterde), Paris, I—V (1929—1959); W. Goldmann, *Die palmyrenischen Personennamen*, Leipzig, 1935; F. Preisigke, *Namenbuch — Papyri, Ostraka* (etc.), Heidelberg, 1922; cf. *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 13 (cu amplă bibliografie a onomasticii semite-siriene); revista *Syria*, mai ales XXXIX 1962, p. 231—256: A. Caquot, *Sur l'ononastique religieuse de Palmyre*.

Barsimsus, Tibiscum, CIL, XVI 107 (a. 157) „coh. I Vindelicor. ∞ — expedite Barsimso Callisthenis f(ili) Caes(are)“; ori *Bar Sims*—.

P. Aelius Bericio, Ulpia Traiana, CIL, III 12587, v. *Theimes*.

Aelius Bolhas, Potaissa, CIL, III 7693 (supra, p. 173).

Aelius Borafas, Tibiscum, CIL, III 14216 (supra, p. 175).

Gaddes, Tibiscum, CIL, III 8000 „...vit... / ... vix. an. XXX... / ... TI-CIA... / ... heres G a d / d e s Aninas [fil. ?] vete(ranus) vix. an. / L, Iul(ia) M[a]r/cia Erapoles/I. po(suit) coniux“.

Aurelius Godes, cărămizi stampilate, CIL, III 1629,15 = 8065,20 (*Klio* X p. 502, XI p. 500, 505—6, 509; *Daciai téglab.* pl. XIII 186, p. 50; 189, p. 51 etc.), Apulum, Ampoița, Șard, Berghin, Păuca, Ulpia Traiana și alte localități în Dacia, „LEG XIII GEM / AVR GODES“. Cf. *Godaios*, *Godes* ș.a.

Maximus Gora, Ulpia Traiana, *Dacia*, I 1924, p. 250, v. *Abraenus*.

M. Flavius (sau *Aelius*?) **Guras**, Tibiscum, CIL, III 7999, v. p. 175.

Aelius Habibis, Tibiscum, CIL, III 7999 (supra, p. 175); cf. de ex. CIL, VI 19134 (Roma) *Habibis Annubathi* f(ili) Palmurenus.

Hamasaesus Alapatha f. Palmyr., Porolissum, CIL, XVI 68; supra, p. 173.

Iateimos, Ulpia Traiana, *ErdMúz*, 1895, p. 366 (*Dolg*, VII 1916/1, p. 35, fig 5; *StCom*, 12, 1965, p. 55; MuzIstCluj, inv. 7425) IATEIM[oc?]...] / Θ Ε Ω Υ [ψ ι σ τ ω]. Numele pare semit (arab?), cf. IAEMAM; dar L. Robert (Paris) propunea (I X 1965) lectura Ι(ουλιος) ATEIM. (grecesc).

Ierheus, supra, p. 175; cf. *AnnEp*, 1936, 33 „D M S Iereheus Zabde Palm(yrenus)...“. **Iddesus**, Tibiscum, CIL, III 7999 (supra, p. 175); se pare că în textul latinesc al epitafului este de citit *Iaddai* ori *Ieddei* (cf. *Iaddaios*, *Iadaios*, *Iaddeus*, *Ieddu*, *Iedeibelos* citate de Wuthnow; Ierhobolos *Ieddei* (filius), *AnnEp*, 1933, 104), cu toate că există nume semite ca *Idamos*, *Idanes*, *Iddu*, *Idelamu*.

Malchus, Tibiscum, supra, p. 175; unul din cele mai frecvente nume semite.

Male, Samum, supra, p. 173.

Mattavius, *Mattavia*, Micia, *ActaMN*, V, p. 131 (Muz. Deva) „D M, M a t t a v i a Laeda vix. an. XXV et Blaste fil(ia), L. M a t t a v i u s Blastus con(iugi) et fil(iae) b.m.p.“; posibil în legătură cu semit *Mat(th)aios* adoptat ca gentiliciu.

Nal, CIL, XVI 57; supra, p. 171.

Perhev, Tibiscum, *ActaMN*, II, p. 135—6; supra, p. 173.

Aelia Phamp... CIL, III 12587 (cf. *Aelius Theimes*); pare să fie nume semit (ΦΑΜ-), mai curind decât grec *Phamp[hile]* (Παμφίλη).

Ragisbel (?), Romula, *OltR*, p. 99, fig. 29 (soclu de statueta din argilă), inscripție în palmyreană, citită *Lel At(ar)(ge)ati R(a)gisb(e)l* și tradusă „dar (donat) pentru Atargatis, pentru sănătatea (viața) lui Ragisbel“, sau „zeiței Atargatis Ragisbel (am pus)“, *ArhMold*, IV 1966, p. 355—358 (S. Sanie).

Ramus și

Salmas, Porolissum, CIL, III 837 „S a l m a s Rami“ (supra, p. 173).

Semeius, v. *Barsemeius*.

-N?-SES, v. *Ierheus* p. 175.

Sura, Răcari (Dolj), *MonDacInf*, p. 22—23, nr. 16, fig. 8 (Muz. Tr. Severin) „[D M ... S] u r a [... vix]t an. ...“.

Aelia Sura, Samum, *ActMuz*, 1965, p. 131, nr. 15 (Muz. Dej) „D M, Ael(ia) S u r a vix. an. L, Aur. ...“.

Cassia Sura, Germisara, *Sargetia*, III p. 62 „D M, Cassia S u r a vix. ...“.

Sura, Mehadia, v. *Aurelius Surus*.

Suriacus, Ampeium, *Materiale*, VI p. 888 (= *AnnEp*, 1959, 308; Pătrînjeni-Zlatna) „Ceri Aug(ustae) sac(rum) [S]uriacus aug(usti) n(ostri) disp(ensator) aura(riarum) cum suis, dedica(n)te A(ulo?) Senec. Leontiano(?) v(iro) [e(gregio?)] proc(uratore),...non(as) Ian(uari) Laeto II (iterum) et Ceriale co(n)s(ulibus)“ (a. 215).

Suriacus, Gherla, CIL, III 12541 (Muz. Gherla) „[P]ro salute [L]ucilia[e] Mus[a]e Felicis n(ostri), Florentinus et S u r i a c u s“.

Suri[il]..., Blandiana (Cîrna, j. Alba), CIL, III 12561 (Muz. Deva) „...Dignus ... Surile / ... pos(uit)“.

Aurelia Surilla, Micia, CIL, III 6267; cf. p. 172.

Surilleo, Mehadia, v. Aur. *Surus*.

Surillio, Potaissa, CIL, III 7693 (supra, p. 173); cf. *Syrillio*.

Surio, Ulpia Traiana, *Dacia*, I 1924, p. 243.

Surus, Decea (j. Alba), CIL, III 12548 (Muz. Aiud) „Invicto M(ithrae) Surus v(otum) m(erito) s(olvit) l(ibens)“.

Surus, Ampeium, *ErdMúz*, 1907, p. 52 (MuzIstCluj) „I O M, Opeleus Surus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)“.

C. Valerius Surus, Ulpia Traiana, *Dacia*, III—IV, p. 548 (= *AnnEp*, 1933, 247) „C. Val. C(ai) f(il.) P[ap(iria tribu)] Suro, dec(urioni) col. S[ar]miz. metrop. a[ed]ilic(io), praef(ecto) colle[gi] fabr(um) et Iiviral[i] col. eiusdem, T. Aurel(ius) Emeritus (centurio) leg. VI Victric(is) Severian(ae) socero, l(ocus) d(atus) d(ecurio-num) d(ecr.)“.

Aurelius Surus, Micia, CIL, III 6267; cf. p. 172.

Aurelius Surus, Mehadia (MuzIstCluj) „D [M] Aur. Sur[us...] coh. III Del(ma-tarum) vi[xit] an. XXXX, Aur. Proculus sig(nifer) et (h)eres et Quintina coix et Surilleo et Quintinus pii patri b.m.p.“.

Aurelius Surus, Potaissa, JÖAI, V 1902, Bbl. 99, nr. 5 „Deo Fon[ti...] pro sal(ute) imper(atoris), M. Aur. Quintianus, Aus. Surus...“ — Nu toate numele *Sura* și *Surus* înscrise mai sus sînt sigur de origine syriene, căci ele există și la italici, celți, illiri, traci etc.

Flavia Syra, Apulum, CIL, III 1162 „[...] S[alv]i[us] aug(ustalis) col. Apul. pro salute sua et Flaviae Syrae coniugis et C. Val(eri) Flaviani filii et omnium suorum ex voto posuit“.

Aelia Syra, Apulum, CIL, III 976 „Ael. Syra filia“ (v. *Syrus*).

Syrillio, Ampeium, *Dolg*, VII 1916/2, p. 75 (MuzIstCluj) „D M, Syrillioni aedituo qui vix. a. LXXVIII, Liberalis aug(ustorum duorum) lib(ertus) a com(mentariis) et Ael(ia) Victorina patri b.m.“. Cf. *Surilleo*.

P. Aelius Syrus, Apulum, CIL III 976 „Aesculapio et Hygiae, P. Ael. Syrus aug(ustalis) m(unic.) Sep(timi) Apul. et Val. Severa coniug et Ael. Syra filia ex voto porticum per pedes XXX [f(ecer.)]“.

Thaemus, CIL, XVI 57 (a. 110), ala I Aug. Ituraeorum, supra, p. 171.

P. Aelius Theimes, Ulpia Traiana, CIL, III 7954 (= ILS, 4341 = OmD, p. 34 = SCIV, XIX 1968, p. 575—583; Muz. Deva) „Diis Patriis Malagbel et Bebellahamon et Benefal (= Fenebal) et Manavat, P. Ael. Theimes Iiviral. col. templum fecit (a) solo et impedio suo pro se suisq(ue) omnibus ob pietate ipsorum circa se iussus ab ipsis fecit et culinam subiunxit“ — 1472 „D M, P. Ael. P. fil. [P]a[p.] Themeti ve[t(erano)] et Iivirali col. Sarm. [vix. ann.] LXXXVIII et Aeliae... vix. an. LXXI et P... leg(ionis) XX victric(is) ... P. Ael. Senec(a) gener“. Același posibil în CIL, III 7896 (N. Igna, *Cultul lui Esculap*, p. 71, fig. 32; Muz. Deva) „Aesculapio et Hygiae P. Ael. Theimes“. (CIL, III 7954 reprodușă în *Roemer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 137, pl. 39).

P. Aelius Theimes, Ulpia Traiana, CIL, III 12587 (Orlea) „D M, [P. A]el. Theim[es] v[et]. ex (centur.) c[oh. ...] et Iivir[alis] c[ol](oniae) D[ac.] Sarm[iz.] vixit ann. LXXXVIII [et] P. A[el]. Bericio vix[it] ann. XV [et] [P. A]el. Zabdibol [vixit] ann. XI et A[el]lia Phamp...“.

Aurelius Themaes, Ilișua (j. Bistrița-Năsăud), CIL, III 804 „D M. Aurel. Themaes librar. al(ae) Fronto(nianae) vixit annis L. et Aelia Iulia coniug(i) — et Aurelius Thementianus filius“.

Aurelius Thementianus, Ilișua, CIL, III 804; v. Aurelius *Themaes*.

M. Cocceius Themo, Micia, CIL, III 1346 (Muz. Deva) „I O M, M. Cocceius Themo v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)“.

Valerius Them-, Porolissum, *ActaMN*, V, p. 453; supra, p. 173.

Aelia Tiadmes, Potaissa, CIL, III, 907 (= 7693); supra, p. 173.

Zabdibol, Tibiscum, CIL, III 14216 (supra, p. 175).

P. Aelius Zabdibol, Ulpia Traiana, CIL, III 12587; v. P. Ael. *Themaes*.

Zora, Ulpia Traiana, CIL, III 7910 (din Zeicani; Muz. Deva) „I O M, Aurel. Valens, Flavius Zora dec(urio) coll(egi) fabru(m) ex vot(o) posuit“. Lectura este sigură: ZORA, oriental, probabil semit-sirian (AISC, V, p. 288—9, 291).

Numeroase apar elementele etnice siriene cu nume romane sau grecești, fie în formațiile auxiliare venite din Syria (*Ituraei, Commageni, Palmyreni, Syri*; supra, p. 170—176), fie în rîndul populației „civile“, mai ales cultivatorii zeităților naționale aduse de ei în Dacia. Ca și alte „nationes“ imigrate în provincia carpatică, „Syrienii“ formau asociații cu caracter etnic-social și poate profesional, dar mai ales religios-confesional, cum sînt acei „Palmyreni“ din epigrafa CIL, III 7728 (Muz. Aiud), găsită la conacul feudal (Teleki) în Doștat (Hosszútelek, j. Sibiu), provenită din vreo mare localitate antică (Apulum, Ulpia Traiana?) „[In]vic[ito] S[oli] deo ge[n]itori [P. Ael. Art]emidorus de[v?] . . .] sacer(dos) creatus a Pal[myre]nis d(omo) Macedonia et adve[n]tor huius templi pro se et suis“, — care nu era desigur un caz izolat în Dacia. O remarcabilă activitate în sectorul comerțului Daciei desfășurau „syrienii“ cum indică cele trei atestări epigrafice, cunoscute și rămase celebre: CIL, III 7761 (Apulum; Muz. Sebeș) „I O M D(olicheno) Aurelii Alexander et Flaus Suri negotiatores ex voto l(ibenter) p(osuerunt)“, 7915 (Ulpia Traiana; Muz. Lugoj) „I O M D(olicheno) Gaius G[a]ianus e[t] Proculu[s] Apol[lo]fane[s] Suri negotiatores pr[o] salute sua ex v[oto]“ (Gaius Gaianus eventual identic cu omonimul CIL, III 1431); IGB, III nr. 1590, dedicație grecească lui Dolichenus: negustorul de vinuri Aurelius Sabinus, sirian și preot al zeului „părintesc“ Dolichenus, împreună cu compatriotul său „daco-syrian“ Aurelius Primus Asteo zis și Iulianus, „buleuta“ (decurion) al municipiului Porolissum, stabiliți la Augusta Traiana (Stara Zagora) au ridicat aici zeului lor național un templu consacrat „după lege și disciplină“; sînt (între alții) doi bogătași romano-syrieni cu puternice legături social-economice în Tracia, prin anii 222—235. Din Syria și chiar de neam syrian pare să fi fost familia dela Drobeta „D M, Laudice Syrae Collina Philadelphia vixit annis XXX, C. Hera coiugi b.m. posuit“, *OltR*, p. 382, nr 16 (*MonDacInf*, p. 26, fig. 11).

C) ZEITĂȚI ȘI CULTE SYRO-PALMYRENE

Printre divinitățile venite din Orient, cele syriene și palmyrene²⁵ sînt în Dacia numeric mai importante, iar ca răspîndire și popularitate ele erau depășite fiecare numai de adversarul lor și al lui Zeus-Iupiter: iranianul Mithras. Cu toate că erau larg difuzate și în alte zone ale imperiului, zeitățile syriene au fost aduse în provincia carpatică (începînd din primele decenii ale sec. II) direct din patria lor de obîrșie chiar de către imigrații civili sau din formațiile militare de syro-palmyreni, care le cultivau popularizîndu-le între celelalte grupe ale populației provinciale.

²⁵ Despre cultele în Palmyra: J. G. Février, *La religion des Palmyréniens*. Thèse, Paris, 1931. Pentru Pannonia, în general Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962, 86 p. (monografie foarte utilă, dar nu destul de sistematizată, fără plan, cu unele confuzii). Spania: A. Garcia y Bellido, *Deidades semitas en la España antigua. Sefarad*, XXIV 1964, p. 12—40, 237—275.

În ordine alfabetică (aproximativ), zeitățile syriene cunoscute în Dacia romană sînt:

Atargatis, v. *Dea Syria*.

Azizus, însemnînd „cel puternic”, la Edessa Syriei și în Arabia; spre occident el a fost purtat de militari sirieni²⁶. În Dacia există dedicația oficială pusă de comandamentul legiunii V Macedonica (RE, XII 1325) la Potaissa, pentru sănătatea împăraților Valerianus și Gallienus, — dovadă că zeul se bucură de un cult oficial, avînd un templu făcut în a. 259/260, CIL, III 875 (= ILS, 4345) „Deo Azizo Bono P[ro] uero conserva[t]ori pro salutem d[omi]norum [n]ostrorum Valeriani et Gallieni aug[ustorum] et Valerian[i] nobiliss[im]i caesaris] et Corneliae Saloninae augustae et] leg[ionis] V Mac. III p[ro]p[ri]e fid[el]is [...] Donatus praef. leg. eiusde[m] [...] templum ince[p]tum perficit v[...]”²⁷. Ca zeitate oficială, în sec. III Azizus nu era colportat de sirieni (cum fusese la începutul migrării lui), ci de însăși oficialitatea romană. Sub numele de „Deus Bonus Puer, Phosphorus”, el apare în mai multe dedicații, majoritatea la Apulum, puse de provinciali cu obirșie etnică-teritorială nedeterminată, unui militari, cițiva cu nume grecești (adică „greco-orientali”); CIL, III 1130, 1131, 1132; 1133, 1134, 1135, 1136, 1137, 1138; o dedicație în Suceagu (Cluj) 7652; la Napoca, *ActaMN*, I, p. 207.

Baal, zeu „suprem” semit, ca noțiune generică pentru „domnul, stăpînul”, *Belos*, era adorat în toată Asia apuseană pînă în Persia și Africa de nord-est; zeitate specifică în Palmyra²⁸, de unde a fost adus în Dacia de militarii palmyreni, ca „deus patrius Belus”, adorat de unitatea auxiliară la Porolissum: aici avea un templu, mistuit de pîrjol și refăcut de trupă prin cheltuiala proprie (p. 174).

Baal Chamman, ca „stăpînul coloanelor”, zeitatea întruchipată în piatra sacră, fuzionat cu egipteanul *Amun (Ammon)*²⁹, apare în grupa „Dei patrii” ca „Bebellahamon” (supra, p. 179), de interpretat ca *Bel Belhamon* (S. Sanie).

Balmarcodes tilcuit ca „zeul dansului” (?), străveche divinitate feniciană, răspîdită în lumea romană și identificată cu Iupiter Optimus Maximus³⁰; ca atare a fost importat în Dacia: Potaissa, CIL, III 7680 „[I O M] B a l (marcodi?) et Iuno[n]i [...] Ianua]rius vet. leg[is] [...]”.

Bältis, *Baalath (Beltis)*, avînd inițial însemnarea „doamnă, stăpînă”, *Kupia*, ca atare urmat de un nume determinativ, de obicei întregit printr-un element (localitate etc.), apoi simplu „Baltis”; din Babylon a fost adusă la Palmyra împreună cu Bel; la Harran (Carrhae) a fost identificată cu planeta Venus (Venusstern). Atare variantă osroenă s-a răspîdit în imperiul roman³¹; în Dacia, o dedicație la Apulum, JÖAI, V, 1902, Bbl. 113 „B a l t i Caelesti”, pe un bloc-prag de sus al unei uși de templu.

Benefal, între „Dei patrii”, CIL, III 7954 (supra, p. 179: *Fenebal*, după I. Goldziner, *ArchÉrt*, XXVI 1906, p. 328—9; SCIV, XIX 1968, p. 581).

Bonus Puer, v. *Azizus*.

Dolichenus, numele zeului Baal în orașul Doliche (Commagena), identificat cu Iupiter (Zeus), ca atare divinitate supremă a cerului, protector al militarilor; se răspîndește în zonele vestice ale împărăției începînd din sec. I e.n., dus mai ales de sirienii încorporați în formațiile de „Commageni”; cultul pătrunde repede și ușor în alte auxiliii, ca și în legiuni, practicat de foarte mulți, avînd un caracter

²⁶ RE, II (1896), 2644 (Cumont); Février, *Relig. Palmyr.* p. 16—29.

²⁷ Total neverosimilă apare aserțiunea lui Février, *Essai sur l'histoire politique et économique de Palmyre*, Paris, 1931, p. 66 „peut-être l'était-il [de origine palmyreană] aussi le praefectus legionis qui consacrait un temple deo Azizo [...], CIL, III 875”.

²⁸ RE, II (1896), 2647—2652 (Cumont); Février, *Relig. Palmyr.* p. 47—64 (*Bel* et son groupe).

²⁹ *Hammo*, în RE, VII (1912), 2310—2311 (Cumont).

³⁰ RE, II (1896), 2384—5 (Cumont).

³¹ RE, II 2843—4 (Cumont); Février, *Relig. Palmyr.* p. 64—65.

pronunțat militar: în sec. III este recunoscut oficial între „dii militares“ ai castrelor romane; adoptat de particulari, de sclavi și de alte pături ale populației³². Colportat și cultivat mai ales de elemente populare din Syria, zeul a cunoscut o intensă răspindire și popularitate în Dacia, cum arată numeroasele atestări epigrafice și sculpturale în toate zonele provinciei (dinspre sud către nord):

— în Dacia Inferior (Oltenia; *Apulum*, IV, p. 145—9), la Sucidava dedicația unor „greco-orientali“ CIL, III 14490; Răcari, placă fragmentară de bronz cu relief (*Apulum*, IV 146); Drobeta cap de marmoră din statuie *ArhOlt*, 1934, p. 105, fig. 50; Cătunele de Sus (Baia de Aramă), mină votivă de bronz, AISC, II p. 185, nr. 7; Desa (Dolj) statuie a lui Dolichenus, *OltR*, p. 182, 227;

— în Banat, la Pojejena Sirbească, altar votiv, *AnnEp*, 1931, 125 (SCIV, XX, 1970/1).

— la Ulpia Traiana, un templu (*Dacia*, I 1924, p. 230); dedicația celor doi „Suri negotiatores“ CIL, III 7915 (supra, p. 180); 1431 „I O M D pro salute M. Bassi Aquilae et Gai Gaiani ex coll(egio) fabr(um) dec(uria) IIII, v.s.l.m.“; un basorelief de marmoră al zeului (*Dacia*, I 1924, p. 255, fig. 18, nr. 2); din Ulpia Traiana (sau *Apulum*) relief cu taurul, fragmentar, inscripția „... Ael. Sept[...] dec(urio) col. ...“ *EmlKel*, p. 105, fig. 3 (Muz. Blaj);

— Sincrai (j. Hunedoara), *Dolg*, II 1911, p. 269, fig. 7 (= *ArchAnz*, 1912, p. 530; *MuzIstCluj*) „I O M D o l i c h e n(o) pro sal(ute) imp. L. Sep. Severi pii Pert. [et] M. Aur. Antonini aug. et P. Sep. Getae (caes.?) C. Val. Ingenus sig(nifer) leg. XIII Gem. ex voto“;

— Micia, dedicația lui Iul. Trophimus, *Materiale*, I 1953, p. 763 și a cohorței Flavia Commagenorum (supra, p. 172);

— Săcădate (j. Sibiu) „I O M D o l i c h e n o] Com[magen.] V...“, *ActaMN*, V p. 459.

— *Apulum*, dedicația combinată a lui Flavius Barhadad— (p. 177); cea pusă de „Suri negotiatores“ (p. 180); CIL, III 7760 (Muz. Aiud) „I O M D o l i c h e n o pro salute imperator(is), Ael. Valentinus vet(eranus) sacerdos templ(um) impendio suo restituit“ (posibil veteran din vreo unitate siriană, preot al zeului, ca atare el însuși sirian deplin romanizat); 1128 „Numini et virtutib[us] dei aeterni Iovi O M D o l i c h e n o] nato ubi ferrum exoritur (etc.) ...] Terentius [Gentianus? ...]“ (*Cumont. Revue de Philologie*, XXVI 1902, p. 10; RE, V 1279);

— Ampeium, dedicația lui Adde Barsemei (supra, p. 177); CIL, III 7834 (= 1301a) „I O M Commagenorum Aeterno, Marinus Marian(i) Bas(sus) sacerdos I O M D pro s(alute) s(ua) suorumque omnium votu(m) p(osuit?)“; 7832; 1302; *ActaMN*, V 1968. p. 459 (= *Apulum*, VII 1968, p. 402; Muz. Deva) „I O M D pro salute imp(eratoris) perpetui M. Antoni Gordiani aug(usti) Aur. Gai(us) b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) v.p.m.“;

— Domnești (j. Bistrița-Năsăud), CIL, III 7625 (Muz. Bistrița) „I O M D u l c e n o P. Caius Valerianus (centurio) leg. X Fretensis, RESER NERIDONIS(?) v.s.l.m.“;

³² RE, V (1903), 1276—1281 (*Cumont*); *DizEpigr*, II, p. 1930—1936; H. Demirçöglü, *Der Gott auf dem Stier*, Berlin, 1939; A. H. Kan, *Iuppiter Dolichenus* (Sammlung der Inschriften und Bildwerke mit einer Einleitung), Leyden, 1943 (recenzat, cu adause pentru provincia Dacia: G. Ștefan, *Dacia*, IX—X 1941—4, p. 560—561); Pierre Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951 (recenzat; *Epigrafica*, Milano, XIII 1951, p. 157—158); R&A, 1954, I, p. 177—197 („notes dolichéniennes“); *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960, 231 p. Despre „miștile votive“: *ArchÉrt*, 1946—8, p. 183—8 (F. Lang). — E. Swoboda, *Carnuntum* (1964) p. 293. *Latomus*, XXIII 1964, p. 473—5. Un monument sculptural al lui Iupiter Dolichenus dela Cerna (jud. Tulcea), SCIV, XV 1964, p. 535—541 „I O M D, pro salute imp. M. Aur. [[Severi Alexandri pii felicitis]] aug(usti) Aur. Marinus Romanus sac(erdos) ex voto posuit“; XVIII 1967, p. 707—711 „I O M D et Castori“. *ActaMN*, V, p. 458—9. E. J. R. Harris, *The oriental cults in roman Britain*, Leiden, 1965, p. 55—73 (Dolichenus). — *The Excavations at Dura Europos*, Preliminary report (Rostovtzeff, Bellinger etc.), New Hawen, III 1946, p. 97—134 „the Dolicheneum“.

Orheiul Bistriței, JÖAI, VII 1904, Bbl. 149—150 foto (= ILS, 9171 = *ArchErt*, 1946—8, p. 183; mină votivă de bronz, descoperită la Myskov, Galiția) „I O M Dolichenon Gaius optio c(o)h. I Hisp. ∞“;

— Samum (Cășeu), *ActMuz*, 1956, p. 123 (= *AnnEp*, 1957, 327; *Muz. Dej*) „I O M D. Scantius Lucius b(ene)f(iciarius) cos. agens curam stationis ex vot. posuit“; p. 131, nr. 9 „I O M Dol. P. Aelius Proculus b(ene)f(iciarius) cos. leg. V M(aced.) Go[r(d).?]“ (a. 243); *CIL*, III 7630 (*Muz. Dej*) „... Dolice[no]...“;

— Buciumi (j. Sălaj), *CIL*, III 7645 (= *AISC*, I 1932, 1, p. 107) „I O M Dolichenon, pro salute d(ominorum) n(ostorum) M. Aur. Antonini pii [[et Getae]], P.Iul. Firminus bf. [cos.] v.s.l.m.“;

— Certia (Romita), *ActaMN*, V 1968, p. 458 „I O M D pro sal. D N M. Ant(oni) Gordiani p.f. aug(et) Sab(iniae) Tranquillinae“;

— Porolissum, relief (*Muz. Zălau*): călăreț la pas spre stînga, alături un personaj călare pe taur spre dreapta, ținînd în mîna dreaptă ridicată un topor cu două tăisuri; posibil Dolichenus(?).

Dea Syria, *Syria* este denumirea obișnuită sub care e cunoscută (Συρίαθεός, θεά în occident și în lumea romană zeița siriană *Atargatis* sau *Derketo*, corespunzînd cu *Astarte* feniciană; în *Syria*, *Atargatis* și Hadad erau perechea divină supremă, atestată în Bambyke și Heliopolis (Baalbek), de unde s-a răspîndit în Coelesyria, Palmyra, — asimilată de romani cu Venus³³. În Dacia cultul ei a fost adus și întreținut de elemente populare siriene (supra, p. 178), propagat și la alte categorii etnice. Mai importantă, semnificativă și concludentă apare dedicația lui Flavius Barhadad— la Apulum („I O M D et Deae Suriae Magnae Caelestis“, p. 177), o asociere a celor trei mari divinități semite (nouă nu numai în Dacia, dar se pare și în alte părți);

— la Micia există două mențiuni: orientalul cu nume grecesc M. Ulpus Phoebus. *CIL*, III 7864; dedicația ce n-a fost interpretată corect în *CIL*, III 1342 citită „Deae [I]s[idi]s Reg(inae)“, dar piatra fragmentară, despicată în două (există numai partea stîngă) și mult corodată (*Muz. Deva*) indică lectura „Deae S[yriae] Reg(inae?) ala I Hi[sp(anorum)] Campag[on(um)] sub cur[a] M. Pl[auti] Ruf[i] praef(ecti) [al]la[e] equo publico] v.s.l.m.“;

— Napoca, *Dolg*, IV 1913, p. 255 (= *Materiale*, VI, p. 877 = *AnnEp*, 1960, 226; *MuzIstCluj*) „Deae Syriae pro salu[te] d.n. imp. M. Aur. Antonini pii fel(icis) — Aurelii Claudi Nepo[t(i)ani? ...] fratres (etc.)“ (a. 214), lacunoasă, numele dedicanților incomplete, posibil să fie orientali;

— Porolissum, *Dacia*, VII—VIII 1941, p. 325 (= *AnnEp*, 1944, 50; *Muz. Zălau*; lectură revizuită) „De(ae) Suriae Aur. Gaianus dec(urio) m(unic.) P(orol.) sace(r)-do[s]“; este un magistrat al orașului Porolissum, preot al zeiței Syria, ca atare foarte probabil veteran din Numerus Palmyrenorum supra, p. 173), ori descendent din asemenea militari;

— Zutor (Sutor, Optatiana; supra, p. 174) relief pe aedicula funerară figurînd o femeie ce ține în mînă o pasăre, posibil în legătură cu Dea Syria (*ACMIT*, 1930, p. 101—2, E. Panaitescu; *MuzIstCluj*).

Deus Aeternus, atestat numai epigrafic, în sec. II—III în zonele occidentale: Roma, Italia, Numidia, Mauretania, Pannonia, Moesia și mai ales Dacia³⁴, unde dedicațiile ce i s-au pus sînt numeroase, majoritatea din partea unor adoratori cu etnicitate ce nu poate fi stabilită. Uneori apare asociat cu alte zeități orientale, ori dedicanții poartă nume siriene: în centrul minier Ampeium, „Deo [aeter]n(o) [Co]mmag(enorum) Dulc(eno)“ *CIL*, III 7832, 7834; în aceste și în alte cazuri similare, persoanele sînt evident orientale, chiar siriene. Celelalte dedicații sînt puse de locuitori din diferite

³³ RE, IV (1901), 2236—2242 (Cumont); *DizEpigr*, II, p. 1467—1472; DA, IV, p. 1590—1596; Février, *Relig.Palmyr*, p. 135—139 Atargatis; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte* (München, 1960), p. 345—8; *Latomus*, XXIII 1964, p. 475; *AnnEp*, 1964, 64 (= *Bulletin du Musée de Beyrouth*, XVI 1961, p. 130) „Sex. Allius Iullus vet. monumentum Ochmaeae virgini vati Deae Syriae Nihat(ena) fecit. Οχμαία παρ-θένης θεᾶς Αταργατὸς ἑζήτην ἑκατόν.“

³⁴ RE, I (1893), 696—7 (Cumont).

zone ale imperiului, de condiție socială diferită, chiar din pătura conducătoare (CIL, III 7901), militari, liberti etc. Numeroase sînt dedicațiile la Ulpia Traiana: CIL, III 7900, 7901, 7912, 7913, 7914, 7996; *ArchÉrt*, XXXII, p. 401; Micia, CIL, III 1352 (?); Cigmău—Germisara (Hunedoara), CIL, III 7880; Apulum, CIL, III 988, 990, 1082, 1083, 1286, 7738 (... TERNO; Muz. Aiud), *Apulum*, II, p. 98—99 „Aeterni, C. Bet. Galato“; (Muz. Sebeș) „[Deo A]eterno [pro salute imp. caes. ... Primi Se...s 7 (centurio) leg. XIII G(em.) [[Antoninianae?]] tab(ularium) a solo rest(ituit)“; la Ampeium (pe lingă cele două cazuri citate): CIL, III 1301; Sighișoara, CIL, III 6258. Numărul mare al dedicațiilor arată larga difuzare și popularitate a zeului oriental, cu deosebire în centrele urbane importante ale Daciei, în cursul sec. III.

Fenebal, v. *Benefal*.

Iupiter Heliopolitanus, din Heliopolis (Baalbek, în sud-vestul Siriei)³⁵, centru vestit prin cultul lui Baal, zeul soarelui, „Helios“, de unde grecizarea numelui localității în „Heliopolis“. I O M Heliopolitanus s-a răspîndit în imperiu mai ales printre militari³⁶; adus de sirieni, în Dacia zeul pare a fi fost cultivat cu predilecție (dacă nu exclusiv) de ostași: dedicații puse de centurioni legionari, la Micia, indicînd probabil existența unui templu (ori sanctuar) al zeului: CIL, III 1353 „I O M Heliopolitan(o) Q. Licinius Macrinus (centurio) leg. IIII F F“; 1354 „I O M Heliopolitano L. Licinius Messalinus c(centurio) leg. XIII G(em.)“; la Ulpia Traiana, AISC, I/1, p. 102, fig. 1 (= *AnnÉp*, 1933, 18 C. Domitius Valens [centurio] leg. XIII); după nume, cei trei dedicații nu par să fi fost orientali sau sirieni, ci mai curînd apuseni, eventual chiar italici.

Iupiter Erapolitanus, din Hierapolis (Syria), avea la Micia (puternicul centru al elementelor militare și civile siriene) un templu ale cărui resturi au fost identificate în a. 1947, împreună cu două statui fragmentare de piatră și alte materiale arhitectonice-sculpturale aparținînd templului, ca și dedicația „Iovi Erapolitano fecit Casius Rufus, votum dedit“, *Materiale*, I, p. 773—787; dedicantul cu nume roman pare să fie de origine oriental, chiar sirian, eventual din cohorta II Flavia Comma-genorum.

Zeus Hypsistos (Ἕψιστος), de esență syro-iudaică, cunoscut atît în iudaismul ortodox (resp. creștinism), cît și în păginismul semitic, în Syria, Samaria, Fenicia, răspîndit în epoca ellenistică și romană mai ales în Asia Mică, apoi în basini Egean, Tracia și Moesia³⁷; în Dacia apare în două (sau trei?) dedicații, la Ulpia Traiana scrise în limba greacă, puse de Aelius Apollinaris procurator, Aelia Cassia, una (nesigură) a sirianului *lateimos* (supra, p. 178; *StCom*. 12, 1965, p. 54—55).

Iaribolos (Iarebólos), *Iarchibol*, *Yarhibol*, πατριός θεός în Palmyra și Hemesa, probabil „zeu al luni“, răspîndit în Egipt, Africa de nord-vest și la Roma³⁸; din Dacia se cunoaște o dedicație la Apulum, CIL, III 1108 (= ILS, 4344) „Deo Soli Hieroboli, Aur. Bassinus dec(urio) col. Aequens(is) sacerdos numinum v.s.l.m.“; calitatea de preot al zeului indică și în „romanul“ Aurelius Bassinus foarte probabil pe un sirian romanizat, cu nume corect romane (*Aurelius*, sec. III). Identificarea lui *Hierobolos* (Iaribol; zeul luni) cu Soarele (Sol, Helios) la Apulum a fost explicată prin procesul de metamorfoză suferită de zeu în epoca imperială. La Tibiscum,

³⁵ *Heliopolis*, în RE, VIII (1912), 47—49 (Beer).

³⁶ *Iupiter Heliopolitanus*, în RE, VIII 50—57 (Dussaud); P. J. Ronzevalle, *Jupiter Heliopolitanus*. Nova et vetera (Mélanges Beyrouth, XXI, 1, 1937); *Carnuntum* (1964), p. 293—4.

³⁷ RE, IX (1914), 444—450 (Cumont).

³⁸ RE, IX, 750—751 (Cumont); Février, *Relig. Palmyr.* p. 81—84; *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, Paris, II, 1966—7 [1968], p. 219—230 (M. Janon, *Cultores Dei Ierhobolis iuniores*), în Africa de nord-vest, atestă forme grafice ale teonimului, ca: *Ierhobolis*, *Iorhobolis*, *Iorchoboli* și forme grecești, în care este evidentă influența adj. gr. ἱερός „sfînt“; grafia palmyreană era (în transcriere consonantică) YRHBWL. Aici trebuie să aparțină antroponimul pamyrean în transcriere latină IERHEVS (supra, p. 178).

o dedicație „Deo Soli Ierhaboli — Aurel. Lecanius Paulinus, vet. ex c.a. coh. I Vind. (etc.)” (informație M. Moga).

Malachbelos, Malagbel, Malekbel, zeitate solară palmyreană, închipuită cu o coroană de raie; teonimul (*malchus, baal, belus*) înseamnă „rege — stăpîn”, sau „îngerul Astartei” („îngerul lui Baal”); atestat în Palmyra, la Roma, în Africa de nord și în Dacia³⁹; aici a fost adus de sirieni, care sînt majoritatea între adoratorii lui; cîțiva orientali cu nume grecești; cele mai multe dedicații sînt din Ulpia Traiana: CIL, III 7954 (supra, p. 179), 7955 (Muz. Deva) „Deo sa[ncto] Malagbel[i] pro salut[e imp(eratoris) c]aes(aris) M. Aurel(i) Severi Al[exandr]i (etc.) — Primitivos aug(usti) l(ibertus) tabularius prov(inciae) Dac(iae) Apulens. posuit”; 12580 (= *AnnEp*, 1912, 303: T. Fl. Aper scrib(a) col.); ACMIT, 1929, p. 313 „[Deo?] Malal(a?) ... Epipodius aug.n.vern(a) vilicus...”; CIL, 7956 și 7957 (fragmentare; Muz. Deva). La Ti-biscum, o dedicație fragmentară, *ArhMold*, II—III, p. 300 (Muz. Lugoj) „[Deo ? ... M] alagbeli ... pro sal.aug(ustorum trium) P(ublius) A[el(ius) ...] vet(eranus) ex op[t(ione) N(umeri) Palm(...)?]”; este un militar, *P. Aelius* ... (din sec. II, după *Aelius Hadrianus*), foarte probabil cu cognomen sirian (palmyrean), deci de această etnicitate, adorator al lui Malagbel; cei „trei augusti” sînt Septimius Severus, M. Aurelius Antoninus (Caracalla) și P. Septimius Geta.

Manavat⁴⁰, între „dii patrii” din Palmyra, CIL, III 7954 (supra, p. 179).

Turmazgad (*Turmasgada*), zeul semit al înălțimilor, „cel adorat pe munți”, de asemenea zeu al războiului, al vînătorii, fiarelor sălbatice etc., o variantă a lui Baal, probabil din zona Commagene, asemilat cu Iupiter optimus maximus⁴¹; a fost adus în Dacia de sirieni și commageni, cu deosebire militari, iar cultul lui apare în cinci monumente (din totalul de 7 piese cunoscute pînă acum; celelalte [în afara Daciei] sînt CIL, VI 30950a și XIII 3646): Romula, CIL, III 8027 (= ILS, 4074) „Turmasgada, Max. Maximinus et Iulianus Maximinus ex voto pos(uerunt)”, pe baza unei statui cu un vultur cu ghearele înfipite în spinarea unui cerb galopînd (*OltR*, p. 306, fig. 74) și un fragment de sculptură asemănătoare, vultur ținînd în gheare un cerb, fără inscripție (*Dacia*, XII 1948, p. 24). La Micia, două dedicații, una pusă de comandantul cohortei II Commagenorum, alta de un gradat (supra, p. 172); aici cultul lui Turmazgad era adus de militarii commageni, precum la Romula de cei din formația Suri Sagittarii (p. 175).

Bogăția și varietatea știrilor — în primul rînd epigrafice — privind elementele militare, populare-civile și religioase venite din zona syriană în Dacia arată utilitatea și necesitatea unui examen de ansamblu amănunțit, analitic și diferențiat, după criteriile actuale în istorie, epigrafie și onomatologie, al materialului documentar în totalitatea lui; acesta va oferi o imagine mai bine conturată a structurii etnic-sociale și culturale, a relațiilor elementului imigrat cu masele populare geto-dace în cadrul procesului de integrare social-culturală și de romanizare a provinciei, care constituie una din problemele de bază ale noii istoriografii din țara noastră.

I. I. RUSSU

³⁹ RE, XIV (1928), 824—8 (Preisendanz); *Relig. Palmyr.* p. 65—81.

⁴⁰ *Manavat*, în RE, XIV (1928), 987 (Preisendanz).

⁴¹ RE, VII A (1948), 1392—3 (F. Heichelheim).

LES ÉLÉMENTS SYRIENS EN DACIE CARPATIQUE ET LEUR RÔLE DANS LA „COLONISATION“ ET LA ROMANISATION DE LA PROVINCE

(Résumé)

En relevant tout d'abord les proportions et l'importance du phénomène de l'immigration (unités militaires, appareil administratif-fiscal, population civile de toutes les souches sociales; „ex toto orbe Romano“, Eutrope) dans la nouvelle province de Dacie, on souligne la signification de l'élément italique et provincial (dans l'acception la plus large du terme) comme facteur de civilisation et de romanisation, c'est-à-dire dans le procès de la transplantation des formes d'organisation et de vie romaine, surtout de la langue latine-romane.

On est habitué de ranger avec une large approximation suivant les critères géographiques-territoriaux et culturels-linguistiques les immigrés de Dacie en deux grandes catégories: a) ceux originaires de l'Italie et des provinces occidentales (de langue latine), b) les „Orientaux“ (de langue plutôt grecque et avec une anthroponymie „nationale“ ou pour la plupart grecque). Parmi ceux de la seconde catégorie, les plus nombreux dans les sources épigraphiques ce sont les Syriens, dont le rôle dans le procès de romanisation semble avoir été très grand. Les informations qui les concernent sont groupées en trois rubriques: A) unités auxiliaires (des Ituraei, Commageni, Palmyreni et „Syri“) 1 aile, 7 cohortes, 4 numeri; B) les anthroponymes syro-palmyréniens et les mentions de groupes ethniques et des personnes ayant des noms latins ou grecs; C) les divinités de Syrie, Commagène et Palmyre, très nombreuses et répandues dans toute la province carpatique.

En conclusion on insiste sur l'utilité et la nécessité d'une étude détaillée, analytique et différenciée de l'ensemble du matériel documentaire, surtout d'ordre épigraphique de la province de Dacie, en vue d'une nouvelle synthèse historique plus ample de la population de la Dacie romaine ayant pour thème principal l'intégration sociale et culturelle des indigènes et des immigrés et dont le principal résultat durable a été la romanisation de l'ensemble de la population et la permanence du romanisme sous l'aspect plutôt linguistique.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL AGRICULTURII TRANSILVĂNENE (1570—1610)*

II. CREȘTEREA ANIMALELOR

1. Rolul și importanța creșterii animalelor

În cursul secolelor XVI și XVII creșterea animalelor avea o importanță deosebită nu numai în Moldova și Țara Românească, ci și pe teritoriul Transilvaniei. Vitele cornute din Moldova și hergheliile de aici s-au bucurat de mare renume, întocmai ca și oieritul din Țara Românească. Se constată în general că, pe ambele versante ale Carpaților și pe brîul larg de dealuri și șesuri care-i înconjoară, creșterea animalelor a fost larg răspîndită. Izvoarele vremii, între care mai ales cronicile și însemnările unor călători, ne transmit știri prețioase în legătură cu numărul mare al animalelor. În plus datele cu ajutorul cărora putem stabili mărimea obligațiilor în natură, catastifele, din care reiese numărul vitelor pretinse de către Poarta otomană, precum și acele cercetări care lămuresc schimbările intervenite pe piață în privința prețurilor, — toate dovedesc marea bogăție a septelului din această perioadă. Nu ne ocupăm de problema aceasta, deoarece trăsăturile caracteristice ale creșterii animalelor de la noi sînt îndeobște cunoscute, ele constituind în operele de sinteză, capitole deosebite ale istoriei noastre agrare¹.

Trebuie să tratăm totuși ceva mai detaliat despre situația creșterii animalelor în Transilvania pentru a da cadrul necesar cercetărilor noastre cu caracter mai restrîns. În perioada cercetată creșterea animalelor constituie și în Transilvania una din principalele ocupații ale țăranilor. Cunoscutul umanist Szamosközy scrie că în regiunile de aici se găseau din belșug atît vite cornute, oît și oi; numărul lor era așa de mare, încît numai în timpul epizootiei din 1598 ar fi pierit mai mult de 300 000 de animale. Din datele prezentate de acest cronicar reiese apoi că unii dintre producători aveau chiar turme mari. Tot în cronica lui avem știrea interesantă a luării Sătmarului (1563) de către oștenii lui Ștefan Báthory, care au reușit să pătrundă în oraș nefiind observați din cauza cirezii de vite — de bună seamă numeroasă — care se întorcea seara de pe cîmp².

Numărul animalelor însă e supus fluctuației. Sînt cunoscute ravagiile diferitelor epizootii, în urma cărora vitele pierdeau cu miile. Calamități tot

* Prima parte a studiului (Cultivarea pămîntului) a apărut în *ActaMN*, IV (1967), p. 153—185.

¹ *ActaMN*, IV (1967), p. 153, nota 1—2; cf. și Șt. Pascu (I. Ionașcu, C. Cihodaru, Gh. Georgescu Buzău), *Istoria medie a României*, București, 1966, p. 300—301.

² *Monum. Hung. Hist. Sept.*, XXVIII, 1876, p. 96, 261; XXI, 1876, p. 13.

atît de mari aduceau expedițiile războinice, deoarece vitele constituiau prada cea mai ușor de transportat și deci cea mai rîvnită. Se înțelege că în felul acesta evenimentele politice furtunoase ale epocii cercetate au micșorat simțitor șeptelul unei regiuni. Din mulțimea datelor istorice reflectînd acest fapt, amintim pe cele aflătoare în urbaniul domeniului Băii Mari din 1566, unde se spune că dacă înainte vreme existau pe domeniu multe sate bogate și bine populate, acum toate sînt aproape pustii, deoarece turcii au masacrat o bună parte a populației și au luat vitele, încît într-un sat, în afară de șase vaci, n-a mai rămas nici un alt animal³. Dintr-o dare de seamă întocmită în 1601 putem culege știrea că în anii tulburi haiducii au jefuit vreo 4000 de vite cunute din Transilvania. Acestea au fost puse în vânzare pe un preț de nimic pe piețele din Ungaria, unde pentru boul cel mai bun s-a plătit 1 florin, dar nu odată s-a întîmplat că 2—3 boi au fost vînduți pentru 1 taler⁴.

Cu toate fluctuațiile intervenite în mărirea șeptelului, importanța creșterii animalelor n-a scăzut. Extinderea agriculturii n-a însemnat nici ea neglijarea acestei ocupații. Trebuie să avem în vedere — referindu-ne la creșterea animalelor — că nu numai cantitatea de pămînt determina producția vegetală, ci și animalele, care asigurau fertilitatea pămîntului, oferind îngrășămîntul, și peste tot forța de tracțiune. În perioada aceasta posibilitățile de lărgire a suprafețelor arabile erau însă mai mari, decît cele ale sporirii într-un ritm accelerat a șeptelului.

Lăsarea în ogor, adică „odihnirea” unei părți a pămîntului arabil, nu era în sine un mijloc suficient pentru recuperarea substanțelor nutritive din sol. Fără bălegarul adunat în grajduri, fără îngrășămîntul pe care-l ofereau animalele ce se odihneau sau pășteau pe ogor — în primul rînd turmele de oi — randamentul culturii plantelor cerealiere ar fi fost cît se poate de mic. Aratul de mai multe ori reclama de asemenea forță de tracțiune sporită. Era nevoie deci de un număr sporit de boi. O dată cu extinderea terenurilor arabile, atare nevoie devenea din ce în ce mai mare. În același timp pentru transportul diferitelor produse și, în general, pentru asigurarea nevoilor gospodăriei țărănești, vitele erau de neînlocuit. Un exemplu grăitor oferă din acest punct de vedere cazul unui țăran din Tăureni care, deși dispunea de pămînt destul, dar fiind lipsit de boi, în urma unui furt, n-a putut să-și lucreze pămînturile, iar în pragul iernii nu și-a putut căra lemne de foc, și astfel s-a văzut silit să renunțe, temporar, la gospodăria lui personală, mutîndu-se la un alt țăran liber, în a cărui gospodărie lucra⁵.

Animalele din gospodăria țărănească — după mărturia datelor privind scaunul Odorhei și, în general, după însemnările referitoare la teritoriul

³ Pach Zs. P., *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században* [Dezvoltarea agrară în apusul Europei și în Ungaria în secolul al XV—XVII-lea], Budapesta, 1963, p. 211, 212.

⁴ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, VI, București, 1933, p. 455.

⁵ Arh. Statului din Cluj, *Arh. scaunului Odorhei*, Protocol II/3, fasc. C, p. 43. (Materialul referitor la scaunul Odorhei în continuare îl vom cita prescurtat: *Protoc.*)

Transilvaniei — aveau un rol de seamă și în alimentație. Găinile, găștele sînt amintite în izvoare, dar în ce privește alimentele este vorba deseori și de slănină, cîrnați, unt⁶, cașcaval, brînză, urdă, miere. Ciobanul ține vaci pentru lapte și pe lîngă stîină. În mai multe cazuri se descriu mese țărănești la care figurează carnea de vacă, de porc sau de oaie. Bineînțeles, aceasta nu înseamnă că alimentația variată și îmbelșugată s-a generalizat și că locuitorii satelor din scaunul Odorhei consumau carne în permanență și în cantitate suficientă. Anii de foamete ce surveneau adeseori sînt caracteristici pentru perioada cercetată, la fel și epizootiile care pustiau șeptelul. Aceste împrejurări nu făceau decît să ridice valoarea diferitelor produse animale.

În îmbrăcăminte rolul lînei concurează cu acela al cînepei, inului, bumbacului care în această perioadă erau cunoscute și utilizate. Sînt pretinse și indispensabile păturile, cergile, precum și hainele de lînă — mai ales pentru țărani liberi care erau sub arme, fiind obligați astfel să-și petreacă timpul sub cerul liber, înfruntînd furtuni sau frigul.

Pielele de animale erau prelucrate mai ales de meșteșugarii breslași, iar în regiunile cercetate de noi, de către cei din Odorhei și din Cristurul Secuiesc.

Rolul de seamă al cailor de călărie, importanța creșterii lor se datora în mare măsură și obligativității prestării slujbelor militare de către pături destul de largi. Pentru secuierul obligat să facă felurite slujbe militare, o condiție sine qua non a apartenenței sale sociale, aceea de primipil, era obligația de a participa călare la oaste și, implicit, creșterea cailor⁷.

Pentru țărani transilvăneni, cu o serie de obligații (financiare) și sarcini (militare), marfa cea mai ușor de valorificat o reprezentau tot animalele⁸. Cunoscînd această împrejurare se înțelege că problema comerțului cu vite apare deseori în dezbaterile dietelor. Prin hotărîrile luate se reglementează, ba uneori se interzice chiar exportul lor. Așa, în 1556, se ia hotărîrea conform căreia „Cei din Ungaria n-au voie să scoată de aici vite, nici cai, nici piei și nici încălțăminte, numai negustorii de aici au voie să cumpere vite”⁹. Dieta din 1559 interzice în general exportul

⁶ Ar merita să fie cercetat rolul pe care l-a avut untul în alimentația poporului în tot cursul orînduirii feudale. Pînă cînd untura nu apare în daturile obișnuite ale iobagilor, untul este pomenit de foarte multe ori. În 1556 de exemplu, pentru Poarta otomană transilvănenii trebuiau să trimeată 200 măzi de unt (Vezi: *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, II, p. 310, în continuare: *Monumenta*); obligația țăranilor din 1566 din Chioar: Șt. Metef, *Vieța agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, București, 1921, p. 194—198.

⁷ *Monumenta*, V, p. 274—275; I. H. Benigni, *Statistische Skizze der siebenbürgischen Militär-Gränze*, Sibiu, 1834, p. 105—108.

⁸ Dările pe care trebuiau să le achite locuitorii satului Mărtiniș scot în evidență greutatea apăsătoare a acestora. (*Protoc. II/2*, fasc. A, p. 93). În 1604 aflăm dintr-o mărturisire că „înainte vreme cînd în Secuime se strîngeau dări mari, a sărăcit tare unul din locuitorii satului” și a trebuit să-și vîndă doi boi ca să-și poată plăti dările (*Protoc. II/3*, fasc. C, p. 19—20). Pentru ilustrarea obligațiilor militare amintim doar un exemplu din anul 1596. Un țăran din Zetea, vîzînd „ce vremuri de război sînt”, a încercat să ia un împrumut la Sincrai și, fiindcă aici n-a obținut, s-a dus la sași „să facă rost de bani pentru oaste” (*Protoc. II/2*, fasc. B, p. 2).

⁹ *Monumenta*, I, p. 573.

cailor de călărie și al pieilor, în schimb, la 1571 se aprobă — cu excepția cailor — exportul tuturor celorlalte animale și a produselor de acest fel¹⁰. În 1577 se ia hotărîrea ca negustorii din Transilvania și Ungaria să aibă libertatea de a-și cumpăra la iarmaroace toate animalele — cu excepția oilor —, avînd dreptul să le vîndă negustorilor străini, fixîndu-li-se pentru vînzare orașele Brașov, Sebeș și Caransebeș¹¹. La dieta de la Turda din 1579 se constată că „...grecii, nemulțumindu-se cu localitățile fixate pentru tîrg, cutreieră țara cu o îndrăzneală temerară, avîndu-i alături pe turci, și scot din țară nevătămați de nimeni oi și berbeci spre marea pagubă atît a negustorilor de aici, cît și a țării întregi”¹². De altfel activitatea negustorilor greci (levantini) constituie obiectul de discuție și al dietelor care au avut loc în 1585, 1591 și 1594. Mai întîi se hotărăște ca negustorii greci și italieni să-și poată desfășura activitatea numai pe baza privilegiului acordat de principe, mai apoi li se interzice practicarea negoțului, deoarece ei scumpesc vitele „turcești” importate, adică vitele aduse din Moldova și Țara Românească. În sfîrșit, la 1594 s-a decis ca acești negustori „să aibă libertatea de a intra și a face negoț nestingherit cu vitele lor”¹³. În timp ce în cursul deceniilor anterioare se luau măsuri pentru apărarea intereselor negustorilor transilvăneni și pentru reducerea prețului de vînzare, către sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor se iau dispoziții și pentru încurajarea importului, împiedicîndu-se exportul masiv al vitelor, al căror număr era și așa scăzut, în urma epizootiilor și a deselor expediții militare¹⁴.

Nu poate fi analizată amănunțit în cadrul acestei lucrări desfășurarea comerțului cu vite, care se practica cu deosebită intensitate chiar peste granițele țării. Un fapt însă este evident și tocmai restricțiile din ce în ce mai des repetate îl dovedesc, anume că din Transilvania au fost exportate numeroase animale pe piețele externe, și în primul rînd pe cele din Imperiul otoman, alimentate de negustorii „greci”. În prima jumătate a secolului al XVII-lea exportul dirijat de principii, iar în multe cazuri practicat chiar pe contul lor propriu, a dus la o activitate negustorească vie și în direcția apusului. Gabriel Bethlen la 1625, iar mai apoi la 1628 a lăsat să fie minate cite o mie și cincisute de vite la tîrgul din Viena; la fel și Gheorghe Rákóczi I, care numai în 1639 a făcut să fie exportate peste o mie de vite la Viena¹⁵. E semnificativ că provizorul de la Săcueni între 1635—39 s-a îngrijit de aprovizionarea flăcăilor care mînau vitele la Viena, dîndu-le grăsimi și 20 de fonți de seu pentru a putea îngriji picioarele animalelor pe acest drum extrem de lung¹⁶. Constatăm că în același timp și dinspre apus au fost aduse vite în Transilvania.

¹⁰ *Ibidem*, II, p. 49, 378, 416, 505.

¹¹ *Ibidem*, III, p. 117.

¹² *Ibidem*, III, p. 143—144.

¹³ *Ibidem*, III, p. 217, 391, 437.

¹⁴ *Ibidem*, V, p. 517; VI, p. 165, 178, 283.

¹⁵ Pach, *op. cit.*, p. 201.

¹⁶ Makkai L., *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)*, (Acte economice privind domeniile lui Gheorghe Rákóczi I), Budapesta, 1954, p. 543, 549. (în continuare: *I. Rákóczi György*).

Importul vitelor din Moldova și Țara Românească a căpătat un caracter general pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Numărul de boi, vaci și porci importat prin Brașov, la 1554, a fost de peste 10000. În același timp și bistrițenii își cumpărau un număr considerabil de boi aduși din Moldova¹⁷. Ținem să atragem atenția asupra instrucțiunilor date provizorului domeniului din Gurghiu la 1592 și în care se poate citi următoarea dispoziție: „să se procure vite multe din Moldova — mai ales rase căutate de negustori — dar și din țară, rase care sînt căutate de măcelarii de aici”¹⁸.

Instrucțiunile economice păstrate și direcția gospodăriei princiare demonstrează că, alături de negustorii străini și indigeni, la comerțul de vite ia parte activă și țărănimia. În ce măsură va reuși mai apoi nobilimea să împingă pe planul al doilea pe producătorii țărani și pe negustori, este o problemă de cercetare a viitorului; un fapt însă e sigur: putem vorbi cu toată siguranța despre producția de mărfuri a țăranilor și despre participarea lor la schimbul de mărfuri. Dieta transilvăneană din 1585, atunci cînd interzice exportul cailor de ham și de călărie, se adresează oamenilor de rînd și negustorilor, adică ține seamă și de cei din pătura iobagilor și de cei ce trăiesc de pe urma negoțului de animale¹⁹. Ceva mai tîrziu, la 1608, cu prilejul stabilirii dărilor, sînt luați, de asemenea, în evidență acei care „nu țin de loc oi, ci se ocupă doar cu negoțul și cu toate că nu au animale, sînt oameni înstăriți...”²⁰. În legătură cu participarea țăranilor la comerțul cu animale, putem să aducem exemplu și din scaunul Odorhei. În 1597, de pildă, aflăm de procesul care a avut loc între cei din Sîmbăteni că unul dintre locuitorii satului a dat altuia 30 de florini „ca să facă comerț cu ei” și anume de 16 florini să cumpere boi și vaci pentru tăiat, iar de 14 florini berbeci și oi. Într-o vreme au fost chiar trei întovărășiți, și timp îndelungat au cumpărat și au vîndut în felul acesta animale²¹.

Despre mărimea șeptelului țăranilor transilvăneni nu dispunem încă de o lucrare cuprinzătoare privind toate regiunile. Cu toate acestea, chiar și pe baza cercetărilor efectuate pînă acum se poate constata că în proprietatea țăranilor înstăriți, în anumite perioade și în anumite regiuni, se afla un număr considerabil de animale. La 1525, pe domeniul cetății Șiria, 14 iobagi din satul Sîrbii de Sus aveau fiecare între 2—8 boi; 9 jeleri dispuneau de 2—6 boi. În același timp 12 iobagi aveau între 2—4 cai; unul dintre țăranii iobagi era proprietar a 16 cai. În satul amintit 10 iobagi aveau un număr impunător de oi (60, 50, 70, 47, 100, 20, 60, 40,

¹⁷ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 117; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, București, 1925, p. 170—171, 174; *Istoria românilor prin călători*, I, București, 1928, p. 215; *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, p. 107; L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, în *SMIM*, IV, București, 1960, p. 249.

¹⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Republicii Socialiste România, Cluj, *Col. gen.*, pachet 1541—1599.

¹⁹ *Monumenta*, III, p. 217.

²⁰ *Monumenta*, VI, p. 111.

²¹ *Protoc.*, II/2, fasc. C, p. 55.

400, 200); dar un număr destul de mare aveau și 6 jeleri (40, 32, 40, 45, 70, 100). În Țiria, care era tirg, unul dintre iobagi „are 100 de cai, vie și 6 boi. Oi nu sînt înregistrate decît la doi, la unul 100, la celălalt 300”²².

În anul 1600, pe domeniul Beiușului, 1773 de țărani au în proprietatea lor:

boi	vaci	cai	porci	oi
1573	1111	585	4801	10126

Cercetătorul acestei moșii a constatat că 56,6% din țărani nu au boi și că există o pătură largă de țărani cu puține animale, sau care nu aveau de loc. Dar găsim și aici o pătură subțire de țărani înstăriți, „ridicîndu-se unii la cifre remarcabile de vite, porci, oi, cum e Mihail Tonsor (Tunzătorul) din Beiuș, care are 16 boi și 2 cai, 3 vaci, 30 porci, 125 oi”²³.

Datele referitoare la domeniile fiscale din Transilvania pentru anii 1637—1652 reflectă următoarea situație în privința șeptelului²⁴:

Nrul gospodăriilor

iobăgești	cai	boi	vaci	porci	oi
8918	5242	17963	18758	32513	66839

În timp ce dintre cele aproape 9000 de gospodării iobăgești, 2318 nu dispun de animale de tracțiune, în 414 de gospodării însă se găsesc mai mult de 8 asemenea animale, și tot în proprietatea acestora se află și 11078 de oi. Pe domeniile aflătoare în regiunile muntoase din nord și vest (Gilău, Zlatna, Chioar, Gherla) se afla în general o țărănime mai săracă ce dispunea și de animale mai puține, în timp ce în regiunile de cîmpie cifra țăranilor avuți e mai ridicată.

2. Rasele și prețul animalelor

În satele din scaunul Odorhei aveau un rol de seamă creșterea cailor care era legată și de obligațiile militare. Se creșteau deci, în primul rînd, cai de călărie și cai care se foloseau pentru cărașii și pentru trăsura. În ce privește rasa, așa numiții cai secuiești erau de talie mică, rezistenți și nepretențioși. Menționăm că aceștia prezentau multe asemănări cu caii moldovenesți și trebuie să fi fost de rase înrudite. Se vorbește în mod special despre calul de Dealu, ca o varietate locală, care de obicei era negru sau roib²⁵. Un primipil din orașul Odorhei „a dat o iapă roibă cu șapte florini” — citim într-o mărturie — și tot cei din Odorhei menționează pe lîngă caii roibi și cinci iepe „vinete”²⁶.

*

Caii secuiești erau foarte căutați încă din secolul al XIV-lea; exemplarele cele mai frumoase la întrecerile cavaleresți din Ungaria erau aduse din Transilvania și mai ales din Secuime. „Dovadă că erau renumiți... este și faptul că sînt ținuti

²² D. Prodan, *Domeniul cetății Țiria la 1525*, în *AIIC*, III, 1960, p. 41—42.

²³ Idem, *Domeniul Beiușului la 1600*, în *AIIC*, V, 1962, p. 38—41.

²⁴ I. Rákóczi György, p. 33—35.

²⁵ Hankó B., *Székelly lovak* [Cai secuiești], Cluj, 1943, p. 15—21; vezi la „rasa mocănească” V. Păcală, *Monografia comunei Rășinariu*, Sibiu, 1915, p. 290, și despre rasele vechi: Gh. Gh. Moldovanu, *Creșterea cailor*, București, 1953, p. 122—123.

²⁶ *Protoc.*, II/1, fasc. H, p. 9.

și în Cîmpia Ungariei, deși aici creșterea cailor avea încă de la începutul secolului al XV-lea o tradiție îndelungată²⁷.

Mai mult decît sigur că nici în scaunul Odorhei nu se creștea numai o singură rasă de cai. Cu prilejul deselor campanii militare au fost capturate mai multe rase. În 1596, de exemplu, s-a dezbătut în fața judecătoriei scaunale un caz, din care reieșea că unuia din impricinați îi revenea un cal de pe urma campaniei care a avut loc împotriva turcilor în Țara Românească la 1595²⁸. Este îndeobște cunoscut cît de căuțați erau în Transilvania caii moldovenști și cei din Țara Românească. Hergheliile din Moldova erau socotite atît de valoroase, încît pentru export se cerea aprobarea domnului. În cursul secolului al XVI-lea, de altfel, unele „domenii domnești, boierești și mănăstirești ajung la crearea unor rase de animale alese...”²⁹. În privința renumelui de care se bucurau caii moldovenști și în secolul al XVII-lea, dar și pentru modul cum exemplarele frumoase au ajuns în Transilvania și chiar dincolo de hotarele ei, este foarte semnificativă scrisoarea lui Gabriel Bethlen, trimisă la 1618 lui Gheorghe Rákóczi, viitorul principe al Transilvaniei. Iată fragmentul care ne interesează: „Deși sînt convins că grajdul domniei voastre nu e lipsit de cai buni, totuși auzind de dorința domniei voastre de a avea și cai moldovenști și avînd în grajdul meu doi cai castrați din Moldova — mai frumoși și mai buni de fugă nu sînt în toată Moldova —, pe unul mi l-a dăruit cu greu chiar Voievodul, iar pe celălalt cu mare greutate l-am putut cumpăra de la hatman; îi trimit și eu domniei voastre cu dragă inimă...”³⁰. Pentru reîmprospătarea hergheliei princiare au avut deci un rol deosebit caii dăruți de domnii acestei țări. Numele păstrat în diferitele însemnări al multor cai din herghelia princiară mărturisește locul lor de proveniență, subliniind și în felul acesta prețuirea cailor moldovenști și a celor din Țara Românească. Astfel sînt pomeniți caii purtînd numele de: logofăt, voievod, curtean, sur voievodal, brun moldovenesc; roib, albastru, sur, brun din Țara Românească, fată, fecior etc. Apoi mai sînt și numeroși cai turcești, arăbești și tătarești. Și pe aceștia îi trădează numele lor ca: Soliman, Celebi, Ali, Ahmet, aga, pașă, derviș, ceauș, emir, sultan, arab, roșu tătarec, bălțat tătarec, negru tătarec și altele³¹. Era necesar să amintim pe lîngă rasele locale caracteristice pentru unele regiuni, și aceste rase înnobilate, importate în Transilvania, deoarece ele puteau îmbunătăți calitatea celor autohtone.

Prețul cailor prezintă multe și mari fluctuații, ceea ce se explică prin evenimen-tele deosebite ale epocii și prin dese războaie. Prețurile ridicate demonstrează că în epoca discutată cererea de cai a crescut. Anii de război, de foamete, în raport cu deceniile precedente au produs perturbații și pe piață³².

²⁷ Belényesi M., *Az állattartás a XIV. században Magyarországon* [Creșterea vi-
telor în Ungaria în secolul al XIV-lea], în *Néprajzi Értesítő* [Buletin Etnografic],
1956, p. 25.

²⁸ *Protoc.*, II/2, fasc. B, p. 43.

²⁹ V. Costăchel, P. P. Panaitescu, D. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească
și Moldova* (sec. XIV—XVII), București, 1957, p. 23 (în continuare: *Viața feudală*).

³⁰ Szilágyi S., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* [Scrisorile poli-
tice inedite ale principelui Gabriel Bethlen], Budapesta, 1879, p. 98; Alexandru
Márki menționează că în părțile marginase ale Transilvaniei mulți ostași slujeau
călare. Este natural că aceștia au crescut cai minunați de rasă. Gabriel Bethlen
în anul 1601 a cumpărat un asemenea cal care valora 500 florini. Vezi: *Magyar
Gazdaságtörténelmi Szemle* [Revista maghiară de istorie economică], II, 1895, p. 28—29.

³¹ *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, II, 1895, p. 52—54.

³² Pe baza datelor puține, dintr-o perioadă restrînsă de cîțiva ani, este greu de
stabilit raportul de prețuri și cu atît mai mult trebuie să ne mulțumim numai cu
comunicarea unor date, cu cît altfel ar trebui să tratăm neapărat și problema atît
de complexă a „revoluției prețurilor”. Aceasta însă ar depăși limitele studiului de
față. Problema ridicării prețurilor din sec. XVI, în raport cu producția agrară, cu
valoarea metalelor nobile și cu războaiele pustiitoare, este tratată de D. Prodan
(*Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București, 1967, p. 584 și urm.);
pentru problema pieții orășenești și a prețurilor vezi: S. Goldenberg, *Clujul în*

Anul	Localitatea	Denumirea	Prețul	
			fl.	d.
1592	Tărcești	cal simplu	4	25
1597	Secuieni	cal de herghelie	16	—
1599	Atid	„ „ „	9	—
1590—1600	Odorhei	iapă	7	—
1603	Bezid	cal de herghelie	16	—
1604	Bulgăreni	cal de herghelie	12	—
1604	„	minz	10	—
1605	Tărcești	13 cai de herghelie	200	—
1605	„	cal de călărie	50	—
1607	Simonești	cal	32	—

Dacă ținem seama că prețul unui cal de călărie era ridicat și că o sabie oosta, de ex. în 1592, 12 florini, iar o sulită valora, în 1602, 100 „bani“, adică un florin³³, ne putem da seama că pentru secuii liberi îndatoririle militare însemnau o povară materială destul de mare.

În creșterea animalelor, practică de țărâtime, un rol deosebit de important îl au vitele cornute. Se știe că măsura vitalității agriculturii țărănești o forma înainte de toate vita cornută și în primul rînd boul; iar vitele luate ca marfă constituie de asemenea o valoare considerabilă.

Străvechea dare a secuilor, și deci și a celor din scaunul Odorhei, așa numita „signatura boum“, este și ea o indicație în sensul că la data așezării lor pe aceste locuri, precum și în veacurile următoare, pe primul plan era creșterea cornutelor. La sfîrșitul secolului al XVI-lea nu se mai poate vorbi, firește despre „belșugul de boi“ de odinioară. Numărul lor a scăzut; în 1571 există chiar plîngeri în sensul că în scaunele secuiești cei care avuseseră 12 boi abia mai au 4 sau 2; cei cu 8 sau 6 nu mai au decît 2, iar mulți au rămas fără boi³⁴.

Anul	Localitatea	Denumirea	Prețul
1590	Goagiu	1 junincă	5 fl
1590	„	12 boi	96
1593	Lupeni	1 bou	5
1595	Teleac	2 boi	7 1/2
1597	—	2 boi	8
1597	—	1 junincă	4
1604	Bisericiani	3 vaci	32
1605	—	2 vaci	32
1605	Tărcești	3 vaci cu vițel și	
		1 junincă	55
1605	„	2 juncani	10

sec. XVI, București, 1958, p. 312 și urm. Asupra schimbărilor privind prețurile din străinătate vezi și R. Kötzschke, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert*, Leipzig, 1908, p. 140; G. Wiebe, *Zur Geschichte der Preisrevolution*, Leipzig, 1895, p. 158; R. Mousnier, *Histoire générale des civilisations*, IV. Les XVI-e et XVII-e siècles, Paris, 1954, p. 149; W. Boelcke, *Bauern und Gutsherr in der Oberlausitz*, Bautzen, 1957, p. 15; J. Hamilton, *The History of Prices before 1750*, in *Rapports I. XI-e Congrès International des Sciences Historiques*. Uppsala, 1960, p. 144—164. Cercetătorii acestei probleme atît de importante sînt unanimi în constatarea creșterii prețurilor în perioada tratată.

³³ Protoc., II/2, fasc. K, p. 119; II/3, fasc. A, p. 3.

³⁴ Székely Oklevéltár (Diplomatriu secuiesc), II, p. 329 (în continuare: SzO).

Deși numărul vitelor cornute și în special al boilor arată o scădere, totuși în protocoalele scaunului Odorhei boii și vacile sînt menționate deseori. Cu ajutorul izvoarelor studiate nu putem stabili numărul vitelor ce revenea în medie pe o familie. În proprietatea țăranilor liberi mai înstăriți însă nu o dată găsim 6, 8 și chiar 10 boi. În legătură cu prețul vitelor a se vedea tab. pag. 194.

În ceea ce privește rasele de vite cornute care se creșteau, se pot face deducții mai ales după culoare. Cea mai largă răspîndire trebuie să fi avut vitele cu coarne mari, de statură mare, rezistente și nepretențioase, de culoare albă sau cenușie. Izvoarele menționează de cele mai multe ori boi și vaci bălane. În 1607, niște impricinați din orașul Odorhei vorbesc despre 8 boi, dintre care 6 sînt bălani, 1 roșcat, iar 1 bălțat. Ei pomenesc și 3 vaci: una albă, iar celelalte două tot de culoare deschisă. Vițeii lor sînt: suri, bălani, bălțați, albi³⁵. Se mai creșteau și alte rase, fapt indicat prin culoarea roșcată. În anul 1604, de exemplu, cei din Hoghia menționează trei vaci roșcate³⁶.

Rasa cea mai răspîdită poate fi considerată vita cornută avînd culoarea de bază albă bătînd în sur, rasă numită și podoliană; identică cu cea crescută în număr mare și în cîmpiile Moldovei. E demn de amintit că la început vitele cornute exportate din Moldova erau numite de venețieni „boi ungurești”³⁷, deoarece erau mînați prin Ungaria. Pentru preponderența acestei rase pledează între altele și acea înșirare a vitelor de pe domeniul fiscal din Făgăraș care le trece într-o evidență luînd drept criteriu culoarea lor. În această evidență apar vreo douăzeci de culori — ceea ce, firește, nu înseamnă prezența atîtor rase, deoarece mai bine de 3/4 din septel aparține diferitelor nuanțe ale albului. În 1632, la castelul de la Comana, au fost numărate 58 de vite cornute, în legătură cu care s-a menționat că sînt „în mare parte bălane, brune, bălțate, în număr mai mic roșcate și negre”. Aflăm apoi că și la Porumbacul de Jos au fost mînate 59 de vite bălane³⁸.

Despre creșterea bivolorilor avem puține informații în cuprinsul scaunului Odorhei. De aceea prezintă interes o însemnare din 1598, conform căreia soția unui țăran din Rugănești pretindea 4 florini de la un tăbăcar din Cristur „pentru o piele de bivol pe care i-o dăduse la tăbăcit”³⁹.

O importanță mare a căpătat mai ales în părțile muntoase ale scaunului Odorhei, dar și în regiunile mai joase, creșterea oilor. Dovadă este și numărul mare al stînelor⁴⁰. Multe dintre ele sînt în proprietate individuală, deci se poate presupune că unii proprietari țărani-liberi aveau turmele lor cu păstori proprii. În alte cazuri aflăm că mai mulți proprietari de oi și chiar toți dintr-un sat au turmă păstorită în comun. Pășcutul turmelor ridica o serie de greutăți și multe griji. Obștea sătească trebuia să reglementeze pășunatul oilor, indicînd anumite teritorii, precum și timpul respectiv și punînd sub interdicție anumite porțiuni de hotar sau de pășune. În jurul stînelor sînt frecvente cazurile de silnicie și de furturi. Cazurile de acest fel ne-au permis să ajungem în posesia unor date care vorbesc de numărul mare al oilor. În munți era ușor să duci la mari depărtări oile furate și este caracteristic, de exemplu, că în 1590 se caută în Virghiș aproape 100 de oi ale iobagilor din Mălăncravul apropiat de Sighișoara (comitatul Alba)⁴¹. La 1591 există o controversă între „nobili” din Virghiș și cei din Brăduț pentru niște oi tăiate, și tot în 1591 se caută la Vlăhița 40 de oi furate din scaunul Ciuc⁴². Doi locuitori din Bățani și unul din Herculan au mînat 490 de oi care erau ale oierilor din Merești; în 1604 se judecă niște păstori pentru 700 de oi furate⁴³. Există și aici un adevărat

³⁵ *Protoc.*, II/4, fasc. A, p. 3.

³⁶ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 19.

³⁷ A. M. Gratiani, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum Principe*, Varsoviae, 1795, p. 19; și N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, București, ed. II-a, 1928, p. 168 („venețienii li zic acestor boi: „boi ungurești...”); *IstRom*, II, p. 831.

³⁸ *I. Rákóczi György*, p. 451—453, 465, 468.

³⁹ *Protoc.*, II/2, fasc. C, p. 98.

⁴⁰ *Protoc.*, II/2, fasc. D, p. 73; II/3, fasc. B, p. 11, fasc. C, p. 105, fasc. E, p. 242, 244.

⁴¹ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 55—56.

⁴² *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 81, 244.

⁴³ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 166.

sistem de urmărire a vitelor furate; un singur exemplu de luarea urmei din anul 1606: „...în zilele trecute s-au furat niște oi din Firtușu, pe urma căror oi furate au venit pînă la Secuieni; de la cei din Secuieni au cerut să le arate urmele mai departe. Li s-au dat îndată oameni și s-au pornit, luîndu-se după urme...”⁴⁴, dar fiindcă urmele nu mergeau mai departe, au aflat că pot să pretindă despăgubirea de la ciobanii din Secuieni.

Despre rasele de oi știm prea puțin. Numai despre cele furate din scaunul Ciuc se spune că „unele erau albe, iar altele sure”⁴⁵.

Din datele care provin de pe la mijlocul secolului al XVII-lea culegem știrea că pe domeniile fiscale erau crescute diferite rase de oi; aflăm apoi că răspîndirea acestora a fost înlesnită și prin ducerea lor la pășuni îndepărtate. Astfel în domeniul Gurghiului au fost aduse, pe la 1644, oi din părțile Făgărașului. În același an au fost date în grija ciobanului Mihail Drăgan oi din Cimpie, de la Hațeg și Lugoj, în timp ce un alt cioban cu numele Ion a păscut oi din Caransebeș, Lugoj, Hațeg și Făgăraș⁴⁶. Tot pe la mijlocul secolului al XVII-lea (1648) în domeniul Gilăului au fost crescute mai multe sute de oi din Moravia, aduse de anabapțiștii veniți de acolo. Alături de acestea sînt amintite oi ardelenesti albe și negre, bătînd în sur, oi din Țara Românească cu coadă lată, precum și oi cornute din Ungaria. E verosimil că sub denumirea de oaie cornută se ascunde țurcana⁴⁷.

Referitor la prețul oilor, avem o informație din 1605: prețul a 47 de oi a fost de 75 de florini, ceea ce corespundea aproximativ cu prețul a cinci cai de herghelie⁴⁸.

Creșterea porcilor era mult ușurată de faptul că se puteau ține cu ghindă în păduri. Numărul lor era destul de mare. În 1599, de exemplu, niște locuitori din Crișeni au furat 125 de porci, proprietatea unei femei mobile din Bălăușeri (comit. Țirnavă). În 1600, cam pe la Bobotează, locuitorii din Dobeni și din Fîncel au tăiat 65 de porci la un sălaș litigios și au oprit alți 400. Obiectul unui litigiu care a avut loc la Odorhei, în 1607, îl constituiau 40 de porci⁴⁹. Nu putem determina numărul de porci pe care-l avea cîte o gospodărie. În orice caz, controversale judecate în fața scaunului demonstrează că gospodăria unui nobil, cea a unui iobag sau a unui secui liber avea adeseori un număr considerabil de porci. În 1589 de exemplu, unui iobag din Filiaș i s-au luat 135 de porci din hotarul Cristurului, iar într-un proces de moștenire din Ocna de Sus, reclamanții pretindeau 19 porci⁵⁰.

Prețul porcilor — ca și al celorlalte animale — era destul de ridicat și, în același timp, schimbător. La 1604 s-au vîndut 10 porci cu 80 de florini, iar 2 porci grași și un șoldan cu 5 florini; în aceeași perioadă, prețul unui cal era de 12 florini, iar o pereche de boi buni valora 25 de florini.

Mai greu putem însă preciza rasele crescute în această perioadă. Este caracteristic că — precum s-a văzut în legătură cu celelalte rase de animale — importul din Moldova și Țara Românească joacă un rol de seamă și în creșterea porcilor. Știm că principele Gabriel Bethlen a dat la 1623 o dispoziție administratorului curții din Făgăraș să cumpere din „Moldova, de lingă Nistru și Prut, din Țara Românească, de lingă Dunăre, porci albi, 200 de prăsilă, iar primăvara vreo 10 vieri buni, mari...”⁵¹. Porcii moldovenesti sînt amintiți și în conscripțiile domeniului lui Gheorghe Rákóczi II și se vorbește despre porcii din „Timiș” ca despre o rasă aparte. În tot cazul, aceștia nu fac parte din rasa roșcată de Salonta, foarte răspîndită în părțile transilvănene⁵².

⁴⁴ *Protoc.*, II/3, fasc. E, p. 227—28.

⁴⁵ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 244.

⁴⁶ *I. Rákóczi György*, p. 625 și 618.

⁴⁷ *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, I, p. 61; *I. Rákóczi György*, p. 538—539.

⁴⁸ *Protoc.*, II/3, fasc. E, p. 219; II/2, fasc. F, p. 14; II/4, fasc. A, p. 3.

⁴⁹ *Protoc.*, II/3, fasc. E, p. 219; II/2, fasc. F, p. 14; II/4, fasc. A, p. 3.

⁵⁰ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 3; fasc. B, p. 1.

⁵¹ *Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle* [Revista de istorie economică din Transilvania], II, p. 29.

⁵² *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, II, p. 29.

În materialul arhivei scaunului Odorhei, n-am găsit date referitoare la apicultură. În izvoarele cercetate se găsesc doar mențiuni despre coșnițe sau roiuri luate din copaci⁵³.

În încheiere trebuie să amintim pescuitul și vânătoarea, care, deși își pierduseră importanța economică de altădată, contribuiau încă la îmbunătățirea alimentației și la ocrotirea animalelor domestice. Existau interdicții pentru pescuitul în apele curgătoare ale diferitelor sate și, adeseori, sate învecinate erau în litigiu pentru dreptul de pescuit⁵⁴.

Despre modul în care se făcea pescuitul aflăm din izvoare doar că în hotarul Mereștilor și Virghișului se pescuia și cu virșă⁵⁵. În registrele scaunului sînt menționate multe locuri de helește, dar nu aflăm nimic despre existența lor⁵⁶. În ce privește vânătoarea, forme primitive de capcane de prins vinat, și anume gropi pentru urși sau lupi figurează în toponimie. Știm că se puteau face plăți cu piei de lup prelucrate, din care în 1604 o bucată valora 2 florini⁵⁷; pielea de lup apare de mai multe ori și în izvoare referitoare la moșteniri.

3. Modul de întreținere a animalelor

Una din problemele principale ale creșterii și întreținerii animalelor în perioada feudală, nu numai în părțile noastre, ci și în Europa occidentală, a fost aceea a furajării lor în timpul iernii. Cu tăierea unei părți a șeptelului la începutul iernii problema, firește, nu era rezolvată⁵⁸. Modul de întreținere extensivă a animalelor, adică ținerea lor timp cât mai îndelungat la pășunat, și încercarea de a crește rase rezistente la vicisitudinile climaterice și în timpul iernii, s-au dovedit a fi soluții mai bune. Scriind despre situația creșterii animalelor din Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, citim următoarele: „O bogăție însemnată o constituia, în toate aceste ținuturi stăpînite de turci, creșterea vitelor, care însă se făcea în mod cu totul primitiv, vitele fiind ținute, iarna ca și vara, pe cîmp”⁵⁹. Se ridică aici o problemă esențială a istoriei agriculturii; în ce măsură și cînd se răspindește creșterea vitelor, bazată pe furajarea de iarnă și pe stabulația lor, cu alte cuvinte: cînd va lua sfîrșit modul de creștere cu totul extensiv al animalelor?

Și în legătură cu cele expuse pînă acum a trebuit să evităm afirmații din care ar fi reieșit că o operație tehnică sau un procedeu de producție este exclusiv și în general răspîndit într-o perioadă determinată. Dar cu și mai multă precauție trebuie să procedăm în privința modului țărănesc de creștere a animalelor, pentru a evita pericolul simplificării și al generalizării categorice. Ținerea animalelor iarna la pădure avea și în veacul al XVI-lea un trecut multiseclar în practica agrară a popoarelor Europei de răsărit. Modul acesta de întreținere a animalelor a persistat și pe mai departe, în timp ce s-a răspîndit încet și cu o intensitate schimbătoare forma superioară a stabulației, în așa fel încît vechiul mod s-a limitat la un teritoriu din ce în ce mai restrîns. În legătură cu problema aceasta, deocamdată, trebuie să ne mulțumim numai cu schițarea tendinței de dezvoltare, deoarece documentarea noastră — privind tot teritoriul țării și diferitele perioade ale orînduirii feudale — se află încă într-o fază incipientă. Oricum, am dori să arătăm mai întîi persistența îndelungată a formelor vechi.

⁵³ *Protoc.*, II/2, fasc. C, p. 36—37; II/3, fasc. A, P. 84; II/3, fasc. E, p. 274.

⁵⁴ P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964, p. 131 (în continuare: *Obștea țărănească*).

⁵⁵ *Protoc.*, II/4, fasc. B, p. 19; cf. C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, I, București, 1964, p. 185—186.

⁵⁶ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 4. (În 1591 o familie din Cristur are și „un loc de lac denumit Hosszu aszó”).

⁵⁷ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 65.

⁵⁸ G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles)*, Paris, 1962, I, p. 252; F. Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, München și Berlin, 1929, p. 48—49 și 53—55.

⁵⁹ *IstRom*, II, p. 814.

Pe la 1560, în timpul domniei lui Despot Vodă, călătorul italian Gratiani vorbește cu mirare despre marele număr al cailor moldovenești și despre repeziciunea lor, adăugând că moldovenii „au cai mici, dar foarte rezistenți, care nu sînt obișnuiți cu grajdul. Trăiesc afară și iarna și fiind astfel deprinși, dar mînați și de nevoile zilnice, sparg cu copitele lor ghiața care acoperă iarba. Nu sînt obișnuiți nici cu potcovitul”⁶⁰. Știrea aceasta e o dovadă incontestabilă a creșterii extensive a animalelor, a cărei forme le găsim în obiceiul iernatului la sălașe și în scaunul Odorhei.

La 1592, în fața scaunului se judeca un litigiu între satele Dealu și Fîncel. Din mărturiile celor care își disputau dreptul de proprietate asupra unei părți de pădure numită de localnici Nyulad, aflăm că în acest loc ambele sate își duceau vitele la pășunat, făceau defrișări, precum și unele împrejurări individuale și sălașe. Teritoriul litigios se afla în vecinătatea unei proprietăți comune a scaunului, avînd o mare întindere, care se numea „Muntele țării”. După unele afirmații, pînă la acea dată la „Muntele țării”, satele Forțeni, Polonița, Morăreni, ba chiar și alte sate „aveau locuri de sălaș, fără să se tulbure unii pe alții”⁶¹. Merită să cităm mai amănunțit unele mărturii. Unul din martori spune că la Nyulad locuitorii din Fîncel „coseau fin și își iernau vitele — cei care nu și le duceau acasă”⁶². După spusele altui martor, un locuitor din Fîncel „și-a ținut boii în timpul primăverii la Nyulad”, ba mai mult, iese la iveală că altul „avea grajd pentru a-și ține vitele acolo”⁶³. Cu alte cuvinte, din toamnă pînă în primăvară, boii au iernat în pădure, fiind hrăniți cu finul cosit peste vară, iar pentru a fi apărați li s-a construit și grajd. Pe locul amintit s-au ținut și cai. „Pentru cei din Fîncel, am ținut cu fin și herghelii la Nyulad — citim într-o mărturie —, ziua tăiam crengi, iar noaptea le dădeam fin”⁶⁴. Sluga unui locuitor din Dealu mărturisește că stăpînul său „își ținea oile la Nyulad, iar pe mine mă trimitea să duc păstorului de mincare, să merg la sălașul din Fîncel, la defrișări, căci se făceau și pe atunci”⁶⁵. În încheiere se pomenește și despre porci. Unul din primipili arată că cei din Fîncel își țineau porcii la pădurea amintită. „Și eu am ținut porcii lui Francisc Fancsali, am stat cu ei acolo”⁶⁶.

Sălașe asemănătoare aveau și locuitorii din Ulcani, Bisericanii, Bulgăreni, Lupeni, Aldea, Lueta, Cristurul Secuiesc⁶⁷ și probabil și alții, despre care izvoarele noastre însă nu menționează nimic.

Despre iernatul unor animale la sălașe fac mențiune și însemnări mai tîrzii, referitoare în general la scaunul Odorhei, sau la satul Dealu în mod special. Ne referim aici și la aceste descrieri mai tîrzii spre a completa informațiile lapidare pe care le conțin izvoarele amintite. Astfel, încă și pe la 1840 s-a observat că cei din Merești „cînd vine vremea strînsului de fin” se mută la munte împreună cu vitele, petrecîndu-și acasă numai duminica. Trecînd prin Harghita, după o oră de drum apare Virghișul „cu locuri de adăpostire, unde vitele se hrănesc iarna cu finul adunat în timpul verii...”⁶⁸. În 1868 se scrie despre satul Dealu: „...cămara acestui sat este muntele cu o întindere uriașă, care ține de la Gheorgheni pînă la Ocna de Sus. În acești munți defrișările se numesc sălașe; toți au casă la munte, sură, și în timpul verii sîtenii trăiesc aici; aici pasc vitele, aici își fac proviziile de fin pentru iarnă, fiindcă populația se ocupă mai ales cu creșterea vitelor. Pe muntele ce se întinde nemărginit, pasc liber și în timpul iernii vestiții cai iuți din Dealu...”. Autorul mai adaugă că sînt băieți tineri care au împlinit 15—18 ani „fără să fi

⁶⁰ A. M. Gratiani, *op. cit.*, p. 23; *Viața feudală*, p. 21.

⁶¹ *Protoc.*, II/2, fasc. E, p. 11.

⁶² *Protoc.*, II/1, fasc. E, p. 64.

⁶³ *Ibidem*, p. 74, 75.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 78.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 80.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁷ *Protoc.*, II/1, fasc. F, p. 57; II/2, fasc. F, p. 209; II/3, fasc. E, p. 165; fasc. C, p. 59, 73; II/1, fasc. G, p. 8; II/3, fasc. C, p. 100.

⁶⁸ Kőváry L., *Székelyhonról* [Despre pămîntul secuilor], Cluj, 1842, p. 97, 103.

coborât vreodată în satul lor...⁶⁹. Pe baza observațiilor făcute între anii 1904—1909, un alt autor scrie despre caii din Dealu că „pășteau și iarna în pădure, scormonind iarba de sub zăpadă sau ronțâind mugurii de fag”⁷⁰. Se poate citi într-o comunicare apărută în 1932 despre caii din Dealu: „Nu demult trăiau încă sălbatec pe lazurile din Dealu... Caii pășteau tot timpul anului la munte, vara se hrăneau cu iarbă, iarna cu muguri și rădăcini, iar ovăs nici n-au văzut. Pe vreme de ninsoare veneau ei singuri și li se dădea hrana sub cerul liber, căci închiși în grajd, legați, n-au fost niciodată”⁷¹. Cităm și un etnograf care a urmărit creșterea cailor în pădurile din Zetea învecinată cu Dealu, pînă în 1943: „Caii ieșeau la pășune în tot timpul anului — scrie autorul — din martie pînă în decembrie nu li se dădea nici un fel de hrană, doar ce-și găseau singuri. Și în timpul iernii erau scoși. Dacă era viscol mare, numai pentru 1—2 ore. Hrana și-o scormoneau de sub zăpadă; din decembrie pînă în martie li se dădea fin amestecat cu paie și — sub cerul liber —2—3 ciubere de apă”. În timpul iernii erau ținute noaptea în șuri construite din birne. Autorul menționează și creșterea vitelor la munte. După părerea lui, vitele cornute înnoptau vara pe locuri apărute prin împrejmuiri, iar în timpul iernii în grajduri⁷².

Acest mod de creștere a vitelor era general practicat și în alte părți ale Transilvaniei, precum și în Moldova și Țara Românească. În etnografia română, sistemul este denumit „păstorit de pendulare dublă”⁷³.

În cele expuse mai sus am urmărit creșterea animalelor la sălașele de iarnă pe aceeași arie; pentru completarea tabloului să aruncăm o privire și asupra izvoarelor care ne informează despre modul identic de creștere a lor în alte regiuni ale țării. După date destul de apropiate de noi în timp, și anume din 1834, aflăm că în Principate „puțini numai adăpostesc iarna vitele sub un acoperiș păcătos, pentru că grajduri adevărate nu sînt. Alții ierneză vitele într-un ocol, unde abia sînt ferite de tăria iernii. Pe cît este posibil, vitele sînt date și iarna la pășunat pentru a-și căuta hrana strict necesară, sub zăpadă”⁷⁴. Mai tirziu, în 1880, P. S. Aurelian scrie următoarele despre herghelii: „Cînd timpul este frumos se scot și iarna la iarbă. Caii trag zăpada cu picioarele pînă dau de iarbă. Acest regim de libertate face ca în hergheliile noastre caii să fie sălbatici, nimeni nu se poate apropia de dînșii...”⁷⁵. Iar în Vrancea — după spusele baciului Costin Niagu — în a doua

⁶⁹ Orbán B., *A Székelyföld leírása* [Descrierea Secuimii], Pesta, 1868, I, p. 96.

⁷⁰ Dorner A., *Székelyföldi esetek* [Întîmplări din Secuime], Budapesta, 1940, p. 57.

⁷¹ Földes L., *Rideg lótarás a székelyeknél* [Creșterea extensivă a cailor la secu], în *Néprajzi Közlemények* [Comunicări Etnografice], III (1958), nr. 1—2, p. 33—34.

⁷² *Ibidem*, p. 35—37; Imreh I. — Pataki J., *Hagyomány és korszerűség az állattartásban* [Elemente tradiționale și moderne în creșterea vitelor], în *Korunk*, 1966, nr. 3, p. 356—361; cf. R. Grand — R. Delatouche, *L'agriculture au Moyen Âge de la fin de l'empire romain au XV-e siècle*, Paris, 1950, p. 459. De altfel și în alte lucrări consacrate creșterii vitelor din cuprinsul Europei, autorii vorbesc despre acest mod extensiv de ținere a cailor, nu numai în secolele X—XIV, dar și în secolele următoare.

⁷³ N. Dunăre, *Recherches ethnographiques sur l'agriculture et la vie pastorale*, în *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapesta, 1963, XII, fasc. 1—2, p. 180—181; Idem, *Powojenna dzialalnosc etnograficzna w Rumunii ze szczególnym uwzglednieniem badan zycia pasterskiego*, în *Etnografia Polska*, V, Wrocław—Kraków—Warszawa, 1961, p. 314—329; Col. de redacție. *Arta populară din Valea Jiului*, București, 1963, p. 455—458; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmase românești*, București, 1958, I, p. 255—268; R. Vuia, *Tipuri de păstorit la români (sec. XIX — începutul sec. XX)*, București, 1964, p. 191, 195, 213 etc.; Idem, *Țara Hațegului și regiunea Pădurenilor*, în *Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, II, 1926; T. Morariu, *Viața pastorală în Munții Rodnei*, București, 1937, etc.

⁷⁴ H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 284.

⁷⁵ P. S. Aurelianu, *Terra noastră, Schițe economice asupra României*, București, 1880, p. 131.

jumătate a secolului al XIX-lea caii de obicei erau ținuti și iarna în pădure. Iată ce afirmă în legătură cu aceasta baciul: „Iarna nu mînca caii fin... Mînca prin păduri muguri și bătia la șusarci, că era locuri îmbrăcate cu iarbă verde. Da omătul la o parte cu copita și mînca iarbă cea de pe sub zăpadă”⁷⁶.

În satele de pe cuprinsul țării în care hotarul s-a întregit cu păduri și pășuni alpine îndepărtate, cu o suprafață considerabilă — și dintre acestea fac parte și majoritatea satelor din scaunul Odorhei — formele de creștere vechi ale animalelor s-au păstrat timp foarte îndelungat.

Se ridică întrebarea: care erau avantajele acestui mod de creștere a animalelor la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, creștere atît de strîns legată de defrișări, de sălașe și de furajarea de iarnă? Pentru continuarea defrișărilor la munte a avut un rol hotărîtor faptul că aceasta era o modalitate mai simplă de a ajunge la posesiuni individuale. După cum s-a văzut, sălașele de la munte erau, de fapt, terenuri ocupate din pămînturile comune, utilizate însă individual și aflate în proprietate particulară. O altă funcție a lor era — așa cum am văzut — în legătură directă cu creșterea vitelor. Ele măreau suprafața finațelor făcînd să crească baza furajeră: proviziile de fin. Solul defrișărilor era îngrășat de vitele care pășteau acolo și cu timpul au început să apară pe alocuri arături, sau chiar sate noi. Așa a luat naștere de pildă Virșagul. Chiar în locurile unde sălașul a rămas un teren îndepărtat de sat, folosit pentru creșterea vitelor în modul arătat, el oferea posibilități de creștere a vitelor în proporții mai mari. Transportul acasă — pe drumuri lungi și rele — al finului cosit era dificil, reclamînd prea mult timp și tracțiune animală, și astfel era mult mai rațional să se utilizeze pe loc. În apropiere de sălașele de munte pe lîngă fin, vitele care se aflau acolo pentru iarnat mai aveau și altă hrană, de pildă frunzișul. Practica stringerii acestui fel de furaj, mai ales în anii secetoși, era generală atît în secolul al XVI-lea cît și mai tîrziu. Pe alocuri se întîlnește și în zilele noastre⁷⁷.

S-a arătat că la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor modul de întreținere a animalelor s-a adaptat tot mai mult împrejurărilor naturale și raselor existente. Au fost ridicate pentru animale construcții care ofereau o oarecare protecție chiar și la sălașe, iar în cadrul gospodăriilor din sate, datele din secolul al XVII-lea vorbesc de existența grajdurilor. Creșterea vitelor nu se putea face numai în mod extensiv, ținîndu-le tot timpul la pășunat. În anumite perioade ale anului trebuiau duse acasă și ținute în apropierea locului de muncă. La fel se proceda și cu vacile de lapte. S-a dezvoltat deci creșterea vitelor stabulate, și în satele din soaunul Odorhei s-au construit, în apropierea caselor de locuit, nu numai cuptoare și șuri, ci și cotețe, șoproane, grajduri. În descrierea unor gospodării adesea putem citi: „Am casă, șură și alte clădiri: grajduri, șoproane...”⁷⁸. Din mărturiile celor de la Corund aflăm că grajdurile se construiau în așa fel încît sub acoperișul înalt se putea ține și otavă. În 1602 un țăran din Ocna de Sus își construise un grajd special în care „încăpeau zece boi”. Probabil că era făcut din birne, și — potrivit izvoarelor — se putea transporta de pe o sesie pe alta⁷⁹.

Vorbînd despre grajduri, nu trebuie să ne gîndim în toate cazurile la construcții în sensul de azi al cuvîntului: bine zidite și închise. Date mai tîrzii, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, se referă la faptul că în multe locuri era foarte rudimentară construcția „grajdului”, că, pe alocuri, vitele erau ținute prin curți, putînd să se risipească⁸⁰.

⁷⁶ I. Diaconu, *Păstoritul în Vrancea*, București, 1930, p. 47. (în *Grai și suflet*, revista Institutului de filologie și folclor).

⁷⁷ H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 284—290; *Arta populară din Valea Jiului*, p. 174 și 175. Acest sistem de altfel era răspîndit în tot centrul și răsăritul Europei. Vezi Novak V., *Hegyi pásztorkodás Szlovéniában* [Păstorit de munte în Slovenia], în *Műveltség és hagyomány* [Cultură și tradiție], I—II, Budapesta, 1960, p. 98—99.

⁷⁸ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 203.

⁷⁹ *Protoc.*, II/2, fasc. E, p. 35; II/3, fasc. A, p. 3.

⁸⁰ Imreh I., *Székelýföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorkodási határozatai, 1717—1927*. [Notărilor referitoare la păstorit ale proceselor verbale țărănești din Secuimel, în *Agrár-történeti Szemle* [Revista de istorie agrară], Budapesta, 1959, p. 188.

Problema răspindirii stabulației animalelor prezintă și ea un tablou destul de variat atât în timp, cât și după loc. În sprijinul afirmației dăm câteva exemple. În „Istoria banatului Severin și a comitatului Severin” putem citi că încă pe la 1564 erau construite sălașe și grajduri pentru vite; tot de acolo putem afla însă și știrea că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, furtul animalelor a devenit foarte frecvent, „deoarece nefiind grajduri, șure și poieți, animalele de tot felul, vara și iarna, au fost ținute sub cerul liber”⁸¹. E de presupus că în regiunile unde vitele cornute sînt crescute în număr mare — și unde chiar modul de întreținere extensiv face ca creșterea să fie mai rentabilă, stabulația animalelor se va introduce mult mai tirziu. Modul acesta de întreținere poate fi observat și în părțile Orășii și Salontei, unde cirezi mari de vite au fost ținute în timpul iernii sub cerul liber. La fel și în regiunile nordice ale Moldovei și pe teritoriul Bucovinei. Ocupîndu-se de aceste părți, etnograful Romulus Vuia constată că „probabil după primul război mondial au început construirea grajdurilor în număr mai mare, sub influența transilvăneană. Din comunicarea informatorilor mai vîrstnici am aflat că nici încăperea lungă de după casă nu e mai veche de 50—60 de ani. Animalele... au fost ținute în aer liber, cel mult acoperișurile le ofereau un adăpost. Situație asemănătoare exista și pe teritoriul Bucovinei, unde numai în urma dispoziției autorităților austriece, de la 1784 au început să se construiască grajdurile acestea lungi și înguste aflătoare sub o strășină prelungită”⁸². În legătură cu grajdurile țărănești trebuie să arătăm — chiar și în treacăt — că și forma tradițională a organizării curții țărănești în unele locuri păstrează amintirea vechiului mod extensiv de ținere a animalelor. Pe sesiile țărănești, unde curtea era împărțită în două, rostul acestor curți consta în faptul că în cea exterioară, dinspre stradă, erau ținute vitele, mai ales cele cornute, și tot acolo se aflau și unele grajduri. În aceste curți vitele se mișcau liber chiar și în timpul iernii, adăposturile pentru iarnă nefiind în toate cazurile atât de ferite cum sînt azi⁸³.

O omogenitate și o linie clară în dezvoltare nu ne oferă nici cercetarea grajdurilor de pe moșiile domnești și moșierești. E destul dacă amintim că în inventariile domeniilor princiare din Transilvania, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în mod concret la 1642, pe moșia de la Porumbac, se vorbește de grajduri construite din piatră, în timp ce la Comana sînt pomenite grajduri făcute din birne și acoperite cu șindrilă⁸⁴. Exemple asemănătoare s-ar putea cita și mai multe. De obicei se găsesc îngrădiri aparte pentru iernatul oilor, pentru cai, adăposturi cu iesle apărate de acoperiș sub forma unei streșini prelungite. În diferitele instrucțiuni economice feudale întocmite în cursul secolului al XVII-lea, apare deseori cerința ca în timpul iernii caii mai slabi și vacile de muls să fie ținute în grajduri, iar celelalte animale să aibă „streșini”. Firește, unde șeptelul era mai numeros, ținerea animalelor sub acoperiș în timpul iernii constituia o greutate. Așa se înțelege că în 1553 mai multe sute de boi, vaci, dar și cai de pe domeniul Ciceu au fost dați

⁸¹ Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története* [Istoria banatului Severin și a județului Severin], II, Budapesta, 1878, p. 388 și 234.

⁸² R. Vuia, *A român lakóhely- és lakóházak kutatás legújabb eredményei* [Cele mai noi rezultate ale cercetărilor cu privire la așezările și locuințele românești], în *Műveltség és hagyomány*, p. 55—56; Cf. A. Dachler, *Das Bauerhaus in Österreich-Ungarn und in seinen Grenzgebieten*, Dresden, 1906, p. 34; B. Schier, *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*, Reichenberg, 1932, p. 182, 367; Gh. Gh. Moldoveanu, *op. cit.*, p. 122—123.

⁸³ *Arta populară din Valea Jiului*, p. 168—171; B. Gunda, *Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen*, în *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*, Budapesta, 1961, p. 243—281.

⁸⁴ I. Rákóczi György, p. 513, 514, 530, 431: În anul 1623, cînd Gabriel Bethlen dă administratorului domeniului din Făgăraș dispoziția de a construi un grajd, menționează: „cailor să li se facă locuri așa cum se fac în Secuime... de fiecare cal trebuie să se măsoare loc ca de un stîljen”. Deci grajdurile de construcție mai avansată sînt destul de răspindite și în Secuime. (*Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*. Cluj, I, 1897, p. 23).

pentru iernat țăranilor din satele aflate în împrejurimi⁸⁵. Aflăm în legătură cu domeniul Gilăului că în 1642 „animalele de pe domeniu se aflau într-un loc cu totul nepotrivit: caii, porcii, vitele erau înghesuite într-o curte mică, strimță, noroioasă”⁸⁶. La Săcuieni, pe la 1647, au fost înghesuți într-un grajd 405 boi puși la îngrășat. Boii au fost legați cu funie de coarne pentru a evita astfel orice pagubă, care putea să se producă⁸⁷. Tot în anul 1647 e pomenit la Sinpetru de Cîmpie o poiată pentru 162 de porci și un ocol în care erau ținuți 147 de cai. Există și un grajd cu pereți împlețiți din nuiiele și lipit cu pământ, fiind acoperit cu paie și avînd trei uși, dar acesta s-a dovedit de bună seamă a fi neîncăpător⁸⁸.

În general se constată că stabulația animalelor în Transilvania era la începuturile ei în secolele XVI—XVII. Modul acesta n-a devenit general și alături de noua formă în dezvoltare, cel vechi va fi practicat încă secole de-a rîndul. Aceasta cu atît mai mult, cu cît ținerea animalelor în grajd nu se prezintă numai ca o problemă legată de construcții, ci și ca una — și aceasta este mai important — legată de furajare. Ba mai mult, se știe că chiar și creșterea extensivă a animalelor ridică problema furajării lor în timpul iernii.

Ca furaje se utilizau încă paiele, ovăsul și în unele cazuri orzul și hrișca, cel mai important rămînînd însă finul. Numărul fînătelor era mare, și în măsura în care se defrișau păduri pentru culturi de cereale, se defrișau și pentru fînate. Proprietarul îngrădea fînatele din păduri sau din marginea pădurilor, dar mai ales pe cele din hotarul țărinii. În 1596 un țăran din Tărcești a îngrădit un astfel de pământ în schimbul recoltei din anul respectiv⁸⁹. În izvoarele cercetate găsim în număr mare asemenea însemnări.

Șeptelul satului avea fin și de pe fînatele comune. În 1595 la Forteni, de pe partea comună de fînăț repartizată lui Gheorghe Vajda, au fost duse două care de fin⁹⁰. Exemple asemănătoare găsim adeseori și în secolele următoare. Sînt frecvente litigiile pentru fînate, nici furturile de fin nu sînt rare. La Tălișoara de exemplu, în 1590, este obiect de litigiu un fînăț care producea cinci care de fin, pe care pîrîtul le-a transportat pe nedrept „cu carul și le-a dat cailor”⁹¹. Fînatele aflătoare între țărinii puteau fi folosite obișnuit, din doi în doi ani. Atunci cînd țarina era lăsată în ogor, vitele puteau să pască libere.

Producția de fin putea fi apărută numai prin îngrădire. Tocmai pentru acest motiv, în 1598, un țăran din Medișorul Mare s-a angajat să împrejmuiească un fînăț, să-l cosească și să transporte finul, din care să-i dea și proprietarului două care bune. Adeseori se hotăra însă că „după sfîntul Gheorghe e interzis să se mai lase fînate între semănături”. La fel au procedat, în 1595, și cei din Sîncrai⁹². În felul acesta se apărau cerealele semănate în hotar de distrugerile pe care le provocau vitele minate spre pășuni. Împrumutarea de fin, vînzarea lui, controversale din ce în ce mai frecvente din pricina împrejmuirilor tot mai multe dovedesc că s-a generalizat furajarea vitelor în timpul iernii și că asigurarea nutrețului pentru iarnă constituia o mare grijă. Oricît s-ar fi străduit crescătorii de vite din scaunul Odorhei să adune cantități cît mai mari de fin, rezervele de acasă erau în general neîndeștătoare. Din această cauză, pășunatul vitelor pe o perioadă cît se poate de lungă era o necesitate și mare parte din an vitele erau ținute pe pășuni.

Pămînturile cultivate trebuiau ferite de pagube pe care le făceau cirezile de vite ce pășteau în hotar. Între pămînturile lăsate în ogor și hotarul semănat, se întindea grajdul țărinii care adeseori împrejmuia satul, iar la ieșiri erau porți pentru ca vitele să nu poată părăsi satul fără pază. În practica juridică a satului se găsesc

⁸⁵ D. Prodan, *Domeniul cetății Ciceu la 1553*, în *AIIC*, VIII, 1965, p. 102—112.

⁸⁶ Jakó Zs., *A gyalui vártartomány urbáriumai* [Urbariile domeniului Gilău], Cluj, 1944, p. 81.

⁸⁷ I. Rákóczi György, p. 546.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 610.

⁸⁹ *Protoc.*, II/2, fasc. B, p. 62.

⁹⁰ *Protoc.*, II/1, fasc. I, p. 13.

⁹¹ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 37.

⁹² *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 73; 38.

multe hotărîri menite să ocrotească semănăturile. Se plăteau amenzi mari pentru vitele rătăcite sau minate în hotarul cultivat⁹³. În schimb, pentru păscutul vitelor era liber ogorul, iar după seceriş şi miriştea. Finaţele împrejmuite erau libere pentru vitele proprietarilor lor, iar islazul satului pentru toată lumea; la fel păşunile din păduri — dacă nu exista o interdicţie specială asupra lor.

Cirezile duse la păşune constituiau o permanentă grijă, deoarece era stabilit cînd şi unde pot păşuna pe islazurile comune oile, caii, vitele cornute. Dacă drumul spre vreo păşune ducea peste o parte de hotar înşămîntat, vitele se minau legate cite două laolaltă, sau înjugate⁹⁴. Apoi o împrejurare care cerea atenţie şi grijă apărea atunci cînd pe linia de hotar dintre două sate se întîlnea ogorul unuia cu pămîntul înşămîntat al celuilalt. În asemenea cazuri vitele care păşteau pe ogor făceau adeseori pagube în hotarul învecinat, dînd loc la multe controverse şi litigii⁹⁵. Finaţele împrejmuite constituiau o problemă şi atunci cînd pămînturile care le înconjurau erau lăsate în ogor, deoarece vitele care păşteau, pătrundeau de nenumărate ori prin împrejurări sau erau minate acolo chiar de păstori⁹⁶.

Trebuia de asemenea să se rezolve şi păşunatul vitelor cu care se lucra pămîntul. După arat (activitate care nu se desfăşura în tot timpul zilei) vitele nu erau duse acasă în grajduri, ci în pădurile din apropiere, pe finaţele împrejmuite care erau proprietăţi individuale, dar mai ales pe anumite locuri dinainte stabilite de comunitate. Aceste locuri făceau parte din pămînturile obşteii. Aici se odihneau şi păşteau vitele de tracţiune, de obicei pînă a doua zi dimineaţa, cînd se începea din nou aratul. La începutul primului război mondial se mai proceda încă în acest fel. „În timpul verii nici un animal nu era dus acasă. Pînă la amiazi se ara, se căra sau se gunoia. de la caz la caz, iar la amiazi vitele erau duse la pădure să pască, şi aici rămîneau pînă a doua zi în zori“. În felul acesta se amînteşte păscutul în timpul nopţii⁹⁷. Aşadar pentru asigurarea nutreţului necesar vitelor — acolo unde culturile de plante furajere, afară de cele de ovăş lipseau, unde muncile agricole reclamau timp mult, nemărirămînd suficientă vreme pentru cosit, întors şi cărat fin, — gospodarul era nevoit să exploateze de la începutul primăverii şi pînă toamna tîrziu păşunile naturale.

În ce priveşte pădurile de stejar şi de fag, s-a încercat valorificarea lor chiar şi în timpul iernii, ducîndu-se porcii la ghindă. În general ogorul era liber pentru porci. Aici ei scurtau după rădăcini la adîncimi destul de mari⁹⁸. În pădure le plăceau locurile umede, mocirloase, iar ghinda din pădurile de stejar era hrana lor

⁹³ Cf. *Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*, I, 1897, p. 2—7; şi *SzO*, IV, p. 300—303; P. P. Panaitescu scrie că în Moldova ţarina „era îngrădită cu un gard comun şi accesul la ea era numai pe o poartă, care deschidea drumul la toate ţarinile“ (*Obştea ţărănească*, p. 89).

⁹⁴ *Protoc.*, II/3, fasc. D, p. 30.

⁹⁵ *Protoc.*, II/3, fasc. D, p. 28—32; II/1, fasc. G, p. 14, fasc. K, p. 7. — La 1606 în faţa judecătoriei scaunale se pomeneste de o veche înţelegere între satele Călugăreni şi Satu Mare conform căreia „dacă vreo vită din Remetea este găsită păscînd în finaţul din Satu Mare, atunci omul din Satu Mare care a găsit-o, s-o mîne în pace spre pîrloaga din Remetea, dar dacă este găsită în griu şi ovăş, poate s-o oprească“. (*Protoc.*, II/3, fasc. E, p. 89). Dieta din Alba Iulia, în anul 1600, reglementează păscutul pe ogor, precum şi relaţiile dintre satele învecinate (*Monumenta*, IV, p. 527).

⁹⁶ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 38.

⁹⁷ Kriza J. a cules în Treiscaune şi în partea de est a scaunului Odorhei următorul text: „Du-te Ştefane acasă! Calul e luat de pripas / În curtea primarului s-aude clopoţelul lui /. Pentru acel flăcău n-aş mai da o ceapă / care-şi caută calul la orice revărsat de zori / e somnoroş acela, nu-şi păzeşte bine calul...“, (în *Vadrózsák* [Trandafiri sălbateci], I, Budapesta, 1911, p. 83); în Ţara Zărandului s-a născut cîntecul: „Tu îl mîi sara la boi, / Lui i-e calea pe la noi“.

⁹⁸ *Monumenta*, IV, p. 527. („Finaţul chiar dacă e folosit pentru păscut, să nu fie rîmat de porci, deoarece în caz că porcii vor fi găsiţi acolo, ei pot fi luaţi de pripas, iar stăpînul supus zălogirii conform legilor în vigoare ale ţării“).

de bază. Copiii îndeosebi, dar și adulții mergeau adesea să culeagă ghindă: „L-am văzut pe Anton Găbos din Lueta prin apropierea tăului — spune în 1604 un primipil din Locodeni — strângind ghindă... Am coborât apoi în făgetul Ter, unde am înjurat al doilea sălaș pentru ghindă”⁹⁹.

Se ocroteau în mare măsură pădurile de stejar și fag și, după legile satului, erau supuși la plata unor amenzi mari cei care tăiau sau „uscau” astfel de copaci. Dacă satul nu avea „păduri de ghindă”, atunci ele se închiriau. Unii proprietari care dispuneau de păduri particulare, având și iobagi, primeau porcii acestora la ghindă, contra plată¹⁰⁰. Porcii care erau ținuti în pădurile aparținătoare domeniului Odorhei sau altor proprietăți fiscale, erau dijmuiți; deseori citim spusele martorilor: „se lua zeciuală după porcii îngrășați pe muntele domnului”. Și iobagii aparținători domeniului dădeau dijmă după porci, oriunde i-ar fi „îngrășat”, fapt care adeseori dădea loc la plingeri¹⁰¹.

Stăpînii feudali au acordat de altfel în toată Transilvania o grijă deosebită pădurilor de fag și de stejar, deoarece ele asigurau venituri importante. În cursul secolului al XVII-lea, pe domeniile princiare erau trecute în evidență numeroase păduri, dintre care în unele puteau fi minăți peste o mie de porci la ghindă. Amin-tim, de exemplu, pădurile de stejar de la Berchez, aparținătoare domeniului Chioar, în care, după însemnările urbariale, „puteau fi îngrășați 10000 de porci”¹⁰².

În perioada cercetată de noi, minatul porcilor la ghindă chiar și în timpul iernii era un obicei aproape general. El s-a menținut și în veacurile următoare¹⁰³, și în felul acesta animalele călite, nepretențioase, își scormoneau hrana și de sub zăpadă. Date referitoare la îngrășarea porcilor pe lingă casă nu se găsesc în materialul scaunului Odorhei. Sint însă referiri la „cotețe” și avem știri, după care ghinda a fost adunată pentru porcii ținuti acasă. Se știe apoi — pe baza izvoarelor — că pe moșiile mai mari porcii au fost deja ținuti cu tâtarcă, ovăs, tărițe, iar mai târziu cu porumb¹⁰⁴.

Obiceul, format cu mai multe secole în urmă, în legătură cu creșterea oilor, și anume iernatul lor în regiuni mai depărtate și nu în apropierea satului, adică problema transumanței, e bine studiat în istoriografia noastră¹⁰⁵, și nu poate fi completat cu date noi provenite din scaunul Odorhei. În legătură cu oieritul, putem spune însă cîteva cuvinte despre ciobanii care alcătuiau o categorie însemnată a țărănimii transilvănene. Ținem să subliniem înainte de toate faptul că era renumit modul de preparare a brinzeturilor, practicat și în secuime. Ca dovadă cităm o instrucție din 1623, dată de Gabriel Bethlen și întocmită chiar la Odorhei, în care principele dispune ca „brinzeturile, burdufurile să fie preparate așa cum se fac în secuime...”¹⁰⁶.

Referitor la învoielile cu ciobanii, sint unele date și din scaunul Odorhei. Astfel, conform înțelegerii din 1590, ciobanul trebuia să dea proprietarului după 20 de oi

⁹⁹ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 100. — Un alt martor spune referitor la pădurea pentru care erau în litigiu satele Aldea și Lueta: „Din copilărie am umblat destul pe aici, am strins ghindă, am tăiat chiar lemne” (*Ibidem*, p. 102).

¹⁰⁰ Cf. *Obștea țărănească*, p. 133.

¹⁰¹ *Protoc.*, II/1, fasc. C, p. 90; II/1, fasc. F, p. 59; II/2, fasc. E, p. 2.

¹⁰² I. Rákóczi György, p. 426; date din Făgăraș vezi la Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 252.

¹⁰³ Chiar și în 1798 cei din Herculan obișnuiau să lase separat o parte din pă-minturile obștești pentru „porcii de iarnă” ai satului. În 1803, tot acolo, „porcii care iernau liber” umblau prin pădure pînă la Sf. Gheorghe (Imreh, *op. cit.*, p. 188).

¹⁰⁴ În dispoziția citată mai sus, dată administratorului, Gabriel Bethlen porun-cește ca pentru iarnă să se adune multă ghindă, iar dacă nu va fi ghindă, porcii să fie ținuti cu tâtarcă și ovăs.

¹⁰⁵ A. Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. ser. II*, tom. VII, 1927; Șt. Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, în *AIIN*, III, p. 293—355; N. Dragomir, *Din trecutul oierilor margineni din Săliște și comunele din jur*, Cluj, 1926, p. 35—65; D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania, în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, p. 123—152.

¹⁰⁶ *Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*, I, p. 20.

două bucăți de caș sărat, două burdufuri și o găleată de urdă¹⁰⁷. De aici putem deduce că era un obicei ca ciobanii să primească în grijă oile altora, obligându-se la o cantitate de caș și de urdă dinainte stabilite. În privința simbriei ciobanilor nu găsim informații mai amănunțite în izvoarele noastre. Știm însă că în epoca aceea exista chiar obiceiul după care cîțiva țărani din sat se puneau chezași pentru ciobanii angajați¹⁰⁸. Despre obiectele, produsele, îmbrăcămintea care se puteau găsi la stîină, avem informații datorită furtului săvîrșit, în 1596, la Siculeni (scaunul Ciuc) de către un cioban din Beclean. Acesta, împreună cu ortacii săi, „a luat de la stîină 12 găleți de urdă. 1 caș, 2 burdufuri, 2 cîngi, 2 securi, o pereche de itari de aba, o cupă, apoi două izmene, o pereche de foarfeci de tuns și un burduf nou”¹⁰⁹.

În legătură cu creșterea animalelor trebuie menționat că alături de păstori și ciobanii tocmiți, care-și petreceau toată viața păscînd și îngrijind animalele, ele mai erau păzite, deseori și de unii membri ai familiei, de obicei de cei mai tineri. Pășunatul în acest fel se practica mai ales în timpul muncilor sezoniere, la locurile fixate pentru păscut, pe ogoare sau în pădure.

III. VALORIFICAREA PĂDURILOR

În cadrul celor expuse în legătură cu agricultura și creșterea animalelor, aproape la fiecare grup de probleme s-a relevat importanța deosebită a pădurii în viața țăranilor. Fenomenul poate fi socotit o caracteristică generală a vieții țărănești în toată epoca feudală¹¹⁰. Forța creatoare a omului, în lupta pentru asigurarea traiului zilnic, a reușit să supună treptat natura exigențelor și nevoilor sale. El trebuia adeseori să-i smulgă pădurii pămîntul, pe care-l transforma apoi în pășuni pentru vitele sale sau de-a dreptul în sol productiv. Țăranul își construia casa de locuit și tot ce se afla în curtea lui din lemnul pădurii, mai mult chiar, cea mai mare parte din obiecte le făcea tot din lemn. Pentru satisfacerea nevoilor sale de ordin material, țărănimea — ca, de altfel, într-o măsură oarecare și celelalte pături ale societății — era legată de pădure¹¹¹, de la care a căutat neîncetat să-i smulgă suprafețele necesare nevoilor gospodăriei sale.

Sistemul obștei satești — încă destul de puternic — ținea oamenii în strînsă dependență unii față de alții, fapt ce se reflectă și în utilizarea zonelor agricole și în sistemul pășunatului, dar se poate observa mai ales în exploatarea pădurii. Satele de la poalele munților, care dispuneau de un întins hotar împădurit, aveau pădurea în proprietate obștească. Aceasta este perioada de început a unor lupte care s-au dus pentru delimitarea între sate a unor părți de pădure, utilizate pînă atunci în comun, fără o

¹⁰⁷ *Protoc.*, II/1, fasc. F, p. 13; pentru condițiile de angajare a păstorilor, cel mai vechi document este din 1549: Szabó T. A., *Daczó Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy Tamáshoz* [Treis scrisori ale castelanului de Făgăraș Matei Daczó către Toma Nádasdy], în *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* [Comunicări de lingvistică și istorie literară], VI (1962), p. 375—376; și dispoziția din 1632 a lui Gabriel Bethlen: Ciobanul să dea după 9 oi cu lapte un cașcaval (în *Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*, I, p. 20).

¹⁰⁸ *Protoc.*, II/1, fasc. E, p. 82.

¹⁰⁹ *Protoc.*, II/2, fasc. V, p. 107.

¹¹⁰ G. Duby, *op. cit.*, p. 61; R. Grand — R. Delatouche, *op. cit.*, p. 410.

¹¹¹ Tabloul frumos schițat de H. H. Stahl, *op. cit.*, I, p. 226—268.

demarcație precisă. Extinderea iobăgiei, constituirea păturii nobiliare, care dispunea de iobagi, a ascuțit lupta pentru dreptul de proprietate, pentru stăpânirea individuală a pădurii¹¹².

Acolo însă unde satul este stăpîn al pădurii, conducătorii aleși de sat sînt aceia care aplică normele de folosire a ei. Drept la pădure aveau numai cei ce aveau casă „în inima satului“, adică în vatra satului. La 1604, un împricinat din Hoghia își reclamă casa: „... cu terenurile agricole, locurile de pășune, pădurile, cîmpiile și tot ce-i aparține...“¹¹³. Deci, oricine ar fi avut în sat casă, sesie ținută în evidență, avea drept — pe lingă lotul de pămînt — și la utilizarea pădurii cu condiția însă de a participa la îndatoririle comune. În 1604 cei din Fîncel afirmă că „... în satul nostru e lege ca cel ce nu slujește cu noi, să nu capete parte din nimic“¹¹⁴. Un nobil se judecă în 1604 cu comuna Sîncrai și pretinde ca lemnul tăiat dintr-o parte a pădurii satului să nu se transporte de acolo, iar restul pădurii să nu se împartă, deoarece și el are în sat casă „cumpărată pe bani“ și în ea un jeler, care încă n-a primit lemne. Pentru a-și dovedi dreptul, se referă la faptul că jelerul a participat la ridicarea gardului țarinii, și-a dat contribuția pentru nevoile satului sau ale scaunului, iar casa lui „nu e construcție de acuma, ci și mai de mult era casă în vatra satului“¹¹⁵.

Transportul lemnului de foc, al lemnului pentru construcții și unelte era permis numai dintr-o anumită parte a pădurii, care se numea „pădurea liberă a satului“; restul pădurii comune era „oprită“ și plăteau amenzi aspre cei care tăiau fie și un singur copac de aici. În 1596 unui țăran din Tăietura „i s-a luat zălog un florin după datina satului“, fiindcă a adus lemne din pădurea interzisă¹¹⁶. Despre sistemul de drept cutumiar al satului Tăietura găsim mărturii și mai detaliate: „mai demult satul a hotărît ca cei care aduc lemne din pădurea oprită, să plătească un florin; mai apoi au socotit că suma este prea mare și au redus-o la 50 de creițari“. Din pădurea interzisă satul indica partea destinată pentru exploatare: „Ceea ce s-a tăiat din partea oprită, se distribuie între săteni... fiecare primindu-și partea odată cu „zecea“ lui, adică prin unitățile care constituiau subdiviziunile satului respectiv“¹¹⁷. Satul așadar exploata în comun pădurea care în timpul creșterii era „oprită“, iar lemnele s-au împărțit prin „zecea“. La fel se proceda și la începutul secolului al XX-lea, în cadrul compozesoratelor.

Cum s-a mai spus, părțile de pădure ajunse în proprietate individuală și administrate separat figurează adeseori în izvoarele noastre. În perioada cercetată de noi, clasa stăpînitoare tinde să separe partea sa din comuni-

¹¹² De pădurile obștești, formele dreptului de proprietate, precum și de valorificarea pădurii ne-am ocupat aici foarte puțin; intenționăm să ne ocupăm în viitor mai pe larg, și pe o perioadă mai mare de timp. Cf. *Obștea țărănească*, p. 131.

¹¹³ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 19.

¹¹⁴ *Protoc.*, II/3, fasc. G, p. 63.

¹¹⁵ *Protoc.*, II/3, fasc. E, p. 9.

¹¹⁶ *Protoc.*, II/2, fasc. B, p. 73.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 3.

tate. Unde obștea sătească dispune și pe mai departe de păduri, clasa stăpînitoare încearcă să se extindă asupra unei părți cît mai mari. În 1602 succesorii lui Valentin Berecki pornesc un proces împotriva satului Beclean, cerîndu-și partea din pădurea comună, parte de patru ori mai mare decît ar fi revenit unui țaran liber, pe motivul că strămoșul lor a fost „primor”¹¹⁸.

Atît lemnul de construcții, cît și oel necesar pentru unelte sătenii îl aduc tot din pădure. În 1591 un martor afirmă: „știu că cei din Filiaș au cioplit odată roți în pădurea Cristurului Secuiesc...”. În pădurea care era obiectul unui litigiu dintre Aldea și Lueta, unul din martori s-a dus de asemenea la cioplit¹¹⁹. Țăranii secuiei pricepuți în lemnărie și dulgherie, la fel ca și moșii, se bucurau de faimă în Transilvania. Este semnificativ că în 1629, la construcția cetății din Oradea, Gabriel Bethlen a adus cu forța dulgheri secuiei. Producția de scînduri și șindrilă are o mare importanță în această perioadă; un rol de seamă avînd satele Vlăhița și Căpîlnița, precum și Zetea, ele fiind scutite de către principe de orice servituți, cu obligația de a produce șindrilă și scînduri¹²⁰. Cu făcutul șindrilei și tăiatul scîndurilor se ocupau și locuitorii din Dealu și Fîncel, iar în Muntele țării erau locuri speciale de „făcut șindrila”. La acest fel de muncă se pricepeau bine și locuitorii din Corund, dar și țăranii altor sate¹²¹.

În registrele scaunului Odorhei, cele mai multe mențiuni privind tăiatul scîndurilor și joagărele se referă la Zetea. Dintr-un litigiu, care a avut loc în 1590, aflăm că locul pentru ridicarea unui joagăr trebuie cerut de la sat. Joagărele se puteau vinde și cumpăra, fiind proprietăți individuale cu drept de moștenire¹²².

Arderea cărbunelui de lemn era o ocupație care de asemenea s-a generalizat. Izvoarele cercetate menționează activitatea mai multor țărani — cărbunari din Cireșeni, Aldea, Lueta și alte sate din cuprinsul scaunului. Deși cărbunele era pus în vinzare, totuși unii fierari deseori ardeau ei înșiși cărbune pentru folosința lor. Se remarcă și în legătură cu această activitate dreptul de reglementare a obștei. Partea de pădure exploatată și chiar și copacii care puteau fi folosiți pentru ardere în așa-zisele bocșe erau indicați de către sat¹²³.

În zonele muntoase, la altitudini mai mari, pădurea nu acoperea doar nevoile de fiecare zi ale țaranului; în această epocă în cadrul satelor de munte o categorie de oameni, pe care vitregia climei și pămîntul sărac îi

¹¹⁸ *Protoc.*, II/3, fasc. A, p. 1. În 1590 primipilul Matei Berze cere partea sa din bunurile satului Sîncrai, „de două ori atît cît i se cade unui țaran [iobag]” (*Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 133).

¹¹⁹ *Protoc.*, II/1, fasc. G, p. 7; și pt. Lueta și Aldea: II/3, fasc. C, p. 106.

¹²⁰ Haáz F., *Udvarhelyszéki famesterségek* [Meșteșuguri de lemnărit din scaunul Odorhei], Cluj, 1942, p. 65—72.

¹²¹ *Protoc.*, II/1, fasc. K, p. 74; II/1, fasc. H, p. 9.

¹²² *Protoc.*, II/1, fasc. H, p. 1; II/1, fasc. F, p. 65; II/1, fasc. G, p. 238; II/2, fasc. B, p. 1.

¹²³ *Protoc.*, II/3, fasc. C, p. 105, 107; II/3, fasc. D, p. 103.

obliga să-și asigure existența cioplinind lemnul și făcând diferite obiecte necesare în gospodării, practicau o industrie casnică țărănească.

*

Analizînd sferele mai importante ale activității țăranului și urmărind desfășurarea acestei activități productive de toate zilele, am ajuns la concluzia că timpurile premergătoare secolului al XVII-lea au constituit o perioadă de fermentare a unor însemnate realizări. Urmărind cu atenție tendințele de dezvoltare a agriculturii, se poate afirma că în cursul secolelor XIV—XVI s-a realizat un progres considerabil. Tocmai de aceea sîntem de părere că în cercetarea agriculturii țărănești, perioada indicată are o deosebită însemnătate. Ritmul progresului a fost însă în cursul orînduirii feudale în general lent, iar linia lui nu a înregistrat o dezvoltare continuă. Atît cauzele interne, cît și cele externe — înainte de toate suzeranitatea turcească și, în general, lupta Transilvaniei purtată împotriva puterilor asupritoare străine — au frînat mult evoluția normală. Materialul adunat și sintetizat ne obligă să precizăm în primul rînd că ar fi greșit să nu ținem seama de fluctuațiile intervenite în procesul dezvoltării agriculturii. La aceasta face aluzie, de altfel, și P. P. Panaitescu cînd constată în legătură cu sistemele de cultură că, în țările române, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea dezvoltarea este destul de lentă în comparație cu avîntul pe care l-a luat în secolul al XVI-lea¹²⁴.

Lucrarea noastră nu poate fixa o linie de dezvoltare mai lungă, deoarece perioadele precedente n-au fost încă studiate în mod detaliat, iar veacurile care urmează necesită de asemenea cercetări aprofundate în viitor. Cu toate acestea am căutat să depășim tot mai des limitele perioadei fixate între anii 1570—1610. În vederea obținerii cît mai multor elemente comparative și pentru o judecată mai olară și sigură, am verificat, de cîte ori ne-a fost cu putință, cu ajutorul unor date mai tîrzii, metode tehnice sau practici de producție.

Cercetînd fenomenele înșirate în lucrarea de față, în limitele deceniilor analizate, dar și în perspectiva secolelor care le-au urmat, am putut ajunge la constatarea că *într-o perioadă dată pot să existe numeroase forme și procedee tehnice ale producției agrare.*

ȘT. IMREH — I. PATAKI

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER LANDWIRTSCHAFT IN SIEBENBÜRGEN (1570—1610)

(Zusammenfassung)

Im ersten Abschnitt wird von den Verfassern die Rolle und Wichtigkeit der Viehzucht im Pflanzenbau, in der Volksernährung und Kleidung untersucht. Ihre Bestrebung ist, die Wichtigkeit der Viehzucht auch durch Mitteilung der Beschlüsse

¹²⁴ *Viața feudală*, p. 39.

der Reichstagungen, welche die Tieraus- und -einfuhr regelten, hervorzuheben. Damit in Zusammenhang wird auch auf die Rolle des Bauerntums im Viehhandel hingewiesen.

Im zweiten Abschnitt wird die Haltung der bedeutendsten, gezüchteten Tierarten: Pferde, Rindviehe, Schafe, Schweine gesondert behandelt. Die Verfasser stellen fest, welche die eigenartigsten, angestammten Landesgattungen waren und mit welchen anderen angeführten Gattungen der siebenbürgische Tierbestand sich vermehrt hat, und dass die Veränderung und das Ansteigen der Preise in der behandelten Periode eine allgemeine Erscheinung war.

Im dritten Abschnitt wird eine Grundfrage der Landwirtschaft dieser Periode, die Art der Viehzucht untersucht. Zuerst stellen die Verfasser die bereits ziemlich allgemein gewordenen extensiven Viehzuchtformen dar. Sie beschreiben auf Grund der Dokumente eines Prozesses aus dem Jahre 1592 die Formen der Viehzucht auf den Winterstätten. In diesen Quartieren verzehrten die Tiere einerseits das für Winter gesammelte Futter, andererseits suchten sich die Pferde, Rindviehe unter freiem Himmel ihr Futter. Diese Haltungsweise ist auch in den Jahren 1840, 1868, 1904, 1909, 1932 und 1943 in denselben Gegenden noch feststellbar. Das Vorhandensein der uralten Formen schliesst aber die allgemeine Verbreitung der Stallviehzucht nicht aus. Dieser Tatbestand wird von den Verfassern durch Mitteilung von Angaben über Stallbau und Futtersammlung dokumentiert. Sie stellen fest, dass die Bauern aus dem Udvarhelyer-Stuhl auch Ställe errichteten. Sowohl in den Bauernals auch in den Gutsherrnwirtschaften findet man neben den geschlossenen, mit Tür versehenen Winterquartieren auch noch solche, die offen und nur bedeckt sind. Die Verfasser versuchen die Frage der Fütterung mit den Möglichkeiten des Dorfflurweidens und der Heuherstellung zu erforschen und stellen fest, dass von der Seite der Dorfgemeinschaft um die Heumahd und um die Möglichkeiten eines je längeren Weidens auf der Dorfflur, sowie um den Schutz der Saat und die Interessen des Pflanzenbaus Sorge getragen wurde. In diesem Zusammenhang werden die Fragen des Weidens der Zugtiere im Sommer und während der Nacht, sowie die der Wintereichelung und der Schafzucht usw. untersucht.

Zum Schluss befassen sich die Verfasser gesondert mit der Rolle der Wälder in der Bauernwirtschaft, mit der Frage des Rechts zum Holzhauen für Feuer-, Gerät- und Bauholz, mit dem um das Eigentumsrecht der Wälder geführten Kampf, mit dem Problem der damals schon erscheinenden freien und geschützten (verbotenen) Wälder, sowie mit der Frage der bäuerlichen Sägemühlen und Holzkohlenbrennens usw.

Als Schlussfolgerung wird von den Verfassern festgestellt, dass die Entwicklung, welche die Landwirtschaft Siebenbürgens im Laufe des XIV—XVI.Jhs. durchgemacht hat, eine beträchtliche ist. Sie hatte aber einen langsamen und nicht gleichmässigen Takt. Das ist gleichsam kennzeichnend, wie auch in der siebenbürgischen feudalen Produktionsweise die Produktionsformen und -verfahren verschiedenen Niveaus lange Zeit hindurch beisammen erscheinen.

MANUSCRISUL MISCELANEU NR. 257 DIN BIBLIOTECA ACADEMIEI R. S. ROMÂNIA FILIALA CLUJ

Bibliotecile noastre, începînd cu ale Academiei R. S. România, au colecții apreciable de manuscrise. Au fost cercetate și studiate relativ un mic număr. Cele din sec. XVII nu s-au bucurat de suficientă atenție, cu toate că acestea fac legătura între cartea veche și cea nouă. Cărțile din Transilvania, sînt destul de bine reprezentate și încep să fie tot mai cunoscute și cercetate.

În acest capitol al manuscriselor sec. XVII intră și manuscrisul 257 pe care căutăm să-l prezentăm, pentru a atrage atenția specialiștilor asupra lui și mai ales asupra valorii lui literare, istorice și lingvistice.

Cartea de format mic, de 14 × 10,5 cm. are 138 file, fără nici o nume-rotare veche a filelor. La început au mai fost 8 file, după resturile de la cotor; de la sfîrșit încă lipsesc cîteva, ultimului text îi lipsește sfîrșitul.

În catalogul Comșa sub nr. 266 mss-ul este intitulat: *Cartea de rugăciuni și vieți de sfinți*, ceea ce nu corespunde cu cuprinsul.

Însemnările copiștilor sînt din 1673—1707. Textele nu au legătură între ele. Textele izolate, la compactare s-au pus atît în ordinea vechimei, cit și în ordinea importanței după socotința celui care a legat-o. La compac-tare s-a tăiat și din însemnarea de pe f. 107 scrisă pe margini.

Manuscrisul a avut mai mulți stăpîni. A fost a lui *popa Ștefan* din Po-iun-Poini-Poiuni, unde a slujit și *diacul Avram* care face însemnarea din 1707; a mai fost în mîinile popii *Nistor de la Cib* — sat în apropierea Zlatnei, — atestat în 1407, (Suciu I, p. 146), cu însemnare de pe la 1686 precum și în mîna popii *Adam* tot din Poiun¹.

Cum manuscrisul s-a scris — partea cea mai veche — de *diacul Angel din Crăciunești* — Hunedoara, sat atestat în 1439, (Suciu I, p. 173,) prin 1673 a mai fost și în apropierea Zlatnei, unde este biserică din sec. XV; deci are o proveniență din ținutul Hunedoarei. Localitatea *Poiun* încă nu este identificată,

Manuscrisul este un *Miscelaneu*. Cuprinde *Cazanii la oameni morți, Cîntece la morți*, slujba *Patimilor* din Joia mare seara, *Apocalipsul lui Ioan Botezătorul*, versuri cu fond religios-moral, rugăciuni și altele. Va-loarea stă, în afară de vechimea lui — ante 1673 — în vechimea textelor,

¹ C. Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 53 nu menționează această localitate, nici la cele dispărute. A fost, cred, în jurul Zlatnei.

unele fiind copii după alte texte de pe la începutul sec. XVII, altele necunoscute literaturii vechi, limba cu forme vechi, precum și versificațiile profane și religioase. Sînt și texte slavone, de tipic și o stihiră podobnică.

Vom lua pe rînd textele făcînd și legătura unora dintre ele cu altele mai vechi, cu unele dintre manuscrisele contemporane sau mai moderne, pentru cunoașterea evoluției limbii în sec. XVI—XVII—XVIII.

1. *Cazanie la morți*. Versiune aproape identică cu *Cazania* din *Codicele Drăganu*, din Biblioteca Institutului de Lingvistică din Cluj cota nr. 6. *Codicele Drăganu* a fost scris înainte de 1634, după originalul mai vechi, socotit de Drăganu dinainte de 1600. Poate că s-au servit de același izvor, copie mai vechi.

În anexă vom da fragmente din aceste texte.

Cred că filele care lipsesc vor fi cuprins tot o *Cazanie la morți*, acestea fiind necesare preotului la *petrecania* — înmormîntarea — omului mort. Aceste texte au o nuanță calvină, cu referințe la texte biblice, după metoda reformată. Această *Cazanie* se găsește și în Molitvenicul lui popa Ursu din 1676, f. 580 — Mss nr. 4641 Academia R. S. România.

2. *Învățătură la petrecania omului mort*, este o completare a ritualului *petrecaniei*. Țin să observ că în nordul Transilvaniei azi se spune *petrecanie*, în loc de *prohod* ori *înmormîntare* a mortului. Această *învățătură* face parte din volumul de predici tipărit de popa Ioan din Vinți în 1688—1689. Cum această *învățătură* este anterioară anului 1688—1689 *Cazania* lui popa Ioan din Vinți a fost o colecție de *Cazanii la morți* care circula în sec. XVII².

3. *Ertăciune la groapă* face parte din ritualul „*petrecaniei*”. Se spune — ori se citește — de către preot îndată după predică — *învățătură* — care se ține încă la casa mortului. Se vede că în secolul XVII iertăciunile se făceau la groapă. Și acest text face parte din cele tipărite în 1689 de popa Ioan din Vinți.

4. *Cîntec la omul mort* care nu face parte din ritualul înmormîntării, în felul în care este tocmit, este după ritualul calvin. În ritualul ortodox, sînt cîntece cu alt cuprins, nu didactic, ci de mîngăiere, resemnare, de rugăciuni pentru mort și imnuri către divinitate pentru „iertarea” celui răposat. Într-un fel oarecare textul pare a fi versificat, dar în traducere se deosebește mult de original, care cred că este de proveniență calvină-maghiară. Are cuvinte și expresiuni vechi.

În Molitvenicele lui Ursu sînt mai mult de zece cîntece pentru omul mort. Dealtcum aceste Molitvenice au ritualele modificate după „socotințele” calvinești. Biserica oficială nu le-a acceptat, după cum nici poporul. Nu s-au răspindit. În manuscrisul nostru sînt două cîntece, care *nu sînt identice cu cele din manuscrisele Ursu*, nici cu cele din colecțiile calvino-maghiare.

² At. Popa, *Cazanii la oameni morți*, anexă la Molitvenicul din 1689 al lui popa Ioan din Vinți, carte dispărută și reconstituită de autor. Aceeași *Învățătură* se găsește și în copia diacului Teodor din Saca — Bihor, din 1731, ms. Academiei R.S.R. cota 701.

5. *Slujba strastelor* — a *patimilor* din Joia mare seara. Lipsește foaia cu titlul și cu începutul, care a fost în slavonește, atât tipicul cât și treparul: „Cînd slăviții învățăcei“; după textele slavone se continuă cu Antifonul I „Giudecii oamenilor...“. Textele sînt după ritualul ortodox, în felul cum sînt aranjate și în cărțile de ritual din sec. XVIII (1726) încoace. Reproducem în Anexă Antifonul XII care este cel mai solemn și se cîntă pe melodie — gl. 8 — proprie. *Fericirile* nu sînt complete. Transcriem și o parte din Imnosul Născătoarei.

6. *Povestea lui Ioan Botezătorul* de pre mersul domnului nostru Isus Hristos în iad. Titlul nu corespunde cu fondul. Nu Hristos merge la iad ci este trimis Ioan Botezătorul să afle ce spun prorocii Testamentului Vechi despre venirea lui Hristos. După ce află ce mărturisesc prorocii, Satana — diavolul — este într-o dispută cu *Iadul*, Satana arătînd cîte rele a făcut Hristos prin minunile sale. Textul nu se termină. Este și acesta un fel de *Apocalips* prin faptul că află de prorociriile vechi, care s-au realizat. Ioan Botezătorul promite că vor fi scoși din iad de Hristos. Ioan nu vede muncile „munciiților“, el este numai vestitoriu pentru proroci. Probabil după răstignire, cînd Hristos s-a pogorît la iad, se va fi făcut „slobozirea“ ceea ce probabil s-ar fi cuprins în restul textului, care lipsește. *Pogorîrea* la iad, în iconografie este reprezentată prin tema *Anastasis* = Înviere, în care Isus zdrobește lanțurile infernului și scoate din iad pe cei drocți, adormiți înainte de Hristos.

Textul în această redacție nu este cunoscut în literatura populară veche. Îl transcriem în fragmente. Copistul are o grafic ușoară a unui om instruit.

7. *Opreliștea* sau rugăciunea la „ploi rele“ care se citește și la holde sau semănături, împotriva „gadinilor“ și mai ales împotriva „lucrărilor diavolului“ care vrea să strice „agonisita creștinilor“. Este un exorcism și ca fel de construcție se apropie de exorcismul al șaptelea din „blestemele“ marelui Vasilie, care se citește pentru alungarea necuratului *din om sau de pe lîngă casa omului*.

Codicele Sturzan³ are un mic fragment din acest text. Textul este foarte frecvent în manuscrisele sec XVII—XVIII. N. Drăganu publică acest text cu unele referințe⁴.

8. *Cazanie despre cele 12 Vineri*. Despre o dispută a doi filozofi, unul creștin și al doilea evreu și ca încheiere se arată care sînt cele 12 vineri mari ale anului. Această învățătură se găsește în Codicele Drăganu precum și în Cazania Ursu. Versiunile sînt identice.

Se mai găsesc în msul nostru texte mai mici și de mai puțină importanță ca:

9. *Versuri* despre omul păcătos, care poate s-au cîntat și la oameni morți cum și astăzi se cîntă la terminarea prohodului înainte de a părăsi mortul casa cu ograda și care provoacă multe lacrimi și suspine din par-

³ B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrîni*. II, p. 175—76.

⁴ N. Drăganu, *O colecție de cărți populare într-un manuscris din jum. a doua a secolului al XVIII-lea (1754—1783)*, în *Dacoromania*, III, 1923 (1924), p. 16—20, al cincilea text din ms.

tea întregii asistențe. Sînt versuri zguduitoare care în loc să mîngîie chinuie și mai mult pe cei în viață din casa mortului. Se cîntă mai ales unde nu sînt angajate bocitoare. Unii dieci isteți în versificație ușoară, le compun în ziua prohodului. În manuscris, textul este scris, în continuare, nu este despărțit în versuri. Despărțirea s-a făcut de către subsemnatul cu oarecare probabilitate.

10. *Gromovnic*, care cuprinde cum va fi vremea în funcție de ziua în care cade Crăciunul.

11. *Rugăciuni înainte de propovedanie* în dumineci și sărbători. Este tot după rînduiala calvină. *Nu este text coresian.*

Sînt de interes și *elementele decorative* ale manuscrisului, așa puține cum sînt. Vignete-frontispicii, pe lățimea paginei sînt patru. La cele două Cazanii de la început este motiv cu desen mai îngrijit, motiv vechi cu impletituri. Al doilea este foarte frecvent în manuscrisele vechi din secolele XV—XVII și XVIII, și în diferite variante. Alte motive sînt geometrice cu aplicații florale, în felul cum le găsim și în cusăturile vechi de la munte. Cele geometrice sînt mai greoaie, desenul mai slab, mai stingaci.

Inițialele în negru, din majuscule, mărimea mijlocie, mai mult indicative decît decorative. Frumoasă este inițiala A de la începutul Cazaniei II (Ertăciune). Unele litere, mai ales în textul cu Ioan Botezătorul, în corpul cuvîntului și în ultimul șir al paginei sînt împodobite cu volute mari, cu aripioare, în stilul decorului inițialelor venețiene.

Copiștii. 1. Primul copist, *diacul Anghel din Crăciunești* (lingă Brad), copiază partea I a manuscrisului, ff. 1—22 și slujba Strastelor ff. 25—69 v. La sfîrșitul strastelor, f. 69 v. își scrie numele și anul 1673. Scris frumos, uniform într-o uncială personală, literele potrivit de mari imitînd întrucîtva și tiparul. Ceea ce caracterizează pe copist pe lingă acest scris ordonat, clar, este ortografia, care este consecventă. Folosește corect pe *ă*, pe care-l pune adeseori și în locul lui *â*. Pe *â* îl pune de asemenea după fonetismul limbii vorbite. *Semnul mut din corpul cuvintelor este omis.* Nu face abuz de punctuație. Este unul dintre manuscrisele limpezi — în scris și grai — ale sec. XVII.

2. Al doilea copist a scris *Povestea lui Ioan Botezătorul* fragmentul din *Gromovnic* și *Opreliștea*. Scris mai mare, mai cursiv și sigur. Litere cu volute mari, unele, ca z (f. 73, 75 și 88 v.) decorative cu aripioare, cu aruncături și bine aliniat. Numele lui nu ni s-a păstrat.

3. Rugăciunile la ff. 94—100 sînt scrise de al treilea copist, *popa Nistor* de la Cîb — Zlatna, prin 1686. Scris ușor, frumos, vioi, de cărturar.

4. Ultima Cazanie și cea despre cele 12 Vineri sînt scrise de al patrulea copist *popa Dănilă* tot prin 1686. Scris mare, imită tiparul, cu ortografie consecventă.

5. Textele mici, scris mai greoi, mai primitiv, sînt scrise de *diacul Avram* din Poiun pe la 1707. Tot de el pare să fie scris și textul versi-ricat. Este al cincilea copist.

6. Textul slavon, scris imitînd tiparul, este al lui *popa Adam*, al șaselea copist.

Miscelaneul nostru este „amestecat” atât în privința cuprinsului, cit și a caracterelor de scris. Se vede că popa Ștefan după 1707 a avut manuscritele disparate, fiindcă și hîrtia este alta la fiecare copist. La compactare a pus în frunte pe cele mai vechi și mai importante.

În *Anexă* dăm cîteva texte fragmentare, cu texte comparative, din manuscrise mai vechi ori contemporane, precum și însemnările de pe file.

ANEXE

INSEMNĂRI

1. Pe scoarța din față: „Această carte anume strastnic a lui popa Ștefan cine s-are afla să u vinză sau să u fure, sau fure să fie proklet cu trei sute și 18 sfinți și să fie anathema proklet. 2. Scris-am eu avram boznia ? anii d. 1707 (și încă odată) 1707.
3. f.24 v. Text slavon. Jos, *Eu popa Adam poiur*.
4. f.69 v. „văleat ot rojdestvo hvo αχογ (1673) mîș. mart vă din 17 vă ponedelnio pis az diac agappel ot silo crăciunești spste ot hs amin (anii de la hs 1673 martie 17 zile, luni a scris diac Anghel din Crăciunești). Cine va ceti să fi pre is păsenie sufletului și prea ea cetind și pre noi pomenind”.
Crăciunești — lingă Brad — Hunedoara.
5. f.100 jos: „pisal pop nistor ot cib mîș. dech. 21 roc. αχπξ (1686).
6. f.131 v. „cu cinstită viață și nărocită sănătate să te afle scrisoaria noastră. părintie popa Ștefan să hii dumnita sănătos de la domnul hs amin. eu popa avram din poiun”.
7. f.104 sus: *predicația* la petrecanie morților.
8. f.106 sus: *predicatio* la petrecania morților.
9. f.107 sus: Scris-am eu popa Nistor den Cib ? gen și 71... a fost și lateral, s-a tăiat la compactat.
10. f.132 v. Această învățătură cine o va ceti să pominească și noi pintru să aibă ertăciune de păcate. Scris-am eu popa dănilă.
11. f.132 v. jos: din voc roc bojin αχπξ (1686) ot săzdanie mira 7194 (1686).
12. pe a doua scoarță — copertă: între altele indescifrabile, diac avram ot *poiun* (clar!) și sănătate de la popa Zaharia.

Texte. I. a. *Scazanie morti* — fragmentar.

- f. 1. Ascultați oameni buni și blsviți creștini învățatura, și dojana ascultați cu-vântul lui Dumnezău, pentru ca să poată eși *scrăba*⁵ și amarul, dintru ini-mile voastre, că de multe ori cuvântul potolește durerea și învățatura pierde / *scrăba* și întâi zic(e): ce ieste moartia omului, moartia ieste, o cale pre care toți într-un chip *călătoresc*, dintr-această viață trecătoare cătră viața cea netrecută, moartea de împărați nu se teme, preuții nu cinstiește, de bătrâni nu se *rușinează*.
- 2 *frămșeșile* nu le *răfnește*, unde-s / lacrimi nu caută, de un fiu de are cineva numai unul nu-i milă, de boieri nu să cutrămură, de domni nu-i frică, ce pre toți vine într-un chip, că moartia iaste o poartă, *rodului* ome-nesc, ce să petrece dintr-această lume cu *scrăbă*, cu boale, cu *durori*, cu dosăzi multe și cu lacrimi și cu suspini,
- 2 v. f. 6 ...că cum să ascunde soarele și iară să ivește, așa și omul moare și iară
- 6 v. va învia, pentru acéia într-o cale ca aceia merge pre caria nice *dinioară* n-au imblat în niște *lucruri* / ca acielia să duce, ce nice *dinioară* n-au fost. lucruri ca acielea vede ce nice *dinioară* n-au văzut, drept aceia să teme și

⁵ Sublinierile servesc pentru a semnala unele cuvinte ori expresiuni mai vechi.

- de spaimă pier-e fața când moare de unii sar din pat de vor să fugă să scape de moarte, alții întorc ochii groaznic, văzînd îngerii și dracii întrebându-i și străgându-i / sufletului și luînd sama și giudecându-i, multă rugăciune și multe lacrimi trebuiesc atunci soții sufletului că atunci. și *acicēa* de ciarcă soții, când vom să mergem *aiurea* unde-va, dară cu cu cât mai *vrătos* trebuiește să avem soție acolo într-acēia cale înfricoșată să ne apere de *răei* diavoli cari nu cer/bunătate și avuție, ce numai sufletul ca să-l munciască, atunci bună soție iese milostenia bună soție sânt să-racii ca să ne înderepteze la împărăție ceriului, drept acēia să serguim mainte de moarte pină nu ne muncem. că viață noastră iese scurtă, iară muncelē nemăsurate, să fim soți lor / mortului să mergem pină la groapă, să vedem *lășagul* nostru și să vedem agonisita noastră, unde avem a petrece să vedem cum ne vom face cum vom *putredi*, și să ne *îndereptăm pre sine* să vedem cum vom muri, și să ne căim carii iubesc *frămsētia* și podoaba ei, să meargă la groapă să vază ce iubesc cum sânt / urâte de toți, de mici și de mari carii s-au învrăjbit cu alții să vază cu cine să învrăjbesc carii béau de să îmbată. de-ș iese din minte, să socotēască ce dobăndesc, vedeți fraților vedere minunată, vedeți vedere înfricoșată. și ziceți voi *acmu* împăratului sau carele-i slujitoriu carele-i / boieriu sau să-rac carele bătrân sau tănăr sau carele-i frumos au *nefațaș* sau carele-i, au nu ne facem toți. *lot* (lut) și pămănt au nu ne mănăncă viermii, și pămăntul maica tuturoră o mari, și minunate lucruri unde-s ochii noștri cei negri și frumos că s-au închis, unde-i părul nostru cel des și / frumos și pieptănat, unde-i fața cia rumenă și frumoasă că s-au *șchimosit* și s-au *ponegrit* unde-i podoaba hainelor cu carele să *înfrămșeză* trupul și să *măndria*. unde limba cia vorbitoare, c-au tăcut și s-au legat. dec(i) fraților să nu stăm până *acicēa* de să mergem *mainte* să gândim cum va învia mortul acestă ce-i acum iară va grăi. acesta ce zace iară să va scula, și când va veni *zua* cia înfricoșată a giudețului, când va ședea dumnezău de va giudeca toată *lume*, atunci vor *staa* înainte a lui *mii* de *intunérece* de îngeri, atunci cēriul să va învăli ca o hărtie și gropile să vor deschide, / apele vor seca, și adăncurile să vor cutremura, și pămăntul să va *legăna*, *munții* să vor clătina, dară atunci cum vom fi noi pentru lucrurile noastre cele ce fă(cem) *zua* și noaptēa, de(c) pentru-acēia fraților *acmu* mērgē trupul în pămănt, iară sufletul mērgē la dumnezău și trupul iară / să va scula din pămănt cum zice pavel apsl în multe locuri, și domnul nostru is hs așea și ale noastre trupuri să vor scula din pămănt și să vor împreuna cu sufletele și atunce ne vom împreuna cu acest frate mr, pentru-acēia fraților creștini să ne nevoim și să ne gătăm cu lucrurile / cele ce plac lui dumnezău cum cînd ne vom împreuna cu acest frate iară noi cu el *depreună* să putem lăuda pre dumnezău întru *fericăciunēa* cea de vecie cēia ce *u* dă dumnezeu *tuturora* creștinilor și acestui frate ce petrece de la noi astăzi dumnezău-i ierte, amin.
I b. *Din Codicele Drăganu* (ante 1634) ff. 79—,
- f. 79 Asculțați bslviți creștini învățătura și dojana, ascultați cuvîntul lui dumnezeu pentru să poată eși *scrba* și amarul dintr-o inemile voastre, că de multe ori cuvântul potolēște dorerea. și învățătura pierde *scrăba*. și întăi să înțelegem, ce iaste moarte, este o cale pre carēa toți într-on chip *mărgători* sântem din ciastă viață trecătoare. cătră viața ce netrecută. moarte de împărați nu se teme. pre arhierei nu cinstește, de bătrăni nu să *stidește*, *frămsēfelor* nu *răvnește*. pre lacrimi nu caută. de un fiu, mama ce are naștere. nu e-i milă. de boiari nu să cutremură. de domnii nu e-i frică. ce pre toți vine într-u în chip. că moarte este o poartă pre carele tot *rodul* omenesc din cestă lume cu scărbe și *bole* cu *doreri*, cu *dosezi*.
f. 83 v că cum se ascunde soarele, și iară răsare
așa și omul moare și iară va *învie* pentru *ace* într-o cale ca acēia merge pre caria nice *dănăoară* n-au îmblat în nește *locuri* ca acele să duce, ce nice *dănăoară* n-au fost. lucru ca acela vede, ce nice *dănăoară* n-au văzut. drept acēia să teme și de spaimă, pierē fața când moare, unii (di)ni ei sar

din pat, de vor să fugă să scape de moarte, alții *acrășșă* în dinți alții întorc ochii vezându îngerii și draci. întrebând și străgând sufletul și luîndu-i sama și giudecându-l. multe rugi, multe lacrimi trăbuesc atunci sufletului că *aice* de *cercăm* soție cându vom să mergem aiurea *udeva*. dară cu cât mai *vrătos* trebue să avem soții acolo într-acie cale înfricoșată, să apere de *răi* furi de diavoli, carii nu cer bunătate și avuție. ce sufletul ciarcă. atunci bună soția iaste mlstenia. bune soții sîntu sâraccii ca să înderepteze împărăția cerului. drept ace să sârguim mainte de moarte să plângem mainte până nu ne (lipsă mai multe pagini).

II. Căntec la omul mort — Fragment.

- f. 18 În mijlocul vieței noastre
încungiurați sântem de moarte.
și iadul deschisă gura sa
ca u leu flămând
și zberând
și păcatele noastre aducând,
înaintea noastră vrăjmași oamenilor dracii
- 18 v. dară pre cine căutăm agiutor / numai pre tine doamne *cine* drept păcatele
nostre. drept poți te mânia, sfnt dumnezău, sfnt tare, sfnt milostiv ispăsi-
toriul nostru. moartia amarăi rugă-mu tine doamne nu da pre noi în
*mănu*le vrăjmașilor pentru numele tău cel sfnt până în vecia veacului.
amin.
- 20 v. Ia vie-ți aminte *mișiele* suflete suflet *păgubit*, când din ciastă lume, tu
veri eși și cel păhar amar ție că ți-i a-l bea, căci / te scumpești tare în
ciastă lume, și numele domnului tău nu-l mai pomenesti, crez *curund* și
în de grabă, domnul te va chema, și toată avuția ta înapoi o vei lăsa, că
gol ai venit în ciastă lume, și *veri* mierge gol, înaintea domnului, că dreptii
toți luminați vor fi cu faptele bune *spodo/biți* vor fi, iară păcătoșii ce nu
s-au pocăit. ei întunecați și *vărați* în véci să vor munci. și noi *acmu* în
de grabă domnul să rugăm și noi toate faptele rele *gios să le lepădăm*, sfnt
tatăl din ceriu drept is hs. iartă-ne păcatele noastre. miluiește pre noi
21 v. domne dumnezău că toate le-i / făcut, cu sfnt și cu mare dulce mila tu fii
lângă noi până în veciia de vec amin.
După felul redactării finalului și unele expresiuni, ar putea fi luat din
cărți calvine.

III. Strastii — Slujba Patimilor — Antifon I.

- f. 25 *Giudecii* oamenilor adunară-să spre domnul și spre hristorul lui. Cuvânt
de lege călcătorilor sculară-să spre mine domne nu lăsa pre mene.
- f. 41 Antifon 12. glas 8
Așea grăiește dumnezău cătră iudei, oamenii miei ce vă *feciu*, sau în ce
41 v. vă *zmintii* / crez (?) *orbii voștri luminau*, cei bolnavi din paturi ce zăcea,
42 vi-i *sănătoșia-iu*, oamenii miei ce vă *feciu*, sau cu ce mă veți plăti, pentru
mană din pustie fiere, și pentru apă dulce oțet, pentru ce m-ați pre cruce
găvozdiți, ce voui chema alte limbi / de mă vor proslăvi cu tatăl și cu
duhul sfnt, și eu voui da lor viața de véci.

Textul modern:

Acestea zice domnul către iudovi: Poporul meu, ce am făcut vouă și cu ce v-am supărat pre voi. Pre orbii voștri i-am luminat, pre cei leproși i-am curățit, pre bărbatul, cel ce era în pat l-am îndreptat. Poporul meu, ce am făcut vouă și cu ce mi-ați răsplătit mie. În loc de mană cu fiere, în loc de apă cu oțet, în loc ca să mă iubiți pre cruce m-ați pironit. De acum nu voi mai răbda, chema-voi toate neamurile mele și acelea mă vor preamări. Împreună cu Tatăl și cu Duhul sfînt, iară eu le voi dărui lor viață vecinică.

f. 48 v. *Blajeni — Fericitirile*, gl. 4

Împărație-ți când vei veni pomenéște și pre noi domne. Ferice *suramanii* cu sufletul curat că acelora ieste împărăție ceriului.

49 Ferice de ceia ce / plâng că aceia mângăia-să-vor.

Ferice blânzii că aceia vor moșteni pământul.

— La stihirile care urmează nu s-au pus drept stihuri fericitirile celelalte, socotindu-le ca știute de către diecii de la strană. — Miorița văzut mieluşelul ei, cătră giunghere ducându-l, văzând Maria acéia părul și *rumpea* cu alte mueri aciasta zicând *iu-o* (unde) mergi fiul meu drept ce așea *curund curăre* faci, au doară și altă nuntă iaste în cana galileiului, și *Irmosul*

Cinstită ești de herovim și slăvită *fără de giudecare* de sărafim ci în cuvântul domnului, născu-și fiind a domnului născătoare tine mărim.

IV a. *Cazanie despre cele 12 vineri*. Ms 257.

Lipsă începutul.

f. 134 într-o casă. iară noi să ascultăm de afară. de va birui al vostru pre al nostru. noi ne vom boteza întru răstignitul hs iară de va birui filosoful nostru pre al vostru. voi să luați credința noastră ceaastă jidovească, iar

134 v. acest cuvântu iubră. creștinii / și alesără un om foarte filosof bun și *cărtulariu*. și avéa și frica. lui dumnezău. și era numele *letherie*. iară jidovii aleseră unul din ei de era numele *tărasie*. și era *cărtulariu* mare. și 135 mērseră într-o casă. și începură a să întreba. și să priciră / în multe zile. și intrară într-ădâncul cărtiei, iar jidovul luasă un fecior al său anume *malahul*. și acela încă știa de 12 vineri. de(oi) domnul nostru hs *agiută* filosofului celui creștinescu și birui pre jidov. și să văzu jidovul rușinat de creștin.

135 v. iar jidovul căută / cu mânia și cu ochi de urgie. cătră creștin și zis ade-văru. că mă biruiși, că credința voastră iaste tare și adevărită. și iaste ca u părete. cum să arată lui moiseiu în *măgura* sinaei. de multe ori și zis 136 jidovul știi tu de. 12 vineri ce sântu de folos sufletelor voastre / și deaca întrebă și-i zis așa eși afară. iar fiiul său *malahul* rămasă cu creștinul și zis(ă) cătră *malahul* doară tu știi jidovule de 12 vineri *malahul* zis(ă) știu că u apucat bătrânii noștri și au aflat un *sfitoc*. și era scris într-acel sfitoc.

136 v. 12 vineri iar ei deacă-l cetiră. ei aruncară / în foc. și de *sărgu iute moarte muriră* și iaste blăstem întru noi. până într-aceste zile să nu spunem. creștinilor, ci eu știu credința voastră a creștinilor că iaste bună. și dorește sufletul meu cătră dumnezău și-ți voi spune de 12. vineri. și-i arată 137 toate pre rând. și / jidovul intră în casă și zis(e) lui. *letherie* văzu creștinule că te spământași de +12+ vineri. iară *letherie* deschise *rostul* său, și începu a le spune toate sfnteale vineri. și zis(e) *letherie* ascultă jidovule, *intîia* vineri iaste în luna lui martie în +21+ de zile, când fu adam scos din rai / pentru ce călcă învățătura lui dumnezău în al +6+ le cias de zi a *doa vineri* iaste înaintea blagoveștenilor. când ucisă cain pre frate său avel în +3+ ciasuri de zi. și aciasta fu morte întâiu pre pământu a *treia vineri* iaste la strastie cînd fu hs răstignit / în +9+ ciasuri de zi.

138 după făgăduita părintelui. că vru să cerce oile oele perite. a *patra vineri* iaste înaintea rusaliilor. când prădară turcii multe laturi di la alixandru împărat. în +8+ ciasuri de zi. a *cincia vineri* iaste înaintea nașterii lui *ion preditece*. când fu prădat / irslimul de haldei în +2+ ciasuri de zi. în zilele lui eremie proroc. și stătu irslimul pustiiu în 66 de ai și zis(e) anania nu va mai fi să cântăm noi acestor împărați necurați până vom merge în țara noastră atunci unul din dinșii să înghimpă într-un spin. greșiră deăcia tot. să...

IV b. *Codicele Drăganu* (ante 1634) ff 91—96 v.

Când să pără jidovii cu creștinii pentru lége. nedejduindu-se evrei pre filosofii lor, ce să chiamă precepătorii legilor. Iară creștinii alesără un dascăl mare ce era cinstit întru filosofi, ce-l chema *eletherie*. iară jidovii

aleseră filosoful lor ce-l ce-l chema *tarosie*. și începură a să pâra, și⁶ intrară într-o casă. iară jidovul luasă cu dinsul și pre feciorul său pre *lameh*. și intrară într-adâncul cărției cu pâra. și dumnezeu agiută lui *eleferie* și învășă pre jidov. și zisă jidovul. văzu-te cum învinseș, și adeverită iaste credința voastră. a noastră lege încă moisi au dat noao în măgura căia ce ne-au arătat tablă. iară voao să spune și adevăru din m(a)ria, ce iaste să nască pre hs, cum au mărturisit prorocii și iară zisă jidovul. văzu-te că ești tu înțeleptu, și mă învinseși ce nu știi cele doasprăzece vineri ce sânt de folos sufletelor voastre. acestea zisă jidovul și fugi afară. iară feciorul lui stătu aci. și zise *eletherie* dară tu nu știi de vineri. iară *lameh* zisă: știu-le eu iară *eleferie* zisă: spune-mi mie dară, că te gior de domnul tău. și-i spuse dinceput până în *svrășit*: și zisă cătră *eletherie*. era între oamenii noștri un creștin de apostolii voștri de la dinsul am aflat scriptura de acieste 12 vineri, de scrie dintre apslî și zise *lameh*. *acmu* tatâmiei, însuș să va omori cu moarte iute. iară scriptura acéia învățară și pusără blăstăm. până într-aceste zile să nu iasă știre creștinilor. ce jeluiește sufletul meu cătră credința voastră și-ncepu și-i spuse *dintâi până apoi*. și iară intră jidovul în casă și zise. vezi că ai iară dobândit légia iară cele 12 vineri, tu nu le știi. *eletherie* zise: știu-le eu. și zise *tarosie* cătră *eletherie*: spunemi-le mie cum le ști. și zise *eletherie*.

lîntâi. în luna lui sptevrie, înaintea rădicăriei pre cinste-i cruci Vineri fu potopit *sodomul* și *gomorul*, și *vithaida* și *sovitul* și 14 limbi din cetoe (?) potopit fură. în ceasul dintâi de zi.

2. a doua vineri după înălțarea cruciei cându împărți *moisii proroc marea neagră* (!) și trecură *creștinii* prin mijlocul ei, iară eghiptenii i acoperi mare. într-aceasta vineri, până în acéia vremea mărîră-se în post.

3. *Vineri în luna lui noevrie* înaintea lui svtăi andrieu. într-aceia să arătă eremiei prorocului sintul chivot a lui dumnezău, și fu luat de îngeri în 5 ceasuri de zi, și acoperi foc din nuori până într-a doao înviere lui hs.

4. *Vineri în luna lui dechemvrie după născutul lui hs*. Atunci uciși fură *coconii* în vithleem. în ceasul dintâi de zi. aciasta iaste a 4-a vineri de mărturie creștinilor de post de luni și de miercuri și de vineri și precinstesc cătră avram zua.

5. Vineri în luna a lui martie. Întrânsa trecu adam și călcă învățătura lui hs și fu scos din raiu, în 6 ceasuri de zi.

6. *Vineri înaintea blagovenilor*. Atunce ucise Cain pre fratele său pre avel, acela fu mort întâi pre pământu, feciorul lui adam. Vineri mainte de paște învierea lui hs. Atunce fu răstignit hs pentru adam și-l căută ca pre oae, pierdută și dhul său posti până al 9 ceas de zi.

8. *Vineri iaste înaintea lui Marco evglîst*. Într-aceia zi *predară* agarenii multe părți. pren ce mânca carne de capră și de cămilă, și bea sânge de vită și aceia să *plodiia* în ostroave. Vineri înaintea rusaliilor. Prădară agarenii irsalimul. cu navohodonosor împărat. întru zilele eremiei prorocului. aceia fu prădare mare în irslim și stătu pustiu șazeci de ani. *Vineră înaintea a lu sntpetru*. Întru din-sa trimis-a dumnezău, zece pietre pre pământu în eghipte în mâna lui *moisii proroc* și lui aaron și căzură pre dinșii muște cănești (cîinești) și omide. și să în toarsără râurile în sânge.

Vinerea în luna lui avgust înaintea adurmirii sfntei precistei. Atunci să sculară izraeliténii, cu *arepi* ca paserile din galilei pre mare, de prădară multe laturi.

Vineră când tăiară capul lui svt. Ioan botezătoriu, tăe irod împărat, în care vineri iaste mainte de tăiare.

Observăm că motivările celor 12 vineri nu mai sînt aceleași în cele două mse comparate; 257 și Codicele Drăganu.

⁶ de aci începe ms. 257.

IV. c. *Cazania Ursu*, 1680, ff. 564—567 v.*Cetenia a 12 Vineri mari*

În laturia de pre apus iaste o țară de să chiamă *lavra* și întrân-sa iaste o cetate *hrănită* și sămt mulți jidovi și avea *sfadă* pururea cu creștinii și să și bătia pentru învățătura besiericii, și merseră jidovii la creștini și zisără către creștini până când vom răbda această răutate ce iaste într-u noi. aliegeți voi creștini un *cărtulariu* a vostru și vom aliege și noi jidovii altul de la noi și să meargă amândoi într-o casă⁷. iară noi să ascultăm de afară de va birui al vostru pre al nostru. noi ne vom boteza în răstignitul hs. iară de va birui *cărtulariul* nostru pre al vostru. voi luoati credința noastră cea jidovească și iubiră toți acest cuvânt și creștinii alăseră un filosof foarte om bun și *cărtulariu* mare și avia și frica lui dumnzu și-i era numele *letirie* (Elefterie). iară jidovii alăseră unul dintre ei ce-i era numele *tarasie* și era *cărtulariu* mare. merseră amândoi într-o casă și începură a să întrăba și să *întrebară* în multe zile. și întrară într-u adâncul *scripturiei*. iară jidovul acela luase cu sine și un fecior a lui anume *malhu*. și acela încă știa de 12 vineri. Iară domnul nostru is hs. *agiuta* filosofului creștinesc și birui pre jidov și să văzu jidovul rușinat de creștin. iară jidovul căuta cu mânie și *cu urgie*⁸ către creștin. și atunci zisă adevăr că mă *biruisi* creștinule că credința voastră ieste adevărată și ieste ca u *păriete* de piatră cum lui moisie în *măgura* sinaiului să arată purura *păriete*. cumu *adevăru-i* era *voia* să arate sfnta *marie* fecior de ia prorocii au spus apslilor și arată cu degetele și zisă jidovul. Dară *tu știi* creștinule de 12 *vineri* ce sămt de *folosul sufletelor voastre* și *deacă* zisă aciasta elu eși *afară* iară feciorul să malhu rămăsă cu creștinul în casă și zisă creștinul către malhu dară *tu jidovul* (f. 565 v.) *știi 12 vineri*. iară malhu feciorul jidovului zisă către creștin *știu* c-au apucat bătrînii noștri un *creștin de apslii voștri* și *la elu* au aflat o carte șîntr-aceia carte era scrisă 12 vineri. iară ei déacă o cetiră o aruncară în foc și în-degrabă *iute moarte muriră*. și ieste *blăstăm întru noi până în acieste zile* să nu spunem creștinilor. ce eu știu credința voastră a creștinilor că iaste bună și doriește sufletul meu de domnul hs și eu voiu spune de 12 vineri și le *spusă* toate pre rând. Atunci *jidovul* tarasie de afară *întră în casă* și zisă către *lethirie*. eu *văzuu* creștinule că tu te *spămîntași* de 12 vineri. iară *lethirie* deschisă rostul său și începu a le spune toate sfnte vineri. Și zisă sfntul *lethirie* ascultă jidovule. *Întăiu vineri* ieste în luna lui *marti* în 21 de zile cînd fu *înterit* adam din raiu pentru că călcă învățătura lui dumnizu în al șaselea cias din zi. *a dooa vineri* ieste înaintea blagoveștenilor cînd ucisă cain pre avel în al treilea cias de zi. aciasta fu moartia întăiu pre pămînt. *A treia vineri* ieste în vinerea paștilor cînd fu răstignit is hs alu noole cias după *făgăduita* părintelui că vria să caute oile (f. 566) ciele perite a domnului. *A patra vineri* ieste înaintea rusaliilor cîndu *prădară turcii* multe laturi de la Alixandru împărat în al optula cias de zi aceia *măncară carne de cămilă* și acolo foarte să înmulțiră în ostroave. *A cincia vineri* ieste înaintea nașterii lui ioan botezătoriu cînd fu *prădat* erosalimul de haldei în al doile cias de zi în zilele lui eremie proroc și acolo fu *prădare* mare și atunci și atunci stătu erosalimul pustiu în 56 de ani și zicia celor *prădați* ceia *ce-i prădasă* pre fii lui izdrail. *plecați-vă* și căutați de *cântările* sionului și atunci zisă anania nu va fi să *cântăm* noi de *cântările* sionului înaintea împăraților necurați până nu vom mierce la țara noastră atunci-i ducia *prensii* prin spini și să *înghimpă* unul din înșii întru spin de ciia toți să întoar-

⁷ de aci și în ms. 257.⁸ Ms. 257, ochi de urgie.

sără și de acela lucru fură căiți și-i prinsă frică ca de aceia și david mărturisește cându inghimpă spinul. Pentru-aceia nu cântă păgânii aliluia nice slava oțu și să nu lucreze mainte de lăsatul săcului, și până în sămbăta cia mare sămt aciele 7 zile. aciasta vrieme cându 12 vineri cade-să a posti luna și miercurea și vineria și a să mesteca cătră f.566 v.) sămînția lui david. A șasea vineri ieste înaintea lui sfntu pătru apsl cându tremisă dumnzu 40 de năpăsti pre faraon împăratu în țara eghiptului în mănule lui moisie și a lui aron și fierbia țara lor de broaște și întoarsără apele lui în singe în alu cincilea cias de zi. A șeptia vineri ieste înaintea sămtă mării mari cându alergară galileianii pre mare ca și cu arepi și prădară multe laturi de la răsărit până la apus și eșiră până la sfrășitul pământului cu învățatura lui dumnzu până la marele răm și biruiră toate acielea țără în 66 de ai și de acia să înfricoșară toți boierii și eșiră la erosalim ghelbalu amalic, zevei zevedie i salman că acolo nu-i tremisă dumnzu ce-i ucisă ghedeon împărat în al șaptelea cias de zi, iară alalți fugiră în pădurile pustiilor cum zisă sfntul efrim că la vriemia de apoi așa va fi. A opta ieste înaintea tăeriei și a morției lui Ioan botezătoriu într-aceia vrieme ucis fu ioan de irod împărat, în al optulă cias de zi. A nona vineri ieste înaintia zuoi crucei. Atunci fu potopit sodomul și gomorul și 300 de cetăți cu iele într-una întru cias de zi. A ziecea vineri ieste după zua crucei (f.567) într-aceia vrieme împărți moisie proroc maria niagră cu toiagul și trecură jidovii iară vrăjmașii lor potopi-i apa în alu treile cias de zi. Aciestie vineri cându să tribue a posti și luni și miercuri și vineri și a să mesteca cătră 14 sămănțe a lui david întru prădaria vavilonului. A usprăziecia vineri ieste înaintea lui sfnt andrieu apsl într-aceia vrieme mari siemne să făcură acolo era și erimie proroc și-lu louară îngerii și lu dusără între doi munți și va fi acolo până la a dooa vinere a domnului hs. A doosprăziecia vineri ieste după nașterea lui hs într-aceia vrieme fură uciși pruncii de irod împărat acieste 4 vineri cade-să a le posti luni și vineri și miercuri și a să mesteca cătră ciele 14 sămănțe alui david. iară jidovul acela deacă auzi și văzu că sfntul lethirie de 12 vineri el răcni cu glas mare și zisă așa să-ți agiute dumnizu tău că tu nu le-ai știut creștinule ce ți le-au spus fiul meu malhu și zmulă cuțitul său de giunghe pre fiul său și după ceia să giunghe și pre sine. Pentr-aceia fraților acieste 12 vineri să cade noao creștinilor să le cinstim cu agiunu și cu rugăciune și cu milostenie și cu slujbă la sfnta besierică cine le va ținia și le va feri nu numai de alte păca /f.567 v./ te spurcate ce și de pâine și de apă pre acela omu lu va sălășlui dumizu în raiu și acolo să va veseli până în vécii de véacu amin. — Msul 257 are multe părți comune sau identice cu al lui Ursu

* * *

Am reproduș în întregime textul lui popa Ursu pentru o mai deplină confruntare cu textul Codicelui Drăganu — ante 1634 — care este mai scurt dar cu expresiuni identice ca la popa Ursu. Au avut un prototip, după care a copiat cel de la Rohia, cu particularitățile de limbă săsești, iar popa Ursu poate un alt izvod mai bogat, în graiul mai curat românesc, ardelean ori chiar moldovean.

În manuscrisul Drăganu filosoful jidovesc este Tarosie, ceea ce este greșeală de transcriere, numele Tarosie este și al unui sfnt, Tarasie, care se pomenește în 25 februarie. Mai sint confuzii cu Marea Neagră la amîndoi copisti în loc de Marea Roșie, apoi prin mare copistul sas trece creștinii în loc de Egipteni — respectiv Israeliteni — și altele pentru care cei vechi nu vor fi avînd mijloace de știință și istorie. La fel copistul sas scrie Lameh în locul lui Malhu⁹.

⁹ Malhu, este numele ostașului căruia Petru i-a tăiat urechea, cînd a fost prins Isus.

Textele în manuscrisele Academiei semnalate de Cartoian sînt după 1680 de aceea nici nu le alăturăm.

V. *Versuri* — fără titlu —

- i. 22 Pristi tot ciasul | mă îmbia dorul | să grăiască domnul | iară nedistone (?)
cia mă iubia | să tacu di acia | o grăi nevoia | în mă zici, | păcatele
îmi stau ou prici | și din ele n-am cum zici | sufletul miei rău boliști | și
di rău nu să părăsăște | greșit-ai greșitai-a | săraci sufliti spurcatu-te-ia |
ține și trupul și cugetul | zilele ne-s trecătoare | și ne duc la mare cir-
tare | și fără di zibava | fi-vom în mare otravă | nu-ți muta ome creștine
f 22. v | zile după zile | cene să omilește | la dumneză năzuește | din față stau
părășii (pirișii). | să grăiasca cu dă(n)și | lăcomia părește | care dum-
nezău urăște | străbatete ție soție | viața fă cu urășie | zavasti ci cluplita
liubovul i face smentă | cene răul iubește | milostinia ie smetește | cene
caută la curvie | acela să scapă de curășie | cene gura nu oprește | cu
postul nu să însoțește | și mădira încă ieste | minciunile te lenesc | de la
f. 23. rugă te smetește | că mănăie-ai încă cuplita | că răbdare îi urută | aciste
7 păcate | făcu mare greutate | di față stau părăși | să nu poți grăi cu
dășii | acești 7 păcate | au șapte soție rele | una are câte 10 dinți | cale
preunde vom trece | o suflete pedipsite | să te ducă în munce cuplitate | la
giudițul cel strașnic | că raiului nu este harnic | iadului ești gătitu | ca o
tință re inuțit | în munci di foc cu plete | în prăpasti fără stare | în
iadul cel cuplete n-are | par (?) să vă vază lumi(ni)? | cu ceia ponegreț |
în munce prăpdite | carele dracului gătite | ușile noa oprite | aceste fapte
răle | o suflete amărâte | a te trage la păcate | ca albena la dulceță | că
di păcate nu ți-e grață | cași vita la otravă | a și să lește la otravă | și
nu-și aduce aminte | di acele munce cuplitate | ou de vor merge păcătoșii |
vai de ei amar ți-e omul | ce-l pogoară de Ierimul¹⁰ | cel de sus și sîdo-
nul cel de gios | dila viața ce ferecată | la sărăcia ce cupletă | acuma și
până vecă-i amin. |

VI. *Povestea lui Ion botezătorul* ff. 80—88 v.

- f. 70 De préa mersul domnului nostru is hs în iad. cum au spus prorocii mersul
lui hs în iad. și cum *m-au* grăit acolo că ion trémes. doi ucinici de-l în-
70 v. trăbrară pre hs zicând *așe*: cum mai *bizăntuiește* luc eglstu 31. / tu ești
domnul acela ce o să vină altul vom aștepta răspunsă hs zicându *așe*
ziceți lui ion orbi vād schiopi inblă *stricați curăfescu. mișei* bine propo-
veduescu și fericat *ieste* cine nu să va lăpăda de mine iar ion auzind
71 aceste cuvinte de la ucinici lui începu a grăi *așe* de hs acesta este mila
lui / dumnezău ce au luat păcatele a toată lume și eu botez cu apă *ce*
în mijloc de voi stă ce voi nu-l vedeți pre el. și acela va boteza pre voi
cu dhul sfnt *derpt* aceia veți fi a lui aleși că hs au tremis pre ion bote-
zătorul în iad cum mai grăiește: luc. 31. Eu voiu tremete ingerul meu
71 v. înainte fe / ției mele și acela va găta cale înaintea *me*. și când s-au
mâniat irod împărat și au *tăet* capul lui ion în timniță. cum grăiește mr.
21 *derpt* aceia botezătorul dus fu în iad să spuie acol(o) că va veni hs
72 și-l va *scote* pre toți *din iad afară* și în iad cunoscură toți pre ion și
avram / patriarhul și isac și *iacovo* patriarhul și isaie proroc și david
craiu și *alalți* proroci intrăbrară pre ion de hs. veni-va să scoțā pre noi
72 din iad. dară *căce morte* nu va să gustēa *derpt* noi că noi toți proroci am
prorocit. că va naște is hs pre pământ di față curată și chinuit va fi de
jidovi cu oțāt și cu fere / adăpat și *pe* cruce răstignit erā — iară — ion
botezătorul, grăi cătrā proroci spuneți voi fraților. ce ați prorocit voi de
hs. ce să sculā *dintāe* cel mare proroc dvd craiu. de zisā eu am înțeles
așe cum *roo* căzu pre lemn uscat din ceriu pre pământā ca și ploia isaila

¹⁰ Ierusalimul.

proroc. 41. zis(e) eu am înțeles că va naște ficiora curată / din dhul sfnt un fecioro de să va chema manoil ce să spune cu numel(e) dumnezău. răspunsă altu proroc și zis eu am înțelesu. cum în locul a doisprăzece patrierși alege-va hs pre pământ doisprezecie apostoli de voro sluji lui hs. și în locul părinților lui fi vor fiind manoil... și începu a grăi cătră proroci. bucurați-vă voi și vă veseliți că *mene* au *mănat*. hs să vă spui că va veni și pre voi va slobozi / și pre iad va birui. iară *edul* —iadul—

75 *azindu* aceste cuvinte grăi către diavol. de a cui fecior *băsăduescu* și ce bucurie au ei și cine au făcut lor bucurie mare. și zis(e) diavolul cătră iad nu ti teme nimica. frate *iadule* de *besezile* acestora nu purta grije că ion

75 v. au venit, și le face bucurie (r decorativ) / că-i mare la cuvinte și mult. învăța pre oameni până fu pre lume. iar(ă) eu mă băgaiu în inima *irodie-niei*; și cerui capul lui ion botezătoriu. de la irod împărat și măn(ă) irod în temniță să tae capul lui ion botezătoriu, și lu dede *fetiie* în blid și jucă capul lui ion mortu și grăi diavolul cătră iad ei de sine *băsăduescu* /

76 nu ti teme că de noi nu *băsăduescu* nimica. zis(e) iadul cătră diavol so-cotește frate și îmblă de vezi de a cui *fecioro* ei *băsădoesc* și să *bucură* și lu vezi cine este acela ce lu chemă hs și zise diavolul. cătră iad ducu-mă frate de voi găta cu armă să omor pe Hs dumnezău și dacă grăi acele

76 v. cuvinte / diavolul și eși din păcură afară și să dusă să *răsticnească* pe hs cu morte să-l omoră. și să *tâlnește* cu iuda pre cale și învăța diavolul pre iuda să fie *vânzătoriu* și să îndrăgească argintul adecă atunci să schimbă iuda și zis(e) jidovilor ce-mi veți da că eu voi *vendi* pe hs și rupsă însuș prețul. iuda cu jidovii în 30 de arginți / cum *bizântuește*

77 mar. 108. atunci auzi din iad ion botezătoriu și strigă din iad și zis(e) o că ce nu se legă limba ta iadu și că ce nu să rupsă sufletul tău iudu și că ce nu să uscă limba ta iudu au doară n-au făgăduit ție hs ca și altor

77 v. apslu au doră n-ai fostu / în cinstre mare ca alți ucinici și cându fu hs slugă la cină au doară n-au spălat picioarele tale. ca și altoru apslu dară tu cum îndurași a lu vinde pe hs iară hs nu să îndură dentr-alaltu apslu

78 să te *scofă* afară și văzu hs *hicleniia* ta la cina de sară și încâtă lumină ședei tu iudo / cu domnul nostru is hs la o masă cum *bizântuește* mt 108 și zis(e) hs cine *întinge* cu *mene* în *solniță* mânia acela va *vende* pre mine și ție nu zis(e) iudo hs *sculă* di la mas *me* că nu ești destoinic a mânca cu mine... și mersă *curundu* la iadu și zise iadului. gata fratele

80 mieu locu unde știi tu mai tare să încuemu aice pre cela ce-l / chemă hs că acum iată voi face lui morte și acuma fac jidovii cruce mare au făcut cu *găvozdele* de *feru* ascuțite și suliță mare și amu gătat lui oțātu cu *feru* amară mestecată și amu amărât jidovii să omoră pe hs și *pre spe* doo zile

81 eu-l voi aduce aice la tine frate iadule cu acela ce-l / chemă hs multu rău făcut-au mie frate iadule și multă zmințeală mi-au făcut mie Hristos pre pământ. și m-am mânia pe hs că multă *bagiocurie* hs pre mine că eu frate iadule pre cine mâniau de lu pedepsiu iară hs cu cuvântul vende- cași. pre carii eu slăbiau, cu cuvântul hs *imputirnicia* cum grăește / luc. 26

81 v. și zis(e) hs *slăbitului* scolă de-ță ia patul în spate și îmblă alți eu i-am urbitu alți băgaiu în *timniță* iară alții băgaiu în foc și în apă să piară ei. iară ei. iară ei nu știu di cătru-o vini hs și *vendecă* pre ei și altul *urbiiu*

82 în trupul mânia cum grăiește la ion. 30. iară hs veni și făc(u) tină din / *cripită*¹¹ (?) la pământ și unsă ochi orbilor și zis(ă) du-te la fântână silio-nului de te spală să spală și văzu. și eu frate iadule nu știu încătru-o mă voiu duce. ce am luat cu mine 6 draci iuți slugile mele și cu acele

82 v. eu m-amu dus departe de la hs de am aflatu u tânăr bun și eu viiu întru elu / și nu știu cumu înțeles hs de vene acolo luc 38 și-mi zis(ă) eși afară dintru acestu omu și eu eșiu dintru el și nu știu cum înțelesă elu și nu-mi putuiu afla *loco* să mă odihnescu. și eu m-am rugat lui hs frate iadule

83 să mă slobozi întru turma de porci că eu n-am avut nice o putere pre

¹¹ ciripie, nisip fin, care se folosea în loc de sugativă.

- porci și iară acolo o muere / de 12 ai de-i cure singele luca 39 și eu nu văzuu, dincătru-o veni la hs ace muere, și să atinsă de polele veșmântului hs și stătu izvorul de sângele ei... *măriam* mănios în vithanie și de scrăbă mare apucau / pre lazăr în pizmă lui hs și l-am omorit pre lazăr și l-am adus la tine frate iadule, și știi bine că *băs(ă)duim* aici amândoi că nu-l va putea lua hs au-zi hs că *u omorât* pre lazără și cunosc hs că eu amu omorâtă pre lazăr frate iadule, și a 4 zi au venit hs și pre noi pre amândoi au *bagiocurît* și nu știu fost-ai tu adurmitu iute frate iadule acum a fostu rândul ce au luat hs de la tine pre lazăr, zis(e) iadul cătră diavol au doră *acial* lu chema hs ce au luat pre lazăr de la mine grăi diavolul cătră iad acela fratele mieu iară iadul zis(ă) rogu-te frate diavole să nu aduci *aice* pe hs că de glasul lui tare eu m-am spământat și *osele* mele de frica lui hs tare s-au / zdrobit și *putere me* de glasul lui hs perit-au din mine că eu nu pociu *rabda* frica lui hs *să vei tu* frate iadule aduce *aice* pe hs hs toți-i va scoate de *aice* când începuu eu a munci trupul lui lazăr în mine iară hs grăi de sus de la gura iadului lazăr eși afară, iară lazăr în mine iară hs grăi de sus de la gura iadului lazăr eși afară, iară lazăr sări din mine *ca u* leu nu-l putui / ține în *mene* fui *nepoternic* înainte lui hs, că eu nu putui *biriui* cu lazăr și grăi diavolul iadule dară *putere* ta și a me unde au fostu și cumu n-ai putut tu *biriui* pre hs, și zis(e) iadul cătră diavolul ce *putere* avut-ai tu, și cum tu mie spui frate diavole mă *vei bagiocori* nu te lupta cu hs *că ai vrut tu ave* *putere* de mult tu *vrei biruiui* / cu jidovi, *să omoară* pe hs iară grăi diavolul cătră iadu, eu învăț pre tine frate iadule, cum *vei birui* toate sufletele iară tu numai de lazăr te spărieși iară eu frate cum totdeauna luptu cu hs, și eu văz că toate *lângorile* vendecă, hs di pre oamenii și m-am întărit frate iadule deci / eu m-am dus de aflaiu un tânără ce lu chema pre nume mathaiu și mă băgaiu în inima lui să îndrăgească argintul și aurul și mă ascultă el și mă bucura eu de el iară eu nu știu, frate iadule de cătru-o veni hs mr. 8, și zis(e) lui matheiu vino după mine el *purciasă*, și fu ucinic lui hs iară pre mine m-au lăsat și m-au bagiocorit și m-au dus / eu frate iadule departe în lature erihonului și aflaiu u om *de crescut mic* ce-l chema zaheiu și intrau el și mi-au trecut de *bănatul* lui matheiu că *viia* în zaheiu bine și gândie eu că acesta amu-i mic de nu va fi drag lui hs, iară eu nu știu dincătruo veni hs și trece hs pre *acole* iară zaheiu să sui întru *copaciu* luc. 4 și zis(ă) hs cobori / gios cadi-mi-să în cas ta să fiiu astăzi iară zaheiu să pogorâ și priimi pre hs cu toți ucenicii lui hs și de toată avuția da zaheiu a 10-a mișeilor și să dusă după hs, să-i fie ucinic iară mine m-au lăsat și eu nu avui unde mă duce frate iadule ce mă *dusu* la frații miei, la jidovi și gătau eu cu morte să omoru pe hs, Zis (nu se termină, urmează Gro-movnicul).

X. Rugăciune înaintea propovedaniei, duminica și la praznice mari,

— fragmentar —

- f. 94 Dme dumnezău *roditoriul* ceriului, și a pământului, și a tuturor văzutelor și nevăzutelor, ia *aminte* spre agiutoriul nostru, dmne dumnezău miluește-ne, și ne agiută în *niștotele noastre*, / *derept* is hs domnul nostru și răscumpărătoriul nostru, răsărind astăzi soarele, să ne rugăm domnului. Cum în toată ziua de astăzi de păcate pre noi să ne ferească, lumbile noastre să le știe cum pre păcate să nu-s clătească, ochii noștri să-i *acopa-pără* / pre spurcăciune să nu caute, curate să fie inimile noastre și fără rele păcat trufiei să o smerească, mâncarea și *berea* să o sporească, cum când soarele va să apue și noaptea să apropie, pre lume noi curați să fim, slăvind și laudând pre cel puternic dmnău, tatăl și fiul și Dhul svnt acum și porure în veci de veci.
- 95

- f. 95 v XI. Domne Ise Hse fiul lui dumnezău. cela ce te-i răstignit pentru noi. iartă-ne din păcate, carele am făcut cu gândul și cu cuvântul și cu trupul și ne ferește de muncile vecinice. și ne miluește cu împărăție ta. drept numele tău: părintele nostru cela ce ești în ceriuri svințască-să. do...
- 99 v. După propovedanii zi așa pintru
Pintru rugăciune tuturor sfinților, ce-s rugară lui dumnezău să primească dnmzău și rugăciune noastră ce ne-am rugat noi. pintru dumiile voastre și pintru toți creștinii. ca să vă fie de folos și acum și purure și în vecie care va să fie amin: dumnezău să primească și a domilor voastre rugăciuni / care v-ați rugat pintru sufletele domnelor voastre, ca-s vă fie de folos și acum și purure și în vecie carea va să fie. amin. Pisal az popa nistor oț Cib (Am scris eu popa Nistor din Cib).
- 100 Mț. dech. 21. (Luna decembrie 21).
1686 (1682) — Anii domnului 1682 (6).

AT. POPA

MANUSKRIFT 257, MISZELLEN, IN DER BIBLIOTHEK DER AKADEMIE DER S. R. RUMÄNIEN FILIALE CLUJ

(Zusammenfassung)

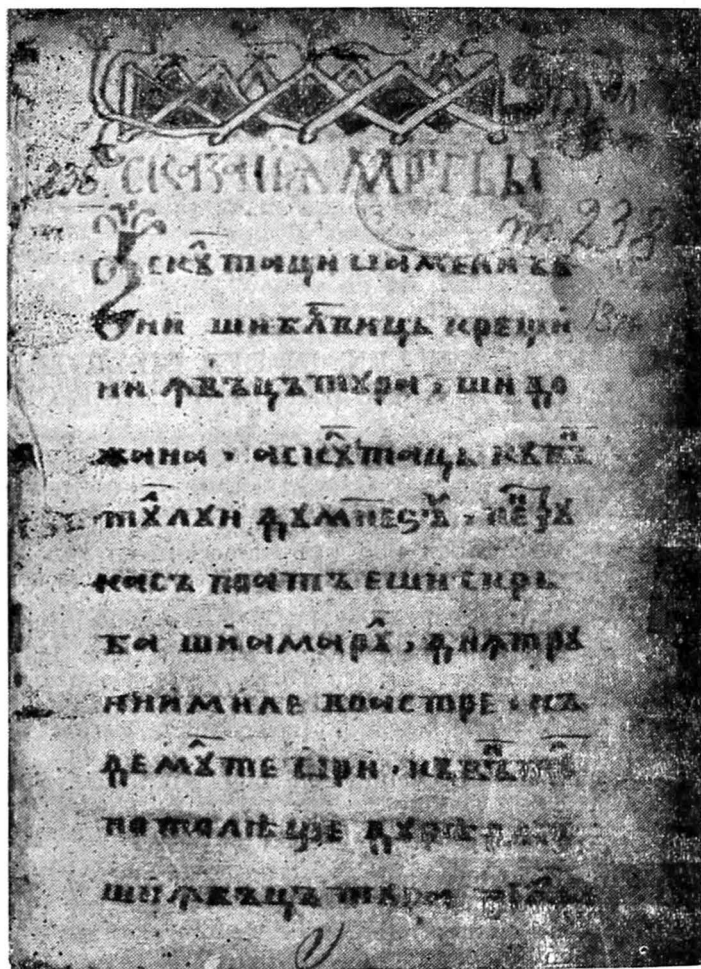
Kleines Format, Kodex, 138 Blatt; am Anfang und am Ende fehlen Blätter. Es wurde von 6 Kopisten abgeschrieben und hat Anmerkungen von 1673—1707. Der Inhalt entspricht den liturgischen Notwendigkeiten des Priesters, der das Manuskript bestellte.

Inhalt: *Totenreden* (Cazanii la morți), Text aus der zweiten Hälfte des 16. Jhs., identisch mit den Totenreden aus dem Kodex Drăganu (vor 1634), die älteren Texte. *Vergebung dem Toten*, *Lieder für den Toten*, *Verse*, *Gottesdienst der Leiden Christi*, *Geschichte Johannes des Täufers da er zur Hölle hinabstieg*, ein in dieser Fassung unbekannter Text. *Wetterkalender* (gromovnic), *Verbot* — Exorzismus, *Gebete* und *Lehre über die 12 Freitage*, alter Text.

Das Manuskript enthält alte Sprachformen und Ausdrücke von besonderem Wert für das Studium und die Geschichte des Altrumänischen. Es wurde in der Gegend von Zlatna — Hunedoara geschrieben und war Eigentum mehrerer Priester und Diakone.

Von Kopisten sind in den Anmerkungen erwähnt der Diakon *Anghel* aus Crăciunești — 1673, der Pfarrer *Nistor* aus Cib — Zlatna — 1686, der Pfarrer *Dănilă* — 1686, der Diakon *Avram* aus Poiana (?) — Orăștie und der Pfarrer *Avram*.

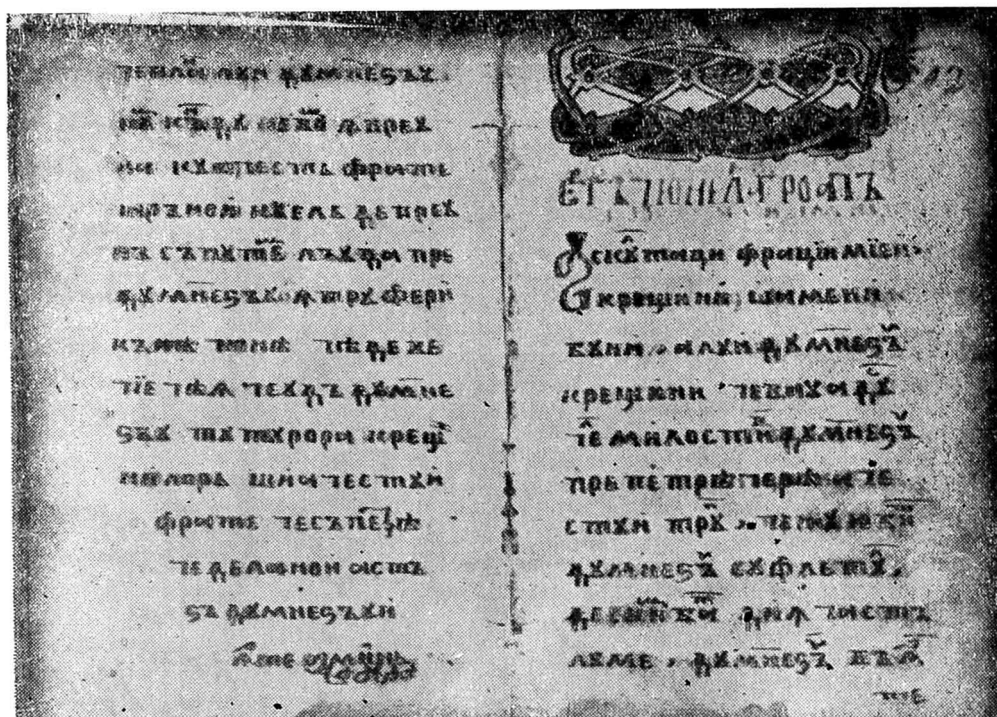
Es ist eines der wertvollen Manuskripte der Bibliothek.

Scazanie mrt (ă). — Cazanie la morți.

Ascultați oameni buni și blșviți creștini învățătura și dojana. ascultați cuvântul lui dumnezeu, pentru ca să poată eși scrăba și amarul, dintru inimile voastre, că de multe ori. cuvântul potolește durerea și învățătura pierde
 Scrisul diacului Anghel din Crăciunești.

Frontispiciu geometric

Ms. 257. f. 11 v.

Sfârșitul Cazaniei întâi

ce plac lui dumnezău, cum când ne vom împreuna cu acest frate iară noi cu el depreună să putem lăuda pre dumnezău întru fericăciunea cea de vecie cea ce u dă dumnezău tuturoră creștinilor și acestui frate ce să petrece de la noi astăzi dumnezău-i ierte Amin.

Textul identic cu aceeași Cazanie din *Codicele Drăganu* (ante 1634).

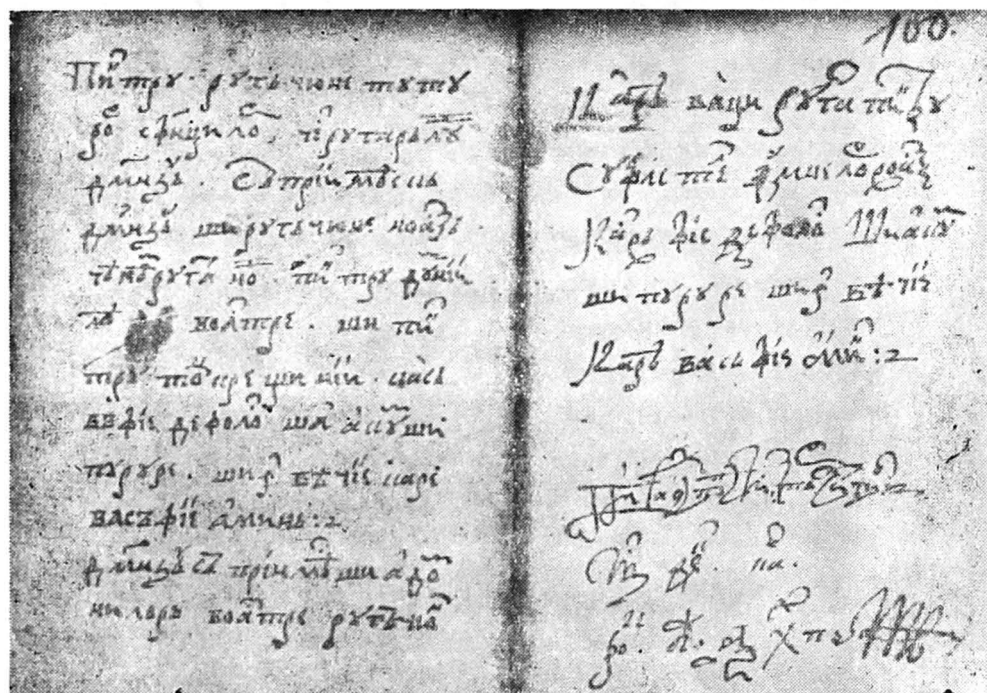
Ms. 257. f. 12.

Frontispiciu impletitură „steluța”, motiv foarte vechi luat din mssele sec. XV–XVI și răspândit în msele în special transilvane până în sec. XIX. Are multe variante.

Scrișul lui Anghel de la Crăciunești.

Ertăciune la groapă

Ascultați frații miei, creștini, oameni buni, a lui dumnezău creștini ce v-au adus cel milostiv dumnezău pre petrecerea acestui trup ce i-au iubit dumnezău sufletul, de schimbat diîn ceastă lume, dumnezău vă ierte.

Ms. 257. f. 99 v. Finalul din Rugăciunea pentru iertăciune.

Pintru rugăciune tuturor sfinților, ce-s(ă) rugară lui dmnezău. Să primească dmnezău și rugăciune noastră ce ne-am rugat noi, pintru domniile voastre. și pintru toți creștenii ca să vă fie de folos și acum și purure. și în vecie care va "să fie amin:

dmnezău să primeas(că) și a domnilor voastre rugăciuni.

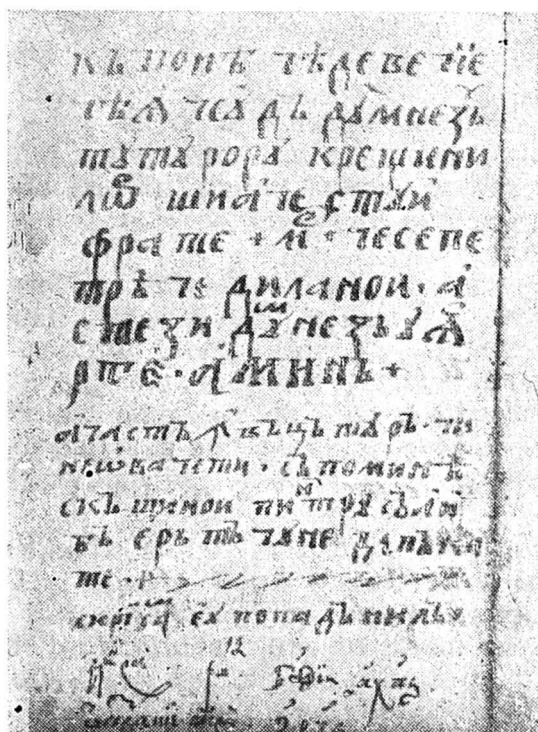
Ms. 257. f. 100. Continuare, finalul rugăciunii.

Care v-ați rugat pintru sufletele a dmnelor voastre ca s(ă) vă fie de folos și acum și purure și în vecie carea va să fie Amin:

Pisal az popa Nistor ot Cib (Am scris eu popa Nistor din Cib). mts(a) dech. 21.

roc bojiu 1682, ori 6(?). — Anii domnului 1682

Scrisul popii Nistor din Cib — Zlatna.

Ms. 257. f. 132 v. Finalul Cazaniei la morți și nota copiștilor Dănilă și Nistor. că ciunea (?) cea de vecie cea ce u dă dumnezeu tuturor creștinilor și acestui frate. mr. ce se petrece di la noi. astezi dumnezei ierte. Amin.

Această învățătură. cine va ceti, să pominească și noi pintru să aibă ertăciune de păcate
Scris-am eu popa Dănilă.

din v rocu bojiu. 1686 ot săzdanie mira 7194.

CRONICARUL NICOLAE STOICA DESPRE CĂLĂTORIILE LUI IOSIF II ÎN BANAT

Dorința lui Iosif al II-lea de a cunoaște personal realitățile din toate provinciile Imperiului habsburgic l-a determinat să străbată de câteva ori și Banatul. Întîia oară a vizitat această provincie în 1768, apoi în 1770, 1773 și ultima dată în 1788, cu ocazia războiului austro-turc izbucnit în acel an.

Cea dintîi călătorie a avut mai mult un caracter de anchetă a administrației președintelui Perlas-Rialph, acuzat de numeroase abuzuri făptuite în cursul exercitiului funcțiunilor sale. În cei 16 ani cît a stat în fruntea acestei provincii, contele Perlas-Rialph a dovedit o continuă ostilitate față de populația românească din Banat. Rapoartele înaintate Curții din Viena în această perioadă sînt pline de epitete dușmănoase la adresa românilor¹, acuzați permanent de acțiuni îndreptate contra intereselor habsburgice.

Cînd însă împotriva președintelui țării au fost înaintate memorii iscălite și de mareșalul Johann Soro, comandantul militar al Banatului, împărăteasa Maria Terezia a trimis pe Iosif al II-lea să cerceteze acuzațiile la fața locului. Împăratul a ajuns în Banat la 20 aprilie 1768 și a studiat amănunțit stările locale timp de o lună de zile². În acest timp a trecut prin Arad, Birchiș, Făget, Caransebeș, Băile Herculane, Moldova, Biserica Albă, Chichinda Mare, iar între 14—17 mai se găsea la Timișoara³. Însoțitorii locali ai lui Iosif al II-lea au profitat de vizită pentru a ponegri în ochii împăratului pe români. În acest scop, au reușit să determine populația românească din nordul Banatului să-și părăsească așezările, răspîndind zvonul că vizita împăratului va fi urmată de sporirea dărilor și de înrolări forțate în armată⁴. Lui Iosif al II-lea i s-au arătat apoi păduri devastate, spunîndu-i-se că românii le-ar fi adus în starea aceasta, împrejurare care a determinat pe împărat să-și însușească la un moment dat teza Administrației, de îndepărtare a populației autohtone:

¹ Böhm Lénárt, *Dél-Magyarország vagy az ugynevezett Bánság külön történelme*, vol. II, Pesta, 1867, p. 98.

² George Popoviciu, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 131.

³ Szentkláray Jenő, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Timișoara, 1879., p. 102.

⁴ Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941, p. 67.

din cea mai mare parte a Banatului, în vederea colonizării teritoriului cu germani⁵. Probabil că starea dezastruoasă în care se găsea administrația provincială l-a determinat pe Iosif al II-lea să pună la îndoială afirmațiile autorităților și pînă la urmă să renunțe la intențiile inițiale, ba chiar să manifeste o atitudine binevoitoare față de români. În raportul redactat la sfîrșitul călătoriei, împăratul scoate în evidență lipsurile semnalate și preconizează o serie de măsuri în vederea eliminării lor. Conteul Perlas-Rialph, președintele Administrației Banatului a fost apoi îndepărtat din post, fiind numit în locul său contele Clary von Altringen⁶. Fără îndoială că schimbarea atitudinii împăratului în timpul vizitei se datora și hotărîrii sale de a îngloba populația românească în regimentele de graniță ce urmau să ia ființă cit mai neîntîrziat.

În perioada călătoriei lui Iosif al II-lea, viitorul cronicar Nicolae Stoica⁷ audia cursurile Teologiei sirbești din Timișoara. În cronica sa autorul dă unele amănunte interesante în legătură cu prezența împăratului la Timișoara, subliniind atitudinea binevoitoare a acestuia față de elementul românesc din oraș. Trebuie reținut faptul că Iosif al II-lea a fost plăcut impresionat de primirea călduroasă ce i-au făcut-o jupînesele negustorilor români, bogat îmbrăcate și împodobite cu aur din cap pînă în picioare.

Oficial, a doua vizită a lui Iosif al II-lea, în 1770, a avut mai mult un caracter de inspecție militară. Se poate face însă supoziția că împăratul a întreprins călătoria și cu scopul de a se informa la fața locului asupra teritoriilor ce urmau să fie pretinse turcilor, în schimbul mijlocirii încheierii păcii cu Rusia. În adevăr, convenția încheiată între Poarta otomană și Imperiu, în iulie 1771, prevedea cedarea Olteniei, ca preț al medierii păcii în războiul ruso-turc. Evenimentele internaționale însă se precipitau și convenția cu Poarta a fost denunțată în iunie 1772, Habsburgii obținînd Galiția, în urma împărțirii Poloniei.

Curtea din Viena nu a renunțat totuși la planurile sale de a-și extinde teritoriile în detrimentul Porții otomane. În acest scop, cancelarul Kaunitz urmărea să obțină din nou Oltenia, printr-o acțiune diplomatică, în schimbul sumei de 5—6 milioane de florini. Iosif al II-lea s-a opus însă acestui plan, fiind de părere că foloasele pe care le-ar obține imperiul n-ar echivala cu sacrificiile bănești cerute de îndeplinirea lui⁸. Meticulos cum era din fire, el s-a deplasat din nou la fața locului în 1773⁹ și în-

⁵ Szentkláray J., o. c., p. 206, n. 1 („Die Walachen müssen nothwendig von denen Wäldern wegkommen, und von Kapolnasch aus bis gegen Karansebes teitsche angesiedelt werden, sonst seijnd die Wälder hin“).

⁶ Gh. Popoviciu, o. c., p. 332—335.

⁷ Nicolae Stoica s-a născut la Mehadia în 1751, unde tatăl său a fost preot, iar dînsul a ajuns protopop. Evenimentele referitoare la călătoriile împăratului Iosif al II-lea sînt cuprinse în p. 106 v — 111 v. ale manuscrisului original, aflat la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România din București, Secția mss. românești nr. 5520. Lectura s-a făcut după un microfilm al cronicii aflat în posesia Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei R. S. România.

⁸ Alfred von Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, vol. III, Viena, 1877, p. 454—463.

⁹ Jurnalul a fost publicat de Constantin Sassu, *Sumară caracteristică a directi-*

tr-un raport înaintat mamei sale, Maria Terezia, cere încă odată să se renunțe la proiectul de a obține Oltenia, susținând că ar fi mai avantajoasă achiziționarea malului stîng al Dunării cu cetatea Orșova¹⁰. În drumul său din Banat spre Galiția, Iosif al II-lea atrage pentru prima oară atenția mamei sale, într-o scrisoare din Reghin, ca în locul Olteniei să se ceară Porții otomane Bucovina¹¹.

Una din problemele cele mai importante urmărite de Iosif al II-lea în călătoriile sale din această parte a imperiului a fost înființarea și consolidarea regimentelor de graniță. După vizita din 1770 în Banat, locotenent-colonelul Paul Papilla, din regimentul Gradiska, a fost însărcinat cu organizarea *Batalionului Valah* de la Caransebeș. Evenimentele legate de înființarea acestei unități grănicerești au fost descrise de cronicarul Nicolae Stoica de Hațeg, martor ocular al întâmplărilor. Informațiile din cronica sa sînt deosebit de prețioase și pentru faptul că autorul a servit împăratului ca interpret de limba română în cursul călătoriei acestuia din 1773.

Nicolae Stoica arată în însemnările sale că deseori soldații din armata permanentă dezertau de la posturile de pe graniță. Astfel, el amintește cazul unui strajameșter care a fugit împreună cu 28 de ostași din Cornereva, unde staționa unitatea sa. Ca urmare, autoritățile au hotărît să încredințeze paza graniței localnicilor, sub comanda unor ostași veterani, ieșiți din cadrele active ale armatei. Serviciul s-a dovedit a fi însă împovărător, mai ales ca urmare a evenimentelor din Țara Românească, unde se desfășura războiul ruso-turc, izbucnit încă în 1768. Tocmai de aceea, în rîndurile populației românești din sudul Banatului s-au ivit nemulțumiri adînci față de intențiile regimului habsburgic de a proceda la extinderea teritoriului regimentului de graniță. În ziua de Paști a anului 1772 nenumărate familii din regiunea Mehădiei și-au părăsit casele și s-au refugiat în Țara Românească. Dar n-au putut rămîne mult timp acolo, din cauză că și-au pierdut cea mai mare parte din lucruri — mai ales haine și vite — în timpul tulburărilor prilejuite de război. De aceea, după șase luni de rătăcirii de o parte și de alta a frontierei, au fost nevoite să ceară autorităților îngăduința de a se reîntoarce la vetrele lor. Pînă la urmă li s-a acordat amnistia cerută, însă au fost silite să petreacă șase săptămîni în carantină și apoi să fie deportați în satele din jurul Timișoarei. Mulți din ei au murit în lazaret, iar supraviețuitorii — pentru intimidarea celor rămași — au fost escortați la noile lor așezări de unități militare din armata regulată.

Însemnările din cronica lui Nicolae Stoica constituie singurul izvor cunoscut pînă acum în legătură cu rezistența opusă de populația românească la militarizarea graniței bănățene. Călătoria lui Iosif al II-lea prin Banat în primăvara anului 1773 a avut, pe lîngă altele, și rostul de a

velor politice tradiționale habsburgice și a programului de guvernămînt al împăratului Iosif al II-lea spre a servi drept introducere la jurnalul său de călătorie din Banat în anul 1773, în ArhOlt, VII (1928), p. 377—393, 425—440.

¹⁰ Alfred von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II*, vol. II, Viena, 1867, p. 8

¹¹ Idem, *Geschichte Maria Theresia's*, p. 613—614.

consolida prin prezența sa firavele începuturi ale regimentelor de graniță din această parte a Imperiului habsburgic. Însoțit de mareșalul Franz von Lacy, generalul Friederich Nostits-Riemeck și de generalul Jișcovici, împăratul a plecat la 17 mai 1773 din Biserica Albă spre Bozovici. Aci îl așteptau pe împărat locuitorii din Almaj, împreună cu cnezii și cumeții satelor. Toate încercările împăratului de a-i determina să accepte de bună-voie militarizarea s-au lovit de rezistența nestrămutată a populației locale, ceea ce a determinat o vădită nemulțumire a lui Iosif al II-lea împotriva românilor. De altfel, opunerea față de hotărîrea Curții din Viena n-a avut urmări pozitive, fiindcă pînă la urmă toată regiunea din nordul Dunării, inclusiv Almajul, a fost înglobată în granița militară.

După ce a vizitat împrejurimile Orșovei — aflată pe atunci sub stăpînire turcească — împăratul a inspectat la Mehadia 600 de grăniceri din Batalionul Valah și s-a îndreptat apoi spre Caransebeș, de unde pe la Marga urma să treacă în Transilvania. Unii din însoțitorii împăratului, și în special feldmareșalul Lacy, în înțelegere desigur cu organele administrative, au încercat să sugereze lui Iosif al II-lea necesitatea de a izgoni populația românească din această regiune. Pretextul intervenției l-a constituit fuga din fața împăratului a locuitorilor din satele Vălișoara, Sadova, Armeniș și altele. Din expunerea cronicarului Nicolae Stoica reiese că întreaga acțiune îndreptată împotriva românilor a fost pusă la cale de autorități, care — fără îndoială — au răspîndit zvonuri neîntemeiate în legătură cu această călătorie. Văzînd că Iosif al II-lea este contrariat de cele ce i s-au adus la cunoștință, feldmareșalul Lacy a opinat pentru stîrpirea românilor și împopularea teritoriului cu nemți din Stiria și Tirol. Nicolae Stoica, prezent la întîmplare, povestește că nimeni din cei de față n-a îndrăznit să ia cuvîntul în apărarea românilor, mai ales după ce împăratul se declarase de acord cu planul sfetnicului său. Pînă la urmă însă, un modest ofițer din Batalionul Valah, inginerul locotenent Schlögel a cutezat să răspundă lui Lacy, susținînd că românii ar fi de neînlocuit în aceste părți. Cum împăratul asculta cu interes expunerea acestuia, nici unul din cei prezenți n-a încercat să-l întrerupă, deși unii erau vădit nemulțumiți. Mîine-zi, Iosif al II-lea i-a dăruit locotenentului Schlögel tabachera sa de aur împreună cu 10 galbeni, semn că renunțase la hotărîrea luată în primele momente de nemulțumire, cînd i se adusese la cunoștință fuga românilor din calea sa, fugă prezentată de cei interesați ca un act dușmănos la adresa stăpînirii habsburgice. Împăratul a sesizat, — după cum se constată — destul de repede realitatea și a procedat în consecință, chiar dacă n-a comentat pe loc cele întîmplate. După această călătorie s-a procedat la lărgirea teritoriului Batalionului Valah, fiind cuprinse, în total, 56 de localități din nordul Dunării¹². Mai tîrziu, din unitățile grănicerești române și sînbești din Banat s-a constituit Regimentul Valaho-Iliric.

¹² Fr. Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft*, vol. I, Viena, 1875, p. 222—223.

Nemulțumit de cele constatate în Banat, împăratul a hotărât demiterea din funcțiuni a președintelui Administrației, contele Clary von Altringen, în locul său fiind instalat Iosif Erigido, care a și prezentat, în scurt timp, un plan cuprinzător de reforme cu caracter economic și politic¹³.

Cea din urmă călătorie a lui Iosif al II-lea în Banat a avut loc în 1788, odată cu începerea ostilităților împotriva turcilor. Nicolae Stoica a avut și de astă dată ocazia de a-l vedea și nu uită să amintească călduroasa primire pe care i-a făcut-o populația autohtonă, precum și încercările împăratului de a se înțelege cu românii în limba lor¹⁴.

B. SURDU

ANEXA*

Înalțul împărat Iozef II în Timișoara fiind, slobozi la prânzi de-a veni, a-l vedea; întră alții și eu fui. Și coborînd pre trepte iată jupînesele noastre, hăgica ce avea 2 fete, ce le cînta: A-și mîncă pogace / N-are cine îmi face / Că Anița-m zace / Mărie nu știe / Cînd s-or măritat / Eu oaspeți am chiebat / Cu lămîi ș.a. Jupînese a Maleniți, a Mițului, a lu Diurițcu, a Ferecatului, a Comnoșenilor mă luară iară cu iale sus să merg, serbe, rumâne; merși. La iale mînecele cămeșilor cu aur cusute, flori, laibere, copce de argint și aurite. Capu, bicule¹⁵, căpițe de aur, păpuci nalți cu aur cusuți. Împăratu să scula, le căuta, să rîdea cătră ai săi la masă; și eșirăm.

Împăratul eșînd jos la nemții aduși în Banat de mult și de atunci veniți, vâzîndu-i frumoși, înbrăcați fain, îi întrebă cum trăesc. Ei să închină: „Bine“, mulțămînd. Le zisă: „Voi v-ați vîitat că vă dăm, au ca robi vă vindem în Banat“. Iară rumânii adunați, asupra obercnezilor să vîitară, că pentru porție¹⁶ rău îi pedepsesc și-i îngreioiază. Zisă că va ajuta.

Împăratul Iozef într-acest an '768 multe călătorii au făcut. Și a. '769 au fost prin Italia, Florenția, Neapolu, Turin, Roma, unde în conclavul cardinalilor că-i adevărat creștin catholic (pravoslavnic) să adevări.

Împăratul a. '768 de la Timișoara viînd la Mehadia, ce să lucră la Băi¹⁷ căutînd. Domni de Administrația țări îi spusără ce rînduiele sînt: 6 plăieși armați, cu șild în chivără¹⁸, carii pre rînd cite doi cu un ibraiter¹⁹ sus în plai patrolează și altele. În Jupanec²⁰ cîvartiru capitanului Pătru Vancea era grijit. Pentru gherenerali 100 de husari unguri petrecători, calea pingă Dunăre dreasă. În Clisură²¹, cit să putu,

¹³ Gh. Popoviciu, o. c., p. 338.

¹⁴ Bujor Surdu, *Desfășurarea războiului austro-turc din 1788—1790 pe teritoriul Banatului descrisă de un contemporan*, în *AIIC*, X (1967), p. 55—128.

* Anexa este cuprinsă în foile 106—111 ale manuscrisului aflat la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România din București, Secția Ms. rom., nr. 5520. Textul a fost reprodus după microfilmul aflat în posesia Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.

Pe cotorul cronicii: *Istoria ultimului resboi a turcilor și patimile romanilor în acel timp, precum și începutul militarisării în graniță. Manuscript de Nicolae Stoica de Hațeg, protopresbiter în Mehadia.*

¹⁵ De la srb. *bikalje* sau *bikulia*, cîrlionț, zuluț, buclă.

¹⁶ Darea către stat.

¹⁷ Băile Herculane, jud. Caraș-Severin.

¹⁸ Coif cu cozoroc.

¹⁹ De la germ. *Gefreiter*, fruntaș.

²⁰ Jupalnic, jud. Caraș-Severin.

²¹ Regiunea strîmtorilor Dunării pînă la Porțile de Fier.

repareruită era. În Jupanecu Nou plătu de contumați căutară. Capitanul Vancea²² cu femeia la înpăratul viind, ea un galbin de aur mare pentru grumazi au căpătat. Și așa de-aci cu toți tot pe graniță pingă Rășava²³, unde turcii, mulți rumâni, în-genunchind, trecind călare le-au mulțămît. Avandgarda înainte au mers: căpralu Ivan cu 8 catane, Contrea, obercnezu scamnului Mehadii, pînă la Mudava²⁴, apoi husari înpăratului unul după altul încet au urmat.

'768 în Carlov<at>²⁵, mitrop. Pau Nenadovici²⁶ muri. M. Putnic²⁷ administrator fu. Mețcher ce fusese lăitnant militarilor din Ieșelniță²⁸, Criviță²⁹, acum ca obrist-lăitnant³⁰ la garnizon. ce avea pe-aceia un batailon și răitari; și muștrung³¹ în tot anul ținea în Mehadia. Acesta avînd în Jupanec plăieși la Vancea, ce fusese la el militari cunoscuți, adunînd pre cițva i-au întrebă: „Vor iară a fi militari?” <?>. Ei voind, numele le-au scris și în sus au arătat, carea înpărăteasa Maria Theresia i-au înbunat în ce chip a fi socotind a lucra au dat.

Regimentul Gradișchi³² căpătînd poruncă pre obristlăitnantul fraiher³³ Papila de-a militări Mehadia³⁴, a-l da. Carele în mai '770 la Caransebeși în case, în șanți, cvartir au căpătat; unde ajungîndu-i vro 4 oberofițiri³⁵ cu toți la Mehadia în cvartire au venit. Cu jpanu³⁶, beamteri³⁷ și cu obristlăitnantu Mețcher cunoștință făcînd, conscripție satelor de la Jupanec pînă la Marga³⁸ ceru a face. În Mehadia pusă stațiune comandant³⁹ pre lăitnantu⁴⁰ Culhanec, în Globurău⁴¹ lăitnantu Andrei Merzici, în Peceneșca⁴² un cadet, Gheorghie Slivor, în Domașnea⁴³ lăitnantu Șuh, în Borlova⁴⁴ lăitnantu Thomian.

Fraiher Papila văzînd că de la Jupanec pîn' la Marga nu poate un batalion a

²² Petru Vancea a fost la început sergent într-o companie de panduri. La sfîrșitul lunii iunie 1738 a avut prilejul să aducă servicii neprețuite lui Francisc de Lorena, soțul Mariei Terezia. Anume, acesta, însoțit de fratele său Carol și de o suită numeroasă rătăcindu-se prin munții Banatului, în cursul unei vînători, era amenințat să cadă în mîinile turcilor. Petru Vancea cu oamenii săi dînd peste ei i-a călăuzit pe poteci ascunse pînă în lagărul principal al armatei imperiale din Cîmpul Fomii, lîngă satul Slatina. În amintirea acestei întîmplări fericite, Maria Tereza a ridicat mai tîrziu la Slatina o biserică de zid, iar Petru Vancea a fost numit căpitan de plăieși. Datorită tocmai acestor împrejurări s-a bucurat Petru Vancea de bunăvoința lui Iosif al II-lea, fiul lui Francisc de Lorena.

²³ Orșova.

²⁴ Moldova Veche, jud. Caraș-Severin.

²⁵ Karlovac, oraș în R.S.F. Iugoslavia.

²⁶ Paul Nenadovici, mitropolit de Carlovăț.

²⁷ Moise Putnic, episcop de Biserica Albă.

²⁸ Eșelnița, com. Ogradena, jud. Caraș-Severin.

²⁹ Localitate dispărută dintre Orșova și Eșelnița.

³⁰ De la germ. *Oberstleutnant*, locotenent-colonel.

³¹ De la germ. *Musterung*, inspecție, trecere în revistă.

³² Gradiska, localit. în R.S.F. Iugoslavia.

³³ De la germ. *Freiherr*, baron.

³⁴ Jud. Caraș-Severin.

³⁵ De la germ. *Oberoffizier*, ofițer superior.

³⁶ Șpan, funcție administrativă.

³⁷ De la germ. *Beamter*, funcționar.

³⁸ Jud. Caraș-Severin.

³⁹ Comandantul districtului militar.

⁴⁰ De la germ. *Leutnant*, sublocotenent.

⁴¹ Com. Plugova, jud. Caraș-Severin.

⁴² Peceneșca, înglobat în Băile Herculane.

⁴³ Jud. Caraș-Severin.

⁴⁴ Jud. Caraș-Severin.

scoate, venind unterofițiri⁴⁵ de la unguri, de la nemți, carii la reghimentele lor zisese: „Știu rumunește”. Doă-3 cuvinte, alta nimica nu știau.

Împăratul Iozef II călători în Slezia, unde pre monarhul prazilor⁴⁶ în lagher l-au cercetat. Așijderea și viteazul Fridrih⁴⁷, marelui Iozef tot într-acest an în austriescul lagher în Moravia au făcut vizită.

Bar. Papila ofițirilor împărți figuri mandeln pe hartie⁴⁸: ghemaineri⁴⁹, militar cu mondur⁵⁰, chivăra cu ruja⁵¹, burca⁵² cu căpăce, cu bumbi ei, laibăr cu nădragi albi și vinăți. Unii cu obele, opinci, alții și cu păpuci. 1-l corpral în Mehadia, sas ardelean, Șenauer, luteran, bun rumân, Caroli⁵³ reghiment. Când vrea să bată nu striga, nici ocăra, ci: „Rogu-te culcă-te domneata, așa e porunca”. El cu cnezu Lazar Rafilon și scriitori cnezului Nedelco Ezanu, ei făcea ce vrea, că laitanu nici o grijă n-avea. Când vedea mehedinți⁵⁴ figura de militariu zicea: „Nicidecum rumănu neamți așa nu va mai fi”. Însă laitanu Culhanec cu corpralu Șenaur, cu cnezu, scriitori, începură a da oameni la comandă. Carii cu garnizoneni ce era în caserne, soldați invalidi bătrâni și recruți tineri întră ei, ce aveau comandant pre maioru Starai de mulți ani în caserne în cvartir cordone comandant⁵⁵ așezat. Acei invalidi bătrâni ducea pre novi rumâni la cordon⁵⁶. Rumâni îi ducea pre ei în munte sus. Pita nemților să păințanea, carnea să înpuțea, cerea mălai. Și tot cînta: „Tu vilde Valahai⁵⁷. Acești invalidi avea puști scurte, ușoare, cu brățări galbine, de care ei da și oamenilor la cordon sus, unde și ruși în munți eșia cu cazaci sus.

Un maior cu 1 batalion de roși, cițva cazaci, 2 tunuri, în lagher pre Alion⁵⁸ de-a bate Ostrovu⁵⁹ să pusă, vrînd cetatea a o bate. Ci viindu-i porunca îndărăt să trasă.

Aicea prin sate veniră reghimentu Ioan Palfi⁶⁰, Forgaci⁶¹, Valis⁶² și invalidi de la Palfi. Într-o noapte un strajmeșter⁶³ cu 28 de feciori, din Conereva⁶⁴ fugiră. Și unguri de la Forgaci încă și de Valis doi ruși ce era, într-o noapte fugiră. Aceasta făcu de-i rădicară de la graniță înlontru și cite 6 rumâni cu un invalid la cordon mergea. Oameni proști văzînd că să înjugă începură a vorbi de fugă; cîmpu, moșii, nelucrate zăcea.

Ober și unterofițiri și un dritel țulag⁶⁵ avea și tăcea. Unterofițiri tot într-una la bună plată să aduna și prin stații să rînduia. Carii începură pre rumâni glide⁶⁶ la beserică a-i duce; iară ei la munți gîndea.

1772. În 15 april Paștile cu oaă roși mîncară și după cină la uni mesele cu bucate pre iale. În 16 și 17 april, o lună tot au fugit în munți. Au eșit din toate satele de la Jupanec pînă la Armeniș, însă mai mulți din cele mai mari locuri: Mehadia

⁴⁵ De la germ. *Unteroffizier*, subofițer.

⁴⁶ De la germ. *Preusse*, prusac.

⁴⁷ Frederic II (1712—1786), regele Prusiei.

⁴⁸ Chipuri de ostași echipați, desenate pe hîrtie.

⁴⁹ De la germ. *Gemeiner*, ostaș simplu.

⁵⁰ De la germ. *Montur*, uniformă.

⁵¹ Coiful cu pajură.

⁵² Manta.

⁵³ Károlyi Antal (1732—1771), general imperial.

⁵⁴ Adică locuitorii din Mehadia.

⁵⁵ Comandant de cordon (de graniță).

⁵⁶ Fruntarie, graniță.

⁵⁷ *Du wilde Walachei*, Tu Valahie sălbatică.

⁵⁸ Munte în fața insulei Ada-Kaleh.

⁵⁹ Insula Ada-Kaleh.

⁶⁰ Pálffy János (1664—1751), general imperial.

⁶¹ Forgács Ignác (1702—1772), general imperial.

⁶² Franz Wenzel Wallis (1696—1774), feldmareșal imperial.

⁶³ Vagmistru.

⁶⁴ Cornereva, jud. Caraș-Severin.

⁶⁵ De la germ. *Drittel Zulage*, spor de o treime din soldă.

⁶⁶ De la germ. *Glied*, șir, rînd.

50 de familii, Conereva așijderea. Altele mai puține fugiră. Tată-meu umbla zioa pri la case, îi svătuia să are pămîntele, să-și sape vinile, grădinile. Noaptea mă mîna pre mine pri la uni-alți să mai stea, să vedea <!> ce o fi. Și macar că erau gata, să opriră și tirziu cite ceva a ara și a pune începură.

Papila case, vase ce lăsasă cu toba bagatel le vîndu⁶⁷. Tată-meu vro zece case cum<p>ără, făcu grădină; și alți rămași cumpărară. Fugiții dezertari încă în munte sus fiind, rumâni volonteri de-a cozacilor muscălești⁶⁸ în ghiară apucîndu-i, cai, boi, oi și disagi cu țolițe ce avea începură a le lua. Ei aceasta văzînd, iară în munți nostri îndărăt stătură. Curmeziși ce să mai facă?! Și așa zbeguri⁶⁹ sătești în munți 6 luni zăcură, de unde trimitea cite vruni de-a vedea pre cei rămași. Și auzînd că-și lucră să căiră ce-au făcut.

Doi mari firști ai polecilor, Potoțchi și Crasinschi⁷⁰, ce rădicasă oaste confederație asupra Roșii, și find așa spartî cît din 30.000 abea cu vro 3 mii din Țara Rumânească în lăzăretul Mehadii scăpasă. Pedestri să fie avut vro mie, ceva călăreți iară 1000, numai vro 5 sau 600. Cari aicea bucatele, pîinea, finu, zobu⁷¹ scumpisă. Acești doi pentru crăia lor să prigonea. Iară Catarina⁷² împărăteasa Rosii în Petersburg pre firștu leșăsc Stanislau Poniatovschi⁷³ îl aleasă și-l pusă crai Polonii. Și așa acești doi firști din Mehadia cu ostașii, din marea milă a împărătesei Marii Theresii în Arad mai mult șezură. Și fiind pardonati⁷⁴, cu buzele îmflate acasă să dusără.

Muscali pre turci bătîndu-i, Țara Rumânească închisă, Țara Turciască foarte lipsită. Mulți turci călărași, pedestrași, din Moldova prin Ardeal scăpați, pe aicea făr' de arme la Orșova trecea. Cîte cară cu unt, său în foi de boi și de bivoli și munițion pentru turci în jos negustorie trecea. Ruși trăgea la Varna.

Fugiții nostri din munți cerură împărătesc pardon și venir<ă> la Cerna jos. În 24 septemb. baron Papila cu ofițiri comisariu, furiru⁷⁵ Thomici și Fridrih în Mehadia, avînd crigs articulele⁷⁶ rumânește cu slove latinești scrisă. Cu jurămîntul, mie furiru Fridrih Gotlieb im spunea. Curînd și eu rumânește le scriși și dîndu-le tătîni-meu, find aicea citeva sate adunate în mijloc, cu jur<ăm>întul dîntîia dată le-au cetit. După Mehadia și în alte sate a graniți au umblat și li-or oetit. Eu tilmaci Papili. El vrea să-i fiu corpral. Hergot, dărăbanți, cătană de scamn, vro să fie militariu. El cu căprariu Șenaur, cu cnezu, în Cerna la fugiți să dusără. Așa lăitnanți Merzici din Globurău, Șuh din Domașnea, în Cerna fugitele familii numărînd, arătără. Pardon așa veni ca din lăzăret drept la Timișoara prin sate să le ducă, în cvartire să le așaze. Cari viind la Mehadia de invalidi și răitari în fier petrecîndu-i, îi ducea. Ce plîns, vaitece, de ei și de rămasele neamuri! Jale era: să dusără. În postul Crăciunului lăzăretu făcură. Conerevinți mai mulți au murit.

Mehadia cu alte sate fugiră la Paști, la Rusalii, oberșteru⁷⁷ cîntînd lîngă el în beserica Mehadii, ije heruvimi⁷⁸ și el. Ajutai 9 inși mehadinți, moșu Lupu Brecar, Iancu Guleran, Pau Magariu <?>, Pătru Călușăriu, Thodor Patrona, Curea Bona, Ianăș Feneșanu, Nicola Tepeșneag și Mihai Sireman. Viind la oberșteru spusără că militari nu vor fi⁷⁹ cu Cătuci <?> ci și din casernă. Cu invalidi răitari în șant

⁶⁷ Adică le-a vîndut la licitație pe un preț derizoriu.

⁶⁸ Voluntari din armata rusă recrutați în Țara Românească.

⁶⁹ Locuri de refugiu.

⁷⁰ F. S. Potocki și A. S. Krasinskiy.

⁷¹ Ovăs.

⁷² Ecaterina II (1729—1796), țarina Rusiei.

⁷³ Stanislaw Poniatowski (1764—1795), ultimul rege al Poloniei.

⁷⁴ De la germ. *Pardon*, amnistie.

⁷⁵ De la germ. *Fourrier*, furier.

⁷⁶ De la germ. *Kriegsartikel*, legea marțială.

⁷⁷ De la germ. *Oberst*, colonel.

⁷⁸ Cîntare bisericească: Pre care heruvimi.

⁷⁹ Circa 4 cuvinte indescifrabile.

ii trimisă⁸⁰ <de la> Mehadia la Sebeși⁸¹; în șanți bine îi puse. Aceasta au fost în anu '772, după ce fugisă ceilalți. Ci auzind că vin ceia fugiți îndărăt și că Mehadia și că satele credința au jurat, cercetându-i ai lor acolo i-au minat la oberșteru să se roage să-i iarte, să-i sloboadă, că nu una, ci două puști vor priimi. Și scoțându-i din fieră i-au jurat și acas' i-au minat militari a fi. Intr-o zi după alea zi <!>, bar. Papila viind de la lăzăret îndărăt făr' de veste, văzu pre Nicola Tăpeneag, unul din cei 9 închiși, în Sebeși jurat, că iară capu turcește ș-au ras. Și fiind și eu aci im zisă: „Spune-i că de să va mai rade și voiu auzi, îl trimit unde nu va vedea soarele“. Și așa cu invalidi la cordon mergea, iar mondur⁸² sau armele⁸³ sale nu avea. Ci cu sfîrșitul anului '772 în dechembr. șnaider⁸⁴ la mondur a lucra începură. Și pre cei fugiți, din lăzăret în sus îi dusără.

'773. In Carloveț mitropolitu Ioan Georgevici muri. Moisi Putnic, administr., de sobor să grijește. Exțelent.

'773. In 6 ianuarie praznicu Botezului, fiind preoții cu noi la riu în litie⁸⁵, cu icoanele la sfîntirea apei, iată Nedelcu Iazanu din Mehadia după figura militărească în mondur, capul cu zufi harputeri⁸⁶, chivăra cu ruja în cap, păpuci în picioare, veni; stătu cu noi. Aceasta făcu o priveliște că copii, fete, muerile, oameni ce erau la cruce adunați, lăsind pre preoți, pre el îl ocoliră, macar că el era gazdă de casă, nu de militariu. Apoi find șnaideru cu monduru gata, să înbracă Cărea, Guleran, Gruia, Căpușă, Pătru Călușeriu, Nicola Galina, Srbu, Ion Fufă, Petcăscu, catana Constandin Hergot ș.a. Apoi și prin sate să mondiruia. Find toți și copii rași pe cap, greu era militarilor păr a da, țopf⁸⁷, zolufi a face, că nu le putea lega cozi și le perdea. Le dete întîi căreaoa, cupla sabiei, cu carea erau închinși bine.

Împăratul Iozef II din Beci⁸⁸, cu feldmarșalu⁸⁹ graf Laști⁹⁰, cu ghenearu Nostiț⁹¹, cu feldtaig maister⁹² grenț inspector⁹³ baron Jișcovici⁹⁴, de husari ungurești petrecut, în Timișoara au venit. Aci dindu-le de lucru, în Reghimentul iliricesc la Chichinda⁹⁵ s-or dus. Ce să lucre la Ștab le-au dat. Lăsind pre graf Laști îndărăt a lucra, cu 100 de cătane militari, Panciova⁹⁶ au căutat-o de militărie a fi. Clisura de la Ui Palanca⁹⁷ pin'la Ieșelniță tot; și Panciova și Beserica Albă⁹⁸. De unde împăratul, cu inspectoru și cu ghenear Nostiț, toți călare cu catanele preste munții Stancilovi în Halmăj⁹⁹ la Bozovici¹⁰⁰, unde oamenii din toate 13 satele Halmăjului adunate find, aștepta. Au venit și au odihnit. Mîne-zi de dimineată cătanele cu ritmeisteru¹⁰¹ lor Maxim Rachitievici, oberlait¹⁰² Davidovici și laitnantul Zaco călare, find satele adunate, un maior cu 2 companii de Valis reghiment, aci în caser-

⁸⁰ De la începutul aliniatului și pînă aci, cuprinsul a fost intercalat de cronicar între rindurile unui text șters.

⁸¹ Caransebeș.

⁸² De la germ. *Montur*, uniformă.

⁸³ În text: *almiele*.

⁸⁴ De la germ. *Schneider*, croitor.

⁸⁵ Procesiune religioasă.

⁸⁶ Adică uns cu unsoare de păr.

⁸⁷ De la germ. *Zopf*, coadă de păr împletită.

⁸⁸ Viena.

⁸⁹ De la germ. *Feldmarschall*, feldmareșal.

⁹⁰ Franz Moritz Graf von Lacy (1725—1801), feldmareșal imperial.

⁹¹ Friderik Moritz Nostitz-Riemeck (1729—1796), feldmareșal imperial.

⁹² De la germ. *Feldzeugmeister*, general de artilerie.

⁹³ De la germ. *Grenzinspekteur*, inspector al graniței.

⁹⁴ *Joseph Freiherr Siskovich* (1719—1783), general imperial.

⁹⁵ Kikinda, loc. în R.S.F. Iugoslavia.

⁹⁶ Pancevo, loc. în R.S.F. Iugoslavia.

⁹⁷ Nova Palanka, loc. în R.S.F. Iugoslavia.

⁹⁸ Bela Crkva, loc. în R.S.F. Iugoslavia.

⁹⁹ Regiunea muntoasă din sudul Banatului.

¹⁰⁰ Loc. în jud. Caraș-Severin.

¹⁰¹ De la germ. *Rittmeister*, căpitan de cavalerie.

¹⁰² De la germ. *Oberleutnant*, locotenent.

nele mari fiind în garnizon, în paradie sta. Unterfervalteru¹⁰³ satelor cu obercnezu Halmăjului Dobromir Hrcilă, încă și tată-său Iancu Hircilă, obercnezu Mehadii, iubilirt¹⁰⁴ acolo să stea să dusesse. Cnejii¹⁰⁵, cumeții¹⁰⁶ satelor cu oameni aștepta. Însă întăriți nicidecum militari a nu să da, macar de le-ar și zice valtăru¹⁰⁷ cu obercneji a fi, ei să nu să dea.

A Lor Mărire mult milostivul și bunul împărat eșind cu suita sa înainte în mijloc, închinându-să fervalteru, obrcnezi și norodul. Împăratul cu milă zisă a-i întreba vreau să fie ei, Halmăju, militari împăratului Iozef II? Fervalteru cu obercnezi zisără oamenilor a fi militari. Însă ei cu totul: „Nu vom“. Împăratul: „De viți fi militari mei, nici unde la oaste nu vă voi trimite, ce numai aicea la graniță să-mi păziți, alta nu; în scris vă dau“. Ei iară: „Nicidecum nu vom, nu“. Împăratul cu mai mare milă zisă: „De veți fi numiți ai mei militari credincioși eu voo contribuția voo ert a nu plăti și cu carte întăresc“. Ei într-una: „Nu vom, nu, macar doă porții să plătim, dară militari nicidecum“. Împăratul arătându-le călăreții, cătănele, militari iliricești, spusă că-s militari. „Fie ei, noi nu“. Iară împăratul: „Voi știți că la Mehadia militari novi înbrăcați pre mine mă așteaptă“. „La' să fie ei militari, dar noi nicidecum nu vom“. Aci dete cu picioru în pământ: „Mort saperment“¹⁰⁸ zicind, au plecat. Vedeți monarhul ce milă, ce răbdare avu, văzind că-s și obercneji și norodul cu prostimea negriți?!

De unde prin Petnic¹⁰⁹ la Mehadia, la 12 cease ameazi călare ajunsără deasupra Mehadii. Vesel văzind militari în glidă¹¹⁰, descălecă. Obristlaintantu Papila cu ai săi 4 ober și unter ofițiri naintea împăratului datoria sa o făcură. Împăratu cu obristlaintn. Papila și după ei ghenearali Jișcovici și Nostiți pintră glide, rizindu-să că uni nu în față, ci în laturi căuta. Apoi stînd îi adună înprejurul său și zicînd cu milă: „De are cineva vreo greotate ceva să arate“. Papila, încă și Jișcovici cite ceva înțelegea rumânește, însă nu putea spune ce să cădea. Mă chiasmă aci și spuși ce porunci A Lor Mărire de au vro rugăciune să spună, să ceară, că vor căpăta. Militari fiind informați, învățați, să rugară să le cinstească cupla (cureașa sabii). Împăratul întrebă pre Papila ce costuluiește. El zisă 1 f. 2 x. Împăratu: „Eu 600 cinstesc“. Le spuși. Ei să rugară să nu le dea puști mari, grele, ce mici, ușoare, cu brățări galbene ca a invalizilor. „Bine“. Oameni, chineji ce sta din dosul militarilor, chinezu Curea Pepa a Domașni, Pătru Căraibot al Canigi¹¹¹, Velcu Cocorăscu a Vali Bolvașniți¹¹², arătară că au puțin pământ, sărac, și portie grea plătesc. Împăratul le făgădui că prin inginiri mapperi¹¹³ pămîntele va măsura și pre cît pământ, cum va fi vor afla, pre alîta vor plăti: „Spune-le nici un finic¹¹⁴ mai mult, toți să știe“. „Alta de mai au ceva să ceară?“ Ei zisără: „Să trăiască împăratul“. Eu arătai bine. La acestea Marele și bunul împărat scoțind punga din pozonariu o dete în mina Papili, poruncind ghenearalului Nostiți 100 de galbini a-i număra și a-i aduce. Și primindu-i zisă: „Spuneți feciorilor că 100 de galbini trincgheld¹¹⁵ le cinstesc, să bea, adunați să joace, că va veni, veseli să-i vază“. Și spuindu-le, militari cu tot norodul adunat în glas mare mulțămîră. La carea A Lor Mărire vrînd în hinteu¹¹⁶ a să așeza, iară la noi veni. „Intrabă-i au nu să roagă ei pentru neamurile

¹⁰³ De la germ. *Unterverwalter*, șeful administrativ al mai multor sate dintr-un district.

¹⁰⁴ De la germ. *jubilirt*, în sensul că participau la primirea festivă a împăratului.

¹⁰⁵ Primari sătești.

¹⁰⁶ De la sîrb. *kmet*, fruntaș al satului.

¹⁰⁷ *Walter*, pentru *Verwalter*.

¹⁰⁸ De la germ. *Mord-Sapperment*, la naiba!

¹⁰⁹ Jud. Caraș-Severin.

¹¹⁰ De la germ. *Glied*, rînd.

¹¹¹ Cănicea, com. Domașnea, jud. Caraș-Severin.

¹¹² Valea Bolvașnița, jud. Caraș-Severin.

¹¹³ Ingineri hotarnici.

¹¹⁴ De la germ. *Pfennig*, cea mai măruntă monedă austriacă.

¹¹⁵ De la germ. *Trinkgeld*, bacșiș.

¹¹⁶ Trăsură.

și frații lor cei fugiți și din graniță în sus bauri¹¹⁷ duși să-i ert, îndărăt să vină?“. Spuindu-le, ei iară toți în glas: „Ne rugăm“. Ii spuși. Împăratul zisă: „Obrist Papila — îl avangerui¹¹⁸ — îndată cu greș inspecteru scriți Administrații a-i slobozi să vină“. Oamenii iară mulțămiră.

Împăratul cu svita sa, cu catanele, la Jupanec contula¹¹⁹, la hotaru cu Orșava să dusă, unde căpitanu Pătru Vancea, cu plăieși, în paradie lângă invalidi și răitari de comandă aștepta. La poarta graniți¹²⁰ erau turci cu tirciași <!>. Împăratul întră ai săi stînd, una alta pre turci au întrebă. Ibraiteru Agasin Draghici au tilmăcit. Dintră turci Omir Aga împăratului au răspuns de toate, zicînd că mulțamește lui Dumnezeu c-au văzut pre un mare crai. Care Agasin împăratului spuind și împăratul i-au mulțămit și sănătate dîndu-le, iară la Mehadia la prînzi seara veni. Fu aicea preste apă cu hinteele. La militari în Banovăți¹²¹ mersă pedestri, unde avea vasă cu vin, bea, juca. Cu lăutași, cimponeri, să veseli. Bine i-au părut. De-acolo iară fiilor sănătate la prînzi, cină, veniră, unde au zis cătră Papila doi rumâni de-a fi ofițiri să-i dea. Jișcovici zisă: „Unul cel ce-ți tilmăcește și încă unul caută“. Eu eram la ușă.

Dimineața la înalta plecare find caroțele înaintea ușilor gata și 8 militari novi grijiți afară stînd, împăratul la hinteul său a să sui venînd, iată 4 oameni din Hal-măji cu capetele frumos rase îi să închină. Și spuindu-i că-s de la Șopot¹²², porunci a-i întreba vreau a fi militari. „Ba nu, ci avem a ne ruga“. „Ce?“. „Un om la băutură, la căzan fiind, cu o sapă în mină lovînd pe celălalt, l-au omorît. Om bun, aicea-i închis, ne rugăm să-l iarte“. „Vreau să fie militari?“. „Ba nu“. Împăratu viind la cei 8 militari îi neteza pre obrazi, mustețele, capu, zolufi. Arătîndu-le capul lor ras: „Urit — urit“. Ei iar: „Ne rugăm“. El iară: „Fi-viți militari?“ Suindu-să în hinteu, ei iar: „Nu“. Împăratul luîndu-să de crăvălau în sus arătă și plecă.

La Teregova¹²³ cu feldmarșalu graf Lasți să întîlni și la Rusca¹²⁴ mersă. Unde în sat întrînd un ofițir de raitari ce erau prin sate și pătrolea, viind de la Ilova¹²⁵ în patrolă spusă că satele toate goale, că oamenii cu toate gloatele Valișoara¹²⁶, Sadowa¹²⁷, Armenișu¹²⁸, Feneșu¹²⁹ auzind că A Lor Mărire vine, în păduri au fugit. Vrînd împăratul pîn' la Marga¹³⁰ locurile a vedea, acuma iară să coborî jos. „Mort saperment“. Lasți văzîndu-l supărat îi zise: „Maiestate împărate, acest neam necredincios trebuie preste hotar afară scos, sau tot a-l tăia și în locul lor pe aicea creștini credincioși: ștaeri¹³¹, tirolî¹³², craineri¹³³ bine lucrători, cu munți dedați, a aduce“. Împăratul îi zisă: „Așa iaste!“ Iară Papila năcăjit cum să-i facă militari sta și tăcea. La aceasta oberlaintnantul Șlegl, ca bau directorul¹³⁴ Papili cătră Lați zisă: „Exelenția voastră cuvînt îngeresc arătarăți și-i sfînt adevăr că ștaeri, tirolî, craineri în munți lucră unde-s dedați. Iară aducîndu-i aicea, case a le face, vase, vite, cară ș.a. a le da și find ei dedați bine a mînca, în pene moi a dormi, pentru ei trebuie în vîrfu munților case bune a zidi, paturi, saci cu pae, tot falu de vase,

¹¹⁷ De la germ. *Bauer*, țăran, plugar.

¹¹⁸ De la germ. *avancier*, a avansa.

¹¹⁹ Carantină.

¹²⁰ Este vorba de granița turco-austriacă de la nord de Orșova, stabilită prin pacea de la Belgrad (1739).

¹²¹ Top. în hotarul Mehadie.

¹²² Com. Șopotu, jud. Caraș-Severin.

¹²³ Jud. Caraș-Severin.

¹²⁴ Com. Teregova, jud. Caraș-Severin.

¹²⁵ Com. Slatina, jud. Caraș-Severin.

¹²⁶ Com. Buceșnița, jud. Caraș-Severin.

¹²⁷ Com. Slatina, jud. Caraș-Severin.

¹²⁸ Jud. Caraș-Severin.

¹²⁹ Com. Armeniș, jud. Caraș-Severin.

¹³⁰ Jud. Caraș-Severin.

¹³¹ Steyr, provincie austriacă.

¹³² Tirol, provincie austriacă.

¹³³ Krain, provincie austriacă.

¹³⁴ De la germ. *Baudirektor*, director al lucrărilor de construcții.

de bucate a le da, fiindcă ei de-acasă pre 8 sau 9 zile piine, unt, oaă, fărină și carne, la cordon iș vor duce, forșpan¹³⁵ a le da. A căroră piine, carnea, vara să pișcăvește¹³⁶ și să mucezește. Iară acești beți rumâni proști în doi ani am văzut ce iau la comandă, vara sau iarna într-un chip: făină de cucuruzi sărată, într-un foale de oae¹³⁷ legată, la 4 feciori o căldărușă, o săcure. In loc <de> unt, oaă, carne — brinză, iar pe post păsule și sare. Ce le rămîne tot bine iar acas' duc. Iară de dormit în loc de căpencag au cușmă de lînă și iarna la foc și afară dorm. Pe post au lingură, macar la 4 inși una le ajunge; în ploae, în neao mincă, dorm. Din carii pre încet, ca și tiroli să pot face". Lasți așa vorbă ascultind-o cu ochi neclipniți la el au stilpit¹³⁸. Împăratul: „Cum te cheamă?" El zisă: „Oberlaintnant Șlegheľ, inginer bau ofițir"¹³⁹ „Bravo Șlegheľ!" Iar Lasți cordiș căută. Și întorcînd, de la Rusca la Caransebeș s-au dus, unde A Sa Maiestată văzînd de dimineată pre acest Șlegheľ pre uliță trecînd însuși la sine l-au chiebat. Căruia o tubacheră de aur cu 12 galbini îi dăruî, însă Lasți să nu știe. Pre carele Lasți 5 ani capitan nu l-au făcut.

Familiile fugite din sus iară aicea făr' de case veniră. Căroră tată-meu șapte case luate, în așteptat le-au dat.

A Sa Maiestat în Timișoara cu Lasți, Jișcoviți cu oberșt. baron Arsenie Secuiat de Heldenfeld¹⁴⁰ al Reghimentului Iliriș al Chichindi a să muta la graniță în Berserica Albă și b. Papila Reghimentu Valahiș ștaabu¹⁴¹ în Mehadia a fi, încheiară. Poruncind conscripții a face, b. Papila viind la Mehadia a lucra începu.

LE CHRONIQUEUR NICOLAS STOICA SUR LES VOYAGES DE JOSEPH II EN BANAT (Résumé)

Nicolas Stoica, l'auteur des notes publiées, était l'interprète pour le roumain de l'empereur Joseph II pendant ses voyages en Banat. Il y présente les aspects de la résistance de la population roumaine de cette province autrichienne à leur inclusion dans les régiments de frontière, constitués par la Cour de Vienne le long de la frontière avec l'Empire ottoman. Le chroniqueur insiste sur la tentative de l'administration locale de persuader l'Empereur sur la nécessité de l'élimination des roumains de Banat et la colonisation du territoire avec des allemands d'Autriche.

¹³⁵ De la germ. *Vorspan*, cai de poștă.

¹³⁶ Mucezește.

¹³⁷ Urmează cuvîntul șters *săra*, deasupra căruia s-a scris apoi următorul.

¹³⁸ Încremenit.

¹³⁹ Ofițer constructor.

¹⁴⁰ *Arsenius Seczujacz von Heldenfeld (1720—1814)*, general imperial.

¹⁴¹ De la germ. *Stab*, Stat Major.

ORGANIZAREA PĂMÎNTURILOR ARĂTOARE ȘI A FÎNAȚURILOR ALODIALE ÎN TRANSILVANIA (1785—1820)

Ocupîndu-se de sistemul economic al olăcii din perioada de descompunere a feudalismului, V. I. Lenin a scos în evidență că în „vremea aceea... întregul pămînt al unei unități funciare, adică al unei moșii, era împărțit în pămînt moșieresc și pămînt țărănesc”¹. Conscriptiile proprietăților nobiliare din Transilvania, efectuate între 1785—1820, arată că și aici moșiile continuau să se împartă — în perioada de descompunere a feudalismului — în pămînt moșieresc și pămînt țărănesc. Din conscripții mai reiese că pămîntul moșieresc se împărțea — ca și în secolele anterioare — în intravilane și extravilane. De asemenea, că intravilanele continuau să fie denumite locuri curiale, iar arabilele și fînațele, situate în afara vetrei satelor, pămînturi alodiale.

Arabilele și fînațele alodiale erau pămînturile lucrate de stăpînii feudali, în regie proprie. Adică acele pămînturi ce puteau fi puse în valoare cu vitele și uneltele curții, mînuite de birși sau argați, dar mai ales, cu vitele și brațele țăranilor dependenți. Arabilele și fînațele alodiale erau doar acelea unde iobagii și jelerii prestau zilele de robotă în schimbul scsiilor sau loturilor pe care le aveau în folosință. Specificul pămînturilor alodiale consta în aceea că întreaga recoltă de pe ele revenea proprietarului feudal, servind fie pentru consumul propriu, fie pentru piață. Ele continuau să fie însămîntate, oa și înainte de 1785, cu tot felul de cereale. Și anume, cu griu, griu amestecat cu secară, secară, ovăs, orz și din ce în ce mai puțin cu hrișcă și mei; cu in, cînepă, viță de vie, pomi fructiferi și din ce în ce mai mult cu porumb și cartofi. La rîndul lor, fînațele produceau furajul principal necesar întreținerii vitelor, cailor și oilor curții.

Ceea ce surprinde în conscripțiile diferitelor moșii particulare, efectuate între 1785—1820, este extraordinara dispersare și fărîmîtare a arabilelor și fînațelor alodiale. Conscriptiile arată că proprietarii feudali aveau răspîndite pămînturile alodiale în mai multe sate din același comitat și, foarte adesea, în numeroase sate din mai multe comitate. În-deosebi marii proprietari feudali aveau pămînturi alodiale răspîndite în aproape toate comitatele Transilvaniei. Bánffy János și Ferencz au moștenit, în 1792, de la unchiul lor Bánffy Sándor, arabile și fînațe alodiale

¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, Ediția a doua, București, 1963, p. 179.

în Huedin, Răscruci (comitatul Cluj), Borșa, Fodora (c. Dobîca) și Groși (c. Solnoc Int.)². Iar succesorii baronilor Bánffy Farkas și Zsuzsánna au moștenit în 1795, pămînturi și fînațe alodiale în Camăr, Bălan, Șumal, Balc, Mălădia, Criștelec și Ceheiu (c. Crasna), Tășnad (c. Solnoc Mijlociu), Rîciul de Cîmpie (c. Turda), Sîngeorgiul de Cîmpie și Fintinița (c. Cluj)³. În 1804, membri ai familiei Radák și-au împărțit terenuri arabile și fînațe alodiale în comunele: Bia (c. Tîrnava), Aiud, Vingard, Șpring, Aciliu, Șilea (c. Alba Inf.), Jimborul Mare, Sutoru (c. Cluj) și Pătălușa (c. Crasna)⁴. În 1806 succesorii contelui Teleki Mihály au moștenit pămînturi arătore și fînațe alodiale în comunele Posmuș, Lumperd (c. Cluj), Tirlișua (c. Solnoc Int.), Băbeni (Chioar) și în Reghin (c. Turda)⁵. În 1813, István, Katalin și fiii lui Gyulai Ferencz și-au împărțit terenuri arabile și fînațe alodiale în următoarele localități: Biscaria, Uroi, Ocolișul Mare, Pișchint, Trestia și Luncoi (c. Hunedoara), Cuzăplac, Borșa, Chidea, Sîngiorgiul de Cîmpie, Iuriul de Cîmpie (c. Cluj), Șpring, Ungurei, Sîngătin, Lupu (Alba Inf.), Coc, Bogata de Mureș (c. Turda), Valea Lungă, Nadășul Săsesc, Hetur, Coroi-Sinmărtin, Gogan-Varolea (c. Tîrnava), Chiced-Silvaș (c. Dobîca), Pătălușa, Ceheiu (c. Crasna) și în Bezidul Nou (Scaunul Odorhei)⁶. În 1818, baroneasa Josintzi Judit avea arabile și fînațe alodiale în comunele: Luna Arieșului, Singer (c. Turda), Someșeni, Stana (c. Cluj) și Strugureni (c. Dăbîca)⁷.

Bineînțeles, pămînturile arătore și fînațele alodiale ale unui nobil nu erau la fel de mari în toate satele. În unele sate, de obicei în acelea cu poziții centrale, arabilele și fînațele alodiale erau mai întinse. În schimb, în alte sate, acestea puteau fi neînsemnate, reducîndu-se la unul sau cîteva iugăre.

Aproximativ aceeași era situația pămînturilor iobăgești ale marilor proprietari feudali, dispersate în mai multe sate din același comitat sau din mai multe comitate.

În ceea ce privește proporția dintre arabilele și fînațele alodiale și cele iobăgești, ea nu era peste tot aceeași. De obicei, acolo unde pămîntul alodial era mai mare, era mai întins și pămîntul iobăgesc. În numeroase cazuri, nobilii puteau avea însă pămînturi arătore și fînațe alodiale reduse sau nu aveau de loc, dar posedau pămînturi iobăgești întinse.

Dispersarea arabilelor și fînațelor alodiale și iobăgești, ca și proporția dintre pămînturile alodiale și iobăgești, în perioada 1785—1820, reiese din anexa I (Anexa I la sfîrșitul textului).

Datele din anexa I dovedesc că moșiile feudale erau dispersate și fărîmîțate într-o serie de localități situate în diferite comitate, iar în cazul unor nobili și în scaunele secuiești. Exemplele ar putea fi continuate cu

² Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C. Fascic. I/nr. 7, și Fascic. I/nr. 8.

³ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C. Fascic. I/nr. 9.

⁴ Zs. Trócsányi, *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*, Budapest, 1956, p. 51—52.

⁵ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, Arhiv. din Satulung a fam. Teleki. Fascic. 50/II.

⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C. Fascic. 5/nr. 4.

⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U. et C. Fascic. XIII/nr. 5

altele, în care dispersarea și fărîmîțarea apare și mai concludentă. Baro-nul Apor István de exemplu, poseda spre sfîrșitul sec. XVIII. moșii și părți de moșii situate în 95 de sate, ce erau răsfirate pe întreg teritoriul Transilvaniei, din Trei Scaune pînă în Solnocul Mijlociu și Hunedoara⁸. Partajul efectuat în anul 1797 între Mihály, Ferencz, János și Lajos Rhé-dei a cuprins bunuri alodiale și iobăgești în 78 de sate, situate în dife-ritele comitate transilvănene⁹. Marii nobili își aveau concentrate, desigur, mari părți din moșiile lor în două-trei comitate. Familia Bánffy de pildă, domina cu moșiile ei comitatele Cluj și Crasna; familia Bethlen comita-tele Tîrnava și Zarand; familia Haller comitatul Alba Superioară; familia Teleki districtul Chioar; familia Gyulai comitatul Hunedoara, etc. Dar membrii acestor familii și, în general, toți marii proprietari feudali, își aveau răspîndite moșiile și părțile de moșii în toate comitatele Tran-silvaniei.

Cauza principală a acestei dispersări și fărîmîțări o constituie împăr-țirea succesivă a marilor domenii feudale, de la generație la generație, în tot decursul secolelor XVI—XVIII. În Transilvania, dominația oto-mană nu a dus la înlocuirea feudalilor autohtoni cu cei turci, de aceea împărțirea domeniilor între urmași a continuat în toată perioada prin-cipatului și bineînțeles și după instaurarea stăpînirii habsburgice. Cu atît mai mult, cu cît aici, la moștenirea averilor, aveau dreptul, în cele mai multe cazuri, toți urmașii de sex bărbătesc și femeiesc. Exemplul celor două fiice ale contesei Csáki Katalin, care au moștenit și și-au împărțit în mod egal, în 1794, bunurile alodiale și iobăgești lăsate de mama lor în mai multe sate din comitatul Dobîoa; ori cel al partajului efectuat în 1803—1804 între Kemény Krisztina și fratele ei Kemény Samu, ce a cuprins moșii și părți de moșii în cîteva sate din comitatele Cluj, Alba Inferioară și Turda; sau exemplul celor două surori Josintzi, ce și-au împărțit averea moștenită de la părinți în comitatele Tîrnava, Turda, Cluj, Dobîoa, Solnocul Interior, în preajma anului 1818, rămîn conclu-dente pentru obiceiul de a se împărți în mod egal moșiile feudale între toți frații de sex bărbătesc și femeiesc. Chiar și atunci cînd la moștenire nu aveau dreptul decît urmașii de sex bărbătesc, cum a fost cazul cu moștenirea lăsată de baronul Bánffy Sándor, în 1792; cu cea lăsată de contele Teleki Mihály în 1806; cu cea lăsată de contele Bethlen Gergely în 1817 etc., moșiile se împărțeau între doi-trei succesori. Această împărțire efectuîndu-se de mai multe ori, în decursul celor trei secole, a dus, în cele mai multe cazuri, la fărîmîțarea și dispersarea moșiilor în diferite sate și comitate. E adevărat, au existat frați ce s-au înțeles între ei și și-au împărțit moștenirile în așa fel, încît să aibă moșii mai mari și mai concentrate. Astfel au procedat în 1813 cei trei frați Gyulai: István, Katalin și urmașii lui Ferencz. În alte cazuri însă, mai ales atunci cînd succesorii erau rudenii colaterale, neînțelegerile au dus la împărțirea

⁸ V. Biró, *Altörjai gróf Apor István és kora* (Viața contelui Ștefan Apor și vremea sa), Cluj, 1935, p. 127—128.

⁹ Zs. Trócsányi, *op. cit.*, p. 51.

moșiilor din toate satele moștenite, între doi sau mai mulți moștenitori, în părți egale. Așa au procedat în 1817 nepoții de frate ai contelui Bethlen Gergely: Gergely, Lajos, László și Ferencz, care și-au împărțit între ei toate bunurile alodiale și iobăgești din comunele Sînmiclăuș, Căpîlna, Alecuș, Valea Sasului, Benic, Balcaciu și Jidveiu (situate în comitatul Tîrnava).

Fărîmîțarea și dispersarea moșiilor feudale în numeroase sate a făcut ca nu peste tot nobilii să aibă și pămînturi alodiale și pămînturi iobăgești. Acolo unde au ajuns să stăpînească numai cîțiva iobagi, nu aveau, în general, alodii. Au ajuns să nu aibă alodii și în unele sate în care stăpîneau zeci de iobagi. Lucru ce dovedește că și în această perioadă proprietarii feudali aveau în multe localități mai puține pămînturi arătore și fînate alodiale decît pămînturi iobăgești. Cu unele excepții, chiar și în satele cu o poziție centrală, alodiul era, în general, mai redus ca întindere decît pămîntul folosit de iobagi. Din anexa I reiese că din totalul bunurilor lăsate moștenire de baronul Bánffy Sándor în 21 de localități, numai în Huedin (c. Cluj), Borșa și Răscruți (c. Dobîca), existau și pămînturi alodiale și pămînturi iobăgești. În restul satelor a lăsat moștenire succesorilor numai pămînturi arabile și fînate iobăgești. Din cele trei localități cu alodii, numai în Borșa pămînturile arătore și fînate alodiale le depășeau ca întindere pe cele iobăgești. (Arabile alodiale erau aici de 882 găleți și 2 mierțe, iar cele iobăgești de 295 găleți. Fînatele alodiale erau de 123 care, pe cînd cele iobăgești de numai 109³/₄ care). În Huedin, cu o poziție mai centrală decît Borșa, pămînturile arătore alodiale depășeau cu ceva jumătatea suprafeței celor iobăgești, dar aici fînatele alodiale nu ajungeau nici la jumătatea suprafeței celor iobăgești.

Situația era asemănătoare și cu bunurile moștenite de succesorii baronilor Bánffy Farkas și Zsuzsánna în 1795, cu moștenirea celor trei frați Teleki în 1806, sau cu cea a celor trei fii ai contelui Gyulai Samu în anul 1815. Chiar și în cazul bunurilor moștenite de succesorii contelui Bethlen Gergely, în 1817, proporția între terenurile arabile și fînatele alodiale și cele iobăgești nu era favorabilă primelor decît în Sînmiclăuș. Aici, pămînturile arătore alodiale erau de 1355 găleți și 1 mierță, pe cînd cele coloniale de numai 686 găleți. Iar fînatele alodiale erau de 110 care, pe cînd cele coloniale de numai 56 care și 7 porții. Proporția era favorabilă fînatei alodiale și în Căpîlna, unde acestea erau de 499 care și 6¹/₂ porții, iar cele coloniale de 99 care și 15 porții. În schimb, proporția era favorabilă pămînturilor arătore iobăgești atît în Căpîlna, cît și în Alecuș. În Căpîlna terenurile arabile alodiale erau de 227 găleți și 1 mierță, dar cele iobăgești aveau o suprafață de 454 găleți și 2¹⁵/₁₆ mierțe. În Alecuș arabilele alodiale aveau o întindere de 171 găleți și 3 mierțe, însă cele iobăgești erau de 434 găleți și 8¹/₁₆ mierțe. În Alecuș proporția era favorabilă și fînatei iobăgești. Aici fînatele alodiale erau de 108 care și 17¹/₂ porții, în schimb cele iobăgești aveau o suprafață de 140 care și 15 porții.

În cazul moștenirii împărțită, în anul 1813, între cei trei frați Gyulai, raportul dintre pământurile alodiale și iobăgești era favorabil primelor, în comunele Biscaria (c. Hunedoara). Singiorgiul de Cimpie (c. Cluj), Șpring (c. Alba Inf.), și Borșa (c. Dobâca). În Bogata de Mureș (c. Turda), proporția dintre arabilele și finațele alodiale și cele iobăgești era aproape egală. La Cehul Silvaniei (c. Crasna), raportul era în favoarea pământurilor iobăgești. Aici terenurile arabile alodiale aveau o suprafață de 305 iug. și 1357 stj², dar cele iobăgești erau de 1544 găleți și 2 mierțe (circa 777, 1/4 iug); iar finațele alodiale erau de 204 iug. și 1343 stj², pe cînd cele iobăgești aveau o întindere de 757 care (aproximativ 378 1/2 iugăre). În alte 14 sate pământurile arătore și finațele alodiale nu ajungeau nici la jumătatea suprafeței celor iobăgești. Iar în 30 de sate, cei trei succesori Gyulai, n-au moștenit decît arabile și finațe iobăgești. Doar în 3 sate și anume în Valea Lungă (c. Hunedoara), Chidea și Cuzăplac (c. Cluj), au moștenit numai pământuri arabile și finațe alodiale; în ultimele două de proporții reduse, sub 10 iugăre; în Valca Lungă cu o suprafață de aproximativ 100 iugăre.

O excepție făceau, oarecum, terenurile plantate cu vii. Viile alodiale ocupau — în general — suprafețe mai mari decît cele colonicale. Ceea ce nu înseamnă că, în cazuri mai rare, viile iobăgești nu puteau depăși suprafața celor alodiale. În 1792, Bánffy János și Ferencz au moștenit vii alodiale de 470 vedre, iar vii iobăgești de 1018 vedre. În 1817 succesorii contelui Bethlen Gergely au moștenit în Sinmiclăuș vii alodiale de 303 vedre și vii iobăgești de 475 vedre. Iar în Căpîlna vii alodiale de 58 vedre și vii iobăgești de 475 vedre. În schimb, la Alecuș, au moștenit numai vii alodiale de 1860 vedre, cele iobăgești lipsind cu totul.

Indiferent de raportul dintre pământurile alodiale și cele iobăgești, fărîmîțarea și dispersarea moșiilor feudale într-o serie de localități, răsfrînte în diverse comitate, rămîne concludentă. Exemplele din anexa I duc la concluzia că în Transilvania nu existau mari moșii comasate, dacă exceptăm domeniul episcopiei greco-catolice, domeniile scaunelor săsești și ale orașului Brașov și pe cele ale fîscului din districtul Făgăraș și din comitatele Hunedoara și Alba Inferioară. Împrăștierea moșiilor și părților de moșii ale aceluiaș proprietar feudal în localități diferite, situate uneori la zeci și sute de kilometri unele de altele, va deveni tot mai mult o frînă în calea modernizării, în calea pătrunderii elementelor capitaliste în agricultura din comitatele transilvănene.

La frîna exercitată în calea progresului agriculturii de către dispersarea moșiilor feudale în diverse comune, se adaugă extraordinara fărîmîțare a arabilelor și finațelor alodiale în zeci și zeci de parcele, în cadrul hotarului aceleași localități. Conscriptiile moșiilor particulare, dintre 1785—1820, arată în mod convingător că arabilele și finațele alodiale se împărțeau, în mod obișnuit, în parcele mărunte, care nu depășeau, în cele mai multe cazuri, suprafața de 5—10 iugăre. Conscriptiile mai arată, că măruntele parcele ale unui nobil dintr-un sat sau altul se învecinau cu parcelele alodiale, tot atît de mărunte, ale altor nobili. Sau adesea cu parcelele și mai mărunte ale propriilor iobagi, ori ale iobagilor nobililor

învecinați. De pildă, în 1803—1804, din cele 50 de parcele în care se împărțea arabilul alodial moștenit de Kemény Samu și Krisztina în Aiton (c. Cluj), prima parcelă, din asolamentul de către Boj, avea o suprafață de 5 iugăre și 1400 stj², după măsurătoare, sau de 15 găleți după aprecierile martorilor iobagi, și se învecina, de o parte și de alta, cu parcelele arabile mult mai mici ale lui Iuon Făgădar și Iuon Boroș, ambii iobagi ai bisericii reformate din Cluj. A doua parcelă de 2 iug. și 138 stj² sau de 4 găleți după martori, se învecina, într-o parte, cu drumul Clujului, în cealaltă parte cu un pământ arător aparținând tot unui iobag al bisericii reformate din Cluj. A treia parcelă de 1 iugăr și 118 stj², după măsurătoare, sau de 2 găleți după mărturiile iobagilor, se învecina cu un arabil alodial al soției contelui Mikó Miklos și cu un pământ arător al unui iobag al baronului Orbán Antal etc.

La fel stăteau lucrurile și cu cele 13 parcele de finat, moștenite de cei doi frați Kemény în Aiton. Prima parcelă, situată în asolamentul de către Turda, cu o suprafață de 13 iug. și 576 stj², după măsurătoare, sau de 25 care după aprecierile martorilor, se învecina, de o parte, cu drumul ce ducea spre salina de la Cojocna, iar de altă parte cu un pământ arabil alodial al soției contelui Mikó Miklos ș.a.m.d.¹⁰

În 1814—1815, pământurile alodiale ale baronului Apor Péter din Coveș (c. Alba Superioară), de 112 găleți și 2 mierțe, se împărțeau în 53 parcele, iar fînătele alodiale de 65 care se divizau în 32 parcele. Dintre parcelele arabile, prima și a doua din asolamentul de către Bîrghiș, erau de câte 1 găleată și se învecinau într-o parte, cu parcelele arătore ale unui iobag al baronului, iar în cealaltă parte cu arabile alodiale ale nobilului Ugron Tamás. Cea de a patra parcelă, de 1 găleată și 2 1/2 mierțe, se învecina cu parcele arabile alodiale ale nobililor Mikó Miklos și Csongrádi Farkas etc.¹¹

La 1818, pământurile alodiale ale baronesei Josintzi Judit din Luna Arieșului (c. Turda), de 7 iug. și 1441 3/4 stj², după măsurătoare, sau de 15 găleți și 2 mierțe, erau divizate în trei parcele. Prima parcelă, de 2 iug. și 925 stj², se învecina de o parte cu un pământ arător alodial al nemeșului Sánta din Sincrai iar de altă parte cu capetele unor parcele arabile iobăgești. Cea de a doua parcelă de 2 iug. și 955 stj², se învecina, de ambele părți, cu parcele arătore alodiale ale baronului Josika János, cea de a treia parcelă de 2 iug. și 1161 stj² se învecina într-o parte cu un arabil alodial al contelui Béli Ventzel, iar în altă parte cu capetele unor parcele arabile iobăgești¹². Se înțelege, nobilii cu pământuri arătore și fînăte alodiale mai întinse puteau avea pe lângă parcele mărunte și unele mai mari. De pildă, printre parcelele arabile lăsate moștenire de contele Teleki Ádám din Boiul Mic (Chioar) exista, în 1792, una de 75 găleți și alta de 62 găleți și 2 mierțe, iar la Tîrlișua (c. Solnoc Int.), un

¹⁰ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 3/nr. 3, p. 15—34.

¹¹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 13/nr. 20, p. 38—41.

¹² Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. XIII/nr. 5, p. 89—90.

finat, de 170 care¹³. În 1804, Kemény Samu și Krisztina moșteniseră și ei în Aiton (c. Cluj), un finat, de 100 care sau de 35 iug. și 239 stj² și un altul de 50 care sau de 46 iug. și 163 stj²; de asemenea un arabil de 53 găleți și 1 $11/16$ mierțe sau de 26 iug. și 1 137 stj²¹⁴. În 1806, contele Gyulai István avea în Mintia (c. Hunedoara), un finat, de aproape 100 care sau de 48 iug. și 886 $6/18$ stj²¹⁵. În 1812, contele Bethlen Károly poseda și el în Loamnăș (c. Alba Inf.), un finat, de 100 care sau de 35 iug. și 1252 stj²; la fel un arabil de 51 iug. și 480 $4/6$ stj² și un altul de 57 iug. și 1518 stj² etc.¹⁶. Accentuata fărîmîtare și parcelare a arabilelor și fînațelor alodiale rezultă din exemplele înșirate în a n e x a II.

Datele din a n e x a II demonstrează că pămînturile arătore și fînațele alodiale erau fărîmîtate în parcele ce variau în proporție de 80—85%, între o jumătate și zece iugăre. Parcelele sub o jumătate de iugăr erau în proporție de aproximativ 10—15%, iar cele de peste 25 iugăre erau o raritate, dacă exceptăm moșia baronului Wesselényi Farkas din Dragu.

Fărîmîtarea arabilelor și fînațelor este și mai accentuată în cazul micilor nobili cu o singură sesie. De fapt, fărîmîtarea în cazul acestor mici nobili este foarte asemănătoare cu cea existentă pe pămînturile și fînațele iobăgești. Potrivit conscripției micilor nobili din Letca (Chioar), efectuată între 1803—1817, nemeșul Pop Văsălia a Popii, de exemplu, avea pămînturi arătore de 7 găleți și $3\frac{1}{2}$ mierțe, divizate în 8 parcele. Prima parcelă, situată în asolamentul sau cîmpul de sus, era de 1 mierță și se învecina cu două parcele arabile, una a micului nobil Pop Onisie, cealaltă a lui Precup Luca, iobagul contelui Teleki Samu. A doua parcelă de $1/2$ mierță, se învecina cu cele ale nemeșilor Hosu Costan și Pop Toader. A treia parcelă era de 1 găleată și 3 mierțe și se învecina cu cele ale micilor nobili Frenț Simion și Sabadîs Lăry etc. Fînațele de 5 care se divizau în numai 3 parcele.

La rîndul lui, nemeșul Pop Onisie avea pămînturi arătore tot de 7 găleți și $3\frac{1}{2}$ mierțe, dar acestea erau divizate în 22 parcele. Fînațe avea de 21 care divizate în 6 parcele ș.a.m.d.¹⁷.

Conscripțiile moșiilor particulare, dintre 1785—1820, arată că divizarea pămînturilor arătore și a fînațelor alodiale în parcele mici sau relativ mici, era specifică tuturor satelor din comitatele Transilvaniei centrale și răsăritene. La această fărîmîtare a contribuit și obiceiul folosirii arabilelor și fînațelor pe baza asolamentelor bienale și trienale, obicei ce a

¹³ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, Arh. din Satulung a fam. Teleki. Fascic. 50/II, p. 396—398 și 705—706.

¹⁴ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 3/nr. 3, p. 28—34.

¹⁵ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 5/nr. 3, p. 135—142.

¹⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1812 a bunurilor alodiale și iobăgești cumpărate și moștenite de contele Bethlen Károly în Loamnăș și alte localități, p. 43—54.

¹⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia dintre 1803—1817 a micilor nobili din Letca.

cuprins, deopotrivă, atât pământurile alodiale, cât și pe cele iobăgești. Persistența parcelării în cadrul asolamentelor bienale și trienale constituie o dovadă a rutinei medievale, moștenită din secolele anterioare, deci a înapoierii agriculturii ce continua să se miște în cadrele sale feudale, tradiționale.

Divizarea pământurilor arabile alodiale într-o mulțime de parcele mărunte a devenit însă o frână în calea tendințelor gospodăriilor moșierești de a spori producția cerealiară pentru piață, spre sfârșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX. Divizarea aceasta a devenit o frână mai mare chiar decât răsfirarea moșiilor și părților de moși în mai multe sate, situate uneori la distanțe de zeci de kilometri unele de altele. O agricultură modernă, bazată pe inventarul propriu al moșierului și pe munca salariată, menită să producă cât mai mult, cu cheltuieli cât mai puține, nu era posibilă atita timp cât se menținea organizarea proprietății nobiliare potrivit practicilor feudale înapoiate. Nu era posibilă atita timp cât se menținea divizarea pământurilor alodiale și împărțirea hotarelor satelor în vechile asolamente bienale și trienale. O agricultură ce continua să fie practică pe astfel de parcele nu se putea baza decât pe munca forțată a țăranilor dependenți; deci pe vitele și pe uneltele rudimentare ale acestora. Menținerea parcelării în zeci de loturi mici, situate la distanțe mai mari sau mai reduse, în hotarul aceluiasi sat, determina mulți timpi morți, făcând imposibilă utilizarea rațională și cu maximum de randament a muncii țăranilor dependenți și a vitelor lor. Pe de altă parte, parcelele reduse ca întindere, împiedecau — împreună cu sistemul asolamentelor, — împărțirea și alternarea rațională a culturilor, în vederea asigurării unei producții și deci a unui câștig maxim.

Sistemul asolamentelor bienale și trienale începe să devină o frână în calea sporirii producției pentru piață, deoarece impunea, pe de o parte, cultivarea obligatorie numai a cerealelor tradiționale, într-o parte sau alta de hotar, potrivit obiceiului moștenit de la înaintași. De altă parte, el impunea lăsarea obligatorie, pentru odihnă sau ogor, a jumătate sau a unei treimi din teren, ceea ce făcea ca 1/2 sau 1/3 din hotar, să rămână practic necultivat și deci neproductiv, partea lăsată ogor putând fi folosită cel mult pentru pășunatul animalelor. Iată de ce, unii nobili în eforturile lor de a-și spori câștigurile, prin producerea a cât mai multe mărfuri, pentru piață, caută să înlăture mai întâi frâna exercitată de divizarea extremă a arabilelor și fînătelor alodiale. În acest scop, ei trec, încă din această perioadă, la comasarea pământurilor alodiale.

În concluzie, pământurile arătore și fînătele alodiale, ca apartenențe extravilane ale locurilor curiale, se aflau în folosința individuală a moșierilor feudali. Ele jucau un rol important în economia feudală, constituind principalul mijloc de producție, administrat în regie proprie de către nobili. Pe ele prestau țăranii dependenți cele mai multe zile de robotă, întreaga recoltă produsă de ele revenind proprietarului feudal. Organizarea pământurilor arabile și a fînătelor alodiale continuă să fie învechită, așa cum a fost moștenită din secolele anterioare. Dar, în această perioadă un număr tot mai mare de nobili încearcă să modifice vechea

lor structură organizatorică, recurgînd îndeosebi la comasări, la o mai bună administrare a lor, cu scopul de a obține de pe ele o producție sporită, deci, mai multe mărfuri pentru piață.

LIVIU BOTEZAN

L'ORGANISATION DES TERRES À BLÉ ET DES PÂTURAGES ALLEUX DANS LES COMITATS DE TRANSYLVANIE ENTRE 1785—1820

(Résumé)

Les terres à blé et les pâturages alleux continuaient à être entre 1785—1820 les plus importantes parties de la propriété féodale de Transylvanie, que les nobles travaillaient en régie propre. Ils étaient labourés à l'aide des bêtes de somme et les outils des cours des grands propriétaires fonciers, maniés par les domestiques, mais surtout, avec les bêtes de sommes, les bras et les outils des paysans dépendants. La récolte entière de ces terres revenaient au propriétaire féodal servant soit pour sa propre consommation, soit pour le marché.

Les conscriptions des domaines des grands propriétaires féodaux montrent qu'ils étaient dispersés en plusieurs villages du même comitat et, très souvent, en nombreuses localités éparpillées dans tous les comitats de Transylvanie.

Les conscriptions prouvent encore que les terres à blé et les pâturages alleux du chaque domaine étaient émiettés en dizaines et dizaines de parcelles, dans les limites de la même localité. Or, dans cette période d'intensification de la production de céréales-marchandises, la dispersion et l'émiettement des terres à blé et des pâturages alleux sont devenus un frein quant aux tendances des fermes terriennes d'augmentation de la production agricole pour le marché. La modernisation de l'agriculture, son adaptation aux exigences du marché, n'était pas possible tant qu'on maintenait l'organisation des domaines nobiliaires conformément aux pratiques féodales vieilles; n'était pas possible l'utilisation d'une technique moderne, le passage à l'alternation rationnelle des cultures en vue de l'assurance d'une production, et, par conséquent, d'un profit maximum. Voilà pourquoi, la plupart des propriétaires fonciers, dans leurs efforts d'augmenter la production des marchandises pour le marché, cherchent à écarter d'abord le frein exercé par l'émiettement des terres à blé, et des pâturages, en passant, même de cette période, à la réunion des terres alleux.

ATELIERELE DE LUCRU ȘI MATERIA PRIMĂ FOLOSITĂ LA MANUFACTURA DE FAIANȚĂ FINĂ DE LA BATIZ

Dintre manufacturile de ceramică fină din Transilvania ce au luat ființă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cel mai de seamă rol l-a avut cea de la Batiz (jud. Hunedoara). Restul manufacturilor și atelierelor de această natură nu au putut depăși o însemnătate locală.

Pe de o parte, atelierul de la Batiz a fost cea mai veche manufactură de faianță fină din țara noastră, avînd o activitate de o jumătate de veac; produsele sale au satisfăcut un volum considerabil de cereri. Pe de altă parte, ea poate fi considerată ca una din cele mai vechi manufacturi de ceramică fină înființate în întreaga Europă centrală.

Pe baza cercetărilor efectuate de autorii prezentei lucrări, se poate afirma cu certitudine că manufactura de la Batiz a fost înființată la începutul secolului al XIX-lea, în anul 1805 (după luna iulie 1805)¹, spre deosebire de părerile anterioare care afirmau că începuturile activității manufacturii datează din anii 1813—14, respectiv 1822². Totodată, cercetările noastre aduc anumite precizări referitoare la persoana fondatorului manufacturii. Din datele noi rezultă că organizatorul producției a fost Georg D'André, specialist de origine italiană, care a venit în Transilvania din Triest la începutul secolului al XIX-lea³.

În primul deceniu al secolului satul Batiz, cu o populație românească de circa 450 de suflete⁴, se afla în proprietatea baronului Nalátsky József

¹ Arhivele Statului Cluj, Arhiva Orașului Cluj (în continuare A.S.C., A.O.C.), Protocolum oeconomico-politicum, anul 1805: Nr. 1533, p. 403; Bordán István, *A batizi köedénygyár*, în *Magyar Úveg és Agyagipar*, V (1902), p. 6—7, 9—10.

² Petrik Lajos, *Adatok a magyar agyagipar történetéhez*, în *Művész Ipar*, IV, (1889), p. 1—16, 95—106; *A batizi köedénygyár*, în *Magyar Iparművészet*, I (1897—98), p. 293—295; Wartha Vince, *Az agyagművesség*, în *Az iparművészet könyve*, Budapest, 1905, p. 611—612; Kelemen Lajos, *A batizi köedénygyár történetéhez*, în *Közl Cluj*, II (2) 88—99; Alexander Mihalik, *Zur Geschichte der alten keramischen Fabriken Siebenbürgens*, în *OmD*, București 1960, p. 378—400; Katona Imre, *Magyarországi fajansz és kéménycserép*, Budapest, 1966, p. 15; Eva Crișan, *Contribuție la studiul vaselor farmaceutice confecționate în manufactura de la Batiz*, în *ActaMN*, III (1966), p. 505—509.

³ A.S.C. A.O.C., Protocolum oeconomico-politicum, anul 1805, nr. 1533, p. 403; *A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1878-ban* (Raportul Camerei de industrie și comerț din Cluj pe anul 1878), Cluj, 1879, p. 134.

⁴ Arhiva istorică a Academiei Republicii Socialiste România, Filiala Cluj (în continuare A.I.), Colecția Mike Sándor, *Consignatio Statistica Topographica singulorum in Magno Principatu Transilvaniae*.

Nr. crt.	Denumirea localității	Comitatul sau districtul	Numele proprietarilor feudali	Anul con-scripției	Suprafața arabelor alodiale în				Suprafața fînățelor alodiale în				Suprafața viilor alodiale în				Suprafața arabelor iobăgești în		Suprafața fînățelor iobăgești în		Suprafața viilor iobăgești în		Obs.
					găleți	mierțe	iugăre	stj.*	care	porții	iug.	stj*.	vedre	săpă-tori	iug.	stj*.	găleți	mierțe	care	porții	vedre	săpă-tori	
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII	XXIV
1	Săcătura	Chioar	Succesorii lui Teleki Ádám	1792	132	—	—	—	3	15	—	—	—	—	—	—	480	$3\frac{4}{10}$	91	26	—	—	
2	[Dolheni	„	„	1792	9	$1\frac{1}{2}$	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	111	$\frac{10}{16}$	36	26	—	—	
3	Bîrsăuța	„	„	1792	7	$\frac{2}{2}$	—	—	5	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
4	Sălănița	„	„	1792	12	—	—	—	2	15	—	—	—	—	—	—	74	$\frac{1}{2}$	13	4	—	—	
5	Prislop	„	„	1792	151	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	91	—	20	12	—	—	
6	Făureștii	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	93	—	198	12	—	—	
7	Trestia	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	83	$3\frac{13}{16}$	125	—	—	—	
8	Trilșua	Solnoc Int.	„	1792	112	2	—	—	230	—	—	—	—	—	—	—	332	$1\frac{8}{16}$	434	22	—	—	
Total arabile și fînățe				1792	424	$3\frac{1}{2}$	—	—	244	12	—	—	—	—	—	—	1265	$3\frac{1}{4}$	920	24	—	—	18
9	Huedin	Cluj	Bánffy János și Ferenc	1792	233	1	—	—	87	20	—	—	470	46	—	—	401	$1\frac{1}{2}$	200	26	1018	—	
10	Șăula	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	146	$1\frac{1}{2}$	36	$7\frac{1}{2}$	406	—	
11	Nearșova	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	$\frac{1}{2}$	6	15	—	—	
12	Călata	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	153	$2\frac{15}{16}$	87	12	4	—	
13	Morlaca	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54	—	49	$7\frac{1}{2}$	—	—	
14	Sebeșul Mare	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	—	34	15	—	—	
15	Nireș	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	181	$\frac{1}{2}$	113	—	—	—	
16	Tetișu	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	$\frac{1}{2}$	10	$22\frac{1}{2}$	190	—	
17	Teud	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	99	2	80	$7\frac{1}{2}$	—	—	
18	Fildul de Sus	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	—	95	15	—	—	
19	Molosig	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	78	$1\frac{1}{2}$	32	$7\frac{1}{2}$	—	—	
20	Zam	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	52	$2\frac{1}{2}$	13	—	—	—	
21	Damoș	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	$3\frac{1}{2}$	3	$7\frac{1}{2}$	—	—	
22	Bociu	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	$1\frac{1}{2}$	13	$22\frac{1}{2}$	—	—	
23	Săcuieni	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	$3\frac{1}{2}$	15	—	—	—	
24	Bogdana	Solnoc Int.	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	$\frac{1}{2}$	14	—	—	—	
25	Groși	„	„	1792	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	174	2	347	15	—	—	
26	Borșa	Dăbica	„	1792	882	2	—	—	123	—	—	—	320	100	—	—	295	—	109	$22\frac{1}{2}$	124	—	
27	Fodora	„	„	1792	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	$1\frac{1}{2}$	30	—	—	—	
28	Râscruci	„	„	1792	32	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	140	—	26	—	—	—	
Total arabile și fînățe				1792	1171	3	—	—	216	20	—	—	790	146	—	—	2000	—	1418	$22\frac{1}{2}$	1742	—	19]
29	Șieu-Cristur	Dăbica	Succesoarele Csáki Katalin	1794	381	$1\frac{12}{16}$	210	$753\frac{1}{6}$	107	—	73	$96\frac{2}{6}$	300	200	5	512	307	$\frac{9}{16}$	106	29	—	—	
30	Caila	„	„	1794	39	3	40	$542\frac{4}{6}$	9	25	4	$1470\frac{3}{6}$	—	—	—	—	264	$3\frac{1}{2}$	91	—	—	—	
31	Șărioara	„	„	1794	23	—	21	591	—	—	—	—	—	—	—	—	16	$\frac{1}{4}$	6	29	—	—	
32	Stntul	„	„	1794	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	$1\frac{4}{16}$	9	21	—	—	
33	Feleac	„	„	1794	121	2	66	$1461\frac{4}{6}$	21	18	13	172	460	160	5	1331	646	$2\frac{1}{2}$	300	10	730	$106\frac{3}{4}$	
34	Chiuza	Solnoc Int.	„	1794	42	$1\frac{5}{6}$	28	279	7	19	2	428	—	—	—	—	437	$\frac{3}{2}$	87	9	—	—	
35	Rețeg	„	„	1794	—	—	—	—	—	—	—	—	83	17	—	1535	—	—	—	—	—	—	
Total arabile și f																							

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII	XXIV
94	Dragu	Dăbica	Wesselényi Farkas	1811	—	—	698	323 $\frac{3}{6}$	—	—	261	696 $\frac{3}{6}$	20	20	—	—	1540	2 $\frac{1}{2}$	945	11	172	62 $\frac{3}{4}$	27
95	Loamnăș	Alba Inf.	Bethlen Károly	1812	—	—	254	1345 $\frac{1}{6}$	175	—	61	519	20	—	2	1100	487	1	139	29	—	—	28
96	Biscaria	Hunedoara	Gyulai István, Katalin și Ferenc	1813	—	—	356	1219	—	—	281	332	—	—	—	—	244	2	71	—	—	—	—
97	Uroi	„	„	1813	—	—	15	1267	—	—	—	—	—	—	6	1312	120	3	39	15	43 $\frac{1}{2}$	—	—
98	Rapolt	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	3	1	—	—	—	—
99	Balșa	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	348	—	188	—	—	—	—
100	Vărmaga	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	1	60	—	—	—	—
101	Seulești	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	3	—	—	—	—	—
102	Ocolişul Mare	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	535	535	16	2	1	15	20	—	—
103	Cimgău	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	1	3	—	10	—	—
104	Homorod	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	1	6	—	20	—	—
105	Boşorod	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	1	8	—	140	—	—
106	Pişchiuț	„	„	1813	—	—	102	809	—	—	3	301	—	—	3	913	90	—	16	—	—	—	—
107	Mesteacău	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	1	25	—	—	—	—
108	Valca Mare	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	2	24	15	—	—	—
109	Bulbuc	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	3	37	—	—	—	—
110	Trestia	„	„	1813	—	—	38	501	—	—	13	1204	—	—	—	—	421	3	177	—	—	—	—
111	Luncoi	„	„	1813	—	—	56	496	—	—	33	576	—	—	—	—	181	2	214	—	—	—	—
112	Vaca	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	181	1	134	—	—	—	—
113	Ribița	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	2	5	15	—	—	—
114	Valca Lungă	„	„	1813	—	—	83	404	—	—	19	1540	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
115	Singorgiu de Cimpie	Cluj	„	1813	—	—	230	465	—	—	127	1560	—	—	—	—	380	3	91	15	—	—	—
116	Iuriul de Cimpie	„	„	1813	—	—	171	1050	—	—	70	1368	—	—	—	759	258	—	77	—	—	—	—
117	Pogăceaua	Turda	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	83	—	1	—	—	—	—
118	Coc	„	„	1813	—	—	67	139	—	—	22	1228	—	—	—	—	169	2	87	—	—	—	—
119	Stănița	Hunedoara	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	135	—	136	—	—	—	—
120	Spring	Alba Inf.	„	1813	—	—	452	1107	—	—	133	458	—	—	10	350	326	3	109	—	505	—	—
121	Ungurei	„	„	1813	—	—	48	808	—	—	27	301	—	—	1	768	482	—	161	—	2266	—	—
122	Singătîn	„	„	1813	—	—	15	1317	—	—	9	379	—	—	1	65	23	3	8	15	80	—	—
123	Lupu	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	904	37	1	23	—	330	—	—
124	Ațintîș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	190	1	81	15	—	—	—
125	Orosia	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	118	2	8	—	—	—	—
126	Bogata de Mureș	Turda	„	1813	—	—	314	1131	—	—	124	587	—	—	1	850	669	3	230	—	—	—	—
127	Ceul Silvaniei	Crasna	„	1813	—	—	305	1357	—	—	204	1343	—	—	3	537	1554	2	757	—	—	—	—
128	Pătălunș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	872	—	342	—	—	—	—
129	Văidei	Turda	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	1 $\frac{1}{2}$	5	—	—	—	—
130	Chideca	Cluj	„	1813	—	—	3	657	—	—	2	1534	—	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—
131	Ugruț	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	157	3	67	—	—	—	—
132	Simmărtin-Măciș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	1 $\frac{1}{2}$	—	—	—	—	—
133	Fodora	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
134	Cimăfală	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	15	—	—	—
135	Boșca	Dăbica	„	1813	—	—	383	1245	—	—	225	1286	—	—	4	1397	415	1	383	—	—	—	—
136	Dircea	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97	2	88	—	—	—	—
137	Chiced-Silvaș	„	„	1813	—	—	14	997	—	—	4	1100	—	—	—	—	168	—	34	—	—	—	—
138	Teocul de Sus	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	—	42	—	—	—	—
139	Chiochiș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	—	90	—	—	—	—
140	Cuzărlac	Cluj	„	1813	—	—	9	200	—	—	6	800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
141	Mierța	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	1	19	—	—	—	—
142	Nădășul Săsesc	Tirnava	„	1813	—	—	31	1173	—	—	23	892	—	—	—	—	197	—	103	—	669	—	—
143	Hetur	„	„	1813	—	—	73	247	—	—	36	47	—	—	—	—	96	2	51	—	—	—	—
144	Senereuș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	—	1	—	—	—	—
145	Coroi-Simmărtin	„	„	1813	—	—	21	645	—	—	14	1463	—	—	5	861	121	1	75	15	80	—	—
146	Șoimuș	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	273	2	148	—	696	—	—
147	Gogan-Varolia	„	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	177	2	38	—	277	—	—
148	Romita	Dăbica	„	1813	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	2	1	—	—	—	—
149	Bezidul Nou	Scaunul Odorhei	„	1813	—	—	2	1048	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Total arabile și fînațe				1813	—	—	3056	751	—	—	1323	57	—	—	79	526	11586	2	5437	15	5175	—	29
150	Galați	Făgăraș	Apor Péter	1814— 1815	25	3	—	—	17	—	—	—	—	—	—	—	101	3	23	6	—	—	—
151	Găinari	„	„	1814— 1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	101	3	98	—	—	—	—
152	Coveș	Alba Sup.	„	1814— 1815	112	2	—	—	65	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
153	Vecerd	„	„	1814— 1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	119	1 $\frac{1}{4}$	3	—	—	—	—
154	Ghișasa de Jos	„	„	1814— 1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	84	2 $\frac{1}{2}$	14	—	—	—	—
155	Ghișasa de Sus	„	„	1814— 1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	1 $\frac{1}{2}$	6	15	—	—	—
Total arabile și fînațe				1814— 1815	138	1	—	—	82	—	—	—	—	—	—	—	420	3 $\frac{1}{2}$	144	21	—	—	30
156	Mintia	Hunedoara	Succesorii lui Gyulai Samu	1815	207	2 $\frac{5}{6}$	—	—	18	—	—	—	1620	210	14	753	81	2	5	—	146	—	—
157	Bejan	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	56	—	14	—	—	—	—
158	Suliget	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	3	25	2	—	—	—
159	Săliștioara	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	159	3	68	23	—	—	—
160	Vălișoara	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	1	10	15	—	—	—
161	Dealul Mare	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	2	10	—	—	—	—
162	Pornadla	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	3	4	—	—	—	—
163	Briznic	„	„	1815	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	3	4	—	—	—	—
Total arabile și fînațe				1815	207	2 $\frac{5}{6}$	—	—	18	—</													

Nr. crt.	Denumirea localității	Comitatul sau districtul	Numele proprietarilor feudali	Anul conscripției	Numărul parcelelor în care se împart arabilele alodiale:										Numărul parcelelor în care se împart fînățele alodiale:										Suprafața totală a fînățelor în					
					pînă la 1 găleată sau 1/2 iug.	între 1 - 4 găleți sau 1/2 - 2 iug.	între 4 - 10 găleți sau 2 - 5 iug.	între 10 - 20 găleți sau 5 - 10 iug.	între 20 - 30 găleți sau 10 - 15 iug.	între 30 - 40 găleți sau 15 - 20 iug.	între 40 - 50 găleți sau 20 - 25 iug.	peste 50 găleți sau 25 iug.	totalul parcelelor în care se împart arabilele alodiale	Suprafața totală a arabelor alodiale în				pînă la 1 car sau 1/2 iug.	între 1 - 4 care sau 1/2 - 2 iug.	între 4 - 10 care sau 2 - 5 iug.	între 10 - 20 care sau 5 - 10 iug.	între 20 - 30 care sau 10 - 15 iug.	între 30 - 50 care sau 15 - 25 iug.	peste 50 care sau 25 iug.	totalul parcelelor în care se împart fînățele alodiale	Suprafața totală a fînățelor în				
														găleți	mierțe	iugăre	stj. ²									care	porții	iugăre	stj. ²	
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII	XXIV	XXV	XXVI	XXVII	XXVIII	XXIX	XXX	
1	Săcătura	Chioar	Succesorii contelui Teleki Ádám	1792	—	6	6	4	1	—	—	—	17	132	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	3	15	—	—	
2	Dolheni	„	„	1792	11	1	—	—	—	—	—	—	13	9	1 $\frac{1}{2}$	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	
3	Birsăuța	„	„	1792	8	1	—	—	—	—	—	—	9	7	2 $\frac{1}{2}$	—	—	5	1	—	—	—	—	—	6	5	12	—	—	
4	Sălmița	„	„	1792	—	1	2	—	—	—	—	—	3	12	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	2	15	—	—	
5	Prislop	„	„	1792	—	—	1	1	—	—	—	—	4	151	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	
6	Tîrlîșua	Solnoc. Int.	„	1792	—	—	2	—	4	—	—	—	6	112	2	—	—	—	—	1	—	—	—	1	4	230	—	—	—	
7	Șieu-Cristur	Dăbica	Succesoarele contesei Csáki Katalin	1794	20	19	9	3	2	2	—	1	56	381	12 $\frac{1}{16}$	210	753 $\frac{1}{2}$	2	16	5	—	1	—	—	—	24	107	—	73	896 $\frac{2}{6}$
8	Caia	„	„	1794	2	11	2	—	—	—	—	—	15	39	3	40	542 $\frac{4}{6}$	1	1	2	—	—	—	—	4	9	25	4	1470 $\frac{3}{6}$	
9	Șirioara	„	„	1794	—	2	—	1	1	—	—	—	4	23	—	21	591	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
10	Chiuza	Solnoc Int.	„	1794	32	1	1	—	—	—	—	—	34	42	1 $\frac{5}{6}$	28	279	3	1	—	—	—	—	—	4	7	19	2	428	
11	Felenc	Dăbica	„	1794	3	11	8	3	—	—	—	—	25	121	2	66	1461 $\frac{4}{6}$	4	3	1	—	—	—	—	8	21	18	13	172	
12	Lunga	Trei Scaune	Gál János	1799	13	26	4	1	—	—	—	—	44	108	—	—	—	11	3	—	1	—	—	—	15	27	22 $\frac{1}{2}$	—	—	
13	Aiton	Cluj	Kemény Samu și Krisztina	1803—1804	1	8	17	20	2	1	—	1	50	940	—	497	1045	2	2	1	3	3	—	2	13	306	—	154	788	
14	Rediu	„	„	1803—1804	—	—	1	—	—	—	—	—	1	4	3 $\frac{3}{4}$	2	77	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
15	Hopirta	Alba Inf.	„	1803—1804	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	1	220	
16	Rachișul Român	Turda	„	1803—1804	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	22	1185 $\frac{5}{7}$	
17	Mintia	Hunedoara	Gyulai István	1806	52	75	27	5	3	—	—	—	162	559	2 $\frac{7}{32}$	279	1584 $\frac{1}{18}$	20	19	1	—	—	—	1	41	124	11 $\frac{2}{8}$	82	100	
18	Herepea, Vețel și Vălișoara	„	„	1806	8	13	2	—	—	—	—	—	23	45	2	—	—	2	6	—	—	—	—	—	8	16	5 $\frac{1}{8}$	8	154	
19	Briznic	„	„	1806	15	15	1	—	—	—	—	—	31	42	1 $\frac{27}{32}$	11	364 $\frac{15}{18}$	7	1	—	—	—	—	—	8	3	27	1	1541	
20	Posmuș	Cluj	Succesorii contelui Teleki Mihály	1806	3	9	11	11	5	4	1	—	44	572	2 $\frac{15}{16}$	410	452	1	4	5	3	1	—	1	16	179	—	124	129	
21	Lumperd	„	„	1806	—	1	9	7	1	—	—	—	17	127	3 $\frac{15}{16}$	92	221	1	8	1	—	—	—	—	9	15	—	11	340	
22	Reghin	Turda	„	1806	4	4	—	—	—	—	—	—	4	13	5 $\frac{5}{6}$	7	1379	3	3	—	—	—	—	—	6	8	55	5	756	
23	Toplița	„	„	1806	—	2	—	—	—	—	—	—	2	2	2 $\frac{1}{4}$	1	850	1	1	—	—	—	—	—	2	4	—	2	1145	
24	Tîrlîșua	Chioar	„	1806	1	2	—	—	—	—	—	—	3	3	1	2	56	1	2	—	—	—	—	—	3	9	—	10	178	
25	Băbeni	„	„	1806	3	—	4	—	1	—	—	—	8	20	1	28	1187	1	—	—	1	—	—	—	2	19	—	8	132	
26	Șoimușul de Mureș	Hunedoara	Baronul Bánffy György	1807	4	12	7	1	—	—	—	—	24	77	2	39	722	1	4	—	—	—	—	—	5	15	—	7	551 $\frac{4}{16}$	
27	Certej	„	„	1807	—	2	—	—	—	—	—	—	2	6	3	1	1470	—	1	—	—	—	—	—	1	3	—	1	870	
28	Dragu	Dăbica	Baronul Wesselényi Farkas	1811	4	6	17	12	10	8	5	7	69	1360	1	698	1323 $\frac{3}{6}$	—	—	1	1	4	3	5	14	698	—	261	696 $\frac{3}{6}$	
29	Coc	Turda	Gyulai István, Katalin și Ferenc	1812	1	1	7	4	1	—	—	—	14	131	2 $\frac{45}{64}$	67	139 $\frac{5}{6}$	—	4	—	3	—	—	—	7	43	7 $\frac{9}{16}$	22	188	
30	Loamnăș	Alba Inf.	Contele Bethlen Károly	1812	2	3	8	5	4	2	2	2	28	—	—	254	1345 $\frac{5}{16}$	—	—	1	1	2	—	1	5	175	—	61	519	
31	Galați	Făgăraș	Baronul Apor Péter	1814—1815	2	12	—	—	—	—	—	—	14	25	3	—	—	5	5	—	—	—	—	—	10	17	—	—	—	
32	Coveș	Alba Sup.	„	1814—1815	14	37	1	1	—	—	—	—	53	112	2	—	—	10	22	2	—	—	—	—	34	65	—	—	—	
33	Suarăș	Solnoc Int.	Familia Haller	1815	—	—	12	3	—	—	—	—	15	84	2	62	437 $\frac{4}{6}$	—	—	—	2	—	—	—	2	—	—	12	730 $\frac{3}{6}$	
34	Pustuța	„	„	1815	—	—	1	1	1	2	—	1	6	96	—	83	581 $\frac{1}{4}$	—	—	—	—	1	—	—	1	36	—	11	458	
35	Blidărești	„	„	1815	—	1	—	—	—	—	—	—	1	6	2	5	813 $\frac{5}{6}$	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
36	Mintia	Hunedoara	Gyulai Ignat, Albert Krisztina	1815	3	28	15	3	1	—	—	—	50	207	2 $\frac{5}{6}$	—	—	1	3	1	—	—	—	—	5	18	—	—	—	
37	Luna Arieșului	Turda	Baroneasa Josintzi Iudit	1818	—	—	3	—	—	—	—	—	3	15	2	7	144 $\frac{3}{4}$	—	1	1	—	—	—	—	2	6	—	7	20 $\frac{1}{9}$	
38	Sînger	„	„	1818	—	—	—	—	1	2	—	—	3	50	—	47	236 $\frac{5}{6}$	—	—	—	1	—	—	—	1	16	—	19	1577	
39	Someșeni	Cluj	„	1818	—	7	4	8	1	—	—	—	20	181	3	94	1014 $\frac{7}{12}$	—	6	1	1	1	—	—	9	55	—	43	315 $\frac{9}{15}$	
40	Strugureni	Dăbica	„	1818	3	8	2	—	—	—	—	—	13	66	2	38	448	—	3	—	—	—	—	—	3	11	—	3	1197 $\frac{1}{348}$	

³⁵ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, Arhiva din Satulung a fam. Teleki, Fascic. 50/I. ³⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1794 a bunurilor moștenite de fiicele contesei Csáky Katalin în comitatele Dăbica și Solnoc. Int. ³⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. XIII/nr. 17. ³⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 3/nr. 3. ³⁹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 5/nr. 3. ⁴⁰ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, Arh. din Satulung a fam. Teleki, Fascic. 50/II. ⁴¹ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. I/nr. 11. ⁴² Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1811 a bunurilor alodiale și iobăgești stăpînite de Wesselényi Farkas în Dragu. ⁴³ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1812 a bunurilor moștenite de Gyulai István, Katalin și Ferenc în Coc. ⁴⁴ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1812 a bunurilor moștenite și cumpărate de Bethlen Károly în Loamnăș. ⁴⁵ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 13/nr. 20. ⁴⁶ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Conscriptia din 1815 a bunurilor alodiale și iobăgești arendate de baronul Huszár Jozsef de la familia Haller în satele: Suarăș, Pustuța și Blidărești. ⁴⁷ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. 5/nr. 5. ⁴⁸ Arh. ist. a Fil. Acad. Cluj, U.et C. Fascic. XIII/nr. 5.

Notă explicativă. Potrivit conscripției din 1815, a bunurilor arendate de baronul Huszár de la familia Haller, în Pustuța, Suarăș și Blidărești (Solnoc Int.), 1 găleată era formată din 4 mierțe ardelenesti, iar 1 mierță din 16 cupe ardelenesti. Considerată ca măsură de suprafață 1 găleată echivala cu 1/2 iug. sau cu 800 stj² (avînd în vedere că iugăru avea 1600 stj²). La rîndul lor, 2 mierțe echivalau cu 1/2 iug. sau 400 stj², iar 1 mierță cu 1/8 iug. sau 200 stj². Ca măsură de greutate mierța ardelenescă ar echivala cu aproximativ 16 kg. grîu curat și uscat. Aceași conscripție precizează că 1 car, considerat ca măsură de suprafață, echivala cu 1/2 iugăru sau 800 stj². De regulă, 1 car este format din 30 porții. Prin urmare, 15 porții sau 1/2 car echivala, oficial, cu 1/4 iugăru sau 400 stj², iar 7 1/2 porții cu 1/4 car sau 1/8 iugăru. Conscriptia din 1815 mai precizează că prin porție trebuie să se înțeleagă „porția cătănească” (militară) de 10 funți. 10 porții „cătănești” sau 100 funți formau — după Kőváry — 1 majă. 1 funt echivala cu aproape 0,5 kg, și deci 1 majă cu aproximativ 50 kg. (Ulterior majă va fi echivalată cu 100 kg). Kőváry confirmă și el unitățile de măsură, cu echivalențele respective, în lucrarea: Erdélyország Statisztikája. El mai arată că 1 găleată de ovăș echivala cu 12 porții de fin, iar 30 porții de paie cu 1 majă. La fel că dintr-o găleată de grîu ieșeau 60 porții „cătănești” de pline.

În ceea ce privește via de 1 săpător ea echivala — după Geza Kovács — cu 98—106 stj². Prin urmare, 1 iugăru de vie era egal cu aproximativ 16 săpători sau cu 1600 stj²; 1/2 iugăru vie cu 8 săpători sau 800 stj²; 1/4 iugăru vie cu 4 săpători sau 400 stj², etc.

Trebuie subliniat că numai suprafețele indicate de conscripții în iugăre și stj² pot fi considerate exacte. Suprafețele indicate în găleți și mierțe pentru arabile, și în care și porții pentru fînățe, trebuie să aibă o valoare relativă. Oficial 2 găleți, și respectiv 2 care, echivalau cu 1 iugăru. Practic, în foarte multe cazuri, o suprafață indicată ca fiind de 2 găleți sau 2 mierțe putea să fie mai mare sau mai mică de 1 iugăru.

În unele conscripții de moși particulare, suprafața pămînturilor alodiale se da atît în iugăre și stj², cît și în care și porții, și respectiv găleți și mierțe. În alte conscripții se da însă numai suprafața în găleți și mierțe pentru arabile și respectiv care și porții pentru fînățe, deoarece țărani iobagi, cu ajutorul cărora se făceau conscripțiile, nu cunoșteau unitățile de măsură austriece și, prin urmare, nici iugăru, nici stînenji patrați. Ei erau obișnuiți să aprecieze suprafața unui teren arabil după cantitatea de grîu cu care era însemînat sau se putea însemîna, iar fînățele și vîile după producția lor medie în care și porții și respectiv vedre.

Suprafața indicată de țărani în găleți și mierțe nu putea să fie atît de exactă ca cea rezultată din măsurătorile cadastrale în iugăre și stj², întrucît, în primul caz, ea depindea de dexteritatea țărănilor specializați în însemîntarea grăunțelor, prin împrăștierea cu mîna. Unii dintre acești țărani puteau să arunce mai multe, iar alții mai puține semințe, la aceeași suprafață.

Însemîntarea depindea apoi nu numai de priceperea celor ce o efectuau, ci și de calitatea pămîntului. De obicei, pe l

senior, unul din cei mai mari latifundiaari ai comitatului Hunedoara. Din domeniul Batizului făceau parte, în afară de pământuri arabile, păduri, grădini, și carierele de argilă și de nisip necesare fabricării faianței fine⁵. Locuitorii satului erau iobagi ai amintitului nobil. În asemenea condiții, D'André, așezat pe moșia de la Batiz a familiei Nalátzy, poate fi considerat ca întemeietor și organizator al întreprinderii. Proprietarul domeniului l-a primit în serviciul său încheind cu el un contract prin care se stabileau condițiile organizării producției (manufactura își procura parte din necesarul de materie primă din carierele de argilă, iar lemnele din pădurile domeniului). La început iobagii din sat efectuau diferite munci (exploatarea pădurii, a argilei, transporturile etc.) la fel ca în cadrul altor manufacturi înființate pe domenii nobiliare, în contul prestațiilor de muncă, efectuate fie în anumite zile, fie în permanență.

În persoana lui Georg D'André întreprinderea de la Batiz a avut de la început un specialist de înaltă calificare, un foarte bun cunoscător al tehnologiei fabricării faianței fine. Datorită lui, în deceniul al patrulea al secolului trecut Batizul a ajuns să depășească nivelul unui atelier, ajungând la proporțiile unei mari manufacturi, care în preajma revoluției din 1848 lucra deja cu circa 100 de muncitori. Așadar, din colaborarea specialistului D'André cu proprietarul Nalátzy, personalitate receptivă la orice experiență industrială rentabilă, s-a încheiat una din cele mai de seamă întreprinderi industriale ale Transilvaniei înainte de 1848, ale cărei produse au fost considerate, după abia două decenii de la înființare, ca făcând parte din elita genului, pe planul Europei centrale⁶.

Activitatea manufacturii cuprinde perioada anilor 1805—1860. În cele ce urmează vom prezenta date privind mărimea manufacturii și capacitatea ei de producție. Prezentul articol redă pe scurt cuprinsul unui capitol al monografiei asupra manufacturii.

Articolul cuprinde rezultatele săpăturilor efectuate în vara anului 1968 la fața locului. Săpăturile au avut ca scop clarificarea unor detalii privind aspectele amintite, precum și întregirea unor izvoare arhivistice.

Trebuie menționat că, după informațiile pe care le deținem, săpătura efectuată pe teritoriul manufacturii de odinioară este unică în acest gen, deoarece cu metode de cercetare proprii arheologiei am încercat soluționarea unor probleme în privința cărora datele furnizate de cercetările arhivistice nu dau lămuriri complete.

⁵ Magyar Országos Levéltár (Arhivele de Stat ale Ungariei). Conscriptio Czirakiana. F. 52. Comitatul Hunedoara, Satul Batiz; *Ibidem*, Gubernium Transylvanicum (in Politicis) F. 46, anii 1809—1820, nr. 8213, 3710, 7043, 8221, 2244, 482, 9589, 983; Kelemen Lajos, *op. cit.*, p. 89—91.

⁶ Joseph Leonhard, *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntnis von Siebenbürgen*, Sibiu—Brașov, 1818, p. 12; Stephan Keess, *Darstellung des Fabriks- und Gewerbesens im Österreichischen Kaiserstaate*, Viena, 1822, II, p. 802—803; I. H. Benigni, *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*, Sibiu, 1837, I, p. 77, III, p. 44.

Atelierele

Primele date referitoare la atelierele de ceramică provin de la însuși fondatorul acestora, Nalátzy József, iar mai târziu de la conducătorul tehnic al fabricii, Franz D'André*. Într-o scrisoare din aprilie 1814, a lui Nalátzy, către Augusztinovics Pál se scrie că este vorba de o „mică fabrică de faianță fină (Steingut)”⁷. Peste un an, în decembrie 1815, aminteste din nou de „Fabrica de faianță fină”, adăugînd că aceasta nu este altceva decît „Atelierul de confecționat veselă”⁸. În februarie 1816 aminteste din nou „Fabrica”, respectiv atelierul de faianță fină⁹.

Aceste notații lapidare ale lui Nalátzy lasă să se întrevadă faptul că atelierul de la Batiz își începuse activitatea într-o zodie norocoasă și că deja la acea dată funcționa poate numai o singură clădire, designată de posesorul ei drept „fabrică”, ce producea însă marfă care putea sta cu succes alături de produsele contemporane din Transilvania și Ungaria¹⁰.

Acest atelier s-a lărgit în cursul timpului, i s-au adăugat noi construcții, ceea ce a făcut posibilă nu numai o creștere globală a producției, ci și o divizare a ei pe procese și faze tehnologice, astfel că în anii 1830—1840 Batizul ajunge să fie pomenit în documente — din simplu atelier ce fusese — drept fabrică de faianță fină¹¹, fabrică de ceramică, cea mai dezvoltată fabrică de faianță fină din Transilvania și Ungaria¹².

Este de înțeles că atît călătorii cît și patronii întreprinderii în aprecierea rezultatelor (tocmai pentru a stimula afluxul comercial) exagerau întruoicăva, îndreptățiți de altfel de valoarea realizărilor, mai ales dacă le raportăm la situația generală din Transilvania în epoca respectivă. Din păcate după încetarea producției utilajul tehnic s-a risipit, atelierele au decăzut și s-au distrus, astfel că martorul ocular Ștefan Bordán n-a mai reușit să le vadă pe teren, la finele secolului al XIX-lea¹³. După cum spune și el, aici la Batiz a existat „o officină” relativ mare încă de pe vremea lui Georg D'André pe care apoi fiul acestuia, Franz D'André a lărgit-o, considerînd-o nesatisfăcătoare în ce privește capacitatea de producție pentru cerințele crescute și pentru comenzile mari din anii 1830—1840, nemaivorbînd de faptul că avea drept etalon de comparație

* Fiul lui Georg D'André, Franz, s-a născut în anul 1806 la Batiz. El și-a desăvîrșit studiile la Politehnica din Viena obținînd diploma de „tehnician graduat”. În anii petrecuți la Viena lucrează și în fabrica de porțelan din localitate, însușindu-și cunoștințele necesare fabricării porțelanului. În primii ani ai deceniului IV al sec. XIX lucrează în calitate de chimist la vestita fabrică de ceramică din Anglia întemeiată de Josiah Wedgwood. După terminarea călătoriei de studii devine asociatul tatălui său, iar după moartea lui Georg D'André în 1847, conducător al manufacturii de la Batiz.

⁷ Kelemen Lajos, *op. cit.*, p. 94, anexa nr. 1.

⁸ *Ibidem*, anexa nr. 2.

⁹ *Ibidem*, anexa nr. 3.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 95, anexa nr. II.

¹² *Ibidem*, p. 95, anexa nr. III.

¹³ Bordán, *op. cit.*, p. 6.

atelierelor vieneze și engleze unde își însușise meseria¹⁴. Modificările aduse se datorează nu grandomaniei lui Franz D'André — cum se complăceau a sublinia contemporanii săi —, ci unor necesități economice concrete. Bordán notează că în 1847 n-a fost vorba de simple modificări ale atelierelor, ci de schimbări masive vizînd nu numai extinderea, ci și din punct de vedere tehnic o îmbunătățire a procesului de fabricație. Pe lângă clădiri noi s-au adus și noi instalații. Franz D'André a lărgit în primul rînd clădirile întreprinderii, construind un nou depozit și un atelier, săpînd și o fîntînă (probabil bazin de decantare). Morile de măcinat argilă și piuele de smalt le adaptează să fie acționate de cai¹⁵.

E probabil ca aceste schimbări substanțiale să nu fie străine de trecerea la producerea în mare a unui nou sortiment de fabricate, anume cahlile de teracotă necesare sobelor, lucru ce reiese și dintr-un anunț publicitar din 24 februarie 1846¹⁶.

Rapida distrugere a acestor mari ateliere, care ajung în 25—30 ani literalmente o ruină, nu poate fi explicată exclusiv prin vicisitudini naturale. Se pare că un rol preponderent l-a jucat un dezinteres constant, atît din partea posesorului moșiei (Bethlen Olivér), cît și din cauza nepăsării ultimului antreprenor Franz D'André. De altfel, acesta din urmă, într-o scrisoare trimisă în 1865 lui Mikó Imre, menționează adevăratele racile: moșia ajunsese să fie ipotecată, Consiliul ipotecarilor prin reprezentantul său refuzase să mai avanseze fonduri, lăsînd în mod voit totul în ruină, ca prin aceasta, scăzînd valoarea întregii moșii, să o poată mai ușor adjudeca debitorilor¹⁷. Este regretabil că ultimul D'André n-a mai avut posibilități spre a salva întreprinderea, în care era bănește interesat, pînă la concurența sumei de 100.000 de florini, sumă pe care o pretindea el de la proprietarul de moșie falimentar și care ilustrează importanța investițiilor pe care tatăl său și el le făcuseră. Lipsa de răspundere și nu în ultimul rînd speculațiile oneroase ale debitorilor au dus astfel la completa lichidare a uneia din cele mai importante întreprinderi de industrie ușoară din Transilvania în prima jumătate a sec. al XIX-lea.

Cu toate că clădirile atelierelor s-au distrus, amintirea întreprinderii a rămas vie — sub formă de tradiție orală — între locuitorii din Batiz, din cadrul cărora se recrutaseră muncitorii de odinioară ai atelierelor ceramice pînă departe în satele din jur. Despre acest lucru ne-am putut convinge cu ocazia unei periegeze făcute în luna iulie 1967, cînd am depistat, pe baza însemnărilor lui Julius Bielz, locul fostei manufacturi¹⁸.

Cercetarea pe teren ne-a convins de necesitatea executării unor săpături arheologice care se impuneau totuși ca singura metodă de cercetare, în primul rînd pentru a ne putea documenta asupra amplasării, mărimii clădirilor și eventual a tehnicii de lucru folosite.

¹⁴ *Ibidem*, p. 7.

¹⁵ *Ibidem*, p. 9.

¹⁶ *Mult és Jelen*, 24 februarie 1846, p. 94.

¹⁷ Kelemen, *op. cit.*, p. 97.

¹⁸ Julius Bielz, *Manufacturile de ceramică fină din Transilvania*, în *StCom*, 4, Sibiu, 1956, p. 8.

Săpătura a fost executată în iulie 1968 și pe baza ei s-au putut lămuri multe probleme ce erau în suspensie: printre altele s-a lămurit și faptul că la Batiz se produceau sortimente necesare unor alte întreprinderi industriale, de exemplu cărămizi de construcție, cărămizi refractare, creuzete, vase pentru industria zahărului etc.

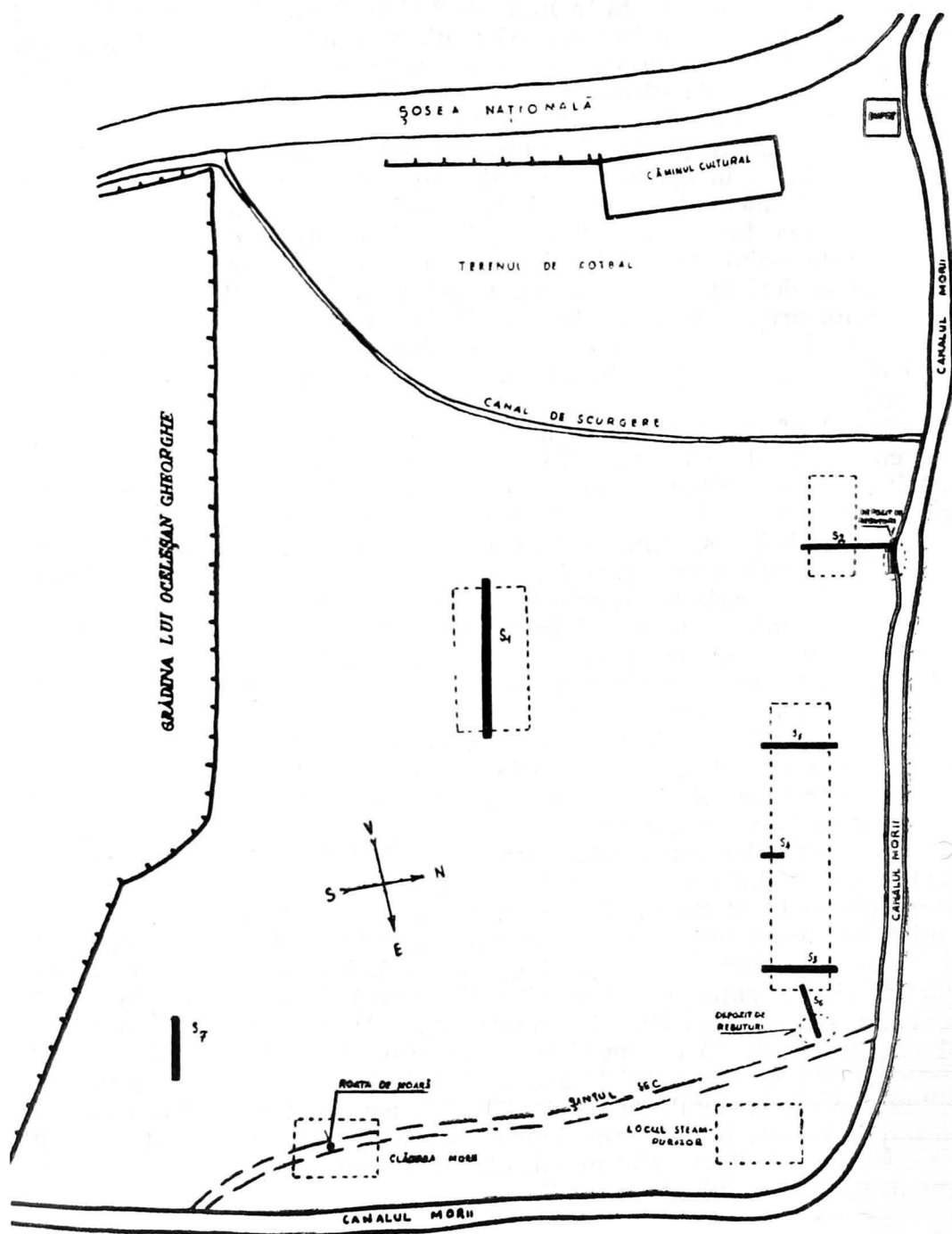
Atelierele erau amplasate în vatra satului actual, la stînga șoselei ce duce spre Călan, în apropierea Căminului cultural (fig. 1). Locul poartă pînă astăzi numele de „la fabrică”. Locul fusese bine ales: teritoriul de cca 2 ha ce fusese afectat întreprinderii se situează la nu mai mult de 300 m de malul stîng al Streiului, fiind înconjurat dinspre nord și est de un canal derivat din riul Strei. (Streiul mic, Canalul morii). Lemnul pentru cuptoare era asigurat de pădurile bogate ce se întindeau spre apus de ateliere și care au fost tăiate complet abia după 1906 de către coloniștii aduși din Cservenka (Comitatul Bács—Bodrog) cu scopul defrișării pădurilor¹⁹.

Teritoriul afectat manufacturii are o formă aproximativ paralelipipedică, cu laturile de cca 120×175 m, însumînd deci aproximativ 20.000 m²; actualmente este folosit ca livadă și finaj. În anii 1950 treimea nord-vestică a acestui teritoriu, ce a fost amenajată ca teren sportiv, a fost arată și nivelată, fiind despărțită de livadă printr-un șanț. Locuitorii își amintesc că cu această ocazie au fost scoase la iveală numeroase piese, aidoma celor găsite cu ocazia săpăturilor: cioburi de mari dimensiuni, resturi de clădiri, fragmente ceramice și fragmente de forme de turnat din ipsos, dintre care ne-au și fost predate cîteva piese²⁰. Dar investigația noastră a fost limitată, întrucît terenul de fotbal era cu totul răscolit și săpăturile noastre nu s-au putut extinde (harta nr. 1).

Coroborînd informațiile date de localnici cu datele culese din cercetarea pe teren am ajuns la concluzia că una din clădirile principale ale atelierelor trebuia să fi fost aproximativ spre mijlocul actualei livezi. Aici am deschis o secțiune (S_1) de 30×1 m pe care am lărgit-o în funcție de traseul zidurilor interceptate, urmarea fiind dezvelirea aproape completă a unei clădiri însumînd șapte sau opt încăperi și avînd dimensiunile exterioare de 12×25 m. (Harta nr. 1 S_1). În cursul săpăturilor s-a evidențiat caracterul unitar, sub aspectul materialului și al realizării tehnicii, al întregii clădiri, precum și concepția judicioasă ce a stat la baza ridicării ei. Fundația a fost clădită din piatră de calcar și din pietriș aluvionar legate cu mortar de bună calitate. Peste fundație s-au înălțat zidurile groase de 45 de cm și cele care împărțeau clădirea în încăperi, groase de 30 cm. Materialul folosit la ziduri este cărămida, de foarte bună calitate, cu dimensiunile de $16 \times 30 \times 7$ cm, liantul constituindu-l un mortar de calcar. Pereții erau tencuiți pe ambele fețe; au fost dezveliți la o adîncime de 0,30—0,50 m sub nivelul actual, păstrîndu-se pe o înălțime de 0,50—1 m (planșa I; fig. 3).

¹⁹ Informație de la locuitorii satului și de la Matei Birisoni (Batiz, nr. 37), în vîrstă de 64 ani.

²⁰ Ipsosul l-au folosit la vopsitul pantofilor de vară din pînză și ca material de scris pe tablă, la școală.

HARTA nr.1. LOCUL OFICINEI. SCARA 1:500

O treime a clădirii, și anume cea nordică, era ocupată de un cuptor de ars vase, avînd dimensiunile împreună cu camera de alimentare a focului de 12×8 m (planșa I; fig. 4). Cuptorul, conform observațiilor, se compunea din trei părți principale: camera de ardere propriu-zisă, a cărei suprafață interioară era de 7×8 m (S_1/c), camera de alimentare împărțită în două, și coșul (S_1/d). Din poziția acestora deducem tipul de cuptor-tunel care, probabil, avea și un etaj. Cuptorul era podit cu opt șiruri paralele de cărămizi eșalonate pe direcția nord-sud și legate între ele cu mortar, pe care se puneau vasele pentru ardere în capsule. Șirurile cărămizilor alternau cu spații late de 15—30 cm umplute cu nisip de cuarț de bună calitate (fig. 5, 6). Aceste spații umplute cu nisip permiteau circulația mai ușoară a căldurii și mai aveau scopul de a împiedica bombarea părții de jos, iar pe de altă parte asigurau o repartizare unitară a căldurii. Această căptușeală a podului cuptorului se arcuiește în sus spre camera de alimentare a focului, astfel că ultimul rînd de cărămizi se sprijină pe padimentul din fața gurii de alimentare, lat de circa 1 m (fig. 3, 4). Deasupra padimentului, păstrat în poziția sa inițială, se ridică cu 40—50 cm peretele sudic al camerei de alimentare a focului, căptușit în partea de sus cu cărămizi refractare de $16 \times 30 \times 2$ cm (fig. 8); această înălțime corespundea aproximativ direcției de acționare a focului. Camera de alimentare a focului propriu-zisă era divizată în două spații inegale, cu cărămizi excelent lucrate, despre care s-a mai amintit. Faptul că odinioară exista o boltă e dovedit de forma cărămizilor confecționate ca niște icuri mari cu dimensiunile de $17 \times 18 \times 2$ cm, aflate deasupra stratului gros de cenușă și zgură. Lungimea totală a camerei de alimentare a focului era de 3 m. Din acest spațiu total porțiunea dinspre apus, mai mare, are dimensiunile de $2 \times 1,50$ m, iar cea mică de $1 \times 1,50$ m (fig. 4, 7, 8). Divizarea camerei de alimentare a focului bănuim că se explică prin folosirea unor combustibili diferiți — lemn și cărbune. La început se încălzea cuptorul și apoi se menținea o temperatură mai ridicată constantă, la ardere.

Spre stînga camerei de alimentare a focului, în colțul nord-estic al clădirii, a fost găsit un morman de cărămizi amestecate cu pietriș de rîu (pl. I, fig. 3). Întrucît în jurul cuptorului nu s-au găsit alte dărîmături, se poate deduce că mormanul amintit provine de la dărîmarea coșului. Faptul că coșul este plasat în același ax cu camera de alimentare a focului și pe aceeași parte, ne întărește în presupunerea că este vorba de un tip de cuptor-tunel.

Camera de ardere propriu-zisă era și ea împărțită în două, respectiv în două cuptoare, lucru dovedit de porțiunea scurtă de perete descoperită „in situ” pe padimentul rîndului al treilea de cărămizi (fig. 4, 5, 6).

În afară de motive de ordin tehnologic (încălzire prealabilă și arderea propriu-zisă) rezolvarea acoperirii întregului cuptor cu o singură boltă întinsă peste un spațiu de 7 m ar fi ridicat greutăți inutile. S-a recurs deci la ridicarea unui perete despărțitor, care înjumătățea distanța și făcea posibilă ridicarea a două bolți ce se puteau sprijini pe el. Rămîne deschisă problema: de ce spațiul existent s-a împărțit în două, de dimen-

siuni inegale? Amintim că peretele despărțitor al camerei de ardere cade în axul peretelui estic al camerei de alimentare cu foc (pl. I; fig. 5).

Pentru o acoperire cu două bolți inegale pledează și formatul inegal al cărămizilor de boltă șamotate găsite în cuptorul de ars vase (pl. II, nr. 5, 7).

Din datele relativ sumare pe care le-am înșiruit se poate trage concluzia că cuptorul de ars vase, dezvelit, era bine construit, avea o capacitate de umplere relativ mare și indici termici moderni. Fragmentele de ceramică ce au suferit prima ardere (aceea de biscuitare) aflate pe alocuri în cuptor într-un strat de 15—20 cm grosime sînt o dovadă indubitabilă asupra posibilităților tehnice și termice ale cuptorului.

Arderea vaselor se făcea în niște vase cilindrice de protecție (capsule), la temperaturi variabile. Cîteva dintre acestea au fost aflate pe toată suprafața cuptorului, mai ales în porțiunea îngustă din față. O asemenea piesă, în poziția ei originală, poate fi văzută în figura 3, 4, 5. Luînd dimensiunile medii ale acestor capsule, se poate calcula capacitatea cuptorului, precum și numărul pieselor ce puteau fi arse într-o singură șarjă. Dimensiunile și formele capsulelor sînt redată în planșa nr. III.

În vecinătatea cuptorului spre vest, a fost dezvelită o încăpăre mai mare (pl. I, S₁/a) și una mai mică (pl. I, S₁/b și fig. 3).

În S₁/a am dezvelit o cantitate mai mare de asemenea capsule, clădite una peste alta (fig. 9). Materialul din care sînt confecționate este un lut cu mult nisip de cuarț cu bobul destul de dur, culoarea lor variînd între roșu-pal și cenușiu.

Încăperea era pavată cu cărămizi. Stiva de capsule era acoperită cu o placă de zidărie avînd suprafața de 1,5—2 m², alcătuită din cărămizi legate între ele cu un mortar de bună calitate. Această încăpăre juca un rol important în faza dinainte și de după ardere, aici era locul de încărcare și de descărcare a șarjei, lucru dovedit nu numai de mulțimea capsulelor, ci și de faptul că aici se termina capătul porțiunii în formă de coridor a camerei de ardere (fig. 3). În afară de capsule, cioburi izolate și cîteva bastonașe prismatice de lut folosite la menținerea distanței dintre vase, această încăpăre n-a furnizat descoperiri mai importante.

Material neașteptat de bogat a apărut din încăperea S₁/b. Padimentul de cărămizi al acestei încăperi este asemănător camerei de ardere din S₁/c. Nu-i exclus ca, originar, să fi fost și aici un cuptor de ars ceramică. Materialul aflat ne îndreptățește însă să presupunem că în ultima perioadă de activitate a manufacturii aici funcționa un modest laborator, un fel de atelier de experimentare. Deosebit de importante sînt unele materii prime, unelte, și unele produse necunoscute pînă în momentul efectuării săpăturilor noastre, aflate în colțurile încăperii. Pomenirea și descrierea lor va fi făcută la locul potrivit, dezvelirea completă a jumătății apusene a clădirii n-a fost posibilă în această campanie de săpături din lipsă de timp. De aceea au fost săpate numai zidurile găsite în secțiunea de control, fiind urmărite în direcția nord și vest, pînă în capătul lor. Astfel s-a determinat lungimea și lățimea totală a clădirii.

Semnificația și rolul încăperilor dezvelite în S₁/e nu este clară. Se

poate însă constata că și ele se înscriu organic în ansamblul atelierelor, fiind clădite în aceeași tehnică și cu aceleași materiale. În interiorul lor s-a găsit un strat de nisip de 10—15 cm grosime, ceea ce ne face să presupunem că au fost podite cu scinduri și că au fost întrebuințate ca încăperi pentru modelaj, pictare etc. Lipită de cele două încăperi, în axul clădirii a fost găsită o movilă de cărămizi. După ce a fost îndepărtat stratul superior, au apărut substructiile unui cuptor de mai mici dimensiuni, îngrijit clădit. Tipul acestuia este dificil de stabilit. Pare să fie vorba de un simplu cuptor patruleter pentru ardere de probă, de mici dimensiuni.

În caseta S₁/f, în afara ruinelor clădirii, au apărut doar foarte puține materiale. Și aici a fost observat stratul de nisip. După îndepărtarea molozului au fost aflate câteva forme de ipsis de mici dimensiuni în care se turnau picioare și toarte de vase și care lasă să se presupună că aici se executau produsele de plastică minoră ale atelierelor de la Batiz.

Deci, clădirea dezvelită în zona mijlocie a teritoriului oficinei — având în vedere compartimentarea încăperilor — trebuia să aparțină unui atelier central cu cuptoare de ars vase, cu locuri de muncă pentru decoratori și sculptori. Nu se poate preciza dacă latura sudică a clădirii se termina dreptunghiular sau avea o parte mai ieșită ce imprima o formă de T întregului plan. Acest lucru însă nu s-a putut stabili în cursul săpăturilor, căci, așa cum se poate vedea din liniile punctate de pe plan, această porțiune a peretelui a fost demolată pînă la ultimul rînd al fundației. Planul putea să fi fost în formă de T (dacă e vorba de această clădire); atunci ar deveni explicabilă și reprezentarea de pe două farfurii de la Batiz înfățișînd cu maximum de probabilitate una dintre clădirile întreprinderii: în tot cazul reprezentările respective prezintă o clădire impozantă pare-se din piatră și zid de cărămidă, cu un horn de mari dimensiuni (fig. 10).

Mulțimea materialului mărunț descoperit, cele două cuptoare mari și unul mic presupun o specializare accentuată a diferitelor ateliere în cadrul manufacturii, anume, pentru prepararea prealabilă a pastei și smaltului, sculptarea pozitivelor pentru plastică, executarea matrițelor, turnarea în forme, modelarea la roată a vaselor, strungirea, uscarea, arderea, smălțuirea, variatele procedee de decorare ș.a.m.d.

În continuare cercetările aveau ca scop depistarea locului și a dimensiunilor atelierelor mai sus amintite. Tocmai de aceea a doua secțiune de control (S₂) a fost amplasată în porțiunea nordică a terenului amintit, în apropierea Canalului Morii. S₂ a fost trasat la 60 m est de colțul nord-estic al Căminului cultural actual (Harta nr. 1, S₂). Locul plan, acoperit de o vegetație bogată, unde se înalță nuci bătrîni, nu lăsa să se creadă că și aici zac îngropate urme importante de construcție. Ceea ce ne-a făcut ca totuși să deschidem o secțiune a fost numărul mare de fragmente ceramice ce apăreau în rupturile malului Canalului Morii. După o scurtă cercetare a devenit evident că aici au fost depozitate vasele sparte, nereușite, lipite în cursul arderii, cele cu smaltul și decorul pictat scurs, într-un cuvînt produs ce conta odinioară drept rebut, dar

care s-a dovedit pentru cercetări de o deosebită importanță. Secțiunea trasată perpendicular pe malul apei a lămurit în primul rînd grosimea și întinderea acestui „depozit de rebuturi”: 1,50 m în adîncime și 2,5 m în lățime (fig. 11). Cu această ocazie a fost aflat și colțul nordic al unei clădiri ce fusese în apropiere. După ce, printr-o secțiune perpendiculară peste capătul nordic, S_2 , a fost golită în bună parte groapa cu rebuturi, a urmat verificarea dimensiunilor și scopurilor la care servea clădirea amintită, urmărindu-se traseul zidurilor descoperite (fig. 12). Lipsa de timp și cantitatea mare de pămînt ce trebuia îndepărtată a împiedicat însă dezvelirea completă a acestora, astfel că cercetarea s-a limitat numai la dezgroparea zidurilor exterioare și la cercetarea amănunțită a unei singure încăperi din interior (S_2/A). Clădirea, de formă dreptunghiulară, era amplasată de la est la vest, avînd latura lungă de 18 m, iar cea scurtă de 8 m (pl. V). Presupunem că această clădire cuprindea 6—7 încăperi. Fundația zidurilor este alcătuită din pietriș de rîu și piatră de calcar, iar zidurile propriu-zise sînt construite din cărămizi foarte bine arse cu dimensiunile de $30 \times 16 \times 7$ cm, legate între ele cu un mortar foarte bun. Tehnica zidului în singurul punct temeinic observat, colțul nordic al încăperii A, diferă de cele înregistrate pînă acum: peste fundația de piatră urmează un șir de cărămizi așezate pe lat, peste ele urmează alte cărămizi clădite pe partea îngustă, apoi succesiunea se repetă. Această încăpere (A) este podită cu cărămizi. Cărămizile, îngrijit așezate una lîngă alta pe lat, sînt legate cu un mortar termic. Padimentul e ușor concav, ridicîndu-se puțin către partea nordică. În acest padiment, în colțul nord-estic, era practică o deschizătură care — aidoma celor observate la cuptorul din S_1 — fusese umplută cu nisip de cuarț cu bobul dur. Pe baza padimentului descris și a modului special de clădire a zidului, care asigura o izolare termică superioară, credem că nu greșim dacă și aici presupunem existența unui alt cuptor de ars ceramică. În același sens pledează și o cărămidă din bolta cuptorului purtînd încă urme de mortar (pl. II, nr. 6), precum și unele capsule de ardere de dimensiuni nu prea mari.

Destinația celorlalte încăperi, incomplet dezvelite, n-a putut fi deocamdată stabilită. Că această clădire se integra organic în procesul de producție de la Batiz o dovedește, în afara amintitei grămezi de rebuturi, și materialul ceramic găsit izolat printre ruine. Descrierea lor va fi făcută la locul potrivit, aici mulțumindu-ne cu observația că 70—80% din materialul stampilat poartă stema familiei Nalátzy, avînd caracteristică marginea barocă, fiind de culoare gălbuie, aparținînd deci primei perioade de fabricație. Corespunzător acestora se poate conchide că respectivul atelier face parte din perioada de început a oficinei de la Batiz. Spre atare concluzie ne îndreaptă și cîteva fragmente de lut aflate aici, deși ele nu constituie o dovadă peremptorie. În tot cazul, existența, deși în cantitate redusă, și a ceramicii cu smalt negru dovedește că această clădire se integra în complexul de ateliere de la Batiz chiar și prin anii 1830—1840, caracterizați în special prin producerea acestui sortiment ceramic.

Tot de ateliere ținea și o clădire mare, neobișnuită pentru epoca res-

pectivă, care se întindea în partea nordică a așezării, la 20 m distanță de S_2 . Dimensiunile ei au fost delimitate prin trei secțiuni (harta nr. 1, S_3 , S_4 , S_5). Această clădire era orientată de la est spre vest lângă Canalul Morii, avînd lungimea de 50 m, iar lățimea de 10 m. Asemănător celorlalte, și aceasta fusese clădită temeinic, din cărămidă, cu o fundație solidă de piatră. Motivele deja invocate ne-au împiedicat să dezvelim integral clădirea. În secțiunile trasate a fost aflată, în afara citorva fragmente ceramice, o singură formă de ipsos pentru turnarea picioarelor vaselor cu trei picioare de tip baroc, care aveau forma unui vîrf de lance (planșa IV, nr. 2). După spusele localnicilor, în acest loc terenul fusese arat în urmă cu 25—30 de ani, cu care ocazie au ieșit la iveală cantități mari de forme de ipsos, de dimensiuni mari. Se poate deci presupune că aici funcționau atelierele de turnare și de modelare.

La capătul răsăritean al acestei clădiri, în apropierea malului apei, în rupturile unui șanț azi secăt — despre care vom mai vorbi —, a fost aflat un mare depozit de rebuturi. Descoperirea fiind făcută în ultimele zile de funcționare a șantierului, conținutul acestui depozit nu a fost complet cercetat. Ceramica aflată în secțiunea de control S_6 adîncită la cca 0,50 m consună în general cu cea observată în S_1 (de pildă și aici a fost aflată specia de ceramică cu smalt gri, cunoscută numai din S_1/b). Foarte probabil aici se depozitau rebuturile provenite din cuptoarele din S_1 lucrate inițial în atelierele de modelare.

În afara celor trei mari clădiri cunoscute prin săpăturile efectuate de noi în campania din 1968, manufactura de la Batiz ar fi trebuit să aibă și numeroase alte instalații (uscătorii, depozite, grajduri etc.). Ele fiind însă — probabil — în mare parte din scînduri și grinzi, au fost desfăcute și risipite în cursul timpului. În tradiția existentă între cei mai bătrîni locuitori ai comunei se mai păstrează amintirea șoproanelor de uscat ceramică, asemănătoare „coșerelor” actuale de porumb, precum și a morii de pisat pasta vaselor, piuele de smalt, transformate mai tîrziu în presă de ulei de către un anume Mihály, proprietar ulterior al teritoriului manufacturii²¹. Informatorii noștri relateau că moara și piua s-ar fi aflat în capătul estic al terenului, aproape de malul apei. O scurtă cercetare pe teren ne-a dus la convingerea că locul se afla la cca 50 m de colțul sud-estic al terenului unde pămîntul pe o suprafață de 100—200 mp e plin de denivelări; și este interesant de menționat că amintitul șanț secăt pleacă tocmai de aici ca, în dreptul secțiunii S_6 , să dea în Canalul Morii ce cotește spre apus. Pe fundul acestui șanț secăt, în capătul său sudic — deci tocmai acolo unde credem că era moara — a și apărut o piatră de moară de mari dimensiuni (fig. 13), ce poate fi interpretată ca o dovadă materială a existenței acesteia. Se poate stabili și faptul că masivul disc de piatră avînd diametrul de 104 cm și înălțimea de 45 cm nu era ușor transportabil, deci e foarte probabil că el zăcea pe locul său de odinioară.

²¹ Informație de la Tereza Șinca (Batiz, nr. 189), în etate de 84 ani. Ea își amintește de multe întîmplări în legătură cu fabrica de la Batiz și despre Franz D'André, auzite în majoritate de la bunicul său, născut în jurul anilor 1822—1823.

Dimensiunile sale respectabile, forma sa, șanțul secat în care a fost găsit, precum și rămășițele de grinzi și lemnărie, stâlpii înfiți în pământ duc la concluzia că piatra de moară găsită ținea de moara de pisat pastă ce era acționată de puterea apei. Deci actualul șanț secat fusese odinioară un canal ce alimenta cu apă instalațiile de zdrobit. Aceste constatări contrazic întrucâtva afirmațiile lui Ștefan Bordán că: „Franz D'André a folosit forța cailor la acționarea instalațiilor care înainte de moartea tatălui său la 1847 fuseseră acționate manual”²². De altfel este improbabil ca chiar și înaintea acestei date să nu se fi folosit la Batiz energia apei curgătoare ce se afla în apropiere; cu atât mai mult cu cât o asemenea instalație nu cerea nici un fel de complexitate tehnică deosebită. În sprijinul aceleiași ipoteze vine și amplasarea mai tuturor instalațiilor tehnice în apropierea malului apei. În acest sens, nici amplasarea atelierelor de modelaj descoperite prin S₃, S₄, S₅, în apropierea apei, nu ni se pare întimplătoare.

Specialiștii ceramiști care au studiat începînd din secolul trecut produsele manufacturii de la Batiz relevă finețea acestei ceramici, subliniind în mod deosebit subțirimea pereților vaselor și uniformitatea lor, apropiată de cea a porțelanului. Or, acest lucru cu greu ar fi fost realizabil numai pe roți acționate de forță omenească, cu atât mai mult cu cât producția în cantități mari de la Batiz nu întotdeauna era asigurată de un număr suficient de specialiști, de muncitori calificați. În asemenea optică, acționarea mecanică, prin forța hidraulică, a unora dintre roțile de olar, a roților pe care se strunjea și a altor instalații se impune ca o necesitate. Ne gândim la faptul că o asemenea folosire a forței hidraulice este caracteristică de altfel industriei incipiente a Transilvaniei din acele vremuri. La aceasta contribuia, în afara unei certe tradiții tehnice, și bogăția în ape curgătoare a căror forță a fost folosită mai ales în ramurile industriei ușoare. Tot pe baza captării și folosirii energiei hidraulice funcționau: Fabrica de ulei de rapiță de la Cluj (1846)²³, cea de piele fină de la Prislop (jud. Cluj)²⁴, sau Fabrica de sticlă și cristal „Margit” — una din întreprinderile vestite din împrejurimile orașului Sf. Gheorghe²⁵. În aceasta din urmă un pîrîiaș nu mai puternic de 40 kg-forță acționa 16 polizoare (dintre care fiecare în parte necesita o energie mai mare decît o roată de olar), precum și o moară și o piuă de piatră, asemănătoare celor folosite la producția de faianță fină²⁶. O roată de apă asemănătoare reușea să acționeze nu mai puțin de 120 suveici pentru filarea mătăsii în întreprinderea familiei Mylus din Milano — cum consemna un călător prusac²⁷.

Revenind la Batiz, remarcăm că susamintita mecanizare — totală sau parțială — a anumitor procese tehnologice măsura considerabil nu numai calita-

²² Bordán, *op. cit.*, p. 9.

²³ *Vasárnapi Újság*, 1846, nr. 640, p. 355—356.

²⁴ *Mult és Jelen*, 17 februarie 1846.

²⁵ *Hetilap*, 12 august 1854.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Hetilap*, 29 noiembrie 1854.

tea produselor, ci și productivitatea muncii. Menționăm totodată că ansamblul dispunerii atelierelor și realizărilor tehnice, procesul productiv împărțit în faze tehnologice lasă să se întrevadă faptul că în al cincilea deceniu al secolului trecut Batizul ajunsese să depășească stadiul de simplă manufactură. Calitatea deosebită a produselor își găsește explicația tocmai în acest caracter — de întreprindere care producea în serie —, bineînțeles neuitînd de aportul organizatoric al conducătorilor-tehnicieni cu cunoștințe remarcabile în domeniul respectiv, precum și de calificarea muncitorilor proveniți din rîndul populației locale.

Materiile prime. Prepararea pastei și a smalțului

Toți cei care s-au ocupat pînă acum cu întreprinderea de la Batiz au subliniat faptul că ceramica produsă aici era de o calitate superioară datorită mai ales materiilor prime folosite și numai apoi datorită cunoștințelor profesionale ale conducătorilor-tehnicieni, D'André tatăl și fiul.

Într-adevăr, existența unui sortiment variat de materii prime a influențat mult — în bine — activitatea întreprinderii. Sîntem convinși de faptul că tocmai existența, din abundență, a diferitelor calități de materii prime a determinat — pe lângă multe avantaje asigurate de Nalátzy József — pe D'André tatăl să întemeieze în această localitate o manufactură.

Faianța fină necesită mai multe calități de argilă cu caracteristici superioare, rezistente la o temperatură de ardere de 1100—1200°C., cu un adaos de cvartș bine dozat pentru a-i da teracotei (ceramica biscuitată, arsă prima dată) după ardere o culoare albă. În afară de aceasta — în condițiile existente atunci — tehnicianul care ar fi îndrăznit să întemeieze o atare întreprindere într-o regiune lipsită de o asemenea industrie trebuia să-și asigure el însuși toate materialele trebuincioase producției ca de exemplu: smalțul într-o gamă foarte întinsă și variată, vopselele, ipsosul pentru modele sau matrițe, lemne de foc de esență bună, eventual cărbune și unelte de lucru. Dacă aceste materiale nu s-ar fi găsit oarecum împreună, pe o arie geografică redusă, în jurul întreprinderii, faptul ar fi îngreunat foarte mult procesul de producție, și implicit rentabilitatea. În cazul nostru, manufactura de faianță fină de la Batiz a fost înființată într-un loc unde de la început au fost asigurate din abundență principalele materii prime. Ca un avantaj deosebit trebuie subliniat și faptul că — în condițiile realităților feudale existente încă în Transilvania — carierele de piatră, de alabastru, argilă, pădurile care dădeau lemnele de foc au aparținut aceluiași proprietar, Nalátzy József. De la Băcia, la 2 km de Batiz, se aducea o argilă albă de bună calitate, principalul component pentru aluatul faianței fine. Chiar în Batiz, în partea de nord-vest, se scotea argila roșie deosebit de rezistentă la foc. Asupra existenței și calității ei chiar D'André tatăl îi atrage atenția lui Nalátzy²⁸. Pe lângă argila roșie cu oxizi de fier de la Batiz și cea din Băcia, mai era folosită și argila albă de la Baru-Mare care se găsea în mari cantități²⁹. Caolina, necesară ceramicii albe care urma să imite porțelanul și însuși porțelanului produs la Batiz, la scară de laborator, se procura, în aproape tot timpul existenței întreprinderii, de la Săndulești, de lângă Turda, unde a existat

²⁸ *Satellit des Siebenbürgischen Wochenblatts*, 1874, nr. 76, p. 4; Bielz, *op. cit.*, p. 4; Bordán, *op. cit.*, p. 6—7.

²⁹ Bordán, *op. cit.*, p. 6, 10.

o carieră care mai târziu s-a epuizat³⁰. Bănuim că în afirmația: „secretul descoperit de mine pe această moșie menținându-l pentru mine nu-l divulg nimănui”³¹ Franz D'André s-a referit la descoperirea unei cariere de caolină și pe cuprinsul moșiei, sau poate în apropiere. Această părere este întărită și de datele statisticianului și geografului Benigni care semnalează și el existența unui depozit de caolină, vorbind despre pământul pentru porțelan (în limba maghiară: Porcellán agyag) „care este de culoare albicioasă sau de o colorație deschisă și de o compoziție moale la pipăit”; el arată că acest lut se găsește pe lângă Brașov și Hațeg³². Referitor la alte varietăți de argilă cu calități superioare ca de pildă ale celei albe, tot Benigni afirmă că aceasta se găsește și la Turda, la Zlatna, Rîșnov, iar una alb-gălbuie care are multă asemănare cu pământul de porțelan, la Bara-Mare în Valea Hațegului³³. Și totuși semnele de întrebare privind caolina nu dispar cu totul.

Într-un articol de ziar din 1853 sînt cîteva informații prețioase despre așa-zisele fabrici de porțelan din Transilvania (Gurghiu, Batiz și Brașov). Numai în legătură cu manufactura de la Gurghiu se spune că aduce pămînt de calitate de lingă Turda (Săndulești), că „...la cîteva ore de mers de la Batiz, pe malul Mureșului, la Chimindia există caolină frumoasă și bună” și că ar fi bine ca și aceasta să fie folosită³⁴. Coroborînd atare știri cu cea din scrisoarea lui Franz D'André către Mikó Imre în care îi amintește cercetările sale privind încercarea de a produce porțelan, care tocmai la 1853 ar fi trebuit să depășească faza de laborator trecînd la producția în serie³⁵, s-ar putea susține că el încă la această dată a renunțat la caolina de Săndulești, nu numai pentru faptul că se procura greu datorită distanței, ci și pentru că la acea dată cunoștea locul caolinei din apropierea Batizului, fie lângă Hațeg, fie la Chimindia, fie într-un alt loc. Sigur și important este că cea mai grea problemă în procurarea materiilor prime necesare producției, problema caolinei, a fost rezolvată pe loc. Folosirea unei caoline de bună calitate tocmai în penultima perioadă de activitate (1850—1859) o trădează mai ales vasele cu marca Batiz și FdA. Aceste vase au o culoare albă, teracota lor fiind frumoasă, arsă omogen, tare, calitatea apropiîndu-se mult de cea a porțelanului. Caolina, compo-nentă a pastei folosite în ultima perioadă a funcționării întreprinderii a fost găsită și cu ocazia săpăturii, în presupusul laborator, în secțiunea S₁/b. Analizele chimice — anexate — arată caracteristicile ei. Problema caolinei și în general problema pastei era una dintre cele mai grele de rezolvat, întrucît în cazul producerii în serie a trebuit să fie asigurată aceeași calitate, cu caracteristicile chimice identice pentru mai multe șarje, pentru mai mulți ani, fiindcă numai astfel se putea ajunge la uniformizarea produselor și deci la realizarea rentabilității. Uniformizarea pastei a fost necesară și în ce privește smaltul; a trebuit să fie găsit raportul optim între compoziție și smalt și după ardere suprafața smălțuită să rămînă netedă și fără crăpături. Piesele păstrate pînă azi precum și materialul rezultat din săpătură arată că această problemă, în general, a fost soluționată la Batiz. Materia primă pentru smalt era procurată tot din împrejurimi. Diferite varietăți de piatră, de cuarțită, zăcămintele care conțin siliciu, oxizi de fier, oxizi de mangan, bor, cupru, coșitor, s-au găsit în încăperea S₁/b. Acestea erau exploatare din Valea Hațegului și din împrejurimile orașului Hunedoara unde se găsesc în cantități industriale. Carierele de piatră din Petreni, Sîntămăria de Piatră, Călanul Mic erau vestite nu numai din evul mediu, ci chiar și în antichitate. La Sîntămăria de Piatră, din Măgura au scos piatră de construcție (calcar concilic) și dacii din cetățile Munților Orăștiei, și tot cu piatra de aici a fost zidit orașul Aquae (Călan) de către

³⁰ Kövály László, *Erdélyország Statistikája*, Cluj, 1847, I, p. 219; Orbán Balázs, *Torda Város és környéke*, Budapesta, 1889, p. 399; *Raportul Camerei de Comerț din Cluj*, Cluj, 1879, p. 134; Bordan, *op. cit.*, p. 6, 10.

³¹ Kelemen, *op. cit.*, p. 97.

³² Benigni, *op. cit.*, I, p. 283.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Hetilap*, 8 iunie 1853.

³⁵ Kelemen, *op. cit.*, p. 96—97.

cuceritorii romani³⁶. Aceste cariere și cele din Riu-Bărbat și Chimindia dădeau materia primă de foarte bună calitate și pentru modelele de ipsos și pentru matrițele de turnare în care se executau părțile componente ale decorului plastic. Frumusețea marmorei albe de la Riu-Bărbat de lângă Hațeg era unanim recunoscută și de contemporani³⁷. Credem că nu greșim dacă afirmăm că pentru prepararea ipsosului de foarte bună calitate la Batiz a fost folosită marmora albă de aici. Matrițe de ipsos din acest material au fost găsite și cu ocazia săpăturii din 1968, analiza lor sprijinind această părere (vezi Anexa).

Probleme deosebite a ridicat și procurarea diferitelor vopsele necesare decorării. Întrucât în vremea funcționării întreprinderii de la Batiz procedeele de obținere a diferitelor sortimente de pastă, a smaltului și a coloranților constituiau secrete de fabricație păzite cu strâșnicie de fiecare manufactură, obținerea celor mai potrivite rețete de smalt și vopsele din materii prime indigene cădea în sarcina cercetărilor de laborator ale conducătorilor-tehnicieni. La vopselele pe bază de oxizi de fier, la temperaturi mai ridicate acești oxizi se reduceau și dispăreau. Or, arderea la o temperatură relativ ridicată a faianței fine după decorare ascundea în sine acest pericol. Vopselele care rezistau și la temperaturi ridicate se făceau cu adaos de oxizi de crom, de cobalt, de mangan sau uraniu, cu care s-au putut realiza decori de culoare verde, albastră, neagră; materiale la care au recurs și tehnicienii de la Batiz. Folosirea vopselii pe bază de cobalt era obișnuită la sortimentul alb, iar cea pe bază de mangan la vestita ceramică neagră de la Batiz unde însă se folosea și o tehnologie de ardere specială de care ne vom ocupa mai amănunțit la locul potrivit. În afară de culorile amintite se mai foloseau aici și culori cu nuanță de roșu-portocaliu, maro închis, galben, gri, aur și argint. La acestea două din urmă se cerea o tehnică specială, ornamentul era aplicat „la rece”, peste smalt. La vasele cu lustru, se urmărea cu totul altă tehnologie.

În sfârșit, între materiile prime folosite la atelierele de la Batiz amintim și nisipul de foarte bună calitate găsit în cantități destul de mari cu ocazia săpăturilor din anul 1968. Acesta era necesar atât la prepararea compoziției pastei, cât și pentru smalt, dar și în alte scopuri, ca de pildă la cuptorul de ars vase.

Despre șirurile de căruțe care aduceau materiile prime, încontinuu, pentru scopurile manufacturii, își amintesc și în prezent unii bătrâni. Își aduc aminte de „pământul” adus de lângă Turda, de o familie specializată în extragerea unei anume calități de nisip, aduse dinspre Hațeg, de sarea adusă din părțile Uioarei. De menționat că această cărușie aducea un venit substanțial pentru locuitorii satului, fapt care a contribuit din plin la atingerea unui nivel de trai destul de ridicat al mai multor familii din sat. Acest lucru a fost subliniat și de un contemporan, la 1847³⁸.

Una dintre oele mai dificile probleme legate direct de fabricarea vaselor era aceea a procurării staniului. După cercetările noastre smaltul pe bază de staniu se aplica pe o anumită categorie de vase negre și mai ales pe cele cu lustru. Procurarea lui era ceva mai grea, fiindcă acest metal nu se găsea în Transilvania. În aceea vreme staniul era intens extras din Munții Cehiei, în regiunea Elbogen. Un anunț din 1828 face cunoscută deschiderea unei noi mine, bogată în zăcămintă, la Slagenwald³⁹, de unde putea să se aprovizioneze oricine din fostul imperiu habsburgic, deci și manufacturile de faianță fină din Transilvania.

În vecinătatea zonei aurifere din Munții Zlatnei și Valea Arieșului, procurarea unei cantități de praf de aur, de argint sau de „aur mussiv” (vezi Anexa) nu constituia o problemă. Această posibilitate au și exploatat-o din plin conducătorii întreprinderii de la Batiz, realizând o categorie aparte de produse cu decor de aur și argint atât la sortimentul de vase cât și la sobele de teracotă. Mai bogat erau decorate vasele și sobele cu smalt negru. Urme de praf de „aur mussiv” au fost găsite și cu ocazia săpăturii în S₁/b, într-o cutiută de carton foarte deteriorată.

³⁶ Octavian Floca, *Regiunea Hunedoara*. Ghid, 1957, p. 246—247.

³⁷ *Hetilap*, 8 iunie 1853.

³⁸ *Satellit des Siebenbürgischen Wochenblatts*, 1847, nr. 76, p. 4.

³⁹ *Hazai Hiradó*, 1828, p. 28.

Prepararea pastei cerea cunoștințe bune numai din partea tehnicianului sau a meșterului care conducea și supraveghea toate operațiunile preparării. Din partea muncitorilor se cerea numai îndemnare și forță fizică. Inițial, însă, această muncă era precedată de căutări, experiențe de laborator îndelungate spre a găsi soluțiile cele mai adecvate pentru mai multe feluri de pastă și de smalt. Numai după ce a fost obținut un rezultat, se trecea la producția în serie. Experiențe în această direcție au fost efectuate în mod sigur și în cadrul activității la întreprinderea de la Batiz. Cu ocazia săpăturii în S₁b (presupusul laborator), s-a găsit un mănunchi de plăci dreptunghiulare marcate cu cuvântul BATIZ și un număr (fig. 14). Păreră noastră este că aceste obiecte au servit drept etaloane, mai bine zis ele sînt niște probe de pastă, arse, prin care se încerca calitatea preparatului nou înainte de a se trece la producția în serie. Acest lucru în mod normal, trebuia să se facă înaintea fiecărei șarje tocmai datorită faptului subliniat mai înainte, acela al inconstanței calității argilei sau a caolinei folosite, lucru normal atunci, cînd nu existau materii prime standardizate și nici întreprinderi specializate în a prepara pe scară industrială materia primă necesară fabricilor de faianță.

O dată experimentate, pentru a putea fi deosebite una de alta, diferitele calități de pastă primeau cîte un număr. Acest număr îl reprezentau cifrele despre care am vorbit mai sus, care după unele păreri constituiau marca lucrătorului de la roată sau a modelului ori tiparului. Noi nu sîntem de acord cu atare părere din simplul motiv că în condițiile de muncă existente atunci cînd mai ales specialiștii erau angajați prin tocmeală, pentru un timp mai îndelungat, nu avea nici un sens marcarea obiectelor produse de ei. Acest lucru a devenit obișnuit numai după introducerea „muncii în acord”. Cifrele care însoțeau marca fabricii indicau în mod sigur doar o variantă de pastă, ele erau bătute pe produsele confecționate din pasta respectivă. Această uzanță a fost înpămîntenită la Batiz chiar de la începuturile activității. S-au găsit piese de muzeu și o cantitate mare de cioburi (în S₂ la așa-zisul depozit de rebuturi) cu marca fabricii care a fost folosită în prima parte a activității manufacturii — variante ale stemei Nalátzy — fiind însoțite de cîte o cifră între 1 și 4. Cele mai multe piese sînt marcate cu cifra 2; în general se foloseau însă pentru marcarea variantelor de pastă cifre de la 0 la 6, la sortimentul de vase albe marcate cu BATIZ, și de la 1 la 4 la cele cu smalt negru.

Bateria mărcii și a cifrelor respective se făcea înaintea primei arderi cînd obiectul era semiuscat. Numerele bătute într-un produs nefinisat nu puteau să indice modelul sau matrița în care piesa era turnată: recunoașterea modelului nu era o problemă, fiindcă la o simplă privire se puteau deosebi forma și dimensiunile unui fabricat de alte piese; nici numărul matriței nu trebuia să fie indicat, mai întîi pentru că majoritatea pieselor erau executate cu ajutorul a mai multor matrițe, iar după turnare n-avea nici o importanță în care din ele a fost modelat vasul. Marcarea pieselor a fost efectuată înainte ca obiectele să fi fost aduse de la uscătorie spre a fi arse. Meșterul care conducea această operație a arderii trebuia să cunoască compoziția și însușirile pastei ca să lucreze potrivit caracteristicilor deja cunoscute de la experiențele făcute cu ajutorul etaloanelor sus-amintite. În această practică își găsește — credem — explicația folosirea cifrelor de marcă la nivelul producției de la Batiz.

Obiceiul mărcării pastei se practica și la fabrica de faianță fină și de porțelan de la Herend (R. P. Ungară), pe la 1840⁴⁰. Marcarea pastei era necesară nu numai din punctul de vedere al arderii, ci și pentru a aplica smaltul potrivit la pasta potrivită. Or, după ardere materialul își schimba culoarea și de aceea deosebirea materialelor era o cerință practică. Neaplicarea smaltului potrivit — experimentat dinainte — purta în sine un mare pericol pentru calitatea produsului, acela la apariției crăpăturilor. Crăpăturile apar atunci cînd între pastă și smalt nu există un anume raport atît la încălzire cît și la răcire; e vorba de diferențe de dilatare

⁴⁰ Katona Imre, *A herendi gyár máz- és masszakísérletei az 1840-és évek elején*, în *Építőanyag*, 1966, nr 11, p. 431—435; Idem, *S-betűs herendi porcelánok az iparművészeti és a Bakonyi Múzeumban*, în *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 5 (1966), p. 247—254.

și strângere. Obiectele păstrate ne arată că și la Batiz au existat preocupări în această direcție și în general au fost soluționate în mod satisfăcător; ne gândim aici și mai ales la piesele albe cu marca Batiz (cu variantele sale) și cele cu marca FdA, și mai ales la ceramica cu smalt negru. Meritul conducătorilor fabricii în această direcție este cu atât mai mare cu cât la alcătuirea rețetelor lor s-au bazat pe surse naturale locale și au știut să adapteze în mod ingenios materiile prime autohtone la tehnici și tehnologii învățate în străinătate.

Înființarea în atare condiții a unei întreprinderi perfecționate de ceramică nu era nici pe departe o treabă ușoară pentru D'André tatăl. Să nu uităm că sîntem la începuturile sec. al XIX-lea, epocă în care și în părțile mai avansate ale imperiului austriac asemenea manufacturi se găseau în faza lor inițială. Deși mină de lucru calificată era foarte greu de găsit, D'André a soluționat și această problemă: a calificat, pe loc, tinerimea din sat. Din cauza lipsei de izvoare nu se știe care a fost efectivul cu care a început lucrul. Pe la 1846—1847, numărul muncitorilor în majoritate calificați atingea cifra de 50—60⁴¹. Din cunoașterea acestui efectiv și a citorva date răzlețe asupra tehnicii și tehnologiei și făcînd comparație cu efectivul altor ateliere se poate deduce o diviziune a muncii pe o scară destul de întinsă.

Mai întii, punctul de plecare al tehnologiei, din mai multe faze de lucru: prepararea pastei. Metoda de lucru probabilă o putem reconstitui pe baza analizei produselor și cu ajutorul descrierii operațiunilor de lucru rămase de la alte ateliere de care nici metoda folosită la Batiz nu se putea deosebi prea mult. Date asupra operațiunilor preparării pastei ne-au rămas și în documentele manufacturii de ceramică de la Tg. Jiu (1832—1863)⁴².

Prepararea pastei la Tg. Jiu era mai mult o muncă manuală: Pămîntul adus de la cariera din apropierea orașului era întii fărîmîțat, apoi trecut printr-o sită foarte fină, sau cum se spune în documente „strecurat”. Praful obținut era amestecat cu alt praf care rezulta din pisarea „materialurilor”, adică a pietrelor ce trebuiau amestecate cu pămînt. Amestecul acesta mai era trecut o dată printr-o moară specială și măcinat. O dată terminată cea de a doua operație, praful era udat, devenind o pastă care era apoi frămîntată cu picioarele⁴³.

Importanța pe care o avea în procesul de producție prepararea pastei ne-o arată și faptul că la Tg. Jiu, dintre cei 40 de lucrători 20 lucrează în mod direct sau au tangențe cu operațiunile necesare în prelucrarea diferitelor soiuri de argilă. De menționat este că la aceste operațiuni iau parte și cei care lucrează la roata olarului sau la turnarea în formele de ipsos. Lucrul nu trebuie să ne mire însă, dacă ne gândim la faptul că acești oameni sînt cei care trebuie să cunoască mai bine caracteristicile fizice ale pastei. Participarea lor la pregătirea pastei — în cadrul unei producții care abia depășește nivelul meșteșugarului — este indispensabilă, ei fiind oamenii calificați care coordonau munca celor necalificați (iobagi de curte sau lucrători cu ziua, oameni angajați pentru munci auxiliare). Nivelul tehnic — aportul uman sau al unor mașini —, în procesul de preparare a pastei la Batiz, în lipsa documentelor este greu de stabilit și totuși se poate aprecia ca destul de avansat pe baza analizei materialului muzeistic și a celui colectat cu ocazia săpăturii.

Mai întii trebuie subliniat că la Batiz pasta tuturor variantelor de produse este foarte bine lucretă, curățată cu cea mai mare atenție de orice fel de impurități și cu o compoziție chimică destul de unitară. Obținerea acestei calități superioare a materiei prime era posibilă numai prin introducerea în procesul tehnologic a unor mașini cu un randament și cu un volum de lucru ridicat, mașini care dau acea notă de uniformitate pe care au observat-o și alți specialiști în ceramică la produsele ieșite din atelierele de la Batiz.

⁴¹ *Satellit des Siebenbürgischen Wochenblatts*, 1847, nr. 76, p. 4.

⁴² Vladimir Gh. Diculescu, *O manufactură de ceramică la Tirgu-Jiu*, București, 1956.

⁴³ *Ibidem*, Documentul nr. 4, 8 și 35, precum și Anexa II.

Pe lângă cele trei clădiri de dimensiuni mari care adăposteau locurile de muncă ale modelorilor la roată, ale matrișerilor, decoratorilor și încăperile cu cuptoare, au existat și ateliere special amenajate pentru prepararea pastei și a smaltului.

Bordán spune că începând cu 1806 D'André oulegea sarea miții necesară fabricii în hotarele satului Sintămăria de Piatră și Călan, arzindu-le și măcinându-le acasă⁴⁴. După Bordán putem afirma că la Batiz, chiar de la începuturile sale, a existat o instalație specială nu numai pentru prepararea pastei, ci și pentru arderea și prepararea ipsosului necesar producției. Aceste instalații au fost și ele mărite și transformate în 1847 când s-au făcut transformări generale care au vizat mărirea capacității de lucru⁴⁵. Locul morii unde se măcinau materialele necesare pentru pastă și smalt a fost descoperit de noi și semnalat mai sus. Dimensiunile pietrei de moară găsită ne arată că acționarea ei era posibilă numai cu ajutorul apei (fig. 12). Asemenea mori nu constituiau o noutate în Transilvania acelei vremi. O astfel de instalație a fost ridicată de niște meșteri din Hamburg la Fabrica de sticlă „Margit” pentru măcinarea materialelor necesare preparării sticlei⁴⁶.

Oare în vecinătatea țării șteampurilor și a roții de apă, trebuie la Batiz să punem sub semnul întrebării existența unei asemenea instalații? Mai mult, putem susține și faptul că în afară de introducerea unor instalații mecanice, în mod sigur au fost folosite și alte metode cu scopul de a obține o calitate cât mai ridicată. Obiectele existente și probele executate cu cioburile scoase din săpătură arată că materialul ceramic era foarte fin decantat. Credem că „fântina nouă” pomenită de Bordán stă în legătură tocmai cu operațiunile de fermentare și decantare a lutului, nefiind săpată pentru simpla necesitate de apă, căci — din acest punct de vedere — oricine ar fi avut la dispoziție, la rigoare, întregul debit de apă al Streiului din apropiere.

Aceste observații completează cele mai sus spuse, anume că tehnicienii instruiți în apus au reușit și aici la noi să încetățenească anumite procedee tehnologice al căror rezultat s-a concretizat în varietatea și finețea pastei, a smaltului și decorurilor ceramicii de la Batiz. Observațiile din timpul săpăturii confirmă atare ipoteze, intrucit la materialul semifabricat (biscuitat) se întâlnesc nuanțe variate atât în cadrul general al produselor de culoare albă cât și la cele negre. Mai sînt necesare încă cercetări pentru a se stabili definitiv corespondențele exacte dintre cifrele care însoțeau mărcile fabricii și diferitele variante de pastă realizate. De pe acum putem preciza că în cadrul mai larg al produselor de culoare albă, variațiile de culoare ale teracotei nu se datorează exclusiv arderii, ci și amestecului priceput al unor ingrediente coloranți, creindu-se nuanțe diferite. În cadrul produselor de culoare albă nuanțele teracotei biscuitate oscilează între extremele de gălbui-pucioasă și portocaliu închis, iar la produsele cu smalt negru nuanțele merg de la cenușiu închis, trecînd prin brun, pînă la negru mat. E neîndoișor că în realizarea acestei game variate de paste trebuie să vedem influența gusturilor deprinse de Franz D'André în peregrinările sale în străinătate, în speță la vestitele ateliere engleze Wedgwood.

Colorarea pastei era cu precădere folosită în cazul cînd se încerca obținerea — de pildă în cazul ceramicii negre — unui produs finit de calitate deosebită, cu un

⁴⁴ Bordán, *op. cit.*, p. 7.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Un vizitator al acestei instalații amintește că: „Din punct de vedere mecanic atenție mărită i se cuvine acelei clădiri în care puiile de piatră se află laolaltă și cu atît de minunat mecanism construite, căci un braț derivat din apa Crasnei se desparte în două la cițiva pași de clădire; un braț cu o putere de 40 funzi, mină 10 ciocane de zdrobit piatră, a căror greutate însumată este de 14 măzi (probabil măzi vieneze de 57 kg), iar în afara acestora, la etajul I, opt ateliere de gravat sticlă; al doilea braț, tot cu o putere de 40 funzi, mină o altă roată ce poate acționa la parter patru zdrobitoare de pămînt și opt ateliere de gravat. Trecînd mai departe de aici apa rămasă mină cu cițiva pași mai jos un gater și o moară de grîne” (*Hetlap*, 12 august 1854).

smalt lucitor și rezistent, lăsînd impresia porțelanului. Cîteva asemenea produse semifinite pot fi văzute în Planșa VI. Pe platoul de culoare neagră se află marca

BATIZ

4

(planșa VI, nr. 7), ce poate fi încadrată în perioada penultimă de activi-

tate a manufacturii (1850—1859).

Cu aceeași grijă erau elaborate și smalturile. Locul de muncă era același: șteampurile de pisat piatră, moara de măcinat pămînt, cuptoarele, laboratorul. Nu este exclus să se fi folosit și rîșnițe de mină. Găsirea smaltului potrivit pentru o calitate de pastă cerea cunoștințe temeinice mai ales în domeniul chimiei, necesita îndelungate cercetări de laborator. Urmele acestei activități au fost constatate și cu ocazia săpăturilor. În încăperea S₁/b s-au găsit o serie de creuzete purtînd urme de smalt de zinc și de sticlă, precum și o serie de prefabricate și minerale folosite la prepararea smaltului (planșa VII, nr. 1, 2). Pare un amănunt, dar pentru a cunoaște nivelul tehnicii sînt semnificative acele bile de piatră de mărimea unui ou pe care le-am găsit cu ocazia săpăturii în încăperea S₁/b. Ele erau folosite tot la pisarea smaltului în cunoscutele cilindre rotative, întrebuițate și azi. Ele erau acționate de forța apei sau de mîna omului și cu ajutorul lor se executa ultima operație a pisării materialului obținîndu-se un praf fin ca pudra. Cu asemenea instalație s-a putut obține acel smalt de foarte bună calitate care deosebea produsele Batizului de cele fabricate în celelalte manufacturi din Transilvania, diferență observată și de contemporani. Făcînd o comparație între produsele Batizului și a manufacturii de la Gurghiu, un cunoscător al ambelor ateliere scrie că deși la Gurghiu se folosește ca materie primă pentru pastă un pămînt de bună calitate, din cauza lipsei unui smalt bun, produsele sînt mai slabe decît cele de la Batiz⁴⁷. Un smalt deosebit de tare îl au vasele de Batiz de culoare neagră, care de fapt au și răspîndit faima acestei oficine. Acest smalt negru este invenția lui Franz D'André, tehnician deosebit de inzestrat. Compoziția lui nu ne este cunoscută deocamdată, dar analiza acelui material sticlos cu conținut de mangan pe care l-am descoperit în S₁/b sperăm să ne dezvăluie secretul lui D'André. La obținerea smaltului negru se pare că este vorba nu numai de un smalt special, dar și de o tehnologie specială (vezi Anexa, cu analizele făcute de prof. E. Stoicovici).

O dată preparat în laborator, înainte de a-l aplica pe vase, la scară industrială, smaltul era probat în foc pe cioburi de teracotă făcute din pasta respectivă. Nu știm dacă acest lucru era o uzanță permanentă făcînd parte din practica de lucru a Batizului. Noi semnalăm însă faptul, avînd ca dovezi cîteva cioburi de diferite calități de pastă și smalt, găsite cu ocazia săpăturii. Aceste cioburi au fost prinse cu cîte o bucătică de pastă crudă și arse în cuptor constituînd probe de material, ceea ce se pare că ar fi constituit totuși un obicei la Batiz (planșa VII, nr. 3, 4).

Asupra capacității de producție a atelierului unde se preparau pasta și smaltul nu avem informații directe. Totuși, o apreciere se poate face pe baza comparației cu alte ateliere. Un document foarte prețios de acest gen s-a păstrat referitor la activitatea manufacturii de faianță fină de la Tata (R. P. Ungară)⁴⁸.

Aici la 1817 lucrau cinci oameni calificați care produceau într-un an piese ce aduceau un venit de 8000 florini. În acest răstimp, socotînd cîte o ardere pentru fiecare lună, deci 12 pe an, se prelucrau următoarele cantități de materie primă:

- 15 căruțe argilă pentru vase
- 25 căruțe argilă pentru cuptor
- 10 măji staniu
- 25 măji plumb
- 15 măji sare
- 160 stînji lemne de foc
- 5 măji nisip din Cehia.

Din acest material s-au executat următoarele cantități de produse:

- 3000 farfurii

⁴⁷ Hetilap, 8 iunie 1853.

⁴⁸ Mihalik Sándor, *Adalékok a régi magyar művészi kerámiagyártás történetéhez*, în *Folia Archaeologica*, XVI (1964), p. 225—236

- 540 platouri
- 300 castroane de supă
- 420 cești de cafea
- 76 perechi de căni de cafea
- 300 ulcioare
- 300 oale de noapte
și diferite mărunțișuri⁴⁹.

Comparînd numărul muncitorilor de la Tata (cinci) cu cel de la Batiz (peste 50) și luînd în considerare faptul că 26 de muncitori (deci de cinci ori mai mulți decît la Tata) de la manufactura din Tg. Jiu produceau de cinci ori mai multe vase (26.000)⁵⁰, se poate stabili că la Batiz, unde efectivul de muncitori era de 10 ori, respectiv de 5 ori mai mare, s-a prelucrat o cantitate de materie primă înzecită față de manufactura de la Tata. Marea productivitate a Batizului față de cele două ateliere este dovedită, în afara datelor mai sus enumerate, și de cantitatea impresionantă de produse ceramice aflate în muzee și colecții particulare ca și de extrem de numeroasele resturi și rebuturi ieșite la iveală în cursul săpăturii arheologice. Aceste materiale dovedesc încă o dată că în deceniul al V-lea al sec. XIX Batizul era unul dintre cele mai importante obiective industriale de acest gen de la noi și chiar din sud-estul Europei.

MAGDALENA BUNTA — PAUL GYULAI

⁴⁹ *Ibidem*, p. 234.

⁵⁰ *Documente privitoare la economia Țării Românești, 1800—1850*, București, 1958, II, p. 978.

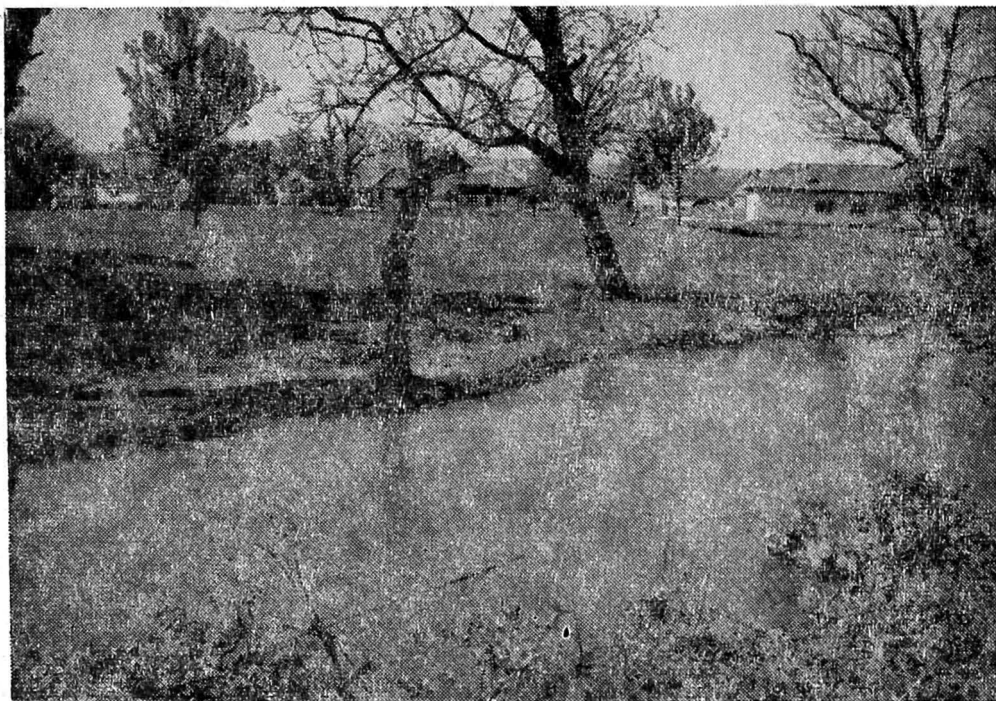

Fig. 1. — Partea de nord-vest a teritoriului unde au fost amplasate atelierele manufacturii de la Batiz. Se vede Canalul Morii și în spate, în dreapta, Căminul cultural.

Fig. 2. — În prim plan terenul alveolat indică locul unde odinioară fusese unul dintre atelierele centrale (aici s-a trasat secțiunea S_1)

Fig. 3. — Încăperile dezvelite prin secțiunea S_1 .

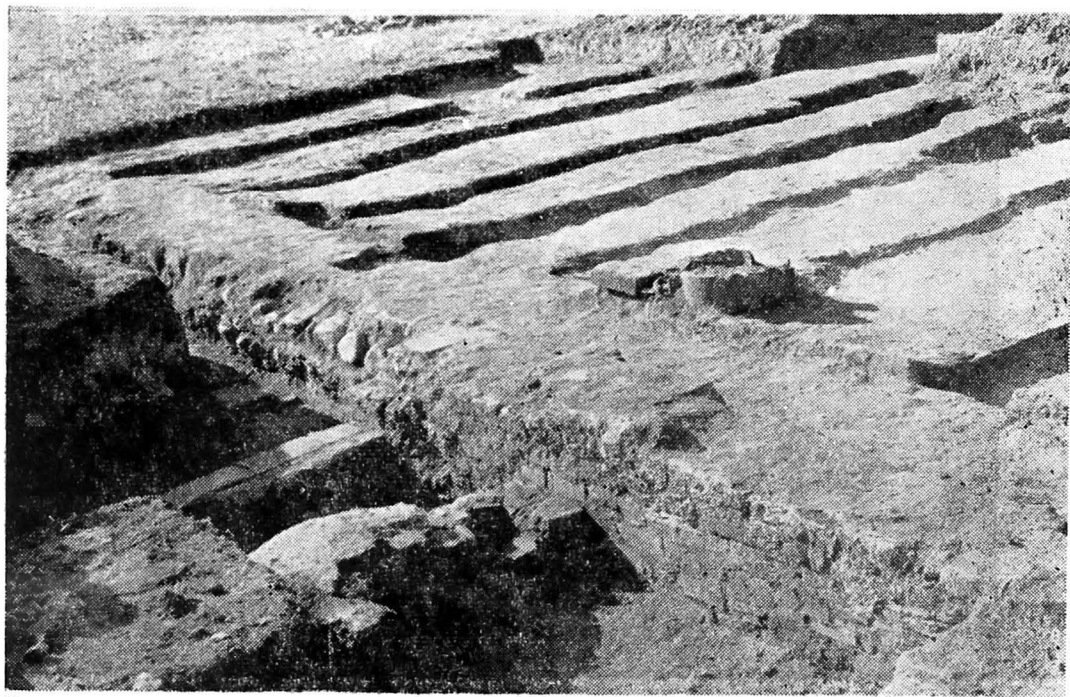

Fig. 4. — Cuptorul mare patrulater unde se ardeau vase și încăperea împărțită în două în care ardea focul, văzută din nord-vest (secțiunea S_1).

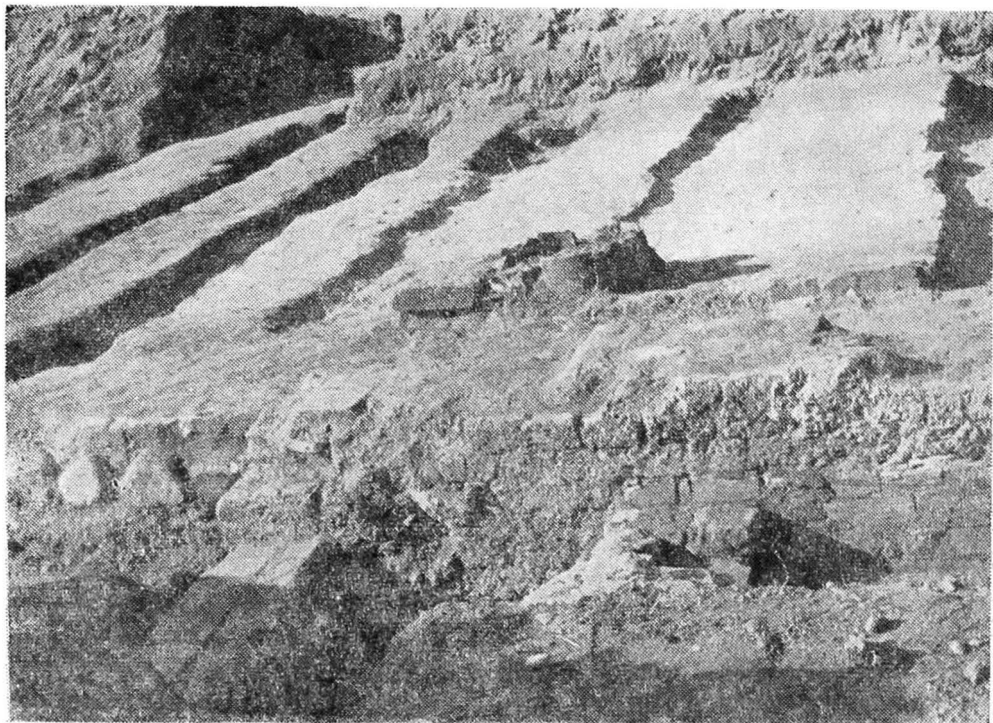

Fig. 5. — Cuptorul mare patrulater cu canalele umplute cu nisip, zidul despărțitor păstrat și o capsulă găsită „in situ”. Zidul de sud al camerei de alimentare a focului are urme de zgură.

Fig. 6. — Padimentul cuptorului de ars vase, cu canalele umplute cu nisip, zidul despărțitor și capsula găsită „in situ”, văzute din sud.

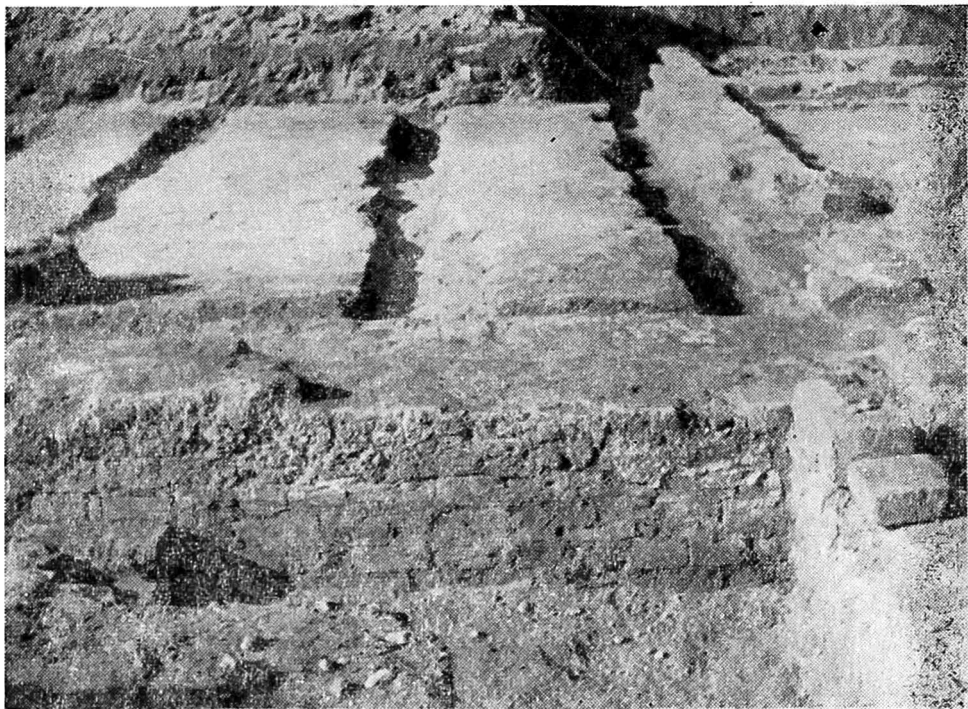

Fig. 7. — Partea de vest a cuptorului mare, cu coridorul din fața locului de alimentare a focului.

Fig. 8. — Camera de alimentare a focului cu cele două încăperi.

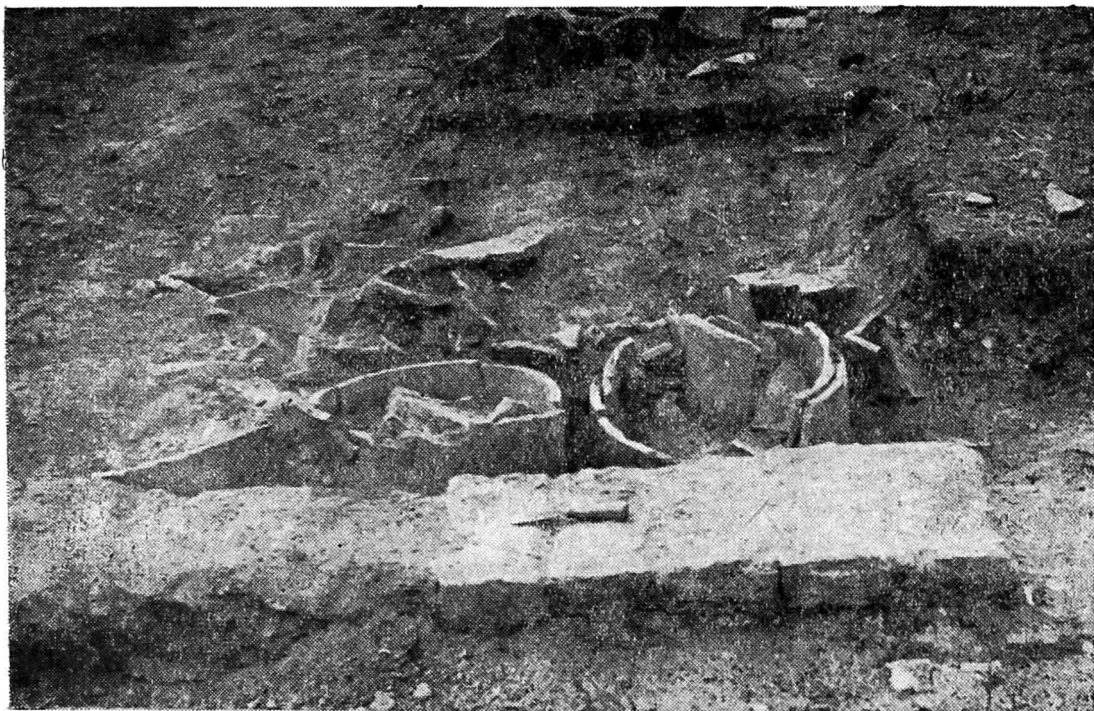

Fig. 9. Capsule descoperite „in situ” în încăperea S₁/a.

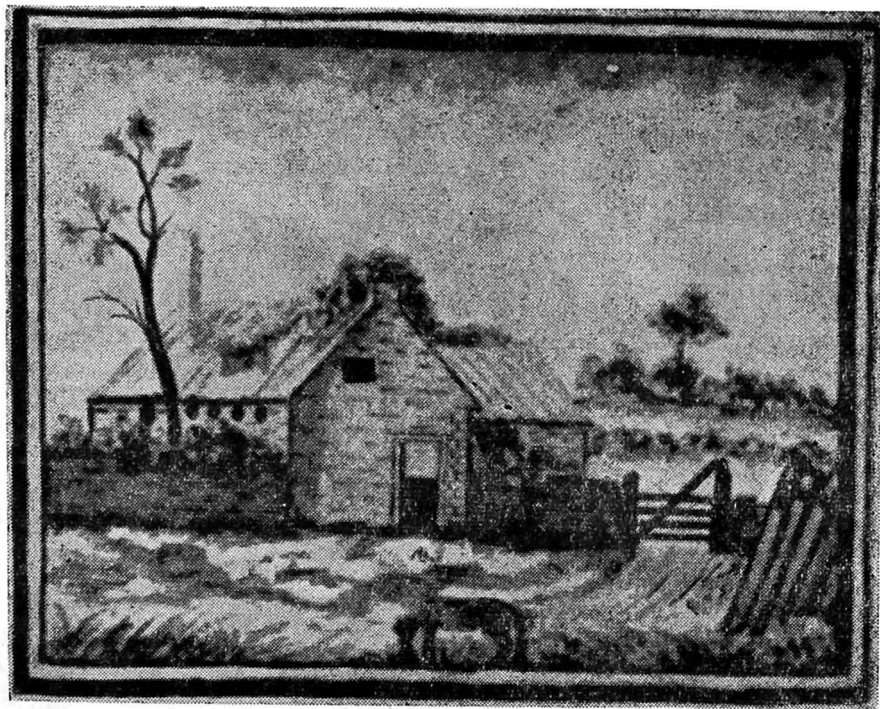

Fig. 10. — Desen în culori de pe o farfurie confecționată la Batiz reprezentând una din clădirile manufacturii.

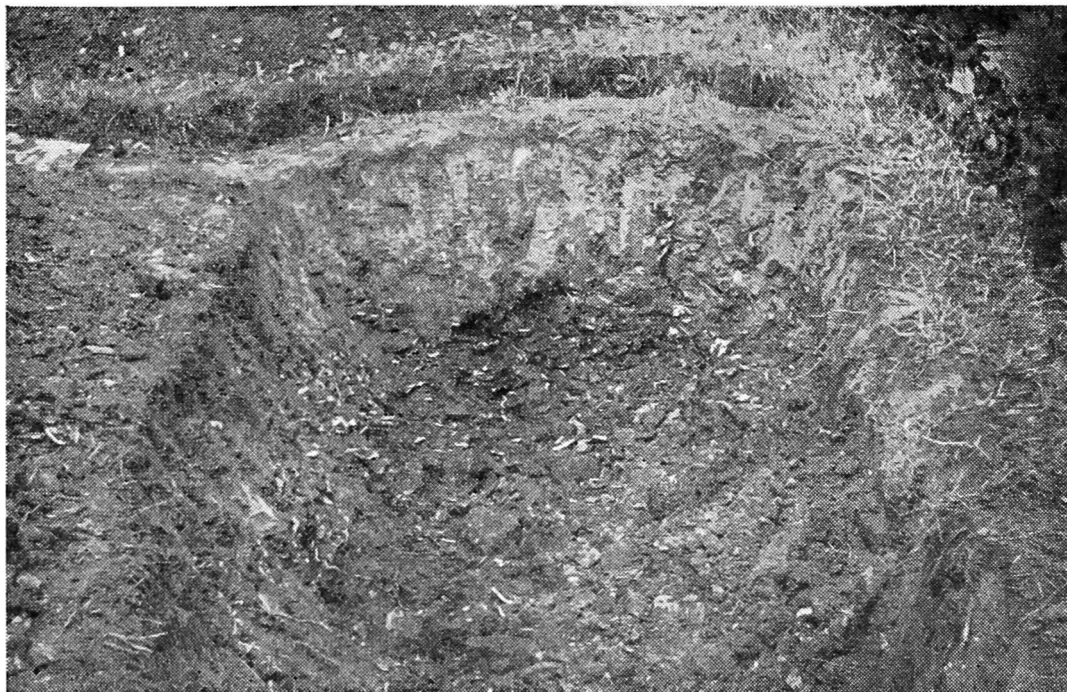

Fig. 11. — Groapa cu rebuturi descoperită în cadrul secțiunii S₂.

Fig. 12. — Dezvelirea zidurilor clădirii de pe malul Canalului Morii, descoperită în cadrul secțiunii S₂.

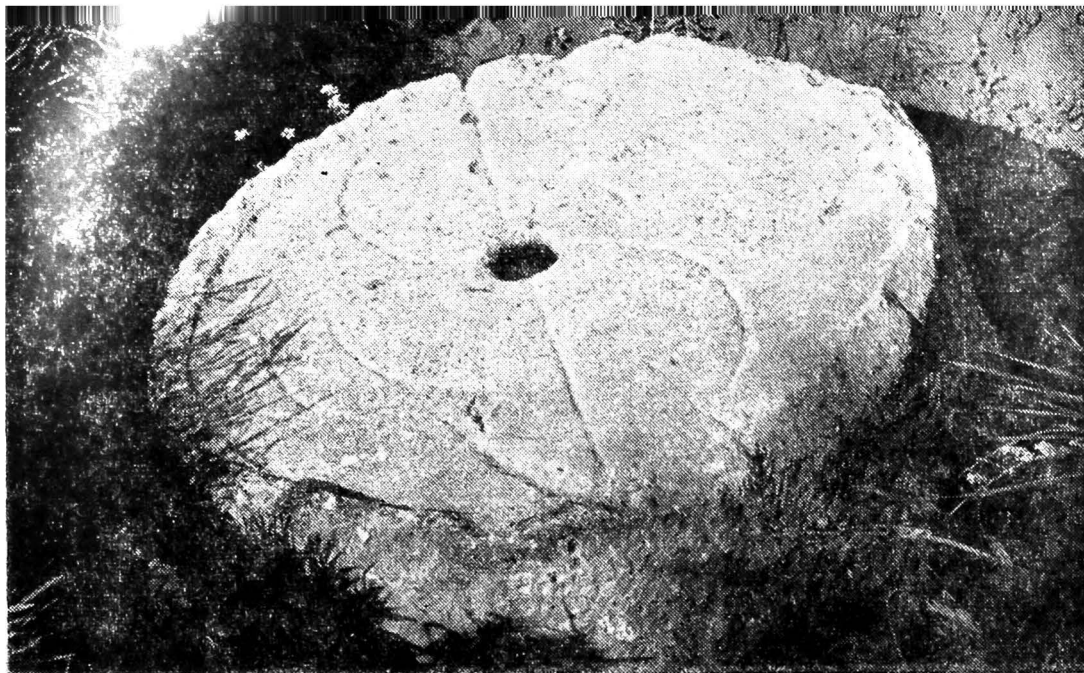

Fig. 13. — Discul de piatră descoperit în șanțul secat.

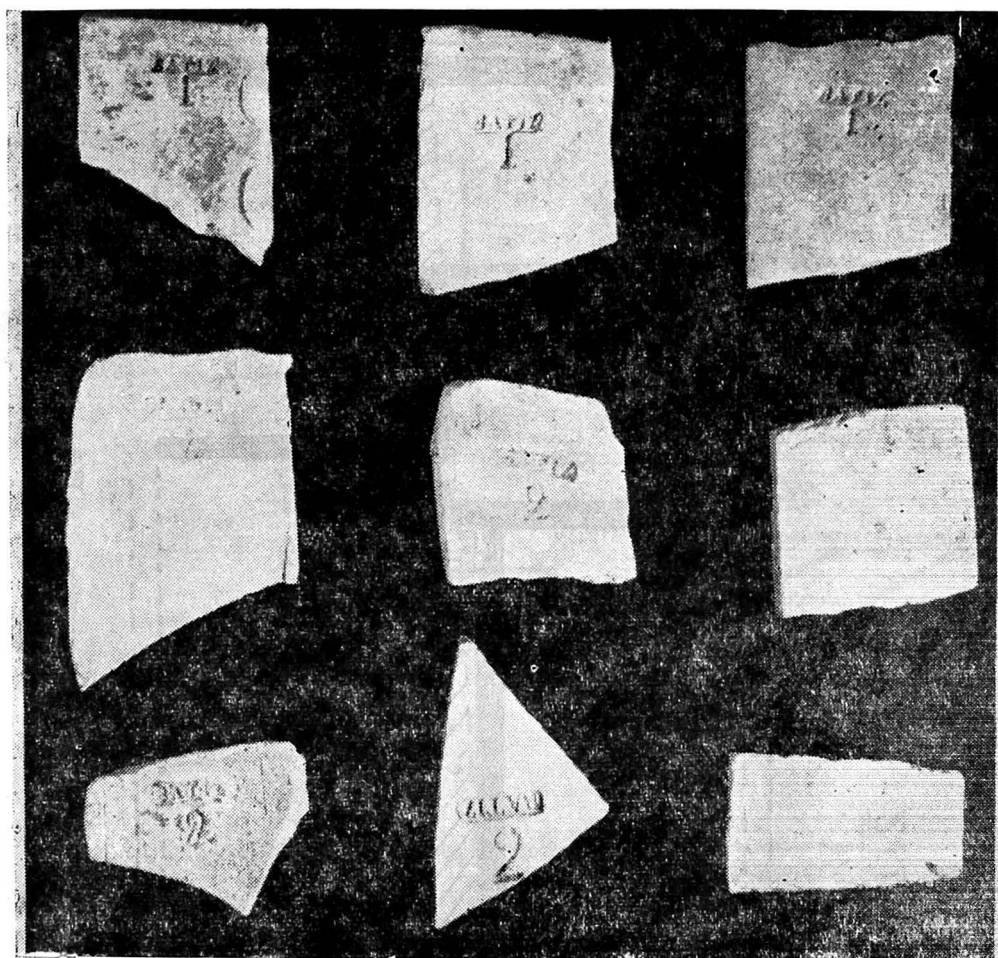

Fig. 14. — Etaloane descoperite în S₁/b.

BATIZ

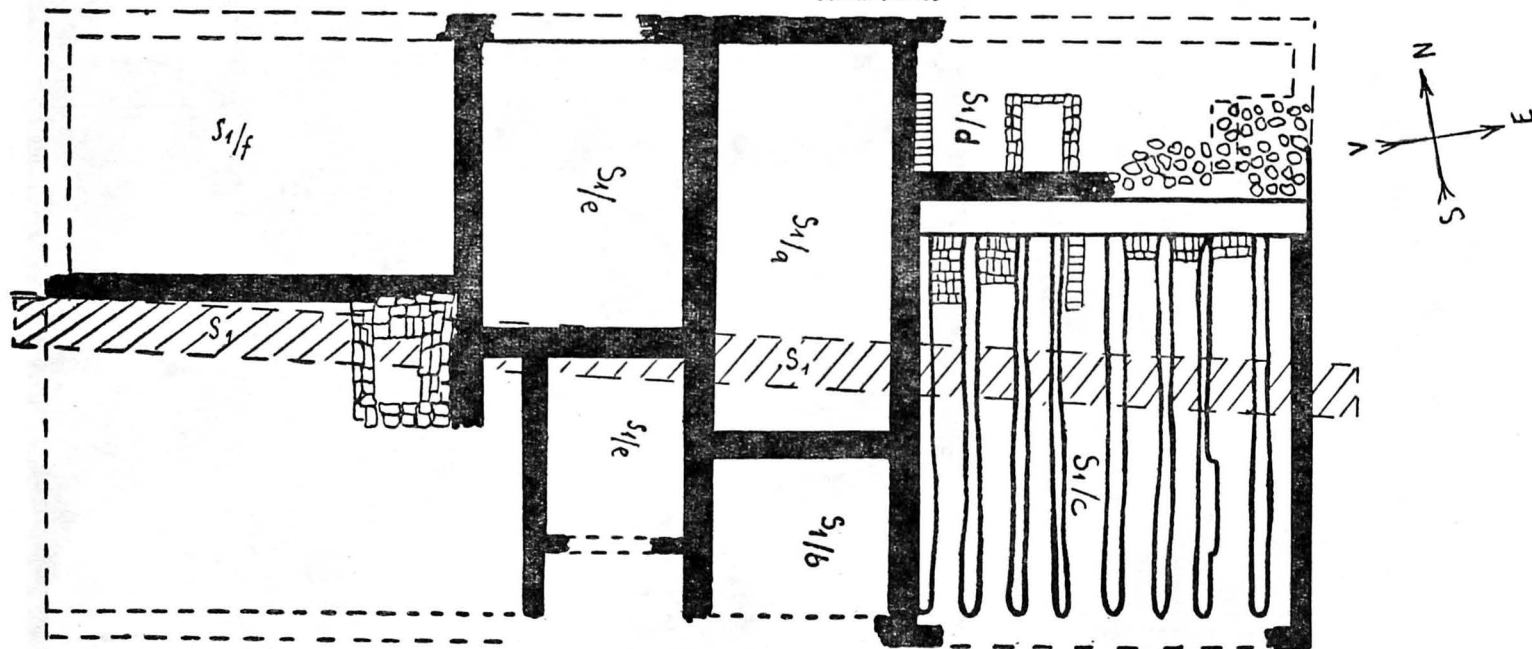
25. VII. 68

PLANUL CLĂDIRII CENTRALE

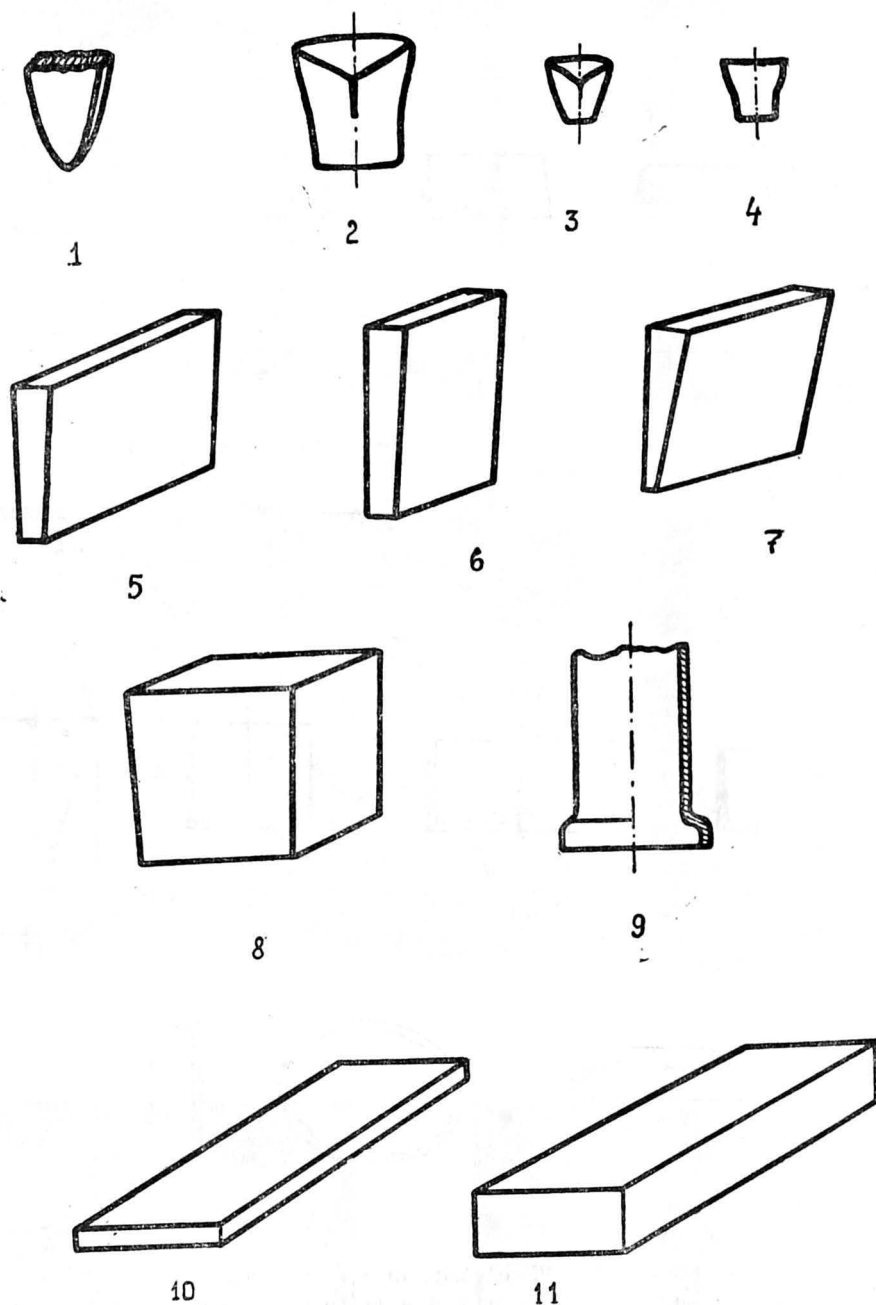
A MANUFACTURII DE CERAMICĂ

SECȚIUNEA : S₁

SCARA : 1 : 100

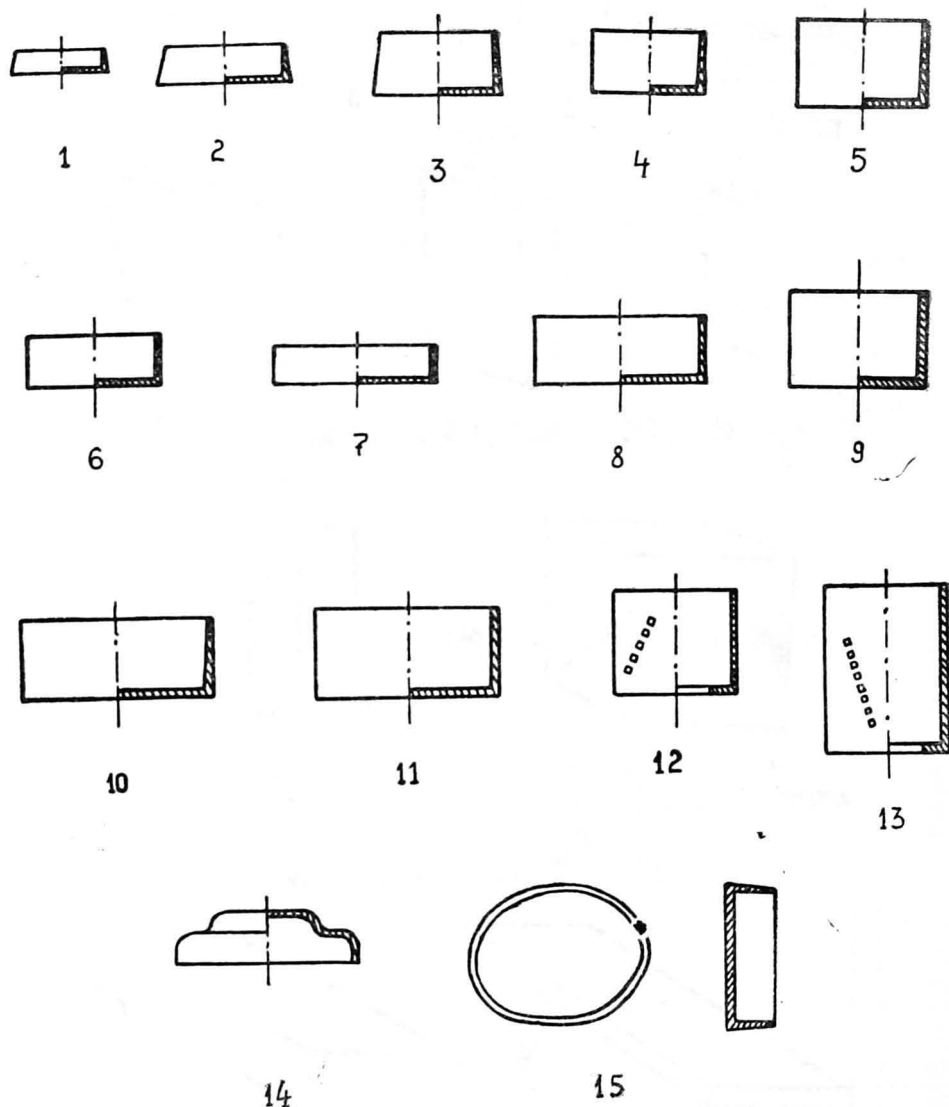

Planșa I: Planul clădirii dezvelite prin secțiunea S₁.

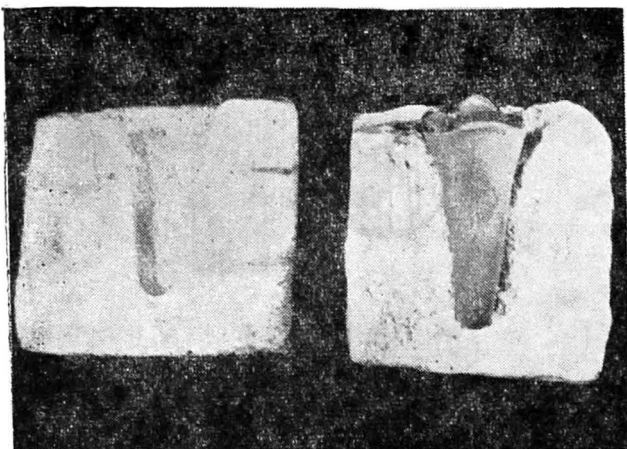
Planșa II: Piese produse la Batiz, găsite în secțiunile S_1 și S_2 .

1, fragment de cute din pastă arsă, cu mult cuarț; 2, 3, 4, creuzete; 5, 6, 7, 8 cărămizi refractare folosite pentru boltit; 9, fragment de conductă din pastă șamotată; 10, cărămidă refractară pentru căptușit cuptoare; 11, cărămidă obișnuită.

Planșa III: Piese găsite în S_1/a și S_1/c :

1, 2, 3, capsule cu pereții înclinați; 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, capsule cilindrice; 12, 13, capsule cu orificii pentru bastonașe de distanțare.

1

2

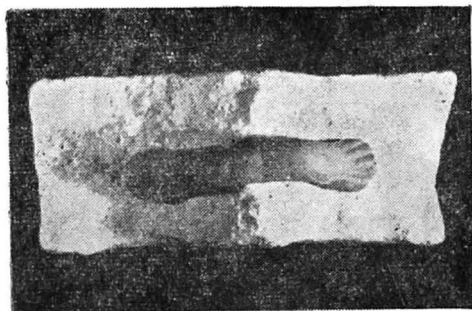
3

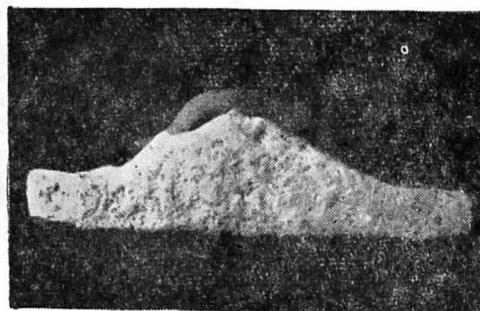
4

5

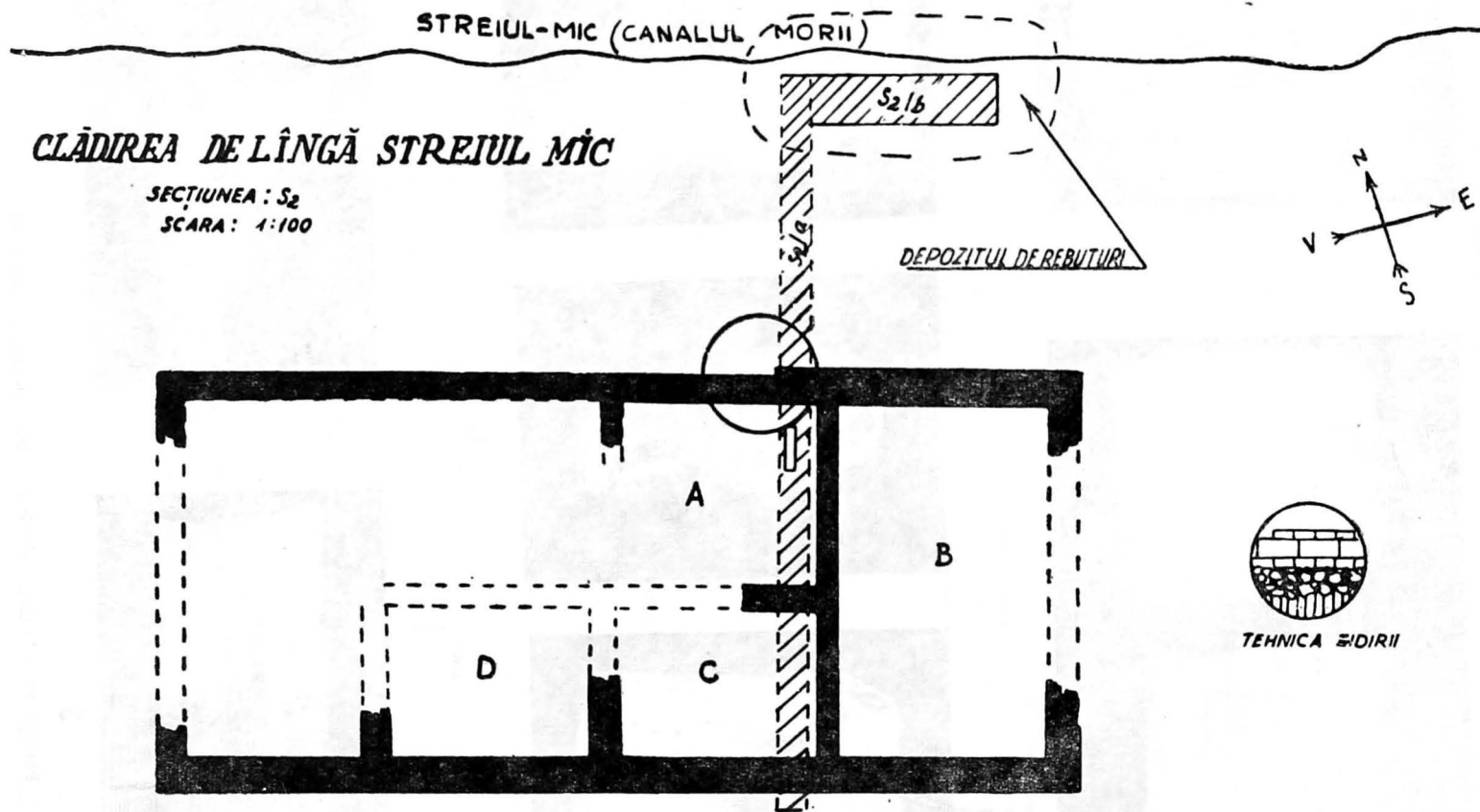

6

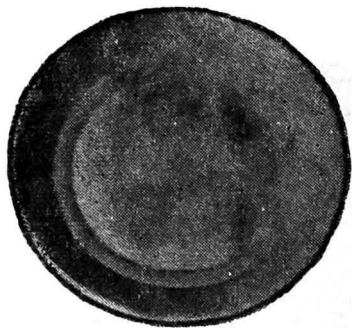

7

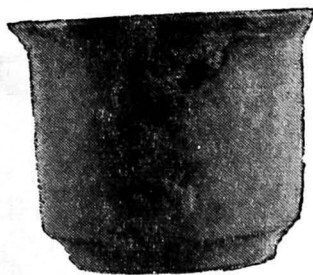
Planșa IV : Matrițe de ipsos descoperite în secțiunile S_1/f și S_3 .

Planșa V.: Planul clădirii dezvelite prin secțiunea S₂.

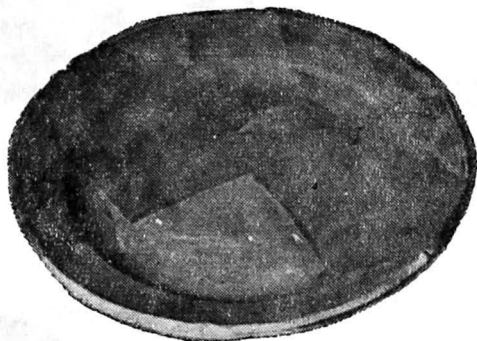
1

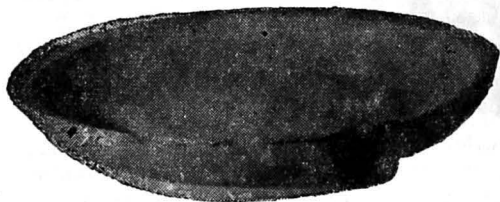
2

3

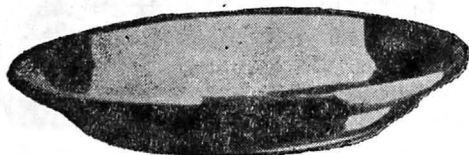
4

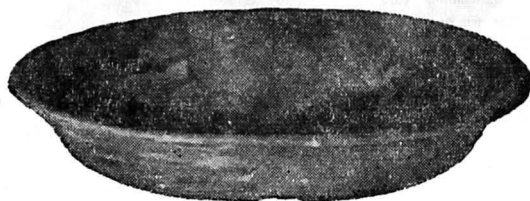
5

6

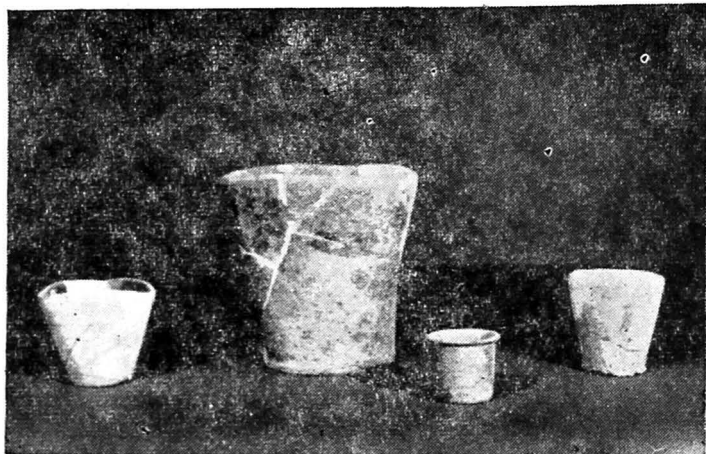

7

8

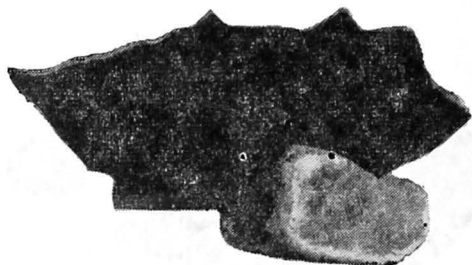
Planșa VI: Vase semifabricate, arse o singură dată (biscuitate).

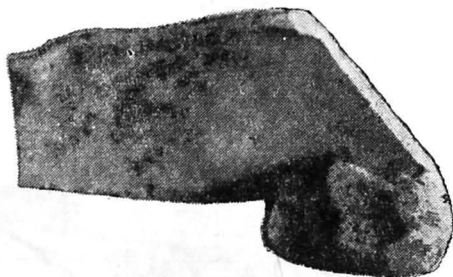
1

2

3

4

Planșa VII :

1, 2, creuzete cu urmă de smalt descoperite în S1/b; 3, 4, cele două cioburi cu probă de smalt.

ANEXĂ

ANALIZA CHIMICO-MINERALOGICĂ A MATERIALULUI REZULTAT DIN SĂPĂTURILE DE LA BATIZ

Reconstituirea activității de producție de la Batiz (jud. Hunedoara) este mult ușurată prin recuperarea unor materii prime, semifabricate și produse finite scoase la suprafață în cursul săpăturilor efectuate la fața locului. Materialul adus de la Muzeul de istorie Cluj pentru a fi cercetat sub raport mineralogic a putut fi sistematizat în felul următor:

I. *Materii prime ceramice.*

Acestea sînt de mai multe categorii și au un rol determinant în reconstituire. Astfel apare o pulbere albă, formată dintr-un amestec de caolinit, cuarț și feldspat, dînd amestecul clasic al pastei de porțelan. Materialul este măcinat grosier și este încă neomogenizat.

Prin arderea lui la 1200°C își păstrează fondul de culoare albă în care însă mai apar răzleț puncte brune-negre.

O altă pulbere albă, măcinată neomogen și grosier (0,20 mm Ø), formată din cuarț cu mai puțin feldspat și caolin, reprezintă tot o masă ceramică cu mult cuarț, care prin ardere la 1200°C sinterizează într-o mai mică măsură decît proba precedentă și nu se colorează sesizabil, ci formează doar în mod răzleț puncte brune și negre.

Materialele de la aliniatele precedente reprezintă materii prime pentru ceramica fină în măsură de-a fi folosite la fabricarea faianței și a porțelanului, după o omogenizare mai bună și o macerare îndelungată.

Feldspat, parțial topit. Este utilizat atît în masa ciobului de porțelan, cît și la glazurile aplicate pe porțelan sau pe faianță. Calitatea feldspatului găsit la fabrica Batiz este de clasa a 2-a, cu numeroase pete colorate.

Granit, parțial topit. Conține pe lingă feldspat și cuarț, mult biotit (mică neagră), care îl face impropriu pentru ceramica fină, dar foarte util pentru ceramica ordinară sau în compoziția „gresiei”, ca degresant.

Calcarul concreționar. Apare în amestec cu argilele sau cu fritele și formează în aceste condiții un fondant folosit mult în ceramică.

Geodele de cuarț. Parțial topite sau intacte, dar cu conținut de minereu cuprifer (calcosin, Cu_2S), presupunem că au format probe pentru experimentare, în vederea folosirii în ceramica fină.

Piatra ponce (sepiolit): $\text{Mg}_4\text{Si}_6\text{O}_{15}(\text{OH})_2$ este reprezentată printr-un produs natural fibros, foarte poros și ușor, folosită probabil ca material refractar.

Pirita, FeS_2 , este prezentă în cristale și în agregate. Este foarte probabil întrebuințată la colorarea în negru a glazurilor cu fier-plumb.

Creta, CaCO_3 , apare compactă, fină, albă și este folosită la glazuri și la „gresie”.

Pămîntul de diatomee este prezent în inventarul materiilor prime și formează o masă pămîntoasă-poroasă cu forme figurate.

Gipsul lamelar, $\text{Ca SO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$, semitransparent sau scoriaceu, pe jumătate topit, utilizat tot ca adaus la glazuri, pentru controlul temperaturii de topire și a coeficientului de dilatare al glazurii și al ciobului.

II. Produsele semifinite, cerute de procesul fabricației.

Printre produsele semifinite utilizate în procesul de fabricație ceramic, se numără și *frita*. Aceasta reprezintă un amestec de fonanți, ca borații și carbonații alcalini, care împreună cu o serie de pigmenți, cum ar fi de exemplu hematitul, oxizii de crom, oxizii de mangan și alții, dau o „barbotină” colorată care se aplică în final pe suprafața externă și internă a obiectelor uscate și poroase, printr-o simplă „afundare” în această „barbotină”.

Un alt produs semifabricat îl formează *litarga*, topită, împreună cu alte ingrediente, spre a servi mai departe la elaborarea diferitelor glazuri sau emailuri pentru ceramica ordinară.

„*Bronzul*”, sau mai corect: „*aurul mussiv*” este un pigment folosit la temperaturi scăzute ca surogat pentru aurirea ceramicii ordinare.

Sub raport chimic acest „aur mussiv” este un sulfostanat de sodiu care formează lamele moi, maleabile, cu aspect metalic de culoare aurie, dar care nu rezistă nici la acizi și nici la calcinare.

III. Produsele finite

Se pot împărți, după calitate, în 3 categorii:

1) *Ceramică comună*, colorată în roșu, galben, brun sau în negru, cu sau fără glazură.

Structura și compoziția este dată de un amestec de caolinit, cuarț, miche albe și negre, fragmente de cuarț, calcit fin-granular, până la criptocristalin.

Pigmentul este format din hematit, sau din limonit tratat termic, iar pentru ceramica neagră, dintr-un amestec de oxizi de fier și de mangan.

Masa ceramică este lucrată cu grijă: se introducea argila micacee în cantități până la 75%, iar degresantul era format dintr-un amestec de cuarț și feldspat, cu diametrul sub 0,16 mm. Se amesteca apoi totul până la omogenizarea completă a materialului și pasta astfel obținută se prelucra la roată (se strungește). Dovada acestei prelucrări ne-o dă textura paralelă a cristalelor de miche, cuarț și feldspat (fig. 1).

Glazura de pe ceramica ordinară este pigmentată în brun, are tensiuni interne și este fisurată.

2) *Ceramica șamotată*.

Aceasta reprezintă un produs ceramic aparte, mai puțin obișnuit, în compoziția căruia intră următoarele materii prime:

Cuarț granular-detritic, obținut prin măcinare și sortare, feldspat granular în forme de clivaj cu contur poligonal. Cele două minerale sînt incluse într-o pastă argilooasă-micacee și calcitică, criptocristalină. Adăugirea calcitului în masa argilooasă-micacee se făcea înainte de fasonarea și arderea „gresiei” în diferite obiecte de uz casnic. Calcitul adăugat provine foarte probabil din creta șlemuită, care se amesteca apoi cu argila micacee și cu cuarțul și feldspatul granular-detritic, ultimii doi adăugați ca degresanți.

Prin calcinarea acestei paste la temperaturi în jur de 950°C se obține un produs vitrificat, gălbui, ușor și cu proprietăți ceramice apreciate.

Ca flux tehnologic, reconstituit pe baza datelor de analiză, se proceda cam în felul următor:

Se introducea deci în pasta ceramicii șamotate o argilă plastică, probabil una și aceeași materie primă ca și cea folosită în ceramica colorată, apoi o cantitate corespunzătoare de cretă fin-structurată și o crotă bine definită de degresant, formată din cuarț și feldspat, cernute și fin-măcinate (sub 0,15 mm Ø) (fig. 2).

3) Porțelanul.

Este cel mai interesant și superior produs fabricat la Batiz, atît din cauza compoziției îngrijite, cît și din cauza gradului de alb realizat. Proporția mare de component vitros sau optic-izotrop al ciobului acestui porțelan ne încuviințează afirmația că acest porțelan avea o temperatură de sinterizare (vitrificare) scăzută. Este deci vorba de fabricarea aici la Batiz, înainte cu 100—150 de ani, a unui porțelan de temperatură joasă, deci a unui „porțelan moale” de tip „Sèvres” (fig. 3).

Concluzii

Se cunosc pînă în prezent trei produse ceramice de grade de finete foarte diferite.

Din cercetarea pe cale microscopică a materialelor găsite la Batiz, jud. Hunedoara, rezultă că aici se producea un sortiment variat de ceramică colorată, cu și fără glazură, o „gresie” specială pentru localitatea Batiz și un „porțelan moale”.

Ca materie primă se folosea foarte probabil aceeași argilă de bază, căreia i se adăugau apoi diferite ingrediente în vederea obținerii produsului urmărit.

Pentru „gresie” se întrebuița o cretă fină și argila, cărora li se încorporau cuarțul și feldspatul măcinat.

Pentru obținerea porțelanului se foloseau materii prime ceramice de calitate superioară formate dintr-un caolinit, din cuarț și din feldspat.

Majoritatea materiilor prime ceramice au fost găsite, cu excepția materialului argilos folosit în ceramica ordinară; la fel au fost găsite și cioburi de produse finite, astfel încît reconstituirea modului de producție și a sortimentelor de ceramică de la Batiz se conturează cu suficientă precizie. Pentru producerea glazurii și a masei ceramice negre, putem presupune întrebuițarea fierului și a manganului sub formă de sulfuri, obținute printr-un procedeu original.

EUGEN STOICOVICI

DIE WERKSTÄTTEN UND DAS ROHMATERIAL DER STEINGUTMANUFAKTUR IN BATIZ

(Zusammenfassung)

Unter den Manufakturen zur Steinguterzeugung, die in der ersten Hälfte des 19. Jhs. in Siebenbürgen entstanden, hatte diejenige von Batiz (Bez. Hunedoara) die wichtigste Rolle. Die übrigen Manufakturen und Werkstätten dieser Art kamen über örtliche Bedeutung nicht hinaus.

Auf Grund der von den Verfassern vorliegender Arbeit gemachten Untersuchungen kann man mit Sicherheit behaupten, dass die Manufaktur von Batiz Anfang des 19. Jhs., genauer 1805, gegründet wurde; dies entgegen früheren Meinungen, wonach die Manufaktur ihre Tätigkeit 1813—14, bzw. 1822 begann. Gleichzeitig brachten die Untersuchungen auch genauere Feststellungen über die Person des Gründers der Manufaktur. Aus den neuen Daten ergibt sich, dass D'André, ein Fachmann italienischer Herkunft, der zu Beginn des 19. Jhs. aus Triest nach Siebenbürgen gekommen war, die Produktion der Steingutwaren organisierte.

Im ersten Jahrzehnt des vorigen Jahrhunderts war das Dorf Batiz, mit einer rumänischen Bevölkerung von etwa 450 Seelen, Eigentum des Barons Nalätzky József senior, eines der grössten Grundbesitzer im Komitat Hunedoara. Zur Domäne Batiz gehörten ausser Feldern, Wäldern und Gärten auch die zur Steingutherstellung nötigen Ton- und Sandgruben. Die Dorfbewohner waren Leibeigene der genannten Familie. Der Eigentümer der Domäne nahm D'André in seine Dienste

und schloss mit ihm einen Vertrag, durch den die Bedingungen für die Organisation der Herstellung von Steingut festgesetzt wurden (die Manufaktur bezog einen Teil des nötigen Rohmaterials aus den Tongruben und das Holz aus den Wäldern der Domäne). Anfangs leisteten die Leibeigenen aus dem Dorf — ebenso wie in anderen auf Adelsdomänen gegründeten Manufakturen — verschiedene Arbeiten (Holz- und Tongewinnung, Transporte usw.), auf Rechnung der Arbeitsleistungen, zu denen sie entweder an gewissen Tagen oder ständig verpflichtet waren.

In Georg D'André hatte das Unternehmen von Batiz gleich zu Beginn einen hochbefähigten Fachmann, einen sehr guten Kenner des Herstellungsverfahrens für Steingut. Ihm ist es zu verdanken, dass die Manufaktur im vierten Jahrzehnt des vorigen Jahrhunderts über das Niveau einer gewöhnlichen Werstatt zur Bedeutung eines grossen Unternehmens aufstieg, das vor der Revolution von 1848 bereits etwa 100 Arbeiter beschäftigte.

Die Tätigkeit der Manufaktur umfasst den Zeitraum von 1805—1860. Die Verfasser bringen Angaben über ihre Grösse und Produktionskapazität.

Der vorliegende Artikel fasst den Inhalt eines Kapitels aus einer Monographie über die Manufaktur kurz zusammen. Er enthält die Ergebnisse der im Sommer 1968 an Ort und Stelle vorgenommenen Grabungen. Diese sollten manche Einzelheiten der obenerwähnten Angaben klären, sowie die Archivquellen vervollständigen.

Die auf der Stelle der einstigen Manufaktur durchgeführten Grabungen sind die einzigen dieser Art in unserem Lande. Mit archäologischen Forschungsmethoden versuchte man die Lösung von Fragen, die durch die Archivforschung nicht genügend geklärt werden konnten.

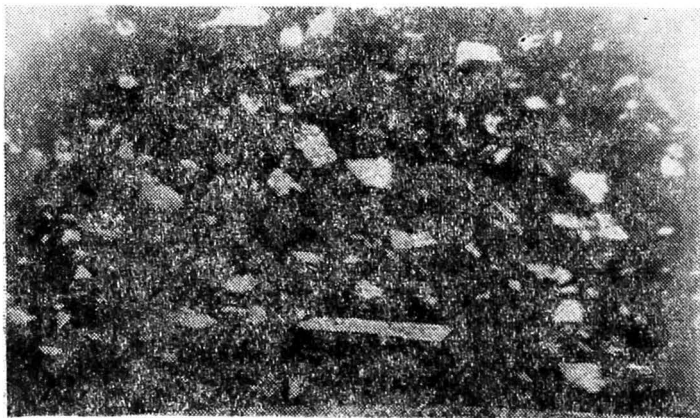

Fig. 1. — Ceramica obișnuită, colorată.

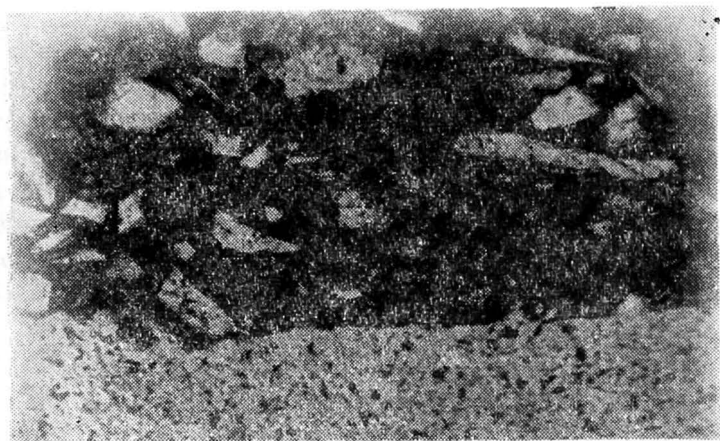

Fig. 2. — Ceramica șamotată, un produs special al manufacturii de la Batiz.

Fig. 3. — Porțelan „moale”.

EXPLOATĂRILE DE FIER DE LA HUNEDOARA LA MIJLOCUL SEC. XIX, ÎN LUMINA UNUI RAPORT OFICIAL

Revoluția din 1848—1849, cu toate că a fost înfrântă, a adus schimbări hotărâtoare în economia Transilvaniei. Prin desființarea iobăgiei și înlăturarea privilegiilor feudale, s-au creat condiții favorabile pentru formarea și dezvoltarea industriei capitaliste într-un ritm tot mai pronunțat. Pătrunderea și consolidarea capitalului austriac în mineritul transilvan duce la intensificarea industriei extractive prin perfecționarea uneltelor, a tehnicii miniere și mai ales prin introducerea mașinilor cu aburi. Trebuie subliniată în mod deosebit introducerea unor cuptoare de topit cu o capacitate mai mare în industria prelucrătoare a fierului, care se dezvoltă într-un ritm destul de rapid.

Se știe că în ce privește sectorul industriei extractive, domeniul Hunedoarei înregistrează o bogată tradiție în extragerea și prelucrarea fierului. În pragul anului revoluționar 1848, economia acestui domeniu — spre care era îndreptată în mod deosebit atenția fiscului austriac —, prezenta o complexitate de probleme. Un prețios material documentar, aflător în arhiva Tezaurariatului Montanistic de la Arhivele Statului din Cluj, permite cercetătorului să pătrundă în mecanismul intim al economiei acestui domeniu, tocmai în perioada de vîrf a procesului de destrămare a relațiilor feudale.

Încă la începutul deceniului al patrulea al secolului al XIX-lea, se fac încercări stăruitoare de a se reorganiza economia domeniului Hunedoarei pe baze noi, determinate de dezvoltarea forțelor de producție și de nevoile economice ale imperiului habsburgic. Măsurile care se iau și proiectele de reorganizare care se recomandă din partea administrației domeniului constituie mărturii concludente despre consolidarea noilor relații de producție, capitaliste.

Deosebit de semnificativ și concludent este faptul că, între anii 1837—1848, administratorul domeniului Hunedoarei *Nicolaus Cseh* elaborează — în colaborare cu autoritățile montanistice — un plan de reorganizare a domeniului, atît în ce privește agricultura cu ramurile ei anexe, cît și în ce privește mineritul, pledînd, printre altele, pentru intro-

ducerea unor „mașini“ și unelte noi în aceste sectoare de bază ale economiei¹.

Nu este cazul să ne ocupăm aici cu foarte interesantele principii de organizare ale acestui administrator de domeniu, care se dovedește a fi un bun cunoscător al problemelor economice ale vremii sale. Vom face aceasta cu alt prilej. Deocamdată vom aminti numai că proiectele acestuia, care au stîrnit îndelungate dezbateri din partea autorităților fiscale, au fost întrerupte de evenimentele revoluției din 1848, după care o serie de propuneri ale lui vor fi reluate de alți conducători ai domeniului. De altfel conjunctura se prezenta acum favorabilă unor astfel de încercări, deoarece după înăbușirea revoluției politice economice habsburgică se orientează tot mai mult spre intensificarea exploatării bogățiilor subso-lului transilvan. În special exploatarea minereului de fier și siderurgia rămîn în centrul activității industriale din Transilvania și după revoluția din 1848, însemnătatea lor crescînd odată cu dezvoltarea pe scară tot mai largă a relațiilor de producție capitaliste².

Ca un rezultat al acestei politici poate fi socotit și *proiectul de organizare a „uzinei“ de fier de la Hunedoara, din anul 1852*, pe care l-am descoperit în pomenita arhivă a Tezaurariatului Montanistic. Proiectul poartă data de 16 februarie 1852 și a fost elaborat de funcționarul ministerial din Sibiu G. Mannlicher, sub forma unui raport intitulat: *Hauptbericht des Ministerial Concipisten G. Mannlicher über den Vayda Hunyader Eisen Werkscomplex* (Raportul principal al concipistului ministerial G. Mannlicher asupra uzinelor metalurgice de la Hunedoara)³.

Raportul lui G. Mannlicher, de o extensiune amplă, cuprinde 3 secțiuni (*Ab-schnitte*) și 61 de paragrafe și constituie de fapt un plan de perspectivă, în care autorul expune cu o meticulozitate deosebită problemele principale ce sînt legate de o lărgire eventuală a complexului metalurgic de la Hunedoara.

În introducere se precizează scopul principal al raportului, subliniindu-se că este menit să arate „cărei întinderi poate fi supus complexul de uzine metalurgice de la Hunedoara în viitorul apropiat, avînd în vedere împrejurările locale și comerciale“⁴. Autorul își propune să ia în discuție elementele principale care stau la baza dezvoltării oricărei industrii și deci și a complexului metalurgic de la Hunedoara, și anume: producția de minereu de fier (*die Eisensteinvorkommen*), rezervele de combustibil (*die Brennstoffbedeckung*), forța de muncă disponibilă (*die disponibile Arbeitskraft*), mijloacele de comunicație și de transport (*die Communications- und Transportmittel*) și în sfîrșit relațiile comerciale (*die Handelsverhältnisse*).

¹ Cf. Arh. Statului Cluj, arh. M.T. doc. 3385/1847: „*Planum V. Hunyadiensis pro-visoris Nicolai Cseh super regulatione ejatis Domini, et organisatione Status personalis concinatum...*“

² L. Vajda, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN* II, 1965, p. 497—522. Cf. R. Schilling, *Sargetia* IV 1966, p. 137—159.

³ Cf. Arh. Statului Cluj, arh. M.T. doc. nr. 10/1854. Raportul îl reproducem în *Anexă*, *ActaMN*, VII.

⁴ Cf. *Anexa*, § 1: *welcher Ausdehnung der V. Hunyader Eisenwerkscomplex mit Rücksicht seiner örtlichen und Handelsverhältnissen in der nächsten Zukunft zu-geführt werden kann.*

Prima secțiune (Umfang-Grösse und Local verhältnisse der Betriebselemente der Vajda Hunyader Eisenwerke), cuprinzînd paragrafele 2—26, se referă la mărimea și la împrejurările locale ale întreprinderilor care au dat naștere complexului metalurgic hunedorean. În cadrul acestor paragrafe sînt trecute în revistă resursele materiale și umane existente la data întocmirii raportului.

O problemă importantă pentru G. Mannlicher o constituie stabilirea rezervelor de minereu de fier și fixarea cantității anuale de minereu ce trebuie extrasă. Aflăm astfel că cele mai bogate exploatări de minereu de fier sînt cele de la Ghelar și Teliuc, ultima extinzîndu-se, prin Plosca, Ruda și Floreasa, pînă în munții Ruscăi. De asemenea un zăcămint destul de important de minereu de fier e semnalat și la Sebeșel, unde enorme cantități de zgură „sînt martori nemijlociți ai unei exploatări îndelungate destul de importante, din timpuri mai vechi”⁵. Cel mai important loc de extracție a minereului de fier rămîne însă Ghelar, atît datorită procentului ridicat de fier al minereului (44,50% fier), cit și datorită apropierii exploatării de furnalul din Limpert. Înainte de Mannlicher, expertul Mactz a încercat evaluarea conținutului de fier al minereului din acest zăcămint, stabilind date care sînt acceptate și de raportul din 1852. Astfel rezerva de minereu de fier a zăcămintului principal ce cuprinde exploatarea la zi (*Tagebruch*) și puțul Barbara (*Barbara Grube*) ar fi de 42.842.369 măji vieneze⁶, la care se adaugă rezervele exploatării vestice la zi, ce constituie 6.826.000 măji⁷. După descrierea expertului Müller din anul 1776 mai există patru mari galerii secundare a căror rezervă de minereu ar fi de 10.449.180 măji. Totalizînd aceste date ajungem la cifra impresionantă — după cum se exprimă raportul — de 60.111.549⁸, sumă ce reprezintă rezerva de minereu de fier a exploatării de la Ghelar, principala în acea zonă.

Din cele 60 de milioane de măji de minereu de fier, 10 milioane, potrivit raportului, revin familiei Bánffy „für ihr kleines Eisenwerk Zalard”⁹. Restul de 50 milioane măji de minereu de fier revin fîscului imperial, considerîndu-se aceste rezerve suficiente pentru o perioadă de 200 de ani¹⁰. Avînd în vedere acest fapt, raportul apreciază că se poate planifica anual, fără nici o rezervă, o extracție de 250.000 măji de minereu de fier¹¹ pentru complexul metalurgic de la Hunedoara, ceea ce în comparație cu extracția anuală medie de 60.381¹² măji din deceniul 1840—1849 constituie un salt considerabil.

După ce a trecut astfel în revistă rezervele de minereu de fier, raportul trece la *problema combustibilului* care se dovedește a fi destul de acută. Se arată astfel pădurile afectate pentru nevoile exploatării miniere și anume:

1. pădurea din districtul montanistic Hunedoara cu o suprafață de	24.181 iug.
2. pădurea din Noplasa	4.766 „
3. pădurile din parchetul (Forstandes) Cugir	41.922 „
4. pădurea Codru	4.754 „
5. pădurea Dircești } ambele aparținînd statului	1.027 „
6. parchetul privat Luncani (luat în exploatare de la baronul Bornemissza), de pe care se exploatează anual 1500 m ³ lemne	

Total: 76.650 iug.¹³

⁵ Ibidem, § 2: *die untrüglichen Zeugen eines vieljährigen nicht unbedeutenden Betriebs in grauer Vorzeit.*

⁶ *Zeitener* = 56 kg.

⁷ Cf. *Anexa* § 2, în *ActaMN*, VII.

⁸ În raport greșit: 60.111.545.

⁹ Ibidem, § 4.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem § 5.

¹³ Ibidem § 6.

Deci suprafața totală de pe care se exploatau lemnele necesare complexului metalurgic de la Hunedoara era de 76.650 iug. Din acest total, lemnele de pe o suprafață de 46.676 iug.¹⁵ erau transportabile pe plute (este vorba de Grădiște cu 17.691 iug., Sebeșel cu 9731 iug., Cugir cu 14.500 iug. și Codru cu 4754 iug.), lemnul de pe alte 25.208 iug.¹⁵ trebuind să fie transportat cu alte mijloace. Interesant de remarcat e faptul că raportul caută să dea în continuare și cuantumul anual al exploatării de lemne pe perioada 1850—1950, aceasta făcându-se pe decade. În acest caz trebuie observată creșterea aproape neînsemnată a cantității de lemne ce se va exploata anual între 1850 și 1950. Se cuvine să remarcăm însă că expertul Mannlicher a ținut seamă în elaborarea acestor calcule de dezvoltarea economică a secolului precedent, el neputînd avea previziunea celor ce se vor întîmpla în cadrul relațiilor de producție capitaliste. Să lăsăm însă să vorbească cifrele. Astfel de la 24.300 stj. între 1850—1860, exploatarea lemnului în decada 1860—1870 va ajunge la 25.200 stj.; între 1870—1880 de 25.300 stj. pentru a scădea între 1880—1890 la 25.200 stj.; între 1890—1900 de 25.800 stj., între 1900—1910 de 26.600 stj., între 1910—1920 de 27.300 stj., între 1920—1930 și 1930—1940 ea rămîne constantă la 27.800 stj. pentru a se stabili în ultima decadă, 1940—1950, la abia 27.800 stj. lemne¹⁶. Astfel în decurs de un secol înregistrăm o creștere de abia 3.500 stj. lemne.

Comparînd producția principalelor parchete forestiere din deceniul 1840—1849 (adecă Hunedoara cu 12.051,3 stj., Sebeșel cu 3163 stj. și Cugir cu 1549,7 stj. lemn exploatat) cu cea prevăzută pentru deceniul 1850—1860, G. Mannlicher constată următoarele:

1. În parchetul Hunedoarei s-a exploatat cu 3451 stj. lemn mai mult față de producția planificată de 3100 stj., și raportul remarcă laconic că aceasta s-a petrecut „chiar pe baza celei mai exigente gospodării forestiere”¹⁷.

2. În parchetul Sebeșel s-a obținut numai 3/4 din producția planificată de 4300 stj., iar în parchetul Cugir s-a exploatat abia 1/4 din producția planificată de 6500 stj.¹⁸. Pe de altă parte raportul remarcă faptul că parchetele Grădiște, Codru și Dircești nici n-au fost luate încă în exploatare. În cele din urmă expertul Mannlicher este nevoit să recunoască pe de o parte exploatarea nerațională în parchetele Hunedoarei, pe de altă parte necesitatea imperioasă a începerii exploatării în parchetele pînă acum de loc sau puțin folosite¹⁹.

Raportul trece apoi la problema *prețului* de vînzare al *cărbunilor și lemnelor*, constatînd că în perioada 1840—1849, cînd silvicultura încă nu forma o ramură administrativă distinctă, prețurile erau mai mici decît după 1851 cînd, datorită sporirii impozitului (*Stockzins*) de la 6 creițari la 36 creițari și datorită scumpirii mîinii de lucru, ele cresc de mai multe ori, ducînd în același timp la scumpirea fierului produs²⁰.

După trecerea în revistă a principalelor surse de materii prime, autorul raportului se ocupă de analiza amănunțită a *mijloacelor de muncă* de care dispune complexul metalurgic de la Hunedoara. Din numeroasele și detaliatele date și indicații de ordin tehnic existente în raport, ne mărginim să amintim doar una, pe care o considerăm semnificativă și de mare importanță, și anume că forța mecanică totală a complexului de la Hunedoara era de 803,8 PS²¹, ceea ce reprezintă o cifră destul de

¹⁵ Ibidem § 7.

¹⁶ Ibidem, § 7. Raportul indică cifra eronată de 29.208 iug.

¹⁷ Ibidem § 8.

¹⁸ Ibidem, § 9.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, § 9: „*einerseits die unverantwortliche Gebahrung in den Vajda Hunyader Forsten, anderseits die gebietherische Nothwendigkeit der Inangriffnahme der bisher noch gar nicht oder noch zu gering benützten Forste*”.

²¹ Ibidem, § 10.

²² Ibidem, § 11. Raportul indică eronat valoarea de 687,8 PS.

modestă chiar pentru acel timp. Din lectura tabelii prezentate în raport se poate constata că numai Cugirul dispunea de o forță mecanică mai importantă, dar și aceea de numai 121 PS²².

În continuare Mannlicher expune situația forței de muncă (*Arbeitskräfte*) de care dispunea în acel timp complexul de la Hunedoara. Aflăm astfel că la operația de extragere a minereului de fier sînt angajați 30 de spărgători de minereu (*Häuern*), 60 de separatori de minereu (*Erzscheidern*), 36 de transportori de minereu (*Fördern*), 10 dulgheri (*Zimmerlinger*) și fierari (*Schmieden*) etc., deci în total 136 de persoane²³. Avînd în vedere că acest personal poate exploata săptămînal în medie cîte 4—5000 măji de minereu de fier, anual se vor putea exploata 250.000 măji de minereu, mai ales — precizează raportul — „dacă prin reglarea extracției și a transportului minereului pe calea ferată se va procura și minieritului de la Ghelar ușurarea care s-a constatat în alte părți”²⁴. Privitor la personalul de la topitorii (*Hüttenpersonal*) autorul raportului își exprimă speranța în sporirea și întărirea acestuia, mai ales prin imigrarea specialiștilor germani datorită „inovațiilor tehnice”²⁵. Din cele cuprinse se poate sesiza preocuparea tot mai atentă acordată introducerii unor mijloace tehnice cît mai eficiente, în scopul obținerii unei producții ridicate.

Trecînd la problema forței de muncă în domeniul forestier (*Forstwesen*), raportul constată „lipsa de muncitori forestieri și cărbunari” (*den Mangel an Holzarbeitern und Köhlern*)²⁶. Dar să urmărim cifrele raportului. În parchetele Hunedoara, Luncani și Grădiște sînt angajate 190 persoane, în parchetul Sebeșel 42, în parchetul Cugir 94 și în sfîrșit mai sînt pomeniți și 20 de „voluntari” în diferite localități, adecă în total 346 de persoane²⁷. Se arată în continuare că în timp ce la prepararea cărbunilor, prin procedeul numit *Waldkohlungen*, un lucrător produce anual între 40—50 stj., prin procedeul *Rechenkohlungen* același lucrător produce 100 stj. anual²⁸. Se recomandă folosirea ultimului procedeu. Raportul indică apoi măsurile care ar putea duce la creșterea producției muncitorilor forestieri și a cărbunarilor și anume: reducerea carbonizării în păduri, transportul pe plute al lemnului și carbonizarea lor în locuri nisipoase, și folosirea lemnului ca material de foc²⁹. În sfîrșit raportul planifică cantitatea de lemne ce va trebui exploatată și carbonizată în anii următori, prevăzînd pentru aceasta un număr de 16.300 stj.³⁰.

O importanță deosebită este acordată de raport *mijloacelor de comunicație și de transport*. În acest sens se arată că pînă acum „această

²² Ibidem.

²³ Ibidem, § 12.

²⁴ Ibidem: „wenn durch Einrichtung der Förderung und des Transports der Erze mittelst Eisenbahn auch dem Gyalärer Bergbau die anderorts sich erwiesene Erleichterung verschafft wird“.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, § 13.

²⁷ Ibidem. În raport se indică în mod eronat un total de 286 persoane.

²⁸ Ibidem, § 14.

²⁹ Ibidem, § 15.

³⁰ Ibidem, § 15.

problemă a lăsat de dorit în toate privințele“ (*diese lassen in jeder Beziehung fast alles zu wünschen übrig*)³¹. Raportul conchide: „dacă prin aceasta nu s-a perturbat producția, faptul se datorește pînă în anul 1849 obligației de robotă și servituții multîmii țăranilor, iar din anul 1850 acest fapt trebuie pus exclusiv pe seama străduințelor deosebite ale funcționării (*und wen bis jetzt der Eisenwerksbetrieb ihretwegen nicht stockte so verdankt man dies bis zum Jahr 1849 der Robotpflichtigkeit und Hörigkeit der zahlreichen Unterthanen der V. Hunyader Montanherrschaft seit 1850 dagegen nur aussergewöhnlichen Bemühungen der Beamtschaft*)³². Este o constatare laconică, care însă ne arată în mod concludent schimbările sociale intervenite după revoluția din 1848.

În continuare G. Mannlicher se plinge că în afara drumului de la Hunedoara la Toplița, construit în anii 1850—1851, și a drumului construit de „fiscul militar de graniță“ (*Militairgränzaerar*) între Șibot și Cugir, districtul minier al Hunedoarei nu dispune de alte drumuri comunale practicabile, starea celorlalte fiind deplorabilă și îngreunînd considerabil transportul ce se face exclusiv cu animale³³. În concordanță cu această stare de lucruri, raportul constată că transportul anual, cel mai mare posibil, este de 100.000 măji minereu de fier, 97.000 măsuri de cărbune și 30.000 măji fontă (?) „*Flossen*“³⁴, și autorul conchide cu oarecare amărăciune: „aceste cifre sînt cu mult în urma acelor care s-au stabilit în cursul acestui raport ca necesitate de material în viitorul apropiat“³⁵. În încheiere se propun măsuri pentru lichidarea acestei stări deplorabile, și anume:³⁶

1) construirea unei căi ferate lungi de 2800 stj. pentru transportul minereului de fier pînă la topitorie,

2) construirea unui drum de munte solid pentru transportul cărbunelui,

3) construirea unei străzi de la Luncani și Grădiște pînă la Limpert și Sebeșel. pentru transportul cărbunelui și a „*Flossen*“-ului. Totodată se arată avantajele acestor măsuri, și anume:³⁷:

1) transportul normal al celor 250.000 de măji de minereu de fier, cu o ieftinire de 9 creițari impozit pe majă, ceea ce ar duce la o economie de 12.500 florini anual.

2) transportul cărbunelui ar putea fi efectuat tot timpul anului, nu numai în lunile iunie—noiembrie,

3) ieftinirea transportului de cărbune, astfel încît la 75.000 măsuri s-ar obține o economie anuală de 8000 florini impozit.

Un capitol deosebit de interesant, conținînd aprecieri foarte importante, este cel privitor la *relațiile și schimburile comerciale* (*Handelsbeziehun-*

³¹ Ibidem, § 17.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, § 18.

³⁵ Ibidem: *diese Ziffern stehen weit hinter jenen zurück, welche im Verlaufe dieses Berichts sich als zukünftiger Materialbedarf ergeben.*

³⁶ Ibidem, § 19.

³⁷ Ibidem.

gen). De la început Mannlicher constată că acestea „sînt în general foarte prielnice pentru dezvoltarea uzinelor de fier de la Hunedoara“ (*sind für die Entwicklung der V. Hunyader Eisenwerke im Allgemeinen sehr günstig*)³⁸. Se arată apoi că „fierul de la Hunedoara se bucură, datorită tăriei și durității sale, de bune aprecieri mai ales în Țara Românească și Moldova, astfel încît față de nevoile actuale neînsemnate ale Transilvaniei, aproape două treimi din producția anuală sînt exportate în străinătate“³⁹. Continuîndu-și ideea, Mannlicher arată că „extinderea acestui complex de uzine este foarte importantă pentru stat, nu numai din punct de vedere al producției crescînde, dar și din cel național-economic“⁴⁰. Raportul constată mai departe că producția n-a putut satisface cererile mereu crescînde de materiale feroase, astfel încît în anul 1852 au trebuit să fie refuzate comenzi în valoare de 6000 măji⁴¹. Căutînd o soluție pentru rezolvarea acestui inconvenient, Mannlicher arată că dacă s-ar înfăptui construcția liniilor ferate Arad—Brașov sau Oradea—Cluj—Brașov „n-ar putea fi cuprinse granițele expansiunii ce-i stă înaintea fierului hunedorean“⁴². Raportul trece în continuare în revistă principalele articole ale producției de fier hunedorean (*kurze Schieneisen und Stahl, Gittereisen, Radreifen, Bandeisen, Fasreifeisen, Blech, Schneidereisen*), accentuînd mai ales grija ce trebuie arătată în viitor șinelor scurte și oțelului ca „principală componentă a comerțului muntean și moldovean“ (*als wesentlichster Bestandtheil des walachischen und moldavischen Handels muss diesem Artikel auch in Hinkunft die grösste Sorgfalt gewidmet werden*)⁴³.

Interesante sînt limitele geografice ale circulației fierului de la Hunedoara, cuprinse în raport și anume, în vest: Hațeg, Deva, Băița, în nord: Zlatna, Alba Iulia, Mediaș, Odorhei și Bistrița, în est: Brașov, iar în sud: Tergosit < ! >, Rimnic, Tîrgoviște, Craiova, Tîrgșor, Rusciuc, București, și multe altele, suprafața teritoriului cuprins fiind de 1000 mile⁴⁴. Raportul revine asupra unei probleme mai vechi, arătînd că „dacă se vor îmbunătăți mijloacele de comunicație ale țării, atunci circulația fierului hunedorean se va putea extinde în curînd pînă la Cluj și chiar pînă în inima Moldovei și a Țării Românești“⁴⁵. Se poate afirma că Mannlicher a văzut perspectiva dezvoltării complexului metalurgic de la Hunedoara

³⁸ Ibidem, § 20.

³⁹ Ibidem: *der V. Hunyader Eisen geniesst wegen seiner Festigkeit und Härte, insbesondere in der Walachei und Moldau eines guten Rufes, so dass bei dem dormalen unbedeutenden Bedarfe Siebenbürgens gegenwärtig fast 2/3 der jährlichen Erzeugung ins Ausland abgesetzt wird.*

⁴⁰ Ibidem, § 21: *die Ausdehnung dieses Werkscomplex ist soweit für den Staat nicht nur in Bezug eines gesteigerten Ertrages, sondern auch in national-ökonomischer Beziehung höchst wichtig.*

⁴¹ Ibidem, § 22.

⁴² Ibidem: *so lässt sich die Gränze der Ausdehnung welche dem V. Hunyader Eisenverkehr bevorstehet gar nicht ermessen.*

⁴³ Ibidem, § 23.

⁴⁴ Ibidem, § 24.

⁴⁵ Ibidem: *werden aber die Communications-Mittel des Landes verbessert, so wird sich der Verkehr des Hunyader Eisens binnen kurzen schon bis Clausenburg, und selbst bis in das Herz der Moldau und Walachei erstrecken können.*

în contextul unității economice a celor trei provincii românești. În continuare se arată principalii concurenți ai complexului de la Hunedoara, specificându-se că nici un concurent nu mai poate ține piept Hunedoarei, nici chiar cel mai redutabil, Rușchița-Iacobeni, ceilalți concurenți prin producția lor redusă (Zlaști cu 2000 măji, Trascău tot cu 2000 măji și Vașcău, Lueta și Herculan-Bodvai, toate cu o producție de 800 măji) nemaiputând fi considerați ca adversari serioși ai Hunedoarei⁴⁶. Pentru a exemplifica și demonstra tocmai larga dezvoltare viitoare a Hunedoarei, Mannlicher ne prezintă un *tabel* de perspectivă cu producția de bare de fier (*Stabeisen*) pentru perioada 1851—1860⁴⁷. Astfel, dacă în 1852 exportul de oțel este de 1200 măji, în 1860 el va fi de 3000 măji, exportul de șine de fier va crește de la 16.000 măji în 1852 la 24.000 măji în 1860; producția de șine pentru nevoile interne va crește de la 6000 măji în 1852 la 14.000 măji în 1860; cea de grătare (*Gittereisen*) de la 4000 măji în 1852 la 8000 măji în 1860. Dacă în anul 1852 nici nu se producea tînchea, în 1860 producția acestui sortiment va ajunge la 9000 măji, iar producția fierului fasonat va crește de la 800 măji în 1852, la 10.000 măji în 1860. În general, de la o producție totală de 28.000 de măji în anul 1852, se va ajunge în 1860 la o producție de 76.000 de măji, ceea ce reprezintă o creștere considerabilă de 48.000 măji de fier. Aceste cifre ne oferă un tablou concludent asupra extinderii și capacității de producție a complexului metalurgic din Hunedoara, potrivit cu măsurile de îmbunătățire preconizate de Mannlicher, cu care se încheie prima parte a raportului său.

Cea de a doua secțiune a raportului (§ 27—47), cuprinde planul de producție al complexului metalurgic de la Hunedoara pentru perioada 1852—1860⁴⁸. Să trecem în revistă principalele date din această parte a raportului expertului Mannlicher. La începutul acestei părți este formulat un principiu economic și anume că „trebuie privită drept cea mai bună modalitate de producție aceea, prin care cu cele mai reduse cheltuieli, cu cît mai puțin combustibil, pierdere și forță motrică se obține în același timp și cu același capital cea mai mare producție”⁴⁹, principiu înaintat care își dovedește valabilitatea și pentru zilele noastre. Pentru a exemplifica aceasta Mannlicher stabilește că la producția furnalelor (cuptoarelor de topit) — „sufletul fabricării fierului” (*die Seele der Eisenfabrikation*) cum o numește el — se folosesc două procedee tehnologice, care trebuie privite drept cele mai adecvate, și anume:

1. Procedeu „Weissblasen” care se folosește la topirea minereurilor curate, bogate, și care se topește ușor (*leichtflüssig*), acest procedeu putînd duce la o producție anuală de 100.000 măji de cuptor înalt, și

2. Procedeu „Graublasen”, care se folosește la minereuri cu un procentaj scăzut de fier, impure, și care se topește greu (*strengflüssig*)⁵⁰.

Pentru producția de bare de fier (*Stabeisen*) se poate alege între sistemul de laminare și de valțuri („*Strecken*” și „*Walzen*”)⁵¹, cel din urmă procedeu avînd

⁴⁶ Ibidem, § 25.

⁴⁷ Ibidem, § 26.

⁴⁸ Ibidem: *Abschnitt II. Betriebsplan des V. Hunyader Eisenwerkscomplexes für die Zeitperiode 1852 bis 1860.*

⁴⁹ Ibidem, § 28: *jene Betriebsmodalität als die beste anzusehen ist, welche mit dem geringsten Aufwande an Unkosten, Brennstoff, Calo und Betriebskraft in gleicher Zeit bei gleichem Anlagscapital die grösste Production ergibt.*

⁵⁰ Ibidem, § 29.

⁵¹ Ibidem, § 31.

avantajul unei producții sporite, a economiei de forță motrică, a concentrării întreprinderii și varietății produselor. Mannlicher subliniază faptul că „trebuie să fie acordată o atenție deosebită sporirii producției și economiei de forță motrică”⁵², pentru a se evita orice perturbări în procesul de producție. De asemenea raportul menționează că fenomenul „concentrării întreprinderilor” (*die Concentration des Betriebs*) se impune mai ales acolo unde se află mari cantități de combustibil⁵³. G. Mannlicher este de părere că, în ce privește varietatea produselor, aceasta este întotdeauna necesară ca o condiție sine qua non pentru extinderea unui astfel de complex industrial, „dând unei întreprinderi mai mari — prin posibilitatea de a produce toate sortimentele de fier — întotdeauna acea siguranță împotriva fluctuațiilor inevitabile ale circulației”⁵⁴. Prin aceste „fluctuații ale circulației” se pare că Mannlicher avea să înțeleagă și să designeze crizele economice, care încă în acea epocă încep să se manifeste ca un fenomen specific producției capitaliste.

Raportul pledează în continuare pentru introducerea, pînă în anul 1860, la Govăjdia și Toplița, a procedurii așa numit „manipulare prin ciocane sau presă de laminare” (*„Streckhammermanipulation“*), în parte datorită producției mai scăzute, în parte „datorită exportului în Țara Românească unde se cere mai ales fier finisat” (*geschmiedetes Eisen*)⁵⁵. Se enumeră apoi trei principii care ar trebui să stea la baza extinderii complexului metalurgic hunedorean, și anume⁵⁶:

1) necesitatea concordanței extinderii complexului cu cererea și cu circulația pe piață a produselor fieroase,

2) grija de a se perturba cît mai puțin producția curentă în timpul procesului de lărgire a complexului și

3) străduința de a eșalona cheltuielile necesare în mod proporțional, pe mai mulți ani.

Datorită lărgirii complexului, Cugirul, care după cum se exprimă raportul este „*das am besten situierte Werk*”, ar urma să-și sporească producția de la 4000 măji bare de fier (*Stabeisen*) pe an, la 12.000 măji, urmînd ca pînă la urmă producția să sporească la 37.000 măji⁵⁷. Sebeșul, care produce 8000 măji bare de fier pe an, ar putea să ajungă la o producție anuală de 20—21.000 măji, sau chiar 24—26.000 măji⁵⁸. Se mai amintește în cazul Sebeșului că încă din 1848 s-a propus o lărgire pentru a duce la sporirea producției cu încă 12—13.000 măji. Întreprinderile metalurgice (*Hammerwerke*) de la Govăjdia și Toplița, datorită prețului mare de producție al fierului, ar urma să fie ultimele întreprinderi ale complexului metalurgic hunedorean, care ar trebui să fie supuse unei lărgiri. După extinderea complexului producția de fier brut (*Roheisen*) ar urma să însumeze 83.000 măji repartizate astfel: 37.000 măji produse la Cugir, 26.000 măji produse la Sebeș, 15.000 măji produse la Hunedoara și 5000 măji de fontă⁵⁹. Totodată Mannlicher ridică problema necesității de a construi un al doilea furnal⁶⁰, care ar trebui amplasat fie la Sebeș, fie la Teliuc. Acesta ar trebui dat în folosință pînă în anii 1857—1858, construcția lui costînd aproximativ 30.000 florini⁶¹. Prin intrarea lui

⁵² Ibidem, § 31: *Der Grösse der Production und Ersparung an Betriebskraft muss insbesondere da ein hoher Werth beigelegt werden.*

⁵³ *Die Concentration des Betriebs ist insbesondere an Orten wünschenswerth, wo über grössere Brennstoffmengen disponirt wird und bedeutende Mengen Waren an einem Orte erzeugt werden können.*

⁵⁴ Ibidem: *die Möglichkeit alle Eisensorten zu erzeugen gibt einer grösseren Unternehmung stets jene Sicherheit gegen die unvermeidlichen Fluctuationen des Verkehrs.*

⁵⁵ Ibidem, § 32: *wegen der Ausfuhr in die Walachei wo grossentheils geschmiedetes Eisen gefordert wird.*

⁵⁶ Ibidem, § 34.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, § 35.

⁵⁹ Ibidem, § 37.

⁶⁰ Ibidem, § 38.

⁶¹ Ibidem, § 51.

în funcțiune s-ar înregistra o creștere a producției cu 50—60.000 măji anual⁶². În raport se remarcă apoi faptul că nu s-a vorbit aproape de loc de folosirea cărbunelui de pământ (*Steinkohlen*) și a gazului sau a forței aburului (*Dampfkraft*) tocmai datorită principiului, după cum se exprimă raportul, potrivit căruia „înainte de toate trebuie să fie exploatate complet forțele naturale și zăcămintele existente și numai după aceea să se treacă la metode de producție artificiale și mai scumpe”⁶³. Este evident un principiu greșit care nu putea duce la dezvoltarea uzinelor hunedorene în măsura dorită de autorul raportului.

Importante sînt cele patru perioade de producție în care Mannlicher eșalonează activitatea uzinelor metalurgice pentru anii 1852—1860. Iată care sînt acestea:

1. *Perioada întâia* între anii 1853—1855 în care producția trebuie ridicată de la 28.000 măji la 45.600 măji⁶⁴.

2. *Perioada a doua* între anii 1856—1857 în care producția ar trebui sporită pînă la 58.000 măji, făcîndu-se remarca „că această producție ar corespunde pe deplin cererilor”⁶⁵.

3. *Perioada a treia* între 1858—1859, cînd producția ar trebui să ajungă la 70.600 măji, trebuind totodată să fie terminată construcția unui al treilea furnal ce ar urma să intre în funcțiune în cursul anului 1860⁶⁶.

4. *Perioada a patra* în care potrivit raportului ar urma să se ajungă la o plafo-nare a întinderii complexului metalurgic datorită atingerii limitei de aprovizionare cu combustibil⁶⁷.

În continuare raportorul nu se arată prea optimist, subliniind „că o lărgire ulterioară a întreprinderii nu va putea avea loc decît abia din anul 1900”, cînd ar urma ca atenția principală să fie acordată producției de fier brut (*Roheisen*), care ar trebui „să fie astfel sporită, încît în Transilvania să poată lua ființă întreprinderi private de bare de fier (*Stabeisen*) sau să se înființeze o uzină erarială de bare de fier în Valea Jiului, la granița cu Țara Românească, unde există cele mai minunate zăcăminte de cărbuni de pământ (*Pechkohlen*), acum încă neexploatate”⁶⁸. În această ultimă fază complexul hunedorean ar putea furniza 89.300 măji bare de fier și 50—60.000 măji de fier brut⁶⁹.

Ultima secțiune a raportului (§ 48—61)* se ocupă cu *problema cheltuielilor* pe care le-ar necesita extinderea planificată a complexului hunedorean, precum și cu *profitul pecuniar* pe care l-ar aduce această extindere.

Se constată astfel că pentru o mai bună exploatare a minereului de fier este necesară construirea unei căi ferate lungi de 2.800 stînjani, avînd un tunel de 316 stînjani. Această cale ferată ar lega exploatarea vestică de la suprafață cu furnalul de la Limpert⁷⁰. Se preconizează și construirea unui transportor „*Erzrolle*” deasupra furnalului, aceste lucrări urmînd să coste în total 40.860 florini⁷¹. Pentru îmbunătățirea exploatarei forestiere ar urma să fie cheltuită o sumă de 44.000 florini⁷². În scopul ridicării nivelului metalurgiei (*Hüttenwesen*) va trebui să se chel-

⁶² Ibidem, § 46.

⁶³ Ibidem, § 46.

⁶⁴ Ibidem, § 42.

⁶⁵ Ibidem, § 43.

⁶⁶ Ibidem, § 44.

⁶⁷ Ibidem, § 45.

⁶⁸ Ibidem, § 46: *und diese so gesteigert werden, dass in Siebenbürgen entweder Privatstabeisenwerke ins Leben gerufen oder aber die Anlage einer Aerialstabeisenhütte in Zsilathale an der Gränze der Walachei wo die herrlichsten möglichsten Pechkohlenlager, dermalen noch ganz unbenützt liegen, statthaben könnte.*

⁶⁹ Ibidem, § 47.

* Secțiunea e intitulată: *Kosten der beantragten Ausdehnung und deren pecuniären Erfolg.*

⁷⁰ Ibidem, § 50.

⁷¹ Ibidem, § 50.

⁷² Ibidem, § 51.

tuiască 154.000 florini⁷³. Totalul acestor cheltuieli s-ar ridica la respectabila sumă de 238.860 florini, ceea ce ar reprezenta investițiile necesare lărgirii complexului metalurgic hunedorean. Dacă cheltuielile s-ar planifica conform celor patru perioade de producție, atunci repartizarea lor pe anii 1850—1860 ar fi următoarea⁷⁴:

1852	1853	1854	1855	1856
38.000 fl.	34.000 fl.	30.860 fl.	27.000 fl.	25.000 fl.
1857	1858	1859	1860	Summa Summarum
23.000 fl.	21.000 fl.	20.000 fl.	20.000 fl.	238.860 fl.

Astfel cheltuielile medii anuale ar fi de 26.500 florini⁷⁵. Luind în considerare rezultatele noilor procedee de producție, nivelul salariilor din 1852, cheltuielile generale afectate lărgirii complexului, precum și creșterea continuă a producției, Mannlicher stabilește următoarele prețuri de fabricare (*Gestehungspreise*):

1. Pentru *minereul de fier* 3,5 creițari pentru maja de minereu, acolo unde salariul unui muncitor spărgător de minereu e de 1,9 creițari pe majă, cel al unui transportor de 0,9 creițari pe majă și cel al separatorului de minereu de 1,7 creițari pe majă de minereu. La stabilirea prețului majei de minereu de fier trebuie ținut seama și de diverse alte cheltuieli, cum ar fi salariul supraveghetorilor, fierarilor, dulgherilor, reparații la calea ferată, întreținerea cailor etc., care însumează un total de 6,200 florini anual. Adăugând la această sumă procentajul adecvat de 1,5 creițari pe majă, ajungem la următorul preț de producție (*Gestehungspreis*) al unei măji de minereu de fier:

a) la o extracție anuală de 250.000 de măji, prețul e de 5 creițari pe majă;

b) la o extracție anuală de 140.000 măji prețul e de 6,5 creițari de majă⁷⁶;

2) Pentru producția de fier brut (*Roheisen*) prețul este stabilit astfel: la cheltuielile de material de 57 1/4 creițari pe majă se mai adaugă cheltuielile afectate personalului, reparațiilor etc., adică 19.700 florini anual, sumă din care la fiecare majă de fier brut revin 11 creițari, astfel încît la o producție anuală de 98.000 măji costul unei măji ajunge la 1 florin 20 creițari⁷⁷;

3) La stabilirea prețului de producție pentru barele de fier (*Stabeisen*), Mannlicher calculează pentru diferitele întreprinderi următoarele prețuri⁷⁸:

a) La *Cugir* pentru producerea unei măji de *Stabeisen* se cheltuie 5 florini și 18 creițari, la care adăugînd procentajul de 16 creițari pe majă din suma de 10.000 florini necesari administrației, regiei etc., obținem un preț de producție de 5 fl. și 34 creițari pe majă.

b) La *Sebeșel* maja de *Stabeisen* costă 5 florini și 22 creițari, la care adăugîndu-se procentajul de 18 creițari pe majă rezultat din suma de 9.400 florini afectată administrației, regiei etc., se obține un preț de producție de 5 florini și 40 creițari pe majă.

c) La *Toplița* și *Govăjdia* costul unei măji de *Stabeisen* este calculat la 5 florini și 50 creițari, la care adăugîndu-se 22 creițari pe majă din suma de 9.300 florini destinată regiei, administrației etc., se obține un preț de producție de 6 florini și 12 creițari pe majă.

Deci *Gestehungspreis*-ul, prețul de producție a unei măji de *Stabeisen* diferă în cele trei centre de producție industrială, tocmai datorită condițiilor diferite existente.

⁷³ Ibidem, § 52.

⁷⁴ Ibidem, § 53.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem, § 54.

⁷⁷ Ibidem, § 55.

⁷⁸ Ibidem, 56.

Astfel, la Cugir cheltuielile de producție pentru o majă de *Stabeisen* sînt de 5 florini și 34 creițari, la Sebeșel de 5 florini și 40 creițari, iar la Govăjdia și Toplița de 6 florini și 12 creițari.

Altele sînt însă prețurile la care statul austriac își valorifica produsele. Astfel maja de fier brut (*Roheisen*), care costă 1 florini și 20 creițari, este vîndută cu 2 florini, deci un cîștig net de 40 creițari⁷⁹. La producția de bare de fier (*Stabeisen*) situația este următoarea: produsele de la Cugir, a căror preparare costă 5 florini și 34 creițari, se vînd cu 10 florini și 5 creițari, cele de la Sebeșel, care costă 5 florini și 40 creițari, se vînd cu 9 florini și 51 creițari, iar cele de la Govăjdia și Toplița, care costă 6 florini și 12 creițari, se vînd cu 9 florini și 45 creițari. Mannlicher își amplifică statistica de perspectivă, care ne arată că, în cazul realizării plănutei extinderii a complexului metalurgic hunedorean, maja de bare de fier (*Stabeisen*) ar urma să coste astfel: 8 florini 36 creițari la Toplița și Govăjdia, deci un cîștig net de 2 florini și 24 creițari; 8 florini și 48 creițari la Sebeșel, deci un cîștig net de 3 florini și 8 creițari și în sfîrșit 9 florini la Cugir, deci un cîștig net de 3 florini și 26 creițari.

Avînd în vedere aceste date, statul obține următorul profit din comercializarea produselor feroase:

1. La fier brut (*Roheisen*), după 126.000 măji anual, cu un profit de 40 creițari la majă, obține un cîștig de 84.000 florini.

2. La bare de fier (*Stabeisen*):

a) la Toplița și Govăjdia după 26.000 măji anual, cu un profit de 2 florini și 24 creițari la majă, obține un cîștig de 62.400 florini.

b) la Sebeșel după 25.800 măji anual, cu un profit de 3 florini și 8 creițari la majă, obține un cîștig de 90.840 florini.

c) la Cugir după 37.500 măji anual, cu un profit de 3 florini și 26 creițari la majă, obține un cîștig de 128.750 florini.

Din totalizarea cifrelor de mai sus se ajunge la un cîștig anual impresionant în valoare de 365.990 florini⁸⁰.

Avînd în vedere cheltuielile de 238.860 florini, necesare extinderii complexului hunedorean, cit și cheltuielile de 80.000 florini făcute în acest scop începînd din anul 1847, în total 318.860 florini⁸¹, se poate obține o sporire a producției cu 69.000 măji⁸² marfă anual, ceea ce ar duce la un cîștig de 365.990 florini anual⁸³. Scăzînd din această sumă 15.943 florini care reprezintă impozitul de 5% asupra capitalului, rămîne un profit net de 350.047 florini⁸⁴. Astfel investițiile anuale medii de 25.500 florini necesare lărgirii complexului hunedorean ar putea fi acoperite cu multă ușurință din profitul fiecărui an. Raportul conchide că există posibilitatea sporirii profitului la 400.000 florini, dacă se creează unele „condiții de producție și circulație favorabilă (*günstigen Betriebs- und Verkehrsverhältnissen*)”⁸⁵. Mannlicher își ia angajamentul „să realizeze rentabilitatea indicată în timp de 10 ani”⁸⁶, cu condiția ca ministerul să dea curs raportului său.

Desigur calculele și „prevederile” lui Mannlicher au fost complet răsturnate de dezvoltarea ulterioară, vertiginoasă și chiar uriașă a forțelor de producție, pe care autorul raportului din 1852 este firesc să n-o fi putut întrevădea. Trebuie totuși subliniată importanța acestui document și pentru modul îndrăzneț în care autorul lui ridică o serie de probleme

⁷⁹ Ibidem, § 57—58.

⁸⁰ Ibidem, § 58.

⁸¹ Ibidem, § 61.

⁸² Ibidem, § 61.

⁸³ Ibidem, § 61.

⁸⁴ Ibidem, § 61.

⁸⁵ Ibidem, § 59.

⁸⁶ Ibidem, § 61: *die ausgewiesene Ertragsfähigkeit binnen 10 Jahren zu realisieren*.

de planificare și organizare economică, atât de rar întâlnite în perioada de început a orînduirii capitaliste în Transilvania.

Chiar și din această succintă analiză a raportului lui G. Mannlicher, socotim că rezultă cu prisosință importanța acestui act pentru cunoașterea mai amplă a unui sector important al economiei Transilvaniei. Raportul lui Mannlicher prezintă o deosebită importanță pentru studiul dezvoltării industriei siderurgice transilvane în perioada de după 1848, timp în care relațiile de producție capitaliste își croiesc drumul afirmării în toate sectoarele vieții economice și sociale. Introducîndu-ne în mediul și mecanismul intim al unei întreprinderi capitaliste, raportul ne dă posibilitatea să cunoaștem toate problemele ce frămîntă producția capitalistă din acea epocă. În același timp acest document inedit ne demonstrează, fără putință de tăgadă, necesitatea lărgirii permanente a bazei documentare și informative, mai ales pentru perioada de început a istoriei moderne a patriei, unde mai stăruie încă multe pete albe.

AL. NEAMȚU

DIE EISENBERGWERKE IN HUNEDOARA IN DER MITTE DES 19-ten JAHRHUNDERTS, IM SPIEGEL EINES OFFIZIELLEN BERICHTES

(Zusammenfassung)

Bereits am Anfange des vierten Jahrzehntes des 19. Jahrhunderts, wurden immer intensivere Versuche unternommen, die die Reorganisierung der Ökonomie des Hunedoaraer Domeniums auf neuer Basis zum Zwecke hatte, und die durch die Entwicklung der Produktionskräfte und die ökonomische Bedürfnisse des habsburgischen Kaiserreiches hervorgerufen wurden. Die getroffenen Massnahmen, sowie die Reorganisationsvorschläge von seiten der Verwaltung des Domeniums, sind ein treffender Beweis für die Festigung der neuen kapitalistischen Produktionsverhältnisse.

Als ein Ergebnis dieser ökonomischen Politik kann auch das *Reorganisations-Projekt der Eisenhütte Hunedoara's aus dem Jahre 1852* angesehen werden, welches Vf. in der Archive des Montan-Thesaurariats entdeckte. Das Projekt, das vom 16. Februar 1852 datiert ist, wurde von dem Ministerial-Beamten G. Mannlicher aus Hermannstadt, in einem Bericht unter dem Titel: *Hauptbericht des Ministerial Concipisten G. Mannlicher über den Vajda Hunyader Eisen Werkskomplex*, zusammengefasst.

Dieser umfangreiche Bericht umfasst 3 Abschnitte und 61 Paragraphen und ist in Wirklichkeit ein Perspektivplan in welchem der Verfasser mit einer besonderen Genauigkeit die wichtigsten Probleme vorträgt, welche mit einer eventuellen Erweiterung des Eisenwerkskomplexes aus Hunedoara in Verbindung stünden.

In der Einleitung wird der Hauptzweck des Berichtes angegeben in dem es betont wird dass seine Bestimmung jene ist, zu zeigen welche Erweiterungen an den Hüttenwerkskomplex aus Hunedoara in Zukunft vorgenommen werden können, in dem man die lokalen und kommerziellen Umstände in Betracht zieht. Der Verfasser nimmt sich vor die Hauptelemente in Diskussion zu nehmen, welche die Basis jeder industriellen Entwicklung und folglich auch jener des metallurgischen

Komplexes aus Hunedoara darstellen und zwar: die Eisensteinvorkommen, die Brennstoffbedeckung, die disponible Arbeitskraft, die Communications und Transportmittel, sowie die Handelsverhältnisse.

Aus der Analyse dieses Berichtes G. Mannlicher's ist seine Wichtigkeit für die Erforschung eines Hauptzweiges der siebenbürgischen Industrie ersichtlich. Dieser Bericht Mannlicher's hat eine besondere Bedeutung für das Studium der Entwicklung der Eisenindustrie in Siebenbürgen in der Zeit nach 1848, in welcher Zeit sich die kapitalistischen Produktionsverhältnisse den Weg in alle Zweige des ökonomischen und sozialen Lebens bahnten. Durch seine Einführung in das Milieu und in den intimsten Mechanismus eines kapitalistischen Unternehmens, gibt uns dieser Bericht die Möglichkeit jene Probleme kennen zu lernen, die die kapitalistische Produktion dieser Zeit bewegten. Zugleich ist dieses Dokument ein Beweis dafür, dass die Erweiterung und Vertiefung der dokumentaristischen Erforschung von grosser Wichtigkeit ist, besonders für die Anfänge der modernen Geschichte Rumäniens.

FORMAREA MUNCITORIMII SALARIMATE ÎN INDUSTRIA MINIERĂ ȘI METALURGICĂ DIN TRANSILVANIA (1848—1867)*

II. Dezvoltarea muncitorimii calificate în industria minieră și metalurgică

Examinînd în continuare problema formării și creșterii muncitorimii în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei, vedem că sursa de unde își recruta elementele constitutive era — pe lângă țărănimea săracă — populația manufacturier-meșteșugărească, fie manufacturieri și meșteșugari independenți, fie muncitori din manufacturi și meșteșuguri. Această populație forma, imediat după 1848, o pătură socială considerabilă în continuă creștere, încît la sfîrșitul deceniului al șaptelea numărul ei era de peste 150 000, din care peste 82 000 de muncitori și alți anga-

Repartizarea populației meșteșugărești în Transilvania în anul 1870⁴⁵

Comitat, scaun, district	Populația industrială		
	Fabricanți, meseriași	Muncitori, funcționari	Total
1	2	3	4
Comitatul Alba Inferioară	2 124	2 487	4 611
Comitatul Alba Superioară	485	234	719
Comitatul Arad	5 074	6 839	11 913
Comitatul Bihor	10 410	10 710	21 120
Comitatul Caraș	2 892	3 283	6 175
Comitatul Crasna	656	537	1 193
Comitatul Cojocna	3 569	4 046	7 615
Comitatul Dobica	511	1 265	1 776
Comitatul Hunedoara	1 080	2 155	3 236
Comitatul Maramureș	2 052	2 002	4 054
Comitatul Satu Mare	5 551	6 290	11 841
Comitatul Solnocul de Mijloc	1 665	1 005	2 670
Comitatul Solnocul Interior	1 561	1 453	3 014

* Articolul de față, care reprezintă părți dintr-un capitol al lucrării monografice intitulate „Industria minieră și metalurgică din Transilvania între 1848 și 1867. Formarea și situația muncitorimii miniere și metalurgice”, cuprinde partea a doua a studiului. Prima parte a fost publicată în *ActaMN*, V, 1968, p. 227—239.

⁴⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények*, 1872, p. 174—179.

(continuare)

Comitat, scaun, district	Populația industrială		
	Fabricanți, meseriași	Muncitori, funcționari	Total
1	2	3	4
Comitatul Timiș	8 046	12 904	20 950
Comitatul Tîrnava	463	412	875
Comitatul Turda	2 162	1 670	3 832
Comitatul Zărand	6 724	5 445	12 169
Scaunul Arieș	233	1 436	1 669
Scaunul Cincu Mare	588	283	871
Scaunul Ciuc	1 103	615	1 718
Scaunul Mediaș	757	743	1 500
Scaunul Miercurea	134	173	307
Scaunul Mureș	1 860	1 736	3 596
Scaunul Orăștie	513	722	1 235
Scaunul Odorhei	1 073	808	1 881
Scaunul Rupea	387	322	709
Scaunul Sebeș	379	550	929
Scaunul Sibiu	2 840	3 658	6 498
Scaunul Sighișoara	934	924	1 858
Scaunul Trei Scaune	2 083	2 075	4 163
Districtul Brașov	2 796	4 330	7 126
Districtul Bistrița	762	834	1 596
Districtul Chioar	351	213	564
Districtul Făgăraș	719	868	1 587
Districtul Năsăud	414	256	670
Districtul Noerich	118	28	146
Regiunea grănicerească	4 732	4 061	8 793
Total:	71 034	82 329	153 363

jați. Pătura de manufacturieri-meșteșugari de la orașe sau sate forma cea mai importantă sursă de brațe de muncă în primul rînd pentru fabrici, o parte din ea a ajuns însă și în industria minieră și metalurgică, întărind aici mai ales categoria muncitorimii calificate.

În cadrul industriei miniere și metalurgice, siderurgia și prelucrarea fierului era ramura de producție cu cele mai mari necesități de muncitori calificați. Deși primele uzine siderurgice apăruseră cu cîteva decenii înainte de 1848, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea ele s-au dezvoltat în salturi, ajungînd, de fapt, încă la sfîrșitul deceniului al șaptelea la o concentrare intensă a producției și la un nivel tehnic relativ înalt. În urma acestor factori, în siderurgie și prelucrarea fierului, ca și în construcțiile de mașini legate de cele dintîi, s-a format mai de timpuriu o muncitorime calificată. De aceea, nu numai în industria minieră și metalurgică, ci și în cadrul întregului proletariat industrial din Transilvania, tipul central și cel mai caracteristic l-a constituit de la început muncitorimea calificată siderurgică, din industria fierului și a construcțiilor de mașini. Deoarece dezvoltarea continuă a acestora necesita mai ales

muncitori calificați și mai puțin muncitori zileri, auxiliari sau instruiți, ele se bazau, înainte de toate, pe muncitorimea manufacturieră și meșteșugărească și în primul rând, bineînțeles, pe pătura de muncitori din industria fierului și a metalurgiei.

Dar această sursă era încă relativ restrânsă; muncitorii manufacturieri și meșteșugari din industria fierului și metalurgiei puteau deveni doar în mai mică măsură elemente componente ale muncitorimii siderurgice calificate. Explicația trebuie căutată în faptul că în industria siderurgică și a prelucrării fierului dezvoltarea industrială nu a atras după sine declinul imediat al formelor manufacturiere și meșteșugărești, ci, dimpotrivă, dezvoltarea capitalistă de după 1848 a dus la un considerabil avânt al acestor forme. Creșterea numărului unităților meșteșugărești din industria fierului: al atelierelor de fierărie, lăcătușerie, tinichigerie, al diferitelor unități de reparații era stimulată de împrejurări favorabile ca: dezvoltarea tehnică și mecanizarea agriculturii, răspîndirea întrebuintării uneltelor de fier și de metal, avîntul industriei de construcții etc. Ca o manifestare concretă a creșterii formelor meșteșugărești în industria fierului și metalurgiei menționăm faptul că în 1870 pe teritoriul Transilvaniei au fost înscrși cca 19 000 de întreprinzători manufacturieri și meșteșugari din bransa fierului, formînd o pătrime din totalul numărului întreprinzătorilor manufacturieri și meșteșugari din toate branșele. Numărul muncitorilor acestora era de cca 20 000, ceea ce înseamnă că cca 23,7% din muncitori aparțineau industriei fierului cu caracter meșteșugăresc⁴⁶. Aceasta nu înseamnă o dezvoltare ascendentă, rectilie a industriei fierului cu caracter manufacturier și meșteșugăresc. Față de multe alte ramuri de producție pe care le-a prejudiciat puternic pătrunderea produselor industriale austriece și unde din această cauză a avut loc o considerabilă scădere a numărului întreprinderilor, sectorul manufacturier și meșteșugăresc din industria fierului și metalurgiei s-a dezvoltat în ansamblu. Datorită însă tendințelor contradictorii ale dezvoltării capitaliste, în cadrul dezvoltării acestui sector a avut loc ruina a numeroase întreprinderi, sărăcirea multor întreprinzători și pierderea lucrului angajaților care încercau să se încadreze, o parte din ei, în sectorul marii industrii din cadrul acestei ramuri de producție, în uzinele siderurgice și de prelucrare primară a fierului. Pe de altă parte în atare întreprinderi rolul însemnat al forței de muncă calificate și, totodată, permanenta ei insuficiență exercitau o atracție asupra unei părți a muncitorilor calificați din sectorul meșteșugăresc, cu atît mai mult cu cît condițiile de muncă și de trai din industria siderurgică însemnau în mai multe cazuri o ascensiune pentru muncitorii care se angajau în această industrie.

O altă sursă de formare a muncitorimii calificate din industria minieră și metalurgică era constituită de proletariatul minier și metalurgist cu

⁴⁶ *Ibidem*. Datele de mai sus — datorită grupării statistice — se referă și la muncitorii lemnari și pietrari. De aceea spre a stabili cu exactitate numărul muncitorilor din industria fierului, ar fi nevoie de modificări mai mici sau mai mari ale datelor publicate, ceea ce nu e însă cu puțință din cauza neajunsurilor statisticii.

tradiție, de descendenții mai multor generații de muncitori în acest domeniu. Pătura ereditară de muncitori mineri și metalurgiști, numericeste însemnată, era constituită din urmași ai vechilor locuitori ai așezărilor miniere sau a țăranilor iobagi și semi-iobagi — mai ales români — proletarizați, sau, în sfârșit, ai muncitorilor veniți încă mai de mult din străinătate. Întrucît și fiii acestei categorii deveneau de obicei muncitori minieri și metalurgiști, ea constituia partea cea mai stabilă a muncitorimii calificate din industria minieră și metalurgică.

În cele din urmă trebuie amintit că și după anul 1848 numărul muncitorimii miniere și metalurgiste din Transilvania a continuat să crească prin venirea muncitorilor din alte provincii ale monarhiei, mai dezvoltate din punct de vedere industrial, ca și prin emigrarea muncitorilor din diferite țări europene. Procesul era legat înainte de toate de faptul că cele mai de seamă întreprinderi miniere și metalurgice din Transilvania au ajuns în mina capitalului străin, în primul rînd austriac, francez și ceh; dar a contribuit și formarea relativ lentă a muncitorimii calificate locale, lipsa de cunoștințe speciale și de experiență, necesare în condițiile tehnicii moderne îndeosebi în domeniul metalurgiei și al siderurgiei. Muncitorii veniți din străinătate și din regiunile mai industrializate ale monarhiei erau de obicei descendenți ai multor generații de muncitori, cu o calificare înaltă și cu experiență în producție. De aceea, ei formau pătura superioară, cu cea mai înaltă calificare, a muncitorimii miniere și metalurgiste din Transilvania; pe lângă aceasta însă aveau un rol de seamă și în formarea unor categorii fundamentale ale muncitorimii calificate, accelerînd acest proces la baza căruia stăteau bineînțeles masele de muncitori autohtoni.

Colonizarea de muncitori străini era necesară în primul rînd pentru a accelera dezvoltarea întreprinderilor miniere și metalurgice bănățene. Aceasta a început în parte încă în perioada cînd ele se aflau sub conducerea tezurariatului montanistic austriac; dar a luat avînt în special după preluarea lor de către S.T.E.G. În 1850, la Reșița au fost colonizate din Cehia și Moravia 100 de familii⁴⁷. În același timp la Steiendorf 101 familii din Smolnik și 50 familii din Zlata Ibka (Slovacia), urmate, în 1851, de 32 de familii din regiunea Zbirov (Cehia)⁴⁸. O nouă acțiune de colonizare a început în 1857, mai ales din Cehia, Franța și Italia, primele fiind 72 de familii colonizate în Reșița pentru completarea muncitorimii din minele și furnalele de aici, „întrucît locuitorii români din jur nu se angajau la aceste lucrări”⁴⁹. În același timp se proiecta colonizarea a 2 000 de muncitori la Steiendorf și Anina, ultima aflată în construcție, o parte din aceștia sosind la începutul anului 1858⁵⁰. La 1858—59 în re-

⁴⁷ Téglás Gábor, *A Szemenik és környéke*, în *Földrajzi Közlemények*, 1883, vol. XI, fasc. VIII, p. 352—353.

⁴⁸ Téglás Gábor, *Az aninai hegyi vasút és környéke*, în *Földrajzi Közlemények*, 1884, vol. XII, fasc. VII, p. 423.

⁴⁹ Gh. Molin, *Monografia orașului, uzinelor și domeniilor*, Reșița, 1926, p. 13.

⁵⁰ Országos Levéltár (Arhivele statului) Budapesta, fond. Pres. din Timișoara, 1857, nr. 3038, 1858, 3137.

giunea Reșiței au fost duși tăietori de lemne și cărbunari originari din zona frontierei carinto-venețiene⁵¹. În vara anului 1859 au sosit la Reșița și Steierdorf-Anina 200 de muncitori cehi (în total 450 de persoane cu soțiile și copiii) și mai erau așteptați 450 de imigranți tot din Cehia⁵². S-au făcut colonizări și în unele centre de exploatare a metalelor prețioase și colorate. Astfel, muncitorii calificați germani, cehi și slovaci de la întreprinderile miniere din regiunea minieră Baia Mare, ale tezaurariatului, erau coloniști⁵³, iar pe lângă ei s-au mai stabilit în aceste așezări miniere și ruși și polonezi⁵⁴. La Săcărîmb găsim de asemenea muncitori străini mai ales din Cehia și Stiria⁵⁵. În Valea Jiului, pentru lucrările de prospecțiuni și de pregătire, întreprinderile foloseau, pe lângă muncitorii români de prin părțile locului, și experiența muncitorilor calificați veniți din regiunile carbonifere ale Crainei, Tirolului, Italiei și Cehiei⁵⁶.

Muncitorii calificați străini, colonizați sau în curs de colonizare, nu numai că sporeau numărul celor de prin partea locului, ci aduceau și o contribuție însemnată la sporirea cunoștințelor profesionale-tehnice ale acestei pături de muncitori calificați. Ei își legau soarta de dezvoltarea uzinei pe teritoriul sau în împrejurimile căreia trăiau și în care munceau. Dacă întreprinderea își înceta activitatea — sau scădea nevoia de brațe de muncă — cazul mai multor întreprinderi bănățene —, acești muncitori fie că se întorceau în locurile de baștină, fie își căutau de lucru în alte uzine transilvănene. Numai o proporție infimă — și aceștia mai mult dintre tăietorii de lemne și cărbunari — treceau în acest caz în domeniul agricol. Mare parte din ei s-a asimilat cu timpul muncitorimii miniere și metalurgiste autohtone în creștere vertiginoasă, devenind astfel o parte integrantă a proletariatului minier și metalurgist din Transilvania.

III. Creșterea numerică a muncitorimii din industria minieră și metalurgică

Sintetizînd cele expuse și concretizîndu-le în cifre, tabelul ce urmează arată rezultatele creșterii muncitorimii miniere și metalurgiste din Transilvania după anul 1848.

Menționăm că în stadiul actual al cercetărilor nu dispunem de date privitoare la numărul total al muncitorilor din industria minieră și metalurgică în Transilvania pînă în anul 1856. Întrucît puținele informații de care dispunem sînt foarte lacunare și contradictorii, nu putem da nici

⁵¹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, Budapesta, 1883—1885, vol. II, partea 1-a, p. 161.

⁵² *Kolozsvári Közlöny*, 1859, nr. 86.

⁵³ Nyerges László, *Máramaros megye*, Budapesta, 1900, p. 1'.

⁵⁴ Arh. Consiliului Municipal Baia Mare, doc. nr. 1582/1848.

⁵⁵ Knöpfler Vilmos, *Ertekezés Nagyágról, földtani, bányászati és természettudományi tekintetben*, în *A magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsváron tartott ötödik nagygyűlésének munkálatai*, Cluj, 1845, p. 76.

⁵⁶ L. P. Hossu, *Valea Jiului din Ardeal*, București, 1926, p. 23; Lévy Lajos, *Petrozsény települése*, Odorhei, 1927, p. 17.

*Numărul muncitorilor mineri și metalurgiști în Transilvania
între 1856—1867⁵⁷*

Anul	Numărul muncitorilor			
	Căpitanatul minier			
	Baia-Mare	Oravița	Zlatna	Total
1856	2 890	3 229	10 807	16 926
1857	3 380	2 798	8 913	15 091
1858	3 683	2 255	9 751	15 689
1859	Nu avem date	Nu avem date	Nu avem date	Nu avem date
1860	3 238	2 915	Nu avem date	Nu avem date
1861	3 205	3 686	11 743	18 634
1862	3 044	4 315	12 682	20 041
1863	5 487	2 821	11 121	19 429
1864	5 584	4 210	11 941	21 735
1865	4 560	4 155	9 893	18 608
1866	4 988	4 184	9 643	18 815

măcar aproximativ date globale cit de cit reale. De asemenea, este important și faptul că datele tabelului de mai sus — bazat pe evidența existentă la căpitanatele miniere — nu cuprind pe toți muncitorii care au lucrat efectiv în industria minieră și metalurgică. Pe de o parte, din aceste date lipsesc muncitorii ocazionali, zileri și sezonieri folosiți mai ales în minerit, care efectuau muncile auxiliare legate de munca în mină și al căror număr, deși supus unei puternice oscilații și unor dese fluctuații personale, era destul de mare. De pildă, pe cînd numărul minerilor permanenți de la minele de cărbuni din Teliuc și Crivina ale S.A. de mine și furnale din Brașov era de 40, numărul muncitorilor provizorii oscila între 80 și 100⁵⁸. Astfel, datele publicate se referă numai la muncitorimea calificată din industria minieră, iar dintre membrii personalului ajutător numai la acei care erau muncitori permanenți. Pe de altă parte, nu figurează în tabel muncitorii calificați care nu participau la fazele de producție pur siderurgice sau cei care erau utilizați fie în prelucrarea primară a fontei, fie la producerea a diverse fabricate în unitățile industriale legate de uzinele metalurgice, ca la afinări, la turnătoriile de fier și oțel, în laminoare, la forjele de fier și cupru, în fabricarea de produse din fier forjat, de unelte, cuie etc. Aceste ramuri figurau în statisticile vremii separat, sub numele colectiv de „industria fierului și metalelor”. Numărul muncitorilor din aceste unități era destul de mare în cadrul unor întreprinderi siderurgice mai mari, încă în anii 1850—60. Astfel, la turnătoria din Reșița lucrau cca 250—300 de muncitori, la uzina de pudlaj și laminare cca 600 de muncitori, la fabrica de cuie 95 muncitori, la turnătoria de la Anina cca 200—250 de muncitori⁵⁹. O situație

⁵⁷ *Statisztikai Közlemények*, vol. 3, p. 221, vol. 4, p. 54; *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, an. II, fasc. III, p. 84, 123, 133.

⁵⁸ Arhiva I.R.C.G.M.—Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 301—400/1871, p. 378.

⁵⁹ Asbóth Lajos, *A bánáti bányavárosok nyers ércék termelése és az ipar tekintetében*, în *Hazánk s a külföld*, 1865, p. 698; *Az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság*

asemănătoare găsim și la muncitorii din sectoarele de construcții de mașini ale uzinelor siderurgice, trecute în statistici sub denumirea de „construcții de mașini și de mijloace de comunicații“, deci lipsind și ei din tabelul publicat. La Reșița, de pildă, în 1857, numărul muncitorilor permanenți de la uzina de mașini era de 137, în 1865 de 325⁶⁰. Și în cazul muncitorilor siderurgiști statisticile cuprindeau numai pe muncitorii calificați permanenți, cu toate că și aici numărul muncitorilor sezonieri era considerabil. Astfel, la uzina de fier de la Păduroi a tezaurariatului, în 1867 numărul muncitorilor sezonieri se ridica la 37,6% din totalul muncitorilor calificați cu angajare permanentă⁶¹. Reiese din toate acestea că ar fi necesară rectificarea datelor publicate în tabelul anexat, ceea ce însă, cu puținele date ce le avem, nu se poate face. Pentru a ilustra totuși proporția muncitorilor ocazionali și auxiliari în totalul muncitorilor din industria minieră și metalurgică, amintim că la S.A. de mine și furnale din Brașov lucrau în unitățile miniere, silvice și metalurgice 3 586 de muncitori permanenți, iar numărul muncitorilor sezonieri era de cca 1 200, la care se adaugă în medie 430 cărăuși⁶².

Chiar și pe baza datelor tabelului putem stabili că în perioada tratată în industria minieră și metalurgică erau angajați un număr însemnat de muncitori permanenți, peste 15 000, în unii ani chiar peste 20—21 000 muncitori. Coeficientul de creștere a numărului muncitorilor în răstimpul celor 11 ani dintre 1856 și 1866 era de 11,1%, pe când între anii 1856—1864 creșterea este de 28,4%. În urma acestei situații muncitorimea minieră și metalurgică forma peste 1/5 din totalul muncitorimii din Transilvania⁶³.

Fluctuația numerică mai accentuată în rîndurile muncitorimii miniere era în primul rînd o consecință a muncii în mină. Belșugul zăcămintelor, creșterea interesului pentru minerit, exploatarea tot mai în adîncime și, implicit, problemele de evacuare a apei și de transport, lucrul la filoanele mai sărace și înmulțirea prospecțiunilor necesitau periodic și din loc în loc sporirea numărului muncitorilor. Scăderea cerinței, stagnările din cauza timpului nefavorabil sau din motive tehnice, abandonarea minelor etc. duceau, în schimb, la stagnarea numărului muncitorilor sau la concedieri.

În orice caz, se poate stabili că, cu toate fluctuațiile destul de serioase, numărul muncitorilor prezenta o tendință de creștere. Deși în 1857 au fost cu 1825 mai puțini muncitori decît în 1856, numărul lor este în con-

leirása, Budapesta, 1891, p. 36—47; Mihalik Sándor, *Resica jelene és múltja*, Reșița, 1896, p. 44; Edvi Illés Aladár, *A magyar vaskőbányászat és vaskohászat ismertetése*, Budapesta, 1900, p. 238.

⁶⁰ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, VII, I. Heft, Viena, 1858, p. 74; Asbóth Lajos, *op. cit.*, p. 697.

⁶¹ Arhiva I.R.C.G.M.—Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 401—500/1868, f. 486.

⁶² *Brassói Bányá- és Kohó Részvényegylet*, Budapesta, 1885, p. 12.

⁶³ *Din istoricul formării clasei muncitoare din România*, sub redacția lui N. N. Constantinescu, București, 1959, p. 463—465.

tinuă creștere între 1858 și 1862, ajungînd la 20 041 de muncitori. Seceta din 1863 a prejudiciat numai provizoriu activitatea minieră și metalurgică, în anul următor numărul muncitorilor atîngînd cifra de 21 735. În 1865 constatăm o scădere cu peste 3 100 de persoane, dar după 1866 numărul muncitorilor este în permanentă creștere pînă în anul 1873.

Nu cunoaștem în toate cazurile explicația concretă, în toate ramurile de producție sau întreprinderile, a cauzelor acestei fluctuații de personal. Am menționat lipsa de apă de după seceta din 1863, care a frînat în mare parte producția uzinelor metalurgice. Seceta a fost resimțită mai ales de mineritul metalelor prețioase din Munții Apuseni, urmarea fiind concedierea temporară a peste 1 500 de muncitori. În același timp, în minele de zăcămintele feroase ale S.T.E.G.-ului s-a procedat la o reducere însemnată a personalului, de cca 41%, pe de o parte pentru că producția furnalelor înalte ale uzinei din Anina era frînată de probleme tehnice, pe de alta din cauza acumulării unor rezerve uriașe de minereu de fier din anii precedenți, în sfîrșit pentru că „zăcămintele de minereu fero-carbonic din Steierdorf sînt sărace în minereu și exploatarea lor este foarte costisitoare”⁶⁴. Consecința în special a fluctuațiilor de personal în cadrul S.T.E.G.-ului a fost că numărul muncitorilor indicați ca lucrînd pe teritoriul căpitanatului minier al Oraviței a scăzut, între 1862 și 1863, cu aproape 1500 de persoane. Scăderea din 1865, care a afectat în special pe muncitorii uzinelor de pe teritoriul căpitanatelor miniere Zlatna și Baia Mare, se explică în general tot prin vremea nefavorabilă, care s-a făcut simțită nu numai indirect, ci și direct, nu numai în mineritul metalelor prețioase și colorate, ci și în extracția minereului de fier și în siderurgie⁶⁵. Astfel, pe teritoriul căpitanatului minier Baia Mare, numărul muncitorilor de la întreprinderile tezaurariatului minier a scăzut cu 23,1%, iar al celor de la întreprinderile particulare cu 14%⁶⁶. Producția întreprinderilor siderurgice de pe teritoriul căpitanatului minier al Zlatnei era, în 1865, cu 54% mai mică decît în anul precedent. După unii specialiști, cauza era criza industriei siderurgice, pe care o motivau astfel: „În anii din urmă, parte scăderea conjuncturii, parte stagnarea aproape definitivă a cererii de minereu de fier și prin acesta scăderea prețului fierului sub prețul de producție au dus nu numai la o stagnare generală, ci chiar la declin, întrucît, deși în mai multe părți nu era lipsă de încercări pentru încetățenirea producției Bessemer, deși nu lipsea la întreprinzătorii noștri siderurgiști curajul și tenacitatea de a înfrunta crizele, totuși, în 1865... mineritul fierului se caracterizează prin regres general”⁶⁷. Reducerea producției a dus de la sine la mari concedieri de mun-

⁶⁴ *Statisztikai Közlemények*, an. II, fasc. III, p. 107.

⁶⁵ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. II, p. 1.

⁶⁶ *Ibidem*, fasc. III, p. 71.

⁶⁷ Konek Sándor, *Az ausztriai-magyar monarchia statisztikai kézikönyve*, Pesta, 1868, p. 274.

citori, pe teritoriul căpitanatului minier al Zlatnei fiind concediați peste 2 000 de muncitori⁶⁸.

Cu toată această situație, în unele perioade s-a făcut simțită o considerabilă lipsă de brațe de muncă în general în industria minieră și metalurgică sau în unele regiuni miniere, în special la inaugurarea unor unități noi sau luarea în exploatare a unor noi regiuni miniere. În afară de lipsa generală de muncitori calificați, la aceasta a contribuit oscilația unei părți a forței de muncă minieră și metalurgică, oscilație ce se manifesta pe de o parte în schimbările de locuri de muncă dintre diferitele întreprinderi miniere și metalurgice, pe de alta în orientarea spre domenii de muncă dinafara acestor ramuri de producție. Motorul acestui proces era speranța de a putea câștiga mai bine: „În primul rînd, căile ferate în construcție sînt acelea care răpesc mineritului cele mai multe forțe de muncă, prin salariile ridicate plătite de întreprinzătorii obligați a respecta termenii”⁶⁹ — se arăta în raportul unui căpitanat minier. Asupra unei părți a muncitorilor minieri o atracție puternică exercitau construcțiile rutiere⁷⁰, precum și muncile agricole sezoniere. În unele cazuri, pentru a suplini lipsa de brațe de muncă s-a trecut la regroupări de muncitori în cadrul unor întreprinderi. Astfel S.T.E.G.-ul constrîngea muncitorii din minele sale de metale prețioase și colorate, deveniți cu timpul de prisos, „să-și caute de lucru în minele de cărbune din Steierdorf și forjele de fier din Anina”⁷¹. Acesta a fost și cazul muncitorilor de la minele de cupru și furnalele din Ciciova și Moldova Nouă. În acest din urmă loc, în anul 1855 mai lucrau 1 182 de muncitori, ca în 1860 să fie nevoie de numai 176 de muncitori⁷².

Tabelul de mai sus trebuie completat cu numărul muncitorilor de la saline. La începutul deceniului al șaselea, pe teritoriul căpitanatului minier al Zlatnei, numărul acestora era de cca 600—650. În 1861, izvoarele menționează 882 muncitori la saline⁷³, iar în 1863 — 912 muncitori⁷⁴. În anii de după 1850, numărul muncitorilor de la salinele de pe teritoriul căpitanatului minier Baia-Mare era de cca 700, număr care nu se schimbă radical nici în anii de după 1860⁷⁵.

Așadar, în 1867 numărul muncitorilor de la saline a atins cifra de 1 806. Și aici însă trebuie să ținem cont de faptul că datele menționate se referă la numărul de muncitori permanenți. Pe lângă ei la un număr considerabil — cca 1/4 din numărul muncitorilor permanenți — se ridicau și muncitorii sezonieri. Astfel, în salinele transilvănene lucrau la sfîrșitul perioadei tratate cca 2 250 de muncitori.

⁶⁸ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. II, p. 154.

⁶⁹ *Ibid.*, an. V, fasc. II, p. 133.

⁷⁰ Pesty Frigyes, *op. cit.*, vol. II, partea a II-a, p. 39.

⁷¹ *Ibidem*, partea I-a, p. 110.

⁷² Arh. Stat. Lugoj, fond. Prefectura jud. Severin, Comisia permanentă a comitatului, nr. 190/1861.

⁷³ *Statisztikai Közlemények*, vol. 4, p. 55.

⁷⁴ *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, XI, III. Heft, Viena, 1858, p. 158.

⁷⁵ *Ibidem*, VII, I. Heft, 1858, p. 40—41.

Numărul muncitorilor în salinele din Transilvania în 1867⁷⁶

OCNA	Numărul muncitorilor			
	Bărbați	Femei	Copii	Total
Ocna Mureșului	582	26	48	656
Ocna Șugatag	437	—	—	437
Rona	343	—	—	343
Ocna Dejului	120	—	—	120
Praid	107	—	10	117
Turda	78	—	—	78
Ocna Sibiului	55	—	—	55
Total :	1 722	26	58	1 806

În pofida creșterii numărului de muncitori, extracția sării din Transilvania suferea din cauza insuficienței forței de muncă⁷⁷.

IV. Creșterea numărului muncitorilor din rîndurile femeilor și copiilor

Munca femeilor și copiilor dădea o parte din necesarul de brațe de muncă în industria minieră și metalurgică din Transilvania. Această muncă a început să se răspîndească încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, avînd un rol de seamă în minerit și metalurgie⁷⁸.

Numărul muncitorilor femei și copii în industria minieră și metalurgică din Transilvania între anii 1856—1867⁷⁹

Anul	Căpitanatul minier				În procente față de totalul muncitorilor
	Baia-Mare	Oravița	Zlatna	Total	
1856	476	308	2 256	3 040	17,9
1857	766	428	1 842	3 036	20,1
1858	780	436	1 810	3 026	19,2
1859	Nu avem date	Nu avem date	Nu avem date	—	—
1860	808	381	Nu avem date	—	—
1861	807	578	2 231	3 616	19,4
1862	647	591	2 243	3 481	17,3
1863	1 396	491	1 548	3 435	17,6
1864	1 139	701	1 752	3 592	16,5
1865	863	971	1 111	2 945	15,8
1866	925	584	1 045	2 554	13,5

⁷⁶ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1872, fasc. I, p. 170—172.

⁷⁷ L. Vajda—M. Mirel, *Date privind situația și revendicările economice ale minerilor din salinele transilvănene (1848—1867)*, în *ActaMN*, III 1966, p. 275—277.

⁷⁸ I. Bozac, *Exploatarea muncii copiilor în minele statului din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, nr. 3/1958, p. 93 și urm.; Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1955, p. 63.

⁷⁹ Statisztikai Közlemények, vol. 3, p. 321, vol. 4, p. 54; Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, vol. 2, p. 118; Hivatalos Statisztikai Közlemények, an. II, fasc. III, p. 84, 123, 133.

Datele prezentate arată marea răspîndire pe care a luat-o, după 1848, munca femeilor și a copiilor. Anual, întreprinderile miniere și metalurgice foloseau în medie munca a 3 200 de femei și copii, încît 17,4% din muncitori erau femei și copii, deoarece patronii căutau să exploateze cît mai bine forța de muncă ieftină. „Este remarcabil — se arată într-un raport oficial — că numărul femeilor angajate a crescut relativ mult mai mult decît al muncitorilor bărbați. De aici reiese tendința direcțiunilor de întreprindere de a înlocui pe cît posibil, la lucrările de suprafață, munca bărbătească scumpă, prin munca femeilor, iar cea dintîi să fie utilizată mai ales în mineritul propriu-zis”⁸⁰. O situație asemănătoare se constată și în privința muncii copiilor. O manifestare concretă a acestor fenomene o constituie numărul de muncitori în căpitanatele miniere din Baia Mare și Oravița, centre ce cuprindeau cele mai mari întreprinderi. Pe teritoriul căpitanatului minier Baia Mare, între 1855 și 1866, numărul femeilor și al copiilor angajați în procesul de producție a crescut cu 94,3%, pe cînd al muncitorilor bărbați numai cu 68,3%. Pe teritoriul căpitanatului minier Oravița, disproporția aceasta în creșterea muncitorimii era și mai accentuată, numărul femeilor și al copiilor sporind între aceiași ani cu 94,3% față de 20,3% cu cît a crescut numărul muncitorilor bărbați.

După cum reiese din datele de care dispunem, îndeosebi numărul copiilor muncitori era foarte ridicat. La 1861 în industria minieră și metalurgică lucrau 3 142 copii față de 474 femei muncitoare⁸¹. Asemenea exploatare intensă a muncii copiilor este consecința mai multor factori, determinanți fiind cei de natură economică: pe de o parte necesitățile care din cauza deosebit de grelei situații materiale a muncitorimii îl constrîngeau pe muncitor ca pe lîngă el să mai contribuie și membrii minori ai familiei sale la procurarea minimului de trai necesar, iar pe de alta tendința burgheziei de a folosi și acest mijloc de profit. La răspîndirea muncii copiilor a contribuit și lipsa legilor de protecție; nici legea minelor din 1851, nici cea din 1854 nu reglementau în esență problema și în acest fel an-

Repartizarea forței de muncă la minele de cărbune cu peste 20 muncitori în anul 1867

Locul minei de cărbune	Numărul muncitorilor			
	Bărbați	Femei	Copii	Total
Steierdorf-Anina	1 440	64	234	1 738
Doman-Secul	506	4	6	516
Berzasca	100	—	19	119
Sirina	41	—	8	49
Eibenthal	32	—	—	32
Ilieni	20	—	—	20

⁸⁰ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, an. V, fasc. II, p. 106.

⁸¹ *Statisztikai Közlemények*, vol. 4, p. 54.

gajarea, stabilirea naturii și durata muncii depindeau practic de bunul plac al întreprinzătorilor⁸².

În general, folosirea forței de muncă a copiilor avea două forme. Una din ele era lucrul copiilor pe lângă părinți, mărindu-le randamentul și deci salariul, iar cealaltă formă aceea în care copiii ajung să fie angajați ca salariați ei înșiși la întreprinderile miniere, contribuind cu propriul lor câștig la întreținerea familiei.

Repartizarea forței de muncă la minele de fier cu peste 20 de muncitor în anul 1867

Locul minei de fier și al furnalului	Numărul muncitorilor			
	Bărbați	Femei	Copii	Total
1	2	3	4	5
Rusca Montană (Rușchița)	260	109	251	620
Steierdorf-Anina	355	—	20	375
Reșița	245	2	73	320
Dognecea	220	—	80	300
Sebiș	232	7	50	289
Vlăhița	225	6	27	258
Moravița	150	—	30	180
Govășdia	147	—	15	162
Filia	73	—	20	93
Vaşcău	66	4	8	78
Restirata (Dezna)	73	—	—	73
Luncani	32	3	34	69
Nădrag	48	—	12	60
Dealul lui Ștefan	50	—	5	55
Teliuc	30	—	8	38
Ploscabaia	32	—	—	32
Bodvai	24	5	2	31
Zimbru	20	—	—	20

Copiii erau utilizați mai ales în cadrul minelor, mai puțin în siderurgie sau în prelucrarea fontei. Chiar în cadrul minelor, ei lucrau mai mult la suprafață, mai rar în adâncime, și aici numai în munci auxiliare. Munca îndeplinită de copii era variată. Dacă alesul minereului extras începea încă înainte de a fi transportat afară, această muncă era efectuată în bună parte cu ajutorul copiilor, cu așa-numiții „Klauber-Jungen“. Copiii erau folosiți și la încărcatul vagonetelor și la transporturi. În cazul exploatărilor de metale prețioase categoria cea mai numeroasă de copii angajați la lucru erau copii ce culegeau minereul zdrobit în șteampuri și cărat de apă la vale, apoi cei care spălau și desnoroiu minereurile⁸³. La minele de cărbune, copiii împreună cu femeile erau întrebuințați în gene-

⁸² Cf. *A bányatörvényről szóló törvényjavaslat előadói tervezetének indoklása*, Budapest, 1903, p. 239.

⁸³ I. Bozac, *op. cit.*, p. 97—99.

ral pentru alegerea și clasificarea cărbunelui. Clasificarea se făcea prin „procedeul uscat”. Greutatea acestei munci este pregnant caracterizată de un martor ocular. „Băiețașii de muncitori caută în cărbunele încărcat în vagoane bucățile de ardezie în arșița soarelui, în ploaie și ger. Pentru a se feri de razele arzătoare ale soarelui, își sapă mici adâncituri în cărbune, unde se ascund, iar în gerul năpraznic se afundă în praful de cărbune proaspăt încărcat și aburind încă (de regulă mai puțin pur, din cauza conținutului însemnat de sulf, dar producător de multă căldură prin dezagregarea chimică a sulfurilor feroase)”⁸⁴.

Utilizarea muncii femeilor și a copiilor s-a transformat „într-un mijloc de sporire a numărului muncitorilor salariați, prin încadrarea tuturor membrilor familiei muncitorului, fără deosebire de sex și de vîrstă”, urmărind totodată „devalorizarea, ieftinirea muncii”⁸⁵. Această tendință generală — după mărturia tabelelor ce prezintă repartizarea forței de muncă în întreprinderile miniere și metalurgice cu peste 20 de muncitori — se manifesta cu intensitate diferită de la o întreprindere la alta, dar avea în fond un grad înalt. Astfel, copiii de muncitori erau folosiți la lucru la o vîrstă fragedă, în locul băncii de școală trebuiau să lucreze în condiții periculoase în cadrul minelor, spre a contribui cu cîștigul lor la întreținerea familiei. În acest fel, deveneau mineri nu numai cei care aveau înclinație și capacitate pentru această muncă. Posibilitatea unui cîștig mai la îndemînă, nevoile materiale ale familiei, caracterul închis al așezărilor miniere, condițiile generale de muncă și multe alte împrejurări izvorîte din situația socială a muncitorimii și natura orînduirii sociale capitaliste determinau direcția în care se îndreptau copiii de mineri pentru a-și cîștiga pîinea, făceau ca industria minieră să ajungă în frunte, în utilizarea muncii copiilor. Cu toate laturile sale negative însă situația aceasta a avut însemnătate pentru formarea muncitorimii miniere calificate, constituind în condițiile date singura cale de însușire a cunoștințelor profesionale.

V. Concentrarea teritorială și pe întreprinderi a muncitorimii miniere și metalurgice

Este un fapt istoric că forma de mare întreprindere industrială și concentrarea teritorială a industriei are loc pentru prima oară în minieră și metalurgie. Desfășurarea revoluției industriale a dat un mare avînt dezvoltării pe mai departe a regiunilor miniere și metalurgice din Transilvania, cu atît mai mult cu cît a stimulat și formarea unor mari centre industriale. Dintre ele, trebuie amintită în primul rînd regiunea industrială bănățeană, unde în minele de fier, de metale colorate și prețioase, de cărbune, ca și în uzinele siderurgice, de prelucrare a metalelor prețioase și colorate, în anul 1856 lucrau cca 3 200 de muncitori calificați cu angajare permanentă, iar în 1866 aproape 4 200 asemenea muncitori.

⁸⁴ Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900*, Budapesta, 1954, p. 272.

⁸⁵ K. Marx, *Capitalul*, vol. I, București, 1952, p. 365.

*Repartizarea forței de muncă la minele de metale prețioase și colorate
cu peste 20 de muncitori în anul 1867*

Locul și denumirea minei de metale neferoase	Numărul muncitorilor			
	Bărbați	Femei	Copii	Total
1	2	3	4	5
Baia-Sprie	580	—	80	660
Săcărimb	515	32	63	610
„Ruda 12 Apostoli”	260	40	140	440
Bălan	305	15	59	379
Capnic	289	6	39	334
Sasca	239	—	26	268
Baia Mare	234	—	26	260
Vulcoiu Sf. Petru-Pavel	180	6	8	194
Rezső de la Băița	166	—	19	185
Sf. Cruce din Roșia Montană — Orlea	133	23	20	176
Binecuvîntarea Domnului de la Rodna-Veche	128	—	35	163
Oravița-Ciclova	129	—	26	155
Valea Roșie	120	—	28	148
Evangelistul Ioan de la Valea Roșie	60	—	80	140
Zdraholțu Sf. Ioan evangelistul	112	4	24	140
Rota Ana Nicolae de la Capnic	100	6	26	132
Guraboi de la Baia Borșa	85	—	10	95
Alsó- és Felsőkisasszony de la Nistru	51	—	19	70
Avram de la Certeje	70	—	—	70
Francisc de la Baia de Arieș	58	—	9	67
Borzás Romlás de la Valea Borcutu- lui	36	3	14	53
Alexandru, Iosif, Iacob de la Some- șul Rece	16	13	18	47
Sf. Treime de la Fizeș	38	—	8	46
Francisc Sigismund de la Băișoara	36	6	2	44
Thyrza Mihai de la Tg. Lăpuș	19	—	24	43
Maximilian de la Valea Borcutului	19	—	22	41
Teofil de la Bicsad	23	6	11	40
Leopold de la Valea Borcutului	20	—	19	39
Barbara de la Baia de Arieș	35	—	3	38
Zsarampo Ana Ileana de la Budești	26	8	3	37
Ana Francisc de la Trestia	26	—	6	32
Calazanti Iosif de la Valea Roșie	17	—	13	30
Sf. Mihai de la Vulcoiu	30	—	—	30
Zglama Iosif de la Nistru	16	2	10	28
Matei de la Nistru	14	—	12	26
Ștefan Ana Maria de la Budești	17	8	1	26
Sf. Gheorghe de la Tg. Lăpuș	12	6	6	24
Sf. Ioan de la Budești	16	4	2	22
Iosif de la Horja	16	—	4	20
Sf. Nicolae de la Stănița	20	—	—	20

Adăugându-li-se numărul de asemenea ridicat al muncitorilor zileri ne-calificați, totalul este al unei mase mult mai mari, de mii de muncitori.

Însemnătatea regiunii industriale bănățene era însă mai mare decât o arată numărul muncitorilor, pentru că concentrarea teritorială a muncitorimii a atins aici gradul cel mai înalt, muncitorii repartizându-se pe un teritoriu relativ restrâns și în puține localități, în același timp și concentrarea întreprinderilor fiind intensă. Aici s-au dezvoltat cele mai mari orașe și așezări ale industriei miniere și metalurgice din Transilvania.

Dintre centrele industriale bănățene, dezvoltarea cea mai mare a atins-o Reșița. Populația ei creștea vertiginos, încît „cîteodată coloniștii provocau adevărate migrațiuni ale popoarelor“. În anul 1849, la Reșița erau 2 772 locuitori, în 1856 3 242, în 1858 4 650, iar în 1865 aproape 7 000 locuitori⁸⁶. Populația din Steierdorf-Anina creștea și ea rapid, datorită minelor și uzinelor de fier amplasate aici. În 1846 erau aici 145 numere de casă și 857 locuitori, pentru ca pînă la sfîrșitul anului 1854 numărul caselor să sporească la 325 și al locuitorilor la 2 045, iar după 1860 să se ajungă la o populație de cîteva mii de oameni⁸⁷.

O dezvoltare considerabilă — deși mai lentă și mai redusă ca proporții față de cele două centre industriale amintite — a avut loc și în celelalte centre industriale miniere și metalurgice din Banat, ca Oravița, Dognecea, Sasca, Moldova Nouă, Gladna. În 1858, populația din Sasca Montană număra 2 794 de suflete⁸⁸, iar în 1864 4 721 persoane⁸⁹. În acest an la Bocșa locuiau 4 792 persoane, la Oravița 5 918, la Dognecea 3 789, la Moldova Nouă 3 000, iar la Gladna 1 050 oameni⁹⁰, mare parte din ei aflați mai mult sau mai puțin în legătură cu industria minieră și metalurgică.

Muncitorii din centrele industriale amintite și din comunele învecinate erau concentrați în bună parte în uzine care, datorită creșterii continue pe măsura desfășurării revoluției industriale, necesitau munca a sute și chiar mii de angajați calificați. În 1867, la minele de cărbune din Doman-Secul, numai muncitorii calificați depășeau cifra de 500, la minele de fier și furnalele din Dognecea și Moravița erau 370 de muncitori, la mina de cărbune din Steierdorf-Anina peste 1 400 muncitori calificați, iar la mina de fier și furnalul de aici 355 muncitori calificați. În 1852, uzina de fier din Reșița utiliza 590 muncitori furnaliști și afinatori, în 1857 peste 1 500 de muncitori; iar dacă luăm în considerare și pe muncitorii auxiliari, zileri, la sfîrșitul deceniului al șaptelea găsim la Reșița cca 3 000 de muncitori⁹¹. Împreună cu alte uzine, ele erau în proprietatea S.T.E.G.-ului. După unele surse, totalul angajaților acestei întreprinderi, în anul 1867, era de 6 000 de oameni, iar împreună cu membrii de familie formau

⁸⁶ Gh. Molin, *op. cit.*, p. 13; Asbóth Lajos, *op. cit.*, p. 648—649.

⁸⁷ Hantken Miksa, *Magyarország szentelepei és szénbányászata*, Budapesta, 1878, p. 54, 56.

⁸⁸ *Delejtű*, 28 septembrie 1858.

⁸⁹ G. Popu, *Geografia Banatului și cunoștințele istorice și etnografice despre locuitorii Banatului compusă pentru tinerime*, Lugoj, 1864, p. 16—18.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai*, vol. I, Budapesta, 1953, p. 148.

un total de cca 20 000 locuitori, ceea ce înseamnă că aproape a cincea parte din cei 110 000 locuitori ai comitatului Caraș-Severin de atunci era în relații cu S.T.E.G.-ul⁹².

O altă întinsă regiune minieră și metalurgică din Transilvania, cea din Munții Apuseni, cuprindea întreprinderile de exploatare de metale nobile, feroase și metalurgice, ca și exploatarea carbonifere în formare. În 1856 lucrau aici cca 9 800 de muncitori, în 1862 peste 11 600⁹³, iar în 1866 cca 8 600 de muncitori. O parte considerabilă a muncitorilor din minele de metale nobile o găsim la Domeniul minier Zlatna al tezaurariatului austriac. În anul 1867, la mina din Săcărimb lucrau 610 muncitori, la cea din Roșia Montană 176 muncitori. Mina în proprietatea moșierească din Ruda avea 440 de muncitori, cea din Zdrahoț 140, cea din Vilcoi 194, iar cea din Băița 185 muncitori⁹⁴.

Unele întreprinderi de exploatare a fierului și siderurgice au devenit și ele unități ce foloseau un efectiv ridicat de muncitori. La Rusca Montană și Rușchița din zona liminară a Munților Apuseni erau folosiți 620 muncitori, la mine din Teliuc 172 și la furnalul din Govâșdia 162 muncitori⁹⁵.

În comitatele Ciuc și Odorhei, aparținând tot căpitanatului minier al Zlatnei, era în curs de dezvoltare câte un centru minier și metalurgic, de asemenea însemnat. La minele Bălan, în jurul anului 1867 funcționa o mină de cupru și un furnal cu 379 muncitori, iar la Vlăhița un furnal cu 258 muncitori⁹⁶.

În regiunea minieră Baia Mare s-a concentrat de asemenea un însemnat număr de mineri. Față de cei cca 2800 de muncitori din anul 1856, în anul 1866 găsim 5 000 de muncitori la minele de metale nobile și neferoase și topitoriile de aici. Atare creștere relativ rapidă a numărului muncitorilor a avut influență și asupra dezvoltării orașelor miniere. De exemplu, între 1857 și 1869, populația orașului Baia Mare de la 7 197 din 1857 a sporit pînă la 9 207, devenind un important centru industrial, la fel ca Baia Sprie, unde numărul locuitorilor este de peste 6 000⁹⁷. De altfel, la mina din Dealul Crucii (Baia Mare), lucrau în 1867 260 de muncitori, iar la Baia Sprie 660 muncitori. Totodată la Valea Roșie găsim 318, la Capnic 465 și la Băiuț 406 muncitori⁹⁸.

Desfășurarea revoluției industriale capitaliste în industria minieră și metalurgică, după anul 1848, a dus astfel la înființarea sau dezvoltarea unor întreprinderi industriale, cu un efectiv muncitoresc considerabil, a

⁹² *Magyarország és a Nagyvilág*, 1867, nr. 41.

⁹³ Friedmann Bernát, *Hazai bányászatumk nemzetgazdasági és statisztikai szempontból*, Budapesta. 1866, p. 55.

⁹⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. II, p. 136—137.

⁹⁵ Arhiva I.R.C.G.M.—Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 501—600/1868, f. 552; dos. nr. 401—500/1868, f. 426; *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, 1869, fasc. II, p. 95, 136—137.

⁹⁶ Arhiva I.R.C.G.M.—Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 501—600/1868, f. 532, 598.

⁹⁷ *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, vol. 7, p. 148—150.

⁹⁸ Arhiva I.R.C.G.M.—Hunedoara, secția Brad, dos. nr. 401—500/1868, f. 452; *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, an. II, fasc. III, p. 88—95.

unor centre și regiuni industriale cu mii de muncitori. Datorită faptului că Transilvania era populată în mare parte cu români, marea majoritate din aceste centre industriale era formată tot din populația românească. Preponderența muncitorimii române era rezultatul unei îndelungate dezvoltări istorice, dar și în centrele miniere și metalurgice mai noi, aflate în regiuni locuite de români, de la început sursa principală de brațe de muncă o constituia populația românească din localitățile și împrejurimile acestora⁹⁹. În legătură cu aceasta, autorul monografiei județului Caraș arată: „Cei mai perseverenți... muncitori au fost din totdeauna românii. Ei nu numai că nu-și părăsesc vetrele, dar la ei fiii merg întotdeauna pe urmele părinților. Singuri românii sînt cei care au sporit ca număr”¹⁰⁰.

După cum s-a văzut, pentru satisfacerea necesităților de forță de muncă calificată se făceau regulat colonizări de muncitori. Mare parte din coloniști proveneau din diferitele provincii ale monarhiei austriece, dar elementul dominant era cel german și, în parte, cel slovac și ceh. Ca urmare firească, aceștia formau o parte a muncitorimii industriale miniere și metalurgice, adăugîndu-li-se și muncitorii calificați veniți din alte țări, ca Ungaria, Germania, Polonia. Asemenea caracter multinațional al muncitorimii era specific mai ales orașelor miniere din Banat. Contemporanii au remarcat că la Reșița „este un asemenea conglomerat național încît cu puține excepții sînt reprezentate toate națiunile Europei”¹⁰¹. Această configurație a compoziției naționale a muncitorimii miniere și metalurgice din Transilvania a avut o influență pozitivă asupra dezvoltării profilului politic al muncitorimii, deși asupra situației sale economico-sociale ea a avut și urmări negative.

L. VAJDA

ZUR ENTSTEHUNG DER LOHNARBEITERSCHAFT IM BERGBAU UND IN DER METALLINDUSTRIE SIEBENBÜRGENS (1848—1867)

(Zusammenfassung)

Es wird der zweite Teil des Problems behandelt, der ebenso wie der erste aus einem Kapitel einer monographischen Arbeit genommen ist.

Im ersten Teil der Mitteilung wurde die Entwicklung der gelernten Gruben- und Metallarbeiterschaft untersucht. Der Verfasser weist nach, dass aus Handwerk und Manufaktur gelernte Arbeiter hervorgingen, besonders für die Eisen- und Stahlindustrie. Diese Quelle war aber ziemlich beschränkt dadurch, dass in der Eisen- und Stahlverarbeitung die industrielle Entwicklung nicht den sofortigen Ruin des Handwerks und der Manufaktur zur Folge hatte. Eine andere Quelle für das Ent-

⁹⁹ *Statisztikai Közlemények*, vol. 3, p. 167; L. Hossu, *op. cit.*, p. 23.

¹⁰⁰ Pesty Frigyes, *op. cit.*, p. 23.

¹⁰¹ Asbóth Lajos, *op. cit.*, p. 648—649.

stehen einer gelernten Arbeiterschaft in der Gruben- und Metallindustrie war das Proletariat mit Überlieferung aus diesen Industriezweigen, also die Nachkommen mehrerer Generationen von auf diesem Gebiet ausgebildeten Arbeitern. Die Zahl der gelernten Arbeiter stieg weiters durch das Hinzukommen von Arbeitskräften aus anderen industriell besser entwickelten Provinzen der Monarchie, sowie durch Zuwanderung von Arbeitern aus verschiedenen Ländern Europas.

In der Folge wird die zahlenmässige Zunahme der Arbeiterschaft untersucht und festgestellt, dass in der betreffenden Zeitspanne die Eisen- und Stahlindustrie Siebenbürgens 15—20.000 ständige Arbeiter beschäftigte, so dass der Koeffizient der zahlenmässigen Entwicklung der Arbeiterschaft zwischen 1856—1864 die Ziffer 28,4% erreichte. Infolgedessen stellte die Gruben- und Metallarbeiterschaft über 1/5 des gesamten Arbeiterstandes von Siebenbürgen dar.

Auch das Zahlenverhältnis der ständigen Arbeiter zu den Gelegenheitsarbeitern wird untersucht, sowie die zahlenmässigen Schwankungen in den Reihen der Gruben- und Metallarbeiter und der Mangel an Arbeitskräften, der sich in gewissen Zeiträumen bemerkbar machte.

In einem besonderen Abschnitt beschäftigt sich der Verfasser mit dem Anwachsen der Zahl von Arbeitskräften aus den Reihen der Frauen und Kinder und stellt fest, dass 17,4% der Arbeiterschaft aus Frauen und Kindern bestand. Diese intensive Ausnützung der Frauen- und Kinderarbeit ist die Folge verschiedener Umstände, unter denen die wirtschaftlichen ausschlaggebend sind. Es werden die Formen der Verwendung von Kindern als Arbeitskräfte und die von ihnen versehenen Arbeiten beschrieben, sowie die Folgen der Frauen- und Kinderarbeit.

Der Artikel schliesst mit einer zusammenfassenden Darstellung der Gruben- und Metallarbeiterschaft Siebenbürgens nach Gebieten und Unternehmen.

DESPRE DESFIINȚAREA RELAȚIILOR FEUDALE DIN TRANSILVANIA

Patentele din 1853—1854 privind desființarea relațiilor feudale din Transilvania au stat mereu în atenția istoricilor. Cauza acestui interes rezidă în aceea că, deși în 1848 dieta din Cluj, sub presiunea maselor populare, a votat ștergerea robotelor, totuși nu mult după acest eveniment apar noi măsuri cu putere de lege în legătură cu problema lichidării raporturilor feudale între țăranii și moșierii din Transilvania. Problema care preocupa pe istorici era: la ce dată a avut loc desființarea șerbiei, în 1848 sau în 1853—1854? Accentuând prima sau a doua măsură cu caracter istoric pentru țăranimea transilvăneană, unii istorici subliniază importanța legii agrare a dietei din Cluj, iar alții susțin că numai în perioada absolutismului s-a rezolvat în mod definitiv problema desființării iobăgiei și împroprietăririi țăranimii.

În lucrarea de față dorim să contribuim, pe baza unor materiale mai puțin cunoscute de istorici, la elucidarea acestei divergențe și încercăm să fixăm aportul fiecărei măsuri la desființarea raporturilor feudale în Transilvania.

*

Sub presiunea hotărîrii Adunării de la Blaj din 3/15 mai 1848 pe de o parte, iar pe de altă parte în urma solicitării elementelor progresiste transilvănene, care încă cu mulți ani în urmă au cerut cu insistență desființarea sistemului vechi de relații feudale care stînjeneau dezvoltarea agriculturii, dieta de la Cluj, întrunită la 29 mai 1848, a votat legea de desființare a robotelor, dijmii și servituților plătite în bani¹. La hotărîrea adusă a contribuit nu în mică măsură și faptul că cu puțin timp înainte s-au șters robotele în Ungaria, Cehia, Galiția, Austria, precum și adresa împăratului, dată din 3 aprilie 1848, către guvernul din Transilvania, care propunea dietei abolirea cît mai grabnică a robotelor².

Legea adusă de dieta din Transilvania se referea însă numai la o parte a țăranimii care era diferențiată din punct de vedere social și juridic în

¹ Articolul de lege nr. IV despre ștergerea robotei și a altor servicii iobăgești și despăgubirilor moșierilor, în *1848-ik évi Erdélyi Országgyűlési Törvényczikkek* (Articole de legi ale dietei din anul 1848 a Transilvaniei), Cluj, 1861, p. 11—13.

² *1848-ik évi Erdélyi Országgyűlési Törvényczikkek*, p. 4.

multe pături. Ea prescria doar ștergerea servituților (robota) *legate de pământurile, sesiile urbariale (iobăgești), nu și a servituților în general*³. Astfel, de prevederile legii se bucurau numai așa-numiții iobagi și jeleri urbariali, dar și aceștia exclusiv în legătură cu pământurile lor urbariale. Dacă aveau în folosință și pământuri de altă natură decât cea urbarială, adică alodiale (moșierești), pe baza unor relații non-iobăgești, după aceste pământuri ei trebuiau să presteze robota în continuare.

Deși legea din 1848 nu vorbea de improprietărire și nu a subliniat că iobagul sau jelerul urbarial eliberat intră în proprietatea lotului său urbarial, pe care îl avea în folosință proprie, în posesiune proprietatea lui nu putea fi contestată după desființarea șerbiei, deoarece din punct de vedere juridic pământul urbarial era considerat pământ țărănesc după care el plătea impozit și nu proprietate feudală scutită de dări. Noțiunea de pământ alodial și urbarial exprima natura diferită a pământurilor, situație care, acolo unde au existat urbarii, figura în ele⁴. Dar deoarece în Principatul Transilvaniei nu a existat o evidență clară (urbarii) unanim adoptată a felului pământurilor, în multe locuri moșierii au contestat, după ștergerea robotelor, proprietatea iobagilor și a jelerilor urbariali eliberați, asupra pământurilor lor urbariale. Astfel în multe locuri țărănimea putea să se manifeste ca proprietară numai în principiu și nu de facto. Numărul acestor familii în unele părți s-a ridicat la 30—40% din întreaga țărănime.

Tot în primăvara anului 1848 s-au șters prin legea nr. IX adusă de dieta de la Pojon (Bratislava) prestațiile feudale legate de pământurile urbariale, în Ungaria, Banat, Crișana și Maramureș⁵. În aceste părți toate loturile țărănești (pământurile urbariale) au intrat imediat, de facto și nu numai în principiu, în proprietatea iobagilor și jelerilor urbariali eliberați, deoarece aici au existat urbarii care conțineau o evidență clară a pământurilor urbariale și alodiale.

Legile de desființare a iobăgiei din 1848 au prevăzut dreptul de folosință a pădurilor, pășunilor de către foștii iobagi și jeleri urbariali, dar au oprit exploatarea lemnului de construcție. Astfel au admis numai stringerea crengilor uscate și ghindăritul. S-au menținut dreptul de circumărit și celelalte drepturi regale ale moșierilor. La aceste prevederi se rezumă conținutul legilor de eliberare a iobăgiei din 1848.

Spre a despăgubi pe moșieri pentru pierderea serviciilor prestate de țărani — fapt ce ne arată că actul de desființare a iobăgiei a fost adoptat și de către Curtea de la Viena — guvernatorul Transilvaniei a publicat un ordin, la 30 septembrie 1850, „pentru asemnarea de anticipățiune la foștii proprietari din țara de coroană Transilvania, pe socoteala desdaunării ce

³ *Idem*, p. 11.

⁴ Parteniu Cosma, *Datele referitoare la regularea de posesiune în Transilvania și părțile adnece și a altor servicii*, Sibiu, 1880, p. 19.

⁵ Articolul de lege nr. IX despre ștergerea robotei iobăgești, în *Corpus Iuris Hungarici*, 1836—1868 évi törvényczikkek (Articole de legi între anii 1836—1868), Budapest, 1896, p. 232—233.

li se cuvine pentru ștergerea prestării urbariale⁶. În publicație se spune: „Suma contribuțională la anul 1846 și 1847 pentru locurile de arat și pentru livezile înscrise ca iobăgești în tabelele contribuționale, slujește de măsură în mijlocirea anticipării⁷.”

Deci Curtea de la Viena a recunoscut actul de desființare a iobăgiei. El nu a satisfăcut însă pe iobagi, deoarece mulți dintre ei mai foloseau și pământuri alodiale, după care însă trebuiau să îndeplinească și în continuare servicii feudale, robote.

Pe lângă aceasta țărănimea era nemulțumită și din alte motive. În Transilvania relațiile feudale erau mult mai adânci, având diferite forme, ceea ce făcea ca țărănimea să fie mult diferențiată din punct de vedere social și juridic — problemă relevată mai sus —. Începînd din secolul al XVIII-lea, în condițiile intensificării schimbului de mărfuri, ale nașterii economiei alodiale, cînd moșierii n-au mai fost dispuși ca prin împărțirea loturilor de pămînt să se creeze noi sesii urbariale, se formează o pătură largă de așa-numiți jeleri alodiali, ale căror raporturi față de moșieri erau de asemenea de natură feudală. Ei îndeplineau robota și prestau alte servicii. În schimb primeau casă, pămînt pentru bucate, animale anual etc. În noțiunea de jeleri alodiali se includeau: „jelerii curialisti” așezați pe sesiile curialiste nemeșesti, în schimbul unor servicii de 12—20 de zile robotă anual; „jelerii censualiști” sau „taxaliști” care îndeplineau servituțiile în bani; „jelerii contractualiști”, cu contracte provizorii și cu îndeplinirea sarcinilor prin zile de robotă; „jelerii dijmași” care plăteau moșierului în schimbul unui lot mic de pămînt a cincea, a șasea sau a șaptea parte a recoltei, drept dijmă; „jelerii industriali” așezați pe alodii și care îndeplineau sarcini în manufacturile moșierești⁸.

Din punct de vedere juridic, acești țărani numiți și țărani cu „contracte provizorii” nu erau considerați iobagi și astfel, în legile din 1848, care se ocupau exclusiv cu ștergerea iobăgiei, nici nu s-au luat măsuri pentru rezolvarea situației lor, deși din punct de vedere social nu se deosebeau mult de iobagi. În legea de ștergere a robotei în Principatul Transilvaniei s-a prevăzut doar atît că jelerii alodiali nu pot fi alungați de pe loturile pe care le foloseau, nu pot fi siliți la robotă, indiferent că loturile pe care le muncesc sînt urbariale sau alodiale. Caracterul loturilor va fi hotărît de judecătorii ce se vor înființa ulterior — sublinia legea. Dar totodată ea prevedea că, după clarificarea felului pămînturilor, pentru folosirea pămînturilor alodiale țăranii vor trebui să efectueze prestațiile și mai departe și retroactiv. În mod cu totul arbitrar majoritatea pămînturilor din Secuime era considerată de lege drept proprietate alodială.

⁶ Foaia legilor provinciale și a guvernului pentru țara de coroană Transilvania. Bucata XIX, p. 260. Publicarea nr. 90.

⁷ Ibidem.

⁸ Für Lajos, *A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848—1896* (Reglementarea problemei jelerilor alodiali 1848—1896), în *Agrártörténeti Tanulmányok*, 1956, p. 419—422.

În vederea rezolvării situației acestor categorii de țărani s-au făcut încercări în repetate rînduri. Între ele se înșiră și aceea a lui Bălcescu, care îmbrățișînd revendicările întregii țărănime a introdus în proiectul de pacificare, semnat la 14 iulie 1849 de el, Cezar Bolliac și L. Kossuth, abolirea cu desăvîrșire a tuturor corvezilor, deci și a acelorale țărănimii alodiale. Această prevedere însă, ca și alte încercări ale elementelor progresiste maghiare, nu a fost luată în considerare. Prim-ministrul Szemere, care a înaintat la 28 iulie 1849 textul de proiect de lege privind „pacificarea” parlamentului, nu a introdus clauza în chestiune.

A rămas neschimbată situația lor și după înfrîngerea revoluției. Autoritățile austriece au adus multe măsuri în vederea liniștirii satelor, dar nu au atins problema jelerilor alodiali. Guvernatorul civil și militar al Transilvaniei L. Wohlgemuth, numit la data de 19 iulie 1849, a dat publicității în ziua de 27 noiembrie 1849 „că iobăgia s-a șters o dată pentru totdeauna și nici odată nu se va mai introduce...”, fără însă să pomenescă de situația jelerilor alodiali, care continuau să robotească⁹. Noul guvernator Karl B. Schwarzenberg în ordonanța sa din 19 iulie 1851 a vorbit și despre jelerii curialiști, dar în felul următor: „curialiștii sînt obligați să îndeplinească slujba pentru care s-au legat (taxe, chirie, zile de muncă), căci altfel va urma execuțiunea pe calea politică...”¹⁰. Totodată el sublinia în ordonanță că dacă fostul domn de pămînt cere ca curialistul să-i deșerte și predea moșia curială, atunci... curialistul trebuie apărut din partea diregătoriei politice între stăpînirea moșiei curiale, *însă numai pînă la introducerea nouelor judecătorii și definita regulare a treburilor urbariale*... Scopul acestei măsuri provizorie — se sublinia în acest act — este, a susține »statu-quo« numai pînă la introducerea noilor judecătorii și pînă la definitiva regulare a referințelor urbariale...¹¹.

Toate acestea arată că Curtea de la Viena nu a fost refractară în fața rezolvării situației jelerilor alodiali, dar imediat după 1848 ea nu făcea altceva decît promisiuni. Faptul că jelerii alodiali au trebuit să îndeplinească și în continuare serviciile cu caracter feudal i-a nemulțumit pe aceștia și în multe locuri s-au ridicat împotriva moșierilor și organelor locale ale puterii de stat care vegheau la îndeplinirea legilor. Erau nemulțumiri serioase și în rîndurile maselor de iobagi eliberați, deoarece moșierii, neexistînd urbarii oficiale, nu au vrut să renunțe la pămînturile iobăgești. În astfel de condiții Curtea de la Viena care se temea de noi mișcări de mare amploare a pus la ordinea zilei rezolvarea problemei agrare din Transilvania.

Dar Viena se gîndea la rezolvarea definitivă a acestor probleme și din alte puncte de vedere. După înfrîngerea revoluțiilor, conducerea dorea să întărească monarhia centralizată nu numai printr-o administrație unitară

⁹ Culegere de preînăltele patente împărătești ce au emis pentru Transilvania. 10 VI. 1849 — II. 1850. p. 100.

¹⁰ Foiaia legilor provinciale și a guberniului pentru țara de coroană Transilvania. 1851. Mănunchiul XVI, p. 378.

¹¹ Ibidem.

birocratică, prin introducerea limbii germane ca limbă oficială unică, și și prin formarea unei economii unitare. Acest fapt se reflectă în „principiile de guvernare” publicate de monarh la 31 decembrie 1851, în realitate formulate de prim-ministrul principele F. Schwarzenberg și realizate de Alexander von Bach, reprezentantul marii burghezii austriece și ministru de interne¹². Împreună cu adepții „principiilor de guvernare” el dorea să formeze o nouă Austrie, care printr-o politică absolutistă și de concesi pe planul transformării burgheze să-și poată menține existența. El era deci pentru lichidarea relațiilor iobăgești, care de mult frînau dezvoltarea monarhiei și care duceau la contradicții ascuțite între marii proprietari și țărani, contradicții periculoase pentru o transformare pașnică, înspre o economie burgheză, a monarhiei.

În vederea formării unei pieți unitare Curtea de la Viena dorea să lărgească piețele pentru mărfurile industriale austriece în Transilvania și astfel privea cu îngrijorare legăturile mai strânse ale acestui principat cu Moldova și Țara Românească. Nu în mod întâmplător au rămas neascultate cererile negustorilor transilvăneni adresate guvernului austriac începînd cu anul 1850 în vederea ușurării legăturilor Transilvaniei înglobate în uniunea vamală austriacă după înfrîngerea revoluției¹³. Nu a fost luată în considerare nici cererea gremiului brașovean în problema construirii șoselor moderne prin trecătorile Oituz și Timiș, ceea ce ar fi contribuit la îmbunătățirea transportului mărfurilor și totodată la micșorarea cheltuielilor de transport¹⁴. Camera de comerț și industrie din Brașov, înființată în 1851, în raportul său pe anul 1851 arată cît de mult costă transportul mărfurilor din Transilvania în Țara Românească și în Moldova, față de costul transportului mărfurilor provenite din Occident. Astfel de exemplu transportul a 100 kg marfă din Anglia la Galați costa 30—36 creițari, din Belgia cam 45 creițari, iar din Transilvania 10 florini¹⁵. În astfel de condiții mărfurile apusene însemnau desigur pentru produsele transilvănene — pe piețele de dincolo de munți — o concurență apăsătoare. Totuși cererile negustorilor din Transilvania nu au fost acceptate.

Prin rezolvarea celor mai arzătoare probleme agrare din Transilvania, prin ridicarea agriculturii, Curtea de la Viena dorea să asigure orientarea întregii economii transilvănene înspre piețele centrale ale monarhiei.

Viena a adus, și dintr-un alt motiv, patentele, pentru pregătirea condițiilor introducerii noului sistem de impozit funciar, care se dovedea mai rentabil decît cel vechi. În monarhia habsburgică înainte de 1848 se plătea impozit numai după pămînturile urbariale, cele alodiale fiind scutite de taxe. Din cauza unei crize financiare de lungă durată după revoluție, Curtea de la Viena dorea să introducă sistemul impozitului financiar pe

¹² R. A. Kann, *Die Nationalitäten der Habsburgermonarchie*, vol. II, Graz-Köln, 1964, p. 89—95.

¹³ D. Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Brașovului*, București, 1937, p. 52—54.

¹⁴ N. G. V. Gologan, *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*, București, 1928, p. 45, 79, 150.

¹⁵ Bericht der Kronstädter Handels- und Gewerbekammer, Brașov, 1851, p. 53.

seama tuturor categoriilor de pământuri. Trebuia deci să se clarifice proprietatea, cine să plătească impozitul funciar. Datele de mai jos ne arată importanța acestui factor în problema emiterii unei dispoziții care să clarifice natura pământurilor. Până în 1848 statul austriac avea un venit de 2.280.000 fl. din impozitul funciar — plăteau taxe numai iobagii după loturile lor urbariale —; după introducerea noului sistem, în 1857, venitul statului era de 41.500.000 fl. E ușor de înțeles că Curtea de la Viena — cu greutăți financiare — era pentru desființarea iobăgiei și din acest motiv¹⁶.

Viena nu era deci împotriva desființării iobăgiei și a acceptat valabilitatea acesteia. Petițiunea ziariștilor români din Transilvania înaintată camerii deputaților la 20 aprilie 1880, spunea: „Proiectul patentei urbariale din 1854, după cât știm noi, a fost introdus ca o emanațiune demnă a legii ce a desființat robotele, dar, lucru de mirat, în anul 1854, scurtă vreme după eliberare, s-au și aflat oameni care au paralizat emiterea acestei patente în asemenea spirit”¹⁷ (se referă la unii moșieri maghiari).

În vederea rezolvării cât mai grabnice a problemelor ridicate de legile agrare din 1848, dar nerezolvate în mod definitiv, cercurile conducătoare din Viena au dispus încă la începutul anului 1850 elaborarea unui proiect de reglementare a raporturilor urbariale. La întocmirea proiectului au participat cei mai de seamă juriști transilvăneni români, maghiari, germani (Paul Dunca, Ion Brad, Dionisie Cosma, Kemény Ferenc, Gál János, Kóbor Daniel și Schreiber Simion). Proiectul, elaborat pe baza legii agrare din 1848 privind Transilvania și a dispoziției din 10 ianuarie 1850 a guvernatorului civil și militar transilvănean, a fost înaintat forurilor superioare la sfârșitul anului 1850. El conținea într-o formă incipientă criteriile date de patente pentru clarificarea naturii pământurilor pornind de la situația dată în conscripția efectuată sub conducerea lui Cziráky în 1819—1820, și a prevederilor dietei transilvănene din 1846—47. Proiectul prevedea și o lărgire în conținut a legii agrare din 1848¹⁸. Proiectul însă nu putea fi pus în aplicare, deoarece cei mai de seamă moșieri maghiari (103 la număr), cu legături strânse la Viena, au înaintat împăratului un memorandum în care au protestat împotriva lărgirii legii agrare din 1848¹⁹.

Elaborarea noilor proiecte a avut loc în anii următori după studierea și mai temeinică a situației jurisdicționale a proprietății precum și a adreselor sosite la forurile superioare atât din partea țărănimii cât și din partea unor moșieri care și-au dat seama de nerentabilitatea sistemului de clacă.

¹⁶ Für Lajos, *Jobbágyföld—parasztföld* (Pământ urbarial — pământ țărănesc), în *A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914* (Țărănimia în Ungaria în perioada capitalismului. 1848—1914), Budapeșt, 1965, vol. I, p. 42.

¹⁷ P. Cosma, *op. cit.*, p. 3.

¹⁸ G. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906, p. 188—189.

¹⁹ Arhivele Statului Budapeșta, Fond. Regist. al Min. de Interne 1849/1860.

Aceste proiecte au văzut lumina tiparului sub forma patentelor: la 2 martie 1853 pentru Banat²⁰, de asemenea la 2 martie 1853 pentru Ungaria respectiv Crișana și Maramureș²¹, iar la 21 iunie 1854 pentru Principatul Transilvaniei²².

Patentele imperiale proclamă dreptul de proprietate funciară al țărănimii eliberate și recunosc dreptul ei de a dispune liber de pământurile urbariale. Ele prevăd modalitățile de clarificare a naturii pământurilor ce vor fi efectuate de „judecătoriile urbariale“ care urmează să fie înființate. Ele au dispus și în problema pădurilor și a pășunilor admitând separarea acestora în mod proporțional pentru moșieri și țărani.

Cele mai importante părți ale patentelor erau însă măsurile aduse în legătură cu rezolvarea situației jelerilor alodiali și a pământurilor alodiale folosite de foștii iobagi și jeleri urbariali.

„Pământurile alodiale, pe care se află așezate gospodăriile, nu se mai pot lua înapoi de la posesorii lor cei pînă în prezent, — se spunea în patentă din 21 iunie 1854 — dacă aceștia afară de aceste economii nu mai posedă alt pământ urbarial și dacă nu se țin de famuli conventionati, indiferent dacă ei s-au tocmit pentru muncă în schimbul unei sume de bani, în produse, în folosirea de vreo casă, locuință, ori vreun loc.

Însă dările legate de atare pământ sînt de răscumpărat [subl. autorului] și pînă la răscumpărare se vor îndeplini servituțile de către posesorii lor în măsura determinată prin contract ori prin datine“²³.

Patenta arată că pot fi răscumpărate și pământurile alodiale date de proprietari foștilor iobagi în schimbul unor prestații speciale, pentru sporirea proprietăților urbariale, chiar dacă nu au fost cuprinse în tabelele de impozite. De asemenea puteau fi răscumpărate și pământurile alodiale date în folosință pe bază de înțelegere de proprietari foștilor iobagi, fără clauza clară că le pot lua înapoi, dacă aceste pămînturi se află în posesia foștilor iobagi de la 1 ianuarie 1848. Patenta mai arăta că pot fi răscumpărate și pământurile alodiale — fără deosebire de felul

²⁰ Kaiserliches Patent von 2. März 1853, zur Regelung der zwischen den ehemaligen Grundherren und den gewesenen Unterthanen und Grundholden zu Folge des Urbarial-Verbandes und der ihm verwandten Rechtsbestände obwaltenden Verhältnisse, für die Wojwodschafft Serbien und dem Temeser Banate, in *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, Jahrgang 1853, Wien, 1853, p. 224—236.

²¹ Kaiserliches Patent vom 2. März 1853, zur Regelung der zwischen den ehemaligen Grundherren und den gewesenen Unterthanen und Grundholden in Ungarn zu Folge des Urbarial-Verbandes und der ihm verwandten Rechtsbestände obwaltenden Verhältnisse, in *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, Jahrgang 1853, Wien, 1853, p. 187—200.

²² Patenta împărătească din 21 iunie 1854, pentru Ardeal, în care se cuprind dispozițiunile făcute pentru a pune în faptă desființarea legămîntului urbarial și desărcinarea pămîntului precum și pentru a regula raporturile, ce prin aceasta s-au mutat, între domnii pămîntești de mai înainte și între foștii lor coloni sau iobagi și supuși cît pentru pămînt, asemenea spre a ordona și reciprocele referințe de posesiune între dinșii în numita țară, în *Buletinul Guberniului Provincial pentru Marele Principat Transilvania*, Cursul anului 1854, I. Secțiune, Mănunchiul VIII, p. 300—325.

²³ Idem, p. 304.

cultivării lor — cedate anual de proprietari foștilor iobagi pentru a fi semănate, cultivate sau folosite în alt mod, prin înțelegere în scris sau verbal, în schimbul unor prestații în natură, în muncă sau bani, fiind date pe vecie sau pînă la stingerea familiei, ori a liniei bărbătești, sau în general, fără precizarea termenului și fără a menționa clar clauza că pot fi luate înapoi, pămînturi care — în cazul din urmă — se aflau de la data de 1 ianuarie 1848 în mîna foștilor iobagi.

Patenta extindea valabilitatea acestor dispoziții și asupra Secuimii. Ea prevedea dispoziții și în privința formelor de răscumpărare. Răscumpărarea putea fi făcută în bani sau sub alte forme. Astfel țaranul își putea răscumpăra pămîntul în produse, muncă sau renunțînd la o parte a pămîntului, ultimele două modalități fiind cele mai împovărătoare pentru țărănime. Pentru a-și asigura forța de muncă, proprietarii care duceau lipsă de forță de muncă, respectiv de capital bănesc, nu se dădeau înlături nici de la forma de răscumpărare a jelerilor prin munca cu ziua. Ca urmare, jelerul ce-și răscumpăra eliberarea angajîndu-se cu ziua accepta să devină pe ani întregi obligat proprietarilor, abia rămînîndu-i timp pentru propria gospodărie.

Foarte anevoioasă s-a dovedit pentru țărănime și cea de a doua cale. Pentru a calcula suma răscumpărării, patentă prevedea următoarele:

1. Dacă țaranul plătea o taxă anuală fixă pentru pămînt, trebuie să se ia ca bază medie pe mai mulți ani a taxei.
2. Dacă în loc de taxă sau robotă dădea prestații în natură (dijmă sau cereale) trebuia luată media anuală a acestora.
3. Dacă presta robotă cu animalele sau cu brațele, acestea trebuiau calculate în bani (20 creștari pentru o zi de muncă cu animalele, 10 creștari pentru o zi de muncă cu brațele).

Din această sumă se scădea valoarea obligațiilor proprietarului față de țaran, precum și $1/6$ din totalul sumei pentru cheltuieli de regie; suma rămasă era înmulțită cu 20, ceea ce constituia suma răscumpărării.

Patenta a prevăzut că toate litigiile trebuie rezolvate pe calea înțelegerii sau în fața instanțelor judecătorești (judecătorii urbariale) care se vor înființa ulterior. Aceste instanțe și-au început activitatea în anul 1856 în Banat, Crișana și Maramureș, iar în Principatul Transilvaniei în 1858. Dar deoarece Curtea de la Viena nu s-a îngrijit de asigurarea unui fond de răscumpărare pentru țărani în schimbul unei dobînzii potrivite, judecătoriile urbariale se ocupau în general de problema lichidării cauzelor litigioase ale foștilor iobagi și jeleri urbariali și nu de cea a jelerilor alodiali care erau obligați la răscumpărare personală.

În urma activității acestor instanțe a intrat în proprietatea foștilor iobagi și jeleri urbariali din Banat, Crișana, Maramureș și Principatul Transilvaniei circa 3.500.000 iugăre de pămînt, din circa 11.000.000 iugăre existente, ceea ce însemna 31,81% din pămîntul folosit. Pe baza legilor din 1848 numărul țăranilor îndreptățiți la acest pămînt era de circa

380.000 familii, ceea ce însemna că în general fiecărei familii i-au revenit 9—10 iugăre de pământ²⁴.

De problema servituților feudale ale jelerilor alodiali, care practic a rămas nerezolvată și în continuare, deoarece nu s-a asigurat un fond de împrumut pentru răscumpărare, ceea ce a făcut ca jelerii alodiali să nu poată plăti sumele de răscumpărare, se vor ocupa elementele progresiste între care și burghezia românească. Sute de interpelări, memorii, articole de ziar apar în deceniile care au urmat revoluției din 1848 și patentelor din 1853—1854, până ce parlamentul maghiar ia în discuție și votează legea nr. XII din 1873 în legătură cu reglementarea raporturilor dintre moșieri și țăranii colonizați, cea din 1880 cu nr. XLV privitoare la reglementarea urbarialității în Transilvania, Crasna, Solnocul de mijloc, Zaránd și Chioar²⁵. Dar nici prin aceste legi nu s-au lichidat completamente toate relațiile cu caracter absolut feudal dintre moșieri și țărani.

Un pas deosebit de important în acest proces îl constituie articolul de lege nr. XXV din 1896 votat de parlamentul maghiar în legătură cu reglementarea raporturilor jelerilor alodiali față de moșieri²⁶. Pe lângă că din nou se prevede posibilitatea răscumpărării tuturor serviciilor feudale îndeplinite de jelerii alodiali față de moșieri, legea a mai asigurat ajutorul statului sub formă de împrumut pentru 20 de ani, cu o dobândă de 50%. În urma acestor legi mii de jeleri alodiali au reușit să se răscumpere. Dar deoarece moșierii au încercat în fața instanțelor să scoată pe acești țărani din pământuri, care după răscumpărare trebuiau să intre în proprietatea jelerilor alodiali, mulți dintre ei s-au abținut să uzeze de prevederile legii din 1896. Așa se explică faptul că și în timpul primului război mondial erau țărani în Transilvania în condiții asemănătoare cu cele ale foștilor iobagi.

Lichidarea definitivă a raporturilor cu caracter feudal între jelerii alodiali și moșieri va avea loc numai cu ocazia reformei agrare din anii 1920—1921.

*

²⁴ Fényes Elek, *Magyarország leirása* (Descrierea Ungariei), Pest, 1847, p. 49, 325—430; Ember Győző, *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez* (Documente în legătură cu mișcările țărănești din Ungaria din 1848), Budapest, 1951, p. 12—13; J. A. Ritter v. Grimm, *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863, Partea a doua, p. 65—198.

²⁵ 1873-i évi XXII törvényzikkék a telepítvényekről (Articol de lege nr. XXII din 1873 despre colonizări), în *Corpus Iuris Hungarici*, vol. I, 1000—1873. Budapest, 1912, p. 845—850. XLV t. cz. Az ország erdélyi részeiben, továbbá a volt Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd megyék és a volt Kövárvidék területén a birtokrendezési, arányosítási és tagosítási ügyekben követendő eljárásról (Articolul de lege XLV: 1880, despre procedura ce are să se urmeze în cauzele de regulare a posesiunii, de proporționare și de comasare în părțile transilvane ale țării, apoi pe teritoriul fostelor comitate Crasna, Solnocul de mijloc și Zaránd, și al fostului district al Chioarului), în *Corpus Iuris Hungarici*, vol. II, 1874—1880. Budapest, 1912, p. 938—945.

²⁶ XXV t. cz. A majorsági zsellérbirtokokról (Articol de lege nr. XXV din 1896 despre posesiunile jelerilor alodiali și cele asemănătoare cu acestea), în *Corpus Iuris Hungarici*, vol. V, 1896—1907, Budapest, 1912, p. 24—32.

În concluzie e de relevat că legile cu caracter agrar din 1848 și decret-tele imperiale din 1853—1854 constituie numai primii pași (prima ștergînd robotele iobagilor, a doua proclamînd posibilitatea răscumpărării serviciilor jelerilor alodiali) e adevărat pași uriași, decisivi, ai unui lung proces de lichidare totală a diferitelor raporturi feudale dintre moșieri și țărani în Transilvania.

Această situație nu e specifică și exclusivă pentru Transilvania. În majoritatea țărilor europene relațiile feudale nu au dispărut dintr-odată, iar folosirea brațelor de muncă libere în agricultură, mai precis răspîndirea relațiilor capitaliste la sate pe tot teritoriul unei țări are loc treptat, cuprinzînd o perioadă mai lungă.

I. KOVÁCS

ZUR FRAGE DER ABSCHAFFUNG DER FEUDALBEZIEHUNGEN IN SIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Der Autor untersucht, auf Grund eines umfassenden, von Historikern bis jetzt weniger benutzten Quellenmaterials, die in unserer Geschichtschreibung viel besprochene Frage: den Zeitpunkt der Abschaffung der Feudalbeziehungen in Siebenbürgen. Er stellt fest, dass dieser Vorgang nicht auf einmal stattfand. Die Feudalbeziehungen wurden in einem längeren Zeitraum, der ungefähr 50 Jahre umfasst, durch eine Reihe von Massnahmen abgeschafft; die erste war 1848 die Aufhebung der zu den Urbarralländereien gehörigen Zwangsleistungen und die letzte im J. 1896, als das ungarische Parlament das Gesetz Nr. XXV bezüglich der den Allodial-Fronbauern gehörenden und ähnlichen Besitzungen annahm. Dadurch wurde den Bauern von neuem die Aufhebung der alten Dienstbarkeiten bewilligt und durch die Schaffung eines Anleihefonds zugesichert. Es wird der Inhalt der von Wiener Hof erlassenen Patente von 1853—1854 besprochen, sowie auch andere Gesetze zur Abschaffung der früheren Beziehungen zwischen Gutsherren und Bauern.

DIN ISTORICUL MEMORANDULUI

ȘEDINȚA COMITETULUI CENTRAL AL PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN DIN 25—26 MARTIE 1892

Problema alcătuirii, definitivării și înaintării Memorandului la curtea din Viena, prin importanța și implicațiile sale ulterioare, a preocupat deopotrivă atât pe unii dintre contemporani¹, cât și pe istoriografii de mai târziu². Cercetătorii s-au oprit cu precădere asupra Conferințelor naționale din 1887, 1890 și 1892 în care chestiunea Memorandului e dezbătută oficial, ocolind — din lipsă de material documentar — ultima verigă, *ședința Comitetului central al P.N.R. din 25—26 martie 1892*³. Aflându-ne în posesia procesului verbal încheiat la această ședință, act inedit de o deosebită valoare documentară, vom încerca, bazându-ne pe cuprinsul său⁴, elucidarea câtorva dintre chestiunile insuficient sau eronat apreciate pînă acum, precum și prezentarea discuțiilor prilejuite de amintita ședință.

După cum se știe, Conferința națională a delegaților alegătorilor români din Transilvania și Ungaria, întrunită la Sibiu în 20—22 ianuarie 1892, decretează din nou „pasivitatea generală”, susține „...conclusul conferințelor trecute cu privire la subșternerea unui Memorand la Tron și decide ca acest Memorand să se prezenteze fără amînare”⁵. Acestor hotărîri de principiu urma să le dea viață, prin activitatea sa ulterioară, Comitetul central, care prin punctul 6 al amintitului Proiect de rezoluție este însărcinat — în scopul orientării opiniei publice din țară și străinătate în

¹ E. Brote, *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1895, p. 137 și urm.; Rubin Patiția, *Amintiri din timpul Memorandului* (publicate de E. Hulea), *Transilvania*, nr. 45, 1944, p. 279—308.

² Z. Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista Fundațiilor Regale*, 1934, vol. 2, p. 85—110, 337—358; 1934, vol. 3, p. 104—126; I. Moga, *Tribuniștii și mișcarea memorandistă*, în *Gînd românesc*, nr. 5, 1934; Șt. Pascu, *Din răsunetul procesului memorandist în masele populare*, Sibiu, 1944; V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947; Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 145—210; Const. Nuțu și G. D. Iscriu, *Continuitate, unitate, libertate națională în programele politice ale românilor din Transilvania*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 265—286 ș.a.

³ În sursele documentare contemporane, forul conducător al Partidului național român nu are denumire constantă, el fiind intitulat: comitet central, comitet național, comitet executiv și (din 1890) comitetul de 25. Noi vom utiliza: comitetul central.

⁴ Vezi *Anexa*.

⁵ *Tribuna*, nr. 8, (11/23 ianuarie) 1892 p. 31.

spiritul hotărîrilor conferinței — cu publicarea Memorandului⁶. În acest sens, Prezidiul însărcinează pe unul dintre vicepreședinți, Eugen Brote, să convoace o întrunire a Comitetului central pentru stabilirea textului definitiv al actului și pentru a hotărî timpul și modul prezentării la Viena. În același scop, în urma unor schimburi de scrisori, membrii Comitetului central al Partidului național român sînt convocați la Sibiu pentru zilele de 25 și 26 martie 1892.

Puținele știri despre această importantă întrunire se rezumă la o notă lapidară publicată în *Tribuna*⁷ prin care opinia publică este informată în termeni generali despre ținerea ședinței și „conclusele” ei, la declarațiile (la fel de lapidare) făcute de acuzați cu prilejul procesului de la Cluj⁸, precum și la cîteva consemnări ulterioare aparținînd unora dintre improcesuați⁹. O descriere completă și coerentă a desfășurării acestei ședințe — nu se cunoaște. Acest lucru se datorează și faptului că memorandumii nu au avut în epocă interesul dezvăluirii existenței unui atare act. Acum însă, ținînd seama de însemnătatea pe care o are documentul pentru lămurirea dezbaterilor procesului memorandist, o facem, raportîndu-l în primul rînd la proces.

Cu intenția declarată de a acuza și judeca pe fruntașii românilor ca „indivizi” și nu ca reprezentanți ai partidului național, autoritățile — după ce decretează cunoscutele pasaje din Memorand ca „punibile” — caută să stabilească cît mai precis posibil culpabilitatea fiecăruia dintre acuzați. Cunoscînd din cele publicate în *Tribuna* scopul și în linii mari hotărîrile ședinței Comitetului central ținută la Sibiu în 25—26 martie 1892, procurorul general își brodează întreaga acuzație plecînd de la această ședință considerată „ca dată a comiterii faptei acuzate, a terminării comiterii...”, decarece „în ziua aceasta [26 martie] s-a stabilit textul Memorandului, în ziua aceasta s-a hotărît imprimarea și răspîndirea lui”¹⁰. Din această cauză întrebarea dacă a participat la ședința din 25—26 martie este adresată fiecărui acuzat atît cu prilejul instrucției procesului (ancheta), cît mai ales în timpul dezbaterii finale de la Cluj. Odată stabilită „prezența” ca urmare a declarațiilor făcute de către memorandiști, autoritățile — în scopul arătat mai sus — trec la dezbaterea fondului problemei: fixarea participării efective și a contribuției fiecărui participant. Or, era limpede pentru toți că asemenea date nu puteau fi găsite decît în *procesul verbal*, redactat la amintita ședință. Importanța acordată de către organele judiciare documentului reiese cu prisosință din actele cunoscute¹¹. Dacă s-a dresat procesul verbal, cine l-a luat, cine l-a semnat, sînt întrebări care nu lipsesc aproape în nici un interogatoriu. Aflarea și cunoașterea acestui document însemna găsirea unei

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Idem*, nr. 73, (29 martie/10 aprilie) 1892, p. 289.

⁸ I. P. Papp, *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte și date*, vol. I—II, Cluj, 1932—1933.

⁹ R. Patiția, *op. cit.*, p. 282.

¹⁰ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. II, p. 99—100.

¹¹ *Idem*, *op. cit.*

dovezi materiale incontestabile, care ar fi stat la baza acuzațiilor oficiale, facilitând individualizarea lor.

Atitudinea memorandiștilor față de tendințele și intențiile autorităților este cunoscută¹². Reamintim doar, relativ la subiectul ce-l tratăm, că la început, în instrucție, „incriminații” răspund echivoc atît referitor la existența procesului verbal în cauză, cît și la locul unde s-ar putea afla. În dezbaterea finală însă, văzînd importanța ce i se acordă de către instanță și cunoscînd mai precis formularea definitivă a „acuzei”, aceștia îi neagă existența. Însuși Septimiu Albin care, acum, știm că în calitate de „notar” al amintitei ședințe l-a întocmit și semnat, declară la procesul de la Cluj că în ședința din 25—26 martie nu s-a dresat proces verbal¹³. Declarația lui Albin se integrează în atitudinea generală adoptată de către acuzați față de această ședință. Pentru a defuca planurile autorităților, memorandiștii caută voit să diminueze importanța ședinței din 25—26 martie, calificînd-o drept prilejul executării hotărîrilor luate de către Conferințele naționale.

Singura dovadă scrisă care a incomodat evident susținerea acestei teze a fost cunoscuta „Declarație” din 18 februarie 1893¹⁴. Cerută de către Eugen Brote, care figură inițial ca acuzat principal, declarația a fost eliberată cu „scopul ca să se împartă răspunderea, și ea să cadă nu numai asupra lui [Brote], ci și asupra membrilor comitetului”¹⁵. Declarația dezvăluie cîteva decizii însemnate luate în ședința din martie. Fără a intra într-o analiză amănunțită, comparînd Declarația cu procesul verbal al ședinței din 25—26 martie, putem stabili cu certitudine că ea a fost într-adevăr dată așa cum a declarat S. Albin¹⁶, cu scopul intenționat de a împărți răspunderea asupra întregului comitet. Numai așa se explică existența în Declarație a pasajului privitor la locul unde se va tipări Memorandul („Institutul Tipografic”) și precizările referitoare la suportarea „speselor” pentru imprimare și distribuire, stipulații care nefigurînd printre hotărîrile luate în 25—26 martie, indică o măsură luată ad-hoc în funcție de cerințele impuse de evoluția instrucției.

Cu toate neajunsurile ce le aduce Declarația ulterior¹⁷, ea trebuie privită, credem, ca o pîrghie cu ajutorul căreia acuzații reușesc să schimbe în esență mersul instrucției, trecînd răspunderea pentru faptele „încriminate” asupra întregului comitet¹⁸. De la „Brote și soții”, cazul devine astfel „Rațiu și soții”, fapt care, avînd în vedere intenția comitetului de a evidenția caracterul politic al procesului, constituie indiscutabil un cîștig.

Revenînd la procesul verbal luat în ședința din 25—26 martie, act solicitat cu atît insistență de către anchetatori, orientîndu-ne și după unele

¹² Pe larg, în V. Netea, *op. cit.*; I. P. Papp, *op. cit.* ș.a.

¹³ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 341.

¹⁴ V. Netea, *op. cit.*, p. 274—275; I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 73—74.

¹⁵ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 339.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ V. Netea, *op. cit.*, p. 273 și urm.

¹⁸ *Ibidem*, p. 218.

declarații făcute de acuzați în instrucție, considerăm că el a fost predat președintelui I. Rațiu și păstrat de acesta fie în „biroul din Sibiu de sub privighierea... sa și a prof. Comșa”¹⁹, fie în arhiva personală de unde ne-a și parvenit²⁰.

Dezbaterile întrunirii din 25—26 martie au loc la redacția *Tribunei* în localul „Institutului Tipografic” din Sibiu²¹, în patru ședințe, prezidate de G. Pop de Băsești. Prima ședință se deschide în 25 martie la orele 11 și jumătate când „notarul” S. Albin consemnează ca prezenți pe: G. Pop de Băsești, N. Cristea, Iuliu Coroianu, Dr. V. Lucaciu, G. Manu, L. Ciato, Dr. T. Mihali, G. Domide, R. Pațiția, A. C. Popovici, Dr. D. P. Barcianu, D. Comșa, S. Albin, M. Veliciu și A. Suci; absenți fiind: Dr. I. Rațiu și P. Barbu din motive de boală, E. Brote din cauza unui deces în familie, Dr. I. T. Mera motivat „prin cauze grave familiare”, V. Ignat, G. Lazăr, G. Tripon nemotivați până la ora întoarcerii procesului²², precum și Vasile Rațiu, Alex. Filip și Dr. I. Nichita „demisionați”. Referitor la participare — pentru o mai completă înțelegere a verdictului de mai târziu — de reținut ar fi, că deși actul acuzării are ca punct de plecare ședința din martie, trei dintre viitorii condamnați, Dr. I. Rațiu, P. Barbu și D. Roman nu au participat la ea. Raportînd acest fapt la durata pedepselor, conchidem că neparticiparea la această ședință a constituit o circumstanță atenuantă în pronunțarea sentinței, dar nu a atras după sine *scoaterea din cauză* a tuturor membrilor care nu participaseră la ea, așa cum s-a susținut pînă acum²³.

După ce subliniază că plenara s-a convocat „pentru a stabili textul definitiv al memoriului către coroană și a defige timpul și modalitatea prezentării” lui, președintele propune discutarea în prealabil (prima ședință) a problemelor curente de partid. Prima dintre acestea se referă la suma de 1.000 fl. donată „pe scama comitetului”, din partea unui „... aderent al partidului care însă nu dorește a fi numit”²⁴. Deși formula e frecvent uzitată atunci când dezvăluirea sursei nu se consideră a fi oportună, valoarea sumei (1.000 fl.) indică un donator cu însemnate posibilități. Poate G. Pop de Băsești, sau chiar „Liga culturală”? În numele vicepreședintelui E. Brote, D. Comșa raportează îndeplinirea de către biroul din Sibiu a tuturor „concluseror” Conferinței naționale din 22 ianuarie 1892. Apoi, la propunerea lui V. Lucaciu, comitetul expediază o telegramă de condoleanțe lui E. Brote căruia i-a decedat soția în aceeași zi²⁵. Cere-rea preotului I. Macavei recent eliberat din închisoarea din Seghedin unde ispășise condamnarea pentru un „delict” de presă²⁶ se rezolvă favorabil,

¹⁹ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 141.

²⁰ Documentul se află în colecția Muzeului de istorie Cluj, nr. inv. M. 2205.

²¹ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 335—336, vol. II, p. 205.

²² În timpul anchetei V. Ignat își motivează absența prin boală, iar G. Lazăr prin distanța prea mare — de la Carei; cf. I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 191—192.

²³ V. Netea, *op. cit.*, p. 234—235.

²⁴ Citatele fără notă aparțin „Procesului verbal” anexat.

²⁵ 25 martie 1892; cf. I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 73—74.

²⁶ La 11 sept. 1890 Curtea cu jurați din Cluj condamnă pe I. Macavei la un an

hotărîndu-se totodată ca suma solicitată (82 fl. 20 cr.) să fie însoțită de o „adresă de felicitare, că a scăpat sănătos din pedeapsa ce a suferit pentru cauza română“.

Discuții mai ample au loc — în aceeași primă ședință — pe marginea celor trei cereri de demisie din comitetul central. Dintre acestea, cererea lui I. Nichita care fusese înaintată imediat după alegerea sa în comitet și motivată prin ocupațiile sale de avocat²⁷, este acceptată unanim. Lui Alex. Filip, care „din motive de sănătate a trebuit să renunțe a mai face parte din comitetul executiv“ — cum va arăta mai târziu²⁸, i se acceptă de asemenea demisia, hotărîndu-se „a i se trimite o scrisoare de recunoștință pentru serviciile aduse pînă acum partidului“.

Motivată doar prin insuccesele avute privind abținerea românilor din Comitatul Făgărașului de la alegerile parlamentare din acel an, demisia canonicului Vasile Rațiu nu este primită, petiționarul urmînd a fi încuștințat de această hotărîre și încurajat în numele comitetului în activitatea sa politică viitoare. Cît despre atitudinea unora dintre alegătorii români din comitatul Făgărașului, unde după cum informează însuși V. Rațiu „chiar și foști delegați la Conferința generală de la 20—21 ianuarie [1892] au luat... parte la alegeri și la banchetele guvernamentalelor“, problema necesitînd dezbateri speciale, se decide a fi discutată „de altă dată la ordinea zilei“.

Ședința continuă cu dezbaterile privitoare la alegerea a doi membri în comitet, în locurile rămase vacante. Pentru unul din ele este ales „cu aclamațiune“ avocatul Dănilă Lica din Bistrița, militant în mișcarea națională a românilor din Transilvania, retras din activitatea politică în urma insuccesului înregistrat la Conferința națională din 1890, unde a susținut — privitor la Memorand — o teză contrară lui Vicențiu Babeș²⁹. Pentru cel de al doilea loc, discuțiile — infructuoase în această ședință — sînt amîinate pentru sfîrșitul întrunirii.

Cea de a doua ședință se deschide în aceeași zi la orele 15, avînd ca subiect discutarea unicului punct al ordinei de zi, proiectul Memorandului, care „se primește ca bază la dezbateră specială“. Luînd cuvîntul, Iuliu Coroianu arată „că după o înțelegere ce s-a făcut cu biroul comitetului³⁰, d-sa și d-l. dr. Vasile Lucaciu au fost însărcinați cu eliberarea proiectului de memoriu pe care-l prezintă și apoi îl citește“. Așadar, potrivit documentului pe care-l prezentăm, cu elaborarea Memorandului a fost însărcinat, la o dată anterioară ședinței din 25—26 martie 1892, ală-

și jumătate închisoare, ca autor al articolelor „Tisza și Kossuth“ și „Ei sau noi“ apărute în *Tribuna*, nr. 50—51 respectiv 53—54 din 1890; cf. E. Brote, *op. cit.*, p. 138, 432.

²⁷ I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 199—200.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Deși s-a declarat de acord cu conținutul Memorandului, D. Lica nu face parte din delegația de la Viena, deoarece susținea necesitatea înaintării actului „la guvern“ și nu „la împărat“; cf. I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 201.

³⁰ Biroul era compus din membrii comitetului domiciliați atunci în Sibiu: Dr. I. Rațiu, E. Brote, S. Albini, D. Comșa, N. Cristea și D. P. Barcianu.

turi de Iuliu Coroianu și Vasile Lucaciu. Prin urmare procesul verbal al ședinței stabilește cu certitudine că actul din 1892, după ce parcursese mai multe stadii ale redactării sale, este prezentat Comitetului central pentru definitivare și aprobare, prin doi autori principali. Confirmând o teză anterioară³¹, informația ne pare deosebit de prețioasă, pentru lămurirea (parțială deocamdată) a problemei atât de controversate privind geneza Memorandului.

„Dezbaterea specială la care iau parte toți membrii prezenți” ocupă întreaga a doua și a treia ședință, având drept rezultat „mai multe modificări” în proiectul inițial. Redactorul procesului verbal nu specifică însă ce fel de modificări s-au adus, cine le-a propus și cum au fost argumentate, date care ar fi cristalizat amintita problemă a genezei. Dezbaterile speciale se încheie cu propunerea lui Vasile Lucaciu, în urma căreia „Comitetul își însușește memoriul și îl predă biroului ca să dispună redactarea lui finală în privința stilară, prin membrii din Sibiu ai comitetului împreună cu dl. Iuliu Coroianu”. Prin urmare modificările aduse Memorandului în ședința din martie sînt de conținut, privind fondul și probabil extensiunea actului³², nu numai „stilare” cum — din motivele arătate — s-a susținut la procesul de la Cluj. Îndreptările de stil considerate mai puțin importante urmau a fi efectuate de către membrii din Sibiu ai comitetului împreună cu I. Coroianu, redactorul principal al proiectului.

Dezbaterile ultimei ședințe a întrunirii se referă în cea mai mare parte a lor tot la chestiuni privitoare la Memorand. Astfel, problema limbii în care să fie redactat exemplarul original ce urma a fi înmînat împăratului — pusă în discuție de către A. C. Popovici, după intervențiile mai multora dintre cei prezenți, se lămurește, hotărîndu-se „ca memoriul să fie redactat... atît în limba română cît și în cea germană și în cea maghiară”.

Referitor la „statorirea locului și timpului, unde și cînd să se prezenteze memoriul la Înaltul Tron”, se decide ca actul „să fie prezentat la Viena în decursul lunii mai 1892”, fără însă a se specifica ziua, stabilirea ei — 28 mai — făcîndu-se ulterior, poate în ședința aceluiași comitet ținută la Turda în aprilie 1892.

Cu scopul de a sublinia caracterul de masă al acțiunii și a demonstra opiniei publice că actul a fost săvîrșit de către comitet în calitate de mandatar al întregului popor român din Transilvania și Ungaria, întrunirea din martie hotărîște ca „deputațiunea să fie cît mai numeroasă”, și pe lîngă membrii comitetului, să fie compusă din reprezentanți ai tuturor comitatelor locuite de români, printre care „cît se poate de mulți țărani”. Cu organizarea întregii acțiuni este însărcinat biroul, care ajutat cu entuziasm de către tinerimea universitară din Viena, reușește — după cum se știe — să-și ducă la bun sfîrșit sarcina.

³¹ Vezi Șt. Pascu, *Mișcarea memorandistă și lupta pentru unitate de stat (1881—1905)*, în *Desăvîrșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie*, București, 1968, p. 57—58; idem, *Marea Adunare Națională, de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 166.

³² Conf. declarației lui S. Albini la proces; cf. I. P. Papp, *op. cit.*, vol. I, p. 335.

Pentru o bună parte dintre membrii comitetului înaintarea Memorandului la împărat și mai ales scontata lui respingere însemna doar un prielaj pentru o vastă agitație în jurul problemei naționale din Transilvania și a revendicărilor politice ale națiunii române³³. Din această cauză activitatea propagandistică ce urma să însoțească înaintarea Memorandului la tron, activitate prin care se pășește de fapt de la apelul la împărat la apelul către opinia publică europeană, este dezbătută cu atenție în ședința din martie. Precizările referitoare la informarea imediată a alegătorilor români — printr-un „comunicat“ și mai târziu printr-un „apel“ — precum și votarea sumei de 300 fl., destinată desigur în bună parte necesităților publicistice din străinătate, sînt edificatoare în acest sens.

Mai sărace sînt însă informațiile referitoare la imprimarea Memorandului, în privința căreia se specifică doar că „biroul are să se îngrijească și de traducerea memoriului în ungurește și nemțește și de tipărirea lui în toate trei limbile, eventual și în franțuzește și italienește“. Deci, mult discutata (la proces) problemă a imprimării și traducerii actului se trasează ca sarcină biroului în linii generale, fără a se specifica anume, cine, unde și cînd să se efectueze. Pe de altă parte, avînd în vedere că pentru traducere s-ar fi putut găsi ușor persoane competente în Sibiu, și că partidul dispunea de tipografie proprie, indicații de amănunt, poate, nici nu mai erau necesare. Astfel privită problema, însăși „Declarația“ cu stipulațiile ei suplimentare, nementionate în procesul verbal al ședinței din martie, ne apare într-o lumină nouă, în concordanță și în sensul hotărîrilor generale și nu în contrast cu ele. De menționat — raportîndu-ne din nou la procesul de la Oluj și la urmările lui — că nu se specifică nimic referitor la modul și mai ales la timpul difuzării Memorandului imprimat. În acest sens nu ne gîndim neapărat la fixarea calendaristică a unei date, lucru care nu era posibil atîta timp cît însăși înaintarea lui la Viena n-a fost stabilită precis, ci la o hotărîre de principiu: difuzarea și publicarea să se facă înainte, în timpul sau după înaintarea actului la coroană. Elucidarea acestei chestiuni, atît de comentată la proces, n-ar fi lipsită de importanță mai ales pentru stabilirea exactă a faptelor; raportînd-o însă la scopul propagandistic al întregii acțiuni, însemnătatea ei ni se pare minoră.

Evident că o acțiune de o asemenea amploare necesita cheltuieli importante. Pentru acoperirea lor „se decide a se provoca toate cluburile comitatense ale partidului ca să se încaseze restanțele repartiției per 1891, totodată să se mai facă o repartiție per 1892 după cheia celei precedente și sumele incurse să se verse la casa comitetului“. Deci cu toate ajutoarele pecuniare primite ocazional, care fără îndoială în preajma acestui eveniment se vor fi înmulțit și mărit, fondul de bază era format din contribuțiile membrilor partidului, repartizate anual pe cluburi comitatense.

Cu toată formularea lapidară, din punctul 15 al procesului verbal se poate deduce că în cadrul lui nu se mai pun în discuție problemele de conținut ale „memoriului politic“, dezbătute deja în două ședințe ante-

³³ *Din Istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1961, p. 260.

rioare. Acest punct vizează însă o precizare referitoare la desfășurarea acțiunii (poate, data înaintării, imprimării sau publicării actului), o hotărâre care urma să fie concretizată înainte de a se merge la Viena, mai precis — pînă la proxima ședință a comitetului, care după cum se știe, s-a ținut în luna aprilie 1892 la Turda. Alegerea protopopului din Brad Vasile Damian în cel de al doilea loc rămas vacant în comitet și înregistrarea motivării absențelor lui P. Barbu și I. T. Mera încheie dezbaterile întrunirii.

Puțin cunoscută pînă acum, „rodnică“ ședință a comitetului central din 25—26 martie 1892 se va bucura de o mai judicioasă așezare între evenimentele care au influențat nemijlocit cel mai însemnat act politic al românilor transilvăneni la sfîrșitul veacului al XIX-lea.

ȘERBAN POLVEREJAN

ANEXĂ

PROCES VERBAL

Luat în ședința de la 25 și 26 martie n. 1892 a Comitetului central al Partidului național român.

President: George Pop de Băsești, vicepresident.

Notar: Septimiu Albini, secretar II.

Prezenți dnii George Pop de Băsești, N. Cristea, Iuliu Coroianu, Dr. V. Lucaciu, G. Manu, L. Csato, Dr. T. Mihali, G. Domide, R. Patiția, A. C. Popovici, Dr. D. P. Barcianu, D. Comșa, S. Albini, M. Velici, A. Suciș, absenții dnii Dr. Ioan Rațiu, Eugen Brote, Patriciu Barbu, Vasile Ignat, V. Lazăr de Purcareți, Dr. I. T. Mera și Dr. G. Tripon; trei membrii demisionați.

1. Presidentul deschide ședința în 25 la orele 11½. În discursul de deschidere expune, că între membrii biroului au avut loc o corespondență, în care s-a accentuat necesitatea de a ține o ședință plenară a comitetului pentru a stabili textul definitiv al memoriului către coroană și a defige timpul și modalitatea prezentării. Astfel apoi, fiind dl president Dr. Ioan Rațiu bolnav, presiul a însărcinat pe dl vicepresident Eugen Brote să convoace actuala ședință a comitetului. Presidentul salută pe membrii prezenți, dar fiind timpul deja cam înaintat, îi roagă a nu intra pînă după amiază în dezbaterile ordinii de zi, ci a rezolva deocamdată, întrucît mai ajunge timpul, numai curențiile.

— Se primește.

2. Dl president împărtășește că un aderent al partidului, care nu voește însă a fi numit, i-a predat pe seama comitetului prin dl. G. Pop Crișan suma de 1.000 (una mie) floreni v.a., pe care-i predă casarului.

— Se ia spre știință cu călduroase mulțumite și urări de: să trăească!

3. Dl. D. Comșa comunică în locul dlui vicepresident Eugen Brote, că biroul comitetului a executat întogmai toate conclusele ședinței premergătoare de constituire de la 22 ianuarie n.a.c.

— Spre știință.

4. În vedere că togmai în această zi soartea a lovit cu toată cruzimea pe unul dintre cei mai iubiți și mai stimați membrii ai comitetului, dl Eugen Brote, prin mutarea la cele eterne a soției sale, dna Agnes Brote, dl Dr. Vasile Lucaciu pro-

pune să i se trimeată dlui Eugen Brote o adresă de condolență subscrisă de toți membrii prezenți.

— Se primește și se execută la moment.

5. Cassarul, dl Dr. D. P. Barcianu, dă citire unei scrisori sosită la birou de la dl Ioan Macavei, preot din Năsăud, fost internat în închisoarea de stat din Seghedin pentru delict de presă, în care cere un ajutor de 82 fl. 20 cr. pentru acoperirea speșelor ce i se cer pentru întreținerea în temniță. Dl. V. Lucaciu propune să se acorde acest ajutor și totodată să se trimită dlui I. Macavei din partea comitetului o adresă de felicitare, că a scăpat sănătos din pedeapsa ce a suferit pentru cauza română.

— Se primește și se dispune imediată trimitere a ajutorului și a adresei votate.

6. Secretarul S. Albini dă citire la trei scrisori sosite de la dnii Alexandru Filip, Dr. I. Nichita și Vasile Rațiu, prin care își dau demisiile de membrii ai comitetului.

Dl president propune ca demisia dlui Vasile Rațiu, vicar gr. cat. în Făgăraș, după ce este motivată numai cu imposibilitatea de a organiza deocamdată Partidul național și a reține pe români de la alegeri în comitatul Făgărașului, să nu se primească, ci mai virtos să se roage dl Rațiu, ca unul care si-a dat silință să execute conclusele conferinței generale și ale comitetului, să rămână și mai departe în comitet.

— Demisia dlui Vasile Rațiu nu se primește. Demisia dlui Alexandru Filip se primește, hotărîndu-se a i se trimite o scrisoare de recunoștință pentru serviciile aduse pînă acum partidului. Demisia lui I. Nichita se primește.

7. În legătură cu scrisoarea dlui Vasile Rațiu din Făgăraș, în care între altele se zice că chiar și foști delegați la conferința generală de la 20—21 ianuarie [1892] au luat în comitatul Făgărașului parte la alegeri și la banchetele guvernamentalelor, dl Rubin Pațitia propune ca comitetul să iee măsuri contra desertorilor și trădătorilor Partidului național. Dl N. Cristea propune că fiind aceasta cestiune momentuoasă și gravă, să nu să hotărască acum, ci să se pună de altă dată la ordinea zilei.

— Se primește propunerea dlui N. Cristea.

8. Dl. president pune în desbatere alegerea alor 2 membri în comitet în locurile vacante prin cele două demisiuni primite.

— Se alege cu aclamațiune dl Dănilă Lica, avocat în Bistrița, ear al doilea loc, neputîndu-se ajunge la o înțelegere asupra candidaților, se va întregi la sfîrșitul ședinței.

După aceste[a] ședința se amîină pînă după amezi la orele 3.

9. Redeschizîndu-se ședința, d[upă] a[miază] la orele 3, dl president dă cuvîntul dlui Iuliu Coroianu ca să citească proiectul de memoriu către coroană. Dl Coroianu expune că după o înțelegere ce s-a făcut cu biroul comitetului, dsa și dl Dr. Vasile Lucaciu au fost însărcinați cu elaborarea proiectului de memoriu, pe care-l prezintă și apoi îl citește.

— Proiectul de memoriu se primește ca bază la desbaterea specială.

Desbaterea specială la care iau parte toți membrii prezenți, urmează pînă la orele 6 seara, apoi a doua zi, în 26 martie n. dimineața de la orele 9 pînă la 12½, făcîndu-se mai multe modificări, după cari ședința se amîină pînă d.a. la orele 3.

Redeschizîndu-se ședința d.a. la orele 3, desbaterea specială a proiectului de memoriu se termină și la propunerea dlui Dr. Vasile Lucaciu.

— Comitetul își însușește memoriul și îl predă biroului ca să dispună redactarea lui finală în privința stilară prin membrii din Sibiu ai comitetului împreună cu dl Iuliu Coroianu.

10. Dl A. C. Popovici întreabă în ce limbă să fie redactat memoriul?

După discuție la care iau parte dnii R. Pațitia, D. Comșa, S. Albini, N. Cristea, Dr. D. P. Barcianu, Dr. V. Lucaciu și G. Manu,

— Comitetul hotărâște ca memoriul să fie redactat și pregătit spre prezentare, atît în limba română, cît și în cea germană și în cea maghiară.

11. Dl president pune în desbatere statorirea locului și a timpului unde și cînd să se prezenteze memoriul la Înalțul Tron.

— Se hotărăște să fie prezentat în Viena în decursul lunei mai 1892.

12. Dl Dr. Vasile Lucaciu întreabă cum să fie compusă deputația care va merge să prezenteze memoriul la Tron.

— Se decide să fie compusă din toți membrii comitetului în corpore, ear în colo în număr nelimitat din toți românii care vor dori să participe. Cu compunerea deputațiunii și facerea pregătirilor necesare se însărcinează biroul, cu îndrumarea, că ar fi de dorit să fie reprezentate în deputațiune toate comitatele locuite de români, între membrii deputațiunii să fie însă și cit se poate de mulți țărani.

13. Presidentul pune în desbatere întrebarea, ce ar trebui făcut pe calea publicisticii în afacerea memoriului.

— Se hotărăște ca predarea memoriului să fie introdusă printr-o viuă acțiune ziaristică, pentru care se votează suma de 300 fl. Acțiunea ziaristică are să o introducă biroul în numele comitetului printr-un apel adresat către alegătorii români. Ear și pînă atuncia să trimită foilor Partidului național, un comunicat, de cuprinsul că memoriul este votat de comitet și se va prezenta în decursul lunei lui mai. Tot biroul are să se îngrijească și de traducerea memoriului în ungurește și nemțește și de tipărirea lui în toate trei limbile, eventual și în franțuzește și italienește.

14. Presidentul pune în desbatere procurarea mijloacelor bănești pentru întîmpinarea cheltuielilor împreunate cu acțiunile comitetului.

— Se decide a se provoca toate cluburile comitatense ale partidului ca să se încaseze restanțele repartiției per 1891, totodată să se mai facă o repartiție per 1892 după cheia celei precedente și sumele incurse să se verse la cassa comitetului.

15. Presidentul pune în discuție afacerea memoriului politic, hotărît de conferință.

— Se hotărăște a însărcina biroul să vină cu o propunere pozitivă în această afacere pînă la ședința viitoare.

16. Se pune a doua oară în desbatere alegerea unui membru în comitet la vacanța rămasă și,

— se proclamă de ales dl Vasile Damian, protopop gr. or. în Brad.

17. Se notifică, că dl Patriciu Barbu și-a scusat absența prin boală, ear dl Dr. I. T. Mera prin cauze grave familiare.

— Spre știință.

Ne mai fiind alceva de debătut, presidentul cu viuă satisfacțiune constată concordia și rodnicia acestei ședințe, mulțumește membrilor prezenți pentru jertfele și interesul ce au adus afacerilor naționale și declară ședința de închisă la orele 7 seara.

Sibiu, 26 martie 1892.

S. ALBINI
secretar II.

AUS DER GESCHICHTE DES „MEMORANDUMS“

(Zusammenfassung)

Auf Grund des in der Beilage erstmalig veröffentlichten Protokolls, schildert der Verfasser den Verlauf der Sitzung des Zentralkomitees der Rumänischen Nationalpartei in Siebenbürgen und Ungarn, die in Hermannstadt (Sibiu) am 25. und 26. März 1892 stattfand. Auf der Tagesordnung dieser Sitzung stand die Fertigstellung des Wortlautes des „Memorandums“, eine politische Denkschrift, die im Namen der rumänischen Nation dem Kaiser Franz Joseph I. überreicht werden sollte, ferner sollten die Zeit und die Form der Überreichung festgesetzt werden.

In dem von den österreichisch-ungarischen Behörden gegen die Verfasser des „Memorandums“ eröffneten Prozess bildete diese Zusammenkunft des Zentralkomitees einen der Hauptgründe für die Anklage. Die Arbeit behandelt die aus den Beschlüssen der Sitzung erwachsenen Folgen im „Memorandisten-Prozess“, der weltweites Aufsehen erregte.

Der Verfasser untersucht auch von einem neuen Gesichtspunkte aus die neuerschlossenen Quellenangaben im Zusammenhang mit der Ausarbeitung des „Memorandums“.

Ausser den sich auf das Memorandum beziehenden Daten enthält das Sitzungsprotokoll auch wichtige Angaben über die Rumänische Nationalpartei: Neuwahl von Mitgliedern des Zentralkomitees, empfangene und gewährte materielle Unterstützungen, Finanzierung der Aktionen der Partei, u.a.

Die Veröffentlichung des Sitzungsprotokolls stellt einen Beitrag zur besseren Kenntnis der politischen Tätigkeit der rumänischen Bourgeoisie aus Siebenbürgen am Ende des XIX. Jahrhunderts dar.

BIBLIOTECI POPORALE ALE „ASTREI”

(PARTEA I*)

Cultura și ridicarea culturală a populației românești din Transilvania a fost una din preocupările majore ale intelectualității și frunțașilor politici români în întreg secolul al XIX-lea. Înființarea și activitatea „Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român” (ASTRA) s-a înscris pe aceeași linie de propagare a culturii în mase și de cultivare, prin intermediul cunoștințelor istorice, literare etc., a sentimentului național. „Astra”, continuatoarea ideologiei lui 1848, prin întreaga sa activitate, prin întregul său program cultural — științific, a tradus în fapt lozinca: „cultură națională cu puteri unite”.

În cei dintii ani de la înființare, „Astra” s-a orientat, îndeosebi, spre strângerea tuturor forțelor intelectuale românești, cu scopul începerii și susținerii unei activități științifico-literare. În deceniul al VIII-lea al secolului al XIX-lea, în condițiile înăsprii politicii reacționare a guvernelor dualiste, orientarea menționată își pierde însă treptat importanța în folosul lărgirii cadrului acțiunilor Asociațiunii¹, a cărei atenție s-a îndreptat tot mai mult spre masele populare, pentru realizarea dezideratului din punctul 2 al statutelor: „înaintarea culturală a poporului român”.

Dacă în centrele urbane numeroasele societăți de lectură, casine române, reuniuni culturale — răspândite în întreaga Transilvanie — veneau să răspundă, prin activitatea lor de propagare și cultivare a limbii și literaturii române, setei de cultură a populației românești, în centrele rurale, la sate, lipsa unor asemenea activități se simțea acut. Se impunea tot mai mult necesitatea pătrunderii culturii și în acest mediu și nu întâmplător, în cadrul Asociațiunii, a început a se contura mai clar tendința de angajare în opera de popularizare a noțiunilor culturale în masa poporului de la sate, tendința de a o atrage în cercul preocupărilor ei, de a-i face cunoscut scopul și programul ei². În adunările generale ale „Astrei” se cerea insistent ca activitatea ei „să fie de aici înainte îndreptată nemijlocit asupra masei poporului român”³.

* Cuprinde perioada de la înființarea primelor biblioteci pînă la 1900, iar partea a doua va continua pînă la 1918.

¹ O. Goga, *Mijloace de propagandă literară și culturală ale Asociațiunii și dezvoltarea lor*, în *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iulie—august 1911, p. 350—351.

² *Transilvania*, nr. 4, iulie—august 1911, p. 351.

³ *Telegraful Român*, nr. 64—67, 1880; *Transilvania*, nr. 4, iulie—august 1911, p. 412.

Pentru împlinirea unui asemenea țel, ce viza realizarea programului cultural, „Astra” a creat un întreg sistem organizatoric, perfecționat continuu de-a lungul anilor. Rolul de căpetenie în acest sistem l-au avut despărțămintele și agenturile, organe chemate să desfășoare o propagandă culturală stăruitoare în rîndurile maselor. Despărțămintele și agenturile au izvorît din necesitatea unui contact apropiat al „Astrei” cu membrii săi. Propunerea de înființare a lor, făcută de I. Bologa, la ședința Asociațiunii din 3 mai 1868, a fost acceptată și s-a trecut la aplicarea ei în urma adunării generale de la Șomcuta Mare⁴.

Despărțămintele aveau menirea, conform regulamentului stabilit, de a intra „în mai de aproape atingere cu masele poporului”, urmărind înaintarea culturală și economică a acestora prin „colecțiuni de produse literare folositoare de tot felul...”, disertațiuni populare, „învățăături despre economie”, înființarea școlilor rurale etc.⁵

Pornind de la asemenea scopuri, „Astra” a desfășurat o intensă activitate, prin despărțăminte și agenturi, în vederea organizării a numeroase așezăminte culturale: biblioteci, case de lectură, cămine culturale, expoziții, școli, întovărășiri economice, cooperative, la care s-au adăugat prelegerile populare, cursurile de alfabetizare etc.⁶

Dar mijlocul cel mai important pentru răspîndirea culturii a rămas cartea. Marile biblioteci existente: Bethlen, Batthyaneum, Brukenthal, cele de pe lângă școli și fondurile particulare au rămas focare de cultură pentru cercuri restrinse. De altă parte, bibliotecile diverselor reuniuni și societăți culturale, deși la dispoziția unor cercuri mai largi, din aproape toate centrele urbane: Brașov, Lugoj, Blaj, Alba Iulia etc., erau departe de a împlini necesitățile marelui public și cu deosebire ale celui din mediul rural⁷. „Astra” a venit să suplinească tocmai această lipsă prin crearea, în primul rînd, a unei mari biblioteci centrale⁸ și a numeroase alte biblioteci populare în orașele și satele Transilvaniei. „O cultură românească intensivă — se scria în revista Asociațiunii — numai atunci va

⁴ *Actele adunării generale ținute la Șomcuta Mare*, august 1869, în *Transilvania* 1869, nr. 18, 15 septembrie, p. 214—215; nr. 20, 15 octombrie, p. 238; nr. 22, 15 noiembrie, p. 266.

⁵ *Regularea mijloacelor spre atingerea scopului Asociațiunii...*, § 5. Aceleași puncte se mențin și în *Regulamentul afacerilor interne pentru despărțămintele „Asociațiunii”* § 36—47, în *Transilvania*, nr. VIII, octombrie 1897, p. 134, 177.

⁶ „Astra”. *Informațiuni asupra scopurilor și instituțiilor Asociațiunii...*, în *Biblioteca populară a Asociațiunii*, nr. 17, Sibiu, 1904, passim; A. Agirbiceanu, *Asociațiunea transilvană pentru literatura și cultura poporului român „Astra”. Ce a fost? Ce este? Ce vrea să fie?* Sibiu, 1936, p. 6—7; V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 116—119; I. Holhoș, N. Nistor, *Contribuția „Astrei” la realizarea unității naționale*, în *RevArh*, nr. 2, 1968, p. 101—102.

⁷ I. Mușlea, *Contribuțiuni la cunoașterea bibliotecilor românești ale orașelor din Transilvania pînă la Unire*, Cluj, 1935, p. 9—11, 13—21; *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1963, p. 472—473.

⁸ N. Toganu, *Catalogul Bibliotecii Asociațiunii transilvănene pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1895, 187 p.; V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 109—113.

putea călăuzi viața sufletească a poporului nostru, cînd va fi pătruns cartea românească în păturile largi ale țărănimii, cînd această temelie a societății noastre se va putea smulge din starea primitivă în care, în multe părți, se găsește astăzi. Bibliotecile populare, în legătură cu societățile de lectură, cari vor trebui să se înființeze în fiecare comună, credem că ar fi un început norocos pentru ființa unei culturi trainice și intensive⁹.

Dacă la început, atît în statute, cît și în regulamentul despărțămintelor, nu figura, exprimată direct, printre mijloacele de realizare a scopului Asociațiunii de propagare a culturii în mase, și înființarea bibliotecilor populare, ea apare în noile statute ale Asociațiunii, din 1895 (aprobată în 1897), precum și în regulamentul despărțămintelor.

Noile statute fixează mai precis scopurile Asociațiunii, ele reflectînd pregnant orientarea spre ridicarea culturală a maselor largi. Punctul 2 al statutelor reprezintă o adevărată sinteză a programului cultural al „Astrei”: „înaintarea culturii poporului român și anume prin inițierea de studii și scriitori și editarea de publicațiuni literare, științifice și artistice: înființarea de biblioteci populare, muzee și alte colecțiuni¹⁰. Paragraful 45, cuprinzînd despărțămintele și agenturile comunale, la punctul 4 prevedea ca sarcină a comitetului cercual, organul conducător al despărțămîntului, „a înființa prin comunele din despărțămînt biblioteci populare și a le prevede cu lectură acomodată pentru popor”, agenturii comunale revenindu-i sarcina de „a griji de foile, cărțile, eventual de biblioteka poporală” din agentura respectivă¹¹.

Preocupări mai susținute pentru înființarea de biblioteci populare¹² se observă în deceniul al VIII-lea al secolului al XIX-lea, cînd au început să apară articole în presă și au luat ființă unele biblioteci, născute mai ales din inițiativa unor particulari entuziaști¹³. Ca prime informații în acest sens se pot menționa: articolul lui I. Lapedatu „Biblioteci și cabinete de lectură”, apărut în 1869, unde, vorbind despre bibliotecile din străinătate, arată necesitatea și importanța înființării de biblioteci publice pentru popor¹⁴; de asemenea, articolul lui Emilian Marcu, din revista „Șezătoarea”, în care propune ca bibliotecile să ia ființă pe lîngă școli, ele fiind, de altfel, o continuare firească a școlii. Pentru atragerea țăranilor recomandă lectura colectivă, făcută de un învățător iscusit¹⁵.

Celor două articole li se adaugă discutarea pe larg a necesității înființării bibliotecilor populare în coloanele revistei Asociațiunii, „Transilvania”. Aici a apărut disertația lui G. Sirbu „Necesitatea și modul de a se înființa biblioteci la sate¹⁶”, ce

⁹ Raportul general al C.C. al Asociațiunii către Adunarea Generală de la Bistrița, 21—22 septembrie 1907, în *Analele Asociațiunii*..., nr. III, iulie—septembrie 1907, p. 71.

¹⁰ *Transilvania*, nr. VII, august—septembrie 1897, p. 169.

¹¹ *Idem*, p. 180.

¹² Informația existentă, lacunară și, deci, incompletă, referitoare la perioada de pînă la 1900, urmare a modului deficitar de întocmire a rapoartelor despărțămintelor, nu dă posibilitatea unei cercetări cuprinzătoare și a unei urmăriri sistematice a întregii activități de acest fel a Asociațiunii, ceea ce nu va mai fi cazul pentru perioada de după 1900.

¹³ Cf. I. Domșa, *Bibliotecile populare satești din Transilvania, în anii 1870—1910, în Călăuza bibliotecarului*, nr. 6, iunie 1956, p. 21.

¹⁴ *Familia*, nr. 48, 30 nov./12 dec. 1869, p. 565—566.

¹⁵ Detalii la I. Domșa, *l. c.*

¹⁶ *Transilvania*, nr. 13—14, 1—15 iulie 1883, p. 103; I. Domșa, *op. cit.*, p. 22.

fusese dezbătută în cadrul adunării generale a despărțămîntului Sibiu, la 6 noiembrie 1882. Autorul, remarcînd insuficiența cunoștințelor primite în școală, scria: „trebuie să fie al doilea factor care alături de ea să ajute înaintarea și prosperarea poporului. Acest factor este biblioteca sătească”¹⁷. Biblioteca avea menirea de a dezvolta elementele cîștigate în școală și numai prin folosirea ei se putea ajunge la combaterea superstițiilor, la înțelegerea foloaselor mașinilor agricole, ale industriei, comerțului etc. Ea ajuta, totodată, la înțelegerea anumitor probleme de ordin social-politic „ori învăța pe popor a-și folosi drepturile garantate”¹⁸. Autorul dă și soluții practice: biblioteca, fiind în strînsă legătură cu școala, va funcționa în localul școlii, iar bibliotecar va fi învățătorul. În ceea ce privește fondurile, ele urmau a fi constituite din taxele plătite de fiecare elev la înscriere și din contribuția anuală, în natură, a fiecărei familii, la care se adăugau donațiile în bani și cărți. Bibliotecile urmau să cuprindă șase categorii de publicații: a) cărți cu cuprins economic-agronomic; b) industrial-comercial; c) religios-moral; d) geografic-istoric; e) fizic-natural; f) literar-național. Autorul încheia cu îndemnul: „Înființați biblioteci sătenilor căci ora 11-a a sunat”¹⁹.

În anii următori au continuat să apară articole în presă. Învățătorul Toma Simu publică „Bibliotecile populare” (1888), reluînd ideea înființării de biblioteci pe lîngă școli²⁰, iar George Popa articolul „Cărțile cele mai bune și bibliotecile populare” (1890)²¹. Articolele de acest fel s-au înmulțit după anii 1895—1897, cînd a început activitatea organizația a Asociațiunii în vederea înființării de biblioteci.

Primele acțiuni îndreptate spre crearea de biblioteci încep în centrele despărțămîntelor. Deși în 1869 s-a stabilit înființarea a 22 despărțămînte, în 1870 au luat ființă abia nouă: Abrud, Bălgrad (Alba Iulia), Blaj, Brașov, Cluj, Turda, Dej, Făgăraș, Sebeș, cărora li se adaugă, în 1871, Gherla, Sibiu, Sighișoara, Șimleu și Sălaj, iar în anii următori Mureș, Reghin, Baia de Criș, Năsăud, Hațeg²².

Dintre despărțămînte, primul pas îl face despărțămîntul Făgăraș. La adunarea generală, din 8/20 februarie 1872, se face propunerea de a se înființa o bibliotecă a despărțămîntului. Pentru aceasta se alege o comisie din trei persoane însărcinată cu elaborarea unui proiect de statute²³. Statutele trimise spre aprobare conducerii Asociațiunii la 20 octombrie 1872²⁴ sînt admise cu unele corective privind taxele de lectură²⁵. Regulamentul de funcționare a bibliotecii din Făgăraș, aprobat la 10 mai 1873 de Comitetul central al Asociațiunii, este, credem, primul de acest gen²⁶. Scopul înființării bibliotecii, după cum apare consemnat în regulament, era „dezvoltarea și cultivarea gustului de lectură și prin aceasta lățirea cunoștințelor necesare și salutare în populațiunea română a despărțămîntului II, cum și adunarea și păstrarea de orice documente de însemnătate istorică ce s-ar afla după timpuri în teritoriul acestui despărțămînt sau s-ar dona bibliotecii”²⁷. Fondurile bibliotecii, ce urmau să provină din taxele anuale, ofertele în bani și cărți, veniturile serbărilor și cele realizate la prezentarea disertațiilor erau incluse în bugetul despărțămînt-

¹⁷ *Transilvania*, nr. 13—14, 1—15 iulie 1883, p. 103—104.

¹⁸ *Idem*, p. 104—105.

¹⁹ *Idem*, p. 105, 206.

²⁰ *Poșta Română*, nr. 99, 11/23 dec. 1888, p. 593—594.

²¹ *Transilvania*, nr. 1, 15 ianuarie 1890, p. 32—42.

²² *Idem*, nr. 4, iulie—august 1911, p. 481; V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 75—76.

²³ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 5, nr. 77, 1872; pach. 8, nr. 312/b, 1872.

²⁴ *Transilvania*, nr. 3, 1 februarie 1873, p. 3—5; o mențiune și la I. Mușlea, *op. cit.*, p. 10.

²⁵ Taxa este mică: pe 15 zile, 10 creițari, pe 30 zile, 20 creițari (*Transilvania*, nr. 8, 15 aprilie 1873, p. 134).

²⁶ Regulamentul cuprinde următoarele capitole: I. Numirea, destinațiunea și mijloacele, II. Membrii societății pentru înființarea și susținerea bibliotecii, III. Oficialii și administrația bibliotecii.

²⁷ *Transilvania*, nr. 13, 1 iulie 1873, p. 155.

tului. Regulamentul prevedea și modul de organizare a bibliotecii, întocmirea de cataloage, condițiile și formele de împrumut²⁸.

Încercări de a înființa biblioteci populare a făcut și direcțiunea despărțământului Șimleul Silvaniei în adunarea generală din 17 iunie 1875. Cu acest prilej, 10% din fondurile despărțământului, prevăzute pentru anul 1876, se repartizează în acest scop²⁹. Continuă, totodată, întreprinderile menite să răspîndească și să trezească interesul cititorilor pentru carte, cum a fost, de pildă, distribuirea în 20 comune, prin intermediul agenturilor comunale ale despărțământului Brașov, a 130 exemplare din cartea de cetire și 26 manucturi³⁰. La o acțiune mai largă se trece în anii 1881—1883 în despărțământul Sibiului, unde membrii Asociațiunii, conduși de importanța și necesitatea înființării de biblioteci, în adunarea generală din 1/13 noiembrie 1881 repartizează din bugetul despărțământului pe anul 1882 suma de 100 florini³¹ pentru înființarea de biblioteci comunale la Gura Rîului, Tilișca, Căcova, Săcel, Porcești, Poplaca și Săliște³². Din donații și colecte s-a reușit adunarea a 811 cărți³³, cărora li s-au adăugat dubletele altora, puse la dispoziția despărțământului de comitetul central al Asociațiunii, precum și foaia acesteia³⁴.

Acțiunea de înființare a agenturilor și a bibliotecilor populare a început să cunoască o largă popularitate în întreaga Transilvanie, încît în raportul de activitate pe anul 1882—1883 comitetul central putea să evidențieze pentru asemenea preocupări despărțămintele: Sibiu, Brașov, Dej, Sebeș, Cluj, Abrud, Făgăraș, Blaj³⁵. În anul 1884 acțiunea de înființare a bibliotecilor continuă, în frunte rămînînd tot despărțământul Sibiu. Pentru buna funcționare și administrare a bibliotecilor comunale s-a stabilit un „proiect de instrucțiune” și s-a continuat, de asemenea, acțiunea de colectare și donare de cărți și fonduri pentru cele opt biblioteci populare existente³⁶. Și în despărțământul Dejului se strîng fonduri și cărți pentru înființarea bibliotecilor comunale (cum este cea de la Beclean, în fondul căreia au intrat și veniturile unei serbări culturale organizate în acest scop)³⁷, iar la Brașov se înmulțesc publicațiile din biblioteca despărțământului³⁸. În anul 1884, în activitatea de creare a bibliotecilor, despărțămintelor distinse în 1883 li se adaugă și cele din Alba Iulia, Șimleu și Reghin³⁹.

În următorii 10 ani, pînă în 1895, s-au produs schimbări în sistemul organizării despărțămintelor. În 1888, urmare a noii arondări, apar despărțămintele Bran, Săliște, Orăștie, Luduș, Rupea, Agnita, Dumbrăveni, Tîrnăveni și Trei Scaune, pentru ca în 1890 numărul total al lor să fie de 30, iar în 1895 de 33⁴⁰. Din această perioadă avem știri despre înzestrarea cu biblioteci și activitatea mai multor despărțăminte. Despărțământul Sibiu și-a mărit, la sfîrșitul anului 1885, numărul bibliotecilor, înființînd încă două, la Boița și Tălmăcel, iar în anul următor s-a pus mai mult accentul, după cum reiese din raportul de activitate, pe administrarea și îmbogățirea celor 10 biblioteci existente⁴¹. Despărțământul Cluj, în adunarea gene-

²⁸ *Idem*, p. 155—156.

²⁹ *Idem*, nr. 17, 1 septembrie 1875, p. 194.

³⁰ *Idem*, nr. 7, 1 aprilie 1876, p. 82.

³¹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 49, nr. 3, 1882.

³² *Transilvania*, nr. 3—4, 1—15 februarie 1884, p. 30.

³³ *Ibidem* și nr. 15—16, 1—15 august 1883, p. 118.

³⁴ *Idem*, nr. 17—18, 1—15 septembrie 1882, p. 145; Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 50, nr. 168, 1882; pach. 49, nr. 65, 1882.

³⁵ *Transilvania*; nr. 17—18, 1—15 septembrie 1884, p. 133.

³⁶ *Idem*, nr. 15—16, 1—15 august 1884, p. 137; Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 62, nr. 21, 1886.

³⁷ *Transilvania*, nr. 3—4, 1—15 februarie 1884, p. 32; nr. 9—10, 1—15 mai 1885, p. 78—79; Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 63, nr. 282, 1886.

³⁸ *Transilvania*, nr. 9—10, 1—15 mai 1885, p. 79.

³⁹ *Raportul C.C. al Asociațiunii despre activitatea în decursul anului 1884*, în *Transilvania*, nr. 17—18, 1—15 septembrie 1885, p. 134—135.

⁴⁰ *Transilvania*, nr. 9, 15 septembrie 1892, p. 311; nr. V—VI, nov.—dec. 1903, p. 212—213; nr. 4, iulie—august 1911, p. 481—482.

⁴¹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 62, nr. 21, 1886; pach. 64, nr. 392, 1886.

rală din 1885, a luat măsuri pentru înființarea de biblioteci populare și pentru sporirea bibliotecii despărțământului⁴². A crescut, de asemenea, preocuparea pentru sporirea fondului bibliotecii despărțământului din Șimleu⁴³. La Reghin se pun bazele bibliotecii despărțământului ce urma să funcționeze pînă la primirea aprobării comitetului central după un regulament provizoriu⁴⁴. La Dej, înființarea bibliotecii despărțământului a trebuit să fie aminată din pricina respingerii, de conducerea centrală, a hotărîrii adunării generale de a încredința administrația bibliotecii parohiei orașului⁴⁵. În adunarea generală a despărțământului, de la Abrud, din 16/28 iulie 1889, s-a prezentat și dezbătut disertațiunea „Despre bibliotecile populare ca instituțiuni de cultură” și s-au făcut propuneri de a se trece cit mai grabnic la înființarea lor⁴⁶.

Deși Brașovul a fost printre primele despărțăminte create, abia în 1890, prin hotărîrea înaintată comitetului central în 27 și 30 decembrie 1890, începe acțiunea de înființare a bibliotecilor în fiecare comună aparținătoare despărțământului. Primei biblioteci, create în comuna Turcheșu, i s-au procurat 44 opere și un abonament la *Gazeta Transilvaniei*⁴⁷. În anul 1891 s-a înființat o altă bibliotecă la Dîrste⁴⁸, iar în 1892 una la Prejmer⁴⁹.

Despărțământul Dej raporta, la 6 iulie 1891, că s-au votat statutele bibliotecii populare a despărțământului, aprobate de comitetul central al Asociațiunii și deschidea festiv biblioteca. Fondurile realizate cu acest prilej erau menite achiziționării de noi cărți și compactării celor existente⁵⁰. Conform statutelor bibliotecii, se puteau cîni cărți în schimbul a 2 crețari de exemplar pe zi, în prima săptămînă și a 3 crețari, în a doua săptămînă. Biblioteca a primit donații din partea lui G. Barițiu, Teodor Mihali și dispunea de cărți în limbile română, maghiară și germană. Întocmirea cataloagelor a fost începută imediat de bibliotecarul ei⁵¹. Alte știri menționează eforturile îndreptate spre crearea unei biblioteci la Teiuș, în iunie 1891⁵².

Frămîntările social-politice din anii următori și acțiunile de represiune ale autorităților s-au repercutat și asupra activității despărțămîntelor, cărora li s-a interzis de autoritățile locale chiar și ținerea adunărilor generale⁵³.

Încrecări de înființare de biblioteci continuă să se facă; așa de pildă, comuna Mogocsa (Măgoaja), comitatul Solnoc-Dăbica, ruga comitetul central al Asociațiunii să i se acorde un ajutor în bani sau cărți potrivite pentru popor spre a înființa o bibliotecă. Biroul Asociațiunii a răspuns cererii comunei trimițîndu-i o serie de cărți și reviste disponibile⁵⁴. Pentru a da un caracter organizat acestei acțiuni, la adunarea generală a Asociațiunii de la Sebeș, august 1894, Gregoriu Maior, redactor la *Gazeta Transilvaniei*, face propunerea de a înființa agenturi în fiecare comună. „Avînd în vedere... că scopul principal al Asociațiunii — spunea tot el în continuare — este cultura poporului de la țară, care nu se poate atinge decît prin

⁴² *Transilvania*, nr. 19—20, 1—15 octombrie 1885, p. 167.

⁴³ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 62, nr. 98, 1886.

⁴⁴ Idem, pach. 63, nr. 200 și 320, 1886.

⁴⁵ Idem, pach. 63, nr. 265 și 282, 1886.

⁴⁶ *Transilvania*, nr. 21—22, 1—15 noiembrie 1899, p. 177.

⁴⁷ Idem, nr. 4, 15 aprilie 1891, p. 126.

⁴⁸ Idem, nr. 4, 15 aprilie 1892, p. 155.

⁴⁹ Idem, nr. 10, 15 octombrie 1893, p. 305.

⁵⁰ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 80, nr. 168 și 285, 1891; *Transilvania* (1892), nr. 2, 15 februarie, p. 58; nr. 8, 15 august, p. 257.

⁵¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 249, 10/22 noiembrie 1891, p. 3.

⁵² Idem, nr. 142, 27 iunie/9 iulie 1891, p. 3.

⁵³ Vezi, de pildă, adresele guvernului din anii 1892 și 1895 către despărțăminte, prin care li se interzice activitatea, ca fiind ilegală și răspunsurile conducerii Astrei (Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 66, nr. 515, 1895; pach. 98, nr. 495 și 515, 1895) ca și informațiile din *Transilvania*, nr. 10, 15 octombrie 1893, p. 323—334; nr. 9, 15 septembrie 1894, p. 285.

⁵⁴ *Transilvania*, nr. 2, 15 februarie 1894, p. 94, 127.

citirea cărților românești bine alese... onorata adunare să hotărască punerea în lucrare a introducerii bibliotecilor populare ambulante, creind succesive premii, eventual dăruind întreaga sumă necesară spre acest scop acelor dintre despărțămintele Asociațiunii, care se vor hotări a introduce pe teritoriul lor sistemul bibliotecilor ambulante⁵⁵. În cea de a doua ședință a adunării generale, comisia a propus să se recomande despărțămintelor să stăruiască asupra înființării de agenturi în toate comunele și asupra înființării de biblioteci populare. Cu acest prilej, Maior a sugerat adunării ca suma strînsă de el, în comunele din cîmpie, pentru înființarea bibliotecilor ambulante, predată comitetului Asociațiunii, să fie repartizată acelor despărțăminte care vor introduce mai întîi sistemul bibliotecilor ambulante⁵⁶. Propunerea a fost aprobată cu amendamentul ce prevedea împărțirea sumei mai multor despărțăminte interesate în înființarea unor asemenea biblioteci⁵⁷.

Proiectul de rezoluție al Biroului Asociațiunii, referitor la concluziile privind înființarea de biblioteci populare, propunea să se ceară, printr-un „cerculariu“, tuturor despărțămintelor Asociațiunii să stăruie în sensul paragrafului 22 din regulament, în crearea agenturilor comunale, în ale căror sarcini intra și întemeierea și susținerea bibliotecilor populare⁵⁸. S-a hotărît, totodată, la propunerea aceluiași G. Maior, să fie premiate despărțămintele cu activitate deosebită în întemeierea și înzestrarea bibliotecilor. În anul 1894 premiul n-a fost însă repartizat⁵⁹.

„Cerculariul“ (nr. 430) a fost trimis de conducerea Asociațiunii, la 1 noiembrie 1894, tuturor despărțămintelor cu îndemnul de „a face toți pașii de lipsă pentru sporirea numărului membrilor, a înființa agenturi și biblioteci populare prin toate comunele“. Pentru aceasta comitetul se angaja să pună la dispoziția agenturilor dublete din Biblioteca Asociațiunii și alte cărți potrivite pentru bibliotecile populare⁶⁰.

Conform dispozițiilor comitetului central, în următorul an, problema înființării bibliotecilor populare s-a pus cu mai multă stăruință. O serie de despărțăminte iau măsuri pentru înființarea de noi agenturi și biblioteci⁶¹. La Blaj, în cadrul adunării generale a despărțămîntului, s-a făcut propunerea de a se înființa o bibliotecă în centrul despărțămîntului, care să alimenteze cu cărți toate comunele. Comitetul a ajuns la concluzia că scopul urmărit se poate realiza mai bine prin înființarea de biblioteci mai mici în principalele comune. Astfel s-a hotărît înființarea a 11 agenturi comunale și a tot atîtea biblioteci. După numai două luni, în decembrie, erau procurate cite 32 cărți pentru fiecare agentură, menite a constitui baza bibliotecilor populare. Cărțile au fost distribuite celor 11 delegați pentru înființarea bibliotecilor, cărora li s-au pregătit și statutele de funcționare⁶². S-a înființat astfel pînă în august 1896 cite o bibliotecă la Roșia de Secaș, Bia, Mihalț și Sîncel⁶³.

În despărțămîntul Brașovului, alături de bibliotecile care-și desfășurau activitatea (Turcheș, Dîrste, Prejmer), locuitorii din Codlea au hotărît să înființeze o bibliotecă și un cabinet de lectură, iar în Feldioara se proiecta înființarea alteia⁶⁴.

La Năsăud, biblioteca despărțămîntului se îmbogățește, conducerea despărțămîntului luînd măsuri pentru o cît mai bună organizare a ei⁶⁵. În alte despărță-

⁵⁵ *Idem*, nr. 8, 15 august 1894, p. 304.

⁵⁶ *Idem*, nr. 2, 15 februarie 1894, p. 94—95.

⁵⁷ *Idem*, nr. 8, 15 februarie 1894, p. 310; Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 96, nr. 281, 1895.

⁵⁸ *Transilvania*, nr. 12, 15 decembrie 1894, p. 403.

⁵⁹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 96, nr. 281, 1895.

⁶⁰ *Idem*, pach. 96, nr. 177, 1895.

⁶¹ *Transilvania*, nr. 12, 15 decembrie 1895, p. 427, 432; nr. X, dec. 1896, Partea oficială, VII.

⁶² Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 66, nr. 397, 1895; pach. 100, nr. 50 și 150, 1896 și pach. 107, nr. 367, 1896; *Transilvania*, nr. X, decembrie 1896, Partea oficială, IX, XXVIII.

⁶³ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 103, nr. 259 și 302, 1896; pach. 107, nr. 367, 1896.

⁶⁴ *Idem*, pach. 102, nr. 177, 1896.

⁶⁵ *Idem*, pach. 99, nr. 335, 1895.

minte, unde nu existaseră condiții pentru înființarea bibliotecilor, s-a recurs la împărțirea gratuită a unor cărți, cu conținut interesant și adecvat, cu prilejul ținerii adunărilor generale. Așa de pildă, direcția despărțământului Orăștie a distribuit, în 1895, un număr de 115 cărți populare cu conținut instructiv „pentru lățirea gustului de citire și cunoștințelor economiei”⁶⁶.

Pentru a da curs realizării celor propuse de redactorul Gazetei Transilvaniei G. Maior, direcția despărțământului Brașov a luat măsuri de organizare și a prevăzut sume de bani, din casa despărțământului, pentru înființarea primei biblioteci populare ambulante⁶⁷. Ea a și luat ființă la Feldioara încă în prima lună a anului 1896 (14 ianuarie), cind, într-un cadru festiv și în prezența delegatului G. Maior, i s-a făcut înăugurarea la școala românească din localitate. La festivitate, într-o scurtă alocuțiune, delegatul Asociațiunii a arătat scopul și intențiile Comitetului privind înființarea bibliotecii și a subliniat însemnătatea circulației și cunoașterii cărții românești. În numele locuitorilor din Feldioara, I. Micu exprimă mulțumiri comitetului și-l asigură că „poporul feldioarean doritor de carte românească va ști la rîndul său să-și arate recunoștința pentru marile servicii ce i se fac prin instituirea acestei biblioteci...”⁶⁸. La deschidere s-au împărțit și primele cărți, mare căutare avînd istoriile naționale: „Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul” a lui N. Bălcescu și „Istoria” lui Petru Maior.

La scurtă vreme după înființarea bibliotecii menționate au fost tipărite Instrucțiunile pentru administrarea bibliotecilor ambulante⁶⁹. Ele stabileau modul de organizare, împrumut, înregistrare și ținere a evidenței bibliotecii precum și modul de transferare a ei, în ordinea stabilită de Comitet, pentru a-i asigura prezența, un anumit timp, în fiecare din cele 22 comune ale despărțământului⁷⁰.

Curînd biblioteca a fost cercetată și de un trimis al Ministerului de Interne, pentru a-i verifica fondurile. Întrucît în bibliotecă „nu se află nici o carte oprită”, împuternicitul Ministerului a lăudat întreprinderea „ca mod vrednic a fi imitat și de alte națiuni”⁷¹.

Știrea înființării bibliotecii ambulante a avut un mare ecou în presa transilvăneană și peste hotare. S-au publicat o serie de articole, unele lăudînd inițiativa, altele înclinînd însă mai mult pentru înființarea bibliotecilor stabile (Foaia Poporului și Revista Orăștiei)⁷².

Articolele din presa românească transilvăneană au stîrnit și interesul cercurilor culturale din România, care s-au grăbit să ceară informații asupra modului de organizare și administrare a bibliotecilor ambulante, cu intenția de a le introduce în comunele de pe valea Prahovei⁷³.

Tot în acest an, despărțământul Săliștei, creat prin scindarea despărțământului Sibiu, a început reorganizarea bibliotecii din comuna Gura Riului, pe care a trecut-o în localul școlii și a pus-o la dispoziția populației din comuna vecină, Orlat⁷⁴; despărțământul Cohalmului propune stringerea a cinci florini de la fiecare agentură pentru punerea bazelor unei biblioteci populare⁷⁵, iar despărțământul Mediaș cere comitetului să dăruiască pe seama bibliotecii populare din Agîrbiciu eventualele cărți disponibile din biblioteca Asociației⁷⁶.

⁶⁶ Idem, pach. 95, nr. 29, 1895.

⁶⁷ Idem, pach. 96, nr. 177 și 277, 1895; *Transilvania*, nr. 10, 15 octombrie 1895, p. 346.

⁶⁸ *Gazeta Transilvaniei* (1896), nr. 11, 16/28 ianuarie, p. 1—2; nr. 40, 21 febr./4 mart., p. 2.

⁶⁹ Idem, p. 2; *Transilvania*, nr. III, martie 1896, p. 82—83.

⁷⁰ Întreaga bibliotecă este împărțită în grupuri de cărți, fiecare dintre ele constituind o bibliotecă ambulantă, numerotată cu cifre romane.

⁷¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 32, 11/23 februarie 1896, p. 1.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Idem, nr. 38, 18 febr./1 mart. 1896, p. 3.

⁷⁴ Arh. St. Sibiu, fond Astra, pach. 103, 1896; pach. 106, nr. 1, 1896.

⁷⁵ Idem, pach. 106, nr. 11, 1896.

⁷⁶ Idem, Procese Verbale, registrul 68, nr. 56, 1897.

În cursul anului 1897, raportul general al comitetului central consemnează activitatea deosebită pe linia înființării de agenturi și biblioteci a despărțămintelor Blaj, Bran și Brașov⁷⁷. Despărțământul Blaj, de pildă, înființase încă două biblioteci populare, având la sfârșitul anului 1897 șapte agenturi, fiecare cu câte o bibliotecă⁷⁸. Despărțământul Brad adună fonduri pentru înființarea de biblioteci populare, iar Sebeș a luat măsuri, în adunarea sa generală, de a înființa biblioteci în toate comunele despărțământului cu ocazia ținerii adunărilor generale și a votat o sumă de 20 fl. în acest scop⁷⁹.

Pe măsura înmulțirii bibliotecilor populare, stabile și ambulante, urmare firească a noii organizări⁸⁰ și orientări a „Astrei” de apropiere și legături strinse cu masele populare, despre care s-a vorbit mai sus, se impunea o dată cu schimbarea statutelor Asociațiunii⁸¹ și apariția regulamentului intern de funcționare a despărțămintelor și redactarea unui regulament general de funcționare a bibliotecilor populare. El trebuia să corespundă noilor forme organizatorice și cerințelor impulsiei continue a activității despărțămintelor. Acestea sînt motivele pentru care, în anul 1897, comitetul central al Asociațiunii a început lucrul la elaborarea regulamentului general al bibliotecilor populare⁸², ce va fi încheiat mai tîrziu.

Deși această sarcină a fost predată bibliotecarului Asociațiunii, unui particular, interesați în reușita deplină a întreprinderilor „Astrei”, au venit cu sugestii și chiar proiecte de regulament pe care le-au publicat în presă. Dintre aceștia menționăm pe Simion Popescu, care a publicat în „Foaia pedagogică” articolul „Despre biblioteci”. Autorul împarte bibliotecile în cinci categorii și elaborează pentru fiecare categorie cite un regulament⁸³. Reliefind importanța bibliotecilor populare rurale, S. Popescu considera că ele trebuie să fie organizate împreună cu cele școlare, avînd însă registre și depozite diferite. Bibliotecile școlare populare sîtești ar fi avut deci două secții, una pentru tîneret și alta pentru adulți, sarcina celor din urmă fiind „a da celor ieșiți din școală o lectură plăcută, instructivă și folositoare”⁸⁴.

În anul 1898, ca activitate, pe primele locuri rămîn aceleași trei despărțăminte din anul 1897. Brașovul depune toate eforturile pentru înființarea a cît mai multe biblioteci ambulante. Biblioteca despărțământului avea atunci 270 volume, împărțite la patru biblioteci ambulante, fiecare cu depozitul ei, constituit din cărți cu profil diferit. Biblioteca I, înființată la Feldioara în 1896, dispunea de 81 volume, între care precumpănneau cele cu caracter istoric și literar: *Letopisețul Moldovei*, *Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazu* de N. Bălcescu, *Mihnea Vodă* de Odobescu, *Robinson Crusoe*, opere ale lui Slavici, Caragiale, Balzac, Pușkin, Bergson, Korolenko etc. Cele mai citite erau legendele istorice, povestirile, baladele și cărțile de

⁷⁷ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 177, 14/26 august 1898, p. 2; *Transilvania*, Partea oficială, 1898, p. 87—88.

⁷⁸ *Transilvania*, Partea oficială, 1897, p. 69; nr. VI, august 1898, p. 140.

⁷⁹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 68, nr. 627, 1897, fila V—IX.

⁸⁰ În urma adunării generale de la Blaj, „Astra” va cuprinde și Banatul, Crișana și Maramureșul (Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 68, nr. 123, fila 7—28, 1897; nr. 611, 1897).

⁸¹ În adunarea generală a Asociațiunii de la Blaj, 1895, se modifică statutele conform dispozițiilor guvernului, statute care sînt aprobate abia în 1897. (Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 66, nr. 515, 1895; registrul 68, nr. 123, 1897, fila 7—28; nr. 525, 1897). „Regulamentul afacerilor interne pentru despărțămintele Asociațiunii” s-a aprobat în 1897 și a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1898 (Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 68, nr. 611 și 694, 1897; *Transilvania*, nr. VII, august—sept. 1897, Partea oficială, p. 18—20, 292—299).

⁸² Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese Verbale, registrul 68, nr. 694, 1897.

⁸³ *Foaia Pedagogică* (1897), nr. 15, 1 august, p. 250—253; nr. 16, 15 august, p. 267—270; nr. 18, 15 septembrie, p. 295—299; nr. 19, 1 octombrie, p. 315—319; nr. 20, 15 octombrie, p. 329—332; nr. 21, 1 nov., p. 346—347; vezi și I. Domșa, *op. cit.*, p. 23.

⁸⁴ *Idem* (1897), nr. 15, 1 august, p. 250—253; nr. 16, 15 august, p. 267—270.

istorie⁸⁵. Biblioteca a II-a, cu 109 volume, a fost înființată și predată locuitorilor din Brașovul vechi la 6 martie 1896⁸⁶. La crearea fondurilor ei au contribuit veniturile unei serbări și donații primite, între care cele ale lui A. Mureșanu și ale Băncii Albina⁸⁷. În numai trei luni și jumătate ea a fost frecventată de 332 cititori, numărul lor fiind însă mai mic decât cel real, după cum se remarcă în darea de seamă a bibliotecii, din moment ce se practicau lecturile în grup⁸⁸. Biblioteca a III-a, alcătuită din 80 volume, a fost pusă la dispoziția populației din Feldioara, iar cea existentă aici a fost transferată la Hărman, unde populația achitase taxele pe un an înainte. Cu ocazia inaugurării bibliotecii s-au înscris și foarte mulți membri noi ai Asociațiunii⁸⁹. Cît privește a IV-a bibliotecă, ea a fost pusă la dispoziția ucenicilor sodali din Brașov⁹⁰.

Înființarea bibliotecilor ambulante continua să fie în atenția presei, atît a celei din Transilvania, cît și a celei din România. Albina, revista enciclopedică de la București, publică un articol despre ele făcînd o descriere amănunțită a modului de organizare și administrare, precum și a avantajelor pe care le prezintă⁹¹. În încheiere, articolul subliniază importanța bibliotecilor populare înființate de „Astra”: „Pentru românii de peste munți mai ales a căror cultură națională este atît de restrînsă pe terenul școlar, bibliotecile române, ca al doilea factor al educațiunii, sînt de o importanță deosebită”⁹². Se pare că înființarea bibliotecilor populare din România și întreaga campanie pornită în acest sens în anii de care este vorba era strîns legată de înființarea bibliotecilor ambulante din Transilvania⁹³.

Avantajele acestui sistem de biblioteci constau în cheltuieli nu prea ridicate (70—90 fl. pe an) și în transferarea lor lesnicioasă dintr-o comună în alta, fapt care privea și menținerea, în același timp, interesul cititorilor. Exemplul celor de la Brașov a fost urmat și la Făgăraș, unde s-a hotărît, la fel, înființarea unei asemenea biblioteci. Comitetul central al Asociațiunii, discutînd sistemul, intenționa să-l recomande ca cel mai util pentru întreaga Transilvanie⁹⁴.

În despărțămîntul vecin, Bran, s-au înființat biblioteci la Zărnești și Tohanul Vechi⁹⁵, iar Blajul raportase existența a șapte biblioteci populare⁹⁶ cărora li s-au adăugat cele de la Veza (cu 42 cărți), Tiur (49), Micăsasa (40)⁹⁷ și Căpilna (40)⁹⁸. În afara acestor despărțăminte deosebit de active, au mai înființat biblioteci despărțămîntul Timișoara, recent constituit (biblioteca ambulantă nr. I), Cohalm (prima bibliotecă populară din despărțămînt) și Sălaj (măsurî pentru organizarea și amplificarea bibliotecilor)⁹⁹.

O altă problemă care se punea atît despărțămîntelor, cît și comitetului Asociațiunii era cea a fondurilor necesare pentru biblioteci. Direcțiunea

⁸⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 132, 17/ 29 iunie 1898, p. 2.

⁸⁶ *Idem*; *Transilvania*, Partea oficială, 1898, p. 51.

⁸⁷ *Gazeta Transilvaniei* (1898), nr. 4, 6/18 ianuarie, p. 2; nr. 5, 9/21 ianuarie, p. 3; nr. 19, 25 ian./6 febr., p. 6.

⁸⁸ *Idem*, nr. 132, 13/29 iunie 1898, p. 2.

⁸⁹ *Idem* (1898), nr. 133, 18/30 iunie, p. 1; nr. 195, 6/18 sept., p. 2.

⁹⁰ *Transilvania*, nr. I—II, ianuarie—februarie 1899, p. 61.

⁹¹ Articolul a fost reprodus în *Gazeta Transilvaniei* (1898), nr. 241, 4/16 noiembrie, p. 2, nr. 245, 8/20 noiembrie, p. 2—3.

⁹² *Idem*, nr. 241, 3/16 noiembrie 1898, p. 3.

⁹³ *Idem* (1898), nr. 156, 16/28 iulie, p. 3; nr. 200, 13/25 septembrie, p. 4—5; I. Dima, *Începuturile bibliotecilor pentru copii în România, în Revista bibliotecii*, nr. 12, 1966, p. 731—733.

⁹⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 241, 4/16 noiembrie 1898, p. 3.

⁹⁵ *Idem* (1898), nr. 44, 26 febr./16 mart., p. 2; nr. 120, 3/15 iunie, p. 3.

⁹⁶ *Transilvania*, nr. IV—V, aprilie—mai 1899, p. 185.

⁹⁷ *Idem*, Partea oficială, 1898, p. 213.

⁹⁸ *Raportul general despre activitatea comitetului despărțămîntului Diciosinman-tin de la 2 august 1906 — 14 iulie 1907*, în *MuzIstCluj*, nr. inv. M. 460.

⁹⁹ *Transilvania*, nr. III, martie 1899, p. 113—114.

despărțământului Brașov, analizând chestiunea fondurilor, s-a decis să roage conducerea centrală, ca în bugetul anului următor, în afară de 20% din venitul anual, cât prevedea statutul să rămână despărțământului, să se prevadă o sumă corespunzătoare și pentru ajutorarea acelor despărțăminte care urmau să înființeze biblioteci. Aceeași propunere a venit și din partea Branului și ambele au fost discutate de comitet¹⁰⁰. Rezoluția oficiului de casă fiind negativă¹⁰¹, comitetul nu a putut satisface cererea celor două despărțăminte, care, împreună cu toate celelalte interesate, au încercat să găsească alte surse de sporire a fondurilor (organizarea de serbări culturale, prelegeri, colecte, donații etc.). De altfel, unele dificultăți financiare ale despărțămintelor nu trebuie să ne mire atîta timp cît sursele de venituri ale întregii Asociațiuni erau, cu tot entuziasmul și devotamentul membrilor ei, limitate. Acesta e poate și unul din motivele pentru care comitetul nu putea asigura întotdeauna îndrumarea și controlul organismelor sale răspîndite în Transilvania. De aci apelurile uneori insistente, adresate despărțămintelor pentru a informa la timp conducerea centrală, asupra întregii lor activități, inclusiv despre biblioteci¹⁰².

Se simțea, de asemenea, lipsa regulamentului general de organizare și funcționare a bibliotecilor, în măsură să îndrumeze și să unifice activitatea tuturor bibliotecarilor. Început a fi elaborat de bibliotecarul Asociațiunii, precum s-a mai amintit, încă din 1897, proiectul, încheiat în anul următor, a fost respins din pricina limitării lui doar la bibliotecile ambulante¹⁰³. Proiectul refăcut a fost aprobat de una din comisiile „Astrei” în 1899 și publicat apoi, spre a fi dezbătut și îmbunătățit în adunările despărțămintelor¹⁰⁴. Menționăm în acest sens discutarea lui în adunările generale de la Blaj (26 martie 1899), Săliște (27 martie 1899), Sebeș (11 aprilie 1899), Beiuș (16 aprilie 1899)¹⁰⁵. După dezbaterile lui generală, „Regulamentul pentru înființarea și administrarea bibliotecilor populare ale Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” a intrat în vigoare în același an¹⁰⁶.

Regulamentul cuprindea 14 puncte, din care menționăm cîteva. Scopul funcționării bibliotecilor era: „răspîndirea cunoștințelor folositoare din orice ram al activității omenești și dezvoltarea gustului de citit în masele mari ale poporului român”¹⁰⁷. Ca mijloace pentru înființarea bibliotecilor se prevăd: sumele lăsate la dispoziția despărțămintelor, colecte, contribuțiile membrilor și eventuale donații. Bibliotecile populare erau sub supravegherea și controlul comitetelor cercuale, evidența lor avînd-o biroul,

¹⁰⁰ *Idem*, Partea oficială, 1898, p. 73—75.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 115—202.

¹⁰² *Idem*, nr. I, ianuarie—februarie 1898, p. 23; Partea oficială, 1899, p. 159.

¹⁰³ *Idem*, Partea oficială, 1898, p. 114.

¹⁰⁴ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procesele verbale, registrul 70, nr. 222, 1899, coala 1.

¹⁰⁵ *Idem*, Registrul 70, nr. 48, 1899, coala 2; *Transilvania*, Partea oficială, 1899, p. 34, 37—38.

¹⁰⁶ *Transilvania*, Partea oficială, 1899, p. 64, 66; Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procesele verbale, registrul 70, nr. 852, 1899, coala I.

¹⁰⁷ *Transilvania*, Partea oficială, 1899, p. 64 (punctul 2 al Regulamentului).

iar directorii despărțămintelor, în rapoartele anuale, informează conducerea centrală despre numărul, starea și moduri de funcționare a bibliotecilor. Regulamentul recomanda înființarea de biblioteci stabile în comunele mari și de biblioteci ambulante în comunele mai mici. Procurarea cărților urma să se facă după un plan stabilit de comitetul cercual, ele trebuind să îndeplinească condițiile: stil ușor, popular, cu tematica legată de preocupările locuitorilor din comunele despărțămintelor: agricultură, pomărit, grădinărit, stupărit, industrie, comerț, drept, fără a se trece cu vederea nici scrierile beletristice, istorice, etnografice și religioase. Comitetul Asociațiunii își asuma obligația de a ușura alegerea cărților pentru biblioteci prin publicarea unui repertoriu al celor mai indicate¹⁰⁸. Funcția de bibliotecar trebuia să fie ocupată de notarul agenturii sau de un împuternicit al acestuia, avînd obligația de a raporta comitetului cercual la sfîrșitul fiecărui an. Se impunea, de asemenea, pentru buna funcționare a bibliotecilor, alcătuirea de inventare judicioase¹⁰⁹. Referitor la bibliotecile populare ambulante Regulamentul (§ 10—12) menținea prevederile și instrucțiunile de funcționare ale bibliotecilor brașovene: aceeași mărime, cărți din deosebite ramuri împărțite în grupuri cu numere și inventare separate. Sediul despărțămintelor era totodată și sediul bibliotecilor populare ambulante, iar durata staționării și transferarea lor se fixau de comitetele cercuale. Regulamentul se încheie cu dispozițiile privind împrumutul cărților¹¹⁰.

Deoarece nu exista o evidență a bibliotecilor populare, ca urmare a lipsei unor rapoarte ale despărțămintelor¹¹¹, Biroul Asociațiunii a fost îndrumat să instituie o carte de evidență a bibliotecilor existente. Pentru aceasta s-au trimis tuturor despărțămintelor formulare speciale în care urmau să se introducă o serie de date (nr. bibliotecilor, nr. cărților, activitatea desfășurată etc.)¹¹².

Paralel cu eforturile îndreptate spre înființarea, organizarea și sporirea bibliotecilor Asociațiunii, au existat preocupări și pentru înzestrarea acestora cu cele mai adecvate cărți pentru publicul căruia îi erau destinate¹¹³. S-a urmărit realizarea unei tematici variate în care prevalau scrierile pe teme economice, istorico-politice și literare. Comitetul Asociațiunii, încă înainte de apariția Regulamentului, a însărcinat o comisie specială cu întocmirea unui repertoriu al celor mai potrivite cărți pentru biblioteci.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 65.

¹⁰⁹ *Ibidem*; inventarul cuprinde autorul, titlul cărții, locul și anul tipăririi, numărul volumelor. Fiecare carte poartă sigiliile despărțămîntului și agenturii comunale. Un al doilea exemplar al inventarului era predat comitetului cercual.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 66; se putea împrumuta o singură carte, în schimbul unui bon și nu pentru mai mult de 14 zile. Neîngrijirea cărților împrumutate era sancționată. Nu se prevedeau taxe pentru împrumutul cărților. Fixarea orarului cădea în atribuțiile agenturilor.

¹¹¹ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese verbale, registrul 66, nr. 379, 1895.

¹¹² *Idem*, registrul 70, nr. 1040, 1899, coala 2.

¹¹³ Vezi, de exemplu, *Transilvania*, nr. 20, 15 octombrie 1874, p. 229; nr. 21, 1 noiembrie 1876, p. 238; nr. 19—20, 1—15 octombrie 1889; p. 154, 157; *Telegraful român*, nr. 17, 17 febr./1 mart. 1890, p. 66—67.

Comitetul s-a adresat tuturor autorilor și editorilor cu rugămintea de a expedia liste complete și, în măsura posibilităților, însoțite de exemplare ale tuturor scrierilor publicate¹¹⁴. Comisia, formată din opt specialiști în ramuri diferite, pe baza informațiilor primite a întocmit un Repertoriu, pe domenii, al publicațiilor, pe care Comitetul a socotit nimerit să-l recomande bibliotecilor. Revăzut și aprobat de conducerea Asociațiunii, el a fost publicat abia în 1900, în organul Asociațiunii, pentru a servi ca îndreptar despărțămintelor la alegerea cărților¹¹⁵.

De aceleași preocupări pentru înzestrarea bibliotecilor cu publicații adecvate se leagă încercările de a întemeia o „Bibliotecă Populară a Asociațiunii“, în care să apară scrieri adresate în primul rând locuitorilor din mediul rural. Întemeiată în 1891¹¹⁶, din pricina dificultăților financiare ea n-a putut funcționa decât începând cu anul 1899, iar prima broșură a apărut doar anul următor¹¹⁷.

Apariția Regulamentului bibliotecilor și punerea bazelor „Bibliotecii Populare a Asociațiunii“ au contribuit la creșterea interesului și la sporirea eforturilor pentru înființarea de biblioteci populare mai ales în anul următor. Este consemnată înființarea unor biblioteci la Năsăud (două biblioteci ambulante)¹¹⁸, Sălaj (o bibliotecă la Șomcuta)¹¹⁹, Sebeș (o bibliotecă la Săsciori)¹²⁰, Hațeg (o bibliotecă cu 70 volume)¹²¹, Beiuș (biblioteca despărțămintului)¹²², Bocșa (o nouă bibliotecă alături de cele trei existente) și Brașov (patru biblioteci ambulante)¹²³. La Hațeg, Turda, Blaj, Timișoara au crescut fondurile bibliotecilor și s-a apelat la comitet pentru a li se trimite cărți¹²⁴, iar despărțămintele Lugoj, Abrud, Oravița, Sebeș au hotărât, în adunările generale, să strângă fonduri pentru înființarea de agenturi și biblioteci¹²⁵. Se ajunge, astfel, în anul 1900, pentru care informațiile sînt mai exacte, la numărul de 54 biblioteci populare¹²⁶.

Anii ce s-au scurs de la înființarea, în 1872, a primei biblioteci și pînă la elaborarea Regulamentului bibliotecii au constituit perioada de încer-

¹¹⁴ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese verbale, Registrul 70, nr. 124, 1899, coala II.

¹¹⁵ Idem, registrul 70, nr. 1040, 1899, coala II.

¹¹⁶ *Transilvania*, nr. 9, 15 septembrie 1890, p. 323—324; nr. 8, 15 august 1891, p. 242.

¹¹⁷ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese verbale, registrul 70, nr. 852, 1899, coala I; *Transilvania*, Partea oficială, 1899, p. 113. Avînd în vedere că activitatea ei constantă a fost în perioada de după 1900, ea va fi tratată într-un capitol al părții a II-a a acestei lucrări.

¹¹⁸ Arh. St. Sibiu, fond Astra, Procese verbale, registrul 70, nr. 124, coala 3; nr. 222, coala 1, 1899.

¹¹⁹ Idem, registrul 70, nr. 222, 1899, coala 1.

¹²⁰ Idem, registrul 70, nr. 48, 1899, coala 2.

¹²¹ *Transilvania*, nr. 4, iulie—august 1911, p. 570.

¹²² Idem, nr. IV—V, aprilie—mai 1899, p. 185.

¹²³ Idem, nr. VI, iunie 1899, p. 217.

¹²⁴ Arh. St. Sibiu, Procese verbale, registrul 70, nr. 48, coala 3; nr. 671, coala 3; nr. 1067, coala II—III, 1899.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ *Raport general al C.C. al Asociațiunii pe anul 1900*, în *Transilvania*, nr. VI—VII, iulie—august 1901, p. 60.

cări și căutări în activitatea desfășurată de „Astra” în domeniul creării bibliotecilor populare. Dar aceasta a fost, totodată, perioada în care s-au făcut primele începuturi coordonate de răspîndire a cărții și cunoștințelor în rîndul maselor populare, perioada găsirii celor mai potrivite forme și mijloace de organizare, de conducere unitară și centralizată a întregii activități culturale a „Astrei”, ale cărei realizări s-au văzut cu prisosință în anii următori.

EUGENIA GLODARIU

VOLKSBIBLIOTHEKEN DER „ASTRA“

(1. Teil)

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin behandelt einige Aspekte aus der Tätigkeit der Siebenbürgischen Gesellschaft für die Literatur und Kultur des rumänischen Volkes (Astra), nämlich die Gründung von Volksbibliotheken für die Kulturpropaganda unter der breiten Masse. Nach Ansicht der Vereinsleitung waren die Volksbibliotheken dazu bestimmt, in den Reihen der rumänischen Bevölkerung, vor allem der Dorfbewohner, das Buch und damit Kenntnisse in Wirtschaft, Geschichte, Literatur, Politik u.a. zu verbreiten.

Gegründet anfangs auf die Initiative einiger Filialen (Făgăraș. 1872) hin, stehen die Bibliotheken im letzten Jahrzehnt des 19.Jhs. ständig im Blickfeld der Vereinsleitung.

In diesem ersten Teil der Arbeit werden die Bestrebungen zur Schaffung von Bibliotheken geschildert und die Bemühungen dargestellt, die besten Organisationsformen und die wirkungsvollsten Möglichkeiten für die Bibliotheken zu finden: Beschaffung von Veröffentlichungen, Ausarbeitung der Statuten, gebietsmässige Aufteilung der Bibliotheken, Schaffung der ersten Wanderbibliotheken (1896) usw.

Anfang des 20.Jhs. erscheint die Organisierung der Astra—Volksbibliotheken abgeschlossen, worauf die Vereinigung in der darauffolgenden Jahren ihr Hauptaugenmerk vor allem auf ihre eigentliche Tätigkeit richtet.

PREOCUPĂRI ALE ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA PENTRU ORGANIZAREA ÎNVĂȚĂMÎNTULUI PROFESIONAL DUPĂ 1848

După revoluția de la 1848—1849 capitalismul s-a dezvoltat în Transilvania în condițiile menținerii unor puternice rămășițe feudale, ale sistemului de breaslă și ale dependenței de imperiul habsburgic și apoi de Austro-Ungaria, în cadrul cărora Transilvania avea rolul de furnizoare de materii prime și produse agricole precum și de piață de desfacere pentru provinciile de vest. Revoluția industrială și trecerea la sistemul de fabrică s-a desfășurat relativ încet în Transilvania în comparație cu provinciile vestice ale imperiului habsburgic, deși în unele ramuri, ca industria minieră, siderurgică, industria materialelor de construcții și cea alimentară, s-au înregistrat progrese evidente. O pondere mare îi revine în continuare micii producții meșteșugărești, cu toate investițiile — limitate — făcute mai ales în ramura industriei miniere și siderurgice și într-o măsură mai mică în industria pielăriei, textilă și alimentară.

O serie de gânditori progresiști, fruntași ai vieții publice și unii exponenți ai burgheziei autohtone vedeau pericolul care amenința să innăbușe, să ruineze tinăra industrie și producția de mărfuri în general a Transilvaniei și militau neobosit pentru dezvoltarea producției autohtone, pentru ridicarea ei la un nivel care să-i asigure capacitatea de concurență cu produsele străine ce inundau țara. Un factor important în această problemă complexă îl constituia mina de lucru calificată în toate ramurile de producție. Din atare cauză problema instituirii și specializării lucrătorilor, mai ales a generației tinere, intră în preocupările multor personalități, organizații economice, ale presei, municipiilor și chiar ale statului.

Burghezia maghiară și germană din Transilvania s-a preocupat intens de această problemă în care a înregistrat o serie de realizări. Diferite asociații economice au lucrat cu succes în același domeniu; amintim în acest sens activitatea desfășurată de Erdélyi Gazdasági Egylet (Asociația economică transilvană) de la Cluj, care are meritul ei în organizarea mai multor expoziții, conferințe, cursuri, cât și în înființarea unor școli cu profil agronomic cum a fost Institutul de agronomie de la Cluj-Mănăstur. O activitate deosebit de fructuoasă a depus și Gewerbeverein (Asociația industrială) din Brașov, care a organizat cursuri duminicale și serale pentru ucenici și cea de la Sibiu care a întretinut o școală specială de pan-

tofărie, o școală pentru prelucrarea lemnului și o școală de țesut¹. Camerele de comerț și industrie și însuși statul au sprijinit organizarea și dezvoltarea diferitelor instituții ale învățământului profesional, în care românii au pătruns însă cu greu și într-un număr cu totul insuficient. De aceea problema îndreptării tineretului român spre cariera industrială și a pregătirii sale corespunzătoare a preocupat cercuri tot mai largi ale tinerei burghezii române și personalități de frunte ale intelectualității progresiste.

Marele gânditor și publicist George Barițiu în multe din scrierile sale insistă asupra acestei probleme devenite atât de actuale. „... Știm — afirma el la 1855 în *Gazeta Transilvaniei* — că toată strigarea și îndemnarea către meserii și comerț este cu totul deșartă în țări unde pământul încă tot mai e în stare de a nutri pe cea mai mare parte a poporului precum mai este încă și pe la noi... În privința a doua, să socotim numai atita că, în curs de 1/4 de veac (25 de ani), moșioara ce se află astăzi în mîna unui singur tată de familie va deveni împărțită la 3—4—5 sau și 12 inși... iar peste alți 25 de ani ce se va mai alege din acele pîrticele din nou împărțite? Aceasta lăsăm ca să judece fiecare om cu mintea sănătoasă. Paremi-se că atunci prisosul copiilor — continuă Barițiu — care nu mai pot fi nici economi, nici preoți, nici avocați, nici domni de stat, nici domni de condeiu, l-am da bucurios la negustorie pentru ca să cîntărească țări, să adune averi și să ne scoată din gîtlejul cel hămesit al caliciei².

Barițiu revine asupra acestei teme în numeroase articole din diferite ziare și reviste a căror activitate pe acest tărîm va forma subiectul unei alte lucrări.

Deosebit de susținute și rodnice sînt și preocupările Dr. Bartolomeu Baiulescu, președintele Asociațiunii pentru promovarea meseriilor între români. El își exprimă ideile în această problemă pe larg într-un articol intitulat „Disertațiune pentru necesitatea promovării și protecționării meseriilor între români“, publicat în revista *Transilvania*. Se subliniază că doi factori, strîns legați între ei determină puterea și vaza unui popor: cultura și starea materială, care se condiționează reciproc. Din cauza condițiilor istorice atât de vitrege pentru românii din Transilvania, aceștia au rămas mai în urmă în aceste domenii, neavînd nici destul pămînt, fiind și asupriți politic. Se analizează ce meserii, industrie și comerț au avut românii în trecut, cînd, deși erau excluși de la meserii, își confecționau singuri îmbrăcămintea, uneltele agricole, articolele de uz din lemn, ceramică. După 1848 relativ prea puțini români au pătruns în industrie. Se face o analiză amplă a situațiunii românilor în diferite ramuri de economie, pe comitate și chiar pe comune unde există anumite ocupații specifice. În continuare autorul recomandă diferite căi pentru propagarea meseriilor între români. „Și la noi țărani ar trebui îndemnați

¹ *Meseriașul Român*, nr. 7, din 1/13 aprilie 1888, p. 33.

² G. Barițiu, *Lipsa de școli reale și comerciale*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 3, din 18 ianuarie 1855, p. 10.

și învățați la diferite meserii, ca prelucrarea lemnului, cojocăria, măce-lăria, cizmăria, acordându-se totodată atenție perfecționării industriei cas-nice fine a femeilor române. Pentru aceasta trebuiesc create mai multe asociațiuni, trebuiesc înființate școli și ateliere. La sate, unde nu se pot înființa peste tot școli de meserii să se așeze măcar meseriași pricepuți pentru a-i învăța pe ceilalți³.

Românii din Transilvania, în interesul promovării meseriilor și al în-tețerii unui învățămînt profesional, în Memoriul de la Blaj din anul 1872, alături de gimnazii și școli reale au cerut și înființarea unor școli de agronomie și a unei școli montanistice în limba română⁴.

Cercurile intelectualității și burgheziei progresiste române din Transilvania, dî-nu-și pe deplin seama de importanța îndrumării și instruirii tineretului pe tărîmul industriei și meseriilor, au pus această problemă în centrul preocupărilor diferitelor asociații și reuniuni, înființate în a doua jumătate a secolului XIX și a căror acti-vitate va fi analizată în lucrarea de față.

În deceniul al VII-lea au fost organizate primele asociații ale meseriașilor și socalilor români. Amintim aici în primul rînd Asociațiunea socalilor români din Sibiu, înființată în 1867, care a promovat mulți tineri meseriași, Asociațiunea pen-tru sprijinirea învățăcelilor și socalilor români meseriași din Brașov, înființată în 1869, al cărei scop era formarea de meseriași români și Societatea socalilor români „Lumina” tot din Brașov. Din anul 1869 mai datează Societatea cizmarilor și tîm-plarilor de la Hațeg.

După 1870 se înființează Asociațiunea socalilor români din Cluj, Asociațiunea maestrilor români din Săliște, Societatea de meseriași români din Arad „Progresul”, societățile de meseriași de la Orăștie, Sebeș, Făgăraș, Reuniunea meseriașilor ro-mâni de la Lugoj, mai multe asociații din localități mai mici ca Miercurea, Poiana și altele. După 1900 se organizează Societatea meseriașilor din Blaj, Reuniunea meseriașilor și economilor de la Alba Iulia, Reuniunea meseriașilor români din Bistrița ș.a. În unele orașe mai existau asociațiuni parțiale, pe ramuri, ca ale mă-celarilor, cojocarilor, a croitorilor și lemnarilor români de la Brașov, a pieptănarilor de la Galeș⁵.

Aceste asociații se ocupau cu plasarea copiilor la meseriași, supravegheau pe meșteri și progresul ucenicilor, îi înscriau la școlile de ucenici, plătind de multe ori din fondurile asociațiunii taxele școlare cît și rechizitele trebuincioase, dădeau ucenicilor haine din fondurile existente sau din colecte. Ele confereau diferite ajutoare și stipendii, înlesnind trimiterea socalilor în diferite școli profesionale în țară sau la specializare în străinătate. Cele mai active erau în acest sens Asociația socalilor români de la Sibiu, cea de la Cluj, cît și Asociația pentru sprijinirea în-vățăcelilor și socalilor români meseriași din Brașov, a cărei activitate cuprindea de fapt întreaga Transilvanie.

Asociația de la Brașov în primii 16 ani de existență a așezat 541 copii români din toată Transilvania la 18 diferite meserii, dintre ei s-au format 189 socali și 46 meștri care s-au stabilit în Brașov și în împrejurimi, dar și în România⁶. Aso-ciația dădea anual în medie 13 stipendii la calfele meritorii. Dintre cei 388,20 florini cheltuieli ale asociației în anul 1885 de exemplu, 152,98 au fost alocați pentru haine și caz de boală, 50 fl. pentru taxe la școala de ucenici, 51,72 fl. pentru cărți

³ B. Baiulescu, *Disertațiune pentru necesitatea promovării și protecționării me-seriilor între români*, în *Transilvania*, nr. 21—22, din 1/15 noiembrie 1883, p. 149—156.

⁴ *IstRom*, IV (1964), p. 698.

⁵ *Meseriașul Român*, nr. 1, din 15/27 februarie 1886, p. 2 și *Transilvania*, nr. 4, iulie-august 1911, nr. jubiliar p. 556—588.

⁶ *Meseriașul Român*, nr. 1, din 15/27 februarie 1886, p. 2.

și rechizite școlare și 16 fl. pentru perfecționarea sodalilor⁷. Asociația din Brașov era ajutată de Astra, de Societatea tinerilor comercianți din Brașov, de banca Albina, de Societatea „Transilvania” din București și de donatori particulari⁸. Asociațiunea aloca — prin concurs — ajutoare mai ales pentru perfecționarea în anumite meserii slab reprezentate printre români, din fundațiuni lăsate în acest scop, cum au fost fundațiunea Andronic și fundațiunea Stroesco. Aceasta din urmă era de 20.000 fl. și stipula să se înființeze un convict împreună cu atelier, pentru copiii săraci ucenici sau un institut care s-ar găsi necesar pentru promovarea și perfecționarea meseriilor între români. Din procentele anuale ale fundației se sprijineau ucenicii săraci cu vestimente și cărți școlare, se plăteau taxe școlare, cheltuieli de boală, taxe de ținere la meseriași. Se prevedea ca ucenicii talentați să fie așezați în ateliere mai renumite, plătindu-li-se taxele, iar sodalii fruntași să intre în școli speciale în țară sau străinătate și să se premieze meșterii români care formează ucenici și sodali⁹.

Asociațiunea din Brașov a acordat anual patru ajutoare de câte 50 fl. pentru ucenicii din cadrul unor anumite meserii, patru ajutoare de câte 40 fl. pentru sodali care doreau să plece în străinătate pentru perfecționare și patru ajutoare de câte 100 fl. pentru sodali care voiau să deschidă atelier propriu și erau gata să primească la rîndul lor ucenici¹⁰.

Grija pentru ucenici era deseori lăsată complet în seama Asociației; astfel mulți părinți din regiuni mai îndepărtate, mai ales din Munții Apuseni, nu veneau să-și plaseze ei copiii la meserii, ci îi trimiteau singuri la Comitetul Asociațiunii, acesta trebuia de cele mai multe ori să-i îmbrace și să plătească pentru ei toate taxele de întreținere¹¹.

Noua Asociațiune de credit și depuneri „Meseriașul Român”, înființată la Brașov, prevedea prin statutele ei ca 60% din profit să revină Asociației pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov¹².

O activitate merituoasă în sprijinul pregătirii meseriașilor români a avut-o și *Reuniunea sodalilor români din Sibiu*, întemeiată în 1867. Contribuind la sporirea numărului de meseriași și sodali români și cultivînd simțul lor de solidaritate, Reuniunea le dădea și ocazia de a se perfecționa în meseriile lor prin împărtășiri reciproce de cunoștințe și experiență, prin întemeieri de fonduri în scopul înlesnirii cursurii în meserii, prin întemeierea unei biblioteci, organizări de expoziții, cursuri și alte manifestări cultural-instructive¹³.

Remarcabilă a fost activitatea depusă de *Reuniunea sodalilor români din Cluj*, care prevedea în statutele ei ca scop „înaîntarea membrilor săi în cultură, nutrirea spiritului social între ei și propășirea lor în ciștigarea cunoștințelor reale”, și mai departe, „spre ajungerea scopului său — în întruniri săptămînale — sodalii vor conversa, vor asculta prelegeri privitoare la industria, comerțul, agricultura, economia, matematica, peste tot științele reale...”¹⁴. Reuniunea sodalilor români din Cluj a activat susținut pentru realizarea obiectivelor propuse, fiind ajutată și de Astra, de Liga Culturală, de Societatea „Transilvania” din București, de Societatea „Carpați” din București.

Reuniunea sodalilor români din Cluj a așezat copii de la sate la diferite meserii în Cluj; din cei 600 fl. alocați de Societatea „Transilvania” din București s-au sus-

⁷ *Raportul Adunării Generale a Asociațiunii pentru sprijinirea învățăcelilor și sodalilor români meseriași din Brașov*, în *Meseriașul Român*, nr. 1, din 15/27 februarie 1886, p. 5.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Meseriașul Român*, nr. 1, din 1/13 ianuarie 1887, p. 1.

¹⁰ *Idem*, nr. 2, din 15/27 ianuarie 1887, p. 12.

¹¹ *Raportul Comitetului Asociației pentru anii 1887*, în *Meseriașul Român*, nr. 4, din 15/27 februarie 1888, p. 25.

¹² *Idem*, p. 27.

¹³ *Anuarul „Reuniunii sodalilor români” din Sibiu, 1900*, în *Foia Pedagogică*, nr. 10, din 1 octombrie 1900, p. 311.

¹⁴ Ioan Lupăș, *Comemorarea prof. dr. Grigore Silași*, Cluj, 1937, p. 19—21.

ținut anual în medie cca 35 de ucenici la diferite meserii, cu bani și îmbrăcăminte. Duminica li se țineau în mod regulat cursuri de gramatică, matematică, cântol¹⁵.

O activitate prodigioasă pe tărîmul promovării industriei și meseriilor, a calificării de lucrători, a desfășurat și *Societatea meseriașilor din Blaj*, înființată în anul 1889 (statutele fiind aprobate în 1902). Aceasta s-a îngrijit de plasarea copiilor din localitate și de la țară — deseori din regiuni îndepărtate — la ateliere bune, de frecventarea școlii de ucenici, îndrumarea patronilor pentru buna educație a ucenicilor. S-a urmărit și progresul școlar al acestora, împărțindu-se premii. Ucenicilor li s-au dat ajutoare în bani și haine în număr mare. Și sodalii și meșterii găseau în societate prilej de cultivare și instruire, biblioteca societății conținând numeroase cărți de specialitate, ținându-se și numeroase conferințe. Societatea a plasat tineri la școli profesionale la Cluj și Budapesta sau la ateliere de frunte din Viena unde au beneficiat și de azilul pentru creșterea ucenicilor. În zece ani de existență societatea a ajutat 359 de ucenici și a organizat 66 conferințe¹⁶.

În anul 1906 s-a ridicat problema înființării unei societăți — cu centrala la Sibiu — care să aibă ca obiectiv plasarea învățăceilor la diferite meserii și la comerț și care să se îngrijească de soarta lor. Copiii apti să fie plasați la patroni buni, să fie ajutați materialicește. Societatea să se îngrijească și de perfecționarea și de posibilitățile de muncă ale sodalilor. Se prevedea ca această societate să deschidă în locuri potrivite filiale¹⁷.

Preocupări deosebit de vii în acest domeniu a manifestat *Asociațiunea transilvană pentru literatură română și cultura poporului român (Astra)*, care timp de decenii a desfășurat o activitate neobosită și pentru răspîndirea meseriilor printre români, pentru ajutorarea și instruirea învățăceilor și sodalilor români. Adunarea constituantă din 1861 a adoptat imediat după alegerile statutare, în vederea preocupărilor viitoare citeva teze sau probleme din diverse ramuri ale științelor, artelor și economiei, teze formulate de George Barițiu. Printre acestea era starea economiei la românii transilvăneni, în cadrul căreia să se cerceteze mijloacele pentru răspîndirea în popor și dezvoltarea unor ramuri variate și metode raționale științifice precum și compunerea unor cărți școlare corespunzătoare¹⁸.

Însăși Statutele Astei înscriu țelurile propuse de Asociațiune în domeniul economic, astfel paragraful 2 definește scopul Asociațiunii: „întărirea culturii poporului român prin inițiere de studii și editare de publicațiuni literare, științifice și artistice, înființarea de biblioteci populare, muzee și alte colecțiuni, acordarea de premii și stipendii pentru diferitele specialități de știință, artă și industrie; expoziții, producții și conferințe publice, înființare, eventual ajutorare de școli și internate; organizarea de secțiuni științifice și designare de referenți literari în aceste secțiuni și în fine, prin orice alte întreprinderi legale care vor putea contribui la prosperarea culturii atât spirituale cît și economice a românilor din patrie.

Chemarea despărțămîntelor este de a conlucra la ajungerea scopului Asociațiunii, intrînd în mai de aproape atingere cu poporul și răspîndind la acesta învățătura în toate direcțiile; a) prin colecțiuni de produse literare de tot felul; b) prin stăruința ca pe lîngă școalele populare să se înființeze și susțină școale de pomărit și vierit, de grădini și alte economii de model etc., în măsura mijloacelor disponibile; c) prin disertațiuni populare și învățături despre economie, industrie și comerț; d) prin îngrijirea ca să se îndemne poporul a îmbrățișa deosebitele ramuri de industrie și comerț; e) prin îndemnarea poporului la înființarea de însoțiri folosite pentru membrii lor, prevăzute cu statute speciale“.

Astra a avut preocupări variate și susținute în acest domeniu, de la popularizarea meseriilor și a școlilor profesionale, de la organizare de prelegeri, concursuri și expoziții, pînă la conferirea unui număr considerabil de ajutoare și burse ucenicilor

¹⁵ *Meseriașul* (Lugoj), nr. 21, din 8/21 octombrie 1906, p. 2.

¹⁶ *Anuarul Societății Meseriașilor din Blaj*, 1909, p. 8—13; 1910, p. 8—11; 1912, p. 7—33; 1914, p. 8—10.

¹⁷ *Meseriașul* (Lugoj), nr. 6, din 12—25 martie 1906, p. 3.

¹⁸ *Transilvania*, nr. 3, din 1 februarie 1876, p. 23.

și a calfelor de meserii, cât și elevilor și studenților de la diferitele școli și instituții de învățământ profesional și economic.

În anul 1882 subcomitetul despărțământului IV al Astrei a elaborat un regulament privitor la îndemnarea tinerimii române spre îmbrățișarea meseriilor și a comerțului. Acest regulament prevede că „scopul întreprinderii pe lângă cel general desemnat în paragraful 2 din statutele generale ale asociațiunii transilvane, este special înaintarea comerțului și a industriei prin conferirea de stipendii și alte ajutoare pentru tinerii români care vor a se aplica la vreuna meserie sau la comerț pește tot”¹⁹.

În anul 1900, pe lângă secția literară, istorică și științifică s-a mai organizat — conform trebuințelor speciale ale Astrei — secția școlară și cea economică. Aceasta din urmă trebuia să sprijine dezvoltarea economică prin publicații, conferințe, asocieri, organizarea de școli profesionale și expozițiuni, să se ocupe cu statistica și literatura economică și să sprijine activitatea societăților economice. Secția a studiat problema înființării unei școli de agricultură și a școlilor economice de repetiție precum și problema calificării învățătorilor pentru școlile economice de repetiție.

La adunările Astrei se țineau conferințe pe tema îmbrățișării meseriilor și a instrucției practice profesionale. Astfel, importanța învățământului profesional este subliniată în adunarea generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român din 8 august 1871, în disertațiunea ținută de Ioan Dima Petrașcu și publicată în revista „Transilvania” (nr. 23 din 1 decembrie 1871, Brașov, an. IV, p. 269—270). După trecerea în revistă a învățământului elementar și mediu, se constată că românii din Austro-Ungaria nu au școli pentru instruirea viitorilor agricultori care formează grosul populației și nici pentru clasa de mijloc de la orașe. „Școli de meserii, școli de agricultură, școli unde să se învețe științele reale, școli anume pentru montanistică trebuie să ne înființăm, pentru că dacă vrem să ținem cont de progresele ce le face omenirea pe fiecare minut, la fiecare ceas, atunci ca să nu rămânem îndreptu în cultură și civilizațiune, trebuie să ne facem școli de toate facturile în care românii să primească educațiunea necesară și suficientă de a putea exista ca națiune... Dacă noi nu vom avea oameni de faptu, ne vor exploata străinii, care vor veni o dată cu drumul de fier în părțile noastre, să se folosească de neștiința noastră, ducându-ne afară din patrie imensele bogății ce ascund pământurile noastre în sinul lor...”

La adunarea Astrei ținută la Deva în 23 iunie 1873, profesorul Teodor Petrișor în conferința „Disertațiune pentru necesitatea instrucțiunii” arată că pentru o națiune ca să fie fericită și îndestulată nu este îndeajuns să fie activă și lucrătoare. „Poate avea pământul orice putere productivă, căci dacă nu cunoaștem această putere, dacă nu știm economisa, nu vom avea seceriș bun. Un meșter poate ședea tot lângă tarabă, căci dacă nu cunoaște invențiunile mai noi de a lucra, lucrul lui nu va avea nici un progres. Omul neînvățat, oricât va lucra nu va progresa alături de cei învățați, de cel expert în invențiunile moderne; o singură cale este pentru a satisface aceste cerințe: școala”. Se propun mijloace, fonduri pentru ajutorarea școlilor, începînd cu cele de la sate²⁰.

În conferința intitulată „Situația noastră economică și mijloacele pentru îndreptarea ei”, ținută de Romul Simu, membru al secției economice a Astrei, în 1909, se arată că vor trebui făcute încă multe în diferitele ramuri ale economiei naționale cât și pe tărîmul meseriilor, industriei și comerțului pe care tot mai mulți tineri le îmbrățișează. Vor trebui ținute și mai multe prelegeri și cursuri economice, vor trebui înființate școli economice de repetiție, ferme-model, școli agricole inferioare, vor trebui date stipendii studenților de la institutele economice. O atenție sporită trebuie acordată industriei casnice textile, industriei agricole, adică prelucrării materiilor prime ce se află la dispoziția sătenilor și în această direcție ar trebui crescuți și angajați specialiști și organizate — mai ales iarna — cursuri de industrie casnică. Pentru crearea unei clase de meseriași și industriași se propune organizarea unor ajutoare din partea comunelor, a despărțământelor Astrei și a băncilor

¹⁹ Arhivele Statului, Sibiu, Fondul ASTRA, cutia 54; din 1882.

²⁰ *Transilvania*, nr. 18, din 15 septembrie 1873, p. 207—211.

românești pentru stipendierea și calificarea unui număr cit mai mare de tineri în școlile și atelierile de industrie inferioară, în cursurile de desen și în școlile de artă industrială. Să se facă fundațiuni pentru ajutorarea elevilor de meserii, a reuniunilor de sodali și meseriași. Pentru formarea unei pături de comercianți români trebuie îndreptat tineretul spre această carieră și sprijinit cu toate mijloacele²¹.

Asociațiunea a organizat numeroase prelegeri în popor, pe teme practice, instructive. Conform concluziilor cu nr. prot. XXX al Adunării generale din 1875, s-au emis provocări către direcțiunile despărțămintelor circulare ale Asociațiunii, să ceară conferențiarilor respectivi ca la disertațiunile pe teme practice ținute cu ocazia adunărilor generale circulare ale despărțămintelor să folosească un limbaj popular și totodată ele să fie tipărite și răspindite în popor. S-au prelucrat și conferat teme folositoare din domeniul agronomiei, economiei și industriei etc.²².

La adunarea generală a despărțămintului Orăștie din anul 1895, de la Vinerea, s-a ținut o amplă prelegere de Ioan Moța, „Despre îmbrățișarea meseriilor și a comerțului“, subliniindu-se importanța și avantajele pentru români a acestora și îndemnând poporul țaran să-și deie copiii la învățătură în aceste ramuri²³.

Între numeroasele conferințe și prelegeri ținute de Astra cu ocazia adunărilor circulare, pe temele diferitelor ramuri agricole sau de îmbrățișare a meseriilor, amintim prelegerea „Despre îmbrățișarea invențiunilor noi, folositoare la economie“, „Despre industrie și comerț“, „Cum s-ar putea îmbunătăți starea poporului nostru“, „Însemnătatea meseriilor“ și altele²⁴.

În 1906 Astra ia măsuri pentru organizarea temeinică a acestor prelegeri. Prin circulara 1.499 din 12 decembrie 1905 și circulara 2.044/1912 s-au mobilizat despărțămintele în această problemă, trimițându-li-se și câte 100 coroane pentru conferențiar și cărți pentru înființarea de agenturi și biblioteci populare. Se dă un program de acțiune conform căruia trebuiesc alese comunele cele mai vizate, conferențiarii trebuiesc să fie specialiști, chiar preoți și învățători care s-au calificat într-o ramură, cu ocazia prelegerilor se vor înființa biblioteci și agenturi ale Astei, prelegerile să se țină și în mod practic, arătându-se și experimentându-se cele predate²⁵.

Astra s-a preocupat de calificarea în primul rînd a preoților și învățătorilor în direcția economică, îndemnîndu-i să frecventeze diferite cursuri²⁶. Prin revista „Țara noastră“ Astra a inițiat publicarea unor scurte tratate populare despre comerț, industrie și meserii²⁷. În anul 1909, Asociațiunea a angajat un agronom care să țină prelegeri populare și să dea îndrumări conferențiarilor²⁸. În anii ce au urmat, activitatea conferențiarului agronom s-a dovedit deosebit de rodnică în împărțirea cunoștințelor agricole raționale în popor. Prelegerile în unii ani au avut peste 100.000 de ascultători; astfel, în 1912 125.000 persoane au audiat peste 1.100 de prelegeri²⁹.

Astra s-a preocupat și de organizarea unor cursuri de negustorie pentru țărani, emițînd în acest sens decizia Comitetului Central 238/1908, pentru a da țăranilor unele cunoștințe folositoare și necesare, inițiativa făcîndu-se în comitatul Bistrița-Năsăud³⁰.

²¹ *Idem*, nr. II, din aprilie-iunie 1909, p. 75—85.

²² *Raportul secretariatului II despre activitatea Comitetului Asociațiunii transilvănene pe anul 1874—1875*, în *Transilvania*, nr. 20, din 15 octombrie 1875, p. 222.

²³ *Transilvania*, nr. 3, din 15 martie 1895, p. 69—81.

²⁴ *Idem*, nr. III, aprilie 1901, p. 58—59.

²⁵ *Idem*, nr. IV—VI, din 1906, p. 237—240.

²⁶ *Raportul secțiunii economice a Asociației despre activitatea sa în anul de gestiune 1906—7*, în *Transilvania*, nr. III, iulie-septembrie 1907, p. 169.

²⁷ *Idem*, p. 162.

²⁸ *Idem*, nr. IV, octombrie-decembrie 1909, p. 332.

²⁹ *Idem*, nr. IV—V, iulie octombrie 1913, anexa IV, p. 250—270.

³⁰ *Idem*, nr. IV, 1908, p. 210.

Multe prelegeri nu au dat însă rezultatele scontate, deoarece nu au fost însoțite și de demonstrații practice, cum au avut loc cu succes remarcabil la Gura Rîului, la Săliște, unde educația economică și industrială a țărănimii s-a făcut în cadrul unui curs practic. S-au confecționat de către cursanții însăși roți, dricuri, piese de plug, grape, furci. În aceste comune s-au organizat și cursuri de rotărie, care au ajutat ca țăranii să-și însușească aceste meserii auxiliare folositoare³¹.

În bibliotecile sătești propagate și înființate de Astra sint prevăzute în primul rînd cărți cu conținut economic-agronomic, care să inițieze pe țăranii în metodele noi, științifice în agricultură și cărți cu conținut industrial-comercial, privitoare mai ales la prelucrarea materiilor prime rezultate din agricultură și creșterea vitei — ca și la valorificarea acestor produse³².

Asociația a acordat atenție diferitelor cărți cu conținut economic pe care le comanda și le difuza. S-a ocupat și de redactarea și îmbunătățirea unei cărți speciale pentru școlile de ucenici, „Carte de citire și învățatură pentru școlile învățăcelilor industriali“, propunînd și un concurs pentru redactarea unor astfel de cărți³³.

În 1881 s-a decis organizarea unui concurs pentru redactarea unui „Manual de economie“.

În cadrul „Bibliotecii populare“ a Asociațiunii cit și al altor publicații editate de Astra, întîlnim numeroase publicații cu caracter economic, menite să popularizeze metode raționale în agricultură, sau care militează pentru îmbrățișarea diferitelor meserii³⁴.

Astra a împrumutat sau donat mereu cărți, mai ales cu profil economic, Reuniunilor de meseriași și comercianți³⁵.

În paginile „Transilvaniei“ pentru popularizare, sint publicate recenzii despre cărțile apărute în domeniul economic, comercial: „Cartea de învățatură pentru școlile de repetițiune economice“ de Iuliu Vuia, „Curs complet de corespondență comercială cu explicarea terminilor comerciali“ de I. C. Panțu³⁶.

Revista „Transilvania“ propovăduiește cultivarea deprinderilor practice în general în școli, astfel în articolul „Lucrul de mîină în școli“³⁷ se arată că școala este chemată să cultive plăcerea de lucru, prin lucrul de mîină se pot descoperi și dezvoltă înclinațiile elevilor și spre specialitățile tehnice. Educațiunea pur teoretică lasă pe majoritatea tinerilor fără o carieră, pe cînd cea practică, le poate asigura pîinea. Autorul, învățătorul Gheorghe Moianu, dezvoltă aceleași idei în articolul „O chestiune arzătoare“ propunînd și înființarea unei reuniuni pentru dezvoltarea diferitelor lucruri manuale, practice³⁸.

În articolul „Învățămîntul la noi privit în rezultatele lui actuale“ apărut în „Transilvania“ nr. 21—22 din 1—15 mai 1888, p. 182, autorul arată că țăranii ar avea o altă atitudine față de școala populară, dacă copiii lor ar învăța acolo și ceva cunoștințe folositoare de agricultură, pomărit, grădinărit.

Și I. Pop Reteganu se ocupă în coloanele revistei „Transilvania“ de educația multilaterală în școlile populare, de înzestrarea lor cu toate cele necesare, de îngrijirea grădinilor școlare³⁹.

Astra s-a ocupat efectiv de predarea cultivării pomăritului și industriei casnice în școlile elementare, a economiei de cîmp în general⁴⁰. Asociația s-a preocupat

³¹ *Idem*, nr. 43, 1912, p. 155—156.

³² *Idem*, nr. 13—14, din 1—15 iulie 1883, p. 105. Cf. *ActaMN*, VI, p. 347—360.

³³ *Idem*, 1898, Partea Oficială, p. 2.

³⁴ Aproape permanent revista *Transilvania* publică — pe copertele ei — lista publicațiilor editate de Astra.

³⁵ *Idem*, nr. IV, octombrie-decembrie 1908, p. 207.

³⁶ *Idem*, nr. VI, noiembrie-decembrie 1904, p. 181 și 221.

³⁷ *Idem*, nr. 2, din 15 februarie 1890, p. 51—54 și nr. 3, din 15 martie 1899, p. 85—91.

³⁸ *Idem*, nr. 5—6, din 1/15 martie 1889, p. 40—41.

³⁹ I. Pop Reteganu, *Școlile noastre populare*, în *Transilvania*, nr. 1, din 15 ianuarie 1893, p. 8—12.

⁴⁰ *Raportul general al despărțămîntului XI Salagiu Silvaniei al Astrei din august 1886*, în *Transilvania*, nr. 23—24, din 1—15 decembrie 1886, p. 194.

totodată de instruirea practică la școlile de fete, de cultivarea lucrului manual în aceste școli, ca o bază pentru dezvoltarea și îmbunătățirea industriei casnice tradiționale a femeilor române.

Asociația și revista ei „Transilvania” au arătat deschis necesitatea înființării unor școli de meserii. Astfel, în articolul „Școli industriale”, semnat de Petre Șpan, se trec în revistă rezultatele, realizările obținute în domeniul promovării meseriilor între români, dar se constată că ajutoarele acordate nu sînt suficiente, deși ele ajută materialicește pe ucenici; pentru cultivarea și instruirea lor corespunzătoare, ele nu servesc destul, pentru aceasta trebuie școli de meserii. În afara citorva orașe unde primesc și ucenicii români o oarecare instrucție, aceștia nu au posibilități să se cultive, de aceea foarte puțini se pot menține apoi ca meșteri. Pentru înființarea unor școli românești de ucenici ar trebui folosite toate posibilitățile, cerînd ajutorul băncilor române și utilizînd în acest scop fondurile pentru asociație⁴¹.

O preocupare permanentă a fost pentru Astra înființarea unei școli de agricultură, extrem de necesară românilor din Transilvania. Asociațiunea s-a ocupat și de importanța școlilor comerciale, de convingerea tinerilor de a îmbrățișa cariera comercială și a fi la înălțime în ea⁴².

Astra și-a îndreptat atenția în mod special spre ținutul Munților Apuseni. Ideea înființării aici a unor școli profesionale, o dată ridicată, a fost studiată de Comitetul despărțămîntului Abrud-Cîmpeni care a trimis în această problemă mai multe rapoarte Comitetului Central Astra. În unul din acestea se analizează în primul rînd starea actuală a meseriilor, cauzele stagnării lor, izvoarele și felurile materiilor prime, de ce școală este nevoie și ce unități productive se pot crea ca urmare firească a școlii de meserii. Ocupațiunile principale din această zonă — datorită condițiilor nefavorabile pentru agricultură — au fost diferitele meserii tradiționale, exercitate din tată în fiu, între care primul loc îl ocupa prelucrarea lemnului. Industria de casă nu poate concura însă cu produsele meseriașilor sau cu cele industriale, numai dacă prin metode și unelte perfecționate vor putea de muncii lor mai mult spor și mai multă rentabilitate. Pentru a scăpa de nimicire industria casnică, pentru a ridica bunăstarea locuitorilor și a împiedica emigrările, este necesară înființarea școlilor de meserii și a unor cursuri suplimentare ambulante. Materiile prime ieftine sînt diferite sortimente de lemne, de piatră, piei, lînă și fibre textile vegetale, ceară, rășini. Aceste materii trebuiesc luate în considerare la înființarea școlii de meserii, iar meseriașii mai tirziu se pot grupa în societăți, înființînd stabilimente industriale, fabrici, de exemplu o fabrică de mobilă, de ciment, de sticlărie și produse de olărit. După meseriile cele mai rentabile, școala, cu cel puțin 150 locuri, ar trebui profilată pe următoarele secții: de butnărit, rotărit, de confecționare a uneltelor economice, de timplărit, de strungărit și sculptură în lemn și fabricarea jucăriilor, pentru împletitul corfelor de nuiete, pentru sculptatul pietrei, cojocărit, croitorie și luminărit. Să se organizeze și cursuri suplimentare, la institut, iar vara cursuri ambulante, prin comune. Școala să fie de trei ani, pentru împletit de doi ani. Să fie trimiși tineri între 14—17 ani cu cel puțin patru clase elementare, iar pe lîngă profesori specialiști din diferite discipline, între care și desen și tehnologie, să funcționeze și meșteri ca instructori practici și conducători de ateliere și un econom, vînzător al produselor atelierelor. Se prevăd amănunțit planul de învățămînt și organizarea și înzestrarea atelierelor în fiecare specialitate. Școala va da certificate legale care să îndreptățească la exercitarea meseriei, aceasta și pentru cursurile complementare. Sînt prevăzute și planul de construcție și fondurile necesare⁴³.

Un alt proiect este cel al unei școli de agricultură în Munții Apuseni, după modelul celei de la Mediaș. Aceasta fiind însă prea costisitoare, s-a optat pentru organizarea unei ferme-model, specializată mai ales în creșterea animalelor și

⁴¹ *Transilvania*, nr. IX—X, noiembrie-decembrie 1897, p. 165—166.

⁴² *Comerțul și codicile comercial*, în *Transilvania*, nr. 11, din 1 iunie 1874, p. 125—126.

⁴³ *Transilvania*, nr. III, din 1913, p. 166—177.

pomicultură⁴⁴. În procesul verbal încheiat în şedinţa din 30 decembrie 1912 al despărţământului Abrud-Cîmpeni al Astrei, se hotărăşte înfiinţarea unei şcoli de agricultură cu durata de şcolarizare de un an, cu doi profesori, 20 elevi şi 8000 coroane cheltuieli de susţinere şi a unei şcoli de meserii de trei ani cu trei profesori, 40 de elevi şi 20.000 coroane cheltuieli de susţinere. Astra nu dispunea însă de mijloacele financiare necesare realizării acestor proiecte, de aceea se adresa cu un apel întregului public românesc pentru sprijinirea acestei acţiuni⁴⁵.

Între 1880—1884, secţia din Braşov a Astrei a proiectat înfiinţarea unei şcoli de ţesut la Săcele, dar nu a reuşit din motive materiale; la fel exista proiectul unei şcoli de ţesut la Satu-Lung⁴⁶.

Comitetul central al asociaţiei a decis în vara anului 1914 să ţină două cursuri de dantelărie, la Sălişte şi la Orăştie. S-a ținut cel de la Sălişte, cu 30 de eleve, încheiat cu o expoziţie, iar altul a avut loc în comuna Tuştea, despărţământul Haţeg⁴⁷.

Asociaţiunea s-a ocupat în continuare de problema unei şcoli economice române, a dezbătut şi studiat în repetate rânduri problema şcolilor economice de repetiţie şi a strîns date referitoare la învăţătorii care au participat la cursurile economice organizate de Ministerul Agriculturii⁴⁸.

Astra a alocat fonduri însemnate pentru ajutoare şi stipendii atât pentru ucenici şi sodali, cit şi pentru elevii şi studenţii din ramurile economice.

Pînă în anul 1875, deci în 14 ani de existenţă a asociaţiei au existat 74 stipendii Astra, dintre care cinci studenţi în studiile tehnice cu o bursă de 300, apoi de 400 florini anual, doi studenţi în agronomie cu 350 florini, un student în silvicultură cu 400 florini, 10 elevi la şcolile reale cu 50 apoi 60 de florini⁴⁹. Din rapoartele Astrei rezultă că în primii 20 de ani de existenţă, între 1861—1882, au fost alocate cite 8 stipendii pentru studii în agronomie, 11 pentru studii reale, 5 pentru tehnică, 4 pentru industrie şi 7 pentru comerţ. În număr mai mare au fost ajutoarele pentru ucenicii şi sodalii de meserii şi anume 278 de ajutoare în valoare de 10—15 fl., unul de 100 fl., în sumă totală de 4.910 fl.⁵⁰. Cu toate că bursele din diferitele fundaţii erau considerabile, ele nu acopereau decît o mică parte a necesităţilor. Prin 1888 de exemplu, la stipendiile în valoare de 12,25—50 fl. concureau şi cite 100 de tineri meseriaşi⁵¹. O parte din stipendiile şi ajutoarele pentru meseriaşi Astra le avea din fondul Dimitrie Andronic, înfiinţat de fondatorul sibian în scopul de a crea meseriaşi români⁵², altele din fundaţiunea Stroesco.

În anul 1882 Adunarea generală a Astrei a hotărît acordarea unor burse pentru cei ce vor să înveţe la vreun institut sau corporaţiune industrială următoarele meserii: ţesutul de pînze, covoare şi stoffe pe războaie mai perfecţionate, cusătura de albituri, broderia, croitoria fină, giuvaergeria, argintăria şi prelucrarea fină a metalelor şi farmacia⁵³.

S-au înfiinţat şi două stipendii pentru tinerii din M-ţii Apuseni care vor să se

⁴⁴ *Ibidem*, p. 177.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 178.

⁴⁶ Arhivele Statului din Sibiu, Fondul ASTRA, cutia nr. 54, din 1882. (Raportul comisiei de 3 emis în şedinţa din 31 decembrie 1881 pentru înfiinţarea unei şcoale de ţesut în Satu-Lung).

⁴⁷ *Transilvania*, nr. 10—12, din 1 decembrie 1914, p. 509.

⁴⁸ *Raportul secţiunii economice a Asociaţiei despre activitatea sa în anul 1907—8*, în *Transilvania*, nr. II, aprilie-iulie 1908, p. 143.

⁴⁹ *Transilvania*, nr. 20, din 15 octombrie 1875, p. 224.

⁵⁰ Arhivele Statului Sibiu, Fondul ASTRA, cutia 50, nr. 170, din 1882. Mulţumim colegei Eugenia Glodariu pentru indicaţiile preţioase.

⁵¹ *Cincisprezece ani din activitatea Asociaţiei Transilvania pentru literatura română şi cultura poporului român*, în *Transilvania*, nr. 21—22, din 1—15 noiembrie 1888, p. 174.

⁵² *Transilvania*, nr. 15, din 15 decembrie 1895, p. 396—397.

⁵³ *Transilvania*, nr. 19—20, din 1—15 octombrie 1882, p. 167.

perfecționeze în prelucrarea lemnului⁵⁴. În anul 1882 și 1883 s-au acordat stipendii unor practicanți în arta fotografică, farmacie, „mașinărie” și „industrie”⁵⁵. În anul 1900 se sistează ajutoarele pentru învățăceii de meserii. După 1900 se votează însă mai multe burse pentru specializare în anumite ramuri de prelucrare a lemnului, a metalelor, în școli profesionale de specialitate, școli de meserii sau agricultură și altele. Astfel de burse s-au acordat de exemplu pentru școlile industriale din Praga, Budapesta, Innsbruck și pentru politehnica din München⁵⁶.

Analizînd activitatea Astrei în decurs de 50 de ani se constată în acest domeniu următoarea situație: Asociațiunea a acordat stipendii și ajutoare:

- I. *Stipendii între 1871—1883 la opt elevi — 2740 fr.*
- *din fondul Asociațiunii*
- între 1887—89: 6 elevi . . . 740 fr.
- *din fundațiuni*
- între 1889—90: 1 elev . . . 20 fr.
- *din fondul Asociațiunii*
- între 1891—1899: 5 elevi . . . 720 fr.
- II. *Ajutoare pentru sodali și învățăceii de meserii*
- între 1864—1882 la 303 elevi
- *de la Societatea „Transilvania” din București*
- între 1886—1890 la 69 elevi . . . 3.155 coroane
- *din donațiunea societății „Transilvania”*
- între 1891—1892 la 36 elevi

Total: 16.160 coroane⁵⁷.

Într-o jumătate de secol de existență Asociațiunea a dat sodalilor și învățăcelilor de meserii ajutoare în suma de 27.460 coroane și a organizat 21.480 prelegeri populare, majoritatea pe teme economice⁵⁸.

În Astra și-au găsit reazim mulți din tinerii meseriași transilvăneni pentru introducerea și perfecționarea lor în diferite meserii. Adăugînd și ajutorul societății „Transilvania”, Astra și comitetele meseriașilor din Brașov, Cluj și Bistrița-Năsăud au putut întreține pînă în anul 1918 peste 1.000 de elevi meseriași ardeleni care s-au calificat în Transilvania sau în străinătate⁵⁹.

Problema creșterii de specialiști în diferitele ramuri economice și a organizării învățămîntului profesional la românii din Transilvania a preocupat și diferite cercuri din România. Cea mai rodnică activitate pentru ajutorarea românilor transilvăneni în acest sens a depus-o societatea „Transilvania” din București. De la înființarea ei, societatea „Transilvania” a acordat ajutor elevilor și studenților în științele exacte. În 1871 societatea elaborează un regulament de concurs pentru stipendii în științele exacte, regulament publicat de Asociațiunea Transilvania în foaia ei „Transilvania” și dat spre publicare și altor foi românești⁶⁰. Conform acestui regulament se crează trei burse de 150—200 galbeni pentru studii la universități din Franța, Italia sau Belgia, concurenții adresîndu-și cererile prin Comitetele Astrei, înaintînd prin ele actele personale, de șco-

⁵⁴ *Idem*, p. 153 și nr. 21—22, din 1—15 noiembrie 1883, p. 164.

⁵⁵ *Idem*, nr. 15—16, din 1—15 august 1884, p. 123—124.

⁵⁶ *Transilvania*, 1913, p. 390.

⁵⁷ *Idem*, nr. jubiliar, 1861—1911, p. 364—384.

⁵⁸ *Ce-a făcut „Asociațiunea” pînă acum, în Transilvania*, din 1920, p. 58—59.

⁵⁹ *Idem*, 1911, p. 364—384 și V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1969, p. 128.

⁶⁰ *Idem*, nr. 13, din 1 iulie 1871, p. 159.

larizare și paupertate, Astra făcînd observațiile și recomandările ei. Unul din stipendiști trebuia trimis de Comitetul Societății Transilvania la studii montanistice, unul la școala de poduri și șosele, iar al treilea la studii în domeniul unei alte științe exacte. Cei aleși au obligația de a trimite în mod regulat certificatele de studii, în caz de necorespondere retrăgîndu-li-se bursa.

În 1877 devine necesară modificarea statutelor societății, iar adunarea din 12 februarie 1878 a hotărît modificarea art. 3 al statutelor, stabilind ca „ajutoarele societății să se extindă și asupra junilor aplecați la arte, industrie, comerț și meserii”⁶¹.

În scopul ajutorării meseriașilor, societatea a stabilit un plan de măsuri și s-a pus în legătură cu Astra din Sibiu, cu Reuniunea sodalilor români din Cluj și cu Societatea pentru sprijinirea învățăceilor și sodalilor români din Brașov, organizînd și un comitet pentru districtul Bistrița-Năsăud.

Comitetul Societății Transilvania a decis crearea a 32 de ajutoare pentru meseriași și anume cîte 4 din următoarele meserii: dulgherie, fierărie, cojocărie, cizmărie, ceaprazărie, curelărie, rotărie, deci mai ales meseriile necesare la sate. Fiecare elev avea destinată o bursă de 40 fl. valoare austriacă. Comitetele din Transilvania urmau să publice concurs pentru a-i selecționa pe tineri și a-i așeza la meșterii cei mai buni pentru o perioadă de 3—4 ani. Totodată trebuiau să urmărească modul de comportare al elevilor și însușirea meseriilor. Aveau și obligația de a îndatora pe meșteri să înzestreze pe elevi cu cunoștințele teoretice și practice trebuincioase în meseriile pe care le urmau.

Societatea „Transilvania” a decis la 12 noiembrie 1878 să pună anual la dispoziția fiecărui comitet cîte 400 de fl. cu care să întrețină cel puțin 8 elevi, iar celui din Brașov 480 florini⁶². În 1887 se iau măsuri pentru extinderea acestor ajutoare și în părțile bănățene și apusene, la Lugoj, Timișoara, Arad, Oradea⁶³.

În anul 1895, în urma inspecției întreprinse de Comitetele societății s-a constatat că elevii răspîndiți prin orașele și satele Transilvaniei au crescut ca număr, și „este de dorit să sporească peste toată suprafața pămîntului românesc, pentru extinderea și întemeierea industriei române”⁶⁴. În anul 1897 Societatea a alocat suma cea mai mare: 5.771,95 lei unui număr de 101 elevi meseriași români, pentru învățarea unei meserii⁶⁵.

Societatea Transilvania a acordat mai multe burse unor studenți care studiau ingineria, științele tehnice și comerțul la facultăți și școli supe-

⁶¹ V. Curticăpeanu, *Societatea „Transilvania” din București pentru sprijinirea studenților și elevilor meseriași români din Austro-Ungaria*, în *Studii*, nr. 1, 1966, p. 105.

⁶² *Idem*, p. 106.

⁶³ *Idem*, p. 107.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Idem*, p. 110.

rioare la Bruxelles, Liège, Viena, Gand, Anvers⁶⁶, pînă în anul 1897, cînd în urma presiunilor Ministerului de Interne, Astra s-a văzut nevoită să renunțe la ele.

Din documentele citate reies cu pregnanță preocupările diferitelor personalități înaintate din Transilvania și ale Asociațiilor și Reuniunilor românești privind dezvoltarea învățămîntului profesional. Aceste preocupări progresiste concordau cu legea obiectivă a dezvoltării societății. Dezvoltarea forțelor de producție și a relațiilor capitaliste impunea societății acordarea unei atenții deosebite problemei asigurării forței de muncă calificate. Totodată aceste preocupări au contribuit practic la organizarea și dezvoltarea instituțiilor învățămîntului profesional din Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX.

MARIA MIREL — ANA MARIA ARDOS

BEMÜHUNGEN DER TRANSSILVANISCHEN RUMÄNEN FÜR DIE ORGANISIERUNG DES GEWERBEUNTERRICHTS NACH 1848

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit wird die Bedeutung des Gewerbeunterrichts unter den Bedingungen der kapitalistischen Wirtschaftsentwicklung in der zweiten Hälfte des XIX-ten und am Anfange des XX-ten Jh. untersucht und die Bemühungen hervorragender rumänischer Persönlichkeiten auf diesem Gebiete, sowie die Tätigkeit verschiedener wirtschaftlicher und kultureller Vereine beleuchtet. Unter diesen sind besonders die Bemühungen der ASTRA (Transilvanischer Verein für rumänische Literatur und Kultur des rumänischen Volkes), des Vereins für die Unterstützung der rumänischen Gewerbelehrlinge und Gehilfen aus Brașov und der Gesellschaft TRANSILVANIA aus Bukarest hervorgehoben.

Diese Vereine militierten in ihren Presseorganen, in Konferenzen und Vorträgen für die Einschlagung gewerblicher Laufbahnen und für die Organisation des Gewerbeunterrichts, wiesen Jugendliche — besonders vom Dorfe — auf Handwerk und in Lehrlingsschulen, sorgten für ihre fachliche Ausbildung, unterhielten sie während der Lehrlingsjahre und der Schulzeit und verliehen ihnen zahlreiche Unterstützungen und Stipendien. In dieser Weise spielten sie eine wichtige Rolle in der Organisation des Gewerbeunterrichts und der Ausbildung rumänischer Handwerker in der zweiten Hälfte des XIX-ten und zu Beginn des XX-ten Jahrhunderts.

⁶⁶ V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1969, p. 205—207.

LUPTA P.C.R. ÎMPOTRIVA PERICOLULUI FASCIST, PENTRU APĂRAREA INDEPENDENȚEI NAȚIONALE, OGLINDITĂ ÎN MANIFESTE ȘI MATERIALE (1934—1938)

După instaurarea dictaturii fasciste în Germania, pentru popoarele Europei a început o perioadă de luptă eroică în vederea apărării dreptului lor legitim la existență și independență națională, grav amenințat de forțele cele mai reacționare pe care le-a cunoscut vreodată istoria — forțele hitlerismului german.

Poporul român a privit pericolul hitlerismului german și al aliaților săi, revizioniștii horthyști maghiari — care urmăreau dezmembrarea națională și invadarea României — prin prisma suferințelor îndurate de-a lungul veacurilor datorită cotropitorilor de tot felul care i-au rîvnit bogățiile, l-au asuprit, au căutat să-i înăbușe ființa națională. În mintea poporului român erau deosebit de vii mai ales uriașele jertfe date în primul război mondial în croiele lupte duse împotriva Germaniei și Austro-Ungariei, ale căror trupe îi cotropiseră cea mai mare parte din teritoriul țării. Relevînd eroismul de care au fost animați românii în luptele din vara anului 1917 pentru apărarea pămîntului țării, Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, în cuvîntarea rostită la 12 august 1967 cu ocazia aniversării a 50 de ani de la bătăliile de la Mărăști, Mărășești și Oituz, arăta următoarele: „Ostașii și ofițerii români — muncitori, țărani și intelectuali — au apărut cu prețul vieții fiecare palmă din pămîntul patriei invadate de dușman, adăugînd astfel o nouă și măreață pagină de glorie și de vitejie la hronicul neamului nostru, la tradițiile eroice ale luptei pentru neatîrnare, pentru libertate națională și socială”¹.

În lupta cu cotropitorii străini poporul român a învins însă de fiecare dată, pentru că avea de partea sa dreptatea istorică, tradiția sfîntă a eroicelor lupte desfășurate din cele mai vechi timpuri pentru libertatea neamului, pentru apărarea ființei sale naționale. „În decursul veacurilor — arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al P.C.R. în cuvîntarea rostită cu ocazia vizitei din septembrie 1966 la Alba Iulia — peste pămînturile patriei noastre de astăzi au trecut multe năvăliri. Dar urmașii lui Decebal și Traian au știut permanent să-și păstreze ființa națională,

¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare rostită la 12 august 1967 cu ocazia aniversării a 50 de ani de la bătăliile de la Mărăști, Mărășești și Oituz*, în *Scinteia*, nr. 7431 din 13 august 1967.

să-și creeze o cultură și o civilizație proprie în strînsă legătură cu civilizația și cultura mondială și să asigure dezvoltarea și înaintarea 'continuuă a poporului nostru spre o viață demnă și independentă'².

Tot astfel s-a întîmplat și în cazul pericolului hitlerismului german și a aliaților săi revizionişti. Poporul român, toate forțele sale sociale progresiste în frunte cu clasa muncitoare condusă de P.C.R., s-au ridicat cu aceeași hotărîre care i-a animat pe înaintași, la lupta împotriva pericolului fascist, pentru apărarea independenței și unității naționale grav periclitată de Germania hitleristă și Ungaria horthystă, pornite să revizuiască pe orice cale, inclusiv agresiunea armată, tratatele de pace de la Versailles și Trianon încheiate după primul război mondial.

Această hotărîre de luptă a poporului român, a clasei muncitoare, a fost exprimată cu toată tăria încă în luptele din 1933 organizate și conduse de P.C.R. Prin aceste lupte a fost dată o puternică lovitură nu numai reacțiunii interne care voia să orienteze țara spre fascism, ci și hitlerismului instaurat cu puțin timp înainte în Germania și ale cărui planuri înrobitoare afectau independența și integritatea națională a României.

Lupta clasei muncitoare și a celorlalte forțe democratice ale poporului, hotărîte să apere țara de pericolul fascismului intern și extern, a crescut în amploare în perioada anilor 1934—1938.

În calitate de conducător al luptei antifasciste a poporului, partidul comunist a desfășurat o vastă activitate politică, organizatorică și propagandistică în vederea mobilizării maselor la luptă. O oglindă vie a acestei lupte neobosite, pline de răspundere și abnegație, desfășurată de P.C.R. pentru apărarea intereselor supreme ale patriei îl constituie și uriașul material propagandistic răspîndit de comuniști în rîndul maselor în anii 1934—1938. Studiul de față se va ocupa mai ales de unele manifeste și materiale ale partidului ce demască pericolul fascismului intern, al hitlerismului german și al aliaților săi revizionişti, pentru libertatea, independența și integritatea națională a României.

În cadrul materialelor propagandistice răspîndite de P.C.R. în rîndul maselor în anii 1934—1938 în vederea mobilizării lor la lupta antifascistă, la apărarea independenței patriei, un rol de seamă îl aveau manifestele. Tipărite și difuzate cu cele mai mari greutatea datorită condițiilor aspre ale ilegalității, teroarei polițienești, atacurilor organizațiilor fasciste asupra mișcării revoluționare și antifasciste, manifestele răspîndite de comuniști, de activiștii organizațiilor de masă, de alte persoane devotate cauzei antifasciste transmiteau în mase cuvîntul de ordine al partidului. Prin ele era chemat poporul la luptă unită împotriva pericolului fascist, pentru apărarea țării împotriva expansiunii hitleriștilor germani și a aliaților săi. Împreună cu presa ilegală și democratică antifascistă, manifestele constituiau o veritabilă armă propagandistică, fără de care ar fi fost de neconceput făurirea unei largi opinii și mișcări de masă ostile fascismului, hitlerismului. În perioada de după luptele din 1933 partidul a făcut o adevărată cotitură în ceea ce privește legătura sa cu masele, atragerea acestora la lupta antifascistă tocmai datorită muncii sale propagandistice fecunde, felului cum a știut să facă cunoscute maselor obiectivele majore pentru care luptă: apărarea țării de pericolul fascist spre care căutau să împingă țara cele mai reacționare vîrfuri ale claselor dominante în frunte cu organizațiile fasciste, apărarea independenței, suveranității și integrității naționale a României împotriva hitlerismului german și a aliaților săi revizionişti.

² *Scinteia*, nr. 7126 din 9 octombrie 1966.

Manifestele partidului au adus o contribuție de seamă la înțelegerea acestor obiective de luptă ce stăteau în fața poporului. Din cercetarea vastului material arhivistic al manifestelor care, deși îngălbenit de vreme, de condițiile grele în care a circulat, constituie și azi o mărturie vie a luptei grele și neobosite a partidului pentru apărarea țării de pericolul fascist — rezultă că una din coordonatele principale ale tematicii manifestelor din acești ani era lupta antifascistă, antihitleristă. O atenție deosebită a acordat partidul, în manifestele răspindite între anii 1934—1938, demascării pericolului fascismului intern ce venea din partea organizațiilor fasciste în frunte cu „Garda de fier“, a hitlerismului german și a aliaților săi revizionişti care periclita libertatea, independența și integritatea națională a României.

Considerînd în mod just că pericolul fascist intern vine din partea *organizațiilor fasciste* create de oligarhie, P.C.R. a răspindit în mase un mare număr de manifeste demascatoare la adresa „Gărzii de fier“, a organizației „Grupul etnic german“³ și a altor organizații teroriste de tip fascist pe care virfurile cele mai reacționare ale claselor dominante și hitleriștii germani căutau să le impună în viața politică a țării. „Mișcarea legionară, agentura hitlerismului în România, aservită integral imperialismului german — arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu în expunerea la a 45-a aniversare a P.C.R. — a dus o politică profund antinațională, prejudiciind grav interesele poporului român. a subordonat țara dominației Germaniei hitleriste, punînd în pericol însăși existența României ca stat independent și suveran“⁴.

Cu sprijinul politic și material primit după 1933 din afară de la hitleriștii germani, „Garda de fier“ a desfășurat o activitate diversionistă îndreptată împotriva mișcării revoluționare, antifasciste și democratice, urmărind instaurarea în țara noastră a dictaturii fasciste și subordonarea ei Germaniei hitleriste. „Garda de fier“ desfășura o deșăntată activitate anticomunistă, șovină și antisemită, folosind totodată cu abilitate în drumul ei spre putere prejudecățile mistice ale maselor, nemulțumirile lor reale de pe urma politicii guvernelor P.N.Ț. și P.N.L. Pentru a induce în eroare masele, legionarii lansau tot felul de lozinci diversioniste, avansau promisiuni demagogice, organizau procesiuni zgomotoase, adoptau titulaturi amăgitoare etc.

Intrucît activitatea acestei agenturi a hitlerismului în România periclita grav interesele naționale ale țării, pentru dizolvarea ei s-au ridicat în repetate rînduri comunistii, antifasciștii, toți democrații cinstiți, cărora le erau scumpe idealurile de libertate națională cucerite cu atîtea sacrificii de poporul român în trecut. Pentru dizolvarea „Gărzii de fier“ s-au pronunțat și o serie de personalități politice burgheze marcante cu vederi antihitleriste. Astfel, Nicolae Titulescu, ministrul afacerilor străine, îl avertiza pe I. G. Duca, șeful guvernului liberal, că această grupare teroristă „e în serviciul hitlerismului“ și că succesul ei „ar fi egal cu împlîntarea influenței“ germano-naziste în România⁵. La îndemnul lui Nicolae Titulescu și al altor personalități politice cu vederi antihitleriste, I. G. Duca a dizolvat la 9 decembrie 1933 „Garda de fier“. În urma măsurilor luate de guvern împotriva acestei organizații, legionarii s-au răzbunat crunt, cu mijloacele de luptă tipic fasciste, împotriva lui I. G. Duca. După o amenințare prin care i se comunica: „D-ta și Titulescu v-ați iscalit moartea“⁶, primul ministru liberal a fost asasinat mișelește pe peronul gării Sinaia la 9 decembrie 1933, spre indignarea opiniei publice progresiste din țară și străinătate. Dar „Garda de fier“ și-a continuat activitatea sa criminală și după aceste măsuri luate împotriva ei, adoptînd însă ulterior o nouă titulatură și anume „Partidul Totul pentru țară“, în scopul inducerii în eroare a opiniei publice asupra adevăratului său caracter.

³ *România în războiul antihitlerist*, București, 1966, p. 10.

⁴ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste în România*, București, 1966, p. 41.

⁵ Gheorghe Matei, *Cum a fost asasinat I. G. Duca*, în *Magazin istoric*, anul I, nr. 3, iunie 1967, p. 13.

⁶ *Ibidem*.

P.C.R. a căutat să lămurească masele că scopurile și conținutul activității acestei organizații au rămas la fel de periculoase și sub învelișul noii titulaturi pseudo-patriotice prin care încerca să-și mascheze adevărata față, cerînd totodată guvernului o poziție mai hotărîită împotriva ei. Într-un manifest al Comitetului Județean Roman al P.C.R. din 1935, adresat *Către Muncitori, Muncitoare, Țărani, Meseriași. Intelectuali, Către minoritarii asupriți!* se scria că: „Starea de asediu care a fost introdusă după asasinarea lui Duca azi e menținută pentru a împiedeca clasa muncitoare de a se organiza; pe cînd bandele fasciste au toată libertatea de a se organiza, „Garda de fier“ care a fost desființată, azi s-a reînființat sub numele de «Partidul Totul pentru țară»”⁷.

Indignat de faptul că noul guvern instaurat după omorîrea lui I. G. Duca nu a trecut în continuare la măsuri eficiente pentru zădărnicierea cu desăvîrșire a activității criminale, antinaționale a „Gărzii de fier“, P.C.R. a răspîndit o serie de manifeste prin care chema masele să ceară guvernului măsuri hotărîte împotriva organizațiilor fasciste. În aceste manifeste se arăta că în timp ce guvernul tolerează și chiar sprijină organizațiile fasciste trădătoare de țară, mișcarea revoluționară și antifascistă care luptă pentru apărarea libertății și independenței naționale a țării este ținută sub cea mai neagră teroare, iar conducătorii ei, în frunte cu eroicii luptători din 1933 — Gheorghe Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica, Gh. Vasilichi, C. Doncea, D. Petrescu ș.a.⁸ — sînt osîndiți la ani grei de temniță. „Doncea, Gheorghiu, Petrescu sînt ținuți în ghiarele călăilor în timp ce fasciștii Codreanu etc. se plimbă liberi și lucrează pentru distrugerea mișcării revoluționare“ — se arăta în manifestul din mai 1934 intitulat: *Salvați pe comuniștii căzuți în ghiarele călăilor siguranței! Întăriți lupta de eliberare a conducătorilor ceferiști!*⁹.

Poziția cercurilor guvernante reacționare de încurajare pe de o parte a organizațiilor fasciste și de reprimare pe de altă parte a organizațiilor antifasciste s-a văzut și mai clar în toamna anului 1934. În timp ce guvernul instaurat după asasinarea lui I. G. Duca nu a luat măsuri eficiente de reprimare a organizațiilor fasciste și mai ales a „Gărzii de fier“, ci a căutat doar să atenueze activitatea acestora și să și le subordoneze, acordîndu-le subvenții, înlesniri pentru organizarea unor congrese etc.¹⁰, împotriva organizațiilor democratice antifasciste s-a trecut la represiune deschisă. Printr-o ordonanță militară sînt desființate la 25 noiembrie 1934 32 de organizații democratice antifasciste și presa acestora sub pretextul că periclitează „siguranța statului“, iar militanții lor au fost arestați și judecați. Evenimentul a stîrnit indignarea opiniei publice din țară și din străinătate. P.C.R. a căutat printr-o serie de materiale propagandistice să edifice masele asupra semnificației măsurilor luate de guvern, chemîndu-le la apărarea organizațiilor democratice antifasciste. Într-un manifest al C.C. al P.C.R. din noiembrie 1934, adresat *Către întregul popor muncitor! Către toți cetățenii și cetățencele țării!*, se scria: „Toate organizațiile de masă ale poporului muncitor din România au fost interzise. Toate ziarele de stînga, orice drept de cuvîntare și de scriere a poporului a fost suspendat. Toate sălile de întrunire au fost închise. Militanții curajoși pentru libertățile cetățenești au fost arestați, ori în cel mai bun caz percheziționați, bătuți, batjocoriți. Casele lor au fost în multe locuri vandalicește devastate”¹¹. În continuare manifestul cere maselor să se ridice pentru apărarea organizațiilor democratice de atacul fascist și să elibereze pe conducătorii acestora închiși sau tîrîți în fața justiției de clasă burghezo-moșierești pentru „vina“ de a-și fi ridicat glasul în apărarea libertăților democratice, în apărarea independenței țării de pericolul fascist, hitlerist. „Toți ca unul sculați fără șovăire contra asasinilor politici ai organizațiilor

⁷ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (în continuare: I.S.I.S.P.) Cota A XIX-24, nr. inv. 813.

⁸ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-2, nr. inv. 685; Cota A XVIII-44, nr. inv. 727.

⁹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-12, nr. inv. 695.

¹⁰ Șt. Voicu, *Pagini de luptă a Partidului Comunist Român, împotriva fascismului, pentru independență și suveranitate națională*, în *Lupta de clasă*, nr. 6 din 1966, p. 61.

¹¹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-21, nr. inv. 704.

voastre! Nu tolerați reducerea voastră la sclavia hitleristă! Opriți mina satrapilor! Respingeți atacul celei mai negre reacțiuni! Nu lăsați să înainteze hidra fascistă, sângeroasă și războinică... Trăiască lupta pentru eliberarea ceferiștilor, pentru eliberarea profesorului Constantinescu-Iași, pentru eliberarea tuturor antifasciștilor și revoluționarilor din ocnele României!¹²

În manifestul de 1 august 1935 — zi internațională de luptă împotriva războiului — Comitetul Teritorial Ardeal și Banat al P.C.R. se adresa *Către conducerea regională din Ardeal și Banat a P.S.D.* ca împreună să ia poziție comună împotriva terorii pe care o exercita guvernul contra organizațiilor democratice antifasciste, în timp ce organizațiile fasciste și conducătorii lor activau nestingherit sub ochii poliției și sub oblăduirea partidelor burgheze: „Dizolvarea de către autoritățile militare din Cluj a Ocrotirii mamei și a copilului care servea intereselor muncitorești, precum și a Ligilor îndreptate împotriva prejudecăților și brutalităților este semnalul de atac împotriva sindicatelor muncitorimii... Căminele muncitorești răpite de la sindicatele unitare sînt date pe mîna sindicatelor galbene. Asasinii tovarășului nostru Ludovic Minski se plimbă liberi, profesorii Bugnariu și Constantinescu-Iași sînt chemați în fața justiției. Muncitorii din Valea Jiului, care la adunarea sindicală au luptat pentru drepturile muncitorimii sînt țiriți de la post la post (de jandarmi, n.n.) și bătuți!¹³

P.C.R. s-a adresat în repetate rînduri P.S.D., P.S.I., P.S.U. etc. pentru adoptarea unor platforme care să stea la baza luptei comune pentru închegarea frontului popular antifascist. Printre punctele acestor platforme figura cu insistență punctul care cerea: dizolvarea organizațiilor fasciste, arestarea și pedepsirea conducătorilor lor trădători de țară care urmăreau instaurarea fascismului, înfeudarea țării Germaniei hitleriste. Manifestul din septembrie 1935 adresat *Către toată muncitorimea organizată și neorganizată. Către tărînimea muncitoare. Către funcționarii statului și întreprinderilor particulare, pensionari, invalizi, văduve de război. Către mici meseriași și mici comercianți, muncitori intelectuali. Către toți cetățenii!* arăta că în fața creșterii rapide a pericolului fascismului în România, C.C. al P.C.R. s-a adresat P.S.D. și P.S.U. cu o nouă propunere pentru realizarea frontului unic de luptă antifascistă pe baza unei platforme cu următoarele revendicări: „1. Împotriva stării de asediu și a cenzurii. Pentru respectarea și lărgirea drepturilor cetățenești. 2. Amnistie politică deținuților antifasciști. Regim politic în închisori. 3. Împotriva scumpetei. Desființarea taxelor puse asupra articolelor de consum. 4. Împotriva execuțiilor silite. Introducerea impozitului progresiv pe venit. 5. Ajutorarea efectivă a populației din regiunile înfometate. 6. Împotriva pericolului de război, pentru pace. 7. Combaterea șovinismului și a organizațiilor fasciste!¹⁴

Un alt manifest, din martie 1935, adresat de P.C.R. *Către Comitetul Executiv al Partidului Social-Democrat, al Comitetului Central al Partidului Socialist Unitar! Către membrii Partidului Social-Democrat, Partidului Socialist Unitar și Sindicatelor afiliate la Confederația Generală a Muncii!*, după ce demască legile și măsurile represive ale guvernului împotriva mișcării revoluționare și antifasciste se pronunță, printre alte revendicări, „Pentru desființarea organizațiilor și sindicatelor fasciste... Contra stării de asediu și a cenzurii. Contra dizolvării organizațiilor antifasciste și a sindicatelor muncitorești. Pentru libertatea de organizare, întrunire, de presă și de cuvînt; pentru eliberarea ceferiștilor și a tuturor antifasciștilor și a deținuților revoluționari!¹⁵

Datorită faptului că și în cadrul partidelor burgheze exista o puternică aversiune față de fascism și organizațiile fasciste, că tot mai multe personalități politice burgheze pătrunse de simțul răspunderii față de soarta țării se pronunțau împotriva agenturii hitleriștilor în România, P.C.R., de pe o platformă largă de luptă, s-a adresat în repetate rînduri conducerii acestor partide pentru a colabora în lupta comună antifascistă, pentru desființarea organizațiilor fasciste și pedepsirea șefilor acestora.

¹² Ibidem.

¹³ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-34, nr. inv. 823.

¹⁴ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-44, nr. inv. 833.

¹⁵ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-8, nr. inv. 797.

În scrisoarea deschisă din 12 aprilie 1936 a C.C. al P.C.R. adresată *Către Biroul Executiv al Partidului Național-Țărănesc*, după ce sînt demascate măsurile represive ale guvernului, printre care dizolvarea organizațiilor antifasciste, organizarea în întreaga țară a unor procese intentate antifasciștilor, sprijinirea organizării Congresului „Gărzii de fier” etc., se arată pericolul organizației teroriste „Garda de fier” nu numai pentru partidul comunist și organizațiile sale de masă, ci și pentru partidele burgheze — național-țărănesc și național-liberal. „S-a dovedit existența unei mîini negre, organizatoare de asasinate ordinare, officină de terorizare a exponenților politici din România și a partidelor politice neafiliate fățiș fascismului. De acolo au pornit gloanțele ucigătoare contra lui Duca, de acolo comploturi contra altor oameni politici... Mina neagră a Gărzii de fier urzește planuri criminale de vindere a țării către hitlerismul imperialist. Mina neagră a Gărzii de fier punc la cale lovituri de stat contra libertății poporului”¹⁶. Se arată apoi că măsurile represive luate de către guvernul liberal au desființat doar formal „Garda de fier”, în schimb lovesc în mișcarea revoluționară, antifascistă și chiar în partidele burgheze. „Starea de asediu și cenzura militară îndreptate la început contra celui mai democratic partid din România, Partidul Comunist, lovește acum pe rînd tot ce este organizație democratică, ba chiar tot ce este exponent recunoscut al cetățenilor țării, lovește toate partidele politice, inclusiv partidul liberal...”¹⁷.

Scrisoarea atrage atenția masei largi a membrilor partidului liberal și armatei — în mare majoritate pătrunsă de o opinie antihitleristă — asupra rolului de agentură jucat de „Garda de fier”, a activității ei criminale în folosul Germaniei hitleriste, care putea avea drept rezultat pierderea independenței naționale a țării: „Această grupare fascistă operează în ciuda voinței părții politicește treze a însuși Partidul Liberal și a imensei majorități a armatei, care își vede rolul în apărarea independenței amenințate a poporului...”¹⁸.

Măsurile propuse de P.C.R. împotriva „Gărzii de fier” erau astfel formulate în scrisoarea adresată P.N.Ț.: „Pentru dizolvarea organizațiilor fasciste și arestarea șefilor criminali, complotiști, minjiți de sînge și profanatori ai mormintelor victimelor lor. Pentru formarea gărzilor cetățenești de autoapărare contra zbirilor și asasinilor reacționari și fasciști. Pentru alegeri libere din care iasă un guvern care să elibereze poporul de legiurile de teroare și înfometare, să garanteze libertățile publice și să ție ferm cursul politicii externe spre organizarea apărării colective contra provocatorilor de război”¹⁹.

Folosind o tactică largă de luptă, P.C.R. a reușit să stabilească legături cu diferite organizații și fracțiuni politice burgheze, cu dizidențe și organizații locale și cu organizații de tineret ale P.N.Ț., cu Partidul radical-țărănesc (Iunian), Partidul Conservator (Gr. Filipescu), cu care a dus tratative în vederea organizării de acțiuni comune contra pericolului fascist; sub influența partidului comunist o serie de organizații de masă — ca de exemplu „Comitetele Cetățenești” conduse de Dem. Dobrescu din dizidența național-țărănistă de stînga — desfășoară o susținută activitate politică, militînd pentru apărarea libertăților democratice, pentru combaterea fascismului²⁰.

P.C.R. a demascat în materialele propagandistice răspîndite în acești ani demagogia organizațiilor fasciste cu care — speculînd greutățile în care se zbăteau masele datorită politicii claselor conducătoare — căutau să înșele masele, să le distragă de la lupta revoluționară adevărată condusă de P.C.R. Astfel, un manifest din 1934. al Comitetului Regional al P.C.R. din Valea Jiului, *Către întreaga muncitorime din Valea Jiului și Reșița!* chema pe muncitori — indiferent de naționalitate, convingerile și partidul politic căreia îi aparțin — să lupte pentru obținerea adevăratelor

¹⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-1, nr. inv. 926.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ I. Iacoș, *30 de ani de la marile manifestații din Capitală. Un remarcabil episod al luptei antifasciste a poporului, în Momente din istoria Partidului Comunist Român*, București, 1966, p. 114—116.

lor revendicări economice și politice. „Jos ofensiva burgheziei! Jos scăderile de salarii! Jos concedierile! Jos războiul imperialist!... Cerem muncă și piine, ajutor de stat șomerilor... Jos conducătorii fasciști!”²¹.

Într-un manifest al C.C. al P.C.R. din ianuarie 1934 adresat țăranimii și intitulat *Pentru alianța revoluționară de luptă a țăranimii și proletariatului contra foamei!* partidul, militând pentru revendicările juste ale țăranimii — împrăștierea cu pământ, anularea datoriilor, ajutorarea din partea statului, înlăturarea terorii fiscale și jandarmerești etc. — cerea totodată țăranimii să lupte „... contra organizațiilor fasciste”²².

Demascarea organizațiilor fasciste, lupta împotriva activității lor criminale s-a făcut de către P.C.R. paralel cu demascarea fascismului însăși ca ideologie și regim politic, arătându-se prejudiciile imense ce le va aduce el pentru popor. Pentru mai multă eficiență, partidul se folosea în demascarea fascismului de exemplul dictaturilor fasciste din Austria, Germania, Italia, care au însemnat o experiență tragică pentru popoarele respective. Pornind de la evenimentele singeroase ce au avut loc în Austria în februarie 1934, partidul a arătat maselor care este adevărata față a fascismului, a demascat ororile săvârșite de el, rolul mîrșav jucat de organizațiile sale în reprimarea poporului, pentru instaurarea dictaturii fasciste. Astfel, într-un manifest din februarie 1934, *Către toți muncitorii, țăranii, funcționarii și soldații!*, P.C.R. scria, printre altele: „Luptele din Austria vă arată fața criminală a fascismului! În loc de o piine și muncă celor fără lucru, cum promiteau fasciștii — măcelărirea în grămadă împreună cu copiii și femeile. În loc de îmbunătățirea situației celor nevoiași, locuințe pentru cei fără adăpost — distrugerea cu tunuri a tot ce le vine în cale... Fascismul s-a arătat că nu este apărătorul maselor nevoiaș, ci dușmanul lor de moarte! El este sluga celor bogați... Iată fața adevărată a fascismului! Iată ce au de așteptat masele muncitoare din România de la dictatura fascistă... Iată care este programul «Gărzii de fier»”²³.

Într-un alt manifest din iulie 1935, intitulat *Către întregul popor muncitor de la orașe și sate. Către naționalitățile asuprite din România. Către întreaga generație tinăra asuprită și exploatată!*, P.C.R. arăta din nou maselor la ce se puteau aștepta de la fascism: „În primul rînd ca și în Germania lui Hitler și în Italia lui Mussolini condițiile voastre de viață se vor înrăutăți. Salariile și așa de foame vor fi scăzute, în timp ce alimentele de primă necesitate se scumpesc și se vor scumpi din ce în ce. Orele de muncă se vor urca în fiecare fabrică, atelier, birou, va fi introdus un regim de cazarmă. Șomajul va crește, iar femeilor muncitoare li se vor impune condiții de muncă și mai mizerabile... Ultimele crîmpele de drepturi de organizare a muncitorilor au fost luate. Sindicatele și organizațiile politice, culturale și sportive muncitorești sînt dizolvate, localurile închise, ... Conducătorii neînfricoșați care s-au pus în fruntea luptei maselor populare sînt arestați, schingiuiți, băgați pe zeci de ani la ocnă, iar acum se pregătește asasinarea lor. Iată ce avem de așteptat de la fascism: foame, șomaj, război!”²⁴. În încheiere, manifestul face o înflăcărată chemare maselor de la orașe și sate, femeilor, tineretului, întregii populații a țării să se încadreze în lupta antifascistă, pentru distrugerea organizațiilor fasciste: „Dacă nu vreți o completă distrugere a voastră și a copiilor voștri, treceți imediat la organizarea luptei contra fascismului. Formați Comitete de acțiune în toate fabricile, birourile, satele. Organizați întruniri și demonstrații de stradă și cereți libertate de întrunire, de organizare, pentru presa muncitorească și țăranască, arestarea conducătorilor fasciști și dizolvarea tuturor organizațiilor fasciste”²⁵.

Numeroase sînt manifestele în care P.C.R. dezvăluie în fața maselor *politica externă antinațională promovată de organizațiile fasciste* cu scopul subordonării țării Germaniei hitleriste și împingerii ei în războiul antisovietic pregătit de Hitler.

²¹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-50.

²² Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-6, inv. nr. 689.

²³ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XVIII-8, nr. inv. 691.

²⁴ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-12, inv. 801.

²⁵ Ibidem.

Această politică ce punea în mare pericol integritatea și ființa națională a statului român a fost infierată în numeroase documente de partidul comunist. Un manifest al C.C. al P.C.R. din 1935, adresat *Către poporul muncitor din județul Hunedoara!* arăta că „Garda de fier“, celelalte organizații fasciste și conducătorii lor „...nu se mulțumesc să pregătească jug greu și jaf poporului român... Fasciștii mai promit fără rușine că vor vinde țara lui Hitler și Horthy. Anunță că vor pune oasele soldatului român la dispoziția imperialismului fascist german pentru a face războiul fraților noștri muncitori și țărani liberi din Uniunea Sovietică. Fasciștii sînt vinzători de țară și de popor“²⁶.

În materialele propagandistice din acești ani, P.C.R. sublinia insistent pericolul activității organizațiilor fasciste ca agenturi ale lui Hitler, care subminau independența și integritatea națională a României. „În ura lor contra oricărei mișcări de eliberare a poporului, organizațiile fasciste dau mîna cu cei mai înverșunați dușmani ai poporului muncitor, cu fasciștii germani. Fasciștii sînt agenții deschiși ai hitlerismului în România, ai hitlerismului singeros imperialist care pregătește războiul... Dindu-și mîna cu hitlerismul, devenind agenți săi, fasciștii români pun în pericol însăși libertatea națională a poporului român“²⁷.

P.C.R. și-a exprimat în numeroase materiale îngrijorarea în legătură cu activitatea antinațională a organizațiilor fasciste, cu rolul lor de coloană a V-a a hitlerismului în România. Într-o scrisoare din 1936 a C.C. al P.C.R. *Către Comitetul Executiv al Partidului Social-Democrat! Către Comitetul Executiv al Partidului Socialist Unitar!*, după ce salută primii pași în colaborarea cu aceste partide pe linia unității de acțiune în vederea asigurării succesului frontului popular antifascist, se insistă din nou asupra punctului — subliniat cu atîta pregnanță în toate platformele de colaborare a forțelor democratice: desființarea organizațiilor fasciste care periclitează independența națională a statului român. „Partidul Comunist care luptă pentru apărarea libertăților democratice ale maselor populare și apărarea libertății naționale a poporului român... în fața agresiunii fascismului dinăuntru și dinafară — socotește că unul din punctele de importanță capitală, care să stea la baza încheierii unității de acțiune a proletariatului și a frontului popular antifascist, trebuie să fie lupta pentru combaterea și desființarea organizațiilor fasciste, a căror existență și atitudine amenință însăși libertatea și independența națională a poporului român“²⁸.

Cu ocazia înțelegerilor de Front Democratic încheiate în anii 1935—1936 între Partidul Comunist Român, Partidul Socialist, Partidul Socialist Unitar, Frontul Plugarilor, Uniunea oamenilor muncii maghiari din România, unele organizații locale ale Partidului Social-Democrat, Partidului Național Țărănesc, Partidului Radical-Țărănesc și Partidului Țărănesc al doctorului N. Lupu²⁹, s-a stabilit de asemenea o platformă comună de luptă în care figura punctul despre desființarea organizațiilor fasciste și pedepsirea conducătorilor lor. În timpul alegerilor parlamentare parțiale din județele Hunedoara și Mehedinți și în alegerile pentru Consiliile județene din 1937 de la Ploiești, Cluj, Iași, Bihor ș.a., forțele democratice coalizate au obținut succese însemnate asupra forțelor reacționare. Poporul român s-a pronunțat și cu această ocazie împotriva fascismului și a pericolului nazist, pentru apărarea democrației și a independenței naționale.

În timpul confruntărilor electorale din acești ani, P.C.R. a chemat masele prin numeroase manifeste să lupte împotriva atacurilor bandelor fasciste care desfășurau o adevărată teroare împotriva cetățenilor care votau pentru candidații frontului popular antifascist, atacau secțiile de votare, săvârșeau crime împotriva luptătorilor pentru democrație și independență națională. „Bande fasciste — se arăta în manifestul din 1935 intitulat *Către poporul muncitor din județul Hunedoara!* — vor avea răspunsul poporului. Puternice organizații și-au dat mîna. Partidul Comunist s-a înțeles cu Frontul Plugarilor pentru lupta comună. S-au înțeles Blocul pentru

²⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-19, nr. inv. 808.

²⁷ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-44, nr. inv. 833.

²⁸ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-20, nr. inv. 945.

²⁹ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 43.

apărarea libertăților democratice, Partidul Socialist (Popovici) și Uniunea muncitorilor și țăranilor maghiari... Formați gărzii de apărare contra bandiților huliganici fasciști și respingeți cum se cuvine orice încercare de organizare și atac ale lor³⁰.

În manifestele Comitetelor județene Hunedoara și Mehedinți ale P.C.R., adresate în 1935 către *Muncitori, țărani, intelectuali, mici meseriași!*, se cerea coalizarea tuturor forțelor democratice pentru respingerea candidaților național-creștini în alegeri, pedepsirea conducătorilor organizațiilor fasciste: „La închisoare cu fasciști trădători de neam cari vind țara lui Hitler!... Împiedecați alegerea reacționarului și fascistului cu mască creștină! Alegeți candidatul frontului popular anti-fascist!”³¹.

Un mare număr de manifeste ale P.C.R. au demascât acțiunile teroriste ale organizațiilor fasciste împotriva populației pașnice, împotriva ziariștilor care luau atitudine antifascistă. Într-un manifest din iulie 1936, intitulat *Contra barbariei fasciste. Pentru pace și libertate!*, adresat tuturor cetățenilor țării, se arată că „Cete de asasini fasciști, în solda hitlerismului, au tras, au rănit și au ucis muncitori și cetățeni cari apără libertatea presei, libertatea și siguranța individuală a redactorilor presei democratice burgheze «Dimineața», «Adevărul», «Zorile» etc. Trecători pașnici cad victimă dezordinelor dezlănțuite de criminalii Gărzii de fier. Banderile fasciste provoacă războiul civil contra maselor populare în clipa cînd imperialismul hitlerist german uneltește în țările balcanice ofensiva sa pregătitoare de război»³².

Insistînd asupra pericolului Gărzii de fier pentru orientarea pe o linie periculoasă a politicii externe a României, manifestul arată că cercurile guvernante reacționare „...patronează bandele ucigașe cu strigăte de «Jos Franța», «Trăiască Hitler»... îi ajută la sugrumarea rezistenței populare și la pregătirea instituirii singeroasei dictaturi fasciste, pentru stoarcerea și înfometarea maselor și mai ales pentru a arunca România în brațele Germaniei provocatoare de război»³³.

Activitatea diversionistă a „Gărzii de fier” a fost îndreptată și împotriva personalităților politice burgheze animate de adevărate sentimente patriotice, de grija pentru soarta țării. Unul din acești eminenți oameni politici și diplomați străluciți ai țării noastre a fost Nicolae Titulescu, adeptul unei politici externe de pace și securitate colectivă, de respectare a tratatelor de pace, de alianță cu Franța, Anglia, Cehoslovacia, țările balcanice, de stabilire a relațiilor diplomatice și a unui tratat de asistență mutuală cu U.R.S.S., bazat pe respectarea reciprocă a independenței și integrității naționale în fața agresiunii fasciste. Dar politica externă a lui Titulescu, de apărare a păcii și independenței naționale a poporului român, de condamnare a hitlerismului și a aliaților săi politici, care obținuse unele succese în anii 1933—1936, nu era pe placul forțelor fasciste din țară și străinătate care au urzit un adevărat complot împotriva lui Titulescu³⁴. După ce a fost amenințat de 5 ori cu moartea de către fasciști³⁵, Titulescu este înlăturat din guvern în 1936, fapt care a stîrnit indignarea opiniei publice progresiste din țară și străinătate.

Într-o serie de materiale ale sale, P.C.R. a demascât rolul jucat de Hitler și organizațiile fasciste din România în frunte cu „Garda de fier” în înlăturarea lui Titulescu, faptul că înlăturarea sa din guvern va avea consecințe grave pentru politica externă a României. În referatul C.C. al P.C.R. din 2 septembrie 1936 intitulat *Pentru frontul păcii, pentru unitatea de acțiune a clasei muncitoare. Pentru frontul popular antifascist* se arată: „Astăzi d-l Titulescu este debarcat pentru că Hitler și aliații săi din România vor să demonstreze în fața lumii întregi că sunt hotărîți de a rupe cu politica... de apărare a păcii făcută și expusă de Dl. Titulescu și să accelereze cursul de orientare spre Germania fascistă, să intensifice în stil mare ofensiva contra nivelului de trai al maselor și grăbirea fascizării țării, să pregă-

³⁰ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-19, nr. inv. 808.

³¹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-35, nr. inv. 824; Cota A XIX-58, nr. 1454.

³² Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-37, nr. inv. 1735.

³³ Ibidem.

³⁴ În acest sens vezi pe larg lucrarea lui Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, 1967, p. 341—361.

³⁵ *Tempo*, anul II, nr. 428, 22 noiembrie 1934.

tească instaurarea dictaturii militaro-fasciste și pregătirea războiului, alături de Germania fascistă. Această demonstrație de trecere la o politică mai hotărâtă de fascizare era necesară lui Hitler și aliaților săi din România pentru a împiedeca organizarea și dezvoltarea luptei forțelor democratice antifasciste populare din țară³⁶.

Într-un articol publicat în *Scînteia* la 1 octombrie 1936, se scria pe aceeași linie că „Forțele feudalo-monarhiste și contrarevoluționare fasciste din România... au reușit prin manevrele interne să dea o lovitură politicii externe de alianță a României cu Franța, Mica Antantă, de strângere a relațiilor cu U.R.S.S. prin debarcarea d-lui Titulescu”³⁷.

În anul 1937 P.C.R. a răspindit — în pas cu evenimentele politice din țară și străinătate — noi materiale de propagandă, prin care cheamă poporul la vigilență, la apărarea democrației, la luptă împotriva organizațiilor fasciste. În manifestul din 3 martie 1937 către *Popor!* se scria: „În gardă! Regimul democratic e grav amenințat. Libertățile publice sunt în pericol... Faptele vin să confirme una după alta justiția spuselor Partidului Comunist. Bandede fasciste amenință pe oamenii politici cu moartea, formează tribunale de inchiziție medievală, asasinează șefi politici, fac procesiuni zgomotoase, iau jurăminte publice tineretului ațîțindu-l la asasinat... E măcelărit profesorul Bratu iar guvernul Tătăărăscu se năpustește pe studenți, făcînd o manevră de acoperire a lui Zelea Codreanu, Zizi Cantacuzino și Cuza, ferindu-i de orice răspundere pentru victimele lor”³⁸.

Printre măsurile pe care P.C.R. le cere în acest manifest să fie luate pentru apărarea democrației, păcii și independenței naționale a țării revenea ca un leitmotiv dizolvarea organizațiilor fasciste și pedepsirea conducătorilor lor trădători de țară. „Să fie dizolvat Partidul «Totul pentru țară» sub care se ascunde «Garda de fier», cuib de asasini și trădători de neam. Să fie dizolvat Partidul Național-Creștin și toate organizațiile fasciste pe cuprinsul României! Să fie arestați conducătorii acestor partide în frunte cu Zelea Codreanu, asasin de rînd, fanariotul Zizi Cantacuzino, asasinul țăranilor din Salonta și răscoala din 1907 și... A. C. Cuza — simbrășii lui Hitler în România. La închisoare cu asasinii imorali și trădători de neam”³⁹. Același manifest se ridică împotriva presei fasciste care căuta să otrăvească conștiința populației cu ideologia fascistă: „Presa fascistă să fie suprimată. Să se astupe aceste canale spurcate ca Porunca Vremii, Apărarea Națională, Buna Vestire, Frontul. Țara Noastră, Universul și toate suratele lor prin care se scuipă în suflul curat al cetățenilor otrava murdară a trădării și a dezbinării poporului”⁴⁰.

În condițiile creșterii pericolului agresiunii statelor fasciste, în frunte cu Germania hitleristă, asupra țării noastre, a primejdiei ce o reprezenta „Garda de fier”, organizație fascistă, teroristă, agresivă, șovină care în decembrie 1937 își manifestase față intențiile de a obține puterea, a instaura dictatura fascistă și a subordona țara Germaniei naziste, P.C.R. a chemat din nou forțele națiunii, pe toți patrioții să impună desființarea organizațiilor fasciste și arestarea șefilor lor⁴¹.

P.C.R. a demască în fața maselor politice conducerii P.N.Ț. în frunte cu Iuliu Maniu atunci cînd a încheiat convenția electorală cu „Garda de fier” în alegerile parlamentare din decembrie 1937 — importantă confruntare dintre forțele democrației și forțele fascismului. „Primul act politic al d-lui Iuliu Maniu — se arăta în manifestul P.C.R. din decembrie 1937 intitulat *Tovarăși! Cetățeni!* — a fost încheierea unui pact de neagresiune cu sluga lui Hitler, Codreanu, pentru «asigurarea libertății alegerilor». Aceasta a fost o imensă greșeală. Greșeala de a te alia cu cel

³⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-28, nr. inv. 953.

³⁷ *Scînteia* din 1 octombrie 1936.

³⁸ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXI-2, nr. inv. 977.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Gh. Zaharia, A. Petri, *Partidul Comunist Român în fruntea luptei poporului pentru apărarea independenței naționale a țării împotriva fascismului*, în *AISISP*, nr. 2—3 din 1966, p. 142.

mai înverșunat dușman al poporului, în loc să te sprijini pe forța poporului în contra călăilor lui. Partidul Comunist cere tuturor membrilor Partidului Național Țărănesc de a lupta pentru ruperea pactului încheiat cu mercenarii lui Hitler și Mussolini, înlesnind astfel stringerea tuturor forțelor care stau sub steagul libertăților constituționale, al păcii și al progresului⁴².

Se știe că tocmai în condițiile absenței unei coaliții a tuturor forțelor democratice în alegerile din decembrie 1937, ale campaniei sîngeroase declanșate de bandele fasciste înarmate pretendente la putere, a fost adus la cîrma țării un guvern format de Partidul fascist Goga—Cuza, orientat spre Germania nazistă⁴³ și care obținuse în alegeri doar 9 la sută din voturi⁴⁴. Această guvernare instabilă a fost înlăturată la 10 februarie 1938 cînd, cu ajutorul marilor industriași și bancheri N. Malaxa, I. Gigurtu, M. Auschnitt, N. Mociornița etc., s-a instaurat dictatura regală personală a lui Carol al II-lea care reprezenta un regim de mină forte, concretizat prin adoptarea unei constituții prin care puterea de stat era trecută asupra regelui, prevedea restrîngerea drepturilor și libertăților democratice, extindea starea de asediu, interzicea partidele politice⁴⁵.

Demascarea și lupta împotriva fascismului intern s-a făcut de către P.C.R. paralel cu *demascarea și lupta împotriva hitlerismului german și a aliaților săi* care inspirau și sprijineau politic și material activitatea organizațiilor fasciste din România. Planurile politice și întreaga activitate a Germaniei hitleriste, Italiei fasciste, Ungariei horthyste etc. primejduiau în mod vădit libertatea, independența și integritatea națională a României.

În numeroase manifeste și alte materiale propagandistice răspîndite de partid se arăta maselor că fascismul german va duce la înrobirea popoarelor, la războiul cel mai crîncen, la pierderea independenței țărilor europene, în special a celor mici. Într-un manifest al C.C. al P.C.R. din octombrie 1935, *Către poporul român! Către clasele muncitoare din întreaga țară!*, se arăta că „Fascismul înseamnă război! Războiul este singura rețetă a fascismului, după cum a arătat fascismul italian... La fel fascismul german, care prin înarmările sale nebunești și prin agresivitatea sa șovinistă amenință toate popoarele Europei. Fascismul amenință existența micilor state, a micilor neamuri. Fascismul amenință existența și neațîrnarea neamului românesc, supunerea lui sub un jug străin⁴⁶”.

Dînd dovadă de patriotismul cel mai fierbinte, de grijă și răspundere pentru soarta națiunii române amenințate de expansiunea guvernelor fasciste, P.C.R. adresează în acest manifest o înflăcărată chemare poporului român să lupte cu arma în mînă pentru neațîrnarea țării, arătînd că comuniștii vor fi în fruntea acestei lupte. „Noi, comuniștii care iubim fierbinte poporul nostru, pentru a cărui pîine, pentru a cărui libertate, pentru a cărui cultură luptăm fără preget și pentru care știm să dăm jertfele cele mai grele, știm să înfruntăm temnița, știm să cădem sub gloanțele stăpînirii... noi comuniștii știm să stăm în fruntea mișcării pentru apărarea neațîrnării poporului nostru. Noi comuniștii chemăm la luptă toate forțele vii ale neamului împotriva forțelor distructive ale fascismului asasin⁴⁷”.

În scrisoarea C.C. al P.C.R. din 1 noiembrie 1935 *Către Comitetul Executiv al Partidului Social-Democrat!* se atrage atenția asupra situației periculoase create pentru România în urma formării blocului fascist central-european la care au aderat Germania hitleristă, Italia fascistă, Ungaria horthystă etc. și care a pornit deja la cîmpire prin război a unor popoare — cum era cazul Abisiniei cîmpirite de fasciștii italieni în 1935. „Deși țînta mărturisită a planurilor războinice ale blocului fascist este Uniunea Sovietică, totuși obiect imediat de atac vor fi țările mici, popoarele slabe învecinate. Semnalul l-a dat fascismul italian, atacînd independența

⁴² Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXI-3, nr. inv. 978.

⁴³ Șt. Voicu, *op. cit.*, p. 70.

⁴⁴ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXII-1, nr. inv. 986.

⁴⁵ Ion Popescu-Pufuri, *România în timpul celui de-al doilea război mondial*, în AISISP, nr. 5 din 1966, p. 39.

⁴⁶ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-13, nr. inv. 802.

⁴⁷ Ibidem.

Abisiniei. Vai de lituanieni, vai de cehi, vai de români, dacă nu vor ști să se garanteze din vreme contra fascismului cotropitor. Nu numai soarta proletariatului și a țărănimii dar existența și neatințarea întregului popor român sunt amenințate⁴⁸.

Acest document de o excepțională însemnătate pentru definirea poziției juste, pline de patriotism, de grija pentru soarta țării — pe care se situa P.C.R. — cuprindea formulată cât se poate de clar chemarea adresată poporului încă în 1935 de a lupta cu arma în mână pentru apărarea independenței și a granițelor naționale ale României împotriva blocului agresor al statelor fasciste: „Noi, comuniștii, sintem gata să apărăm cu arma în mână independența României, dacă țara noastră ar fi silită să ducă un război național de apărare contra imperialismului fascist⁴⁹.”

Intr-un alt document al P.C.R. din august 1936 se arăta că Hitler „pregătește războiul contra țărilor baltice, Cehoslovaciei și țărilor din sud-estul Europei spre a putea folosi teritoriile și resursele acestora în războiul contra U.R.S.S. Germania hitleristă este înconjurată în această politică războinică de acoliții săi, clica militaristă din Japonia, Ungaria și Bulgaria fascistă... Fasciștii germani nu mai ascund că vor să pună mina pe România...⁵⁰. P.C.R. a demască politica Germaniei și Italiei fasciste de sprijinire și încurajare a pretențiilor teritoriale ale Ungariei horthyste pe seama Transilvaniei — străvechi teritoriu românesc, locuit în majoritate covârșitoare de români — chemind poporul la lupta hotărâtă pentru apărarea independenței și integrității naționale în fața oricăror tendințe de revizuire a granițelor consințite prin tratatele de pace în vigoare.

Ocupându-se de situația internațională, documentele P.C.R. arătau curba periculoasă pe care apucaseră evenimentele datorită politicii agresorilor fasciști. Ilustrind cu exemplul Abisiniei care căzuse victimă agresorilor fasciști italieni, o *Chemare a Comitetului Regional Prahova al P.C.R. către Comitetul Executiv al Partidului Național-Țărănesc din Prahova* scria: „Fiecare zi aduce agravarea pericolului ce amenință țara noastră. Pe planul internațional succesul războiului singeros din Abisinia a adus apă la moară pentru provocatorii de război cari conduc azi Germania și cari urmăresc transformarea țării noastre cu imensele ei bogății de petrol, lemn etc. într-o colonie a capitalismului hitleristo-horthyst⁵¹.”

P.C.R. s-a ridicat cu hotărâre împotriva tendințelor de orientare prohitleristă în politica externă a României susținute de unele cercuri reacționare în frunte cu organizațiile fasciste și cerea cu insistență continuarea pe mai departe a politicii externe a lui Nicolae Titulescu care era în asentimentul mării majorități a poporului, al cercurilor burgheze patriotice, antihitleriste. „Soarta poporului român și a tuturor naționalităților din România sînt puse în mare pericol. Ele își vor asigura o soartă mai bună luptînd pentru apărarea păcii în strînsă alianță cu Franța democratică, cu U.R.S.S., Anglia, Mica Antantă și Înțelegerea Balcanică și pentru întărirea Ligii Națiunilor ca factor de pace. Politica de pace al cărei exponent era d-l Titulescu trebuie făcută și mai departe și în mod consecvent și mai hotărît⁵².”

P.C.R. a demască pericolul hitlerismului german pentru independența României, exemplificînd cu intervenția Germaniei și Italiei fasciste în Spania republicană. În manifestul C.C. al P.C.R. din 3 iulie 1937 către *Popor!* — după ce arată că regimul constituțional e amenințat de organizațiile fasciste, subliniază că independența națională a țării era grav amenințată de Hitler. Manifestul face vinovat pentru acest lucru organizațiile fasciste, guvernul, regele și celelalte forțe reacționare, arătînd că „...miine Hitler va interveni direct în România cum face azi în Spania. Unde e mîndria independenței naționale a poporului? Guvernul Tătărescu împreună cu regele se grăbesc s-o vîndă lui Hitler...⁵³.”

⁴⁸ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-23, nr. inv. 812.

⁴⁹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XIX-23, nr. inv. 812.

⁵⁰ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX, nr. inv. 942.

⁵¹ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-34, nr. inv. 1463.

⁵² Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XX-28, nr. inv. 953.

⁵³ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXI-2, nr. inv. 977.

Cerînd o acțiune hotărîtă în favoarea unei politici de apărare a independenței și integrității naționale a țării, manifestul arată că „Poporul vrea un guvern al său, un guvern care să stîrpească buruiana fascistă din țară, să lupte pentru pace și să-i apere independența amenințată de țările fasciste alături de Franța democratică, Uniunea Sovietică liberă, Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică”⁵⁴.

În perioada alegerilor parlamentare din decembrie 1937 — eveniment politic important pentru orientarea viitoare a politicii interne și externe a României — P.C.R. a popularizat din nou programul său de politică externă afirmat cu consecvență în toți anii anteriori. Într-un manifest al Comitetului Teritorial Ardeal și Banat al P.C.R. din decembrie 1937, intitulat *Frați muncitori și țărani! Cetățeni!*, se propunea o platformă de revendicări pentru concentrarea tuturor forțelor democratice pe o listă unică în alegerile din decembrie 1937. În această platformă figura printre alte revendicări și cea privitoare la politica externă susținută de P.C.R. „Pentru integritatea teritorială a patriei noastre, în cadrul Ligii Națiunilor, cu sprijinul marilor state pașnice, împotriva planurilor de război și a revizionismului fasciștilor”⁵⁵.

În manifestul C.C. al P.C.R. din decembrie 1937 intitulat *Tovarăși! Cetățeni!* — elaborat cu prilejul alegerilor —, prin care se cerea forțelor democratice să meargă pe liste unice, era exprimat din nou cît se poate de clar întregul program al politicii externe a P.C.R. privitor la apărarea independenței și integrității naționale a României, sprijinul internaționalist acordat popoarelor abisinian, spaniol, chinez etc. care au căzut victime agresorilor fasciști, militariști: „Jos fascismul!... Jos războiul imperialist! Jos miinile fascismului german, italian și japonez de pe grumazul poporului spaniol și chinez! Trăiască Uniunea Sovietică, cetatea neînvinsă a Socialismului, păcii și democrației! Trăiască lupta pentru apărarea și lărgirea libertăților democratice! Trăiască lupta pentru independența națională a poporului român, amenințată de fascismul revizionist”⁵⁶.

*

A fost prezentat în studiul de față — ținînd cont de spațiul de care dispunem — doar o infimă parte din bogatul material arhivistic al manifestelor răspîndite de P.C.R. în anii 1934—1938 pe tema luptei antifasciste, antihitleriste. Din analiza lui se poate desprinde concluzia majoră privitoare la atitudinea plină de patriotism a P.C.R., la lupta sa plină de abnegație desfășurată în fruntea poporului pentru apărarea țării împotriva pericoului intern, pentru apărarea independenței, unității și integrității naționale a României în fața atacurilor hitlerismului german și a aliaților săi revizionști. Această luptă grea a ieșit victorioasă la 23 August 1944 odată cu Eliberarea țării de sub jugul fascist, deschizîndu-se astfel epoca marilor transformări democratice și socialiste de mai tîrziu, care au schimbat întregul curs al istoriei patriei noastre.

IOAN CHIȘU

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Arhiva I.S.I.S.P., Cota A XXI-8, nr. inv. 983.

⁵⁶ Ibidem.

LA LUTTE DU PARTI COMMUNISTE ROUMAIN CONTRE LE PÉRIL
FASCISTE, POUR LA DÉFENSE DE L'INDÉPENDANCE NATIONALE,
LUTTE REFLÉTÉE DANS LES MANIFESTES ET MATÉRIAUX
(1934—1938)

(Résumé)

Cette étude présente de façon synthétique la contribution que représentèrent les manifestes — en tant que matériel de propagande — pour l'activité du parti déployée en vue de la lutte antifasciste et antihitlérienne.

Dans l'introduction on démontre que la lutte que le peuple roumain, conduit par le communistes, mena contre le péril fasciste, les agresseurs hitlériens et leurs alliés, les révisionnistes de Horthy, ne fut que le prolongement de la lutte dirigée par ce peuple depuis des dizaines d'années contre toutes sortes d'opresseurs étrangers convoitant ou volant ses richesses, en cherchant à étouffer son existence nationale. Mais le peuple roumain est toujours sorti vainqueur de sa lutte contre les oppresseurs, car la vérité historique, les glorieuses traditions de lutte des générations passées ainsi que la vitalité de son organisme national étaient toujours de son côté. Cette longue lutte atteignit son comble dans l'accomplissement de l'unité nationale de la Roumanie, de 1-er décembre 1918, ce qui fut un procès historique nécessaire, réalisé par le peuple roumain.

Se fondant sur un riche matériel d'archive, cette étude présente de façon ample l'activité du P.C.R. visant la dénonciation du péril fasciste interne venant de la part des organisations fascistes, tels la „Garde de fer“, le „Groupe ethnique allemand“ etc., véritables agences de l'hitlérisme en Roumanie, déployant une activité terroriste systématique contre tous les patriotes antifascistes.

On présente et analyse un grand nombre de tracts dénonçant la dangereuse politique étrangère expansionniste et agressive de l'Allemagne hitlérienne, de l'Italie fasciste, de la Hongrie de Horthy etc., dirigée contre l'indépendance, l'unité et l'intégrité nationales de la Roumanie.

Parallèlement à la mise en évidence du péril du fascisme tant intérieur qu'international, on présente les mesures proposées par le P.C.R. pour assurer la collaboration de toutes les forces démocratiques, en vue de la dissolution des organisations fascistes, pour encourager une politique étrangère de paix, à côté de la France, de la Grande Bretagne, de la Tchécoslovaquie, des pays balkaniques, de l'URSS, politique dont Nicolae Titulescu, homme politique et diplomate à renommée mondiale, fut le représentant.

On reproduit les manifestes par lesquels le P.C.R., faisant ainsi preuve d'un patriotisme de haut degré, fait savoir que les communistes lutteront les armes à la main pour la défense de l'intégrité nationale de la Roumanie, contre l'agression fasciste.

LUPTA PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN PENTRU ÎNFĂPTUIREA FRONTULUI POPULAR ANTIFASCIST

Dezvoltarea economică-socială și politică a României burghezo-moșierești a avut loc în cadrul sistemului de contradicții economice-sociale izvorâte din diviziunea inegală a proprietății asupra forțelor de producție. Contradicțiile tot mai profunde dintre forțele și relațiile de producție și-au găsit expresia directă în raporturile contradictorii între diferitele clase, pături și grupări sociale. Puterea economică și politică era concentrată în mâinile mării burghezii și ale moșierimii (boierimii), aliate cu capitalul monopolist internațional. În fruntea statului monarhic cu caracter de clasă burghezo-moșieresc se afla „moșierul nr. 1” al țării — regele¹. Împotriva acestei „monstruoase coaliții” s-au ridicat și au pornit la luptă hotărâtă masele largi ale oamenilor muncii asupriți și exploatați. Viața social-politică a României din perioada premergătoare revoluției populare a fost determinată de procesul ascuțirii contradicțiilor de clasă.

*

Determinată în ultimă instanță de ascuțirea contradicțiilor economice, sociale și politice, atitudinea diferitelor clase sociale, a partidelor politice exponente ale acestora, precum și scopul și direcția activității, a tacticii lor pot fi elucidate numai pe baza clarificării contradicțiilor celor mai importante ale societății date, a forțelor ei motrice. „Ceea ce în genere pune în mișcare lumea este contradicția...” — formula Hegel, primul în istoria filozofiei, legitatea generală a dezvoltării². Dezvoltarea este „lupta contrariilor” — sublinia Lenin în vestitele sale „Caiete filozofice”³. Cauza fundamentală, forța motrice a oricărei dezvoltări, deci și a dezvoltării sociale, o constituie lupta contrariilor. Mișcarea însăși este contradictorie, respectiv poartă în sine o anumită contradicție (un anumit corp se află și totodată nu se află în același moment în același loc și în aceeași stare!). Diferitele forme ale mișcării (mecanică, fizică, chimică, biologică, socială) implică diferite forme de contrarietate. Sub raport filozofic, în abordarea sau aprecierea dezvoltării, elementul esențial îl constituie mișcarea mediatoare, ale cărei momente sau determinări caracteristice conform dialecticii sînt: identitatea, deosebirea, diversitatea, opoziția, contradicția. Aceste categorii reale indică raporturi fundamentale de determinare aflate într-o ordine succesivă de desfășurare treptată. Astfel, deosebirea include deja contradicția, dar nu sub o formă dezvoltată, ci numai ca germene. Deosebirea, opoziția, contradicția nu sînt deci date o dată pentru totdeauna, nu

¹ Familia regală deținea 150.000 ha terenuri.

² Hegel, *Enciclopedia științelor filozofice, partea întâia. Logica*, Edit. Acad. R.P.R., 1962, p. 230.

³ V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, Edit. politică, București, 1956, p. 322.

constituie raporturi rigide, ci indică corelații care în procesul contrarietății se află într-o permanentă transformare, dezvoltare, și care în anumite condiții bine determinate se transformă reciproc una în cealaltă, schimbându-și locul⁴.

Cheia dezvoltării sociale — după cum a demonstrat K. Marx — se află în caracterul contradictoriu al modului de producție din perioada istorică dată. Această esență contradictorie se afirmă sub forma raporturilor sociale concrete dintre oameni, grupuri și clase sociale, a corelațiilor lor reciproce⁵. În societatea divizată în clase antagoniste deosebirea, opoziția și contradicția dintre forțele și relațiile de producție se exprimă sub forma opoziției, contradicției dintre clase. Această idee este subliniată în Manifestul Partidului Comunist, arătându-se: „Istoria societăților de până acum este istoria luptelor de clasă”.

Societatea, indeosebi societatea divizată în clase, constituie o unitate multiplă și complexă, o unitate a diverselor grupuri, pături, clase sociale. Grupările, păturile, clasele sociale dintr-o anumită formațiune social-istorică se deosebesc între ele prin interesele lor diverse, corelate între ele în chip diferit și multiplu, determinate de relațiile sociale și în primul rînd de relațiile de producție date. Interesele claselor, păturilor și grupurilor sociale din diferitele formațiuni istorice alcătuiesc o țesătură complexă în care aceste interese, deosebindu-se între ele prin semnificație și greutate specifică, fie că se intersectează și se întrepătrund, fie că, urmînd linii paralele, se interacționează, se formează reciproc.

Cu toată complexitatea și multiplicitatea lor, în societățile de clasă de diferite tipuri cunoscute pînă acum, s-au reliefat întotdeauna mai mult sau mai puțin clar contururile claselor fundamentale, principale ale formațiunii sociale date. Unitatea dialectică (identitatea și lupta) dintre clasele fundamentale constituie esența oricărei societăți scindate în clase antagoniste.

Raportul oricărei clase față de toate celelalte clase ale societății date se definește în funcție de interesele sale proprii de clasă — determinate de poziția sa în cadrul producției, de raportul față de mijloacele de producție, de participarea sa la repartitia bunurilor produse, de locul specific pe care îl ocupă în cadrul eta-

⁴ Opoziția și contradicția, ca raporturi, reprezintă determinări de același tip. Hegel însuși le întrebuița deseori ca sinonime, tot așa cum făceau și Marx, Engels de cele mai multe ori. Deosebirea dintre ele trebuie înțeleasă în sensul că în măsura în care opoziția constituie o unitate determinantă dintre pozitiv și negativ, contradicția va apare ca rezultatul aceluși proces în care negativul a devenit factor notărilor. Acest negativ, însă, nu mai constituie o simplă negație, ca o determinare originară, ci un factor ce reclamă depășirea opoziției, în care pozitivul și negativul vor rămîne în fond independente. Prin urmare, contradicția reprezintă o opoziție dezvoltată, desăvîrșită.

⁵ Oricărei entități îi corespunde o altă entitate, după cum afirmă Hegel foarte sugestiv: altul său propriu sau negativul său propriu. „În opoziție, diferitul nu are în genere în fața lui doar pe altul, ci pe altul său. Conștiința obișnuită consideră lucrurile deosebite ca fiind indiferente unul față de celălalt. Se spune astfel: sînt un om și în jurul meu este aer, apă, sînt animale și alte lucruri în genere. Totul cade aici unul în afara altuia. Scopul filozofiei este dimpotrivă, să îndepărteze indiferența și să recunoască necesitatea lucrurilor; astfel încît altul apare ca stînd în fața propriului său altul. Astfel de pildă, natura anorganică nu trebuie să fie socotită numai ca altceva decît organicul, ci ca altul necesar al acestuia”. (Hegel, *Enciclopedia științelor filozofice, partea întâia. Logica*, p. 229). Așadar, potrivit lui Hegel, negativul este o *determinare de raport*, care exprimă trecerea reciprocă a momentelor existenței de la unul la celălalt. În conformitate cu concepția dialectică în cadrul contrarietății pozitivul este în același timp și negativ, tot așa cum și negativul este în același timp pozitiv. Negativul reprezintă un element necesar al mișcării realității. Relativitate, coraportare, trecere reciprocă una în cealaltă — iată relațiile pe care Hegel le subsumează noțiunilor de „negativ”, „altul”, „altul său propriu”, ca determinări ale esenței. Aceste corelații constituie nu determinări subiective, incidentale, arbitrare, ci determinări necesare ale procesului inevitabil de afirmare a contrarietății.

pei de dezvoltare socială istoriceşte determinate —, interese care se deosebesc fundamental de interesele celorlalte clase ale societăţii. Pe lângă interesele de clasă specifice fundamentale, fiecare clasă socială mai are în acelaşi timp şi alte interese, nefundamentale, de ordin secundar, temporar, derivat. În anumite condiţii, interesele nefundamentale ale unei anumite clase sociale se pot îndepărta şi, vremelnice, chiar contrapune intereselor ei fundamentale. Mai mult încă, este chiar posibilă apariţia vremelnice a unor situaţii care în mod trecător să împingă pe planul al doilea interesele fundamentale ale clasei sau grupului social dat. Această precizare are o importanţă deosebită sub aspectul elaborării strategiei şi tacticii ştiinţifice a luptei de clasă, căci din situaţia semnalată rezultă în mod necesar posibilitatea ca în anumite perioade tactice ale dezvoltării luptei de clasă interesele fundamentale ale unei anumite clase să treacă temporar pe planul al doilea, iar caracterul contradicţiilor de clasă să fie determinat în mod trecător de interesele nefundamentale ajunse pe prim plan. Mai precis: uneori, în lupta împotriva duşmanului principal comun se pot alia clase sociale cu interese fundamentale opuse. O atare situaţie se poate crea, desigur, numai datorită faptului că în asemenea contradicţii îşi fac apariţia cu o deosebită pregnanţă interesele nefundamentale, comune, ajunse vremelnice pe prim plan.

Examinarea raporturilor de clasă, a contradicţiilor sociale în România burghezo-moşierească, definirea, pe baza acestora, a temeliilor strategice şi tactice ale partidului comunist a stat în centrul preocupărilor Congresului al V-lea al P.C.R., ținut în zilele de 3—24 decembrie 1931⁶. Acest congres, care a pus capăt luptelor fracţioniste, a făcut o analiză profundă a situaţiei economice şi sociale a ţării, a relaţiilor dintre diferitele clase şi partide politice, ajungând la importante concluzii în ce priveşte caracterul, forţele motrice şi perspectivele apropiatei revoluţii în România.

Congresul al V-lea al P.C.R. a avut loc într-o perioadă în care doi factori istorici fundamentali determinau evoluţia situaţiei internaţionale: a) adâncirea crizei generale a sistemului mondial capitalist; b) succesele construcţiei socialismului în primul stat socialist din lume: Uniunea Sovietică. Acest din urmă factor a accentuat în mod deosebit criza economică generală a capitalismului, intensificând-o şi punând şi mai mult faţă în faţă cele două sisteme mondiale, socialismul aflat într-o vertiginoasă ascensiune şi capitalismul în putrefacţie.

România, ţară angrenată pe atunci în sistemul mondial al capitalismului, era dusă, fireşte, de torentul crizei economice generale. Dezlănţuindu-se cu o putere neobişnuită în toate sectoarele economiei naţionale, criza a dus rapid la o restrângere masivă a producţiei, la falimentul unui mare număr de întreprinderi mici şi mijlocii, la restrângerea operaţiilor bancare şi de credit, la reducerea volumului schimburilor comerciale. Criza agrară, începută mai înainte, s-a împletit cu cea industrială, preţurile produselor agricole scăzând la peste jumătate, reducând şi mai mult capacitatea de cumpărare a ţărănimii. Agravarea crizei economice a avut consecinţe dezastruoase asupra stării materiale a oamenilor muncii. Pentru a-şi menţine profiturile ridicate, capitalişti din ţară, în cîrdăşie cu monopolurile străine, au trecut la scăderea sistematică a salariilor,

⁶ Despre însemnătatea Congresului vezi articolul: *Congresul al V-lea, etapă importantă în istoria Partidului Comunist Român*, de Nicolae Petreanu, Nicolae Popescu, în *Lupta de clasă*, nr. 12 din 1966.

aplicînd așa-zisele „curbe de sacrificiu“, la reducerea masivă a numărului de salariați, înrăutățind condițiile de muncă și mărinnd poverile fiscale asupra maselor.

În urma tuturor acestor factori s-au ascuțit în mare măsură contradicțiile fundamentale ale societății burghezo-moșierești. România a intrat într-o perioadă de avînt revoluționar, caracterizată prin creșterea concomitentă a luptei de clasă a proletariatului, a luptei țărănimii, a micii burghezii de la orașe și a intelectualității, precum și prin dominația spon-taneității acestei lupte.

Un loc important în lucrările Congresului al V-lea l-a ocupat problema caracterului și a perspectivelor revoluției în țara noastră. Analizînd în mod științific realitatea social-economică română, precum și locul și rolul țării în sistemul mondial capitalist, Congresul a subliniat că în România existau toate contradicțiile sistemului capitalist înăsprite ca urmare a înapoierii economice a țării, a împletirii formelor celor mai înalte ale proprietății și exploatării capitaliste (carteluri, trusturi) cu formele precapitaliste și cu resturile feudale din agricultură, situație datorită căreia România era unul dintre inelele slabe ale lanțului statelor imperialiste.

Congresul al V-lea al P.C.R., combătînd teoriile de dreapta și de stînga care aveau circulație în partid⁷, a arătat că din contradicțiile societății burghezo-moșierești rezultă sarcinile revoluției din România, care constau în „doborîrea cu forța a puterii de stat burghezo-moșierești și a monarhiei semifeudale imperialiste și în stabilirea dictaturii revoluționare-democratice a proletariatului și a țărănimii, adică a guvernului revoluționar muncitoresc-țărănesc...“⁸.

Pornind de la învățătura leninistă conform căreia, în faza imperialistă a sistemului mondial capitalist, între revoluția burghezo-democratică și cea socialistă „în genere nu există zid chinezesc“, Congresul, analizînd temeinic contradicțiile regimului burghezo-moșieresc, a ajuns la concluzia că „atît condițiile obiective social-economice ale revoluției române și particularitatea forțelor ei motrice, cît și situația internațională... crează condițiile unei *tregeri* rapide a revoluției burghezo-democratice în revoluție proletară socialistă“⁹.

Pe lîngă definirea caracterului revoluției, Congresul al V-lea al P.C.R. a clarificat și importanta problemă a conducerii revoluției în România. Analizînd trăsăturile esențiale ale dezvoltării regimului burghezo-moșieresc, atitudinea burgheziei române și rolul ei în evoluția socială, Congresul a ajuns la concluzia că revoluția trebuie înfăptuită fără burghezie și împotriva ei. Una din particularitățile revoluției „este aceea că burghezia națiunii dominante este forța contrarevoluționară cea

⁷ Adepții curentului oportunist de dreapta (Boris Ștefanov și alții), subapreciînd dezvoltarea capitalistă a țării, exagerau rolul și importanța rămășițelor feudale, trăgînd concluzia că România s-ar afla abia în fața revoluției burghezo-democratice, că burgheziei și nu proletariatului îi revine sarcina istorică de a fi hegemonul acestei revoluții. Ca atare, proletariatul și partidul său trebuie, în această etapă a dezvoltării sociale a țării, să sprijine și să urmeze burghezia, și în primul rînd Partidul Național-Țărănesc, ca exponent al burgheziei, în lupta ei pentru transformări burghezo-democratice. La rîndul lor, exponenții teoriei de „stînga“ (Tatarov și alții) supraapreciau dezvoltarea capitalistă a țării, în special în agricultură, desconsiderînd rămășițele relațiilor de producție feudale; ei susțineau că România se găsea nemijlocit în fața revoluției socialiste. Legate de aceste aprecieri stîngiste, se manifestau și unele tendințe sectare, opuse folosirii formelor legale de acțiune, tacticii frontului unic muncitoresc, ca și unele tendințe de promovare a așa-zisului „eroism individual“ și a rolului „exemplului personal“ pentru chemarea maselor la luptă.

⁸ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, Edit. politică, 1953, p. 125.

⁹ *Idem*, p. 126.

mai importantă... — sublinia Congresul —. Revoluția burghezo-democratică va fi desăvârșită fără burghezie, împotriva ei sub hegemonia proletariatului și sub conducerea partidului comunist...¹⁰.

Această concluzie a urmat cu necesitate din analiza rolului istoric al „monstruoasei coaliții” încheiate între burghezie și moșierime, precum și a rolului burgheziei române în cadrul coaliției.

În ce privește cea de a doua fază a revoluției Congresul al V-lea a arătat că chezașa trecerii la această etapă, anume la revoluția socialistă, constă în asigurarea rolului conducător al clasei muncitoare. „Conducând masele muncitoare cele mai largi, românești și ale naționalităților asuprite, la lupta revoluționară pentru desăvârșirea transformării burghezo-democratice a țării, ducând această luptă pînă la capăt, clasa muncitoare sub conducerea Partidului Comunist din România, deschide prin aceasta porțile în spre revoluția socialistă... Ea ajunge la această țintă prin faptul că straturile muncitoare ale tuturor naționalităților din România învață din experiența în luptă că nu este altă cale pentru dezrobirea definitivă de exploatare și asuprire afară de doborîrea sistemului capitalist și instituirea dictaturii proletariatului...¹¹.

Clarificarea problemelor legate de caracterul și perspectivele revoluției în România a avut un rol deosebit de important în determinarea liniei generale, a strategiei și tacticii partidului. Conform învățaturii marxist-leniniste, strategia și tactica partidului comunist este știința de a conduce lupta de clasă a proletariatului. Prin strategia și tactica partidului „se înțelege atitudinea lui politică sau caracterul, orientarea, metodele activității lui politice”¹². Congreșele de partid adoptă hotărîri în privința strategiei și tacticii pentru a clarifica cu precizie atitudinea politică a partidului ca un tot organizatoric unitar, în fața unor noi sarcini sau a unei situații politice noi. Strategia și tactica partidului comunist sînt strîns legate de latura subiectivă a mișcării muncitorești¹³. Cu ajutorul teoriei ce se ocupă de latura obiectivă a mișcării muncitorești, strategia trece în revistă forțele revoluției și cele ale reacțiunii; pe baza analizei situației interne și internaționale a țării în cauză, ea delimitează calea generală a mișcării revoluționare, jalonează direcția ce trebuie urmată și, în scopul izbînzii mișcării revoluționare (sau a revoluției), stabilește direcția loviturii principale, precum și planul general de repartizare a forțelor și rezervelor (directe și indirecte) ale revoluției. Planul practic, concret de repartizare, mobilizare și regroupare a forțelor revoluționare, plan ce urmează cu precizie mersul revoluției, este stabilit, pe baza planului

¹⁰ *Idem*, p. 125—126.

¹¹ *Idem*, p. 127.

¹² V. I. Lenin, *Opere*, vol. IX, Edit. politică, 1955, p. 8.

¹³ După cum se știe mișcarea muncitorească are două laturi: latura obiectivă și cea subiectivă. Prin latura obiectivă înțelegem acel proces de dezvoltare a mișcării muncitorești care se desfășoară independent de voința clasei muncitoare și a partidului său, fiind determinat de legile obiective ale societății (creșterea numerică a muncitorilor, concentrarea forței de muncă, intensificarea pauperizării clasei muncitoare etc.). Prin latura subiectivă se înțelege procesul lăuntric al dezvoltării mișcării muncitorești, reflectarea laturii obiective în conștiința clasei muncitoare, mai exact, formarea conștiinței de luptă și dezvoltarea organizării ei. Cele două laturi ale mișcării muncitorești alcătuiesc o unitate dialectică, ceea ce înseamnă că se află în interdependență. Latura obiectivă determină latura subiectivă, iar latura subiectivă acționează asupra laturii obiective, accelerează sau încetinește, dar nu în mod determinant, dezvoltarea acesteia.

strategic, de planul tactic al partidului. Tactica partidului se bazează pe indicațiile strategiei; ea se transformă corespunzător evoluției mișcării revoluționare, pe baza experienței ei, luând în considerare situația din tabăra adversă, evoluția acestei situații și, în scopul victoriei revoluției, caută să stabilească întotdeauna conform situației concrete date forma organizatorică a partidului, cele mai corespunzătoare metode, forme și lozinci pentru activizarea maselor. „Tactica este determinarea liniei de conduită a proletariatului pentru o perioadă relativ scurtă de flux sau reflux al mișcării, de avânt sau declin al revoluției, este lupta pentru realizarea acestei linii prin înlocuirea vechilor forme de luptă și de organizare cu altele noi, prin schimbarea vechilor lozinci cu altele noi, prin combinarea acestor forme etc.”¹⁴. Pe oînd strategia partidului și planul strategic se referă la o întreagă perioadă istorică a mișcării revoluționare, tactica se schimbă în repetate rînduri, în perioadele strategice. Tactica este o parte a strategiei, fiindu-i subordonată, aflindu-se în serviciul ei. Elementele tacticii se raportează la cele strategice generale aidoma felului în care partea se raportează la întreg, partea nefiind însă mecanic subordonată întregului. Între parte și întreg, deci între tactică și strategie există o unitate dialectică, ceea ce înseamnă că între ele se pot ivi un întreg șir de contradicții dialectice. În anumite cazuri, partea se poate contrapune întregului. Tactica partidului este schimbătoare în funcție de fluxul și refluxul mișcării revoluționare, de locul ei, de ritmul și condițiile concrete în care se desfășoară, pe cînd obiectivele fundamentale ale strategiei rămîn neschimbate în decursul întregii perioade istorice a revoluției. Strategia partidului suferă schimbări fundamentale numai cu ocazia unor cîotituri istorice. Aceasta însă nu înseamnă că unele evenimente istorice de seamă nu pot duce la anumite schimbări, nefundamentale, în planul strategic. Elementele planului strategic aflate în strînsă legătură cu tactica (direcția loviturii principale, rezervele indirecte ale revoluției etc.), care depînd deci indirect de schimbările survenite în desfășurarea evenimentelor istorice, pot suferi așadar anumite schimbări sub influența unor evenimente mai de seamă ce apar în procesul istoric. Această concluzie rezultă din însăși concepția dialectică despre contradicțiile dintre clasele sociale (unitatea dialectică între interesele fundamentale și cele nefundamentale).

Cel de al V-lea Congres al P.C.R. a jalonat planul strategic al partidului conform definiției caracterului și perspectivelor revoluției în România. Acest plan strategic a luat în considerare posibilitatea a două etape în desfășurarea revoluției, stabilind planul strategic al desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice după cum urmează: scopul îl constituie răsturnarea puterii de stat burghezo-moșierești și înfăptuirea dictaturii revoluționar-democratice a clasei muncitoare și a țărănimii. Forța principală și conducător al revoluției este proletariatul. Pentru a asigura hegemonia clasei muncitoare, direcția loviturii principale trebuie îndreptată asupra social-democrației și în special a așa-zisei „aripi de stînga” (ghelenteristii), „ca principal sprijin social al burgheziei în sînul clasei muncitoare”, asupra partidului național-țărănesc, ca cel mai puternic și cel mai periculos dușman al satului „și anume asu-

¹⁴ I. V. Stalin, *Problemele leninismului*, ed. a III-a, Edit. politică, 1952, p. 54.

pra așa-zisei «aripi de stînga» (steriștii, lupiștii)“ a acestui partid, precum și asupra organizațiilor fasciste (cuziștii, garda de fier) ce pătrund din ce în ce mai mult la sate. În același timp, Congresul arată că desfășurarea mișcării revoluționare naționale, consolidarea hegemoniei proletariatului reclamă izolarea de masele muncitoare ale naționalităților conlocuitoare a partidelor burgheze și muncitorești din sinul minorităților conlocuitoare asupra (partidul maghiar, partidul minoritar bulgar etc.), partide care își maschează printr-o demagogie naționalistă mincinoasă, otrăvitoare a conștiinței de clasă a maselor, politica servilă și oportunistă pe care o duc față de clasa dominantă română. În faza desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice, Congresul arată că principalul aliat al proletariatului îl constituie țărănimea muncitoare. În jurul alianței muncitorești-țărănești trebuie grupate forțele auxiliare și virtuale ale revoluției: considerabila masă a micii burghezii de la orașe, o anumită parte din țărănimea înstărită a minorităților naționale, eventual pături mai înguste sau mai largi ale burgheziei acestor minorități etc. Referitor la forțele motrice ale revoluției socialiste, cea de-a doua etapă a revoluției, Congresul al V-lea stabilește: „Clasa muncitoare... se organizează sub conducerea partidului său comunist în lupta împotriva contrarevoluției, atrage la luptă revoluționară activă sârăcimea de la sate, paralizează șovăielile mijloacșilor și ale micii burghezii orășenești”¹⁵.

După clarificarea problemelor fundamentale ale revoluției, precum și a bazelor strategice ale partidului, Congresul a stabilit corespunzător situației istorice din acel moment principiile tactice ale partidului, eșalonînd sarcinile imediate ale organizațiilor de partid. Congresul al V-lea a îndrumat partidul comunist să-și întărească eforturile pentru înfăptuirea frontului unic muncitoresc, consolidarea unității de acțiune a clasei muncitoare, indicînd noi forme de luptă pentru organizarea maselor largi muncitoare. Analizînd intensificarea luptelor muncitorești din primii ani ai crizei economice, care ilustrau creșterea conștiinței politice și a combativității, îmbînînd tot mai strîns revendicările economice cu cele politice și folosînd unele noi mijloace și metode de luptă mai eficiente, Congresul a sesizat și a criticat pe bună dreptate rămînerea în urmă a activității partidului pentru cucerirea și organizarea maselor principale ale clasei muncitoare. „Partidului Comunist din România îi revine răspunderea istorică pentru ca el, prin experiența luptei zilnice, să dovedească nu numai majorității clasei muncitoare, ci și majorității celor ce muncesc, că ei în interesele lor proprii trebuie să lupte și să se organizeze” sub lozincile principale ale partidului¹⁶. Activitatea partidului trebuia concentrată spre detașamentele principale ale proletariatului — muncitorimea C.F.R.-istă, din industria petrolieră, minieră —, spre întărirea organizațiilor de partid din întreprinderi. În rezoluția „Sarcinile organizatorice și politica organizatorică a partidului”, se sublinia că, pentru atragerea majorității clasei muncitoare, asigurarea rolului de conducător al partidului în mișcarea revoluționară, se impune „o muncă sistematică stăruitoare și energică pentru pătrunderea și întărirea organizatorică a organizațiilor de partid, înainte de toate în centrele industriale și politice ale țării” (Valea Prahovei, Valea Jiului, porturile, căile ferate, industria de război, poșta, telegraf, telefon) și în ramurile și întreprinderile hotărîtoare din centrele respective¹⁷.

Congresul al V-lea al P.C.R. a trasat ca obiectiv imediat, ca punct de plecare al întregii activități a partidului realizarea frontului unic de jos, pe baza cerințelor zilnice ale maselor proletare. În frontul unic trebuiau să fie cuprinși toți muncitorii, indiferent de apartenența lor politică și indiferent dacă erau organizați în sindicate sau nu. Potrivit acestui obiectiv, Congresul a indicat folosirea unor forme organizatorice corespunzătoare și crearea unor organe ale luptei de masă pe bază de front unic în fabrici, în instituții, pe moșii, în timpul grevelor, în decursul desfășurării diferitelor campanii politice. S-a atras atenția asupra importanței comitetelor de grevă, a comitetelor de șomeri, a gărziilor de apărare și a pichetelor

¹⁵ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, p. 127.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Nicolae Petreanu, Nicolae Popescu, *op. cit.*, p. 28.

de grevă, alese de mase în cadrul adunărilor generale și ale consfătuirilor bazate pe frontul unic. Congresul indica organizațiilor de partid să îmbine activitatea ilegală cu cea legală și semilegală pentru a putea atrage masele largi muncitoare în lupta împotriva exploatării capitaliste și a teroarei antimuncitorești exercitate de statul burghezo-moșieresc.

Hotărârile Congresului al V-lea privind strategia și tactica P.C.R. au constituit un îndreptar prețios pentru activitatea de mai târziu a partidului. Împreună cu celelalte hotărâri ale Congresului, ele au însemnat o etapă nouă, importantă a activității partidului. Potrivit acestor hotărâri, partidul, cu toate slăbiciunile și greșelile săvârșite în această perioadă, a reușit să dobândească o serie de succese importante în munca sa, succese care au culminat cu evenimentele istorice din ianuarie—februarie 1933 (luptele eroice ale muncitorilor ceferiști și petroliști).

În lumina orientării principale a Congresului al IX-lea al P.C.R. (iulie 1965), analizând strategia și tactica P.C.R., elaborată de Congresul al V-lea, pe lângă marile merite se constată și o serie de erori privind linia politică generală, problema națională, agrară și altele. Astfel, Congresul, preluând unele teze puse în circulație pe scară internațională de Comintern, a manifestat o atitudine îngustă, nediferențiată față de diferite curente și tendințe din mișcarea socialistă, apreciind Partidul Social-Democrat și Partidul Socialist Independent, în a căror activitate într-adevăr s-au manifestat concepții reformiste și o serie de practici greșite, ca agenturi ale claselor dominante, social-democrația fiind considerată ca o grupare social-fascistă.

În privința frontului unic muncitoresc și, în general, în ce privește formele și metodele muncii revoluționare de masă vechea orientare sectarist-stingistă a persistat și la acest Congres. Nu s-a ținut seamă de faptul că sindicatele afiliate Confederației Generale a Muncii, aflate sub influență social-democrată, acționau legal și puteau fi folosite ca un mijloc însemnat de largire a legăturii partidului comunist cu masele; munca în aceste sindicate avea drept scop „ieșirea grupată în masă“ a muncitorilor și aducerea lor în sindicatele revoluționare ilegale, care aveau posibilități mult mai restrinse de acțiune.

Congresul al V-lea a vădit o atitudine nediferențiată și față de grupările democratice din unele partide burgheze, pe care le-a calificat în mod nejustificat fasciste sau fascizante. În baza acestei aprecieri s-a indicat direcția loviturii principale împotriva partidului național-țărănesc, partid care avea o anumită influență în mase, și „în special contra așa-zisei sale aripi de stînga“ (grupări conduse de C. Stere, dr. N. Lupu ș.a.), care au fost puse pe același plan cu organizațiile fasciste: garda de fier, partidul național creștin etc. Aceste aprecieri și indicații greșite au limitat posibilitățile partidului comunist de a lărgi frontul de luptă pentru democratizarea țării.

În ce privește problema națională, Congresul, apreciind în mod eronat că România ar fi „o țară colonialistă“, „un stat tipic cu mai multe națiuni“, a trasat, în rezoluțiile sale, sarcina desfășurării unei activități intense și permanente în vederea „eliberării de sub imperialismul român“

a „popoarelor asuprite“, pe baza principiului dreptului națiunilor la autodeterminare pînă la despărțirea lor totală de statul existent. Această indicație și lansarea lozincii autodeterminării, pînă la despărțirea totală de statul existent, a naționalităților conlocuitoare, formulată încă la Congresul al III-lea al P.C.R., nu ținea seama de faptul că România era un stat național unitar, preconiza ruperea de trupul țării a unor teritorii locuite în majoritatea lor de români. Aceasta venea în contradicție cu învățătura marxist-leninistă, care proclamă dreptul popoarelor la autodeterminare nu în vederea destrămării statelor naționale constituite, ci pentru eliberarea popoarelor asuprite și constituirea unor state naționale suverane.

În problema țărănească, Congresul, cu toate că a subliniat însemnătatea făuririi alianței de luptă muncitorești-țărănești ca principală sarcină strategică a partidului, a dat aprecieri eronate în legătură cu caracterul și urmările reformei agrare din 1921, formulînd concluzii necorespunzătoare referitoare la poziția față de diferite pături și categorii ale țărănimii. Congresul a limitat sfera alianței clasei muncitoare cu țărănimea numai la „păturile sărace și la cele mai de seamă pături mijlocii de la sate“, ignorînd faptul că întreaga țărănime era interesată — ce-i drept, de pe diferite poziții — în lichidarea proprietății moșierești și a tuturor rămășițelor feudale în agricultură. Apreciînd însemnătatea Congresului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, în expunerea consacrată aniversării a 45 de ani de la crearea P.C.R., a subliniat: „Cu toate lipsurile și greșelile arătate, Congresul al V-lea a grăbit procesul de maturizare ideologică și politică a clasei muncitoare, de întărire organizatorică a partidului, făcînd să crească rolul partidului comunist în organizarea luptelor sociale viitoare, împotriva fascismului și războiului“¹⁸.

În procesul pregătirii și desfășurării luptelor de clasă în perioada ce a urmat Congresului al V-lea, multe din limitele și erorile Congresului au fost corectate sau înlăturate din activitatea partidului în anii următori. Practica revoluționară a impus adoptarea și aplicarea unor forme și metode noi de organizare și conducere a luptei de eliberare socială, corespunzătoare realităților istorice, forme care au contribuit la accentuarea procesului de radicalizare a maselor muncitoare, și în primul rînd a proletariatului, P.C.R. a acumulat o vastă experiență, organizațiile sale s-au călit, a crescut forța lor mobilizatoare și capacitatea organizatorică, s-au dezvoltat și consolidat legăturile partidului cu masele.

După ieșirea din criza economică, cînd în economia țării se accentuează procesul de concentrare a capitalului și a producției, de formare a monopolurilor, care încep să joace un rol dominant în viața economică și politică a țării, în sinul claselor exploatatoare apar și devin active noi grupări, cu interese deosebite, deosebiri care se transformă în contradicții mai mult sau mai puțin accentuate în anii premergători celui de al doilea război mondial. În această perioadă, în viața politică a țării se face simțită tot mai pregnant influența cercurilor monopoliste reacționare, ale

¹⁸ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Edit. politică, 1966, p. 33.

căror interese s-au distanțat tot mai mult de interesele restului burgheziei, venind în contradicție ascuțită cu interesele vitale ale celor mai largi mase populare (se accentuează procesul de lichidare a democrației burgheze, de restrângere a drepturilor și libertăților cetățenești).

Instaurarea cu ajutorul capitalului monopolist internațional a dictaturii hitleriste în Germania (începutul anului 1933), ridicând probleme de importanță crucială pentru destinele tuturor popoarelor, a contribuit în mod substanțial la adâncirea și mai accentuată a contradicțiilor regimului burghezo-moșieresc din România¹⁹. Fascismul reprezenta principala primejdie pentru independența națională a tuturor popoarelor, pentru cultura și civilizația umană. Numeroase țări au cunoscut în această perioadă a dezvoltării istoriei umane o puternică recrudescență a activității cercurilor celor mai reacționare, o susținută ofensivă a fascismului. Cercurile cele mai reacționare ale oligarhiei române au creat organizația fascistă teroristă „Garda de fier“, care amenința să lichideze orice libertăți democratice și tendințe de progres. „Mișcarea legionară, agentura hitlerismului în România, aservită în întregime imperialismului german, a dus o politică profund antinațională, prejudiciind grav interesele poporului român. În cîrdășie cu reprezentanții burgheziei monopoliste, ea a trădat interesele poporului, a subordonat țara dominației Germaniei hitleriste, punând în pericol însăși existența României ca stat independent și suveran“²⁰. Pe lîngă ofensiva fascismului trebuie menționat și faptul că claselor dominante din țară le era permanent teamă de mișcarea revoluționară a proletariatului, a maselor muncitoare, și că ele erau adversarii crînceni ai primului stat socialist, Uniunea Sovietică situată în vecinătatea geografică nemijlocită a României.

În aceste condiții istorice complexe, în sinul partidelor și grupărilor burgheze se manifestau puternice contradicții și oscilații²¹. În sinul partidului liberal se formaseră trei grupări, care aveau poziții oarecum diferite față de ofensiva fascistă în țara noastră. Astfel, unii membri marcanți ai grupării „tinerilor liberali“, îngrijorați de amploarea activității teroriste a legionarilor și de legăturile strînse ale acestora cu Germania hitleristă, preconizau unele măsuri împotriva Gărzii de fier. Gruparea „bătrînilor liberali“ a schițat, în decursul anilor și mai ales începînd din 1937, atitudini de protest împotriva actelor teroriste săvîrșite de organizațiile fasciste, s-a pronunțat pentru adoptarea unor măsuri împotriva acestora. O a treia grupare liberală, desprinsă în 1930 din P.N.L., o forma așa zisul „partid liberal“ de sub conducerea lui Gheorghe Brătianu, care și-a pus speranțele în ascensiunea fascismului, situîndu-se pe linia apropierii de Germania hitleristă. Celălalt partid „istoric“, Partidul Național-Tărănesc, reprezenta un conglomerat de tendințe social-politice dintre cele mai opuse care se manifestau în divergențe interne, regroupări și disidențe repetate în această perioadă.

Numeroase elemente din P.N.Ț., între care și unii conducători ai unor organizații comunale, orășenești și județene, ai unor circumscripții și sectoare din capitală, chiar și unii membri ai conducerii centrale (Mihail Ralea, Dem. Dobrescu etc.) precum și dr. Nicolae Lupu, șeful unei grupări țărăniște desprinse din partid, se pronunțau pentru un regim democratic, pentru unirea forțelor democratice în lupta contra pericolului fascist. Aripa stîngă a partidului radical-tărănesc, partid constituit din gruparea condusă de Grigore Iunian, milita, de asemenea, pentru realizarea Frontului popular antifascist. Un alt grup important de național-tărăniști, între care Armand Călinescu, cu toate că a înțeles primejdia reprezentată de expansiunea Germaniei hitleriste și s-a pronunțat pentru reprimarea agenturii acesteia, Garda de fier, se împotriva luptei comune împotriva fascismului alături de mișcarea muncitorească, de celelalte forțe democratice. Aripa de dreapta a P.N.Ț., în frunte cu Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Al. Vaida Voievod, temîndu-se de activitatea inde-

¹⁹ Vezi articolul: *Pagini de luptă a Partidului Comunist Român împotriva fascismului, pentru independență și suveranitate națională (1934—1940)*, de Ștefan Voicu, în *Lupta de clasă*, nr. 6 din 1966.

²⁰ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 41.

²¹ Ștefan Voicu, *op. cit.*, p. 61—62.

pendență a maselor a manifestat un pronunțat antidemocratism și a mers pe drumul compromisului cu fascismul.

Cu toate disensiunile manifestate în problemele politicii interne, principalele partide și grupări politice ale claselor dominante se manifestau în politica externă împotriva expansiunii germane (a se vedea activitatea lui Nicolae Titulescu, ministru de externe al României în acea perioadă, pasionat și lucid militant pentru politica de securitate colectivă).

Din complexitatea contradicțiilor între diferitele clase și categorii sociale, între diferitele grupări politice, între marile puteri interesate a menține sau a atrage România în sfera lor de influență, se desprinde ca un fir roșu, în perioada anilor următori Congresului al V-lea al P.C.R., lupta forțelor democratice patriotice și, în primul rînd, a clasei muncitoare, a comuniștilor împotriva pericolului fascist, lupta poporului român pentru salvagardarea independenței naționale. Creșterea pericolului real al ofensivei fascismului și poziția potrivnică a mării majorități a poporului față de această ofensivă a creat o situație istorică nouă, care a făcut posibilă atragerea unor forțe sociale noi alături de masele muncitoare în lupta pentru apărarea libertăților democratice, a independenței și suveranității naționale a țării. Noile condiții impuneau partidului comunist aplicarea tacticii unei alianțe de luptă, a unui front popular vast, care se opune primejdiei întronării fascismului în România. „Numai considerarea obiectivă a totalității raporturilor dintre toate clasele, fără excepție, ale unei societăți date și prin urmare considerarea treptei obiective de dezvoltare a acestei societăți, precum și considerarea raporturilor dintre ea și alte societăți, — arăta V. I. Lenin — poate sluji de temelie pentru o tactică justă a clasei de avangardă. În această analiză, toate clasele și toate țările sînt privite nu din punct de vedere static, ci din punct de vedere dinamic, adică nu în stare de nemișcare, ci în mișcare (ale cărei legi decurg din condițiile economice de existență a fiecărei clase)^{21a}.

Partidul Comunist Român, analizînd noua situație creată în țară după Congresul al V-lea al partidului, a militat consecvent pentru realizarea tacticii frontului popular antifascist. Făurirea frontului comun al maselor largi împotriva pericolului fascist era în mod nemijlocit legată de realizarea unității de acțiune a clasei muncitoare. Înfăptuirea frontului unic muncitoresc, a unității de acțiune cu social-democrații era o premisă pentru unirea tuturor păturilor și categoriilor sociale interesate în dezvoltarea democratică a țării, în apărarea independenței naționale. Eroicele lupte muncitorești din ianuarie—februarie 1933, înscriindu-se printre primele mari acțiuni ale proletariatului mondial împotriva fascismului, au demonstrat posibilitatea practică a realizării unității de acțiune a clasei muncitoare și eficiența ei revoluționară. Comuniștii și-au dat seama de faptul că, deși în conducerea partidului social-democrat dominau elementele de dreapta (Gh. Grigorovici, I. Flue-raș, I. Jumanca etc.), care respingeau orice unitate de acțiune cu P.C.R., numeroși membri ai P.S.D., cadre de conducere centrală și locală erau gata să accepte propunerile partidului comunist cu privire la încheierea Frontului unic muncitoresc și a Frontului popular antifascist. În același timp, au avut loc numeroase acțiuni comune ale partidului comunist și partidului socialist-unitar, din conducerea căruia făcea parte Ștefan Voitec, precum și ale P.C.R. și grupării socialiste de sub conducerea lui Constantin Popovici desprinsă în 1933 din P.S.D. În anii 1935—1936 numeroase organizații locale ale P.C.R. (Bacău, Piatra Neamț, Tîrgu-Mureș, jude-

^{21a} a Lenin și Stalin, *Despre sindicate*, vol. I, București, 1949, p. 11.

tele Hunedoara, Mehedinți ș.a.) au încheiat acorduri cu organizațiile locale ale P.S.D. în vederea acțiunilor comune pentru cerințele zilnice ale muncitorilor, pentru apărarea libertăților democratice. În cadrul conferințelor regionale și județene ale P.S.D. din toamna anului 1935 și începutul anului 1936, numeroși delegați s-au declarat, în mod deschis, pentru unitatea de acțiune cu comuniștii. Conferința organizației regionale P.S.D. a hotărât să propună viitorului Congres al P.S.D. ca noua conducere care se va alege să-și dea acordul la realizarea Frontului Unic Muncitoresc, în interesul luptei pentru Frontul popular antifascist²².

Pe de altă parte, în dezvoltarea luptei antifasciste, P.C.R. lărgeste tot mai mult colaborarea cu Frontul Plugarilor, organizație democratică a țărănimii, înființată în 1933 sub conducerea Dr. Petru Groza, care avea să joace un rol important în realizarea alianței clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare. Urmărind cu consecvență încheierea acestei alianțe, partidul își intensifică activitatea și în rindurile naționalităților conlocuitoare.

Opoziția democratică și antifascistă din partidul maghiar, creată în iunie 1933, s-a transformat în august 1934 într-o organizație de masă cunoscută sub numele de MADOSZ (Uniunea oamenilor muncii maghiari din România). Această organizație activa în strinsă colaborare cu P.C.R. Partidul comunist, totodată, crează un șir de organizații democratice și antifasciste de masă: Comitetul Național Antifascist (iunie 1933), Asociația tineretului antifascist (iulie 1934), Liga muncii (noiembrie 1933), Comitetul antifascist al femeilor (august 1934), Amicii U.R.S.S. (iulie 1934), Blocul pentru apărarea libertăților democratice (mai 1935), Frontul studențesc democrat (1935) etc., și stabilește contacte cu diferite fracțiuni ale forțelor politice burgheze și cu un mare număr de personalități politice. Astfel, apărind tradițiile umaniste ale culturii românești, partidul comunist și-a atras simpatia intelectualilor înaintați având largi legături cu aceștia. Oameni de cultură de vază ca dr. C. I. Parhon, N. Iorga, M. Sadoveanu, G. Enescu, N. D. Cocea, Gala Galaction, Iorgu Iordan, Petre Constantinescu-Iași, A. Oțetea și alții s-au aliniat în rindurile luptătorilor antifasciști. Istoricul român de renume mondial prof. N. Iorga a acceptat propunerea unor organizații ce acționau sub îndrumarea P.C.R., ca în cadrul Ligii Culturale, pe care o conducea, să se desfășoare activități cu caracter antihitlerist. În această perioadă, alături de presa ilegală a partidului apar numeroase publicații legale cu caracter democratic, progresist, se desfășoară o intensă activitate în rindurile intelectualității împotriva fascizării țării, pentru promovarea unei culturi progresiste. Poziția antifascistă, de combatere a activității legionarilor și de mobilizare a maselor împotriva agresiunii Germaniei hitleriste este adoptată chiar de unele din cele mai răspândite ziare și reviste burgheze democratice, ca „Dimineata”, „Adevărul”, „Zorile”, „Lumea românească”, „Cuvintul liber”, „Viața românească”, „Societatea de mâine” etc.

În această situație, P.C.R., învingînd tendințele sectariste manifestate în rindurile sale, în rezoluția Comitetului Central din februarie 1935 ia un curs hotărîtor spre formarea unui larg front popular antifascist. În rezoluție se arată printre altele: „Pentru a împiedica măsurile fasciste ale guvernului care lovesc în toate păturile populației muncitoare a României și pentru a tăia drumul dictaturii militaro-fasciste ce se pregătește, e necesar să se mobilizeze în jurul clasei muncitoare și sub hegemonia clasei muncitoare toți aliații ei, să se creeze în jurul simburelui proletar — încheiat laolaltă prin frontul unic și sub conducerea Partidului comunist — un larg front popular antifascist”²³. Cît privește componența frontului popular antifascist, rezoluția subliniază că aceasta trebuie să tindă a îmbrățișa, în afară de muncitori, toate păturile micii burghezii

²² Ștefan Voicu, *op. cit.*, p. 64—65.

²³ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, p. 252.

de la orașe și mai ales populația muncitoare de la sate, precum și naționalitățile asuprite. Evidențiind importanța formării frontului popular antifascist, rezoluția conchide: „În toată lupta pentru frontul unic proletar, lozincă luptei contra fascismului și necesitatea creării în jurul proletariatului a unui front popular antifascist larg trebuie puse pe planul întâi...“²⁴.

Partidul Comunist Român, intensificând activitatea pentru unitatea de acțiune a clasei muncitoare, pentru unirea într-un larg front antifascist a tuturor păturilor și categoriilor sociale, milita consecvent pentru apărarea păcii și independenței naționale. „Noi comuniștii, sîntem gata să apărăm cu arma în mînă independența României — se afirmă într-un document al P.C.R. din 1935 — dacă țara noastră ar fi silită să ducă un război național de apărare contra imperialismului fascist“²⁵.

Rezultatul acestei orientări juste și al activității politice susținute desfășurate de comuniști a fost făurirea Frontului Democratic, care înmănușea Partidul Comunist Român, Partidul Socialist, Partidul Socialist-Unitar, Frontul Plugarilor, MADOSZ-ul, unele organizații locale ale P.S.D., ale P.N.Ț., ale Partidului Radical-Țărănesc și ale Partidului Țărănesc condus de dr. N. Lupu²⁶. Forțele democratice coalizate în Frontul Democratic au obținut o serie de succese însemnate în viața politică a țării. Ele au înfrînt cercurile reacționare în alegerile parlamentare parțiale din februarie 1936 din județele Mehedinți și Hunedoara, alegeri care s-au desfășurat în condițiile unei mari și ascuțite bătălii politice între democrație și reacțiune.

Crearea frontului popular antifascist constituia în acea perioadă istorică pentru toate partidele comuniste sarcina de bază a activității lor. După victoria în Germania a fascismului, dictatură teroristă fătîșă a celor mai reacționare, șovine și imperialiste elemente ale capitalului financiar, partidele comuniste grupate în Internaționala Comunistă și-au dat seama că contradicția dintre capitalism și socialism se manifestă într-o formă nouă, cea a luptei dintre fascism și antifascism. Ca rezultat al recunoașterii acestei realități, în cadrul tacticii partidelor comuniste a ajuns pe prim plan ideea frontului popular antifascist, care a devenit axa practicii revoluționare a comuniștilor și a politicii partidelor după cel de al VII-lea Congres al Cominternului (iulie—august 1935). Noua linie politică însemna pe plan internațional alianță între Uniunea Sovietică și mai multe state capitaliste, în interesul menținerii păcii. Realizarea practică a tacticii Frontului popular necesita crearea de către partidele comuniste din fiecare țară a alianței, pînă atunci necunoscute, între clasa muncitoare, țărănime și păturile largi ale clasei de mijloc de la orașe. În afară de aceasta, tactica frontului popular însemna și lupta comuniștilor în cadrul capitalismului, pentru constituirea de guverne democratice, alese în condi-

²⁴ *Idem*, p. 237.

²⁵ *Documente din istoria Partidului Comunist din România 1934—1937*, Edit. politică, 1957, p. 311.

²⁶ Primul succes important în acțiunea coalizării forțelor democratice, în baza platformei antifasciste, s-a înregistrat la 6 decembrie 1935, prin acordul încheiat solemn la Tebea între Blocul democratic, Frontul plugarilor, MADOSZ-ul și gruparea socialistă de sub conducerea lui C. Popovici. Acordul a avut un răsunet mare în întreaga țară, el a stîrnit în rîndurile celor mai diferite pături, organizații și personalități politice și culturale o mișcare vie pentru făurirea unității democratice, patriotice (Ștefan Voicu, *op. cit.*).

Fig. 1. — Manifestație antifascistă de masă la București în anul 1936.

țiile democrației burgheze, guverne în componența cărora să intre și comuniștii. Noua linie tactică a Cominternului cerea și realizarea unor forme ale unității cu social-democrații, anarho-sindicaliștii, catolicii și alte păături necomuniste din sinul clasei muncitoare și al mișcării sindicale. Aplicarea tacticii frontului popular a făcut să devină absolut necesară unitatea sindicală și politică a clasei muncitoare, creind și condiții favorabile pentru realizarea unei asemenea unități. Internaționala Comunistă a dat o justă apreciere noii situații istorice create prin înaintarea fascismului. Ea a analizat posibilitățile ivite în noua situație și corespunzător acestora a lansat lozincile tacticii frontului popular antifascist. Congresul al VII-lea al Internaționalei Comuniste a propus Comitetului Executiv „să mute centrul de gravitate al activității sale pe tărîmul elaborării orientării politice și tactice fundamentale a

mișcării muncitorești internaționale, plecând bineînțeles de la soluționarea tuturor chestiunilor, de la condițiile concrete și de la particularitățile fiecărei țări în parte, statornicind ca regulă evitarea amestecului în chestiunile de organizare internă a diferitelor partide“, „să sprijine partidele comuniste în folosirea propriei experiențe precum și a experienței mișcării comuniste internaționale evitând transmiterea mecanică a experienței unei țări alteia, înlocuirea analizei marxiste prin formule șablon și generale“²⁷.

P.C.R., una din secțiile Internaționalei Comuniste și organizațiile democratice din România au continuat și dezvoltat lupta pentru apărarea intereselor vitale ale poporului. În august 1936 Comitetul Central al partidului comunist, analizând activitatea desfășurată pe tărîmul luptei antifasciste, acțiunile pentru făurirea unității clasei muncitoare și a frontului popular, a caracterizat succesele dobîndite ca fiind „elemente ale Frontului Popular Antifascist“²⁸. Analizînd, totodată, greutățile și neajunsurile care frînau munca partidului de unire într-un larg front antifascist a maselor largi populare cuprinse în diferite organizații politice, Plenara C.C. al P.C.R. a elaborat o platformă de front popular antifascist, care prevedea „desființarea și interzicerea tuturor organizațiilor fasciste... apărarea regimului constituțional și a tuturor instituțiilor democratice“, încheierea unui pact de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică, strîngerea legăturilor cu Franța, cu țările din mica înțelegere și înțelegerea balcanică²⁹. Plenara lărgită, apreciind în mod real situația internă și internațională a României, a introdus elemente noi în tactica partidului. „Ar fi o greșeală — se arată în rezoluția plenarei — să se considere că clasele dominante sînt în *întregime* fasciste... o astfel de teză ar duce proletariatul la mari greșeli tactice. Purtătorii planurilor de instaurare a dictaturii militare fasciste în România sînt virfurile reacționare agresive ale capitalului dominant monopolist român și ale moșierimii mari

²⁷ *Kommunisteskiei Internațional*, nr. 22 (436), din 1 august 1935, p. 3—4; cf. *Lupta de clasă*, nr. 3, din 1969, p. 58.

²⁸ Partidul comunist a condus în această perioadă numeroase greve — ale minerilor de la Comănești și de la Anina, ale metalurgiștilor de la „Haug“ — București și de la „Schill“ — Brașov, ale muncitorilor forestieri din Tg. Mureș, ale textiliștilor din Buhuși, ale muncitorilor de la Fabrica de încălțăminte „Dermata“ — Cluj, Uzinele de vagoane „Astra“ — Arad, „Industria lîinii“ — Timișoara, Industria textilă — Arad, Fabricile „Nova“, „Talpa“, „Venus“ din București și altele —, manifestații, demonstrații — demonstrația muncitorilor de la Uzinele „Malaxa“ și de la Fabrica „Titan“ în 1934 pe străzile Bucureștiului, manifestația organizată de Blocul democratic la București în 13 martie 1936, adunările și demonstrațiile din 12 iunie 1936 la București, Cluj, Brașov, Arad, Giurgiu, Cimpina, Tulcea, Piatra Neamț, Bacău, Brăila ș.a. —, adunările populare din Deva la 6 decembrie 1935, din localitățile Folt, Certeju, Buituri, Sarmizegetusa, Cîrnești, Tebea ș.a. —, mișcări țărănești și acțiuni ale păturilor mijlocii orășenești împotriva ofensivei fasciste — răscoala țăranilor din Valea Ghimeșului, Congresul Frontului Studentesc Democrat la 23—24 ianuarie 1936, marea întrunire din sala „Tomis“ — București la 27 septembrie 1936 etc. — În focul acestor acțiuni, P.C.R. a reușit să facă pași înainte spre realizarea Frontului Unic Muncitoresc și făurirea Frontului Popular Antifascist.

²⁹ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, vol. IV, 1934—1937. Edit. politică, 1957, p. 454.

române, care se concentrează în jurul regelui Carol și al camarilei³⁰. P.C.R. se declară gata să trateze cu oricare alte partide și organizații pentru a lupta în comun pe baza platformei adoptate de plenara Comitetului Central, sau chiar numai a unora dintre punctele ei.

În platforma propusă pentru unitate de acțiune, partidul comunist, manifestînd un înflăcărat patriotism, a făcut următoarea declarație: „în caz că Germania hitleristă, dezlănțuind războiul în Europa și contra U.R.S.S., va ataca România cu ajutorul Ungariei horthyste, comuniștii vor considera necesară apărarea fiecărei palme de pămînt a țării noastre...³¹”.

În baza platformei din august 1936, partidul comunist a obținut rezultate remarcabile în direcția coalizării forțelor antifasciste. Astfel, în cursul alegerilor comunale din aprilie 1937 și al alegerilor județene din iulie 1937, s-au încheiat noi acorduri locale de front popular (la București — s-a constituit un comitet comun al organizațiilor locale ale Blocului Democratic, ale P.N.Ț. și ale partidului conservator de sub președinția lui Grigore Filipescu; la Iași — s-a raliat și organizația Partidului Radical-Țărănist; la Ploiești, Cluj, Oradea și în alte localități), organizațiile raliat obținînd importante succese electorale în fața grupărilor fasciste.

Sub influența stării de spirit generale a maselor s-au pronunțat împotriva Gărzii de fier și Germaniei hitleriste, pentru apărarea independenței țării și unii oameni politici burghezi, mai clarvăzători. Astfel, pe lângă Dem. Dobrescu și Nicolae Lupu — frunțași ai P.N.Ț., Mitiță Constantinescu, ministrul Finanțelor, C. Băicoianu, guvernatorul Băncii Naționale, ambii liberali brătienști, Virgil Madgearu, Grigore Filipescu, Armand Călinescu și alții.

Înfăptuirea frontului popular, capabil să oprească în țară ascensiunea fascismului spre putere, a devenit cu deosebire necesară cu ocazia alegerilor parlamentare generale din decembrie 1937. În atmosfera politică de atunci, cînd toate forțele democratice, patriotice trebuiau mobilizate împotriva pericolului fascist, P.C.R. s-a adresat din nou partidelor național-țărănesc și radical-țărănesc, ca și altor organizații, chemîndu-le la unire. Liderii acestor partide n-au dat însă curs propunerii comuniștilor. În legătură cu poziția P.C.R. față de partidele burgheze în cursul acestor alegeri, trebuie să ne referim și la un alt aspect al tacticii partidului. Cu toate că în situația respectivă principalul pericol al democrației și asigurării independenței naționale îl reprezenta Garda de fier, partidul comunist, în loc să mobilizeze toate forțele democratice, patriotice împotriva acestei agenturi interne a Germaniei hitleriste, a trasat ca obiectiv principal imediat al luptei forțelor democratice răsturnarea guvernului Tătăreșcu. În acest scop, considerînd că P.N.Ț. acționează pentru răsturnarea guvernului și se prezintă în alegeri ca reprezentant al tuturor forțelor antiguvernamentale, conducerea P.C.R. a adresat maselor chemarea de a vota pentru candidații P.N.Ț. Dar Iuliu Maniu, președintele P.N.Ț., împreună cu gruparea liberală condusă de Gh. Brătianu, a încheiat așa-zisul „pact de ne-agresiune” cu Garda de fier, contribuind astfel la instalarea unui guvern alcătuit de partidul fascist „național-creștin”, de sub conducerea lui Octavian Goga și a lui A. C. Cuza, orientat spre Germania hitleristă. În noul guvern însă au fost încredințate locuri importante și unor personalități care militau pentru o orientare a politicii externe opusă expansiunii Germaniei hitleriste (Armand Călinescu și alții)³².

Lupta intransigentă dusă în anii de după 1933 de P.C.R. în fruntea maselor muncitoare și a unor largi forțe progresiste, patriotice, atitudinea lucidă a unor grupări politice și personalități burgheze a reușit să

³⁰ *Idem*, p. 425.

³¹ *Idem*, p. 440.

³² Ștefan Voicu, *op. cit.*, p. 70.

oprească pentru un timp procesul de fascizare a vieții publice, de instaurare a unui regim dictatorial și de înrobire a țării Germaniei hitleriste. Politica de cedare în fața pretențiilor agresive ale hitleriștilor dusă de marile puteri a influențat însă negativ desfășurarea evenimentelor din țară, ca și din alte țări europene.

Evenimentele interne și internaționale care au urmat (instaurarea dictaturii regale la 10 februarie 1938, anexarea Austriei de către Germania nazistă la 13 martie 1938, conferința de la München, în 28 septembrie 1938, cucerirea și ocuparea de către Germania hitleristă a Cehoslovaciei la 15 martie 1939, „acordul” economic dintre Germania și România în martie 1939) au impus partidului comunist folosirea unor forme și metode mai variate în desfășurarea luptei antifasciste. „După acordul de la München, care a deschis drum larg Germaniei spre țările din sudul și estul Europei, cercurile politice reacționare din România — după cum arată tovarășul Nicolae Ceaușescu — pășesc deschis pe calea trădării intereselor naționale. Acordul economic româno-german din 1939, urmat de alte tratate oneroase, subordonează economia românească intereselor politicii agresive a Germaniei, pun sub controlul acesteia viața economică și politică a României, încalcă grav suveranitatea poporului nostru”³³.

În asemenea situație, conștient de faptul că dominația imperialismului german constituie o primejdie de moarte pentru poporul român, P.C.R. s-a ridicat la luptă hotărâtă împotriva planurilor Reich-ului nazist de a înrobi România. Comuniștii chemau poporul la rezistență armată, declarându-se gata să apere cu arma în mână independența României. În noiembrie 1938, partidul comunist a adresat un nou și călduros apel pentru „crearea unui guvern democratic, un guvern de apărare în contra atacurilor lui Hitler și ale aliaților lui, un guvern ieșit din rîndurile partidelor și organizațiilor nefasciste, care să restabilească și să lărgască libertățile democratice, să îmbunătățească situația economică a maselor, să aresteze pe șefii partidelor și ai organizațiilor fasciste”³⁴. La 1 decembrie 1938, P.C.R. s-a adresat din nou partidului social-democrat și partidelor „istorice”, chemîndu-le să-și unească forțele, alături de ale comuniștilor, pentru apărarea independenței naționale a țării. Totodată, comuniștii au adoptat o atitudine pozitivă față de actele de guvernămînt potrivnice organizațiilor fasciste, și au militat pentru sprijinirea energică a măsurilor de stat vizînd contracararea expansiunii hitleriste, pentru apărarea granițelor, salvagardarea independenței țării. În acest sens, la 24 ianuarie 1939, *Scînteia*, organul central de presă al C.C. al P.C.R., preciza că „ar fi o mare greșeală să confundăm regimul actual reacționar și antipopular cu fascismul... Dușmanul principal este și rămîne Garda de fier”. Într-un alt document de partid se arăta că față de dictatura regală trebuie să se adopte „o atitudine critică, fără însă a uita că pentru lupta împo-

³³ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 44.

³⁴ Ștefan Voicu, *op. cit.*, p. 72.

triva inamicului comun — fascismul —, partidul comunist trebuie să se situeze pe aceeași platformă cu guvernul³⁵.

În martie 1939, când Cehoslovacia a fost ocupată de către Germania hitleristă, P.C.R. a dat cuvînt de ordine membrilor și simpatizanților săi să se prezinte la concentrări și să lupte „pentru întărirea forței politice și morale a armatei, contra Germaniei hitleriste și a statelor revizioniste“, subliniind că „războiul poporului român pentru apărarea independenței și granielor țării contra agresiunii fasciste este un război drept“³⁶. Adîncul patriotism al comuniștilor s-a manifestat și în apelul vibrant al P.C.R. din 17 martie 1939, adresat întregului popor pentru apărarea patriei: „Trupele de asalt ale lui Hitler au invadat Cehoslovacia și se găsesc la granița țării noastre. Întreg poporul să se pună în stare de alarmă... comuniștii vor lupta cu arma în mînă în primele rînduri. Uniți-vă cu toții într-un singur front puternic contra lui Hitler și aliaților săi revizionisti“³⁷.

Poziția fermă a P.C.R. împotriva ofensivei fasciste se întîlnea cu starea de spirit antifascistă a întregului popor, oglindită în valul acțiunilor de luptă care aveau loc în această perioadă în întreaga țară. Răspunzînd cu mare însuflețire chemării partidului comunist și a celorlalte organizații democratice, patriotice, la 1 mai 1939 în Capitală peste 20.000 de cetățeni au manifestat în stradă împotriva Germaniei hitleriste pentru apărarea independenței țării și pentru libertăți democratice. Manifestări asemănătoare au avut loc la Cluj și Iași. În toate orașele și centrele mai importante ale țării întrunirile și demonstrațiile convocate de guvern în ziua de 1 mai s-au transformat în puternice manifestații antifasciste. Este important a sublinia că uriașa mișcare de protest antihitlerist a cuprins nu numai clasa muncitoare, masele largi ale țărănimii, păturile mijlocii ale populației și marea majoritate a intelectualității, dar și o mare parte din păturile marii burghezii, întreaga armată inclusiv o mare parte a ofițerilor superiori și generalilor.

În aceste condiții de creștere a avîntului mișcării antifasciste, în luna mai 1939 P.C.R. s-a adresat încă o dată partidelor național-țărănesc și național-liberal cu propunerea de a se încheia un larg front patriotic pe baza unui program care cuprindea: apărarea hotarelor României și a independenței ei, demascarea și combaterea energică a uneltirilor hitleriste — Garda de fier, organizațiile cuziste —, alianța cu Franța, Anglia și U.R.S.S.³⁸. Unii membri ai P.N.Ț. au și răspuns pozitiv, acceptînd să constituie un „comitet de coordonare“ comun cu comuniștii, iar reprezentanții grupării „H“ din P.N.I. s-au declarat principial de acord cu propunerile partidului comunist; dar liderii reacționari ai acestor partide s-au opus din nou înfăptuirii Frontului Popular Antifascist.

³⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 6, dos. nr. 1202, filele 189—190; cf. *România în războiul antihitlerist*, 23 august 1944 — 9 mai 1945, Edit. militară, 1966, p. 16.

³⁶ *Lupta de clasă*, nr. 6 din 1939.

³⁷ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, ed. a II-a, 1953, p. 319—320.

³⁸ Ștefan Voicu, *op. cit.*, p. 75.

Nereușita înfăptuirii Frontului comun democratic antifascist se mai datora și refuzului aripii de dreapta a P.S.D. de a realiza unitatea de acțiune cu comuniștii, precum și activității dăunătoare a unor elemente oportuniste, rupte de mase, sectare, pătrunse în rîndurile P.C.R. În asemenea condiții Directivele Cominternului din 8 mai 1940 adresate P.C.R., în care — pornind de la aprecierea eronată a situației internaționale — se aduceau critici comuniștilor români pentru activitatea desfășurată împotriva agresiunii Germaniei hitleriste și pentru politica de apărare a independenței naționale a țării, au frinat pentru un timp activitatea partidului și au creat pericolul îndepărtării de partidul comunist a unor largi categorii sociale, a numeroase grupări politice³⁹.

Declanșarea celui de al doilea război mondial, prin atacarea Poloniei la 1 septembrie 1939, a creat o nouă situație pe continent. Ca urmare a luptei pentru dominația lumii, presiunea Germaniei hitleriste asupra statelor sud-est europene devenea tot mai puternică. Cercurile conducătoare din România, mergînd pe calea unor repetate și importante concesii față de Germania au încercat din nou să-și apropie Garda de fier. Pentru aceasta au pus în libertate, începînd din februarie 1940, un mare număr de legionari. Totodată, Frontul renașterii naționale — partid organizat de rege — s-a transformat în „Partidul națiunii” cu participarea legionarilor eliberați din închisori sau întorși din Germania. La 29 mai 1940 fu instalat ca ministru de externe al României Ion Gigurtu, cunoscut pentru orientarea sa prohitleristă, iar la 4 iulie 1940 a fost instaurat, sub președinția sa, un guvern net prohitlerist, care a declarat deschis că pe plan extern se va integra „în sistemul creat de axa Berlin-Roma”. La 30 august 1940 României i-a fost impus dictatul de la Viena, prin care partea de nord a Transilvaniei era răpită și predată Ungariei horthyste. Scurt timp după aceasta, la 6 septembrie 1940, a fost instaurată dictatura militaro-fascistă, au intrat trupele germane în țară, iar după mai puțin de un an România a fost tirîită în războiul antisovietic. „Perioada dictaturii militaro-fasciste și a războiului dus alături de Germania hitleristă — arată Nicolae Ceaușescu — constituie cea mai neagră pagină din istoria modernă a României. Dictatura militaro-fascistă, executînd ordinele Germaniei, a dus o politică de exploatare prădalnică a resurselor naturale, a bogățiilor țării, a pus industria, agricultura și transporturile în slujba războiului agresiv hitlerist. În anii războiului economia românească a fost ruinată, resursele țării au fost secătuite...”⁴⁰.

Accentuarea agresiunii hitlerismului, activizarea elementelor fasciste din țară, odiosul dictat de la Viena au intensificat la culme ura poporului român împotriva Germaniei hitleriste și împotriva guvernanților din țară. Partidul comunist, numeroase cercuri politice, MADOSZ-ul și alte organizații democratice și patriotice, inclusiv grupuri ale armatei, s-au ridicat împotriva dictatului. În aproape toate orașele țării, zeci și sute de mii de cetățeni, aparținînd tuturor categoriilor sociale,

³⁹ În „Directivele pentru Partidul Comunist din România”, contrar realităților evidente, se spunea că „Germania și Italia nu doresc, în etapa actuală, ca țările balcanice să fie atrase în război. Ele vor să dezvolte producția necesară lor de cereale, petrol și diferite materii prime. Numai incendiarii războiului — imperialiștii englezi și francezi — în etapa actuală doresc, caută să împiedice dezvoltarea producției din aceste țări și comerțul lor cu Germania”. În continuare se arăta că în fața poporului, a clasei muncitoare și a P.C.R. stătea „sarcina de a nu admite atragerea României într-un război împotriva Germaniei și împotriva U.R.S.S.”, se cerea partidului să înlocuiască lozincă „apărării granițelor” cu lozincă „autodeterminare pînă la despărțire de stat” a unor teritorii locuite în majoritate de români, afirmîndu-se că „toate acestea nu reprezintă nici un pericol pentru poporul român”. (Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 167, filele 15—22; cf. *România în războiul antihitlerist, 23 august 1944 — 9 mai 1945*, p. 18.)

⁴⁰ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 48.

tuturor partidelor și organizațiilor nefasciste, ofițeri, soldați dădeau glas în șiruri de adunări indignării populare, cereau să fie apărată cu armele integritatea și suveranitatea patriei. Sub lozincile „Jos dictatul de la Viena!“, „Nici un petec de pământ“, „Vrem dreptate“, masele populare își exprimau protestul hotărât împotriva dictatului și minia contra celor care l-au impus și acceptat.

În acel moment de mare tensiune politică, instaurarea, cu sprijinul direct al Germaniei, a dictaturii militaro-fasciste și aruncarea României în războiul antisovietic a ascuțit și mai mult contradicția dintre masele populare și clica fascistă susținută de către Germania hitleristă și virfurile ultrareacționare ale claselor dominante din țară. Dictatura militaro-fascistă, prin lichidarea oricăror drepturi și libertăți democratice, prin metode teroriste de guvernare, răspîndirea ideologiei fasciste și ofensiva contra nivelului de trai al maselor populare, prin subordonarea țării față de interesele Reichului german și împingerea ei în războiul antisovietic, era îndreptată nu numai împotriva proletariatului și țărănimii. Ea era îndreptată și împotriva majorității micii burghezii, a intelectualității și împotriva acelei părți a burgheziei care era ostilă dictaturii virfurilor capitalului financiar și planurilor de transformare a țării într-un hinterland agrar pentru Germania.

Împotriva acestei dictaturi manifesta rezistență în primul rînd clasa muncitoare, clasa cea mai înaintată din România burghezo-moșierească. Interesele proletariatului care suferea cel mai mult de pe urma dictaturii militaro-fasciste și a războiului antisovietic îl situau în fruntea forțelor antifasciste, polarizînd în jurul lui acele păături și grupări sociale ale căror năzuințe erau eliberarea României de sub jugul fascist, cucerirea independenței și suveranității naționale. Interesele vitale ale țărănimii, crunt lovită de consecințele războiului, o îndreptau alături de clasa muncitoare în lupta împotriva dictaturii militaro-fasciste și a războiului hitlerist. În prima parte a războiului, datorită propagandei naționaliste, antisovietice și iluziilor cu privire la obținerea unei prosperități economice prin fascism și război, anumite păături ale micii burghezii orășenești — negustorimea mijlocie, micii întreprinzători, meseriași mai înstăriți —, unele categorii de ofițeri, o parte a intelectualității au fost induse în eroare. Aceste păături sociale și-au schimbat însă și ele poziția în urma greutăților ivite în situația materială proprie și a desfășurării operațiilor militare, manifestînd o nemulțumire din ce în ce mai accentuată față de urmările dezastruoase ale războiului antisovietic. Aceste nemulțumiri își făceau loc chiar și în zierele burgheze, care în iarna anilor 1942—1943 publicau unele articole prin care se cerea rechemarea unităților militare române de pe frontul antisovietic. Atitudinea burgheziei față de dictatura militaro-fascistă și față de războiul hitlerist nu era unitară. Acea parte a burgheziei — îndeosebi virfurile capitalului financiar și marii industriași legați direct de concernele germane —, care cîștigase în urma agresiunii și a războiului a sprijinit dictatura fascistă și planurile Germaniei hitleriste. Altă parte însemnată, văzînd lipsa de perspectivă a războiului hitlerist, viitorul co-l rezerva economiei țării dictatura militaro-fascistă și cotropirea hitleristă, s-a situat pe poziții ostile față de continuarea războiului și față de politica fascistă antonesciană. Acestea i s-au alăturat și unele cercuri ale burgheziei strîns legate de interesele imperialismului englez, francez și american.

Încă de la început, masele largi populare și-au manifestat ostilitatea față de trupele hitleriste, în care vedeau instrumentul principal de impunere a pretențiilor Germaniei naziste asupra României. Rezistența față de dictatura militaro-fascistă și Germania hitleristă cuprinde cercuri largi. Personalități ale culturii românești, lideri politici, inclusiv ai partidelor burgheze, cit și cercurile politice grupate în jurul palatului regal manifestau, — din diverse puncte de vedere, de pe poziții și cu scopuri diferite — adversitate față de ocupația germană, protestau împotriva jefuirii țării de către hitleriști. Starea de spirit antifascistă se manifesta și se accentua și în rîndurile soldaților și ofițerilor. Cadre de comandă, ofițeri superiori, patrioți își manifestau deschis împotrivirea față de hitleriști și de dictatura antonesciană. „Toate acestea arată că în rîndul maselor largi ale poporului, al tuturor cercurilor politice se dezvoltă o puternică stare de spirit antifascistă, dorința arzătoare de a răsturna dictatura militară și dominația Germaniei hitleriste“⁴¹.

⁴¹ *Idem*, p. 51.

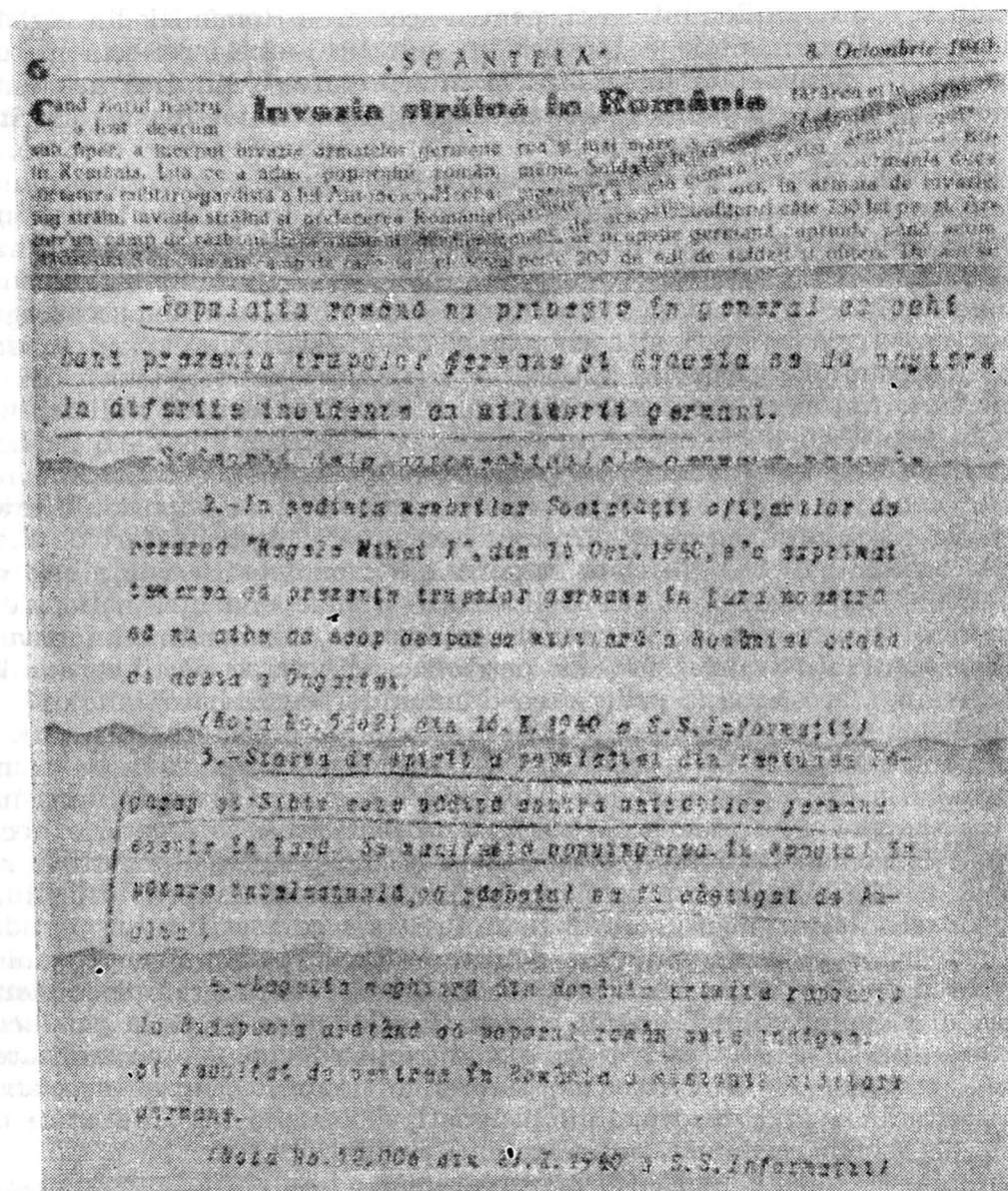

Fig. 2. — Extrase din diferite documente ale vremii care reflectă atitudinea ostilă a populației din România față de trupele germane.

În aceste condiții extrem de complexe, P.C.R., exponent al intereselor naționale ale întregului popor, analizând situația creată, poziția diferitelor clase și pătri sociale, și-a perfectat linia sa tactică inițiată în anii 1935—1936, îmbogățind cu noi metode și forme acțiunile de mobilizare a maselor și unirea tuturor forțelor antifasciste împotriva regimului anto-

nescian și a ocupanților hitleriști, pentru scoaterea României din războiul antisovietic. Documentele de partid din anii 1940—1944 reflectă maturitatea P.C.R. manifestată în analiza și interpretarea științifică a situației economice, sociale și politice a României, a raporturilor dintre diferitele clase sociale.

Obiectivele mișcării de rezistență a maselor populare au fost formulate în documentele elaborate de partidul comunist în anii 1941—1942 și mai ales în 1943—1944, și au fost larg popularizate prin presa ilegală, manifestele P.C.R. și ale altor organizații patriotice. Încă de la începutul războiului, într-un document din 8 iulie 1941, P.C.R. a demascât agresiunea împotriva U.R.S.S. și a chemat la organizarea luptei pentru zdrobirea fascismului. Circulara C.C. al P.C.R. lansează totodată, lozincă: *Front Unic Național împotriva ocupanților fasciști și a clicii militaro-fasciste în frunte cu trădătorul Antonescu*⁴². La 6 septembrie 1941, partidul comunist a elaborat o Platformă-program adecvată noilor condiții, stabilind obiective și metode de luptă dintre care cele mai importante erau: încetarea războiului împotriva Uniunii Sovietice și lupta alături de toate popoarele iubitoare de libertate împotriva Germaniei hitleriste, alungarea hitleriștilor din țară, recucerirea libertății și independenței naționale a României, răsturnarea dictaturii militaro-fasciste, formarea unui guvern din reprezentanții tuturor forțelor patriotice, eliberarea părții de nord a Transilvaniei, arestarea și pedepsirea criminalilor de război și altele.

Platforma-program, totodată, adresa întregului popor chemarea de a lupta pentru împiedecarea producției de război, a transportului de muniții, arme și armate pentru războiul hitlerist. „Lupta cu arma în mână împotriva armatei lui Hitler — se sublinia în platformă — e datoria fiecărui patriot român care iubește libertatea și independența poporului român”⁴³. Pe baza acestor prevederi, P.C.R., revenind asupra lozincii de bază lansate în documentul din 8 iulie 1941, s-a adresat tuturor partidelor, grupărilor și personalităților politice, tuturor patrioților, propunându-le crearea unui front unic național. În Platforma-program se declara: „Partidul Comunist din România e gata să colaboreze cu toate partidele, grupările, persoanele politice și cu toți patrioții români pentru realizarea oricărei revendicări din Platformă, punînd ca singurul criteriu al colaborării: atitudinea față de ocupanții hitleriști, de slugile lor trădătoare de țară și de războiul criminal contra Uniunii Sovietice”⁴⁴.

Sarcinile prevăzute în Platforma-program au fost reafirmate în documentul C.C. al P.C.R. „Pieirea sau salvarea poporului român”, din ianuarie 1942 și în alte materiale de partid.

În anii 1941—1942, P.C.R. s-a adresat de mai multe ori conducerii P.S.D., organizațiilor locale ale acestui partid, pentru a acționa împreună pe baza Frontului unic. „Dragi tovarăși — se menționa în scrisoarea C.C. al P.C.R. adresată conducerii P.S.D. la 5 ianuarie 1943 —, vă propunem

⁴² Documente din istoria Partidului Comunist din România, p. 346.

⁴³ Idem, p. 349.

⁴⁴ Idem, p. 347.

încheierea unui acord de front unic pentru acțiuni comune ale partidelor noastre... pentru lupta comună în vederea unirii tuturor forțelor progresiste și patriotice⁴⁵.

În primăvara anului 1943, Comitetul Central al P.C.R., dezbătând necesitatea de a intensifica munca de masă, în rezoluția sa din iunie s-a adresat din nou partidelor politice, chemându-le la înființarea unui Comitet Național de luptă pentru eliberarea țării. Rezoluția, atrăgând atenția asupra pierderilor suferite până în vara anului 1943 (800.000 de morți, răniți și invalizi), sublinia: „A sosit ceasul al 11-lea, poporul român trebuie să-și ia soarta în mâinile sale proprii și să se ridice la luptă hotărâtă pentru salvarea sa de la catastrofa națională iminentă... Conștient de gravitatea istorică a momentului, Comitetul Central al Partidului Comunist propune tuturor partidelor și organizațiilor patriotice formarea unui Comitet Național de luptă pentru eliberarea țării. Comitetul Național are ca sarcină să mobilizeze și să unească toate forțele naționale ale țării, fără deosebire de partid și religie, în frontul unic patriotic antihitlerist al poporului...”⁴⁶. Noua platformă, menținând ideile principale ale Platformei-program din 6 septembrie 1941, avea un caracter mai larg, enunțând următoarele: salvarea armatei și atragerea ostașilor și ofițerilor de partea Frontului patriotic antihitlerist, constituirea de grupe de partizani, oprirea imediată a livrării de produse, cereale etc. pentru hitleriști și sabotarea producției de război, ieșirea imediată din războiul lui Hitler și încheierea păcii cu U.R.S.S., Anglia și S.U.A., răsturnarea guvernului și regimului fascist, constituirea unui guvern din reprezentanții tuturor partidelor și organizațiilor politice antihitleriste, dobândirea independenței și aderarea României la Blocul antifascist, eliberarea imediată a tuturor victimelor teroarei fasciste, aflate în închisori și lagăre, dizolvarea organizațiilor hitleriste, încetarea asupririi naționalităților conlocuitoare, eliberarea nordului Transilvaniei, asigurarea existenței poporului muncitor de la orașe și sate.

Răspunzând chemărilor P.C.R., masele muncitoare au înfruntat cu dârzenie măsurile represive ale dictaturii militaro-fasciste și s-au angajat într-o luptă eroică, plină de sacrificii, pentru salvarea intereselor fundamentale ale țării. Împotriva războiului antisovietic și a ocupației hitleriste s-au intensificat grevele și actele de sabotaj organizate de muncitorii din întreprinderile industriale și din transporturi, împotrivirile țărănimii față de rechiziții și incorporări, acțiunile de protest ale intelectualității. Toate acestea, exprimând ura întregului popor român față de războiul hitlerist, dorința de a se elibera din jugul fascismului, se încadrau în mișcarea de rezistență a popoarelor de pe continent, parte integrantă a marelui front al forțelor democratice și antihitleriste.

În desfășurarea activității antifasciste, organizată și condusă de P.C.R., în vara anului 1943 s-a produs o cotitură hotărâtoare. Mișcarea antifascistă

⁴⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 7954, fila 24; cf. Gheorghe Tuțui, *Realizarea Frontului Unic Muncitoresc — moment de însemnătate istorică în lupta de eliberare a poporului român*, în *Analele de istorie*, nr. 2, din 1969, p. 5.

⁴⁶ *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, p. 371.

devenea mai amplă și mai intensă, căpătînd forme tot mai organizate. În august 1943, C.C. al P.C.R. întocmește însemnatul document intitulat: „Curs asupra muncii de partid în timp de război“, care cuprinde prevederi concrete privind activitatea conspirativă și normele ei, legăturile de partid în condițiile ilegalității și regulile întîlnirilor, obligațiile ce revineau comuniștilor în legătură cu organizarea ședințelor și a caselor conspirative, precum și sarcinile cu privire la munca organizatorică și constituirea grupurilor de patrioți în întreprinderi, cartiere, armată și la sate⁴⁷.

În cursul anului 1943, cu toate șovăielile din conducerea P.S.D., se produc unele modificări în activitatea și în poziția acestui partid. În februarie 1943 C.C. al P.S.D. a adoptat o rezoluție privind unitatea de acțiune a partidelor muncitorești și alta referitoare la necesitatea unei singure mișcări sindicale. După aceasta conducerea P.S.D. manifestă mai multă receptivitate față de propunerile de front unic făcute de comuniști. Drept rezultat al discuțiilor avute între conducerile celor două partide muncitorești, în septembrie 1943 între P.C.R. și P.S.D. se realizează un acord de principiu în vederea participării Partidului Social-Democrat la constituirea Comitetului Național și a Frontului Patriotic Antihitlerist. Înființarea în anul 1943 a Frontului Patriotic Antihitlerist, care reunea: P.C.R. P.S.D., Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioților⁴⁸, MADOSZ-ul și Partidul Socialist-Țărănist, a dat un puternic impuls mișcării antifasciste din România.

La începutul anului 1944 evoluția evenimentelor militare — victoriile obținute de forțele coaliției antihitleriste împotriva armatelor fasciste, intrarea unităților Armatei Sovietice pe teritoriul țării noastre —, agravarea situației economice și social-politice în urma războiului și creșterii rezistenței generale împotriva hitleriștilor au influențat puternic dezvoltarea luptei antifasciste a poporului român și au favorizat acțiunea desfășurată de P.C.R. spre realizarea Frontului Popular Antifascist. În atare situație, P.C.R. trebuia, mai mult ca oricînd, să-și asigure unitatea rîndurilor sale, să-și sporească capacitatea combativă și mobilizatoare. Această cerință stringentă s-a realizat la 4 aprilie 1944, cînd s-au luat măsuri pentru întărirea conducerii P.C.R., constituindu-se o conducere provizorie, cu funcții operative, formată din Constantin Pîrvulescu, Emil Bodnaraș și Iosif Rangheț. În același timp, au fost adoptate și transpuse în practică măsuri menite să asigure refacerea legăturilor cu organele de partid regionale și locale, pentru a insufla întregului partid un spirit nou de disciplină și încredere în forțele poporului.

⁴⁷ Gheorghe Tuțui, *op. cit.*, p. 5.

⁴⁸ „Uniunea Patrioților“ era organizația intelectualității progresiste, creată fiind la sfîrșitul anului 1942. Scopul practic și imediat al acestei organizații, care își desfășura activitatea sub conducerea P.C.R., este formulat astfel în apelul Comitetului Uniunii Patrioților, apărut în *România liberă* din 28 ianuarie 1943: „Scopul nostru principal și imediat este unirea tuturor forțelor națiunii române într-un singur front patriotic de luptă pentru eliberarea patriei de sub jugul hitlerist“. În această organizație au fost atrase și numeroase elemente din rîndurile micii burghezii și ale burgheziei, interesate în stăvilirea jafului hitlerist și a războiului antisovietic

Lupta neclintită a clasei muncitoare, starea ei efervescentă revoluționară, activitatea desfășurată de P.C.R. și alte forțe antifasciste au determinat și în rândurile altor categorii sociale creșterea spiritului de nemulțumire, a rezistenței față de dictatura militaro-fascistă și a sentimentului necesității de a acționa pentru apărarea ființei naționale a poporului. La 20 martie 1944, la Școala Politehnică, Facultatea de drept și în apropierea Facultății de medicină din București au fost răspândite manifeste ale forțelor patriotice; la începutul lunii aprilie un număr de 66 oameni de știință, membri ai Academiei Române, profesori universitari și alți intelectuali din București, Iași și Cluj au adresat lui I. Antonescu un memoriu comun prin care protestau împotriva politicii duse de guvern și cereau ieșirea României din războiul hitlerist.

Rezistența față de dictatura militară-fascistă și Germania hitleristă se manifesta tot mai puternic, chiar și în rândurile cercurilor burgheze care stăpâneau Banca Națională, industria petrolieră, minieră și metalurgică. În primăvara anului 1944 Comandamentul militar german declara că „nu mai ia în considerare nici un fel de condiții politice sau economice din România, ci ordonă în România ceea ce consideră ca necesar”⁴⁹.

Unirea tuturor forțelor democratice și antifasciste, și declanșarea ofensivei hotărâte împotriva dictaturii militaro-fasciste, pentru eliberarea țării erau condiționate în primul rând de înfăptuirea Frontului Unic Muncitoresc. Numai unită, clasa muncitoare putea să polarizeze în jurul său toate grupările patriotice antifasciste. Pornind de la puncte de vedere comune, de la problemele ce apropiau P.C.R. și P.S.D., legăturile dintre reprezentanții partidului comunist și cei ai partidului social-democrat s-au multiplicat și intensificat. Simultan, reprezentanți ai P.C.R. au dus discuții separate și cu fruntași ai Partidului Socialist Țărănesc⁵⁰.

Urmare a tratativelor dintre delegațiile celor două partide muncitorești, care s-au desfășurat cu rezultate din ce în ce mai bune, în aprilie 1944 între P.C.R. și P.S.D. se ajunge la înțelegere pentru realizarea Frontului Unic Muncitoresc. Aceasta concretiza rezultatul activității neobosite a partidului comunist, a cadrelor sale de bază, ca și al sprijinului acordat acestor eforturi perseverente de un număr tot mai mare de membri și de unele cadre ale P.S.D. Cele două partide muncitorești, menținându-și independența politică și organizatorică, s-au angajat, în manifestul FUM din 1 mai 1944, să lupte unit și să mobilizeze întreaga clasă muncitoare, întregul popor român pentru înfăptuirea următoarelor obiective: răsturnarea dictaturii militaro-fasciste și instalarea unui guvern național din reprezentanții tuturor forțelor antihitleriste, scoaterea țării din războiul antisovietic, lupta alături de Națiunile Unite pentru eliberarea României și asigurarea independenței sale naționale. Frontul unic făcea un apel fierbinte către întreg poporul român să acorde tot sprijinul Armatei Sovietice, să lupte pentru „o Românie liberă, democratică și independentă!”.

⁴⁹ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, p. 50. (Direcția Generală a Arhivelor statului. Fondul documente germane, rola 790/5.519.526, p. 9.)

⁵⁰ Gheorghe Țuțui, *op. cit.*, p. 8—9.

În același timp, Manifestul chema clasa muncitoare la luptă pentru ziua de lucru de 8 ore, sporirea imediată a salariilor în raport cu scumpetea, demilitarizarea întreprinderilor, asigurarea dreptului de liberă organizare sindicală și politică, libertatea de gândire, a scrisului și a cuvîntului, eliberarea tuturor celor închiși sau internați pentru convingerile lor și pentru luptă patriotică antihitleristă etc.⁵¹.

Înțelegerea între P.C.R. și P.S.D. din aprilie 1944 privind realizarea F.U.M. a avut o importanță deosebită și a grăbit procesul de unire a tuturor forțelor democratice. Frontul Unic Muncitoresc a însemnat coloana vertebrală a coalizării tuturor grupărilor patriotice și democratice pentru doborîrea dictaturii fasciste, embrionul unității întregului popor în lupta pentru salvagardarea intereselor sale fundamentale, a ființei naționale, marcînd totodată și o etapă decisivă pe calea lichidării sciziunii mișcării muncitorești din țara noastră, a realizării unității ei depline.

Realizînd unitatea de acțiune a clasei muncitoare și luînd măsuri concrete pentru pregătirea militară a insurecției armate antifasciste, P.C.R. a continuat să militeze consecvent pentru coalizarea tuturor grupărilor politice antifasciste, pentru folosirea tuturor factorilor în măsură să contribuie, dintr-un motiv sau altul, la scoaterea țării din războiul hitlerist. Ca urmare a discuțiilor și tratativelor purtate de mai mult timp, în mai 1944 partidul comunist a realizat o înțelegere cu gruparea burgheză liberală de sub conducerea lui Gh. Tătărăscu. Această grupare reprezenta o parte a burgheziei ale cărei interese economice au avut de suferit din cauza unor măsuri ale regimului fascist și a aservirii economiei țării de către imperialismul german.

În condițiile adîncirii contradicțiilor interne ale regimului dictatorial, ale avîntului luptei antifasciste a maselor, ale înfrîngerilor grele suferite de Germania hitleristă, liderii P.N.Ț. și P.N.L., care în tot timpul războiului s-au limitat la proteste sterile adresate lui Antonescu și la apeluri transmise guvernelor de la Londra și Washington, respingînd repetatele propuneri ale P.C.R., au început să devină mai atenți față de demersurile acestuia privind crearea unui front politic cît mai larg, capabil să mobilizeze toate forțele națiunii la lupta antifascistă⁵². Temîndu-se de lupta maselor, reprezentanții partidelor „istorice” își legaseră speranțele de înfăptuirea măcar parțială a așa-numitei „variante balcanice” a lui Churchill — respinsă la Teheran în toamna anului 1943 — cu privire la deschiderea celui de al doilea front european nu în Franța, ci în Balcani.

Criticînd această poziție, ca periculoasă și dăunătoare intereselor fundamentale ale țării, P.C.R. dădea în martie 1944 un nou avertisment conducerii celor două partide politice burgheze, arătînd că „ieșirea din război se poate face numai împotriva lui Antonescu, prin răsturnarea cu forța...

⁵¹ *Manifestul Frontului Unic Muncitoresc*, în *România liberă*, nr. 4, din 26 mai 1944.

⁵² Gheorghe Zaharia, *25 de ani de la realizarea Blocului Național Democrat*, în *Scînteia*, din 20 iunie 1969, p. 4.

(iar) Aceasta nu se poate face prin încercarea de pertractare la Cairo, ci prin acțiune grabnică în țară⁵³.

Sub influența agravării situației politice și militare în rîndurile partidelor „istorice” se producea un proces de diferențiere. La începutul anului 1944, un însemnat grup de membri ai P.N.Ț. își exprimă în scris poziția față de refuzul repetat al conducerii Partidului Național-Țărănesc de a se ralia acțiunii comune a partidelor și organizațiilor patriotice. „Starea de astăzi ne poruncește să vorbim deschis. Politica dusă pînă acum de partidul nostru s-a dovedit dezastruoasă. Sintem pe calea de a ne depărta de actualii șefi ai partidului și a ne lua libertatea de acțiune dictată de interesele supreme ale României”⁵⁴.

În asemenea condiții liderii și fruntașii partidelor burgheze au fost nevoiți să țină seama de spiritul general antifascist ce se forma cu tot mai multă vigoare în țară și să adopte o poziție mai constructivă față de politica P.C.R., față de ideea colaborării cu partidul comunist. Spre sfîrșitul lunii aprilie, începutul lunii mai 1944, conducătorii P.N.Ț. și P.N.L. — Brătianu acceptă formarea unui comitet alcătuit din reprezentanții partidelor comunist, social-democrat, național-țărănesc și național-liberal, în cadrul căruia s-a discutat denumirea coaliției, platforma ei de acțiune, modul de organizare. În urma tratativelor, la 20 iunie 1944 între partidele din F.U.M. și partidele „istorice” se încheie un acord de colaborare, care a dus la constituirea Blocului Național-Democrat a cărui platformă de acțiune cuprindea obiective cu caracter general-democratic pentru care militaseră partidele din F.U.M.: scoaterea României din războiul antisovietic; alăturarea ei Națiunilor Unite; eliberarea țării de sub ocupația germană; restabilirea independenței și suveranității naționale; înlăturarea dictaturii fasciste și instaurarea unui regim democratic⁵⁵. „După lungi și spinoase tratative cu conducerile diferitelor partide — se arată în scrisoarea conducerii provizorii a P.C.R. din iulie 1944 către activul de partid de la Tg. Jiu — am ajuns la un acord principial de constituire a Blocului Național-Democrat, în compunerea căruia intră, în afară de noi și S.D., Partidul Național Țărănesc și cel liberal. Din cauza rezistențelor de tot felul din partea conducerii P.N.Ț. și P.N.L. nu am putut strînge în acest organism de luptă națională toate forțele antihitleriste din România, conform liniei noastre de Front Unic Patriotic. Socotind însă că participarea noastră la acest Bloc nu ne împiedică a încheia și alte alianțe cu același obiectiv și dorind a dinamiza și celelalte forțe antihitleriste din România pe care Blocul nu le cuprinde...”⁵⁶.

Motorul închegării unității Blocului Național-Democrat, al lărgirii alianțelor politice și cu alte forțe, a fost F.U.M. Prin manifestul din iulie 1944, F.U.M. chema la luptă „pe toți muncitorii, salariații, micii meseriași, întreg poporul muncitor indiferent de organizația din care fac parte și cei

⁵³ *România liberă*, din 22 martie 1944.

⁵⁴ *Înainte*, nr. 158, din 6 august 1944.

⁵⁵ *România liberă*, din 10 august 1944.

⁵⁶ Arhiva I.S.I.S.P., cota A XVIII-11; cf. Gheorghe Țuțui, *op. cit.*, p. 13—14.

neorganizați⁵⁷. Manifestul se adresa și soldaților și ofițerilor, chemându-i să lupte alături de muncitori, țărani și intelectuali pentru izgonirea hitleriștilor din țară. Pornind de la faptul că B.N.D. nu cuprindea toate forțele patriotice antifasciste din țară, că în afara sa activau partidele și organizațiile democratice care alcătuiseră în 1943 împreună cu P.C.R. și P.S.D. Frontul Patriotic Antihitlerist, precum și alte grupări politice, cu care partidele „istorice” din B.N.D. refuzau să conlucreze, manifestul F.U.M. chema întregul popor român la unire. „Muncitorimea unită în *Frontul Unic Muncitoresc* — se spune în manifest — *cheamă*, în ceasul acesta de grea cumpănă, întregul popor român, toate partidele și organizațiile — acele strînse în Blocul Național-Democrat și cele care se găsesc încă în afara acestui Bloc — să formeze un singur *Front Patriotic Național*...”.

Evoluția evenimentelor de pe front, ura tot mai deschisă împotriva hitleriștilor, creșterea luptei antifasciste a maselor au exercitat o puternică înrîurire asupra unor generali și ofițeri superiori, care apreciau situația în mod realist. Acești ofițeri, dîndu-și bine seama de catastrofa spre care erau împinse țara și armata, au luat legătura cu P.C.R. și începînd cu luna mai 1944 s-au raliat la acțiunea generală de pregătire a insurecției armate antifasciste. Conducerea P.C.R., îndrumînd direct activitatea Comitetului Militar înființat (la consfătuirea conspirativă din noaptea de 13—14 iunie 1944) cu scopul pregătirii militare a insurecției armate, prin intermediul, îndeosebi, al colonelului Dumitru Dămăceanu, șeful statului major al Comandamentului Militar al Capitalei, al generalului Constantin Vasiliu-Rășcanu și al generalului Constantin Sănătescu a întreținut o legătură permanentă cu ofițerii superiori patrioți. Pe de altă parte, printre generali și ofițerii superiori aveau adepți și cunoscuți toți liderii politici care făceau parte din Frontul Patriotic Antihitlerist și Blocul Național Democrat.

Manifestările tot mai deschise ale maselor, ale armatei împotriva dictaturii militaro-fasciste și a războiului hitlerist, situația militară tot mai grea au dus la adîncirea contradicțiilor între I. Antonescu și cercurile palatului. Întrevăzînd apropierea înfrîngerii Germaniei hitleriste, regele și anturajul său nu voiau să-și lege soarta pînă la capăt de dictatura fascistă și de hitleriști. Aceste cercuri, ajungînd la concluzia că nu vor putea salva monarhia dacă nu vor acționa pentru ieșirea din războiul hitlerist, au manifestat dorința să colaboreze cu P.C.R. și celelalte organizații antifasciste. Regele, acceptînd dialogul cu reprezentanții partidelor politice, la 15 iunie 1944 își comunica acordul de a participa la activitatea inițiată de P.C.R., pe baza planului propus de acesta, pentru răsturnarea prin forța armelor a regimului fascist. Partidul comunist a considerat colaborarea cu cercurile palatului ca utilă și necesară în vederea folosirii tuturor posibilităților de a răsturna dictatura militaro-fascistă și de a scoate țara din războiul antisovietic.

⁵⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dos. nr. 7996, fila 3; cf. Gheorghe Țuțui, *op. cit.*, p. 14.

Coalizînd astfel în jurul său toate forţele patriotice, antifasciste, folosind cu pricepere contradicţiunile existente între diferitele pături ale claselor sociale conducătoare, P.C.R. a realizat o *largă alianţă antifascistă, antihitleristă*, cuprinzînd toate grupările şi cercurile politice, care, dintr-un motiv sau altul, se pronunţau pentru ieşirea României din războiul hitlerist. Partidul Comunist Român, combătînd tendinţele sectariste din rîndurile sale, a reuşit să înmănuşcheze toate forţele antifasciste, patriotice şi să încadreze acţiunile lor în planul general de luptă împotriva Germaniei hitleriste şi a dictaturii militarofasciste, luptă care a culminat cu însurecţia armată antifascistă din august 1944. „Este meritul istoric al Partidului Comunist Român — arată tovarăşul Nicolae Ceauşescu — că, în aceste grave împrejurări, a reuşit să găsească calea pentru colaborearea cu toate forţele antifasciste în vederea răsturnării dictaturii militarofasciste, scoaterii României din războiul antisovietic şi alăturării sale coaliţiei antihitleriste, dezvoltării democratice a ţării”⁵⁸.

PETRU BUNTA

DER KAMPF DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI RUMÄNIENS ZUR ERRICHTUNG DER ANTIFASCHISTISCHEN VOLKSFRONT

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil des Artikels wird die Rolle und Bedeutung der Widersprüche in der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft behandelt. „Was im allgemeinen die Welt in Bewegung bringt ist der Widerspruch“, formulierte Hegel die allgemeine Gesetzmässigkeit der Entwicklung. Entwicklung ist „Kampf der Gegensätze“ hob Lenin hervor. Die Gesellschaft, vor allem die Klassengesellschaft, stellt eine vielfältige und umfassende Einheit der verschiedenen Gruppen, Schichten, sozialen Klassen dar. In den auf Ausbeutung beruhenden Gesellschaften kreisen um den Widerspruch zwischen den Grundklassen alle übrigen Widersprüche der Gesellschaft. Dank der Wechselwirkung der Widersprüche verschiedenen Charakters und Stärkegrades erscheint im historischen Entwicklungsprozess die gegensätzliche Beziehung zwischen den ausbeutenden und ausgebeuteten Klassen nicht immer notwendig in Gestalt eines gegensätzlichen Widerspruchs. Die äusserste Zuspitzung der Widersprüche zwischen einigen Klassen kann den Interessengegensatz anderer Klassen mindern, verwischen, indem sie ihre gemeinsamen Interessen in den Vordergrund stellt, die auf diese Weise ausschlaggebend werden können. Unter gewissen Umständen können soziale Klassen mit grundsätzlich entgegengesetzten Interessen sich zum Kampf gegen einen gemeinsamen Feind zusammenschliessen. Die Untersuchung der Klassenbeziehungen, der sozialen Gegensätze im bürgerlich-grundherrlichen Rumänien, die Festsetzung, auf dieser Basis, der strategischen und taktischen Grundsätze der Kommunistischen Partei stand im Mittelpunkt der Arbeiten des V. Kongresses der K. P. Rumäniens. Mit der Feststellung, die nächste Aufgabe der Revolution in Rumänien liege in der Vollendung der bürgerlich-demokratischen Revolution, umriss der Kongress den strategischen und taktischen Plan der Partei

⁵⁸ Nicolae Ceauşescu, *Raport la cel de-al X-lea Congres al Partidului Comunist Român*, Edit. politică, 1969, p. 6.

wie folgt: Sturz der bürgerlich-grundherrlichen Macht im Staate und Verwirklichung der revolutionär-demokratischen Diktatur der Arbeiter- und Bauernklasse. Haupttriebkraft und Führer der Revolution ist das Proletariat. Als Sofortziel bestimmte der Kongress die Bildung der Einheitsfront von unten, auf Grund der Tagesforderungen der Proletariermassen. Gleichzeitig aber zeigte der V. Kongress eine enge, nicht genau abgegrenzte Einstellung zu den unterschiedlichen Strömungen und Richtungen innerhalb der sozialistischen Bewegung, wie auch zu den demokratischen Gruppierungen in einigen bürgerlichen Parteien, die er, ungegründet, als sozial-faschistische, zum Faschismus neigende oder gar als faschistische Gruppen bezeichnete. Auch beschränkte der Kongress den Bereich des Bundes der Arbeiterklasse mit der Bauernschaft nur „auf die armen und die wichtigsten mittleren Schichten der Dörfer“.

In den folgenden Jahren, da der Faschismus zur Hauptgefahr für die nationale Unabhängigkeit aller Völker und für die menschliche Kultur und Zivilisation überhaupt wurde, verbesserte man viele der Einschränkungen und Fehler des Kongresses und entfernte sie aus der Tätigkeit der Partei. In der Vielfalt der Widersprüche zwischen den verschiedenen Klassen und sozialen Kategorien, zwischen den einzelnen politischen Gruppierungen, zwischen den Grossmächten, die Rumänien in ihre Einflussphäre hineinziehen oder sie darin erhalten wollten, erscheint in diesem Zeitraum, wie ein roter Faden, der Kampf der demokratischen und patriotischen Kräfte, vor allem der Kommunisten gegen die faschistische Gefahr, der Kampf des rumänischen Volkes für die Wahrung der nationalen Unabhängigkeit. Die neuen historischen Bedingungen zwangen die Kommunistische Partei zur Anwendung der Taktik eines Kampfbündnisses, einer breiten Volksfront, die der faschistischen Gefahr Widerstand leisten sollte. Auf Grund eines umfangreichen Dokumentenmaterials werden die zwischen den sozialen Kräften erfolgten Veränderungen und die politische Orientierung der verschiedenen Gruppen innerhalb der Parteien analysiert, sowie der unbeugsame Kampf der Kommunisten zur Schaffung der antifaschistischen Volksfront. Die wichtigsten Ereignisse, die den Erfolg der demokratischen Kräfte in dieser Richtung kennzeichnen, waren: die heroischen, auf die Einheitsfront gestützten Kämpfe der Arbeiter im Jänner-Februar 1933, die Schaffung der Demokratischen Front im J. 1935, die beachtlichen, von den demokratischen Kräften in den Gemeinde- und Bezirkswahlen 1937 erzielten Ergebnisse, die antifaschistischen Kundgebungen vom 1. Mai 1939, die Bildung der Antihitleristischen Patriotischen Front vom Anfang 1943, die Schaffung der Einheitsfront der Arbeiter im April 1944, der Abschluss eines Abkommens zwischen der K. P. Rumäniens und der liberalen Gruppe unter Gh. Tătărăscu im Mai 1944 und endlich am 20. Juni 1944 die Bildung des Nationalen Demokratischen Blocks, der die politischen Parteien Rumäniens umfasste.

In den Jahren 1934—1944 gelang es der Rumänischen Kommunistischen Partei durch richtige Einschätzung und geschickte Ausnutzung der Widersprüche zwischen den verschiedenen Schichten der sozialen Klassen Rumäniens, eine breite antifaschistische, antihitleristische Front aufzubauen, die alle diejenigen politischen Gruppen und Kreise umfasste, die sich aus dem einen oder anderen Grund gegen den Faschismus und Hitlerdeutschland aussprachen. Es ist das Verdienst der Rumänischen Kommunistischen Partei, dass sie, unter Bekämpfung der Sektierer in den eigenen Reihen, alle antifaschistischen patriotischen Kräfte zusammenfassen und ihre Unternehmungen in den allgemeinen Kampfplan gegen Hitlerdeutschland und die faschistische Militärdiktatur einordnen konnte, in einem Kampf, der seinen Höhepunkt in dem bewaffneten antifaschistischen Aufstand vom August 1944 erreichte.

LUPTA MASELOR DIN NORDUL TRANSILVANIEI ÎMPOTRIVA REGIMULUI FASCIST-HORTHYST, PENTRU ELIBERAREA ÎNTREGULUI TERITORIU AL ȚĂRII ȘI INSTAURAREA UNUI GUVERN DEMOCRAT

În anii 1940—1944, poporul român a fost supus unor grele încercări. La 30 august 1940 României i-a fost impus dictatul de la Viena, prin care partea de nord a Transilvaniei a fost răpită și predată Ungariei horthyste. În această situație, deosebit de grea pentru soarta poporului român, țara noastră n-a avut nici un sprijin din partea puterilor europene, fiind nevoită să accepte condițiile nedrepte ale dictatului de la Viena.

În acele zile, când era în joc însăși ființa națională a poporului nostru, P.C.R. a mobilizat forțele progresiste și patriotice din întreaga țară la mari demonstrații de protest, împotriva dictatului de la Viena. Chemările comuniștilor pentru apărarea teritoriului național au însuflețit participanții la marile demonstrații de la Cluj, Oradea, Sibiu, Brașov, Timișoara, Turda, Baia Mare, Iași, Constanța și din alte localități¹. Posturile de radio de peste hotare au relatat pe larg starea de revoltă a poporului român, împotriva dictatului de la Viena. Astfel, postul de radio New York, în emisiunea din 4 septembrie 1940, anunța „mari tulburări la Cluj, Oradea și Tîrgu Mureș”, iar postul de radio Londra, în aceeași zi, menționa că lozincile „jos Hitler“, „jos dictatul de la Viena“ au răsunat în toată Transilvania².

După dictatul de la Viena, în septembrie 1940, cercurile politice cele mai reacționare din România, cu sprijinul direct al Germaniei hitleriste, au instaurat regimul dictaturii militare-fasciste, subordonînd țara Reichului nazist. În țara noastră au pătruns trupele germane, care au avut de fapt misiunea unor trupe de ocupație, România fiind apoi tirită în războiul antisovietic.

Instaurarea regimului fascist în România, intrarea țării în războiul hitlerist antisovietic au avut grave urmări asupra situației economice, politice și sociale, au adîncit contradicțiile regimului burghezo-moșieresc,

¹ Gh. Zaharia, A. Petri, *Partidul Comunist Român în fruntea luptei poporului pentru apărarea independenței naționale a țării, împotriva fascismului*, în *AISISP*, nr. 2—3/1966, p. 151; Tr. Bunesco, *Manifestări ale maselor populare din Transilvania împotriva dictatului de la Viena*, în *AISISP*, nr. 6/1966, p. 97—102.

² Direcția Generală a Arhivelor statului, București, fond Președ. Cons. de Miniștri, dosar nr. 522/1940, f. 3—5.

determinînd apariția a noi contradicții și anume: dintre masele populare și dictatura fascistă, dintre poporul român și imperialismul german.

Bogățiile țării au fost prădate și secătuite de către Germania hitleristă și Ungaria horthystă. „Supunînd România unui regim tipic de ocupație — arăta tovarășul Nicolae Ceaușescu, la Conferința Națională a partidului din decembrie 1967 —, Germania nazistă a jefuit în mod barbar resursele naturale și avuțiile poporului nostru, a secătuit și a sărăcit țara fără milă”³. În fabrici, uzine și mine, fiind introdus regimul de muncă pe timp de război, ziua de muncă a fost prelungită, pînă la 12—15 ore pe zi. În întreprinderile din nordul Transilvaniei au fost introduse metode de constrîngere împotriva muncitorilor care refuzau să execute dispozițiile comandanților militari horthyști. Într-o notă, în care se prezentau nemulțumirile muncitorilor de la întreprinderea „Hungaria” din Baia Mare, se preciza că: „într-o singură zi au fost închiși 38 muncitori”⁴.

Pe spinarea țăranilor, lipsiți în bună parte de pămînt și inventar agricol, apăsa povara mobilizărilor și a rechizițiilor de tot felul pentru armata hitleristă și horthystă. În nordul Transilvaniei administrația militară horthystă a depozat de proprietățile lor o mare parte a țăranilor, care au fost siliți să-și părăsească avutul, fără a li se permite să-și ridice recolta sau să vîndă o parte din bunurile mobile. De pildă, în comuna Șimian din județul Sălaj au fost depozitate 42 familii, la Ianculești, din același județ — 120 familii, iar în comuna Horea din județul Satu Mare 70 familii⁵.

Odată cu introducerea administrației horthyste în nordul Transilvaniei, funcționarii de pînă atunci au fost concediați în masă, în locul lor fiind aduși „oameni de încredere”, pregătiți special pentru „administrarea” teritoriului ocupat. În lagărele de la Someșeni, Gherla, Zălau, Satu Mare, Careii Mari și Debrețin au fost închiși muncitori, țărani și intelectuali antifasciști⁶. Aceste măsuri luate de autoritățile horthyste au determinat intensificarea luptei maselor din nordul Transilvaniei împotriva regimului fascist horthyst, care s-a încadrat organic în lupta întregului popor român pentru eliberarea națională și socială, pentru redobîndirea și consolidarea independenței naționale. Muncitorii din întreprinderile existente în teritoriul ocupat au declarat greve și au demonstrat pe străzile orașelor împotriva metodelor de constrîngere din uzine și fabrici, pentru mărirea salariilor, reducerea zilei de muncă etc. Astfel au declarat greve muncitorii de la întreprinderile din Cluj, Baia Mare, Ferneziu, Baia Sprie, Carei și din alte localități⁷.

Țăranii muncitori refuzau să predea cerealele pentru susținerea războiului dus de forțele hitleriste, horthyste, nu se prezentau la incorporări, alungau cu forța pe reprezentanții autorităților horthyste din sate. În unele localități au avut loc ciocniri cu autoritățile horthyste, cum au fost la Bața în județul Cluj, Mălin în județul Someș, Stina în județul Maramureș, Hălmașd în județul Sălaj și altele⁸.

³ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, II, București, 1968, p. 507.

⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 92, dosar 8867, f. 138.

⁵ Direcția Generală a Arhivelor statului, București, fond Președ. Cons. de Miniștri, dosar 9, f. 88.

⁶ *Ibidem*, f. 70—80.

⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 92, dosar 8867, f. 138—139.

⁸ *Ardealul*, nr. 39, din 15 septembrie 1944.

Nemulțumirile față de regimul fascist s-au accentuat și în rîndurile intelectualetății. În aprilie 1944, printre cei 66 oameni de știință, profesori universitari care au trimis un memoriu lui Antonescu, prin care cereau imediată încetare a războiului antisovietic, se aflau: C. Daicoviciu, Emil Petrovici, D. Popovici, Tiberiu Moșoiu, Gheorghe Popovici, C. Pirvulescu din Cluj (Sibiu). În presa din Transilvania, numeroși oameni de cultură din teritoriul ocupat au scris articole în care își exprimau revolta împotriva forțelor hitleriste-horthyste, ca și dorința de a vedea eliberat teritoriul național de sub ocupația străină.

Mari frămîntări s-au produs și în rîndurile armatei. O parte dintre soldații români și maghiari au dezertat din armata horthystă, unii ofițeri s-au opus plecării pe frontul antisovietic. În pădurile din jurul comunelor Trip, Cămărzana, Bixad, Negrești din județul Satu Mare, peste 500 soldați români și maghiari au fugit de la unitățile horthyste⁹. Un căpitan dintr-o unitate militară horthystă refugiat în sudul Transilvaniei a declarat în repetate rînduri în scris (la 12 septembrie 1942, 1 septembrie 1943 și la 8 august 1944) că nu va lupta împotriva armatei sovietice și se rezervă „ca refugiat din nordul Ardealului... pentru a fi folosit împotriva inamicului dinspre nord-vest, spre a contribui personal la dezrobirea gliei pe care m-am născut, la eliberarea granițelor țării și a fraților subjugați”¹⁰.

Toate acestea demonstrează că și în rîndurile maselor populare din nordul Transilvaniei, ca și în întreaga țară se dezvoltase o puternică stare de spirit antifascistă, hotărîrea lor de a lupta împotriva regimului fascist-horthyst, pentru redobîndirea independenței naționale și refacerea integrității teritoriale a României. Această situație a creat condițiile necesare organizării unor grupe de partizani, cum au fost cele din munții Maramureșului, care au acționat în raza comunelor: Rona de jos — Vișeu de Sus — Moisei — Borșa; Remetei — Săpînța; Giulești — Șugatag; Bixad — Certeza; Cean — Cehăluț¹¹. Deși despărțită de granițe vremelnice, mișcarea de eliberare națională și socială a poporului român s-a dezvoltat ca o mișcare unitară, clasa muncitoare și partidul ei marxist-leninist fiind principalul element de legătură al forțelor patriotice și democratice din întreaga țară.

Exponent al intereselor fundamentale ale întregului popor, P.C.R. a unit într-o largă coaliție toate forțele patriotice și democratice, pe toți cei care erau interesați în răsturnarea regimului fascist și eliberarea țării de sub ocupația străină, organizînd și conducînd insurecția armată din august 1944.

În rîndul cercurilor guvernante din Ungaria horthystă, victoria insurecției armate din România a provocat panică și derută. La 29 august 1944 s-a constituit un nou cabinet guvernamental, care a luat măsuri pentru întărirea frontului, mărind, la sfîrșitul lunii august, numărul diviziilor care participau la operațiunile militare de la 17 la 27. Guvernul horthyst a căutat să denatureze semnificația actului istoric de la 23 august din România¹². La 5 septembrie 1944 armata II-a ungară a început ofensiva împotriva părții de sud a Transilvaniei.

⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 92, dosar 8867, f. 142.

¹⁰ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., fond 9, dosar 514, f. 95.

¹¹ Vezi I. Iacoș, N. Condurache, *Acțiuni ale patrioților maramureșeni, împotriva ocupanților fasciști 1940—1944*, în *AIIP*, nr. 4/1962, p. 86—91.

¹² Kállai Gyula, *A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945*, Budapesta, 1965, p. 231.

Acțiunile întreprinse de forțele hitleriste-horthyste împotriva sudului Transilvaniei au întâmpinat rezistența hotărâtă a unităților armatei române și sovietice, a maselor din această parte a țării, a întregului popor român. P.C.R. s-a adresat maselor din Ardealul copleșit cu apelul de a sprijini din toate puterile lupta armatei române și sovietice împotriva ocupanților. „Organizați sabotajul în industrie și agricultură, distrugeți toate căile de comunicații pe care se pot retrage bandele hitleriste-horthyste“, se arăta în Apelul C.C. al P.C.R. din 21 septembrie 1944. „Formați grupuri de partizani. Ridicați-vă la înălțimea strămoșilor voștri, marii luptători: Horia, Cloșca și Crișan. Loviți în spate copleșitorii hitleriști și fasciști unguri, dușmani de moarte ai libertății și dreptății voastre“¹³.

Muncitorii, țărani, intelectualii, forțele democratice și patriotice din nordul Transilvaniei, încadrându-se în lupta generală a întregului popor pentru desăvârșirea eliberării țării, răspunzând Apelului C.C. al P.C.R. au apărut cu prețul vieții uzinele și instituțiile împotriva evacuării sau distrugerii lor de către forțele horthyste, au atacat subunități fasciste în retragere, au dat prețioase informații asupra efectivului și amplasării forțelor inamice, ori au servit drept călăuze în acțiunile întreprinse de armata română și sovietică.

În mai multe întreprinderi din nordul Transilvaniei, din inițiativa comunistilor s-au format gărzi muncitorești de apărare înarmate, care au acționat prin diferite mijloace, împiedecând evacuarea mașinilor, materiilor prime și a produselor finite de către horthyști¹⁴. Eficiența acțiunilor întreprinse de aceste gărzi muncitorești de apărare depindea în mare măsură de folosirea unui complex de factori și împrejurări, printre care: atragerea unor muncitori din echipele de evacuare organizate de horthyști¹⁵, mobilizarea membrilor familiilor spre a sabota evacuarea utilajelor¹⁶, participarea de partea lor a unor militari din armata horthystă¹⁷, sau a unor cadre din conducerea întreprinderilor și instituțiilor¹⁸.

În desfășurarea operațiunilor militare ale armatelor române și sovietice împotriva forțelor fasciste, numeroși țărani din satele nordului Transilvaniei au sprijinit

¹³ *Scînteia*, nr. 1 din 21 septembrie 1944.

¹⁴ Așa de pildă, în Cluj și în împrejurimi, astfel de gărzi muncitorești, care au întreprins acțiuni energice în vederea apărării întreprinderilor, au fost la uzina „Dermata“, fabrica de articole de oțel, uzina „Fermata“, uzina electrică din Aghireș, Atelierele C.F.R. (Arhiva Com. reg. P.C.R. Cluj, fond 1, dosar 1, f. 89—108; F. Pircălab, Gh. Timofi, *Din luptele muncitorilor din Cluj și împrejurimi, sub conducerea comunistilor, pentru apărarea de distrugeri și evacuare de către fasciști a întreprinderilor și instituțiilor în perioada 23 august — 12 octombrie 1944*, în *AIIP*, nr. 4/1959, p. 92—105; M. Deheleanu, H. Kohn, *Lupta muncitorilor fabricii „Unirea“ Cluj, pentru înfăptuirea politicii partidului în perioada de refacere a economiei naționale și înfăptuirea naționalizării, 1944—1948*, în *AIIP*, nr. 2/1958, p. 5—22.

¹⁵ La Atelierele C.F.R. din Cluj, în noaptea de 10—11 octombrie 1944, muncitorii din garda de apărare și o parte din muncitorii numiți de horthyști în echipele de evacuare au împiedecat distrugerea unei părți a atelierelor de regie, a cazangeriei și a atelierului mecanic, care fuseseră minate de horthyști. (Arhiva I.S.I.S.P. fond nr. 9, dosar 31, f. 4—34.)

¹⁶ La uzina „Dermata“ muncitorii din garda de apărare, împreună cu familiile lor, au încărcat o parte din vagoanele aduse de horthyști cu materiale mai puțin valoroase, iar alte vagoane au fost deraiate după linie. (*Făclia*, nr. 18 din 1 aprilie 1945). La fabrica de articole de oțel, lăzile încărcate cu scule, sub presiunea autorităților militare horthyste ziua, în timpul nopții au fost înlocuite cu lăzi cu cocs (*Világosság*, nr. 30 din 23 noiembrie 1944).

¹⁷ Așa cum s-a procedat la uzina electrică din Aghireș (Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 1, dosar 1, f. 89—92.)

¹⁸ La clinicile din orașul Cluj, din garda de apărare a făcut parte directorul împreună cu o parte din medicii cu vederi antifasciste care au salvat o mare parte din aparatele medicale și din stocurile de medicamente, necesare acordării ajutorului răniților din armata română și sovietică. (Arhiva I.S.I.S.P. fond. 9, dosar 31, f. 4—34.)

acțiunile întreprinse de acestea¹⁹. Ei au dat informații asupra dispozitivului și deplasărilor forțelor inamice²⁰, au tăiat legături telefonice ale inamicului²¹, au dezarmat unele subunități horthyste²², au salvat de la distrugere poduri, diguri de sprijin, ușurând deplasarea armatei române și sovietice²³, ori au aprovizionat frontul cu alimente și alte materiale necesare²⁴.

În acțiunile de sprijinire a frontului antihitlerist au participat alături de oamenii muncii români și oameni ai muncii de diferite naționalități conlocuitoare care și-au unit cu toții eforturile într-o luptă dreaptă, frățească, împotriva forțelor ocupante.

În timpul ocupației horthyste, oamenii muncii de diferite naționalități s-au convins încă odată că numai printr-o luptă comună cu poporul român vor putea dobîndi drepturile și libertățile democratice lichidate de regimul fascist. În mobilizarea lor la lupta pentru alungarea din țară a forțelor fasciste, un rol important l-au jucat organizațiile democratice ale populației naționalităților conlocuitoare. Organizația democratică MADOSZ²⁵ a lansat un apel către populația maghiară la începutul lunii octombrie 1944, de a sprijini, prin toate forțele, lupta de eliberare a nordului Transilvaniei. În apel se preciza: „MADOSZ-ul sprijină din toate puterile eliberarea Transilvaniei de nord, a poporului român și a fraților noștri maghiari și secui de domnia bandiților hitleriști și a magnaților maghiari reacționari”²⁶. În această luptă s-a întărit frăția dintre oamenii muncii români, maghiari și de alte naționalități și au fost ridicate pe noi trepte tradițiile de luptă comună.

Pe teritoriul nordului Transilvaniei, forțele hitleriste-horthyste au opus ultima rezistență la Carei și Satu Mare. Armatele română și sovietică, în ziua de 25 octombrie 1944, cu sprijinul populației locale, au eliberat ultimele porțiuni ale pămîntului românesc copleșit prin dictatul de la Viena²⁷. Armata română susținută puternic de întregul popor a continuat acțiunile militare și dincolo de hotarele țării, participînd activ la eliberarea Ungariei și Cehoslovaciei, pînă la înfrîngerea definitivă a Germaniei hitleriste.

Zdrobirea și alungarea trupelor hitleriste-horthyste de pe teritoriul Transilvaniei de nord a avut o deosebită semnificație pentru poporul român. S-a realizat unul din dezideratele fundamentale ale luptei de eliberare națională a poporului, de redobîndire a independenței și de refacere a integrității teritoriale a țării. În timpul realizării obiectivelor antifasciste, antihitleriste și de eliberare națională s-au maturizat condițiile obiective și subiective pentru rezolvarea sarcinilor desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice și trecerii la o nouă etapă a dezvoltării sociale, revoluția socialistă.

Făcînd o analiză științifică a condițiilor noi în care începuse să se dezvolte revoluția, P.C.R. a arătat că principalele sarcini care trebuiau îndeplinite imediat după 23 august erau: continuarea războiului antihitlerist, alături de Națiunile Unite, lichidarea rămășițelor fasciste din țară, democratizarea vieții publice și a apar-

¹⁹ Ne referim la operațiunile militare întreprinse de armata română și sovietică pentru alungarea trupelor hitleriste-horthyste de pe teritoriul țării, de la sfîrșitul lunii septembrie și pînă la 25 octombrie 1944.

²⁰ *Fiile din cartea marilor tradiții*, București, 1966, p. 136—139.

²¹ C. Nicolae, A. Lăpușeanu, V. Bîrză, *Episoade eroice din timpul desfășurării insurecției armate și a luptei de eliberare a patriei*, în *AIIP*, nr. 4/1962, p. 52—53.

²² *Ibidem*, 50—51.

²³ *Ibidem*, p. 57.

²⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dosar 21, f. 183.

²⁵ MADOSZ-ul a fost înființat în 1934. A urmat orientarea generală democratică dată de P.C.R. organizațiilor de masă legale. În 1937 a participat în campania electorală în cadrul Frontului Democrat. La Conferința de la Brașov din 12 noiembrie 1944 s-a hotărît să poarte numele de Uniunea Populară Maghiară. (*Scinteia*, nr. 53, din 13 noiembrie 1944.)

²⁶ *Scinteia*, nr. 17 din 7 octombrie 1944.

²⁷ Vezi Gh. Bodea, *Din acțiunile populației regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului, 23 august 1944—25 octombrie 1944*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 362—363.

tului de stat, înfăptuirea reformei agrare și instaurarea unui guvern de reală democrație. Forțele sociale chemate să înfăptuiască aceste sarcini complexe erau clasa muncitoare — hegemonul revoluției, masele țărănești, intelectualitatea progresistă. În înfăptuirea sarcinilor cu caracter național și antihitlerist a fost atrasă și o parte a burgheziei, inclusiv monarhia, dar aceste forțe se opuneau transformărilor economice și politice radicale. Forțele democratice, conduse de partidul comunist, prin luptă și-au impus voința față de reacțiune, înlăturând acțiunile acesteia, îndreptate împotriva transformărilor cu caracter social. „Bizuindu-se pe zecile de mii de membri de partid și simpatizanți, care luptaseră în ilegalitate sub conducerea sa, partidul reușește să-și organizeze în scurt timp forțele în principalele întreprinderi industriale, la sate, în instituții de cultură și învățămînt, în toate centrele țării”²⁸. O atenție deosebită a acordat partidul comunist organizării clasei muncitoare. La 1 septembrie 1944, a avut loc Conferința delegaților Comitetelor Centrale ale P.C.R. și P.S.D., care au hotărît refacerea sindicatelor pe baza unității muncitorești, a luptei de clasă și a internaționalismului proletar. S-a constituit Comisia de organizare a mișcării sindicale unice din România.

După 1 septembrie 1944, procesul de organizare a muncitorilor în sindicatele unite a cuprins toate sindicatele din țară. În nordul Transilvaniei, procesul de organizare a maselor a început imediat după alungarea forțelor fasciste. În octombrie 1944 au fost restabilite legăturile organizațiilor locale de partid din nordul Transilvaniei cu organele centrale ale P.C.R. din București.

Reluarea legăturilor organizațiilor de partid din nordul Transilvaniei cu organele centrale ale partidului, în condițiile în care P.C.R. dobîndise o experiență în lupta revoluționară, un prestigiu crescînd în rîndurile poporului, a asigurat creșterea rolului său de conducător al forțelor democratice de pe întreg cuprinsul țării, în lupta pentru înfăptuirea sarcinilor revoluției. În organizațiile și organele de partid au intrat elemente muncitorești, țărănești și intelectuale fără deosebire de naționalitate, hotărîte ca prin munca lor să sprijine lupta partidului comunist. Organele centrale de partid au luat măsuri pentru stabilirea legăturilor cu întreprinderile din nordul Transilvaniei. Au fost trimiși delegați pentru a sprijini munca organizării celulelor de partid și a constituirii sindicatelor unice²⁹. Colectivele de muncitori de la întreprinderile din nordul Transilvaniei, îndrumate de comuniști, în cadrul unor adunări generale deschise s-au organizat în sindicatele unice și au ales pe cei mai buni dintre ei în comitetele de fabrică. La 14 octombrie 1944, muncitorii de la Atelierele C.F.R. Cluj s-au organizat în sindicatul ceferiștilor și au ales un comitet de conducere care a coordonat lucrările de refacere a liniilor ferate, atelierelor, podurilor și tunelurilor distruse de forțele fasciste în retragere. Sindicatul muncitorilor ceferiști număra 4800 membri³⁰.

În primele zile de după eliberarea orașului Cluj, s-au organizat în sindicate unice muncitorii de la majoritatea întreprinderilor. Astfel, sindicatul muncitorilor de la uzina „Dermata” număra 3393 membri, sindicatul muncitorilor mineri din Aghireș — 680 membri, sindicatul de la fabrica de tutun — 438 membri, de la fabrica de articole de oțel — 306 membri, de la uzina „Belgo-română” — 160 membri etc.³¹. În lunile octombrie—noiembrie 1944, în județul Cluj s-au organizat în sindicatele unite peste 8000 muncitori³², iar în județul Someș peste 2500 muncitori³³. La începutul lunii noiembrie 1944, în sindicatele unite s-au organizat și minerii din bazinul Baia Mare. Astfel, sindicatul muncitorilor de la Firiza de jos număra 549 membri, de la Căvnic 424 membri, Băiuț — 372 membri, de la Valea Roșie — 302 membri, iar de la Baia Sprie — 543 membri³⁴.

²⁸ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. I, p. 383.

²⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1, dosar 3, f. 103.

³⁰ Arhiva I.S.I.S.P. fond 9, dosar 31, f. 4—34.

³¹ Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 2, dosar 17, f. 79.

³² *Ibidem*, fond 1, dosar 1, f. 90—92.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Maramurășul*, nr. 1 din 10 decembrie 1944.

În centrul preocupărilor organizațiilor sindicale și ale comitetelor de fabrică au stat problemele legate de vindecarea rănilor lăsate de război, mărirea producției, sprijinirea frontului antihitlerist, sprijinirea țărănimii muncitoare în înfăptuirea pe cale revoluționară a reformei agrare, democratizarea aparatului de stat ș.a. Partidul comunist s-a preocupat îndeaproape și de organizarea aliaților clasei muncitoare, în mod deosebit a maselor țărănești. În județele din nordul Transilvaniei, procesul de organizare a țărănimii a început imediat după eliberarea de sub ocupația forțelor fasciste și a continuat și în primele luni ale anului 1945. Astfel, la începutul anului 1945, în județul Someș erau organizate în Frontul Plugarilor 135 comune³⁵, în Năsăud 60 comune³⁶, în Cluj 129 comune³⁷, în Maramureș 43 comune³⁸. Țăranii muncitori din satele cu populație maghiară s-au organizat în Uniunea Populară Maghiară³⁹. Totodată s-au luat măsuri pentru întărirea partidului comunist la sate și constituirea de noi organizații acolo unde nu existau⁴⁰. În primăvara anului 1945, în județul Cluj, în rindurile partidului comunist au fost primiți 676 țărani⁴¹, în județul Sălaj 618 țărani⁴², iar în județul Năsăud peste 200 țărani⁴³.

Potrivit noilor condiții s-au organizat și păturile mijlocii ale populației în Uniunea Patrioților, în vederea legării luptei lor cu lupta clasei muncitoare și a țărănimii, pentru transformările revoluționare, cerute de dezvoltarea societății românești, în acea perioadă. În această organizație au intrat intelectuali, comercianți, funcționari⁴⁴.

Tinerii muncitori de la orașe și sate au fost atrași în rindurile U.T.C., care s-a reorganizat potrivit noilor condiții de legalitate. În nordul Transilvaniei, această acțiune nu era dusă cu toată hotărârea, marea majoritate a tinerilor muncitori n-au fost cuprinși în organizația revoluționară de tineret⁴⁵.

Existența unui număr relativ mare de organizații ale clasei muncitoare, țărănimii, păturilor mijlocii și tineretului, organizații cu caracter revoluționar și democratic, deși permitea cuprinderea alături de clasa muncitoare a unor pături largi de oameni ai muncii în cadrul revoluției, ridica problema unirii lor într-un front. În scopul realizării acestei cerințe, partidul comunist a elaborat un proiect de platformă a F.N.D. în care se prevedea mobilizarea tuturor forțelor patriotice la lupta de eliberare națională și de zdrobire a hitlerismului, lichidarea resturilor fascismului, anularea legilor antidemocratice, democratizarea aparatului de stat, egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor, indiferent de naționalitate, înfăptuirea reformei agrare ș.a.⁴⁶. Pe baza acestui proiect de platformă, la 12 octombrie 1944 s-a constituit F.N.D. din care făceau parte: P.C.R., P.S.D., Sindicatele unite, Frontul Plugarilor și Uniunea Patrioților⁴⁷.

În cadrul unor mari adunări, oamenii muncii și-au exprimat adeziunea la prevederile cuprinse în proiectul de platformă a F.N.D. Forțele democratice din nordul Transilvaniei au aderat la platforma F.N.D. în cadrul unei mari adunări populare cu care prilej s-a constituit Comitetul F.N.D. din nordul Transilvaniei⁴⁸, la 21 octombrie 1944. În cadrul adunării, a fost votată în unanimitate o rezoluție

³⁵ Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 6, dosar 880, f. 1—2.

³⁶ *Ibidem*, fond 4, dosar 620, f. 2—3.

³⁷ *Ibidem*, fond 2, dosar 17, f. 80.

³⁸ *Poporul Maramureșului*, nr. 41, din 1 noiembrie 1945.

³⁹ Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 1, dosar 1, f. 4—5.

⁴⁰ *Ibidem*, fond 4, dosar 620, f. 4—6.

⁴¹ *Ibidem*, fond 2, dosar 17, f. 80.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*, fond 4, dosar 620, f. 4—6.

⁴⁴ *Plugarii*, nr. 2 din 11 noiembrie 1944.

⁴⁵ Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 1, dosar 1, f. 24—28.

⁴⁶ *Scînteia*, nr. 6, din 26 septembrie 1944.

⁴⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 80, dosar 163, f. 3.

⁴⁸ *Plugarii*, nr. 1 din 5 noiembrie 1944.

în care erau redată principiile călăuzitoare ale forțelor democratice din România, pentru instaurarea unui guvern al F.N.D.⁴⁹

Democratizarea aparatului de stat local, în nordul Transilvaniei, parte integrantă a procesului general de democratizare a țării, a cunoscut unele particularități determinate de situația concretă existentă aici în toamna anului 1944. Pe măsura eliberării acestui teritoriu al țării de către armatele române și sovietice, a fost reînaltată administrația românească, fapt care corespundea intereselor naționale ale poporului român. Guvernul Sănătescu a numit în această parte a țării primari, prefecți, chestori, administratori financiari, în mare parte elemente din rindul claselor exploatatoare⁵⁰.

În condițiile intensificării luptei forțelor democratice pentru înlăturarea sarcinilor antifeudale și antifasciste, în lunile octombrie, noiembrie 1944 s-au generalizat acțiunile maselor din întreaga țară pentru democratizarea de jos a aparatului de stat prin înlăturarea primarilor și prefecților reacționari și instalarea unor elemente democratice la conducerea comunelor și județelor. În această perioadă și în nordul Transilvaniei în fruntea organelor locale de stat au fost instalați reprezentanți ai organizațiilor democratice care prin întreaga lor activitate au asigurat înlăturarea unor măsuri merite să îmbunătățească situația maselor muncitoare. Prefectul județului avea o largă competență prin exercitarea integrală a atribuțiilor puterii executive și legislative locale⁵¹. Întreaga activitate publică, socială, administrativă, economică, financiară, sanitară și edilitară era îndrumată pe cale de ordonanțe. Primele ordonanțe date de prefecți s-au referit la abrogarea legilor cu caracter anti-democratic, promulgate în timpul regimului horthyst. Un exemplu grăitor în acest sens îl constituie ordonanța din 30 decembrie 1944, dată de prefectul județului Someș, prin care se abrogau legile horthyste, precizându-se că „Acestea sînt contrare regimului democratic și libertății omului”⁵². Prefectul județului Cluj, prin ordonanța din 7 noiembrie 1944, a abrogat legile horthyste și a dizolvat organizațiile fasciste⁵³. În alte ordonanțe au fost anulate toate sentințele date de către tribunalele horthyste. Aceste măsuri, luate de prefecții democrați, pentru abrogarea legislației horthyste și dizolvarea organizațiilor fasciste, au avut ca urmare sudarea legăturilor dintre organele administrative și masele de oameni ai muncii. Aplicarea în practică a acestor măsuri a însemnat de fapt traducerea în viață a prevederilor cuprinse în platforma-program a F.N.D.

Procesul de democratizare a vieții publice a cuprins și satele. Din inițiativa organelor locale ale P.C.R., prefecții democrați s-au adresat prin ordonanțe maselor țărănești „să aleagă primari și Consilii comunale dintre elementele care pînă acum au lucrat în interesul populației muncitoare”⁵⁴. Comitetele satești, sprijinite de echipele de muncitori, au trecut la acțiuni, înlăturînd pe vechii primari și instaurînd în locul lor elemente democratice. În luna noiembrie 1944, au fost înlăturați primarii în comunele Gădălin. Nădășel. Viștea, Gilău, Căpușul Mare, Căpușul Mic (județul Cluj)⁵⁵. În aceeași perioadă au fost înlăturați primarii în comunele Bistrișoara și Prundul Birgăului (județul Năsăud)⁵⁶. Aceste acțiuni au continuat și în luna decembrie 1944, generalizîndu-se pe tot teritoriul țării. Noii primari aleși, în majoritatea satelor proveneau din rindurile organizației Frontului Plugarilor, în județul Năsăud 52 primari, în județul Sălaj 148 etc.⁵⁷.

⁴⁹ *Ibidem*,

⁵⁰ Arhiva C.C. al P.C.R. fond 103, dosar 8946, f. 1—4.

⁵¹ Ștefan I. Pop, *O pagină de istorie din viața județului Năsăud, de la 13 octombrie 1944 — pînă la 13 martie 1945*, Bistrița, 1947, p. 16.

⁵² Arhiva Consiliului Popular jud. Cluj, fond Prefectura județului, dosar 988/1944.

⁵³ Arhivele statului București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 24/1944, f. 27.

⁵⁴ Arhiva Consiliului Popular județean Cluj, fond Prefectura județului, dosar 796/1944.

⁵⁵ *Plugarii*, nr. 3 din 28 noiembrie 1944.

⁵⁶ Arhiva Com. jud. P.C.R. Cluj, fond 4, dosar 620, f. 1—2.

⁵⁷ *Ibidem*, fond 2, dosar 17, f. 80.

Pozițiile cucerite de forțele democratice în aparatul de stat local au avut o mare importanță pentru restrângerea posibilităților de acțiune ale miniștrilor reacționari din guvern. La începutul lunii noiembrie 1944 au luat o mare amploare demonstrațiile maselor care cereau ca miniștrii reacționari din guvern să fie înlocuiți cu reprezentanți ai F.N.D. Cu toate că reprezentanții P.N.Ț. și P.N.L. din guvern s-au opus, sub presiunea luptei maselor guvernul Sănătescu a demisionat. La 6 decembrie 1944 s-a format un nou guvern sub conducerea lui Rădescu, în care forțele democratice și-au menținut pozițiile cucerite anterior.

În această perioadă, în nordul Transilvaniei masele țărănești, sprijinite de echipele de muncitori din întreprinderi, au trecut la ocuparea pământurilor grofilor și moșierilor fugiți cu forțele hitleriste-horthyste, înfăptuindu-se pe cale revoluționară reforma agrară. Colectivele de muncitori de la întreprinderile „Dermata“, „Ravag“, „Orion“, Atelierele C.F.R. din Cluj, de la întreprinderile forestiere din județul Năsăud și minele din bazinul băimărean au străbătut satele, de multe ori pe jos, în lipsa mijloacelor de transport, sprijinind pe țărani la inventarierea loturilor de pământ părăsite și împărțirea lor celor îndreptățiți⁵⁸. Sprijinul frătesc acordat de clasa muncitoare maselor țărănești în înfăptuirea de jos a reformei agrare a influențat procesul de creștere continuă a conștiinței de clasă a acestora. S-a întărit influența partidului comunist și a scăzut tot mai mult influența partidelor „istorice“. În unele sate, țăranii care au fost membri P.N.Ț. și P.N.L. le-au părăsit și s-au înscris în rândul organizațiilor democratice. Un exemplu concludent îl constituie inițiativa țăranilor din comuna Simpetrul Almașului (jud. Cluj), care în cadrul unei adunări au hotărât părăsirea P.N.Ț. și P.N.L. și înscrierea în organizația Frontului Plugarilor⁵⁹.

Procesul de destrămare a P.N.Ț. și P.N.L. s-a adâncit și mai mult după 10 februarie 1945, când C.C. al Frontului Plugarilor a adresat țăranilor manifestul prin care-i chema să treacă imediat la înfăptuirea reformei agrare. În a doua jumătate a lunii februarie, organizațiile locale P.N.Ț. și P.N.L. din Bistrița și Dej în majoritate au fost părăsite de țărani⁶⁰, iar în luna martie, țăranii din județul Cluj, înscrși în P.N.Ț., au trecut în Frontul Plugarilor⁶¹. Desprinderea în masă a țăranilor din P.N.Ț. și P.N.L. se explică prin faptul că ei s-au convins practic în procesul ocupării pământurilor moșierilor și grofilor că aceste partide sînt împotriva improprietății lor. Pe de altă parte, acest fapt dovedește creșterea gradului conștiinței și combativității maselor țărănești.

Înfăptuirea de jos a reformei agrare în nordul Transilvaniei, ca și în întreaga țară a avut ca urmare făurirea alianței muncitorești-țărănești și strîngerea legăturilor de prietenie și frăție dintre țăranii români, maghiari și de alte naționalități. În procesele verbale privind lucrările de expropriere a moșiilor se preciza că exproprierea s-a făcut în mod consecvent, fără a se ține seama de naționalitatea proprietarului, iar la improprietare s-a dat pământ țăranilor fără pământ sau cu pământ puțin, indiferent de naționalitate. În ciuda tuturor măsurilor luate de reacțiune de a împiedeca ocuparea pământurilor moșierești, reforma agrară a fost în mare parte înfăptuită încă în timpul guvernului Rădescu. „Scînteia Ardealului“ aprecia acest fapt ca: „un succes al forțelor democratice că, fără ordonanțe speciale, pentru reforma agrară aproape în toate județele din nordul Transilvaniei s-a început împărțirea pământurilor. Zeci de muncitori s-au prezentat și au fost trimiși la sate pentru a ajuta țăranului să-și ia pământul pe care l-a muncit“⁶².

În condițiile în care raportul de forțe se schimbasesc în favoarea forțelor democratice, care dețineau poziții însemnate în guvern, în aparatul de stat central și local, P.C.R. a apreciat că a sosit momentul declanșării bătăliei

⁵⁸ *Ibidem*, fond 1, dosar 1, f. 152.

⁵⁹ *Plugarii*, nr. 6, din 9 ianuarie 1945.

⁶⁰ Arhiva C.C. al P.C.R. fond 49, dosar 8844, f. 12.

⁶¹ *Plugarii*, nr. 28 din 21 martie 1945.

⁶² *Scînteia Ardealului*, nr. 1 din 8 martie 1945.

pentru putere, lansînd programul de guvernare al F.N.D. În nordul Transilvaniei, ca și în întreaga țară, acest program a fost primit cu deplină adeziune de către oamenii muncii. Au avut loc mitinguri și demonstrații pe străzile orașelor, cerîndu-se răsturnarea guvernului Rădescu și instaurarea guvernului F.N.D. La începutul lunii februarie 1945 au avut loc mitinguri la Cluj, Dej, Zălau, Bistrița, Satu Mare, unde se scandau lozincile: „Jos guvernul Rădescu“, „Vrem guvern al F.N.D.“⁶³.

La Cluj, în zilele de 12—14 februarie 1945 a avut loc Conferința F.N.D. pentru nordul Transilvaniei, care a dezbătut programul de guvernare al F.N.D. și sarcinile ce reveneau organelor locale de stat din această parte a țării. Participanții la Conferință au aderat cu însuflețire la programul de guvernare al F.N.D. și au lansat un apel către toți oamenii muncii de a continua lupta împotriva guvernului Rădescu și pentru instaurarea unui guvern democratic. În ultima zi a Conferinței peste 30000 de cetățeni au demonstrat pe străzile Clujului cerînd instaurarea guvernului F.N.D.⁶⁴.

Demonstrațiile care au avut loc în întreaga țară au arătat hotărîrea neabătută a întregului popor de a instala la cîrma țării un guvern de reală democrație.

Criza politică a guvernului adîncindu-se ca urmare a intensificării luptei maselor, Rădescu a fost silit să demisioneze la 28 februarie 1945, iar la 6 martie a fost instaurat guvernul de largă concentrare democratică, în care clasa muncitoare avea rolul precumpănitor, sub președinția dr. Petru Groza, patriot de seamă, eminent om politic și de stat. Prin instaurarea guvernului de largă concentrare democratică, lupta maselor conduse de P.C.R. s-a ridicat pe o nouă treaptă. Referindu-se la importanța zilei de 6 martie 1945, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia că: „Instaurarea primului guvern din istoria țării, în care clasa muncitoare avea rolul conducător a constituit o mare victorie a luptei revoluționare din România, asigurînd dezvoltarea democratică și progresistă a societății noastre“⁶⁵. Vestea instaurării guvernului de largă concentrare democratică a străbătut întregul cuprins al țării. La Cluj, în Piața Libertății a avut loc un mare miting la care oamenii muncii și-au manifestat bucuria față de guvernul F.N.D. „Scînteia Ardealului“, în numărul festiv închinat acestui eveniment important din istoria poporului nostru, relatează că „la 6 martie, țara noastră a intrat într-o epocă nouă a istoriei sale“⁶⁶.

În guvernul de largă concentrare democratică a participat și o parte a burgheziei grupată în partidul liberal condus de Gheorghe Tătărăscu⁶⁷. Tactica aplicată de P.C.R. de folosire în interesul revoluției a contradic-

⁶³ *Plugarii*, nr. 18, 21, 23 din 9, 18, 23 februarie 1945.

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 21 din 18 februarie 1945.

⁶⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. I, p. 384.

⁶⁶ *Scînteia Ardealului*, nr. 1 din 8 martie 1945.

⁶⁷ În guvernul instaurat la 6 martie 1945 forțele democratice dețineau Președinția Consiliului de Miniștri și 14 ministere, iar gruparea tătărăsciană — vicepreședinția Consiliului de Miniștri și trei ministere. (*Monitorul Oficial*, partea I-a, nr. 54, din 7 martie 1945, p. 702.)

țiilor și fisurilor din rîndul claselor dominante s-a dovedit a fi corespunzătoare, fiind verificată și confirmată de practica luptei revoluționare a forțelor democratice conduse de P.C.R. Prin instaurarea guvernului democratic s-au deschis noi perspective luptei forțelor democratice, pentru realizarea transformărilor revoluționare din viața economică și social-politică a României.

Lupta oamenilor muncii din nordul Transilvaniei, în frunte cu comuniștii, între anii 1940—1945, s-a încadrat organic în lupta întregului popor român împotriva forțelor fasciste, contribuind la refacerea integrității teritoriale a țării, redobîndirea independenței naționale a țării și aducerea la cîrma ei a unui guvern de largă concentrare democratică. Factorul mobilizator, organizator și conducător al luptei împotriva forțelor fasciste a fost partidul comunist, care în condiții grele a știut să strîngă în jurul său oamenii muncii de diferite naționalități, unindu-i într-un front comun de luptă. În focul acestei lupte, s-a întărit prietenia de nezdruccinat dintre poporul român și naționalitățile conlocuitoare. Lupta maselor din nordul Transilvaniei din perioada menționată a fost o urmare firească a luptei îndelungate a întregului popor român pentru eliberarea națională și socială.

ELISABETA TRĂISTARU

LA LUTTE DES MASSES DE LA TRANSYLVANIE DE NORD CONTRE LE RÉGIME FASCISTE-HORTHYSTE, POUR LA LIBÉRATION DU TERRITOIRE TOUT ENTIER DU PAYS ET L'INSTAURATION D'UN GOUVERNEMENT DÉMOCRATIQUE

(Résumé)

En s'appuyant sur des matériaux documentaires des archives locales et centrales, l'auteur examine de près quelques problèmes particuliers posés par la lutte révolutionnaire des forces patriotiques et démocratiques pendant la période 1940—1945.

Dans cette période, la lutte des travailleurs de la Transylvanie de Nord, ayant les communistes en tête, s'est encadrée organiquement à la lutte du peuple roumain tout entier contre les forces fascistes pour la libération du territoire national et l'instauration d'un gouvernement démocratique. Dans la lutte commune contre le régime fasciste-horthyste, la fraternité entre les travailleurs roumains, hongrois et d'autres nationalités s'est bien affermie.

L'auteur présente les aspects qui démontrent que c'est le parti communiste qui a été le facteur mobilisateur, organisateur et dirigeant de la lutte contre les forces fascistes.

NOTE ȘI DISCUȚII

DOUA TOPOARE NEOLITICE DE PE TERITORIUL SATULUI CĂLATA

În ultimii zece ani au fost semnalate în hotarul satului Călata, județul Cluj, urmele unei așezări neolitice¹, iar recent s-au descoperit, întâmplător, de către elevii școlii generale din localitate, două topoare din piatră, șlefuite*.

Primul exemplar, din cuarțit (fig. 1/1), provine de pe locul numit „Luncă”; a fost aflat în luna martie 1968, la o distanță de cca 100 metri sud-est de cantonul C.F.R., spre Călățele, în apropiere de șanțul de scurgere a apei din marginea șoselei (fig. 2). Dimensiunile piesei sînt apreciabile: lungimea 14,5 cm, lățimea tăișului 5 cm, lățimea maximă a capului 8,5 cm, diametrele orificiului de fixare a cozii 2,7×2,3 cm. Brațul-ciocan, cu ceafa rotunjită, are 4,5 cm lungime, fiind mai scurt cu 3,5 cm decît brațul-topor, lung de 8 cm. În secțiune verticală, toporul are formă dreptunghiulară, cu ceafa teșită ca urmare a îndelungatei folosiri; în schimb, tăișul securii se păstrează aproape intact. În orificiul de fixare a cozii sînt vizibile spiralele procesului de perforare cu ajutorul trestiei.

A doua piesă (fig. 1/2), de dimensiuni mult mai mici: 7×4,5×5,5 cm, cu orificiul de fixare de 1,8 cm situat în partea dinspre tăiș, a fost găsită în ziua de 12 octombrie 1967, la o distanță de 700 m spre est de drumul de țară ce duce spre comuna Văleni, deasupra văii Vilcăului pe locul numit „Coasta Hotarului” (fig. 2). Toporul, avînd forma unui ciocan cu ceafa plată, din același material ca cel precedent, prezintă în porțiunea cefei deteriorări ca urmare a folosirii lui în scopuri gospodărești.

În ceea ce privește forma toporului, se remarcă în acest caz laturile longitudinale convexe, plane și forma patrulateră, ovoidală, a uneltei, vizibile în secțiune orizontală. Orificiul de fixare, spre deosebire de alte topoare, se află mult coborît în porțiunea dinspre tăiș.

Ținînd seama că la Călata s-au descoperit la locul numit „Vîrful Glîmeii”, situat la sud-sud-vest (cca 1 km de comuna Călata), la întîlnirea văilor Călata cu a Vălenilor, o așezare datată în epoca neolitică, cu urme specifice culturii Tisa printre care și un fragment de topor-ciocan șlefuit și perforat², și de faptul că pe locul descoperirii toporului (fig. 2), din afirmațiile profesorului N. Moîș directorul școlii, în eroziunile din marginea promontoriului se găsesc fragmente ceramice, sînt posibile cîteva considerațiuni.

Proveniența primului topor aflat pe locul numit „Luncă”, în imediata apropiere a văii Călătei, arată că e posibil ca el să fi aparținut locuitorilor așezării neolitice de pe „Vîrful Glîmeii”.

Cea de a doua piesă provine probabil dintr-o altă așezare neolitică sesizabilă prin urme ceramice, dar necercetată, pe locul numit „Coasta Hotarului”.

Tipul de topor-ciocan cu ceafa rotunjită, de o formă triunghiulară, este întîlnit în așezările neolitice aparținînd culturii Tisa tîrzii, ca în cazul așezării semnalate la Călata³.

¹ Șt. Ferenczi, *Recunoașteri arheologice în orașul Cluj și împrejurimile sale*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1962, p. 31–32. Pentru precizarea locului așezării, a se vedea harta descoperirilor arheologice, tot aici.

* Piese se păstrează în colecția petrografică, arheologică și etnografică a școlii.

² Șt. Ferenczi, *op. cit.*, p. 31–32.

³ *Ibidem*; indicațiile bibliografice privind această formă de topor-ciocan în nota 8 de la p. 35.

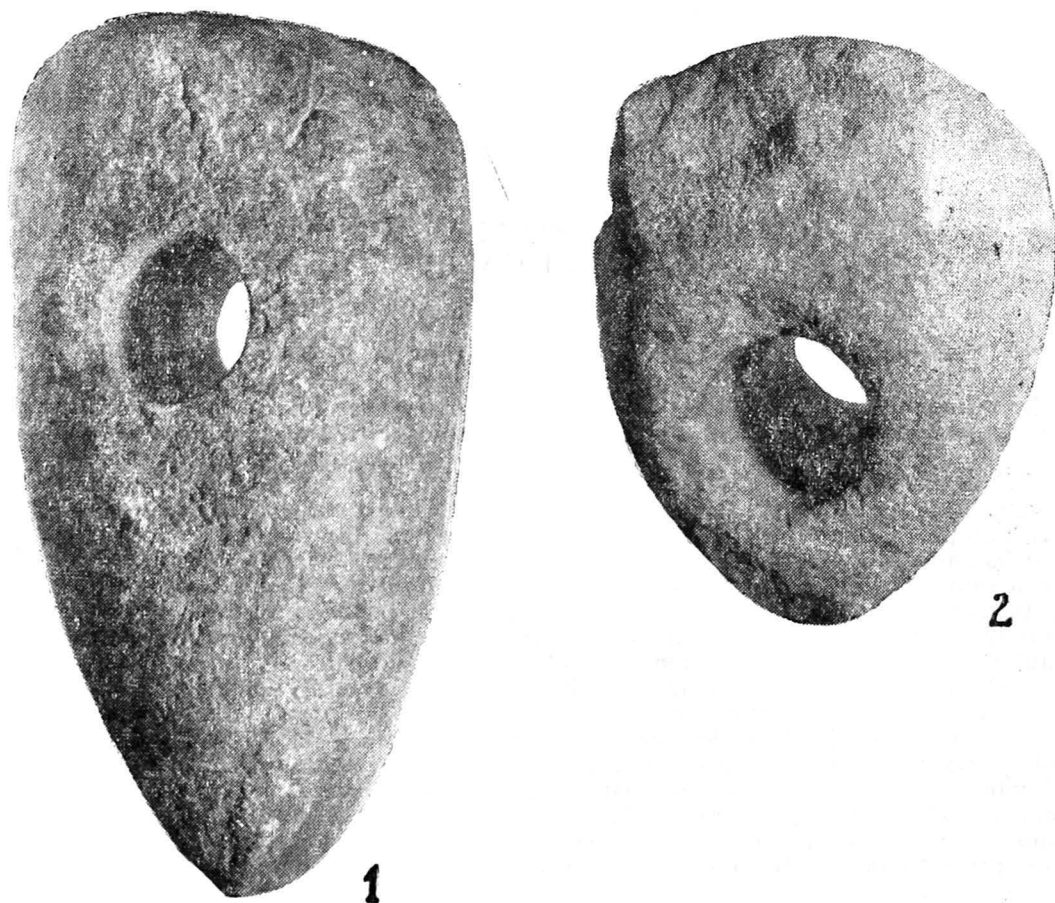

Fig. 1. — 1. Topor neolitic, descoperit pe locul numit „Luncă”.
2. Topor neolitic, descoperit pe locul numit „Coasta Hotarului”.

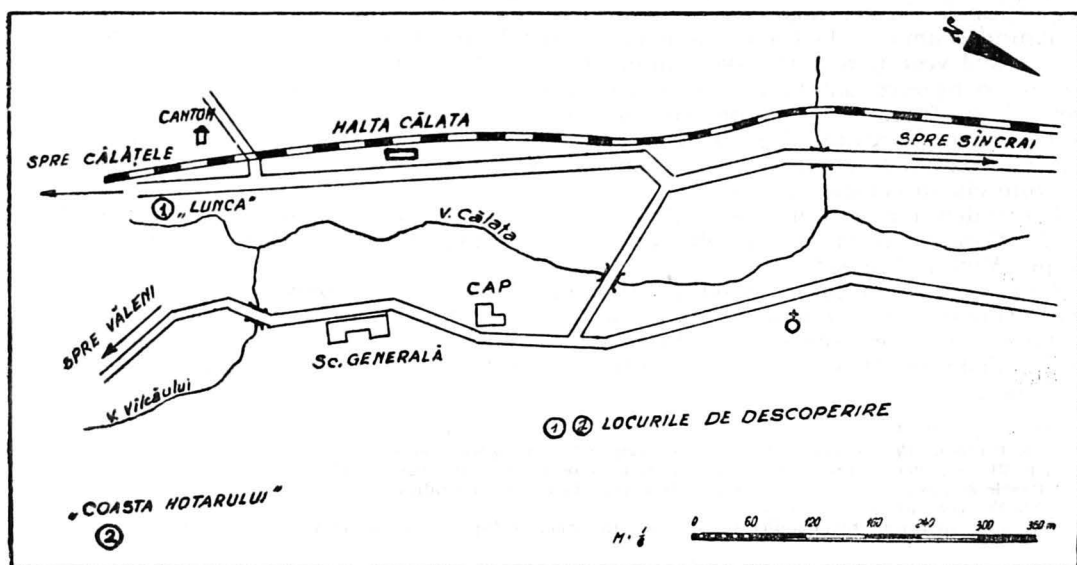

Fig. 2. — Călata. Schița locului descoperirii topoarelor.

Pe teritoriul României, acest tip de topor mai este sesizat și în cadrul altor culturi neolitice: la Balta Verde⁴, în așezarea cucuteniană de la Trușești⁵, la Blejești în stratul de cultură Gumelnița II⁶, la Cuciulata într-o așezare cu cultură de tip Glina III — Schneckenberg de la începutul bronzului⁷ și în alte stațiuni arheologice neolitice de pe cuprinsul patriei noastre sau din alte țări europene.

Având în vedere aria așezărilor în care s-a semnalat acest tip de topor, este îndreptățită presupunerea că toporul cu ceafa rotunjită nu constituie un tip aparte, caracteristic unei culturi neolitice. Poate cercetările ulterioare vor elucidă problema tipologiei topoarelor de piatră șlefuite.

Cel de al doilea tip de topor, cunoscut din Tesalia⁸, este întâlnit la noi la Turdaș⁹, apoi în cadrul așezărilor cu cultură Coțofeni de la Corpadea și Livezile (Cacova)¹⁰ sau Schneckenberg¹¹.

Se pare că acest tip de topor de dimensiuni mici se întâlnește îndeosebi în așezările omenești din epoca cuprului, fiind folosite, probabil, și pentru prelucrarea metalului ușor de modelat.

Descoperirea celor două piese contribuie la îmbogățirea repertoriului obiectelor neolitice de pe teritoriul satului Călata, la documentarea vechimii vieții omenești pe aceste meleaguri, ale cărei începuturi le găsim cu cca 4000 de ani î.e.n. Ele vin să dovedească și unele îndeletniciri agricole ale purtătorilor culturii neolitice din partea locului.

D. RADU — N. MOIȘ

DEUX HACHES NÉOLITHIQUES PROVENANT DE CĂLATA

(Résumé)

On attire l'attention sur l'existence de deux haches néolithiques en pierre (fig. 1), découvertes sur le territoire du village de Călata (département de Cluj), ou l'on a signalé les traces d'un groupe d'habitations néolithiques du type Tisa. La première hache (fig. 1/1), qui a la forme d'un triangle et la nuque oblique, semble ne pas être un type spécifique pour une culture néolithique déterminée. Sur le territoire de la Roumanie cette forme de hache est rencontrée dans toutes les cultures néolithiques.

La deuxième hache (fig. 1/2), de dimensions plus petites, a l'orifice de fixation placé beaucoup plus bas vers la lame: elle se rencontre surtout dans les habitations spécifiques à l'époque du cuivre: Turdaș, Coțofeni, Schneckenberg.

⁴ D. Berciu, E. Comșa, *Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu, 1949 și 1950*, în *Materiale*, II, 1956, p. 26 4 fig. 2 nr. 4. Toporul găsit în această așezare este datat în perioada eneolitică.

⁵ A. C. Florescu, M. Florescu, *Șantierul arheologic Trușești*, în *Materiale*, VII, p. 79—84, fig. 7 nr. 18.

⁶ D. Berciu, *Cercetări arheologice în regiunea București*, în *Materiale*, II, 1956, p. 548, fig. 79, nr. 3.

⁷ Gh. Bichir, *Săpăturile de salvare de la Cuciulata*, în *Materiale*, VIII, p. 282—289, fig. 5, nr. 3; A. Prox, *Die Schneckenberghkultur*, pl. VI, 1, XXXV, 9.

⁸ H. Schroll, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 32—33.

⁹ M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, p. 148—149, pl. LII, nr. 7.

¹⁰ H. Schroll, *op. cit.* pl. 28, nr. 6, 8; M. Roska, în *KöziCluj*, I, 1941, p. 83, nr. 321; fig. 41, nr. 3.

¹¹ A. Prox, *op. cit.*, p. 49—50, pl. VI. 3. pl. XXXV, nr. 11.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA BRAD (JUD. HUNEDOARA)

În cursul unor cercetări arheologice de teren făcute în zona Brad, pe valea Crișului Alb, în toamna anului 1953, pe un deal din marginea satului Tebea (comuna Baia de Criș), a fost descoperită o așezare aparținând culturii Coțofeni. Așezarea se află pe pantele de sud-vest ale dealului Ruști, situat la 2 km sud-vest de satul Tebea, 3 km sud de calea ferată Brad-Arad și la 7 km nord-vest de orașul Brad. O parte din pantele acestui deal sînt abrupte și acoperite cu pădure, pe cînd cele de sud-vest, unde se află așezarea, sînt domoale și acoperite la suprafață cu blocuri mari de calcar, prăvălite de ape. În general, dealul nu depășește înălțimea de 300 m. Existența unei locuiri omenești străvechi a fost dovedită de numeroase fragmente ceramice aflate, la suprafața solului, în cîteva puncte de unde s-a scos piatră pentru var. Deoarece pe pantele acoperite cu pădure, la suprafața solului nu se găsesc nici un fel de urme arheologice, un mic sondaj de informare s-a executat pe panta de vest, acoperită cu pășune și colțuri de stîncă. Grosimea stratului vegetal este de 10—15 cm, iar a stratului arheologic variază între 0,15—1,10 m, fiind mai subțire acolo unde panta este mai accentuată și mai gros în zona unde terenul este aproape plan. Din acest sondaj a rezultat o mare cantitate de vase ceramice, aproape în totalitatea lor fragmentare, obiecte litice, de os și de lut, precum și cîteva bucăți de pămînt ars, cu mult nisip, provenind de la o vatră, găsită împreună cu cîteva fragmente de chirpic cu impresiuni de nuiiele, totul amestecat cu cărbuni și cenușă¹. Vatra locuinței era construită direct pe sol, nu prea înaltă și de formă aproape ovală. Suprafața ei era fățuită cu un strat de lut amestecat cu nisip, gros de 4—6 cm.

Ceramica. Din punct de vedere al pastei, ceramica se împarte în două grupe principale: a) comună și b) fină. Vasele din prima grupă conțin ca degresant o cantitate mai mare de pietricele și nisip cu bobul mare, dînd suprafeței vasului un aspect mat și aspru la pipăit, fără urme de lustruire, deși a fost acoperită cu un strat subțire de slip. Culoarea vaselor variază de la brună-castanie pînă la cărămi-zie deschisă, iar miezul este uneori de culoare brună închisă, cu straturi superficiale de culoare deschisă. Ceramica fină este lucrată din pastă de bună calitate, lipsită de impurități sau amestecată cu nisip foarte fin, pereții sînt în general subțiri, iar ambele suprafețe acoperite cu un strat subțire de lut fin, de cele mai multe ori lustruit. Arderea este uniformă, dînd vaselor o culoare brună-cenușie sau gălbuie-cărămi-zie. Vasele din grupa ceramicii fine sînt în mod obișnuit de dimensiuni mici și mijlocii.

Forme. Vase întregi nu au fost găsite, cu excepția unei cești mici care s-a putut reconstitui (fig. 4/22) și a unei farfurioare miniaturale (fig. 5/23); restul, deși în stare fragmentară, permite să reconstituim, cu ajutorul profilelor, principalele forme. Cele mai caracteristice forme sînt: 1) vase bitronconice cu corpul rotunjit, gîtul înalt și buza evazată, iar marginea îngroșată pe partea exterioară; 2) vase de dimensiuni mijlocii cu profilul în forma literei S, cu umărul pronunțat sau marcat printr-un briu în relief, aplicat și dispus orizontal. Acest tip de vas are buza simplă sau îngroșată la exterior; 3) vase cu gîtul scurt, corpul bombat și buza ușor

¹ Materialul arheologic din așezarea de la Tebea se află în Muzeul de Istorie Brăila.

răsrîntă, îngroșată la exterior cu un brîu crestă. Vasele de dimensiuni mai mici, lucrate din pastă fină, au pe umăr aplicate din loc în loc, grupuri de cîte trei pastile aplatizate; 4) castroane și străchini tronconice cu buza dreaptă sau îngroșată și țesită către interior. Unele exemplare au buza îngroșată pe ambele părți, avînd un profil în formă de litera T. Castroanele de dimensiuni mai mari sînt prevăzute pe partea exterioară, imediat sub buză, cu torți late, tubulare sau în formă de mici urechiușe (fig. 2/2—5; 3/11). Asemenea urechiușe sînt întîlnite și pe vasele de dimensiuni mai mari, fiind aplicate pe umăr (fig. 1/4); 5) ceașca este cea mai caracteristică formă întîlnită în ceramica culturii Coțofeni. Unele cești au gîtul drept și forma tronconică, altele gîtul cilindric și corpul sferic, sînt prevăzute cu torți bandate suprainălțate, iar cele de dimensiuni mai mari au gîtul mai scurt, buza evazată, corpul emisferic și fundul mic (fig. 4/22; 5/4, 5, 10, 11, 16).

Ornamentarea. Decorul ceramicii din așezarea de la Țebea este variat și în funcție de forme, dimensiuni și chiar de calitatea pastei. În general se întîlnesc două categorii de ornamente: a) în relief și b) incizate, proporția fiind aproape egală. Vasele de dimensiuni mari, lucrate din pastă inferioară, sînt ornamentate cu brîie în relief, aplicate, simple, crestate sau alveolare. Brîiele orizontale sînt aplicate pe partea exterioară, sub buză ori pe umăr, în scopul de a sublinia părțile principale ale vasului. Pe alte exemplare se află, imediat sub buza simplă sau îngroșată, proeminențe—apocători, de forme semicirculare și dreptunghiulare, simple sau alveolate, de la baza cărora pornesc în jos pe gîtul vasului două sau trei brîulețe simple ori crestate, care se unesc în partea inferioară cu un alt brîu, dispus orizontal pe linia umărului (fig. 1 și 3). Pe un fragment de vas lucrat din pastă de calitate superioară, de dimensiuni mari, umărul este marcat printr-un brîuleț fin crestă, întrerupt de o urechiușă aplicată, perforată orizontal (fig. 1/4). Se mai întîlnesc apocători aplicate, ornamentate cu alveole și fără brîie verticale (fig. 3/8), constatate și pe ceramica din alte așezări din Transilvania, ca de exemplu la Cetea sau Ighiel, jud. Alba².

Castroanele de dimensiuni mijlocii și mari, prevăzute cu torți tubulare sau mici urechiușe lipite de buza vasului, sînt ornamentate cu brîie scurte care pornesc de la baza torții în jos pe corp, avînd forma unor franjuri (fig. 2/2, 3, 5). Pe ceramica lucrată din pastă fină sînt foarte frecvente proeminențele aplicate, simple sau cu o alveolă în mijloc. Asemenea proeminențe sînt aplicate astfel: una imediat sub buză, iar a doua pe umăr, marcînd locul unde în mod obișnuit se prind capetele unei torți (fig. 2/1—5). Astfel de proeminențe se întîlnesc pe unele vase de tip Coțofeni din Oltenia³. Decorul adîncit este realizat cu ajutorul inciziei, șampilării și împunsăturilor succesive. Ornamentele incizate apar în mod obișnuit singulare, dar și combinate cu brîie alveolare sau impresiuni. Fragmentul de la fig. 2/7 are sub buză un brîu masiv cu alveole pronunțate; de la baza lui, restul suprafeței vasului este acoperit cu linii incizate oblice și verticale. Alteori, buza îngroșată la exterior este ornamentată cu impresiuni drepte sau ușor curbate, dispuse în unul sau două șiruri paralele, orizontale, de la care pornesc linii incizate oblice, verticale, sau în formă de benzi umplute cu hașuri (fig. 2/8, 10, 11, 13, 15). Benzile de linii incizate umplute cu hașuri drepte sau oblice formează unghiuri sau zigzaguri, (fig. 2/9—11). Șirurile de linii scurte în formă de „ace de brad” sînt organizate în unul sau două rînduri paralele, orizontale, așezate sub buză (fig. 4/16). Un fragment dintr-o ceașcă cu gîtul înalt și corpul globular este ornamentat pe gît cu șiruri de benzi verticale, formate din două linii paralele, umplute cu liniuțe scurte, orizontale, avînd aspectul unor „scărițe” (fig. 2/14). Ornamentele incizate în formă de căpriori, „rețea”, „ace de brad” sînt frecvente în toate așezările din aria de răspîndire a culturii Coțofeni⁴.

Ornamentele executate în tehnica șampilării erau realizate cu un instrument dințat, care producea șiruri de impresiuni triunghiulare sau dreptunghiulare, dispuse orizontal pe două sau trei rînduri paralele, sub buza vasului (fig. 4/14—18, 20).

² D. și I. Berciu, în *Apulum*, II, 1943—5, p. 31, fig. 22/13; p. 45, fig. 35.

³ Despre materialul aparținînd culturii Coțofeni în Oltenia: D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, 1939, p. 73—83, fig. 85—96.

⁴ Despre materialul culturii Coțofeni în Transilvania: *ActaMN*, II, 1965, p. 42; de asemenea p. 19—38.

Arătăm mai sus că aceste șiruri sînt uneori întrerupte din loc în loc de unul sau două briulețe scurte (simple sau crestate), așezate vertical pe corp (fig. 4/15, 16). Șirurile de impresiuni mai sînt aplicate pe umărul unor vase cu corpul bombat sau pe buza îngroșată în interior (fig. 2/9; 4/12). Specifică și frecventă este și ceramica ornamentată cu benzi de linii din împunsături succesive, sau șanțulețe cu împunsături, cunoscută sub numele de „Furchenstich“ sau „Stichkanaltechnik“, ce apare împreună cu ceramica descrisă pînă acum și, în general, pe vasele lucrate din pastă pură, dar și pe unele exemplare confecționate din pastă inferioară.

Motivele ornamentale realizate prin împunsături sînt: benzile dispuse oblic, orizontal, în zigzag, triunghiuri, „ace de brad“, în formă de stea ș.a. (fig. 5/3—16). Benzile de împunsături sînt uneori combinate cu romburi sau grupuri de hașuri incizate, dispuse în formă de pătrățele de șah (fig. 5/8, 12, 24), acestea din urmă redată prin pictură în cultura Cucuteni-Arșud, prin excizie în cultura Boian, sau incizate, pe unele vase din cultura Turdaș⁵.

Nu lipsesc nici vasele ornamentate cu împunsături pe corp și cu buza răsfîrîntă, ornamentată pe partea plată cu liniuțe șampilate, verticale și în zigzag (fig. 5/14). Ceștile de dimensiuni mici și mijlocii ornamentate pe umăr și pe corp cu șiruri de împunsături, atunci cînd au buza evazată puternic, aceasta este și ea ornamentată pe partea interioară cu împunsături (fig. 5/11). De asemenea, torțile bandate, suprainălțate, sînt adeseori decorate pe partea exterioară cu o bandă realizată din mai multe linii paralele cu împunsături (fig. 5/4). Vasele lucrate din ceramică fină sînt rareori ornamentate cu pastile de lut aplatizate în forma unor boabe de linte (Linsenkeramik) aplicate în unul sau mai multe șiruri paralele sau în grupuri de cîte trei. Grupurile formate din trei pastile sînt aplicate fie sub buza îngroșată a vasului, fie pe umăr (fig. 4/6, 7, 10). Cînd pastilele sînt dispuse pe două șiruri paralele, ele marchează linia de curbura a torții sau sînt aplicate pe partea interioară a unei buze evazate (fig. 8/8, 13). Cantitativ, vasele ornamentate cu pastile sînt puține în comparație cu celelalte. Din punctul de vedere al pasteii și formelor, între vasele ornamentate cu împunsături succesive și cele cu pastile nu există deosebiri. În sfîrșit, trebuie amintit că printre fragmentele ceramice descoperite în așezare au fost găsite și unele cioburi de străchini, lucrate din pastă fină, care nu aveau pe ele nici un ornament incizat sau în relief, ambele suprafețe fiind acoperite cu un strat subțire de culoare roșie crudă, aplicată după ardere. Inventarul obiectelor de lut din așezare este completat cu două fragmente de vase strecurători (fundul de la un asemenea vas, de dimensiuni mai mari, are orificiile mici și dese; din al doilea se păstrează corpul și o parte din fund; fig. 5/21; 6/2). Au mai fost găsite o jumătate de fusaiole de formă tronconică, două fusaiole întregi, dintre care una de dimensiuni mai mari (fig. 4/23; 5/19, 22); două linguri, una în formă de căuș, cealaltă mai alungită (fig. 5/18, 20) și o roată de car-miniatură, lucrată din pastă comună, asemănătoare cu aceea folosită pentru ceramica semifină, conținînd ca de-gresant o mare cantitate de nisip și bucăți mici de calcar. Suprafața este bine netezită, dar cu aspect poros, avînd o culoare castanie. Forma este circulară, plină în interior (deci masivă), prevăzută în partea centrală cu un orificiu de 2 cm în diametru, în jurul căruia se află de o parte și de alta o gardină înaltă de 1 cm, care reprezintă butucul propriu-zis al roții. Pe fiecare față, de o parte și de alta a butucului, are două brîie aplicate, în relief, arcuite în afară în partea centrală, traversînd suprafața roții. Pe cealaltă față sînt aplicate două brîie, dispuse invers față de primele, adică în cruce. Aceste brîie reprezintă patru curmezișuri care aveau rolul de a da roții o mai mare rezistență (fig. 6/1 a, 1 b). Dimensiuni: diametrul 9,3 cm., grosimea 0,8—0,9 cm, lungimea curmezișurilor 8,5 cm.

Unii arheologi au considerat multă vreme că asemenea discuri lucrate din lut au folosit ca fusaiole, pînă cînd s-a arătat că ele (exemplarele de dimensiuni mari) sînt modele de roți⁶; în 1964, un studiu detaliat tratează problema celor mai vechi

⁵ M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény — Die Sammlung Zsófia von Torma*, 1941, p. 242—3, pl. XCIX/9, 16; p. 264—5, pl. CX/6, 7.

⁶ I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 117.

modele de roți și de vehicule, lucrate din lut, descoperite pe teritoriul României⁷, susținând că cele mai vechi modele de roți și căruțe nu apar la noi mai devreme de neoliticul târziu, în Muntenia începând cu faza Gumelnița III și perioada de tranziție — respectiv Gumelnița IV (D), iar în Moldova cu aspectul cultural Horodiștea-Gorodsk⁸. Dacă în neoliticul final și perioada de tranziție asemenea modele de vehicule sînt sporadice, ele devin mai numeroase în epoca bronzului în culturile: Glina III — Schneckenberg, Wietenberg, Otomani, Tei, Monteoru⁹.

În cultura Coțofeni asemenea modele sînt puțin cunoscute. Descoperirea exemplarului de la Țebea vine să completeze harta descoperirilor de pînă acum și în plus prezintă un nou tip de roată. Din seria de roți prezentate în Dacia VIII, nu întîlnim nici una asemănătoare cu exemplarul nostru. Deși aceasta este tot o roată masivă (plină), asemănătoare cu majoritatea celorlalte, în schimb la ea apar pentru prima dată și cele patru curmezișuri în cruce, aplicate cîte două pe fiecare față.

S-a arătat încă din 1936 că primele vehicule folosite de oameni au fost săniile, care apoi prin adăugirea a două sau patru roți, au fost transformate în căruțe¹⁰. Cele mai vechi mărturii asupra folosirii carelor cu roți sînt întîlnite în Orientul Apropiat și anume în Mesopotamia, la Susa și în Siria, încă din mileniul III î.e.n., devenind frecvente începînd cu anul 2000 î.e.n. În Turkestan sînt folosite atare vehicule în jurul datei de 2500 î.e.n.; în Creta și Asia Mică pe la 2000 î.e.n., iar în Egipt aproximativ pe la 1650 î.e.n., după invazia hicsșilor¹¹.

În ce privește difuziunea vehiculelor cu roți, I. Bóna susține existența a trei căi principale: a) calea de est, prin nordul Caucazului și stepele nord pontice, b) calea de sud-est, prin Balcani și c) prin Mediterana și peninsula italică. Pe teritoriul țării noastre, ca și în Europa Centrală și răsăriteană, aceste vehicule au pătruns din Orientul Apropiat, fie pe calea răsăriteană, fie prin Balcani. S-a arătat că pentru perioada de tranziție în regiunile estice ale României, respectiv complexul Horodiștea — Gorodsk, a fost folosită calea nord-pontică, pe cînd pentru culturile din neoliticul final, perioada de tranziție și începutul epocii bronzului din sud-vestul țării, aceste vehicule au venit pe calea sudică, prin Balcani. De altfel, este bine cunoscut că influențele sudice sînt atestate atît în culturile neolitice, cît și în perioada de tranziție de la noi, iar pătrunderea vehiculelor prin sud apare explicabilă.

În componența culturii Coțofeni, întîlnită pe o mare arie de răspîndire, cuprînzînd Oltenia, Banatul și o parte din Transilvania, intră (afară de elementele autohtone-neolitice) și elemente străine, sudice și răsăritene, iar pătrunderea carelor cu roți a putut să aibă loc pe calea răsăriteană sau sudică, eventual pe amîndouă. În epoca bronzului aceste vehicule sînt folosite în Transilvania de purtătorii culturilor Schneckenberg, Periam — Pecica, Wietenberg, Otomani, iar în regiunile extracarpatice de culturile Glina III, Monteoru, Tei și Verbicioara.

Obiecte de piatră. Inventarul litic se compune din două topoare-ciocane fragmentare, cu gaură de înmănușare (fig. 6/3, 4); un toporaș plat de formă trapezoidală, cu tăișul drept, lucrat dintr-o rocă dură de culoare verzuie (fig. 6/7), avînd lungimea de 7,5 cm și tăișul de 5,1 cm. De asemenea, au fost descoperite două dălțițe cu tăișul drept (fig. 4/24, 25), două cuțite curbe (Krummesser) din gresie (fig. 6/10, 12), două obiecte de piatră cu șanțuri longitudinale, care au servit probabil ca șlefuitoare (fig. 6/11, 4/26), două frecătoare cu urme de folosire intensă (fig. 6/5, 6) și un fragment de rîșniță.

Din categoria obiectelor de os fac parte: un străpungător, un jupuior (?) și un minier de formă tubulară, tăiat la ambele capete (fig. 6/9, 13, 14).

Din descrierea întregului material descoperit și în special a ceramicii, se poate trage următoarea concluzie: materialul ceramic ornamentat cu motive în relief, incizate, împunsături succesive și cu pastile (acesta din urmă fiind inferior din

⁷ Gh. Bichir, *Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie*, în *Dacia*, NS. VIII, 1964, p. 67—86.

⁸ *Dacia*, VIII, p. 78.

⁹ *Dacia*, VIII, p. 81.

¹⁰ V. Gordon Childe, *Făurirea civilizației*, București, Ed. Științifică, 1966, p. 133—134.

¹¹ *Dacia*, VIII, p. 84 și nota 96.

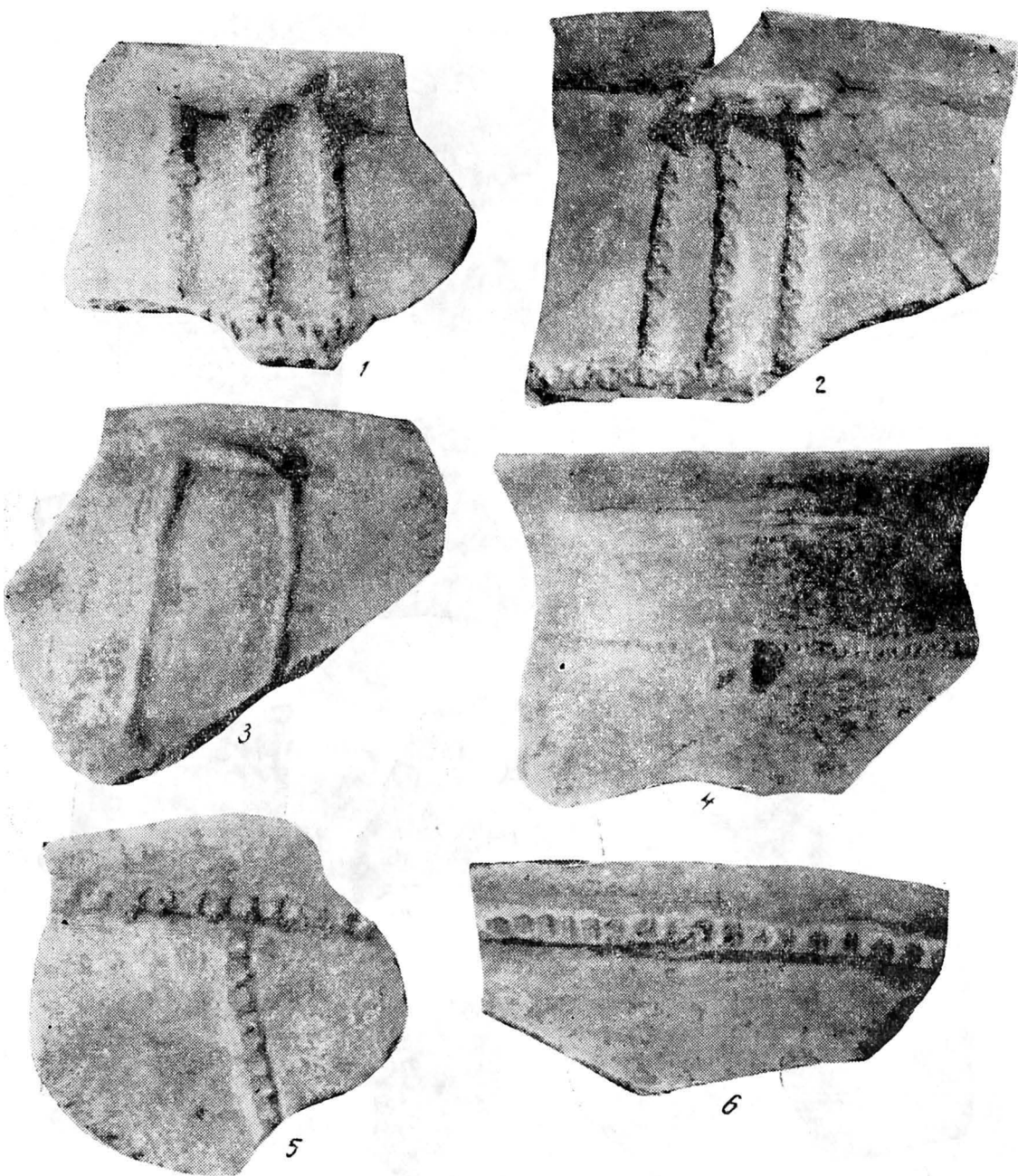

Fig. 1. — Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

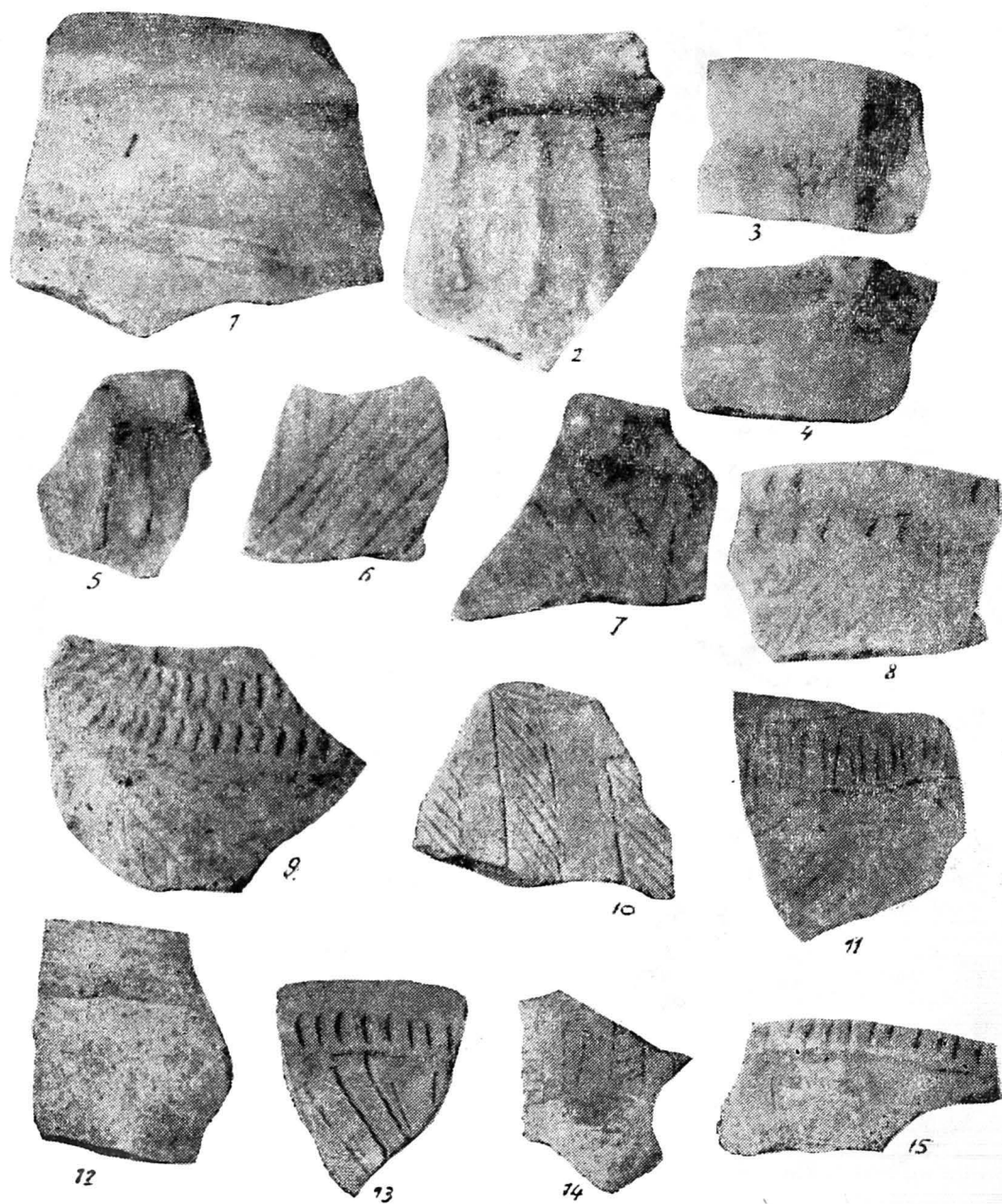

Fig. 2. — Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

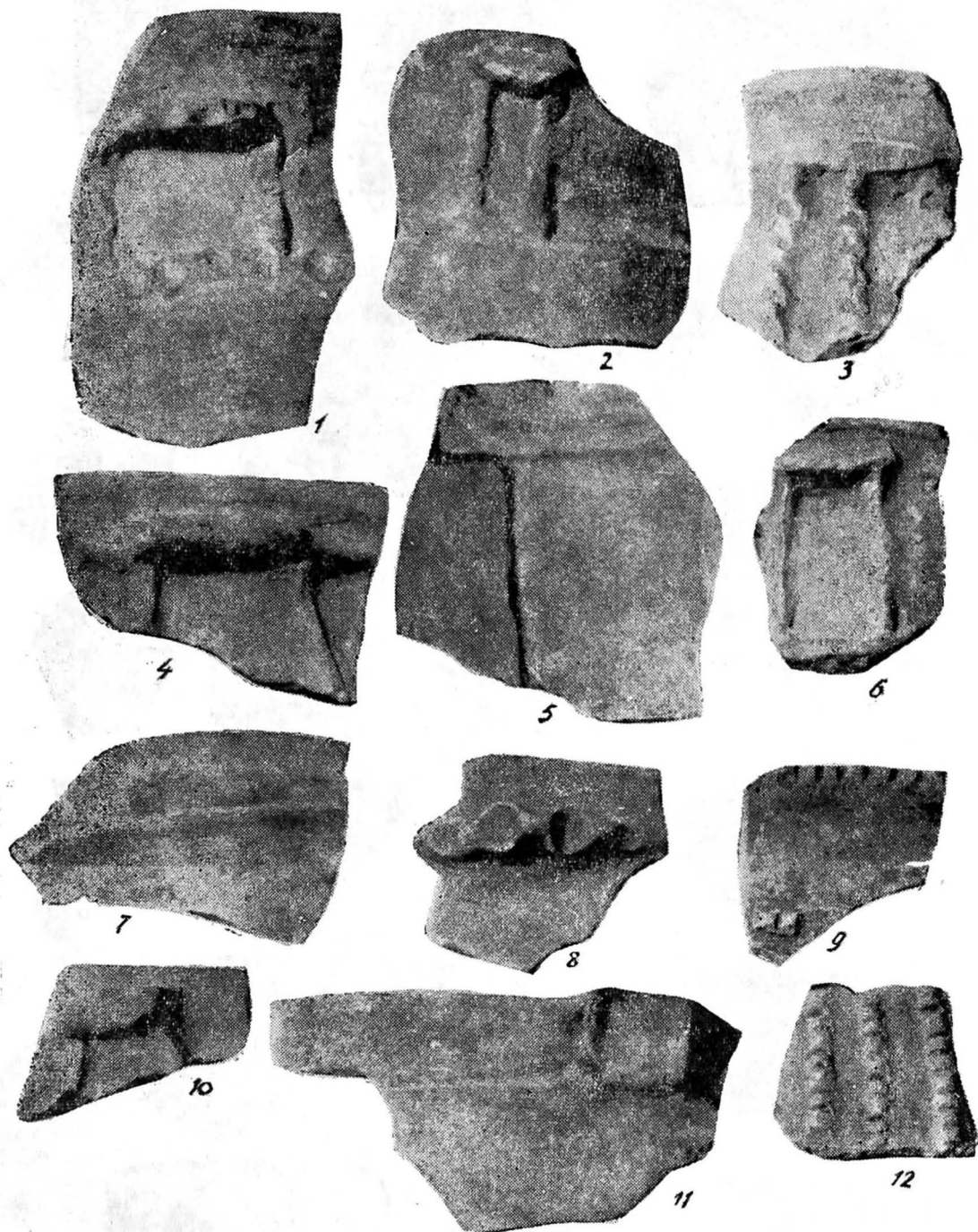

Fig. 3. — Fragmente ceramice aparținând culturii Coțofeni.

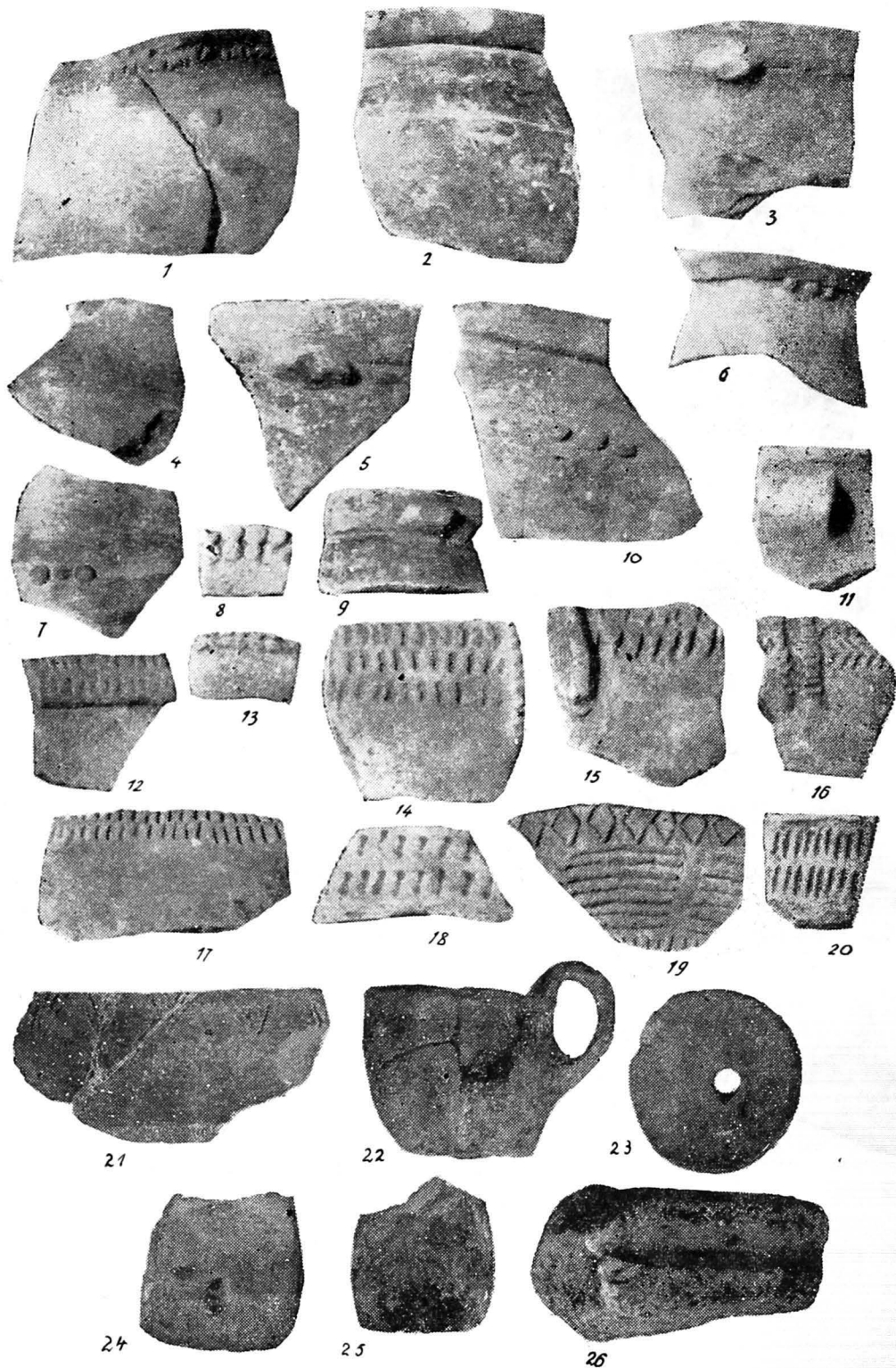

Fig. 4. — 1—21, fragmente ceramice; 22, ceșcuță de lut; 23, fusaiolă de lut; 24—25, dălțițe de piatră; 26, șlefuitor de piatră; toate aparțin culturii Coțofeni.

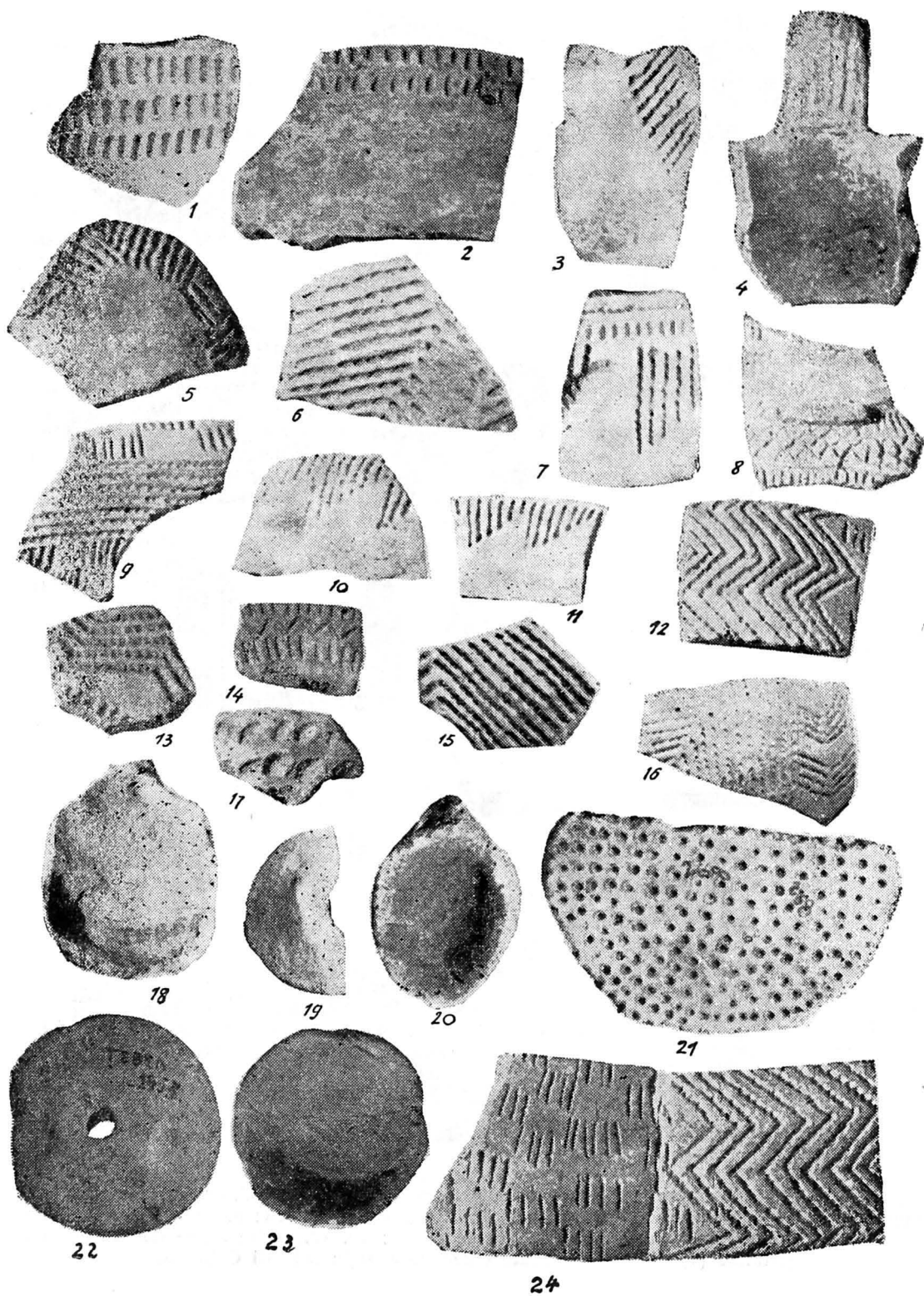

Fig. 5. — 1–16, 24, fragmente ceramice; 18, 20, linguri de lut; 19, 22, fusaiole de lut; 23, farfurioară-miniatură de lut (cultura Coțofeni).

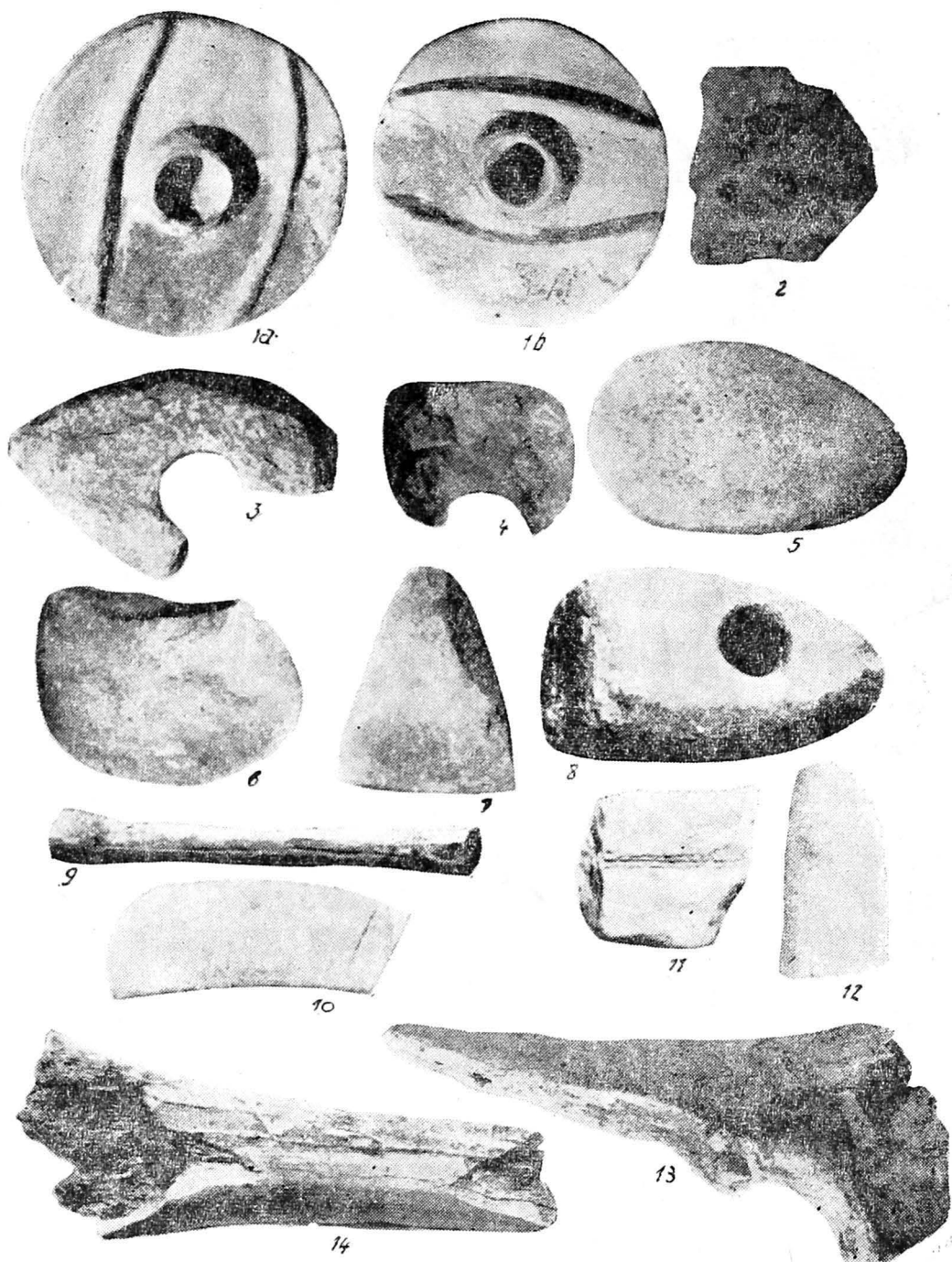

Fig. 6. — 1 a și 1 b, model de roată de car lucrată din lut ars; 2, strecurătoare; 3—4, topoare de piatră; 5—6, frecătoare de piatră; 7, toporaș de piatră; 8, topor de piatră din așezarea de la Buceș-Vulcan; 9, 13, 14, obiecte de os; 10, 12, cuțite curbe de piatră; 11, șlefuitor (?) din piatră; toate obiectele aparțin culturii Coțofeni.

punct de vedere cantitativ) aparține în totalitatea lui culturii Coțofeni și nu poate fi separat. Ceramica ornamentată cu împunsături succesive apare singură doar în așezarea de la Cilnic. Acolo unde ea se află împreună cu ceramica tipică Coțofeni, documentează o etapă mai târzie a acestei culturi, prelungindu-se și în prima fază a epocii bronzului. În acest caz, așezarea de la Țebea se plasează din punct de vedere cronologic la sfârșitul perioadei de tranziție și începutul epocii bronzului, când în alte regiuni din Transilvania își făcuse apariția cultura Glina III — Schneckenberg. Așezarea de la Țebea, situată într-o regiune muntoasă, ușor accesibilă (înălțimea nefiind prea mare, iar terenul pentru agricultură aflându-se în imediata vecinătate pe malul Crișului Alb), apare ca o așezare puternică și nu ca simplu sălaș sezonier. Faptul este confirmat și de existența chirpicului și a vetrei unei locuințe durabile. Locuitorii așezării se îndeletniceau atât cu păstoritul — documentat de numeroase oase de animale domestice, ca: ovi-caprine, bovine și porcine, dar și cu agricultura, atestată de frecătoarele de piatră și de un fragment de rîșniță de dimensiuni mici. În ordinea importanței, păstoritul avea prioritate.

Comuna Buceș-Vulcan.

La 2 km nord-vest de satul Buceș-Vulcan, în partea stîngă a șoselei Brad-Abrud, sub vârful muntelui Vulcan, în apropiere de „Hanul lui Cotoncu“, numit și „La Făgădău“ se află un teren de pășunat, numit „La izvor sub coliba Barnei“. În iulie 1954, un locuitor din comuna Vulcan, săpînd o groapă de bordei a găsit mai multe cioburi de vase și un topor-ciocan de piatră, cu gaură de înmănușare. Informat de această descoperire am putut recupera numai toporul, deoarece fragmentele ceramice fuseseră împrăștiate cu ocazia săpării bordeiului. Toporul este lucrat dintr-o rocă dură, cu ceafa aproape rectangulară și tăișul drept. Orificiul de înmănușare nu este executat în centru, ci plasat mai către vîrf (fig. 6/8). Deși nu posedăm din această așezare alte materiale decît toporul aici amintit, este foarte probabil să fi fost o așezare sezonieră de tip Coțofeni sau din epoca bronzului.

Descoperirea celor două așezări completează harta arheologică a zonei Brad, în general puțin cercetată, contribuind la o mai bună cunoaștere a culturii Coțofeni, mai ales după ce cercetătorii de la muzeele din județul Hunedoara vor trece la efectuarea unor săpături de amploare în aceste așezări.

N. HARTUCHE

BODENFORSCHUNGEN BEI BRAD (BEZ. HUNEDOARA)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt die Ergebnisse einer 1953 durchgeführten Kontrollgrabung auf der Anhöhe Ruști, bei dem Dorfe Țebea, wo er eine Ansiedlung der Coțofeni-Kultur entdeckte. Hier wurden die Reste einer Wohnung mit Innenherd und eine grosse Zahl von Tongefässen in Bruchstücken, weiters Gegenstände aus Stein und aus Bein, sowie Knochen von Haustieren gefunden (Abb. 1—6). Am reichhaltigsten und vielfältigsten in Form und Ausschmückung ist die Keramik. Gefässe, deren Verzierung aus Leisten, eingedrückten oder eingeritzten Mustern, sowie Ornamenten im Furchenstich besteht, wurden zusammen aufgefunden. Die Linsenkeramik ist schwach vertreten. Entdeckt wurde auch ein Wagenradmodell aus gebranntem Ton, das einen neuen, bis jetzt auf dem Gebiet unseres Landes unbekannten Typ darstellt (Abb. 6/1 a, 1 b).

Von diesem Stück ausgehend gibt der Verfasser eine Übersicht über den Ursprung, die Ausbreitungswege und die Verbreitung der Modelle von Fahrzeugen auf Rädern innerhalb der Kulturen vom Ende des Neolithikums, der Übergangsperiode und der Bronzezeit in Rumänien. Nach Beschreibung der Keramik, sowie der Gegenstände aus Stein und Knochen verlegt er die der Coțofeni-Kultur zugeschriebene Ansiedlung an das Ende der Übergangsperiode und den Anfang der Bronzezeit.

Im Weichbild des Dorfes Buceș, auf dem Vulkanberg, wurden durch Zufall einige Tonscherben, sowie eine Steinaxt (Abb. 6/8) gefunden, die auf das Vorhandensein einer Coțofeni- oder bronzezeitlichen Siedlung schliessen lassen.

O PIESĂ SCULPTURALĂ DE FACTURĂ CELTICĂ

În literatura arheologică comuna Prundul Birgăului (jud. Bistrița-Năsăud) este cunoscută doar printr-un tezaur de (25?) monede dacice (tip Filip II), descoperit întâmplător între această localitate și com. Tiha Birgăului¹. În vatra localității, în grădina casei cu nr. 714, aparținând medicului Ștefan Vlad, a fost descoperită întâmplător, în aprilie 1966, o reprezentare figurală antropomorfă (fig. 1—2)².

Cioplită din tuf vulcanic, piesa înfățișează capul unui om matur, reprezentat în mărime aproximativ naturală (în. = 19,5 cm; lățimea = 17 cm; grosimea = 18,8 cm), cu mustăți bogate și barbă scurtă (?). Nasul e alungit și arcuit, urechile abia schițate și plasate asimetric, iar arcadele slab profilate. Proeminent reliefați sînt doar ochii care imprimă fizionomiei o notă de fixitate meditativă, o asprime voită. În partea superioară, piesa este prevăzută cu o cavitate, executată prin cioplire, adîncită perpendicular pînă la 14,5 cm și cu diametrul maxim de 11 cm (fig. 1—2). Cu excepția deteriorării superficiale a unei porțiuni din obrazul stîng, produsă ulterior, poate de izbitura fierului de plug, piesa se păstrează intactă. Nu există nici un indiciu că ar proveni, eventual, de la un bust de care s-a desprins ulterior. Dimpotrivă, lipsa gitului și mai ales prelucrarea în aceeași manieră a părții inferioare, ne arată că s-a păstrat așa cum a fost executată inițial.

Redarea schematică, am zice stilizată, a trăsăturilor figurii umane, neglijarea detaliilor și execuția neîngrijită conferă piesei un aspect primitiv, chiar grosolan, accentuat și de porozitatea materialului. Apreciată din acest punct de vedere, lucrarea nu poate fi atribuită decît unui cioplitor neexperimentat, de formație am zice rustică, cu posibilități și pretenții estetice reduse, care lucrează într-o manieră primitiv-naturalistă, simplificînd și schematizînd trăsăturile figurii umane. Această execuție primitivă îi dă o notă oarecum comună, pînă la un anumit punct chiar atipică, pe care o întîlnim la toate lucrările rudimentare, rustice, și care le fac anevoie de cuprins, de încadrat, cu absolută siguranță, într-o anumită epocă. Mai mult, descoperirea fiind întâmplătoare, nu avem nici cele mai vagi indicii asupra mediului din care, eventual, ar fi putut ea proveni.

Pe teritoriul României au fost descoperite cîteva reprezentări antropomorfe primitive, bine cunoscute în literatura de specialitate, cum ar fi statuile menhir de la Gherla³, Baia de Criș⁴, Hamangia⁵, Stupina, Sibioara⁶ etc. Deși părerile în legă-

¹ Repertoriul arheologic al României, ms. la Institutul de Istorie și Arheologie, Cluj.

² Mulțumim medicului Ștefan Vlad pentru sollicitudinea dovedită și prețioasele informații în legătură cu această descoperire. Întîind valoarea arheologică a piesei — în posesia căreia se află —, a prezentat-o pentru studiu la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj. Cu această ocazie a semnalat un topor de piatră șlefuită, cu orificiu de înmănășare și cîteva lame de silex (toate în colecția d-sale), descoperite mai de mult pe teritoriul comunei. Deși nu se cunoaște exact locul lor de descoperire, informația rămîne utilă, ea îmbogățind repertoriul, deocamdată modest, al descoperirilor de pe teritoriul acestei localități. Mulțumim de asemenea colegului N. Vlăssă care ne-a cedat spre publicare această descoperire.

³ E. Orosz, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 405 și fig.

⁴ Pentru ultima ipoteză privind datarea celor trei statui menhir de la Baia de Criș: Oct. Floca, în *Sargeția*, IV, 1966, p. 41—50, care menționează pe scurt și părerile exprimate anterior.

⁵ V. Pârvan, în *Dacia*, II, 1925, p. 422 și urm., și fig. 4—6. Autorul se referă aici și la piesele de la Gherla și Baia de Criș.

⁶ A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, IX, 1958, p. 291—302; XI, 1960, p. 383—390.

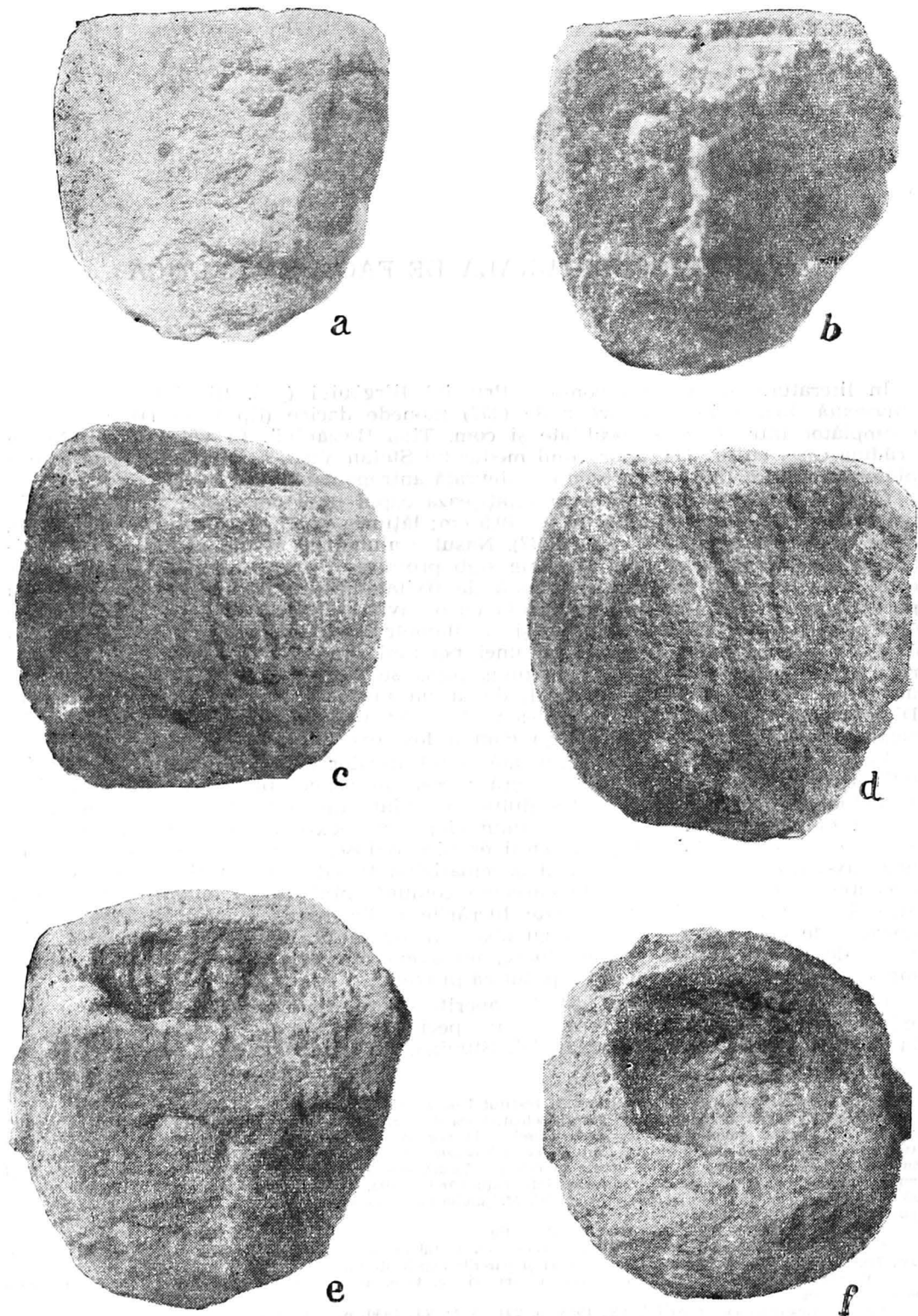

Fig. 1. — Piesa sculpturală de la Prundul Birgăului fotografiată din diferite poziții: a—b, frontală; c—d, laterală; e—f, de sus.

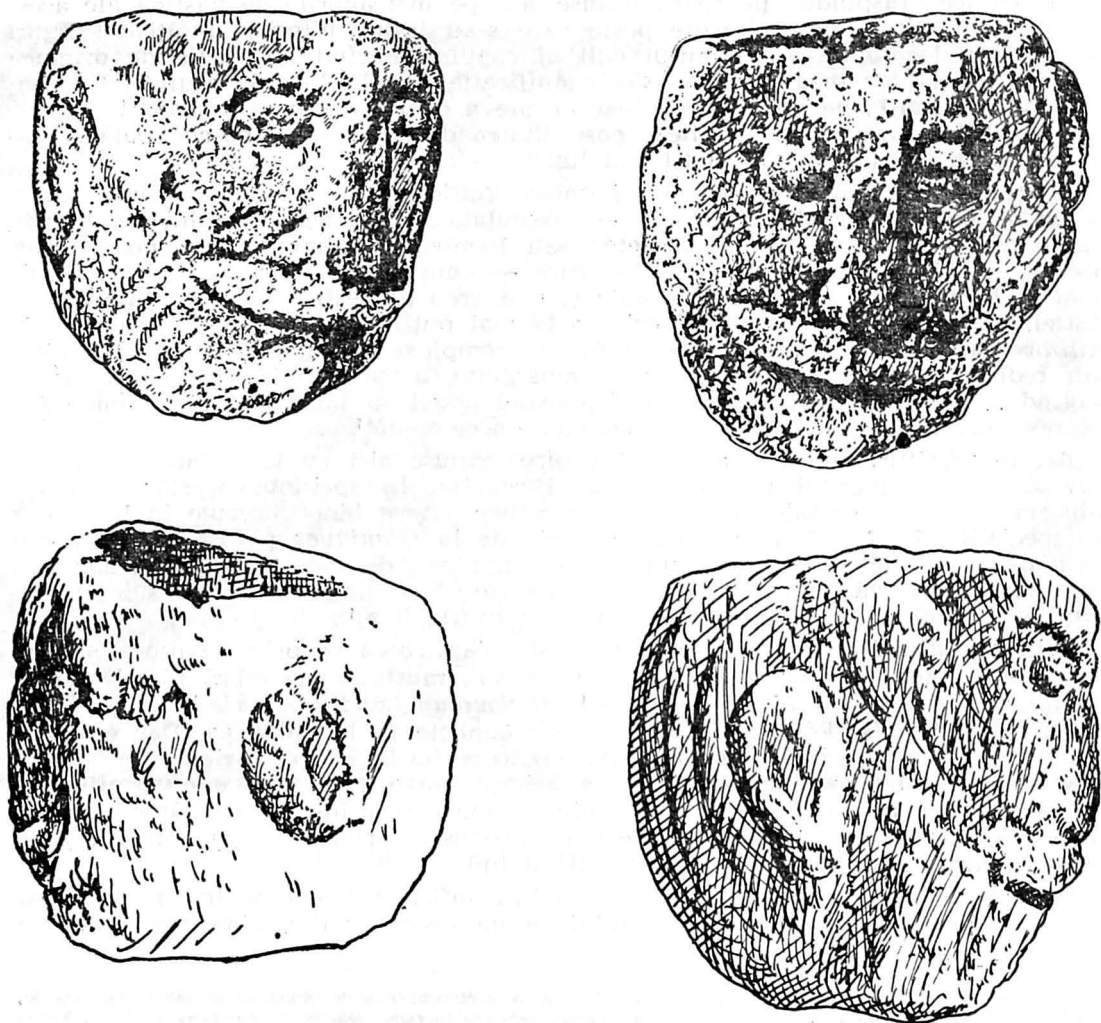

Fig. 2. — Piesa sculpturală de la Prundul Birgăului (desen).

tură cu aceste piese sînt încă contradictorii, în ultimul timp au fost aduse unele precizări utile, mai ales în privința cronologiei unora dintre ele⁷. Din nefericire, nici una dintre ele — cu excepția manierei primitive de execuție — nu ne poate oferi elemente de comparație convingătoare și folositoare pentru interpretarea celei de la Prundul Birgăului.

În aceste condiții, încadrarea cronologică și culturală nu este ușoară și comportă în mod necesar anumite rezerve de circumstanță. În ciuda acestor impedimente, posibilitatea de a fi o lucrare antică ne apare totuși ca soluția cea mai probabilă⁸. Formulînd atare ipoteză ne gîndim la unele din numeroasele reprezentări antropo-

⁷ Nu este necesar a se înșira aici toată bibliografia (sau părerile exprimate) în legătură cu această problemă, ea fiind menționată în lucrările amintite mai sus.

⁸ După aprecierea prof. univ. V. Vătășianu, posibilitatea de a fi o lucrare de dată mai recentă, medievală sau modernă, este cu totul redusă. Nu credem să aparțină nici epocii romane, atît datorită aspectului primitiv și neglijent al execuției, cît și mai ales locului de descoperire, care se situează în afara graniței de nord-est a Daciei romane.

morfe celtice⁹, răspindite pe spații întinse, atât pe meleagurile de baștină ale acestor seminții, cât și pe teritoriile peste care s-au întins ulterior, înfățișând figuri de zei, sau legate de așa numitul cult al capului. Făcând abstracție de originea și semnificația lor magico-religioasă (semnificație de altfel încă insuficient explicată și lămurită)¹⁰, ne vom limita doar la câteva exemple din arta majoră, în pia-tră, a celtilor, care să ne faciliteze posibilitatea de încadrare etno-culturală și da-tarca reprezentării de la Prundul Birgăului.

În general, reprezentările de figuri umane celtice, provenind din diverse desco-periri — unele chiar din sanctuare —, executate în tehnica reliefului pe diferite piese arhitectonice (frize, pilaștri etc.) sau lucrările tridimensionale, poartă am-pressa unui stil propriu, caracteristic, care — cum este și normal — e mai evi-dent la lucrările mai îngrijit executate și mai greu de sesizat la cele rudimentare. Astfel, arta celtică figurativă, ca orice artă mai puțin elaborată și cu tendințe de stilizare, simplifică, schematizează trăsăturile complexe ale figurii umane. Neglijând sau redind cu totul superficial unele amănunte, artistul celt accentuează altele, scoțind în evidență mai ales ochii și reușind astfel să imprime figurii umane o expresie demnă, glacială, deseori de severitate accentuată¹¹.

Aceste trăsături generale ale artei celtice, expuse aici cu totul lapidar, se po-trivesc și exemplarului de la Prundul Birgăului. În sprijinul acestor afirmații aducem unele piese analoge, neîndoielnic celtice, câteva binecunoscute în literatura de specialitate¹². Astfel, în sanctuarul celtic de la *Glaniques* a fost aflat un cap de piatră asemănător, așezat pe un postament. Piesa, deteriorată în parte, dar evi-dent mai primitivă ca execuție — fapt pe care-l subliniem — e considerată ca fiind anterioară ocupației Galliei de către romani (fig. 3, a)¹³.

Evidente afinități stilistice, de concepție și chiar în ceea ce privește reprezentarea concretă a unor trăsături (ochii, urechile, nasul, mustața), ne oferă piesele de la *Bonn*¹⁴, *Gross-Burgstall* (Austria de Jos)¹⁵, *Badacsony Lábd*i (Ungaria)¹⁶, *Dalj* (Croa-ția)¹⁷, *Silištra*¹⁸, *Mšecké Želčovice*¹⁹, *Zavist*²⁰ (ambele în Boemia) ș.a. Dar cea mai bună analogie o constituie piesa (tricefală) descoperită la *Vačani* (Bribir, Iugoslavia), considerată inițial ca o reprezentare a zeității slave arhaice *Svantovid*. Recent, într-un documentat articol, M. Garașanin demonstrează însă convingător că prin caracteristicile sale ea nu poate fi decât un produs al artei celtice, răspândită și în valea Dunării în epoca marilor migrații (fig. 3, b)²¹.

Dacă cele câteva analogii amintite ne oferă suficient temei pentru a atribui și considera piesa de la Prundul Birgăului ca un produs celtic, binecunoscutul cap

⁹ Pentru reprezentările de capete umane pe diferite categorii de obiecte (vasc de bronz, arme, piese ornamentale, măști etc.), vezi de exemplu J. Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1048 și urm.

¹⁰ Despre zeii, religia și credințele magico-religioase la celti există o vastă bibliografie. Unele lucrări importante aparțin mai demult sau recent, nu ne-au fost însă accesibile. Menționăm aici doar câteva din cele consultate: Georges Dottin, *Manuel pour servir à l'étude de l'antiquité celtique*, Paris, 1915, p. 147—148, 332—352; C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, II, Paris, 1921, p. 113 și urm.; C. Clemen, *Les religions du monde*, Paris, 1930, p. 241 și urm.; A. Schober, în *JÖAI*, XXVI, Viena, 1930, p. 33—36; A. Grenier, *Les Gaulois*, Paris, 1945, p. 354—363; T. G. E. Powell, *The Celts*, Londra, 1960, p. 115—187; H. Rolland, în *Homages to Albert Grenier*, (Collection Latomus, vol. LVIII), Bruxelles-Berchem, 1962, p. 1339—1346; J. J. Hatt, în *REA*, LXVII, 1—2, Bordeaux, 1965, p. 80—126.

¹¹ De exemplu: C. Jullian, *op. cit.*, p. 385—392; A. Schober, *loc. cit.*; M. Garașanin, în *Starinar*, N. S., XI (1960), Belgrad, 1961, p. 65—74; J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, ed. a II-a, Londra, 1963, p. 3 și urm.; idem, *Art in Britain under the Romans*, Oxford, 1964, p. 15—25.

¹² Pentru analogii ne vom limita doar la piese de același tip, tridimensionale, deși unele figuri umane redată pe basorelieful, cum ar fi de pildă cel de la *Nages* (J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1536, fig. 709), sau mai ales cel de la *Montsalier* (A. Schober, *op. cit.*, p. 37, fig. 25), sînt reprezentări asemănătoare ca stil și execuție.

¹³ H. Rolland, *op. cit.*, p. 1345, pl. CCLXXII.

¹⁴ A. Schober, *op. cit.*, p. 36, fig. 24.

¹⁵ *Ibidem*, p. 39, fig. 26. Piesa a fost găsită împreună cu fragmente ceramice la Tène.

¹⁶ Szabó Miklós, în *ArchÉrt*, 90, 1, 1963, p. 69—74, fig. 2.

¹⁷ Schober, *op. cit.*, p. 40, fig. 27.

¹⁸ Teofil Sauciu-Săveanu, în *Revista de preistorie și antichități naționale*, București, II—IV, 1940, p. 95 și urm., fig. 1—2.

¹⁹ J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praga, 1956, p. 314, pl. LXX; *Die Keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Praga, 1961, p. 165—166, pl. XX.

²⁰ I. Jansová, în *AR*, XVIII, 1968, 3, 249—263, fig. 88, 88—90.

²¹ M. Garașanin, *op. cit.*, p. 65—74, fig. 1.

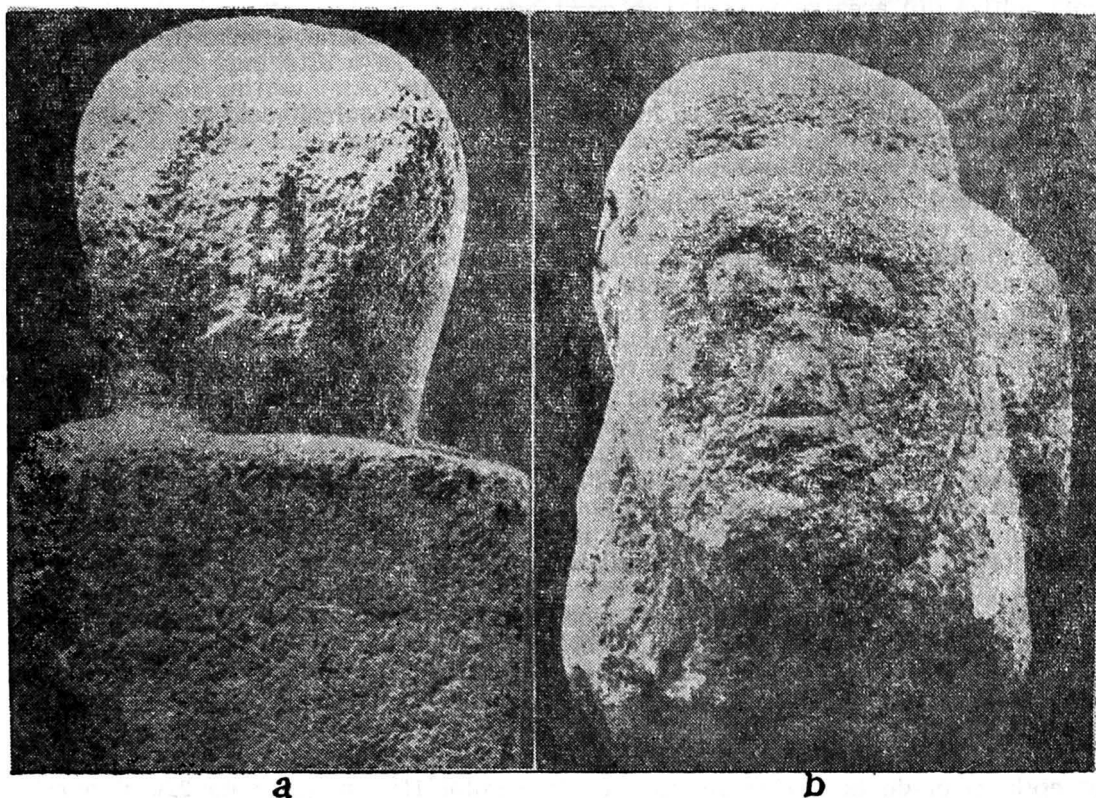

Fig. 3. — a, capul de piatră din sanctuarul celtic de la Glaniques; b, piesa de la Văcăni (Bribir, Jugoslavia).

de piatră descoperit la *Corbridge* (Anglia)²², pare să ne lămurească însăși semnificația ei. Considerată ca o reprezentare a zeului *Manopus*²³, piesa de la *Corbridge* este prevăzută cu o cavitate circulară în care se turnau ofrande lichide în timpul sacrificiilor sau ceremoniilor religioase. Nu este deci cu totul exclus ca piesa de la Prundul Bîrgăului, prevăzută și ea cu o cavitate (este drept, diferită ca formă și mărime), să aibă o semnificație de cult și să reprezinte, eventual, imaginea stilizată a vreunui zeu celtic.

Din descoperirile arheologice rezultă că, pe valea Bistriței ardelenne, ultimul punct în amonte în care au apărut materiale celtice este orașul Bistrița²⁴. Comuna Prundul Bîrgăului, situată la circa 25 km (în linie dreaptă) spre est, se află deci — oarecum — în apropierea zonei cu descoperiri celtice din nord-estul Transilvaniei. Am amintit mai sus că, piesa fiind descoperită întâmplător, nu dispunem de nici un element care să ne dea un cit de mic indiciu ajutător în problema interpretării ei. Nu e iarăși mai puțin adevărat că se cunosc relativ puține piese de acest fel în Europa centrală și de sud-est, în comparație cu numeroasele așezări și necro-

²² J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain* (catalog), p. 146, nr. 42, fig. 49. Această piesă, datînd din secolul III e.n., ca și alte exemple citate de autoare, dovedesc că în Britannia caracteristicile artei celtice se perpetuiază după trei secole de stăpînire romană, meșterii locali îmbinînd tradiția indigenă cu exigențele artei romane (p. 3 și urm.).

²³ *RE*, XIV, 2, (1930), col. 1413 (Heichelheim).

²⁴ Despre materialele celtice descoperite la Bistrița: *Repertoriul arheologic al României*, ms.; Șt. Dănilă, *Săpăturile arheologice din 1962 de la Bistrița*, comunicare la Sesiunea Muzeelor din 1964. Referitor la descoperirile celtice de la Galații Bistriței: Șt. Dănilă, în *ActMuz*, Cluj, 1955, p. 89–99; *ProblMuz*, Cluj, 1960, p. 154–155.

pole celtice din acea regiune și, sub acest aspect, s-ar părea că avem totuși — mai ales pentru teritoriul țării noastre — prea puține jaloane intermediare, care să susțină cu suficientă tărie natura celtică a piesei²⁵. În aceste împrejurări se pune în mod firesc întrebarea: cu toate analogiile citate este ea într-adevăr o piesă celtică și mai ales, când și în ce împrejurări a putut ajunge aici? Vom încerca să răspundem întâi la a doua parte a întrebării și anume, cum s-ar putea explica prezența ei la Prundul Bîrgăului.

Este îndeobște cunoscut că religia celtică, cu întregul cortegiu de dogme și complicatul ei ceremonial, necesita o inițiere îndelungată și complicată. Unele ceremonii și procesiuni, cu ritualuri deseori singeroase, erau practicate de druiți în locuri ascunse, cu grijă alese, ferite de imixtiunea nedorită și profanarea credincioșilor de rînd, neinițiați²⁶. De aceea locurile de cult destinate diferitelor zeități nu li se consacră edificii. Ele sînt amplasate de obicei într-o incintă, departe de orice drum sau așezare omenească, în inima unor codri neumblați, în regiuni mlăștinoase, greu accesibile²⁷, pe insule nelocuite²⁸, sau în regiuni muntoase izolate, cum este cazul sanctuarului din *Donon* (Alsacia)²⁹, sau al sanctuarului de la *Libenice* din Boemia centrală, cel mai apropiat loc de cult celtic de teritoriul țării noastre, cercetat prin săpături sistematice³⁰. Raritatea acestor descoperiri, chiar în regiunile mai intens și îndelung locuite de celti s-ar putea datoră însăși obiceiului de a amplasa locurile de cult în zone izolate, mai greu accesibile și astăzi și unde posibilitățile unor descoperiri întîmplătoare sînt, evident, mai reduse. Așa se și explică de ce cultul și organizația druizilor, deși interzise în repetate rînduri de împărații romani, pe motivul practicilor singeroase³¹, supraviețuiesc totuși și sînt atestate și în secolul al IV-lea e.n.³². Să indice oare locul de descoperire al piesei existența unui izolat loc de cult celtic? Unei astfel de întrebări, ce apare puțin hazardată, nu i se poate deocamdată da un răspuns.

Dacă admitem factura celtică a piesei (și temeuri după cum am văzut există), datarea ei nu mai poate pune probleme deosebite. Dintre piesele citate aici, cu excepția celei de la Corbridge, care e din secolul III e.n. (cf. nota 22), și a celei de la Zavist, toate celelalte datează din secolele III—II î.e.n.³³. Această datare este de altfel în concordanță cu cronologia generală a descoperirilor celtice din România³⁴, încît nu există temeuri care s-o pună la îndoială. Piesa ar putea data deci din secolul al III-lea sau prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n. O datare mai tîrzie, care să depășească cu mai multe decenii mijlocul sec. II î.e.n., nu credem că se poate admite deoarece ea ar fi în contradicție cu situația istorică cunoscută pentru acea dată, anume cu afirmarea tot mai puternică pe plan politic și militar a daco-geților, ce va culmina în epoca lui Burebista³⁵.

În încheierea considerațiilor asupra capului de piatră de la Prundul Bîrgăului, se impune a sublinia încă odată că în încercarea de atribuire a unei astfel de piese este necesară întotdeauna o anumită rezervă. Ne-am impus de la început această rezervă, cu atît mai mult cu cît condițiile în care a fost descoperită piesa și lipsa

²⁵ O hartă de răspîndire a capetelor de piatră celtice descoperite în această zonă dă L. Jansová, *op. cit.*, p. 253 fig. 87.

²⁶ Pentru izvoarele antice care se referă la locurile de cult celtice, în general C. Jullian, *op. cit.*, p. 155—157 și A. Grenier, *op. cit.*, p. 354—360, 363.

²⁷ Un sanctuar al zeului *Belenus* este atestat printre lacurile și mlaștinile din regiunea Toulouse; C. Jullian, *op. cit.*, p. 156.

²⁸ Un loc de cult inaccesibil celor neinițiați e amintit pe o insulă nelocuită, aflată în vecinătatea coastelor Atlan-ticului, în dreptul estuarului Loirei. Pentru aceasta și pentru alte exemple, vezi A. Grenier, *op. cit.*, p. 358—359, 363.

²⁹ J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 117 și nota 3.

³⁰ Alena Rybová, Bohumil Soudsky, *Keltská svatyně ve středních Čechách (Sanctuaire celtique en Bohême centrale)* Praga, 1962, p. 308 și urm. (rez. francez).

³¹ Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, V, 25. Cf. J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 84.

³² J. J. Hatt, *op. cit.*, p. 84, 116—124.

³³ Piesa de la *Mšecké Žehrovice*, considerată mai evoluată ca stil, sub influența artei clasice, datează din secolul II î.e.n. (J. Filip, *loc. cit.*), iar cea de la *Zavist*, la începutul secolului I î.e.n. (L. Jansová, *op. cit.*, p. 263).

³⁴ *IstRom*, I, 1960, p. 234.

³⁵ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 278 și urm.

unor analogii pe teritoriul țării noastre ne-o recomandau cu insistență³⁶. Considerăm însă că, dacă piesa în discuție este într-adevăr un produs antic, posibilitatea de a fi de factură sau, cel puțin, de inspirație celtică, apare ca cea mai verosimilă, ea avînd pregnante similitudini cu produsele celtice de acest fel. De altfel, o altă alternativă ni se pare deocamdată și mai greu de găsit și susținut cu argumente cît de cît convingătoare.

VALENTIN VASILIEV

EIN KELTSCHER STEINKOPF

(Zusammenfassung)

In der Ortschaft Prundul Bîrgăului (Bez. Bistrița-Năsăud) wurde 1966 zufällig eine anthropomorphe Skulptur aus vulkanischem Tuff gefunden, die in primitiver, ziemlich grober Ausführung einen annähernd lebensgrossen Kopf mit den Zügen eines reifen Mannes darstellt. Oben auf dem Scheitel ist eine Höhlung ausge-meisselt. Die Zufälligkeit der Entdeckung, das Fehlen von Fundzusammenhängen, sowie das primitive Aussehen des Stückes, das ihm eine, bis zu einem gewissen Grade allen rudimentären Arbeiten gemeinsame Note verleiht, erschwert eine genaue und sichere Ansetzung in eine bestimmte Epoche.

Der Steinkopf hat unter den anthropomorphen Skulpturen aus Rumänien keine Entsprechungen. Dennoch ist es wahrscheinlich, dass es sich um eine antike, genauer gesagt, um eine keltische Arbeit handelt. Zu dieser Annahme führt die allgemeine stilistische Verwandtschaft, die der Kopf mit der anthropomorphen Kunst der Kelten zu haben scheint, sowie ganz besonders manche Ähnlichkeiten in der Darstellung der menschlichen Gesichtszüge, die wir an einigen entsprechenden keltischen Stücken wiederfinden, wie die von *Glaniques, Bonn, Gross-Burgstall, Dalj, Vaćani* u.a. Die Höhlung auf dem Scheitel scheint, in Analogie mit der wohlbekannten Skulptur aus Corbridge (England, aus einer späteren Periode) den keltischen Charakter des Steinkopfes anzudeuten.

Die genannten Entsprechungen, sowie die allgemeine Zeitstellung der keltischen Altertümer aus Siebenbürgen, bestimmt die Datierung des Kopfes aus Prundul Bîrgăului in das 3. oder in die erste Hälfte des 2. Jhs. v.u.Z. Eine spätere Datierung, die etwa die Mitte des 2. Jhs. v.u.Z. um mehrere Jahrzehnte überschreiten würde, ist nicht zulässig, da sie mit dem immer stärkeren Hervortreten der Dako-Geten auf politischem und militärischem Gebiet, das in der Zeit des Burebista seinen Höhepunkt erreicht, im Widerspruch stünde.

³⁶ *Stilul și maniera* de redare a figurii umane printr-o linie frîntă care marchează ochii și nasul, așa cum o întîlnim la unele reprezentări celtice, de exemplu la capetele redade pe bine cunoscutul pilastru de la *Entremont*, sau pe statuia menhir de la *Holzerlingen* (A. Schober, *op. cit.*, p. 35, fig. 23), le regăsim pe o statuie menhir provenind din Dobrogea, cu loc de descoperire necunoscut (Gr. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități*, București, 1906, p. 35, nr. 506; A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, IX, 1958, p. 291 și urm., și fig. 3-4) și pe o piesă descoperită întîmplător la Cîsnădie (K. Horedt, în *Germania*, 25, 1941, p. 125-126, fig. 22, 1-3). Statuia menhir din Dobrogea este datată la sfîrșitul Hallstattului (A. D. Alexandrescu, în *SCIV*, XI, 1960, p. 385-387). Menționăm însă că nu există nici un element care să garanteze această datare (ne gîndim la reprezentări de arme specifice unei epoci sau alte elemente, cum este cazul la cele de la Stupina sau Sibioara de exemplu). Piesa de la Cîsnădie este considerată *cu probabilitate* (K. Horedt, *loc. cit.*) ca datînd din feudalismul timpuriu. Această asemănare surprinzătoare în redarea figurii umane, dacă nu cumva pune în discuție datarea celor două monumente menționate, din Dobrogea și Cîsnădie, ne atrage în orice caz atenția asupra unor similitudini cu totul întîmplătoare, care îndeamnă la maximă prudență în aprecierea unor astfel de piese, mai ales atunci cînd descoperirile sînt incidentale și nu se cunoaște mediul din care provin.

RUBOBOSTES = BUREBISTAS?

In einem gelehrten und konzentrierten Aufsatz, erschienen in „*Studii Clasice*“, Bd. X, Bukarest 1968, S. 115—122, behauptet Vladimir Iliescu, sich auf verschiedene sorgfältig ausgewählte Argumente stützend, der Name des Dakerkönigs aus dem bekannten XXXII. Prolog der Weltgeschichte des Pompeius Trogus sei trotzdem Burebista aus der ersten Hälfte des I. Jhs. v.u.Z. und nicht ein *anderer* König mit dem authentischen Namen Rubobostes, der Ende des III. und Anfang des II. Jhs. v.d.Z. über die Daken im Zentrum Transsilvaniens geherrscht hat, wie ich behauptet habe (SCIV, VI, 1955, S. 49—61; s. auch *IstRom* I, S. 244), ausgehend von der bekannten These von Brandis (RE III, 2903 und Supplb. I 269), von der ich jedoch in mancher Hinsicht abwich. Es interessiert uns jetzt nicht, ob einige dieser Lösung beistimmen oder nicht. Was ich jedoch ausdrücklich betonen muss, ist, dass meiner Stellungnahme *für* die Existenz eines dakischen „Königs“ vor Burebista ernste Überlegungen vorangegangen sind. Ich kannte ebenso gut die häufigen Fehler in der Wiedergabe der Namen bei den antiken Autoren (einschliesslich Pompeius Trogus, aber vor allem bei Iustinus) als auch bei den Kopisten des Mittelalters, sowie die übertriebenen (und oft lächerlichen) Bemühungen der Philologen zu „verbessern“, wo ihnen etwas „falsch“, ungebräuchlich oder unbekannt zu sein schien (oder tatsächlich war). Bei der Lektüre meiner 15 Jahre zurückliegenden Arbeit sehe ich keinen Grund, die damals verteidigte These aufzugeben. Und damit kommen wir zur *konkreten* Diskussion des Problems, ausgehend von den realen Gegebenheiten der Streitfrage und mit strikter Beschränkung darauf. Mit anderen Worten: ich werde weder die Ansichten anerkannter Fachgenossen auf dem Gebiet der antiken Geschichte beachten, noch die voreingenommene Beschäftigung anderer mit der Interpretation des Textes und Denkens von P. Trogus insbesondere, — wobei ich gewiss sowohl „capita“ als auch die „sententias“ respektieren werde, aber nicht mehr.

Greifen wir also eines der Argumente von V. Iliescu zugunsten des Rubobostes = Burebista heraus.

Welch eine verführerische Gelegenheit zu „emendieren“: der Verfasser (oder der Kopist) habe eine einfache Metathese gemacht: Bur — Rub! In Wirklichkeit hat er den Namen jedoch vielfach entstellt (falls er es überhaupt getan hat!). Der grosse König und Zeitgenosse von Iulius Caesar erscheint eigentlich nur in folgenden Formen: Boirebistas, Byrabeistas, Byrebistas. In den Handschriften des Prologs (der dem Trogus gehört) erscheinen nur die Formen Rubobostes, Rubobustes und (ein einziges Mal) Rubobotes. Nichts hätte die Herausgeber berechtigt *selber* eine Form *Burobistes* zu schaffen, die nirgends für den „grossen König“ nachweisbar und willkürlich für den „kleinen König“ wäre, den ich für die Zeit um 200 v.u.Z. vorgeschlagen habe. Die Nichtbeachtung dieser Tatsache wird den Verteidigern der Gegenthese zuträglich sein — aber das ist bei weitem noch kein „Argument“ für die Wiederherstellung der Wahrheit. Ich habe auf den einzigen thrako-geto-dakischen Namen mit der Wurzel *Rub-* (Rhubusta, Ortschaft in Scitia Minor) hingewiesen (SCIV, IV, S. 50, Anm. 2), der jedoch

Iliescu als nicht ganz „einwandfrei“ (S. 122) erscheint. Aber — ich frage mich — ist das künstliche *Burobistes* einwandfreier?

Namen mit *Robo—Rebo—Rheb—Rebu—* sind ausserdem nachgewiesen (s. Det-schew, *Die thrak. Sprachreste*, s.v.v.; s. auch S. 71). War denn ein Name wie *Zoltes* noch vor dem Auftauchen der berühmten Inschrift mit *Rhemaxos* bekannt oder vermutet worden? In einer unvorteilhafteren Situation der Beweisführung wäre auch *Oroles* aus dem 32. Buch des Iustinus gefährdet gewesen (volens-nolens) in *Roles* (oder umgekehrt!) „emendiert“ zu werden.

Auf einem so komplexen und unbekannten Gebiet wie die thrako-geto-dakische Onomastik, wo man im Dunkeln herumtappt, ist es jedoch angebracht, Vorsicht zu üben und sich nicht mit „Gewissheiten“ zu übereilen.

Schlussfolgerung: das „linguistische“ Argument mit dem Namen kann nicht als gültig für die Identifizierung von *Rubobostes* mit *Burebistas* betrachtet werden.

Untersuchen wir also das zweite, gewissermassen entscheidende Argument bei Vl. Iliescu: das „philologische“, das aus der Interpretation des Begriffs *incrementa* aus dem Prolog besteht. Auf Grund fremder Interpretationen (insbesondere K. K. Selins, die selbst Vl. Iliescu als „etwas überspitzt“ und nicht immer richtig (S. 117) befindet) stellt der Autor des Aufsatzes, nach meiner Meinung etwas zu sentenziös, folgendes fest: unter *incrementa* (und sogar *incrementum*) müssen wir beim antiken Verfasser (sei es Iustinus, sei es P. Trogus) „eine grosse Machtentfaltung und Gebietserweiterung“ verstehen oder, noch kategorischer: „unzweifelhaft, dass der Begriff *incrementa* in den *Hist. Philippicae* eine grosse Macht- und Gebiets-erweiterung und manchmal sogar ein regelrechtes Reich ausdrückt (beide Zitate S. 116 u. 117, mit den entsprechenden Anmerkungen).

Von Anfang an muss festgestellt werden, dass diese Behauptung *völlig* falsch ist. Bei der Lektüre aller Textstellen, in denen das *incrementa* vorkommt (und eigentlich interessiert uns dieser Begriff, der 14 Mal bei Iustin erscheint, zum Unterschied von der Einzahl *incrementum*, die nur vier Mal, anzutreffen ist und in den Prologen nur ein einziges Mal, gerade im 32. Prolog), aber auch des ganzen Textes *habe ich nicht den kleinsten Hinweis, die geringste Stütze für eine solche Übersetzung und Auslegung des Wortes finden können*. Sie wurde *willkürlich* einer voreingenommenen These zu Grunde gelegt.

Als richtige Auslegung des Begriffes *incrementa* gilt weiterhin jene aus meinem Beitrag (in SCIV VI, S. 50 und in *IstRom*, l.c.): „ein Wachsen, eine Herausbildung der Macht, der Herrschaft“ und auf keinen Fall das Erreichen eines gewissen Grades, wie jener eines *Imperiums*, ein Wort, das in den entsprechenden Fällen von Iustinus oder P. Trogus verwendet wird (s. auch O. Eichert, *Vollständiges Wörterbuch zur Philippischen Geschichte des Iustinus*. Hannover 1882, S. 83, s.v. *imperium*, 3; für *incrementum* — a s. op. cit., S. 86).

Es fällt mir äusserst schwer zu erkennen welcher Unzulänglichkeit des Autors eine solche unerklärliche Umdeutung des Wortes *incrementa* zuzuschreiben ist. Gewiss, der Begriff *incrementum*, —a hat verschiedene Nuancen je nach dem Gegenstand, auf den er sich bezieht. Um seinen wahren Gehalt festzustellen, ist es angebracht, immer den ganzen Kontext im Auge zu behalten. Es wird dann ersichtlich, dass der Sinn des Begriffes sich manchmal jenem von *origo-origines* nähert. Einige Zitate entsprechender Textstellen werden ninreichen, um zu be- weisen, dass die Auslegung *Imperium* — Reich ausgeschlossen ist. Hier sind sie: 6, 4, 4: „...quae civitas [Thebanorum] ex finitimis *incrementis* virtute Epami- nondae ducis ad *spem imperii* Graeciae erecta est“ (von *incrementa* zur *Hoffnung* auf ein (zukünftiges) *Imperium*!); 7, 1, 2: „*incrementa* modica — et termini peran- gusti fuere“ (es geht um die Anfänge Mazedoniens!); 43, 3, 12—13: „condita igitur Massilia est prope ostia Rhodani amnis in remoto sinu, velut in angulo maris. Sed Ligures *incrementis* urbis invidentes Graecos adsiduis bellis fatigabant...“ (also greifen *von Anbeginn* Liguri Massilia an, das sich eben herausbildete!); derselbe Sinn auch in 44, 5, 2: „invidentibus *incrementis* novae urbis [Gaditanorum] finitimis Hispaniae populis etc.“ Können wir noch annehmen, dass der Prolog mit „*incrementa* *Dacorum* per *Rubobosten regem*“ sich auf das gewaltige *Imperium* (im antiken Sinn), von ἀρχή des Burebista bezieht, von welchem Strabo berichtet?

Es wäre zweifellos Zeitvergeudung, wenn ich nun darstellen würde, was das Imperium Burebistas bedeutete, welche Folgen es für die allgemeine Geschichte Südosteuropas und selbst für Rom hatte (s. die allgemeine Darstellung in meinem Aufsatz aus SCIV, Bd. VI, 49 ff.; *IstRom*, I, S. 285 ff.; H. Daicoviciu, *Dacii*, S. 93—99) um zu beweisen, wie *unerklärlich* es ist, dass Iustinus in der Zusammenfassung der Historien des P. Trogus diese Begebenheit nicht behandelt. Das Unergründliche kann nur auf eine Weise erklärt werden: P. Trogus spricht in seinem Prolog nicht von Burebista, dem grossen Herrscher (ein beliebtes Thema bei P. Trogus) „dem Schrecken der Römer“, sondern von einem seiner Vorgänger aus dem Inneren des Karpatenbogens. Denn hätte er darüber berichtet, so hätte auch Iustinus, der sich doch vorgenommen hatte, aus dem Werk des P. Trogus nur jene „*cognitione dignissima*“ zu exzerptieren, diese Ereignisse nicht unbeachtet lassen können, und auch Trogus selber hätte sie nicht nur „*in excessu*“ behandelt. Die Lage der dakischen Gesellschaft innerhalb des Karpatenbogens sowie deren materielle, soziale und politische Bedingungen, die der Erhebung Burebistas vorangingen und sie vorbereiteten, sind in den drei weiter oben zitierten Arbeiten *dargestellt* und somit bekannt. Das alles erlaubt mir, nicht mehr darauf zurückzukommen, um jenes Ereignis zu begründen, von dem Trogus „*in excessu*“ spricht (von Iustinus jedoch fortgelassen wurde) in bezug auf eine Herausbildung, eine Festigung der Macht der Daker um das Jahr 200 und im II. Jh. v.u.Z. unter einem König mit dem Namen Rubobostes. Die Entdeckungen der letzten 10—15 Jahre bestätigen die Herausbildung eines selbständigen Lebens bei den Dakern des inneren Karpatenraumes. Es reicht nur die zahlreichen Schätze mit Schmuckgegenständen und Münzen aus dieser Periode vor Burebista zu nennen, den *starken* Münzverkehr in dieser Zeit, die Verbreitung der Münzen Macedonia Prima und Thasos aus dem II. Jh., die Schwächung der keltischen Eroberer und ihre Einverleibung in die einheimische Bevölkerung, um auch eine relative Festigung der politischen und militärischen Macht unter den Anführern anzunehmen, die einem Historiker auffallen musste. Zwei dieser Anführer waren nach unserer Meinung eben Oroles und Rubobostes. Um den letzteren in der dakischen Geschichte für null und nichtig zu erklären braucht man jedoch schlagende Beweise, nicht bloss Vermutungen. Eine solche Vermutung seitens V. Iliescu ist die Annahme, dass Trogus im 32. Prolog bis herunter in die Zeit Burebistas reiche. Eine solche Annahme ist gewagt, da nach A. Klotz (RE, XXI, 2, 1306 und 2307) ein solches Vorgehen nur in Ausnahmefällen in der Arbeitsweise des P. Trogus vorzufinden ist.

VI. Iliescu stellt die Frage, weshalb Rubobostes nicht unter den Königen der Geten (=Geten) bei Iordanes, genannt wird. Es hat denselben Grund, weswegen weder *Dromichaïtes*, noch *Oroles* erwähnt werden, die bei Iustinus vorkommen (ersterer jedoch bei Iustinus, XVI, 1, 19, als thrakischer König, was richtig ist und nicht ausschliesst, dass Dromichaïtes ein Geto-Daker war; für Geto-Daker=Thraker, s. Livius, 41, 19, 8; Diodorus 21, 11). Es scheint, dass Iordanes (und seine Hauptquelle Cassiodorus) nur Iustinus verwendete, nicht auch die Prologe des Trogus.

Auch bei diesem Kapitel ergibt sich dieselbe Schlussfolgerung: die philologischen (und zum Teil historischen) Argumente sind ungültig und berechtigen nicht zur Aufgabe der These in bezug auf Rubobostes.

Beim Herangehen an das dritte Gegenargument, das unserer These gebracht wurde, wollen wir hervorheben, dass uns hier nur der Inhalt des 32. Prologs (von P. Trogus) interessiert, und nicht die Vorliebe oder die Kriterien, die den Epitomator Iustinus bei der Auswahl und Darstellung des Materials bestimmt haben und die in Wirklichkeit bei unserem Problem auch keine Rolle spielen.

Folglich ist es methodologisch grundfalsch Trogus für die Fehler des Iustinus verantwortlich zu machen und umsomehr aus der Reihenfolge der Darstellung bei Iustinus Schlussfolgerungen zu ziehen.

Im 32. Prolog erlaubt uns die „*materia tractanda*“ nicht über das II. Jh. herwärts hinauszugehen. Davon bildet weder der Einfall der Gallier im Illyricum, noch „*origines Pannoniorum*“, noch die „*incrementa Dacorum*“ eine Ausnahme. Eher ist das Gegenteil wahr, also der Aufstieg ins III. Jh. Dass von unseren Problemen Iustinus nur der Angelegenheit mit Oroles und den Bastarnen — mit dem anek-

dotischen Teil, der ihm so sehr entspricht — seine Aufmerksamkeit schenkt, ist kein Beweis, weder pro, noch contra. Vl. Iliescu will uns beweisen (S. 120), dass Justinus die Periode des Rubobostes (nach Vl. Iliescu, Burebista!) nicht erwähnt hat, weil er in der ganzen Geschichte des grossen Königs kein einziges anekdotisches Element gefunden hätte (!). Die Begründung scheint uns „sonderbar“ und als solche ungültig. Es ist viel einfacher, auch als Folge der weiter oben angeführten Tatsachen, den Mangel des Iustinus dadurch zu erklären, dass im Prolog nicht von Burebista die Rede ist, sondern von *Rubobostes*.

Die chronologische Einordnung, die uns vom Autor vorgelegt wird, beweist dieselben Mängel wie bei den ersten beiden: Vergewaltigung — pro domo — der Tatsachen, begleitet von Nichtbeachtung (oder Ignorierung?) der Ereignisse in Zusammenhang mit den Bastarnen, Illyro-Pannoniern und den Wanderungen der Kelten in der betreffenden Zeitspanne (Ende des III. — II. Jh.). Oroles, König der Daker, der gegen die Bastarnen kämpfte und von Iustinus erwähnt wird (32, 3, 16), nennt Vl. Iliescu einen Vorgänger des Burebista (S. 121), ohne jedoch anzugeben, mit welcher Zeitspanne er vorausgeht. Die Begründung verspricht er uns (Anm. 74) in einer Arbeit, die folgen wird. Wir sind neugierig darauf, da die bisherige Beweisführung sehr wenig glaubwürdig erscheint. Wir wollen darauf hinweisen, dass das Eindringen der Bastarnen nach Ostsiebenbürgen (in der Moldau seit dem Ende des III. Jh. nachgewiesen) noch in der ersten Hälfte des II. Jhs. durch Elemente bastarnischer Keramik von K. Horedt (*Studien aus Alteuropa*, Teil II, 1965, S. 71, 74—75) belegt wurde, so dass auch die Kämpfe mit den Bastarnen in den von uns angegebenen Zeitabschnitt fallen. Auch die Verwechslung gewisser Begriffe kann nur zu (gewollt!) falschen Schlussfolgerungen führen: im Prolog geht es um die „origines“ Pannoniorum, aber diese *Anfänge* haben keine Verbindung mit der *Wiederherstellung* der führenden Position der *Pannonier* zu Beginn des I. Jhs. v.u.Z. in den bis dahin von den Skordiskern beherrschten Gebieten. In a. 64 wendet sich Mithridates nicht mehr an diese für den Angriff auf Italien, sondern an die *Pannonier*. Also bedeutete dieser Aufstieg der Pannonier im I. Jh. v.u.Z. in der Terminologie des P. Trogus (und Justinus) „incrementa“, nicht *origines*. Die Anfänge der Pannonier liegen viel weiter zurück. Sie erscheinen schon bei Polybios (Fragm. 64/122) in Verbindung mit dem Versuch Roms, einen Teil Pannoniens (das Gebiet Siscia) um 156 v.u.Z. unter seine Herrschaft zu bringen (Plutarch, Pomp. 41; zu alldiesem siehe: Barkóczi-Bóna-Mócsy, *Pannonia története*, Budapest 1963, S. 14—19, mit Hinweis auf die Quellen). Folglich glückt auf diese Weise der Versuch nicht, die Chronologie bis zum I. Jh., also der Zeit Burebistas, zu führen. Auch der Einfall der Kimbern nach Pannonien am Ende des II. Jhs. wird von Trogus oder Iustinus nicht erwähnt (s. Barkóczi etc., *op. cit.*, S. 16). Das vorsichtige „es ist möglich“, das der Autor verwendet, um seine Theorie von der Fortführung der Pannoniergeschichte bis zu Augustus annehmbar zu machen — bloss weil es in andern drei (von 44) Büchern und Prologen tatsächlich der Fall ist — bildet keine feste Stütze seiner These.

Das Eindringen und die Wanderungen der Kelten in diesem südöstlichen Teil Europas ist offensichtlich für Vl. Iliescu eine „terra incognita“. Er wählt sich daraus, oft regellos, gewisse Anhaltspunkte zur Unterbauung der eigenen These. (Siehe aus letzter Zeit ausser der klaren, durch archäologische und literarische Beweise belegten, weiter oben zitierten Arbeit des Kollektivs Barkóczi-Bóna-Mócsy auch Iovan Todorović, in „Zbornik Narodnog Muzeja“, 1967, S. 176 ff. und. A. Bodor, in „Studia Univ. Babeş-Bolyai“, Historia, Series IV, fasc. I, 1961, S. 30—31, über die Migration der Kelten nach Südosteuropa). Auf keinen Fall können wir eine gültige Schlussfolgerung in diesem Tatsachenkomplex erwarten, sobald der Autor Burebista mit den Boern und Tauriskern in Pannonien (!) kämpfen lässt, und nicht im nördlichen Teil Daziens und der ungarischen Tiefebene sowie in der südöstlichen Slowakei, wie es der Wahrheit entspricht (siehe C. Daicoviciu, *Problema numărului geto-dacilor*, in „Gind Românesc“, 6, 1934, S. 7. des Auszuges Anm. 9, wo ich zeige, dass das Zitat aus C. Jullian, *Hist. de la Gaule*, III, S. 149 ff. sich nicht auf *Pannonien* bezieht. Siehe auch: *IstRom*. I, S. 263—264; 286; C. Dai-

coviciu, „Rev. roumaine d'études intern.“ 1—2, 1967, S. 147, mit Anm. 21 und entsprechender Bibliographie).

Auch zum dritten Mal kann unsere Schlussfolgerung nur folgende sein: es gelingt dem Autor auch durch die geschichtliche Auslegung des 32. Prologs nicht, die Existenz eines dakischen Königs namens Rubobostes, der — nach unserer Ansicht — wenigstens mit 100 Jahren dem Begründer des burebistanischen Reichsstaates voranging, zu widerlegen.

Der 32. Prolog erlaubt uns — wegen seiner Thematik — nicht, mit Genauigkeit den Faden, der zu den Dakern, zu Oroles und Rubobostes führt, zu verfolgen. Doch glauben wir nicht zu irren, wenn wir einen Übergang wahrnehmen von dem Hauptfluss der Begebenheiten (in Griechenland und Mazedonien) und den Galliern (die Zerstörung der Stadt der adriatischen Histrier von den später zurückgekehrten Tectosagen: Prolog XXXII, 8—9; Iustinus XXXII, 3, 7—9), zu der Bevölkerung an den Ufern des Flusses Hister („Histrique ex vocabulo amnis, quo a mari recesserant appellati“ — 32, 3, 15). Bei dieser Gelegenheit erscheinen erstmals die Bastarnen, die Geten und deren nördlicher Zweig — die Daker. Diese festigten ihre Herrscherposition im Inneren des Karpatenraumes durch Kämpfe gegen die Bastarnen (Oroles) und gegen die Kelten, die im III. Jh. nach Siebenbürgen einbrachen, und errichteten — durch Rubobostes — einen starken Stämmeverband.

C. DAICOVICIU

Korrekturnote: Für den *starken* Münzverkehr (o. S. 461), s. jetzt E. Chirilă u. G. Mihăescu, *Der Münzhort von Căprioru*, 1969, S. 40 ff.

CONSIDERAȚII ASUPRA CRONOLOGIEI AȘEZĂRII DACICE DE LA FEȚELE ALBE

La capătul a patru campanii de săpături (1965—1968), descoperirile încep să contureze mai precis imaginea așezării dacice de la Fețele Albe, modificând într-o anumită măsură impresiile noastre inițiale¹. Modificările privesc în special numărul și rostul zidurilor descoperite (fig. 1); celor trei ziduri aflate încă în 1965 (A, B, C)

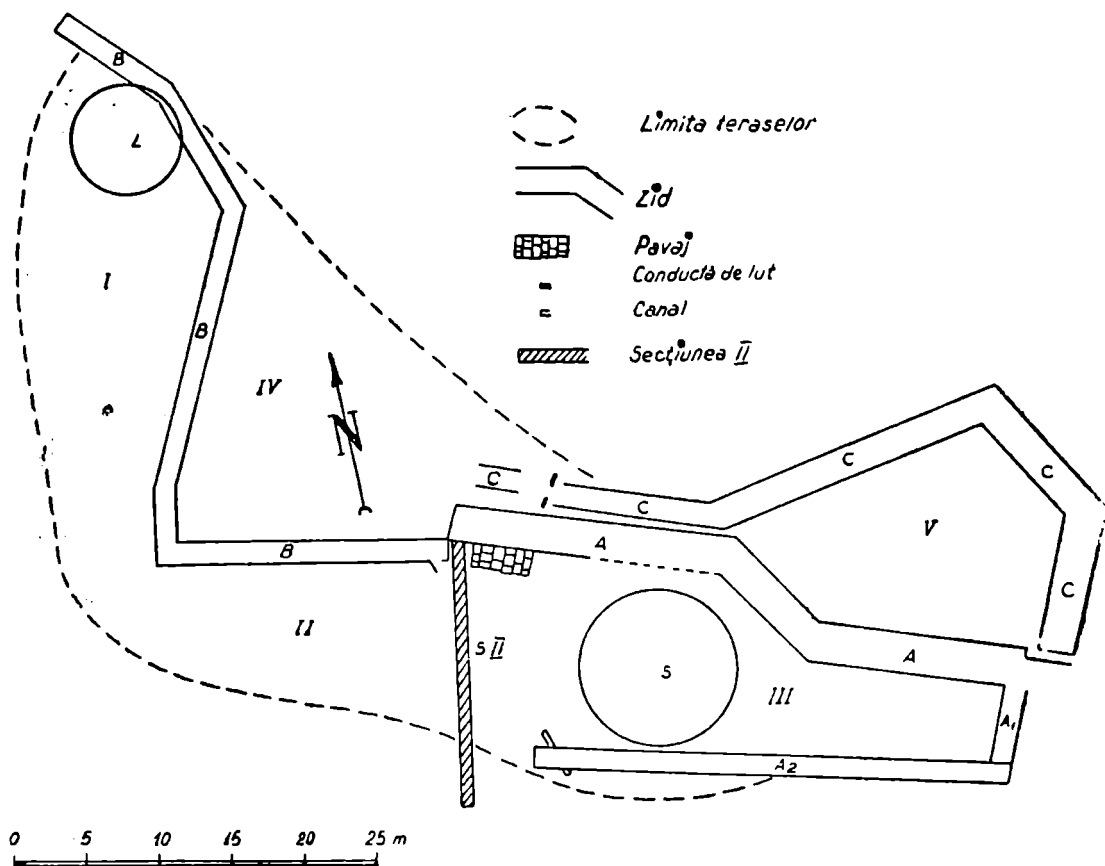

Fig. 1. — Schiță de plan a descoperirilor de pe Șesul cu brînză

¹ Acestea au fost consemnate, după prima campanie de săpături, în *RevMuz*, III, 6, 1966, p. 485—488.

și dezvelite acum în întregime li s-au adăugat două ziduri noi (A_1 și A_2). Astăzi știm că nici unul din elementele acestui complex arhitectonic nu reprezintă o fortificație, toate cele cinci ziduri avînd doar rosturi constructive: ele susțin diversele părți ale mării terase (circa 65×20 m) pe care noi am numit-o, convențional, *Terasa cabanei*, dar al cărui nume pitoresc dat de localnici este *Șesul cu brînză*.

După cum se poate ușor observa din fig. 1, *Șesul cu brînză* e împărțit tocmai de zidurile amintite în cinci terase mai mici (pe plan I—V) și anume:

Terasa I, pe care zidul B o apără dinspre deal de prăvăliri de pămînt, dar care nu știm dacă era susținută de vreun zid înspre Valea Albă.

Terasa a II-a, apărută de zidul B de alunecările de pe terasa superioară (IV). Nu s-a găsit încă un zid care să fi susținut dinspre vale terasa a II-a.

Terasa a III-a, apărută dinspre deal de zidurile A și C și susținută dinspre vale de zidul A_2 .

Terasa a IV-a, susținută de zidul B, care o desparte de terasa a II-a. Nu știm dacă era apărută dinspre deal de vreun zid, dar acest lucru pare foarte probabil și

urmează a fi verificat prin cercetările viitoare.

Terasa a V-a, apărută dinspre deal de zidul C și susținută spre vale de zidul A, care o desparte de terasa a III-a.

Această situație complexă generează în mod firesc întrebarea dacă cele cinci terase de pe *Șesul cu brînză* au fost amenajate deodată sau în momente diferite. O analiză atentă a descoperirilor de pînă acum poate oferi un răspuns.

Încă din prima campanie de săpături s-au observat anumite diferențe între zidurile A, B și C². Zidul A, lung de circa 40 m, are o lățime de 2,55 m; blocurile care-l alcătuiesc sînt de mărime mijlocie ($55 \times 35 \times 44$ cm; $54 \times 35 \times 41$ cm), iar emplectonul se caracterizează printr-o mare cantitate de piatră de stîncă. Zidul C, lung de 52 m, se decsebește de zidul A doar prin lățimea sa inegală (ea variază între 1,50 și 2,50 m). În schimb, zidul B, lung de 61 m și lat de 1,60—1,65 m, e construit din blocuri mai masive ($60 \times 52 \times 50$ cm; $50 \times 58 \times 50$ cm; există și un bloc de 82 cm lungime), iar emplectonul e aproape lipsit de piatră. Așadar, deosebiriile cele mai evidente se constată între zidul B și zidurile A și C; aceasta poate constitui un indiciu cu privire la o anumită diferență de timp între momentul construirii zidului B și cel al construirii zidurilor A și C. Con-

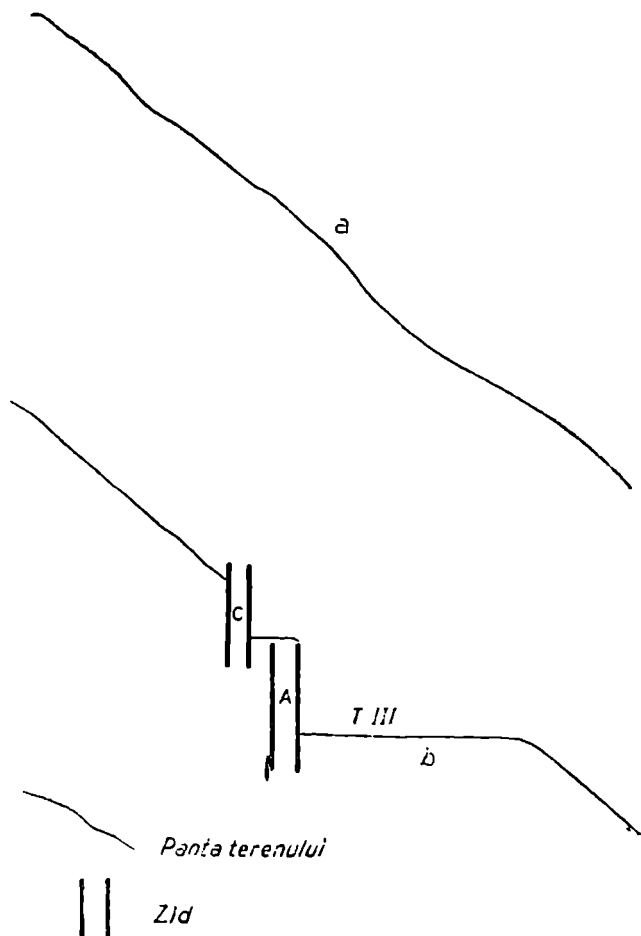

Fig. 2. — Schița lucrărilor pentru amenajarea terasei a III-a.

temporaneitatea zidurilor A și C rezultă și din faptul că ele încing împreună terasa a V-a, precum și din identitatea rolului lor în apărarea dinspre deal a terasei a III-a. În adevăr, traseul în parte paralel al zidurilor A și C și, mai ales, distanța mică dintre ele (0,45—1,30 m) în această porțiune se explică prin tăierea dealului în trepte cu ocazia amenajării terasei a III-a (vezi fig. 2). Fiecare treaptă a fost consolidată cu câte un zid: cea inferioară cu zidul A, iar cea superioară cu zidul C, între acestea lăsându-se doar o trecere îngustă. Soluția treptelor a fost adoptată, desigur, pentru a nu lăsa pe seama unui singur zid, înalt și, deci, mai puțin rezistent, întreaga sarcină a susținerii pantei abrupte a dealului.

Cît privește zidurile A₁ și A₂, raportul lor cu zidul A pare să fie următorul:

Zidul A₂, lung de 32,35 m și lat de 1,43 m, e contemporan cu zidul A (prin urmare și cu zidul C) deoarece susține terasa a III-a, apărută dinspre deal de zidul A. Zidul A₁, lung de 5,36 m și lat de 1,65 m, pare să fie adăugat ulterior, probabil în vederea sprijinirii capătului estic al zidului A; în adevăr, el nu se leagă organic nici cu zidul A, nici cu zidul A₂, ci se lipește de ele.

Odată constatată diferența cronologică între zidul B și complexul de ziduri A, C, A₂ (nu mai luăm în considerare construirea zidului A₁ de importanță secundară), rămîne să stabilim care din aceste două elemente e mai vechi. Cu alte cuvinte, dat fiind rolul arhitectonic al tuturor zidurilor, urmează să stabilim care dintre cele cinci terase ale Șesului cu brînză au fost amenajate și locuite mai devreme. Răspunsul trebuie căutat în raportul dintre ziduri și construcțiile de pe terase.

Terasa a V-a n-a fost încă săpată, dar faptul că ea e încinsă de zidurile A și C, aceleași care apără dinspre deal terasa a III-a, demonstrează că ele sînt contemporane și că amenajarea amîndurora trebuie legată de momentul ridicării zidurilor A, C și A₂. N-a fost săpată nici terasa a IV-a; cum însă am putut constata tăierea stîncii friabile a înălțimii pentru așezarea feței dinspre deal a zidului B, rezultă că, inițial, deasupra terasei a II-a nu se ridica terasa a IV-a, ci însăși panta repede a dealului. Deci, terasa a II-a este sigur anterioară terasei a IV-a; același lucru se poate afirma și despre terasa I, a cărei contemporaneitate cu terasa a II-a e clar dovedită de rolul pe care-l juca față de amîndouă zidul B: acela de a le apăra de alunecările pantei. Deoarece nu cunoaștem însă raportul cronologic dintre terasa a IV-a și terasele a III-a și a V-a (legate de zidurile A, C și A₂), din constatările de mai sus nu putem deduce nimic cu privire la raportul cronologic dintre ziduri. Acest raport poate fi stabilit numai prin studierea construcțiilor de pe terasele I—III.

Nivelul superior al terasei I e ocupat de o locuință circulară cu diametrul de circa 15 m (fig. 3), sezisată încă în anul 1965 printr-o secțiune (secțiunea A), dar dezvelită complet abia în cursul campaniei din 1968. Distrusă în partea sa vestică de drumul forestier modern, locuința s-a păstrat bine în partea sa de răsărit, unde blocurile de calcar ce-i serveau drept temelie sînt așezate chiar pe zidul B (fig. 4). Această împrejurare asigură anterioritatea zidului B față de locuința circulară. Mai mult, deoarece zidul B cu înălțimea sa actuală de numai două rînduri de blocuri n-ar fi avut nici un sens (căci nu putea susține panta dealului), e limpede că locuința circulară a fost construită după o demolare a zidului B.

Demolarea a fost efectuată pînă la nivelul de călcare anterior locuinței circulare și, deci, contemporan cu zidul B. Acest lucru e dovedit de caseta A, executată în 1966, pentru recuperarea unui mare număr de fragmente ceramice, în peretele de SSE al secțiunii A, casetă care a atins zidul B. Profilul peretelui de SSE al casetei A (fig. 5) arată foarte clar că, sub nivelul de lipitură arsă care marchează sfîrșitul locuinței circulare, se află un strat galben, steril, gros de circa 45 cm. În interiorul zidului, partea inferioară a acestui strat se prezintă ca o dungă de arsură, lată de 7—17 cm, conținînd și fragmente ceramice; arsura se oprește chiar lîngă zid (în fig. 5 distanța care separă, pe orizontală, stratul de arsură de zid se datorește faptului că zidul B iese oblic din peretele casetei), neîntinzîndu-se și peste el, demonstrînd astfel că fața superioară a zidului în starea lui actuală se afla la nivelul de călcare inițial. Această concluzie e întărită de împrejurarea că lîngă zid, așezată

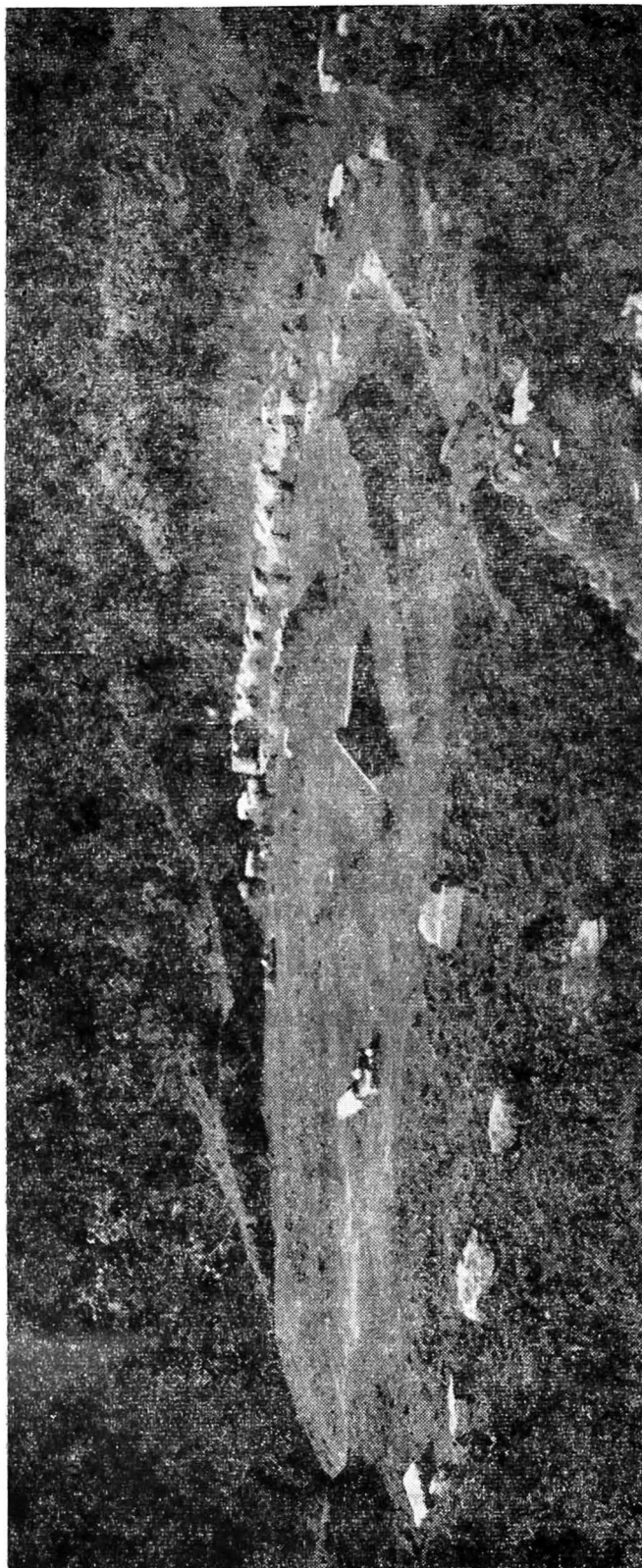

Fig. 3. — Locuința circulară de pe terasa I.

chiar la nivelul feței lui superioare actuale, se găsește o lespede de stincă locală, lungă de 60 cm. E de notat că și în peretele de SSE al suprafeței A (una din suprafețele deschise în 1966 pentru dezvelirea locuinței circulare) se observă stratul galben steril care separă pământul vegetal al nivelului zidului B de masa de arsură a locuinței circulare (fig. 6). E clar că, la un moment dat, zidul B a fost demolat pînă la sol, iar terasa a fost nivelată cu pământ galben, fiind totodată lărgită peste fundația zidului B.

Pe terasa a II-a, secțiunea executată în 1967 spre capătul ei de est (vezi fig. 1: S. II) demonstrează cel puțin două nivele de locuire (fig. 7); peretele ei de nord-vest lăsa să se bănuiască existența a trei nivele (fig. 8). Lărgită spre SE cu 0,90 m în 1968, secțiunea a permis constatarea limpede a trei nivele distincte pe această terasă; cel inferior și cel mijlociu sînt marcate prin vetre de foc, iar cel superior printr-o vatră de casă, adică prin lipitura, înroșită de incendiu, a podelei.

Pe terasa a III-a a fost dezvelit încă din anul 1966 un sanctuar circular cu stilpi de calcar (fig. 9). Trasindu-se prin acest sanctuar o secțiune (secțiunea a V-a), n-au putut fi surprinse niveluri de locuire anterioare lăcașului sacru, ci numai o groapă în formă de pară (fig. 10).

Așadar, mai multe niveluri de locuire au fost constatate numai pe terasele I (două) și a II-a (trei), a căror existență e legată de zidul B. Pe terasa a III-a, apărată de zidurile A și C și susținută de zidul A₂, nu s-a identificat decât un singur nivel. Această constatare îndreptățește concluzia că zidul B este anterior zidurilor A, C, A₂ și, bineînțeles, A₁.

În lumina celor expuse, putem încerca schițarea evoluției locuirii dacice de pe Șesul cu brinză:

Inițial, Șesul cu brinză nu era un șes, o terasă; cel mult putem admite că panta Fețelor Albe se îndulcea puțin în acest punct, formînd o treaptă, o abia schițată terasă naturală, evident de mici dimensiuni.

La un moment dat, legat probabil chiar de începuturile locuirii dacice pe coasta însoțită a Fețelor Albe, se taie din stîncă pantei și se amenajează astfel terasele I—II. Pe amîndouă se înalță construcții, ale căror urmere prezintă nivelurile inferioare de pe aceste terase. Pentru protejarea lor din spre deal se construiește zidul B; eventual se construiesc și ziduri (nedescoperite, cel puțin deocamdată de noi) care să împiedice terasele să alunece spre Valea Albă. Peste un timp oarecare, imposibil de precizat, construcțiile de pe terasa a II-a pier într-un incendiu; locul e nivelat și se ridică aici alte construcții, constituind nivelul mijlociu al terasei.

Într-o a doua etapă de construcție, se sapă noi porțiuni din coasta dealului, amenajîndu-se terasele a III-a, a V-a și, poate, a IV-a; în același timp, terasa a II-a pare să fie puțin lărgită spre est. Pentru ocrotirea teraselor a III-a și a V-a se construiesc zidurile A, A₂ și C; nu e exclus ca terasa a IV-a să fie apărată dispere deal de un zid ce n-a fost încă găsit. Pe terasa a III-a se construiește sanctuarul circular cu stîlpi de calcar; foarte probabil, construcții se ridică și pe terasele IV—V, nesăpate pînă acum. Desigur, nivelul mijlociu de pe terasa a II-a poate aparține foarte bine acestui moment.

Un eveniment pe care vom încerca să-l precizăm mai jos provoacă distrugerea construcțiilor din nivelul inferior al terasei I, din nivelul mijlociu al terasei a II-a, precum și a sanctuarului de pe terasa a III-a (nu știm ce se întîmplă cu terasele IV—V, dar e probabil că și ele vor vădi aceeași distrugere). Sanctuarul nu va mai fi refăcut; în schimb, pe terasa I se ridică, după demolarea sistematică a zidului B

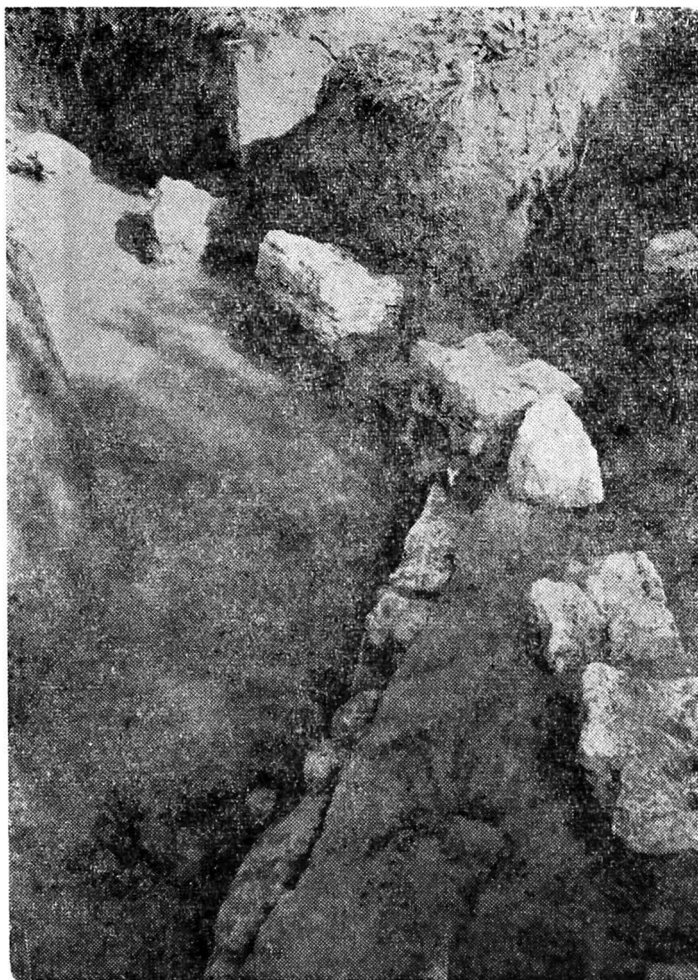

Fig. 4. — Porțiune din zidul B peste care sint așezate pietre de temelie ale locuinței circulare.

Fig. 9. — Sanctuarul circular de pe terasa a III-a.

pînă la nivelul de călcare și după o netezire a locului, locuința circulară, iar pe terasa a II-a — construcția din nivelul superior. Ambele vor fi însă distruse de un puternic incendiu puțin mai tîrziu.

Nu avem deocamdată decît puține indicații despre cronologia absolută a locuirii dacice de pe *Șesul cu brînză*. Nimic nu ne vorbește despre data exactă a începuturilor ei și a amenajării teraselor III—V. Dispunem doar de cîteva prețioase indicații privind sfîrșitul așezării de aici.

Este cert că incendiul puternic care a mistuit construcțiile nivelului superior de pe terasele I—II trebuie pus în legătură cu cucerirea romană din anul 106 e.n.; ideea e confirmată de faptul că după această distrugere nu se mai constată nici o urmă de viață dacică pe *Șesul cu brînză*, ca, de altfel, în general în Munții Orăștiei³.

Pe vatra locuinței circulare s-au descoperit cîteva pietre fasonate care au servit, probabil, în timpul existenței locuinței, ca suporturi pentru ceva. Printre ele se numără un stîlp de calcar, lung de 78 cm și lat de 5—10 cm, foarte stricat de foc și de apă, trei stîlpi de andezit asemănători celor din sanctuarele circulare ale Sarmizegetusei⁴ și un bloc de andezit analog celor descoperite la colțurile sanctuarului mic patrulater din incinta sacră

³ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 21. Teoretic, s-ar putea presupune că locuința circulară de pe terasa I și construcțiile din nivelul superior al terasei a II-a s-au înălțat după anul 106, pierind apoi într-un incendiu accidental. Bogăția și calitatea vestigiilor descoperite aici, precum și situația generală din Munții Orăștiei fac însă inacceptabilă această ipoteză.

⁴ C. Daicoviciu și colaboratorii, în *SCIV* II, 1, 1951, p. 113 și pl. IV, b, e.

de pe Dealul Grădiștii⁵. Ca și la Sarmizegetusa⁶, stîlpii și blocul de andezit din locuința noastră erau decapitați.

Nu încapе îndoială că, la origine, stîlpii și blocul n-au aparținut locuinței circulare, ci unui sanctuar de andezit din altă zonă a Fețelor Albe. Aceste piese au fost folosite la locuință după ce au fost decapitate; stricarea lor nu poate fi pusă în nici un caz pe seama dacilor. Și deoarece, după cum s-a arătat mai sus, locuința circulară piere într-un incendiu la 106, reiese că sanctuarul căruia îi aparținuseră blocul și stîlpii de andezit mutilați a fost distrus de romani cu un prilej anterior, care nu poate fi plasat decît în 102 e.n. Stîlpul de calcar descoperit în locuința circulară și aparținînd inițial, foarte probabil, sanctuarului de pe terasa a III-a, sugerează și el distrugerea acestuia în anul 102. Am avea, așadar, de-a face cu două cuceriri ale Fețelor Albe de către romani: prima în 102, a doua în 106 e.n.⁷. Aceasta înseamnă că armatele romane au ajuns pînă la Fețele Albe încă în 102 și că pacea dintre Traianus și Decebal s-a încheiat într-adevăr sub zidurile Sarmizegetusei.

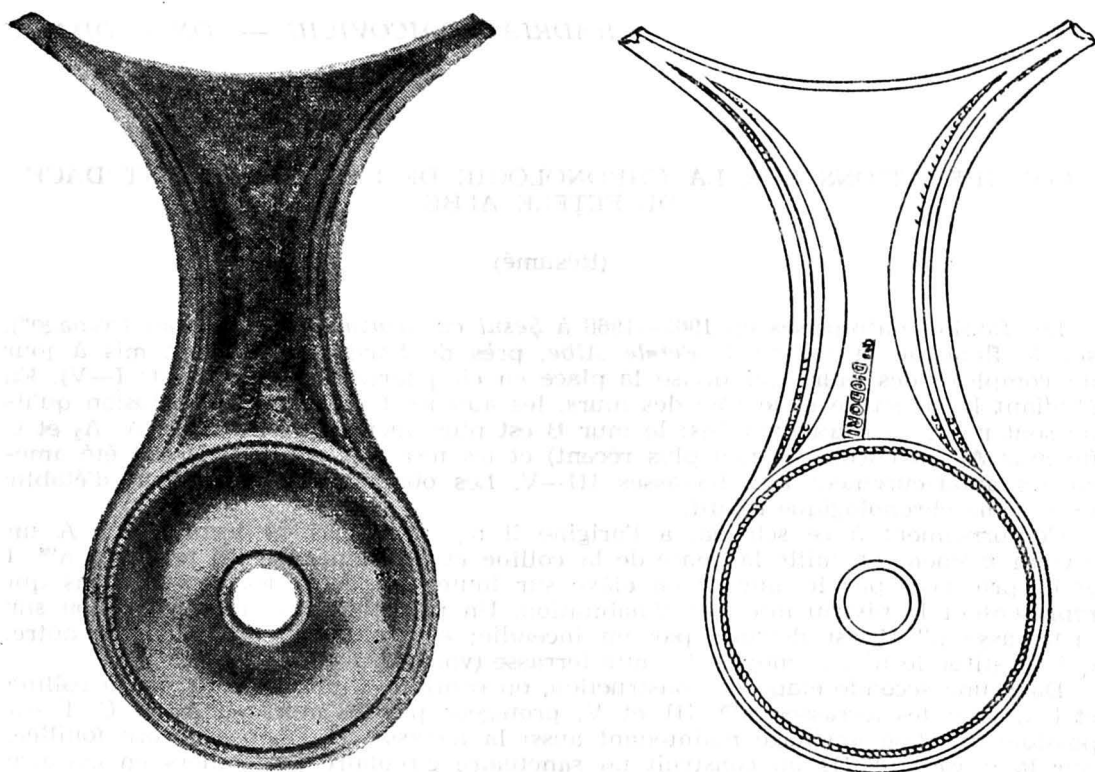

Fig. 11. — Toartă de caserolă de bronz descoperită în locuința circulară de pe terasa I.

Ideea că distrugerea constatată în nivelul inferior al terasei I s-a produs în anul 102, că demolarea zidului B, nivelarea și extinderea acestei terase și construirea locuinței circulare au avut loc în 103—105, nu e contrazisă de aflarea în locuință a unei torți de caserolă de bronz (fig. 11) cu stampila officinei lui Ansius Diosdorus. Obiectele ieșite din acest atelier se datează atît în a doua jumătate a sec. I

⁵ *Op. cit.*, p. 117 și pl. IV, c.

⁶ *Op. cit.*, p. 114.

⁷ Această situație a fost constatată și la cetățuia Costeștilor (C. Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Partea I: Studiu topografic al așezărilor*, Ed. Acad. R.P.R., 1951, p. 18).

e.n., cit și la începutul secolului următor⁸. De altfel, asemenea obiecte rămăneau mult timp în uz și adesea sufereau chiar reparații⁹.

Descoperirile de pe *Șesul cu brinză* încep să pună în lumină o așezare civilă dacică oarecum deosebită. Complexul de ziduri de terasă dă impresia unei așezări mari, înfloritoare, pentru amenajarea căreia s-au cheltuit multe eforturi; terasele suprapuse, încinse de briurile zidurilor de calcar, aduc în minte, păstrînd, firește, proporțiile, imaginea Pergamului elenistic. Nici o așezare civilă dacică descoperită pînă acum nu se poate compara, din punct de vedere arhitectonic, cu ceea ce s-a găsit la Fețele Albe; un tablou asemănător îl oferă doar terasele incintei sacre de la Sarmizegetusa.

Pe de altă parte, existența pe *Șesul cu brinză* a mai multor nivele de locuire reprezintă un fenomen destul de rar încă în Munții Orăștiei, așezările din această zonă prezentînd, de obicei, un singur nivel. Această împrejurare autorizează speranța că, pe măsura dezvelirii așezării și a studierii minuțioase a materialului arheologic recoltat din diversele ei niveluri, se va putea ajunge la anumite precizări și în cronologia absolută a vestigiilor din centrul statului dac.

HADRIAN DAICOVICIU — ION GLODARIU

CONSIDÉRATIONS SUR LA CHRONOLOGIE DE L'ÉTABLISSEMENT DACE DE FEȚELE ALBE

(Résumé)

Les fouilles entreprises en 1965—1968 à *Șesul cu brinză* („La plaine au fromage“), sur le flanc de la colline de *Fețele Albe*, près de Sarmizegetusa, ont mis à jour un complexe des murs qui divise la place en cinq terrasses (voir fig. 1: I—V). En étudiant la structure et le rôle des murs, les auteurs formulent la conclusion qu'ils ne sont pas tous contemporains: le mur B est plus ancien que les murs A, A₂ et C (le mur A₁ est encore un peu plus récent) et les terrasses n^{os} I et II ont été aménagées antérieurement aux terrasses III—V. Les observations permettent d'établir un schéma chronologique relatif.

Conformément à ce schéma, à l'origine il n'y avait pas de terrasse ici. À un certain moment on taille la pente de la colline et l'on aménage les terrasses n^{os} I et II, protégées par le mur B; on élève sur toutes les deux des constructions qui représentent le niveau inférieur d'habitation. Un peu plus tard, la construction sur la terrasse n° II est détruite par un incendie; à sa place on en bâtit une autre, qui constitue le niveau moyen de cette terrasse (voir fig. 7—8).

Dans une seconde étape de construction, on continue à tailler le roc de la colline et l'on crée les terrasses n°s III et V, protégées par les murs A, A₂ et C. Il est possible que l'on aménage maintenant aussi la terrasse n° IV, pas encore fouillée. Sur la terrasse n° III on construit un sanctuaire circulaire aux piliers en calcaire (fig. 9).

Toutes ces constructions ont été anéanties à un moment qu'on peut déterminer (voir ci-dessous). On ne reconstruit plus le sanctuaire; en revanche, on démantèle systématiquement le mur B, on nivèle et l'on élargit la terrasse n^o I, sur laquelle on bâtit une maison circulaire (fig. 3) qui se superpose aux fondements du mur B.

⁸ Un I. Ansus Diodorus apare în stampila de pe minierul unei patere de bronz descoperite la Herculaneum (CIL, X 8071, 27); cf. R. Mowat, *Marques de bronziers sur objets antiques trouvés ou apportés en France*, Vienne, 1884 (extr. din *Bulletin épigraphique*, 1883—1884, p. 3, nr. 2). Oficinara acestuia pare să fi fost însă la Capua (M.H.P. Boesterd, *The bronze vessels in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen*, 1956, nr. 37, p. 13—14). Pentru datare A. Radnóti, în *DissPann*, S. II, Budapest, 1938, p. 56, pl. XVII/4—6, XXI/7—8; H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, 1951, tip 142, p. 172; Idem, în *JahrbMainz*, 2, 1955, tip 31 a, fig. 2, p. 230 și 13, 1966, nr. 21, 22, 79, p. 104, 109; M. H. P. Boesterd, loc. cit.

⁹ I. Glodariu, *Importuri romane în celdfite dacice din Munții Orăștiei*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 363.

(fig. 4); on élève en même temps une construction sur la terrasse n° II (le niveau supérieur). Les deux bâtiments sont définitivement détruits par les Romains en 106 de n.è.; après cette date on n'y trouve plus des traces de vie dacique.

La présence dans la maison circulaire d'un bloc et de trois piliers d'andésite décapités, pris sans doute dans un sanctuaire détruit par les Romains et réutilisés, situe la fin des constructions du niveau inférieur de la terrasse n° I, du niveau moyen de la terrasse n° II et du sanctuaire sur la terrasse n° III en l'an 102 et l'érection de la maison circulaire sur la terrasse n° I et de la maison du niveau supérieur de la terrasse n° II en 103—105, c'est-à-dire entre les deux guerres daciques de Trajan. On peut conclure que les Romains ont conquis deux fois (en 102 et en 106) l'établissement de Fețele Albe.

L'étude minutieuse des vestiges trouvés dans les différentes constructions et dans le divers niveaux d'habitation sur le *Șesul cu brînză* ouvre la perspective des futures précisions dans le domaine de la chronologie absolue des établissements daces des Montagnes d'Orăștie.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN TRANSILVANIA (V)*

1. Vișea, jud. Cluj. Monetă dyrrhachiană de tip Aristenos-Philon. M,131. G=2,80.
2. Voivodeni, jud. Cluj. Din tezaurul de la Voivodeni¹ o monetă de tip Dionysiou-Meniskos. M,201. G=3,10.
3. Vișea. Monetă de Apollonia de tip Epikadou-Agias. M,28. G=3,05.
4. Vișea. Tetradrahmă de argint de la Ptolemaios XIII Auletes (81—52 î.e.n.). Cf. Head, p. 859, fig. 382; Guide, pl. 45/29; Seltman, p. 244, pl. LIX/6. Imitație? G=13,98.
5. Vișea. Denar republican de la C. Renius, B, II, nr. 1; 154 î.e.n. GR: 150—125 î.e.n. S: 135—134 î.e.n. Imitație? G=3,60.
6. Șimleul Silvaniei, dealul Măgura. Denar republican de la C. Vibius Pansa. B, II, nr. 2; 90 î.e.n. GR: 87 î.e.n. S: 89—88 î.e.n. G= 3,60.
7. Șimleul Silvaniei, dealul Măgura. Denar de la același monetar, dar B, II, nr. 1. Imitație? G=3,58.
8. Vișea. Denar de la L. Hostilius Saserna. B, I, nr. 4; 48 î.e.n. GR: 48 î.e.n. S= cca. 48 î.e.n. Pe avers contramarcă în formă de semicerc și una în formă de unghi. G= 2,80.
9. Vișea. Denar de la M. Antonius. B, I, nr. 113, 31 î.e.n. Pe avers o contramarcă în formă de semicerc și una în formă de linie. G= 3,60.
10. Vișea. Denar de la M. Antonius. B, I, nr. 135. 31 î.e.n. G= 3,20.
11. Șimleul Silvaniei, dealul Măgura. Denar de la Traian. Cohen², II/68; Strack, I, p. 40. 108—111 e.n. G= 2,55.
12. Românași, jud. Sălaj. De pe teritoriul castrului un sestertius de la Hadrian. Cf. Cohen², II/1184, dar TRAIANVS; Strack, II, p. 70, 119 e.n. G=23,60.
13. Vișea. Denar suberat de la Caracalla, foarte rău păstrat. G= 2,85.
14. Șimleul Silvaniei, dealul Măgura. Sestertius de la Filip Arabul. Cohen², V/26. G= 18,75.

EUGEN CHIRILĂ

* În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni: M = A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium*, în *NumZ*, n.s. I, 1908, p. 1 sqq.

Head = B. V. Head, *Historia Numorum*, Oxford, 1911.

Guide = *A guide of the principal coins of the Greeks*, London, 1959.

Seltman = Ch. Seltman, *Greek coins*, London, 1960.

B = E. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la Republique Romaine*, vol. I—II, Paris-Londres, 1885—1886.

GR = H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, London, 1910.

S = E. A. Sydenham, *The coinage of the Roman Republic*, London, 1952.

Strack = P. Strack, *Untersuchungen zur Römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts*, vol. I—III, Stuttgart, 1931—1937.

G = Greutatea în grame.

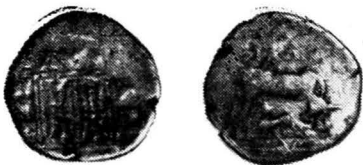
Piese nr. 1, 3—5, 8—10, 13 se păstrează la Școala generală din Vișea; piesa nr. 2 în Muz. de Istorie Cluj; piesele nr. 6—7, 11, 14 la Liceul din Șimleul Silvaniei; piesa nr. 12 în Muz. Zălau.

¹ E. Chirilă, *Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Voivodeni*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 123—144.

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES ANTIQUES EN TRANSYLVANIE (V)

(Résumé)

On publie quatorze découvertes isolées de monnaies antiques, dont deux dyrrhachiennes, une d'Apollonia, une tétradrachme de Ptolémaïos Aulètes, six déniers républicains, un dénier de Trajan, un sesterce de Hadrien, un dénier fourré de Caracalla et un sesterce de Philippe l'Arabe.

1

3

4

5

6

7

8

11

• ◀ 14 ▶ •

DESPRE SUD-ESTUL TRANSILVANIEI ÎN EPOCA ROMANĂ

Acum mai bine de patru decenii, Ritterling afirma că asupra colțului sud-estic al Transilvaniei se extindea autoritatea procuratorului Daciei Inferior¹. Această opinie însușită de C. Daicoviciu a devenit punctul de plecare al unei controverse² care, tranșată în esență prin apariția diplomei de la Palamarca³, mai suscită totuși discuții. Evidența că trupe din Moesia Inferior și, mai târziu, din Dacia Inferior au apărut castrele ce se înșiră, pe Olt și pe Rîul Negru, de la Cincșor pînă la Brețcu (*Angustia*), constituia argumentul necontestat că și regiunea din sudul acestui *limes* a revenit administrației acestor provincii⁴. Stăruie totuși întrebarea asupra rostului acestei stranii împărțiri, al ruperii unei părți a Ardealului și al atribuirii ei, inițial, Moesiei de jos, ulterior — Daciei sudice⁵.

Recent, prof. D. Tudor și-a îndreptat din nou atenția asupra acestei probleme, fără însă a aprecia ca dezlegată „curioasa situație” sesizabilă în Țara Făgărașului și a Bîrsei⁶. Socotindu-le punct de plecare al acestei note, vom reproduce considerațiile formulate de domnia sa în cele două lucrări apărute aproape simultan: *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană* și a treia ediție, refăcută, a *Olteniei romane*.

În prima lucrare (luăm ordinea în care au fost date la tipar), se exprima părerea: „Pînă la efectuarea unei anchete arheologice amănunțite, putem bănui că în această cîmpie nu s-a exercitat decît control militar roman, fără o ocupare și colonizare definitivă a ei. Ipotetic, mai putem presupune că regiunea fusese rezervată unor grupe de daci masați prin evacuarea lor din interiorul Daciei” (p. 283). Iar mai departe (p. 376): „în Țara Bîrsei, din jurul Brașovului, urmele romane privitoare la dezvoltarea unor așezări rurale lipsesc cu totul (C. Daicoviciu, *Apulum*, I, p. 107). Linia castrelor de apărare și a urmelor de viață civilă romană se găsește numai pe malurile Oltului, deși în mod firesc această zonă de cîmpie, pînă la poalele Carpaților meridionali, trebuia să aparțină provinciei Dacia”.

În *Oltenia romană* (p. 165—166) se reiau părerile exprimate în ediția precedentă a cărții: „Dacă arheologic-documentar prin aceste trupe se poate accepta o extindere a granițelor Daciei Inferioare, rămîn însă de lămurit cîteva situații curioase ale acestor hotare. Teritoriul respectiv, astfel delimitat pe baza descoperirilor arheologice, formează o fișie lungă și îngustă legată de trupul principal al provinciei doar prin trecătoarea Oltului; ceea ce administrativ și defensiv nu era în avantajul Daciei Inferioare și o atare delimitare de hotare nu mai întîlnim la alte provincii romane. Este probabil (și cercetările arheologice viitoare rămîn a o clarifica), că în hotarele Daciei Inferioare intrau și alte regiuni de la apus de Oltul transilvănean și din colțul de V al Munteniei. Linia castrelor de pe Olt și Rîul Negru ar fi trebuit să apară pe văile Carpaților meridionali, scopul lor fiind acela de a împiedica

¹ În *RE*, XII, 1719—1720.

² C. Daicoviciu reia și amplifică argumentația acestei teze (*Dacica*, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 249—253 și *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 315—316 și *TransAnt*, București, 1945, p. 95 nota 1), fiind contrazis de D. Tudor (*Granița de nord—est a Daciei Inferior*, în *RIR*, XIV, 1944, p. 157—165).

³ B. Cerov, *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, în *Klio*, 37, 1959, p. 196—216.

⁴ C. Daicoviciu, *loc. cit.*, și M. Macrea, *IstRom.*, I, 1960, p. 350.

⁵ D. Tudor, *Oltr.*, ed. a III-a, 1968, p. 164—166.

⁶ Idem, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 376.

atacurile barbare venite din Muntenia asupra Transilvaniei. Plasate la nord de cîmpie, ele lasă neapărate cîmpiile Făgărașului și Țării Birsei. Este de asemenea de remarcat că pînă acum nu s-au descoperit urme romane în această zonă de cîmpie, ce trebuia să intre în compunerea teritorială a Daciei inferioare⁷. Se observă apoi că: „... Hadrian a evacuat garnizoanele romane din văile sudice ale Carpaților meridionali munteni în urma presiunii triburilor locale și a atacului roxolan din anii 117—118 e.n. El le-a retras tocmai pe linia Oltului transilvănean, lăsîndu-se probabil ca o *terra deserta* o parte din cîmpiile Făgărașului și Birsei” (p. 172).

Așadar, lipsa unei documentări arheologice mai ample și mai precise îl face pe prof. D. Tudor să lase chestiunea deschisă, emițînd mai multe ipoteze. Din pasajele citate, regiunea dintre Oltul transilvan și Carpații meridionali poate fi considerată: 1. ca o regiune controlată doar militar (și, deci, nu stăpînită efectiv din punct de vedere civil) de Traian și urmașii săi, 2. ca o regiune rezervată unor grupuri de daci evacuați din noua provincie, 3. ca o regiune care aparține efectiv (poate împreună cu alte zone intra- și extracarpatic), de la Hadrian, Daciei Inferior și, în sfîrșit, 4. ca o regiune stăpînită efectiv de Traian, dar părăsită de Hadrian și transformată în *terra deserta*.

Poate că o reconsiderare a datelor privind această regiune să poată înlătura intrucîtva nelămuririle rămase asupra măsurii de a despărți de Dacia intracarpatică și de a alipi Daciei extracarpatică o întreagă zonă, situată însă nu în spatele, ci în fața liniei de apărare a provinciei. Ca urmare a primului război, Decebal este constrins de Traian să cedeze romanilor o parte din regat⁸. La regiunile din Banat, Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei⁹, s-ar putea adăuga și sud-estul Transilvaniei. Pentru cedarea Țării Birsei și a Făgărașului prin pacea de la 102 pledează faptul că la castrul de la Angustia nu s-a constatat o fază de pămînt⁹, decurgînd de aici necesitatea ca fortificația de piatră să fi fost ridicată în răstimp de pace: or, dacă Traian deținea Poiana (*Piroboridava*) din 102¹⁰, e puțin probabil să fi lăsat extremitatea transilvană a pasului Oituz în mîinile dacilor pînă la 106. Este verosimil chiar ca unele¹¹ din castele de pe Oltul intracarpatic să fi fost ridicate între 102—105.

Traian nu a organizat la 106 provincia Dacia conform unui criteriu „geografic”, ci a menținut situațiile născute în focul luptelor¹²; jumătatea răsăriteană a Olteniei și colțul sud-estic al Transilvaniei nu sînt înglobate în noua provincie, ci aparțin, împreună cu Muntenia și sudul Moldovei, Moesiei Inferior. Totuși, situația nu e absolut identică în toate teritoriile moesice nord-dunărene; în timp ce Oltenia e colonizată ca și Dacia, Muntenia, sudul Moldovei (așezările de la Barboși și Șendreni constituie excepții), Țara Birsei (cu excepția cîtorva puncte înspre Brețcu) și Țara Făgărașului nu au așezări romane. Această împrejurare pune sub semnul întrebării intențiile lui Traian cu privire la aceste din urmă regiuni. În ciuda celor cîteva caste muntene, ținuturile amintite nu par a fi constituit o preocupare a administrației *civile* din Moesia Inferior; castelele dovedesc doar o strictă și, fără îndoială, eficientă supraveghere *militară*. La bănuiala noastră că Traian însuși nu excludea posibilitatea „abandonării” acestei zone contribuie absența unui *limes*, a unei granițe, între Bărboși și Brețcu. Prezența militară romană în Muntenia pare

⁷ Cassius Dio, I, XVIII, 9.

⁸ C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 91; R. O. Fink, în *JRS*, XLVIII, 1958, p. 115—116; R. Syme, în *JRS*, XLIX, 1959, p. 32—33.

⁹ M. Macrea și colaboratorii, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 295.

¹⁰ R. Vulpe, *La Valachie et la Basse Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, N.S. V, 1961, p. 369—370.

¹¹ Castele de la Hoghiz și Cîncșor puteau servi tocmai împotriva unui dușman din podișul Transilvaniei. Fortificațiile de la Hoghiz în stînga Oltului, au o fază de piatră databilă în epoca lui Traian (vezi mai jos), probabil după 106. F. logic ca faza de pămînt constatată la acest castru să dateze din 102—105. Castrul de la Cîncșor se poate data în perioada traiană prin atestarea prin ștampile a *coh. II Fl. Bessorum* (W. Wagner, *Dislokation...*, p. 97), care are o vexilație și la Rucăr — burg ce există doar pînă la 117—118 (D. Tudor, *OlR.*, ed. III, 1968, p. 263); contemporaneitatea castrelor alutane nord-carpatic de piatră cu cele din Muntenia este sugerată și de zidurile duble, tehnica particulară, constatate atât la Brețcu, Hoghiz, Boița, cit și la Drajna de Sus (Pentru Brețcu vezi *SCIV* II, 1, 1951, p. 287—296; pentru Boița — M. Macrea, în *Materiale*, VI, 1959, p. 429 și N. Lupu, în *Materiale*, VII, 1961, p. 411—421; pentru Hoghiz — K. Koredt, în *Materiale*, I, 1953, p. 785—789 și în *SCIV*, I, 1950, p. 154 și urm.; pentru Drajna de Sus — Gh. Ștefan, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 115—144).

¹² R. Vulpe, *op. cit.*, p. 372.

mai degrabă o prelungire a stării de război decît o ocupare efectivă în perspectiva unei stăpîniri îndelungate.

Atacul roxolanilor din 117—118, punînd capăt fortificațiilor de la Drajna de Sus, Tîrșor, Mălăiești și Rucăr¹³ (ne referim numai la castelele cercetate sistematic), justifică îndoielile pe care le va fi avut Traian față de posibilitatea apărării eficace a acestor regiuni de cîmpie de către o armată în majoritate pedestră. Hadrian menține legătura între Imperiu și Dacia numai prin Banat și Oltenia și abandonează orice încercare de a fortifica ținuturile din estul Oltului. În schimb, fortificațiile de pe acest riu se multiplică și se încheagă *limesul alutan*, continuat și dincolo de pasul Turnu Roșu, pînă la Brețcu¹⁴. Legat probabil încă din momentul cuceririi de teritoriile extramontane, sud-estul Transilvaniei va fi fost și el lăsat *extra provinciam* după luptele izbucnite la moartea împăratului Traian, deoarece aproape în întreaga zonă lipsesc descoperiri de așezări romane; urmele romane se concentrează doar în apropierea pasului Oituz, fapt explicabil prin importanța militară și economică a locului.

Aceste date pun într-o lumină întrucîtva deosebită apartenența colțului sud-estic al Transilvaniei la Dacia Inferior. Desigur, din punct de vedere militar, el aparține Daciei inferioare, în sensul că tocmai trupele acestei provincii exercitau supravegherea și *apărarea* lui. De asemenea, procuratorul Daciei Inferior își exercita și atribuțiile administrative și judiciare asupra locuitorilor din jurul castrelor și asupra așezărilor dinspre Brețcu. În restul Țării Birsei și al Țării Făgărașului însă lipsesc așezările romane permanente.

Cum era apărât acest teritoriu al Transilvaniei sud-estice? Sub Traian, el era sub controlul *direct* al trupelor de la Brețcu, Hoghiz, Cincșor, Boița și Rucăr și sub protecția *mai îndepărtată* a castrelor muntene. Burgul de la Rucăr e distrus (și nu mai este refăcut) în 117/118, împărtaşind soarta castrelor din Muntenia. Așadar, sub Hadrian și urmașii săi imediați, supravegherea acestui colț de țară era asigurată numai de castelele de pe Olt și Riul Negru, probabil mai numeroase decît sub Traian.

Lagărului de la Rîșnov i se atribuia misiunea de a apăra depresiunea din interiorul cotului Carpaților pînă în sec. III¹⁵. Or, singura trupă cunoscută — *cohors VI no[va] C[umidavensis]* — apare într-o inscripție din sec. III, semănînd ea însăși cu o creație tîrzie, alcătuită din localnici¹⁶. Sumarele date publicate asupra castrului demonstrează că acesta are un singur strat de cultură, în care este evidentă prezența materialului dacic împreună cu (în amestec cu) cel roman, iar ceramica romană (nepublicată) este tot cea din sec. III¹⁷. Deși M. Macrea afirmă că întemeierea castrului se poate fixa, pe baza monedelor¹⁸, „chiar la începutul stăpînirii romane în Dacia”¹⁹, se pare că începutul funcționării lui trebuie coordonat cu construirea limesului transalutan în a cărui continuare se află²⁰, cu atît mai mult cu cît realitatea că la Rîșnov nu există stampile ale trupei, cunoscute din inscripție, pare inexplicabilă pentru un castru cu o viață permanentă în sec. II, dar este o situație generală pe limesul muntean. Pînă la reluarea cercetărilor, nu se

¹³ D. Tudor, *op. cit.*, p. 375.

¹⁴ R. Vulpe, *loc. cit.*, p. 375.

¹⁵ M. Macrea, *Cumidava* în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 237 253, 261.

¹⁶ Există și opinia că lectura lui M. Macrea nu este corectă, preferîndu-se înțelegerea COH VIND(clicorum) Cumidavensis. Am avut ocazia să văd inscripția la muzeul din Brașov și nu există nici un dubiu că după N urmează un O și nu D; singura remarcă e că pe inscripție se poate citi Cumidavensis, observîndu-se un S de dimensiuni mai mici, la fel ca și O din rîndul anterior. Cichorius (în *RE*, IV, 234) consideră o categorie aparte de trupe a căror nume sau epitet este alcătuit din atribute privind vîrsta lor (*veterana* sau *nova*). Socotesc că nu există nici un motiv temeinic ca această trupă — coh(ors) VI (VA C) VMIDAVENSIS (M sau A) LEXANDRIANA să nu fie alcătuită din localnici, căci recrutarea locală e un fenomen curent începînd chiar de la Hadrian, generalizîndu-se în sec. III; un argument în plus e faptul că în castru există o neobișnuită bogăție de ceramică dacică M. Macrea, *op. cit.*, p. 258.

¹⁷ D. Protase, *Problema continuității în Dacia...*, București, 1966, p. 47, nota 47: „Ceramica din castrul roman de la Rîșnov face impresia a fi (cea romană) cu precădere din sec. III e. n.”. Cercetînd materialul de la Rîșnov din Muzeul județean Brașov, n-am găsit nimic databil cu certitudine în sec. II e. n. De pildă un fragment de *terra sigillata* nu s-a găsit în castru.

¹⁸ D. Protase, *op. cit.*, p. 95: cite o monedă de la Domițian, Traian, Hadrian, Faustina Junior și Septimiu Sever.

¹⁹ M. Macrea, *op. cit.*, p. 258.

²⁰ M. Macrea, *IstRom*, I, 1960, p. 352 și D. Tudor, *OUR*, ed. a III-a, 1968, p. 260; lipsa valului continuu la nord de Rucăr (burgul de aici nu este refăcut nici la înălțarea limesului transalutan) nu e un contraargument, căci strategic el nu ar mai fi avut nici un sens în spatele munților.

poate ști cu siguranță când trebuie situată construirea castrului, dar se pare că nu putem vorbi de o existență continuă a lagărului cumidavens între Hadrian și Septimius Severus, creatorul limesului transalutan.

Deci, Oltul, de la Olteni până la vărsarea în Dunăre, rămâne a fi apărât de trupele Daciei Inferioare²¹, tocmai pentru a întări legătura dintre podișul transilvan și Oltenia prin pasul de la Turnu Roșu, creindu-se o întrepătrundere a atribuțiilor defensive ale armatelor din cele două provincii, puse sub comanda legatului Daciei Superior. Cooperarea armatelor din cele două Dacii se manifestă și prin stabilirea în burgul de la *Caput Stenarum* a unei vexilații din legiunea a XIII-a *Gemina* (*Materiale*, VI, 1961, p. 411—421).

Care este însă semnificația pe care o are, în cazul nostru termenul *extra provinciam*? Nu putem ști precis care era definiția juridică ce caracteriza teritoriile ocupate de romani, dar lăsate, din motive militare, în afara liniilor de apărare și necolonizate; de aceea folosim expresia *extra provinciam* pentru a sublinia acest regim deosebit față de cel din provincie, fără însă a putea afirma că romanii nu considerau aceste regiuni în interiorul *granițelor Imperiului* (granițe largi, care cuprind un teritoriu mai mult sau mai puțin întins, dincolo de liniile de apărare). C. Dai-coviciu²² arată că „*cette porte de pénétration*, la plaine munténienne et le sud de la Moldavie, n'a jamais été transformée en province, demeurant une sorte de territoire surveillé”; „părăsirea” pentru care a fost acuzat Hadrian de contemporani nu trebuie înțeleasă ca o dezinteresare de ordin militar, ci ca o consfințire a faptului că teritoriile extracarpatiche și, adăugăm acum, și o parte din colțul sud-estic al Transilvaniei nu constituiseră niciodată obiectul colonizării. În fond, Hadrian nu face altceva decât să organizeze *altfel* (și nu credem că mai prost sau mai puțin eficient; doar el construiește castru și pe malul stîng al Oltului extracarpatic!) supravegherea și controlul unor teritorii pe care nici Traian nu le colonizase.

Nu se poate crede însă că regiunile neînglobate la 118 în imperiu, mai exact, lăsate în afara administrației imperiale, au fost o *terra deserta*; aici a continuat să trăiască populația autohtonă sub severa supraveghere a armatei romane de pe Dunăre și din Dacia. Reduși la imposibilitatea de a lupta contra romanilor și, geografic, indisolubil legați de podișul transilvan, dacii de aici vor fi antrenați în viața economică și culturală a provinciei, vor asimila treptat civilizația romană, așa încît la înălțarea limesului transalutan și alipirea unei fișii din estul și sud-estul Oltului, nu va fi uimitoare prezența în castrul de la Rîșnov a elementului dac romanizat

Așadar, după „reorganizarea” lui Hadrian (care fusese însă, cel puțin în ceea ce privește sparta Munteniei, a sudului moldovean și a Țării Birsei, anticipată de Traian) se poate considera valabilă acea părere a prof. D. Tudor „că în Țara Birsei, în regiunea din jurul actualului Brașov... nu s-a exercitat decât un control militar roman...” (*Orașe...* p. 283) fără o colonizare sistematică. Nu știu însă să se fi sesizat undeva în această regiune urmele unor strămutări de daci în sec. II e.n.

Cel mai tirziu în vremea lui Septimius Severus, se vor manifesta și în Dacia, puternic, tendințele inaugurate încă de Hadrian, de creare a unui sistem de apărare în adîncime²³, sau de închidere cu fortificații continue a frontierelor în fața amenințării barbare. Probabil, sub acest împărat se va fi înălțat limesul valahic — limes continuu între Dunăre și munți. Zona dinspre limesul alutan, rămas în funcțiune, și acest nou baraj va cuprinde și fișia dintre munți și Oltul superior, Rîșnov fiind punctul terminus al limesului transalutan (vezi nota 20).

La Căței, epigrafe din epoca lui Severus Alexander și Gordianus ilustrează atașarea regiunii tribului ansamensilor, desigur cu aceleași rosturi defensive. Tot preocuparea pentru crearea zonei *tampon* față de *Barbaricum* se observă și la vest

²¹ B. Gerov, *op. cit.*, p. 210.

²² *TransAnt.*, p. 80; precizarea mi-a fost făcută cu ocazia unei discuții asupra acestei note și folosese acest prilej pentru a mulțumi, încă o dată, ilustrului meu profesor.

²³ J. Baradez, *Fossatum Africae*, 1955, p. 357.

de Bologa, unde a fost ridicat un burg în ținutul anarților²⁴. Firește că apărarea acestor regiuni, la începutul sec. III, revenea populației locale — triburi dace care pînă acum rămăseseră „libere“.

Aprofundîndu-se studiul culturii materiale din aceste zone limitrofe se va putea dovedi vitalitatea procesului de romanizare din Dacia, asimilarea rapidă și structurală a influenței exercitate de elementul roman, nu numai de către dacii cuprinși de la început în provincie, dar și de cei rămași o bucată de vreme „independenți“.

I. BOGDAN-CĂTĂNICIU

DER SÜDOSTEN SIEBENBÜRGENS WÄHREND DER RÖMERZEIT

(Zusammenfassung)

Es wird versucht, einige nicht gelöste Fragen über den Sinn der Abtrennung eines ganzen Teils von Dazien zu klären; es handelt sich um das südlich der Militärlager vom Oberlauf des Olt gelegene Gebiet. Mit Dacia Inferior berührt sich die genannte Linie der *castra* nur in einem einzigen Punkt, bei Turnu Roșu (Roten Turm).

Vermutlich wurde der Südosten Siebenbürgens gleichzeitig mit der Wallachei und der südlichen Moldau erobert und an Moesia Inferior angeschlossen. Jedoch fehlt hier, im Gegensatz zu dem im Süden der Karpaten am Olt gelegenen Teil dieser Provinz, jede Kolonisationstätigkeit.

Nach 117/118 bleiben diese südlich und östlich des oberen Olt gelegenen Gebiete ohne ein eigenes Verteidigungssystem und liegen zwischen dem alutanischen und dem Limes der Unteren Donau (das Militärlager von Rîșnov scheint erst im 3.Jh. errichtet worden zu sein, die *coh. VI Nova Cumidavensium* oder *VI Nova Cumi-davensis* [M oder B] ist eine späte Schöpfung, die Tonware stammt aus dem 3.Jh. Ziegelstempel der Truppe fehlen, genau wie in den Lagern am wallachischen Limes). Es ist hier keine vom Imperium geförderte Kolonisierung zu bemerken (römische Siedlungen gibt es nur um den Oituzpass und bei Șendreni).

Im 3.Jh., als Folge des Wunsches, eine Pufferzone gegen das *Barbaricum* zu schaffen, wird der alutanische Limes durch den ohne Unterbrechung die Wallachei (zwischen der Donau und Rîșnov) durchschneidenden Limes verdoppelt, wodurch der Südosten Siebenbürgens in das Verteidigungssystem miteinbezogen wird.

²⁴ C. Daicoviciu, *Severus Alexander și provincia Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 168: „Așezată... în teritoriul sau numai în vecinătatea regiunii tribului dacic al ansamensilor, regiune care după părerea noastră — mai mult *depin-dea de provincie* (fiind supraviețuită de aproape) decît făcea parte din teritoriul propriu-zis al Daciei romane, *slatio* „Samensis“ forma preambulul pentru anexarea regiunii ansamensilor și a centrului ei, Samum, la provincie“. Autorul propune ca paralelisme tocmai *vicus Cumidavensium* și *vicus Anartorum* — de lângă Bologa (p. 169 și *Zusammenfassung*, p. 171).

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA GRANIȚEI DE VEST A DACIEI ROMANE

În literatura arheologică mai veche sau mai nouă au fost pomenite sau studiate¹, cu diferite prilejuri, valurile de pământ din vestul României, din Crișana și Banat, ca făcând parte din același sistem cu valurile din R. P. Ungară (din partea de nord a *Alföld*-ului) și R.S.F. Iugoslavia (Bačka) și uneori fiind corelate cu „Brazda lui Novac” din Cimpia Română sau cu valurile din sudul R.S.S. Moldovenești.

În legătură cu traseul valurilor din Cimpia Tisei, K. Horedt scria următoarele într-un studiu publicat în 1965: „Sectorul nordic al sistemului defensiv începe în regiunea cotului Dunării, înaintînd în direcția nord-est, traversînd valea Tisei și cotînd spre sud în împrejurimile orașului Nyiregyháza. De aici valurile trec în sectorul răsăritean, de-a-lungul orașelor Debrecin, Oradea, Arad, Timișoara, Vrșac, pînă la Dunăre. În partea sudică valurile apără, în Bačka, malul nordic al Dunării și cel apusean al Tisei” și făcînd următoarea precizare cu privire la orientarea sistemului: „Sistemul defensiv nu constă dintr-o singură linie, ci se compune, de

¹ V. Balás, *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, în *ActaArchBp*, XV, 1–4, 1963, pp. 309–336 cu bibliografia aferentă, lășînd pe alocuri, pe dinafară unele studii sau referiri, prezentînd și hărțile cu traseul valurilor, în general p. 311, fig. 1, cu porțiunea dintre Dunăre și Tisa, p. 312, fig. 2, dintre Tisa și Mureș, p. 314, fig. 3, dintre Dunăre și Mureș, p. 317, fig. 4 și din Bačka, p. 319, fig. 5; o prezentare a acestui studiu o dă K. Horedt, *Cu privire la problema valurilor de pământ din Banat și Crișana*, în *SCIV*, 16, 4, 1965, pp. 725–730, încadrîndu-le în același sistem cu „Brazda lui Novac” și valurile din sudul R.S.S. Moldovenești, plasînd în timp ridicarea lor între sec IV–VIII e.n. și atribuindu-le (cele din vest): sarmaților, Imperiului roman tîrziu, hunilor, gepizilor sau avarilor; în 1965 apare și studiul lui Marjai Márton, *Ördögárok a debreceni Nagyerdőn* (*A „Devil's Trench” in the Great Forest of Debrecen*), în *Debreceni Dérsi Múzeum Évkönyve* (1962–1964), Debrecen, 1965, pp. 87–92 redînd, după Rómer Flóris, harta cu traseul valurilor din Ungaria, Iugoslavia și vestul României; ulterior s-au făcut săpături și în țara noastră, la Covăsînt (județul Arad), în locul „La Desan”, unde s-a secționat „linia a doua a marilor valuri de pământ din Banat, care se prelungește în nordul Mureșului de-a lungul hotarului comunelor Simbăteni, Cuvîn și Covăsînt. Sistemul de fortificații are lățimea de 52 m și este compus din patru valuri și cinci șanțuri consecutive, cel exterior avînd pe fund un rînd de pari. Sub valul interior s-a descoperit un complex de ceramică dacică în dînd terminus post quem al construcției, iar în șanțuri s-a găsit ceramică de factură romană”; cercetările au fost efectuate de Institutul de istorie și arheologie din Cluj, în colaborare cu Muzeul județean Arad (D. Popescu, *Săpăturile arheologice din R.S. România în anul 1966*, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 530, nr. 66); vezi și E. Dörner și V. Boroneanț, *O contribuție privind datarea valurilor de pământ din vestul țării*, Comunicare la a III-a sesiune științifică a muzeelor, Buc., 1966; ulterior K. Horedt aduce argumente pentru ipoteza datării ridicării „Brazdei lui Novac” în sec. I, dată la care se oprise încă cu mult înainte V. Părvan, și, în consecință, schimbă și datarea valurilor din Cimpia Tisei, tot în sec. I (K. Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureș – Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 4, 1967 pp. 575–589), încheiînd în felul următor „Poziția ambelor la marginea șesului, orientarea lor împotriva podișului transilvănean, funcția comună pentru apărarea liniei Dunării, în sfîrșit, asigurarea teritoriului cuprins între valuri și Dunăre prin pacificarea lui în sud și prin așezarea sarmaților în vest, sprijină însă ipoteza că amîndouă sistemele defensive au fost construite în sec. I împotriva dacilor”; în același timp D. M. Pippidi, printre altele și pe baza cercetărilor lui D. Tudor, reafirmă datarea „Brazdei lui Novac” în sec. IV e.n. și nu în sec. I e.n. (D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, Buc., 1967, p. 319): „Ca să începem cu Brazda lui Novac „valul” ce taie Oltenia și Muntenia de la Ostrovul Corbului, în Mehedinți, pînă la Brăila, și care în apropiere de Costești se încrucișază cu așa zisul „Troian” muntean (limes Transalutanus), e semnificativ că ultimul cercetător care l-a studiat a fost adus de considerații a căror seriozitate nu va scăpa nimănui să-l dateze din sec. al IV-lea, mai precis în zilele lui Constantin cel Mare. Cum s-a relevat cu dreptate, nu avem în sudul Brazdei lui Novac nici o urmă arheologică databilă din sec. I e.n., cu care să se poată dovedi așezarea în stînga Dunării a elementului roman, cuceritor”.

obicei, din trei rînduri de valuri. După cum rezultă din dispunerea valurilor, în ansamblul lor ele par să fie îndreptate împotriva unor atacuri venind din afară, apărînd Cimpia Tisei împotriva lor².

În ce privește situarea topografică a liniei valurilor din Crișana, încercăm să aducem cîteva precizări de nuanță cercetărilor făcute pînă în prezent. Astfel, în zona valurilor dintre Crișul Repede și Mureș, V. Balás trasează continuu o singură linie, de la nord spre sud, pe aliniamentul aproximativ al localităților Roit, Cefa, Zerind, Chișineu Criș, Șimand, Arad, dublînd-o însă cu porțiuni mai mici de val, situate mai spre est, în zona satelor Roit, Cefa, pe aliniamentul comunelor Sinicolaul Român și Berechiu și în zona Zerind-Chișineu Criș, mai spre est pe aliniamentul satului Adea. O ultimă dublare a acestei prime linii este făcută la răsărit de Arad în zona satelor Sîmbăteni—Cuvîn—Covăsinț³, zonă cercetată recent pe teren și prin săpături sistematice efectuate în anul 1966⁴. Cea de a treia linie de valuri, dinspre est, se oprește la sud de Mureș, mai la vest de Lipova, căci în Banat V. Balás trasează aproape continuu cele trei linii de valuri⁵.

Folosind harta lui V. Balás cu valurile dintre Crișul Repede și Mureș, o hartă din secolul trecut și făcînd observații pe teren în hotarul localității Zarand, am constatat că de fapt există cele trei rînduri de valuri și la nord de Mureș, în sensul următor: o primă linie, cea mai vestică, pe aliniamentul Arad — Chișineu — Criș — Zerind — Salonta — Cefa — Roit (continuînd linia cea mai vestică din Banat); o a doua, discontinuă însă, situată puțin mai spre est, sau poate o dublare a primei linii în anumite porțiuni (?) pe aliniamentul Adea — Berechiu — Sinicolaul Român, așa cum reiese din harta prezentată de V. Balás. Această linie nu pare a avea corespondent direct la sud de Mureș. Cea mai din spre est, a treia și, pare-se, ultima linie, ce continuă după cîte se pare a doua linie din Banat, se găsește pe aliniamentul Sîmbăteni — Cuvîn — Covăsinț (cercetată în 1966)⁶, continuînd în hotarul satelor Zarand (unde a fost identificată în 1967 prin periegheze, situîndu-se la vest de sat și avînd șanțul în partea de răsărit, după cîte se pare, căci linia valului, folosită în prezent în această porțiune ca drum de care, este aproape complet aplatizată) — Chereluș — Sepreuș — Talpoș — Gurbediu (la vest de Tinca) — Inand (după o hartă din secolul trecut cercetată de noi și în cazul în care elementele de planimetrie identificate nu reprezintă un alt gen de construcții).

Cea de a treia linie, din Banat, care se oprește la Mureș, pare, a nu avea deocamdată corespondent în nordul râului. Nu știm astfel în ce măsură cele trei linii de la nord de Mureș le continuă în toate cazurile direct pe cele din sud, sau sistemul a suferit deplasări, modificări, dar a rămas tot la trei linii de valuri (fig. 1). Nu știm, nici măcar nu bănuim, în ce măsură dispar sau se suprapun cele trei linii în zona de la sud-vest de Oradea; spre nord este amintit în unele lucrări⁷ și un val de pămînt situat între Crișul Repede și Crasna.

² K. Horedt, în *SCIV*, 16, 4, 1965, pp. 725—726.

³ V. Balás, *op. cit.*, p. 314, fig. 3.

⁴ D. Popescu, *op. cit.*, loc. cit., p. 530.

⁵ V. Balás, *op. cit.*, p. 317, fig. 4.

⁶ D. Popescu, *op. cit.*, loc. cit., p. 530.

⁷ În unele dintre lucrările consultate (dar pe care V. Balás nu le cunoaște sau nu le ia în considerare) apare și un val situat în nord-vestul Munților Meșes, între Crișul Repede și Crasna, respectiv între Oradea și Belțu (jud. Satu Mare), v. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Buc., 1937, p. 160; Ștefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, harta dintre pp. 32—33; încercările periegheze făcute în această zonă nu au izbutit, deocamdată, să identifice acest val. O porțiune de val *nedealt* a fost cercetată în hotarul satului Unimăt (jud. Satu Mare).

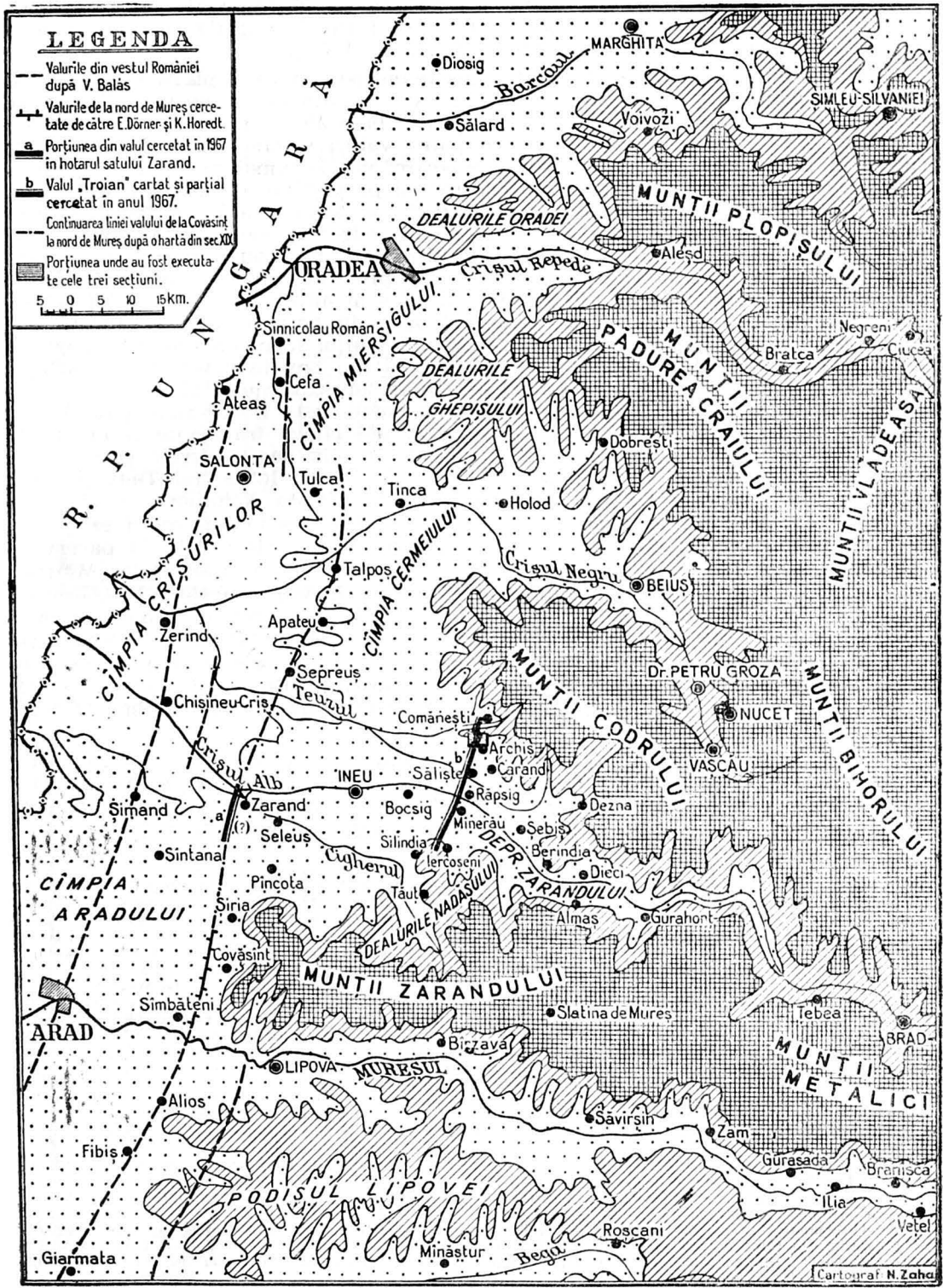

Fig. 1. — Traseul valurilor din zona de cimpie a Crișanei și valul „Troian” din Depresiunea Zarandului.

Deosebit, după cite se pare, de aceste valuri, la 20—25 km mai spre răsărit, pe valea Crișului Alb, în Depresiunea Zarandului, între Bocsig (la est de Ineu) și Sebiș a fost descoperit⁸ și cartat⁹ un alt val de pământ¹⁰ (fig. 1).

Traseul valului (aflat cit l-am putut urmări) începe din zona piemontană Moma-Codru, din pădurea „Teiuș” situată la nord de localitatea Comănești, dispare pe terenul arabil din lunca văii Beliului și reapare la poalele împădurite ale dealului „Gălălău”. Aici, pare-se, este format din patru valuri și cinci șanțuri consecutive dispuse în fața valului principal, întăritură care există numai pe o mică porțiune de teren. Linia valului principal continuă apoi și pe porțiunea neîmpădurită a dealului „Gălălău”, în islazul satului Archiș, unde se acomodează configurației geografice a terenului, avînd însă șanțul (debleul) îndreptat mereu spre apus, și de unde coboară în lunca văii Groșilor, aici dispărînd din nou. Terenul arabil din lunca văii poartă însă numele de „La Troian”. Spre sud valul reapare iarăși la liziera pădurii „Dealul Oancii” (de aproximativ 200 m altitudine ca și dealul „Gălălău”), traversîndu-o și răzbind pe versantul opus, în hotarul satului Săliște (Sic). Valul (rambleul) este folosit ca drum de pădure, șanțul (debleul) este situat mereu în partea sa vestică. Linia valului este întreruptă din nou în vatra satului Săliște, dar poate fi urmărită pe islazul Săliștii, pe aliniamentul turnului bisericii din acest sat, spre sud. Traversează apoi în linie dreaptă pîrîul Teuz. De pe rambleul valului, din lunca Teuzului, au fost culese de la suprafață citeva fragmente ceramice de culoare cenușie, unele cu aspect cimentos, altele cu slip negru lucrate la roată, ce pot fi date cu probabilitate în secolul III—IV (?) e.n. Între riul Teuz și calea ferată Brad-Ineu-Sîntana-Arad, în partea de hotar „Pusta Nemților”, valul poate fi urmărit cu ușurință; pe alocuri dispare, lăsînd doar martori ai fostei sale existențe mai ales în terenul agricol dintre calea ferată și Crișul Alb, în partea de vest a localității Răpsig. Apoi, valul continuă spre sud în hotarele satelor Mînerău și Iercoșeni, atîngînd zona piemontană a Zarandului. Mai departe nu am reușit, deocamdată, să-i identificăm traseul; presupunem însă că nu mai continua mult spre sud, de aici începînd zona accidentată, împădurită, a Munților Zarand. Este drept că localnicii consideră că valul (drumul?) continua spre nord peste masivul Moma-Codru, răzbind în valea Crișului Negru în preajma Beiușului, dar și spre sud, peste masivul Munților Zarand, răzbind în Defileul Mureșului și continuînd chiar mai spre sud, în Banat.

Pe întreg traseul urmărit valul are șanțul (debleul) dispus în partea vestică, ridicarea sa fiind astfel concepută încît să bareze intrarea pe Crișul Alb în Depresiunea Zarandului. Afirmația este sprijinită și de dispunerea valului între zonele piemontane ale masivelor Moma-Codru, în nord, și Zarand, la sud.

* O porțiune a valului, din hotarul satului Mînerău și la vest de satul Iercoșeni (jud. Arad) a fost marcată pe o hartă din secolul trecut cu mențiunea: *Trajan Strasse*; v. și Florian Rómer, *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie*, Budapesta, 1878, capitoul „Les fossés du diable en Hongrie”, unde pe harta dintre pp. 42—43 trasează un presupus val între Dud și Răpsig și un val mai spre est între Archiș și Bökony (?). Ambele trasee, după cite am putut constata pe teren pînă în prezent, sînt redatate greșit. Ele nu au fost controlate pe teren, ci redatate, pare-se, din spusele, uneori confuze, ale localnicilor. Aducem aici și pe această cale mulțumiri lui M. Rusu, Cluj, pentru că ne-a atras atenția asupra acestei hărți. Este interesant de semnalat că lucrările mai vechi (v. Szilágyi János, *Dacia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrségei*, în *Közlekluj*, III, 1, 1943, pp. 88—89) nu le-au luat în considerare datorită caracterului lor ipotetic și nici lucrările mai noi ale lui V. Balás și, mai ales, Marjai Márton, acesta din urmă redînd valurile chiar după Rómer Flóris (cf. nota 1). În ce privește relatarea făcută de M. Rusu, Cluj, după bibliografie maghiară și unele cercetări proprii, că ar exista un val mai spre vest de cel pomenit de noi, pe aliniamentul Ineu — satul Traian, ținem să precizăm că nu am reușit deocamdată, cu toate încercările făcute pe teren, să-l identificăm. Localnicii pomenesc de un „drum a lui Traian” — un fel de fișie de teren unde vara, la prima secetă, vegetația pălește, așa cum sînt multe altele pomenite în această regiune, de pildă la nord de Aghișul Mic (jud. Arad) și în zona Crișului Negru, la vest de Beiuș. Aceste fapte nu exclud existența vreunui alt val și nici posibilitatea identificării unor valuri la vest de Beiuș, ca o continuare, poate, a graniței romane de vest între Moma-Codru și Crișul Repede, deși ni se pare că munții ofereau aici suficientă siguranță.

⁸ La identificarea și cartarea valului în hotarele satelor Comănești și Archiș ne-am folosit de informațiile prețioase pe care ni le-a furnizat studentul Florian Dudaș. Mijloacele materiale pentru cartare și pentru săpături ne-au fost puse la dispoziție de către conducerea Institutului pedagogic de 3 ani din Oradea. Pentru sprijinul acordat, tuturor le aducem cuvenitele mulțumiri.

¹⁰ Valul este numit curent de către localnici „Troian”, „Drumul lui Traian”, iar locurile din preajmă „La Troian”; pentru valurile din Cîmpia Tisei se folosesc de către localnici numiri ca: „Șanțurile lui Traian” („Trajan árok”), „Șanțuri romane” („Római sánc”) sau, traducînd, „Römische Schanze”) mai ales în hărțile din sec. XVIII—XIX, cf. V. Balás, *op. cit.*, p. 309 sqq.

PROFILUL PERETELUI SUDIC AL SECȚIUNII III

Scara 1:50

LEGENDA

- Strat de argilă cărămizie-gălbuie, humusul actual.
- Argilă cărămizie-poroasă cu concrețiuni, constituind mantaua valului „clădită” cu pământ scos din șanț.
- Argilă de culoare cenușie-gălbuie cu resturi de cărbuni și resturi vegetale aflată sub mantaua solului.
(humusul antic la care s-a adăugat probabil amenaj. ulterioară)
- Strat de argilă cărămizie gălbuie cu resturi de cărbuni ce s-a scurs din val.
- Argilă gri cu cenușe și cărbuni, de umplutură.
- Argilă cărămizie pigmentată cu argilă gri, nederanjată (solul virgin) cu concrețiuni.

Fig alin iclsueu țui .2. — Profilul vnea a III-a.

PROFILUL PERETELUI ESTIC AL SECȚIUNII I

Scara 1:50

LEGENDA

- Argilă cărămizie aflată deasupra șanțului identică cu solul vegetal de pe pășunea actuală.
- Argilă cărămizie aflată cu concrețiuni, constituind mantaua valului,
- Argilă gri deschisă cu resturi de cărbuni și cenușă,
- Strat compact de cărbune.
- Argilă gri deschis cu resturi de cărbuni și resturi vegetale (humusul antic însoțit eventual de amenajări efectuate înainte de ridicarea valului.)
- Argilă cărămizie nederanjată cu concrețiuni.

Fig. 3. — Profilul valului în secțiunea I.

Pe dealul „Gălălău“, în partea de islaz a satului Archiș, în vara anului 1967 valul a fost secționat de noi în trei locuri. Porțiunile de val care ne-au mai rămas s-au păstrat inegal, din care pricină evaluările dimensiunilor sale trebuie luate cu rezerve. Astfel, lățimea bazei valului (rambleului) este de aproximativ 14—16 m. Cea a șanțului (debleului) este de 8—12 m. Dimensiunile lor variază de la o porțiune la alta a valului.

În profil (fig. 2), mantaua valului (respectiv rambleul) în partea sa cea mai bombată, are înălțimea de 1,20—1,50 m, considerată între suprafața actuală a solului și pământul virgin, fiind compusă din două straturi de pământ. Cel de jos este de culoare cenușie-gălbuie și conține resturi de cărbuni și urme de materii organice (frunze, crengi?), fiind, probabil, humusul antic la care nu e exclus să se fi adăugat birne mai groase. Stratul al doilea, care constituie valul propriu-zis, este format din argilă cărămie-poroasă, cu resturi de concrețiuni, pământ ce a fost scos din șanț (debleu), unde stratul natural de concrețiuni a fost străpuns la ridicarea valului și astfel ele apar răspândite dezordonat în mantaua sa. Șanțul (debleul) se adâncește pînă la 1,20—1,30 m de la suprafața actuală a solului. Pământul de umplură, probabil din val, conține resturi de cărbuni, în partea sa superioară distingîndu-se un strat de pământ turbifer, rezultat în urma putrefacțiilor succesive ale florei hidrofile care crește, chiar și în anii secetoși, în debleul valului. Într-o altă porțiune a sa, în pământul de umplură a șanțului (fig. 3 cu profilul secțiunii I), se contura, la o înălțime de 1 m de la suprafața actuală a solului, un strat compact de cărbuni. Nu este exclus să fie resturile unei eventuale palisade, care a ars. Nu credem să fie vorba de două construcții succesive ale valului, ci poate numai reamenajări în urma unei distrugerii. În cele trei secțiuni executate, care au tăiat rambleul și debleul valului, nu s-au găsit nici un fel de resturi ceramice.

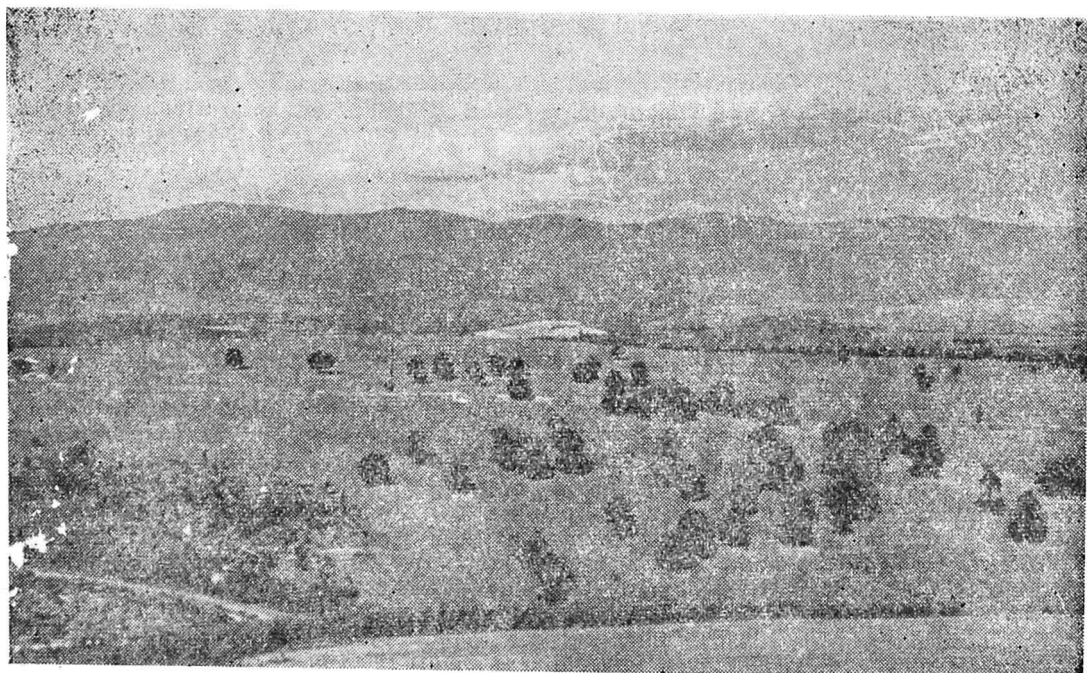

Fig. 4. Vedere generală a valului pe dealul „Gălălău” din hotarul comunei Archiș. În fund se văd culmile masivului Moma-Codru

Fig. 5. — O porțiune din valul „Troian” de pe dealul „Gălălău” din hotarul comunei Archiș

Concluzii și ipotetice considerații istorice

1. Traseul valului este dispus pe direcția nord-sud, dar valul, avînd șanțul (debleul) în partea de apus, are frontul îndreptat spre vest; aceasta ne face să considerăm că valul „Troian”, situat pe valea Crișului Alb, între zona piemontană Moma-Codru, la nord, și cea a masivului Zarand, la sud, nu face parte din sistemul de valuri din Cîmpia Tisei, respectiv din partea vestică a țării noastre, din Crișana și Banat. Valul, pare a fi, dimpotrivă, opus acestui sistem.

2. „Troianul”, după cîte ne-am putut da seama pînă în prezent, barează intrarea dinspre vest pe valea Crișului Alb în Depresiunea Zarandului (mai precis în partea sa estică) și apoi mai departe, spre zona auriferă a Munților Metalici, în speță spre Brad, a unui dușman care se afla sau care ataca din această direcție, valea Crișului Alb fiind, din punct de vedere geografic, cea mai accesibilă și mai directă cale de pătrundere dinspre vest în zona auriferă.

3. După cele constatate pînă în prezent nu știm cine a inițiat, supravegheat și în virtutea căror interese a ridicat această construcție de pămînt ce străbate hotarele satelor Comănești, Archiș, Săliște, Răpsig, Minerău, Iercoșeni. Cei care au lucrat la ridicarea valului, la poruncă sau sub poruncă, forțați poate, credem că nu pot fi alții decît băștinașii, dacii, care au locuit aceste meleaguri în tot timpul la care s-ar putea referi ridicarea valului, după cum ne-o atestă din plin descoperirile arheologice din aceste locuri.

Orientarea valului, dispunerea frontului său ne îndeamnă să considerăm că valul a putut fi ridicat numai de o putere care își avea centrul în Transilvania (mai

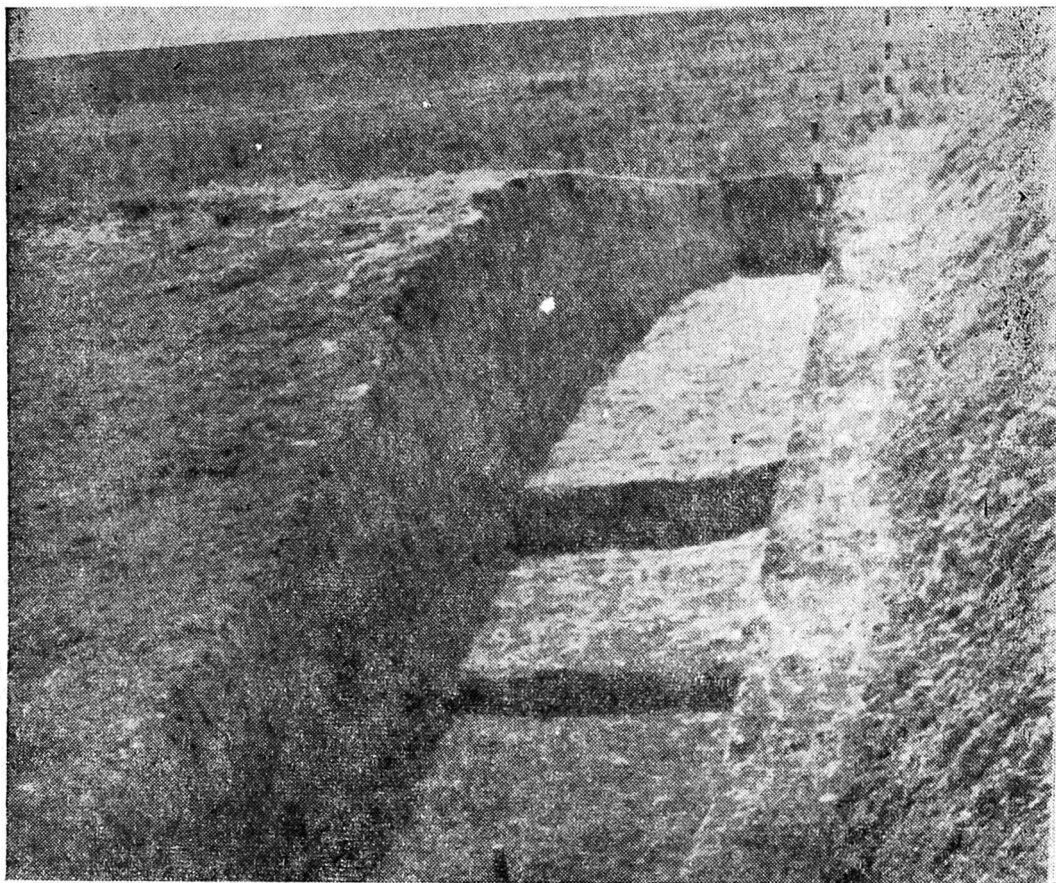

Fig. 6. — Imagine a secțiunii făcute prin rambleul valului de pe dealul „Gălălău” din hotarul comunei Archiș.

precis care apăra zona auriferă a Apusenilor de atacuri dinspre vest). Nu credem ca „Troianul” să fie linia cea mai estică a sistemului de valuri din Cîmpia Tisei, căci am văzut că acestea au orientarea frontului tocmai opusă, spre est. Cele două elemente de fortificație par a se afla, din contră, opuse, față în față, „Troianul”, asigurînd oprirea intrării în Apuseni pe Crișul Alb, iar sistemul vestic apărînd Cîmpia Tisei, linia îndepărtată a frontului Dunării, de un pericol ce se afla în munți, în Transilvania istorică.

Cine sînt deci „autorii” acestei construcții și cînd anume a fost ea ridicată? Dintre diferitele ipoteze teoretic posibile, ne oprim asupra a trei dintre ele ce ni se par mai probabile, evidențiind pe ultima, care, după părerea noastră, este cea mai verosimilă.

a. Să fi fost ridicat valul în secolul I î.e.n., în timpul luptelor lui Burebista cu celții¹¹, după cum par a ne sugera numeroasele tezaure de monede dacice¹² din

¹¹ C. Daicoviciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 286; M. Macrea, *Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, în *SCIV* VII, 1—2, p. 119, pentru întreaga problemă a războiului cu celții din nord-vestul Daciei.

¹² Tezaurul de la Almaș (v. E. Chirilă, N. Chidioșan, în *ActaMN*, II, 1965, pp. 111—118); Feniș (v. E. Chirilă și colaboratorii, *Tezaurul de monede dace de la Feniș*, Muzeul regional Crișana, caiet nr. 1, Oradea, 1967, *passim*); Șilindia (majoritatea monedelor (peste 600) se găsesc în Muzeul județean Arad, inf. E. Dörner; restul în Muzeul județean Oradea, inform. I. Ordentlich). Așezarea dacică de la Berindia (sec. II—I î.e.n.) care nu mai continuă, după cîte se pare, după sec. I î.e.n., pare a pleda în același sens (inform. I. Ordentlich).

sec. III—II î.e.n. îngropate aici poate din cauza unui conflict militar? Este însă greu de admis că valul a fost construit cu acest prilej, căci nu cunoaștem un caz similar în altă parte a Daciei, cu atât mai mult cu cât acțiunile lui Burebista au avut, în general, un caracter ofensiv și nu unul de apărare, luptele cu celții desfășurându-se departe, în nord-vest.

b. A fost oare valul construit în sec. I e.n., ca o măsură de apărare luată de daci, în cazul în care este valabilă ipoteza că sistemul de valuri din Cimpia Tisei a fost ridicat de către romani în sec. I e.n.¹³, pentru a preîntîmpina atacurile romane dinspre Panonia? Atacul romanilor și apoi căderea puterii dacice să fi determinat îngroparea tezaurului care au fost păstrate vreme îndelungată de comunitățile dacice de pe valea Crișului Alb? Nu avem, deocamdată, nici un temei să susținem o atare ipoteză.

c. Ultima ipoteză la care ne oprim, care ni se pare deocamdată cea mai verosimilă, este că considerăm valul ca un element din sistemul graniței militare din vestul Daciei romane, pentru asigurarea regiunii aurifere a Munților Apuseni, în cazul unui atac al dacilor liberi sau al iazygilor pe valea Crișului Alb. Încă cu câteva decenii înainte, acad. C. Daicoviciu zăbovea asupra acestei probleme cu ocazia publicării unui ghid latinesc al Transilvaniei și făcea în legătură cu săpăturile de la Micia și granița de vest a Daciei¹⁴ din zona de la nord de Mureș, câteva trimiteri de natură să fie reținute și ca un punct de pornire a acestei ultime ipoteze la care ne oprim. Se știe că în legătură cu granița de vest a Daciei romane s-au făcut săpături la Bologa¹⁵ și s-au întreprins riguroase cercetări de teren de către C. Daicoviciu în zona Munților Meseșului, desăvîrșindu-se cunoașterea graniței Daciei romane între Crișul Repede și Porolissum¹⁶. Spre sud, între Bologa și Mureș, se consideră că granița Daciei romane urmează culmile Munților Apuseni¹⁷. Ni se pare însă, mai ales din punct de vedere strategic și în urma atestării unor atacuri ale dacilor liberi, iazygilor și altor neamuri, care n-au cruțat nici regiunea auriferă a Apusenilor, de neînțeles ca stăpînirea romană din Dacia, care s-a preocupat în mod special de organizarea extragerii metalelor prețioase de aici și care s-a îngrijit atent de asigurarea securității sale, să fi lăsat ou totul deschisă această poartă de intrare dinspre vest, valea Crișului Alb, cel mai accesibil și direct drum spre Brad.

În același sens, fără a considera că valul este neapărat o parte din traseul graniței Daciei romane dintre Mureș și Crișul Repede, înclinăm să credem, deocamdată, că valul este un element al sistemului de apărare vestică, dintre Micia și Bologa, a regiunii aurifere din Apuseni și, implicit, a Daciei romane. Considerăm, deocam-

¹³ K. Horedt, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 589.

¹⁴ C. Daicoviciu, în *AISC*, II, p. 256 indică Depresiunea Zarandului ca un punct primejdios pentru Dacia romană, de unde și necesitatea aici a unui castru; idem, *Un ghid latinesc al Transilvaniei*, în *ACMIT*, I, p. 174; idem, *Micia I. Cercetări asupra castrului* (cu supliment epigrafic), în *ACMIT* III, p. 4, nota 2 unde arată că un autor „menționează o știre particulară despre urmele unui limes între Crișul Repede (Sebes-Körös) și Mureș. Se asemeenea, un ghid al Transilvaniei redactat pe la începutul sec. XIX, menționează chiar aici la Dobra, urme ce pot fi considerate ca resturile acestui limes vestic”. Tot aici la p. 4, nota 4 precizează: „E drept că și mult mai la vest de această localitate, la Cenadul german (Németcsanád), au fost găsite cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a (Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 131) și că o graniță ipotetică a Daciei e trasă, în harta anexată la *CIL* III, mai la vest de Dobra, pe la Bulci”, v. și p. 4, nota 3 și p. 23; idem, *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în *AISC*, IV, p. 319, unde arată: „Așa cum fixează linia de frontieră d. Sz. J. [este vorba de lucrarea lui Szilágyi János, *Dacia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrsége*, în *Közlöny*, III, 1, 1943, pp. 88—89 — S.D.]] — am văzut pe ce temeiuri subrede —, ar însemna ca regiunea cea mai importantă a Daciei, ținutul aurifer, să fi fost în bătaia primă a tuturor atacurilor din afară, iar centrele de exploatare a aurului, ca Roșia Montană = Alburnus Maior și Zlatna = Ampeium să alcătuiască punctele extreme, spre vest, ale acestui „limes”. Tot acolo adaugă următoarele: „E adevărat, că nu știm încă pe unde trecea exact hotarul — limes la nord de Mureș. El trebuie căutat mult mai la vest de Micia, care e un lagăr de linie interioară, și mult la vest de regiunea și centrele aurifere!”, idem, *TransAnt.*, Buc., 1945, p. 96, nota 1. Aducem și pe această cale respectuoasele noastre mulțumiri acad. C. Daicoviciu pentru sollicitudinea și bunăvoința cu care ne-a dat prețioase indicații cu privire la studierea și publicarea acestui material.

¹⁵ M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa* (Săpăturile din vara anului 1936), în *ACMIT*, IV, pp. 197—233. — *ActaMN*, VI, p. 503.

¹⁶ C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—35, p. 254—256. — St. Ferenczi, în *ActaMN*, V, p. 75 — 97.

¹⁷ M. Macrea, *op. cit.*, p. 197 „Pornind din valea Mureșului, ceva mai spre vest de Micia, granița romană urma culmile Munților Apuseni, răspunzând în valea Crișului Repede, la Poeni”, idem, în *IstRom*, I, 1960, p. 351, „De la Micia spre nord, hotarul Daciei trecea peste culmile Munților Apuseni, fără să-l putem delimita mai de aproape. În orice caz granița provinciei trecea pe la vest de regiunea auriferă de la Alburnus Maior, coborînd apoi la castrul roman de la Bologa, în valea Crișului Repede”.

dată, că între val și îngroparea tezaurelor dacice din această zonă nu se poate face direct nici o legătură.

De asemenea, trebuie să spunem că această ultimă ipoteză nu este sprijinită încă de nici un argument arheologic sau istoric direct, afară de elementele de strategie militară ale Daciei romane, de argumente logice. De aceea, singura constatare valabilă rămâne semnalarea existenței concrete a valului din Depresiunea Zarandului, restul considerațiilor rămânând, pînă la noi cercetări, în sfera unor largi, dar necesare ipoteze.

Nu poate fi însă negat cu totul amestecul romanilor, într-un fel sau altul, în aceste regiuni din vestul României, atît în legătură cu valurile din Cîmpia Tisei¹⁸, cît și în legătură cu acest val, indiferent că a fost construit din porunca lor și pentru a le sluji interesele, sau împotriva lor, de către virtualii lor dușmani, dacii.

SEVER DUMITRAȘCU

BEITRÄGE ZUR KENNTNIS DER WESTGRENZE RÖMISCH-DAZIENS

(Zusammenfassung)

Der Verfasser beschreibt einen Erdwall in der Zarand-Senke, zwischen den Ortschaften Comănești und Iercoșeni (Bez. Arad) gelegen. Dieser Erdwall erstreckt sich zwischen der Bergfusszone Moma-Codru im Norden und der Zarand-Bergfusssebene im Süden; der Graben ist auf der westlichen Seite und versperrt allem Anschein nach die Möglichkeit von Westen her ins Tal des Crișul-Alb, in die Goldzone des Apuseni-Gebirges, einzudringen.

Dieser Wall scheint verschieden zu sein in Vergleich mit den Wällen in der Tisa-Ebene, beziehungsweise in der Ungarischen Volksrepublik, in der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien (Bačka), im Westen der Sozialistischen Republik Rumänien (Banat, Crișana). Er ist nicht eine von den östlichen Befestigungslinien dieses Systems, denn er ist besonders ausgerichtet.

Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieser Wall vom Römischen Kaiserreich im Westen Römisch-Daziens errichtet wurde, um die Goldzone des Apuseni-Gebirges vor den Angriffen der freien Dazier aus dem Westen oder der Jazygo-Sarmaten aus dem Gebiet zwischen Donau und Tisa zu schützen. Es scheint, dass er zu der Westgrenze Römisch-Daziens gehört, eine Annahme, zur der auch früher schon einige Forscher dieser Zone gelangt sind.

¹⁸ Este semnificativ că K. Horedt, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 726, considerînd că metoda pe care o folosea V. Balás „asigură descrierii sale un caracter obiectiv și nepreconceput”, plasînd datarea valurilor din vest între sec. IV—VIII, atribuindu-le pe rînd și în parte sarmaților, Imperiului roman tîrziu, hunilor, gepizilor și avarilor, și legînd acest sistem de „Brazda lui Novac” și de valurile din sudul R.S.S. Moldovenești (p. 728), nu observă că este foarte greu să atribuim un sistem atît de vast unor neamuri migratoare, unele călărețe chiar, care nu au avut interese atît de vaste, de la Bratislava și pînă la Cetatea Albă; atare interese nu putea avea decît cea mai mare putere a antichității, Imperiul roman, indiferent că valurile au fost ridicate în sec. I e.n. sau în vremea imperiului tîrziu, în sec. IV e.n., sub Constantin cel Mare, cînd tocmai împotriva unora dintre aceste popoare migratoare s-a ridicat valul. Cît de trainică era metoda și argumentele aduse în discuție de V. Balás în sprijinul largii sale atribuirii etnice (sec. IV—VIII) se vede și din studiul recent publicat de K. Horedt, care revine la părerea lui V. Părvan că „Brazda lui Novac” a fost ridicată în sec. I e.n., și desigur implicit întreg sistemul, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 589 „Amîndouă sistemele defensive au fost construite în sec. I împotriva dacilor” — desigur este tot o ipoteză; nota 1 *supra* în întregime. Cf. S. Soproni, *Limes Sarmatiae*, în *ArchÉrt*, 96/1, 1969, p. 43—53 și n. 14.

INSCRIȚIILE DIN CASTRUL ROMAN DE LA ORĂȘTIOARA DE SUS

În cursul săpăturilor de la castrul roman de la Orăștioara de Sus (jud. Hunedoara), din vara anului 1957, de sub conducerea acad. C. Daicoviciu, au fost aflate următoarele inscripții: un *titulus honorarius*, o stelă funerară, o inscripție în legătură cu refacerea zidului de incintă a castrului și mai multe stampile pe cărămizi, tigle și olane cu sigla unei unități auxiliare. Toate aceste materiale epigrafice încă nu au fost publicate, fiind însă amintite cu diverse ocazii¹.

1. — *Titulus honorarius* (fig. 1), în lapidariul Muzeului de istorie Cluj (inv. IN 21.700). Monumentul, din piatră de calcar, în formă de *cippus*, cu chenar sus și jos, a fost aflat pe berma de vest a castrului, unde a fost folosit ca material de construcție. Dimensiunile: 0,70×0,35×0,29 m. Cu excepția primului rând și a ultimului (probabil și a cuvintului AVG din r. 5), textul a fost martelat; trăsăturile citorva litere se mai observă însă în r. 4—5. În r. 1 literele sînt înalte de 6,03 cm. iar în ultimul de 5,08 cm. Din textul păstrat se poate vedea că unele cuvinte au fost despărțite prin puncte. Ligatură în r. 5 A+V și probabil că a existat și în r. 1 A+E. Este o dedicație împăratului Commodus; poate fi citită și întregită în felul următor:

IMP CAes
[[M AVRE
LIO COM
MODO.ANTO
NINO.AVG]]
PIO P.P

Imp(eratori) Ca[es(ari)]
M(arco) Aure-
lio Com-
modo Anto-
nino Au[g(usto)]
pio p(atr) p(atriciae)

Cuvîntul Antonino, ce poate fi văzut în r. 4—5, arată că numele împăratului trebuie înregistrat prin *M. Aurelius Commodus Antoninus Aug.*, nume purtat între anii 180—190, ceea ce datează inscripția². Dedicantul lipsește, dar probabil că este unitatea militară din castrul de la Orăștioara de Sus. Epitetul de *pius*, pe care îl poartă aici împăratul, datează mai precis inscripția între anii 183—190.

2. — *Stelă funerară* (fig. 2), în lapidariul Muzeului de istorie Cluj (inv. IN 20.204)³, din gresie gălbuie și fărâmicioasă; a fost găsită lângă turnul de nord-vest, pusă cu fața în jos, unde a fost folosită ca lespede pentru întărirea bermei castrului. Dimensiunile: 1,80×0,96×0,20 m. Din monument lipsește partea de jos, iar suprafața scrisă este ruptă în două. Stela este în formă de placă cu trei registre, dintre care primele două sînt sculpturi în basorelief și altorelief, iar ultimul cu cîmpul inscripției. În registrul de sus: o rozetă la mijloc și două frunze încadrate de un tympanon; lateral, la dreapta și la stînga, doi păuni, fiecare ciugulind dintr-un

¹ Acad. C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Costești*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 351; acad. C. Daicoviciu, *Contributi alla storia della Dacia Romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici in Romania*, în *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 196; D. Tudor, *Orașe, Țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 134.

² R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914, p. 203—204.

³ *Ibidem*. Descrierea și textul inscripției lui Iulius Secundus: *Römer in Rumänien*, Ausstellung, Köln, 1969, p. 136, D 61.

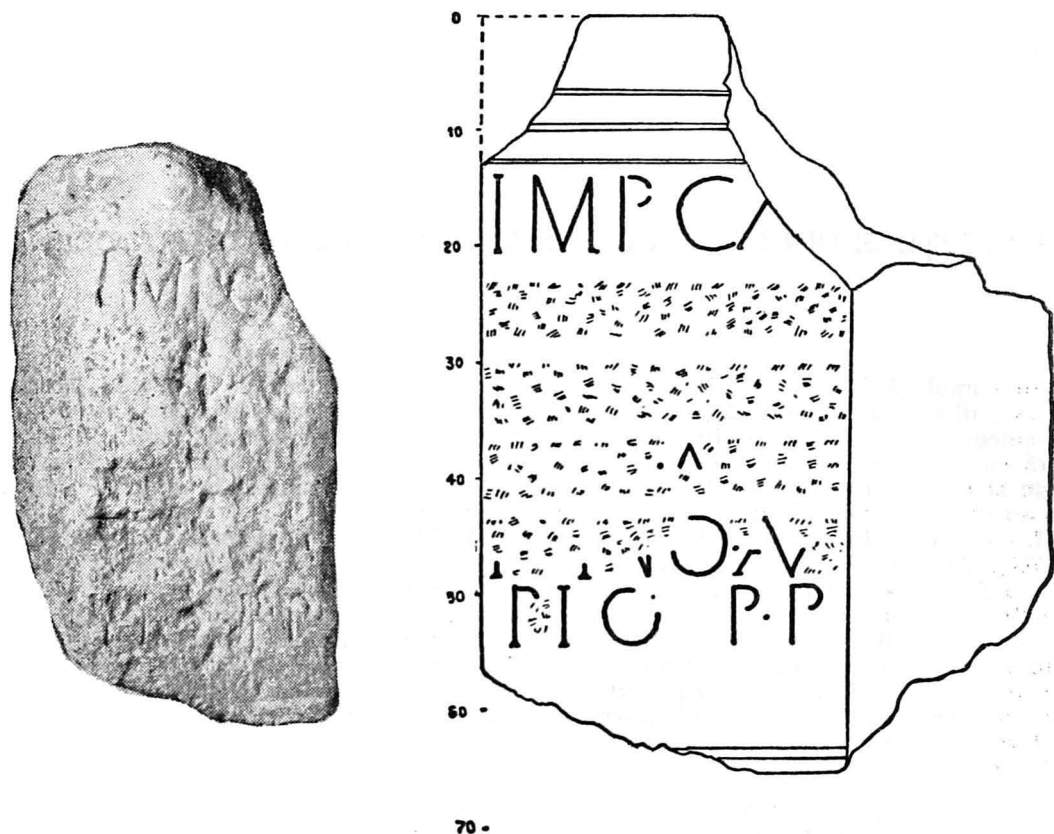

Fig. 1. — Dedicatie către împăratul Commodus.

strugure. În registrul al doilea, în partea stângă, este reprezentat un bărbat, probabil fără barbă, cu păr bogat dat pe spate și cu o tunică ce se încheie la mijloc. În partea dreaptă o femeie cu coafură complicată, cu rochie de-a lungul corpului; în fața ei, bustul unei fete. Portretul este încadrat de un ornament închipuind două coloane cu capitelul și fusul în formă de frunze. Inscripția se găsește sub portret, încadrată la rândul ei de un chenar închipuind două coloane cu capitel în formă de palmier (?) și cu fusul ornamentat cu lujeri și foi de viță de vie. Textul este bine păstrat, cu excepția ultimului rând din care a dispărut prima literă, probabil H, căci în momentul descoperirii se mai vedea o hastă verticală. Literele variază ca înălțime între 8 și 5 cm; cuvintele au fost întotdeauna despărțite prin semne de punctuație în formă de X sau mici triunghiuri; în r. 3 după cifra XXX, ulterior se pare că s-a adăugat cifra II, mai mică și cu bară orizontală deasupra; la fel, în r. 3 litera I este scrisă mai mic; ligaturi în r. 2 N+D și în r. 3 P+L.

Lectura și întregirea inscripției:

D M
IVLIO. SECUNDO
EXPL.STIP.XXXII
DOMO. AGRIP.
VIXIT. AN.LV
h(?) F. C

D(iis) M(anibus)
Iulio Secundo
expl(oratori) stip(endiorum)XXXII
domo Agrip(pinensi)
vix[it] an(nis) LV
[h(eredes?)] f(aciendum) c(uraverunt)

Fig. 2. — Stela funerară a lui Iulius Secundus.

Este piatra funerară a lui *Iulius Secundus*, soldat dintr-o unitate de *exploratores*, originar din *colonia Claudia Ara Augusta Agrippinensium*, în Germania Inferior, azi Köln, Cologne, și care a murit în vîrstă de 55 de ani, după 32 de ani de serviciu militar, fiind deci recrutat la vîrsta de 23 de ani. Faptul că *Iulius Secundus* are nume de cetățean roman dovedește că obținuse un oarecare grad în unitatea de *exploratores* și nu era un simplu *miles*. Monumentul probabil că a fost ridicat de către *here(de)s*, în cazul acesta de soția și fiica lui, care apar în portretul funerar.

După forma literelor, dar și datorită altor criterii (vezi mai jos), inscripția ar putea data din vremea împăraților Traian sau Hadrian. Și datorită faptului că monumentul a fost folosit ca material de construcție, și de pe atunci încă îi dispăruse partea de jos, dovedește că este destul de vechi. Poate o datare și mai categorică se va putea face prin studiul monumentului din punctul de vedere al artei și al stilului.

3. — Bloc de calcar cu urme de mortar (fig. 3), în lapidarul Muzeului de istorie Cluj (inv. A₁/902); a fost aflat pe latura exterioară a turnului de nord-vest al castrului, unde era folosit ca material de construcție în zid. Dimensiuni: 0,66 × 0,49 × 0,26 m. Pe una din fețe, într-o *tabula ansata* de 43 × 12 cm, s-au înscris o literă și patru cifre înalte de 5,05 cm.

Inscripția din *tabula ansata* este:

P C III adică *p(edes) CIII*

Inscripția a fost deci aplicată pe un bloc din zidul turnului cu ocazia refacerii zidului de incintă al castrului pe distanța de 103 *pedes* (103 picioare), adică ceva mai puțin de 31 m. Blocul cu inscripția de mai sus nu pare să fie o piatră de hotărnicie, adusă mai târziu ca material de construcție la castru.

4. — În cursul săpăturilor din 1957 au fost aflate mai multe cărămizi, țigle și olane (acum în Muzeul de Istorie Cluj) cu stampila NGE, aplicată cu ajutorul a două sau trei tipare. C. Gooss amintea încă stampila NCR, cu imprimare inversă⁴, iar G. Téglás — stampila MCE⁵ înscrisă într-o *tabula ansata*. Ultimele două sînt greșit citite de autorii amintiți și trebuie corectate în NGE.

Siglele NGE din castrul de la Orăștioara de Sus, ținînd seama și de inscripția funerară a lui *Iulius Secundus expl(orator)*, pot fi întregite prin *n(umerus) G(ermanicianorum) e(xploratorum)* (vezi mai jos).

În afară de aceste materiale epigrafice, aflate în anul 1957 în castrul de la Orăștioara de Sus, G. Téglás mai menționează o stelă funerară din a cărei inscripție s-a mai păstrat numai *D(iis)*, iar în 1889 găsește inscripția CIL, III, 12.574⁶. J. F. Neugebauer vorbește despre o cărămidă cu stampila L: E: XIII G: E / ==MENAND. văzută de el în colecția lui A. Váradi la Deva⁷, iar G. Téglás amintește de cărămizi sau țigle cu stampilele: LEG XIII G, LEG XIII GE / AEL VALENS și —III GE / —POL, care pe atunci ar fi fost păstrate în Muzeul Deva⁸, ceea ce nu rezultă însă din actualele inventare cercetate de noi. În săpăturile din 1957 s-a mai aflat un fragment de opaiț cu stampila FORTIS.

Din materialul epigrafic, descoperit în 1957 în castrul de la Orăștioara de Sus, se pot desprinde cîteva date noi cu privire la unitatea auxiliară staționată aici. Mai întîi, inscripția lui Commodus dovedește că o reconstruire a castrului s-a făcut după anul 192, probabil în timpul lui Septimius Severus sau al urmașului său, Caracalla. Martelarea numelui împăratului Commodus pe monumentele epigrafice din Dacia nu a fost însă generală: nu a fost martelat pe trei inscripții sacre (CIL, III, 1092, 1396, 7842) și pe inscripția edificiului vama de la *Sucidava* (CIL III, 8042). În schimb, s-a aplicat martelarea pe o inscripție onorară din castrul roman de la Hoghiz, dedicată de *coh. III Gallorum*⁹ și pe alta, tot onorifică, de la *Apulum*, dedicată de un veteran al *leg. XIII Gem.* (CIL, III, 1172); de asemenea pe un *titulus honorarius*, dedicat de municipiul *Drobeta*¹⁰. Se pare deci că în Dacia martelarea s-a aplicat în deosebi pe monumentele care aveau mai mult un caracter oficial.

Numele unității auxiliare, care staționa în castrul de la Orăștioara de Sus, este deci *numerus Germanicianorum exploratorum*. Unitatea nu apare în diplomele militare ale Daciei și singurele izvoare sînt stampilele și următoarele patru inscripții:

1. Inscripția lui *Iulius Secundus expl(orator)*.

2. *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 178—180; *AnnÉp*, 1910, 152, *Apulum* (în Muz. din Alba Iulia): *D(iis) M(anibus) / Zenoni / Tarasi / miles n(umeri) / GERM vix(it) an(nis) / XXXIII Iulia / marito pien / tissimo*. Numele unității a fost citit *n(umerus)*

⁴ C. Gooss, în *AEM*, I, 1877, p. 35; CIL, III, 8074, 29, a.

⁵ G. Téglás, în *Klio*, X, 499; *Hunyadvármegye története*, Budapesta, 1902, p. 145.

⁶ G. Téglás, *Hunyadvárm. tört.*, p. 144.

⁷ J. F. Neugebauer, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Braşov, 1851, p. 95; CIL, III, 1627, 17 c; 8065, 29, g.

⁸ G. Téglás, *ibidem*; CIL, III, 12608, g; 12610, e; 12614, e.

⁹ C. Dălcoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 315.

¹⁰ V. Părvan, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *ARMSI*, XXXVI, 1913, p. 40—41; D. Tudor, *Oltr*³, p. 481—482.

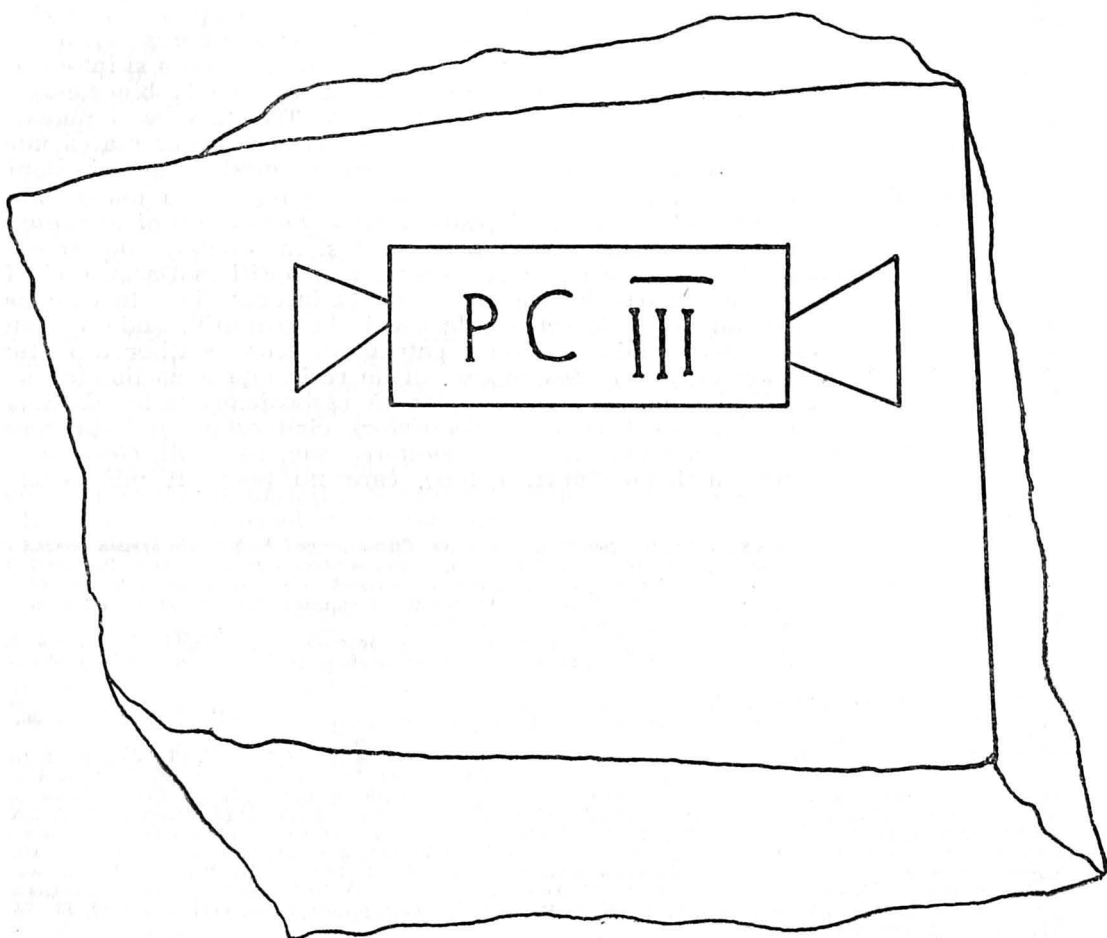
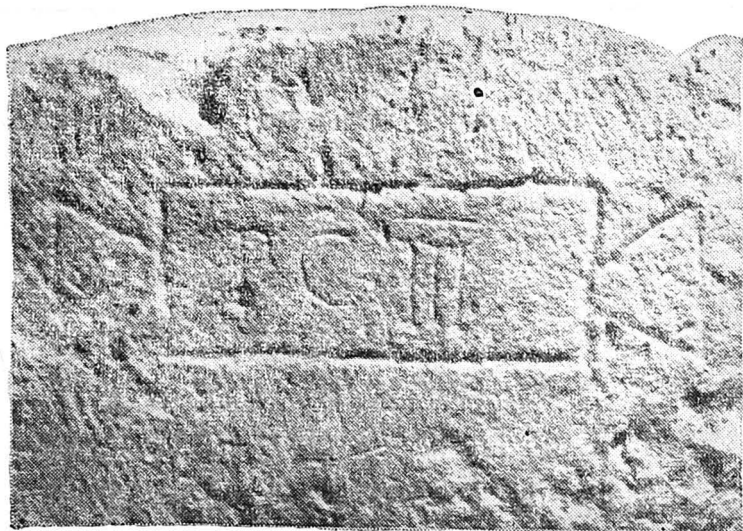

Fig. 3. — Bloc de calcar cu indicația unor ucrări la zidul castrului.

Germ(anorum) de B. Cserni, G. Cantacuzino și V. Christescu¹¹. Acad. C. Daicoviciu atrăgea atenția, încă din 1937, că numele unității este „*n(umerus) Germ(anicianorum)*” așa cum apare într-o inscripție din Germania Inferior (CIL, XIII, 8329) și care este tot una cu *numerus exploratorum Germanicianorum* (CIL, XIII, 8683), cunoscut tot acolo¹².

3. CIL, III, 12.574, Orăștioara de Sus (în Muz. din Deva). *Dianae / sacrum / pro salut(e) / C. Arri Anto / nini leg.Aug. / pr. pr. / M. Verius Su / perstes (centurio) leg(ionis) / V Mac(edonicae) P.NGVSI*^{12a}. Ultimul rind fusese citit *V Mac(edonicae) p(iae) n(umini) g(ratus?) v(otum) s(olvit)*, dar acum literele P N G se pot întregi prin *p(praepositus) n(umeri) G(ermanicianorum)*.

4. CIL, III, 1343, Micia (dispărută)¹³. *IO M / pro[s]alu[te] d(ominorum) n(ostorum) / [Severi] et Anton[inu] / et [Getae] Caes(aris)] / ————— / a[l]l[ae] Ba [t(avo)rum]] (milliariae) (?), al(ae) Cam(pagonum) / sub cur(a) Iul(ii) TERETN pr(a)ef (ecti), / coh(ortis) S (?), coh(ortis) I Vind(elicorum) / coh(ortis) II Fl(aviae) Com / m(agenorum), coh(ortis) I Alpi(norum)], / n(umeri) M(auretanorum) Tib(is)ensium) n(umeri)] / GERM [—, n(umeri) ca / mp istr(orum) etc. Numele penultimei unități, întregit de W. Wagner prin *[n(umerus) Brit(onum)] Germ(isarensium?)*¹⁴, acum poate fi respins cu toată certitudinea și înlocuit cu *[n(umerus)] Germ(an(icianorum))*.*

Trupele auxiliare de germani sînt prezentate pe cîteva scene de pe Coloana lui Traian: soldații lor, goi pînă la briu (obicei caracteristic acestui neam), se remarcă în calitate de pedestrași, uneori alături de împărat. Ei pot fi văzuți, în grupuri mai mari sau mai mici, în timpul marșului, ca avangardă — *exploratores* —, în liniile de luptă și la asedierea cetăților. Armele lor sînt măciuca, sabia, lancea și întotdeauna un scut mare oval¹⁵. Calitățile acestor *Germaniciani* (numele de la binecunoscutul comandant roman *Germanicus*¹⁶) au fost apreciate și de Traian, care îi putea cunoaște de pe vremea cînd a fost guvernatorul Germaniei Inferior. Părerea că *numerus Germanicianorum* din Dacia este o formație numai începînd cu anii de domnie a împăratului Marcus Aurelius, alcătuit din auxiliarii primiți de la marcomani și quazi, sau de la alți germani¹⁷, nu se mai poate susține. *Germaniciani exploratores* apar pe scenele Coloanei lui Traian atît în primul cit și în cel de al doilea război dacic, iar după războaiele dacice, o parte din aceștia sînt opriți în Dacia, unde formează o unitate auxiliară. Castrul lor va fi fost de la început fixat la Orăștioara de Sus, la numai cîțiva kilometri de cetatea dacică de la Costești¹⁸, unde, în calitatea lor de *exploratores*, aveau misiunea de a patrula în zona cetăților din Munții Orăștiei și a controla teritoriul care fusese centrul de rezistență a dacilor în cursul celor două războaie. Din vremea ce urmează îndată războaielor dacice datează și inscripția funerară a lui *Iulius Secundus expl(orator)*, cînd ostașii unității germanice probabil că purtau numai numele de *exploratores*, sau, cel mult, *Germaniciani exploratores*. Inscripția lui *Zeno Tarasi (filius)*, care nu poate fi mai nouă de

¹¹ B. Cserni, în *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 178; G. Cantacuzino, *Cîteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus pînă la Gallienus*, București, 1929, p. 65; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 196; J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszér helyőrségei és a katonai téglaablatyok* — *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Diss.Pann., ser. II, No 21), Budapesta, 1946, p. 32, nota 187, crede că ar putea fi și *n(umerus) Germ(isarensium)*, presupunere inutilă, eronată.

¹² V. Christescu, *op. cit.*, p. 196, nota 1 și p. 208, nota 1. La fel întregeste și A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapesta, 1944, p. 12; W. Wagner, *Dislokation*, p. 206, cu mai multă probabilitate *Germanicianorum*.

^{12a} Sargetia, V, 1968 [1969], p. 97.

¹³ N. Gostar, *O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei în jurul anului 200*, în *AUI*, XIV, 1968, p. 96.

¹⁴ W. Wagner, *op. cit.*, p. 203–204.

¹⁵ W. Froehner, *La Colonne Trajane d'après le surmoulage exécuté à Rome en 1861–1862*. Planches, Paris, 1872–1874, pl. 48, 52, 62–63, 67, 69, 91, 96, 99, 140–141, 149; *La Colonne Trajane*. Texte, Paris, 1872, p. 8, 9, 12, 13, 15, 16, 21, 22; S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée Saint-Germain*, Paris, 1886, p. 45; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*. I. Tafelband. *Die Reliefs des ersten dakischen Krieges*, Berlin, 1896, scenele: XXIV, XXVII, XXXVI, XXVIII, XL, XLII, L, LXVI, LXX, LXXII; II. Textband. *Commentar zu den Reliefs des ersten dakischen Krieges*, Berlin, 1896, p. 113–114, 120, 135, 177–178, 187, 199–200, 205, 305, 325, 328; III. Textband. *Commentar zu den Reliefs des zweiten dakischen Krieges*, Berlin, 1900, p. 189, 193; E. Petersen, *Trajans dakische Kriege*, I. *Der erste Krieg*, Leipzig, 1899, p. 31; T. Antonescu, *Columna Traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic și artistic*, I. Iași, 1910, p. 99; E. A. P. Dzur, *Die Trajanssäule*, Haga, 1941, p. 53, 59, 73–74, 81, 111–112, 117, 123, 183, 193.

¹⁶ M. Bang, *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I.* Berlin, 1906, p. 53, 65.

¹⁷ G. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 65; V. Christescu, *op. cit.*, p. 196; W. Wagner, *op. cit.*, p. 206.

¹⁸ C. Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Studiul topografic al așezărilor*, București, 1951, p. 6–7.

sec. II¹⁹, ne arată că, cel mai târziu în timpul lui Antoninus Pius, unitatea devine o trupă auxiliară de caracter permanent, cu numele de *numerus Germanicianorum*. Cu acest nume apare unitatea și în inscripția CIL, III, 12574, de la Orăștioara de Sus, datată, după numele guvernatorului *C. Arrius Antoninus*²⁰, între anii 175—177²¹ și tot astfel se pare că se numea pe la anul 200, după cât ar rezulta din inscripția CIL, III, 1343, de la *Micia*. Foarte probabil că cu timpul, când zona cetăților dacice din Munții Orăștiei, de mult în ruină, nu mai prezenta nici un pericol pentru securitatea provinciei, soldații acestei unități și-au pierdut calitatea de *exploratores* și astfel s-ar explica lipsa calificativului în aceste ultime trei inscripții dacice.

Siglele de pe cărămizile, țiglele și olanele de la Orăștioara de Sus păstrează însă numele unității în abrevierea NGE, ceea ce poate fi întregit prin *n(umerus) G(ermanicianorum) e(xploratorum)*. Pe de altă parte, în inscripțiile din provinciile germanice sau din alte provincii, unitățile omonime sînt cunoscute sub numele de *numeri exploratorum Germanicianorum*²². Acest lucru ne obligă să nu mai fim atât de categorici cu întregirea de mai sus și deci n-ar fi exclusă și altă eventuală întregire, anume *n(umerus) Ge(rmanicianorum)*.

În ce privește originea soldaților în unitatea de *exploratores* de la Orăștioara de Sus, inscripția lui *Iulius Secundus* dovedește că la începutul staționării în Dacia, cel puțin unii erau germani sau cetățeni romani din provinciile germanice²³. Inscripția de la *Apulum* arată însă că încă în cursul sec. II, când unitatea devine o trupă auxiliară cu numele de *numerus Germanicianorum*, în cadrul acestei trupe pătrund și elemente străine de neamul germanic. Astfel, soldatul *Zeno Tarasi (filius)* nu are nume germanic și nici patronimul *Tarasus* nu a fost înregistrat printre antroponimele germanice. S-a afirmat însă, că *Zeno Tarasi (filius)* ar fi un localnic, un trac, sau traco-dac²⁴. În realitate *Zeno* este un nume grecesc, iar *Tarasus* este mai puțin caracteristic pentru onomastica tracică²⁵, fiind însă frecvent în Asia Mică și în special în Isauria²⁶. În cazul acesta, *Zeno Tarasi (filius)*, *miles n(umeri) Germ(anicianorum)* este originar din Asia Mică, dar e probabil că în momentul recrutării să fi fost colonizat (el sau părinții lui) în Dacia (deci o recrutare locală!). Numele acestui soldat dovedește deci calitatea lui peregrină, de proveniență din mediul greco-microasiatic și nicidecum din provinciile tracice sau germanice.

Pentru anii de serviciu militar, la care se angajau soldații unității de *exploratores* din Dacia, este de remarcat stagiul lui *Iulius Secundus* din inscripția funerară de la Orăștioara de Sus. Acesta a servit în armată peste 30 de ani, ceea ce poate că ar explica și obținerea unui nume de cetățean roman. Mai târziu, când unitatea devine *numerus*, foarte probabil că se va reglementa și aici durata serviciului militar la 25 de ani.

Numai pe baza materialului epigrafic existent nu ne putem face nici o idee cu privire la efectivul unității. Auxiliarii germani, în diversele lor acțiuni, apar în unele scene ale Coloanei lui Traian în grupuri destul de numeroase, uneori pînă la opt soldați²⁷, ceea ce ne obligă să presupunem, că în războaiele dacice efectivul

¹⁹ B. Cserni, *op. cit.*, p. 180, sfîrșitul sec. II și începutul sec. III; la fel și Gr. Florescu, *I monumenti funerar romani della Dacia superior*, în *EDR*, IV, 1930, p. 110 și J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 32. Literele, de o formă perfect patrată, atrag monumentul mai mult spre sec. II, chiar prima jumătate.

²⁰ C. Daicoviciu, *O contribuție la Prosopographia Imperii Romani saec. I—III*, în *Inchinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 129—132.

²¹ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien* (DissPann, Ser. I, No. 20), Budapesta, 1944, p. 46—47.

²² E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Viena, 1932, p. 262—266; H. T. Rowell, în *RE*, XVII (1937), 2543, 2547; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der röm. Provinz Germania Inferior* (Epigraphische Studien, 6), Düsseldorf, 1968, p. 80.

²³ M. Bang, *op. cit.*, p. 9—10, în sec. II colonia *Agrippinensium* era de mult o colonie romană, cu *ius Latinum*; se bucurau de acest drept atît locuitorii orașului, cît și cei din așezările rurale. *Ibidem*, p. 18, soldați auxiliari cu numele de *C. Iulius*, originari din această localitate. G. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 85, cazuri de *exploratores* de origine germanică și cu cetățenia romană.

²⁴ G. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 103 și nota 31.

²⁵ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 490, nu poate aduce exemple concludente pentru tracișmul antroponimului *Tarasus*.

²⁶ L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 485—486, *Tarasis*, *Tarazis*, *Tarasios*, în Liyaonia, Pisidia, Frigia, Cilicia, dar cele mai multe cazuri (25 de exemple) se întîlesc în Isauria. Originea asiatică a patronimului *Tarasus*, din inscripția de la *Apulum*, a fost remarcată de I. I. Russu, *Rectificări și adaos la Onomasticon Daciae*, în *AI SC*, V, 1949, p. 291.

²⁷ Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, I Tafelband, în special scena XXXVI etc.

lor era destul de ridicat. Mărimea castrului de la Orăștioara de Sus nu ne este cunoscută; dar, în literatura mai veche, putem bănuî că suprafața castrului putea în bune condiții adăposti un număr de 500 de soldați pedestri și chiar mai mulți²⁸.

Nu avem apoi deplină certitudine în legătură cu armamentul folosit de soldații din *numerus Germanicianorum*. Pe Coloana lui Traian îi vedem minuind fie măciuca, sabia sau lancia și nu le lipsește niciodată scutul mare de formă ovală. Dacă ei și-au păstrat aceste arme caracteristice, în timpul staționării lor în Dacia, este greu de spus. În săpăturile din 1957 s-a aflat numai un *pugio*, armă romană dintre cele mai caracteristice.

O ultimă chestiune este durata existenței acestei unități auxiliare în Dacia. Atît din scenele Coloanei lui Traian, cît și din inscripția lui *Iulius Secundus*, reiese că *Germaniciani exploratores* au fost în Dacia de la începutul formării provinciei și că destul de curînd au ocupat castrul de la Orăștioara de Sus. Ultima inscripție (CIL, III, 1343), în care este amintit *numerus Germanicianorum*, datează din jurul anului 200. O monedă, aflată în timpul săpăturilor din anul 1957, este o emisiune a împăratului Elagabal, ceea ce arată că acest castru era încă în funcțiune în prima jumătate a sec. III.

NICOLAE GOSTAR

DIE INSCRIFTEN AUS DEM RÖMISCHEN MILITÄRLAGER VON ORĂȘTIOARA DE SUS

(Zusammenfassung)

Während der Ausgrabungen im römischen Militärlager von Orăștioara de Sus (Bez. Hunedoara) im Sommer 1957, unter der Leitung von Prof. Dr. C. Daicoviciu wurden drei Inschriften auf Stein und mehrere Ziegel, Dach- und Hohlziegel mit dem Stempel einer Hilfstruppe aufgefunden.

1. — *Titulus honorarius* (Abb. 1) für Kaiser Commodus.

Imp(eratori) Ca(es)ari]]
[[M(arco) Aure-
lio Com-
modo Anto-
nino Au(gusto)]]
p(io p(atr)i) p(atriciae)

²⁸ După A. Fodor, *Útmutató*, I, 84 și *Hon és külföld*, 1844, p. 304 (citat după Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei. Studiu bibliografic asupra așezărilor*, București, 1951, p. 109), dimensiunile castrului ar fi de 356,50 × 133 m, dimensiuni rezultate dintr-o evidentă exagerare, dacă nu cumva este o eroare de cifre. Mai sigure par să fie măsurătorile lui Neigebaur, *op. cit.*, p. 94–95, care, la 15 iulie 1847, a văzut ruinele castrului, al cărui contur era marcat de un val înalt de 10 picioare (= 3,30 m); latura de vest (probabil intactă atunci) măsura 214 pași (= 181,90 m), latura de sud, care în partea de răsărit a fost distrusă de ape, era de 180 pași (= 153 m), iar din latura de est, mult distrusă de torentul Apa Orașului, nu a putut vedea mai mult decît 60 de pași (= 51 m). În 1854, cu topirea zăpezii, a dispărut o bună parte din castru și în întregime laturile de est și de sud. În vara anului 1889, cînd G. Téglás și P. Király se deplasează la Orăștioara de Sus, din castru mai rămînea foarte puțin. Téglás, *Hunyadvár. tört.*, p. 144, găsește latura de vest lungă de 140 m, cea nordică numai de 45 m, iar în prelungire, în teren inundabil, părți din această latură pe o lungime de 50 m și care în total ar fi fost de 120 m. După P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, I, Becicherecul Mare, 1893, p. 408–409, latura vestică era tot de 140 m, pe cîmp cea nordică numai de 83,05 m. Măsurătorile noastre (*Materiale*, VI, 1959, p. 351) au dat 130 m pentru latura de vest și 50 m pentru latura de nord. Numai măsurătorile lui Neigebaur pot fi luate în considerare, deși aproximative: deci el a putut vedea conturul unui castru de 181,90 × 153 m, cu observația că laturile de nord și sud puteau depăși cei 153 m. În cazul acesta laturile lungi erau la est și vest, iar pretoriul se găsea cu fața înspre sud, în fața laturii scurte, adică orientat înspre cetățile dacice de la Costești.

Die Zeilen 2—5 wurden ausgemerzt. Der Name des Stifters ist nicht genannt. Die Inschrift datiert aus den Jahren 183—190.

2. — *Grabstele* (Abb. 2) in Form einer Platte mit dem Bild des Verstorbenen neben den Bildern einer Frau und eines kleinen Mädchens. Die Buchstaben sind eckig.

*D(iis) M(anibus)
Iulio Secundo
expl(oratori) stip(endiorum) XXXII
domo Agrip(pinensi)
vix[it] an(nis) LV
[h(eredes)?] f(aciendum) c(uraverunt)*

Es ist der Grabstein des *Iulius Secundus*, Soldat in einer Einheit von *explo-ratores*; er stammte aus der *colonia Claudia Ara Augusta Agrippinensium*, aus der Germania inferior (heute Köln). Nach der Form der Buchstaben, aber auch auf Grund anderer Merkmale kann die Inschrift in die erste Hälfte des 2. Jhs., in die Zeit der Kaiser Trajan oder Hadrian angesetzt werden.

3. — Kalksteinblock (Abb. 3), der als Baumaterial in der Mauer des nordwestlichen Lagersturms verwendet wurde. Die Inschrift war in eine *tabula ansata* eingraviert.

P C III d.h. *p(edes) CIII*

Es handelt sich um die Wiederherstellung der Lagermauer auf eine Entfernung von 103 Fuss, also etwas weniger als 31 m.

4. — Stempel auf Ziegeln, sowie Dach- und Hohlziegeln mit den Buchstaben N G E, die durch *n(umerus) G(ermanicianorum) ex(ploratorum)* ergänzt werden können; es ist dies also der Name der Hilfstruppe, die im Lager von Orăștioara de Sus im 2. — 3. Jh. stationiert war.

Mit Hilfe dieser Funde kann der Standort der Einheit *n(umerus) Germ(anicianorum)*, die nur aus einer Grabinschrift aus Apulum (*ArchÉrt*, XXX, 1910, S. 178—180; AnnEp, 1910, 152) bekannt war, festgestellt werden. Weiters kann die Lesung der Inschrift CIL, III, 12.574 aus Orăștioara de Sus verbessert werden, wo nun in der letzten Zeile die Buchstaben P N G durch *p(raepositus) n(umeri) G(ermanicianorum)* ergänzt werden können; ebenso kann die Inschrift CIL III, 1343 von *Micia*. Kol. b, Z. 5 [*n(umerus)*] *Germ[an(icianorum)]* gelesen werden.

CERAMICA DACICĂ DIN CASTRUL ROMAN DE LA BOLOGA (jud. Cluj)

Săpăturile din anii 1967—1968 efectuate la castrul roman de la Bologa¹ au scos la iveală, în afara detaliilor de ordin tehnic², o mare cantitate de material arheologic, în cadrul căruia ceramica ocupă un loc important. Afară de ceramica romană provincială, care constituie majoritatea covârșitoare, în mai multe puncte din interiorul castrului s-a găsit și ceramică primitivă dacică, modelată cu mâna, în asociere cu ceramică de factură romană. În cele ce urmează prezentăm o parte din materialul ceramic dacic găsit în castru, material care se află la Muzeul din Cluj³.

Ceramica dacică, pe care o avem aici în vedere, este lucrată exclusiv cu mâna, din pastă prost frământată, conținând nisip și pietricele, iar arderea este incompletă și inegală, cele mai multe fragmente purtând urme de afumare sau de ardere secundară.

1. Parte din gura unui vas cu buza răsfrântă, din pastă cu miezul cenușiu și părțile superficiale de culoare brună-roșcată; în exterior netezită cu grijă (fig. 2/10).

2. Fragment din gura unui vas cu buza răsfrântă în afară, din pastă cu miezul cenușiu, de culoare negricioasă în exterior, iar înăuntru roșcată (fig. 2/4).

3. Fragment din gura unui vas, având buza ornamentată cu alveole pe partea interioară. Este de culoare brună-roșcată în exterior și roșcată înăuntru; pe fața externă, sub buză, are un buton rotund în relief (fig. 2/1).

4. Parte din gura unui vas cu pereții bine neteziți, lucrat din pastă de culoare negricioasă, bine arsă (fig. 3/7).

5. Buză de vas cu partea interioară teșită, din pastă de culoare roșcată în exterior și brună-roșcată înăuntru (fig. 3/14).

6. Buză de vas din pastă de culoare negricioasă, teșită pe partea interioară (fig. 3/6).

7. Buză de vas cu fațetă pe partea interioară, din pastă de culoare brună-roșcată (fig. 3/3).

8. Buză de vas din pastă de culoare brună-roșcată fără urme de afumare sau de ardere secundară (fig. 3/5).

9. Buză de vas de culoare brună-roșcată (fig. 3/4).

10. Fragment din buza unui vas mic lucrat din pastă bine arsă, de culoare brună-roșcată, având o nuanță mai închisă în exterior (fig. 3/10).

11. Fund de vas de culoare brună-roșcată, în exterior cu o nuanță mai închisă (fig. 3/2).

12. Fragment de ceașcă-opaiț, din pastă de culoare brună-roșcată; la bază, în exterior, ornamentată cu alveole (fig. 3/16).

13. Fragment din pereții unui vas din pastă de culoare brună-roșcată, ornamentat cu o linie ondulată, incizată (fig. 2/2).

¹ Săpăturile au fost executate de către un colectiv de la Institutul de Istorie și Arheologie al Academiei, Filiala Cluj, condus de prof. M. Macrea.

² M. Macrea, *Castrul roman de la Bologa; Săpăturile din vara anului 1936*, în *ACMIT*, IV, 1932—36, p. 195—233. Rezultatul ultimelor săpături își va găsi locul într-un studiu ulterior.

³ În afara materialului dacic descris, mai există o cantitate relativ mare de fragmente, care, fiind lipsite de trăsături caracteristice, nu sînt prezentate aici.

14. Parte din gura unui vas, de culoare negricioasă în exterior și roșcată înăuntru; partea superioară a buzei este îngrijit netezită (fig. 2/8).

15. Parte din gura unui vas brun-roșcat (fig. 2/9).

16. Buză de vas din pastă de culoare negricioasă în exterior și brună-roșcată înăuntru (fig. 3/11).

17. Fragment de pateră din pastă de culoare brună-roșcată, foarte puternic afumată (fig. 3/18).

18. Fragment de ceașcă-opaiț de culoare brună-roșcată (fig. 3/15).

19. Fragment dintr-un capac de culoare brună-roșcată cu suprafața foarte neregulată (fig. 3/12).

20. Parte din gura unui vas cu pereții bine neteziți, din pastă de culoare negricioasă în exterior și roșcată înăuntru (fig. 2/11).

21. Parte din gura unui vas de culoare gălbuie în exterior și roșcată înăuntru; sub buză, pe umărul vasului, are ca ornament o linie ondulată, incizată (fig. 2/7).

22. Parte din gura unui vas brun-roșcat cu buza răsfrintă și alveolată pe partea interioară; sub buză vasul avea alveole, iar pe umărul vasului o linie ondulată incizată (fig. 2/5).

23. Fragment din buza unui mic vas de culoare brună în exterior și brună roșcată înăuntru; pereții neteziți cu grijă (fig. 3/21).

24. Parte din gura unui vas din pastă cu miezul cenușiu și părțile superficiale de culoare brună-roșcată (fig. 2/6).

25. Parte din gura unui vas roșu, bine ars, cu pereții aproape drepecți și buza teșită în partea exterioară. Nu poartă urme de afumare sau de ardere secundară (fig. 3/19).

26. Fragment din gura unui vas mic de culoare brună-roșcată (fig. 3/20).

27. Fragment din buza unui vas brun-roșcat (fig. 3/8).

28. Parte din gura unui vas, ușor răsfrintă în afară, de culoare brună-roșcată (fig. 3/9).

29. Buză de vas puternic răsfrintă, din pastă de culoare brună-roșcată (fig. 3/17).

30. Fragment de pateră de culoare roșcată, fără urme de afumare sau de ardere secundară (fig. 2/3).

31. Fund de vas de culoare brună-roșcată în exterior și roșcată înăuntru (fig. 3/1).

32. Fragment din peretele unui vas de culoare brună-roșcată, ornamentat cu briu crestă (fig. 3/13).

33. Ceașcă-opaiț din pastă de culoare brună-roșcată, cu gura afumată⁴ (fig. 1).

După cum reiese din descrierea de mai sus, factura, formele și ornamentele acestor vase se deosebesc net de acelea ale vaselor romane, fiind cele specifice ceramicii dacice din epoca Latène⁵. Precum s-a văzut, culoarea predominantă a ceramicii este brună-roșcată; multe fragmente, din cauza afumării sau a arderii secundare, au primit o nuanță mai închisă sau chiar culoarea negricioasă. Ornamentele în general lipsesc, iar atunci cînd apar, ele sînt foarte simple: proeminente, linii ondulate, briuri alveolate sau striate⁶.

La Bologa ceramică dacică a fost găsită aproape în fiecare dintre punctele cercetate: la *praetorium* (nr. 1—13), *porta praetoria* (nr. 20), *porta principalis sinistra* (nr. 21—22), *porta decumana* (nr. 14—19), turnul din colțul de nord-vest (nr. 23), turnul din colțul de sud-vest (nr. 24—32), în același strat cu ceramica și alte produse romane⁷. Nu s-a sesizat nicăieri aici un strat de locuire dacic anterior castrului roman, împrejurare care asigură datarea ceramicii dacice în epoca romană⁸. De fapt, cazul nu mai este izolat, în numeroase castru din Dacia găsindu-se ma-

⁴ Ceașca a fost găsită în *praetentura*, cu ocazia campaniei agricole din toamna anului 1968, și se află în colecția muzeală a Ilicului din Huedin, organizată de prof. N. Șteiu, care a avut amabilitatea să ne împrumute piesa.

⁵ M. Macrea, *Despre rezultatele cercetărilor întreprinse de șantierul arheologic Sf. Gheorghe-Brețcu*, în *SCIV*, II, 1, 1951, p. 292; M. Macrea, M. Rusu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Gilău*, în *Materiale*, V, 1959, p. 457—458; D. Protase, *Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriței*, în *ProblMuz*, 1960, p. 192.

⁶ Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 292—293; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, București, 1966, p. 67.

⁷ Cf. M. Macrea, *op. cit.*, p. 293.

⁸ Despre semnificația istorică: M. Macrea, *op. cit.*, p. 294; D. Protase, *op. cit.*, p. 69.

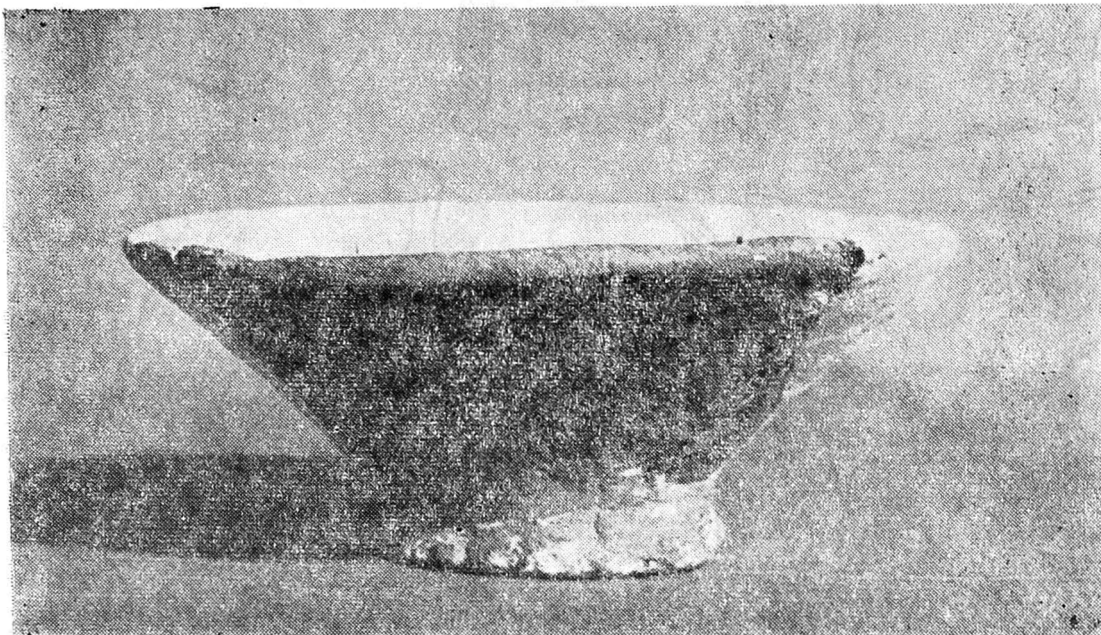

Fig. 1. — Ceașcă-opaiț.

terial similar⁹. Ca și în celelalte castre, raportul cantitativ este net în favoarea ceramicii provinciale romane. La Bologa, după numărul fragmentelor și profilelor putem aprecia că avem un număr de 30 de vase dacice, care au avut destinații diferite. Dintre acestea, forma predominantă pare să fie oala cu pereții ușor curbați¹⁰. Singurul vas care, se pare, își păstrează neschimbate destinația și forma este ceașcă-opaiț¹¹.

În cadrul ceramicii dacice de la Bologa, se poate sesiza un aspect în plus al conviețuirii populației dacice cu romanii, și anume preluarea integrală a unor forme ale ceramicii provinciale romane și prelucrarea lor în tehnica locală. Este vorba de fragmentele de pateră de la nr. 17 și 30 (fig. 3/18 și 2/3), care imită pînă la identitate același tip de vase romane provinciale¹². Această imitare sesizată și în cimitire¹³, dovedește receptivitatea dacilor la formele ceramicii romane provinciale.

Semnalarea ceramicii dacice în castrul roman de la Bologa sporește numărul castrelor în care s-a sesizat prezența populației dace, lărgindu-se totodată și aria în care ea este cunoscută în timpul stăpînirii romane¹⁴.

Atestarea populației dace într-un număr mare de castre ar putea indica, eventual, că dacii s-au integrat destul de repede, nu numai sub aspect civil, ci și sub aspect militar, în viața romană din provincia Dacia, care le oferea, chiar în condițiile de populație supusă, avantajul unei civilizații superioare¹⁵.

N. GUDEA

⁹ Castrele romane și așezările civile dependente în care s-a găsit ceramică dacică sînt menționate, cu bibliografie la D. Protase, *op. cit.* p. 68.

¹⁰ M. Macrea, *op. cit.*, p. 292; D. Protase, *op. cit.* p. 67.

¹¹ D. Protase, *loc. cit.*

¹² D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 164, fig. 100 și fig. 111.

¹³ D. Protase, *op. cit.*, p. 68 și fig. 23, susține că o urnă dacică imită îndeaproape o oală romană.

¹⁴ Despre felul cum, în general, a putut ajunge materialul dacic în castre, vezi considerațiile lui M. Macrea, *op. cit.*, p. 294 și D. Protase, *op. cit.*, p. 69–70. Mai nou, academicianul C. Daicoviciu ne-a sugerat că această ceramică ar putea fi pusă în legătură cu autohtonii daci înrolați în armata romană din Dacia, făcînd deci parte și din garnizoana castrului de la Bologa.

¹⁵ Nu trebuie pierdut din vedere faptul că în Dacia s-a dus o politică specială pentru romanizarea populației cucerite; vezi C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 122–123.

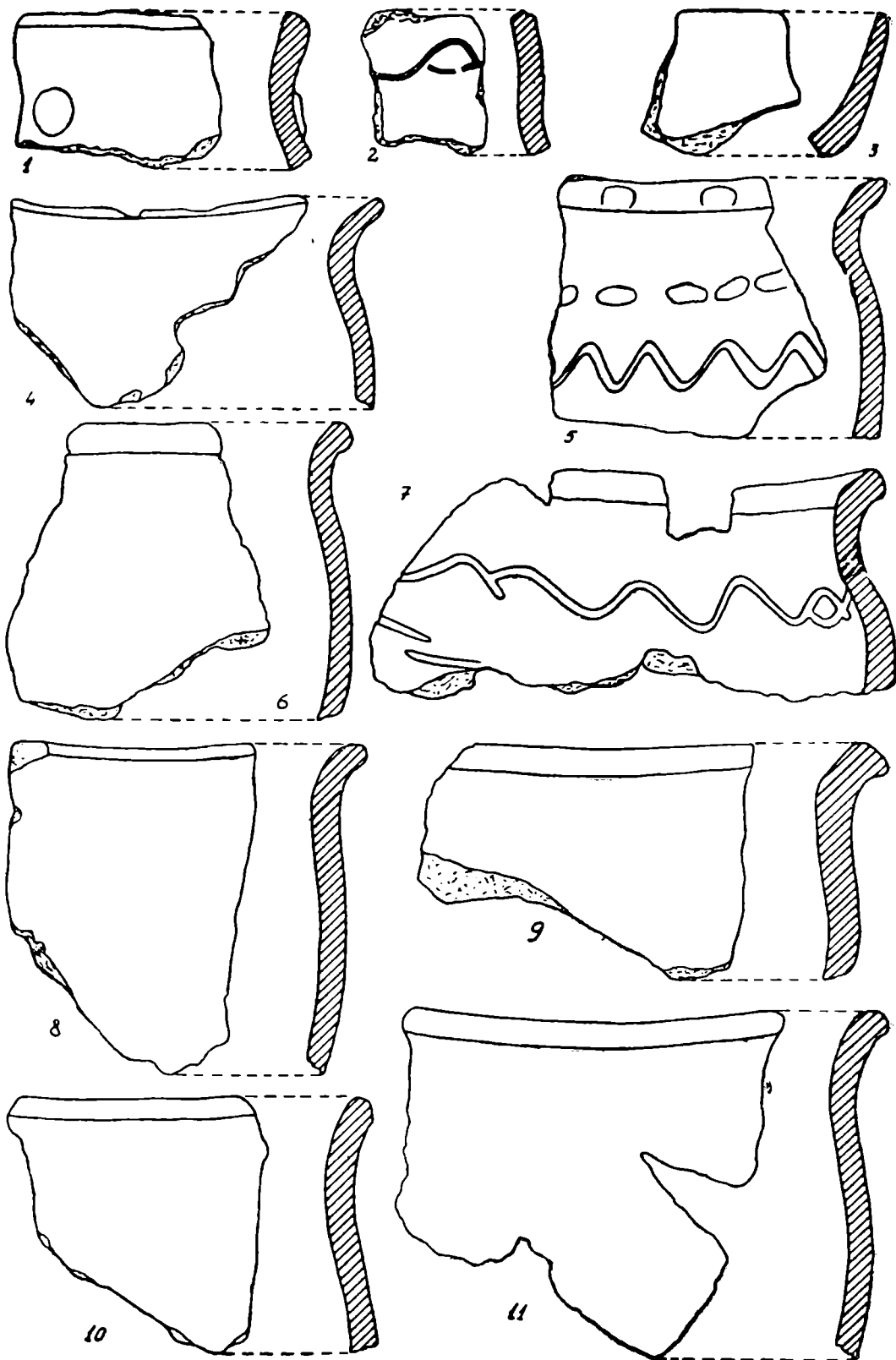

Fig. 2. — Ceramică dacică.

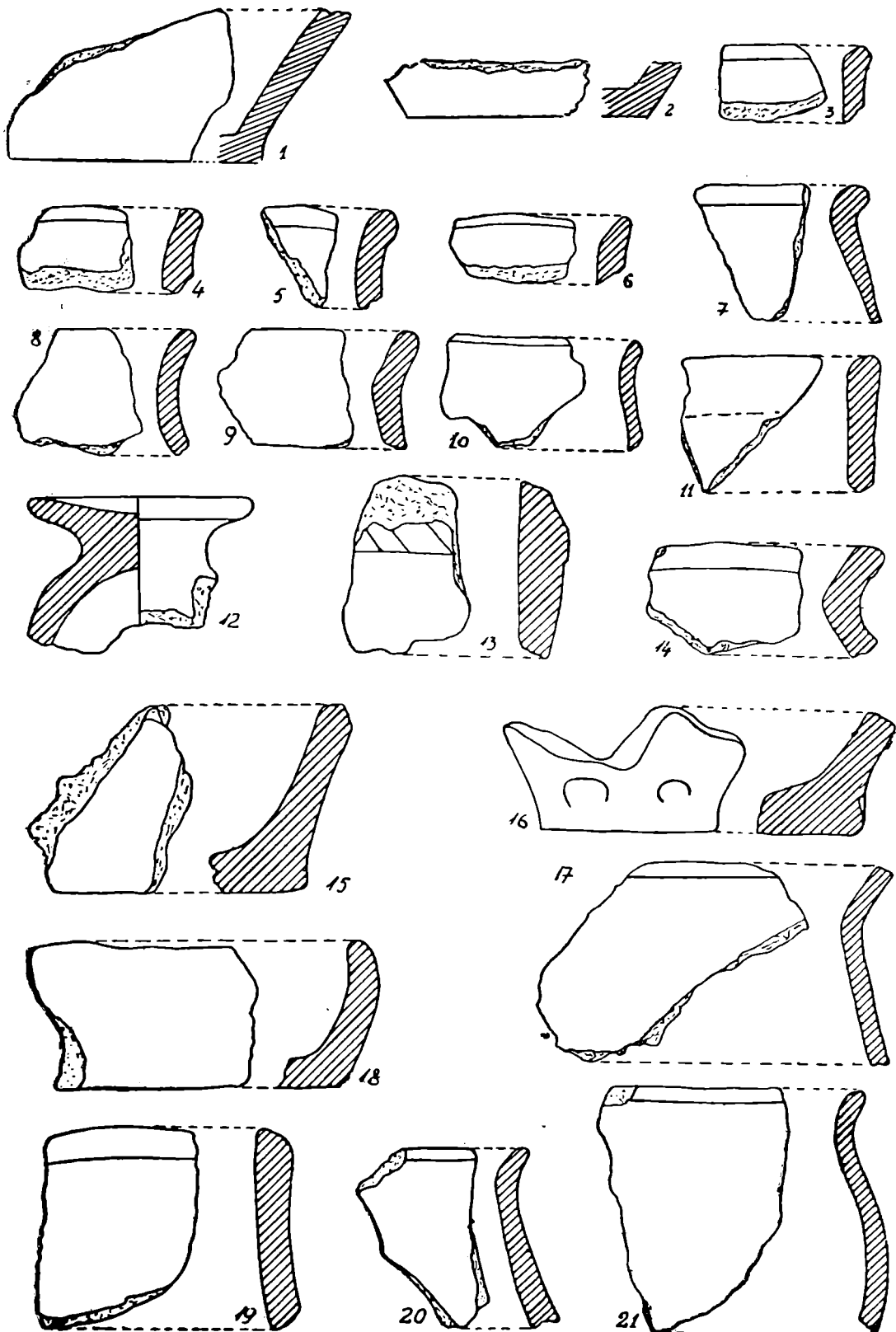

Fig. 3. — Ceramică dacică.
<https://biblioteca-digitala.ro>

DAKISCHE KERAMIK AUS DEM RÖMISCHEN MILITÄRLAGER
VON BOLOGA (BEZ. CLUJ)

(Zusammenfassung)

Bei der dakischen Keramik aus dem römischen Militärlager von Bologna handelt es sich um handgearbeitete, schlecht gebrannte Gefäße, deren Paste mit Sand und Steinen vermischt ist. Einige haben spezifisch dakische Verzierungen. Sie treten zusammen mit römischer Tonware auf. Ihr Vorhandensein im römischen Militärlager von Bologna, wie übrigens auch in anderen Militärlagern in Dazien, muß — aller Wahrscheinlichkeit nach — mit der Anwesenheit von bodenständigen Dakern sogar in den römischen Garnisonen Daziens in Zusammenhang gebracht werden.

TEZAURUL MONETAR ROMAN DE LA TIBODU (TRANSILVANIA)

Observații și precizări

Cunoscut de peste un veac în literatura de specialitate, tezaurul de monede romane de la Tibodu (Tibudeni, Tibód; jud. Harghita) a format, în ceea ce privește unitatea și data îngropării lui, obiectul unor interpretări diferite și contradictorii. Din acest motiv, în cele ce urmează, vom lua în discuție și vom analiza condițiile în care s-a produs descoperirea, conținutul și structura acestui interesant depozit monetar, pentru ca apoi, în funcție de atari elemente esențiale, să încercăm a stabili — în lumina progresului studiilor numismatice — epoca de formare propriuzisă a comorii, etnicul probabil al proprietarului, vremea și cauza posibilă a ascunderii ei în pământul Daciei romane¹.

Tezaurul, format din 826 denari romani, a ieșit la lumină în luna august 1853, în ograda locuitorului Francisc Török din Tibodu, după o puternică ploaie torențială. Monedele s-au găsit amestecate cu fragmente ceramice, provenite din vasul sfărâmat care conținea tezaurul. Recipientul, spart din cauza presiunii transmise de deasupra de greutatea carelor ce treceau prin ogradă, nu a mai putut fi refăcut, dar între fragmentele lui se precizează că s-a constatat *existența unui singur fund de oală*. Un număr de 202 piese datează din timpul Republicii până în anul 31 î.e.n., iar restul de 624 sînt emise sub Imperiu, de la Vespasian (a. 70) pînă la Marcus Aurelius (a. 167). Dintre piesele republicane, 16 sînt monede familiale, iar 185 exemplare aparțin perioadei cuprinse între anii 43 și 31 î.e.n. Printre acestea din urmă erau numeroase monede cu „legio“ de la triumvirul M. Antonius, multe purtînd contramărci (*signa incusa*). Cele mai recente exemplare nu depășesc, ca dată de batere, anul 167, dată la care sau puțin după care, din considerente ce le vom arăta mai departe, întregul depozit monetar a fost îngropat. Se specifică apoi că monedele imperiale, cu excepția a doi denari de la Vespasian, erau foarte bine conservate, spre deosebire de cele republicane, care erau atît de șterse și de tocite — semn al intensei și îndelungatei lor circulații — încît multora nici nu li s-a putut recunoaște tipul.

J. G. Seidl descrie și repartizează numeric pe împărați numai tipurile mai reprezentative, motiv pentru care totalul pieselor imperiale nu coincide cu numărul real de 624 monede, deși tezaurul fusese achiziționat în întregime. Iată compoziția tezaurului, după Seidl: republicane 202, Vespasian 23, Domițian 4, Traian 18, Hadrian 21, Antoninus Pius 109, Faustina senior 53, Marcus Aurelius 45, Faustina junior 84, Lucius Verus 67, Lucilla Veri 4.

Judecînd numai după gradul de uzură al pieselor, căci alt criteriu declarat nu există, Seidl împarte monedele în două grupe, fără să înțeleagă însă prin aceasta că la Tibodu sînt două tezaure deosebite, îngropate unul lîngă altul, la date dife-

¹ Principala sursă de informație despre acest tezaur este J. G. Seidl (*AÖG*, XIII, 1854, p. 137—138), care, foarte succint, l-a publicat pentru prima oară. După aceea, pe baza datelor stabilite de Seidl, aprecieri noi asupra tezaurului a făcut Th. Mommsen (*Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin, 1860, p. 771), ale cărui observații au fost preluate, fără nici un control, de majoritatea cercetătorilor care, mai mult ocazional, s-au slujit de descoperirea de la Tibodu. Menționările ulterioare ale acestui depozit monetar sînt foarte frecvente în literatura arheologico-istorică și numismatică (vezi *Repertoriul arheologic al României*, ms., sub *Tibodu*), dar, întrucît ele nu aduc nici o observație nouă, nu socotim necesar a le mai înșira aici. După Mommsen, doar G. Téglás (*ErdMúz*, XXI, 1904, p. 76—78) a reexaminat mai îndeaproape structura tezaurului, ajungînd la unele concluzii cu totul neverosimile.

rite. În prima grupă el pune monedele republicane și două exemplare, mai uzate, ale lui Vespasian, iar în grupa a doua înglobează restul monedelor emise în timpul Imperiului și avînd starea de conservare mai bună. Orientîndu-se *numai* după numărul mare de monede, Seidl spune că tezaurul a fost depus *probabil* în două vase (wahrscheinlich in zwei Gefässen), așezate unul lîngă celălalt, fără ca în sprijinul acestei pure presupuneri să poată da vreun indiciu concret, rezultat din înseși elementele constitutive ale descoperirii. Dimpotrivă, autorul neglijează de-a dreptul constatarea, deosebit de elocventă în această privință, menționată chiar de el, că printre frînturile ceramice ale recipientului sfărîmat s-a găsit doar un singur fund de vas.

Abia la cîțiva ani după ce Seidl a publicat tezaurul, Th. Mommsen, utilizînd datele descoperirii, afirmă că proprietarul respectiv și-a îngropat comoara în două vase separate, în unul așezînd denarii republicani, iar în celălalt pe cei imperiali, și că cele două piese mai tocite ale lui Vespasian au pătruns în stocul de monede republicane în urma spargerii recipientelor. Mommsen însă înțelege, fără să se refere la aceasta în mod expres, că la Tibodu este un singur tezaur monetar, îngropat, în două vase, ulterior datei de emisie a celei mai recente monede tezaurizate. Dar elementul nou, străin, cu totul subiectiv, introdus de Mommsen în datele descoperirii relatate de Seidl, este considerația că unul din cele două presupuse vase conținea denarii republicani, iar celălalt — pe cei imperiali².

Preluînd informațiile lui Seidl și imbinîndu-le cu aprecierile lui Mommsen, G. Téglás a ajuns să denatureze considerabil compoziția reală a acestui tezaur și, ca urmare, data și adevăratul sens istoric al îngropării lui. După G. Téglás, descoperirea monetară de la Tibodu ar reprezenta două tezaure distincte: unul format din denarii republicani, încheiat și îngropat *la* sau curînd *după* anul 31 î.e.n., iar al doilea constituit din denari imperiali de la Vespasian pînă la Marcus Aurelius și ascuns în pămînt — cu aproape 200 de ani mai tîrziu — exact în același loc (!), pe vremea războaielor marcomanice³.

Din analiza datelor și împrejurărilor descoperirii monetare de la Tibodu, așa cum ele au fost relatate de Seidl, rezultă însă următoarele constatări. Existența a două vase nu este probabilă, deoarece — după cum menționam mai sus — chiar Seidl amintește că între cioburile găsite împreună cu monedele era un singur fund de vas, fapt care indică un singur recipient, nu două⁴. De altminteri, 826 denari încăpeau ușor într-o singură oală și încă nu prea mare. Cazuri cînd un tezaur monetar tot așa de mare, ba uneori chiar mai mare, s-a găsit depus într-un singur vas se pot cita destule, atît din Dacia, cît și din alte provincii romane. Astfel, aprecierea lui Mommsen, care a luat ca *sigură* doar o simplă bănuială a lui Seidl, socotim că nu poate rămîne valabilă. Ea este contrazisă și de împrejurarea că în momentul descoperirii toate monedele erau amestecate între ele, încît stabilirea eventualei proveniențe a pieselor republicane *din un vas*, iar a celor imperiale dintr-un *al doilea vas* nu era posibilă. Pe de altă parte, nici uzura mai mare a monedelor republicane, nici hiatul de un secol între data emisiunii ultimului denar republican și a primei piese din timpul Imperiului nu justifică de loc concluzia lui Téglás că ne-am găsi în prezența a două depozite monetare deosebite. Uzura mai mare a denarilor republicani și discontinuitatea în seria monedelor pînă la Nero ori Vespasian sînt fenomene obișnuite în tezaurele monetare romane „mixte”, atît în cele formate înainte de Nero, cît mai ales în cele alcătuite după domnia acestui împărat. Este de ajuns să cităm în acest sens doar cîteva depozite monetare din Dacia romană, cum sînt cele de la Hunedoara⁵, Barbura⁶, Grădiștea Muncelului⁷, Poiana Gorjului⁸, unde monedele republicane sînt mult mai tocite decît cele im-

² Th. Mommsen, *loc. cit.*

³ G. Téglás, *loc. cit.*

⁴ La concluzia că la Tibodu este un singur tezaur, unitar — după cum m-a informat Șt. Ferenczi — a ajuns și Al. Ferenczi într-o însemnare rămasă în manuscris, referitoare la tezaurul de monede romane de la Bancu Ciucului (cf. nota 17 de mai jos).

⁵ Ö. Gohl, în *NumK*, IV, 1905, p. 46; V, 1906, p. 137—139.

⁶ P. Kerekes, în *NumK*, XIV, 1915, p. 70.

⁷ C. Gooss, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 240.

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 203—216.

periale. Faptul este într-un totu firească, pentru că denarii republicani au rămas timp mult mai îndelungat în circulație, până ce au fost sustrași din circuitul pieței și teaurizați. Chiar și numai această constatare pledează împotriva opiniei lui Téglás, fiindcă monedele republicane nu se puteau uza în așa mare măsură, dacă ele ar fi fost în adevăr acumulate într-un teaur separat, încheiat și îngropat în sau îndată după anul 31 î.e.n.

Epoca de formare a tezaurului de la Tibodu, ca și a altor tezaure similare, apare și trebuie considerată ca fiind lungă. Nucleul mare de piese republicane, foarte tocite, la care s-au adăugat apoi monedele imperiale, mai bine conservate, arată că începutul procesului de teaurizare este anterior cuceririi Daciei de către romani. Uzura mare a denarilor republicani exclude însă presupunerea că ei ar fi fost acumulați în teaur pe vremea Republicii și dovedește depozitarea lor după o lungă și intensă circulație. Dar când au intrat ei oare în conținutul comorii? Răspunsul, care constituie de fapt dezlegarea nodului gordian în problema începutului perioadei de alcătuire propriu-zisă a tezaurelor romane „mixte”, îl poate furniza numai compoziția însăși a acestei comori și a altora asemănătoare, privită *neconștient* prin prisma fenomenelor de circulație monetară din Dacia romană. Fără a intra aici în detaliile argumentării, prezentate de noi cu alt prilej⁹, ne mărginim doar a spune că hiatul în teaur nu putea apare decât în cazul când agonișirea lui fusese începută după reforma monetară neroniană din anul 64. În caz contrar, tezaurul trebuia să cuprindă și monedele primilor împărați, lucru care nu se constată. Stocul mare de monede republicane nu a fost acumulat nici în sec. II e.n., deoarece denarii din timpul Republicii sînt atît de puțini în satele, orașele, cimitirele și castrul trupelor auxiliare din Dacia romană, încît din ei, numai în sec. II e.n., nu se putea nicidecum forma în sinul comorii un nucleu atît de mare. Rămîne doar perioada dintre Vespasian și începutul domniei lui Traian, singura în care poate fi plasat începutul strîngerii tezaurului. Că acest depozit monetar a început să fie adunat în vremea dinastiei Flaviilor o dovedește, mai întîi, și faptul că dacii, ca și germanii din timpul lui Tacitus, preferau denarilor imperiali pe cei republicani numai după Nero, nu și mai înainte¹⁰, iar apoi constatarea că monedele lui Vespasian, în afară de două exemplare, au fost teaurizate la scurt timp după emitere, indiciu sigur fiind starea lor atît de bună, de parcă ar fi fost proaspăt ieșite din monetărie.

Dar cine putea fi, sub raport etnic, proprietarul care a început să agonisească monede, în aceeași comoară, și înainte de războaiele lui Traian cu Dacia și după aceea, pînă la Marcus Aurelius? Fost-a el oare un negustor ori colonist venit din Imperiu în noua provincie sau era mai degrabă o familie din rîndul populației autohtone dacice? Excluzînd o eventuală transplantare a tezaurului sau a unui nucleu al său din altă provincie romană în Dacia¹¹, răspunsul nu poate fi decât unu singur: începutul pretraianic, pe pămîntul Daciei, al tezaurului de la Tibodu și continuarea lui pînă la Marcus Aurelius nu erau posibile decât în sinul populației localnice, în cadrul unei familii mai înstărite, care a supraviețuit înleștării militare dintre Traian și Decebal, acomodîndu-se apoi condițiilor de viață impuse de noua stăpînire. Perpetuarea teaurizării din perioada preromană și în vremea Daciei ca provincie a Imperiului este un fenomen observat și în alte depozite monetare romane, care, toate laolaltă, pot forma un nou argument, de data aceasta de ordin numismatic, în sprijinul stăruirii populației băștinașe dace sub ocupația romană¹².

Cu privire la data îngropării tezaurului, indicații sigure ne oferă monedele cele mai recente, emise pînă în anul 167, fapt din care rezultă că el fusese ascuns, în întregime, de ultimul său proprietar în anul respectiv sau îndată după aceea.

Depozitul monetar de la Tibodu nu este singurul care a fost îngropat sub domnia lui Marcus Aurelius. În spațiul Daciei romane și în regiunile limitrofe popu-

⁹ D. Protase, în *Rev. Hist.*, IV, 2, 1965, p. 207—220; *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, București, 1966, p. 90—102.

¹⁰ Vezi în această privință B. Mitrea, în *Materiale*, I, 1953, p. 581.

¹¹ D. Protase, *loc. cit.*

¹² *Ibid. m.*

late de dacia liberi mai există și alte tezaure încheiate cu monede de la acest împărat. Astfel, în interiorul provinciei se cunosc tezaurele de la Sînpaul (jud. Harghita)¹³, Barbura¹⁴ și Bucium (jud. Alba)¹⁵, Cristurul Secuiesc (jud. Harghita)¹⁶, iar mai spre răsărit de granițele romane sînt atestate descoperirile de la Bancu Ciucului (jud. Harghita)¹⁷, Oniceni (jud. Neamț)¹⁸, Negri (jud. Bacău)¹⁹ și Simionești (jud. Neamț)²⁰. În Crișana de asemenea se pare că au fost îngropate atunci două tezaure la Cherechi²¹ și Covăsinț (jud. Arad)²². În afară de tezaurele de la Oniceni și Negri, despre care știm că se termină cu piese din anul 166, celelalte sînt lipsite de indicațiile referitoare la data de emisie a ultimelor monede. Excepție va face probabil tezaurul de la Simionești, unde data monedelor finale urmează să fie stabilită. Deși informațiile existente despre ele sînt cu totul incomplete, credem totuși că aceste depozite monetare au putut fi tănuite în aceași vreme și din aceleași motive.

Cauza directă, care determinase pe mai mulți posesori de valori monetare, inclusiv pe cel de la Tibodu, să-și ascundă în pămînt avutul lor bănesc putea fi invazia marcomanilor în Dacia romană, eveniment care a provocat, ani la rînd, panică și nesiguranță în regiunile carpatice. Dispunerea geografică a tezaurelor la care ne referim — trei de-a lungul Mureșului (Cherechi, Covăsinț, Barbura), iar unul în zona auriferă din Munții Apuseni (Bucium), patru în Secuime (Tibodu, Sînpaul, Bancu, Cristur) și trei mai departe peste Carpații Orientali (Oniceni, Negri, Simionești), în Moldova — ar putea coincide cu principalele direcții de pătrundere impetuoasă a neamurilor marcomane și cu ținuturile cele mai primejdite. În mijlocul unor atari tulburări se poate presupune, fără a exista însă proba documentară, că au avut loc și oarecare revolte ale populației oprimată din lăuntrul provinciei, împotriva dominației romane. Oricum, cert este că o parte dintre aceste tezaure au fost îngropate în spațiul în care se afla Ulpia Traiana — Sarmizegetusa și mince de aur romane, unde știm din alte surse de informație că s-au dat lupte și s-au făcut devastări în timpul năvalei marcomane: însăși capitala Daciei era amenințată de un „îndoit pericol” (CIL, III, 1769: ...*ancipiti periculo virtutib(us) restituta*), exploatarea auriferă din Munții Apuseni a fost întreruptă, iar în galeriile minelor vremelnice părăsite s-au ascuns tăblițe cerate (a. 167—168)²³.

Pe temeiul considerațiilor de mai sus, se poate susține că tezaurul monetar roman de la Tibodu este unitar, depus într-un singur vas și îngropat în timpul războaielor marcomanice. Chiar dacă, în ultimă instanță, am admite depozitarea monedelor în două vase, așa cum înclină să creadă însuși Seidl și cum afirmă categoric Mommsen, aceasta nu exclude cîtuși de puțin unitatea tezaurului și apartenența lui la un singur proprietar autohton.

D. PROTASE

¹³ Fr. Müller, în MCC, IV, 1869, p. 424.

¹⁴ F. Kerecs, în NumK, XIV, 1915, p. 70; B. Mitrea, în SCIV, V, 1954, p. 483.

¹⁵ M. Pálffy, Földtani Intézet Évkönyvei, XVIII, 1910, p. 269; N. Macarovici, Revista științifică V. Adamachi, XXXII, 1946, p. 235.

¹⁶ Fr. Müller, în MCC, IV, 1859, p. 164 și 165, C. Gooss, în AVSL, XIII, 1876, p. 287.

¹⁷ Al. Ferenczi, ms. în posesia fiului său Șt. Ferenczi (Cluj). Tezaurul monetar de la Bancu, descoperit incidental în 1939, cuprindea „o mare cantitate de monede” depuse într-o oală de lut. Din conținutul lui au fost salvate doar 11 piese determinate amănunțit de Al. Ferenczi la Cabinetul numismatic din Cluj. Acestea aparțineau următorilor împărați și împărătese: Vespasian (2), Nerva (1), Traian (1), Hadrian (2), Faustina senior (3), Marcus Aurelius (1), Lucilla (1).

¹⁸ B. Mitrea, SCIV, VII, 1956, p. 165.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Tezaurul este inedit (Muz. Roman). El se compune din 101 denari romani, eșalonati de la Vitellius pînă la Marcus Aurelius. Nu cunoaștem, deocamdată, anul de emisiune al ultimei sau ultimelor monede. Informație de la Maria Chițescu (București).

²¹ I. Tömörkény și P. Harsányi, în NumK, XI, 1912, p. 11 (sub Kerek).

²² I. Miletz, în Törtéregért (seria veche), II, 1876, p. 168.

²³ Despre războaiele marcomanice, vezi C. Daicoviciu, TransAnt, ed. III (1945), p. 102—103, R. Noll, Zur Vorgeschichte der Markomannenkrige, în ArchAust., 14, 1954, p. 43—67, și D. Tudor, Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană (secolele II—III e.n.), București, 1957, p. 31—40, unde se găsește bibliografia de bază asupra acestor evenimente. Referitor la tezaurele încheiate în timpul lui Marcus Aurelius și la cauzele care au putut determina ascunderea lor în pămînt, vezi și observațiile făcute de B. Mitrea în SCIV, V, 1954, p. 182—184.

LE TRÉSOR MONÉTAIRE ROMAIN DE TIBODU (TRANSYLVANIE)

Observations et rectifications

(Résumé)

L'auteur reprend le problème du trésor de monnaies romaines découvert pendant l'année 1853 dans la localité de Tibodu (départ. Harghita) et publié pour la première fois par J. G. Seidl, dans *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, XIII, 1854, p. 137—138. Ce dépôt monétaire contenait au total 826 deniers, dont 202 pièces dataient du temps de la République jusqu'à l'époque de Marc-Antoine y compris, tandis que le reste de 624 pièces s'échellonnaient entre le règne de Vespasien et celui de Marc-Aurèle, la plus récente datant de l'an 167.

Dans les commentaires ultérieurs sur ce trésor, on avait affirmé que dans le cas donné il s'agissait de deux trésors différents, enterrés en deux vases distincts. S'appuyant sur les dates déjà publiées, l'auteur prouve, au contraire, qu'à Tibodu il a existé un seul trésor, accumulé par plusieurs générations. Il a appartenu à un propriétaire indigène, qui, menacé très probablement par l'invasion des Marcomans, l'avait enterré après l'an 167.

Anno 1854 in fodinis Hába-Sz.-Simon haud procul oppidum dacicum ALBURNUS (hodie Roşia Montana) sitis complures tabulae ceratae repertae sunt¹. Una ex his est tabula museo historico Clusiense (Cluj) adservata. Eam H. J. Finály primus edidit a. 1861. Editioni imaginem photographica quam vocant Daguerreo-typie (D) et alteram ligno expressam (L) adiecit. Deinde a. 1873 Th. Mommsen hanc tabulam denuo in medium protulit adiuvante Carolo Zangemeister (CIL III, p. 948 n. 10). Editor apographum fecit pendente ex imagine photographica Clausenburgo (Clusio) missa². Coniecturae quas quidem V. Arangio-Ruiz a. 1943 dedit in apographum, de quo modo dixi, redeuntur³.

Lectionem Caroli Zangemeister retractavi. Fundamentum huius editionis est exemplar imaginis photographicae. Tabulam amplius quam centum annis adservatam pluribus locis commutatam esse apparuit. Quod tum Finály et Zangemeister per facile viderunt nunc mutilum est; aliud melius cernere possumus. In litteris legendis ita versatus sum ut imprimis rationem imaginis photographicae haberem. Litterae quae in D vel L leguntur linea subscriptae sunt. Haud rari quidem sunt loci, quibus apographum scripturam antea conservatam esse ostendat.

Tabulam transcriptam sequitur explicatio. Si tabulam ceratam adhibueris fieri potest ut nonnulla supplementa facienda sint.

- 1 Macrino et Celso cos. XIII kal. Iunias Flavius Secundinus
scripsi rog[at]us a Mem-
- 2 mio Asclepi, quia se lit[er]as s[cire] negavit, it quod dixit
se locase [et] locavit
- 3 operas s[ua]s opere aurario Aurelio Adiutori e[x h]ac die
[i]n idu[s] Novembres
- 4 proximas [X]s[e]ptaginta liberisque X [HS. Mer]c[ede]m per
[t]empora accipe[re]
- 5 debebit. Qu[as] operas sanas v[ale]ntes [ed]e[re] debebit
conduct[ori] s.s.]
- 6 Quod si invito condu[ct]ore decedere aut c[e]ssare volue[rit]
[dare]
- 7 [d]ebebit in dies singulos [H]S V num(mos) (a)ere octus[s]
(is) c[on]duct[or]i. [Si laborem]
- 8 [fl]uor impedierit, pro rata c[o]nputare de[bebit] c[on]duc[tor].
Si t[em]po-
- 9 re peracto mercedem sol[v]endi moram fecer[it, ead] em po ena]
- 10 tenebitur exceptis cessatis tribus.

¹ De eo plus: Finály, *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei* 1 (1861) 83s. CIL 3, 929.

² Addenda CIL 3, 1058.

³ Fontes iuris romani anteiustiniani, pars tertia negotia, Florentiae 1943, n. 150a, p. 466.

Actum Immenoso maiori

Titus Beusantis
qui et BraduaSocratio Socra-
tionis

Memmius Asclepi

Ad lin.:

1. Perspicue post 'X' quattuor notae legi possunt; ultima paululum brevior neque tamen ad 'kal.' pertinet.
2. Non lit[teras] ut adhuc legitur, sed lit[eras] quia lacuna usque ad imam partem litterae s quae sequitur patens duabus tt brevior est.
4. Post 'liberisque' superior pars litterae X exstat. E loco mutilo qui sequitur duae lineae eminent quarum forma talis est ut ea ad notam HS referenda sit (exempla notae HS in multis chirographis pompeianis inveniuntur, cf. CIL 4 Suppl.). Haec omnia alibi subtilius disseram.
5. Qu[as] cf. litterarum forma linea tertia: operas s[ua]s. Vide etiam CIL 3 p. 948 n. 9 lin. 5 et CIL 3 p. 949 n. 11 lin. 10.
6. Decedere: ima pars ductus litterae d discerni potest.
7. Ad hoc Röhle, *Studia et documenta historiae et iuris* 33 (1967). Supplevi [Si laborem]; nam [quod si] lacunam non explet.
8. Ad verbum finitum 'debebit' nomen 'conductoris' pertinet. Tabellio nomen conductoris in finem legis ponere solebat (v. lin. 5, 7).
12. Subscriptiones exceptor ipse in obliquum infra verba contractus posuit.

Cassalae

ROBERT RÖHLE

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE LA POTAISSA (TURDA)

În vara anului 1964 s-a construit pe teritoriul oraşului Turda, în partea lui de vest, o nouă arteră a şoselei naţionale Cluj — Sibiu, care în bună parte trece prin zona anticului oraş Potaissa. Cu acest prilej, de-a lungul traseului, în două puncte diferite şi anume pe panta de est a Dealului Zinelor şi în Rîtul Sinmihăienilor, în timpul lucrărilor, s-au descoperit¹ numeroase vestigii din epoca romană².

În primul punct, situat la sud de dealul Cetate pe care se afla castrul legiunii a V-a Macedonica³, adică în cel de pe panta estică a Dealului Zinelor, cuprinsă între Valea Sindului şi Arieş, pe o fişie de teren lată de cca. 10 m (cît este lăţimea drumului pe direcţia nord-sud), pe o distanţă de cca. 300 m, au apărut numeroase urme materiale romane. Stratul de cultură începe la adîncimea de 0,30 m, după cum s-a observat pe latura de vest a acestei fişii⁴, şi ţine în majoritatea cazurilor pînă la 0,80 m, fiind de multe ori mai lat ori mai îngust sau chiar întrerupt pe anumite locuri.

În partea de nord a acestei fişii⁵, grupate pe o porţiune de 18 m, au fost descoperite rămăşiţele a şase cuptoare de olărit, circulare, cu diametrul între 1,50—2 m, total distruse, semnalate în săpătură prin numeroase dărîmături, arsură, multă cenuşă şi foarte mult material ceramic constind din vase de diferite forme, întregi sau fragmentare. Din cuptoare, ale căror contururi nu le-am mai putut identifica în teren decît prin puternicile urme de arsură care delimitau locul vetrei, doar într-un singur caz am putut observa ceva mai mult, adică o parte din vatră şi foarte puţin din peretele şi bolta cuptorului⁶. Vatra, refăcută în trei rînduri, puternic arsă, era formată dintr-un strat gros de cca. 0,50 m, conţinînd multe materiale de umplutură, ca bucăţi de cărămidă, piatră, cenuşă şi moloz. De la suprafaţa vetrei, pe marginile acesteia, peretele cuptorului, clădit din patru rînduri de cărămizi ce alternau cu cite un strat de lut şi umplutură, se ridica vertical 0,50 m, după care continua o uşoară arcuire a peretelui, urmînd apoi bolta propriu-zisă, făcută din cărămidă şi piatră⁷. Menţionăm că atît vatra şi peretele, cît şi partea boltită a cuptorului au fost făcute cu un strat gros de lut.

¹ Lucrările au fost urmărite sub aspect arheologic făcîndu-se, pe cît a fost posibil, şi observaţiile necesare, de un colectiv compus din I. Mitrofan şi C. Pop de la Muzeul de istorie a Transilvaniei Cluj şi Z. Milea, M. Pop de la Muzeul municipal Turda.

² Aceste puncte sînt cunoscute încă din trecut, prin numeroase descoperiri ocazionale, ca bogate zone cu vestigii romane, cf. B. Orbán, *Torda város és környéke*, 1889, p. 47—48; I. Téglás, *Romok és leletek a tordai Tünderhegyen*, în *ArchÉrt.*, XXX, 1910, p. 123—130; I. I. Russu, *Descoperiri arheologice la Potaissa*, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 330—340; O. Floca, *Sistemele de înmormîntare din Dacia Superioară română*, în *Sargetia*, II, p. 24—30, 41, 42; C. Daicoviciu, *Potaissa în RE*, XXII, col. 1014—1015, 1019—1020; I. Tîgăra, *Necropolele de la Potaissa*, în *ProblMuz*, 1960, p. 195—212; D. Tudor, *Oraşe, tirguri şi sate în Dacia română*, Bucureşti, 1968, p. 209—213.

³ Cf. I. Téglás, *op. cit.*, p. 125; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 130—131; C. Daicoviciu, *op. cit.*, col. 1015—1016; I. H. Crişan, *Şantierul arheologic Turda*, în *Materiale*, VII, 1959, p. 431—432; *IstRom.*, I, 1960, p. 381, Conturul său se observă bine şi astăzi pe teren.

⁴ Unde săpăturile pentru nivelarea terenului au fost efectuate mai adînc în panta dealului, pătrunzînd pînă în solul neumblat.

⁵ Aici au început mai întîi lucrările de construcţie din acest punct.

⁶ Notăm că în această parte de cuptor, păstrată, printre fragmentele de vase, cenuşa şi molozul provenite din dărîmături, s-au găsit şi un vas întreg.

⁷ Din observaţiile şi calculele făcute la faţa locului, se pare că cuptorul nu avea nici diametrul şi nici înălţimea mai mare de 1,50 m.

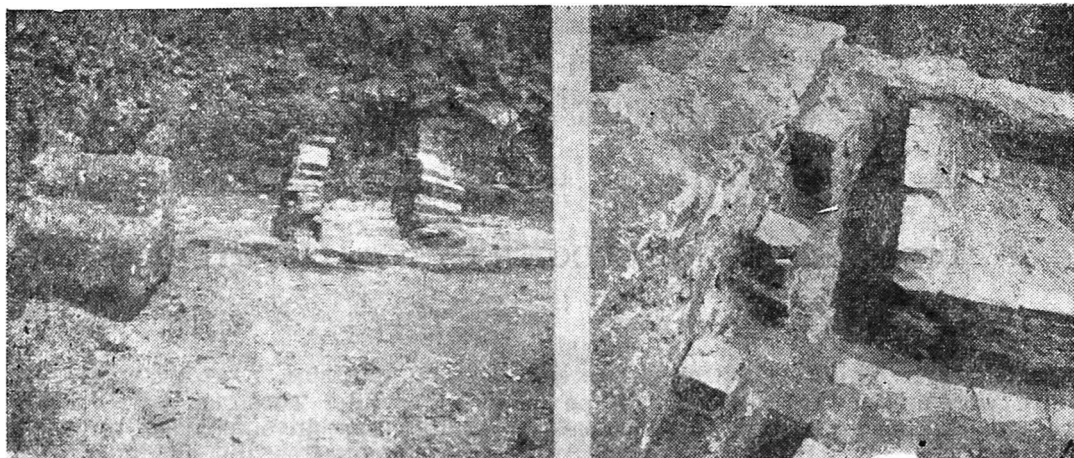

Fig. 1. — 1, Treptele și gura *hypocaustum*-ului; 2, O parte din *hypocaustum*.

La 25 de m spre sud de cuptoare s-au aflat urmele unei clădiri cu *hypocaustum* (fig. 1/2). Clădirea era de formă dreptunghiulară, lungă de 15 m⁸, cu ziduri din piatră, groase de 0,50 m. De la nivelul de umblare al clădirii dinspre mijlocul ei, se putea coborî la gura cuptorului pe două trepte înalte de câte 0,25 m, săpate într-un bloc de piatră în formă de L (fig. 1/1)⁹.

Începînd de la 2,50 m spre sud de această clădire, s-au descoperit ziduri din partea vestică a unei construcții cu absidă¹⁰, formată dintr-o singură încăpere lungă de 13 m, orientată înspre nord. Și pereții acestei construcții, din care s-a păstrat foarte puțin, erau din piatră, acoperiți pe fața interioară cu un strat gros de tencuială de culoare alb-gălbuie. În incinta construcției, pavată cu cărămizi obișnuite, așezate pe un strat subțire de nisip, s-au aflat partea inferioară a unui altar, dedicat de către Aurelius Ianuarius, zeului Silvanus¹¹ și un fragment din baza unei coloane. Altarul votiv are următorul text: SILVA/NO DO(mestico)/ AVR(elius) IA/NVARI(us) / V(otum) L(ibens) P(osuit)¹²; din primul rînd al textului s-a păstrat numai marginea de jos a literelor.

Din imediata apropiere a acestei construcții, pe o distanță de cca. 30 de m spre sud, de la 0,60 la 1,60 m adîncime au apărut sfîrîmături de blocuri de piatră prelucrate. În strat s-au mai găsit: 8 capace simple de sarcofag¹³, unele semi-prelucrate, un fragment dintr-un *mortarium* de piatră, un altar anepigraf și un fragment din partea superioară a unui alt altar. Acesta din urmă, foarte deteriorat, fiind din piatră calcaroasă moale, are în chenarul reliefat de la baza frontonului, foarte ștearsă, inscripția VAL ALEXAN[DER], iar în cîmpul inscripției, din care s-a păstrat foarte puțin, se poate observa cu greu partea de sud a trei litere de la începutul unui rînd, pe care nu le putem descifra.

În continuare s-au găsit: urmele a două clădiri, dintre care una pavată cu cărămizi, o porțiune dintr-o conductă de apaduct, alcătuită din tuburi de lut ars

⁸ Lățimea nu se cunoaște, întrucît peretele vestic al clădirii nu a fost prins în săpătură, ieșind în afara acesteia.

⁹ Blocuri asemănătoare au fost folosite și în construcția podului roman de peste Arieș, ale cărui ruine se mai puteau vedea încă la începutul veacului trecut (cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 213).

¹⁰ Din cauza terenului în pantă, latura ei estică, fiind mai la suprafață și deci mult mai expusă lucrărilor agricole, a fost distrusă total.

¹¹ De pe teritoriul orașului Potaissa mai sînt cunoscute șase altare închinat lui Silvanus: *CIL*, III, 903; *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 314; *Materiale*, VI, 1959, p. 881—882; *ActMuz*, 1955, p. 103—104; *ProblMuz.*, 1964, p. 18—19.

¹² *ProblMuz.*, 1964, p. 31, nr. 4.

¹³ În partea superioară, capacele deși lucrate în două pante, cu fronton triunghiular, n-au acrotere. O clasificare a lor: O. Floca, *op. cit.*, p. 62—64.

(fig. 2) și o tăbliță votivă din marmoră pe care, încadrate într-un chenar simplu, sînt reprezentate în relief zeitățile Liber și Libera, întovărășite de acolii și atributele lor cunoscut¹⁴. Pe chenarul tăbliței, în partea de jos și de sus, se află incizat, aproape complet șters, textul unei inscripții a cărei lectură pare a fi AVR[E-L]IVS(?) VICTO[R] LIBR(arius) / LEGIO(nis) V MAC(edonicae)¹⁵.

În partea sudică a acestei fișii s-au mai descoperit urmele unor construcții și o statueta fragmentară din teracotă glazurată reprezentînd pe Venus (fig. 3)¹⁶. Din statueta, spartă în timpul lucrărilor, lipsesc partea inferioară și antebrațul drept. Tot aici s-au aflat și cîteva fragmente de vase, atipice, lucrate cu mîna¹⁷. În același punct, de-a lungul aceleiași fișii, s-au mai aflat: trei lucerne dintre care una mare, spartă, are pe fund, încadrată de două cerculețe concentrice, stampila IANVARIVS/F slab reliefată și cu ligatură între literele VA (fig. 4)¹⁸, trei fragmente de țigle cu stampila legiunii a V-a Macedonica, o statueta de teracotă reprezentînd un Silen¹⁹, un topor, un vîrf de lance, o furculiță și un cîrlig de fier, obiecte mărunte din bronz și fier, ace de os, fragmente de vase de sticlă, precum și monede din timpul împăraților: Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Septimiu Sever, Severus Alexander și Filip Arabul. De asemenea, din zona clădirilor mai sus semnalate au ieșit foarte multe materiale de construcție: blocuri de piatră, cărămizi, țigle, olane și mortar, iar vasele și fragmentele de vase descoperite în stratul de cultură, cu excepția cîtorva fragmente de *terra sigillata*, sînt de factură romană provincială (fig. 5), majoritatea de o execuție nu prea aleasă, în cea mai mare parte de culoare cărămizie și într-o mică măsură de culoare cenușie sau cărămizie-negricioasă.

Fig. 2. — Conductă de apaduct.

¹⁴ Pentru o descriere amănunțită a tăbliței, vezi C. Pop — Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 196, 198. *Römer in Rumänien*, Ausstellung, Köln, 1969, p. 218, F 112. *Dacia*, N.S. XII 1968 [1969], p. 413-6.

¹⁵ Dintre lecturile propuse pînă acum: *ProblMuz*, 1964, p. 31, nr. 3 și *ActaMN*, II, 1965, p. 198-9; a doua, cu unele rectificări, este acceptată și de noi.

¹⁶ O statueta similară a fost descoperită mai demult tot aici, *ArchErt*, XXX, p. 128.

¹⁷ Din pastă mai puțin consistentă, cu nisip în compoziție, înegal arsă, de culoare cenușie-negricioasă și cu urme de ardere secundară în exterior.

¹⁸ La Turda s-a aflat, mai demult, încă o lucernă cu stampila IANVARIVS/F (vezi *CIL*, III, 8076, 18, a), păstrată în colecția MuzIstCluj inv. 3843.

¹⁹ Vezi C. Pop — Z. Milea, *op. cit.*, p. 206 și fig. 1.

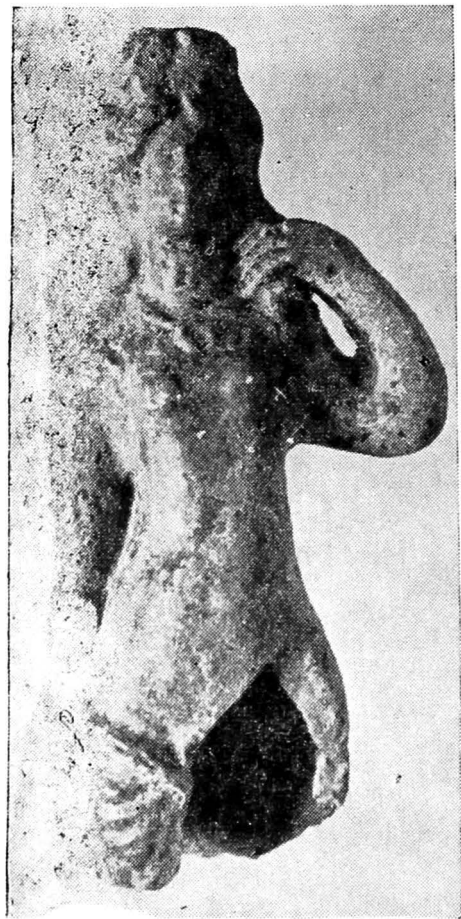

Fig. 3. — Statuetă de teracotă.

Fig. 4. — Lucernă cu stampilă.

Fig. 5. — Ceramică provincială romană.

La capătul sudic al acestei fișii, la poalele de sud-est ale Dealului Zinelor, pe malul stîng al Arieșului, săpîndu-se pentru fundația unui pilon al podului peste Arieș al noii artere, s-a descoperit, într-un mormînt de inhumație clădit din cărămidă, o fibulă de argint „cu capete de ceapă“, din sec. IV e.n.²⁰, lungă de 5,8 cm, lată de 4,1 cm și înaltă de 3,3 cm; are arcul ornamentat, în partea exterioară, cu triunghiuri incizate, înlănțuite, lucrate în tehnica *niello* și așa-zisele „capete de ceapă“ mai puțin pronunțate (fig. 6)²¹.

În cel de-al doilea punct, Rîtul Sînmihăienilor, în necropola mare din epoca romană, situată la cca. 1,5 km spre sud de Potaissa, efectuîndu-se săpături de fundație pentru construcția unui pod peste calea ferată Turda — Abrud, la sud de aceasta, lucrările noii artere au atins marginea sud-vestică a necropolei²². Aici, grupate pe un spațiu foarte restrîns, la 0,45—0,75 m adîncime, într-un strat de pămînt galben cu pietriș, s-au descoperit trei sarcofage de piatră²³. Două dintre ele, mari, orientate pe direcția NNV — SSE, se aflau alăturate: unul avea capacul prins cu o scoabă și plumbuit; în celălalt, în gura defunctului, s-a găsit o monedă de bronz ruptă și puternic corodată, se pare din timpul împăratului Traian. Cel de-al treilea sarcofag, mult mai mic, mormîntul unui copil, orientat pe direcția NE—SV, se afla la cca 1 m sud-est de primele două²⁴.

Revenind la descoperirile făcute în primul punct, adică cel de pe Dealul Zinelor, descoperiri care prin multitudinea și varietatea materialului se impun unui studiu mai amănunțit, vom prezenta pe baza observațiilor și a cercetărilor făcute, ținînd seama și de cele cunoscute anterior referitor la această zonă²⁵, unele considerații privind dezvoltarea punctului menționat în cadrul orașului antic²⁶.

Astfel, pe panta estică a dealului mai sus amintit, la poalele căruia se afla nucleul central al orașului Potaissa²⁷, după natura materialului arheologic desco-

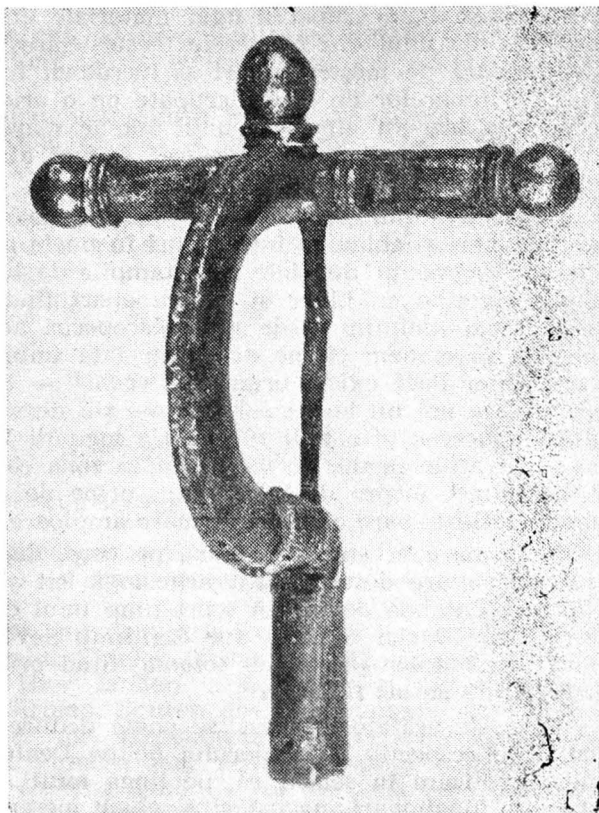

Fig. 6. — Fibulă de argint.

²⁰ Cf. *IstRom*, I, 1960, p. 618 și D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, 1966, p. 138. Pentru o fibulă asemănătoare găsită într-un mormînt împreună cu monede de la Constantius Chlorus și Licinius, vezi I. Kóvrig, *A császárkori fibulák főformái Pannoniában*, în *DissPann*, Series II, nr. 4, p. 97, XXXV, 3.

²¹ Din corpul unei fibule de argint de acest tip, lucrată în aceeași tehnică, provine și inelul cu inscripția QVARTINE VIVAS, descoperit la Micia (Vețel), CIL, III, 6288 și păstrat în MuzIstCluj, inv. 5855; *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 467—472.

²² Despre topografia și aria necropolei: AISC, III, 1936—1940, p. 330—331; O. Floca, *op. cit.*, p. 20—21 și fig. 11; I. Țigăra, *op. cit.*, p. 196, fig. 1 și p. 210. De fapt, dacă ținem seama de formele de teren ușor ondulate din această zonă, deși terenul este arabil, și astăzi se poate urmări cu oarecare aproximație aria necropolei.

²³ De tipul celor obișnuite în Dacia, capacele avînd acrotiere (cf. O. Floca, *op. cit.*, p. 62—63).

²⁴ După disponerea lor în teren, îngrămădite deși spațiu era, se pare că sarcofagele constituiau un grup familial.

²⁵ Vezi nota 2.

²⁶ Despre dezvoltarea și întinderea Potaissei, vezi C. Daicoviciu, *Potaissa*, în RE, XXII, 1, col. 114—115; I. I. Russu-Z. Milea, *op. cit.*, p. 15 și D. Tudor, *op. cit.*, p. 209—215, 219—220.

²⁷ I. Téglás, *op. cit.*, p. 125, 128 și D. Tudor, *op. cit.*, p. 210—211.

perit cît și după gruparea unor materiale în teren credem că avem de-a face, mai degrabă, cu unul din cartierele meșteșugărești ale orașului, în care putem distinge deocamdată pe meșterii olari și lucrătorii în piatră. Pentru aceasta pledează prezența cuptoarelor de olărie grupate pe o arie restrînsă, într-un singur loc²⁸ și descoperirea într-un alt loc a unui număr mare de sfîrîmături de blocuri de piatră prelucrate, a unui altar anepigrafiat și mai ales a unor capace de sarcofage, dintre care unele semiprelucrate.

Existența unui strat relativ subțire de cultură materială cu slabe urme de suprapuneri și chiar cu întreruperi în unele porțiuni²⁹ și mai ales descoperirea celor cîteva fragmente de țigle cu stampila legiunii a V-a Macedonica, precum și a tăbliței votive cu Liber și Libera aparținînd unui militar din această legiune, ca să nu mai amintim și de alte descoperiri anterioare făcute în aceeași zonă, toate ne fac să credem că ne aflăm în fața unui cartier relativ nou. Acest cartier, în care, chiar dacă există urme mai vechi³⁰ — după cum se pare, cu mult mai puține și pe care noi nu le-am surprins — s-a dezvoltat, ca de altfel întregul oraș roman, după aducerea prin anii 167—168 a legiunii V-a Macedonica, iar după descoperirile și observațiile făcute pe teren atît în zona cercetată de noi, cît și pe panta de nord a dealului³¹, înspre dealul Cetății, urme de cultură materială aflîndu-se pe o arie foarte întinsă, pare că a luat o mare amploare.

Ca urmare acestei dezvoltări, pe care, după cum s-a mai spus, o ia întreg orașul, dezvoltare dovedită atît arheologic cît și de izvoarele epigrafice³² și de știrile antice³³, Potaissa devine în scurt timp unul dintre cele mai mari și mai importante centre ale Daciei romane, sub Septimiu Sever primind titlul de *municipium* și nu mult după aceea pe cel de *colonia*, fiind printre puținele orașe ale provinciei care se bucurau de *ius Italicum*³⁴.

Din cele arătate mai sus, se poate deduce și o creștere rapidă a populației orașului și, respectiv, a cartierului de pe Dealul Zinelor, creștere pe care trebuie să ne-o explicăm în sensul că, pe lîngă mulți veniți din alte părți ca: familiile soldaților, funcționari, negustori și chiar meseriași, acum se vor fi așezat aici și un număr mare de localnici³⁵. Atrăși de posibilitățile și avantajele pe care le oferea dezvoltarea impetuoasă a orașului, acum se vor fi stabilit în acest cartier și mulți meșteșugari provenind din mediul rural și, poate, chiar din localități ceva mai răsărite, înjghebind aici mici ateliere, căutînd să producă după cerințele vremii, pe măsura posibilității și priceperii lor. Numai așa se poate explica faptul că multe din substrucțiunile clădirilor și ale cuptoarelor de olărit surprinse erau destul de simple, că majoritatea monumentelor și a obiectelor aflate sînt din material mai puțin ales și de o execuție nu prea strălucită, nemaivorbind de ceramică, pe cea mai mare parte a căreia, deși lucrată din pastă bună și după tehnica romană, pece-tea provincialismului apare evidentă. Faptul că unele construcții erau prevăzute cu instalații de *hypocaustum* sau erau padimentate, că unele obiecte și piese găsite aici

²⁸ Nu este exclus ca alături de vase să se fi produs aici și figurile din lut ars și chiar lucerne. În sprijinul acestei afirmații pot fi aduse cele trei statuete de teracotă, dintre care două descoperite acum (pentru a treia, vezi nota 16), precum și cele trei lucerne dintre care două fără stampilă. De fapt încă mai demult, pe baza unui tipar de opaiț cu stampilă existent în col. MuzistCluj, inv. II 1137, ca provenind de la Turda, s-a afirmat existența unui atelier de fabricat lucerne la Potaissa (cf. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 72-73). Cît despre lucerna cu stampila IANVARIVS/F cu literele VA ligatură, ca și despre alta provenind tot de aici, vezi nota 18 și N. Gostar, în *ArhMold.*, I, 1961, p. 165, 183, 193, ținînd seama și de răspîndirea lor, înclinăm să le credem de asemenea un produs local și nu de import.

²⁹ Situații cu totul opuse celor cunoscute din marile aglomerări urbane de lungă durată, din epoca romană, unde stratul de cultură este mult mai gros, cu numeroase nivelări și suprapuneri.

³⁰ Vezi I. Téglás, *op. cit.*, p. 124-125 și 128.

³¹ De pe această pantă, în primăvara aceluiași an cu prilejul lucrărilor agricole, s-au descoperit două altare, vezi *ProbiMus*, p. 31 nr. 1-2.

³² Notăm că, din cele cunoscute pînă în prezent, din teritoriul Potaissae au fost scoase la iveală ocazional peste 200 de inscripții (cf. *Matériale*, VII 1961 p. 431), numărul lor crescînd dela an la an.

³³ Ulpian, *Digesta*, I, 15, 1, 9.

³⁴ După mărturia lui Ulpian acestea erau: Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Potaissa.

³⁵ De diferite situații sociale și diverse ocupații.

(aduse din alte părți) sînt de bună calitate și de-o înaltă execuție³⁶, denotă că o parte a populației acestui cartier a ajuns la un ridicat nivel de prosperitate și bunăstare.

Descoperirea mormîntului de cărămidă, datat, prin fibula „cu capete de ceapă“, în prima jumătate a sec. IV e.n., iar mai demult, a unei geme creștine³⁷, precum și a unor monede postaureliene³⁸, aflate pe teritoriul orașului, dovedește că și aici, ca de altfel și în alte multe centre cunoscute din epoca romană, viața își desfășura cursul în condițiile noi survenite după părăsirea provinciei, o bună parte a populației rămînînd pe loc și că legăturile cu sudul, cu lumea romană, din care aceste teritorii fuseseră desprinse, continuau³⁹.

IOAN MITROFAN

BODENFUNDE VON POTAISSA (TURDA)

(Zusammenfassung)

Im Frühjahr 1964 wurden auf dem Stadtgebiet von Turda beim Bau eines neuen Teilstücks der Chaussee Cluj — Sibiu an zwei verschiedenen Stellen zahlreiche römische Reste gehoben.

Südlich des Dealul Cetății (Burgberg), auf dem sich das Lager der *legio V Macedonica* befunden hatte, liegt der Dealul Zinelor (Feenberg). An seinem Osthang kommen wir zur ersten Fundstelle. Hier fanden sich in einem aufgegrabenen Landstreifen: die Reste von sechs Töpferöfen, Spuren der Steinmauern von Gebäuden, einige mit Apsis, gepflastert oder mit Hypokaustanlage versehen (Abb. 1), weiters eine dicke Schicht von Steintrümmern und acht Sarkophagdeckel, davon einige halbbearbeitet, sowie eine Wasserleitung (Abb. 2). Im Umkreis der genannten Gebäudereste fanden sich noch: ein dem Silvanus Domesticus geweihter Altar, das Bruchstück eines Altars mit Inschrift, ein Votivtäfelchen mit Liber und Libera, Tonlampen, eine davon mit dem Stempel der V. macedonischen Legion (Abb. 4), kaiserzeitliche Münzen, Tonware (Abb. 5), Terrakottastatuetten (Abb. 3) und Kleinfunde aus Bronze und Eisen. Am Südende dieses Streifens wurde, am linken Arieș-Ufer, ein Ziegelgrab und darin eine silberne Fibel mit Zwiebelkopffenden (Abb. 6) aus dem 4. Jh. gefunden.

An der zweiten Fundstelle, dem Rîtul Sînmihăienilor, etwa 1,5 km südlich von Potaissa wurde durch die Erdarbeiten nur der südwestliche Rand des grossen Gräberfeldes angeschnitten. Hier wurden auf beschränktem Raum zwei grosse und ein kleiner Steinsarkophag aufgedeckt.

Aus der Vielfalt, der Art und Anordnung des Materials der ersten Fundstelle und im Hinblick auf frühere Entdeckungen aus dieser Gegend geht hervor, dass wir es hier mit einem verhältnismässig neuen Stadtviertel zu tun haben, in dem wir vorläufig Töpfer und Steinmetze sicher unterscheiden konnten. Hier mag sich neben vielen Auswärtigen auch eine grosse Zahl von Einheimischen angesiedelt haben. Das Viertel schien in vollem Aufschwung begriffen und das Leben darin bestand auch weiter fort, selbst nachdem die römischen Behörden die Provinz verlassen hatten.

³⁶ Dintre ele cităm: fragmente de vase *terra sigillata*, o mică statueta aceală din alabastru, precum și tăblița votivă cu Liber și Libera. În legătură cu acest din urmă monument considerat ca un produs local, cf. *ActaMN*, II, p. 201 și nota 42 a, noi credem că e o piesă de import adusă sau cumpărată și că numai inscripția neordonată și sfîngace, cu numele și titulatura dedicantului de pe chenarul tăbliței scrise într-o ordine inversă a fost executată local. Contrastul dintre execuția fină și sigură a reprezentărilor de pe tăblița și grafia literelor de pe chenar ne pare hotărîtor.

³⁷ Pentru descrierea gemei și bibliografia în legătură cu aceasta: D. Protase, *op. cit.*, p. 150.

³⁸ Cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 170.

³⁹ Remarcăm că cel înmormîntat în mormîntul de cărămidă, cu fibula de argint „cu capete de ceapă“, și care se pare că a fost destul de avut, a rămas cu toate acestea pe loc ca mulți alții, legat prin interese economice și de familie de aceste meleaguri, fiind înmormîntat după datinile romane.

UN CIMITIR DE INCINERAȚIE DIN EPOCA ROMANĂ LA IACOBENI (TRANSILVANIA)

În punctul căruia localnicii îi spun „Sărătură” sau „La Vie”, situat la circa 2 km spre sud-vest de vatra satului Iacobeni, com. Soporul de Cîmpie, jud. Cluj (fig. 1), pe coasta sudică a unui deal, lângă casa din cîmp a lui Safton Soporan (fig. 2 și 3), în primăvara anului 1961 (cînd s-a desfundat terenul pentru plantarea viței de vie) s-au descoperit — după spusele unor lucrători — vreo 15 morminte de incinerare, din care au fost achiziționate pentru Muzeul din Turda patru urne cinerare (fig. 4 și 5). Restul mormintelor s-au distrus în cursul lucrărilor de plantare a viei și din ele nu s-a mai putut recupera nimic. Urnele salvate conțineau cenușă, oase bine calcinate de om matur, bucățele de cărbune, iar în una — nu se știe în care din cele patru — s-a aflat și un inel roman de bronz, care ulterior s-a pierdut.

Această descoperire fortuită ne-a determinat să facem, în iulie 1961, un sondaj la „Sărătura” Iacobenilor, cu speranța că vom mai găsi alte morminte, pe baza

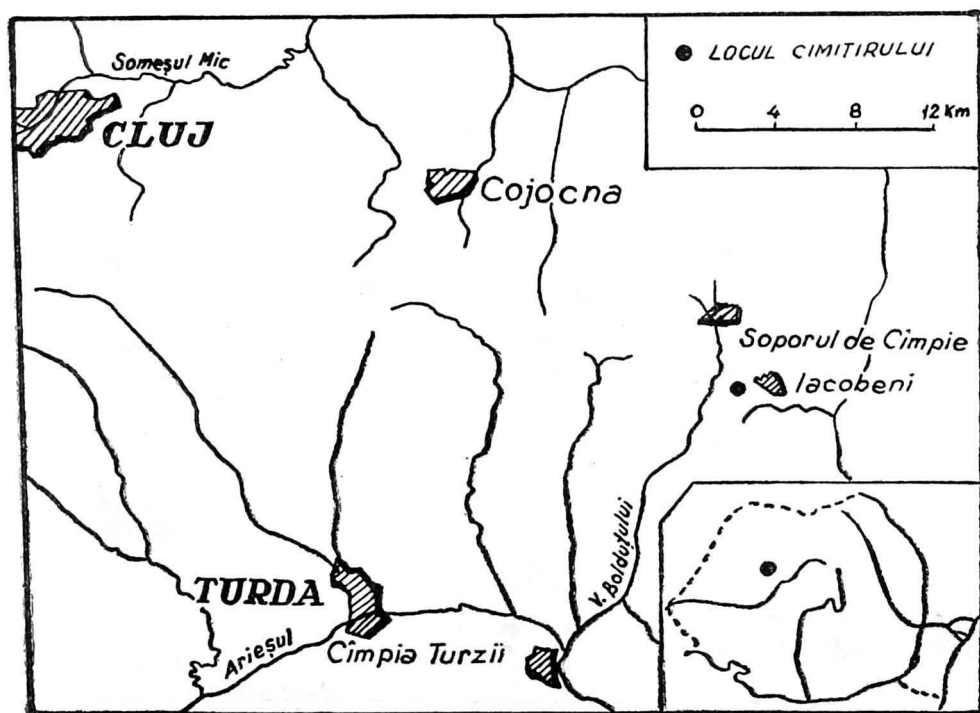

Fig. 1. — Poziția geografică a satului Iacobeni.

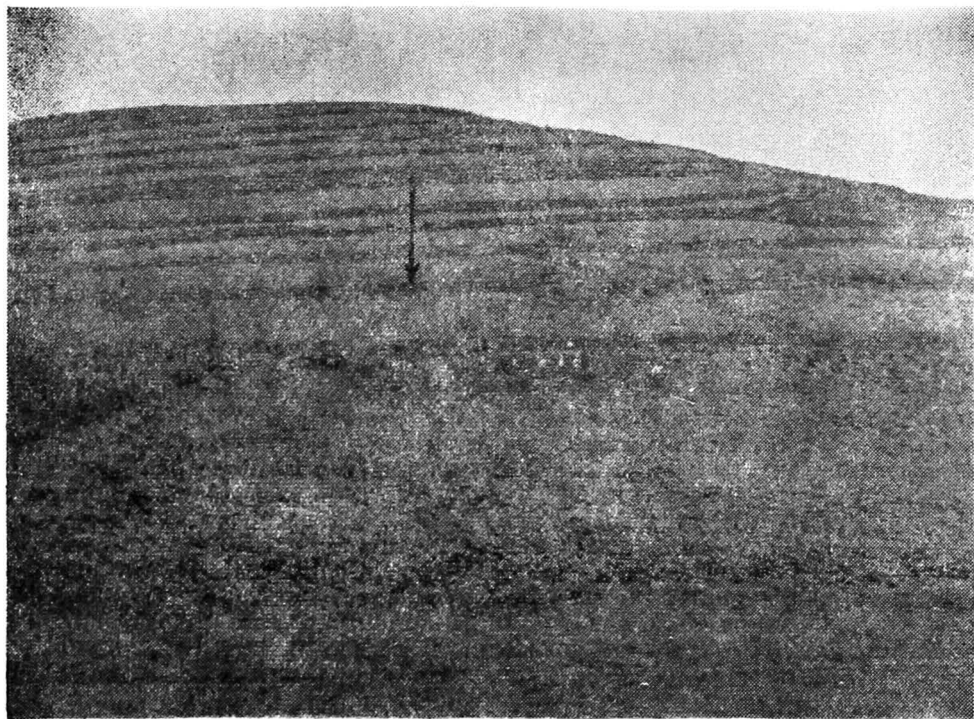

Fig. 2. — *Iacobenii*. Locul numit „Sărătură”, unde s-au descoperit mormintele de incinerare din epoca romană (vedere dinspre sud).

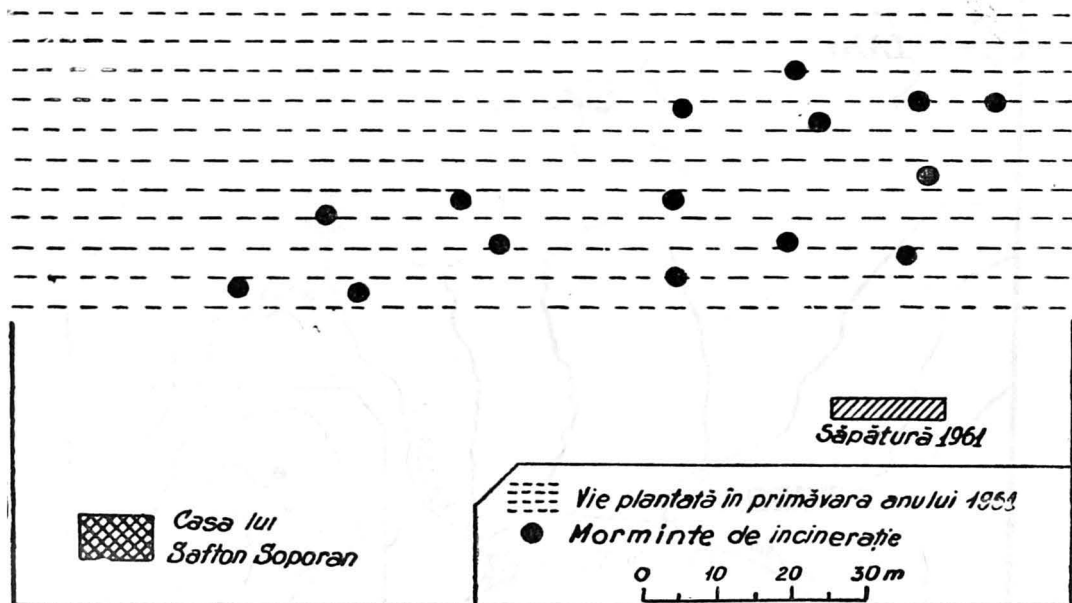

Fig. 3. — *Iacobenii*. Punctul zis „Sărătură”, cu locul de descoperire al mormintelor de incinerare și al sondajului efectuat în anul 1961.

1

2

3

4

Fig. 4. — *Iacobenii*. Urne cinerare romane, de culoare roșie, găsite în primăvara anului 1961 la „Sărătură” (Muz. Turda).

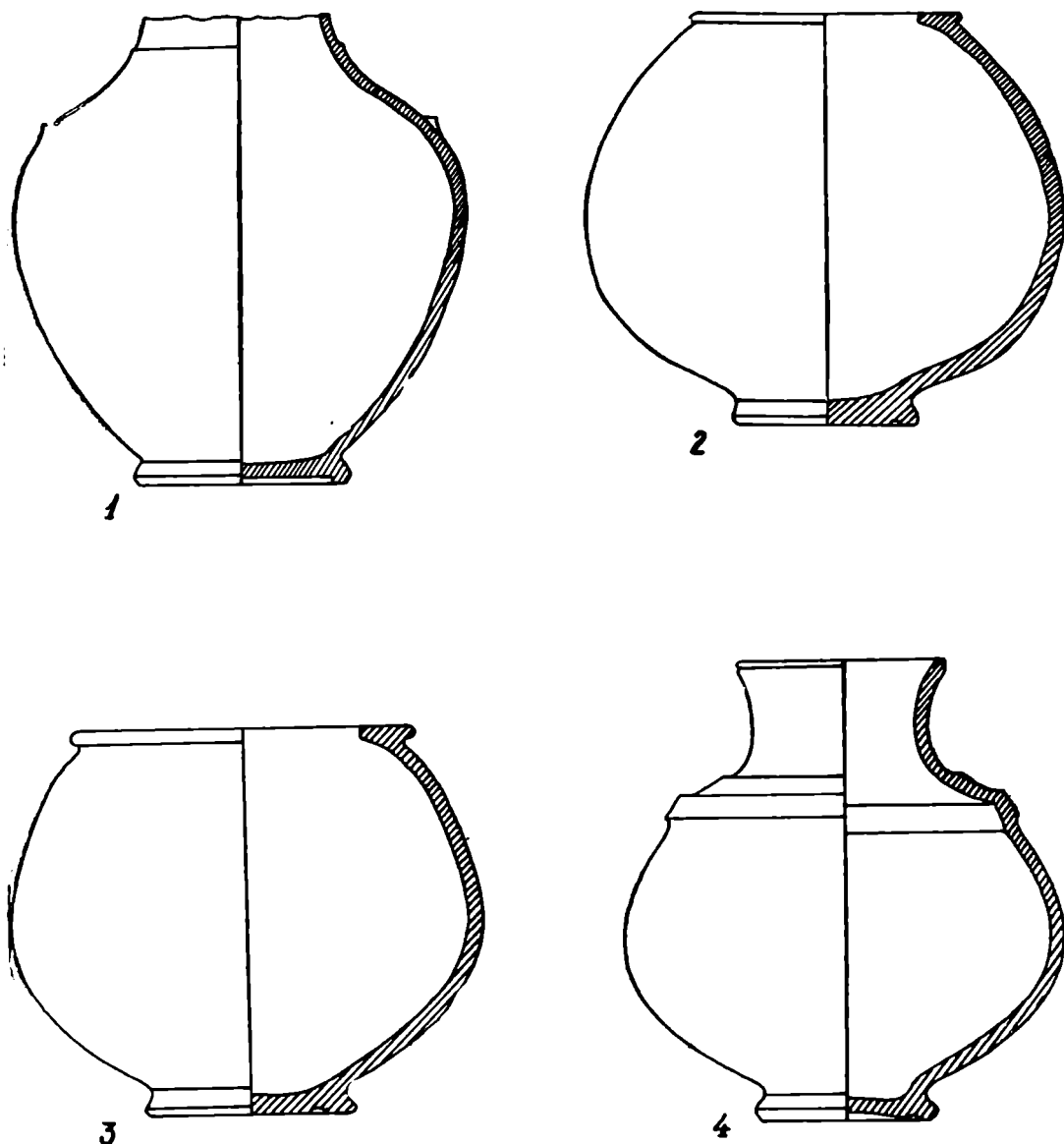

Fig. 5. — *Iacobeni*. Urne cinerare romane, de culoare roșie, găsite în 1961 la „Sărătură” (Muz. Turda).

cărora să înregistrăm observații mai bogate și mai precise. Dar, din păcate, în parcela săpată atunci ($15 \times 3 \times 0,70$ m) nu s-a descoperit nici un mormânt. Cu toate acestea, există suficiente indicii care pledează pentru existența în locul respectiv a unui *cimitir* de incinerare din vremea dominației romane în Dacia. O săpătură mai extinsă, care nu era posibilă în vara anului 1961, terenul fiind cultivat cu porumb și sfeclă de zahăr, va aduce probabil precizări privitoare la proporțiile și caracterul cimitirului.

Condițiile în care s-a produs descoperirea mormintelor de la Iacobenii nu ne îngăduie să facem aprecieri sigure, referitoare la diversele aspecte legate de ritul și ritualurile funerare, etnicul defuncțiilor, întinderea și datarea restrînsă a cimitirului, ci ne obligă, prin forța împrejurărilor, să ne mărginim la cîteva observații generale, de natură mai mult sau mai puțin conjecturală.

După cum arată cele patru oale existente, este evident că unele morminte de incinerare erau prevăzute cu urne roșii, de factură superioară, ieșite din ateliere de olărie romane. Dar împrejurarea că din cele vreo 15 morminte întîlnite de lucrători au fost reținute doar patru ne îndreptățește să presupunem că o parte dintre celelalte morminte puteau fi de tipul cu o simplă groapă (fără urnă), în care fuseseră turnate resturile funerare, sau că avuseseră urne de calitate inferioară, care s-au rupt și deteriorat considerabil de-a lungul vremii, încît nu prezentau nimic aspectuos pentru a fi păstrate de sătenii descoperitori. Astfel, acestea au fost neglijate și s-au distrus, informațiile despre ele fiind pierdute pentru totdeauna.

Interesant de remarcat că nu se pomeniște nimic despre găsirea unor schelete umane, ci numai de „oase arse puse în oale“, ceea ce oferă indicația că mormintele observate erau toate de incinerare. Aceasta nu înseamnă, însă, că acolo nu puteau exista și morminte de înhumare, mai ales de copii mici, ale căror schelete, în mare măsură descompuse, au scăpat atenției muncitorilor, preocupați în primul rînd de caracterul și randamentul economic al lucrărilor.

Limitîndu-ne la examinarea sumară a urnelor salvate, remarcăm că două dintre ele (fig. 4 și 5) au formă globulară și buza lată, orizontală, lipită de corp, iar fundul prevăzut cu obișnuitul inel de susținere, aproape nelipsit în ceramica roșie provincial-romană. Oalele de acest tip, totdeauna fără toarte și cu diametrul pîn-tecelui deseori mai mare decît înălțimea, sînt bine cunoscute acum în Dacia romană din cimitirele autohtone de la Soporul de Cîmpie¹, Obreja (jud. Alba)² și Lechința de Mureș³, unde, folosite ca urne, se datează prin fibule cu precădere în prima jumătate a sec. III e.n. Sub formă de fragmente, oala roșie sferoidală este atestată în așezarea de la Cristești⁴, lîngă Tîrgu Mureș, și în castrul roman de pămînt de la Livezile (jud. Bistrița-Năsăud)⁵, databil la începutul sec. II. În afara Daciei, oale roșii globulare se mai întîlnesc, de pildă, în Raetia⁶ și Pannonia⁷, unde pot fi dateate și în sec. II. Celelalte două urne romane de la Iacobenii, ambele de culoare roșie, una cu două toarte rupte din vechime, iar cealaltă avînd înfățișare de ulcior fără toartă (vezi fig. 4 și 5), nu prezintă elemente caracteristice, spre a putea fi încadrate între limite cronologice restrînse. Totuși, ele pot fi contemporane cu urnele sferoidale.

Fără să stăruim în mod deosebit asupra cronologiei și apartenenței etnice a cimitirului, considerăm că la Iacobenii este posibil să avem de-a face cu o necropolă de tipul celei de la Soporul de Cîmpie, adică cu o necropolă daco-romană, databilă în a doua jumătate a sec. II și în cursul sec. III. Alegerea locului pentru înmormîntări la poalele unui deal, lîngă o vale, prezența oalelor globulare utilizate ca urne și vecinătatea celor două cimitire — între „Sărătură“ și cimitirul de la Sopor este o distanță de numai 4 km — sînt elemente care ne îndrumă spre atare posibilitate. Dar, firește, certitudinea pentru analogia etnică și cronologică pe care o presupunem nu o va putea oferi decît o viitoare investigație arheologică, menită să scoată la lumină mormintele care au mai rămas nedistruse.

D. PROTASE — Z. MILEA

¹ D. Protase — I. Țigăra, în *Material*, VI, 1959, p. 384; VII, 1961, p. 424 fig. 1 și p. 426; VIII, 1962, p. 531 fig. 4.

² Cimitirul este în curs de dezvelire. Materialul inedit în MuzIstCluj.

³ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 19.

⁴ Material inedit în Muz. Tg.Mureș.

⁵ D. Protase și Șt. Dănilă, în *SCIV*, 19, 1968, p. 536, fig. 5/9 și 6/9.

⁶ K. Schwarzenbach — J. Jacobs, în *JA*, IV, 1910, p. 58 și 59 fig. 10.

⁷ E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten)*, în *DissPann.*, ser. II, 20, 1942, p. 96, pl. XIV/14, 15; XXXVIII/8, XLII/12, 14; M. Groller, în *ArchÉrt.*, XXXI, 1911, p. 64—67, fig. 3/2.

EIN BRANDGRÄBERFELD AUS DER RÖMERZEIT IN IACOBENI (SIEBENBÜRGEN)

(Zusammenfassung)

Die Verfasser beschreiben vier Graburnen (Abb. 4 und 5), die aus einer Anzahl von etwa 15, im Frühjahr 1961 in Iacobenî, Bez. Cluj (Abb. 1), anlässlich von Erdarbeiten aufgedeckten Gräbern (Abb. 2 und 3) geborgen werden konnten. Eine kleine, im Sommer desselben Jahres durchgeführte Suchgrabung verlief ergebnislos. Dennoch glaubt man, dass an der betreffenden, von der Ortsbewohnern „Sărătură“ genannten Stelle sich ein ganzes Gräberfeld aus der Zeit der Römerherrschaft in Dazien (2. — 3. Jh.) befindet; das Ausmass und die Besonderheiten dieses Friedhofes wird man aber erst später einmal durch weitere Grabungen feststellen können.

Die Verfasser schliessen auf die Möglichkeit, dass es sich in Iacobenî um eine Nekropole vom Typ derjenigen handelt, die im Bereich des Dorfes Soporul de Cîmpie vollständig ausgegraben wurde, also um ein Brandgräberfeld der von den Römern unterworfenen Daker.

DOUĂ FRAGMENTE SCULPTURALE DIONYSIACE DIN DACIA ROMANĂ

Articolul profesorului Andrei Bodor (*Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 495—504) mi-a dat posibilitatea să identific două fragmente sculpturale descoperite în Dacia și care pot fi atribuite, fără nici un dubiu, cultului dionysiac.

1. — *Statuetă feminină* (fig. 1) din calcar, descoperită la Turda¹, pe locul castrului legiunii V Macedonica. Dimensiuni: înălțimea 35 cm, lățimea maximă 11,3 cm; înfățișează o menadă, cu capul întors spre dreapta, înveșmîntată cu o *palla*, cu mînci scurte, drapată și răsfrîntă în regiunea coapselor. În mîini ține o *cista mystica*. Această sculptură are reușite analogii cu menada din grupul dionysiac descoperit în mitreul de la Walbrook (Anglia)², cea de pe monumentul similar de la Alba Iulia³ și, mai îndepărtată, cu cea de pe placa votivă de la Hissar (R. P. Bulgaria)⁴. Restul unei legături păstrat în partea inferioară dreaptă a piesei aduce dovada că această figurină făcea parte dintr-un grup statuar dionysiac — astăzi dispărut — poate de genul celor amintite de la Walbrook sau Alba Iulia. Piesa se găsește în Muzeul municipal Turda (nr. inv. 2487).

2. — *Fragment statuar* din marmură (fig. 2), aflat la Zlatna. Dimensiuni: înălțimea 12 cm, lățimea 10 cm; reprezintă un Silen călare pe un căluț sau măgăruș, orientat spre stînga, îmbrăcat de la brîu în jos cu o *palla*, mulată pe picioare, bustul fiindu-i gol. Acolitul zeului Liber-Dionysos ține cu mîna dreaptă botul animalului, care întoarce capul spre el. Piesa este fragmentară, capul Silenului (în afară de barba stufoasă care se păstrează) și picioarele animalului sînt distruse.

Reprezentarea de față se poate asemui cu Silenul din extremitatea dreaptă a aceluiași grup statuar de la Walbrook⁵ și la rîndul ei a putut face parte dintr-un monument tridimensional, închinat cultului lui Liber Pater (MuzIstCluj, nr. inv. I, 8065).

Cele două reprezentări, astfel identificate, se înscriu în bogatul repertoriu al *ex-voto*-urilor epigrafice și figurative, legate de adorarea veselului zeu protector al viței de vie, descoperite în Dacia romană.

CONSTANTIN POP

¹ Piesa a fost achiziționată de la Olimpiu Giurgiu din Turda.

² J. M. C. Toynbee, *Art in Roman Britain*, ed. a II-a, Londra, 1963, nr. 12, p. 128 sqq., fig. 34.

³ A. Buday, în *Dolg*, VII, 1916, p. 38 sqq., fig. 6; A. Bodor, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 238, fig. 12.

⁴ Dim. Toncev, în *RA*, 1958, I, p. 38 sqq., fig. 4.

⁵ Vezi nota 2.

Fig. 1. — Menadă (Turda).

Fig. 2. — Silen călare (Zlatna).

DEUX FRAGMENTS SCULPTURAUX DIONYSIAQUES DE LA DACIE ROMAINE

(Résumé)

En partant de l'article du professeur A. Bodor, publié dans *ActaMN*, V, 1968, p. 495—504, on identifie deux fragments sculpturaux de la Dacie romaine, ayant trait au culte dionysiaque: 1) une ménade avec *cista mystica* (fig. 1) découverte à Turda, ayant comme analogies les groupes statuaire de Walbrook, Alba Iulia et la plaque votive de Hissar; 2) un Silène à califourchon sur un petit cheval ou sur un petit âne (fig. 2), provenu de Zlatna, semblable à la figurine dudit monument de Walbrook.

LEI FUNERARI ROMANI DIN BUCERDEA

În strada Becaș din Cluj, în fața casei cu nr. 24, spre stradă, vizibile și admirate de trecători, se află de vreo cîțiva ani două sculpturi romane de piatră înfățișînd un motiv simbolistic din cele mai obișnuite în provincii: leul funerar. Cele două piese, care au rămas pînă acum nerelevate în literatura de specialitate prezintă un interes deosebit în primul rînd din punct de vedere artistic și tipologic, apoi sub raport topografic-arheologic pentru localitatea în care au fost descoperite. Potrivit informațiilor date de proprietarul casei și al sculpturilor (tov. Ioan Pop), acestea au fost aduse la casa nouă construită spre ornamentare, din satul *Bucerdea Vinasă* (jud. Alba; 14 km de la Alba Iulia), așezare rurală mai de seamă din epoca romană, în teritoriul marelui oraș daco-roman de la Apulum. Statuile au fost descoperite în anul 1958 de către Cornel Birzu, la săparea terenului pentru temelia unei case, în vatra satului (aproape de centru); astfel, originea lor locală este neîndoieală, excluzînd eventualitatea de a fi fost transportate de la Apulum sau din altă localitate la Bucerdea. Descoperirile arheologice mai vechi făcute în aceeași localitate și aparținînd perioadei romane constau în: piese sculpturale, o inscripție votivă (CIL, III 1149, unde este cuprinsă între cele originare din Apulum)¹, cărămizi stampilate ale LEG XIII GEMINA (CIL, III 8064, 12608)².

Dăm o descriere sumară a celor două piese și bibliografia principală asupra „leilor funerari“.

1. — *Leu funerar* (fig. 1, a și b) de piatră calcaroasă; dimensiuni: înălțimea totală: 95 cm, soclul: 90 × 39 cm; „regele animalelor“ este înfățișat șezînd, cu picioarele anterioare întinse pieziș ca înfipite înainte, avînd între ele un animal răpus. Execuția corpului leului este schematică (ambele laturi ale piesei sînt lucrate complet, spre deosebire de statuia nr. 2), dar capul și coama sînt modelate cu remarcabilă grijă pentru detalii și expresivitatea figurii: gura larg deschisă, colții puternic reliefați (deși botul animalului este mutilat), coama executată realist pînă în mici amănunte; labele anterioare și posterioare sînt lucrate în stil rustic, dar cu observarea detaliilor (unghiile și degetele foarte pronunțate). Animalul răpus, ținut de de leu între picioarele anterioare, nu are cap (foarte probabil a fost rupt și distrus în vechime), observîndu-se că piciorul stîng anterior îl are indoit lateral și aproape răsucit sub greutatea leului; asemenea reprezentare integrală a animalului căzut pradă este o raritate, cel puțin pentru Dacia, căci în majoritatea covârșitoare a

¹ Inscriptia CIL, III 1149; „Silvano Domestico pro s(alute) T(iti) Flavi Crescentis prae(f)ecti N(umeri) M(aurorum), Hisp., T(itus) Flavius Felicianus domus illius alumnus“ este înglobată în materialul epigrafic din Apulum, cunoscută numai după manuscrisul lui Ioannes Mezerzius (sec. XVI: „in ecclesia villae capitularis Burchardae“; după Monavius „in templo“, iar Mommsen le interpreta astfel: „intellige vicos gemellos Magyar- et Oláh-Boros-Botsard“); deci transportată la Bucerdea de la Apulum-Alba Iulia, ceea ce este verosimil la prima vedere. Dar alte descoperiri epigrafice, ca CIL, III 1294 „I O M, M. Aurel. Alexander m(il.) n(umeri) Maur(or)um Hisp. Antoniniani (etc.)“ descoperită de Neigebaur și de Ackner la un judecător în Zlatna, și mai ales inscripția descoperită în pămînt la Zlatna-Pătrînjeni în 1966: *Latomus*, XXVI, 1967, p. 1101 = *Apulum* VII 1968 [1969], p. 406–411 (Muz. Deva) „Fortunae Reduci et Genio N(umeri) Aur(elius) Redux prae(f)ectus N(umeri) M(aurorum) H(isp.) d(ono) l(ibens) p(osuit)“ ne îndreaptă mai curînd spre Ampelum-Zlatna ca loc de proveniență al CIL, III 1149 și 1294.

² Informații din *Repertoriul arheologic al României* (ms. la Institutul de Istorie și Arheologie al Academiei R.S.R. Cluj).

Fig. 1, a, b. — Leu funerar reprezentat împreună cu animalul ucis.

cazurilor el este prezentat numai parțial, și anume capul, eventual cu o parte din grumaz. Nici poziția leului șezând și „înfipt” în picioarele din față nu este obișnuită; un caz analog se poate cita din *Durostorum* (Siliștră), AISC, III, 1941, p. 187.

2. — *Leu funerar* (fig. 2, a și b) din piatră de calcar; dimensiuni: înălțime: 50 cm, baza (soclul): 54×30 cm (deci de înălțime aproape jumătate față de piesa nr. 1); are lucrată numai latura din dreapta, cealaltă fiind cioplită sumar, dovadă că piesa era aplicată la un zid, construcție ori monument funerar, sau că făcea parte dintr-un grup. Leul stă culcat, cu picioarele anterioare și posterioare îndoite; capul cu gura deschisă și colții bine reliefați, îl întoarce spre dreapta, către pri-

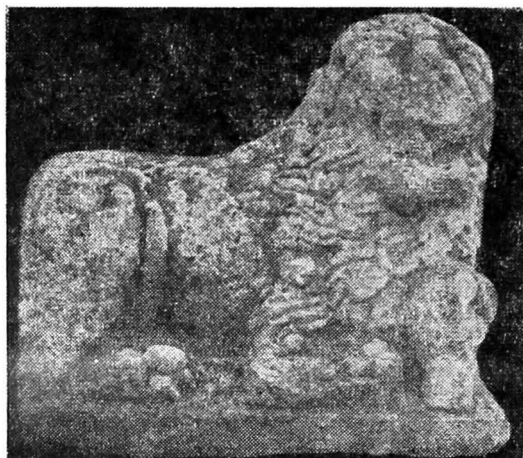

Fig. 2, a, b. — Leu funerar reprezentat în poziția culcată.

visor; piciorul stîng anterior, îndoit din genunchi și adus spre dreapta, ține în ghiare un cap de animal (bovin) așezat vertical, cu botul în jos; coada leului îndoită și încolăcită pe spinare (peste crupa dreaptă). Este poziția cea mai frecventă la asemenea lucrări sculpturale: leul e reprezentat ținînd cu piciorul anterior un cap de animal; analogiile pentru acest tip de leu funerar sînt din cele mai numeroase în Dacia și în alte provincii, fie „individual” (un singur leu), fie în grup de doi lei ori într-un ansamblu statuar.

Sculpturi (statui, grupe, reliefe) cu leul devorînd un animal sau ținînd un cap de animal răpus (bou, berbec, mistreț, cal, asin, cerb) sînt motive din cele mai frecvente și răspîndite în provinciile romane, cu deosebire la Dunăre și în zona Rinului. În Dacia ele sînt numeroase în marile centre urbane, militare ori meșteșugărești, ca Apulum, Ulpia Traiana, Sarmizegetusa, Micia, Germisara³, ori Potaissa, Alburnus, Ampelum, Napoca, Porolissum, ca și în mediul rural, în micile așezări ori în puncte despre care nu există alte informații epigrafice ori arheologice în afară de descoperirea vreunui asemenea relief cu caracter funerar, ornamental sau simbolic. Leul funerar apare fie singur, fie în grup de doi culcați spate la spate, sau pe reliefe (stele funerare, aediculae etc.), nelipsind în nici o zonă arheologică mai de seamă a Daciei și din nici un muzeu arheologic, în unele (ca cele din Cluj, Turda, Alba Iulia, Deva ș.a.) fiind foarte numeroase și variate⁴; un tip mai rar este perechea de lei funerari servind ca suport al unui medalion unde sînt figurate persoane, busturi, din care se cunosc în Dacia pînă acum numai trei piese⁵.

În bogatul repertoriu al sculpturilor de lei în Dacia, piesele de la Bucerdea, emigrate la Cluj, sînt — ca și majoritatea acestor lucrări — produse „de serie”, după niște canoane sau șabloane de mult generalizate și consacrate în lumea romană, — imitate în mediul rural, ca atare fără pretenția de a fi opere de artă originală cu elemente ce să iasă din comun. Ele sînt importante mai mult ca documente arheologice-istorice ale pătrunderii modei și romanității în lumea provincială. Ca semnificație social-religioasă ele serveau în primul rînd drept ornamente funerare cu rosturi apotropaice, ca speritoare contra făcătorilor de rele și profanatorilor.

V. WOLLMANN

RÖMISCHE GRABLÖWEN AUS BUCERDEA

(Zusammenfassung)

Zwei gut erhaltene römische Grablöwen wurden vor mehreren Jahren nach Klausenburg (Cluj) gebracht, wo sie heute ein Privathaus zieren. Nach den genauen Angaben des Hausbesitzers wurden sie in Bucerdea (jud. Alba) gelegentlich

³ *Sargetia*, V 1968 [1969], p. 109—112.

⁴ Din bibliografia asupra leilor funerari, în chip firesc foarte bogată, sînt de amintit numai lucrările mai de seamă apărute în ultimele decenii privitoare la Dacia: C. Daicoviciu, în *Dacia*, I 1924, p. 256—258; Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*, în EDR, IV (1930), p. 187—190; I. I. Russu, *ActMuz*, 1955, p. 106; *ProblMuz*, 1964, p. 16; I. Glodariu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 473—476 (cu informații și bibliografie mai ample); cf. D. Protase, în *SCIV*, XI, 1960, p. 324—326. *Römer in Rumänien*, Ausstellung, Köln, 1969, p. 258—259 etc.; supra p. 163. Dintre piesele sculpturale din această categorie, semnalate în ultimul timp, dar încă nestudiate amănunțit, o menționăm pe cea de la Sutoru (Zutor, *Oplatiana*, jud. Sălaj) „la biserica din acest sat se află un fragment de stelă funerară cu medalion (sus lei funerar) și un leu funerar, fixat de zidul împrejmuitor” (*ActaMN*, V, 1968, p. 460, nota 19).

⁵ Grupuri statuare cu doi lei avînd deasupra un medalion cu portrete, din Dacia, sînt (în ordine topografică de la nord spre sud): 1) descoperit la 3 km sud de Aiud, constînd din doi lei culcați, între ei o meduză, pe capul căreia este medalionul cu trei figuri (*SCIV*, XI 1960, p. 325, fig. 2 = *Römer in Rumänien*, Ausstellung, Köln, 1969, p. 261, G 164; *Muz. Aiud*); 2) Apulum (descoperit în a. 1957, *SCIV*, XI, p. 324, fig. 1 = *Römer in Rumänien*, p. 261, G 163; *Muz. Alba Iulia*); 3) Micia (Vețel, jud. Hunedoara; *SCIV*, XI, p. 326, nr. 3, unde se dă informația greșită că ar fi descoperit la Ulpia Traiana sau la Apulum). În cele trei piese, grupul leilor și medalionul formează un singur bloc, sculptate din același monolit.

einer Grabung für Bauzwecke entdeckt, was nicht überraschend ist, denn auf dem gleichen Dorfgebiet sind auch andere römische Funde aufgezeichnet worden. Es steht also sicher, dass es früher auf dem Fundort von Bucerdea eine römische Dorfsiedlung gab, was unsere hier ausgegrabenen römischen Grabdenkmäler bekräftigen können.

Der eine Löwe (Abb. 1 a-b) bildet für die Darstellungsart der bisherbekannten Grablöwen aus Dazien und den Nachbarprovinzen eine Ausnahme, weil der Körper des erbeuteten Tieres ganz dargestellt wird, also nicht nur der Kopf wie es gewöhnlich der Fall ist.

ORAȘE, TÎRGURI ȘI SATE ÎN DACIA ROMANĂ

Contrar tuturor așteptărilor trezite de înfățișarea și proporțiile lucrării cu titlul de mai sus*, răsfoirea și lectura acestei cărți a pricinuit o cruntă deziluzie. Volumul pe care îl recenzăm, așa cum este el elaborat, nesocotește și chiar sfidează toate rânduilele încetățenite în lumea științifică privind probitatea, acribia și competența.

Trecem peste faptul că autorul folosește din plin rodul muncii colective a mai multor echipe, rod concentrat în Repertoriul arheologic aflat în manuscris și a cărui publicare o așteptăm de mai bine de 15 ani. Zic, am trece cu vederea acest procedeu de a folosi munca altora, crezându-se achitat de orice răspundere prin mărturisirea că s-a folosit de Repertoriu grație bunăvoinței academicianului Emil Condurachi, directorul Institutului de arheologie din București, sau prin indicarea (în paragrafele de bibliografie) a acestui „Rep.arh.“.

Nu putem fi însă de acord din capul locului cu felul în care autorul cărții rezolvă problema delicată a întrebuirii lucrărilor diferiților autori. A concentra la sfârșitul unui capitol sau al unui paragraf mai important (mai mult sau mai puțin corect) pe autorii care s-au ocupat de problemele dezbătute în textul lucrării, fără de nici un discernământ obiectiv, nu poate servi în nici un fel cercetătorului științific; dar, în schimb, îi servește autorului care (sub masca acestei pseudobibliografii) își poate însuși, atunci cînd vrea, ideile și constatările mai mult sau mai puțin importante făcute de alții, bibliografia dată în bloc acoperind această manoperă.

Un alt procedeu tot atît de grav și de reprobabil este reproducerea fără de nici o indicație a planurilor și schițelor luate din lucrările altora, lăsînd să se creadă că aceste planuri (mai mult sau mai puțin reușite) ar fi opera autorului cărții pe care o discutăm. Lăsăm însă toată proprietatea științifică profesorului Tudor pentru fantasticele reconstituiri pe care le dă din loc în loc.

Pentru a încheia aceste considerații generale, am adăuga că nici lipsa de respect față de părerile altora, mai în vîrstă sau mai tineri, străini sau români, nu intră în etica oamenilor de știință adevărați. Nu cred că exagerez atunci cînd afirm că profesorul Tudor, fără de nici un temei, se crede atotștiutor, iluzie care îl duce spre îngîmfare și (în orice caz) îl mină la o lipsă de cuvenită modestie.

Atît, în ce privește problemele de probitate. Vom trece acum la problemele de acribie și competență științifică, fiind convinși că pentru cititorii acestei recenzii reproșurile făcute în cele de mai sus vor părea cu totul îndreptățite.

Să luăm pe rînd diferitele aspecte negative ale acestei lucrări. Întîi de toate, semnalăm o *infirmă parte* din erorile zise „de tipar“, dar în realitate comise fără vina tipografului, de care abundă întreaga carte, aruncînd o lumină cel puțin curioasă asupra autorului. Aceste greșeli de tipar provin fie din pripa cu care a fost scrisă lucrarea, fie din lipsa atît de necesarului autocontrol, pe care scriitorul nu l-a exercitat. Dar ele mai provin și din informarea insuficientă asupra diverselor chestiuni, ca și din necunoașterea limbii documentelor de care se folosește (greacă,

* D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, Editura Științifică, 1968, 432 p.

latină, germană, maghiară). Din noianul greșelilor ne mulțumim să semnalăm pe cele mai caracteristice. În capitolul „Abrevieri”, sigla pentru lucrarea lui Cserni este improprie; în titlul lucrării lui A. Dobó se ascunde o greșală de limbă latină; în explicarea siglei KVSL: o greșală de limba germană; în titlul lucrării lui Merlat: o eroare de punctuație care denaturează sensul lucrării; opera lui Orbán a apărut între 1868 și 1873; Sargetia de la Deva are patru volume până acum, nu două. În titlul PIR-ului: două greșeli de limba latină; în titlul lucrării lui Schnetz: numele Guido e scris cu literă mică (se confundă geograful cu un oarecare apelativ?); în sigla Tégylás, *Hunyad.Tört.* se trimite la o altă lucrare, și anume la *Buletinul societății de istorie și arheologie a județului Hunedoara*, unde Tégylás a publicat o seamă de studii. Cazurile menționate sînt suficiente pentru a proba că, după toate aparențele, autorul n-a văzut lucrările cu pricina, ci le copiază după alții, fără control și fără pricepere.

Firește, greșelile „de tipar” (care privesc însă exclusiv pe autor) nu se termină aici. Ele apar numeroase și scandalos de hazlii în restul lucrării. Spicuum: la p. 26, localitatea de lângă Mehadia nu e „Pintic”, ci Petnic (vezi și p. 32 și 35); la p. 33, soția augustalului coloniei nu se cheamă Gamicen, ci Gamice la nominativ (neștiind grecește, autorul pune numele la acuzativ, Gamicen); la p. 40, numele titularului diplomei militare nu este „Athenatum”, ci Athenatan; p. 41, traducerea textului din inscripția CIL III 8002 e greșită: verbele sînt la conjunctiv și nu la indicativ (iarăși o deficiență în cunoașterea limbii latine); p. 93, *aditus* din inscripția CIL III 7983 nu înseamnă „poteci”, nici „borduri”, ci pur și simplu intrări, porți; p. 109, cătunul nu se cheamă Cioplea, ci Ciopeia; p. 148, satul de lângă Alba Iulia nu este Oarba de Jos ci Oarda de Jos (greșit apare și în Index); p. 167, pluralul de la *antistes* este *antistiles* și nu *anistes*; p. 175, locul cu descoperiri arheologice de lângă orașul Sighișoara nu este „Burgstatdtel”, ci Burgstadel (repetat pe aceeași pagină); p. 205, Uioara și Ocna Mureșului nu sînt două localități, ci una singură; p. 222, din cuvîntul *epiphanesterei*, autorul, neștiind grecește suficient, face două cuvinte: *epi* (și încă cu accent grav) și *phanesterei*; p. 285, titlul lucrării lui Székely Zoltán este comic redat; pe românește ar suna astfel: Sz.Z., *Cu titlul lagărului întărit roman de la Komolló*. Se vede clar că autorul nu a avut broșura în mînă, ci a luat-o de la altcineva care, în ungurește, o numea cum îi cerea fraza; p. 291, de ce se face din epigrafă, epigraf, nu știu; p. 318, *Genio stationis*, în loc de *Genius stationis*, la nominativ, cum sînt date și celelalte două divinități. Caracteristic pentru neglijența cu care se lucrează e cazul de la Index, p. 403: sub numele profesorului dr. V. L. Bologa (Cluj) se dau și locurile din carte unde e vorba de localitatea Bologa (jud. Cluj).

Expunerea neîngrijită, în general, poate fi exemplificată cu expresii ca următoarele: p. 83, „răspîndire a romanității la oraș și sat”; p. 99, „religios și mistic”; p. 90, „dedicații epigrafice”; p. 260, „comandanții... i-au adresat o serie de altare” (zeiței Nemesis); p. 307, „în cea mai mare parte, ele făceau parte”; p. 325, întocmirea frazei în legătură cu cohorta I Lingonum ne face să credem că țigla a fost adusă din Britannia; p. 350, „ultimul care încearcă unele tentative”. Ne oprim, menționînd că nu am semnalat multiplele greșeli la cifre, controlul acestora fiind fără îndoială mult mai greu și plictisitor, atît pentru autor cît și pentru recenzent.

Să trecem acum de la aceste erori „simple”, dar semnificative, la cele mult mai grave, la erorile-orori de care este de asemenea mult împestrîțat opul profesorului Tudor. Socotim că cea mai bună metodă este totuși a le urmări în ordinea în care ele apar, fără o categorisire după caracterul lor istoric, epigrafic sau arheologic.

P. 21: *Contrascriptor* nu este „socotitor”, ci „controlor”; p. 25, spunînd despre inscripția CIL III 1572 că datează din timpul lui Traian—Hadrian n-am făcut nimic, căci important este tocmai a ști dacă este din timpul lui Traian sau al lui Hadrian (epoca e sigur a lui Hadrian); p. 31, mîna de bronz „ridicată pentru jurămint” este mîna-simbol a lui Sabazius; p. 37, îl pot asigura pe autor că în biserica din Căvăran nu se vîd și nu s-au văzut niciodată cărămizi sau blocuri de calcar sau marmură aduse de la Tibiscum. Aici este una din caracteristicile confuzii pe care le face autorul, sau izvorul lui, cu fișele. În lucrarea pe care o citează, fără s-o fi văzut probabil, e vorba de o mănăstire medievală (sec. XIII) din hotarul

satului, în ale cărei ruini au fost găsite asemenea obiecte; p. 40, ivirea a două-trei inscripții în limba palmireană (*nu* siriană) la Tibiscum și care sînt de un caracter ritual nu poate să ducă la concluzia că în această așezare „se vorbea mult în limba semită siriană”; afirmația este pur și simplu nereală. Tot aici, se mai găsește și afirmația că trupa de palmireni (*numerus Palmyrenorum Tibisc.*) și-a completat efectivele cu foarte mulți recruți sirieni (recte palmireni). Autorul se pare că nu știe în ce constă un *numerus* și cum se explică prezența încă în sec. III a unor palmireni în cadrele acestei trupe (v. *ArchÉrt*, 1912, p. 274; Rowell, în *RE*, s.v., col. 2550); p. 48, depărtarea de XII m.p. pe drumul de la Lederata la Berzobis are o explicație foarte simplă; castrarele acestea sînt castrare așezate în cursul înaintării unei coloane a armatei romane spre inima Daciei; p. 54, inscripția CIL III 12594 (= 1555) nu este „cumva adusă din altă parte”, deoarece însemnările de la inscripția respectivă arată clar că ea a fost dezgropată în localitatea Denta; p. 59, în bibliografia generală în legătură cu stațiunea de la Seghedin, lipsește cel mai important comentator, A. Alföldi. Ne oprim puțin asupra teoriei hazardate a autorului care susține la p. 65 și 69 că sudul Bănatului ar fi aparținut Moesiei Superioare și nu Daciei. Falsa teorie provine din faptul că d-sa nu face distincție între stampilele mai vechi din epoca traiană ale legiunii a IV-a Flavia felix și cele tirzii. Fără îndoială că învățatul german Wagner are dreptate cînd constată că cohorta a V-a Gallorum, după ce a aparținut, sigur, în anul 110, armatei din Dacia, a trecut în Moesia Sup., unde o găsim atestată ca făcînd parte din trupele acestei provincii. La fel cu ea au fost scoase din sudul Bănatului și cohorta II Hisp. scutata, ca și ala Tungrorum, acestea două fiind mutate în Dacia Porolissensis, unde le găsim în anul 133 (124). Transferarea aceasta este cît se poate de logică: sudul Bănatului nu mai avea nevoie de trupe de apărare deoarece întreg Bănatul pînă la Mureș era apărat, pe valea Mureșului, de către trupe aparținînd provinciei Dacia Superior. Îndoiala exprimată de autor (p. 73) cu privire la semnificația sesterțiului cu chipul lui Traian pe avers este fără nici un temei; ea izvorăște din dorința veșnic trează a autorului de a spune ceva nou și contra. Afirmația, tot la această pagină, că Terentius Scaurianus a fost guvernator al Daciei între 108 și 110 e, în schimb, rodul neinformației: Scaurianus e bine atestat ca guvernator al Daciei încă din 106. Că titlul de *metropolis* al orașului Sarmizegetusa apare numai de la Severus Alexander e un lucru verificat. Totuși, lucrul fiind verificat de altcineva decît de d-sa, acest adevăr autorului numai i „se pare” (p. 75). De ce li se va fi părut neînțeles coloniștilor epitetul de Sarmizegetusa dat coloniei lui Traian de către Hadrian, nu înțeleg eu. E iarăși unul din comentariile savante ale cercetătorului Tudor. Era necesar, în schimb, pentru informarea cititorului, să se arate că la sfîrșitul primului război pe locul viitoarei Ulp. Traiana a fost lăsată legiunea a IV-a Flavia felix. În pagina 76 autorul ne asigură că procuratorul financiar al Daciei Superioare, mai ales al celei Apulensis, și-a avut sediul numai la Sarmizegetusa, lucru știut de la mine și care este adevărat; cu atît mai uimitor mi se pare că (la p. 149) despre același procurator se spune că își are reședința după anul 124 la Apulum. Misterul e greu de lămurit.

Cu aceste pagini intrăm însă în domeniul istoriei și arheologiei orașului Sarmizegetusa, unde confuziile și răstălmăcirile voluntare sau involuntare ale profesorului Tudor ating culmea. Ar fi foarte greu să relevăm toate afirmațiile sau aprecierile făcute în această parte a lucrării. Că zidăriile clădirilor din Sarmizegetusa se mai puteau zări în secolul trecut ridicîndu-se cu cîțiva metri deasupra solului, este un „pium mendacium”. Din expunerea autorului se pare că la Sarmizegetusa era o cetate și un oraș înconjurat cu ziduri, ceea ce firește, este, în cazul cel mai bun, o confuzie. E impropriu a se vorbi de două aripi ale forului, căci ele nu sînt aripi, ci părți constitutive ale aceluiași for. Nu corespunde adevărului că *ordo Augustalium* ar fi oficiat cultul împăratului în jurul altarului împărătesc (*Ara Augusti*); pentru această oficiere era chemat acel *sacerdos arae Augusti*, care nu este identic cu căpetenia ordinului Augustalilor. Diferitele statui și inscripții nu se rezemau de pereții zonei a doua a forului. Ele erau înșirate de-a lungul peretelui zonei I (a porticului), iar în zona a II-a grupurile de monumente se găseau în mijlocul forului, cum este acela al lui Arrius Antoninus (*nu* Quadratus!) și al

fiilor săi. Planul clădirii *Aedes Augustalium* și al forului, copiate după publicațiile mele (de altfel ca și planul orașului), e incomplet în sensul că anumite indicații din planul meu lipsesc în planul copiat de D. Tudor, și totuși în cursul lucrării se trimite la acele indicații inexistente în planul „împrumutat”. *Tegulae mammatae* nu sînt *cărămizi* cu colțar, ci *figle*. Marcus Proculus Niceta, tatăl, nu a construit *Aedes Augustalium*, ci a hotărît construirea palatului, construire pe care a realizat-o fiul său, Regulus. Aici iarăși sîntem în fața unei neînțelegeri a expresiei latinești „*faciendam instituit*”. La p. 82 se repetă confuzia făcută între instituția *concilium Daciarum trium* și *ordo Augustalium* din Sarmizegetusa. „Honor dubli” nu înseamnă că a fost în două rînduri patron cineva, ci că la banchetele colegiului el se bucura de porție dublă de mîncare. Nu corespunde adevărului că toate compartimentele tribunelor amfiteatrului erau umplute cu pămînt. Sub tribunele superioare erau camere goale în care s-au și găsit o mulțime de lucruri. Apeductul orașului a fost construit maximum la 24 de ani după întemeierea coloniei și nu la 30 de ani după această întemeiere. În aprecierea elementelor orientale de la Sarmizegetusa, D. Tudor nu ține seama de ceea ce s-a spus de mult în legătură cu apariția religiilor salvatoare în întreg Imperiul roman tocmai în sec. II și III ale erei noastre. Căci dacă ar fi fost un atît de mare număr de orientali neromânizați ne întrebăm de ce, din cele aproape 400 de inscripții descoperite la Sarmizegetusa, numai 5—6 sînt grecești, restul fiind în latinește. Problema este una care întrece, fără îndoială, posibilitatea de apreciere științifică a autorului nostru. Între divinitățile romano-latine aflăm și *Lares Quadribii*, divinitate necunoscută decît în tendința cu totul modernă a autorului de a sincrétiza două divinități. Marcus Cominius Quintus care ridică un templu pentru Dea Regina nu este de pe timpul lui Caracalla ci, după cum am dovedit, acum cîțiva ani, e ori sub Severus Alexander ori după el. Nu aș fi atît de sigur că în *area* din CIL III 1482 ar fi vorba chiar de *forum*, deoarece rămîne inexplicabil din ce pricină nu este pomenit forul.

Moneda *Provincia Dacia* nu este din prima jumătate a sec. III, ci exact dintre anii 247—256. Între decuriile colegiului fabrilor este atestată și decuria XIII. În adevăr, după „unele păreri”, *sacerdos arae Augusti*, denumit și *coronatus Daciarum trium*, a fost și președinte al adunării provinciale (al conciliului). Lumea interesată ar trebui să știe că aceste „unele păreri” sînt ale specialiștilor (vezi recenta lucrare a lui Deininger). Aflăm cu surprindere că procuratorul Axius Aelianus Iunior, Aelius Apollinarius împreună cu soția, ca și Aelia Cassia sînt niște elemente elenizate (care probabil nici nu știau limba latină). Această viziune cu totul falsă a situației din Dacia duce pe autorul nostru la concluzia „precumpănirii elementelor elenizate (după cele latine)”.

Că în înșirarea diferiților demnitari sînt omisiuni inadmisibile mai înțelegem. Dar ca la înșirarea slujbelor împlinite de sclavii și libertii din Sarmizegetusa (specialitatea, după cum se știe, a lui D. Tudor) să se constate regretabile confuzii între *adiutores tabularii* și *tabularii* nu mai poate fi priceput. Pentru viața orașului Sarmizegetusa de după părăsire era necesar să se amintească și fibula din sec. al VII-lea, găsită pe teritoriul acestei localități, fapt care grăiește, pentru un istoric, ceva. Părăsim ogorul Sarmizegetusei, cultivat atît de mășter de către D. Tudor în paginile ce se întind de la 73—107, renunțînd de a mai scoate în evidență și alte erori, interpretări greșite, precum și confuzii vădite, explicabile numai prin necunoașterea, neadîncirea materialului scos din Repertoriu sau din lucrările indicate de acesta. Mărturisesc însă că în cursul acestor pagini am recunoscut multe, chiar foarte multe din ideile și concluziile mele, îngropate în pseudobibliografia adunată în bloc la p. 107. Ne continuăm drumul spinos prin restul localităților. La p. 109, observăm că într-adevăr dacă procuratorul Axius Aelianus ar fi ridicat „epigrafa” la locul unde a fost găsită de Mommsen, adică în altarul bisericii din Tuștea, atunci foarte probabil personajul dispunea de o *villa rustica* în *vicus*-ul inventat de D. Tudor, la Tuștea. E puțin probabil însă această ipoteză deoarece realitatea e că inscripția a fost dusă din Sarmizegetusa și așezată în altarul bisericii creștine din Tuștea după mărturisirea lui Mezerzius, înregistrată de Mommsen la nr. 1423 din volumul III al Corpus-ului. Inscripția CIL III 1230, ca și alte lucruri sau obiecte (v. p. 130—136), sînt aduse din altă parte, de la Apulum sau Sarmi-

zegetusa și nu pot constitui dovezi despre existența unui *vicus* la Vințul de Jos. Același este cazul și cu materialul epigrafic de la Doștat, adus de la Apulum (p. 141) și tot același caz se repetă și la p. 189 la Cib, la Mihai Viteazul (p. 217) și cu inscripția CIL III 7694 din comuna Papiu Ilarian. Cele patru inscripții de la Abrud, CIL III 1270, 1273, 1274 și 1615 (p. 196) sînt de la Roșia — Alburnus Maior. Este evident că (procedîndu-se astfel) se falsifică oarecum imaginea vieții rurale în Dacia. O altă piatră de încercare este Apulum pe care a-l înțelege din expunerea încălțată, confuză, a prof. D. Tudor este cu neputință. D-sa dă la p. 145 planul, luat fără să indice sursa, de la bătrînul Cserni, plan care era valabil acum 60 de ani. Nici o osteneală de a pune acest plan la zi cu descoperirile multiple ce s-au făcut de atunci și pînă astăzi. În zadar ar căuta să se lămurească cineva care este geneza celor două orașe întemeiate pe teritoriul actual al Albei Iulii, deși lucrările mele îi stăteau la dispoziție cu lămuririle clare pe care le putea respinge (cu plăcere) sau accepta (cu amărăciune). Era mai puțin supărător decît imaginea cu totul și cu totul neclară pe care ne-o dă d-sa în cele citeva pagini (144 și următoarele). Apare curios apoi că, în legătură cu topografia celor două orașe, autorul lucrării nici măcar nu atinge problema pusă de cunoscutul savant maghiar Alföldi (problema *Colonia Nova Apulensis*).

Nu cred că va exista specialist arheolog care să creadă că un zid gros de 80 de cm a putut fi *temelia* castrului legiunii XIII Gemina. Nu este atestat nici unde un *ordo Canabensium* (p. 151).

După cele experimentate mai sus, renunțăm să urmăm cu controlul nostru datele și informațiile care se mai dau asupra celor două orașe romane de la Alba Iulia.

Ne vom opri doar la cîteva din perlele științifice ale autorului, trădînd și neglijență și lipsă de informație. La p. 236 (la care nu se trimite în Index), în inscripția din Ciumăfaia cu Hercules Magusanus, greșit publicată și de M. Macrea (AISC, V, 227 sqq.), *Deus Invictus* nu e epitet al lui Hercules, ci e *Mithras* însuși (cf. J. Trynkowski, „Eos”, 1967, p. 221, nr. 24). Povestea cu Galații napocensi expusă la p. 228 se repetă în mod inutil și la pagina următoare, 229. La această pagină din urmă, constatăm însă o minune care pentru noi nu e nici un mister, și anume: citînd CIL III 864, se spune despre Aurelius *Valerianus* că e de origine din Vindobona (Viena de azi). Chestia cu Vindobona în adevăr se află la acel număr, dar acolo numele individului nu e Valerianus, ci Umbrianus. Tot Umbrianus e dat și în republicarea inscripției CIL III 7663, dar aici se corectează lectura Vind(obona) și se citește corect Vet(eranus). D. Tudor nu citează și nu cunoaște această republicare. Totuși, de unde cunoaște numele de *Valerianus* (în loc de Umbrianus)? De la Kerényi, *Die Personennamen* ..., nr. 471, împrumut sau expropriere nemărturisită și incomplet utilizată. La p. 242 autorul mă instruiește în legătură cu localitatea Resculum; îl asigur că știam și eu de existența unui Resculum la Bologna și a unei mahalale de la Alburnus Maior (vezi *ActaMN*, III, p. 168, n. 56). În tratarea localității Porolissum s-au uitat cu desăvîrșire activitatea și cercetările lui Marius Moga. În legătură cu blocarea porților castrului de la Porolissum (p. 244), nici un cuvînt nu se spune despre *importanța* acestor blocări, cu monumente datînd și de la *Decius*, pentru istoria părăsirii Daciei. La fel, nu este preocupat prof. Tudor de mult discutata problemă a vizitei lui Caracalla în Dacia, interesantă și pentru istoria Daciei și pentru istoria acestui împărat.

Mortaria cu stampilele Cl. Domitius Evarestus etc. (p. 264) sînt din import, nu sînt produse locale. La p. 274 autorul confundă cele două localități Tăureni din Transilvania, așezînd satul Mugeni (Harghita) față-n față cu Tăurenii de la Turda, deși între aceste două localități sînt cam 100 km distanță.

Exprimîndu-și nelipsite și atît de îndrăgite păreri și teorii își dă și d-sa cu părerea în legătură cu Țara Birsei despre care circulă mai nou fel de fel de soluții, dar nici una din acestea nu întrece formidabila idee, *năpraznica* idee, chiar și ipotetic lansată, că Țara Birsei a rămas o regiune „rezervată” (de romani) unor grupe de daci masați aici prin evacuarea lor din interiorul Daciei. Nici *formal* ipoteza nu stă în picioare, deoarece nu se cunosc mase de daci în epoca romană și chiar și mai înainte în acest teritoriu. Iar în ceea ce privește ideea că romanii, în înțe-

lepciunea lor politică și militară, și-au pus în coastă între munți și Oltul superior dușmănoasele mase de daci evacuați din interiorul Daciei, ea este nu numai formidabilă, după cum am spus, ci de-a dreptul înspăimântătoare. Ipoteza face și din romani niște nepricepuți, dar și din teza românească și justă a *neevacuării* dacilor de către Traian o teză mincinoasă. Voi avea fără îndoială ocazia să îmi spun și eu părerea în legătură cu Țara Birsei și cu Țara Făgărașului, dar deocamdată mă rețin de a comenta și discuta cu prof. D. Tudor această problemă care solicită, fără îndoială, și o concepție științifică deosebită de a d-sale, și o cunoaștere mai adâncă a realităților Daciei antice.

Cu p. 289 începe tratarea Daciei sudice: Drobeta și celelalte așezări romane din Oltenia. Nu mă voi opri asupra acestor expuneri și fiindcă așa lungi prea mult această recenzie, și fiindcă verificarea datelor și informațiilor oferite de prof. D. Tudor este mai dificilă (el constată, el afirmă — cine poate ști care este adevărul?). La împlinire am dat însă de o lecție pe care o face epigrafistului Tudor, în legătură cu inscripția găsită pe teritoriul unui vicus, elevul și colaboratorul meu Nicolae Gostar, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 184—185. Deși cunoaște și citează (în *OltR*³, p. 534, dar nu în *Orașe, tirguri și sate*) lectura justă dată de N. Gostar inscripției cu pricina, D. Tudor *n-a înțeles-o deloc*, nici în *OltR*³ l.c., și nici în lucrarea pe care o recenzăm. Pentru D. Tudor, în inscripția mai sus pomenită e vorba tot de un cetățean roman, Septimius, și de mai mulți (exact trei) sclavi ai lui: „*Ciodus* (!), *Septimius* și *Peregrinus* (cum îi „stabilise” în Suppl. Epigr. de la sfârșitul *Olteniei romane*, ed. II-a și a III-a, nr. 286 resp. 424). În realitate, e vorba de un tată, cu numele *Clodius Septimius* și de cei doi fii ai săi Clodi (la plural, fiindcă sînt doi!) *Septimius* și *Peregrinus*; cazul e cît se poate de banal în disciplina aceasta a epigrafiei (*ActaMN*, VI, p. 547).

Nu pot să trec însă nici peste problema mult dezbătută a noii așezări *Aquae* pe care o inventează prof. D. Tudor în Oltenia, lângă Dunăre, și anume la Cioroiul Nou. Cazul pe care îl voi expune aici este cît se poate de instructiv pentru felul cum știe să lucreze științific prof. D. Tudor. Regretatul Nicolăescu-Popșor descoperise încă de mult că în hotarul comunei Cioroiul Nou se întinde pe o suprafață remarcabilă o așezare romană. Comunicată această informație profesorului Tudor, acesta din urmă, ajutat la început și de C. S. Nicolăescu-Popșor, începe campania de săpături. Primul raport despre campania întâi a acestor săpături apare în *Oltenia Romană*, ed. 1958 la p. 176. În acest raport, așezarea de la Cioroiul Nou este un oraș, avînd în centrul lui și o cetate, cu un val de pămînt, lat de 20 m și înalt de 1—2 m, iar cu șanțul fortificației de o lățime de 30 m și o adîncime de 3 m, prof. Tudor considerînd că aici poate fi vorba de una din așezările romane pomenite în itinerariile antice pentru regiunea Daciei sudice. Cetatea este calificată drept o „fortificație civilă” cu o viață și după Aurelian, pînă prin sec. al VII-lea. Despre valul cetății mai spune categoric că este un val de pămînt care se sprijinea pe un perete de lut ars (spre șanț) și pe pari de lemn. În al doilea raport, după o altă campanie, publicat în *Materiale*, VIII, 1962, p. 547 și urm., cetatea este tot de pămînt, dar nu mai are nici o urmă de palisadă. Apa ce curge, împrejurînd oarecum această cetate, este apa Cioroiului (pentru localnici Eruga), căreia autorul nu-i dă o importanță mai deosebită. De data aceasta face constatarea că în întreaga așezare nu se găsesc materiale anterioare epocii romane, prin urmare nu a fost locuită și de daco-geți. Califică cetatea ca o *statio*, „post militar de supraveghere a regiunii” (p. 553). Numele așezării și al „stațiunii” este necunoscut; așezarea este un vicus din sec. II, care la începutul sec. III „caută a lua aspectul unui centru cu caracter urban”. Constată și prezența a trei proprietari funciari în regiune pe baza unor inscripții. În acest raport valul cetății apare numai de 7—10 m lățime iar înălțimea a scăzut la 1 m. Acum vine „punctum saliens”. În 1962, toamna, prof. Nicolăescu-Popșor descoperă un grup statuar cu o inscripție în care i se pare regretatului nostru coleg că poate citi cuvîntul *Malvensium*, trăgînd concluzia că la Cioroiu s-a descoperit mult căutata *colonia Malva* din Oltenia. Lucrul acesta firește nu-i convine prof. D. Tudor, pentru care Malva trebuie să fie Romula și de aici toată grija lui de a infirma lectura *Malvensium* (lectură întregită parțial), comunicată de Popșor (*RevMuz*, III 1965, p. 203—5). În paranteză fie zis, nici eu nu

credeam în întregirea inscripției cu *Malvensium* și propuneam cu oarecare temei (*ActaMN*, II, p. 654—655) că este vorba de *Colonia Aequum* din Dalmatia (spre care mă trimitea dedicantul M. Opellius Maximus). În a treia publicație, privind soarta și caracterul așezării de la Cioroiu, în revista belgiană *Latomus* din 1966, fasc. IV, p. 847 și urm., modesta apă a Cioroiului devine o adevărată hidrocentrală, un foarte important element hidrogeografic pe care Nicolăescu-Plopșor, cel care cutreierase toată viața Oltenia și care descoperise și așezarea de la Cioroiu, l-a nesocotit. Tot aici, D. Tudor publică a doua oară o inscripție găsită la Cioroiu și pe care o publicase în o *primă variantă* în *Oltenia Romană*, ed. 2-a, nr. 300, dar pe care se grăbește să o renege acum total (deși ea era acceptabilă și logică), înlocuind-o cu alta din care trebuie să facă parte neapărat numele localității inventate. *Aquae*. Într-adevăr, după un sistem bine cunoscut al său, epigrafistul nostru desconsideră spații, siluște litere, creează norme epigrafice arbitrare, ... pentru ca să iasă teoria. În noua variantă, menită să consacre descoperirea epocală a așezării necunoscute romane *Aquae* de lângă Dunăre, rîndurile al IV-lea și al V-lea sînt întregite așa cum se potrivește cu teoria: în loc de STATIONIS A[el(ius...Ger)]// MANVS SPE[cul(ator) LEG(ionis)]// VII CL..., cum fuseseră întregite la început, acum rîndul al *patrulea* e convins cu forța să cuprindă și numele de *Aquae*. Acest rînd e „restabilit” deci, astfel: STATIONIS A[qu(ensium)...GER]. Iată prin urmare rezultatul mult dorit. Se știe de acum că acea *statio* atestată prin inscripție se numea *statio Aquensis* sau *Aquensium*. Certitudinea numelui i-o dă o altă inscripție găsită la 10 km depărtare, la Galicea Mare, cu niște sclavi care, de la Cioroiu, nu pot fi decît sclavii stațiunii devenite acum stațiune *fiscalo-vamală* și nu militară cum fusese declarată mai înainte. Necazul mare este însă că returnarea inscripției cu varianta *Aquensium* nu se potrivește dintr-o simplă privire asupra rîndurilor și a numărului de litere din ele: în toate cele patru rînduri *controlabile exact* ale variantei a doua numărul literelor este de 13 sau 14. Numai rîndul al *patrulea*, cel contrafăcut se întinde cu totul nefiresc pînă la 17—18 litere, căci în acest rînd trebuie să încapă, pe lângă literele existente (*stationis A*) și GER ca început al cognomenului Germanus (deci 13 litere), nu numai numele abreviat al localității, *qu*., ci și cele 2—3 litere care în mod necesar indică eventualul prenume dar sigur *numele gentiliciu al speculatorului* [GER]MANVS, fiindcă, bineînțeles, nu ne putem aștepta ca un *speculator* al legiunii, cetățean roman, să nu aibă cel puțin *nomen gentile*, dacă nu și un *praenomen*, abreviat după normele epigrafiei latine. E clar pentru orice epigrafist că o asemenea soluție forțată nu poate fi acceptată. Dar operația continuă: acel A din mijlocul rîndului al *patrulea*, ca literă inițială a numelui presupusei stațiuni, este acum transplantat și în faimoasa și buclucașa inscripție publicată de C. S. Nicolăescu-Plopșor! Și aici trebuie citit *nu* [Mal]vensium, *nu* [Aeq]uensium, ci [Aq]uensium. După atitca metamorfoze prin care a trecut și așezarea și inscripția, ne permitem totuși a pune unele întrebări: cum de daco-geții nu s-au așezat și ei înaintea romanilor pe acest minunat paradis, rodnic și binefăcător, de la izvorul binefăcător cioroian? Cum de se dă numele de *Aquae* la un simplu izvor sau la un loc cu izvoare naturale, cînd practica impune asemenea denumiri fie la izvoare termale, vindecătoare, fie la niște izvoare cu calități specifice? O altă întrebare: cum de se transformă această *statio* din una militară în una cu caracter *fiscalo-vamal*, cînd dintre puținele inscripții găsite aici, cel puțin două se referă la militari? Însuși prof. D. Tudor spune în rev. „*Latomus*” din anul 1966 că așezarea și *statio* nu au nici o legătură cu centrele mai mari, fiind oarecum izolate (vezi „*Latomus*”, p. 851). Atunci ce rost avea acolo așezarea unui *punct vamal*? Iată întrebări la care nu cred că se poate răspunde ușor. Lăsînd la o parte și alte contradicții care se ridică de la un raport la altul în tratarea Cioroiului Nou, închei cu ceea ce am mai spus acum doi ani (*ActaMN*, IV, p. 74, n. 3): noua localitate *Aquae* este o *născocire* a arheologului și epigrafistului D. Tudor.

În timpul cînd scriam această recenzie, a apărut în revista „Magazin Istoric” nr. 3, martie 1969, o nouă pledoarie ca de bilci în favoarea identificării orașului Romula cu Malva. Cum această problemă o voi discuta din nou într-un articol mai mare, mă mulțumesc aici numai cu observația că, și de data aceasta, lumea științi-

fică și cititorii neavertizați sint victima unor condamnabile încercări ale prof. Tudor de inducere în eroare.

Am crezut că este nu numai bine, dar și obligatoriu să fac această critică lucrării *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, a prof. D. Tudor. Am făcut-o fără ură și fără părtinire, convins că în cele din urmă prof. Tudor va înțelege că nu se poate continua în știința românească cu asemenea procedee. Îmi place să mai cred că prin această recenzie aspră am împiedicat și pe unii dintre colegii mai tineri de a aluneca pe această pantă neprincipială și urită.

Mai nutresc speranța că și conducerile Editurii vor manifesta o vigilență mai mare la acceptarea pentru publicare a unor lucrări, luîndu-și garanții suficiente prin referenții competenți.

Are cartea prof. Tudor pe care o discutăm și părți pozitive? Desigur că are și eu nu le neg. În primul rînd este faptul că în loc de Repertoriul publicat, util și la îndemîna tuturor arheologilor și istoricilor, am primit prin opul prof. Tudor măcar o parte din el. Nu știm însă, din păcate, cît este de exact, cît este de autentic ceea ce ne dă el. Nu cred să greșesc atunci cînd socotesc că elaborată și redactată cu o oarecare bunăvoință și cu rigoarea științifică adecvată, cartea ar fi fost într-adevăr utilă și instructivă.

C. DAICOVICIU

STÄDTE, MÄRKTE UND DÖRFER IM RÖMISCHEN DAZIEN

(Zusammenfassung)

In der ungewöhnlich langen Rezension des Buches von D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană* [Städte, Märkte und Dörfer im römischen Dazien], București, Editura științifică, 1968, wird darauf hingewiesen, dass diese Arbeit voll von Fehlern aller Art ist und keinen angemessenen wissenschaftlichen Wert hat. Sie kann daher den Anforderungen der Fachwissenschaftler, die sie mit gebührendem Vertrauen zu benützen wünschen, nicht genügen.

OLTENIA ROMANĂ

Cea de-a treia ediție a *Olteniei romane** a fost așteptată cu legitim interes de către specialiștii și iubitorii de arheologie și istorie veche, atât din țară cât și din străinătate. Motivele care au făcut necesară noua ediție sînt expuse de către autor în „Cuvînt înainte”, încît nu mai este cazul să fie reamintite aici.

Cartea profesorului D. Tudor (de la Universitatea din București), apărută în excelente condiții grafice, înseamnă un progres incontestabil în aprofundarea studiilor privitoare la epoca romană pe teritoriul Olteniei. Extrem de bogatul material este sistematizat și împărțit în șapte capitole, precedate de o introducere (care prezintă mediul geografic și izvoarele) și urmate de un *Supplementum epigraphicum*, care conține „inscripțiile romane și grecești din Oltenia descoperite după anul 1902 (inedite, revizuite și necuprinse în CIL, III, 1—4)”. În cele șapte capitole ne sînt prezentate pe rînd cucerirea și stăpînirea romană, viața economică, colonizarea Daciei sudice, organizarea administrativă a provinciei, sistemul fiscal-vamal, orașele și viața rurală, fortificațiile, lucrările militare și armata provinciei, religiile și grija pentru morți; în sfîrșit, legăturile romanismului din Oltenia cu sudul Dunării, de la Aurelian la Iustinian.

În cadrul acestor capitole mari, materialul este împărțit în subcapitole, în așa fel încît sistematizarea și ordonarea lui devine mai profundă, ușurînd în același timp consultarea volumului.

Ne vine însă greu, ca, pe lîngă meritele cărții să nu relevăm și o serie de scăpări și neclarități, care umbresc bucuria de a vedea scoasă de sub tipar cea „de-a treia ediție, revizuită și adăugită”.

Găsim în primul rînd numeroase greșeli de tipar. Le vom menționa numai pe acelea care afectează caracterul istoric al lucrării și dintre acestea, evident, nu pe toate. Astfel avem, la p. 7, Vermasern; p. 131, Mallvensis; p. 182 (care, în ordinea firească, e 132), Syntagama; pp. 134 și 135, the greck; p. 142, Aureliuss; p. 143, Adacuta (la indice e corect scris); p. 144, un Mincius cu o soție Minicia; p. 198, Aelieus; p. 244, delgi Augustales; p. 324, Arutella; p. 343, legiunea XIII Germina. Am exclus greșelile de genul „Impediul roman” (p. 31) sau „la capărul sudic” (p. 67).

Am dori să ne lămurim și cu numele unor localități: Izimșea și Boroșteni (ca în text) sau Izimcea și Broșteni (ca la Index)?

Una din cele mai valoroase părți ale *Olteniei romane* este *Supplementum epigraphicum*, care pune la dispoziția cercetătorului inscripțiile necuprinse în marele *Corpus* al lui Mommsen. În felul acesta am crede că devine inutilă consultarea colecțiilor de specialitate. Din păcate, realitatea contrazice. De exemplu, la p. 378 se vorbește de monumentul de la Breznița, închinat de un anume Aurelius Gratianus. La S.E., nr. 441 găsim că monumentul provine de la Bistrița. Apelînd la bibliografie, ne edificăm din punct de vedere topografic, însă timpul inutil pierdut nu poate fi răscumpărat.

Există și destul de multe neconcordanțe între text și S.E. Astfel, trimiterea de la p. 290 (Ioneștii Govorii) la S.E. 292, e, de fapt, S.E. 408. Monumentul cu inscripție

* D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a revizuită și adăugită, Editura Academiei R. S. România, București, 1968, 604 p.

pus de Iulius Marinus, nu se găsește la S.E. 457, cum avem indicația în text (p. 378), ci la nr. 447. Greșeală identică la p. 383, unde monumentul închinat de către M. Tib. Marcianus este indicat ca găsindu-se în S.E., 483, cînd el se află, de fapt, la nr. 423. La fel, inscripția de la Slăveni se găsește în CIL, III, nu sub nr. 8063, ci sub 8038.

Oltenia romană folosește o foarte bogată bibliografie, care ne este prezentată la sfîrșitul fiecărui capitol în parte. Ceea ce reduce însă foarte mult posibilitatea de a utiliza această bibliografie este absența notelor, lucru inadmisibil la o lucrare de proporțiile celei de care ne ocupăm și care folosește atît de mult material arheologic, dispersat în atîtea muzee și reviste. La acest fapt se adaugă și citarea defectuoasă a bibliografiei, ceea ce reprezintă pasul următor în îngreunarea consultării ei. De exemplu, la una din paginile 182 (cea care ar trebui să fie 132), lucrarea lui Neigebaur, „Dacien“, care are ca subtitlu „Aus den Ueberresten des Klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen“, devine „Dacien aus dem Klass. Altertümers“ (de menționat că lucrarea nu apare în lista generală a abreviațiilor și că în bibliografia respectivului capitol e citată pentru prima oară).

Continuînd călătoria de-a lungul *Olteniei romane*, vom găsi la pagina 157 în loc de Friedrich Bechtel, „F. R. Bechtel“, iar mai jos (p. 241), articolul cunoscutului istoric și epigrafist Giovanni Forni, „Dacia Romana tributum descripta“, apare ca „Dacia romana tributum descripta“. În sfîrșit, la p. 242 întîlnim pe M. (sic!) Mommsen, care a scris în CIL, III, 1, p. 160 „De provincia Dacia origine et fine“. Nu e de mirare, de altfel, că aceste titluri apar așa cum apar, atunci cînd autorul își citează greșit propriile opuri: *OltR*, p. 135, „Pietre gravate descoperite la Romula“ (v. *Apulum*, VI, p. 209) se metamorfozează în „Alte pietre gravate din Romula“.

Tot în cadrul curenților bibliografice se situează și necitarea ultimelor lucrări (fundamentale) în materie. De ex., la bibliografia capitolului „Religiile și grija pentru morți“, în afară de G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1902, trebuia citat Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte in Handbuch der Altertumswissenschaft*, begründet von Iwan v. Müller... 5. Abt., 4. Teil, München 1960. În afară de ediția Bonn, 1838 (citată la p. 459), *De aedificiis* a lui Procopius a mai apărut în două ediții: *Procopii Caesariensis Opera omnia*, recognovit Iacobus Haury, Lipsiae, Teubner, I (1905), II (1905), III₁ (1906), III₂ (1915), reeditată de G. Wirth între 1959—1964. Fiindcă e vorba de Procopius, la autorii antici nu se folosește, decît în anumite cazuri, indicarea paginii și prescurtarea „op. cit.“ (p. 459 și p. 463), nici chiar în mod complementar. Pentru a încheia cu observațiile privind bibliografia, este de relevat inconstanța unor prescurtări, de ex.: „Bul. Muz. mil.“ sau „Bul.Muz. militar național“ sau „Bul.Muz. mil.național“ și toate pe aceeași pagină, 367!

Oltenia romană este scrisă într-un stil plăcut la lectură, clar, fiind folosite expresii plastice și precise totodată. Se întîmplă totuși, uneori, să dăm de exprimări și construcții stilistice nepotrivite cu nivelul general al volumului. Deschidem la pagina 72: „Cucerirea Daciei are la bază importante cauze economice. Romanii au fost împinși la aceasta de bogățiile agricole și minerale de care dispunea provincia“. Cel mult „viitoarea provincie“ am zice noi, lăsînd la o parte faptul că la baza cuceririi romane au stat și cu totul alte cauze, mai importante. La p. 87 întîlnim: „care-și folosește limba și graiul propriu“!

Neclară este expresia (p. 105): „Diferite obiecte casnice din pămînt“. În prima clipă ne întrebăm: făcute din pămînt sau scoase din pămînt? Cuvîntul „lut“ ar fi îndepărtat orice nelămurire. La p. 147 citim „Iunius Iunianus... este beneficiarul unei diplome militare“. Într-o lucrare privind orice altă epocă în afară de cea romană, putem folosi expresia de mai sus. Cînd însă întîlnim la tot pasul *beneficiarii*, formularea de mai sus poate produce confuzii. În continuare ne vom mîrgini să cităm doar, dat fiind faptul că spațiul este restrîns, iar comentariile cu totul de prisos:

p. 170: „... datată exact de Pflaum în jurul anului 250 e.n.“

p. 196: „...ultimul care încearcă unele tentative de a reînvia politica...“;

p. 338: „Sistemul introducerii recrutării teritoriale a fost greșit atribuit...“;

- p. 383: „Dioscurii sînt... divinități protectoare ale călărașilor (!) și călătoriilor pe mare“;
- p. 389: „Hercule, cu toate că în secolele II—III e.n. este un zeu eminamente militar, în provinciile danubiene cultul lui are același aspect ca și al lui Marte“;
- p. 389: „Un frumos cap de marmoră al zeului, în mărime naturală“ (cum va fi arătat Hercule în mărime naturală, e greu de știut!);
- p. 395: „Lui Mercur îi erau sacre berbecul și cocoșul“;

p. 81: „Limita răsăriteană (pînă unde veniseră vasele lui) era formată de Pannonia și Prusia orientală“. De ce nu Pannonia și R. P. Polonă, ne întrebăm noi? Am dori să mai arătăm că, fiind vorba de un fabricant de ceramică, expresia „pînă unde veniseră vasele lui“ nu este cea mai potrivită.

Există și traduceri greșite sau neclare din latinește, exemple de lipsa acribiei științifice, precum și o serie de discuții inutile, autorul neluînd în seamă articolele care au reușit să lămurească problemele respective. De exemplu la p. 37, autorul pomeneste pe cei care ar fi urmat să fie lăsați în voia soartei după plănuita părăsire de către Hadrian a Daciei, numindu-i coloniști romani. Cînd însă imediat pui în paranteză: „Eutropius, VIII, 6“, atunci ești obligat să spui „cetățeni“ și nu coloniști, fiindcă izvorul antic vorbește de *cives*, nu de *coloni*. Mai departe, la paginile 77 și 417, găsim *coriarius* tradus prin „curelar“, ceea ce este inexact: *coriarius* înseamnă *tăbăcar* (v. Quicherat, care traduce cu „corroyeur“). Poate avea chiar un sens mai larg „acela care pregătește pielea“ (Georges, „*der Lederbereiter*“, „Gerber“, Forcellini „*est qui coria concinnat*“), în nici un caz cel care o croiește sau o taie în vederea transformării ei în haine, încălțăminte etc.

De asemenea, nu înțelegem de ce, de exemplu, „*da vinum*“ este tradus cu „dă-mi să beau“ p. 121, care este prea general și nu satisface anumite cerințe de precizie. Mai simplu și exact: „adă vin“. Nepotrivită este și expresia de la p. 141: „*beneficiarius consularis* în legiunea a V-a Macedonica“. Pe piatra găsită la Drobeta stă însă scris: „*beneficiarius consularis legionis V Macedonicae*“, însemnînd că respectivul subofițer fusese detașat *din* cadrele legiunii de la Turda și funcționa la Drobeta, deci nu putea fi în legiunea a V-a Macedonica (v. B. Kübler, *Dizionario epigrafico* (De Ruggiero), I, 992—996; Domaszewski, *RE*, III, 271; O. Hirschfeld, *Die Sicherheitspolizei im römischen Kaiserreich*, în *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 576—612; I. I. Russu, în *ActMuz*, 1956, p. 121—123). La paginile 145 și 147 dativul *Nemesidei* este greșit, autorul luîndu-se după *Isis*, care într-adevăr are două forme de genitiv și deci, și de dativ (să nu mai vorbim de „icoana“ care se pune „Nemesidei“ la p. 147).

E interesant și ceea ce găsim la p. 193: „...au înconjurat orașul cu un zid circular“, iar în paranteză, ca argument, ni se aduce izvorul: „*circuitum muri*“. Dar *circuitum muri* nu înseamnă zid circular, ci simplu: o incintă din zid sau duct, traseu, circuit, perimetru al zidului. Este demn de remarcat că, în continuare, autorul încarcă inscripția cu o vină pe care nu o are: „zidul de apărare al lui Filip Arabul nu era circular cum glăsuiește inscripția sa...“ La pagina 314: „Praetoriul e la 39 m depărtat de poarta decumana și 19 m de pretoriană“. Lăsînd la o parte construcția dubioasă a propoziției e suficient să arătăm că în latinește există două adjective: *praetorius* și *praetorianus* cu sensuri diferite și că românizarea lor presupune atenție.

Nominativul plural de la *Dis Manibus*, este *Di Manes*, și nu *Dies Manes*. La fel, nominativul plural este *inferi*, nu *inferes*. Mai avem de semnalat o curioasă formă a perfectului verbului *voveo*, -ere și care e „*voveit*“ (p. 395 și S. E. 441).

La p. 146, autorul afirmă categoric că al treilea sclav e cu numele nedescifrat. Căutînd la S.E. 424 (unde ne trimite, de altfel autorul) aflăm că al treilea sclav, departe de a avea numele nedescifrat, se cheamă *Clodius*. S-ar fi putut afirma că lectura nu e sigură, dar nu că are numele nedescifrat (*ActaMN*, VI, p. 542).

La pagina 151 ne îmbogățim cunoștințele geografice aflînd de un oraș Trever, care nu există și nici nu a existat după cîte știm. Dacă autorul s-a referit la Augusta Treverorum, atunci formele moderne ale numelui sînt Trêves sau Trier.

Există și câteva chestiuni deja lămurite, pe care autorul le discută, credem, inutil. Astfel (p. 294) se discută existența castrului de pământ de la Jidava, care în realitate nu există (v. Em. Popescu, în *Studii și comunicări*, Pitești, 1969, p. 76). De asemenea, s-a lămurit faptul că CIL, III, 1628 = 8062 = ILS, 9109 se citește *Leg XIII Ge(mina) Tadi(us)* (cf. *Apulum*, V p. 229) și că nu e vorba de o stampilă comună a legiunilor XIII Gemina și I Adiutrix (p. 343), — ca și faptul că cele două cohorte (p.348—349): *II Flavia Bessorum* și *II Flavia Numidarum* nu au plecat în Orient (v. I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 86—88).

Cît despre inscripția pusă de Hylas (v. p. 154), se știe din 1902 că, deși se află la Doștat, ea provine fie de la Apulum, fie de la Sarmizegetusa (v. G. Téglás, *Hunyadvármegye története*, Budapest, 1902, p. 79, fig. 178).

Nu trebuiau uitate ligaturile (S.E. 381): r. 1, M+V și r. 2, H+E, lucru care, fără să aibă o importanță capitală, ține de acribia epigrafică.

Am dori să ridicăm, cu titlul de curiozitate, și o problemă de istorie contemporană: cine a distrus, totuși, ruinele Sucidavei? Armata germană în 1918 (v. p. 438, în text) sau armata hitleristă? (v. explicația fotografiilor nr. 131 și nr. 132).

Mărturisim, în primul rînd, că a fost departe de noi gîndul de a alcătui un *Corpus erratorum* în „*Oltenia Romana*“ *repertorium*. O bună parte nu le-am introdus intenționat în nota de față, pentru a nu fi de dimensiuni exagerate; o parte, cu siguranță, le-am scăpat, lectura cărții neavînd ca scop vînătoarea de omisiuni sau greșeli.

Este necesară și o a doua mărturisire: *Oltenia romană* este o carte extrem de bogată în material și interpretări, interesantă și pe alocuri atractivă ca lectură. Ea va fi consultată în mod inevitabil atît de către oamenii de specialitate, cît și de către studenți și amatori. Dacă primii își pot da seama mai ușor de scăpările conținute în lucrare, a doua categorie va lua totul, de cele mai multe ori, drept bun. Pe de altă parte, socotim că atunci cînd scriem ceva destinat tiparului, responsabilitatea autorului se dublează automat.

Aceste două aspecte luate împreună ne-au decis să scriem rîndurile de mai sus, neuitînd nici o clipă respectul cuvenit erudiției și vîrstei.

T. SOROCEANU

DATAREA TEZAUURULUI DE LA PIETROASA

Cu ocazia studierii tezaurului recent aflat la Cluj—Someșeni au fost examinate și legăturile acestui important complex cu descoperirile asemănătoare și aproximativ contemporane, printre care figurează și tezaurul de la Pietroasa (jud. Buzău). Acesta a fost atribuit goților, pe baza vestitei inscripții cu rune de pe un colan, iar îngroparea lui a fost pusă în legătură cu retragerea lui Atanaric în Caucaș în fața hunilor, descrisă de Ammianus Marcellinus. Data îngropării a fost fixată între 376—380, între invazia hunilor și plecarea regelui vizigot la Constantinopol; ipoteză consacrată prin monumentală publicație a tezaurului de către Al. Odobescu și menținută în manuale și publicații de popularizare, precum și în lucrări de specialitate, pînă în prezent¹. Analiza arheologică a pieselor componente trezește însă foarte serioase îndoieli în posibilitatea datării tezaurului în secolul al IV-lea, anterior ultimului sfert al acestui veac și indică, ca mult mai probabilă, o încadrare mai tîrzie, aproximativ pe la mijlocul secolului următor. Tezaurul cuprinde o serie de piese neobișnuite și fără analogii în orfevreria perioadei migrațiilor, ca de ex. fibulele în formă de păsări și coșulețele poligonale; pe de altă parte vase romano-bizantine, care nu se pretează la datări prea precise. Această împrejurare a ușurat probabil, în lipsa aparentă a unor criterii arheologice mai sigure, să se impună și să se mențină datarea prea timpurie a „tezaurului lui Atanaric“.

Încercarea de a motiva în cîteva rînduri propunerea pentru o nouă încadrare cronologică a tezaurului de la Pietroasa ar putea să pară temerară. Recunoscîndu-se însă valabilitatea unor argumente pentru o datare mai tîrzie, nici completarea și amplificarea lor într-un cadru mai cuprinzător nu va fi dificilă. Aprofundarea și lărgirea cunoștințelor despre materialele perioadei stăpînirii hunice în Europa, sintetizate în cartea profesorului mîunchenez J. Werner, „Contribuții la arheologia imperiului lui Attila“² și în alte cîteva lucrări, permit sesizarea unor elemente care sprijină datarea mai tîrzie a tezaurului; dintre ele atrag atenția, îndeosebi, următoarele:

1. Tehnica „cloisonnée“, cu celule mărunte, care acoperă întreaga suprafață a colanului lat cu balamale³, nu apare în sec. IV, cînd predomină încă ornamentarea podoabelor prin caboșoane. În schimb, se întîlnește la Apahida și pe pectoralul noului tezaur de la Cluj, precum și pe spadele și tecile, bine datate, de la Altlußheim, Planig, Tournai (mormîntul lui Childeric) etc.⁴. Ele se leagă de timpul stăpînirii lui Attila și de primele decenii de după destrămarea imperiului său și pot fi datate pe la mijlocul secolului V.

¹ I. Nestor, în *IstRom*, I, 1960, p. 698—699; E. Dunăreanu-Vulpe, *Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1967, p. 49—53; C. Daicoviciu, *TransAnt.*, p. 206 menționează însă că tezaurul de la Pietroasa pare să fie ulterior secolului al IV-lea.

² J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956.

³ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, fig. 43.

⁴ Cf. pentru Altlußheim: F. Garscha, în *Germania*, XX, 1936, p. 191—198 și pl. 38; Planig: P. T. Kessler, *Mainzer Zeitschrift*, XXXV, 1940, p. 3, fig. 2; Tournai: J. Werner, *op. cit.*, pl. 60/1.

2. Pereții ajurați și umpluți cu pietre și sticle străvezii ai coșulețelor⁵ reprezintă o tehnică folosită pe cupa din mormintul princiar de la Szeged-Nagyszéksós⁶ și, într-o epocă mai târzie, pe cunoscuta farfurie a ultimului stăpînitor sassanid, K'osrau II (590—628)⁷. Cupa indică perioada și mediul în care apar obiecte ornamentate în acest fel în Europa, iar farfuria precizează regiunea din care este originară tehnica.

3. Atît pe fibula cea mică, cît și pe gîtul celei mari⁸ locul fiecărei pietre este decupat din foaia de aur, încît pietrele apar cumva adîncite și acoperite de placa metalică. Tehnica se aseamănă cu cea descrisă sub nr. 2, la care lipsește însă o placă dorsală. Ea se reîntîlnește pe pandantivul lui Ardașir din mormintul de la Wolfsheim⁹, datat în timpul lui Attila. Inscripția pectoralului indică drept regiune de proveniență a piesei Persia sassanidă, de unde derivă, după cum s-a arătat, și tehnica de ornamentare a coșulețelor¹⁰.

4. Colanul cu ochi și cîrlig este o formă bine cunoscută în inventarele funerare din timpul lui Attila, neatestată însă în sec. IV¹¹. Răspîndirea lui, din Siberia apuseană pînă în regiunea Rinului, a fost studiată recent, în legătură cu materialele de la Untersiebenbrunn¹². Dintre descoperirile pe deplin concludente pentru Pietroasa, care confirmă prin contextul lor datarea și încadrarea culturală, se pot menționa din lista anexată studiului amintit colanele de la Muslîjumova, Szeged-Nagyszéksós, Keszthely și Untersiebenbrunn¹³.

5. Vase antice tîrzii din metal prețios apar în mormintul princiar de la Concești¹⁴ din perioada hunică și în mormintul de la Apahida din al treilea sfert al secolului VI¹⁵.

Toate cinci elementele de tehnică și de tipologie converg, în mod independent, spre aceeași perioadă din secolul al V-lea, cînd ele apar, în timpul stăpînirii lui Attila în Europa. Ele nu există însă aici în sec. IV; încît nici tezaurul de la Pietroasa nu poate fi încadrat în acest veac, ci trebuie datat în același interval de timp și în aceeași constelație istorică pe care o indică analogiile amintite. Astfel, tezaurul nu poate fi atribuit lui Atanaric sau vizigoților, care pe atunci își întemeiaseră regatul lor în Aquitania și își întindeau stăpînirea în Spania. Pe de altă parte, cum dovedește inscripția runică, tezaurul trebuie să fi aparținut uneia dintre semîințele gotice care, în situația dată, nu puteau să fie decît ostrogoții. Îngroparea tezaurului nu este determinată de invazia hunilor sau de plecarea lui Atanaric, ci, mai de grabă, de evenimentele ce au urmat morții lui Attila, — destrămarea stăpînirii lui. Dacă se adevărește noua datare, se modifică și întreaga perspectivă despre istoria triburilor germanice din bazinul carpatic în intervalul de timp cuprinzînd aproximativ un secol, de la invazia hunilor (376) pînă la așezarea ostrogoților în Pannonia (456) și plecarea lor de acolo (471). Se pot da, în această privință, doar cîteva indicații.

Sub influența lucrărilor lui C. C. Diculescu și E. Beninger s-a acordat, în dauna ostrogoților, o atenție exagerată și unilaterală vizigoților și gepizilor. Or, dintre

⁵ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, fig. 27—33.

⁶ N. Fettiĥ, *ArchHung*, XXXII, 1953, pl. 17/1.

⁷ *Ibidem*, pl. 37. Cf. și M. Ebert, *Baltische Studien*, 1914, p. 57 și urm.

⁸ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, fig. 34—36, 40.

⁹ J. Werner, *op. cit.*, pl. 4, 8 a—b.

¹⁰ Influențe iranice asupra gotilor se sesizează și în alte privințe, de ex. F. Altheim, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 148—162; *Die Krise der alten Welt*, Berlin, 1943, p. 97—102.

¹¹ E. Dunăreanu-Vulpe, *op. cit.*, fig. 44.

¹² E. Keller, în *Germania*, XLV, 1967, p. 115—118.

¹³ Cf. pentru Muslîjumova: N. Fettiĥ, *op. cit.*, pl. 18/13; Szeged-Nagyszéksós: *ibidem*, pl. 4/1; Keszthely: K. Sági, în *ArchÉrt.*, LXXXII, 1955, p. 185—189 și pl. 23/1; Untersiebenbrunn: W. Kubitschek, *JA*, V, 1911, p. 41, fig. 8 și pl. 6/1. Este semnificativ că din Transilvania se mai cunosc ca descoperiri izolate două piese de la Bunești, cf. K. Horedt, în *Germania*, XXV, 1941, p. 121 pl. 21/10 și de la Someș-Uileac, *ArchÉrt.*, XXII, 1902, p. 432.

¹⁴ L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*. Archäologische Mitteilungen aus russischen Sammlungen, 1929, Bd. 2) p. 123 urm. și pl. 36 urm. W. Grünhagen, *Der Schatzfund von Gross Bodungen*, Berlin, 1954, p. 49—52.

¹⁵ N. Fettiĥ, *op. cit.*, pl. 25.

triburile germanice, tocmai primii par să fie aceia care, în perioada amintită, au un rol precumpănitor pentru istoria bazinului carpato-danubian.

Majoritatea vizigoților trece, odată cu invazia hunilor, în Peninsula Balcanică, învingând în lupta de la Adrianopol, cucerind în continuare Roma și ajungând, pînă la urmă, în Franța de sud și în Spania. În bazinul carpatic vizigoții nu mai sînt pomeniți și nici despre fracțiunea păgînă a lui Atanaric nu se mai vorbește.

Gepizii au fost opriți în înaintarea lor spre sud de către goți în lupta de la Galtis, unde va în afara Carpaților (249)¹⁶. Ei se retrag în interiorul munților și se așează spre nord de vandalii de pe Tisa. După plecarea acestora, pe la 400, spre apus, ei ocupă teritoriul vandalilor și devin astfel vecini cu hunii care, între timp, se stabiliseră în Cîmpia Tisei. Cu sprijinul seminiilor îndeosebi din partea nordică a bazinului carpatic, a herurilor, rugilor și suevilor, gepizii înving în lupta de lîngă Nedao pe fiii lui Attila și iau în stăpînire sediile acestora din Cîmpia Tisei. Aici se află, încă și în sec. VI, centrul puterii gepide¹⁷. După plecarea ostrogoților, ei înaintează spre sud și ocupă Sirmium (471); probabil abia atunci începe și expansiunea lor spre răsărit, spre podișul Transilvaniei.

Dintre ostrogoți numai o mică parte ajung, odată cu invazia hunilor, în sudul Dunării și se unesc cu vizigoții de acolo. Locuind mai departe, către răsărit, hunii trec peste ei, încît pot să se refugieze numai într-o măsură redusă din fața lor. Marea expediție de sub conducerea lui Radagais, din 405, în Italia reprezintă încercarea unei părți a ostrogoților de a se retrage mai departe spre apus, deoarece tocmai atunci se așează hunii în Cîmpia Tisei. Știrile lui Iordanes arată însă că, în general, ostrogoții au rămas sub stăpînirea hunilor¹⁸. Deoarece hunii erau în Cîmpia Tisei, gepizii locuiau în nord, iar în Pannonia ostrogoții se așează abia în 456, sediile lor trebuie localizate spre răsărit de cele ale hunilor, deci și pe teritoriul României. În lumina acestei ipoteze ar merita să se reexamineze problema, dacă centrul de stăpînire din jurul Clujului, indicat de mormîntul lui Omharus de la Apahida și de noul tezaur descoperit la Cluj — Someșeni este într-adevăr gepid; cum s-a susținut în mod unanim, sau dacă nu cumva trebuie atribuit ostrogoților. Analogii și argumente arheologice, a căror expunere ar depăși cadrul acestei note, pledează pentru cea de a doua ipoteză. Ostrogoții joacă un rol remarcabil sub huni, participă de partea hunilor la bătălia de pe Cîmpiile Catalaunice, iar regele lor Valamer este, ca și gepidul Ardaric, omul de încredere al lui Attila¹⁹. După moartea lui Attila, fiii săi „porniră împotriva goților, reclamîndu-i ca dezertori ai stăpînirii lor, ca niște fugari, și dădură năvală peste țara lui Valmer”. Acesta „le-a dat o astfel de lovitură încît abia au mai scăpat cîțiva care, luînd fuga, s-au îndreptat spre acele părți din Scitia ce se găsesc lîngă cursul fluviului Danaper”²⁰. Ostrogoții n-au luat parte la lupta de lîngă Nedao și au preferat să se așeze în Pannonia, „văzînd că gepizii au luat în stăpînire și apără pentru sine teritoriile hunilor și că poporul hunilor și-a ocupat vechile lor locuințe de odinioară”²¹. Probabil evenimentele descrise în aceste pasaje, precum și întreaga situație ce se poate deduce din ele au determinat și îngroparea tezaurului de la Pietroasa.

Încercarea de a privi și reconstitui în acest fel evenimentele dintre 376—471 din bazinul carpato-danubian este încă prea neobișnuită ca să nu trezească multiple rezerve și obiecții. Totuși, în lumina datării revizuite a tezaurului de la Pietroasa, a știrilor literare și a sortilor ostrogoților între 376—456, soluțiile și ipotezele propuse aici par să fie cele mai probabile.

K. HOREDT

¹⁶ K. Horedt, *OmD*, p. 287—291.

¹⁷ Cf. harta descoperirilor gepide din cîmpia Tisei la I. Bóna, *AR*, XX, 1968, p. 701.

¹⁸ Iordanes, 246—251.

¹⁹ *Idem*, 199.

²⁰ *Idem*, 268—269.

²¹ *Idem*, 264.

DIE DATIERUNG DES SCHATZFUNDES VON PIETROASA

(Zusammenfassung)

Die Verbergung des Schatzfundes von Pietroasa (jud. Buzău, Rumänien) wurde mit dem Hunneneinfall und dem Rückzug des Westgotenkönigs Athanarich nach Caucaland in Zusammenhang gebracht und in die Zeit zwischen 376—380 angesetzt. Eine Reihe von archäologischen Gründen sprechen aber für seine spätere Datierung etwa um die Mitte des 5. Jhs.:

1. Das enge cloisonnierte Zellenwerk des breiten Halskragens wird im 4. Jh. noch nicht verwendet, wohl aber im 5. Jh. (z.B. in Apahida, Cluj, Altlussheim, Plagnig, Tournai);

2. Die Verzierung der beiden Goldkörbchen mit durchbrochenen Wänden, die mit bunten Steinen und Glasstücken ausgelegt sind, kehrt auch bei dem Pokal aus dem hunnenzeitlichen Fürstengrab von Szeged-Nagyszéksós wieder;

3. An dem Hals der grösseren und auf der Oberfläche der kleinen Vogelfibel sind die Steinzellen aus dem Deckblech ausgeschnitten und vertieft angebracht. In der gleichen Technik ist der Anhänger des Ardaschir im hunnenzeitlichen Grab von Wolfsheim gearbeitet;

4. Der glatte Halsring mit Ösenhackenverschluss ist eine von Westsibirien bis in die Rheingegend verbreitete, hunnenzeitliche Form (z.B. Musljumova, Szeged-Nagyszéksós, Keszthely, Untersiebenbrunn);

5. Spätantike Edelmetallgefäße werden im Karpathenbecken in Grabinventaren erst im 5. Jh. verwendet (Concești, Apahida).

Der Hort von Pietroasa muss den Ostgoten zugewiesen werden. Seine Verbergung steht mit den Ereignissen während der Auflösung des Hunnenreiches nach dem Tode Attilas in Verbindung, wie sie besonders aus den Schilderungen von Iordanes bekannt sind.

EXPRESIA „BANI PĂGÎNI“ ÎN DOCUMENTE DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Expresia *bani păgini* am întâlnit-o în două documente aproximativ contemporane, ambele de la sfârșitul secolului XVI. Cea dintîi supoziție — aceea că expresia ar designa bani turcești (aflați în circulație în Transilvania) — a devenit susceptibilă de dubii prin studierea mai atentă, comparativă, a celor două documente. În cele ce urmează prezentăm observații pe marginea expresiei amintite.

Cel dintîi document este un registru întocmit la 28 iunie 1579 cu prilejul împărțirii averii mobile a defunctului Gyulaffy László — bogat nobil transilvănean —, între văduva și copiii săi, conform dispozițiilor testamentare ale defunctului¹. Acest registru constituie un document inedit, de certă valoare pentru istoria economiei și culturii medievale în Transilvania, cuprinzînd și cîteva date de ordin numismatic. Pe lîngă produse agricole, animale (vite, cai etc.), unelte, o mare cantitate de obiecte de aur și argint, piese de îmbrăcăminte, arme, covoare, — moștenirea acestui nobil cuprindea o însemnată cantitate de bani: 11.194 florini, 6711 monede de aur diferite, aspri turcești în valoare de peste 1500 florini, 4 taleri și 23 *bani păgini*².

În legătură cu expresia *bani păgini* trebuie de la început să remarcăm faptul că în document, pe lîngă florini, denari, taleri, figurează *nominal* și diferite monede turcești și în cele mai multe cazuri expresia *bani păgini* apare alături de aspri, cunoscută monedă de argint. Prezența formulei în acest context exclude de la sine — credem — posibilitatea ca *bani păgini* să designeze o monedă din lumea otomană. De altfel, în împrejurările istorice de atunci — Transilvania fiind în legături curente cu imperiul otoman — este de neînchipuit ca cineva din cei prezenți la întocmirea actului să nu fi putut recunoaște în „*bani păgini*” o monedă turcească, dacă acești bani ar fi fost cu adevărat turcești.

Se pune deci întrebarea ce specie monetară designează expresia *bani păgini*?

Dat fiind că registrul specifică de fiecare dată piesele de aur, precum și faptul că expresia figurează de fiecare dată împreună cu asprii de argint, se poate deduce că și *bani păgini* sînt monede bătute din argint. Pe de altă parte, faptul că în marea cantitate de monede consemnate de registru, numai 23 de piese figurează ca *bani păgini*, ar constitui un indiciu al *rărității* acestui fel de monede. Ceca ce se ascunde îndărătul expresiei „*bani păgini*” se dezvăluie însă, mai clar, din analiza celui de al doilea document. Este vorba de socotelile din anul 1586 ale dispensatorului (casier) orașului Cluj, cuprinzînd enumerarea darurilor trimise lui Sigismund Báthory și demnitarilor săi din partea municipalității clujene pentru anul nou. În cuprinsul acestui document, printre obiecte valoroase, ca „o cupă măiestrit

¹ Titlul documentului tradus din limba latină : „Registru întocmit după dispoziția testamentară cu privire la toate bunurile mobile ale magistrului de odinioară Gyulaffy Ladislau de Ratolt între văduva și copiii aceluiași [om], întocmit în ziua de 28 a lunii iunie în cetatea Cehul Silvaniei prin distinsul Francisc Kendy de Radnot, comitele Comitatului de Tîrnava și consilierul, ilustrul magistrul Ștefan Dobzay de Keresztur, protouotarul principelui Transilvaniei în anul domnului 1579”. Arhiva familiei Gyulay-Kuun, fasc. 26, nr. 43, în Arhiva Istorică a Bibliotecii Filialei Academiei Republicii Socialiste România Cluj. Documentul este în studiu.

² Expresia „*bani păgini*” apare în document în următorul context : „Hatt pogom puizt, Harom ozporath” (pag. 5) ; „Kett pogan penzth. Ugy negy thalleral cozze es kett ozporath” (pag. 12) ; „Kilencz pogan pinzt, harom ozporath” (pag. 21) ; „hatt pogan penzth, Eot ozporath” (pag. 27).

facută" și altele, figurează și mențiunea că *din porunca judeului dispensatorul a pus să se bată bani păgini din argint în valoare de zece florini*³. Atare daruri trimise principelui și demnitarilor de către orașe erau frecvente, în majoritatea cazurilor acestea constau din obiecte prețioase sau monede de mare valoare, din aur. Cum se explică faptul că în cazul de față un dar în aparență modest — cum erau aceste monede din argint — era totuși oferit pretențiosului principe și demnitarilor săi?

Trebuie presupus că, la asemenea ocazii de cîștigare sau păstrare prin daruri a înaltei bunăvoințe, nu orice fel de monedă de argint, curentă, acceptabilă ca valoare de schimb de toată lumea, putea fi eficientă. Pentru a îndeplini funcția, am zice, omagială, argintul dăruit trebuia să posede însușiri deosebite, să se remarce printr-o anume *raritate*. Or, ceea ce în concepția vremii — conform ideii umaniste — constituiau valori perene, erau produsele spirituale și materiale ale lumii antice, perpetuîndu-se ca *rarity* în epoca feudală, acceptate și colecționate de erudiții umaniști, dar și de unii reprezentanți ai păturilor avute care țineau să fie în pas cu moda vremii.

Antichitatea o indică și epitetul de *păgin*, deoarece în concepția veacului XVI acest epitet designa nu popoarele turco-mohamedane, ci pe acelea ce au trăit înaintea apariției creștinismului, în general epoca antică⁴.

Trebuie amintit și faptul că — la fel ca și alte monumente — monedele antice aveau căutare nu numai ca piese muzeale, ci și drept curiozități. Monedele mai erau la modă și ca bijuterii⁵. Presupunem că și piesele menționate în cele două documente aveau, toate, aceste destinații.

Nu putem ști dacă *bani* *păgini* înglobați în registrul amintit sînt sau nu monede antice originale. În ce privește însă piesele despre care este vorba în socotelile dispensatorului, textul însuși ne lămurește că ele sînt executate în vremea din care datează documentul: în anul 1585—1586. Este așadar o informație sigură despre *batera unor imitații după monede antice în secolul XVI*, uzanță ce trebuie să fie remarcată. Gustul pentru obiectele antice a dus deseori chiar la ceea ce numim noi astăzi falsificări, dar care în concepția vremii erau reproduceri, imitații, după mult prețuitele obiecte antice⁶. Acest fapt a fost mai de mult dovedit de cercetători de seamă, iar mai recent printr-o reconsiderare în domeniul epigrafiei Daciei⁷.

Din cele de pînă acum rezultă că materialul numismatic antic descoperit pe teritoriul patriei noastre poate conține numeroase piese, bătute în vremea Renașterii, de bună seamă în sec. XVI, piese asupra cărora — aidoma unor inscripții romane — planează incertitudinea în privința originalității.

Problema discutată cîștigă în importanță dacă ne gîndim că atare incertitudine poate exista chiar în cazul unor piese antice din tezaurare monetare medievale de mare valoare istorică, cum ar fi — ca să cităm unul mai recent — cel descoperit în 1965 la Baia Mare, tezaur în care — ca și în cazul monedelor ce figurează în registrul citat — numărul monedelor antice este infim, față de cel al monedelor medievale (numai 3 din 987), acestea fiind și ele foarte bine conservate, la fel ca celelalte monede medievale⁸. De remarcat că ipoteza după care cele două monede

³ „A biró meghagyásából a sáfár csináltatott pogány pénzt egy gyrát, melyet ciosztogatott, az ezüst ára volt 10 forint”. Vezi Jakab Elek, *Kolozsvár Története*, II, Buda, 1888, p. 352.

⁴ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, Budapest, 1891; la cuvîntul *pogány*.

⁵ Gohl Ödön, *Az antik érem, mint ékszer és díszitmény*, în *Nemesfémipari Közlöny*, IV (1923), nr. 14—15.

⁶ Pentru această problemă vezi în mod deosebit indicația executării unor falsuri după monede antice, rezultînd dintr-o scrisoare din 16 aprilie 1638 trimisă de omul de încredere al principelui Gheorghe Rákóczi I, Bogádi András, expediată către principe: „Jakisits uram ó Nagysága ada egy levelet kezembhez minap, melyet im, megköltem Nagyságodnak; megíráom ó Nagyságának, hogy köld Nagyságod ó pogány pénzt, azt mondta felőle minap, hogy az olyan pénz valamennyi öntött, nem szinte igaz: mert némelyek vévén eszekbe, hogy az nagy emberek gyönyörködnek benne, haszon kedvéért öntették azféle pénzt, de az az igaz, az ki vertt, könnyű megismerni az olyant”. (Cf. *Századok*, 1873, p. 443).

⁷ I. I. Russu, *Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*, în *ProblMus.* 1960 (1961), p.213—224; *Note epigrafice*, Seria VII, în *ActaMN*, I, 1964, p. 477—481; *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 437—449.

⁸ Eugen Chirilă și Octavian Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare*, Baia Mare, 1966, p. 52.

cu efigia lui Lysimach, din cadrul acestui tezaur, „sînt emisiuni medievale, copii ale unor tetradrahme”⁹, nu pare susceptibilă de a fi contrazisă nici în cazul cînd este vorba de monede de aur. În sprijinul acestei ipoteze putem cita pe W. Schmidt, care menționează că, întrucît puternicul Martinuzzi nu putea să bată bani pe seama lui, a poruncit să se bată monede de aur ale lui Lysimach, acceptate cu plăcere peste tot¹⁰. Pe de altă parte, această informație este coroborată printr-o știre înserată în *Istoria* lui Bethlen Farkas, unde se amintește că, cu ocazia devastării castelului lui Martinuzzi de la Vințul de Jos, printre comorile sale fabuloase s-au găsit și 4000 monede de aur de la Lysimach¹¹.

Deși nu se referă la monede ale lui Lysimach, în unica sa lucrare cu caracter numismatic Kemény József demonstrează că în evul mediu, în Transilvania, exista uzanța falsificării de monede antice¹². Ceea ce însă este de relevat, e faptul că în Transilvania atare practică pare mai extinsă și mai diversificată decît se credea pînă acum. De altfel, pe plan european există o considerabilă literatură a problemei falsurilor și falsificatorilor medievali de monede antice¹³.

Detectarea falsurilor monetare făcute în evul mediu devine și mai grea dacă ne gîndim la faptul că în epoca discutată orfevrăria a atins în Transilvania un înalt nivel de măiestrie, încît imitarea unor tipuri monetare antice nu prezenta dificultăți nici sub aspect artistic, nici tehnic pentru destoinicii maeștri aurari.

Există, așadar, și în domeniul studiului monedelor vechi eventualitatea unor erori cauzate de practica imitării emisiunilor antice în evul mediu, erori ce pot dăuna dezvăluirii adevărului istoric și trebuie, astfel, descoperite. Rîndurile de față au scopul de a atrage atenția asupra acestei necesități.

PAUL GYULAI

DIE BEZEICHNUNG „HEIDENGELD“ IN DOKUMENTEN DES 16. JHS.

(Zusammenfassung)

Gestützt auf zwei Dokumente vom Ende des 16. Jhs., in denen, unter den Münzenbenennungen, auch der Ausdruck „*Heidengeld*“ (pogány pénz) vorkommt, erörtert der Verfasser den Sinn dieses Ausdrucks. Von den Umständen ausgehend, unter denen die Bezeichnung auftritt, ergibt sich der Schluss, dass mit dem Wort „*Heidengeld*“, unter den historischen Gegebenheiten im Transsilvanien des 16. Jhs. — dem Zeitalter der Ausbreitung des humanistischen Denkens, sowie der Renaissance in der Kunst — nur antike Münzen gemeint sein konnten, die damals sehr gesucht waren, vor allem von gelehrten Sammlern, aber auch von Angehörigen der wohlhabenden Kreise, die sie sogar als Schmuckstücke verwendeten.

Aus dem Text des zweiten, hier besprochenen Dokumentes ergibt sich der Brauch der Nachahmung oder „Fälschung“ antiker Münzen: auf Befehl des Stadtrichters von Cluj liess 1585 oder 1586 der Verwalter der Stadtkasse (dispensator, sáfár) „*Heidengeld*“ (also antike Münzen) aus Silber im Wert von 10 fl. schlagen, die

⁹ Iudita Winkler și Francisc Pap, *Monede cehe și morave în tezaur medievale din Transilvania*, în *Apulum*, VII/1 1968, p. 501; vezi, în aceeași ordine de idei, O. Iliescu, *Les „l'étrastatères“ de Lysimaque, trouvés à Baia Mare*, în *StCl*, X, 1968, p. 87–92.

¹⁰ W. Schmidt, *Die Gelen und Daken. Ein historischer Versuch als Beitrag zur Siebenbürgischen Landeskunde*, în *AVSL*, NF, IV, 1859, p. 62, nota 59.

¹¹ W. Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, I, Editio secunda, Cibinii, 1782, p. 512.

¹² Winkler Judit, *Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése*, în *NumK*, 1963–1964, p. 70–71; pentru această problemă vezi și anuțul numismatului Dr. Ötvös Ágoston care subliniază: A görög arany-pénzekből szerzettessenek meg minden példányok. A Lysimach és Kozon aranyokra pénzt vesztegetni nem kell, mert 1-ör nem ritkák, 2-ör sok hamis van köztök (Cf. Dr. Ötvös Ágoston, *Fölszólítás Erdély régiségei ügyében*, în *Hetilap*, 1853, 4 iulie).

¹³ M. Bernhardt, *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle, 1926, p. 371–374.

zusammen mit anderen Wertgegenständen dem Fürsten Sigismund Báthory und den Würdenträgern seines Hofes geschickt wurden.

Im Artikel wird gezeigt, dass man im Falle mittelalterlicher Münzhorte, in denen auch antike Münzen, jedoch in verschwindend kleiner Zahl vorkommen, die Hypothese aufstellen kann, dass diese Münzen Fälschungen sind. Das Prägen von Nachahmungen antiker Münzen im 16. Jh. ist auf den Geschmack für antike Gegenstände zurückzuführen. Was wir heute „Fälschungen“ nennen, waren nach Auffassung der Zeit einfache Nachbildungen, also bewusst gemachte Nachahmungen. In diesem Zusammenhang wird der unlängst entdeckte Münzhort von Baia Mare genannt, in dem die beiden Münzen des Lysimach ebenfalls mittelalterliche Prägungen, **Kopien** von Tetradrachmen, zu sein scheinen.

BISERICA DIN SUATU

Pe o ridicătură în formă de movilă ce domină satul așezat de jur împrejur, se înalță biserica unitariană din Suatu, fostă biserică catolică. Geografic satul Suatu este situat la o distanță de cca. 35 km est de Cluj, în dreapta șoselei ce duce la Tg. Mureș.

Din momentul ridicării edificiului, ctitorie a familiei Suki¹, biserica din Suatu a suferit câteva transformări și adăugiri, care însă nu au adus modificări esențiale în dispoziția planimetrică.

Materialul de construcție constă din piatră brută și ecarisată provenită de la una din carierele de piatră aflate în localitate.

Ca plan, construcția prezintă o biserică de tip sală cu naos și absidă a altarului poligonală, de proporții modeste; în interior naosul avînd dimensiunile de 12,20 m $\times$ 6,7 m, iar absida altarului 5,00 $\times$ 4,75 m. Grosimea pereților pe întreg perimetrul bisericii variază între 0,83 m — 0,85 m (fig. 1).

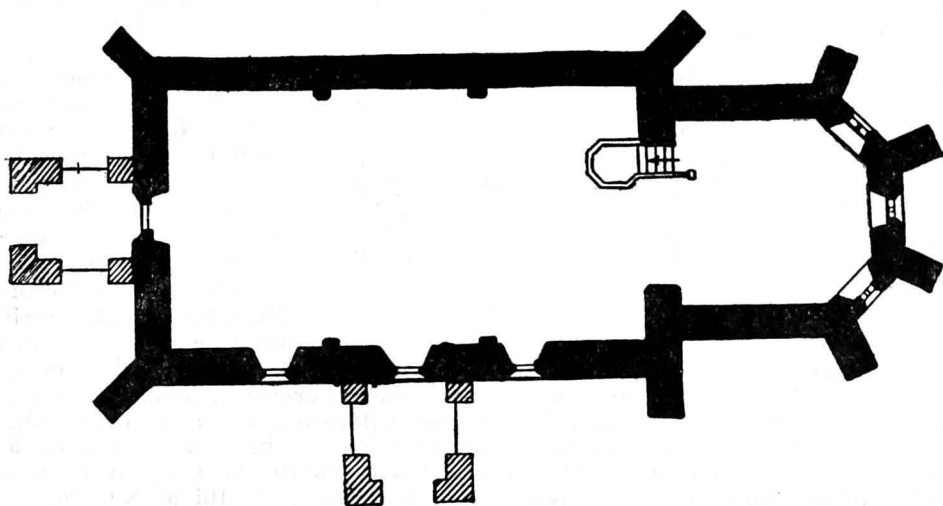

Fig. 1. — Biserica din Suatu, plan.

În fațada de vest și sud, în fața celor două intrări, au fost construite ulterior două pridvoare acoperite în două ape cu dimensiunile de 3,23 m $\times$ 3,22 m și respectiv 3,21 $\times$ 3,13 m (fig. 2). Peretele exterior al naosului are o înălțime de 7,10 m și este sprijinit la colțuri de patru contraforturi, care se ridică pînă la un nivel ce

¹ Încă de la 1348 (vezi nota 15) este atestat documentar că satul Suatu aparținea familiei nobiliare Suki cu reședința în actuala comună Juc. Blazonul acestei familii este prezent pe numeroase piese arhitectonice din biserica de la Suatu.—Asupra acestui monument arhitectonic ne-a atras atenția prof. Al. Roman (Suatu).

Fig. 2. — Fațada de sud și altarul.

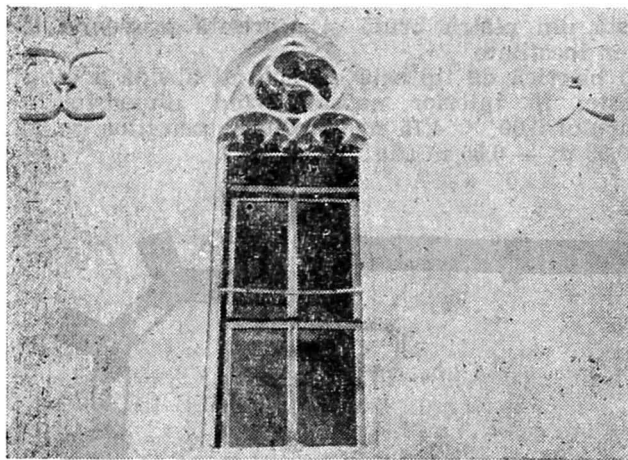

Fig. 3. — Fereastră de la naos.

mente gotice, încheiate în arcuri frînte (fig. 3). Atît ferestrele navei, cît și cele trei ferestre ale absidei sînt bipartite și prevăzute cu arcuri trilobate și muluri (la ferestrele navei, cerceveaua de la mijloc a fost înlăturată în epoca modernă). Mururi de tip asemănător cu cel de la Suatu întilnim la biserica evanghelică din Sibiu³, precum și la biserica Sf. Mihail din Cluj⁴, datate la sfîrșitul celui de al treilea sfert al secolului XIV și respectiv la jumătatea secolului al XV-lea.

Cornișa acoperișului a fost refăcută și transformată în maniera neobarocului, totodată fiind refăcut și acoperișul, iar fațada de vest a fost încălecată de un fronton, prevăzut în colțuri cu un motiv decorativ cioplit în piatră, ce imită conul de brad.

corespunde în interior cu punctul de pornire a bolții. Trei dintre contraforturi sînt așezate oblic, doar cel din colțul de sud-est al naosului sparge simetria fiind dispus perpendicular pe perețele de sud.

Grosimea zidăriei contraforturilor corespunde cu cea a pereților bisericii, iar numărul retragerilor variază între una și trei.

Absida altarului este sprijinită de alte patru contraforturi exterioare dispuse în colțurile poligonului și prevăzute cu cîte o retragere. Acestea se ridică pînă sub cornișa acoperișului, avînd cîte un mic acoperiș în două ape. Intrările bisericii sînt situate în fațadele de vest și de sud. Portalul de sud are un cadru sever în secțiune oblică, cu ambrazura lucrată în toruri și scotii trădînd un gotic foarte tîrziu, pe cînd intrarea de vest prezintă un ancadrament pseudogotic, primit cu ocazia restaurării din 1790². Naosul este luminat prin trei ferestre, toate situate în perețele de sud, încheindu-se sus cu arcuri semicirculare a căror ambrazură interioară se păstrează astfel și în prezent. Exteriorul ambrazurii însă ulterior a primit ancadra-

² Textul unei inscripții incastate în perețele de nord al altarului ne informează că în anul 1790, Ladislau de Suk renovează biserica.

³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 213, 216.

⁴ *Ibidem*.

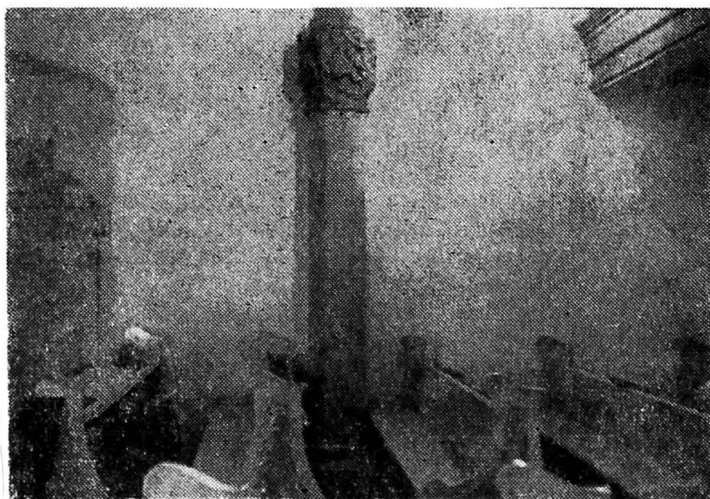

Fig. 4 — Pilastru cu capitel adosat peretelui de sud al naosului.

Fig. 5. — Capitel de la pilas-trul situat în stînga intrării de sud.

Fig. 6. — Capitel de la pilas-trul de est adosat peretelui de nord.

În interiorul naosului pereții de nord și sud au primit cîte două perechi de pilaștri în secțiune octogonală, care se ridică pînă mai sus de jumătatea pereților (fig. 4). Bazele pilaștrilor sînt atît de deteriorate, încît nu putem trage nici o concluzie asupra aspectului inițial. În schimb capitelurile sînt bine conservate și decorația lor cu motive vegetale nu a avut de suferit. Cîmpul fiecărui capitel este acoperit cu tulpini din care cresc frunze de stejar stilizate și ondulate, sau alungite și răsucite aducînd în mod vag cu niște limbi de flăcări (fig. 5, 6). Tratarea frunzelor ce acoperă aproape întreaga suprafață a capitelurilor este executată într-o plastică plină. La mijlocul suprafeței fiecărui capitel în prim plan este dăltuit pe un scut heraldic blazonul familiei Suki, reprezentînd o coroană din care se ivește gîtul și capul de lup, cu gura larg deschisă și limba decorativ răsucită.

Colțul de sud-vest al naosului mai păstrează încă la înălțimea capitelurilor de la pilaștri un fragment de ogivă susținut de o consolă. Rolul pilaștrilor din navă și al consolei cu ogiva amintită nu putea fi altul decît susținerea bolții. Aici este cazul să revenim asupra ferestrelor, precizînd că o dată cu lucrările de construire a

bolților s-a intervenit și la ferestre, aplicându-li-se ancadramentele gotice mai sus discutate. În momentul înlocuirii bolților din naos și altar, cheile de boltă au fost refolosite în pardoseală, din care cauză fața pe care era sculptat blazonul familiei Suki este foarte ștearsă, dar se mai poate distinge totuși pe una din ele conturul unui scut heraldic. Restaurarea din 1925 a scos din pardoseală cheile de boltă, expunând două dintre ele în pridvorul de sud, unde se găsesc și în prezent. Cea mai bine păstrată are șase brațe cu un profil în secțiune, identic cu cel al fragmentului de ogivă păstrat în colțul de sud-vest al naosului. Proveniența acestei chei este de la bolta altarului, cele șase brațe avînd o dispoziție corespunzătoare pentru a înmănunchea ogivele pornite din colțurile absidei poligonale (fig. 7). Decorația cheilor de boltă este alcătuită dintr-un motiv de frunze de stejar stilizate și tratate foarte asemănător cu cele semnalate la capitелurile pilaștrilor.

Fig. 7. — Cheie de la bolta altarului.

În ceea ce privește plastica frunzelor de la capitелuri, analogii concludente nu întîlnim în sculptura transilvană. Decorația cheilor de boltă însă, dacă nu este identică cu cea de la capitелul stîlpului de nord din fața corului bisericii Sf. Mihail din Cluj⁵, în orice caz aparține aceluiași alfabet stilistic (fig. 8). Această observație, alături de informația că în 1408 au fost terminate bolțile bisericii din Suatu⁶, ne ajută la încadrarea în timp a capitелurilor și cheilor de boltă.

Naosul este despărțit de altar printr-un arc de triumf simplu profilat cu deschiderea semicirculară, sprijinindu-se de o parte și de alta pe două picioare de zidărie, legate cu pereții naosului (fig. 9). Această constatare ne determină să concluedem că arcul de triumf este cel original, cu toate că prezintă un profil teșit, inter-

⁵ *Ibidem*, p. 224. Capitелul este datat la sfîrșitul sec. al XIV-lea. Aducem mulțumiri pe această cale prof. V. Vătășianu pentru bunăvoința cu care ne-a oferit prețioase informații.

⁶ Kelemen Lajos, *A szováti falifestmények*, în *Pásztorút*, 1925, p. 452. Ocupîndu-se de pictura bisericii din Suatu, autorul afirmă, fără a indica sursa de informare, că bolțile bisericii au fost terminate în anul 1408.

Fig. 8. — Capitelul stîlpului de nord din fața corului bisericii Sf. Mihail din Cluj.

Fig. 9. — Arcul de triumf.

venție aparținând uneia din numeroasele refaceri suferite de biserică în epoca modernă.

Restauratorii din 1925 au intervenit și la tencuiala interioară, cu care ocazie au ieșit la iveală câteva fragmente de pictură murală, la mijlocul peretelui de nord și în colțul de sud-est al naosului. Fragmentele păstrate reprezintă trei scene din Noul Testament: Pietă, Isus în glorie și Judecata din urmă.

Scenele sînt separate unele de altele, fiecare încadrată de un chenar decorat cu motive geometrice de linii întretăiate sau romburi. Pictura este foarte ștearsă, încît e dificil să ne dăm seama de semnificația fiecăruia din numeroasele personaje.

În scena Pietă (situată în colțul de sud-est al naosului) apare în prim plan Isus, ținut în brațe de Maria (fig. 10). Contuurile figurilor sînt ferm marcate cu o culoare de nuanță galben-verzuie. Maria este îmbrăcată cu o tunică galbenă, peste care cade o mantie lungă, colorată în ocru. Pe această mantie se detașează figura lui Isus, sumar acoperit cu un veșmînt galben, decorat cu linii încrucișate de culoare cărămizie. În spatele celor două figuri centrale se profilează o teorie de personaje colorate în ocru, pe fondul unui fronton de clădire care la rîndul lui este desenat pe un fond verde închis. În dreapta acestei scene este înfățișat un personaj stînd în picioare. Jumătatea de sus a bustului și fața au fost distruse, dar după crucea prezentă pe nimb îl putem identifica cu Isus. Fundalul scenei este tot un fronton de clădire desenat pe același fond verde închis.

Într-un grad mai accentuat de deteriorare se prezintă fragmentele picturale păstrate pe peretele de nord al naosului, între cei doi pilaștri. Aici este vorba de două fragmente, făcînd parte din aceeași scenă a Judecării, încadrate de o teorie de îngeri care la rîndul ei este delimitată de două chenare. Unele din personajele scenei centrale își ridică capacele sarcofagelor, pe cînd altele au ieșit pe jumătate din morminte și privesc toate în aceeași direcție, avînd miinile împreunate pentru rugăciune sau încrucișate pe piept. Atît personajele din motivul central cît și îngerii ce încadrează scena au fost colorați în galben, îngerii profilindu-se pe un fond

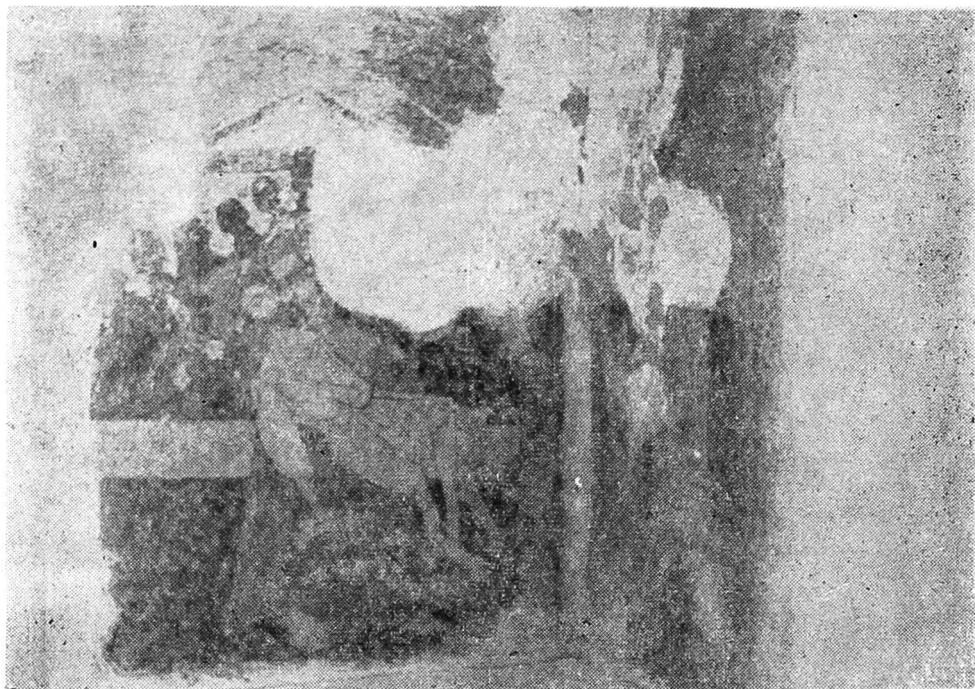

Fig. 10. — Pietă.

de ocru, iar personajele din scena centrală se decupează pe fondul verde închis semnalat și în cazul fragmentelor de pe perețele de sud. Constatarea că avem de-a face cu aceeași manieră stilistică în toate fragmentele păstrate, aceleași fiind și culorile și decorația chenarelor, ne determină să credem — contrar ipotezei propuse de Kelemen Lajos⁷ — că toată pictura aparține aceleiași perioade și probabil este opera aceluiași meșter. Ne punem însă întrebarea: cărei perioade aparține execuția picturii bisericii din Suatu? În capela de sub turnul de sud-vest al bisericii Sf. Mihail din Cluj se păstrează câteva scene din ciclul patimilor: Răstignirea, Isus în fața lui Caiafa, Biciuirea și Încoronarea cu spini, dateate cu puțin înainte de mijlocul veacului al XV-lea⁸. Pe baza analogiei existente între pictura bisericii din Suatu și scenele din capela clujeană, dar ținând seama de faptul că cele din urmă prezintă o manieră mai evoluată, am putea atribui pictura murală de la Suatu ca aparținând primului sfert al secolului al XV-lea⁹.

Ca dispoziția planimetrică, biserica unitariană din Suatu se încadrează în grupul acelor biserici-sală, care au primit altar poligonal, influență a arhitecturii gotice¹⁰. Cu plan asemănător și cu arcul de triumf semicircular precum și altarul poligonal cu contraforturi sînt bisericile din Mecențiu și Sîncrai, dateate pe la jumătatea secolului al XIV-lea; ultima conform tradiției locale ar fi fost construită la 1347¹¹. Analogii sesizabile în combinarea formelor romanice cu cele ale goticului găsim la biserica din Sintana-Niraj, unde ca și la Suatu sînt prezente elementele romanice (arcul de triumf semicircular și ferestre) combinate cu cele gotice. Biserica este datată cu ceva înainte de 1332¹². Satul Suatu (Zuat) este amintit pentru prima dată într-un document din anul 1213¹³, ca după mai bine de un veac, la 1329 să fie menționat preotul din Suatu¹⁴. Documentul din 8 octombrie 1348¹⁵, emis cu prilejul hotărîniciei moșiei Suki, consemnează existența bisericii din Suatu. Ținînd seama de formele structurale ale clădirii unde elemente romanice se îmbină cu noile forme gotice, acestea din urmă fiind preponderente, credem că putem atribui construirea bisericii, cu rezervele care se impun, în primul sfert al veacului al XIV-lea. Nu avem nici o dovadă în sensul că biserica ar fi fost prevăzută inițial cu bolți. Prin urmare, în prima fază nava (probabil și altarul) erau tăvănite, cum de altfel s-a întîmplat în mod obișnuit în cazul bisericilor de acest tip¹⁶. Bolțile din naos și altar au fost aplicate, așa cum o arată plastica cheilor de boltă și a capitulelor, la începutul veacului al XV-lea, perioadă în care a fost executată și pictura murală. Sub ctitoria familiei Suki care a stăpînit satul Suatu pînă în secolul trecut, au avut loc mai multe intervenții. Astfel portalul de sud aparține goticului tîrziu (sec. XVI), amvonul precum și cele două pridvoare, anului 1790¹⁷, iar tavanele actuale din cor și navă sînt opera restaurării din 1886¹⁸.

ȘTEFAN MATEI

⁷ În articolul *A szováti unitárius templom falfestményei*, publicat în *Unitárius közlöny*, 1925, p. 61, Kelemen Lajos datează fragmentele de pictură de pe perețele de nord ca aparținînd perioadei lui Matei Corvin.

⁸ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 421.

⁹ V. Drăguț, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală*, în *SCIA*, 1/1965, p. 87. Pe baza analogiilor, autorul datează scena Pietă la începutul sec. al XV-lea.

¹⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 120.

¹¹ *Ibidem*, p. 123.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, vol. I, nr. 49. C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, II, 1968, p. 148.

¹⁴ *Documente, C. Transilvania*, vol. II, nr. 556.

¹⁵ *Documente, C. Transilvania*, vol. IV, nr. 655.

¹⁶ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 122.

¹⁷ Vezi nota 2.

¹⁸ Pe tavanul naosului stă înscris într-un oval blazonul familiei Suki și anul 1886.

DIE KIRCHE VON SUATU

(Zusammenfassung)

Die Kirche von Suatu ist ein Steinbau mit einem einzigen Schiff und polygonaler Apsis. Die Verbindung romanischer Bauelemente (Triumphbogen und Rundbogenfenster) mit den neuen Formen der siebenbürgischen Gotik, sowie die Erwähnung der Kirche (in einem Dokument von 1348) datieren sie in das erste Viertel des 14. Jhs.

Ursprünglich hatte die Kirche eine Decke, später erhielt sie ein Spitzbogengewölbe und gotische Fensterrahmen. Nach der Art der Skulptur der Schlusssteine und der Fenstersimse kann der Umbau an den Beginn des 15. Jhs. angesetzt werden. Aus derselben Zeit stammen auch die Fresken. Änderungen an der Kirche wurden neuerlich in moderner Zeit vorgenommen. Es wurden zwei Vorhallen angebaut, eine steinerne Kanzel errichtet und das Gewölbe durch die jetzt bestehenden Decken ersetzt.

REGISTRUL PRODUCȚIEI ȘI COMERȚULUI CU POSTAV DE LA BRAȘOV DIN 1576—1582*

Întâmplarea a scos la iveală dintr-un fond vamal (de vigesimă), unde au fost eronat înregistrate, două registre ale producției și comerțului cu postav la Brașov în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Registre de conturi curente, ele permit reconstituirea, parțială cel puțin, a tabloului producției și comerțului cu postavuri în cadrul unui nou sistem de organizare a producției și de desfacere a produselor finite. Registrul din 1579—80 se referă la meșterii postăvari, la materiile prime, la categoriile și cantitățile de postavuri confecționate, la salarii etc.¹. Cel de al doilea registru, din 1576—1582, pe care-l publicăm — prima parte — acum, completează cu date bogate pe primul și se referă la comerțul cu postav, la negustorii de postav din Transilvania și Țara Românească, care se aprovizionau cu postavuri brașovene sau străine, la furnizorii italieni, la categoriile de postavuri intrate în schimb, la iarmaroace, administrația Oficiului postăvăritului brașovean în secolul al XVI-lea, la probleme de tehnică comercială, de credit, contabilitate etc. Împreună cu primul, publicat, acest al doilea registru rămâne, cu toate lacunele sale, un izvor de seamă pentru istoria economică a epocii feudale pe teritoriul românesc².

Register auf den gewandshandel des 1576 ten jars.

Im iar 1576 sein wir Mathias Fronius, Andreas Kemmel, Stephanus Kraus, Hans Fuchs, Hans Hegyesch vnd Michel Dyck von M.H. zu der verwaltung des gewandshandels erwelet worden, welches wegen wir dieses register auf die percepta aus geborgete schulden vnd allerley handlungen des gewands auf volgende weis gestellt haben.

Erstlig zu gedencken das wir enfahen in der S. Lau-
renty kirchen, folgende güter:

152½ c. wohl	1 c.	per fl. 9/50—fl. 1448 d. 75.
21 c. wohl	1	per fl. 7/50—fl. 159 d. 90.
68 lb. indig	1 lb	per fl. 2/ —fl. 136 d.
91¼ lb. indig	1	per fl. 1/75—fl. 159 d. 69
101 lb. indig	1	per fl. 1/ —fl. 101 d.
116 lb. indig	1	per fl. /90—fl. 104 d. 40

1576 percepta

2½ kanth.	presylg ¹ 3.	1 kanth per fl. 15—fl. 37/50
102½ lb.	prosilg 1 . lb.	per d. 15—fl. 13/98
3 kanth	— 29 lb lAlaun 1 kanth	p. fl. 6 d. 25—fl. 17/55
5 gross töpff.	1 per d. 50 fl. 2/50	
Leist wohl	per fl. 2	
	summa	fl. 2183 d. 27

1576 percepta

Ins gewelb sein vns ein gewest worden wie volgt.			
192 eln. shay		1/28—fl. 245/76	
32 st. karaschia	1per	16/25—fl. 520/	
52 elen londisch	1 per fl.	1/28—fl. 66/56	
2956 hutt	100 per fl.	14/ —fl. 553/84	
7¼ elen scharlach	1 per fl.	2/ —fl. 14/50	
7 st. kernn Igler	1 per fl.	15/ fl. 105/	
1 st. Lemberger	per fl.	7/50	
1 grien Kroner tuch	per	fl. 16/	
1 schwarz kernn tuch	per	fl. 13/	
1 schwarz schlecht tuch	per	fl. 10/	
1 st. Bresler	per	fl. 6/40	
3 elen Bresler	per	fl. /75	
5½ eln Kroner tuch	per	fl. 1/50	
Item pardschaft...		fl. 201/	
suma		fl. 1761 d. 81	

* Registrul se găsește la Arhivele Statului din Brașov și figurează sub cota III, B/17, 660 p.

¹ Vezi S. Goldenberg — S. Belu, *Două registre privind postăvăritul și comerțul cu postav la Brașov în sec. XVI*, în *ActaMN*, IV 1967, p. 127—151, unde a fost publicat registrul din 1579—1580.

² S. Goldenberg — S. Belu, *Postăvăritul din Brașov în sec. al XVI-lea*, în *Rev Arh.*, 2, București, 1967, p. 165—180.

³ Este vorba de un colorant, *brazil*.

1576
precepta

Item haben die herrn gewandshandler in schulden bey den gewandmachern eingewert fl. 6316 d. 20 welches sich in der verrechnung auch bey den gewandmachern gefunden.

Die gewandshandler herrn haben auch schulden eingewert so wir hernochmals entfahen sollen fl. 1848 d. 45.

Mehr hatten sie czalt dem Haus Pretayer vnd Sander Treiner fl. 38.

Summarum des gantzen einwehren der herrn gewandshandler vom vergangenem jar fl. 12147 d. 73.

Sie hatten aber von 74 ten jar vnd was ihnen hernochmals in parschafften im 75 ten jar meine herrn gegeben hatten, vnterals entfahen. Item was sie in guttern schuldig warn untermals fl. 11059 d. 95 verte.

1576

Rest im gewyn so sie m. herrn vber ihr ausgehen eingewert fl. 1087 d. 78

Von diesen gewyn haben sie czalt die abgeschrubene schulde des Pretayers vnd Treiners nemlig fl. 38.

Item haben sie draus irs deputiertes trinckgelt geczogen nemlig fl. 175

(denn dem herrn Stephano seiner krankheit wegen nur fl. 25 warn deputirt worden).

Also rest noch im gewyn nicht mehr den fl. 874 d. 78 Vnd pleibt also unser gantze precepta fl. 11.934 d. 73

1576

Zu gedenken derhalben das noch der fůrgehender rechentschafft vnser gantze precepta bis auf diese zeit des anfangs des 76 ten iars nicht mehr sein dan fl. 11.934 d. 73.

Daraus haben wir auf des herrn richters vnd m. herrn befelch dem Salomoni greissing auf seine reise ins tewtsch land einen wyderber herein zu bringen par gegeben fl. 100

Mehr haben wir draus czalt den grichen die obgemalte schulden in den perceptis benentlig fl. 1560 d. 6.

Rest vns im handel aufs kunfftig iar zu verrechnen vnterals fl. 10.374 d. 67.

1576

Volgen hernoch mals die rehent schaften der ausgeborgten tůcher vnd schulden.

Franz Brendörfferen hat herrn Haus Fux gegeben rest er fl. 1 ten

Den¹ 16 ten ianuary haben wir dem h. Ioachimo gegeben

1½ blo tůcher 1 per fl. 12 fl. 18

1 ten rott tuch per fl. 11 d. 50

26 ian. czalt fl. 29 d. 50

16 ten jannary dem Bendik Schneider

1 blo tuch per fl. 12

1 rott tuch per fl. 11 d. 50

1 schwarz tuch per fl. 9 d. 75

Mehr 23 ian. 1 grien tuch per fl. 16

1 blo tuch fl. 12

Mehr 24 ian. 1 grien tuch per fl. 16

den 26 ianury czalt fl. 77 d. 252

16 ianuary den Ulrich Schreiber

½ blo tuch per fl. 6 czalt

1576

16 ianuary dem Iacob Treiner

1 lichtblo tuch per fl. 12 czalt.

16 ian. dem Luce Felmer

1 blo tuch per fl. 12

1 rott tuch per fl. 11 d. 50

26 ian. czalt er fl. 11 d. 75

16 ian. dem Christoff Klein

1 blo tuch per fl. 12

26 ian. czalt

1576

12¹ ianuar. dem Blesch Thiesen gegeben 1 liechtblo tuch per fl. 12

½ rott tuch per fl. 5/25⁴

26 ianuary czalt fl. 17 d. 25

Rest er d. 50

12¹ ianuary dem Blesch Jörgen gegeben 1 blo tuch per fl. 12

czalt

12 ianuary dem Piter Behr gegeben

1 blo tuch per fl. 12

1 rott tuch per fl. 11/50

2 augusti czalt er fl. 11.

1576

13 ianuary dem Rott Michel

1 licht blo tuch per fl. 12

czalt per fl. 11/50

14 ianur dem N. des herrn Joachimy

Eidem 1 lichtblo tuch per fl. 12

1 rott tuch per fl. 11/50

9 feb. czalt er fl. 11 d. 50

8 marty czalt er fl. 7 d.

Der Hans Hegyes hat von des Hans Reisingers tuchern

1 rott tuch verkauft fl. 11 d. 50

ist czalt

dem Iacob Vilstich

½ rott — fl. 5 d. 75

1576

21 ianuary dem herrn honnen

1 grien tuch per fl. 16

1 rott tuch per fl. 11/50

Item hatt der Hans Hegyesch dem herrhonnem gegeben so dem porkolaben geschickt worden.

1 st. karasch fl. 16 d. 25

9 feb. czalt er fl. 43 gehen ab d. 75

27 ianuar. dem Haus Göbel

1 rott tuch per fl. 11

1 liechtblo tuch per fl. 12

auf Schespurger iarmark in die fest zu czalen

22 marty czalt er fl. 12

9 no. czalt fl. 6

Mehr czalt fl. 5

2 february widerum ihm gegeben

1 braun tuch per fl. 17

Sol sie auf dem kunfftigen sonabent czalen

Czalt fl. 16 d. 75.

1576

Dem ersten february gaben wir dem h. Hans Fux, Hans Hegyesch vnd Lux Felmer.

192 elen czimmesch 1 per fl. 1 d. 20 fl. 230 d. 40

¹ Începînd cu acest aliniat aproape toate socotelile din registru sînt tîiate cu două linii în cruce sau unele chiar tîiate rînd de rînd.

² În orig. 28 şters.

³ În orig. 16 tîiat şi pus 12.

⁴ În orig. 11, 50 şters.

⁵ În orig. 16 şters.

12 st. karaschia 1 per fl. 16 — fl. 192

Zu gedenken aber das sie am dem czimisch 100 elen 4 wochen fur weinachten sollen czalen wo sie anders ihn nicht aller verkauffen mögen, verkauffen sie ihn aber, so sollen sie ihn aller als dan czalen, wo anders auf Ioanis Baptistae die vbrigen 92 elen.

Die karaschia aber sollen sie auf kunftig Michaelis czalen

czaltt Lucas Felmer fl. 40

Mehr czalt fl. 24

13 decembris¹ czalt Lux Felmer fl. 40

1 aug. czalt fl. 24/50

Mehr czalt fl. 12

18 octab. czalt Hans Hegyesch an den karaschia

fl. 64

1 aug. czalt fl. 18

20 decembris² czalt fl. 40

15 novemb. czalt herr Hans Fux fl. 64 rest fl. 18/50

13 decembris³ czalt herr Hans Fux fl. 40

31 july czalt herr Hans fl. 36/80

22 ian. im⁴ ... jahr czalt Hans Heggiesch fl. 18/80.

1576

Den 2 februar. dem Hans Hegyesch

1 lichtblo tuch fl. 12

den 2 febr. dem Merten Schmiger

1 lichtblo tuch per fl. 12 d. 50 czalt

Piter Breudörffern gegeben

1 st. karasia per fl. 16 d. 25.

1576

Aus dem Karaschia so fur wennachten plieben warn bat h. Han Fux entfangen.

6 st. karaschia 1 per fl. 16/23 — fl. 97 d. 50

1 grien Kroner tuch per fl. 16 d.

9 febr. czalt er fl. 16

2 aug. czalt er hier an dem Hans Loy fl. 80.

Hans Hegyesch 8 elen Londisch⁵

1 per fl. 1 d. 20 — f. 9 fl. d. 60

Item 5 elen rott karaschia 1 per d. 64 fl. 3 d. 20

Der herr Richter 11 elen grien karaschia

1 per d. 64 fl. 5 d. 12.

1576

Hans Krel Kern Iglar fl. 14 d. 80

Winricz Thies

den 8 ten marty czalt Hans Krel fl. 14 d. 5

Hans Krel czalt d. 37

Rest Thies Windricz d. 38

16 februar. gaben wir dem Paulo Krestel 38½ elen Londisch 1 per fl. 1 d. 16 — fl. 44 d. 66

4 wechen fur weinachten zu czalen

Item 4 karaschia 1 per fl. 16 fl. 64

Auf Michaelis zu czalen

29 novemb. czalt er fl. 40

13 decembris czalt er fl. 24

20 decembris czalt er fl. 22 d. 66

21 iuny czalt fl. 22

23 february soll Lucas Felmer

1 lichtblos tuch per fl. 12/50

ad j den 23 february soll Czako

Michell 1 schwarz tuch per fl. 10/

1576

Den 16-ten februar. hatten wir dem Andres Rosenmayer gegeben

1 schwarz tthuch per fl. 10
czalt

23 febr. dem Andren Schlem

1 lichtblo tthuch per fl. 12/50

26 april czalt er fl. 6/25

3 may czalt fl. 6/25

23 feb. dem Jacob Vilstich

1 lichtblo tuch fl. 12/50

26 april czalt

23 feb. dem Meister Vlrich

1 schwarz tuch per fl. 10

1576

Den 8 marty dem Krestels Paul gegeben 1 lichtblo tuch fl. 12 d. 25.

Den 8 marty dem herrn Joachim

1 lichtblo tuch fl. 12/25

Den 8 marty dem Blesch Jorgen

1 grien tuch per fl. 16

1576

Den 1 marty dem herrn Hans Fuxen 1 grien tuch

per fl. 16

Den 13 marty dem Iacob Treyner gegeben 1 rott tuch

per fl. 11 d. 25

1576

Den 22 marty dem Paul Hirscher

1 schwarz tuch fl. 10

Der herr honn dem Zeoch Tamas

per fl. 25

Dem Rady Ambrus auch

1 rott tuch fl. 12/50

22 marty dem herr Joachim

1 Brückisch fl. 22

1576

22 marty dem Luca Felmer

1 rott tuch per fl. 11 d. 50

29 marty Bendik Schneider

1 grien tuch per fl. 16

czalt

29 marty Michel Greff

1 schwarz tuch fl. 10

czalt

1576

29 marty plieb Blesch Thies rest

½ braun tuch per fl. 8/62

Hat zuuorn der Hans Hegyesch entfangen

2 lichtblo tücher fl. 24/50

one den chedel.

War der Hans Göldner dem Hans Hegyesch schuldig,

so mir eingenommen czalt damit der Hegyesch fl. 6

Item dess Hases *? weg czalt fl. 4 ist aller czalt.

1576

Den 12 ten aprilis haben dem Iacob Treiner

1 schwarz tuch per fl. 10

Hat dir Dik Michel dem Hans Heggiesch widerum gegeben

2 lichtblo tuch per fl. 24/50

Der Heggiesch saget er hab sie auch czalt sonder der Michael Dik weis nicht drum, so wissen wir auch nichts daruon.

¹ In orig. X bris

² In orig. X bris.

³ In orig. X bris.

⁴ Patá 1/2 cm. probabil 77.

⁵ Dedesubt 1 karaschia grien, şters.

1576

Den 10 aprilis schickten wir mit dem h. Andrea
vnd Hans Heggyesch gegen wen Newen Mark¹
9 kernn tücher Sein verkauft fl. 1069/90
37 grien tücher haben darzu schulden ein-
14 liecht blo tücher gewert, 20 wir auf Ascen-
2 rott tücher sionis dem T. Thar Istvanen
4 schwarcz tücher czallen sollen fl. 162
2 braun tücher

Summarum fl. 1231/90

Den 19 ten aprilis gaben sie vns rattung wie volgt.

2 ballen Bresler per fl. 317
10 st. karaschia 1/ fl. 16½ fl. 165
1 st. herrn Iglar fl. 14/50

haben aus geborgt
1 schwarcz tuch fl. 10
ist czalt

Item haben verthan auf die fuhr hin

vnd wider² fl. 13/72
Haben bey dem fuhrman schulden ein fl. 4/28

1576

Haben verzert fl. 8/50
Gaben in den hans czins fl. 2/75
Gaben ross lohn auf fl. 2/44
Summa fl. 535/75
Gaben dar zu par fl. 696/15

1576

Den 27 ten aprilis verkauften dem Luca Felmer

Endres Rosenmayer, Krestels Pauli
1 ballen Bresler per fl. 158
auf trinitatis zu czalen
Item 9 st. karaschia 1 per fl. 16/2 fl. 148/50
6 st. Kernn Iglar 1 per 14½ fl. 87
auf Margarethe zu zalen 393/50
23 iuny czalt hieren Krestels Paul fl. 52/66
Item Lucas Felmer czalt daran fl. 25/28
Item Cristoff Klein czalt daran fl. 15
Item Endres Rosen czalt daran fl. 52/66
2 augusti Lucas Felmer czalt fl. 78/50
Item Krestels Paul czalt fl. 70
Item Christoff Klein czalt fl. 12/38
Item Endres Schlem czalt fl. 75
Item Endres Schlem czalt fl. 3/50
Item Krestels Paul czalt fl. 8/50

25 may dem Christoff Klein

1 liechtblo tuch per fl. 12/50

Mehr mit herrn Ioachims Eidem

1 braun tuch fl. 18
Item 1 rott tuch fl. 12
12 iuly czalt Velten Platz fl. 9
2 aug. czalt der Velten Platz fl. 6
15 no. czalt der Christoff fl. 24
Rest fl. 3½
Ist czalt

1576

3 may gaben dem Blesch lörgen 1

25 ten may dem Deck Michel
1 braun tuch per fl. 18
Dem Herr Hans Fuchs 3 st. karasch per fl. 49/25
Auf Margarete zu czalen 35

1576

Den 25 ten may Schickten wir gegen Engeten

37 grien tücher verkauft per fl. 631
3 liechtblo tuch per fl. 39

2 rott tücher per fl. 25

1 braun tuch per fl. 17

8 schwarcz tücher per fl. 80

Summa fl. 792

Darauf haben sie eingewert par fl. 720

8 st. Bresler 1 per fl. 6/35 fl. 50/80

Haben verzert vnd haus czins

In die fuhr fl. 12/72

Hat der Dek Michel auh verzert fl. 6

Haben sie ihm czalt aus der parschaft.

Zu gedenken das der Thar Istvan rest ist plieben fl. 18

Sol der Hans Heggyesch treiben

Item rest die Istvan Deakin von Clausenburg

1 schwarcz tuch per fl. 10.

1576

Den 24 may hat der Hans Heggyesch entfanten

1 braun tuch 1576 per fl. 18

2 auguste dar zu genommen 1 schwarcz tuch - per fl. 10

11 octo. 1 st. Brykesch fl. 22

1 braun tuch per fl. 18

Denn 22 now. czalt fl. 50/

mer fl. 15 item fl. 3

Haben dem h. Joachimo, Vlrich Scheinern, Sigmel
Schneider, Blesch Jörgen verkauft 1 ballen Bresler
per fl. 157.

Auf Margarethe zu czalen.

12 iuly hatt h. Joachim dran czalt fl. 39/25

Item Jörg Blesch czalt fl. 39/25

Item Vlrich Schneider czalt fl. 39/25

Item Sigmund Schneider czalt fl. 39/25

1576

24 may dem Hans Pretayr

1 braun tuch fl. 18

1 liecht blo per fl. 12/50

1 rott tuch per fl. 12

Colt den 26 iuny fl. 42/50

Piter Brendörff, Michel Greff

1 grien tuch per fl. 17

2 augusti czalten sie alles.

Blesch Thies 1 rott tuch fl. 12

1576

17 may dem Sigmundt Schneider

1 grien tuch per fl. 17

Hat er 11 may genomen 1 schwarcz tuch fl. 10

10 iuly czalt er dran fl. 17/75

2 augusti czalt alles

17 may Endres Schlemm 1 rott tuch fl. 6

17 may Bendik Schneider 1 rott tuch fl. 12

17 may h. Hans Fuchs fl. 27

1576

25 iuny dem Merten Schmigner

1 schwarcz tuch per fl. 10

12 iuly dem Bendich Schneider

1 liechtblo tuch fl. 12/50

12 iuly dem Paul Hirscher 1 schwarcz tuch fl. 10

1576

12 iuly dem Hans Krell 1 bresler per fl. 6/40

6 Sepp. 1 lychblos tuch per fl. 13

1576

Zu gedenken das wir gegen Schespurg geschickt hatten

¹ În orig. urmează: *geschickt*, şters.² În orig. urmează: *haben verzert*, şters.

13 grien tucher
 1 braun tuch
 1 kern tuch sein verkauft vnd verstozt
 7 schwarcz tucher per fl. 366/25
 2 liechtblo tucher
 1 rott tuch
 Hat daran eingewert 6 karasch
 1 per fl. 17 fl. 85
 8 bresler 1 per fl. 6/32 fl. 50/56
 Item in hausszins vnd fuhr fl. 1
 In die czerung fl. 2
 In die fuhr hinaus fl. 2/50
 Hat er ausgeborgt der¹ Herczog Antalin
 2 schwarcz tucher per fl. 21
 hat par eingewert fl. 204/19

1576

2 augusti dem Vlrich Schneider
 2 rott Bresler 1 per fl. 6/28 fl. 12/56
 2 augusti dem Sigmund Schneider
 1 braun tuch per fl. 17/50
 1 liechtblo tuch per fl. 13
 Calt doran fl. 25/50
 2 augusti dem Velten Platz
 1 braun tuch per fl. 17/50
 1 liechtblo tuch per fl. 13

1576

2 augusti dem Lux Felmer
 1 braun tuch per fl. 17/50
 Calt 20 Septembris Michel Deck sein eingewert fl. 13
 13 augusti dem Hans Pretayer
 1 schwarcz tuch per fl. 10
 1 grien tuch per fl. 16
 13 augusti dem Vlrich Schneider vnd Paul Hirscher
 1 braun tuch per fl. 17/50
 Calt Vlrich Schneiner fl. 8/75
 13 aug. dem h. Piter Brendörfer
 1 braun tuch per fl. 17/50
 Rest in seiner alten schulden 25

1576

13 augusti dem h. Joachim
 1 rott Bresler fl. 6/32
 13 augusti dem Merten Schmigner
 1 rott Bresler fl. 12/64
 1 grien Bresler
 20 sept. Marten Schmigner, Michel Greff
 1 licht blo tuch per fl. 13
 3 no. Schmingner czalt fl. 6/50
 Item der Greff czalt
 13 aug. dem Michel Greff
 1 rott Bresler fl. 6/32
 6 sepp.
 1 st. schwarcz Kroner fl. 10
 Michel Greff czalt fl. 5
 6 sepptem. dem Pitter Brendorfer
 3 st. Bresler 1 per fl. 6/32 fl. 18/96

1576

15 octob. dem Velten Platz
 1 schwarcz tuch per fl. 10 czalt

1576

Denn 6 Seppte. soll Endres Schlem
 1 schwarcz thuch per fl. 10
 2 marcy in 77 iar czalcz fl. 4
 28 marcy czalt fl. 6

Czw gedenkenn das mir kegenn Kokleburg Steffani
 Regis geschyktt haben.
 30 grin tucher Sein verkauft vntt versteiz
 4 lychtblo (?) per fl. 687/50
 4 kern tuch von der Herzogin schulden
 2 rott entphangen fl. 21/
 1 braun
 Darann haben sy vns eigewertt
 15 kern tuch 1 per fl. 14/50 fl. 217/50
 3 st. karasia 1 per fl. 16/50 fl. 49/50
 Adj werten sy wns par ein fl. 373/50
 Mehr Rest vns dj Herczog Antalin an
 thjhernn fl. 50/
 Mer habenn sy in czerung vndt fur gebenn fl. 18

1576

Item den 13 septem. h. Joachim
 4 st. kern Iglar per fl. 14/50 thut fl. 58
 58 Zu czallen Marttiny 19 novembr. czalt fl. 40
 Item den 17 septem. Bennedick Schneider
 4 st. kern Ichler 1 per fl. 14/50 thut fl. 58
 Zu zallen Martinj dem 6 december czalt fl. 18
 20 decembris fl. 40
 Item den 13 sept. Sigmert Schneider
 4 kern Ichler 1 per fl. 14/50 — thut fl. 58.
 Zu czallen Marttinj.
 19 no. czalt er fl. 30
 13 decembris czalt fl. 28
 Item den 13 sept. Lucas Felmer
 3 st. kern Ichler 1 per fl. 14/50 — fl. 43/50.
 15 no. czalt er.

1576

Item den 17 sept. Vlrich Schneider
 3 st. Bresler 1 per fl. 6 d. 32 — fl. 18/96
 Item dem 20 sept. Bennedig Schneider
 1 braun croner thuch per fl. 17/50
 Item den 4 octob. velten platz
 1 liechtblo tuch per fl. 13
 Adj denn 11 octobris soll Lucas Felmer
 2 st. karasca per fl. 33
 18 apr. calt per fl. 22
 2 may^a czalt fl. 11
 11 octob. dem Hans Hegyesch
 ½ grien tuch fl. 8/50

1576

18 octob. dem Piter Brendorfer
 1 st. lemlberger per fl. 7/50
 18 octob. dem Winrich Thesen
 1 liechtblo tuch per fl. 13
 Alt schuld d. 38
 Laus deo anno 1576
 Adj czaltnn mir h. Hanns Fuxenn das er denn
 ferbern czerung hatt gebenn vonn Klamnsenburg vndt
 furlohn ttutt fl. 6/50
 Item denn 27 Sepptembris gaben mir meister Sebas-
 fiann fl. 2.
 18 octob. gaben ihm zur kleidung auf den
 weg 16 eln
 schwarz tuch fl. 4
 Item auf den kutschy zur deken 8 elen per fl. 2/80
 Macherlon
 Dem Ferenczen zum kleid 5 eln fl. 1/25
 Dem reimer fur 6 par sylen, 4 girt mit wankuch,
 1 ledsel, 1 par stygriem, 8 taschen, 1 gros tasch, geis-
 selriem, 7 czigfeliemen fl. 4/25
 8 noemb. haben wir dem bader denn Seuerinen
 verdinget
 1 woch per d. 50
 Gaben ihm fl. 2

¹ În orig. şters: *vns par eingewert darzu.*

² În orig. precedat de: *Apr.*, şters.

13 decembris gaben ihm widerum fl. 2/50
 10 ianuar. im 77 ten jar fl. 2
 1 (?) feb. gaben im widerum fl. 1/50
 27 feb. fl. 2
 Rest bej dem bader vns zurück zu geben fl. 1¹/₂

1576

11 octob. dem Hans Krel
 2 stuch Bresler per fl. 12/64
 20 sept. dem Paul Hirscher
 1 liechtblo tuch per fl. 13
 czalt fl. 7 d. 25
 Rest er auch ½ schwarz kernn tuch fl. 6/50
 Dem herr konnen 6 schwarz tucher per fl. 60
 1 rott Bresler fl. 6/2¹
 1 rott Kroner tuch fl. 12

1576

1 nouemb. Dan Vlrich Schneider
 1 liechtblo tuch per fl. 13
 czalt
 1 no. dem Hans Pretayer
 1 schwarz tuch per fl. 10
 1 no. dem Sigmед Schneider
 1 liechtblo tuch fl. 13
 14 marcy tzalt fl. 13

1576

3 nouemb. dem Merten Schmigner
 vnd Michel Greff
 1 braun tuch per fl. 17/50
 15 no. dem Lux Felmer vnd Paul Hirscher
 1 schwarz tuch fl. 10
 10 ianuar czalt Paul Hirscher fl. 5
 tzolt Lux Felmer fl. 5

1576

19 nouemb. gaben mir dem Sigmед Schneider vnd
 Bendig Bierbrayern 10 st. karaszia 1 per fl. 16¹/₂ fl. 165
 Czaltag ist kunftiger ostertag 11 aprilis czalt Bendik
 Schneider tal. 82¹/₂
 25 april czalt Sigmед Schneider tal. 82¹/₂
 Adj denn 6 decembris herr Jochen 1 st. schwarz
 Croner fl. 10 czalt

1576

Den 19 nouemb. gaben wir dem Joachim, Luce
 Felmer, Bendik Schneider, Piter Brendörffer, Sigmед
 Schneider

1 ballen Brester per fl. 166
 10 st. kernn Igler 1 per fl. 14/75 — fl. 147/50
 5 st. schlecht Igler 1 per fl. 11/35 — fl. 56/75
 Sollen das halbe teil auf Tome, das ander halbe
 teil auf den Geschwornen Montag czalen
 23 decembris czalt Bendik Schneider fl. 10
 2 ianuar. czalt er fl. 36
 17 ianuar. czalt fl. 28/55
 23 decembris czalt h. Joachim tal. 59/4
 2 ianuar. czalt er widerum tal.
 17 ina. fl. 14/5
 23 decembris czalt Piter Berndörff tal. 33.
 czalt ehr wyderum fl. 40/80
 10 ianua. tzalt Lux Felmer tal. 50/25
 12 ian. tal. 14/5
 6 feb. czalt tal. 10
 Sigmед Schneider 17 ianuar. czalt fl. 44

14 feb. czalt fl. 30
 Laus deo anno 1576.
 6 dece. Adj zoll Hans Brotayer
 1 braune thuch fl. 17/25
 czalt fl. 8/62
 Soll der Czako das ½ tuch czallen
 czalt
 6 dec. Adj zoll Michell Czok 1 schwarz fl. 10
 czalt

13 decembris dem Michel Greff Marten Schmiger
 1 grien tuch per fl. 16/50
 Item Marten Schmiger 1 schwarz thuch fl. 10
 Ende des 76 ten jahrs

1577

percepta

Die gewandmacher resth vnterals wie denn einen
 ieden seine restanczie sein auf gemerckt fl. 6333/60
 Der Schneider ihre schulden fl. 811/16
 In guttern vnd gewand fl. 3246/65
 sequitur rerum specificatio:
 100 c. wohl 1 per fl. 9/50 fl. 950
 1 c. plätzen wohl 1 per fl. 7/50 — fl. 7/50
 Leist wohl per fl. 2
 8 lb. indig per fl. 80
 10 oka indig im burdo (?) per fl. 40
 114 oka im gebund per fl. 603/70
 Item des Lorus lohn soll dar zu kommen.
 3156 hütt 100 per fl. 14 — fl. 441/84
 2¹/₂ kanth. presilg 1 per fl. 15 — fl. 37/50
 102³/₄ lb. presilg 1 per d. 15 — fl. 13/98
 1 kanth Animus 29 lb. alaun per fl. 5/5
 4 gros töpf 1 per d. 50 — fl. 2
 Des gewand thut vnterals fl. 1079/8

1577

Bey dem weidferber auf rattung fl. 384
 Item bey dem Bader auf rattung fl.
 In dem rossen fl. 60
 Ludwig gewandmacher fl. 1/25

1577

Volgen die percepta auf das 77 jar
 Die gewandmacher sein vnterals schuldig fl. 6333/60
 In den andren schulden haben entfangen fl. 811/16
 Bey dem Salomoni auf rattung fl. 100
 Bey den weidferber^a auf rattung fl. 384
 Mehr ihm selbs gegeben auf rattung fl. 52
 Ludwig gewandmacher auf rattung fl. 1/25
 Dem Bader auf rattung des knechts fl. 4/50
 Fur 4 ross auf die wise fl. 60
 Des schasken verlust fl. 491/8
 12^a sept. im 77 jar. Aus des Scheskes gutter
 entfangen fl. 13/75
 Rest im verlust fl. 477/33
 In 74 kronen tuchern, 1 bresler vnd etlig
 elen ander gewand fl. 1079/8
 In etligen grossen sacken vnd geschwerz-
 ten tuchern fl. 4/58
 In der handwerks bereytschafft vnd hutten fl. 2183/53
 Summa fl. 11464 d. 61^a
 Sein daran schuldig plieben auf 20-tzigst fl. 25
 Item dem Ianos Deak fl. 4/77
 Rest in vnseren perceptis fl. 11435/44

^a In orig. 6/32 şters 32.

^a In orig. *weidferberber*

^a lectură probabilă — poate fi şi 2.

^a In orig. şi fl. 11464 d. 85, şters.

^a In orig. şi fl. 11462/68, şters.

1577

Aus den fur geschriebenen fl. 11435/44
 Sollen wir czalen den jarigen herrn gewandshandlern fl. 140
 17 januar czalten wir diesen rest also in vnwern gauczen perceptis aufs kunftig jar zu verehnen fl. 11295/44¹
 Des verlust an den hutten fl. in der rechenschafft nicht zu vergessen

1577

Volgen die schulden
 11 januar. dem Piter Brendörffer, David Irger
 1 lichtblo tuch fl. 13
 Tzalt per fl. 10/50
 11 januar. dem h. Joachim
 1 lichtblo tuch per - fl. 13
 14 marcy czalt
 11 januar. dem Czoko Michel fl. 13^a
 1 lichtblo tuch
 17 januar. Bendik Schneiner
 1 rott tuch fl. 12

1577

17 januari 10 schwarcz tucher per fl. 100
 herrn Jochim sol druber fl. 3/25 csalen^a
 auff Pfigngsten zu zalen.

1577

Herr Hans Fux 400 huttt 1 per fl. 13 — fl. 52
 daran gehen ab fl. 25 seines trinkgeltz wegen, rest er
 fl. 27. 24. ian. Bendik Schneider
 1 grien tuch fl. 16/60
 1 braun tuch fl. 17/75
 30 ian. h. Jacob czalt fl. 17½
 Bendik Schneider czalt fl. 15½
 24 ian. Hans Prctaer
 1 braun tuch fl. 17/75
 14 marcy czalt fl. 17/75
 24 ian. Dik Michel
 1 braun tuch fl. 17/75
 24 ian. Paul Hirscher
 1 braun tuch fl. 17/75

1577

31 ianuar. dem Viten Placz
 1 lichtblo tuch fl. 13
 13 marty^a czalt fl. 6/50
 28 marty fl. 6/50
 17 februar. dem Lucas Felmer.
 1 lichblo tuch per fl. 13/25
 14 feb. dem Czako Michel fl. 10
 1 schwarcz tuch
 14 feb. dem David Irger vnd Piter Brendorffer
 1 schwarcz tuch fl. 10
 21 feb. czalt Piter Brendörffer fl. 5
 Dem M. Ludwig fur den David fl. 5 abgezogen.

1577

14 feb. dem Sigmied Schneider
 1 rott 1 lichtblo tuch fl. 24
 14 marcy tzalt fl. 14
 1 marcy dem Hans Heggiesch
 1 schwarcz tuch fl. 10

1577

Auf Schesburger iarmark in der Fasten haben wir
 mit Michel Deken vnd Bastel Felmer geschickt
 56 tucher sein gewest
 31 grien tucher 1 per fl. 17 — fl. 527
 4 braun 1 per fl. 17 — fl. 68
 9 lichtblo 1 per fl. 13 — fl. 117
 3 rotten 1 per fl. 13 — fl. 39
 1 schwarcz fl. 13 — fl. 13
 1 kernrtuch fl. 22 — fl. 22
 Summa fl. 786
 Haben auf der Schesburg gelassen
 4 grienen
 3 rotten
 Haben auf die verkauften eingegeben
 1 ballen Iglar per fl. 418/75
 1 ballen Bresler per fl. 161
 2 st. karasch per fl. 33
 Haben csalt den Janos Deak fl. 4/17
 Item par gegeben fl. 11/80
 haben versert fl. 8/29
 haben in schulden fl. 149
 Thut fl. 786/1
 gaben fuhrlon hin vnd wider fl. 8/50^a
 Der herrn fuhrlon fl. 2/8

1577

Herr Hans Fux sol csalen 4 grien tucher fur den
 Istwan Deak 1 per fl. 17 — fl. 68
 11 aprilis csalt herr Hans tal. 50
 29 may csalt tal. 18
 Die Hergsogin entfang auf der Schesburg
 5 tuchler per fl. 81
 Auf BIRTHalben zu czalen

1577

1 Marcy gaben wir 1 ballen Iglar^a per fl. 418/75
 1 ballen Bresler fl. 161
 Auf Pfigngsten zu csalen
 H. Joachim
 Bless Thies
 David Irger
 Paul Hirscher
 Bendik Schneider
 Merten Schmigner^a
 23 may csalt Bendik Schneider fl. 48/4
 30 may Piter Brendorffer csalt
 an David Irgers teil fl. 48/4
 22 iuny csalt David Irger fl. 48/4
 11 Sigmied Schneider ½ teil fl. 48/4

¹ In orig. 11294/68, şters.² urmează: h. Hans Fux 17 jan. Bendik Sch., şters.³ Scris la marginea stîngă a paginii:

Urmează următoarele rînduri şterse:

H. Jochim 2 tuch czalt fl. 20
 Bendik Schneiner 2 tuch czalt fl. 20
 Paul Hirscher 1 1/2 czalt fl. 15
 Lux Felmer 1 1/2 czalt fl. 5 fl. 10
 Sigmied Schneider 1 1/2 czalt fl. 3 mehr (?)
 Michel Greff 1 1/2 czalt fl. 15

⁴ marty scris deasupra lui 13.⁵ 15/21 şters.⁶ La margine, de aceeaşi mină h. Joachim sol fl. 3/24 drüben csalen.⁷ La margine: Futh 1 teil fl. 96/62 1/2.

16 iuny Endres Rosenaier csalt fl. 30 rest
 11 iuly csalt widerum fl. 13/4 fl. 5
 18 iuly csalt fl. 5
 11 Blesch Thies csalt fl. 48/4
 6 iuny h. Jochim csalt fl. 50
 4 iuly csalt fl. 49/33
 21 iuny Merten Schmigner csalt fl. 48/4
 Michel Greff das ander ½ teil fl. 48/4
 26 iuny csalt Paul Hirscher fl. 48/4
 Csako Michel csalt fl. 48/4

1577

1 marcy Lux Felmer 1 braun tuch fl. 17/25
 1 marcy Blesch Thies 1 braun tuch fl. 17/25
 1 marcy David Irger 1 braun¹ fl. 17/25
 1 marcy h. Jochim 1 braun tuch fl. 17/25
 1 marcy dem Piter Brendörffer
 1 brauntuch fl. 17/25

1577

7 marcy dem Bendek Schneider
 1 lichtblo tuch fl. 13
 7 marcy dem Krestels Paul
 1 schwarcz tuch fl. 10
 14 martzy tzolt Hannes Gebel fl. 5
 Krestels Paul csalt
 7 marcy dem Merten Schmigner
 Greff Michel 1 braun tuch fl. 17/25
 13 marcy csalt Michel. Gref fl. 8/58
 28 marcy fl. 8 d. 60
 7 marcy dem Hans Krel lichtblo tucher fl. 13
 Colt
 13 marcy² rest Blesch Nys
 1 schuartz tuch fl. 10
 14 marcy rest h. Jochem 1 lychtblo tuch fl. 13/25

1577

14 marcy rest Hannes Gebel
 1 schwartz tuch fl. 10
 14 marcy rest Sigmēt Scheyder Zackesc fl. 16/50
 Meckel 1 gryn tuch
 Auf Jorgy tzu soln
 Zakw Michel csalt fl. 8/25
 Sigmēt Schneider fl. 8/25
 Item 15 marcy rest Sygmēt Schneyder
 1 bran tuch 17/25
 Auf Jorgy zu zaln
 21 marcy rest Luckhes Felmer lycht tuch
 weniger 11 elln fl. 8/75
 colt

1577

Herr Hans Fux hat auf den Newen Mark entfangen
 4 grien tücher } per fl. 80
 1 licht blo tuch
 Auf Pffingsten zu csalen
 zolt fl. 50
 Mehr csalt fl. 30
 Hans Hegyes auf dem Newen Mark hat
 herr Baltazar eingehalten fl. 43/20
 Mehr der Hertsogin halben fl. 16/50
 11 aprilis csalt Hans Hegyes tal. 25
 2 may csalt er tal. 20/20
 23 may csalt er fl. 14/50

1577

11 aprilis dem Merten Schmigner
 1 liechtblo tuch fl. 13
 18 apry. dem Pytter Breynederer
 geben 1 lycht tuch per fl. 13
 24 apry. hon myr was myt Russen
 Tomes verechnet zo rest es fl. 4
 29 may csalt mit fuhr fl. 11/50
 24 octob. csalt mit fuhr fl. 1/73
 29 may ver kauten wir dem Rosen Tomas
 das graw ross fl. 12
 21 no. csalt mitfuhr von Newen Mark fl. 2/78
 Item Clos Rosenaier 1 ross verkauft fl. 7
 Mehr ihm 1 ros kauft fl. 5
 Mehr dar zu gelihen fl. 2
 Bastel Felmer ihm gelyhen fl. 4
 An seiner Besödlung auf dem 20 hat
 ich ihm al...³ vnd dem Michel Dyk
 gegeben fl. 16⁴
 fl. 2 rest der clos
 25 apr. Paul Hirscher Kzako Michel
 1 swartztuch fl. 10
 8 may csalt Michel Kzako fl. 5
 27 iuny csalt Paul Hirscher fl. 5
 25 apr. Hans Adam, Jakob Vilstich
 1 schwartz tuch fl. 10
 30 may csalt Iacob Vilstich fl. 5
 21 july csalt fl. 5
 Im 1579 dem 5 septembris von den Langhausen
 indich entfangen
 Leremtz Czizler lb. 18
 Jorg ThCner lb. 18
 Hannes Renysiger lb. 18
 Hannes Brauner lb. 10
 Tonnig Lutz lb. 8
 Symen Henntz lb. 8
 Hannes Bach lb. 8
 Mester Siluester lb. 6
 Hannes Goldner lb. 8
 Hannes Akerman lb. 6
 Andre Burckgreff lb. 2
 Der indich am kanfft ein lb. per d. 50
 Tisen hat genomen⁵
 3 sth Bresler
 1 sth. keren Iglar
 1 sth. dunkel blo karaschy
 ¼ aine sth wais karasy
 ½ st. schlecht Isgler

1577

27 aprilis haben herr Iochim, Bendik
 Schneider fl. 47/76
 Piter Brendörffer csalt fl. 23/88
 Paul Hirscher
 Hans Adam
 genomen 9 kerren Iglar 1 per fl. 14½
 3 schlecht Iglar 1 per fl. 11½
 19 bresler 1 per fl. 6/40
 suma fl. 286/60
 Auf 6 teil geteilt. Rest sie 5 teil fl. 238/90
 das 6-te pleibt was fl. 47/76
 Auf Jacobi zu csalen
 Hans Adam csalt fl. 24/76
 Michel Greff fl. 23
 Paul Hirscher csalt fl. 47/76
 h. Jochim csalt fl. 47/76
 Daud Irger rest hieran fl. 23/88
 19 sept. csalt er die fl. 23/88

¹ Urmează Piter Bendörffer, şters.² În orig. februa, şters.³ Cuvint indescifrabil.⁴ <Nota în text>: „Zu gedenken das der Closs rest war fl. 16 darum czihen wir ab fl. 2 drum das er den hon das 1/2 teil geakert hat. Rest er also fl. 14.⁵ Filă separată între paginile 76–77.⁶ Deasupra rîndului hîrtia este ruptă, prezentînd fragmente de litere.

25 april. Bendik Schenider	
1 schwarcz tuch	fl. 10
1 rot Lemberger	fl. 8/25
2 may csalt	fl. 10
25 apr. Paul Hirscher ¹	
1 Lemberger	fl. 8/25
auf Jacobi csalen	
Czalt	

1577

1 may Pytter Braynderfer, Eynder	
Reisenayer, rest	
1 braun tuch per	fl. 17
16 may czalt Piter Brendorffer	fl. 8½
23 may csalt Endres Rosenayer	fl. 8½
2 may Mertte Schmygner, Mechel Gref	
rest 1 braun tuch	fl. 17
30 may csalt Merten Schmigner	tal. 8½
Michel Greff csalt	8½
2 may Paul Hirscher, Khrestels Paul	
1 braun tuch von Larentz Rorbech	fl. 17
6 iuny csalt Krestels Paul	fl. 8½
30 octob. csalt Paul Hirscher	f. 8½
16 may dem Piter Brendorffer	
1 schwarcz tuch	fl. 10
Piter Brendorffer csalt	fl. 5
Hans Adam csalt	fl. 5
16 may dem Thies Winrich vnd Czako Michel	
1 braun tuch	fl. 17
6 iuny csalt Thies Winrich	fl. 8½

1577

23 may dem Merten Schmigder	
1 schwarcz tuch	fl. 10
23 may dem Bendik Schneider	
1 braun tuch	fl. 17
csalt daran	fl. 8½
ist czalt	
23 may dem Jacob Vilstich vnd Endres Rosen	
1 schwarcz tuch	fl. 10
Endres Rosen czalt	fl. 5
Vilstich czalt ⁴	
23 may gaben dem Hans Hegyes das 6 ^{te}	
teil der Iglar so droben plieben war ²	fl. 47/47
5 sept. czalt	fl. 18 ⁴
2 novem. hat er fl. 40 geschikt wird	
also seind (?) diese rest vnd	
1 schwarcz tuch	fl. 10
czalt sein	

1577

30 may Merten Schmigner	
Michel Greff 1 braun	fl. 17
Michel Greff czalt	fl. 8½
Merten Schmigner czalt	
30 may h. Steffen Kraus 1 grien	fl. 17
30 may dem Piter Brendorffer	
1 blo karaschia	fl. 16/50
30 may Hans Heggyes 1 schwarcz	fl. 10

1577

1 iuny dem Jacob Vilstich Piter Brendorffer	
3 Bresler per	fl. 19/50
6 iuny dem Krestels Paulen biss auf	
Jacobi 2 blo karaschia	
1 weis karaschia 1 per	fl. 16½
12 sept. czalt	fl. 49/50
	fl. 25

10 iuny dem Krestel Paul, Lux Felmer	
2 Bresler	fl. 13
1 schlecht Iglar	fl. 11/50
3 kern Iglar	fl. 43/50
1 Bresler	fl. 6/50
21 novembris czalt Krestels Paul	fl. 21
8 novembris czalt Lux Felmer	fl. 35½
rest fl. 18	

1577

11 iuny 1 grien tuch	fl. 17
H. Hans Fux rest er hier an	fl. 2/80
Item 10 decembris 1 Brukesch	fl. 22
11 iuny herr Jacob Tr.	
1 grien tuch	fl. 17
1 lycht tuch	fl. 13
21 iuny Merten Schmigner	
1 schwarcz tuch	fl. 10
colt ⁴	
21 iuny Iacob Vilstich, Hans Adam	
1 schwarcz	fl. 10
2 bresler	fl. 13
Jacob Vilstich czalt	fl. 11/50
Hans Adam czalt	fl. 11/50
21 iuny Velten Placs 1 schwarcz	fl. 10
11 iuly widerum 1 braun tuch	fl. 17/40
1 aug. czalt	fl. 10
5 sept. czalt	fl. 17/40

1577

21 iuny dem Piter Brendorfer	
1 braun tuch	fl. 17
26 iuny mit dem Paul Hirscher gerat rest	
er an den ausgeczogenen schulden	fl. 15
Hat czalt	13/4
26 iuny dem Merten Schmigner 2 st.	
bresler	fl. 13
13 novem. csalt er	fl. 13

1577

27 iuny Bendik Schneider	
Sigmat Schneider 1 grien tuch	fl. 16/75
csalt Sigmet Schneider	fl. 8/38
czalt Bendik Schneider	fl. 8/38
27 iuny dem Hans Adam 1 braun tuch,	
czalt dran	fl. 8½
rest	fl. 8½
Dem Bastel Felmer	
1 rott tuch	fl. 11
1 grien tuch	fl. 16/75
1 lycht tuch	fl. 13/75
1 kern Yglar	fl. 14/50
1 schleg Yglar	fl. 11/25
2 rott kern tuch	fl. 29
1 braun tuch	fl. 17
1 braun tuch	fl. 17
4 iuly herr Jochim 1 braun tuch	fl. 17/25
1 aug. herr Jochim	
Jacob Vilstich 1 licht blo	fl. 13
Jacob Vilstich csalt	fl. 6½
Mehr dem h. Jochim	
1 karasch	fl. 16/50
csalt	

¹ În orig. *Schlo*, şters.² Urmează 23 may Endres Rose nneier 1 braun tuch fl. 17.³ Urmează *der*, şters.⁴ Urmează *ist allen czalt*, şters.⁵ Urmează *un cuvint*, şters.

1577

7 iulij gaben wir auf des h. Richters
befehl dem Halmagy Istwan
19 3/4 elen
rott karaschia 1 eln per d. 64 fl. 12/51
8 iulij dem Lux Felmer geben
1 schwarz tuch per fl. 10
11 iulij dem Endres Rosemaier
1 rot tuch fl. 11
19 sept. czalt tal. 11

1577

Von Schespurger iarmark war der Istwan
Deak vns rest plieben fl. 177
Szalt hieran in augusti h. Hans Fux fl. 150
rest fl. 27
czalt alles
Item plieb h. Jacob in der Verehnung
Engieter iarmarks fl. 14
von Mytwescher iarmark rest die Her-
csogin 4 tücher fl. 68

1577

1 augusti dem Hans Pretaier
1 grien tuch fl. 16/75
1 braun fl. 17/25 hat der czalt
1 aug. dem Sigmēt Schneider
Paul Hirscher 1 braun tuch fl. 17/25
12 sept. czalt Sigmēt Schneider fl. 8/62
3 octob. czalt Paul Hirscher fl. 8/62

1577

1 augusti gaben wir dem
h. Joachim
Lux Felmer
Sigmēt Schneidern
Paul Hirscher
Bendik Schneider
Piter Brendorffer
Hans Adam
Michel Greff
1 ballen Bresler per fl. 161
7 st. Bresler 1 per fl. 6/44 fl. 45
12 kern tuch 1 per fl. 14½ fl. 174
4 schlecht Iglar 1 per fl. 11½ fl. 46
Suma fl. 426
Das halbe teil auf Omnium Sanctorum, das ander
½ teil auf den Geschwornen Montag zu czalen

1577¹

1 decembris czalt fl. 25 Item fl. 28/25
21 novembris zalt fl. 24 Czaltt fl. 29/25
fl. 25 czaltt fl. 28/25
(?)² novembris czalt fl. 29 Item fl. 24/25
1 novembris czalt fl. 25 Item fl. 29/25
30 octob. czalt fl. 26/62 Item fl. 26/63
13 novembris czalt fl. 27 Item fl. 26/25
8 novembris czalt fl. 26 Item fl. 27/25

1577

12 augusti dem h. Jacob Trainer
1 himel blo tuch per fl. 17
auf Kobleburger iarmark der Herczogin geborget

4 grien tucher fl. 68
1 liht blo tuch fl. 13
1 kern tuch fl. 22
mehr dem h. Steffen von Nösen fl. 50
Mehr bey dem Hans Hegyesch des h.
Baltres wegen fl. 35 vnd
des Istwan Deaks wegen fl. 142/60
20 octob. czalt er fl. 35
23 octob. Bastel Felmer seinetwegen fl. 90
4 septembris herr Jokhel Treymer
1 braun fl. 10
1 schwarz 3 fl. (?)
21 novemb. verechnet Bastel Felmer des
Hans Heggiesch wegen schulden fl. 47/60
Rest also der Hegiesch an den
sol Krestel Felmer csalen fl. 142/60
fl. 5

1577

5 septem. dem Velten Platz
1 licht blo tuch per fl. 13
19 sept. czalt tal. 3
3 octob. czalt tal. 5 rest fl. 5
Nam dar zu 1 braun tuch per fl. 17/25
13 novemb. czalt fl. 5
5 sept. dem Kristoff Klein biss auf
Aller Heiligen 2 kern fl. 29³
3 Bresler 1 per fl. 6/40 fl. 19/20
30 octob. czalt er fl. 29
ist czalt.
4 novemb. czalt Hans Heggiesch fl. 24

1577

12 sept. Piter Breu eor ffer
1 Breslen fl. 6/40
12 sept. Jacob Vilstich
1 Bresler fl. 6/40
12 sept.
Merten Schmigner 1 braun tuch fl. 17/25
Michel Greff
12 decem. czalt Michel Greff fl. 8/62
12 sept.
Krestels Paul 1 lichtblo fl. 13
Hans Adam 1 rot tuch fl. 11
Hans Adam czalt fl. 12
Krestel Paul fl. 12

1577

Aus des Schasken⁴ wenig geschmeid dem
Dik Michel alt silber 1 M. 9 lot. per fl. 10
3 octob. dem Paul Hirscher
½ licht blo tuch fl. 6/50
3 octob. dem Sigmēt Schneider
1 dunkel blo per fl. 17/25
1 licht blo tuch per fl. 13
1 grien tuch fl. 17
12 decembris czalt fl. 30/25
22 ianuary czalt fl. 17

1577

3 octob. dem h. Jacob Trener
1 dunkel blo fl. 17
1 licht blo tuch fl. 13
Mehr 1 grien tuch fl. 17
1 dunkel blo tuch fl. 17

¹ Textul de pe ac. pagină este tăiat şi şters în repetate rînduri, greu citibil.² Locul datei rupt.³ Dedesubt şters 14/50.⁴ Cifra premergătoare nu poate fi citită.⁵ Urmează cuvîntul *el*, şters.

3 octo. dem herrn Mathias vnd h.
Steffen Kraus 1 grien tuch fl. 17
4 decembris csalt h. Mathias fl. 4
Mehr h. Mathias szalt fl. 4/50
8 octob. Hans Preteier
1 dunkelblo fl. 17
1 braun tuch
1 grien tuch

1577

Vom Engetter iarmak hat Bastel Felmer schulden
bracht bey dem Gylen Imre fl. 86
bey dem Herczogin fl. 39
4 noemb. Endres Roscnayer
1 brun tuch fl. 17
12 decembris czalt fl. 9

1577

30 octob. dem Daud Irger fl. 26/88
Piter Brendorfer fl. 26/88
Hans Adam fl. 26/88
Cristoff Schneider fl. 26/88
26 febr. im 78 jarr csaltt Christoff Kleni fl. 10
½ ballen Bresler per fl. 79
2 kernn tücher per fl. 28/50
Sandor csalt fl. 25/12
Piter Felmer fl. 25/12
Michel Rett fl. 25/12
Michel Greff fl. 25/12
½ ballen Bresler per fl. 79
2 schlecht Igler per fl. 21/50
8 tag fur Weinachten zu czalen

1577

30 octob. h. Jacob
2 karaschia per fl. 33
1 grien tuch per fl. 17
1 lichtblo tuch per fl. 13
30 octob. Bastel Felmer
1 karaschia per fl. 16/50
30 octob. Michel Czako
1 braun tuch fl. 17/25

1577

4 noemb. Bendik Schneider
1 braun tuch fl. 17
4 noemb. Lux Felmer
1 braun tuch fl. 17
21 noemb. dem Blesch Iörig
1 braun tuch fl. 17/25
21 noemb. Hans Adam
1 braun tuch fl. 17/25

1577

21 no. Hans Treiner
1 lichtblo tuch fl. 13/40
21 no. Lux Felmer
1 lichtblo tuch per fl. 13/25
21 no. Schickten gegen Nösen dem h. Baltris
1 Bruckes f. 22
1 kern tuch fl. 22
2 grien tuch fl. 34
1 braun tuch fl. 17
1 lichtblo tuch fl. 13
30 novembris schickten gegen Torda dem Zabo Marton
sol der Vrbezer das gelt entfahen
4 grien tücher fl. 68
1 lichtblo tuch fl. 13

1577

28 noumb. dem Blesch Thies
1 lichtblo tuch per fl. 13/50
1 schwarcz tuch fl. 11
28 no. dem Piter Brendorffer
1 lichtblo tuch fl. 13/50
12 decembris dem Hans Adam
1 braune tuch fl. 17/25
12 decembris Hans Adam
1 braun tuch fl. 17/25
12 decembris dem Merten Schmyger fl. 17/25
12 decembris Michel Greff
1 schwarcz tuch fl. 11
decembris Merten Schmigner
12 1 schwarcz tuch fl. 11
rest hieran Endres Roseneier fl. 5/50

1577

2decembris gegen Birtthalben zu verkauffen
1 kernn tuch fl. 22
5 grien tücher fl. 85
2 lichtblo fl. 26
sol h. Hans Fux csalen
14 decembris dem Hans Heggyesch
1 braun tuch fl. 17/25
Paul Hirscher von Hans Herman
1 braun tuch fl. 17/25
Lux Felmer von Hans Herman
1 braun tuch fl. 17/25
Endres Roseneier von Hans Herman
1 braun tuch fl. 17/25
csalt fl. 7/25
Hans Bider rest fl. 1/50

1577

19 decembri dem h. Jacob¹
1 lichtblo tuch fl. 13/50
25 decembris dem Hans Adam, Endres Schlem
1 grien tuch fl. 17
25 decembris dem Merten Schmigner von mester
Emrich 1 lichtblo fl. 13/50
Item von meister Steffen
1 grien tuch fl. 17
csalt am lichtblo Michel Greff fl. 6/75
Sigmund Schneider 1 lichtblo fl. 13 gegen Fogras

1577

Auszug der Schulden so aus den vorgehenden 2 iarn
plieben sein wie volgt, doch alhie aus etligen orthern
so einen schuldner antreffen bey samen gesaczt.
9 ianuari dieses 78 den iars

1577

Franz Brendörffer fl. 1
Der herr Richter 11 elen grien karaschia
1 el. per fl. 64^a — fl. 5/12

1576

Hans Heggyesch am czymesch rest fl. 18/80
24/29.

1577

Rosen Tomas rest fl. 10
csolt in der erstin Fastwochen fom Schesburgr
iarmark an fuer fl. 2 d. 88

¹ Ioachim, sters.² Probabil greșit în orig. în loc de dinari.

26 mart. csoltt er fonn Naymertter iormark

Palmarum fl. 1 d.	
von Enggeber Ascensionis csalt er	fl. 8
Closs Rosenauer rest	fl. 14
von Schespurger iarmark czalt Rosen	
Tomas	fl. 1/83
auf Nev Marken iarmark im 78 iar czalt	fl. 50
Krestels Paul	fl. 24/50
27 febr. csaltt	fl. 14/30
Mehr Krestels Paul	
Lux Felmer	fl. 18
Item Krestels Paul	fl. 12
17 aprilis csaltt Krestels Paul an diser	
sholdtt	fl. 3/50
Herr Hans Fux	fl. 41/80
Item des Byrthalbers iarmark wegen	fl. 133
27 febr. csaltt	fl. 100
1579 den 16 ianuari zalt herr Hans Fux	
dem Bastel Felmer	fl. 72
Dis gelt hat er aus verechent 253/30	

1577

Lux Felmer	fl. 10
Idem	fl. 17
Idem	fl. 13/25
Dem Bastel Felmer csalt	fl. 17
Mehr csalt	fl. 10
Herr Jacob Treinner	fl. 14
Die Schneider auf den Geschwornen	
Montag zu csalen	fl. 218/38
Cristoff Klein	fl. 19/20
Paul Hirscher	fl. 6/50
Idem	fl. 17/25

1577

Sigmed Schneider	fl. 17
Idem	fl. 13
Piter Brendorffer cum sociis	fl. 107/50
Idem solus	fl. 13/50 ¹
20 ian. csalt Piter Brendorffer	fl. 26/88 ²
22 ian. David Irgler	fl. 26/88
22 feb. Hans Adam csalt	fl. 9
13 marty	fl. 17 d. 88
26 feb. Christoff Klein fl. 10 mehr	fl. 16/88
Sander Treiner cum sociis	fl. 100/50
22 ian. csalt er	fl. 25/12
Michel Greff csalt	fl. 26
Piter Felmer csalt	fl. 25/12
Michel Greff cum socio	fl. 50/25
Michel Czack	fl. 17/25

Bendik Schneider	fl. 17
Blesch Jörg	fl. 17/25
22 ian. csalt 303	

1577

Zabo Marton de Coloswar	fl. 81
Haus Adam	fl. 17/25
Idem mit einem gesellen	fl. 17
12 marty czaltt Andreas Schlem	fl. 8/50
Marten Schmigner	fl. 17/25
Idem	fl. 13/50
Idem fur diese	fl. 13/50
Idem leztlich rest fl. 11	fl. 17
22 ianuar. czalt Merten Schmigner	fl. 31/25 ³ vnd
Michel Greff	fl. 15/25
rest alhie	fl. 12/25
Hieran czalt Merten Schmigner	fl. 6/75
czoltt Endres Rosenayer	fl. 5/50
Michel Greff	fl. 11
Endres Rosenauer	fl. 17/25
czalt fl. 7/25	

1577

Ludwig gewandmacher	fl. 1/25
Hans Bader	fl. 1/50
Blasius Hencz aus der gewandmacher	
schulden geczogen	fl. 19/22
Summarius dieses auszugs aller schulden	fl. 1121 d. 2 ⁴

1577

Volget das 1578 iar noch der rattung des 77-ten iars haben wir von meinen herrn widerum auf kunftige verwaltung des gewandhandels aus den restancien entfangen ⁵ wie volget:			
bey den gewandmachern		fl. 6712/87	
in der schneider schulden		fl. 1121	
in 40 Croner tuchern		fl. 613	
2 st. Bresler		fl. 12/80	
7 elen scharnlog	1 per fl.	2 — fl. 14	
19½ elen Gallesfarbig tuch	3 elen per fl. 1 —	fl. 6/750	
108 c. wohl	1 per fl. 9/75 —	fl. 1053	
80 lb. indig		fl. 80	
10 oka indig		fl. 40	
2 Kant. 96 lb. presilg	per fl. 15 —	fl. 41/40	
1 kantn.			
Der Hauff weid im vorratt gestehet		fl. 342/80	
1 gewands scheer		fl. 2	
4 gros deppen		fl. 2	
1 kutschy zu bereit		fl. 8	
in parschafft		fl. 46	
summa		fl. 10.095/37	

[Ultima parte a documentului se va publica în *ActaMN*, vol. VII].

S. GOLDENBERG — S. BELU

¹ 2, tăiat.

² In orig. fl. 66/16, șters.

³ In orig. 9/75, șters.

⁴ In orig. 90, șters.

⁵ Precedat de *der*, șters.

STANDURILE DE HOLIČ ALE COLECȚIEI DE ISTORIE A FARMACIEI DIN CLUJ*

Studierea vechilor vase farmaceutice, standuri pentru păstrarea medicamentelor aduce o contribuție importantă la elucidarea numeroaselor probleme pe care le ridică istoria practicii farmaceutice și chiar a celei medicale. În același timp ele pot contribui la cunoașterea mai aprofundată a istoricului manufacturii care le-a produs. Un alt unghi de vedere din care pot fi abordate vechile vase farmaceutice este cel artistic, o consecință firească a faptului că în covârșitoarea lor majoritate ele se încadrează în faianța artistică.

Muzeul de Istorie din Cluj posedă o bogată și variată colecție de vase farmaceutice provenite din vechi farmacii transilvănene, ori achiziționate de la farmacii din afara teritoriului patriei noastre. Ele sînt, în covârșitoarea lor majoritate, încă inedite.

În paginile acestui anuar am prezentat pînă acum vasele de farmacie produse la Batiz¹. De data aceasta ne vom ocupa de cele fabricate în binecunoscutul centru de faianță slovac de la Holič, pînă acum inedite².

Data de înființare a manufacturii de faianță fină de la Holič nu este încă suficient precizată. Cercetătorii mai vechi ai problemei s-au oprit, în general, la anul 1743³. Studiile mai recente au arătat însă că data de înființare a acesteia trebuie să fie mai veche decît anul 1743. În sprijinul acestei ipoteze vine faptul că în anul 1746 s-au desființat o sumedenie de modele care printr-o întrebuintare îndelungată au devenit inutilizabile. Este deci neverosimil ca într-un răstimp așa de scurt modelele să devină nefolosibile, mai cu seamă că manufactura se afla la începuturile ei⁴.

Chiar dacă data de înființare nu poate fi deocamdată îndeajuns precizată, un fapt rămîne cert și anume că manufactura de faianță fină de la Holič a luat ființă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea a aparținut casei imperiale de la Viena și anume soțului împărătesei Maria Terezia, Franz Stefan, pe a cărui moșie a luat ființă.

În ceea ce privește sfîrșitul, se știe că manufactura de la Holič a fost incendiată cu ocazia războaielor napoleoniene și își încheie definitiv existența în anul 1827. Deci, ea a funcționat aproape un secol.

La manufactura de la Holič au fost aduși meșteri din diferite centre de faianță fină ale Europei. Aici au lucrat în special celebrii olari habani. Curînd după înființare, produsele de la Holič au devenit atît de apreciate și de solicitate încît vechile clădiri nu mai puteau face față și de aceea în anul 1755 manufactura a fost mărită.

* Lucrarea a fost prezentată la cea de a III-a sesiune științifică a muzeelor, București 1967, sub formă de comunicare.

¹ Contribuție la studiul vaselor farmaceutice confecționate în manufactura de la Batiz, în *ActaMN*, III, 1966, p. 505—511; cf. M. Bunta — P. Gyulai, *ActaMN*, VI, p. 253—289.

² Unele sînt amintite, fără să fie studiate, de Orient Gy., *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának gyógyszerészeti gyűjteménye*, în *Dolg*, IX, 1918, p. 230—231; Idem, *Az erdélyi és bándti gyógyszerészet története*, Cluj, 1926, p. 240—241.

³ Karl Schirek, *Die k.k. Majolika-Geschirrfabrik, in Holitsch*, Brünn, 1905; Frantisek Weiner, *Holitska majolika*, în *Časopis vlast. spolku musejniho v Olomouci*, 1912; Güntherová-Mayerová, *Slovenska keramika*, în *Matica slovenska*, 1942; Dr. Nékám Lajosné, *Művész magyar patikadények*, Budapest, 1964.

⁴ Ružena Hrubková, *Holitska fajansa*, Bratislava, 1954.

Dintre produsele Holič sînt bine cunoscute, în special, serviciile de masă, folosite la curtea imperială de la Viena sau răspindite în întreaga Europă. Pe lângă vasele de lux ori de uz curent manufactura de faianță fină de la Holič a produs o cantitate importantă de vase pentru uz farmaceutic. Acestea au fost comandate de diferiți farmaciști de pe cuprinsul imperiului habsburgic sau chiar din afara lui⁵. Colecția de istorie a farmaciei de pe lângă Muzeul clujean posedă un număr de 30 vase farmaceutice fabricate la Holič. Ele aparțin la 5 garnituri, fără să avem însă nici o garnitură completă.

Din punct de vedere tipologic standurile de Holič pot fi împărțite în două tipuri: unele de formă tronconică, cu baza foarte joasă și cu gura largă și ușor evazată. Cel de al doilea tip este de formă cilindrică, cu baza abia perceptibil reliefată. Diferitele garnituri se deosebesc prin anumite detalii.

Garnitura I (fig. 1/1)

Garnitura I se caracterizează printr-o faianță de bună calitate de culoare albă. Vigneta este alcătuită dintr-un vultur bicefal. Vulturul imperial are două capete, aripile și coada pictate în negru, iar ghiarele și ciocul cu galben. El ține într-o ghiară scepstrul, iar în cealaltă o sabie. Capetele susțin coroana imperială căptușită cu purpură avînd globul puterii cu o cruce. Baza căptușelii este înfășurată cu o filagteră albastră ale cărei extremități, cu franjuri galbene, se înalță decorativ deasupra capetelor de vulturi. Corpul păsării este substituit printr-un scut decorativ cu extremitățile superioare involute, cimpul scutului rămas liber urma să fie completat cu semnături.

Pe fundul vaselor se poate citi sigla fabricii alcătuită dintr-un H în ligatură cu un F, colorate în albastru.

Capacele standurilor sînt emisferice, ușor turtite, terminate într-un buton sferoid, decorat cu petale concentrice pictate, de culoare roșu închis. Acestea împreună cu staminele punctiforme sugerează o margaretă stilizată.

Garnitura se compune din 10 vase (inv. nr. I 3191 — I 3200).

Dimensiuni: înălțimea 14 cm, diametrul gurii 10 cm, diametrul fundului 8 cm, grosimea pereților 0,4 cm, înălțimea capacului cu buton 6 cm.

Cele 10 vase aparținînd garniturii I provin din farmacia „Sfînta Treime” din Aradul Nou și au fost achiziționate în anul 1903⁶.

Garnitura a II-a (fig. 1/3)

Cea de a doua garnitură se compune doar din două vase. Ele sînt de aceeași formă ca și cele din garnitura I. Vigneta vaselor din garnitura a doua, de formă elipsoidală, este conturată cu un albastru închis și decorată la partea inferioară, în centru, cu o filagteră care se repetă și în coronament. Aceasta este alcătuită din ramuri și frunze stilizate cu flori avînd șase petale care seamănă cu o floare de nu mă uita și cite două bobite rotunde la extremități. Stilizarea decorului floral este relativ fiziomorfă.

Signaturile sînt scrise în *antiqua* cu majuscule negre și capitale roșii.

Pe primul vas (inv. nr. I 7434) se citește EXTR: PULSAT NIGRI [Extractum Pulsatillae Nigrae = Extract de Pulsatilla nigricana]. Pe cel de al doilea vas (inv. nr. I 7435) se poate citi: EXTR CICHO=REI [Extractum cicorei et Rheum palmarum=extract de cicoare cu rizom de revent]. În partea opusă standul prezintă într-un cadru roșu pictat cu negru cîteva semne alchimice.

Pe fundul celor două vase aparținînd garniturii a II-a se poate citi marca fabricii H în ligatură cu F colorate în albastru.

⁵ Cf. de exemplu Livia Nékám, *Starie vengerskie apteki*, Budapest, 1969, p. 39—40 pl. XXVI—XXVII.

⁶ Datele au fost luate din registrul de inventar al Muzeului de istorie Cluj.

Dimensiuni: înălțimea 19 cm, diametrul gurii 14 cm, diametrul fundului 10 cm, grosimea pereților 0,5 cm.

Cele două vase care alcătuiesc garnitura a II-a provin din farmacia „La racul roșu” din Bratislava înființată în anul 1500 și au fost achiziționate în anul 1907⁷.

Garnitura a III-a (fig. 1/2)

Garnitura a III-a se compune din patru vase de aceeași formă cu cele ale garniturii precedente. Vigneta ovală este circumscrisă la partea inferioară de o palmetă și două ghirlande împletite din frunze de lauri, reunite printr-o filagteră. Două din elementele vegetale urcă îmbrățișând partea superioară a vignetei și sînt reunite printr-o filagteră analogă.

Decorul este pictat în violaceu pe fond alb. Interiorul vignetei este pictat peste smalț cu un havan peste care sînt consemnate cu majuscule negre și inițiale roșii signaturile, spațial *in antiqua*.

Dintre signaturi numai două mai sînt lizibile. Una este: EXTR CHELIDO MAJOR. Menționăm că inscripția este greșită în loc de MAJOR ar fi trebuit să fie scris MAJUS. [Extractum Chelidonii majus=extras de rostopască]. Vasul are nr. de inventar I 7436.

Cea de a doua signatură are următoarea inscripție: CONS NASTU TII [Con-serva Nasturtium=conservă de Nasturtium virosum]. Vasul are nr. de inventar I 7437. Celelalte vase ale căror inscripții nu mai pot fi citite au numerele de inventar I 7438 și I 7442.

Pe fundul celor patru vase se poate citi sigla fabricii H în ligatură cu F colorate în albastru sub care există majusculele K, N, G colorate cu roșu.

Dimensiuni: înălțimea 12 cm, diametrul gurii 9 cm, diametrul fundului 6,5 cm, grosimea pereților 0,5 cm.

Cele patru standuri care compun garnitura a III-a provin din farmacia „La racul roșu” din Bratislava și au fost achiziționate împreună cu garnitura precedentă în anul 1907. Pe vase se mai păstrează eticheta farmaciei din care provin.

Garnitura a IV-a (fig. 1/5)

Garnitura a IV-a se compune din patru vase. Ele sînt de formă cilindrică cu baza abia perceptibil reliefată și sînt prevăzute cu un capac simplu foarte ușor bombat, cu un buton în formă de nasture.

În jurul buzei standului există un cerc linear de culoare brună. Vigneta clasicistă este de forma unui cadru dreptunghiular colorat în galben stins, avînd cîte un patrat decorativ în colțuri prin care trec extremitățile a două ghirlande de lauri, colorate în brun și galben stins. La partea superioară în centrul vignetei este o coroană din care iese un vultur heraldic de culoare neagră cu aripile larg desfășurate. El are pe cap o coroană, iar în cioc ține o săgeată cu virful în jos cu care își sfîșie pieptul însingerat. Stilizarea heraldică are un pronunțat caracter decorativ.

În cîmpul alb al vignetei sînt scrise signaturile cu majuscule de culoare neagră și inițiale roșii.

Primul vas (inv. nr. I 3063) are signatura: PULV ANTIEPIL CUM CAST [Pulvis antiepilepticum castorei=praf de castoreum antiepileptic].

Pe cel de al doilea vas (inv. nr. I 3064) se poate citi: ANTIMON DIAPHOR ABL. Inscripția este greșită, în loc de ABL ar trebui să fie scris ALB. [Antimonium diaphoreticum album=stibiu]. Al treilea vas (inv. nr. I 3068) are următoarea signatură: EXTR STRAMO [Extractum stramonii=extract de Datura Stramonium].

Pe cel de al patrulea vas (inv. nr. I 3069) se citește: EXTR CHAMOM VULG [Extractum chamomilae vulgaris=extract de mușețel].

⁷ Pe vase se mai păstrează încă eticheta farmaciei „La racul roșu” scrisă în limbile maghiară și germană (Vörösrák gyógyszerár. Pozsony alapítva 1500: Rothe Krebs Apotheke. Pozsony Gegründet 1500 [Farmacia La racul roșu. Bratislava. Înființată în 1500.])

Pe fundul tuturor celor patru vase care compun garnitura a IV-a se citește marca fabricii H în ligatură cu F colorată în albastru.

Dimensiuni: înălțimea 10 cm, diametrul gurii 7,3 cm, diametrul fundului 7,4 cm, grosimea pereților 0,4 cm, înălțimea capacului cu buton 4 cm.

Garnitura a IV-a provine din farmacia „La mintuitorul” din Nitra și a fost achiziționată în anul 1903.

Garnitura a V-a (fig. 1/4)

Garnitura a V-a se compune din zece standuri de culoare alb-gălbuie. Forma lor este cilindrică cu baza ușor profilată prin toruri concentrice foarte fine. Ele au o vignetă ovală delimitată prin două ramuri de palmier stilizate de culoare albastră relativ vie, cu bobite de un roșu închis, dispuse simetric. Extremitățile inferioare ale ramurilor de palmier sînt încrucișate și legate printr-o filagteră violetă.

Capacul standurilor este emisferic, foarte turtit, fără buton, decorat cu trei mici rămurele cu frunze și trei bobite stilizate.

Pe fundul standurilor este imprimat sec într-un cartuș marca fabricii: *Hollitsch* urmat de literele A, C, F sau I.

În cîmpul oval circumscris de cele două ramuri de palmier se înscriu signaturile cu majuscule negre și inițiale de culoare roșu-închis.

După dimensiuni garnitura a V-a poate fi împărțită în două grupe: vase mari și vase mici. În colecțiile muzeului clujean există trei vase mari. Primul dintre acestea (inv. nr. I 5282) are următoarea semnătură: UNG FUSCUM [Unguentum fuscum = unguent brun].

Pe cel de al doilea vas (inv. nr. I 5283) se poate citi: UNG MAJORA [Unguentum majoranae = unguent de maiorană].

Cel de al treilea vas (inv. nr. I 5281) are semnătura: ROOB EBÜLI [marmeladă de boz].

Dimensiuni: înălțimea 15 cm, diametrul gurii 9,5 cm, diametrul fundului 10,7 cm, grosimea pereților 0,4 cm, înălțimea capacului 4 cm.

Pe lângă cele trei vase mari, din garnitura a V-a fac parte și șapte vase mici cu următoarele semnături:

MP D STYR [praf de *Stirax*]. Vasul are nr. de inventar I 5289. EXTR PLSAT NIG [Extractum pulsatillae nigrae = extract de *Pulsatilla nigricans*]. Vasul are nr. de inventar I 5288. EX HELLEB NIG [Extractum hellebori nigri = extract de spinz]. Vasul are nr. de inventar I 5284. EX CICUTH [Extractum cicuthae = extract de cucută]. Vasul are nr. de inventar I 5286. EX VALERI RAD [Extractum valerianae radicans = extract de valeriană]. Semnătura începe cu un semn alchimic alcătuit din litera O tăiată de o bară care înseamnă Sal. SODAE DEPU [carbonat de sodiu]. Vasul are nr. de inventar I 5290.

Dimensiuni: înălțimea 10 cm, diametrul gurii 7 cm, diametrul fundului 8 cm, grosimea pereților 0,4 cm, înălțimea capacului 4 cm.

Vasele ce compun garnitura a V-a au fost achiziționate în anul 1905 și provin din farmacia localității Verbo din apropierea orașului Nitra în Slovacia⁸.

Din punct de vedere cronologic vasele farmaceutice pe care le-am prezentat aparțin, foarte probabil, celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. În acest sens pledează atât forma standurilor cit și decorul. Un alt indiciu îl constituie faptul că se mai păstrează încă în semnături semne alchimice. Acestea au fost folosite în farmacie pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Standurile farmaceutice prezentate își găsesc analogii, ce merg uneori pînă la identitate în diferite muzee. Astfel, o garnitură de standuri identică cu garnitura a V-a descrisă de noi am putut vedea în Muzeul de istoria farmaciei de la Bratislava instalat în localul vechii farmacii „La racul roșu” din care provin garniturile noastre II și III.

Vase farmaceutice de Holič, dintre care unele identice cu cele pe care le-am prezentat, au făcut parte din diferite farmacii de pe teritoriul Ungariei⁹.

⁸ Un stand farmaceutic de Holič provenit din farmacia „Sfînta Treime” din Arad, de aceeași formă și tip cu garnitura a III-a, se află în colecția Catedrei de istoria medicinei, a I.M.F. Cluj.

⁹ Dr. Nékám Lajosné, *op. cit.*, p. 13–15, fig. 8–16.

Considerații farmaco-istorice¹⁰

Standurile intrate în preocuparea noastră au în marea lor majoritate semnături. Pe baza acestora putem face câteva interesante considerații de ordin farmaco-istoric.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se foloseau în practica farmaceutică medicamente ieșite azi cu totul din uz. Așa sînt de exemplu *conserva nasturium virosum* sau *carbonatul de sodiu*. Primul medicament s-a folosit datorită principiilor pe care le conținea planta ca vitaminizant și tonic. Carbonatul de sodiu s-a folosit în doze foarte mici, de 0,10—0,20 gr., ca alcalinizant.

Un alt preparat și anume *unguentum fuscum* (Unguentul brun) preparat pe bază de plumb s-a utilizat în afecțiunile dermice (furuncule) și sub formă de emplastru amestecat cu camfor și ulei. Astăzi este cu totul ieșit din uz.

Pînă la sfîrșitul secolului trecut s-a mai folosit încă în combaterea epilepsiei praful de *castoreum*¹¹.

Extractul de *chamomilla vulgaris* azi nu se mai folosește în medicina științifică. El mai este uzitat empiric în medicina populară. Medicina științifică modernă folosește *matricaria chamomilla*.

Unguentul de maiorană extras din planta cu același nume s-a utilizat ca antiseptic în afecțiunile dermice. El a rămas azi în uz doar în medicina populară.

Dacă medicamentele ieșite cu totul din uzul farmaceutic modern sînt relativ puține, trebuie să subliniem că cele mai multe preparate prezente pe semnăturile standurilor noastre sînt astăzi utilizate sub o altă formă galenică. Așa de exemplu *extractum chelidonii* din plante *chelidonium majus* (rostopască-negelarită) azi se folosește pentru acțiunea ei colagogă și coleretică sub altă formă galenică decît cea de extract.

Marmelada de boz (*roob ebuli*) nu se mai utilizează, în schimb infuzia florilor de boz se folosește ca expectorant. La fel, extractul din planta *datura stramonium* este ieșită din practica farmaceutică. *Datura stramonium* se întrebuințează atît singură, cît mai ales asociată cu *atropa belladonna* și cu *hyoscyamus niger* (măsăla-riță), toate conținînd alcaloizi cu nucleu tropinic (atropină). Se întrebuințează și ca mithridatice. Frunzele de *datura stramonium* intră în compunerea țigărilor anti-astmatice.

Extractul de *helleborus niger* (spînz) nu se mai folosește. În schimb se utilizează sub altă formă galenică. Principiile active *hellebrina*, *hellebreina*, *glucozizi* extrași din această plantă se utilizează datorită efectelor lor cardiotonice și hipotensive.

Extractul din planta *pulsatilla nigricans* s-a folosit ca sedativ în afecțiunile nervoase. În urma cercetărilor recente se folosește, destul de rar, ca expectorant. El este utilizat în medicina populară.

Extractul din planta *styrax tonchinense*, utilizat în trecut ca expectorant și afrodisiac, se folosește astăzi sub formă de tinctură și extern ca unguent în dermatologie și în cosmetică.

Extractul de cucută, foarte toxic, azi nu se mai utilizează. În schimb principiile active extrase, administrate intern, au acțiune asupra nervilor motori și asupra nervilor centrali. Ei sînt analgezici și antispasmodici. Extern se folosesc în afecțiuni tumorale.

Stibiul este utilizat azi în prepararea diferitelor medicamente expectorante și vomitive. În trecut s-au utilizat și ca sudorific.

¹⁰ Pentru determinarea medicamentelor de pe semnături ne-am folosit de: *Hagers Handbuch der Pharmazeutischen Praxis*, Berlin, 1927; Kazay Endre, *Gyógyszerdsi lexicon*, Baia Mare, 1900; Dr. Paul Dorveaux, *Les pots de Pharmacie*, Toulouse, 1923; Zaharia C. Pantu, *Botanica populară românească*, București, 1929; Evdochiu Coicui-Gabriel Racz, *Plante medicinale și aromatice*, București, 1962; E. Gammerman, *Manual de farmacognozie*, București, 1952; *Farmacopeea română*, I—VIII.

Mulțumim și pe această cale tov. I. Goina, I. Petcu și A. Beu de la IMF Cluj pentru solicitarea și ajutorul dat în determinarea medicamentelor de pe semnăturile vechi.

¹¹ *Pulvis castoreum* este menționat pînă în ediția a IV-a a Farmacopeii române, 1926, p. 106.

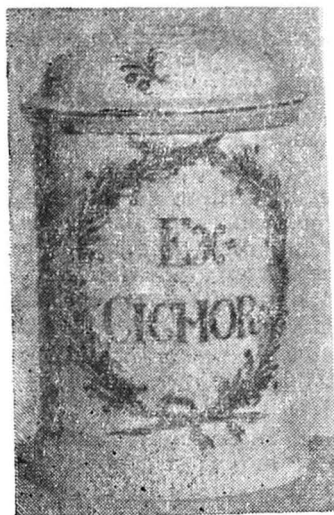
1

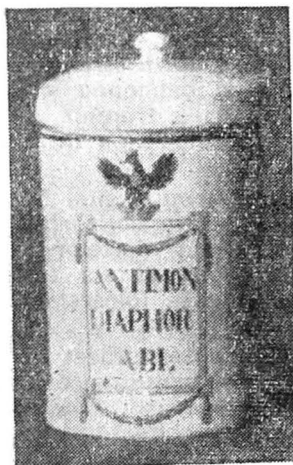
2

3

4

5

6

Fig. 1. — Standuri de Holič din colecția Muzeului de Istorie Cluj.

La capătul acestei expuneri trebuie să menționăm și acele medicamente prezente pe signaturile discutate care și-au păstrat și astăzi utilizarea ca atare. Așa este de exemplu extractul de valeriană (sedativ) și extractul de cicoare utilizat ca colagog și în compoziția ceaiurilor laxative.

Concluzii

Din cele arătate reiese că manufactura de faianță fină de la Holič, pe lângă altele, producea pe scară largă vase pentru uz farmaceutic.

Standurile de Holič din muzeul clujean dovedesc înaltul nivel tehnic și artistic pe care l-au atins, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, meșterii manufacturii slovace.

O altă concluzie importantă este aceea că vasele farmaceutice fabricate în centrul de la Holič din Slovacia au fost comandate și de farmaciști transilvăneni. Garnituri de asemenea vase au împodobit rafturile unor farmacii de la noi cum a fost de exemplu cea de la Aradul Nou.

Medicamentele consemnate în signaturile vaselor de Holič de care ne-am ocupat ne-au prilejuit unele considerații farmaco-istorice, contribuind la o mai bună cunoaștere a farmacologiei celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Am putut constata folosirea în practica farmaceutică a acelor vremi a unor medicamente ieșite cu totul din uzul farmaceutic modern. Alături de acestea au existat preparate care se utilizează azi sub o altă formă galenică. Și în sfârșit, medicamente care și-au păstrat și astăzi ca atare utilizarea pe care au avut-o în secolul al XVIII-lea.

O cercetare atentă a acelor plante ori preparate ce nu se mai folosesc astăzi în farmacologia științifică modernă ar putea duce la rezultate interesante.

EVA CRIȘAN

HOLIČER STANDGEFÄSSE AUS DER SAMMLUNG FÜR DIE GESCHICHTE DER PHARMAZIE IN CLUJ

(Zusammenfassung)

Gegenstand des Artikels bilden die 30, in Holič, dem Herstellungszentrum feiner slowakischer Fayence erzeugten Apothekengefäße, die in der pharmaziegeschichtlichen Sammlung des Museums für Geschichte in Cluj aufbewahrt werden. Sie gehören zu fünf Garnituren und wurden von der Verfasserin in zwei Typen eingeteilt.

Die Gefäße stammen aus den Apotheken „Zum roten Krebs“ in Bratislava, „Zum Erlöser“ in Nitra und aus der Apotheke von Verbo, alles Städte in der Slowakei. Eine weitere Garnitur gehörte einer Apotheke in Aradul Nou (Rumänien). Die Gefäße wurden zwischen 1903 und 1907 erworben.

Auf Grund ihrer Form, der Verzierung und gewisser Merkmale auf den Signaturen datiert die Verfasserin die genannten Gefäße in die zweite Hälfte des 18. Jhs.

Ein Kapitel ist einer pharmaziegeschichtlichen Untersuchung, ausgehend von den Inschriften der auf den Gefäßen erhaltenen Signaturen gewidmet. Es wird gezeigt, welche Medikamente im heutigen Apothekenbetrieb nicht mehr gebräuchlich sind, welche unter anderen galenischen Formen noch verwendet werden und schliesslich, welche bis heute die gleiche Form und Verwendung bewahrt haben.

Die hier besprochenen Apothekengefäße sind vom historischen, vom künstlerischen und vor allem vom pharmaziegeschichtlichen Gesichtspunkt bemerkenswert. Dank dem wohlverdienten Ruf, dessen sich die Erzeugnisse der Manufaktur von Holič erfreuten, gelangten sie bis nach Siebenbürgen.

UN PLAN DE ȘCOALĂ ROMÂNEASCĂ DIN ANUL 1828

Învățământul românesc transilvănean de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea a cunoscut o dezvoltare favorizată în special de lupta națiunii române pentru afirmare și de împrejurarea că reformismul iozefinist, în interesul propriu al monarhiei habsburgice, sprijinea răspândirea științei de carte în măsura în care nu-i leza interesele.

Un rol deosebit în crearea climatului iozefinist în Transilvania l-a jucat noua lege școlară cunoscută sub numele de *Norma Regia*, precum și *Edictul de toleranță* (1781). Acesta din urmă dădea drept oricărei comunități naționale cu peste 100 de familii să-și ridice biserică și școală. Chiar și învățământul ortodox „neunit”, care în cursul secolului al XVIII-lea nu beneficiase de nici un sprijin, după mișcarea iobagilor români din 1784 a intrat în atenția Habsburgilor.

În spiritul *Edictului de toleranță*, în 1785 Iosif al II-lea dă un decret pentru școlile ortodoxe, completat de un altul în 1786 al Comisiei aulice de studii, ambele comunicate celor interesați de abia în anul 1788¹. Ele dispun înființarea de școli ortodoxe la românii transilvăneni în localitățile mai mari unde locuitorii își luau asupra lor obligația de a întreține pe dascăli. Acolo unde comunele erau sărace și în neputință de a-și construi singure aceste școli, sînt îndemnate cu sollicitudine să se întovărășească mai multe la un loc pentru a pune bazele unor școli districtuale. Construirea școlilor cădea însă în sarcina „domnilor de pămînt” pe de o parte, care erau obligați a contribui cu bani și materiale, a țăranilor pe de altă parte, care contribuiau cu muncă și căraușie². În acest sens glăsuiau și *Instrucțiunile pentru școlile primare*, date la Viena în 2 august 1824 de Alexe Nopcea³ și care se ocupau mai ales cu construirea clădirilor de școală, precizînd locul de amplasare a lor, materialul de construcție, „iar lucrul cu minile și vitele, cu puteri împreunate, fără plată să se facă”⁴.

Cu toate eforturile cărturarilor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, școlile din Transilvania, cele sătęști îndeosebi, se găseau într-o dureroasă stare de înapoiere. Lipseau învățătorii, manualele și chiar localurile pentru școală, care, de multe ori închiriate ori cumpărate, se stabileau într-o casă de țărani. În fața acestei situații, locuitorii multor sate și comune din Transilvania cer să se ridice școli din birne și alte materiale de construcție, iar cărturarii, juzii sau bătrîinii se leagă să îndeplinească cele hotărîte pentru construirea lor⁵.

În baza unui material arhivistice inedit din colecțiile Muzeului de istorie Cluj⁶, vom prezenta în paginile ce urmează o asemenea acțiune demnă de semnalat a locuitorilor comunei Tilișca (azi în jud. Sibiu), în anul 1828. Această comună așe-

¹ I. Bozac și P. Teodor, *Învățământul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II, București, 1966, p. 154–156.

² *Ibidem*.

³ Arhiva Bis. Sf. Nicolae din Schii Brașovului, Protopopiatul I, 1824 aug. 2, Viena. Ms. — copie <2230> a Instrucțiunilor pentru școlile primare date la Viena de Alexe Nopcea.

⁴ *Ibidem*.

⁵ R. Munteanu, *Contribuția Școlii ardeleni la culturalizarea maselor*, [Craiova], 1962, p. 79; I. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania, 1774–1805*, București, 1966, p. 75.

⁶ Colecția de documente achiziționate în anul 1964 de la Maria Moga.

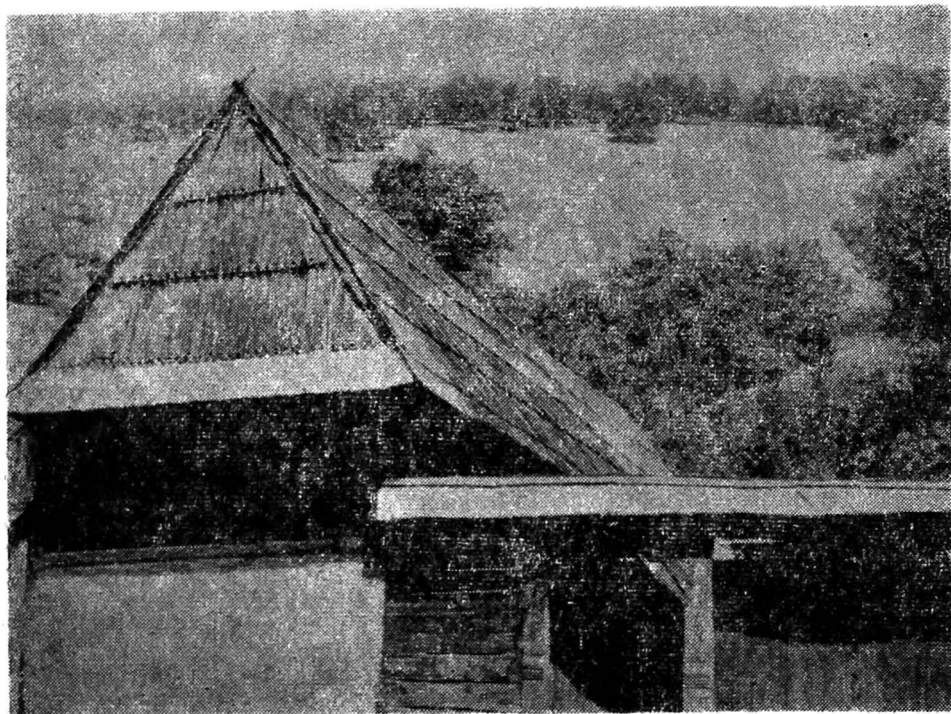

Fig. 1. — Casa dascălului Dumitru Lal din Tilișca, folosită ca edificiu școlar între anii 1820—1832.

zată la poalele Carpaților sudici, cu cca 2000—3000 locuitori care se ocupau în special cu creșterea oilor, agricultura, morăritul, industria casnică și comerțul ambulant, făcea parte la începutul secolului al XIX-lea din Scaunul filial al Săliștei. Există la Tilișca încă din secolul al XVIII-lea o școală în care se învăța scrierea și citirea chirilică. Un edificiu de școală proprie însă nu exista, ci se închiria câte o casă particulară⁷.

În fața acestei situații, locuitorii comunei Tilișca, simțind necesitatea unei școli corespunzătoare care să cuprindă tot tineretul dornic de învățătură, au luat hotărârea construirii uneia, așa cum constatăm din cererea adresată de reprezentanții comunei către magistratul de oraș și scaun din Sibiu la 21 iunie 1828, cerere pe care o dăm și în anexă⁸. Singura lor școală „se află într-o casă particulară pustie pe care, silit de împrejurări, a părăsit-o proprietarul, pe care cât de cât am reparat-o și o putem folosi în scopul hotărit numai atâta timp cât ne-o lasă proprietarul” — cum se arată în respectiva cerere. Această casă (fig. 1), folosită pentru școală după constatările învățătorului Ioan Bratu⁹, era casa dascălului din Tilișca, Dumitru Lal¹⁰.

În cererea lor cu privire la construirea școlii, tilișcanii solicitau de la magistrat aprobarea începerii construcției prin contribuțiile benevole ale locuitorilor. Ea era semnată de judele Zaharia Miclăuș, jurații Ion Nan, Ion Iuga, Toma Mihai, Petru Bratu, sătenii Toma Miclăuș, Maftiu Hossu, Ion Săliștean și de redactorul ei, notarul Georg Carl Gross. La această cerere, cum se arată și în cuprinsul ei, s-au ane-

⁷ I. Bratu, *Monografia Școlii gr.-orientale române din Tilișca*, Sibiu, 1913, p. 7—8; cf. și anexa.

⁸ MuzIstCluj, nr. inv. IN. 20.283.

⁹ I. Bratu, *op. cit.*, p. 8—9.

¹⁰ Fiu al comunei Tilișca, dascălul Dumitru Lal (1790—1869) fără o pregătire specială a învățat copiii între anii 1820—1832 (I. Bratu, *op. cit.*, p. 16, 79).

xat planul și devizul școlii din Tilișca, executate la Sibiu în data de 24 mai 1828 și purtînd semnătura And[reas] Adam (probabil numele inginerului particular autor al acestor documente).

Planul viitoarei școli din Tilișca (fig. 2), executat în culori¹¹, denotă că se urmărea construirea în incinta bisericii comunale a unei clădiri confortabile și luminoase care, pe lângă sălile de clasă, să cuprindă și locuința învățătorului. Clădirea, proiectată pe două nivele, avea la parter locuința învățătorului compusă din una cameră și dependințele respective (o tindă cu o sobă cuptor și cămara) și două încăperi de pivniță despărțite de un gang prin care de altfel se făcea intrarea în școală. Gangul de la parter ducea spre curtea școlii, de unde printr-o scară ajungeai la etaj, unde se aflau cele două săli de clasă, trecînd în prealabil printr-o galerie suspendată.

Din studierea devizului¹² întocmit sistematic sub forma lucrărilor (de zidărie, dulgherie, lăcătușerie, tîmplărie etc.), din examinarea necesarului de materiale și a prețului de cost (al materialelor și forței de muncă) desprindem alte elemente interesante ale construcției proiectate. Zidurile clădirii urmau să se facă din piatră și cărămizi, iar acoperișul din țigle așezate pe un schelet de lemn. Clădirea avea proiectate conform devizului 8 uși și 11 ferestre, omițîndu-se la calcul ușile și geamurile celor două încăperi de pivniță. Sălile de clasă și camera învățătorului erau podite cu scinduri geluite, cele trei încăperi fiind prevăzute fiecare cu cîte o sobă de faianță verde. Recapitulînd în final toate lucrările necesare și prețul lor de cost, devizul indică suma totală de 2.013,52 florini sau, în monedă convențională, 805,32⁴/₅ florini necesari pentru construirea școlii din Tilișca. Devizul era întărit prin semnătura meșterului zidar Georg Bösinger, cel care se angajase să execute proiectul.

Cererea susamintită împreună cu planul și devizul care erau anexate sînt văzute la Sibiu în 28 iunie 1828 de Mich[ael] von Huttern, senatorul comunei Tilișca¹³ și înaintate de magistrat guberniului din Cluj la 10 iulie 1828¹⁴. Din răspunsul guberniului, adresat magistratului din Sibiu la 2 august 1828¹⁵, aflăm că cererile respective i-a fost anexat în afară de planul și devizul construirii școlii din Tilișca și un deviz pentru efectuarea unor reparații necesare bisericii ortodoxe din comună¹⁶, dar fără să se fi amintit de el în cuprinsul cererii respective, din motive necunoscute de noi.

Întocmit tot la Sibiu în 24 mai 1828 de aceeași persoană neidentificată pe deplin de noi, devizul înglobează lucrările de zidărie și dulgherie necesare pentru reparațiile bisericii, în sumă de 411,12 florini curs vieneze sau, în monedă convențională, 164,28⁴/₅ florini, întărit prin semnătura aceluiași meșter zidar, Georg Bösinger¹⁷. Neputîndu-și da seama de situație din documentația prezentată, guberniul, printr-o adresă semnată de comitele J. Wachsmann, comunică magistratului că nu dezaprobă construirea școlii și probabil nici reparațiile la biserica ortodoxă, dar aprobarea solicitată se poate da numai dacă fondul necesar pentru acestea este într-adevăr existent. Deoarece tilișcanii sperau să realizeze construirea școlii din contribuțiile benevole ale locuitorilor comunei, dar n-au prezentat oficialităților dovezi de siguranță în această privință, guberniul restituie magistratului toate actele înaintate, pentru completarea prealabilă a dovezilor privitoare la existența fondului de construcție¹⁸. De la magistrat, actele respective ajung în cursul aceluiași an la Tilișca¹⁹, unde, conform indicațiilor primite, senatorul von Huttern deschide în anul următor o subscripție publică, dar, după cum constatăm, numai pentru zidirea școlii respective²⁰.

¹¹ MuzIstCluj, nr. inv. IN. 20.380.

¹² Ibidem, nr. inv. IN. 20.280.

¹³ Ibidem, nr. inv. IN. 20.283.

¹⁴ Ibidem, nr. inv. IN. 20.281.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, nr. inv. IN. 20.282.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, nr. inv. IN. 20.281.

¹⁹ Ibidem, nr. inv. IN. 20.290.

²⁰ Ibidem.

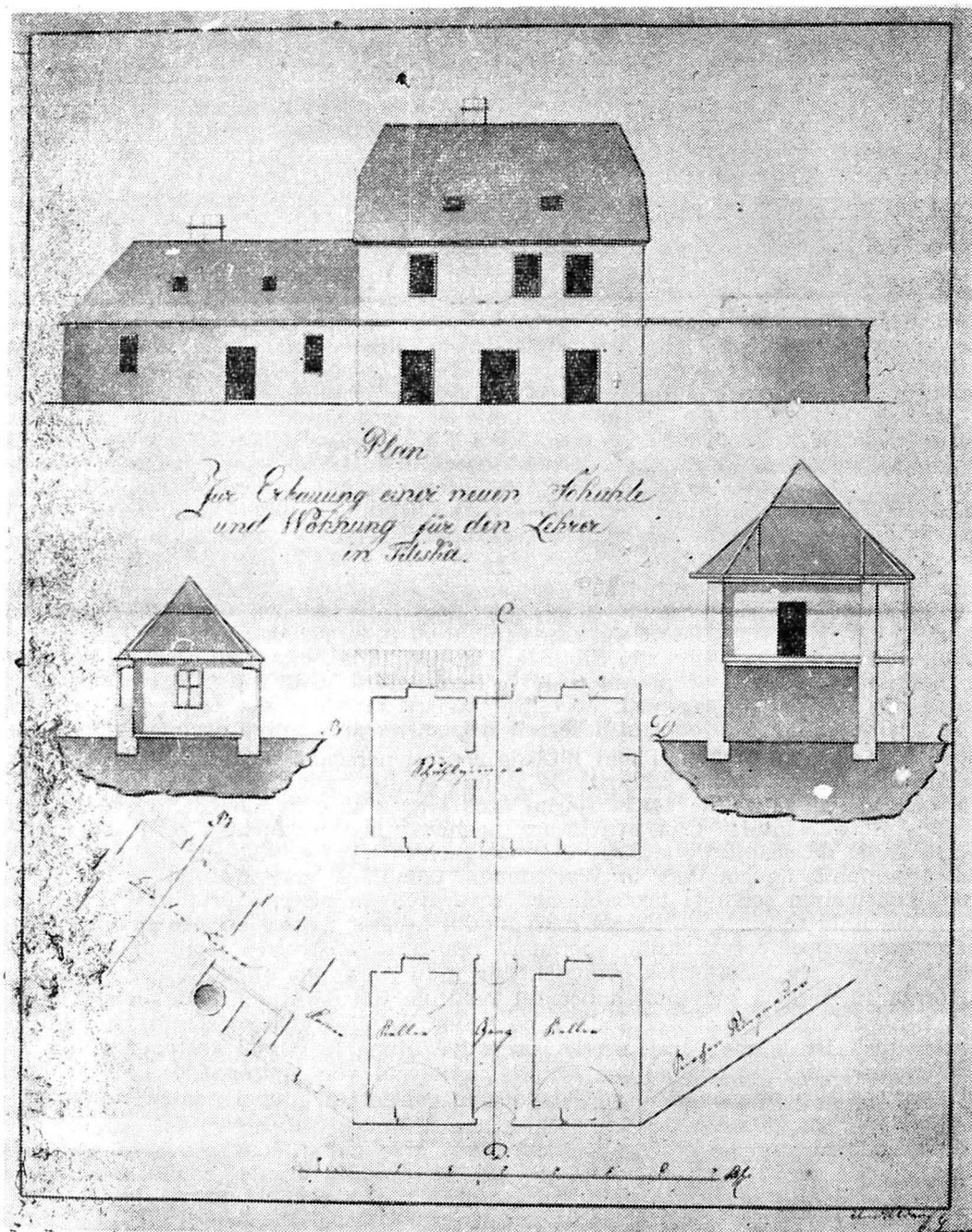

Fig. 2. — Planul proiectatei școli din Tilișca din anul 1828.

Subscripția benevolă pentru construirea școlii din Tilișca s-a făcut la data de 5.17 mai 1829²¹. La ea au participat tinerii și bătrînii, femeile și bărbații comunei cu funcții și fără funcții, în număr de 201 contribuabili²². Dintre aceștia remarcăm pe dascălii Dumitru Lal din Tilișca, Nicolae Moga și Ștefan Marcu din Săliște, pe notarul Georg Carl Gross și pe directorul Școalelor neunite, Moise Fulea, care a și autentificat cu semnătura lui respectiva subscripție în bani și materiale. Întreaga subscripție, compusă din 101,11 florini *solventes* și 245,25 florini *non solventes*, se ridica la suma de 346,36 florini²³.

După efectuarea subscripției benevole, senatorul von Huttern înaintează din nou la 12 august 1829 magistratului din Sibiu cererea, planul, devizul și lista subscripției amintite pentru construirea școlii din Tilișca. Devizul reparațiilor necesare bisericii este anexat și el din nou, dar fără ca locuitorii comunei să fi întocmit vre-o subscripție benevolă pentru aceasta, ori să ceară în scris aprobarea începerii respectivelor reparații²⁴. Nu este exclus ca prin anexarea acestui deviz locuitorii comunei Tilișca să fi tatonat dacă oficialitățile transilvănene se vor îndura să le acorde oarecare subvenții în situația critică în care se aflau ori că alte interese urmăreau ca subscripția benevolă a tilișcanilor să capete destinația reparațiilor de la biserică și nu pe cea a construirii edificiului de școală.

Cert este că magistratul din Sibiu hotărăște la 24 august 1829²⁵ să se comunice senatorului von Huttern că nu are nimic de obiectat împotriva anexării devizului de reparare a clădirii bisericii pentru a fi aprobat o dată cu documentația de zidire a școlii; restituie însă toate actele pe motivul că rubricile *non solventes* și *solventes* ale listei cu subscripții benevole din 5/17 mai 1829 sînt neinteligibile și că suma totală de 346,36 florini, necalculată în curs vienez ori monedă convențională ce s-ar stringe, e complet insuficientă față de necesarul de 2.013,52 florini curs vienez, solicitat în devizul pentru construirea școlii din Tilișca. Totodată îl însărcinează pe senatorul von Huttern ca o dată cu înapoierea actelor să le ceară locuitorilor comunei respective a se pronunța dacă în aceste împrejurări n-ar fi dispuși ca pînă la stringerea sumei necesare construirii școlii proiectate să folosească suma de 346,36 florini pentru reparațiile solicitate de clădirea bisericii. În acest caz cererea lor anterioară privind aprobarea construirii noului edificiu școlar din Tilișca — cum se arată în extrasul acestui protocol al magistratului din Sibiu — ar trebui înlocuită cu cea pentru aprobarea reparațiilor la biserică²⁶. Această înlocuire s-a și făcut probabil în anii următori, cînd prin contribuția benevolă a comunei s-au executat reparațiile necesare bisericii, după cum reiese dintr-o plîngere a tilișcanilor adresată în anul 1839 inspectorului din Scaunul Săliștei²⁷.

Oficialitățile Transilvaniei trăgănînd mereu, după cum am văzut, eliberarea aprobării pentru construirea atît de actuală a edificiului școlar din Tilișca, locuitorii comunei abandonară pentru moment planul lor, poate și datorită insuficienței fondurilor. Corespondența purtată fără folos între anii 1828—1829 între obștea satului Tilișca, senatorul von Huttern, magistratul din Sibiu și guvernul din Cluj e semnificativă, ilustrînd greutățile și pierderea de timp ce-și făceau loc totdeauna cînd era vorba de construirea unui nou local de școală și vădesc străduința cu care se încerca să se obțină totul de la locuitori, deși era binecunoscută sărăcia lor.

Năzuința tilișcanilor pentru construirea unui local de școală n-a putut fi însă înăbușită. Dacă n-au reușit între anii 1828—1829 acest lucru, închiriînd și cumpărînd în continuare diverse case particulare, locuitorii comunei Tilișca vor izbuti cu forțele lor proprii să-și construiască între anii 1865—1866 noua lor clădire de școală²⁸ care există și azi.

NICOLAE CORDOȘ

²¹ Ibidem, nr. inv. IN. 20.291.

²² La cei 199 de contribuabili numerotați în lista subscripției benevole am adăugat și pe cei doi fii care au fost înregistrați împreună cu tații lor sub o singură contribuție.

²³ MuzIstCluj, nr. inv. IN. 20.291.

²⁴ Ibidem, nr. inv. IN. 20.290.

²⁵ Ibidem, nr. inv. IN. 20.288.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, nr. inv. IN. 20.368.

²⁸ I. Bratu, *op. cit.*, p. 8—12.

ANEXA*

An Ein Löblicher Hermanstädter Stadt und Stuhls Magistrat gehorsamstae Bittgesuch der inbenanten

Löblicher Magistrat

Seit langer Zeit schon fühlen wir das Bedürfnis einer ordentlichen Schulle. Unser Jugend die von Tag zu Tag sich vermehrt fasst der Raum der jetzie — Schulle nicht mehr. Unserejeziege Schulle befand sich in einem öden Privathause, welches der Eigenthümer in Drang der Umstände Verliess, welches wir nothdürftig haben *repariren* lassen; und zu vorbestimter Absicht nur so lange Verwenden können als Vorbesagter Eigenthümer dasselbe uns überlässt. In dieser traurigen Lage mussten wir den Entschluss fassen eine Schulle zu bauen, und in dieser Absicht theilten wir samtliche Dorfs=Inwohnern mit, die aus allen Kräften beizutragen, sich verwilligten.

Wir unterlegen in tiefster Unterthänigkeit Plan und Kosten=Überschlag zu diesem Bau, und bitten gehorsamst unser Vorhaben mit begünstigen zu helfen, und genemigtest in in Antrag bringen zu wollen, womit uns gestattet werde durch freiwillige Beiträge der Dorfs=Inwohner diesen Bau Vorzunehmen und auch mit Gottes=Hülfe zu Vollenden.

Mit Bezug auf die so oft erneuerten Guber. Befehle die Jugend anzuhalten denen Schulunterricht fleissig beizuwohnen, hoffen wir um so sicherer die Gewährung unserer Bitte, als wir ohne Schulle diesen hohen und allerhöchsten Verordnungen nach zu komen nicht im Stand sind. Die wir übrigiens in tiefster Unterwürfigkeit ersterben.

Euer Löblichen Magistrats.

ganz unterthänigste Knechte.

Gesehen zu Hermannstadt

am 28 sten Junius 1828.

Mich von Hutteren

Senator des Tiliskaer

Dorfes

Tilliska am 21ten Juny 1828

Zaharie Miklouș jude.

Iuon Nann jurat.

Iuon Iugga jurat.

Thoma Mihai dto.

Potru Bratu dt.

Thoma Miklouș

Mathe Hossu

Iuon Selliștian

} Dorfs
Collonen.

Georg Carl Gross

Notarius

* Ia transcrierea documentului s-a păstrat grafia originală, în afură de semnăturile sâtenilor transcrise din chirilică cu caractere latine.

PLAN FÜR DEN BAU EINER RUMÄNISCHEN SCHULE AUS DEM JAHR 1828

(Zusammenfassung)

Zu Ende des 18. und Beginn des 19. Jhs. war — trotz aller Bemühungen der Gebildeten — das Schulwesen in Siebenbürgen, besonders auf dem Lande, äusserst zurückgeblieben. Es herrschte Mangel an Lehrkräften, Schulbüchern und selbst an Klassenräumen. Oft wurde die Schule entweder in gekauften oder gemieteten Bauernhäusern eingerichtet. Angesichts dieser Lage verlangten die Einwohner vieler Dörfer oder Gemeinden in Siebenbürgen, es sollten Schulen aus Holz oder anderen Baustoffen errichtet werden, während die Gebildeten, die Richter oder Dorfältesten sich verpflichteten, das Nötige zu ihrem Bau zu unternehmen.

Auf Grund unveröffentlichter Dokumente aus dem Museum für Geschichte in Cluj wird im Vorliegenden versucht, eine solche Unternehmung der Bewohner von Tilișca, einer Gemeinde im Bezirk Sibiu (Hermannstadt) aufzuzeigen, die — wenn auch erfolglos — doch der Erwähnung wert ist.

UN DOCUMENT PRIVIND ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ A ROMÂNILOR ÎN REVOLUȚIA DIN 1848 ÎN TRANSILVANIA

Petiția redactată la Blaj cu ocazia celei de a treia adunări din 15—25 septembrie 1848, într-unul din punctele ei preconiza înființarea unei gărzi naționale ce urma să mențină siguranța publică în ținuturile românești. La 3 octombrie o delegație românească a înmănat o petiție generalului Puchner. Cu această ocazie Puchner a fost înștiințat că „locuitorii români capabili de a purta arme în marele principat al Transilvaniei sînt împărțiți în 15 legiuni. mai mari sau mai mici, după numărul populației din ținuturi diferite”¹. Legiunile urmau să fie comandate de cîte un prefect ajutat de către un viceprefect. Ele urmau să fie subîmpărțite în cete sau batalioane conduse de tribuni și vicetribuni, iar cetele în cîte 10 centurii comandate de centurioni și vicecenturioni. Înainte chiar de aprobarea oficială dată de Puchner la 21 octombrie, Comitetul Național trece cu febrilitate la organizarea prefecturilor și a legiunilor române².

Una din prefecturile organizate este aceea cu sediul la Reghin. În data de 6/18 octombrie 1848³ Comitetul Național numește în fruntea prefecturii și a legiunii a XII-a pe Constantin Romanul⁴, una din figurile proeminente ale revoluției românilor din anul 1848—1849. Angrenat încă din vîrsta studenției în iureșul luptelor pentru egală îndreptățire a românilor cu celelalte naționalități din Transilvania, în urma conflictului cu episcopul Ioan Lemeni este eliminat din seminarul de la Blaj. Pleacă în Țara Românească unde alături de Treboniu Laurian, Ion Maiorescu, frații Golescu activează în gruparea ce gravita în jurul lui Bălcescu. Revoluția din Țara Românească îi deschide posibilitatea să se afirme ca publicist și comisar de propagandă. Înfringerea revoluției îl silește să se întoarcă în toamna anului 1848 în Transilvania, unde Comitetul Național îi încredințează conducerea Prefecturii a XII-a, din ținutul natal.

Documentul pe care îl publicăm mai jos, singurul protocol de prefectură păstrat și cunoscut în original pînă în prezent, evocă activitatea prefecturii și legiunii a XII-a sub toate aspectele. De format registru, el însumează 176 de pagini, dintre care numai 36 sînt scrise. Textul propriu-zis e scris în limba română, cu caractere latine și pe alocuri cu chirilice. Doar textele de la pozițiile 16 și 18 sînt în limba germană, respectiv maghiară. Pe parcursul protocolului scrisul diferă, ceea ce demonstrează că nu a existat o singură persoană ce conducea cancelaria prefecturii. Frecvent apare scrisul lui Constantin Romanul, al viceprefectului Ștefan Moldovan, unchiul lui Constantin Romanul și al secretarului prefecturii Ioan Archiudeanu.

Protocolul cuprinde 110 acte intrate și ieșite, în perioada 13/25 noiembrie 1848 — 1 ianuarie 1849, sub numerele 13 la 123. Avînd în vedere că registrul este com-

¹ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe ultimii 200 de ani*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 309; cf. N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. II, București, 1915, p. 172.

² Pentru detalii v. L. Maior, *Aspecte ale organizării administrației românești din anii 1848—1849 în Transilvania*, în *ActaMN*, IV (1967), p. 563—570.

³ *Protocolul Prefecturii Legiunii Romane XII*, poziția 58, punctul 3. Original în Biblioteca Filialei Academiei din Cluj, Arhiva Istorică, arhiva familiei Mikó-Rhèdei, cutia 18.

⁴ S. Dragomir, *Un precursor al unității naționale: profesorul ardelean Constantin Romanu Vivu*, București, 1925; cf. C. Bodea, *Lupta pentru unire a revoluționarilor exilați de la 1848*, în *Studii privind unirea Principatelor*, București, 1960, p. 125—166.

plet, în legătură originală, trebuie să admitem că primele acte emanate de prefectură sub numerele 1—12 în perioada 10/22 noiembrie, dată la care Constantin Romanul preia efectiv funcția de prefect⁵, și 13/25 noiembrie când avem prima dată a protocolului, au fost cuprinse într-un registru aparte despre a cărui existență, până în prezent, nu știm nimic.

Protocolul Prefecturii a XII-a este cunoscut în literatura de specialitate dintr-un extras publicat de profesorul Silviu Dragomir⁶ după o copie maghiară oficială făcută la începutul anului 1849 care a servit în „procesul” intentat lui Constantin Romanul. Dacă comparăm cele două versiuni putem constata următoarele: din versiunea maghiară lipsesc 65 de acte⁷ referitoare la activitatea prefecturii pentru restabilirea ordinii legale în sate, asigurarea aprovizionării cu sare a populației, aprovizionarea lagărului legiunii a XII-a, deplasările de trupe și misiunile lor militare. Unele din actele traduse în limba maghiară sînt incomplete⁸, lipsind cite un aliniat, iar altele poartă numere diferite în cele două versiuni⁹. Actele omise din textul publicat de Silviu Dragomir cuprind aspecte de detaliu ale activității prefecturii care uneori se repetau, așa că nu aduceau argumente în plus acuzării.

Ordonanțele, rezoluțiile, scrisorile regestate sau transcrise integral în protocol oferă o imagine completă și complexă a activității prefecturii. Autoritatea prefectului Constantin Romanul se întindea peste 104 localități¹⁰, împărțite în 9 tribunate. Prefectura acoperea teritoriul dintre Mureș și Someș. Actele ilustrează problemele ridicate de instalarea administrației românești în această zonă, corespondența cu Comitetul Național, rezoluțiile prefectului în diversitatea problemelor administrative, economice, judiciare, militare locale, precum și conflictele cu regimentul al II-lea românesc de graniță privind rechizițiile etc.

Trebuie făcută o precizare în ce privește pe alocuri limbajul protocolului. Constantin Romanul este unul din exponenții curentului burghezo-democratic în vremea revoluției din 1848, astfel că alături de ceilalți corifei ai acestei aripi întotdeauna a făcut distincția între poporul maghiar și aristocrația maghiară. Deci nu trebuie să surprindă anumite expresii ca de exemplu cele de la numerele 57/2 și 57/3, deoarece chiar din același context reiese clar că formularea se referă la aristocrația maghiară.

Pentru istoria organizării prefecturilor române, publicarea integrală a protocolului prefecturii a XII-a, în forma lui originală, se impune de la sine. Importanța lui deosebită constă în faptul că prin documentația bogată pe care o aduce cu sine face posibilă cunoașterea modului de organizare și funcționare a sistemului administrativ și militar propriu conceput de românii transilvăneni în revoluția din 1848—1849.

LIVIU URSUȚIU

ANEXĂ

Protocolu Prefecturei Legiunii Romane XII

An: 1848, luna: novem., ziua: 13/25, nro. 13

La Domnu Dorgo Gavril
La Domnu avocat Pop Vasilie
La Domnu avocat Maior Pop Ion

⁵ Protocol, poziția 56.

⁶ S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—1849*, vol. II, Sibiu, 1944, p. 546—565.

⁷ Numerele 14—18, 20—22, 24—28, 33—35, 37, 39—40, 43—46, 51—55, 57, 59—60, 64, 66—68, 70, 73—78, 81—82, 84, 86—88, 90—91, 93, 95—98, 100—103, 109, 111, 113, 115—116, 121.

⁸ Numerele 62, 65 a, 92.

⁹ Numerele 32 și 36 din versiunea maghiară sînt identice cu numerele 31 și respectiv 38 din versiunea românească.

¹⁰ Protocol, poziția 69.

La Domnu avocat Pop Teodor
 La Domnu avocat Michail Orbonas
 La Domnu avocat Ioan Bardosy
 La Domnu Provincial Comisar Ioan Koztz (?)
 La Domnu Samuil Pereuțiu
 La D. Dorgo Ladislau notaru Varmegyei
 La Domnu Abraham Precup

Intru împlinirea rîndueli[1] Înălțatului General Comando O. Comitet a Națiunei[1] noastre romane de înalta stăpînire recunoscut și întărit prin ordinasa d.dto 7/19 a.c. și luni curgătoare, nro. 384 expeduită între altele strîns în poruncește, ca pentru restaurarea oficiolatelor prin comitate să mă pui în corespondență cu toți bărbați[i] de inteligență întrebîndu-i pe toți dacă au voe a primi posturi în comitate, sau sint aplecați a le lăsa iarăși în minile dușmanilor.

Așa dară din deregătorie frățește te cerc pe D-nia ta, ca să binevoiești așa a te declara ca să-mi pot face raportul meu la O. Comitet fără întîrziere.

La Fogaraș, la Blasiu, la Alba Carolina etc. restaurarea oficiolatelor s-au făcut; în scurt și aicea trebuie să urmeze. Signatum Teke¹¹, 13/25 novembr. 1848.

1848, 14/26 nov., nro 14. Domnilor Prefecți Mikaș¹², Moldovan¹³, Axentie¹⁴, s-au trimis Comisia C. Comitet cu data de 7/19, nro. 384 însemnate în copiis, așîderea și instrucția recrutății în copiis.

Nro. 15. S-a poruncit birăului din Teaca a nu împușca nimeni în vînt, supt gloaba de 12 floreni.

1848, 26 November. Der Hern Silkiny Oberrichter von Bistritz befahl das alle aus dem Bistritzer Distrikt zu Hause gehen sollten¹⁵.

27 November, nr. 16. Laut befehl von 26 November Compagnie Comandanten aus Monor des Löbl. Gränz Infanterie Regiment Nr. 16, 1-ste Compagnie muss das Lager in Dekendorf aufgehalten werden, bis auf höherene befehl des Hern Oberstleitnand Urban¹⁶.

Nro. 17. Domnului Gabriel Dorgo pentru ca să facă proviziune pentru cei prădați, arși cu foc și în multe chipuri păgubiți.

Nro. 18. A ben irt káplár Pap László mostanában itten Tekében tanító, és jó magaviseletű, köz jora munkáló egyén találtatván, illendő jutalmának el vételére tekintetbe fog vétetni, hogy allapottya meg jobbittassék¹⁷. Sig. Teke, 26 novemb. 1848.

17/29, nro. 19. S-au trimis la Comitet relație despre aceștia cum că: 1°. Mikaș s-au lăsat de propect la Acintiș¹⁸; 2°. La Seulia¹⁹ s-au omorît 28 de ônkenteș²⁰ prin săteni. Parochu din Budai²¹ s-au denumit comisar pe zece sate, așîderea Pap Petru cleric din Szenpetru²² iară pe zece sate. 3°. Că rebelanți unguri întorcîndu-să pe acasă acum îș scot asistenție de la tisturile cele cătănești de a se despăgubi prin săteni de averile prădate; s-au trimis 9 dăraabe de acte; iară două suplice a contesi Lázár Lojoșoaie. 4. S-au pus în corespondințe cu partea inteliginte întrebîndu-i primi-vor posturi în comitate, întru care obiect s-au numit Gabriel Dorgo, Pop Latzi, Pop Maior, Ioan Bardosy, Orbonas, Pap Theodor, Moldovianu. S-au scris hotarele Prefecturei a fi între Mureș și Someș Legiunea Rom. XII; pentru plata tribunilor; pentru satele săsești să se întărească preste acelia de comisar Miller

¹¹ Teaca, jud. Bistrița-Năsăud. Prima reședință a prefecturii lui Constantin Romanul pînă la transferarea ei la Reghin.

¹² Florian Micaș (?-1876).

¹³ Vasile Moldovan (1824-1895), prefectul legiunii a III-a.

¹⁴ Ioan Axente Sever (1821-1906), prefectul legiunii I-a.

¹⁵ Domnul Silkiny judecător din Bistrița poruncește ca toți din districtul Bistriței să meargă acasă.

¹⁶ Conform ordinului din 26 noiembrie de la comandantul companiei din Monor a Regimentului de graniță nr. 16 Infanterie, compania I-a, trebuie menținut lagărul din Teaca pînă la înaltul ordin al Domnului locotenent-colonel Urban.

¹⁷ Pentru amintitul caporal Pap László, în prezent învățător în Teaca, cu bună purtare și truditor pentru binele general, drept recompensă pentru îmbunătățirea situației lui se va ține seama de el.

¹⁸ Ațintiș, jud. Mureș.

¹⁹ Seulia de Mureș, com. Cucerdea, jud. Mureș.

²⁰ Voluntari.

²¹ Papiu Ilarian, jud. Mureș.

²² Stăpetru de Cîmpie, jud. Mureș.

Georg, posta mester din Teaca. S-au scris pentru recrutație; s-au propus Erkeđi de secretaru Prefecturii; sus numiților comisari s-au dat să confiște bunurile rebe-lanților mobile și imobile. Am avut conflict cu Oberrichter din Bistrița. S-au scris Prefecților Axentie, Moldouuan, Mikaș, modalitatea recrutații.

Nro. 20. S-au dat siguranție Domni[i] Lázár Lojosoae.

Eod. 21. Domn[i] Bartos.

22. De vreme ce această jalbă a lui Mihail Kiss și mai nainte de cătră tisturile varmegyei s-au hotărît a se diferi pentru tempurile turburate, aceia dară și acum prin aceștia să difere și toată execuuntia se suspendă. Sig. Teke ut supra.

23. Săplăcanilor s-au dat ca să aibă pace, dacă sînt oameni de pace. Sig. Teke ut supra.

24° eod.

25. Bachner Michály de la Kisczeg²³ jeluiește că viindu-i caru de la moară prin Budurlău²⁴, s-au sculat săteni și i l-au cuprins cu puterea caru cu patru boi.

Resolutio. D. Tribun Kovacs Iuon prin acestea strîns se poruncește ca pre cei ce au stat în naintea carului în drumul țierei legați să-i aducă aici în Teaca. Caru și bo[i] să-i dee jăluitorului în mină.

26° eod. S-au jurat de birău satului Șopteriu²⁵ Oltyan Luca, al doilea birău Budulețan Macavei, căpitanu Pop Onisie, v. căpitanu Radu Iuon.

27° eod. Domnului căpitan Arsinte.

28° eod. die. S-au jurat de birău satului Serețielu²⁶, Șonfelean Macarie, al doilea birău Arcălean Ilie și jurații Moldovan Vasile, Șonfelean Zacharie, Pop Grigore, Moldovan Samson, Beldean Ion, tot acela-i și căpitan care-i și birău.

1848. 18/30 nov. 29. Popa cel unguresc s-au prădat prin săteni. Poftește despă-gubire și darea afară a simbriei.

Resoluțiune. Căpitanului și Tribunalului din Komlod²⁷ se poruncește că oriunde s-ar afla bunurile jăluitorului să se exaueze și să i se întoarcă. Cine s-ar împotrivi să se aresteze și să se aducă în naintea Comisiei. Sig. Teke ut supra.

30. Resol. Din bunu curții să i să dea simbria prin Căpitan și Tribunal cu mare dreptate. Sig. Teke.

Nro. 31. Kereszturi din Teaca din bunurile sorăsa de la Fiscut²⁸ cele de lipsă spre ținerea vieții.

Resoluție. Căpitanul din Fiscut prin birău Doamnei Ranoé Berde Gabor, să aducă aici în Teaca D-nului Kereszturi 30 de merțe de grîu, o vacă cu lapte, un porc gras din bunu numitei doamne. Sig. Teke.

Eod. 32. Nește oameni din Czag²⁹ cer despăgubire pentru trăsuri și reîntoar-cerea decimei.

Resolutio. Căpitanu cu biraele satului să facă judecată dreaptă ca jeluitorii aceș-tia să se despăgubească.

Decima să i se întoarcă din bunurile domnului. Sig. Teke.

Eod. 33^{io}. Leopold Frank oieru lui Berhan Domocoș din Harastos³⁰ jeluiește că s-au prădat prin uifăleni, ripeni, și alții.

Resolutio. După ținerea porunci[i] Comandantului decît să i se facă destulu, prin uifăleni și ripeni, căpitani și jurați. Sig. Teke ut supra.

Eod. 34°. Arcuden[i] arată că se pustiesc pădurile, stogurile etc. domnești.

Eod. resolutio. Strîns să poruncește să păzească numiții grăjitori, că ce pagubă va fi, ei vor plăti de n-or putea da sama.

35. Jaluba fiscutenilor asupra doamnei Pfeipfer Carolina și Simon Giorgy.

Resolutie. Doamna jecuitoare se îndatorește a arăta dreptate cu ce putere s-au legat de săteni ai asupra.

²³ Tăgșor, com. Budești, jud. Mureș.

²⁴ Budurleni, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud.

²⁵ Șopteriu, com. Urmeniș, jud. Bistrița-Năsăud.

²⁶ Sărățel, com. Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

²⁷ Comlod, com. Mlaș, jud. Bistrița-Năsăud.

²⁸ Sălcuța, com. Sînmihailu de Cîmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

²⁹ Tagu, com. Budești, jud. Bistrița-Năsăud.

³⁰ Frunzeni, com. Lunca, jud. Mureș.

Item. Tot deodată se îndatorește Doamna pe deregătoriul său, Simon Giörg a-l aduce în nainte la înfățișare pentru fărâdelegile lui.

Eod. 36. Cererea seretfălenilor pentru moară.

Resolutio. Arendașu Jodea se sorocește a-și aduce contractul în nainte, de n-a vrea de bună voie legat să se aducă în naintea Comisiei.

Eod. 37. Sub care s-au dat pasu lui Tavaszi Dani din Kisfölpös³¹.

Eod. 38. Domnul Gáll Giörgy arată scrisoarea apărătoare.

Resoluție. După ținerea acestei dreptăți mai sus numitul să aibă pace ca un om drept, să poată umbla după averile răpite unde le va afla.

Nro. 39° — 40. S-au poruncit la biraele și căpitanii de la Galețiu³², Băița³³ și Hrastoș, ca să nu să întindă că cu capu vor plăti.

Eod. 41. Breban Iuon din Fiscut cere despăgubire făcută sieși prin O. Pfeipher Carolina în semănături etc.

Resoluție. Căpitanul și biraele să facă lege dreaptă între jeluitor și Doamna sa, și apoi legea să vină în mină.

19 nov./1 decembr. nr. 42. S-au poruncit biraelor și căpitanilor de la Szemmihai³⁴, Szemmartin³⁵, Rűcs³⁶, ca caii și toate dobitoacele rebelanților stringindu-se laolaltă să se ție acolo pînă la o altă rînduială, precum și pădurile să le păzească.

Eod. 43. Se poruncește birăului și căpitanului de la Mileșiel³⁷, ca pe Harșa Ștefan, Ungur Dumitru, Kovats Vasilica, și pe Scaiu să-i sorocească să plătească banii lui Duran Ioan din Rűcs.

Eod. 44. Se poruncește ca Bocovian Todor și Nemiș Toader să se aducă încoace la Budușiu³⁸.

Eod. 45. De la Buduși să se îndrepte pe calea legi[i] oprindu-să bani pînă atunci pe unde sînt.

Eod. 46. Se poruncește chirșudenilor ca bunurile și pădurile domnești să nu se pustiască și ca fruntea satului să vie în nainte cu birăul ales de sat.

Eod. 47. La Comandantu Companiei a 2-a de al doilea Regiment Roman: Bine vă este cunoscut că am sosit aici în părțile acestea și că sînt Prefectul Legiunei Rom. Aceea încă vă este cunoscut că toată Transilvania s-a împărțit în 15 Prefecturi care s-au întărit de Dn. G. Comando, acum dară Prefectul acestei Legiuni Romane nu se poate îndestul mira cum și pentru ce au prins ficiorul popi[i] din Bileag³⁹, pentru că au pus înblătitori la curtea lui Moruțiu și aceasta s-a făcut din porunca mea, iară eu am renduială și două porunci subs. nro. 254 și 312 date de la Onoratul Comitet a națiunii noastre ca să confisc toate bunurile mobile și imobile mai cu samă a rebelanților domni; pentru aceea fiindcă sîntem romani avem toți același scop și Prefectul reclamă ca să să sloboadă acel tînăr fără întîrziere și înblătitu să nu să împedece că eu am lipsă de bucate pe sama lagărului. A înblăti fără întîrziere și acolo și acilea și aduna în magazin. Nedeșduesc că de astă dată ne vom înțelege.

20 novembris/2 decembris, 48. La popa de la Galațiu se poruncește ca pentru lagăr să se aducă cinci boi din cei domnești.

Eod. 49. Se poruncește căpitanului și birăului de la Visuia⁴⁰ ca bunurile arenda-torului și mai ca rebelant să se confiște și oameni[i] să nu se îngreue la exe-quentie. In curte să se pue om să nu se pustiască și neasculători[i] să se pedep-sească.

Eod. 50. La Herina⁴¹, și la Iuda⁴² s-au dat poruncă ca să nu-i oprească a-și aduce bucatele D. Ferevi și Szetlinci. Sig. Teke.

³¹ Fîlpișul Mic, com. Breaza, jud. Mureș.

³² Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud.

³³ Băița, com. Lunca, jud. Mureș.

³⁴ Sînmihaiul de Cîmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

³⁵ Sînmartinul de Cîmpie, com. Rîciu, jud. Mureș.

³⁶ Rîciu, jud. Mureș.

³⁷ Milășel, com. Crăiești, jud. Mureș.

³⁸ Buduș, com. Budacul de Jos, jud. Bistrița-Năsăud.

³⁹ Domnești, com. Mărișelu, jud. Bistrița-Năsăud.

⁴⁰ Visuia, com. Miceștii de Cîmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

⁴¹ Herina, com. Galații Bistriței, jud. Bistrița-Năsăud.

⁴² Viile Tecii, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud.

Eod. 51. O muere din Băița scoasă din casă roagă să i se dee casă.

Resoluție. Cu nedrept fiind această muere văduvă cu tri ficiori ȋipată din casă, birău și căpitanu să sorociască pe locuitori în casa ei a-și căuta altă casă. Aciasta și acum are ficior cătană, trebuie să-și capete moșia.

Eod. 52. Văduva papadisă⁴³ din Szeplac⁴⁴ jăluiește că au robii a ei toate.

Eod. 53. S-a poruncit D. Parohu din Szeplac ca să caute ou biraele toate cele răpitate a papadisei ref[ormate] de acolo și să le dee în napoi.

Eod. 54. Dipseni[i] jăluiesc pentru pădurea cumpărată de la G. Korniş.

Resolutio. Dacă dipsenii au plătit pădurea cumpărată au voie și slobozenie, nime să nu-i zăchăiască.

21 *novembris/3 decembris.* 55. S-a făcut înștiințare la Regement ca să înceteze Ordats de a confisca bunurile domnești, pină la o altă rînduială. Și pentru Dedean s-a făcut o scrisoare excusatorie.

Eod. 56. Onoratului Comitet al Națiunei Romane.

Incurcături peste incurcături. Acum a sosit timpul, ca românul cu român să se apuce de cap, ce ar fi un avantaj inamicilor noștri, și dacă nu se vor face pasurile cuviincioase din partea Onoratului Comitet, prin In. G. Comando sintem prăpădiți, pentru aceia mă rog de O. Comitet să-mi dezlege următoarele dificultăți:

1°. Eu mă aflu în Prefectura mea din 10/22 nov. 1848. Cum am mai înștiințat pe O. Comitet, am adunat un Landsturm la Teaca și aștept mandatul Domnului Urban care pină în ziua de astăzi nu l-am primit cu toate că l-am înștiințat încă din ziua mai sus numită. În așteptarea mea mă pomenesc cu o grămadă de nerînduiei, despre care așteptam dezlegare oficioasă după raportul meu din 17/29 nov. sub nro. 19, care neorînduiei au ajuns acum la culmea cea mai nesăvîrșită, de nu mai știu ce să fac, fiindcă eu nu mai sînt Prefect, ci numai bajocura comandanților militari de la M. Vársárhelyi, Gherla și al Regementului a 2-ea român, prin urmare și Comitetul care m-a întărit nu este recunoscut ca o autoritate legală, că:

a. 19 *novembris/1 decembris* a.c. mă pomenesc că popa din Bileag vine și îmi spune că un ofițir cu mai mulți soldați grănițari au venit să confişte curtea marelui rebelant Lazar Maurițiu. Eu am lăsat popii ca să înblătească ceva griu pentru lagărul meu. Popa era în Teaca și lăsase pe feciorul său lîngă înblătitori, ca să nu se facă pradă; vine ofițirul Ordats cu comisiunea și prinde pe feciorul popii și îl trimite la Budac⁴⁵. În zadar a zis tînărul că eu i-am poruncit, dînsii l-au trimis ca cînd eu nici că m-aș afla în Prefectură. Eu numai decît am reclamat după acel tînăr nevinovat, încă seara sub nro. 47. Tot n-a fost destul. I-au imputat popii[i] că este rudă cu mine și că au ținut cu unguri[i] și că feciorul lui a fost între önkentes.

22/2. Această comisiune veni la Szasz Pantic⁴⁶. Înțelegînd că se află acolo, m-am dus în persoană ca să mă înțeleg. I-am arătat mai întîi misiunea mea de la O. Comitet, după aceia cele două mandate tot ale O. Comitet sub n-ri 254 și 312, prin care mi s-a da voie ca să confisc toate bunurile mobile și imobile și să fac requizițiuni de pe la unguri precum au făcut și ei de pe la români ca să nu pătîmiască lagărul. Dînsul încă mi-o arătat poruncă de la Regement pentru confiscăciune. L-am reflectat, că am înștiințat din nou pre O. Comitet și despre vitele care se află pe la oameni ouprinsă în aceiași vrajbă universală, și ca să lasă deocamdată pină voi primi alte porunci mai nouă, pentru care am cerut dezlegare de la O. Comitet. Acum această comisiune cite vite străine află dusă tot la Compania de la Budac. Ofițirul Ordats are comisiul său de la Regement în toată Prefectura mea pină la Blaj. Am a reflecta că această comisiune produce cea mai mare neorînduială, de oameni[i] nu mai știu de cine să asculte de Regement, sau de Prefectură. Oamenii[i] noștri provinciali se află foarte mîhnîți, că ca să le adun fonduri naționale sînt bucuroși. Hîrtille mele cele oficioasă n-au nici o putere, neavînd nici o putere este de prisos Prefectura că ori trebuie să isprăvească toate diferințele în toată Prefectura, ori trebuie să înceteze Prefectura. Aș dori că precum eu nu mă poti

⁴³ Preotească.

⁴⁴ Goren, com. Batoș, jud. Mureș.

⁴⁵ Budacul de Sus, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud.

⁴⁶ Pantic, com. Teaca, jud. Mureș.

amesteca și cerceta după cele ce se află la soldați[i] grănițieri, așa să nu se amestece nici în Prefectură. Pentru aceia mă rog, ca să mi să hotărască de ce trebuie să mă țin.

Dară soldați[i] numai la exequțiuni se pricep pre bine și celelalte rămîn pe capul meu. La grănițieri încă se face strînsă cercetare pentru cele răpite în timpurile cele viforoasă, care asemenea produsă o consternațiune mare. Grănițieri[i] și-au vărsat și își vîrsă și acum singele, și acum nu caută cari ce au făcut și vor a-i pedepsi cu glonț. Onorate Comitet mi se pare că nu merg lucrurile bine, și mi teamă să nu fim vînduți, fiindcă se află mulți tocmai și între oficiali cari nu ne voiesc binele din inimă. Dușmanii se lipesc pe lîngă dînșii, și acum pe rînd, pe rînd capătă înputerniciri de la dînșii[i], ca să li să restituiască iarăși boieriile perdute, care nu încetează nici pînă în momentul de față, precum se poate vedea din aci alăturata rugare a sătenilor din Șopteriu.

Sub b. Acum Gyulai este recunoscut de rebel. De se vor întări iară cît vor avea ocaziune îndată vor produce altă revoluțiune și noi iară vom cădea.

Ca să înțeleagă mai bine O. Comitet diferențele noastre cu grănițieri[i] români, vă alătur sub b. o poruncă a comandantului din Budac. Din această poruncă eu am închiat, că nu este cu știrea In. G. Comando. Observați numai bine pecetul și datul și veți vedea că lucrurile nu merg pe calea sa.

Subt. c. Vă alătur în copiiis cită autoritate am și prin cine mă admonestează D. Leitenant Ordatsé, că îmi va prinde tribuni[i] pe cari îi trimit în treaba mea. Înprejurările mă silesc că încă mine, fără a mai aștepta porunca D. Urban ca să mă trag pe Mureș, la Ieci⁴⁷ și la Görgei⁴⁸, pentru ca să fiu tare și fiindcă și în Landsturm trebuie să aibă călăreți fără care nu se poate face nimic, am trimis la Pasmușiu⁴⁹ după niște cai de bileag carii se află pe la oameni. Din alăturatul sub c. vedeți cum mă plătește și mă rog îndreptați-mă ce să fac.

Subt nr. 55 am requirat pe Regiment ca să oprească confiscăciunea pînă la alte porunci mai înalte. Ce mi-o veni de acolo nu știu.

Din toate acestea mă rog ca să se hotărască cît mai în grabă ce am de a face? Asemenea și comandanți[i] militari din toate părțile în calea In. G. Comando, că de nu, noi sîntem în luptă continuă și cauza comună unde ne este ținta pătîmește mult. Și tot deodată să se dee altă autoritate nu mie ci Prefecturii.

Cetim în gazetele noastre resfruntăciuni peste resfruntăciuni și că prefectii cu tribunii vor fi răspunzători pentru toate cele făcute, fără ca să se arate că săcui[i] ce au făcut și ciți oameni au nenorocit. Eu niciodată nu cred în ei că vor putea, sau că vor voi a plăti toate pagubele ce le-au făcut, că și cînd vor voi nu vor putea, că nu vor putea învia pe cei spinzurați pentru ocara națiunei. Eu îmi dau părerea că de nu vor pierde tot, noi n-am făcut nimic. La Hárómszék⁵⁰ vîrsă tunuri și să pregătesc pentru altă revoluțiune. Săcui[i] de la Gyergyo⁵¹, ce să află în vecinătatea noastră încă nu sînt dezarmați. Lîngă Mureș pe lîngă Săbad⁵² mi s-au jeluit români[i] că încă și acum nu mai încetează ai jăful, adică săcui[i] din satele: Săbed, Culpui⁵³, Samsud⁵⁴, Band⁵⁵, Pănet⁵⁶, Berghia⁵⁷, Sintioana⁵⁸, Mădăraș⁵⁹, Hărtzeu⁶⁰, Felea⁶¹, Cseoaș⁶², Colomba⁶³, Poka — Keresztur⁶⁴, Sárpatak⁶⁵, Vaida

⁴⁷ Brîncovenesti, jud. Mureș.

⁴⁸ Gurghiu, jud. Mureș.

⁴⁹ Posmuș, com. Șieu, jud. Bistrița-Năsăud.

⁵⁰ Scaunul secuiesc Trei Scaune.

⁵¹ Gheorgheni, jud. Harghita.

⁵² Săbed, com. Ceuășu de Cîmpie, jud. Mureș.

⁵³ Culpui, com. Ceuășu de Cîmpie, jud. Mureș.

⁵⁴ Șincai, jud. Mureș.

⁵⁵ Band, jud. Mureș.

⁵⁶ Pănet, jud. Mureș.

⁵⁷ Berghia, com. Pănet, jud. Mureș.

⁵⁸ Sintioana de Mureș, com. Pănet, jud. Mureș.

⁵⁹ Mădăraș, com. Band, jud. Mureș.

⁶⁰ Hărtău, com. Pănet, jud. Mureș.

⁶¹ Cîmpenița, com. Ceuășu de Cîmpie, jud. Mureș.

⁶² Ceuășu de Cîmpie, jud. Mureș.

⁶³ Porumbeni, com. Ceuășu de Cîmpie, jud. Mureș.

⁶⁴ Păcureni, com. Glodeni, jud. Mureș.

⁶⁵ Glodeni, jud. Mureș.

Sintioana⁶⁶, toate acestea sate se află încă dezarmate⁶⁷ și nu înțeleg pentru ce nu s-au dezarmat. Nu sînt dezarmate nici satele dincolo de Mureș în sus către secui precum: Saromberg⁶⁸, Gernesig⁶⁹, Curtifaia⁷⁰, Remetia⁷¹, Kișeșiu⁷², Mikhaza⁷³, Demihaza⁷⁴, Buzahaza⁷⁵, Csikfalva⁷⁶, Iobagyfalva⁷⁷, Szekas⁷⁸, Vadada⁷⁹, Iobbagytelek⁸⁰. Hodoșia⁸¹, Hedbia⁸², Ehed⁸³, Islau⁸⁴, Kalu⁸⁵. Eu mi-am propus pe rînd să le dezarmez cu ajutorul lui Dumnezeu.

S-au scris pentru diferințele de păduri. Pentru cei doi unguri cu pustiile din Bliesiu⁸⁶, pentru că unguri se botează; pentru membri[i] ai Comisiunii[i] Centrale din Szasz Regen⁸⁷; pentru recrutățiuine; pentru împărțirea tribunatelor; pentru sare.

22 nov./4 decembris nro 57. S-au scris la Comisiunea Centrală din Sz. Regen ca să intre în lucrare.

24/6, nro. 58. Răspuns la Compania Monorului.

La requisitiunea Domnii tale cea oficioasă cu dato din 5 dec. nr. 2 am răspunde următoarele:

1°. Îți mulțumesc foarte frumos pentru sfaturile care mi le-ai împărțășit, și totdeauna pînă vom lucra așa ca acum vom fi învingători și niciodată nu voi lucra fără a mă înțelege cu alți[i] mai practici.

2°. Eu nu cred mai mult secuilor și ungurilor pînă nu îi voi vedea dezarmați. Crede-mă Domnule comandant că tot ce fac secui[i] și ungurii sînt numai mișelii și prefăcătorii și neputînd învinge cu arme, s-au înțelepțit prin urmare au și pornit pe alt drum.

3^{io}. Nici o poruncă n-am căpătat de la D. Urban care cu drept o așteptam, încă știu bine că n-are timp. Cu toate acestea eu gîndesc că nu greșesc de nu vom aplica după înprejurări, că de m-aș fi ținut de porunca care m-a trimis încă în 6/18 oct. în Prefectura mea și neputînd trece Mureșul trebuia să mă fi întors la Sibiu și să las toate locurile dincolo de Mureș la prada mongolilor, dară slavă domnului am adunat ca și aicea gloate nenumărate și am scăpat de foc și de sabie toate acestea locuri.

După ce am format la Ațintiș un lagăr bine organizat am cerut de la O. Comitet, ca să mă lase să viu la Prefectură, despre o parte ca să mă mai odihnesc. fiindcă mi s-a stricat sănătatea după atîta ștrapație, de nu mai puteam vorbi. Dară vai de odihna care am aflat-o în această Prefectură. Despre alta ca să organizez cererea mi s-a împlinit și acum mă aflu din 10/22 nov. în mijlocul frăților voastre. Lagărul cum și l-am adunat după un circular supt numele Domn. Urban despre care te-am înștiințat atît pe D-ta cît și pe D. Urban.

Am șezut în Teaca fără nici o activitate ce nu se potrivește cu mine și fui silit am lua drumul mai departe pe unde va fi trebuință și cu folos. Să mă ferească D-zeu, ca să fac ceva ce ar strica națiunii mele, numai aceea voi a face ce este spre folosul iubitei mele națiuni.

⁶⁶ Voievodeni, jud. Mureș.

⁶⁷ Corect: înarmate.

⁶⁸ Dumbrăvioara, com. Ernei, jud. Mureș.

⁶⁹ Gornești, jud. Mureș.

⁷⁰ Periș, com. Gornești, jud. Mureș.

⁷¹ Eremitu, jud. Mureș.

⁷² Mătrici, com. Eremitu, jud. Mureș.

⁷³ Călugăreni, com. Eremitu, jud. Mureș.

⁷⁴ Dămieni, com. Eremitu, jud. Mureș.

⁷⁵ Grișorul, com. Vărgata, jud. Mureș.

⁷⁶ Vărgata, jud. Mureș.

⁷⁷ Valea, com. Vărgata, jud. Mureș.

⁷⁸ Secăreni, com. Ernei, jud. Mureș.

⁷⁹ Vadu, com. Vărgata, jud. Mureș.

⁸⁰ Simbriași, com. Hodoșa, jud. Mureș.

⁸¹ Hodoșa, jud. Mureș.

⁸² Habic, com. Petelea, jud. Mureș.

⁸³ Ihod, com. Hodoșa, jud. Mureș.

⁸⁴ Ișla, com. Hodoșa, jud. Mureș.

⁸⁵ Călușer, com. Ernei, jud. Mureș.

⁸⁶ Blăjeni, com. Șintereag, jud. Bistrița-Năsăud.

⁸⁷ Reghin, jud. Mureș.

Știți bine, că națiunea noastră a fost pînă acum în robie și de abia putea cineva cu mare năcaz a împreuna trei state. Acum eu voiesc ai deda de la ștrapație, pentru aceea tot ce a fost bătrîn l-am trimăs acasă că eu cuget că este mai cu folos a deda pre oameni[i] noștri la arme decît a-i lăsa a trîndăvi acasă, fiindcă am porunci ca să fac exerciții necurmăte, ce poți cети în gazete.

Celălalt plan într-adevăr este a ocupa linia de către secui ca să ne apărăm iar nu ca să-i agredem, și să știe că românii nu dorm mai mult. Aceasta am făcut din principiile următoare, că am înțeles că secu[i] din Haromszek varsă tunuri, fac prav, se pregătesc și aceste toate îmi dau bănuială, că ei mai au de gînd a mai eși odată. Am primit jalbă de la Săbad, că 5 sate din prejurul lor încă nici pînă acuma nu încetează a-i despuia: cerură ajutorul meu, eu nu l-am putut da atunci.

Eu voi merge la Ieci cu lagărul ca de acolo să fac demonstrațiuni secuilor din Marosszek⁸⁸ și să încep a-i dezarma pe rînd că nu înțeleg pentru ce nu s-au dezarmat. Dacă D-ta nu vei afla ou cale și ești încredințat că această întreprindere a mea va fi stricăcioasă națiunii noastre, fii încredințat că nu voi face nimic, însă eu după priceperea mea cuget că mai rău va fi de ne vor vedea că dormim și de vor vedea că nu le mai facem demonstrațiuni. Lasă să tremure secuii și unguru de român că destul a tremurat românul 500 de ani.

4°. Cu D. Urban din nenorocirea mea nu m-am putut întîlni ca să mă cunoască și a avut toată dreptatea a porunci că fără subscripțiunea D-lui nime să nu mai facă nimic, pentru că se făcură multe neorînduiri.

D. Urban a întrebat destul după mine, fiindcă promisă rînduiri de la In. G. Comando și eu fiindcă adun gloată spre scop național. Așa sînt încredințat că nu este mișcolanție și este căderea mea, că altfel prefecturile din dulcea noastră patrie ar fi ca a 5-a roată la car și dacă s-a întimplat de am ajuns după ploaie chepeag, nu sînt eu de vină. Poate am făcut într-alte locuri serviițe națiunii mele. Scrisoarea D-tale am primit-o la Batoș⁸⁹ în drum. După toate aceste cu întîlnirea noastră ne vom înțelege mai bine.

1848, 25 nov./7 dec. nro. 59. S-au requirat Domnii Baroni Carol și Samuel von Löventhal de ar ave voe să primască vron post în comitat.

60. Abram Precup din Visuia absolut jurist pofteste vro deregătorie în comitat.

61 die eodem. Sătenilor din Almaș⁹⁰.

Dacă săteni[i] di la Almaș prin rebelanți sînt păgubiți, trei în apă aruncați, patru pușcați cu drept peste toate bunurile care se află în sat a rebelanților a le confisca pînă la altă orînduială pentru despăgubire.

1848, eod. 62. S-a scris Domnului Colonel următoarele:

În zilele de curînd trecute 10/22 nov. mi-am făcut officioasa înștiințare către Măria ta, despre aceia cum că eu cu venirea mea în ținutu jurisdicții aflînd rînduiri date prin Ioan Rus în numele Măriei tale, ca poporul să meargă la Someș-falău⁹¹, sau unde va cere trebuința binelui de comun. Eu îndată am dat porunca, ca satele de pe aici să se adune laolaltă intii în Teaca ca apoi de aici odată și cu toții dimpreună, să putem merge unde se va porunci, spre care scop tot deodată am făcut officiosul raport către Măria ta întrebînd și așteptînd răspuns și milostiva rînduială unde să mă duc cu poporul? Expresul trimis cu ștafetă s-a întors, însă răspuns în scris nu mi-au adus fără să fiu în așteptare. După aceia de la Comandantul Companiei Monorului dom. Botîrla am luat înștiințare să nu mă mișc de aici de la Teaca pînă va urma poruncă de la Măria ta, care pînă astăzi încă n-am căpătat-o. Iară de la Onoratu Comitet chiar acum luînd demandare, pentru care milostiva ordinațiune Inaltului G. Comando d.dto 22-a nov. nro. presidiali 200 însemnată mi-o împărtășește. Mișca s-au slobozi adunarea poporului Landsturm, să înștiințăm pe prefectii legionilor române.

1848, nr. 62. Domni[i] comandanți concornenți, întru care mie mi să hotărăște, ca de la Măria ta ca Comandantul Nordului să ieu ordinațiune.

⁸⁸ Scaunul Mureșului.

⁸⁹ Batoș, jud. Mureș.

⁹⁰ Merișor, com. Glodeni, jud. Mureș.

⁹¹ Someșeni, azi contopit cu orașul Cluj.

După aceasta cu toată umilinta vă înștiințez, că împrejurările mă silesc ca să părăsesc Teaca (Tekendorf) și astăzi de unde vă înștiințez mă aflu în Veciu (Ieci). Însă nu voi rămâne mult, că n-am unde șede și cu ce ține lagărul, pentru aceia mă voi trage la Regen și în satele învecinate de unde nu mă voi mișca pînă la poruncile Măriei tale fiindcă n-am putere destulă ca să pășesc și să năvălesc asupra siculilor din Csik și Gyergyó cari amenință, varsă tunuri și să pregătesc, ba în vecinatele sate la Săbed unguri[i] s-au pornit a jăcui români da pe unde multe jalbe am primit. După acerora înștiințare⁹²

1848, 27 nov. 9 dec. nro. 63. La Onorata Comisie Centrală a Pref. Leg. Rom. XII. Și pînă va urma întărirea acestii Comisii Centrale de mine în Prefectura Rom. XII denumită de la O. Comitet Națiunei Române în Sibii, aflu neîncunjurata trebuință spre împlinirea aceste a le propune O. Comitet Provizoriu.

1. On. Comitet din partea săsească încă va numi doi membri întru acest Comitet, cari pentru aceea nu s-au numit că eu nu cunosc care ar fi demni și capaci a intra în sînu Comitetului, apoi doi dintre ai noștri vor fi secretarii și notarii. După aceasta

2º. On. Comitet decit se va apuca a lucra cu toată sirguința obiectu recrutații și a scrie D. tribuni ca fără întîrziere după instrucția D-lor dată să isprăvescă conșcrierea sufletelor și să trimită protocolul în lontru la O. Com. Să scrie ciți recruți să pot nădăjdui și să se poată dispune despre asentarea acelora cînd și unde să se trimită.

3º. Să poftească O. Com. de la tribuni ca după porunca O. Comitet Național din Sibii sub nris. 254 și 312 ieșită și cu dinși[i] împărțită să arete protocol, unde, ce fel de bunuri mobile și imobile și cîte dobitoace, cai, boi, vaci, ei au aflat și au cuprins de a rebelanților sau pe la oameni ce au aflat? Sînt bucate și în grăunțe sau în stoguri numai? Cele înblătite să se ție sub darea de samă, cele neînblătite să se înblătiască sub bună pază să nu se prade sau să se fure. Așa dară oameni de treabă să aliagă și să pue D-nii tribuni spre toate acestia de la cari să poată cere sama. Precum și D-nii tribuni sub strînsă dare de seamă va fi despre toate, unde sînt mori și păduri, să scrie în lontru cum se află? Cum s-au adunat dintre acela, de s-au făcut și s-au căpătat de undeva ceva bani să se trimită în lontru la O. Com. care apoi va fi dătător de samă de ce a primit.

4. In tot satul să poruncească O. Com. D. tribuni să cerce care băgat-au biraele anului trecut contribuția toată și unde se va afla restanță să o scoată și să o trimită în lontru și pe lingă cuietanție să o administre O. Com. și Comitetul va arăta suma toată. Apoi O. Com. Național spre a dispune mai încolo despre aceea.

5. La sare, la păduri să nu să atingă, să nu să strîngă popor nicăiri sub gre pedeapsă.

1848, 28 nov./10 decem. nro. 64. S-a scris la Bătrîneanu Grigore tribunul eparhiei Cătinei⁹³ ca pentru fapta sa cea rușinoasă să se înfățioșeze numai decît la dare de samă în naintea Prefecturei. Altmintrelea aspru să se tracteze ou dînsul și pînă atunci încă i se poruncește să nu împiedice ceilalți tribuni în acele două eparhii de la lucrărilor lor precum urmează: au venit la cunoștința noastră purtarea Domnitate cea obraznică, cu care n-ai vrut să respectezi nici deregătoria, la care trebuie să fii supus și Dumniata, nici pre aceia cari s-au trimis de Prefectură, prin care îți facem cunoscut, că orice neorînduială de se ve. întîmpla, va fi răs-punzători în acele două tracturi, pînă prin mijloace ce le am în mîină te vom aduce la cunoștință.

Dumniata îndată ce vei primi această poruncă a noastră să te înfățișezi în naintea Prefecturei ca să te dezvinovățești, iară de vei desprețui această poruncă să știi că te vom lepăda din Tribunat cu rușine și prin ajutor militar te vom aduce mai nainte la noi, după aceia te vom trimite la Sibii.

65 a. Ni s-a comîdat prin gazetele noastre ca să înștiințăm pe O. Comitet, care le-am trimis noi la O. Com. și ce am primit și noi. Prin acestea am a vă înștiința că eu toate le-am primit, afară de una, din care mi să dă cunoștință ca să viu la Regen. Celelalte toate le-am primit⁹⁴.

⁹² Text illizibil pătăt cu cerneală.

⁹³ Cătina, jud. Cluj.

⁹⁴ În textul *Protocolului* aliniatul 65a este tăiat.

Eod. 65. Fekete Peter din Toldal⁹⁵ jeluiește că după slobozenie s-au ținut din casă.

Rezoluție. Dacă slobozenia iobagii l-au aflat în casă, după vestirea aceea n-a avut putere fostul domn a-l țipa din casă. Așa dară dacă a lui casă de-i încă pustie să se bage în napoi. Sig. M. Regen.

Eod. 66. Comunitatea din Toldal cere lemne pe sama satului.

Rezoluție. Din cea sătească ca dintr-a lor pădure, din ce domnească pe lângă biciu legiuit⁹⁶ să-și taie pădure să se îngrădească și încălzească.

Eod. 67°. Oamenilor din Sierbeni⁹⁷ s-a dat rînduială să capete 19-ce măji de sare de la Iabenitze⁹⁸, lui Bersan Simion, Fekete Toma.

Eod. 68. La Cotirla Iuon și Bercse Toder de la Habic⁹⁹ s-a făcut rînduială să capete o majă de sare de la Iabenitza.

1848, 29 nov./11 decemb. 69. La Domnu Comandant Leitnant Bozga în Sz. Regen.

Aici cu toată cinstia închid diploma denumirii mele de Prefect în Legiunea Rom. XII care cuprinde în sinul său 104 sate și IX tribunate împărțite a căroră consignație aici se alătură să binevoiești a le arăta la locurile cuviincioasă pentru statul științei precum și aceea că On. Comitet prin ordinațiunea sa de 4-a decembr. a.c. nro. 571 dată a denumit de v. prefect Legiunii acestea pre Ștefan Moldovaiian parohul Sz. Pentecului și secretariu Prefecturei pre Iuoan Archiudean. Cu toată cinstirea rămii.

Eod. 70. Se poruncește biraelor de la Fülöpösiu Mare¹⁰⁰ să îngăduie pre fărăgoeni a tăia pădurea în hotarul Fülöpösiului și contractu să-l aducă încoace, iar fărăgoeni[i] să aducă banii în 8 zile în löntru.

Eod. 71. Domnului Nonu de la Sz. Regin s-au dat rînduială de a căpăta două măji de sare de Iabenitze.

1848, 30 nov./12 dec. 72. Am primit cu toată cinstea ordinele On. Comitet atăta ce cu datu din 4 decem. nro. 571 cît și aciaște mai de pe urmă cu datu din 7 decem. numerii 624—625 și 26 expedită și mie spre îndreptare trimisă, din care toate văd și cunosc că On. Comitet e foarte îngrijat pentru toate interesele ce se țin de drepturile și onoarea națiunii noastre; și această priveghere a On. Comitet mă stîrnește și pre mine cu subalternii mei ca să mișc toată piatra spre a ajunge la scopul dorit și toate ca să urmeze ca cu pace și liniște să le poci isprăvi. Am și dat domnilor tribuni strînse instrucțiuni, însă durere! precum v-am înștiințat în două raporturi de la scopul nostru ne împedecă subalternii oficiali militărești, cari orișicum sînt cumpărați de unguri de vreme ce On. Comitet îmi poruncește să am mare grijă să fac proviziune pentru lagăr să n-avem pe urmă a ne lupta cu inimicul cel mai crud, cu foametea.

Domni[i] oficiali militari dau putere rebelanților domni a și le căra toate bucatele sale pe la orașe pre unde sînt ascunși și așa ei vor ave modru de a se întări iară în contra noastră iară nația noastră prin trînși[i] păgubită, jăcuită, sărăcită la timpul său nu va avea modru de a pute sta în lagăr de foame. On. comandanți militărești pentru interesul unguirilor Prefectura o bajocoresc, tribunii îi persecută și îi caută să-i prindă, chiar acolo unde au prins pe Bătrineanu¹⁰¹. Iată acolo unguri[i] acum iară s-au sculat asupra tribunilor și i-au alungat să-i prindă, numai cu fuga au scăpat și au ajuns asară 29 nov. la Prefectură D-ni tribuni Pop Alexander și Costa Filon cari arătîndu-și dreptățile sale acela li-au cuprins D. Adler cari pre lângă relația aici cu umilînță închisă ce n-au putut scrie în relația sa. Groaznice lucruri povestesc cu gura, cum pe acolo bat oameni, îi mină la slujbă domnească, îi amenință, hulesc pe Împărat numesc bujtato¹⁰² pe Urban, Dohi Iosef etc. Insuși comandantu Gyerly¹⁰³ Ratz Petru ține în cetate mai mulți önkentes.

⁹⁵ Toldal, com. Voievodeni, jud. Mureș.

⁹⁶ După evaluarea legiuită.

⁹⁷ Sierbeni, com. Beica de Jos, jud. Mureș.

⁹⁸ Iabenitza, com. Solovăstru, jud. Mureș.

⁹⁹ Habic, v. nota 75.

¹⁰⁰ Filpișul Mare, com. Breaza, jud. Mureș.

¹⁰¹ Alexandru Bătrineanu, prefect la 1848.

¹⁰² Instigator.

¹⁰³ Gherla, jud. Cluj.

Celealalte le va povesti cu gura D-nul tribun Pop Alexandru pre care în persoană îl trimet și tot deodată vi-l recomand să fie numit de prefect al Legiunii Campestre chiar acolo pe aceia locuri unde stările împrejur îi sint cunoscute, a căruia hărnicie și dexteritate e prea bine cunoscută O. Comitet, va ajuta la scopul O. Comitet și de s-au numit altul mă rog ca D. Pop Alexandru să se denumiască în locu-i, pînă atunci eu îi provizorie toată Prefectura precum v-am mai înștiințat.

Pentru toate acestea rog pre Onoratul Comitet să mijlociască la Inaltul G. Comando să nu fiu înpedecat nici eu nici alt Prefect în administrația mea prin D. oficiali militari, altmintrelea toată strădania noastră va fi înzadarnică și va urma o contra revoluțiune și vor fi cele mai de pe urmă rele decît cele dintîi.

Încît se atinge de comandantul militar am mai dat încă relațiuni despre Axentie Bozga cum că el singur după ce a venit la garnizoana din Sz. Regen a ținut tot poporul din cercul acesta în frînă, a oprit prin putință toate jafurile, dară durere! veni cam tirziu de la Toplița unde era să-și piardă și viața. Meritele Domnului nu se pot descrie, Dumnezeu-l s-a hotărît ca să fie comandant militar peste Landsturm-ul meu, cu care sperez că oi avea o legiune bine organizată pe primăvară, așa dară în urma rinduielii On. Comitet am înștiințat pre comandantul cetății din Vászrhely ca să-mi deie pre D. Bozga de comandant Landsturmului, rugîndu-l ca tot deodată să înștiințeze și pre On. Reg. al 2-lia român ca să denumiască pe altul la garnizoana din Sz. Regen. Tot aciastă rugare o fac și On. Comitet cunoscută, mai adăogînd ca On. Comitet prin puterea sa care o are în mină, să-i mijlociască de la In. G. Comando pentru meritele care li-am pus mai nainte să se ridice la un rang mai mare fiindcă este numai Leitnant și acum e timpul, ca dacă putem să ajutăm pre ai noștri cu merite.

Recruțata se face neîncetat și cînd veți avea trebuințe numai demandați și îndată sint destui de vreme ce voluntari se află destui.

Tot ce se atinge de D-nu Dorgo voi împlini, după toate putințele. Și pînă acum am urmat și s-au adevărit că banii i-au luat slujnica cu birăița și cu micul bouraș Cîncă. Apoi iară i-a pus îndărăpt acolo, după aceia i-a luat singură biroița. Astfel aici în fața comisiei urmiază și biroița a veni, ieri s-a adus slujnica cu Cîncă.

La D-nu Kontz Prov. Comisar mi-am făcut datornica serbire de mulțămîtă trimițîndu-i în copie requisitiunea On. Comitet.

Mai pre urmă pentru întărirea Comisiei Centrale pentru confirmarea secretarului Archiudean mă aflu mulțămîtor. Pentru D. paroh Ștefan Moldovan¹⁰⁴ nu m-am rugat ca să nu fiu judecat de nepotism. Dacă On. Comitet l-ă denumit al Prefecturii v. prefect de aceia mult mă mulțămesc că ca un bătrîn și practic cum e mină de ajutor la altă rinduială, pe lîngă aceasta tot recomand ca și acesta și cîelalți bajocoriți protopopi să se repue în posturile lor.

Tocma cînd era că închii acest raport mă mai pomenii că mai vin încă patru tribuni, aș zice alungați și scutiți pe la Naszod¹⁰⁵. Rău ne merge, rău se aude și de va fi tot așa apoi nu știm unde vom ajunge, fiindcă sîntem în confuziunea cea mai mare și poporu nostru încă de nu mai știe de cine să asculte și de ce să se mai ție. Cîți comandanți militari atîtea feluri de porunci. Unguri[i] aristocrați, cari sint fugiți în Bistrița cu asistență militărească își inblătesc grîu și îl duc la Bistrița cu țedulă, că l-a vindut la proviantu magazin. Așa practizează și pe cîmpia de cătră Cluj. Adler comandantu de la Gherla poruncește și amenință oamenilor cu exequienție de nu vor da tot îndărăpt ce au răpit alți[i]. Tot asemenea face și comandantu de la Cluj, comandantu de la Dées, Binder nu recunoaște nici Comitetu român, nici Prefecturi, de unde dară urmează, că nu este o unitate în orînduieli, că fiecare face după plac, unu într-un chip, altu într-altu: altmintrelea bune orînduielile Onoratului Comitet și alt fel sună diferițiile comandanților militari. Totdeauna am rugat ca toate mandatele să porceadă de la un cap, ca noi ale noastre să le primim de la O. Comitet, iară comandanți[i] militari de la D. G. Comando. Și m-am rugat și aceia, ca Prefecturile să se puie de Comitet într-o altă vasă, ca

¹⁰⁴ Viceprefect al Legiunii a XII-a, unchiul lui C. Romanul, executat împreună cu acesta la Tg. Mureș.

¹⁰⁵ Năsăud, jud. Bistrița-Năsăud.

comandanți[i] militari să nu poată zice așa ușor: ich... auf eure Prefectur!¹⁰⁶. Eu mai repetez și acum cererea, ca O. Comitet să îndrepteze toate acestea neorînduiei, pentru cea din urmă oară, primindu-mi totdeodată declarațiunea, că de nu se vor îndrepta îmi voi da dimisiunea. Despre o parte că e cu neputință de a face ceva, iară despre alta viața-mi este amenințată și se pîndește. Nu-și poate închipui O. Comitet în ce strîmtoare ne aflăm aicea. În tot ceasul ne temem de năvălirea săcuilor din Gyergyó și Csik asupra noastră și n-am putere destulă ca în toată conștiința listei de Prefectură două părți sînt unguri și sași și numai o parte română, cu cari apoi anevoie mă voi putea lupta în contra săcuilor cei bine armați. Pentru aceia bine hotărisem cu marginile Prefecturei și și acuma aș dori ca să rămîie așa pînă mai încolo, fiindcă pretutindenea ordinațiunile mele sînt cunoscute și de vor auzi oamenii acum de altu, iară să le mai dee un alt cuget.

Scrierea și asentarea recruților în partea de către nord se săvîrșește prin un ofițir militar, din porunca Domnului Oberstleitnend Urban, precum aici alăturata subscriere a Domnului Oberstleitnand dovedește.

73. S-a cerut comandant Landsturmului de la comandantu cetății din M. Vászárhely.

După înaltele orînduiei ale In. G. Comando baron de Puchner, prin care s-a îndurat la fiecare Landsturm un comandant militar care cu mai mare scumpătate militărească să întocmiască Landsturmul așa ca să poată sta în contra inamicului pe lîngă miliție. Așa dară primind rînduiei de la O. Comitet d. d. 7 decembris, sub nro. 620, că dacă n-am comandant militar la Landsturmul meu mă îndreaptă la K. K. Comandant al cetății din Vászárhely ca să-mi cer unul în care am încredere atît eu cît și poporul. În puterea acestei orînduiei mai înalte mă rog ca să se denumiască D. Leitnand Axentie Bozga de comandantu Landsturmului meu și K. K. Comandant al cetății de la Vászárhely să înștiințeze tot deodată oficios pe O. Regiment al II-lea român, ca la garnizoana oștirii din Sz. Regim să denumiască pe altul. Eu de altă parte am și înștiințat pe înalt. G. Comando despre aceasta.

Noi auzim că săcui[i] tot nu vor să se astîmpere. După care rămînînd cu distincta venerație etc.

Eod. 74. S-a îngăduit la poporenii de la Hétbük¹⁰⁷, Bertza Simion, Kiheri Todor și alți nro. 8 să li deee sare de la Iabeniție pe lîngă protocolație.

Eod. 75. S-a dat slobozenie la 10 oameni de la Habic, Mera Nonu, Mera Simion, Mera Gore etc. să li se deee sare de la Iabeniție pe lîngă protocolație.

Eod. 76. Czira Efrem din Magyaró¹⁰⁸ poștește tri măji de sare de la Iabeniție pe lîngă protocolație.

Eod. 77. Popi[i] Dănilă și la alți oameni din Petelia¹⁰⁹ s-au dat scrisoare pentru 13 măji de sare pe lîngă protocolație.

1/13 dec. 78. Geurda Wolfgang din Szeplac jeluește că l-au prădat și el au jurat sub steagu împăratului.

Resoluțiune. Dacă jăluitorul n-a fost rebelant, n-a fugit de acasă și a rămas credincios I. Împărat Ferdinand I așa se poruncește: paguba făcută a i să răsplăti, cele răpite a i să înturna. Deci biraele satului sub grea dare de samă accastă poruncă vor lua-o întru împlinire: dobitoace, unelte, bucate cine au răpit și să va ști vor facea să înturna și a să despăgubi.

79. Ormenyeseni[i] jăluiesc de multe asuprelui.

Resoluțiune. Încă puțin să fie întru așteptare jăluitoarea obște, pînă ce se va împăcui resbelul și se va statornici pacea și liniștea și atunci vor dobîndi despăgubire și despre acelia cu care au fost pe nedrept păgubiți și asupriți prin arendași[i] săi cei nemilostivi. Iară și pînă atunci să fie încredințați jăluitori[i] că conținutul boilor, carii au slujit domnilor și țeri[i] și locurile oamenilor de pe care au dat slujba și naturale și porție și arendași sau proprietari au cuprins oameni prin acea s-au sărăcit, va fi slobod conținutul boilor, se vor da locurile oamenilor, se vor deschide drumurile cuprinsă. Și pînă atunci să silească fieștecine a arăta

¹⁰⁶ Expresie licențioasă.

¹⁰⁷ Hătic, v. nota 75.

¹⁰⁸ Măieru, jud. Bistrița-Năsăud.

¹⁰⁹ Petelea, jud. Mureș.

cum este păgubit? Se laudă obștea că au apărat curtea și bucatele de nu s-au prădat. Să se apere bucatele curții că aceia vor fi predate pe sama lagărului și numai decît să se înceapă a se înblăți și se vor căra bucatele la magazin au în Teaca, au în Regen. Sig. M. Reg.

Eod. 80. Un om din N. Szerderjes¹¹⁰ jăluiește despre mai multe pagube făcute sieși prin Halai László. Omu e Pop Iuon.

Resol. Dacă jăluitul Domn e de față să se împărtășiască cu dînsul această jalbă și să plătească jeluitorului îndărăpt paguba, adică 344 rf.9 xr. cheltuială. Dacă nu e de față jăluitul, atunci biraele satului din bunu acelui domn rebelant și răpitor să biciuluiască atîta samă de avere, cit face acea sumă mai sus însemnată, cu suflete drepte, cu conștiința bună.

Eod. 81. Szemártan Ion din Mileșiel jăluiește despre trăsurile făcute prin Ajtai György szolga birău cu prilejul recrutății.

Resoluțiune. De e de față jăluitul, să se împărtășiască această jalbă cu Dumnealui și numai decît să-i întoarcă jăluitorului ace sumă de pe dînsul stoarsă adecă 380 rf. cu camătă, cu osteniala și cheltuiala făcută. De nu e de față, biraele satului din bunu jeluitorului cu suflet drept, atîta să biciuluiască cit să facă ace sumă și cealalte să jeluitorul să se despăgubească.

Nro 82. La Dedrad¹¹¹ două mii de suflete și multe dobitoace fiind după care toate dau porție, fără de aceea multe și dese transporturi cătunești trecînd prin sat, neavînd de unde cumpăra sare, fiind ognele nestrăbătute, drumurile închisă, să poruncește a căpăta sare de la Iabenitze pe lingă protocolație și la vremea sa vor plăti. Pe săptămîină cel mai puțin zece măji de sare se poștește.

Eod. 83. La 34 oameni din Kiovesd¹¹² s-a dat rînduială pentru 34 de măji de sare de la Iabenitze pe lingă protocolație.

Eod. 84. Vro la 16 oameni de la Kiovesd 16 măji de sare pe lingă protocolație.

Eod. 85. De la Gurghiu au venit un porc și două legături de chartă.

2/14, 86. Birău de la Toplița jăluiește împotriva frate său că se scoală asupra lui.

Resoluțiune. Dacă frați nu pot trăi laolaltă, să se despartă. Crista Georgie cu drept să plătească frate său Crista Iuon partea afară și să fie odihnit. Georgie să țină pe mama sa pînă la moarte, de s-a sculat Iuon cu zile rele asupra lui Georgie frate său, să-l prindă biraele, să-l trimită la temniță.

Eod. 87. D. Forro Miklos din Faragou¹¹³ să înblătească, să mînce, însă ceialaltă parte a naturalelor ce se află în șura domnului să păstreze pe sama lagărului pentru lipsa cea mai de pre urmă. Așa dară tribunul concernent le va conscrie toate. Șerbi în putere nu-și facă destul sieși, nici acolo, nici în alt joszag¹¹⁴. Stăpînu să-i plătească, de nu deie jalbă. Iară șerbi de vor face potenție, au neascultare tare se vor pedepsi.

88. S-a dat orînduială telekenilor Maior Iuon, Haba Iacob etc. despre zece măji de sare pe lingă protocolație.

Eod. 89. La socăciaza lui Szabo Simion i se dau din curte 24 de mierțe de bucate spre ținerea vieți și a copiilor.

Eod. 90. La Babeș Toder de la Kakuts¹¹⁵, Markoș Todor și Moldovan Todor să capete sare pe lingă protocolație.

3/15 decembris, 91. La Roșca Nonu și Niculae din M. Regen să se deie cîte o maia de sare pe lingă protocolație.

Nro. 92. Ni s-au împărtășit o jalbă în contra Prefecturi[i] dată de Dn. Clococan pentru ce nu fac requisitiuni de pi la curți, la care urmează răspunsul așa:

P.P. Mi s-a împărtășit orînduiala mult Onoratei Domniei tale prin Domnu comandant milităresc din Sz. Regen, prin care sînt oprit a nu mai face requisitiuni și a nu turbura liniștea. La aceste două puncte mă grăbesc a vă răspunde și a vă înștiința (fiindcă din nenorocirea mea nu vii și nu putui alaltă sară a mă întîlni

¹¹⁰ Mura Mare, com. Gornești, jud. Mureș.

¹¹¹ Dedrad, com. Batoș, jud. Mureș.

¹¹² Cuișd, com. Pănet, jud. Mureș.

¹¹³ Fărăgău, jud. Mureș.

¹¹⁴ Bun, avere.

¹¹⁵ Căcuciu, com. Beica de Jos, jud. Mureș.

cu mult O. persoana Domniei tale), măcar că numai pentru aceia m-am repezit la Văsárhely că:

a) toate poruncile cîte le-am căpătat de la O. Comitet Român, sună și îmi dă voie ca să fac requisițiuni, mai cu samă de pe la curțile rebelanților, precum au făcut ei de pe la români pentru susținerea lagărului și anume: mi s-a poruncește în această întreprindere sub nro. 312 din 13 nov., 254 tot dintr-aceiași datu. 271 din 4 decem., 623 7-a decembris în toate acestea porunci ale Onoratului Comitet mi s-a poruncește ca să fac requisiții ca să nu pătimească lagărul. În puterea acestor porunci am făcut și eri requisiții din curțile care s-au jăluit la mult O. Domniei ta, dară le-am făcut într-un chip foarte omenesc, fără ca să fac ceva turburare, nu precum s-au jăluit acei în suplică scriși.

b) Iar în ce atinge despre turburarea liniștei de cînd mă aflu în Prefectura mea, totdeauna m-am silit și mă silesc ziua, noaptea, de a înpiedeca toată neorînduiala, toate jafurile sub cea mai aspră pedeapsă, despre o parte fiindcă strîns mi s-a poruncește, iar despre alta fiindcă știu că nu este voia În. Împărat, dar nici nu face cînte neamului nostru român și neamul nostru trebuie să trăiască în viitorime cu glorie. Fii încredințat mult O. Domnule că nici odată nu voi să urmez fărădelegile săcuilor. Încredințîndu-te dară mult O. Domnule în aceasta, ce se atinge despre liniștea publică, voi face numai aceia ce este ou cale, împreună cu cîințelegerca Domniavoastră iar ce se atinge de requisiții, mă rog ca să ne înțelegem, că ori trebuie să fac requisiții pe unde se află, nevătămînd pe nici un sărac, fiindcă este lucru cunoscut că cu vînt nu se pot ține oameni, în frig în tină și desculți. Ori oprîndu-mă mult O. Domnia ta, ca să fac requisiții, sînt silit a înprăștia tot lagărul, apoi într-o întîmplare de nenorocire vom pătimi cu toți[i] și se vor pune în primejdie mai multe mii de suflete. Eu nimic nu fac fără poruncile Onoratului Comitet român de înpăcaciune. Acum dacă Comitetul nostru, care m-a denumit de Prefect în țînutul acesta și dacă este recunoscut ca o putere legiuită, trebuie să se respecte ca o putere legiuită: prin urmare eu nu sînt de vină dacă împlinesc datoria mea după porunci, ci sînt de vină aceia care îmi poruncesc. Porunci am ca să nu vin în conflict cu puterea militărească, pentru aceea nici că am de gînd să fac ceva în contră. Și astăzi de se va porunci din partea Dumniavoastră ca să înprăști[i] lagărul numai decît o fac. Așa dară mă rog, ca să-mi răspundeți hotărît, poci face requisiții după modalitatea prescrisă de O. Comitet Național, sau nu? Au trebuie să înprăștii lagăru? că n-am cu ce să-l țîn.

În porunca din 7 decemv. nr. 623 mi s-a poruncește ca să mă înțeleg cu Comandantulu militar din Văsárhely pentru sare, și anume pentru sarea de la Iabeniție; că cum să să dee oamenilor, pe bani, sau fără bani? Lipsa este mare, oameni[i] strigă și sînt de perit. Comunicația nu este slobodă. Eu sînt de părere, fiindcă este în folosul În. Împărat, ca să hotărîți Dumniavoastră, că cum s-a luat pînă acum și s-a dat pe lîngă protocol și însemnarea numelor, așa să se dea și de aci înainte, să nu cadă poporul în boală neavînd sare, și apoi mai pe urmă vor hotări cei mai mari ce va fi plata unei maje.

După aceasta recomandîndu-mă și așteptînd răspuns hotărîtor sînt etc. C.R.P.L.R.XII.

P.S. Mîne voi trece cu o parte a lagărului la Görgei și de acolo voi începe a dezarma mai multe sate ungurești de prin prejur armate.

1848, 4/16 decembr. nro. 93. Pentru Mileșiu Mare¹¹⁶, care are 1.050 de suflete și pentru dobitoacele lor pe lîngă protocolație să li se dee 20 de măji de sare.

Nro.94. Silvașienii se jăluiesc pentru asuprelile și bajocurile făcute, pentru arendașu Simai.

Rezoluțiune. În virtutea ordinelor Onoratului Comitet al Națiunei române sub nris. 234, 312, 254, 271 și 620, care toate poruncesc să se facă requisițiuni de pe la curți pentru țînerea lagărului, cu onoare se poște de la comandantul cel mai de aproape Domnu căpitan Binder, să facă requisiții de la Simai Todor arendașu de la M. Szilvas¹¹⁷, pentru lagăr: bucate, fin, dobitoace și paguba care acel nemilostiv

¹¹⁶ Mîlaș, jud. Bistrița-Năsăud.

¹¹⁷ Silvașul de Cîmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

arendaș au făcut oamenilor, prin sine și prin önkentes, să o plătească, așisderea care-i au început a prăda din curte fiind lăsată pustie să plătească paguba făcută.

5/17 decem., nro. 95. D. Borthoe din Iuda jăluiește că hîntău ei și căruța li-au trimis birău la Budac din porunca lui Moldovan feldrebel.

Sub eodem dato s-a scris Domnului comandant Ordatse la Budac să deie afară hîntău și căruța doamnei jăluitoare.

96. S-a trimis la D. Prefect Leg. Rom. XIII Iacob Pap protestu care trebuie să-l facă în contra lui Mikó Imre pentru subscriere.

97. S-a trimis raportul Domnului comandant militar din Sz. Regen în treaba lui Csiki. Datum Görgeni.

6/18 decembrie, 98. S-a trimis la Prefectul Legiunii Române XIII.

Eodem die, 99. S-a trimis la D-nu Boszga comandantu Sz. Regenului. Din faptele Domnului Vice Colonel Urban, vedem că Domnia sa în resbelul acesta civil așa s-a purtat cătră prizonieri[i] pișmașilor unguri cătră niște frați, ocrotindu-i și scutindu-i și vindecindu-i pre aceia: nu așa au făcut rebeli[i] unguri ci ei pre prizonieri[i] și prinși[i] care nu pute să se apere, în mod varvar îi chinuie și omoară și îi spinzură etc.

Așa s-a întimplat din referada D-nului Urban de la lovirea cu săcuii la Sz. Ivany¹¹⁸ și Sarpatak. Niște prizonieri poleci 3 cătane trecînd prin M. Regen după armadie, niște unguri le-au eșit în nainte ca niște hoți. Cădăr Szabó, Püspöki Iosef cismașiu și Hegyesi Sandor, au prins pre acei prizonieri călători, i-au bătut pînă i-au omorît în drumu țării[i], care toată a lor varvară faptă se vor ivi mai pe larg după ce se vor înfățișa.

Drept aceia D-le comandant să requirezi ab officio ca pe numiți[i] tirani ucigători să-i prindă și să-i trimiți la temniță la Blaj.

Sub. nro. 100. S-a dat băieșenilor să nu se țipe unu pe altu din case pînă la primăvară.

Eod. 101. S-a dat lui Bucur Lupu și Chitnidian Simion de la Oroszfaia¹¹⁹ rînduială de a căpăta de la Iabenite două măji de sare.

Eod. 102. Obștea Urișului de Sus¹²⁰ jăluiește că satele din vecini le pradă pădurile cu puterea.

Rezoluțiune. Prin aceste ordine strins se poruncește sătenilor din satele în lontru scrisă, să nu îndrăznească a să scula unul asupra altuia și a prăda pădurile vecinilor că, care se va scula asupra altui hotar afară de calea legi[i], viața își va pierde și pe lingă aceia greu se va pedepsi: așteptați să să împăciuiască țara, apoi se vor împăciui și diferențele private ale sătenilor. Sig. Görgeny etc.

8/20 decembr. Sub datul acesta s-a trimis Prefectului al Leg. Rom. XIII exercițiu pentru gardă națională română- 33 exemplare.

Eod. 103. S-a scris Domnului maior Clococșan cum că cu Landsturmul adunat în Teaca venind în M. Regen s-a tras către Görgeny auzindu-se că săcui[i] din Gyergyó ar voi a năvăli în afară, despre care colonelu august în 2/14 s-a înștiințat. La Görgeny s-a rămas pînă în 7/19 dec. de unde s-a pornit a desarma satele dincoace de Mureș, însă iară s-au întrebat Clococșan că bine să face acest lucru au ba? Se mulțumește pentru răspunsul mai nainte dat. Se înștiințează că s-au dat aflat în Görgeny 100 de voluntari și mai pe urmă se roagă că de sint arme să se dea la oameni, cari sbeară după ele și se poștește răspuns grabnic.

Nro. 104. Maer Irimie și Maer Iacob din Huduc¹²¹ jeluiesc că mai mulți ani au avut proces cu Lázár Moritz pentru un bărc și pentru o moară, care le-au ținut în zălog, iară după aceea fără dreaptă răsplatire a edificatelor potentioase s-au smințit din stăpînirea mori[i] și a bărcului, pentru care de mai mulți ani avînd procese și în mijlocul aceluia urmînd revoluția țării, Lázár Moritz ca rebelant părăsindu-și iobagii împreună au părăsit și moara și bărcu, care de la noi le luasă cu puterea și așa rămînînd moara și bărcu pustie care se țin de hotaru Disznoiuului¹²² s-au pus

¹¹⁸ Voievodeni, v. nota 59.

¹¹⁹ Oroszfaia, jud. Mureș.

¹²⁰ Urișiu de Sus, com. Chiheru de Jos, jud. Mureș.

¹²¹ Maiorești, com. Rușii-Munții, jud. Mureș.

¹²² Vălenii de Mureș, com. Brîncovenesti, jud. Mureș.

săteni[i] din Maros Huduc și au cuprins și moara și bărcu din hotaru Disznoioului. Deci se roagă ca să li se dea lor, că ei au drept la aceia arătînd documente despre zidirea ei.

Rezoluție. De este dreaptă arătarea, așa în virtutea prea înaltelor rînduiri de la In.G.Comando prin O. Comitet al națiunei române vestite, care sub cea mai mare pedeapsă oprească toate agresile și cuprinderile bunurilor străine. Prin acestea strîns se poruncește la sătenii de la Huduc decît să se contenească de a mai ține moara în hotar străin au cuprins cu puterea lor, ci să se lase de ea și dobînda din trînsa pînă acuma primită să o dea pe sama lagărului, iară moara din datu de astăzi să treacă în stăpînirea jăluitorilor, oari aceia au făcut-o cu a [lor] cheltuială și din stăpînirea ei afară de calea legii cu potentie s-au ținut prin antecesorii rebelantului Lázár Moritz.

După acestea dacă se vor statornici pacea și liniștea apoi cui a da dreptu, acelaia va fi moara și bărcu. Acum mai de aproape dreptu de stăpînire este a jăluitorilor pentru ținerea pruncilor carii au rămas săraci de tată, care au căzut în războiul civil.

1848, 11/23 dec., nro. 105. S-a trimis la Clococean ștafetă s-a făcut știre că dezarmez M. Szeku. Am făcut știre ca pe 24 decem. sara vreu a ajunge cu 3.000 armați la Vásárhely, să se facă știre magistraților pentru cvartire. S-a întrebat ce să facem cu önkenteșii[i].

1848, 12/24 dec. nro. 106. S-a înștiințat Domnu comandant al Bistriței Venstein despre execuția făcută la Iuda prin Wentzel cu 12 cătane. Despre cercetarea parohului Sz. Pincului prin trînși[i] și despre alte fapte rele ale lor. Și s-a trimis suplica judeniilor erga restitutionem.

1848, 13/25 dec., nro. 107. S-a răspuns la scrisoarea lui Vararean din M. Oroszfalu, Filehaza¹²³, Restosna¹²⁴, Deda¹²⁵, ...¹²⁶, Dumbrava¹²⁷, Huduc, Maieru¹²⁸, Ursua¹²⁹, Kinceș¹³⁰, Ibănești¹³¹, și Idîșiel¹³². S-a dat spre apărarea plaiului. Costa Hodac încă rămînă acolo să grijască.

Eod. 14/26, 108. S-au trimis proclamațiile la unguri la Mares Szeku.

109. S-a trimis la D. Clococean la M. Vásárhely înștiințare pentru săcui[i] din Gyergyó că 500 de soldați au dat ajutor la Harom Szek. Ca să se mute lagărul la Teaca prin porunca D. Bozga. Ca să trimită muniție și puțină armată cătănească, 10.000 de capete. S-a scris că sînt 60 de puști, 12 de celea împărătești.

16/28 decembr., 110. S-a făcut înștiințare la D. Clococean la M. Vásárhely cum că Domnul Urban în 16/28 decembr. a sosit în Bistrița pe la Lekinția¹³³ și că unguri[i] de pe Déés în urma retragerii d-nului Vardener la Belgrad, s-au tras la Cluj din locul unde au fost venit în 12/24 decembr.; și iarăși că săcui[i] ar umbla pe munte sub pretext că fac cenușă, spionînd. Pentru aceia satele de pe Mureș și riu s-au slobozit acasă spre paza plaiurilor.

17/29 dec. 111. Obștea Huducului arată pricinile în contra instanței lui Irimie și Iacob Maier de la Huduc, care au dat peste moară ce este în price și poftesc ca să se lase în stăpînirea lor, și venitul morii să servească spre folosul bisericii[i] sau a împărăției.

Rezoluțiune. Pricina morii[i] acasteia nu se poate hotărî pînă cînd nu se vor înfățișa ambe părțile în naintea Prefecturei, spre care sfîrșit această arătare se împărtășește cu jăluiri[i] Irimie și Iacob Maier și li se pune un termen de 15-ce zile a dato presentis să se arete în naintea Prefecturei.

Eod. 112. S-a înștiințat tribunul Chiorean despre stările înprejur de pe aici și că Domnul Urban e în Bistrița.

¹²³ Filea, com. Deda, jud. Mureș.

¹²⁴ Răstolița, jud. Mureș.

¹²⁵ Deda, jud. Mureș.

¹²⁶ Text indescifrabil.

¹²⁷ Dumbrava, com. Vătava, jud. Mureș.

¹²⁸ Aluniș, jud. Mureș.

¹²⁹ Ursoaia, com. Papiu Ilarian, jud. Mureș.

¹³⁰ Comori, com. Gurghiu, jud. Mureș.

¹³¹ Ibănești, jud. Mureș.

¹³² Idicel, com. Brîncovenesti, jud. Mureș.

¹³³ Lechința, jud. Bistrița-Năsăud.

Eod. 113. S-a trimis ștafet iute la Bistrița după Prefect, cu un alt ștafet venit de la Comitet.

Eod. 114. S-a scris la Domnu tribun de la M. Regen Vasilia Mare ca să facă știre și la ceilalți tribuni de pe acolo, și numai decit să pornească cu tot satu jumătate de cei mai tari, sănătoși, mai răbdători de frig cu merinde pe 6 zile, rămîind satele cele însemnate în cartea D-nului Chiorian spre păzirea plaiurilor.

Nro. 115. S-a scris D. Vice Prefect Pap Petru și lui Baternai Grigore ca luînd poruncă îndată să pornească cu satele di pe cîmpie să vie la Teaca.

116. S-a scris satelor din districtul Faragoului ca îndată să vie aici la Teaca din tot satu jumătate oameni. S-au trimis cursuși în două părți. Așîșderea D. tribun Müller i s-a poruncit să adune sași[i] din satele știute.

18/30 dec., 117. Pentru corporali[i] Grigore Thodoran, Ioan Czira și grănițeri[i] Anton Moldovan și Ioan Toma și alți[i] din Gledin¹³⁴ s-a dat rinduială să capete de la Ieci două stoguri de pae pe bani. Claia de pae de griu cu 20 xr., de ovăs cu 12 xr. pe lingă contract pînă la S. Gheorghe și o jumătate de jiradă de pae.

Eod. 118. S-a dat rinduială biraelor și bătrînilor din Cozma¹³⁵ ca casa și tot bunu lui Many David care nu vre a da banii lui Dorgo să se biciuluiască și așa să se sechestreze pînă se vor vinde cu doba, iar cartea de biciu să se trimită la Prefectură.

Eod. 119. S-a trimis D. tribun Solymosi Alexie la Milașiu Mare să cerce casa lui Stoica Ianos și de acolo să meargă în hotaru Șopteriului la Maier Simion și să cerce și acolo după bani[i] lui Dorgo.

1848, 19/31 dec., 120. Fö-ordinatorul Rus Iacob din Köbölkut¹³⁶ arendaș fiind jăluiește că D-ni tribuni Pap Theodor și Pap Iuon i-au confiscat averile.

Rezoluție. După înaltele rînduiei împărătești nefiind slobod a vătămă persoana au bunu cuiva, jăluitorul sigur este spre persoana sa, sigur spre averile sale. Domnii tribuni nu au confiscat bunu jăluitorului ci numai doară requisitiune au făcut cu toată umanitatea să ajute cu ceva lagărul, Domnul arendaș care e dator a și face.

Eod. 121. S-a scris Domnului redactor G. Barițiu următoarele: precum am dori să vedem că ar fi de lipsă pentru luminarea preoților și a poporului, a purta *Gazeta* cu *Foaia* împreună în tot satu. Încă nu putem ajunge scopu deplin pentru sărăcia noastră, totuși acum deodată am mijlocit a se purta aceia batăr la 10 sate un exemplar. Așa dară bine voiește Domnule redactor a trimite la Prefectura legiunei romane a XII între care sint IX tribunate, 9 exemplare din *Gazeta* și *Foaia* D-voastră la Teaca. Prefectura apoi le va împărți tribunilor, iară tribunii popoarelor. De altmîntrelea fă rinduială să să tipărească exemplare mai multe, ca pre această cale se vor stîrni și celelalte Prefecturi a purta *Gazeta*. Cu toată cînsa sint etc.

Eod. 122. La 8 ore sara s-a făcut înștiințare la D. comandant Boszga la Regen să stee gata, că e rînduit de comandant Landstrumului. Să scrie la tribuni să trimită recruți de pe sate, precum și popor cu mîncare pe șase zile.

1849, 1-a ian., nro. 123. S-a scris la D. Oberster Urban următoarele: din rînduiala O. prefect *Constanti Vivu Romanu* trimis spre asîntare nro. 88 de voluntiri, carii de bună voie au dat mîna nesiliți de nime și s-au legat că cu credință vor sluji Înălțatului Împărat ca cătane pe trei ani. Avem bună nădejde că vom căpăta și mai mulți numai așteptăm prilej bun.

Am datoria a înștiința pe D. Oberst, cum că poporu cu toată supunerea și ascultarea se adună, însă unguri[i] cari mai nainte au dat mîna cu români[i] să ție una, să fie credincioși Înălțatului Împărat acum de vreo cîteva zile auzind că unguri[i] au intrat în Déés, Szamosujvár¹³⁷, Cluj, nu vreu a veni cu români[i] la adunare, ba încă amenință, că peste două trei zile vor omorî unguri[i] pe toți români[i].

Trimet în lontru și zece puști cătănești, care le-am aflat în Maros Szék cu prilejul dezarmării săcuilor. Acolo mai sint puști, dară nu vreau să le dec de voie bună.

¹³⁴ Gledin, com. Monor, jud. Bistrița-Năsăud.

¹³⁵ Cozma, jud. Mureș.

¹³⁶ Flîntîița, com. Miceștii de Cîmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

¹³⁷ Gherla, v. nota 96.

Pe pagina 172 a Protocolului se află izolat următorul text:

- Nro. 1. La birăul di la Iuda Chira Mihăilă s-a dat în samă:
- a. doi junci di tri ani în primăvară.
 - b. patru junci de doi ani în primăvară.
 - c. o junincă de tri ani în primăvară.
 - d. două vaci mari.
 - e. cinci boi.

**A DOCUMENT CONCERNING THE ADMINISTRATIVE ORGANIZATION OF
THE RUMANIANS DURING THE REVOLUTION IN TRANSYLVANIA (1848)**

(Abstract)

The protocol of the 12th Rumanian legion prefecture from Reghin comprises the documents which were received and sent out of the prefecture office between the 10th/22nd of November 1848— the first of January 1849.

Transcribed entirely, or merely summaries, the documents, 110 in all, faithfully illustrates the structure and activity of the prefecture, as well as the concrete economical, social and political situation of the inhabitants in this period. The authority of the prefecture was extended over one hundred villages spread over the region between the superior course of the Mureș river and Someș.

The document published here is the first protocol of a legion known in original, which reflects the establishing of a autonomous administration of the Rumanians in Transylvania.

RELĂȚIILE ROMÂNNO-CEHOSLOVACE (1918—1921)

Documentele vremii atestă că mult înainte de 1918, românii, cehii și slovacii, aflați secole de-a rândul subjugăți aceluiași imperiu, au stabilit trainice legături de prietenie, bazate pe lupta grea și îndelungată dusă împotriva monarhiei austro-ungare. În decursul istoriei, între românii din Transilvania și Bucovina și populația cehă și slovacă a predominat întotdeauna simpatia reciprocă izvorită din situația de națiuni asuprite, din interesele comune ale luptei de eliberare națională și socială. „Era lucru firesc — spunea în 1919 Dr. Hertvit Jarnik — că reprezentanții amândoror grupuri (român și slovac) se asociau la acțiuni politice, că formau club comun în parlamentul ungar, înaintau aceleași memorande și peste tot urmăreau cu simpatie ceea ce întreprindea soțul lor de dureri...

Politica, în principiu opozițională, a românilor n-avea aliat mai hotărît și mai credincios decît pe slovacii noștri¹. Șefii politici români și cehoslovaci se sprijineau reciproc în Parlamentele de la Viena și Budapesta, căutau forme de cooperare mai strînsă, organizau acțiuni revendicative pentru obținerea de drepturi naționale.

Dezvoltînd legăturile politice, popoarele român și cehoslovac încep să manifeste un vădit interes reciproc și pentru problemele culturale. În diferite centre universitare din monarhia austro-ungară avea loc un viu schimb de simpatii între studenții români și cehoslovaci.

Legăturile politice prietenești dintre români și cehoslovaci s-au întărit și s-au multiplicat în timpul primului război mondial și au căpătat un conținut mai profund în momentul revoluției naționale cehoslovace din octombrie 1918.

Evenimentele din timpul primului război mondial — arăta în august 1920 Dr. Eduard Beneš, ministrul afacerilor externe al Cehoslovaciei — au făcut din români, cehi și slovaci „colaboratorii cei mai intimi și cei mai devotați”². Conștienți de interesele lor naționale, majoritatea covârșitoare a soldaților cehi și români trimiși în timpul primului război mondial pe frontul din Galiția cu armata austro-ungară, refuzînd să se jertfească pentru un scop care nu era al lor, ci al străinului apăsător³, au trecut în masă la ruși încă în 1914—1915. Ajunși ca prizonieri în Rusia, cehoslovacii și românii transilvăneni și bucovineni, însuflețiți de ideile luptei de eliberare națională, colaborau îndeaproape. În lagărele de prizonieri discuțiile politice durau ziua și noaptea. Toate știrile erau comentate, posibilitățile calculate. Cehii întrevădeau o Boemie independentă, transilvănenii și bucovinenii o Românie întregită care să ducă la scoaterea provinciilor românești pentru totdeauna de sub jugul apăsător al monarhiei austro-ungare⁴. Ideile luptei de eliberare națională au constituit mobilul organizării în Rusia a diviziei de voluntari în care alături de români și sirbi au luptat în 1916—1917, pe frontul din Dobrogea, și un mare număr de soldați cehoslovaci⁵. Aceleași idei au călăuzit pe prizonierii transilvăneni și

¹ *Relațiile româno-cehoslovace din trecut și din viitor*, Tipogr. Cultura neamului românesc, București, 1919, p. 24.

² *Adevărul* din 20 august 1920. Toast rostit de Ed. Beneš la prînzul oferit în onoarea sa de Take Ionescu, ministrul afacerilor străine al României.

³ *Neamul românesc* din 11 octombrie 1917. Articolul *Vizita lui Masaryk la Iași*, semnat de N. Iorga.

⁴ *Arhivele Statului Brașov*, colecția dr. P. Nistor, nr. 9957, fila 5—7.

⁵ Jan Seba, *Românii și cehoslovacii de-a lungul istoriei*, Conferință ținută la cercul Analelor Române, p. 14—15.

bucovineni din Rusia în redactarea memoriilor adresate puterilor aliate pentru recunoașterea dreptului fiecărei națiuni „de a-și hotări singură soarta, de a-și alege singură statul și forma prin care voiește să se guverneze”⁶.

Colaborarea politică româno-ceshoslovacă devine mai strînsă în timpul șederii la Petrograd a lui Thomas Masaryk, președintele Consiliului Național Cehoslovac. Străduințele viitorului om de stat cehoslovac se bucură de tot sprijinul ministrului plenipotențiar al României în Rusia — C. Diamandi⁷. În anul 1917, în cele mai tragice clipe ale națiunii române, la invitația guvernului român, Thomas Masaryk — însoțit de Ed. Beneš a vizitat orașul Iași. Cu acest prilej au fost puse bazele oficiale ale amicitiei româno-ceshoslovace. Evidențind prietenia arătată de poporul român în timpul vizitei la Iași, Eduard Beneš, ministrul afacerilor străine al Cehoslovaciei, declara în 1920 că „nu va uita niciodată călduroasa primire pe care țara românească i-a pregătit-o într-un moment atît de greu...”⁸. În acel timp — arăta ministrul de externe al României — „noi [români și cehoslovaci — n.a.] eram deja frați de arme...”⁹.

În complexitatea evenimentelor din vara și toamna anului 1918 la Paris și la Londra, oamenii de stat cehoslovaci aflați în emigrație și reprezentanții Consiliului Național Român au colaborat îndeaproape și au lucrat în comun¹⁰, pentru a spulbera ideea susținută de unii reprezentanți ai marilor puteri ale Antantei că „dezmembrarea Austro-Ungariei va produce anarhie în Europa Centrală”. Încă de pe atunci, în întîlnirile de la Londra, din 1918, cînd Puterile Centrale păreau încă puternice, reprezentanții României și ai Cehoslovaciei schițează proiectele politicii pe care s-o ducă după război. Colaborarea începută la Londra a continuat la Paris, și, pe măsură ce siguranța victoriei și emancipării prindea rădăcini, această colaborare lua forme tot mai concrete¹¹.

Împrejurările de la sfîrșitul războiului au prilejuit o nouă formă de relații între români și cehi, poate cea mai importantă. Manifestînd neîncredere în regimurile alcătuite în majoritate din români transilvăneni și bucovineni, Comandamentul suprem al armatei austro-ungare a hotărît trimiterea acestor unități departe de frontul românesc, în Italia, Grecia sau în garnizoanele din Cehia și Slovacia. Un regiment din Sibiu, de pildă, se afla la Brno, unul din Brașov și altul din Cluj la Praga, altele la Ječîn, Plzen etc. Populația cehă și slovacă s-a arătat prietenoasă față de soldații români din armata austro-ungară, iar aceștia la rîndul lor se solidarizau cu masele populare cehoslovace. De asemenea, soldații cehoslovaci „care au cătănit în ținuturile ardeleni (ca cei din Regimentul al 8-lea din Brno la Sibiu) cu interes și simpatie luau cunoștință de ființa națională a poporului român”¹².

În zilele revoluției naționale din octombrie 1918 simpatia soldaților români din armata austro-ungară față de cehi și slovaci s-a transformat în acte concrete de sprijinire a luptei de eliberare națională a poporului cehoslovac. Plină de semnificație este atitudinea ostașilor români din Batalioanele Regimentelor 2 Brașov și 51 Cluj, cantonate din februarie 1915 la Praga, care, în pofida misiunii oficiale „de a preveni și reprimă mișcările muncitorești din Praga și din alte centre industriale”, în noaptea de 27—28 octombrie 1918, cînd masele populare au ieșit pe străzile orașului aclamînd formarea Statului Național Cehoslovac și instituirea Republicii, s-au alăturat luptei de eliberare a maselor cehoslovace.

În acele clipe memorabile, ordinelor autorităților militare austriece din Praga pentru înăbușirea armată a revoltei maselor li s-a răspuns de soldații și ofițerii români printr-un *nu* categoric¹³, care de fapt s-a transformat în acte de solidaritate și sprijin activ acordat luptei de eliberare cehoslovace. Colaborarea deplină între soldații români și populația cehă din Praga a fost posibilă în urma unei convorbiri

⁶ Arhivele Statului Brașov, fond biblioteca „Astra”, Brașov.

⁷ Jan Seba, *op. cit.*, p. 15.

⁸ Arhiva M.A.E. fond 71/1920—1944 Cehoslovacia, vol. 39, fila 68; *Adevărul* din 20 august 1920.

⁹ Toast rostit de Take Ionescu la prînzul oferit în onoarea lui Ed. Beneš. *Adevărul* din 20 august 1920.

¹⁰ *Adevărul* din 20 august 1920.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Relațiile româno-ceshoslovace din trecut și din viitor*, p. 19.

¹³ Jan Seba, *op. cit.*, p. 18—19. Aceasta avea loc într-un moment cînd masele populare din Praga nu dispuneau de arme, iar regimentele cehoslovace erau în mare parte în Italia sau Ucraina.

tainice care a avut loc (în prealabil) între locotenentul român Zenon Herbay și socolii cehi¹⁴. Potrivit acestei înțelegeri, cînd „străzile orașului Praga au fost asaltate de mari grupuri muncitorești al căror obiectiv era ocuparea cazarmii »Franz Josef« și a instituțiilor publice”, locotenentul român Zenon Herbay, sub pretextul întăririi efectivului de apărare din interior, „a retras în cazarmă patrurile din oraș, iar în timpul nopții, în taină, a distribuit revoluționarilor cehi tot armamentul aflat în magazia regimentului”¹⁵. Sublocotenentului Simion Florea, care avea comanda plutonului însărcinat cu apărarea porții principale a cazarmii, Herbay i-a comunicat discret încrederea pe care i-o acordă datorită faptului că e „român ca și dînsul” și l-a rugat ca la „momentul oportun să înlesnească cehilor sau socolilor cehi să poată ocupa această cazarmă fără nici o rezistență”. Evoluția evenimentelor s-a petrecut întocmai, iar soldații români din cazarmă „au fost socotiți oaspeți dragi”.

După ce s-a anunțat oficial că „Cehoslovacia și-a redobîndit independența națională”¹⁶, iar trupele și autoritățile militare austro-ungare au părăsit Praga, soldații români, rămași în acest oraș, sub comanda ofițerilor lor, au organizat un detașament înarmat din 300 de oameni, la dispoziția comandamentului militar ceh „Narodni Vybor” din Praga (Consiliul Național Cehoslovac). Efectivul acestui detașament a sporit în fiecare zi, ajungînd curînd la peste 1.000 de oameni; el a fost reorganizat sub denumirea de „Legiunea Română din Praga”. Ostașii români, în frunte cu locotenent-colonelul Dr. Simion Alexandru, comandantul „Legiunii Române din Praga” și președinte al Consiliului Național al soldaților și ofițerilor români, au făcut tot timpul serviciul în garnizoană, conform înțelegerii dintre comandamentele militare ale trupelor cehe și române¹⁷.

În cartea „Stribruhyho dopis prezidentu Masarykovy”, scrisă de Stribry, membru al „Narodni Vybor”-ului cehoslovac, se arată că ceea ce s-a petrecut la comandamentul armatei a fost o revoluție și că el „însuși a început tratativele la fața locului cu locotenentul-colonel Simion care, cu regimentul său, s-a pus la dispoziția Comitetului Național promițînd că va apăra Praga pe o rază de 10 km în caz că vreun regiment german s-ar apropia de ea”. La finele lunii noiembrie 1918, cînd ostașii români au părăsit Praga, populația cehă le-a făcut o grandioasă și mișcătoare manifestație de simpatie. În semn de dragoste și recunoștință față de noi — consemnează un martor ocular —, „ne-a dăruit un steag — culorile românești, purtînd inscripția: »C.S.C. OBEC LEGIONARKA RUMANSKYM BRATRIM«”¹⁸.

Exprimînd dorința ca aceste episoade istorice să constituie germenele viitoarelor relații dintre cele două popoare, remarcabilul om de știință cehoslovac Ioan Urban Jarnik arăta în 1919 că după plecarea trupelor austro-ungare din Praga au rămas acolo cîteva sute de ostași români din care s-a înjghebat o legiune ce pe lingă tricolorul român purta și culorile cehe, fiind gata, cu arma în mînă, să se împotrivescă oricui ar fi îndrăznit să se atingă de aliatul lor. El recomandă ca prietenia legată între cehi și ostașii români în vremea războiului mondial să devină simbul unor legături trainice între cele două state. „Hai să luăm drept lozincă — spunea Urban Jarnik — îndemnarea să ne cunoaștem, să ne înfrățim și să ne iubim unii pe alții spre marele folos al amîndoror neamurilor”¹⁹.

*

Cehii și slovacia care au desfășurat o neîntreruptă luptă împotriva asupririi naționale, la 28 octombrie 1918 și-au proclamat dreptul la autodeterminare, hotărînd desprinderea lor pentru totdeauna din monarhia austro-ungară și constituirea în stat național de sine stătător — Republica Cehoslovacă; la 29 octombrie sîrbii, croații și slovenii declarară înființarea statului independent sîrbo-croato-sloven, la

¹⁴ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lingă C.C. al P.C.R.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Idem.

¹⁷ Idem. Legiunea Română din Praga a fost cazată în „Școala Nouă” din str. Resolova. !

¹⁸ Arh. Statului Brașov, fondul Astra Brașov, dosarul actelor ce însoțesc steagul „Legiunii române din Praga”, fila 4 (steagul se află în muzeul din Brașov).

¹⁹ *Relațiile româno-cehoslovace din trecut și din viitor*, p. 20.

29 noiembrie Adunarea Constituantă a Bucovinei și la 1 decembrie Marea Adunare Națională de la Alba Iulia proclamă unirea Bucovinei și a Transilvaniei cu România. Orice încercare de a reface monarhia austro-ungară — arăta prof. Seymour, unul din delegații S.U.A. în comisia pentru studiul frontierelor — ar fi întâmpinat cea mai hotărâtă rezistență din partea acestor popoare, care ar fi văzut într-o astfel de încercare intenția de a reinvia tirania sub care au suferit atât de mult²⁰.

În ianuarie 1919, când s-a deschis Conferința de Pace, monarhia austro-ungară aparținea trecutului: sub imperiul stării de fapt la Conferința de pace a trebuit să se recunoască lichidarea Austro-Ungariei și constituirea, reconstituirea sau întregirea statelor naționale ale popoarelor din estul și centrul Europei.

Poziția fiecăruia dintre aceste state în relațiile externe era puternic influențată de particularitățile dezvoltării istorice, așezării lor geografice și intereselor politice de care erau animate. Urmărind apărarea integrității teritoriului lor național, România, Cehoslovacia și Iugoslavia și-au orientat politica externă împotriva acelor forțe care manifestau dorința revanșardă de revizuire a tratatelor de pace abia încheiate. În anii postbelici relațiile tradiționale româno-cehoslovace au continuat să se dezvolte multilateral. Necesitatea unor relații strinse, de prietenie între România și Cehoslovacia a fost subliniată cu diferite prilejuri în cadrul Conferinței de pace²¹, precum și de alți oameni politici și de cultură români și cehoslovaci.

O activitate rodnică pentru cultivarea bunelor relații româno-cehoslovace au desfășurat oamenii de știință Nicolae Iorga în țara noastră și Dr. Ioan Urban Jarnik, în Cehoslovacia. Marele istoric român a ținut un ciclu de conferințe în Cehoslovacia și a publicat peste 40 de articole în ziarul „Neamul românesc” despre cehi și români. În care demonstrează că între cele două popoare au existat legături de prietenie din cele mai vechi timpuri. De asemenea, profesorul Dr. Ioan Urban Jarnik a militat neobosit pentru dezvoltarea relațiilor româno-cehoslovace, atât în conferințele ținute la București, în articolele publicate, cât și ca președinte al Asociației cehoslovaco-române. În mai 1919, N. Iorga scria că eruditul filolog cehoslovac, Dr. Ioan Urban Jarnik, cunoscător desăvârșit al limbii române, a ținut conferința în fața publicului românesc „pentru ca să arate care au fost cele nouă prilejuri de întâlnire ale sale cu poporul nostru, de cunoaștere a lui și altfel decât prin carte, de legare a unor relații care-l fac așa de mult al nostru”²².

Cu prilejul vizitei sale la București, Dr. Ioan Urban Jarnik sublinia: „Venim în țara românească cu scopul să vă întindem mâna frățească, să vă propunem o alianță de la popor la popor și de la stat la stat, care numai folos poate să aducă amindoror neamurilor care din norocire n-au interese care să deie pricină de pizmă și de ceartă”. Mesagerul poporului cehoslovac considera fericit faptul că la răsărit Republica Cehoslovacă se învecina cu România prietenă, iar Dunărea ca o arteră importantă care va duce pe valorile sale corăbii, „purtind afară de oameni și mărfuri pe care să le schimbăm unii cu alții”²³.

Dezvoltarea legăturilor de prietenie româno-cehoslovace s-a intensificat și a luat un caracter mai organizat după ce în august 1920 au fost înființate reprezentanțe diplomatice la Praga și la București²⁴. Ulterior, pe bază de reciprocitate, România a înființat în Cehoslovacia consulate la Brno, Bratislava, Praga și Marianske Lazne²⁵. La București și la Praga au fost organizate Asociații de colaborare culturală, care și-au propus să facă cunoscut realizările economice și cultural-artistice ale popoarelor român și cehoslovac, să cultive și să răspândească sentimentele de prietenie între țările noastre.

În anul 1920, autoritățile militare române și cehoslovace au trecut la stabilirea graniței dintre cele două țări. Evacuarea trupelor române din unele comune și sate

²⁰ E. M. Mouse, Ch. Seymour, *Ce qui se passe à Paris en 1918-1919*, Paris, Payot, 1923, p. 87-91.

²¹ *Ibidem* din 2-15 februarie 1919.

²² N. Iorga, Prefață la *Relațiile româno-cehoslovace din trecut și din viitor*, p. 5.

²³ *Relațiile româno-cehoslovace din trecut și din viitor*, p. 16.

²⁴ Arh. M.A.E. Dosarul Hiott Constantin, ministru plenipotențiar H nr. 8. Legația română din Praga a fost înființată la 1 august 1920.

²⁵ *Idem*, Cazierul 75.H.15.

din Maramureș, atribuite de Conferința Păcii Cehoslovaciei, a prilejuit „obiectul unei calde manifestații de simpatie atât din partea autorităților cât și a armatei și populației cehoslovace”.

*

Relațiile României cu alte țări au fost determinate de situația pe care o ocupa țara noastră în Europa la începutul perioadei postbelice, de faptul că era așezată la hotarul lumii capitaliste cu Rusia Sovietică.

Cu toată sporirea potențialului economic, România continua să rămână și după război o țară slab dezvoltată din punct de vedere industrial, cu o agricultură extensivă în care se mențineau unele resturi feudale, dependentă de marile puteri. Aceste condiții specifice frînau dezvoltarea și afirmarea țării pe măsura resurselor materiale și a hărniciei poporului român.

Principala problemă care se punea cu acuitate în fața poporului român imediat după terminarea războiului fiind refacerea economiei, cercurile guvernante românești orientează politica externă a țării spre apărarea integrității teritoriale și evitarea atragerii României în focarele de război care nu se stinseseră peste tot²⁶. Relevând acest aspect esențial al politicii românești, ziarul social-democrat cehoslovac „Pravo-Lidu” sublinia că în politica externă România „are unele tradiții care o opresc de a interveni activ în cazuri în care această intervenție însemnează un risc prea mare”²⁷. Pentru exemplificare, ziarul citat dădea neamestecul României în războiul polono-rus din 1920.

Într-adevăr, România, fără a renunța la alianța cu puterile Antantei, caută căi de apropiere, mai ales cu vecinii săi, și manifestă preocupare pentru lichidarea divergențelor dintre țările cu care avea legături. Dezvoltă relații politice, economice și culturale cu Cehoslovacia, Iugoslavia și Polonia, dar nu se lăsa prinsă în viltoria intervenției antisovietice; avertizează Ungaria să înceteze propaganda pe care o făcea la Londra, Paris și în America în contra României²⁸ și militează pentru încheierea unui sistem larg de tratate care „să garanteze fiecărui stat participant integritatea sa contra oricărui atacator, oricare ar fi el”²⁹.

Pornind de la necesitatea consolidării situației create la sfârșitul războiului, eforturile diplomatice ale României în a doua jumătate a anului 1920 sînt canalizate spre găsirea unei forme de colaborare internațională a statelor din centrul și estul Europei care să înlăture teama complicațiilor primejdioase. O cale directă în acest sens era considerată la București dezvoltarea între România și Cehoslovacia de relații cordiale și prietenești pe tărîmul intereselor comune³⁰.

Inițiativa României venea în întâmpinarea propunerilor ministrului de externe al Cehoslovaciei, care preconiza o colaborare intimă, o alianță între România, Iugoslavia și Cehoslovacia, capabilă să asigure liniștea în această parte a continentului european. Colaborarea dintre cele trei țări era concepută ca o contrapondere a tendințelor revizioniste ale Ungariei. Ministrul afacerilor străine al Cehoslovaciei declara categoric: „noi nu putem niciodată și în nici o condiție accepta o Confederație dunăreană cu Austria, Ungaria și poate Bulgaria”, deoarece această confederație implică indirect tendința din partea Ungariei de a persevera în dorința reconstituirii în frontierele sale istorice³¹.

Convenția ceho-iugoslavă încheiată la 14 august 1920 a fost primul act oficial al Micii Înțelegeri. După semnarea acestui acord ministrul de externe al Cehoslovaciei telegrafia din Belgrad lui Masaryk că este foarte satisfăcut de încheierea

²⁶ Arh. M.A.E. fond. 71/1914, F. 2—190. Vizita mareșalului Pilsudski la Paris.

²⁷ *Pravo Lidu* din 18 noiembrie 1920 și Arh. M.A.E., fond 71/19, 1914, E. 2, filele 269—270.

²⁸ *Adevărul* din 19 august 1920. Declarația lui Take Ionescu, ministrul afacerilor străine al României, cu prilejul ratificării de către Senat a Tratatului de pace cu Ungaria.

²⁹ *Adevărul* din 19 august 1920. Declarația lui Take Ionescu cu prilejul ratificării de către Senat a Tratatului de pace cu Ungaria.

³⁰ Arh. M.A.E. fond. 71/1920—1944, Cehoslovacia. Presa 1920—1926 vol. 14, f. 15. Interviuul lui Take Ionescu acordat la Belgrad unui corespondent al ziarului cehoslovac *Prager Presse*. Ideea concentrării micilor națiuni din Europa centrală, care a stat și în atenția lui Masaryk, nu a fost părăsită pînă la moarte de ministrul de externe al României.

³¹ Dr. Eduard Beneš, despre originea Micii Antante și începuturile ei, în *Adevărul* din 1 august 1923.

tratatului, că toate s-au desfășurat bine și că merge la București unde speră să realizeze „ceva bun”.

Între politica externă a României și cea a Cehoslovaciei existau și unele deosebiri izvorâte din condițiile specifice ale fiecăreia. Aceste deosebiri însă nu erau de natură să îndepărteze cele două țări. Esențialul în politica lor externă îl constituie faptul că atât una cât și cealaltă căutau mijloace care să înlăture pericolul unui război în centrul și sud-estul Europei. Ambele urmăreau menținerea statu-quo-ului teritorial existent, apărarea în comun împotriva politicii de revizuire a frontierelor, promovată de cercurile revanșarde. Atât România cât și Cehoslovacia erau vital interesate în desfășurarea unei politici externe constructive de apărare și consolidare a păcii, care să le permită refacerea economiei lor naționale distruse de război.

Deosebirea în politica externă a celor două state consta în faptul că în timp ce Ed. Beneș propunea încheierea unei convenții între Cehoslovacia, Iugoslavia și România, Take Ionescu preconiza o înțelegere mai largă în care să fie cuprinse, pe lângă aceste trei țări, Polonia și Grecia. După concepția ministrului de externe al României, cele cinci state puteau forma un bloc solid care să asigure pacea în Europa centrală și Balcani, în locul alianței între trei țări, cu scop limitat de apărare contra Ungariei. În intenția lui intra „alcătuirea unei alianțe defensive începând de la Danzig și mergând pînă la Atena și la Marea Neagră. Cu modul acesta — preciza ministrul de externe al României — vom avea unite Polonia, Cehoslovacia, Serbia, Grecia și România, formind o alianță defensivă capabilă să servească pacea și civilizația, fără intențiuni ofensive în contra nimănui”³². Căutările firești ale României pentru asigurarea menținerii situației care se crease după primul război mondial în Europa centrală și în Balcani, respectarea și aplicarea tratatelor constituie de fapt geneza orientării sale spre Mica Înțelegere.

Prima delegație guvernamentală oficială a Cehoslovaciei, venită la București la 17 august 1920, a propus României un proiect de tratat de tipul celui încheiat cu Iugoslavia. Deși acest proiect nu satisfăcea integral interesele guvernului român, totuși el a consimțit la o strînsă colaborare și a manifestat dorința încheierii unei convenții cu Cehoslovacia. În cadrul întrevederilor, miniștrii de externe ai României și Cehoslovaciei s-au pus de acord asupra conduitei de urmat pentru aplicarea tratatului de pace de la Trianon și asupra măsurilor de apărare a integrității teritoriale a celor două state în caz de amenințare. Au fost realizate înțelgeri de principiu privind relațiile economice și frontiera între cele două țări. În timpul tratativelor, de o parte și de alta, s-a dat dovadă de prietenie și sinceră dorință de înțelegere, precum și bunăvoință de a crea o tradiție amicală de bună vecinătate.

Definind caracterul Micii Înțelegeri, ministrul de externe al Cehoslovaciei arăta: „Înțelegerea noastră este un prim pas spre constituirea unui nou sistem politic și economic în Europa Centrală. Este un sistem care va avea incomparabil mai multă maleabilitate decît oricare altă unire politică și economică... Interesul și nevoile acestor state vor fi astfel armonizate. Trebuie ca țelurile noastre să fie altele, mai ample și mai importante. Numai astfel alianța noastră va fi durabilă, pentru că ea răspunde nu numai sentimentelor de prietenie și simpatie, dar și intereselor noastre vitale. Este evident că înțelegerea nu va funcționa bine decît atunci cînd ea va crea tradiții solide și cînd ideea va intra în modul de a gândi al opiniei publice a celor trei state”³³.

În octombrie 1920, Take Ionescu — ministrul de externe al României — a întreprins călătorii în capitalele Europei Occidentale și la Varșovia, pentru a înlătura suspiciunile ce se ridicau în calea ideii alianței. S-au făcut eforturi pentru a convinge Occidentul, mai ales Italia, că Mica Înțelegere este esențialmente o alianță defensivă³⁴.

³² Florin Cordescu, *La Petite Antante*, Paris, Tom I, p. 169—170.

³³ *Adăvurul* din 13 octombrie 1920, articolul *Mica Înțelegere — alianța mai multor state*; Arh. M.A.E. fond. 71/1920—1944, Cehoslovacia, Presa 1920—1926, vol. 14, fil. 36—39. Articolul *Polonia și Mica Antantă* din ziarul cehoslovac *Lidove Noviny* din 9 iulie 1921.

³⁴ Florin Cordescu, *op. cit.*, p. 171. Beneș a mai adăugat că Mica Înțelegere este deschisă tuturor statelor care ar dori să adere la ea în viitor.

La Praga, ministrul de externe al României a declarat presei cehoslovace că vizita sa a constituit un pas înainte în politica pe care o crede „indispensabilă României, Cehoslovaciei și păcii europene”. Legăturile dintre români și cehoslovaci erau apreciate de el ca excelente, „întrucât dorința unei înțelegeri frățești este absolut sinceră de ambele părți”³⁵.

La Varșovia, Take Ionescu a invitat Polonia „de a colabora în mod frățesc cu Cehoslovacia în cadrul Micii Înțelegeri”³⁶. Cu toate străduințele lui, ministrul de externe român nu a reușit să determine Polonia să încheie cu Cehoslovacia un tratat similar. Asperitățile dintre cele două țări au făcut ca Polonia să privească cu încredere Mica Înțelegere³⁷.

Tratativele dintre România și Cehoslovacia, începute în august 1920, când au fost puse bazele alianței româno-cehoslovace, s-au prelungit pînă la 23 aprilie 1921, când cele două țări au semnat tratatul. În acest timp au fost făcute concesii din ambele părți. România a acceptat încheierea acordului prima dată cu Cehoslovacia și numai după aceea cu Iugoslavia. Guvernul cehoslovac a consimțit la primirea în Mica Înțelegere și a altor state din Peninsula Balcanică, dorite de guvernele român și iugoslav³⁸.

În convenția de alianță defensivă cu Cehoslovacia se afirma hotărîrea fermă a celor două țări „de a menține pacea cîștigată cu prețul atîtor sacrificii, prevăzută de Pactul Societății Națiunilor și de ordinea stabilită prin tratatul încheiat la Trianon, la 4 iunie 1920, între Puterile Aliate și Asociate pe de o parte și Ungaria de cealaltă”. Convenția prevedea că în caz de atac neprovocat din partea Ungariei împotriva uneia din părțile contractante, cealaltă parte se obligă să contribuie la apărarea părții atacate. Nici una din părțile contractante nu putea încheia o alianță cu altă putere fără a înștiința în prealabil cealaltă parte. Ambele guverne își luau obligația să se consulte asupra chestiunilor de politică externă relative la raporturile lor cu Ungaria³⁹.

La scurt timp a fost semnată o convenție asemănătoare între România și Iugoslavia. Convenția a fost înregistrată de Societatea Națiunilor.

Ulterior a urmat încheierea a o serie de convenții⁴⁰ prin care relațiile dintre România și Cehoslovacia se multiplicau și se adînceau. În tratativele dintre delegațiile celor două state, de regulă predominau simpatia mutuală și o prietenie cordială. Fiecare acord semnat constituia un nou prilej de afirmare a prieteniei care lega țările noastre vecine.

Mica Înțelegere era o grupare politică întemeiată pe interese vitale comune celor trei state. Baza politică a grupării o constituia menținerea situației create de tratatul de pace de la Trianon. Atît România cît și Cehoslovacia considerau acest tratat ca o operă definitivă care în nici un caz și sub nici un pretext nu putea fi modificată⁴¹. Privită astfel, Mica Înțelegere era „un organism de conservare a păcii, dar și o grupare de forțe care constituiau un factor important în concertul european”⁴². Ea era fondată pe libera voință a statelor aderente și pe respectul reciproc al suveranității lor⁴³. Raporturile economice erau reglementate pe bază de bună învoială între cei interesați, cu respectarea independenței politice și economice a fiecărei părți⁴⁴.

Știrea înființării Micii Înțelegeri a fost apreciată și comentată diferit. Cercurile burgheze din România, Cehoslovacia și Iugoslavia, în ciuda unor divergențe politice

³⁵ C. Xenii, *Take Ionescu*, Ed. Universul, ed. III, București, 1933, p. 419.

³⁶ *Adevărul* din 4 noiembrie 1920.

³⁷ Florin Cordescu, *La Petite Antante*, Paris, Tom I, p. 172.

³⁸ C. Xenii, *op. cit.*, p. 421.

³⁹ *Adevărul* din 6 noiembrie 1920. Declarația lui E. Beneš, făcută corespondentului ziarului „Le Temps”.

⁴⁰ Arh. M.A.E., 9 Convenții C. 4—a vol. 1; 4 Convenții, C. 1, C. 2. La 14 octombrie 1922 a fost semnată la Viena convenția privind schimbul de acte și dosare ale fostei administrații ungare referitoare la teritoriile uneia din părțile cesionare și aflătoare pe teritoriul celeilalte; la 1 octombrie 1924 a fost semnat aranjamentul sanitar veterinar; la 7 mai 1925 au fost semnate convențiile privind protecția și asistența judiciară reciprocă în materie de drept civil și comercial; de extrădare și asistență judiciară în materie penală etc.

⁴¹ Arh. M.A.E. fond. 71/1920—1944. Dosar special Cehoslovacia. *Tratatul de alianță cu România* C. X. vol. 16, fila 38—39. Vezi și *Monitorul oficial* nr. 53 din 11 iunie 1921, p. 1983—1984.

⁴² *Adevărul* din 11 mai 1921: *Tratatul nostru cu Cehoslovacia*.

⁴³ *Idem* din 25 iulie 1925.

⁴⁴ *Adevărul* din 29 iunie 1921 — interviul lui Hiott acordat ziarului *Venkov*.

de partid, considerau că încheierea tratatului româno-ceshlovac este din punct de vedere politic, militar și economic de cea mai mare importanță. Tratatul era apreciat ca o nouă etapă a prieteniei statornice a României, care „încă din timpul războiului, pe cînd exista Austro-Ungaria, a fost un prieten și aliat credincios și devotat al națiunii cehoslovace”. Cercurile conducătoare cehoslovace sperau că lărgirea Micii Înțelegeri cu România va influența pozitiv rezolvarea dificultăților dintre Iugoslavia și Bulgaria, dintre Grecia și Bulgaria, dintre Iugoslavia și Italia. Aderarea României, aliata Poloniei, la Mica Înțelegere era privită și ca o posibilitate a lichidării conflictului polono-ceshlovac, a apropierei dintre aceste țări⁴⁵.

În altă ordine de idei, Mica Înțelegere crea o bază largă colaborării Cehoslovaciei, României și Iugoslaviei. „Prin apropierea economică și politică — scria ziarul cehoslovac „Narodni Politika” — ni se dă posibilitatea să ne orientăm economic spre sud și est și să ne desfacem de sistemul economic german, ceea ce pînă acum, fără România nu s-a putut face”⁴⁶.

Încheierea de către România, în anul 1921, a o serie de tratate de alianță cu Polonia, Cehoslovacia și Iugoslavia constituia o încercare de orientare a politicii externe a țării, mai mult decît pînă atunci, spre propriile sale interese politice — scria ziarul „28 Rijen” —, „România nu mai vrea să mai fie o momeală a diplomaților din Europa apuseană și vrea să facă politica ei românească favorabilă țării și națiunii”. Față de evenimentele din Rusia Sovietică, România în nici un caz nu va părăsi neutralitatea⁴⁷. Această orientare nu numai că nu contrazice, ci dimpotrivă are o însemnătate mare pentru politica Cehoslovaciei care urmărea contrabalansarea „politicii” germane, mai ales din punctul de vedere economic, în Europa Centrală⁴⁸.

Mica Înțelegere a fost atacată cu furie de cercurile politice revizioniste din Ungaria, Germania, Austria, prezentînd-o ca o organizație cu scopuri agresive⁴⁹. Se emiteau știri false despre o presupusă înțelegere între Cehoslovacia, România și Iugoslavia privind împărțirea Ungariei⁵⁰. Cercurile revizioniste au găsit sprijin la unele grupuri monopoliste din Anglia, Franța și America, interesate în plasarea mai avantajoasă a investițiilor de capital în țările învinse. Diplomatia acestor țări, mai cu seamă cea franceză, a urmărit să facă din Mica Înțelegere un aliat credincios pentru orice eventualitate.

*

Poziția similară în problemele politice și legăturile tradiționale de prietenie au înlesnit stabilirea de relații economice și comerciale între România și Cehoslovacia îndată după terminarea operațiilor militare. Cehoslovacia, care deținea „aproape 80 la sută din marea industrie a fostei Austriei”⁵¹, avea suficiente motive să fie interesată economic în România — țară agricolă și petrolieră. Enunțînd coordonatele politicii Cehoslovaciei postbelice, Eduard Beneș arăta că „prima condiție pentru consolidarea definitivă a statului este de a obține pentru stat baze economice definitive, de a asigura statului o politică externă bună, un bilanț activ și o expansiune economică”⁵².

⁴⁵ Arh. M.A.E. fond. 71/1920—1944. Dosar special Cehoslovacia — Tratatul de alianță cu România C. I. vol. 16. Interviu acordat de Constantin Hiot, ambasadorul României la Praga, ziarului *Venkov*, publicat în nr. 154 din 3 iulie 1921.

⁴⁶ Tratatul polono-român din 3 martie 1921 prevedea obligația Poloniei de a nu intra în vreo alianță contra statului aliat României. Conform acestei prevederi Polonia nu putea face alianță cu Ungaria contra Cehoslovaciei, deoarece aceasta din urmă era aliata României, iar guvernul polonez a luat cunoștință de alianța româno-cehă. Prin urmare tratatul româno-polonez era favorabil în lăturării divergențelor polono-ceshlovace. (Arh. M.A.E. fond 71/1920—1944 Cehoslovacia. Presa 1920—1926 vol. 14, filele 36—39, articolul *Polonia și Mica Antantă* din ziarul cehoslovac *Lidove-Noviny* din 9 iulie 1921.)

⁴⁷ Arh. M.A.E. fond. 71/1920—1944. Dosar special cehoslovac. Tratatul de alianță cu România C. I. vol. 16, fila 53.

⁴⁸ Ibidem fond. 71/1914, E. 2, 190 articolul *Mica Antantă și politica românească*, publ. în ziarul ceh *28 Rijen* din 17 decembrie 1920.

⁴⁹ Arh. M.A.E. fond 71/1920. Dosar special Cehoslovacia. Tratatul de alianță cu România, I, vol. 16, fila 53.

⁵⁰ Arh. M.A.E. fond 71/1914 E. 2 — 190 fila 249. Dezmințire a știrii din ziarul *Neue Freie Presse* asupra Micii Antante, publicată în ziarul *Venkov* din 21 ianuarie 1921.

⁵¹ Arh. M.A.E. fond. 71/1914, E. 2—190, articolul *Mica Antantă și politica românească*, în ziarul *28 Rijen* din 7 decembrie 1920.

⁵² *Universul* din 28 mai 1921. Din declarația ministrului cehoslovac la București.

În acel timp își făcuse loc ideea, acceptată de cercuri guvernamentale române și cehoslovace, că dacă interesele politice ale celor două țări sînt aceleași în ce privește apărarea integrității teritoriale, din punct de vedere economic ele se completează reciproc. „Economicește — arăta Take Ionescu — avem interese comune, căci natura solului și subsolului și producția țărilor noastre este astfel încît mai mult ne completează decît ne facem concurență”⁵³.

Primele contacte privind schimbul de mărfuri și stabilirea legăturilor financiare între România și Cehoslovacia au avut loc în anul 1919, perfectate ulterior în convențiile încheiate. România se angaja să livreze Cehoslovaciei petrol și derivate, cereale și produse alimentare, primind în schimb confecții, încălțăminte, pielărie, locomotive și material rulant pentru refacerea căilor ferate distruse în război.

La întărirea relațiilor economice și comerciale a contribuit substanțial schimbul de vizite între delegațiile guvernamentale ale celor două țări. Ca urmare a tratativelor duse în vara anului 1920, o dată cu convenția de alianță defensivă și convenția militară a fost încheiată și convenția comercială româno-cehoslovacă, la baza căreia a fost pusă clauza națiunii celei mai favorizate⁵⁴. Această convenție, rezultat al dorinței ambelor state de a favoriza relațiile comerciale și cooperarea economică între cele două țări, era menită să dea o bază mai solidă legăturilor de prietenie care apropiiau România de Cehoslovacia⁵⁵. Ca urmare a convenției încheiate între cele două țări s-au creat și o serie de înlesniri locuitorilor din satele de pe frontiera româno-cehoslovacă. S-a convenit asupra unui regim care să faciliteze traficul din zonele frontierei limitrofe⁵⁶. S-a ajuns chiar la o modificare a liniei de frontieră stabilite de Consiliul Suprem care, prin concesi reciprocă, a satisfăcut interesele ambelor țări⁵⁷. Relevînd însemnătatea convenției comerciale dintre cele două state, imputernicitul Cehoslovaciei, Dvoracek sublinia că această convenție „marchează începutul unei ere în relațiile reciproce. Ea dă satisfacție trebuințelor naturale ale celor două țări, ce se completează atît de minunat și în același timp le dă puțința de a înlătura orice piedică în calea relațiilor lor economice”⁵⁸.

*

În anii 1918—1920, legăturile dintre mișcarea socialistă din România și Cehoslovacia sînt abia la început. Ziarul „Socialismul” — organul de presă al Partidului Socialist și al Uniunii Sindicale din România și alte publicații muncitorești informau cititorii lor asupra dezvoltării rapide pe care au luat-o organizațiile sindicale din Cehoslovacia, asupra regimului politic și a mișcării socialiste din țara vecină. „Actualmente sindicatele — arăta „Socialismul” din 30 iunie 1919 — constituie o formidabilă putere, cu atît mai mult cu cît s-au unit într-un singur bloc unitar, toate cele trei organizații sindicale distincte care corespundeau înainte de război celor trei partide socialiste, cehe. Unirea s-a făcut pe baza luptei de clasă și a internaționalismului”⁵⁹.

⁵³ Cas din 28 decembrie 1921, în Arh. M.A.E. fond. 71. Cehoslovacia, Presa 1920—1926.

⁵⁴ Arh. M.A.E. 2 Convenții — Expunerea de motive pentru Senat la legea pentru aprobarea convenției de comerț între România și Cehoslovacia.

⁵⁵ *Dimineața* din 1 martie și *Adevărul* din 12 septembrie 1919.

⁵⁶ *Izbinda* din 18 ianuarie și *Dimineața* din 11 martie 1919.

⁵⁷ *Adevărul* din 13 iunie 1923. Din partea României Convenția a fost semnată de Take Ionescu, secretar de stat la Ministerul Afacerilor Străine, iar din partea Cehoslovaciei de Ferdinand Veverka, ambasadorul Cehoslovaciei la București și de Jan Dvoracek, consilier de legație însărcinat cu afacerile pentru comerțul extern. (Arh. M.A.E. 2 Convenții.)

⁵⁸ Arh. M.A.E. 2 Convenții nenumărate.

⁵⁹ Expunerea de motive pentru Senat la legea pentru aprobarea Convenției de Comerț între România și Cehoslovacia. (Arh. M.A.E. 2 Convenții). Ca urmare a convenției comerciale din ianuarie 1921 au fost create o serie de înlesniri: De pildă vama a primit dispozițiuni din partea ministerului de finanțe:

1. Zona de frontieră cu Cehoslovacia se va considera în lungime de 15 km în loc de 6 km cît s-a fixat prin înstruțiunile anterioare.

2. Înăuntrul acestei zone de frontieră medicamentele introduse sau scoase din țară în mici cantități, pentru uzul personal al consumatorilor direcți, locuitori în părțile limitrofe frontierei, după rețete sau ordonanțe date de medic autorizat a exercita medicina pe teritoriul uneia din părțile contractante...

3. Pe lângă scutirea ce se acorda cultivatorilor pentru vitele și uneltele agricole și produsele lor la import sau export de pe teritoriile de la frontieră, se mai scuteau de taxe și obiectele de uz personal și mobilierul cultivatorilor.

În același timp se cerea efectuarea controlului vamal simultan spre a se evita contrabanda. Medicii veterinari care locuiau în apropierea frontierei și erau autorizați a da asistență sanitară puteau trece frontiera în acest scop cu condiția de a se supune prescripțiilor și legilor în vigoare în țara unde profesau. Ei trebuiau, de asemenea, să se supună controlului vamal.

Cu multă simpatie a relevat „Socialismul” lupta revoluționară a muncitorilor din Boemia care au reușit în decembrie 1920 să ocupe întreprinderile și gările din orașul industrial Golding. Clasa muncitoare din România s-a solidarizat cu lupta masei muncitoare cehe și a protestat împotriva represiunii sângeroase organizate de autoritățile burgheze cehoslovace. De asemenea, ziarul ceh „Pravo Lidu”, care se afla sub influența stângii partidului socialist, publica cu regularitate corespondențe din România. Din coloanele sale masele muncitoare cehoslovace au aflat despre tragicele evenimente din ziua de 13 decembrie 1918 când la București, din ordinul guvernului liberal și al regelui, s-a tras în muncitorii care demonstau pentru pînă, pace și libertate.

Cu prilejul grevei generale din octombrie 1920, presa socialistă cehoslovacă a publicat corespondențe din România în care înfățișa pe larg situația grea, desfășurarea grevei generale, represiunea. Condamnînd măsurile reacționare luate de guvernul Averescu—Argetoianu împotriva muncitorilor greviști, ziarul „Pravo Lidu” arăta: Cu toate că de la terminarea grevei generale au trecut mai bine de 6 săptămîni, starea de asediu și cenzura continuă, ba guvernul a militarizat și toate administrațiile căilor ferate și tribunalele militare sînt în plină acțiune, sute de bărbați de încredere ai muncitorilor sînt în temnițe, iar familiile lor trăiesc în cea mai mare mizerie. Multe stabilimente de stat au fost închise și din cauza aceasta mii de muncitori au rămas în toul iernii fără muncă⁶⁰. Solidarizîndu-se cu lupta clasei muncitoare din România, ziarul sublinia că „Osîndirea socialiștilor este din punct de vedere juridic o monstruozitate...”⁶¹. „Socialismul în România nu e mort, viitorul e al lui...”. Greva generală a fost o piatră de încercare a clasei muncitoare române și este o învățătură pentru viitor⁶². Ziarul „Pravo Lidu” își exprima părerea că „ar fi bine ca din evenimentele românești să tragă învățăminte și proletariatul altor țări”⁶³.

Crearea partidelor comuniste în România și Cehoslovacia a influențat în sens pozitiv dezvoltarea legăturilor reciproce între mișcările muncitorești din cele două țări. „Rude Pravo”, organul de presă al Partidului Comunist Cehoslovac, a luat poziție împotriva arestării Congresului din mai 1921, de constituire al Partidului Comunist Român⁶⁴. Mobilizat de Partidul Comunist Cehoslovac, proletariatul din țara vecină a organizat acțiuni de protest împotriva procesului din „Dealul Spirii” înscenat congresiștilor, s-a solidarizat cu lupta clasei muncitoare române.

*

Concluzia principală care se desprinde din studiul relațiilor româno-cehoslovace este aceea că între România și Cehoslovacia nu au existat niciodată fricțiuni și probleme care să afecteze legăturile reciproce; dimpotrivă, de la început, și-au făcut apariția o serie de factori de ordin politic, economic și cultural care au stimulat legăturile de prietenie dintre cele două țări.

Încheierea Micii Înțelegeri și a convenției militare a fost corolarul lărgirii legăturilor româno-cehoslovace în perioada respectivă. Atît România cît și Cehoslovacia au continuat să promoveze schimburile economice și culturale, au intensificat relațiile politico-diplomatice în interesul consolidării prieteniei tradiționale dintre cele două popoare vecine. Această prietenie, a cărei bază trainică a fost pusă în anii 1918—1921, va urca noi trepte în dezvoltarea sa în anii următori prin multitudinea manifestărilor de solidaritate reciprocă a păturilor și categoriilor sociale largi din cele două țări.

Marele savant român, prieten devotat al poporului cehoslovac, Nicolae Iorga, spunea: să facem din România și Cehoslovacia „un loc în care să se strîngă totdeauna două mîini care s-au căutat de la început”⁶⁵.

FLOREA DRAGNE

⁶⁰ *Adevărul* din 11 mai 1921.

⁶¹ *Adevărul* din 26 aprilie 1921. Declarațiile lui Dvoracek, consilier de legație și însărcinat cu afaceri pentru comerțul extern al Cehoslovaciei.

⁶² *Socialismul* din 30 iunie 1919.

⁶³ Arh. M.A.E. fond 71/1914 E. 2. — 190; ziarul *Pravo Lidu* din 17 decembrie 1920.

⁶⁴ *Idem*.

⁶⁵ Discursul lui N. Iorga cu prilejul participării lui Ed. Beneș la ședința Camerei deputaților din 20 august 1920, în *Neamul Românesc* din 21 august 1920.

LES RELATIONS ROUMANO-TCHÉCOSLOVAQUES (1918—1921)

(Résumé)

Les documents de l'époque attestent que longtemps avant 1918, les roumains, les tchèques et les slovaques établirent d'étroits liens d'amitié basés sur le combat difficile et prolongé mené contre la monarchie d'Autriche-Hongrie.

Les événements du temps de la première guerre mondiale firent des roumains, des tchèques et des slovaques des collaborateurs intimes et dévoués. Pendant l'été et l'automne de l'année 1918, à Paris et à Londres, Masaryk, Beneš et d'autres personnalités politiques tchécoslovaques se trouvant en émigration et des représentants du Conseil National Roumain collaborèrent étroitement, pour dissiper l'idée soutenue par des représentants des grandes puissances de l'Entente que „le démembrement de l'Autriche-Hongrie produira de l'anarchie en Europe Centrale“. Dès lors furent ébauchés les projets de la politique que la Roumanie et la Tchécoslovaquie devaient mener après la guerre.

Les liens politiques amicaux entre les roumains et les tchécoslovaques acquirent un contenu plus profond au moment de la révolution nationale tchécoslovaque d'octobre 1918. La sympathie des soldats roumains de l'armée d'Autriche-Hongrie vis-à-vis des tchèques et des slovaques se transforma, pendant les jours mémorables de la révolution, en des actes concrets d'appui à la lutte de libération nationale du peuple tchécoslovaque.

Pendant les années d'après-guerre, les relations roumano-tchécoslovaques continuèrent à connaître un développement multilatéral. Entre la Roumanie et la Tchécoslovaquie furent jetées les fondements des relations commerciales, furent développées des relations culturelles et politiques. Les pourparlers entre les deux Etats furent prédominés, en général, par leur ancienne sympathie réciproque et par une amitié cordiale, manifestée sous une multitude de formes.

La conclusion de la Petite Entente et de la convention militaire, en août 1920, constitua le corolaire de l'élargissement des relations roumano-tchécoslovaques, pendant la période 1918—1921.

Entre la politique étrangère de la Roumanie et celle de la Tchécoslovaquie existaient aussi des différences issues des conditions spécifiques de chacune d'elles. Mais ces différences n'étaient pas de nature à éloigner ces deux pays. L'essentiel dans leur politique étrangère c'était que l'un et l'autre cherchaient des moyens pour écarter le danger d'une guerre au centre et au sud-est de l'Europe. L'un et l'autre désiraient maintenir le statu-quo territorial, se défendre en commun contre la politique de révision des frontières promue par les milieux revanchards. Aussi bien la Roumanie que la Tchécoslovaquie avaient l'intérêt vital de promouvoir une politique étrangère constructive, de défense et de consolidation de la paix, leur permettant de refaire leurs économies nationales détruites par la guerre.

On signa le Traité d'alliance défensive, la convention militaire et l'accord économique entre la Roumanie et la Tchécoslovaquie. La convention commerciale était fondée sur la clause de la nation la plus favorisée.

Au cours de ces années eurent lieu les premières actions de solidarité des mouvements socialistes des deux pays. La création des partis communistes en Roumanie et en Tchécoslovaquie influença positivement le développement des liens entre les mouvements ouvriers, qui s'accordèrent un appui mutuel à l'occasion de diverses actions.

Pendant les années qui suivirent, la Roumanie et la Tchécoslovaquie continuèrent à promouvoir des échanges économiques et culturels, intensifièrent leurs relations politiques et diplomatiques dans l'intérêt de la consolidation de l'amitié traditionnelle entre les deux peuples voisins.

EVOLUȚIA RELAȚIILOR ROMÂNNO-SOVIETICE ÎN ANII 1928—1929

Evoluția relațiilor dintre România și U.R.S.S. între cele două războaie mondiale constituie pentru istoriografia noastră o problemă principală de cercetare și elucidare. Momente importante de apropiere între cele două țări au fost fie insuficient studiate, fie prezentate în mod eronat. În articolul de față va fi studiat primul act oficial semnat de cele două guverne — protocolul de la Moscova, din 9 februarie 1929 — intrat în istorie sub denumirea de protocolul Litvinov.

Persistența și adâncirea contradicțiilor dintre marile puteri capitaliste, teama guvernelor acestor state față de prestigiul în continuă creștere al țării sovietice, ca și persistența în conștiința popoarelor a imenselor pagube și distrugerii pricinuite de primul război mondial fac ca ani în șir majoritatea țărilor lumii să fie preocupate de găsirea unor mijloace și metode care să ducă la asigurarea păcii și securității în lume, dar mai ales în Europa. Aceste preocupări vor fi materializate în tratate cu caracter general, sau în înțelegeri și alianțe pe plan regional. În atare context se înscriu: pactul Ligii Națiunilor, pactul Briand-Kellogg, Mica Înțelegere, protocolul de la Moscova ș.a.

Un moment important în evoluția relațiilor între marile puteri europene occidentale l-a constituit încheierea acordurilor de la Locarno, semnate la 16 octombrie 1925, între Germania, Franța, Anglia, Italia și Belgia. Cel mai important document a fost „Pactul de garanții renan”, care prevedea inviolabilitatea granițelor franco-germane și germano-belgiene existente, precum și a zonei demilitarizate a Rinului. Garantind frontierele de la Rin ale Franței și Belgiei, acordurile de la Locarno au constituit pe de o parte un punct de plecare al politicii imperialismului anglo-francez de a canaliza viitoarea politică revizionistă a Germaniei spre est, pe care aceasta nu vrea s-o recunoască, iar pe de alta au fost și un rezultat al politicii Angliei, care urmărea să reducă influența Franței în partea centrală și sud-estică a Europei și să submineze relațiile germano-sovietice.

Politica revizionistă a Germaniei a determinat o vie activitate — mai ales în rindul statelor mici și mijlocii, vizate de această politică — în cadrul și în afara Ligii Națiunilor, îndreptată împotriva pregătirilor de război. În acest sens, în 1927, la Liga Națiunilor se votează rezoluția propusă de Polonia, care condamnă războiul de agresiune. Concomitent, în prima jumătate a anului 1927 Franța inițiază un dialog cu Statele Unite în vederea încheierii unui tratat plurilateral pentru renunțarea la război ca mijloc de lichidare a problemelor litigioase dintre state. În aprilie 1928, ambasadorul Statelor Unite la Paris a adus la cunoștința guvernului francez proiectul de tratat conceput de guvernul său. În aceeași lună guvernul francez a trimis guvernelor interesate, inclusiv celui american, un contraproiect de tratat. În urma acestor discuții, tratatul se încheie la Paris, la 27 august 1928 și poartă numele celor doi inițiatori: Briand-Kellogg. Din primul moment, el a fost semnat de 15 state: Franța, S.U.A., Germania, Marea Britanie, Belgia, Italia, Japonia, Polonia, Cehoslovacia, Canada, Australia, India, Irlanda, Noua Zeelandă și Uniunea Sud-Africană. România a aderat la acest pact la 4 septembrie 1928¹. Parlamentul român

¹ *Monitorul Oficial*, nr. 15 din 15 martie 1929.

l-a ratificat în ianuarie 1929. Pactul Briand-Kellogg, sau tratatul de la Paris, cum a mai fost denumit, a întrunit în scurt timp semnăturile a 63 de state. „Numărul impresionant al semnăturilor și solemnitatea obligațiilor asumate dădeau pactului Briand-Kellogg o autoritate morală și politică pe care nu o mai cunoscuse nici un pact asemănător în istoria diplomației mondiale”².

Prin acest tratat, părțile semnate „declară solemn, în numele popoarelor lor respective, că condamnă recursul la război pentru rezolvarea diferendelor internaționale și renunță la el ca instrument de politică națională în relațiile lor mutuale”³; statele semnate se obligau să folosească numai mijloace pașnice în tranșarea conflictelor dintre ele. Tratatul urma să intre în vigoare numai după ratificarea de către cele 14 state semnate și după depunerea tuturor instrumentelor de ratificare la Washington. El rămânea deschis „cât timp va fi de trebuință pentru adeviziunea tuturor celorlalte puteri din lume”⁴.

Pentru prima oară era repudiat războiul într-un act oficial de asemenea amploare. Dar formulările imprecise ale tratatului dădeau posibilitatea unor mari puteri de a interpreta conform intereselor lor o împrejurare sau alta, prevalându-se de acest pact în justificarea unor acțiuni militare. Totodată, pactul nu cuprindea nici un fel de sancțiune împotriva acelor care l-ar fi încălcat și nici o prevedere cu privire la organizarea unor mijloace eficiente de aplicare a lui. Slăbiciunile lui erau determinate mai ales de faptul că el nu se sprijinea pe măsuri de dezarmare, de reducere a potențialului militar al marilor puteri. Cu toate aceste carențe, popoarele lumii, dar mai ales statele mici și mijlocii, au salutat cu satisfacție semnarea pactului Briand-Kellogg, sperând în organizarea păcii și securității generale.

*

În această perioadă, România și-a îndreptat politica sa externă spre un sistem de relații și acorduri internaționale care să asigure menținerea păcii, a bunei vecinătăți, independenței și integrității teritoriale a țării. Pe atare linie, s-au întărit relațiile României cu statele din Mica Înțelegere și cu Polonia, s-a dus o politică de alianță cu Franța, Anglia și Italia.

Dându-și seama de adevăratele tendințe ale „Pactului de garanții renan”, guvernul român s-a arătat ostil față de acesta și, prin I. G. Duca, ministrul de externe, a declarat: „Am hotărât să urmărim de aproape chestiunea pactului... și să ne concentrăm spre a evita ca el să se prezinte ca o întocmire menită să împartă Europa în două: țări cu hotarele garantate și țări cu hotarele negarantate”⁵.

Polonia și Cehoslovacia, aliatale României, se aflau în situația de a avea hotarele apusene negarantate prin acordurile de la Locarno, — deși Franța a încercat, prin acorduri bilaterale încheiate cu aceste două state, să le dea unele speranțe. Aceasta a făcut ca atât Polonia cât și Cehoslovacia să întreprindă acțiuni menite să asigure împotriva unui atac german frontiera lor de apus. Se încearcă organizarea unui Locarno răsăritean al cărui factor principal trebuia să devină Uniunea Sovietică.

Teama față de pericolul revizionist german a determinat statele Micii Înțelegeri și Polonia să acționeze spre îmbunătățirea relațiilor cu marele stat socialist. Convenția de alianță polono-română din 3 martie 1921 se transformă în 1926 în tratat de garanții, care prevedea la articolul 1 că „România și Polonia își iau îndatorirea de a respecta în chip reciproc și a menține contra oricărei agresiuni externe integritatea lor teritorială actuală și independența politică prezentă”⁶. În aceeași perioadă, România a încheiat tratate de prietenie bilaterale cu unele dintre marile puteri. La 10 iunie 1926, ea a semnat un tratat de prietenie cu Franța, la care se

² I. M. Oprea, *O etapă rodnică. Din istoria relațiilor diplomatice româno-sovietice 1928—1936*. București, 1967, p. 24.

³ *Interesele și drepturile României în texte de drept internațional public*, cu un studiu introductiv de N. Dașcovici, Iași, 1936, p. 43.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Arhiva M.A.E., fondul nr. 71/U.R.S.S., dosarul nr. 81, fila 140.

⁶ *Interesele și drepturile României în texte de drept internațional public*, p. 411.

adaugă un protocol prin care România se angaja să nu comită acte de agresiune împotriva vecinilor săi și mai ales a Rusiei Sovietice. Ea se obliga „De a nu ataca Rusia cu trupele sale regulate“, și de a nu tolera formațiunea pe teritoriul ei de trupe neregulate de atac contra Rusiei⁷. Un tratat asemănător a fost încheiat și cu Italia, la 17 septembrie 1926.

Organizarea și stabilirea păcii în centrul și estul Europei nu se putea baza numai pe alianța cu statele occidentale, ci, în primul rând, pe statornicirea unor relații amicale de bună vecinătate și a unor alianțe care să cuprindă toate statele din această regiune, din care Uniunea Sovietică nu putea în nici un caz să lipsească. Dintre toți vecinii săi europeni, România era singura țară cu care Rusia Sovietică nu stabilise încă relațiile diplomatice, deși între reprezentanți ai celor două țări avuseseră loc mai multe contacte și tratative în vederea normalizării raporturilor dintre ele.

Pactul Briand-Kellogg, din august 1928, care a determinat o slăbire a încordării în viața politică internațională, a favorizat reluarea dialogului dintre U.R.S.S. și România. La 31 august 1928, U.R.S.S. a aderat la Pactul Briand-Kellogg. Dar cu acest prilej, ea a exprimat și o serie de rezerve la prevederile acestuia în legătură cu faptul că el nu conținea nimic referitor la dezarmare și că nu făcea precizarea că trebuie interzise și războaiele duse împotriva mișcărilor de eliberare a popoarelor subjugate de imperialism. Guvernul sovietic, prin M. M. Litvinov, comisar adjunct al afacerilor externe, a luat inițiativa punerii neîntârziată în aplicare a pactului Briand-Kellogg, propunând, la 29 decembrie 1928, guvernelor Poloniei și Lituaniei, cu care Rusia Sovietică avea relații diplomatice, încheierea unui protocol special în acest scop.

Proiectul de protocol remis de guvernul sovietic celor două guverne prevedea la articolul 4 posibilitatea ca și alte state să adere la acesta. La 2 ianuarie 1929, guvernul polonez, în baza obligațiilor stipulate în tratatul româno-polonez din 1926, a informat guvernul român despre inițiativa sovietică; iar la 3 ianuarie, guvernul român a comunicat verbal guvernului polonez că „n-are nici o obiecțiune de principiu de făcut la propunerea sovietică“, dar „crede că este în interesul, atât al Poloniei cât și al României, ca eventuala punere în vigoare anticipată a pactului Kellogg să aibă loc în mod simultan pentru toate țările limitrofe Rusiei“⁸. În răspunsul dat la 10 ianuarie lui Litvinov, reprezentantul Poloniei, ținând seama de sugestia României, a arătat că Polonia este gata să accepte propunerea sovietică, dar că la semnarea acestui protocol trebuiesc invitate și Finlanda, Estonia, Letonia și România, deoarece problema securității în Europa de est „trebuie tratată în comun de toate statele interesate“⁹. În nota de răspuns din 13 ianuarie 1929, referitor la țara noastră guvernul sovietic arată că, aderând la pactul Kellogg, și-a luat obligația și față de România „de a renunța la război ca mijloc de regulare a litigiilor“¹⁰ și că este de acord cu aderarea României la protocol.

Pentru definitivarea textului protocolului a continuat schimbul de păreri între reprezentanții sovietici și polonezi. Din partea sovietică era însărcinat M. M. Litvinov, iar din partea Poloniei, Patek, ministrul polonez la Moscova. A suscitat discuții și schimburi de note preambulul proiectului de tratat elaborat de Litvinov, care definea starea raporturilor dintre statele aderente. Guvernul român, prin delegatul polonez, a insistat ca formularea „pentru a consolida relațiile de bună vecinătate“ să fie înlocuită cu următoarea: „pentru a consolida starea de pace existentă și relațiile de bună vecinătate“. După discuții, s-a ajuns la formula unanim acceptată: „pentru a contribui la menținerea păcii între țările lor“¹¹. Prin această formulare se elimina controversa dintre guvernul român și cel sovietic că între cele

⁷ *Op. cit.*, p. 424.

⁸ Arhiva M.A.E., fondul nr. 71/U.R.S.S., dosarul nr. 81 fila 278.

⁹ *Loc. cit.*, fila 279.

¹⁰ Arhiva M.A.E., fondul nr. 71/U.R.S.S., dosarul nr. 81 fila 279.

¹¹ *Monitorul Oficial*, nr. 32 din 17 aprilie 1929.

două state ar fi existat o stare de război*. Atare definiție cuprinsă într-un act oficial de politică externă servea în același timp ambelor state în desfășurarea relațiilor lor externe cu alte state.

După definitivarea textului, s-a fixat data de semnare la 7 februarie 1929 la Moscova. Din cauze neprevăzute ea s-a amînat pentru 9 februarie. Din partea României, trimis ca să-l semneze, a fost desemnat Carol Davila, ministrul țării noastre la Varșovia. În 9 februarie, la Moscova, protocolul a fost parafat de reprezentanții guvernelor Estoniei, Letoniei, Poloniei, României și U.R.S.S. El a intrat în istorie sub denumirea de „Protocolul de la Moscova” sau „Protocolul Litvinov”, după numele inițiatorului său. Acest protocol a fost încheiat în scopul „de a pune în vigoare fără întîrziere, între popoarele acestor țări, tratatul de renunțare la război, ca instrument de politică națională, semnat la Paris, la 27 august 1928”¹². Punerea lui în vigoare — conform articolului 2 — era valabilă independent de intrarea în vigoare a tratatului Briand-Kellogg. El se aplica imediat ce era ratificat de organele legislative ale statelor semnatare. Una dintre principalele sale prevederi era și aceea că el rămînea deschis adeziunii oricărui stat doritor de a contribui neîntîrziat la menținerea și consolidarea păcii în această parte a lumii.

Cu ocazia semnării protocolului, M. M. Litvinov, reprezentantul Uniunii Sovietice, vorbind despre politica de pace și bună vecinătate a guvernului U.R.S.S., declara: „Faptul că printre noi se află, în calitate de delegat semnat al protocolului, reprezentantul unui stat cu care Uniunea nu are relații diplomatice normale... nu este decît o dovadă mai mult despre spiritul pașnic de care este însuflețită Uniunea Sovietică”¹³. Exprîmînd satisfacția guvernului român pentru semnarea acestui pact, în ședința parlamentului din 14 februarie 1929, G. G. Mironescu, ministrul afacerilor externe, printre altele, declara: „Prin aceasta, situația dintre România și Rusia este clarificată. Ambele state declară că se găsesc actualmente în stare de pace și că voiesc să contribuie la menținerea acestei păci actualmente existentă... Obținînd solidaritatea tuturor țărilor de la Marea Baltică pînă la Marea Neagră, am dat protocolului Kellogg o eficacitate locală, speranța că se va dezvolta, spre a deveni un Locarno al Orientului Europei”¹⁴.

Parlamentul român a primit cu satisfacție semnarea protocolului Litvinov, la tribună perindîndu-se rînd pe rînd exponenți ai tuturor partidelor politice reprezentate în acest for, care și-au exprimat aprobarea, printre ei numărîndu-se: N. Iorga, I. G. Duca, dr. N. Lupu, O. Goga, L. Rădăceanu ș.a. Ratificarea protocolului în parlamentul României s-a făcut cu unanimitate și în mijlocul unei entuziaste manifestații pentru pace din partea tuturor grupărilor politice. Acest eveniment important a avut un larg ecou în rîndurile opiniei publice și în presa vremii, care se vedeau eliberate de psihoza unei continue nesiguranțe în relațiile dintre cele două state vecine. Toate ziarele au publicat la loc de frunte mersul tratatelor, precum și rezultatele lor, acordînd largi spații comentariilor asupra semnificației semnării acestui protocol. Sub titluri semnificative ca: „Pactul cu Rusia”, „România semnează protocolul Litvinov”, „Europa și protocolul de la Moscova”, „Primul pas”, „Pacea ruso-română”, „Pace cu Rusia!”, „Protocolul sovietic de neagresiune”, „Protocolul Litvinov și raporturile noastre cu Rusia” și multe altele, era dezbătut în coloanele presei cotidiene românești importantul pas făcut în direcția normalizării relațiilor româno-sovietice.

Organe de presă muncitoare legale, conduse de Partidul Comunist, ca: „Înainte”, „Viața muncitoare” ș.a. au salutat cu căldură semnarea acestui protocol, exprîmîndu-și convingerea că relațiile de bună vecinătate dintre cele două țări vor cunoaște o continuă îmbunătățire. Astfel, ziarul „Înainte” din 17 februarie 1929 scria că s-a consfințit „menținerea păcii existente între U.R.S.S. și România”. „După 12 ani de totală nesiguranță în politica externă a Răsăritului se face un prim pas spre

* Între cele două state, după cum remarcase însuși Lenin, la 6 februarie 1921, n-a existat o stare de război. „Desigur că — arăta Lenin — după ce la noi a fost lichidat complet frontul lui Vranghel, e mai puțin probabil ca România, care într-un moment favorabil pentru ea nu s-a hotărît să pornească război, să se hotărească să pornească acum...”, V. I. Lenin, *Opere*, vol. 32, E.S.P.L.P. 1956, p. 99.

¹² *Interesele și drepturile României în texte de drept internațional public*, p. 441.

¹³ *Op. cit.*, p. 440.

¹⁴ *Monitorul Oficial*, nr. 32 din 17 aprilie 1929.

normalizare — scria „Socialismul“, organ al Partidului social-democrat, în numărul său din 10 februarie 1929. Evenimentul este important pentru desfășurarea viitoare a relațiilor internaționale și plin de învățăminte și pentru unii și pentru alții... Astăzi avem cu Rusia un tratat de neagresiune. Îl dorim sincer și trainic. Salutăm azi acest eveniment, în speranța că în curînd se va merge mai departe și se va ajunge la ceea ce noi, muncitorii, cerem de zece ani: reluarea relațiilor cu Rusia Sovietică“.

Salutînd hotărîrea de semnare a pactului de către România și U.R.S.S. ca un prim pas spre normalizarea relațiilor dintre cele două țări, ziarul „Adevărul“ din 7 februarie 1929, printre altele, scria: „Să sperăm că raporturile de corectă vecinătate dintre noi și Rusia se vor desăvîrși. Nu ne interesează politica internă a Rusiei, cum nici pe ea nu poate — nu trebuie — s-o intereseze politica noastră internă. Stăpîni fiecare acasă la noi, orînduindu-ne casa cum socotim de cuviință, fără să privim peste gard, în curtea vecinului și mai ales, fără să ne amestecăm acolo — să sperăm că vom ajunge la acea colaborare pe care o reclamă spiritul vremii... Cu această nădejde, salutăm cum se cuvine primul pas“, „Prin aceasta... pacea în această parte a lumii va fi consolidată și va fi prin urmare permis și celor sceptici să privească de azi înainte viitorul cu mai multă liniște și cu mai multă încredere“ — scria ziarul „Viitorul“, organ al Partidului Național Liberal, în ziua de 7 februarie 1929. Numeroase articole apărute în presa burgheză a vremii au relevat însemnătatea acestui act diplomatic. „Evenimentul prezintă, fără îndoială, o importanță considerabilă — scria „Dimineața“ din 7 februarie — fiindcă el înseamnă primul pas făcut pentru stabilirea unor raporturi normale între noi și Republica Sovietică“.

„Pentru România — scria ziarul „Ultima oră“ din 9 februarie — protocolul din Moscova are însă semnificație și valoare specială. Este pentru întia dată cînd un reprezentant al guvernului român trece pe teritoriul Rusiei; pentru întia dată cînd statul român figurează ca parte a unui contract cu statul sovietic. Aceasta echivalează, orice s-ar spune, cu recunoașterea »de jure« a sovietelor“.

Comentînd ecoul general favorabil produs în opinia publică românească de semnarea protocolului Litvinov, ziarul „Izvestia“ din 29 februarie scria că „Protocolul de la Moscova a găsit aderenți înfocați în România“. De asemenea, acest act diplomatic a avut un ecou favorabil și în presa din Franța, S.U.A., Austria ș.a. Ziarul „Chicago Daily News“, de pildă, scria în aceste zile: „Semnarea protocolului special (Litvinov) reprezintă un act diplomatic de importanță mondială“. Iar „Neue Freie Presse“ — din Austria — arată că „Pactul de la Moscova este, desigur, numai o demonstrație, dar și această demonstrație are o importanță istorică“.

Cu toate că în relațiile dintre statul român și cel sovietic mai rămîneau în suspensie o serie de probleme, semnarea protocolului de la Moscova a constituit o etapă importantă în reluarea raporturilor normale dintre cele două țări vecine. Semnarea protocolului a fost și un rezultat al luptei clasei muncitoare și a organizațiilor sale politice și profesionale în frunte cu P.C.R., care în perioada imediată de după crearea sa a acționat cu energie pentru o politică de pace și bună vecinătate cu U.R.S.S., pentru recunoașterea statului sovietic și reluarea raporturilor normale cu el.

Protocolul de la Moscova a fost un act de pace care a dus la destinderea în raporturile dintre statele capitaliste semnatare și U.R.S.S. și mai ales dintre România și Rusia Sovietică. În perioada care a urmat semnării protocolului Litvinov, relațiile româno-sovietice cunosc o îmbunătățire treptată, ajungîndu-se ca, în anul 1934, să se stabilească relații diplomatice normale între cele două țări.

THE EVOLUTION OF ROMANIAN-SOVIET RELATIONS, 1928—1929

(Abstract)

In the article entitled „The Evolution of Romanian-Soviet Relations, 1928—1929“, M. C. Stănescu and D. Tuțu analyse the circumstances in which there was signed the Moscow Treaty, in 9-th February 1929, known as the Litvinov Protocol.

On the basis of some archive documents and of the contemporary press, the authors present the relations among the European states in the years 1927—1928, the conditions in which there was signed the Briand-Kellogg Treaty, as well as the adherence of Romania and the U.S.S.R. to this treaty. The article underlines particularly the interventions of the Romanian government in view of Romania's adherence to the treaty proposed by the Soviet Union, to Poland and some other neighbouring countries, for an immediate application of the Briand-Kellogg Treaty.

The authors analyse the document signed at Moscow in 9-th February 1929, and stress mainly its importance for the ulterior development of the good neighbouring relations between Romania and the U.S.S.R. The Romanian public opinion — stress the authors — had received with a profound affirmative interest the news concerning the signature of the Moscow Protocol, which marked a new important stage in the history of the normal relations between these two neighbouring countries. The Litvinov Protocol was an act of peace which brought a new atmosphere in the relations between the capitalist countries and the U.S.S.R., and mainly between Romania and Soviet Russia.

LUPTA PENTRU UNITATEA STATALĂ OGLINDITĂ ÎN DOCUMENTELE MUZEULUI DE ISTORIE A PARTI- DULUI COMUNIST, A MIȘCĂRII REVOLUȚIONARE ȘI DEMOCRA- TICE DIN ROMÂNIA

Muzeul de istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, adevărată frescă în imagini a unui îndelungat drum parcurs, ne poartă prin intermediul exponatelor sale pe urmele istoriei mișcării muncitorești din România, în contextul istoriei țării, sub raportul dezvoltării sale economice, politice, sociale și științifice. Documente, fotografii, ziare ale timpului, obiecte autentice diferite, grafice, hărți, stampe sau desene, toate acestea sînt tot atîția factori care acționează pozitiv în sensul percepției de către vizitatori a istoriei luptelor poporului român pentru eliberarea socială și națională, din trecutul îndepărtat pînă în vremurile noastre.

Vizitatorul se află în fața unui vast documentar istoric pășind prin cele 14 săli ale muzeului, care prezintă elemente ilustrative începînd cu geto-dacii, romanii și formarea poporului român în primul mileniu al erei noastre și terminînd cu realizările grandioase ale epocii desăvîșirii construcției socialismului în România și a perspectivelor mărețe puse în fața poporului român de către cel de al IX-lea și al X-lea Congres al Partidului Comunist. Sînt mărturii elocvente privind un trecut istoric bogat în fapte și emoționante prin simbolurile pe care unele mărturii autentice le reprezintă. Ele redau imensele eforturi ale poporului român, pentru menținerea ființei sale naționale, pentru emanciparea socială și națională. În făurirea educației patriotice, în realizarea cunoașterii și înțelegerii mai adînci a trecutului istoric, tineretul în special, vizitatorii de toate vîrstele și de orice categorie în general găsesc în acest muzeu învățăminte prețioase.

Din prima sală a Muzeului răzbate aspirația seculară a românilor la unitate națională pe baza originii lor comune, lupta pentru realizarea statului unitar și întărirea acestuia. Constituirea la începutul Evului Mediu a țărilor române Țara Românească, Moldova și Transilvania, iar mai apoi vicisitudinile istorice care au urmat nu au frînat tendința de unitate, nu au estompat conștiința unității naționale, ci dimpotrivă, așa cum confirmă evenimentele și mărturiile vremii, s-a imprimat adînc și s-a perpetuat la poporul român conștiința despre unitatea de neam și limbă. Între țările române s-au statornicit relații de natură politică, economică, militară, culturală care au contribuit substanțial la menținerea legăturilor firești ale populației. În muzeu se prezintă o hartă a relațiilor economice între cele trei țări române pe care sînt marcate: principalele localități apărute în secolele 14—16, cetățile constituite în vederea asigurării apărării, iar rețeaua de drumuri comerciale evidențiază punctele geografice care facilitau contactele economice la acea dată. Tre-cătorile Carpaților înlesneau asemenea legături. Dintre documentele care redau rela-țiile economice între țările române, amintim un document din 1386 reprezentînd privilegiul acordat de către Vladislav, voievodul Țării Românești, negustorilor din Brașov, cel semnat la 1415 de Mircea cel Bătrîn, privind înlesnirile pentru negustori din același oraș, precum și un tabel grafic cu numărul de localități și de participanți la comerțul între Țara Românească și Moldova cu Brașovul. Asemenea legături eco-nomice au constituit unul din însemnații factori care au asigurat poporului român posibilitatea de a lupta cu vigoare pentru apărarea independenței țărilor române împotriva cîmpărilor străini în decursul secolelor XIV—XVI. Desfășurînd nume-

roase bătălii împotriva imperiului otoman, pentru independență, românii de pe cele două versante ale Carpaților participau uniți la lupte, ca cea de la Rovine (1394). Belgrad (1456), Vaslui (1475).

Un panou central din prima sală redă momentul realizării pentru prima dată a unirii țărilor române de către Mihai Viteazul. Necesitatea luptei antiotomane, necesitatea concentrării tuturor potențelor țărilor române împotriva expansiunii turcești impuneau unirea acestora într-un stat centralizat, pe care Mihai Viteazul l-a realizat sub egida sa. Grupajul de documente, printre care cel cu sigiliu aplicat, emis la 26 septembrie 1600, îl atestă pe Mihai Viteazul „din mila lui Dumnezeu, Domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată țara Moldovei”. Prima unire a țărilor române devenise un fapt. Deși de scurtă durată, realizarea unității politice a românilor prin fapta lui Mihai Viteazul nu dură decît scurtă vreme; dar amintirea acestei fapte a dăinuit puternic, constituind pentru o serie întreagă de domni, atît de o parte, cît și de alta a Carpaților, un ideal politic.

În perioada ce a urmat lui Mihai Viteazul și actului realizat sub conducerea sa, ideea unității statale s-a manifestat cu accente tot mai pronunțate, fiind însoțită de acțiuni comune de solidaritate ale românilor, potrivit necesităților istorice ale perioadei respective. La sfîrșitul secolului al XVII-lea Transilvania cade sub dominația habsburgică, în urma ofensivei militare a acesteia.

Conștiința de unitate a poporului român s-a perpetuat, s-a dezvoltat și consolidat și prin manifestări de cultură care propagau ideea unității de origină și limbă. Începutul scrierii în limba noastră în secolul al XVI-lea, apariția primelor tipări-turi în această limbă, printre care Codicele Voronețian, Psaltirea Scheiană (expuse în muzeu), apoi extinderea scrisului în limba română, cu apariția unor lucrări de istorie, de literatură, știință, toate acestea au reprezentat momente pe calea răs-pîndirii culturii românești. Sînt expuse portrete ale cronicarilor din secolul al XVII-lea Miron Costin și Constantin Cantacuzino, ale lui Dimitrie Cantemir, ale mitropoliților Antim Ivireanu și Dosoftei, propagatori inspirați ai ideii unității de origină și limbă a poporului român, a originii sale latine. Cei ce au preluat și au dezvoltat ideea latinității la poporul nostru, susținînd temeinic pe cea a unității și continuității pe teritoriul carpato-danubian, au fost reprezentanții Școlii Ardelene: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, care au demonstrat cu argumente istorice și filologice unitatea de origină și limbă a tuturor românilor. În muzeu se află expus un facsimil după celebrul document din 1791 cunoscut sub numele de „Supplex Libellus Valachorum” prin care românii din Transilvania cereau ca „națiunea română să fie repusă în drepturile sale de care a fost despoiată, datorită vitregiei vremurilor, alături de celelalte națiuni ale Transilvaniei: maghiari, sași și secu”.

Manifestările pentru unire s-au făcut auzite în deceniul premergător revoluției de la 1848; ele au răsunit puternic în timpul revoluției burghezo-democratice de la 1848 (prezentată în cea de a doua sală a muzeului). Românii din Moldova cereau în „Prințiipiile noastre pentru reformarea patriei” și în „Dorințele partidei naționale” să se unească cu Țara Românească, iar cei de aici, la rîndul lor, cereau unirea cu Moldova. În mai 1848, ca un ecou al dorinței românilor din Transilvania, a răsunit chemarea „să ne unim cu Țara”.

În Muzeul de istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, cîteva panouri sînt consacrate Unirii Principatelor Române în ianuarie 1859, moment care a marcat crearea statului național modern român, constituind o premisă esențială în lupta pentru cucerirea independenței de stat și a polarizat aspirațiile de unitate a românilor aflați încă sub dominație străină. Documente ale unirii principatelor purtînd patina vremii ne poartă pe urmele acestui moment deosebit din istoria țării.

Publicațiile vremii consemnau protestul populației românești față de alipirea Transilvaniei la Ungaria în urma trecerii la dualismul austro-ungar în 1867, fapt care a accentuat procesul de limitare a drepturilor politice și economice ale românilor în Transilvania. Ziarul „Federațiunea” din 4 (16) mai 1867 exprimă tocmai aceste sentimente de protest.

Exponatele muzeului din cea de a II-a sală reflectă începuturile dezvoltării capitaliste a României, apariția burgheziei, care au determinat nașterea și dezvoltarea

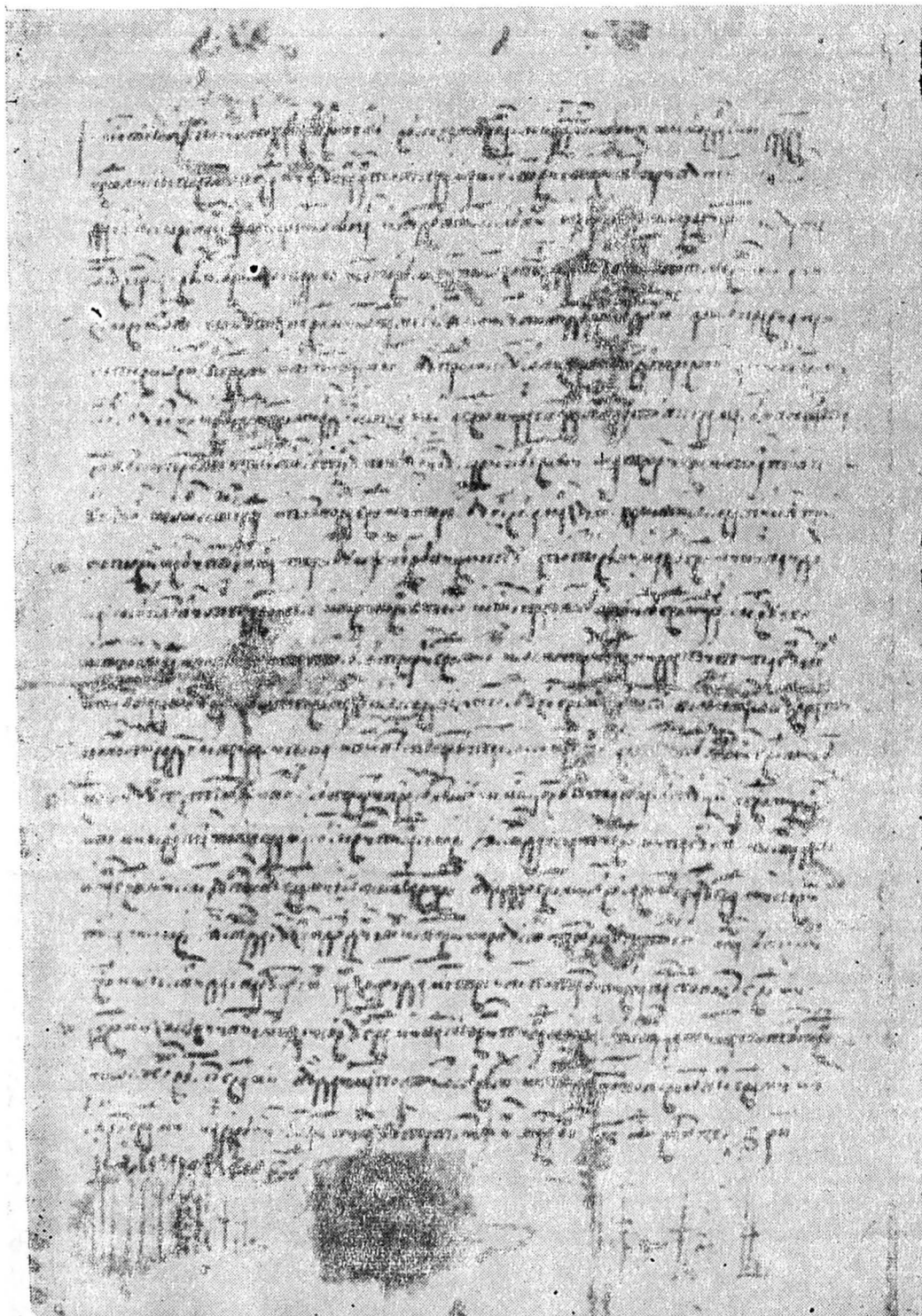

Fig. 1. — Document din 1600, sept. 26, dat de Mihai Viteazul ca domn al celor trei țări românești.

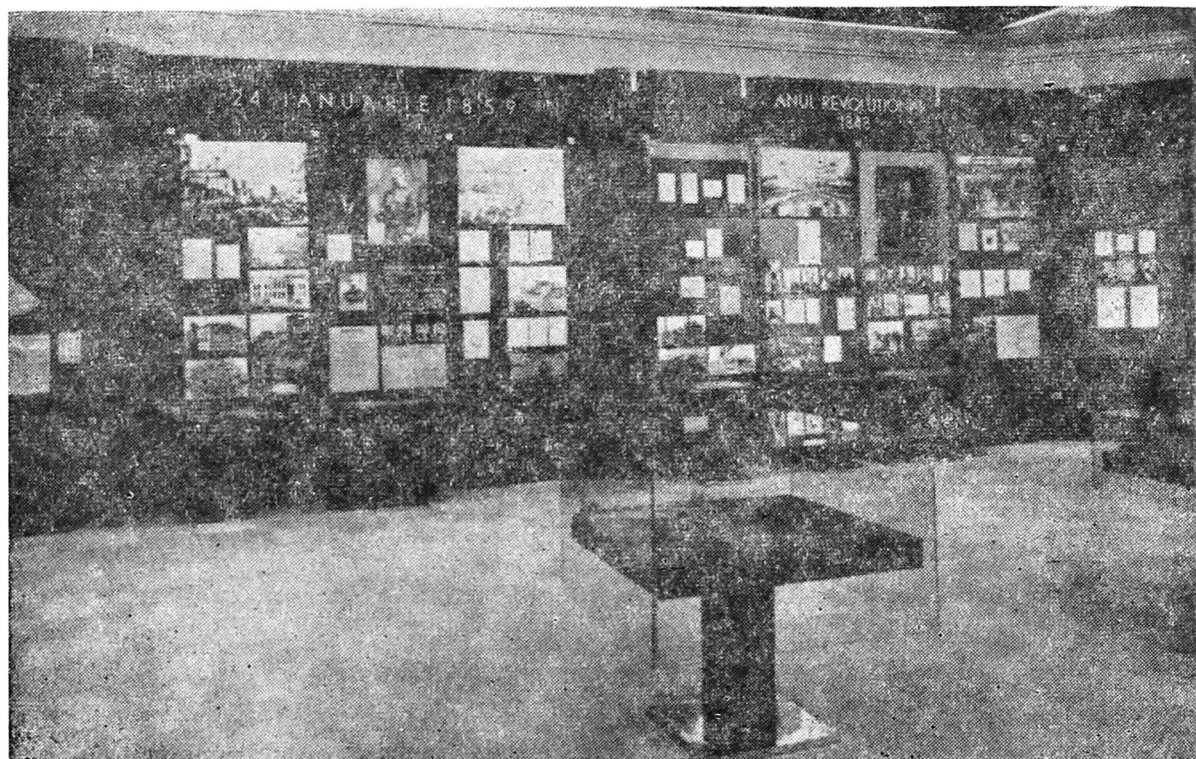

Fig. 2. — Anul revoluționar 1848 în țările române. Unirea Principatelor — 24 ianuarie 1859 (sala a II-a).

Fig. 3. — Poporul român la Adunarea Națională a Unirii.

proletariatului, clasa socială care va prelua și va ridica pe o treaptă superioară lupta pentru eliberare socială și națională a poporului român. Mișcarea muncitorească, ca purtătoare a idealurilor superioare ale națiunii, se va afla de aici înainte în rindul luptătorilor celor mai consecvenți ai poporului.

Cînd în 1892 Memorandumul, cuprinzînd principalele revendicări ale populației românești din Transilvania, era înaintat împăratului de la Viena, întreaga țară s-a solidarizat cu lupta memorandiștilor. S-au publicat manifeste, au fost organizate manifestații de masă, iar mișcarea muncitorească a participat activ la toate aceste acțiuni. Arestării și condamnării memorandiștilor în urma procesului de la Cluj, al cărui act de acuzare îl citim în „Gazeta Transilvaniei” din 11 (23) decembrie 1893, le-au răspuns protestele puternice ale diferitelor categorii de oameni. Organul social-democrat, ziarul „Munca”, la 29 mai 1894 insera în coloanele sale articolul „Condamnarea de la Cluj” în care se arăta că „noi socialiștii... nu putem fi decît pentru drepturile naționalităților și dezrobirea popoarelor, mai ales pentru dezrobirea tuturor românilor. De aceea protestăm contra sentinței juraților de la Cluj, protestăm împreună cu frații noștri socialiști unguri, care ca și noi, nu pot decît să vestească purtarea burgheziei ungurești”. Iar ziarul „Dacia viitoare”, în aprilie 1893 scria: „Junime română, străbunii noștri ne-au conservat limba și pămîntul strămoșesc; părinții noștri au făcut unirea... Acum e rindul nostru, nouă ne este dat a completa unitatea națională, a întări libertatea și a face ca egalitatea să nu fie un van nume”.

Exprimînd creșterea forțelor politice care s-au găsit în fruntea mișcării de eliberare națională din Transilvania la acea vreme, documentele din muzeu menționează înființarea în urma conferinței de la Sibiu din mai 1881 a Partidului Național Român.

Reținem dintre documente pe cele referitoare la crearea secției române a Partidului Social-Democrat din Ungaria, cu organul său de presă „Adevărul” (Glasul poporului), pe cele referitoare la activitatea acestei secții, precum și cele care reflectă lupta pentru drepturi și libertăți democratice desfășurată în Transilvania la sfîrșitul secolului XIX și în primele decenii ale secolului XX, cu acțiunile populare, cu diferitele publicații românești care au apărut, precum și alte documente.

Evenimentele istorice care s-au succedat și îndeosebi cele din perioada primului război mondial și de la sfîrșitul acestuia, culminînd cu desăvîrșirea unității statale a poporului român în 1918, ocupă un loc însemnat în documentele sălii a IV-a a muzeului. Fapte, evenimente, acțiuni ale maselor, portrete ale personalităților militante, toate acestea sînt sugestiv prinse într-un ansamblu de fotografii, documente, ziare, hărți etc.

Primul război mondial dezlănțuit de marile puteri imperialiste pentru reîmpărțirea lumii izbucnise în 1914. Manșetele ziarelor apăreau cu litere fonsate: „Conflagrația mondială inevitabilă”, „Războiul ruso-german” etc. România își declarase neutralitatea în urma Consiliului de coroană din august 1914. Transilvania, ca parte componentă, în acel moment, a Imperiului austro-ungar, fusese aruncată în vîltoarea luptelor; situația românilor din Transilvania devenea tot mai grea.

Exponatele muzeului ne conduc pe firul evenimentelor desfășurate în vara anului 1916. Antanta exercita presiuni pentru a determina intrarea României în război în scopul ca cele trei puteri componente, Anglia, Franța și Rusia, să se folosească de bogatele resurse ale țării și de armata română. Citim titluri sugestive publicate în ziarele de atunci: „Antanta ne amenință cu ruperea relațiilor diplomatice, Quadrupla ne pune termen pentru intrarea în acțiune”. În fața României se aflau probleme vitale privind procesul de realizare a statului național unitar, asigurarea independenței și suveranității, a condițiilor pentru dezvoltarea socială, economică și politică a țării. Făurirea statului național unitar constituia o aspirație seculară a poporului român, era o necesitate logică a dezvoltării societății românești. Prevederile Tratatului de alianță încheiat la 4 (17) august 1916 (expus pe un panou) între România și Antantă stipulau că intrarea României în război va duce la recunoașterea de către puterile Antantei a dreptului țării noastre de a intra în posesia teritoriului din Austro-Ungaria locuit de români. Un exemplar original al ziarului „Universul” din 16 august 1916 anunța declararea războiului împotriva Austro-Ungariei. Poporul

român, cu toate că primul război mondial a avut un caracter imperialist, nu a participat la acest război călăuzit de intenții de cotropire. Trupele române înaintază în Transilvania, eliberează Brașovul, Făgărașul și se apropie de Sibiu, fiind întâmpinate de entuziasmul populației pe care îl descriu în cuvinte emoționante cronicarii ziarelor de atunci și le consemnează documentele vremii.

Documentele ilustrează etape ale anilor grei de război, retragerea armatei, a populației orășenești și sătești, „bejenia” descrisă în articole sau prezentată în desene care exprimau toată gravitatea situației țării la sfârșitul anului 1916. În perioada când cea mai mare parte a țării, cu excepția Moldovei, a fost ocupată, o puternică mișcare de rezistență s-a ridicat pe teritoriul supus regimului de ocupație al Puterilor Centrale. O broșură de mici dimensiuni: „Zece cetățeni din Turnu-Severin condamnați la moarte!” și apoi o ordonanță de un roșu aprins, prin intermediul căreia comandamentul german anunța „deportarea unui număr de lucrători din București pentru nesupunere”, un document de arhivă despre amendarea unei comune pentru participarea locuitorilor ei la acțiuni revoluționare, toate acestea sînt evocatoare în ceea ce privește rezistența poporului. În teritoriul ocupat, în Moldova și Transilvania activa cu intensitate mișcarea muncitorească. O fotografie a timpului ne readuce imaginea unei mari demonstrații ce a avut loc la Timișoara cu prilejul zilei de 1 Mai 1917, zi în care într-o serie de orașe se desfășurau pentru prima dată de la izbucnirea războiului manifestații de solidaritate internațională a proletariatului.

În prima jumătate a anului 1917 s-a trecut la refacerea armatei, la completarea rindurilor căreia au contribuit și voluntarii români din armata austro-ungară reînforși din Rusia și care s-au înrolat în unitățile militare românești. Fotografii, documente însoțesc reîntoarcerea acestora la Iași, iar numeroase mărturii ne poartă pe locurile unde în vara anului 1917 la Mărășești, Mărăști și Oituz, în iureșul puternicei contraofensive, ostașii români au oprit trupele germane. Această victorie la care au participat și voluntarii transilvăneni a constituit un moment hotărîtor în lupta pentru eliberarea țării, pentru înlăturarea idealului de unitate.

Drapat în purpură, panoul Marii Revoluții Socialiste din Octombrie cuprinde un însemnat spațiu din cea de a IV-a sală. Eveniment de importanță istorică mondială, această revoluție a deschis epoca trecerii de la capitalism la socialism. Lenin, al cărui portret domină panoul, a fost acela care a redactat „Decretul păcii” și „Decretul asupra pămîntului” ale căror texte le putem citi după „Izvestia” care le publica în zilele lui octombrie 1917. Solidarizarea mișcării muncitorești din România cu proletariatul victorios al Rusiei ne este evocată în chemări și proclamații, în demonstrații și mitinguri, precum și în participarea cu arma în mînă a miilor de muncitori români și a multora din foștii prizonieri români din armata austro-ungară, aflați pe teritoriul Rusiei, în lupta pentru apărarea lui Octombrie.

Sfârșitul primului război mondial a marcat și prăbușirea imperiului austro-ungar, a cărui criză internă se manifestase încă anterior, ducînd o dată cu înfrîngerea pe front la destrămarea acestuia; largă mișcare de eliberare a popoarelor asuprite din fostul imperiu era unul din factorii determinanți ai prăbușirii sale. Acest proces s-a soldat cu apariția unor state noi (Cehoslovacia, Ungaria) sau cu desăvîrșirea unității altora (Iugoslavia, România); a fost un proces obiectiv care se încadra în mersul înainte al dezvoltării statelor naționale. Titlurile ziarelor, pe care le citim, sînt sugestive în acest sens: „Împăratul Carol a abzis”, „Constituirea statelor naționale” etc.

Anul 1918, a marcat puternice acțiuni revoluționare în întreaga țară, demonstrații de masă cu participarea a mii de oameni, un puternic val de greve. La sfârșitul acestui an trupele germane au părăsit țara. Reproduse după unele periodice care apăreau la București, fotografiile duc pe vizitatori în atmosfera marilor adunări în care poporul își exprima bucuria cu prilejul plecării trupelor germane; asemenea mitinguri au avut loc în fața Palatului regal și a statuii lui Mihai Viteazul din București.

Exponatele prezintă în imagini sugestive manifestarea elanului revoluționar în Transilvania acelei perioade. Un grafic marchează principalele localități cuprinse de grevele muncitorimii: Arad, Cluj, Timișoara, Reșița, Dej, Sibiu, Beiuș etc. Ziua

de 1 Mai 1918 a fost sărbătorită într-o atmosferă de solidaritate internațională a proletariatului. Apar în imagini, mergând în rînduri strînse, desfășurînd lozinci revoluționare, muncitori la Oradea, Reșița și în alte orașe, demonstrînd cu prilejul marii sărbători.

În împrejurările prăbușirii monarhiei austro-ungare și ale triumfului Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, care a dat o lovitură puternică sistemului imperialist, a apărut posibilitatea încununării victorioase a luptei de eliberare națională a poporului român, pentru încheierea procesului de formare a statului național unitar. Înfăptuirea desăvîrșirii unității statale, unirea Transilvaniei cu România este opera întregului popor român de pe ambele versante ale Carpaților.

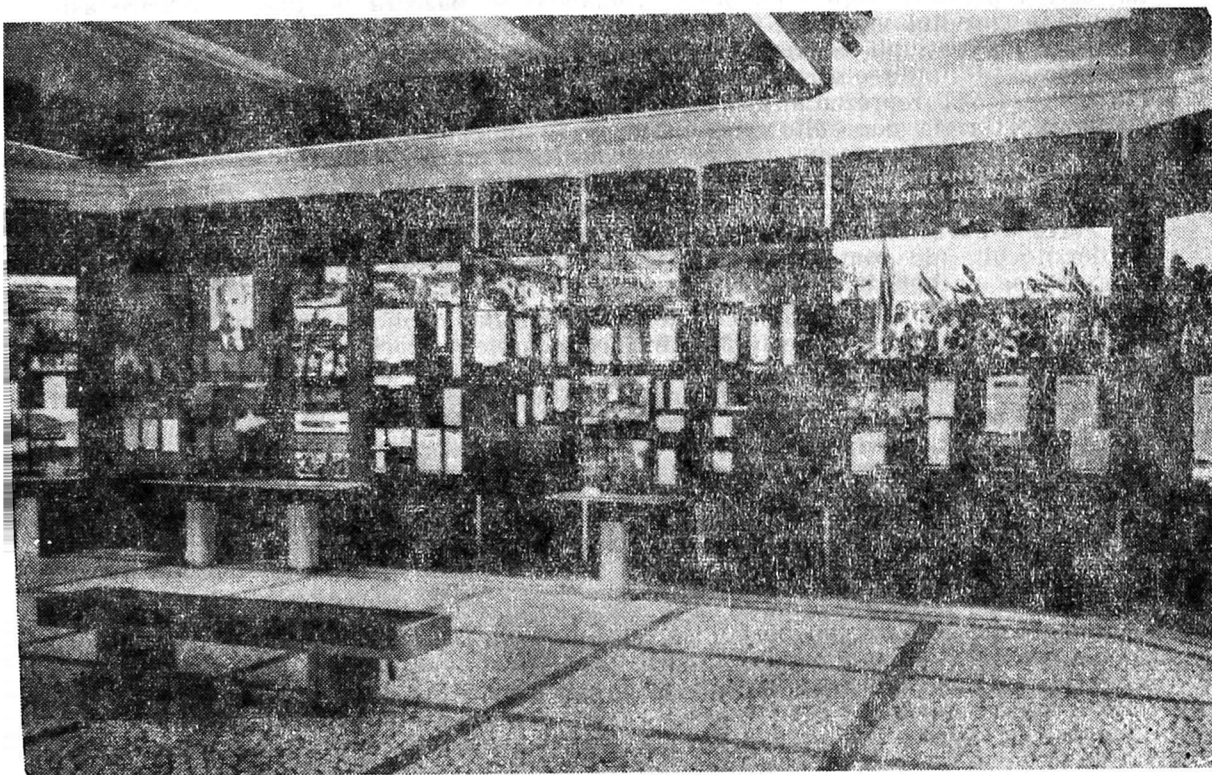

Fig. 4. — Sala a IV-a, 1910—1918.

Grupajele de documente din sala de muzeu se referă la activitatea pregătitoare a unirii și atestă rolul pe care cele două mari partide politice din Transilvania, Partidul Social-Democrat și Partidul Național Român le-au avut în pregătirea și realizarea în fapt a actului unirii. Mișcarea muncitorească din Transilvania, ca forță activă în lupta împotriva asupririi sociale și naționale, a adus o contribuție remarcabilă la realizarea unirii. Într-un facsimil după ziarul „Adevărul” (Glasul poporului), organul P.S.D. din Transilvania, pe prima pagină Emil Isac publica articolul intitulat „Partidul Național Român să intre în acțiune”, din care vizitatorul reține: „Evenimentele politice mondiale nu mai pot scuza tăcerea partidelor politice și ierte-mă iubiții mei frați și prieteni din Comitetul național dacă îi fac atenți la o mare și ireparabilă greșeală a conducerii de a intra în pasivitate chiar atunci cînd nu ar ajunge nici efortul întreg al intelectualității, al energiei, al curajului, ca să-ți poți împlini datoriile care le ai față de neam și omenime”. Muncitorimea română prin reprezentanții ei a inițiat consiliile naționale, de la cel central la cele locale, prezența reprezentanților clasei muncitoare imprimîndu-le un caracter pro-

fund democratic. Masele de țărani exploatați de magnați s-au ridicat la luptă pentru eliberarea socială și națională. În cadrul întregului popor s-a aflat intelectualitatea ardeleană, cunoscută prin tradițiile sale de luptă pentru păstrarea și întărirea culturii românești. O atitudine de adeziune înflăcărată la ideea unirii au manifestat masele populare din vechea Românie.

Ziarul „Adevărul” anunța că în urma ședinței comune a reprezentanților Partidului Social-Democrat și Partidului Național Român s-a constituit la 10 octombrie 1918 Consiliul Național Român. Acesta era alcătuit pe bază de paritate, fiind compus din cîte șase reprezentanți ai celor două partide. În comunicatul publicat în ziare despre constituirea Consiliului Național Român se arăta că „acesta este unicul for care reprezintă voința poporului român și se bazează pe libera hotărîre asigurată de curentul vremii și de voința popoarelor libere”. Amploarea acțiunilor de organizare a națiunii române pe teritoriul Transilvaniei s-a desfășurat larg prin înființarea în lunile octombrie și noiembrie a consiliilor naționale locale în care intrau pe lîngă reprezentanți ai celor două partide și delegați aleși de masele populare. „Gazeta poporului” din Sibiu la 10 noiembrie 1918 comunica cititorilor săi știrea despre crearea unor asemenea consilii la Sibiu, Arad, Timișoara, Blaj, Cluj, Brașov, Sebeș etc. Crearea consiliilor locale exprima caracterul de masă al hotărîrii de realizare a unirii Transilvaniei cu România veche. Consiliul Național Român s-a adresat guvernului maghiar cerînd deplina putere de guvernare asupra teritoriilor locuite de români în Ardeal și Țara Ungurească. În urma tratativelor infructuoase s-a hotărît convocarea adunării de la Alba Iulia.

În „Convocare” pentru adunarea de la Alba Iulia, publicată în ziarul „Românul” din Arad la 8 (21) noiembrie 1918, citim următoarele: „Istoria ne cheamă la fapte... Națiunea română are să-și spună cuvîntul său hotărîtor asupra sorții sale și acest cuvînt va fi respectat de lumea întreagă”. Adunări de alegeri de delegați la Alba Iulia s-au organizat în întreaga Transilvanie. Se păstrează deciziile adoptate în adunările obștești privind persoanele trimise ca reprezentante ale maselor la Marea Adunare Națională. În vitrine expuse în sălile muzeului se găsesc fotocopii după celebrele „Credenționale” cuprinzînd hotărîrea unanimă pentru unire și stabilind delegațiile fiecărei localități. Trimeteau delegați comunele, orașele. Alegeau delegați adunările organizate în numeroase centre de către Partidul Social-Democrat din Transilvania.

Cincizeci de ani au trecut de la această istorică adunare la care, pe lîngă cei 1.228 deputați de drept, au participat pe Cîmpul lui Horea de la Cetate 100.000 de oameni veniți din toate părțile Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Maramureșului. Adunarea adopta hotărîrea istorică prin care Transilvania se unea cu România. O hotărîre asemănătoare — citim într-un document — au adoptat într-o adunare a lor sașii la Mediaș în ziua de 8 ianuarie 1919.

Adunarea de la Alba Iulia trăiește prin deciziile luate în numele întregului popor de către cei adunați în fosta capitală a Transilvaniei; ea trăiește în documentele — mărturii — ce s-au păstrat. Fotografiiile de mari dimensiuni ale Adunării de la 1 decembrie 1918 expuse pe cristalurile panourilor dau momentului semnificația pe care a avut-o. Se disting chipuri de țărani și orășeni, tineri și vîrstnici în straie de sărbătoare. La Alba Iulia au participat și 10.000 de muncitori cu steaguri roșii, reprezentînd muncitorimea organizată din Transilvania.

Muzeul se găsește în posesia a numeroase documente elocvente privind unirea Transilvaniei cu România. Un album original cu imagini ale momentului; fotografiile din timpul Adunării realizate de către fotografii Mirza (azi în viață) care cu aparatul său a surprins momente semnificative de la adunarea din 1 decembrie 1918. Cercetătorii muzeului, în investigațiile făcute în legătură cu Adunarea, au luat contact în satele din jurul Albei Iulii cu martori oculari care le-au pus la dispoziție unele mărturii autentice pe care le-au păstrat. A fost vizitat satul Galtiu, din imediata apropiere a orașului Alba Iulia, bogat reprezentat la adunarea de acum 50 de ani; oameni care sînt acum octogenari s-au adunat și în aduceri aminte au dăruit muzeului fotografii originale cu grupuri de delegați ai comunei Galtiu care au plecat spre Alba, călări sau pe jos. V. Iglăie din această comună, în vîrstă

de 84 de ani, se recunoaște el însuși într-una din fotografii ca purtător de drapel al unui grup de localnici.

La Adunarea din 1 decembrie 1918, Vasile Goldiș, reprezentantul cel mai radical al burgheziei, a citit Rezoluția Marii Adunări Naționale. Ziarul „Izbînda” din 24 (17) decembrie 1918 (mulajul e expus în muzeu) își consacră prima pagină în întregime marelui eveniment. Sub titlul „Transilvania s-a unit cu România”, relatarea despre desfășurarea unirii includea și Declarația Adunării care cuprindea înfăptuiri democratice, atît pentru clasa muncitoare cît și pentru țărănime: reforma agrară, dreptul de asociațiune, întrunire, vot universal, acceptate de burghezie sub presiunea mișcării revoluționare a maselor largi. Întreaga presă din țară, prin articole sau numere speciale, exprima entuziasmul poporului român. Delegații Transilvaniei veniți la București au fost primiți cu mare căldură de către populație.

Mișcarea socialistă din țară care a militat activ pentru unire a apreciat rolul progresist al acesteia, marea însemnătate ce a avut-o desăvîrșirea unității statale, pentru dezvoltarea ulterioară a țării, pentru activitatea mișcării muncitorești pe întreg teritoriul ei.

Într-un apel adresat de P.S.D. din Ardeal „Către poporul român” se sublinia că Adunarea de la Alba Iulia a realizat „Vechiul nostru ideal, unirea tuturor românilor”. Facsimile după manuscrisul unui articol nepublicat al lui Emil Isac, existent în muzeu, exprimă gândurile emoționante ale acestuia legate de momentul pe care el însuși îl trăise cu intensitate.

În Declarația din 19 februarie 1919, publicată în ziarul „Socialismul”, Partidul Socialist și Comisia Generală a sindicatelor din România subliniau: „Prin dreptul de autodeterminare al națiunilor, principiul recunoscut de întregul socialism internațional, românii din teritoriile subjugate și-au manifestat prin hotărîrile adunărilor lor naționale voința de a se uni cu România. Ca socialiști români, internaționaliști, salutăm cu bucurie dezrobirea națională a poporului român din provinciile subjugate pînă acum și respectăm legămintele de unire contractate”.

Crearea statului național român — opera maselor largi din întreaga țară — reprezintă un moment crucial în istoria luptei poporului român pentru eliberarea sa națională, pentru progresul social. S-a realizat astfel cadrul național și social-economic pentru dezvoltarea forțelor de producție, iar prin unirea laolaltă a energiei și capacităților creatoare ale poporului român s-au deschis porți largi pentru întărirea țării.

Vorbind la sesiunea jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată sărbătoririi semicentenarului unirii Transilvaniei cu România, secretarul general al C.C. al P.C.R., și președintele Consiliului de Stat al R.S.R. Nicolae Ceaușescu arăta că actul de la 1 dec. 1918 constituie „un eveniment istoric de importanță crucială în istoria poporului nostru, care a dus la realizarea statului național unitar român și a deschis calea dezvoltării unitare a națiunii noastre”.

Bogatul documentar existent în Muzeul de istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România, prezentat sumar în articolul de față, reprezintă o sursă de cunoaștere a trecutului glorios de luptă al poporului român de-a lungul istoriei sale, a înfăptuirilor remarcabile ale prezentului socialist.

HERBERT RABINOVICI

DER KAMPF UM DIE EINHEIT DES STAATES IN DEN DOKUMENTEN DES MUSEUMS FÜR DIE GESCHICHTE DER KOMMUNISTISCHEN PARTEI, DER REVOLUTIONÄREN UND DEMOKRATISCHEN BEWEGUNG IN RUMÄNIEN

(Zusammenfassung)

Es wird gezeigt, wie sich der Kampf des rumänischen Volkes für staatliche Einheit in den Dokumenten des Museums für die Geschichte der Kommunistischen Partei, der revolutionären und demokratischen Bewegung in Rumänien wider-

spiegelt. Das Material zur Veranschaulichung ist in 14 Sälen ausgestellt, beginnend von den Geto-Dakern, über die Römer und die Entstehung des rumänischen Volkes bis zu den Errungenschaften des sozialistischen Aufbaues in Rumänien und seinen Zukunftsaussichten. Es werden die Bemühungen des rumänischen Volkes zur Erhaltung seiner Wesensart und für die soziale und nationale Befreiung dargestellt.

Dokumente und Ausstellungsgegenstände veranschaulichen die Beziehungen auf wirtschaftlichem, politischem, militärischem und kulturellem Gebiet zwischen den drei rumänischen Länder, der Walachei, der Moldau und Transsilvanien. Sie geben ein Bild über die erste Vereinigung der rumänischen Länder unter Michael dem Tapferen, über die im Jahre 1859 erfolgte Vereinigung der rumänischen Fürstentümer und den rumänischen Unabhängigkeitskrieg des Jahres 1877. Die Verbindung des sozialen mit dem politischen Kampf, die machtvollen Unternehmungen der siebenbürger Rumänen, die Rolle der Arbeiterklasse und der sozialistischen Bewegung zur Verwirklichung der Ideale der nationalen Befreiung finden ihren Ausdruck in den im Museum ausgestellten Zeitdokumenten. Einen besonderen Platz nimmt der Akt vom 1. Dezember 1918 ein, da die grosse Nationalversammlung in Alba Iulia die Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien beschloss.

CONSERVAREA OBIECTELOR DE MUZEU CU AJUTORUL TEHNICII VIDULUI¹

În practica restauratorului de muzeu o preocupare permanentă o constituie conservarea cât mai bună a patrimoniului muzeal. Pînă în prezent s-au elaborat relativ puține metode de conservare absolut sigure, și acestea valabile numai pentru unele materiale și obiecte. Conservarea obiectelor metalice sau a celor de lemn provenite din săpături arheologice rămîne, într-o anumită privință, o problemă deschisă, deoarece o metodă perfectă, — general utilizabilă pentru acestea, nu există. Metodele mai des folosite: tratarea cu diferite ceruri, fierberea în parafină, îmbibarea sau pensularea, — eventual acoperirea prin pulverizare cu lacuri (șerlac, nitroincolor, metacrilat de metil etc.) s-au dovedit adeseori insuficiente din punct de vedere al izolării obiectelor de agenții atmosferici sau din punct de vedere al esteticii exteriorului. Unele obiecte executate din materiale organice, în special cele provenite din săpături arheologice, în urma fierberii lor în parafină suferă grave degradări mecanice (crăpare, fisurare, contractare), astfel cercetarea microscopică ulterioară a structurii lor devine imposibilă.

De multe ori nu atât materialele de protecție folosite, cât mai ales pregătirea prealabilă a obiectelor și tehnologia procedurii de tratare-conservare a lor prezintă neajunsuri.

În laboratorul de restaurare al Muzeului de istorie Cluj, după multe experiențe cu diferite metode și materiale, s-a adoptat și s-a perfecționat — mai ales prin lărgirea zonei lui de utilizare — un procedeu cărui în practica muzeistică i se poate acorda o întrebuintare într-adevăr multilaterală: conservarea obiectelor de muzeu, utilizînd *tehnica vidului*.

În ultimele decenii tehnica vidului cucerește un loc considerabil aproape în toate ramurile industriale și în domeniul cercetărilor științifice. Evident că nici activitatea muzeistică de restaurare și conservare nu s-a putut lipsi mult timp de avantajele acestei ramuri a tehnicii, și azi — departe de a utiliza toate posibilitățile oferite de această tehnică în plină dezvoltare — multe din laboratoarele moderne de restaurare și-au îmbunătățit munca, aplicînd metode bazate pe ea.

Prin tehnica vidului, privind conservarea, se înțelege totalitatea operațiunilor pentru obținerea și menținerea unei presiuni mai joase decît presiunea atmosferică în interiorul unei aparaturi², cu scopul de a îmbunătăți proprietățile unor materiale sau obiecte.

Deși gradul de rarefiere a aerului care se poate obține cu mijloacele actuale se apropie foarte mult de vidul absolut, el fiind a bilioana parte din presiunea atmosferică (10^{-12} at.)³, totuși, nici vidul corespunzător acestei presiuni scăzute nu reprezintă spații golate de materie⁴.

¹ Articolul de față constituie prima parte, conținînd mai ales considerațiile teoretice, a unei lucrări ce urmează să trateze în continuare aparatele de vid, materialele de impregnare și procedeele practice folosite în domeniul conservării obiectelor muzeistice.

² Al. Huch, *Tehnica vidului*, în *Manualul inginerului chimist*, IV, București, 1954, p. 1205.

³ E. L. Holland-Merten, *Tehnica vidului* (traducere din limba germană), București, 1958, p. 26.

⁴ A. Roth, *Tehnica vidului și a aparatelor electrice în vid*, Ed. energetică de stat, 1955, p. 5.

În tehnică vidul se măsoară în milimetri coloană de mercur (mm.col.Hg.), în torri (1 torr = 1 mm.col.Hg.) sau în procente (%) raportate la presiunea atmosferică de origine, de 760 mm.col.Hg.

Presiunile atmosferice se împart, arbitrar, în: vid tehnic sau parțial, între 760 și 1 mm.col.Hg.; vid mediu, între 1 și 10^{-3} mm.col.Hg.; și vid înalt sau molecular, sub 10^{-3} mm.col.Hg. Menționăm totuși că nu există concepții unitare privitoare la denumirea și delimitarea diferitelor domenii de presiune.

În cele ce urmează vom încerca să concretizăm mai ales posibilitățile de aplicare a tehnicii vidului în practica muzeistică. În domeniul conservării obiectelor muzeistice, vidul poate fi utilizat pentru:

- prevenirea și eliminarea coroziunii provocate de oxigenul și materialele nocive din aer,
- uscarea și degazarea obiectelor,
- impregnarea și acoperirea uniformă a obiectelor cu strat protector și în sfârșit
- deparazitarea materialelor.

Prevenirea (eliminarea) coroziunii provocate de oxigenul din aer este o problemă majoră a restauratorului. Se știe că în absența aerului devin imposibile reacțiile chimice dezavantajoase între o serie de substanțe și materiale. Printre aceste reacții se numără și oxidarea în sens mai larg, determinată mai ales de prezența vaporilor acizi.

Sub vid se obține o rezistență mărită la coroziune, prin reducerea pericolului de oxidare o dată cu scăderea temperaturii și a presiunii parțiale a oxigenului și prin coborîrea punctului de rouă⁵. De aceea este indicată păstrarea obiectelor metalice curățate, dar încă neacoperite cu peliculă protectoare, într-un exicator sau recipient în care temperatura de saturație corespunzătoare presiunii parțiale a vaporilor (punctul de rouă) să fie sub temperatura pereților vasului.

Uscarea constituie o fază fundamentală în procesul de conservare. Incorect aplicată, chiar la temperatura normală și presiune atmosferică, ea poate provoca degradări ireparabile la unele obiecte, mai ales la acelea de lemn, de piele, os etc. De multe ori în cazul uscării la presiunea atmosferică se folosește aer încălzit pentru a crea o diferență a presiunilor parțiale ale vaporilor de la suprafața corpului umed și din aerul trecut deasupra acestuia, astfel ca să se preia umiditatea extrasă din obiect. Este vorba deci de o *uscarea prin vaporizare la suprafață* la care temperatura de uscare este determinată direct de temperatura purtătorului de căldură, adică a aerului cald. Acest procedeu poate provoca atît modificări chimice cît și fizice la obiecte, ca: oxidarea și schimbarea culorii la metale, precum și modificări de structură ca: zbîrcirea, fisurarea, deformarea, topirea etc. Aceste modificări nedorite se pot evita prin uscarea sub vid, în care aerul este eliminat atît ca purtător de umiditate, cît și ca purtător de căldură. De aceea uscarea sub vid poate fi considerată ca o *evaporare propriu-zisă* la care temperatura obiectului este în funcție de presiunea absolută⁶.

În cazul obiectelor solide și poroase umiditatea este reținută mecanic datorită capilarității. La uscarea sub vid se poate realiza o diferență de presiune mai mare în locul unde este inclusă umiditatea și spațiul înconjurător, decît la presiunea atmosferică, în aceleași condiții de temperatură. Prin aceasta se reduc rezistențele la difuziune și timpul necesar uscării se scurtează considerabil, o dată cu mărirea vidului.

În mod inevitabil, uscarea este însoțită și de degazarea obiectelor, prin care, pe lîngă îndepărtarea umidității, se îndepărtează și gazul ce umple golurile obiectelor poroase, precum și gazul absorbit. Uscarea și degazarea sînt indispensabile în special la pregătirea pentru tratarea ulterioară a obiectelor cu substanțe de impregnare.

Impregnarea sub vid este cel mai important domeniu de utilizare a tehnicii vidului în scopul conservării materialului muzeistic. Prin ea obiectele își îmbunătățesc proprietățile, fiind pătrunse cît mai complet de substanțe lichide, topituri, soluții

⁵ E. L. Holland-Merten, *op. cit.*, p. 101.

⁶ *Idem*, p. 148-149.

și gaze. După scopul propus, conservarea se realizează prin omogenizarea substanțelor pînă la saturare, prin scăderea capacității de absorbție față de umezeală, vapori acizi etc., prin mărirea densității și a rezistenței corpurilor friabile (piatră, ceramică, os, lemn, cărbune, sticlă etc.), prin acoperirea cu peliculă protectoare perfectă și uniformă; se realizează și o coeziune mărită la lipire în cazul obiectelor sparte, prin oprirea procesului de oxidare, prin distrugerea insectelor dăunătoare (carii, molii etc.).

Procesul de impregnare se bazează pe existența unei structuri suficient de poroase a obiectului de impregnat, care prin forțele sale capilare exercită o acțiune de aspirare asupra agentului de impregnare lichid cu care vine în contact. Pătrunderea lichidului de impregnare încetează de îndată ce forțele capilare egalează presiunea aerului inclus în pori. Se atinge un echilibru între presiune P_1 în interiorul porilor și forțelor capilare k , la care se adaugă presiunea P_0 în spațiul înconjurător (presiunea de impregnare), deci:

$$P_1 = k + P_0$$

Forțele capilare sînt invers proporționale cu diametrul porilor d . În consecință, lichidul de impregnare este aspirat cu atît mai ușor cu cît corpul are pori mai fini. Însă viscozitatea și tensiunea superficială a lichidului, precum și rezistența la frecare exercitată între lichid și suprafața corpului prezintă o influență însemnată. Dacă se notează cu γ tensiunea superficială, cu r gradul de netezime al suprafeței corpului și z valoarea viscozității impregnantului, atunci:

$$k = \frac{\gamma \cdot r \cdot z}{d}$$

Ecuția este valabilă atît pentru procesul de impregnare ca atare, cît și pentru dezaerarea anterioară, respectiv înlăturarea umidității corpurilor poroase. Deoarece forțele capilare acționează în sens contrar procesului de dezaerare, trebuie evitată cu grijă umezirea corpurilor poroase cu impregnant înainte de degazare⁷. De aceea procedeul propus⁸, adesea, de a cufunda obiectele în impregnant la presiunea atmosferică și a le supune împreună vidului, apare nepotrivit, deoarece în afară de faptul că degazarea și înlăturarea ulterioară a umidității din pori vor fi incomplete, poate surveni și o evaporare parțială a impregnantului. Se poate obține o impregnare ideală numai atunci cînd umiditatea inițial existentă în obiecte se îndepărtează în prealabil complet prin utilizarea unui vid cît mai înalt înainte de introducerea impregnantului, astfel ca valoarea P_0 din ecuația $P_1 = k + P_0$ să devină atît de mică, încît să poată fi neglijată și presiunea gazului rezidual din pori, să egaleze aproape presiunea exercitată de forțele capilare.

Din același motiv este necesar ca punctul de fierbere al agentului de impregnare să fie suficient de ridicat pentru ca la introducerea lichidului în vasul de impregnare, sub vid tehnic, să se formeze cît mai puțini vapori, ceea ce necesită menținerea unor temperaturi scăzute în mediul de impregnare⁹. Dacă în urma formării de vapori vidul scade, în spațiul de impregnare, procesul de impregnare ca atare nu este prea mult influențat, deoarece vaporii de impregnant ce pătrund în pori se condensează acolo și aspiră apoi restul de impregnant.

Pe baza celor expuse, putem afirma că o impregnare perfectă se realizează prin următoarele trei faze: tratarea preliminară, tratarea principală și cea finală.

Tratarea preliminară — urmărește uscarea și degazarea cît mai completă a materialului de impregnat introdus în recipientul de impregnare, ceea ce se obține prin utilizarea vidului cu un eventual aport de căldură. Un vid mai înalt este necesar în orice caz, pentru a elibera golurile cele mai mici ale obiectelor de aerul care

⁷ *Idem*, p. 777–780.

⁸ Vezi H. J. Ersfeld, *Funde der Vorzeit*, Weimar, 1955, p. 25; H. J. Plenderleith, *The conservation of antiquities and works of art*, London, Oxford University Press, 1957 (1962), p. 304.

⁹ J. A. Hedvall, *Chemie im Dienst der Archäologie, Bautechnik, Denkmalpflege*, Akademiförlaget-Gumperts, Göteborg, 1962, p. 176; I. Istudor, *Restaurarea și conservarea unor obiecte metalice descoperite la Basarabi*, în *RevMus*, nr. 4, 1964, p. 362.

le umple sau care este absorbit, astfel încît impregnantul să poată pătrunde nestingherit, cît mai adînc. Uscarea preliminară mărește porozitatea și îmbunătățește capacitatea de umezire a suprafeței porilor, influențînd mai ales atunci procesul de impregnare cînd umiditatea de îndepărtat este de ex. apă, iar impregnantul este o substanță hidrofugă, de ex. parafina.

Tratarea principală. După tratarea preliminară, adică după uscarea și degazarea obiectelor se menține vidul în funcție de punctul de fierbere al impregnantului, se introduce prin absorbire substanța de impregnare pînă cînd obiectele sînt complet acoperite; după aceea este necesară întreruperea vidului, pentru ca prin diferența de presiune porii să se umple cu masa de îmbibare. Pe cît de mare este în general avantajul unui vid foarte înalt înaintea și în timpul procesului de impregnare, pe atît de inutil va fi însă acesta în cazurile în care materialul de impregnare conține apă sau alți solvenți volatili, ca alcool, benzină, acetonă etc. Aceasta, deoarece la un vid prea înalt în asemenea cazuri se produce o distilare prea timpurie a solvenților și diluanților, deci o îngroșare nedorită a lichidului de impregnare¹⁰.

La substanțele de impregnare deosebit de vîscoase se poate folosi o suprapresiune. Din practică se constată că degazarea preliminară mai completă, deci utilizarea unui vid cît mai înalt, este mult mai importantă decît aplicarea ulterioară a suprapresiunii asupra materialului de impregnare. Suprapresiunea se realizează cu aer comprimat uscat, pentru a nu introduce umiditate în spațiul de impregnare. Pentru a evita o eliminare excesivă (exudație) a substanței de impregnare, suprapresiunea utilizată în timpul impregnării se menține și după scurgerea masei de îmbibare, pînă cînd, prin tratarea finală, se obține fixarea.

Cînd pătrunderea substanței de impregnare este îngreunată de structura obiectelor de impregnat, poate fi avantajoasă executarea procesului de *impregnare alternativă* sub vid și la presiune (atmosferică sau suprapresiune). Acest procedeu alternativ corespunde mai cu seamă în cazul impregnării lemnului¹¹.

Încălzirea masei de impregnare este necesară numai cînd substanța de impregnare trebuie menținută în stare foarte fluidă, deci la toate topiturile de ceară, parafină etc. La procedeul de parafinare sub vid obiectele pot fi tratate în lichidul de impregnare — încălzit prealabil — pînă la încetarea formării de bule datorită ieșirii umidității și a gazelor, după care urmează deconectarea vidului. Deși rezultatele sînt bune, ele sînt inferioare celor ce s-ar obține la un proces ideal de impregnare.

Prin impregnare se urmărește și acoperirea omogenă a suprafeței obiectelor cu o peliculă protectoare. De aceea este necesară menținerea pieselor un timp mai îndelungat în materialul de impregnare. Scoțîndu-le prea de vreme, stratul de lichid de la suprafață va fi absorbit către interiorul porilor din cauza fenomenului de aspirare și pelicula devine neomogenă.

După terminarea procesului de impregnare propriu-zis urmează îndepărtarea excesului de impregnant, la lichide prin simplă scurgere, iar la gaze prin aspirare.

Tratarea finală, avînd ca scop fixarea, respectiv întărirea masei de îmbibare aspirate de piese, se execută de obicei la presiune atmosferică prin zvînturare simplă, prin uscare cu raze infraroșii sau prin uscare în instalația de impregnare cu ajutorul vidului. În acest ultim caz, tratarea finală diferă după felul și starea impregnantului. La substanțele lichide fixarea se face prin evaporare, prin antrenarea solventului, respectiv a diluantului sau prin polimerizare la masele plastice și la solvenții lor¹². Uscarea cu aer cald nu este recomandabilă, deoarece în acest caz solventul din impregnant se evaporează de pe suprafață și în locul lui din interiorul obiectului se deplasează (difundă) încontinuu cantități noi de solvenți înspre exterior. Astfel moleculele materialului dizolvat ajung și ele pe suprafața obiectului (în special în cazul dispersiilor macromoleculare), formînd după evaporarea solventului o crustă, care se degradează apoi sub influența căldurii.

La topiturile de ceară și parafină, tratarea finală se execută prin răcire, însă pentru a evita scurgerea excesivă a impregnantului din pori, obiectele se scot la

¹⁰ E. I. Holland-Merten, *op. cit.*, p. 239; I. Istudor, *op. cit.*, p. 362.

¹¹ *Idem*, p. 238—239.

¹² *Idem*, p. 240.

temperatura de 80°C din lichid, după care are loc întărirea. Din același motiv în cazul lacurilor de rășini sintetice polimerizarea făcută cu aport de căldură poate fi însoțită de suprapresiune.

O impregnare perfect executată va fi urmată întotdeauna de rezultatul dorit și în special în cazul conservării obiectelor metalice.

Deparazitarea în vid constituie cea mai simplă metodă de dezinfectare. Se știe că vidul este mortal pentru toate viețuitoarele care au nevoie de oxigen, iar la cele care nu depind de oxigen, ca anumite bacterii și mușcagii, împiedică creșterea sau chiar le omoară prin anularea condițiilor de viață. În vid nu numai că lipsesc cu desăvârșire condițiile pentru îndeplinirea funcțiilor biologice (alimentare, respirație etc.), dar trebuie luat în considerație și faptul că presiunea interioară ce acționează în orice organism viu nu mai este echilibrată din exterior și de aceea organismele aflate în vid sint amenințate să explodeze. Apoi, lipsa de apă provoacă de asemenea moartea, deoarece în vid umoarea din corp se evaporă într-un ritm rapid.

Această acțiune a vidului poate fi utilizată pentru conservarea, respectiv pentru deparazitarea materialelor textile, a obiectelor de lemn și a documentelor și cărților mușcagii, fără folosirea altor insecticide fluide, gazoase sau eulane¹³, care eventual ar putea lăsa unele urme pe suprafața obiectului.

În concluzie se poate spune că utilizarea în condiții optime a tehnicii vidului în scopul conservării obiectelor muzeistice, dacă nu rezolvă absolut toate problemele nepuse încă la punct, constituie un pas considerabil în acest domeniu, un pas care este condiționat azi de înzestrarea laboratoarelor noastre cu instalații de vid moderne corespunzătoare cerințelor multilaterale înfățișate mai sus.

I. KORÓDI

CONSERVATION OF MUSEUM-OBJECTS WITH THE HELP OF VACUUM TECHNIQS (Abstract)

Analysing the shortcomings of the usual procedure of conservation and relying on the experiences and results obtained in the Museum of History Cluj, the author recommends the conservation of the museum-objects by using vacuum technics. The possibilities of its application might serve the following purposes:

- preventing and eliminating corrosion generated by oxygen found in air;
- drying and degasing of the museum-objects;
- impregnating and covering uniformly the objects with a protecting film;
- deparasitation of materials.

On the ground of the phenomena and the laws of physics and chemistry, the author shows the advantages of the suggested procedure, by which, first of all, an amelioration of the quality of the objects can be obtained and by this the creation of safer and more simple conditions for preservation.

¹³ Gy. Baki, *A vakuumtechnika a múzeum, könyvtári és levéltári anyag konzerválásában*, in *FolArch*, XI, Budapest, 1959, p. 253–256.

TENDINȚE NOI ÎN MUZEELE DE ISTORIE

Partidul Comunist Român, conducător încercat al poporului nostru, ținând cont de cerințele revoluției tehnico-științifice contemporane, a stabilit ca obiectiv major al dezvoltării țării în noua etapă de desăvârșire a construcției socialiste introducerea largă a celor mai noi cuceriri ale științei și tehnicii în toate ramurile producției materiale. Acest fapt a determinat creșterea substanțială a contribuției științei la dezvoltarea economiei, a întregii noastre societăți, și implicit perfecționarea continuă a tuturor verigilor învățămîntului.

„Întregul program de dezvoltare a economiei și culturii în acești cinci ani — a arătat tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al C.C. al P.C.R. —, urmărește ridicarea nivelului de trai material și spiritual al oamenilor muncii¹. Indicațiile P.C.R. au dat cercetării științifice, inclusiv celei din domeniul științelor sociale, o orientare pe baze noi, moderne, reieșită din practică, orientare bazată pe dezvoltarea unei gândiri vii, creatoare, care să abordeze problemele de cercetat într-o optică largă, neșablonardă, în care elementul adevăr istoric să fie concludent, iar interpretarea fenomenelor să se facă dialectic, de pe poziții marxist-leniniste. Datorită acestui mod de abordare a problemelor de cercetat, în multe cazuri, s-au obținut realizări în profunzime ce au scos la iveală și au pus în discuție o serie de noi probleme vizînd istoria patriei de la cea străveche pînă la contemporană.

S-a adăugat la aceste elemente și faptul că a devenit mai cuprinzătoare informarea cercetătorilor asupra rezultatelor obținute de cercetarea științifică din străinătate.

De asemenea, remarcăm prezența — de multe ori de mare importanță prin realizările obținute — în rîndurile cercetătorilor a numeroase cadre tinere, fapt ce dă elementului cercetare o consistență deosebită și o certitudine pe viitor.

Pornind de la aceste cîteva coordonate majore fixate cercetării științelor sociale de către conducerea superioară a P.C.R., cercetarea privind problemele istoriei patriei a îmbrăcat un sens mai profund, o originalitate mai mare, abordează o sferă mai largă de probleme dovedindu-și aceste atribute prin diferitele lucrări, studii și articole apărute, printr-o amplitudine crescîndă a contribuției lor cu materiale inedite la diferite sesiuni, simpozioane etc.

Luată în ansamblul ei, cercetarea în domeniul științelor sociale, inclusiv cea în domeniul istoriei își are finalizarea în lucrările teoretice publicate, ceea ce pe bună dreptate materializează o lipsă acută de legătură cu practica.

Singurul compartiment unde cercetarea științifică din domeniul științelor sociale concretizează în măsuri practice cu largă eficiență socială rezultatele sale este muzeul.

Astăzi, muzeul de istorie și-a cucerit — tocmă datorită acestei îmbinări armonioase a rezultatelor cercetării științifice cu punerea lor în practica socială —, un binemeritat loc în sfera largă a culturii noastre socialiste, ca instituție de înaltă ținută științifică și ca un important difuzor de cultură.

¹ Nicolae Ceaușescu, P.C.R. — *continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, expunere la adunarea festivă consacrată celei de a 45-a aniversări a P.C.R., în *Lupia de clasă*, nr. 5 din mai 1966, p. 33.

Muzeul de istorie actual, în afara faptului că prezintă într-o ambianță științifică legătura indisolubilă trecut-prezent, care lărgeste și subliniază volumul cunoștințelor istorice ale vizitatorilor, făcând largă operă social-științifică, mai accentuează deosebit și asupra unor laturi ascunse la o primă vedere ale conștiinței umane ca spre exemplu: patriotismul, spiritul de sacrificiu în lupta dirză pentru cauza dreaptă a independenței naționale și a dreptății sociale, exemplele luminoase ale trecutului, tăria de caracter a oamenilor, păstrarea marilor tradiții ale culturii și umanismului etc., dar atât de necesare întăririi caracterului celor ce construiesc socialismul și întăririi încrederii în viitorul luminos al patriei socialiste.

De aceea, latura de educație a maselor, a conștiinței lor, reprezintă tocmai eficiența socială largă a cercetării științifice din muzee.

Îmbinate într-o atmosferă estetică și într-o tehnică modernă, expozițiile muzeale devin focare de prim ordin ale vieții culturale contemporane. Sutele de mii de vizitatori ce trec anual pragurile muzeelor ilustrează concret afirmațiile noastre.

Bazate pe realitățile practicei construcției socialiste, documentele Congresului al X-lea al P.C.R. subliniază următoarele: „Pentru progresul spiritual al societății o importanță deosebită au răspindirea valorilor culturii naționale și universale în rîndul poporului, *perfecționarea activității instituțiilor de artă și cultură* (sublinierea n.), participarea activă a intelectualității la lărgirea orizontului de cunoștințe al tuturor oamenilor muncii”².

De asemenea, documentele sintetizează în continuare esența scopului tuturor activităților culturale, precizînd că: „Întreaga activitate ideologică și culturală trebuie să contribuie la *mobilizarea activă a maselor la îndeplinirea programului partidului nostru de înflorire multilaterală a patriei, la dezvoltarea conștiinței socialiste și promovarea trăsăturilor politico-morale înaintate, specifice omului nou al societății socialiste*” (sublinierea n.)³.

Aceste îndrumări principiale în domeniul culturii creează și pentru muzee necesitatea unor examinări atente, a unor căutări continue în scopul promovării noului care să atragă masele și să satisfacă dezideratele culturale, mereu crescînde, ale acestora, în vederea îndeplinirii la superlativ a sarcinilor culturale și ideologice ale muzeului contemporan de istorie.

Orice rămînere în urmă în această direcție este o stagnare a activității muzeistice, o reducere substanțială a ponderii muzeului în dezvoltarea culturii contemporane, o renunțare de bună voie — și deci cu atât mai gravă —, la îndeplinirea unui rol social important pe care și l-a cîștigat printr-o muncă constructivă în actualitatea socialistă.

Considerăm că am fi unilaterali dacă am sublinia numai pe plan național problematica actuală legată de rolul în considerabilă creștere al muzeului modern. Vom lărgi aceste aspecte, referindu-ne și la cîteva probleme esențiale în discuție pe plan internațional. Astfel, cea de a noua adunare generală a ICOM-ului a adoptat o serie de moțiuni și recomandări cu caracter internațional, ca: „recunoașterea muzeelor ca instituții majore în serviciul dezvoltării, muzeul și cercetarea, documentarea științifică în muzee, bibliografia muzeologică internațională, învățămîntul muzeologiei în universități, protecția bunurilor culturale în cazul conflictelor armate etc.”⁴. Ba, mai mult, pentru întîia oară în istoria ICOM-ului s-a prezentat participanților un salon internațional al „echipamentului” muzeelor, la care 22 de firme au expus materiale necesare muzeelor moderne, ca: vitrine, aparate de luminat, aparate pentru efectuarea operațiunilor de conservare, materiale și sisteme pentru etichetat obiectele etc.⁵.

Toate acestea vin să întărească afirmațiile privind rolul științific și funcția socială a muzeelor actuale. Ele subliniază preocupările largi care există în lumea întreagă pentru promovarea noului în muzee, pentru creșterea ponderii acestora în viața științifică și culturală mondială.

² Tezele C.C. al P.C.R. pentru Congresul al X-lea al Partidului, în *Scinteia*, an. XXXVIII, nr. 8081, din 31 mai 1969, p. 4.

³ *Ibidem*, p. 4.

⁴ *Nouvelles de l'ICOM*, vol. 21, nr. 4/decembrie 1968, p. 22.

⁵ *Ibidem*, p. 7.

Este clar faptul că în viața muzeului contemporan s-a produs o adevărată eferescență, care îi dinamizează existența și îi ridică continuu indicii dezvoltării.

În acest context socotim că trebuie înțelese frământările, căutările, apariția aproape cotidiană a elementelor noi în viața și activitatea muzeelor.

Înainte de a aborda și pune în discuție cel puțin principal elementele și tendințele noi în viața și activitatea muzeelor, am dori să clarificăm o problemă ce ni se pare deosebit de interesantă, deoarece după părerea noastră constituie izvorul tuturor acestor căutări. Este vorba de *specificul* muzeului de istorie contemporan. Considerăm că problema definirii specificului îmbracă două aspecte și anume: în primul rînd, scopul și sarcinile muzeului, iar în al doilea rînd, cum se realizează acest scop, forme și metode folosite.

Dacă, în ce privește primul aspect, s-a vorbit deja pe larg despre scopul și sarcinile muzeului de istorie contemporan, așa cum reies ele din documentele de partid și de stat, precum și de rolul atribuit în contextul general al culturii contemporane, în ce privește formele și metodele întrebuintate de muzeul de istorie și care formează al doilea element de bază al specificului său, considerăm necesare unele precizări. Cea mai uzitată metodă este aceea a prezentării vizitatorilor a exponatelor muzeului în organica așezării lor în expozițiile de bază. O privire aruncată sumar ar „preciza” că nu este vorba de nici o diferență între muzeul de istorie și alte muzee (de artă, de etnografie, științele naturii etc.), de nici un specific. Dar realitatea este alta. Toate celelalte muzee prezintă *aspecte* ale dezvoltării culturii materiale sau chiar ale vieții sociale, ca spre exemplu: arta, fauna și flora etc., pe cînd muzeul de istorie prezintă *întregul complex* al dezvoltării culturii materiale, vieții sociale, luptei seculare pentru independență națională și dreptate socială, artei, științei etc., el este o oglindă retrospectivă a întregii vieți multiseculare a unui teritoriu, a completului proces istoric ce s-a desfășurat în cursul mileniilor privind viața, evoluția, frământările acestui popor. Muzeul de istorie este *sinteză* vieții și dezvoltării unei națiuni. Din vizitarea și cunoașterea lui, se rețin marile tradiții progresiste care înobilează sufletul și înalță conștiința oamenilor, se înțeleg: trecutul, cultura, strădaniile înaintașilor. De aceea, muzeul de istorie prezentînd trecutul, operează cu largi noțiuni de artă, literatură, geografie, politică, drept internațional, plasînd evenimentele și oamenii într-un amplu context cultural documentar, bazat pe obiectele, documentele, reproducerile, facsimilele, textele, graficele din expozițiile sale de bază, ce oglindesc procesul istoric — pe cît posibil — în organicitatea și desfășurarea sa cronologică. Această generalizare asupra a tot ceea ce a produs trecutul este după părerea noastră al doilea și considerăm cel mai important aspect al specificului muzeului de istorie actual.

Viața de-a lungul mileniilor a lăsat numeroase și variate urme materiale și spirituale. Muzeului de istorie, pentru a le prezenta pe toate, i-ar trebui spații imense, iar vizitatorului zile întregi pentru a le viziona. Și atunci muzeul prezintă „sublinieri” ale evenimentelor istorice cardinale, în scopul de a da vizitatorului condensat tot ceea ce este necesar, tot ceea ce îl înalță sufletește și acționează direct asupra conștiinței sale, mobilizînd-l la sporirea activității patriotice depuse în opera de desăvîrșire a construcției socialismului⁶.

Această prezentare condensată a istoriei sub toate aspectele ei majore este însă, după părerea noastră, o mare artă și constituie un imperativ muzeografic actual. Aici este de căutat izvorul frământărilor, soluțiilor, tendințelor continue de a se realiza „noul” în muzeele de istorie.

Socotim necesar ca înainte de a prezenta unele dintre cele mai importante tendințe din actuala muzeografie istorică românească, să expunem în ce constă acest „nou” muzeografic. Muzeul de istorie actual trebuie să-și prezinte expozițiile de bază — sinteză istorică — într-o ambianță plăcută, atractivă, aceasta cu dublu scop: în primul rînd, pentru a sublinia pregnant cele mai importante evenimente ale unei epoci, în al doilea rînd, pentru a crea vizitatorului pe lângă toate celelalte și o emoție estetică, care să-l atragă, să-l facă să se simtă bine în muzeu, să admire.

⁶ G. A. Protopopescu, *Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de Istorie Cluj*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 559.

pe lângă trecutul bogat în idei, fapte și evenimente mărețe, și prezentul artei noastre, care împreună cu literatura constituie „factori esențiali de cunoaștere și înfrumusețare a gândirii și sensibilității umane”⁷, avînd „un rol de înaltă prețuire în înfăptuirea progresului social, în ridicarea conștiinței socialiste și înobilarea spirituală a oamenilor”⁸. Aici, în căutările asidue ale formelor noi de prezentare a expozițiilor de bază pentru ca acestea să răspundă dezideratelor formulate mai sus, sînt de găsit în primul rînd elementele conținutului „nou” muzeografic.

La o primă impresie s-ar părea că este vorba numai de forma de prezentare. Tocmai pentru a risipi această impresie am precizat mai întîi condițiile expozițiilor de bază ale muzeului de istorie modern. A sublinia pregnant ceea ce vrea și este necesar să dea muzeul vizitatorilor, constituie o problemă de fond și nu de formă, ca de altfel și estetismul ce trebuie să domnească în ce privește organizarea expozițiilor, constituind un element de atracție a vizitatorilor, de recreere pe baza emoției produse.

În această direcție, există o serie de opinii diferite de la caz la caz, de la muzeograf la muzeograf. Cu unele diferențe de mai mare sau mai mică importanță, opiniile se pot grupa în două mari categorii: sobrietate — adică expoziția să prezinte în vitrine (de tip mai vechi sau mai nou) un număr deosebit de mare de obiecte (cînd le avem), totul fiind organizat ca un mecanism de mare precizie științifică —, și curajoasă ilustrare în expoziții a tematicii cu un deosebit lux tehnic (lumini, culori, sticlă, machete animate, filme, catifea etc.). În sensul celor arătate se prezintă astăzi și muzeele respective.

Dacă, de pildă în Transilvania, în condițiile vitregi ale trecutului muzeele erau de fapt numai depozite care apărau de intemperii obiectele colecționate, iar datorită lipsei de spații necesare precum și lipsei de mijloace financiare, modul de expunere al obiectelor în marea majoritate a muzeelor nu era corespunzătoare, neputînd fi vorba despre o concepție muzeografică la nivel european⁹, astăzi datorită sprijinului asiduu al statului nostru problema unei expuneri muzeistice la înalt nivel se pune cu acuitate.

De altfel, discuțiile asupra modului de prezentare a expozițiilor muzeale contemporane au îmbrăcat aspectul unor pasionante ciocniri de păreri, iar unele muzee în mod curajos au aplicat deja în expozițiile lor ideile care li s-au părut cele mai constructive, cele mai favorabil primite de vizitatori.

Socotim că adevărul (ne permitem să-l numim așa) asupra modului cel mai eficace de constituire a expozițiilor de bază ale muzeului de istorie modern stă pe undeva pe la mijlocul celor două mari categorii de opinii astăzi în circulație în muzeografia modernă.

De altfel, pledează în sensul celor de mai sus și dezbaterile care au avut loc la finele lunii iulie 1968 în cadrul comitetului internațional al ICOM-ului pentru arhitecturi și tehnici muzeografice, dezbateri consacrate examinării aprofundate a diferitelor proiecte sau experiențe ale muzeelor noi construite sau reorganizate din diferite țări, în ce privește problemele „echipamentului” de muzeu și iluminatului acestora¹⁰.

Bazîndu-ne pe experiența Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj și în contextul general al celor deja afirmate, vom căuta să supunem discuției cîteva din soluțiile noilor tendințe muzeografice așa cum ele se află concretizate în expozițiile muzeului clujean.

Desigur, și în concepția noastră baza expozițiilor muzeale rămîne obiectul, documentul, vestigiul concret și atotputernic al culturii materiale și spirituale a trecutului. Există însă și cazuri, mai ales la documente, ziare, cărți, publicații etc. care se degradează ușor, cînd autenticul trebuie înlocuit cu reproducerea tehnică tipografică sau cu reproducerea manuală facsimil (mai ales la documentele medievale). De asemenea, chiar și obiectele — cele de mari dimensiuni, spre exemplu:

⁷ *Trezele...*, *Scînt_eia*, an. XXXVIII, nr. 8081, din 31 mai 1969, p. 4.

⁸ *Ibidem*, p. 4.

⁹ P. Bunta, G. A. Protopopescu, *Muzele din Transilvania în perioada desăvîrșirii statului național român*, în *Rev. Muz.* nr. 1/1969, p. 41.

¹⁰ *Newsletters de l'ICOM*, vol. 21, nr. 4/decembrie 1968, p. 30.

monumente, mașini, echipament de extracții minerale, pluguri etc., trebuiesc înlocuite cu machetele — reproduceri fidele, la scară acceptabilă, ale obiectului respectiv. Diapozitivele, graficele (cu condiția sine qua non a precizării de unde s-a luat materialul), textele, etichetajul etc., îmbracă, nuanțează, explică procesul istoric. Trebuie mai multă atenție pentru a se respecta o proporție armonioasă între cantitatea de obiecte și documente pe de o parte și între auxiliarele completatoare și explicative ale procesului istoric (diapozitive, grafice, texte, etichete) pe de altă parte. Proporția, după părerea noastră, nu poate fi dată în procente, fiind o problemă de apreciere în ansamblu, o judecată temeinică făcută pe baza experienței în muzeu. Problema este ușor de rezolvat la perioadele istorice unde prin natura lor dispunem de numeroase obiecte și documente (istoria străveche, veche și medievală) și ou mult mai greu de rezolvat la perioadele istorice unde lipsesc obiectele și documentele (istoria modernă și contemporană). Aici intervine experiența și luciditatea muzeografilor pentru a se crea expoziții documentate, interesante și bine apreciate de către vizitatori.

Mai intervine în discuție o problemă larg discutată în ultimii ani și anume aceea a „aerajului” în muzee. Sîntem de acord că muzeul nu este un depozit și că obiectele și documentele folosite într-o succesiune bine stabilită prin tematică trebuie să fie reduse numeric, dar concludente în ce privește lămurirea, concretizarea unei etape sau alta istorice. Numai atunci imaginea se fixează bine în mintea vizitatorilor, dacă este simplă, dar concludentă. S-au definit și în această direcție două aspecte: punem în muzeu tot ce avem sau punem numai unul-două obiecte. Neconvingătoare nici una din cele două soluții. Sînt momente istorice a căror schiță de prezentare se poate contura perfect cu cîteva obiecte sau documente, și sînt momente istorice pentru a căror prezentare este absolut necesară folosirea unui număr mai mare de obiecte, documente etc. Deci, problema „aerajului” expozițiilor muzeale, după părerea noastră, trebuie rezolvată judicios, orientîndu-ne de la caz la caz și ținînd cont întotdeauna de elementul esențial — demonstrarea concretă, științifică a procesului istoric în complexitatea sa. Rezolvarea problemei comportă o atenție și un spirit de discernămint deosebite la secțiunile de istorie modernă și contemporană, unde complexitatea și profunzimea procesului istoric în etape scurte istorice (istoria modernă cca. 70 de ani, istoria contemporană cca. 50 de ani) ridică probleme deosebit de dificile pentru muzeografi.

O soluție propusă și apoi adoptată de noi a constat în punctarea etapelor mai puțin importante prin cîteva obiecte, documente, machete etc. și sublinierea celor majore, folosindu-se sistemul mai multor planuri de expunere, în vitrinele de perete expunerea s-a făcut pe două-trei planuri eșalonate în adîncime pentru a se obține o dimensionare și o cursivitate de expunere, iar în ce privește vitrinele de sol, s-a folosit o judicioasă asimetrie dimensională, imbinîndu-se aceste elemente dintr-o muzeografie — să-i spunem clasică — cu elemente de artă — basoreliefuli cu reprezentări ale celor mai importante momente din tematica respectivă precum și monumentalele picturi pe sticlă luminate din spate, care încadrează și definesc contururile istorice ale întregii perioade. Spre exemplu expoziția de istorie modernă este încadrată de monumentalele picturi — Adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848, cu care începe expoziția, și Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, cu care se încheie.

Folosirea elementelor de artă și încadrarea lor în expozițiile muzeale de istorie considerăm că este o nouă și reușită tendință în muzeul de istorie modern. Folosirea elementelor de artă satisface o serie de deziderate printre care amintim: sublinierea cu pregnanță prin colorit, monumentalitate, tematică a unor momente istorice cardinale din etapa respectivă, legarea mai sugestivă a momentelor istorice între ele, lucru ce altfel nu s-ar putea realiza decît prin ghidaj, mărirea ponderii educației estetice a vizitatorilor prin imbinarea organică a realităților istorice cu frumusețea etc.

Atragem atenția asupra manierei în care trebuiesc executate lucrările de artă, cu atît mai mult cu cît ele se încadrează, așa cum este și normal, în organica expoziției. Cînd de exemplu s-a efectuat o lucrare de artă bazată pe date documentare ce prezintă obligațiile iobagului față de biserică, regalitate și seniorul său, pentru

a se arăta sugestiv creșterea acestora și a se putea justifica seria de răscoale țărănești din Transilvania din secolele XV—XVIII, s-a ținut cont de specificul medieval, artiștii realizând în maniera vremii un aspect pictural inspirat din frumoasele picturi ale cronicilor. De asemenea, monumentală frescă a Adunării de la Blaj este pictată în maniera frumoaselor icoane pe sticlă, vestite produse de artă populară transilvăneană, caracteristice sec. XVIII și XIX. O artă de căutări moderniste nu-și poate avea locul într-o expoziție muzeală de istorie.

O altă problemă cu noi tendințe în muzeele de istorie este aceea a luminatului.

În cea de a doua jumătate a veacului nostru când tehnica — produs al geniului uman — a atins un nivel atât de înalt încât a creat omului posibilitatea de a-și împlini urmele pașilor săi în praful lunar, transformând în realitate utopismul celor mai îndrăznețe visuri ale umanității, desigur că muzeele, inclusiv cele de istorie, nu pot și nu trebuie să renunțe la marile servicii ale tehnicii. Or, luminatul expozițiilor constituie una din aplicațiile tehnicii în muzee.

Desigur, și în această problemă au existat și există discuții controversate. Elementul nou a început și va învinge complet. Plecând de la teza necesității luminatului expozițiilor, am ținut însă cont în aplicarea acestuia de satisfacerea anumitor deziderate muzeistice. Astfel, s-a căutat ca printr-o judicioasă aplicare și proporționare a jocului lumină-umbră să se obțină sublinierea prin evidențiere luminoasă a obiectelor și momentelor celor mai importante din expoziție. De asemenea, am reușit să obținem o diferențiere de tonalitate luminoasă adecvată fiecărei epoci istorice. Spre exemplu, expoziția de istorie medievală este luminată într-o tonalitate generală mai opacă decât cea de istorie modernă unde lumina este mai vie, mai strălucitoare, tocmai pentru a nuanța această perioadă istorică mai apropiată de zilele noastre, în cadrul căreia au loc evenimente de mare importanță în istoria poporului român, ca: unirea principatelor române (1859), cucerirea independenței naționale (1877), primul război mondial, unirea Transilvaniei cu România (1918) — formarea statului național unitar român.

Subliniem și folosirea vie a diapozitivelor color, care nuanțează și diversifică peisajul general expozițional, precum și contrastul masă de lumină difuză la plafon — opacitate la padiment. Folosirea abilă a contrastelor (lumină, penumbră, umbră) creează o puternică impresie asupra vizitatorului, situându-l, aproape fără voia lui, într-o ambianță de istorie, în care i se evidențiază imediat puternicile pete de lumină care subliniază tot ceea ce este esențial, primordial și se cere pregnant a-i rămîne, din expoziție.

Abordarea curajoasă, dar bine gândită a problemei luminatului expoziției muzeale este de cea mai mare și actuală importanță.

Dacă pînă în prezent s-au abordat, în cadrul discuției pe marginea noilor tendințe ce se impun în viața și activitatea muzeelor, probleme legate de muzeul „în sine”, fără pretenția de a valida întreaga și complexa problemă a muzeului de istorie contemporan, am vrea să facem cîteva precizuni și în legătură cu activitatea lucrătorilor muzeului.

Sintetic, problema propusă a fi discutată s-ar prezenta sub următoarea întrebare: care este raza de acțiune și conținutul muncii de cercetare științifică din muzee?

În ultima vreme, asupra problemei respective se fac auzite o serie de răspunsuri, dintre care unele limitează munca de cercetare științifică din muzee la colecțiile lor, deci muzeograful în cercetarea sa se va referi numai la obiectele existente în expoziția de bază și depozite. O dată rezolvată această problemă, îi mai rămîne muzeografului să cerceteze obiectele nou apărute, spontan (achiziții, descoperiri întâmplătoare etc.) sau rezultate din activități organizate (săpături arheologice sistematice planificate etc.).

Ideea se pare că s-ar găsi înscrisă și în moțiunea nr. 3, adoptată de cea de a noua adunare generală a ICOM, în forma: „Considerînd că colecțiile muzeelor nu se compun numai din obiecte, dar, de asemenea, (și din precizarea) care este natura

lor, (deci și) din documentația științifică care singură permite de a se clasa obiectele în contextul lor, în profitul atît al cercetării cît (și al) publicului¹¹.

După cum s-a văzut, se pare cu destulă claritate, și forma de prezentare a prescripției ICOM este interpretativă pînă la un anumit punct, punînd semne de întrebare la care am dori să răspundem.

Sîntem întru totul de acord că muzeul prin specificul activității sale duble — științifice și culturale —, are o limită a forțelor proprii de cercetare, condiționată de numărul și mai ales de calitatea muzeografilor.

Soluția propusă de noi la această constatare este aceea a necesității ridicării continue a calităților profesionale și politice ale muzeografilor, în primul rînd prin pregătirea încă de pe băncile facultăților a viitorilor muzeografi, printr-un curs special de muzeologie.

Problema se pare că are implicații și ecouri și pe plan internațional în sensul că cea de a noua adunare generală a ICOM s-a preocupat cu multă atenție de ea, votînd în acest sens și o moțiune care „recomandă Comitetului ICOM pentru formarea personalului să constituie în sinul său o grupă de muncă însărcinată de a prezenta consiliului executiv, înaintea sesiunii din 1970, un ansamblu de recomandări destinate a promova în cadrul universității și în cooperare cu muzeul, un învățămînt al muzeologiei¹².

Continuarea acestei pregătiri de bază se poate face prin participarea muzeografilor la simpozioane, sesiuni științifice etc., organizate de către muzee, deci pe plan intern, sau organizate de către Direcția de specialitate din C.S.C.A., deci pe plan național. Aceasta din urmă mai poate organiza diferite cursuri de calificare, în cadrul cărora socotim că este necesar să se pună un accent deosebit pe partea practică a problemei — adică pe vizitarea și discutarea expozițiilor de bază din cît mai multe muzee, pentru a se crea astfel o opinie temeinică de ordinul generalizării asupra uneia sau alteia dintre problemele de discutat, folosindu-se ca îndrumători ai cursurilor cadrele din muzee cele mai competente și cu cea mai bogată experiență muzeografică.

De asemenea, socotim ca absolut necesară ridicarea calificării profesionale a muzeografilor prin sistemul doctoratului. De fapt, aceasta constituie și o tendință nouă și deosebit de importantă în rîndurile muzeografilor. În această direcție, socotim însă necesară o remarcă. La ora actuală, doctoratul este orientat în direcția lucrărilor de profil sintetic din domeniul: istoriei, etnografiei, științelor naturii etc., care materializează contribuții personale ale doctoranzilor la problemele abordate. Se pune problema: dar în domeniul muzeografiei moderne, în care s-au realizat în ultimele decenii lucrări deosebit de importante pentru cultura noastră, nu ar fi probleme majore de abordat? Mai ales că în acest domeniu nu dispunem astăzi de nici o lucrare independentă, singura linie orientativă, desigur la un mod foarte general, fiind „Revista Muzeelor” sau alte cîteva publicații ale unora dintre muzee, care în majoritatea cazurilor „se feresc” să abordeze probleme muzeistice, autorii considerîndu-le ca insuficiente pentru portofoliul activității lor publicistice! Apreciem că asupra acestei probleme se mai poate reflecta.

Din cele cîteva idei enunțate, mai ales în condițiile actuale de dezvoltare ale muzeografiei românești, se desprinde un paradox. Adunăm, cercetăm, scriem asupra obiectelor din muzee, le expunem, dar pentru perfecționarea profesională abordăm probleme de generalizare, de sinteză!

Ce facem în aceste condiții cu limita de cercetare — muzeul? Mai ales, raportînd situația la marile muzee, cu mulți și valoroși cercetători. Opiniem pentru cercetarea aprofundată a tuturor vestigiilor materiale și documentare ale trecutului aflate în muzee, dar și pentru crearea în cercetare a climatului ambianței generale a situării istorice a acestor vestigii, a aprecierii critice de pe poziții materialist-istorice a perioadei respective, apreciere în care reflecția personală bine documentată sintetizează perioade, poziții ale unor personalități și chiar epoci, cu largi ecouri la întregul concept de viață, cultură, artă etc., fapt ce definește și trebuie să caracterizeze

¹¹ *Ibidem*, p. 36.

¹² *Ibidem*, p. 37, Motion No. 7, *Enseignement de la muséologie*.

pe omul de știință și cultură care lucrează în muzeul contemporan, cu atât mai mult cu cât exigențele și dorințele de îmbogățire a cunoștințelor vizitatorilor din zilele noastre au crescut simțitor.

O tendință nouă care-și face loc cu acuitate în viața muzeelor de istorie este aceea a prezentării în străinătate la înalt nivel a unor expoziții axate pe probleme cardinale ale istoriei noastre.

Astfel, Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj cu concursul altor 22 de muzee din țară și în colaborare cu Muzeul Romano-Germanic din Köln a organizat, între 11 februarie — 26 mai 1969, la Köln (R. F. a Germaniei) expoziția „Romanii în România”¹³. Așa cum arăta acad. C. Daicoviciu, directorul Muzeului, „... Expoziția Romanii în România contribuie, într-o măsură superioară, la ridicarea prestigiului științei și culturii României socialiste. Ea este o dovadă palpabilă a potențialului de creație a oamenilor noștri de știință, care — prin remarcabilele lor rezultate — fac cinste înfăptuirilor poporului român în această eră generatoare de mari valori și reușite tehnice, științifice și culturale”¹⁴. Iar H. Daicoviciu, director adjunct al Muzeului clujean, scriind despre acest important eveniment, încheia cu următoarea frază concludentă: „Realizare muzeografică și științifică de prim rang. expoziția Romanii în România este așteptată cu interes și în alte centre culturale europene”¹⁵. Se pare că „pronosticul” a fost just, deoarece expoziția reînnoită și mai bine organizată se redeschide în curând la Roma, sub titlul „Civilizația romană în România”.

Prin sistemul expozițiilor în străinătate, muzeele de istorie considerăm că aduc un prețios aport la cunoașterea temeinică a trecutului și prezentului românesc în lume și la formarea unei juste opinii publice mondiale despre țara noastră.

Fără a avea vreo pretenție în ce privește epuizarea în prezentul material a tuturor noilor tendințe ce apar și se dezvoltă în muzeografia istorică modernă din țara noastră, am fi mulțumiți dacă problemele ridicate, generind discuții, ar putea generaliza, îmbunătăți și aplica unele idei.

În orice caz, noile tendințe în muzeele de istorie — de orice natură ar fi ele —, dacă conțin idei juste, dacă sînt fructul unor frămîntări și concluzii colective, bazate pe o bogată experiență, considerăm că trebuiesc în mod curajos aplicate, căci numai astfel noul poate învinge vechiul — șablonard și stagnant —, numai astfel muzeele — acest vast laborator de știință și cultură —, se poate impune mai pregnant în condițiile moderne, își poate realiza sarcinile sale mărețe.

Examinînd retrospectiv, în anul jubiliar, realizările muzeografice, constatăm cu ușurință marele salt calitativ pe care l-au făcut muzeele în cei 25 de ani ce au trecut de la Eliberarea României.

Incurajați de cele realizate, sprijiniți activ de partid și de stat, muzeografia României socialiste merg îndrăzneți înainte pe drumul progresului, noului, îndeplinirii sarcinilor. Știința și cultura socialistă au în muzee un sprijin dinamic, plin de efervescența noilor căutări, de nădejde și de încredere în viitorul luminos.

G. A. PROTOPOESCU

NEUE BESTREBUNGEN DER HISTORISCHEN MUSEEN

(Zusammenfassung)

Die Dokumente des IX. und X. Kongresses der K.P.R. waren auch für die wissenschaftliche Forschung richtunggebend und in ihrem Sinne erörtert der Verfasser die Aufgaben, die den Historischen Museen daraus erwachsen. Sie sind

¹³ Radu Florescu, *Expoziția „Romanii în România”*, în *RevMuz.*, nr. 3/1969, p. 225—226.

¹⁴ *Expoziția „Romanii în România”* — de vorbă cu acad. C. Daicoviciu — interviu realizat de Al. Căprariu, în *Tribuna*, seria nouă, an. XII, nr. 9 (631) din 27 februarie 1969, p. 5.

¹⁵ H. Daicoviciu, *O realizare muzeografică și științifică de prim rang*, în *Tribuna*, seria nouă, an. XII, nr. 9 (631), din 27 februarie 1969, p. 5. — *Römer in Rumänien*. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. 12. Februar bis 18. Mai 1969. 304 p.

Forschungsanstalten, im besonders auf dem Gebiete der Gesellschaftswissenschaften, besitzen aber gleichzeitig als kulturelle Institutionen im weitestem Sinne auch die Möglichkeit die Ergebnisse der Forschung zu verbreiten.

In dieser Hinsicht suchen die Historischen Museen aus Rumänien nach neuen Wegen und Mitteln um ihre wissenschaftliche Bedeutung zu erhöhen und gleichzeitig ihr kulturelles Gewicht in dem vielgestaltigen neuen sozialistischen Leben zu verstärken.

Aus der praktischen Erfahrung heraus, die der Aufbau des Historischen Museums in Cluj stellte, erörtert der Verfasser einige museumskundliche Frage, die sich in Zusammenhang mit seiner Schausammlung ergaben, wie z.B. ihre künstlerische Ausgestaltung, Beleuchtung und die Anzahl der ausgestellten Materialien. Der Verfasser erörtert die gegenwärtigen Bestrebungen zu diesen Problemen in der rumänischen Museographie. Ebenso ist die Bedeutung der Museumsfachleute zu unterstreichen und der Beitrag, den sie durch ihre Erfahrung und Erfindungsgabe bringen können. Wichtig sind die Anregungen, die die ausländischen Museen geben können, durch die Art, wie sie in ihren Schausammlungen verschiedene Fragen gelöst haben.

Im Hinblick auf das Bestreben neue Wege zu beschreiten umreist der Verfasser die Entwicklung der rumänischen Museen in den 25 Jahren, die seit der Befreiung Rumäniens vergangen sind, sowie ihre künftigen Aufgaben.

PROFESOR RUDOLF EGGER

S-a stins din viață, la 7 mai 1969, în vîrstă de 87 de ani, un mare profesor și neîntrecut om de știință, istoric și epigrafist, RUDOLF EGGER.

Elev al celebrului învățat Eugen Bornmann de la Viena, regretatul dispărut dintre noi a urmat și continuat școala maestrului său, promovînd știința antichității și formînd el însuși o pleiadă de vrednici urmași în domeniul istoriei, arheologiei și epigrafiei romane. Profund cunoscător al filologiei clasice pe care a studiat-o cu teamei în sensul cel mai bun al cuvîntului, pentru istoricul, epigrafistul și arheologul vienez lumea romană era un cîmp în care se putea orienta cu o siguranță deplină, servind ca îndrumător excelent și pentru alții. Așa se explică și atît de bogatele lui rezultate obținute fie prin cercetările numeroase pe teren, pe șantierele arheologice, modele și școală pentru generații de viitori arheologi, fie prin tălmăcirea măiastră a dificilelor inscripții și mai ales a quasi indescifrabilelor însemnări scrise de mulțimea oamenilor simpli pe vase, pe unelte sau pe pereții clădirilor. Datorită acestor neprețuite calități și neobositelor sale strădanii, o lume necunoscută a Imperiului roman și îndeosebi a provinciilor dunărene a fost scoasă la iveală: aceea a maselor de producători, a meșteșugarilor, a vieții de toate zilele, lumea reală, vie a imensei societăți romane. Cu o rară pasiune și competență a urmărit prof. R. Egger mersul romanizării în regiunile de la nordul Alpilor, răs-pîndirea creștinismului în aceste părți ca și prelungirea continuității de limbă și cultură latină pînă în plin ev mediu. Înșirarea titlurilor lucrărilor marelui dascăl — numeroase și importante — nu ar putea să dezvăluie nici pe departe imensa operă realizată de cel pe care îl deplîngem. Titlurile pe care le-a avut în cursul vieții (profesor universitar, membru al Academiei de Științe austriece și al altor Academii streine etc., etc.) depun doar mărturie de prețuirea care i s-a dat de cele mai competente foruri ale vieții științifice naționale și internaționale. În schimb nu poate fi ocolită influența pe care a exercitat-o maestrul asupra elevilor și chiar colegilor săi de meserie. Printre elevii săi — în înțelesul larg, dar real, al cuvîntului — se numără nu numai austriecii, ci și o serie de specialiști din țări străine, îndeosebi din țările sud-estului european (pe care le-a colindat în repetate rînduri), inclusiv România. Nu cred că există vreun cultivator al epigrafiei latine care să nu se fi îndreptat în probleme grele de descifrat vreo inscripție sau de interpretare a textului la cunoștințele uimitor de vaste ale profesorului vienez. Și nu fără un maximum de folos căci „magistrul” se arăta întotdeauna darnic și generos, bucurîndu-se sincer de rezultatele obținute de acești perpetui consultanți ai săi.

Aducîndu-ne aminte și neuitînd sollicitudinea și încurajările lui binevoitoare, ne asociem și noi la doliul care a cuprins pe conaționali lui, la trista veste a morții celuiia pe care nu demult îl văzuserăm vioi, într-o activitate creatoare ce ne părea inepuizabilă.

C. DAICOVICIU

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaClDebrecen	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMed	= Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș. 1 (1953) — 3 (1956).
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AFM	= Alsófehérvármegye monográfiája. Aiud, 1901.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIP	= Analele Institutului de Istorie a Partidului. București, I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	= Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
AJA	= American Journal of Archaeology. New York, Ser. I (1885) Ser. II. I (1897) și urm.
AnnĖp	= Année Épigraphique. Paris.
AntTan	= Antik Tanulmányok. Studia antiqua. Budapest (1954) și urm.
AÖG	= Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen. Wien, I, (1848) și urm.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII (1968).
AR	= Archeologické Rozhledy. Praha, 1949 și urm.
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien, I (1948) și urm.
ArchĖrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XXII (1899).
ArchPol	= Archaeologia Polona. Wroclaw — Warszawa, I (1958) și urm.
Arheologija-Kiev	= Arheologija. Kiev, I (1947) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhOlt	= Arhivele Olteniei. Craiova, I (1920) — XVIII (1939).

- ARMSI = Academia Română. Memoriile Secției istorice, seria II, 1886/1887, 1916/1919, seria III, 1922/1923—1944/1945.
- ASSSR = Arheologija SSSR, svod arheologičeskikh istočnikov. Moskva (1954).
- AVSL = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
- BASPR = Bulletin, American School of Prehistoric Research, Old Lyme, S.U.A.
- BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București. I (1908) — XXXVIII (1945).
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M. I (1904) și urm.
- BSA = Annual of the British School at Athens. Atena.
- BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- CNA = Cronica Numismatică și Arheologică. București, I (1920) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des Antiquités. Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Cluj, I (1910) — X (1919).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M.Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma. I (1923) — X (1945).
- EmlKel = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdMúz = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945).
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Őskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I, Praehistorica), (Roska Márton). Cluj (1942).
- ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki. I (1927) și urm.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- GlasMKiM = Glasnik Muzej Kosovo i Metohja, Prština.
- IGB = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (G. Mihailov), Scrdica (Sofia), I—IV, 1956—1966.
- IGR = Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes. Paris, 1901 și urm.
- ILS = Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, I 1892, II 1902, III 1916.
- IstRom = Istoria Românică. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- JA = Jahrbuch für Altertumskunde. Wien, I (1907) și urm.
- JahrbMainz = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Mainz, 1 (1954) și urm.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- JRS = Journal of Roman Studies. Londra, I (1911) și urm.
- Klio = Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig.
- KözIcluj = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Cluj, I (1940) — IV (1944).
- KS = Kratkie soobščenija Instituta istorii material'noj kul'tury. Moskva.

- LexMyth** = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — VI (1937).
- Materiale** = Materiale și Cercetări Arheologice. București, I (1953) — VIII (1962).
- MCC** = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) și urm.
- MIA** = Materialy i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva — Leningrad.
- MKE** = Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) — XII (1918).
- MonDacInf** = Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*. București, 1942.
- Muz** = Muzeul.
- MuzIstCluj** = Muzeul de istorie Cluj (MAC, MIC).
- NumK** = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- NumZ** = Numismatische Zeitschrift. Wien, I (1870) și urm.
- ÖBLK** = Österreichische Blätter für Literatur und Kunst. Wien.
- OltR** = D. Tudor, *Oltenia romană*. București (1942), ed. II (1958), ed. III (1968).
- OmD** = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București (1960).
- PIR** = Prosopographia Imperii Romani. Berlin.
- ProblMuz** = Probleme de muzeografie. Cluj (1960), (1964).
- PZ** = Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RA** = Revue archéologique. Paris.
- RadVojvMuz** = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
- RE** = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa). Stuttgart, 1893 și urm.
- REA** = Revue des Études Anciennes. Bordeaux, I (1899) și urm.
- RégFüz** = Régészeti Füzetek. Magyar Nemzeti Múzeum-Történeti Múzeum. Budapest, 1955.
- RevArh** = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă I (1958) și urm.
- RevMuz** = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevRHist** = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
- RIC** = H. Mattingly — E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RIR** = Revista Istorică Română. București, I (1931) — XVII (1947).
- RLV** = Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*. Berlin, I (1924) — XV (1932).
- SA** = Sovetskaja arheologija. Moskva.
- Sargetia** = Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966), V (1968).
- SCIA** = Studii și cercetări de istoria artei. București.
- SCIV** = Studii și cercetări de istorie veche, București, I (1950) și urm.
- SCN** = Studii și cercetări de numismatică, I (1957), II (1958), III (1960), IV (1968).
- SCȘCluj** = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
- SHA** = Scriptores Historiae Augustae.
- SitzBer** = Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil. Hist. Klasse. Wien.
- SMIM** = Studii și materiale de istorie medie. București, I (1956) — V (1962).
- Starinar** = Starinar, organ srpskog arheoloskog druztva. Beograd, I (1884) și urm.
- StCl** = Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom** = Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări, 12 Arheologie-Istorie, Sibiu (1965), 13 (1967).

- Strack = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. I. Strack). Stuttgart, I (1931) — III (1937).
- Studia = Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Cluj, I (1956) şi urm.
- Światowit = Światowit. Rocznik Muzeum Archeologicznego im. Er. Majewskiego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa, 1899 şi urm.
- TörtRégÉrt = Történelmi és Régészeti Értesítő, Timişoara, I (1885) — XXXIII (1917).
- TransAnt = C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. Bucureşti, ed. I (1938), ed. II (germ. şi ital.) (1943), ed. III (1945).
- VDI = Vestnik drevnej istorii. Moskva, I (1946) şi urm.
- VHAD = Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Zagreb.
- VSSA = Voprosy skifo-sarmatskoj arheologii (po materialam konferencii IIMK AN SSSR 1952 g.) Moskva, 1952.
- W. Wagner, Dislokation = W. Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin (1938).
- ZborNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja. Beograd, I (1956/57) şi urm.
- ZfEthn = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin, I (1869) şi urm.

I. P. Cluj 717/1969

E R A T Ă

Pag.	Rd.	În loc de	Se va citi
5	16	vestic	estic
6	25	Ungaria	Bulgaria
69	13	reprezintă	prezintă
76	6	ca infiltrări	cu infiltrări
81	nota 387	CNA, XVII, 1943, p. 170—173.	SCN, II, 1958, p. 448—449.
184	2 de jos	pamyrean	palmyrean
196	nota 51	II, p. 29.	I, p. 20.
203	nota 95	Remetea	Călugăreni
217	18 de jos	Antifen I.	Antifon I.
375	7—8	forțelor hitlerismului german.	forțele hitlerismului german.
479	13 de jos	epitetet	epitet
479	12 de jos	VI [VA C]	VI NO [VA C]
486—487, fig. 2.		Fig alin iclsueu țui. 2. — Profilul vnea a III-a.	Fig. 2. — Profilul valului în secțiunea a III-a.
522	18 de jos	figurile	figurine
602	27 de jos	care	oare
602	17 de jos	lucrărilor	lucrările
625	24	spre est	spre granița de est

